KRONIKA

73 ◆ 2025 3

IZ ZGODOVINE ZGORNJE SAVINJSKE DOLINE

KRONIKA

73 ◆ 2025 3

IZ ZGODOVINE ZGORNJE SAVINJSKE DOLINE

Uredil: Miha Preinfalk

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

https://zzds.si

KRONIKA 2025 ◆ letnik 73 ◆ številka 3
IZ ZGODOVINE ZGORNJE SAVINJSKE DOLINE

Odgovorni urednik / *Managing editor* ◆ **dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)**

Tehnična urednica / *Technical editor* ◆ **mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)**

Uredniški odbor / *Editorial board* ◆ **dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor), dr. Imre Szilágy (Budimpešta), dr. Nadja Terčon (Piran) in dr. Barbara Žabota (Ljubljana)**

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© 2025, avtorji / *Authors*

CC BY-SA 4.0

Redakcija te številke je bila zaključena 30. oktobra 2025.

Prevodi povzetkov / *Translations of Summaries* ◆ **Manca Gašperšič - angleščina (English)**

Lektoriranje / *Language Editor* ◆ **Rok Janežič**

Uredništvo / *Address of the editorial board* ◆ **Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / *Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU***, Novi trg 2, SI–1000 Ljubljana

Spletni naslov / *Website* ◆ https:// kronika.zzds.si/kronika

Letna naročnina / *Annual subscription* ◆ za posameznike / *Individuals* 25,00 €, za študente in upokojence / *Students and Pensioners* 18,00 €, za ustanove / *Institutions* 30,00 €

Cena te številke v prosti prodaji / *Single issue* ◆ 20 €

Izdajatelj / *Publisher* ◆ **Zveza zgodovinskih društev Slovenije**, Aškerčeva cesta 2, SI–1000 Ljubljana

Sofinancirajo / *Financially supported by* ◆ **Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / *Slovenian Research Agency ZRC SAZU;* Zgodovinski inštitut Milka Kosa / *ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute***

Oblikovanje / *Design* ◆ **Matej Nemec**

Prelom / *Typesetting* ◆ **Medit d.o.o.**

Tisk / *Printed* by ◆ **Fotolito Dolenc d.o.o.**

Naklada/ *Print run* ◆ **400 izvodov / *copies***

Revija Kronika je vključena v podatkovne baze / *Kronika is indexed in* **Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus; Bibliography of the History of Art**.

Na naslovni strani / *Front cover* ◆ Kopija perspektivične zemljevidne ponazoritve Zgornje Savinjske doline iz časa okoli sredine 17. stoletja (hrani župnijski urad v Gornjem Gradu) / A copy of a perspective map of the Upper Savinja Valley from around the mid-17th century (kept at the parish office in Gornji Grad).

Na zadnji strani / *Back cover* ◆ Razglednica Zgornje Savinjske doline, 60. leta 20. stoletja / Postcard of the Upper Savinja Valley, 1960s (dLib)

KAZALO

	Miha Preinfalk	Zgornja Savinjska dolina – gorski raj in še mnogo več ◆	457
	Miha Preinfalk	The Upper Savinja Valley: So Much More than a Mountain Paradise ◆	459
RAZPRAVE	**Miha Kosi**	Benediktinci in grofje Celjski. Zgornja Savinjska dolina v srednjem veku ◆	463
	Igor Sapač	Grad Vrbovec. Arhitekturnozgodovinski oris ◆	501
	Igor Sapač	Grad Rudenek. Arhitekturnozgodovinski oris ◆	573
	Nina Ošep, Lucija Pečnik	Vpogledi v kmečki upor v gospostvu Gornji Grad na začetku 17. stoletja ◆	615
	Boris Golec	Prebivalstvo trga Mozirje leta 1657 v luči najstarejšega celovitega zapisnika duš na Slovenskem ◆	627
	Boris Golec	Starejša uradovalna slovenika iz Zgornje Savinjske doline (1604–1842) ◆	643
	Jan Dominik Bogataj, Anja Božič, Bernardin Domen Iljaš	O pisni dediščini knjižnice frančiškanskega samostana Nazarje ◆	663
	Metoda Kemperl	Romanja in romarske cerkve v Zgornji Savinjski dolini v času baroka ◆	687
	Lilijana Urlep	Škof Anton Martin Slomšek in župnija Mozirje. Stiki škofa Slomška z Mozirjem po gradivu Nadškofijskega arhiva Maribor ◆	715
	Branko Šuštar	Kaj je v Herletovo vpisno knjigo v Solčavi napisal učiteljski absolvent o vzponu na Ojstrico avgusta 1881? ◆	725
	Miha Šimac	Nazarje v zadnjem desetletju monarhije: pogled skozi časopisne in arhivske vire ◆	739
	Petra Svoljšak	Čevljarska zadruga iz Mirna v begunstvu v Savinjski dolini ◆	753
	Klemen Kocjančič	Osvoboditev Zgornje Savinjske doline jeseni 1944 ◆	771
	Peter Mikša, Matija Zorn	Gore kot prostor pripadnosti: Branko Zemljič in njegovo udejstvovanje v Savinjskih Alpah ◆	789
	Marina Gradišnik	Življenje na samotni kmetiji v Zgornji Savinjski dolini v 19. in 20. stoletju. Primer kmetije Gradišnik ◆	807
	Irena Bruckmüller, Ernst Bruckmüller, Veronika Pflaum	Sergij Vilfan – etnolog, agrarni zgodovinar in zbiratelj. Predstavitev njegovega delovanja na območju Gornjega Grada po družinskem spominu ◆	825
	Elizabeta Vršnik	Planina Grohot skozi čas: delo, sorodstvo in lastništvo ◆	837
	Mauro Hrvatin, Matija Zorn	Podnebne in hidrološke spremembe v Zgornji Savinjski dolini od šestdesetih let 20. stoletja ◆	849
GRADIVO		Razglednice Solčavskega (*Davorin Lenko*) ◆	871

PO RAZSTAVAH

Muzejska zbirka Mozirje in Mozirjani in Zbirka Aleksandra Videčnika (*Petra Širko Poljanšek, Darja Jan*) ◆ 879

Muzej Vrbovec, muzej gozdarstva in lesarstva (*Barbara Šoster Rutar*) ◆ 882

Zgornja Savinjska dolina – gorski raj in še mnogo več

Leta 2017 je pri *Kroniki* izšla tematska številka o zgodovini Spodnje Savinjske doline in že takrat se je pojavila zamisel, da bi eno od prihodnjih številk posvetili še Zgornji Savinjski dolini ter tako zajeli Savinjsko dolino v celoti. Ideja je zorela in se letos končno uresničila. V vmesnem času je Slovenijo prizadela najhujša naravna nesreča v zgodovini – avgusta 2023 so močni nalivi povzročili katastrofalne poplave, med drugim je reka Savinja s pritoki poplavila ali popolnoma odrezala od sveta številne kraje v Zgornji Savinjski dolini. Tudi to je bil eden od razlogov, da smo pri *Kroniki* to območje uvrstili na koledar tematskih številk – da dolina ne bo poznana le po katastrofi, ampak da opozorimo tudi na njeno zanimivo in bogato preteklost.

Zgornjesavinjska Kronika tako prinaša 18 znanstvenih prispevkov, objavo fotografskega gradiva (stare razglednice) in predstavitve treh muzejskih zbirk, ki razkrivajo manj znane ali še povsem neznane zgodovinske drobce z območja, ki ga danes pokrivajo občine Gornji Grad, Ljubno, Luče, Mozirje, Nazarje, Rečica in Solčava. Tako kot pri drugih tematskih številkah *Kronike* tudi pri pričujoči ni bil namen predstaviti celotne zgodovine, temveč opozoriti na tematike, ki so bile doslej prezrte ali pozabljene.

Območje Zgornje Savinjske doline je bilo pomembno že v visokem srednjem veku, ko je zelo verjetno s kraljevo darovnico prišlo v roke plemiča Diepolda de Chagere, ta pa je skupaj z ženo Truto leta 1140 posest podaril delno oglejskemu patriarhu, delno novoustanovljenemu benediktinskemu samostanu v Gornjem Gradu. Šlo je za eno največjih sklenjenih zemljiških gospostev v današnjem slovenskem prostoru, ki ga je vse do srede 15. stoletja obvladoval in kultiviral gornjegrajski samostan. Neizbrisen pečat na zgodovini območja pa so pustili tudi gospodje Žovneški/grofje Celjski, ki so bili odvetniki in veliki podporniki samostana; tu je bila tudi njihova zgodnja grobnica. Celotna Zgornja Savinjska dolina je sodila v grofijo Celje, grofje pa so obvladovali tudi vse gradove v regiji (*Miha Kosi*). Samostan Gornji Grad je bil v 15. stoletju ukinjen, iz njegovih dohodkov pa so financirali novoustanovljeno ljubljansko škofijo. V začetku 17. stoletja, ko je gornjegrajsko gospostvo upravljal ljubljanski škof Tomaž Hren, je zaradi previsokih dajatev izbruhnil kmečki upor, v katerem je apostolski nuncij razsodil v škofovo korist. Zaradi Hrenove dvojne vloge – kot ljubljanskega škofa in zemljiškega gospoda – se je ob uporu podložnikov postavilo vprašanje sodne pristojnosti. (*Nina Ošep, Lucija Pečnik*)

Drugi pomemben samostan v Zgornji Savinjski dolini je frančiškanski v Nazarjah, ki je nastal v 17. stoletju ter se lahko še danes pohvali z bogato in zanimivo knjižnico. Ta je začela nastajati takoj ob ustanovitvi samostana, v 20. stoletju pa je doživela številne pretrese, kot so bili izgube in uničenje gradiva med drugo svetovno vojno, poznejše razselitve, pa tudi najdbe knjig, ki so veljale za izgubljene. V knjižnici hranijo nekaj zanimivih srednjeveških fragmentov, ki pričajo o različnih načinih nastajanja nazarskega knjižničnega fonda (*Jan Dominik Bogataj, Anja Božič, Bernardin Domen Ilijaš*). Poleg knjižnice je (bila) v Nazarjah znamenita samostanska cerkev Matere Božje, ki je kmalu postala romarska. Za romarje so začeli tiskati podobice, na katerih je bil danes izginuli Marijin kip. Zgornja Savinjska dolina je bila sicer posejana s cerkvami, od katerih jih je kar 12 imelo značaj romarske cerkve. Najširši sloves je dosegla cerkev sv. Frančiška Ksaverja v Radmirju, ki se je kmalu po letu 1715 razvila v najbolj obiskano temu svetniku posvečeno cerkev v vsej Habsburški monarhiji. (*Metoda Kemperl*)

Od cerkvenih tematik je treba omeniti tudi stike škofa Antona Martina Slomška z Mozirjem. Slomšek je v župniji Mozirje opravil tri kanonične vizitacije, posvetil podružnično cerkev sv. Miklavža v Ljubiji, poleg tega pa je z mozirsko župnijo vzdrževal številne stike, ki jih lahko spremljamo po uradni korespondenci med župnijo in škofijskim ordinariatom. (*Lilijana Urlep*)

V 20. stoletju sta ne le Evropo, temveč ves svet najbolj zaznamovali obe svetovni vojni. Tudi Zgornja Savinjska dolina ni bila izjema. Kako je potekalo versko in družbeno življenje v drugem desetletju 20. stoletja v Nazarjah, razkrivajo številne časopisne notice iz tistega časa, pa tudi kronika tamkajšnjega samostana. (*Miha Šimac*) Med prvo svetovno vojno so se na obravnavano območje zatekli primorski begunci iz Mirna, organizirani v čevljarsko zadrugo, ki so v gradu Vrbovec našli primerne prostore za svoje delavnice. (*Petra Svoljšak*) Med drugo svetovno vojno pa je bilo eno od prelomnih obdobij leto 1944, ko so partizani zaradi začasne oslabljenosti okupatorjevih sil za

kratek čas osvobodili celotno Zgornjo Savinjsko dolino. Ker je obstoj takega svobodnega ozemlja ogrožal strateško prehodnost na območju Spodnje Štajerske in Slovenije, je okupator ponovno zavzel Zgornjo Savinjsko dolino in obdržal nadzor nad njo do konca druge svetovne vojne. (*Klemen Kocjančič*)

Od kulturne dediščine Zgornje Savinjske doline moramo poleg cerkva omeniti tudi gradove. Že v drugi polovici 12. stoletja je bil zgrajen grad Vrbovec, ki še danes velja za eno najprepoznavnejših historičnih stavb v Zgornji Savinjski dolini. Čeprav večkrat porušen in prezidan, je trmasto kljuboval zobu časa in obstal vse do današnjih dni. (*Igor Sapač*) Manj sreče v tem pogledu je imel grad Rudenek, ki je bil mlajši od Vrbovca, a z njim tesno povezan, tako po lastništvu kot po namembnosti (oba sta bila v določenem obdobju škofovska rezidenca). Konec 17. stoletja so ga opustili in danes o njem pričajo le še skromni ostanki. (*Igor Sapač*)

Pisna dediščina Zgornje Savinjske doline razkriva vrsto slovenskih besedil, nastalih pred sredo 19. stoletja. Nekaj je bilo poznanih že prej, odkritja zadnjih let pa so prinesla na površje še nove dokumente, zlasti desetinske registre, pa tudi dve posebnosti v celotnem slovenskem prostoru: edini slovenski podložniški inventar in edino podložniško oporoko, ki jo je zapisal duhovnik. (*Boris Golec*) Poleg teh dokumentov so pomembne dobro ohranjene matične knjige in zapisniki duš (*status animarum*) za župnijo Mozirje, od katerih je najstarejši nastal že leta 1657. Prinaša pomembne in zanimive podatke o trgu Mozirje in njegovih prebivalcih sredi 17. stoletja. (*Boris Golec*)

Ko govorimo o Zgornji Savinjski dolini, ne moremo mimo njenega gorskega sveta, zaradi katerega slovi daleč naokoli. Gorski turizem se je začel v teh krajih razvijati že zgodaj v 19. stoletju. Zanimivo sled so v zgodovini gorništva pustili štirje mladeniči, ki so se avgusta 1880 želeli povzpeti na Ojstrico. Vzpon se sicer ni posrečil vsem štirim, so pa svoj podvig pisno ovekovečili v vpisni knjigi gostilne Herle v Solčavi. (*Branko Šuštar*) Na prelomu iz 19. v 20. stoletje gore niso bile le prostor za preživljanje prostega časa, temveč tudi prizorišče narodnostnega in kulturnega boja. Zaznamovale so tudi učitelja, kulturnega delavca in dolgoletnega tajnika Savinjske podružnice Slovenskega planinskega društva Branka Zemljiča, ki si je v prvi polovici 20. stoletja močno prizadeval za utrjevanje slovenske navzočnosti v savinjskem delu Kamniško-Savinjskih Alp. (*Peter Mikša, Matija Zorn*) Konec 19. stoletja se pojavijo prve razglednice z gorskimi motivi s Solčavskega, ki jih tokrat predstavljamo v rubriki Gradivo. (*Davorin Lenko*)

Z gorskim svetom Zgornje Savinjske doline so povezane specifične oblike bivanja, med katere sodi tudi pašništvo v planinah. Planine v Sloveniji so večinoma v skupni lasti oziroma rabi, medtem ko Solčavsko zaznamujejo skoraj izključno zasebne planine. Med njimi izstopa skupna planina Grohot, ki je hkrati edino pastirsko naselje na obravnavanem območju. (*Elizabeta Vršnik*) Solčavsko je znano tudi po številnih samotnih gorskih kmetijah, kjer je življenje teklo drugače kot v dolini. Ena takšnih je kmetija Gradišnik z večstoletno tradicijo; s kmetije je izhajal tudi glasbenik Karli Gradišnik. (*Marina Gradišnik*) O kmečkem življenju Zgornje Savinjske doline pričajo številni ohranjeni predmeti, zbrani v večjih ali manjših zaokroženih zbirkah. Eno takšnih je ustvaril pravni zgodovinar Sergij Vilfan, ki je leta 1971 kupil kmetijo Zgornji Kovšak na Florjanu pri Gornjem Gradu. Na kmetiji se je do takrat ohranilo več poljedelskih orodij in razni gospodinjski pripomočki, ki jih je Vilfan restavriral in uredil v zbirko. (*Irena Bruckmüller, Ernst Bruckmüller, Veronika Pflaum*)

Zgornja Savinjska dolina pa je znana še po nečem – po sorazmerno pogostih vodnih ujmah. Spremljanje podnebnih in hidroloških razmer od 60. let 20. stoletja kaže na rast povprečnih letnih temperatur, padanje letne količine padavin ter močno skrajšano trajanje snežne odeje, hkrati pa se opazno spreminjajo vodni pretočni režimi. To se je pokazalo tudi v obliki hudih poplav leta 2023. (*Mauro Hrvatin, Matija Zorn*)

Zgornjesavinjsko številko Kronike zaključujemo s predstavitvijo lokalnih muzejskih zbirk. Prvi se predstavi Muzej gozdarstva in lesarstva, ki s stalno razstavo od leta 2000 deluje v gradu Vrbovec (*Barbara Šoster Rotar*). Osrednja knjižnica Mozirje je po drugi strani zastopana s kar dvema zbirkama – z zbirko Mozirje in Mozirjani, ki jo je ustvaril Muzej novejše zgodovine Celje in jo predal v upravljanje knjižnici, ter zbirko lokalnega domoznanca in zbiratelja Aleksandra Videčnika (1920–2019). (*Petra Širko Poljanšek*)

Tematska številka *Kronike* dokazuje, da Zgornja Savinjska dolina ni le raj za planince in druge ljubitelje privlačnih turističnih destinacij, pač pa tudi območje z bogato in pestro zgodovino, ki bo tudi v prihodnje nedvomno predmet novih raziskav.

Za finančno podporo se najlepše zahvaljujemo Občinam Solčava, Gornji Grad, Mozirje in Ljubno ter podjetju Projektiva NVG d.o.o. Celje.

Miha Preinfalk
odgovorni urednik *Kronike*

The Upper Savinja Valley: So Much More than a Mountain Paradise

In 2017, when *Kronika* published its thematic issue on the history of the Lower Savinja Valley, the idea arose to dedicate one of its future issues to the Upper Savinja Valley and thus complete the discussion on the Savinja Valley as a whole. The idea evolved and finally came to fruition this year. In the meantime, Slovenia was hit by the worst natural disaster in history: in August 2023, intense rainfall caused disastrous flooding, during which the Savinja River and its tributaries also flooded much of the Upper Savinja Valley, completely cutting them from the outside world. This was also one of the reasons that prompted the *Kronika* team to place this area on the calendar of thematic issues and make certain that the valley is recognized not only for the natural disaster but also, and more significantly, for its abundant and fascinating past.

Kronika's issue on the Upper Savinja Valley brings forth eighteen research articles, along with the presentation of photographic material (old picture postcards) and three museum collections that shed light on lesser known or previously completely unknown snippets from the history of the area covered today by the municipalities of Gornji Grad, Ljubno, Luče, Mozirje, Nazarje, Rečica, and Solčava. The current thematic issue, as its predecessors, seeks not to offer a comprehensive history of the area concerned but rather to draw attention to topics that have primarily gone unnoticed or remained forgotten.

The Upper Savinja Valley already held significance in the High Middle Ages, when it passed into the hands of the nobleman Diepold de Chagere, most probably as a royal donation. In 1140, Diepold and his wife Truta donated one part of the estate to the Aquileian patriarch and the other to the newly founded Benedictine monastery in Gornji Grad (Ger. *Oberburg*). This was one of the largest continuous seigniories in the territory of present-day Slovenia, which was controlled and cultivated by the Gornji Grad monastery until the mid-fifteenth century. Another indelible mark on the history of the area was left by the Lords of Sanneck or the Counts of Cilli, the lawyers and great supporters of the monastery, which was also the original location of their tomb. The entire Upper Savinja Valley fell under the County of Cilli, in addition to which the counts controlled all castles in the region. (*Miha Kosi*) In the fifteenth century, the Gornji Grad monastery was dissolved and its revenue used to fund the newly established Diocese of Ljubljana. In the early seventeenth century, when the seigniory was administered by the Ljubljana Bishop Tomaž Hren, the exorbitant taxes sparked a peasant revolt, which the papal nuncio decided in the bishop's favour. Due to Hren's dual capacity as Ljubljana's bishop and a feudal lord, the peasant revolt also raised the question regarding judicial jurisdiction. (*Nina Ošep, Lucija Pečnik*)

The other important monastery in the Upper Savinja Valley was founded by the Franciscan Order in Nazarje in the seventeenth century and still boasts a rich and engaging library today. The library began to be compiled on the establishment of the monastery and survived many upheavals, such as loss and destruction of material during the Second World War, subsequent relocations, but also the recovery of books that had been considered lost. It holds a few interesting medieval fragments that testify to various methods with which the Nazarje library collection was compiled. (*Jan Dominik Bogataj, Anja Božič, Bernardin Domen Ilijaš*) Another Nazarje's major landmark is (was) the monastery Church of Our Lady, which soon turned into a pilgrimage church, and the parish began to create miraculous images for pilgrims, featuring the now lost statue of Mary. The Upper Savinja Valley was dotted with churches, no fewer than twelve set up for pilgrims. Soon after 1715, the greatest recognition was attained by the Church of St. Francis Xavier in Radmirje, which grew into the most visited house of worship honouring this saint across the entire Habsburg Monarchy. (*Metoda Kemperl*)

In the same context, mention should also be made of ties that Bishop Anton Martin Slomšek had with the parish of Mozirje. Slomšek made three canonical visitations there, consecrated the branch Church of St. Nicholas in Ljubija, and his numerous contacts with the Mozirje parish can be followed via the official correspondence between the parish and the diocesan ordinariate. (*Lilijana Urlep*)

In the twentieth century, Europe and the entire world were most profoundly marked by the two world wars, and the same also holds for the Upper Savinja Valley. Numerous newspaper reports, alongside the local monastery's chronicle, describe the religious and social life in the settlement of Nazarje during the second decade of the twentieth century. (*Miha Šimac*) In the First World War, people from Miren, a settlement in the Gorizia region, sought refuge here organized as a shoemaker cooperative and set up their workshops at Altenburg Castle (modern Vrbovec). (*Petra Svoljšak*) One of the watershed periods of the Second World War was the year 1944, during which the Partisans took advantage of the invading army's momentary weakness and briefly liberated the entire Upper Savinja Valley. Because the existence of such a liberated territory jeopardized the strategic passage through Lower Styria and Slovenia, the occupier retook the Upper Savinja Valley and retained control over the area until the end of the Second World War. (*Klemen Kocjančič*)

Castles constitute a crucial element of the Upper Savinja Valley's cultural heritage. Vrbovec Castle, still considered one of the most recognizable historical buildings in the area, was built as early as the second half of the twelfth century. Although repeatedly demolished, it has steadfastly defied the ravages of time and survived until the present day. (*Igor Sapač*) A less fortunate fate was in store for Rudenek Castle, which was of later origin but closely connected to Vrbovec Castle in terms of ownership and purpose (during a certain period, both served as diocesan residences). Rudenek Castle was abandoned at the end of the seventeenth century, with only modest remnants having survived to the present day. (*Igor Sapač*)

The written heritage of the Upper Savinja Valley boasts a number of Slovenian texts produced prior to the mid-nineteenth century. While a few have already been known, the latest discoveries have brought to light new documents, most notably tithe registers and two documents that are unique in the entire Slovenian area: the only probate inventory of a serf in Slovenian and the only last will of a serf drawn up by a priest. (*Boris Golec*) Equally significant are the well-preserved parish registers and states of souls (*status animarum*) for the parish of Mozirje, the earliest of which was produced in 1657, providing interesting and important details about the market town of Mozirje and its inhabitants in the mid-seventeenth century. (*Boris Golec*)

When discussing the Upper Savinja Valley, we would be greatly remiss if we did not mention its mountainous world, which made the area famous fire and wide. Local mountain tourism began to develop early in the nineteenth century. An interesting mark in the history of mountaineering was left by four young men who attempted to climb Mount Ojstrica in August 1880. Although not all of them made a successful ascent, their feat was eternalized in the logbook of Herle's tavern in the village of Solčava. (*Branko Šuštar*) At the turn of the twentieth century, mountains were not only a place to spend leisure time but also a site of national and cultural struggle. Mountains profoundly inspired Branko Zemljič, a teacher, cultural worker, and longstanding secretary of the Savinja branch office of the Slovenian Mountaineering Society, who invested enormous efforts into strengthening the Slovenian presence in the Savinja part of the Kamnik–Savinja Alps during the first half of the twentieth century. (*Peter Mikša, Matija Zorn*) At the end of the nineteenth century, the first picture postcards emerged displaying mountain motifs from the Solčava area, which are presented under the section "Gradivo" of the current thematic issue. (*Davorin Lenko*)

The mountain realm of the Upper Savinja Valley is associated with specific forms of living, including high-altitude pastoralism. While most mountain pastures in Slovenia are communally owned or used, the vast majority in the Solčava area are privately owned. A prominent place among them is held by the Grohot mountain pasture, which is the only shepherd's settlement in the Upper Savinja Valley. (*Elizabeta Vršnik*) The Solčava area is also famous for many of its remote high-altitude farms, where life ran a much different course than in the valley. One such example is the Gradišnik farm with its centuries-long tradition and the birthplace of the musician Karli Gradišnik. (*Marina Gradišnik*) Other witnesses to the rural life of the Upper Savinja Valley are many preserved objects, which today form part of various major and minor complete collections, including the one compiled by the legal historian Sergij Vilfan, who purchased the Zgornji Kovšak farm at Florijan pri Gornjem Gradu in 1971. Until then, the farm had preserved several agricultural tools and various household appliances that Vilfan restored and organized into a collection. (*Irena Bruckmüller, Ernst Bruckmüller, Veronika Pflaum*)

Finally, the Upper Savinja Valley is also known for its rather frequent floods. The trend in weather and hydrological conditions since the 1960s points to increasing average annual temperatures, a decreasing annual amount of rainfall, as well as a drastically shorter period of snow cover,

accompanied by noticeable changes in river regimes. This has also been demonstrated in the form of severe flooding in 2023. (*Mauro Hrvatin, Matija Zorn*)

The thematic issue of *Kronika* on the Upper Savinja Valley concludes by presenting local museum collections. The first is the permanent collection of the Museum of Forestry and Woodworking, which has operated at Vrbovec Castle since 2000. (*Barbara Šoster Rotar*) The Mozirje Central Library presents itself with two collections: the collection Mozirje and Its Inhabitants, which was created by the Celje Museum of Recent History and passed into the library's administration, and the collection of Aleksander Videčnik, a local historian and collector (1920–2019). (*Petra Širko Poljanšek*)

The thematic issue of *Kronika* demonstrates that the Upper Savinja Valley is not only a paradise for mountaineers and other lovers of attractive tourism destinations but also an area with a rich and diverse history, which will undoubtedly continue to be the subject of research in the future.

We like to express our sincere gratitude for the financial support provided by the municipalities of Solčava, Gornji Grad, Mozirje, and Ljubno, as well as the company Projektiva NVG d.o.o. Celje.

Miha Preinfalk
Managing Editor of *Kronika*

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.01
CC BY-SA

Miha Kosi*

Benediktinci in grofje Celjski

Zgornja Savinjska dolina v srednjem veku

IZVLEČEK

Celotna Zgornja Savinjska dolina je bila v začetku 12. stoletja veliko zemljiško gospostvo Bavarca Diepolda de Chagere s središčem v Gornjem Gradu. Leta 1140 ga je daroval za ustanovitev benediktinskega samostana, manjši del pa je pripadel Ogleju. Samostan je v 333 letih obstoja z obsežno kolonizacijo oblikoval kulturno krajino z ok. 750 kmetijami in urbanimi naselbinami (trgi) Gornji Grad, Ljubno in Rečica. Oglejske posesti z gradovi Gornji Grad, Vrbovec in Mozirje so bile od konca 13. stoletja fevdi v rokah lokalnih rodbin. Najvplivnejši politični sili so predstavljali grofje Vovbrški in gospodje Žovneški. Vovbrški s središčem v Mozirju so 1286 postali tudi dedni advokati benediktinske opatije, po izumrtju 1322 so jih nasledili Žovneški (od 1341 grofje Celjski). Samostan je bil 1461 priključen novoustanovljeni škofiji v Ljubljani, 1473 pa ukinjen. Gornji Grad je bil nadalje sekundarna rezidenca ljubljanskega škofa.

KLJUČNE BESEDE

Zgornja Savinjska dolina, srednji vek, Gornji Grad, benediktinski samostan, kolonizacija, grofje Vovbrški, gospodje Žovneški, grofje Celjski, odvetništvo, trgi

ABSTRACT

BENEDICTINES AND THE COUNTS OF CILLI. THE UPPER SAVINJA VALLEY IN THE MIDDLE AGES

At the beginning of the twelfth century, the entire Upper Savinja Valley was a large landholding of the Bavarian Diepold de Chagere, centred in Gornji Grad (Ger. Oberburg). In 1140, he donated it for the establishment of a Benedictine monastery, while a smaller part was handed over to Aquileia. During its 333 years of existence and extensive colonization, the monastery formed a cultural landscape with approximately 750 farms and market towns of Gornji Grad, Ljubno (Ger. Laufen) and Rečica (Ger. Rietz). The Aquileian estates with the castles of Gornji Grad, Vrbovec (Ger. Altenburg) and Mozirje (Ger. Prassberg) were fiefs in the hands of local families from the end of the thirteenth century. The most influential political forces were the Counts of Heunburg and the Lords of Sanneck. In 1286, the Heunburg family, with their seat in Mozirje, also became hereditary advocates of the Benedictine abbey. After their extinction in 1322, they were succeeded by the Sannecks (from 1341, the Counts of Cilli). The monastery was incorporated into the newly established diocese of Ljubljana in 1461 and abolished in 1473. Gornji Grad continued to flourish as the secondary residence of the bishop of Ljubljana.

KEY WORDS

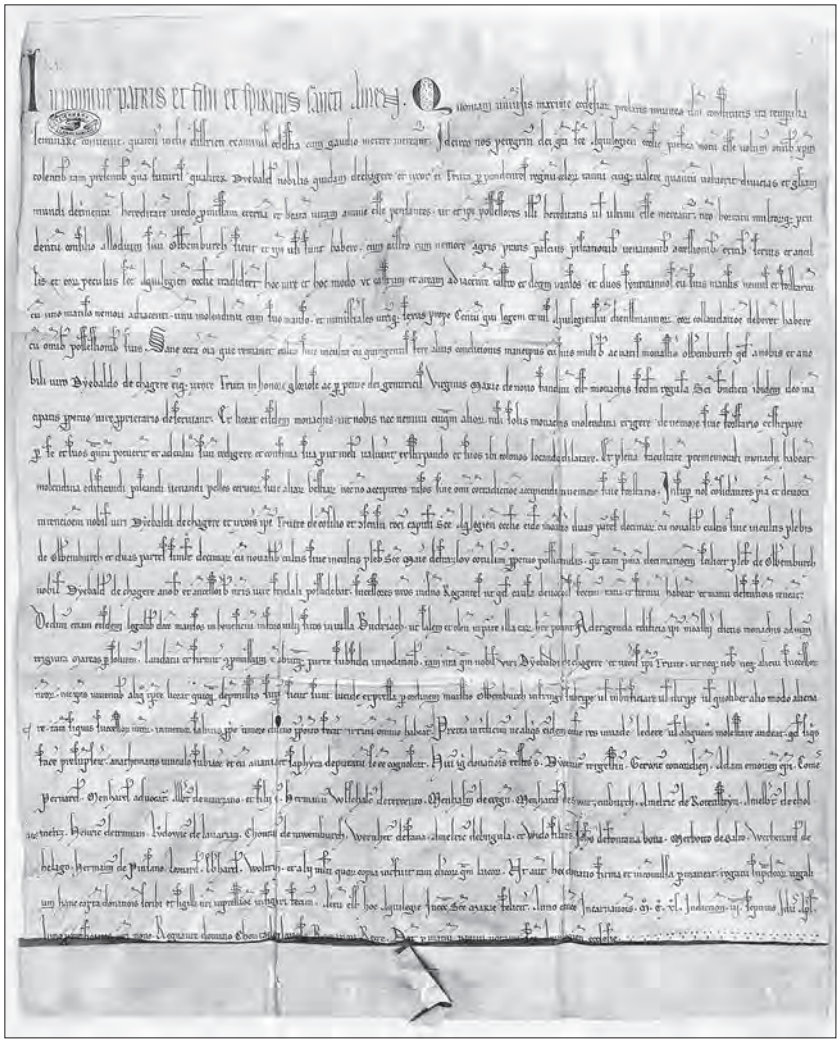
Upper Savinja Valley, Middle Ages, Gornji Grad, Benedictine monastery, colonization, Counts of Heunburg, Lords of Sanneck, Counts of Cilli, advocate, market towns

* dr., višji znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, Slovenija, miha.kosi@zrc-sazu.si, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0222-5523

Zgornja Savinjska dolina se v srednjem veku v pisnih zgodovinskih virih pojavi v začetku 12. stoletja. V politično-geografskem pogledu je bila del pokrajine Savnije (*Saunia, Souna, Seuna*, kasneje *Sanntal*), ki je zajemala celotno Posavinje, vključno s Posoteljem. Savnija je imela lastno politično in pokrajinsko identiteto, jasno izraženo v virih od 10. do 14. stoletja – bila je grofija, morda krajši čas mejna grofija, leta 1311 je imenovana celo »deželna grofija« (*lantgrafschaft in dem Sewental*). Nasprotno mnenju starejšega zgodovinopisja nikoli ni bila del Kranjske in do začetka 14. stoletja, ko ji je bila formalno priključena, tudi ne vojvodine Štajerske.[1]

V širšem okviru Savnije je imela Zgornja Savinjska dolina specifičen, precej avtonomen razvoj, ki ga je opredeljevala geografska zaključenost pokrajine: porečji Savinje in Drete so visoka hribovja zamejevala proti Koroški na severu ter Kranjski na zahodu in jugu, soteska pri Letušu pa je regijo ločevala od ostale Savnije. V družbeno-ekonomskem pogledu ji je od 12. stoletja tri stoletja dajal pečat benediktinski samostan v Gornjem Gradu, sedež enega večjih zemljiških gospostev na Slovenskem. V političnem pogledu je do izumrtja rodbine leta 1456 tej regiji – kot ostalemu Posavinju – močno krojil usodo rod gospodov Žovneških, od leta 1341 grofov Celjskih.

V najstarejšem pisnem dokumentu, ki se nanaša na Savinjsko dolino, nastalem okrog leta 1130 – daritvi za benediktince v Št. Pavlu na Koroškem –, so omenjeni dvor in cerkev sv. Mihaela na Vranskem, sosednja Ločica in Motnik.[2] Med osebami, omenjenimi v listini, so člani družin, ki so bili v tem in naslednjem stoletju vodilni protagonisti v osrednjem delu današnje Slovenije – koroški vojvode Spanheimi, grofje Vovbrški in Gebhard *de Sovne*, prvi znani predstavnik Žovneških. Prvotno se je imenoval še po Posavinju (*de Sovne*), pred letom 1173 pa je moral že stati grad Žovnek, po katerem se je tega leta prvič imenoval

Slika 1: Ustanovna listina benediktinskega samostana v Gornjem Gradu z letnico 1140 (prepis iz prve polovice 13. stoletja (pred 1243) z dodatki). V času izstavitve izvirne (izgubljene) listine leta 1140 so benediktinci že bivali v Gornjem Gradu in v teku je bila gradnja samostanskih poslopij, za katera je denarno prispeval oglejski patriarh Peregrin. Že prej sta tu obstajala grad kot središče obsežnega zemljiškega gospostva Diepolda de Chagere in sedež župnije s cerkvijo (NŠAL, Listine, 1140 IV 7, Oglej).

1 Podrobno Kosi, Dežela, str. 527–544.

2 MDC III, št. 572; CKL, št. 1; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 24–25.

njegov naslednik Gebhard II. *de Sonekke*.[3] Žovneški so bili visokosvobodnega porekla (*nobiles*, *liberi*), po vsej verjetnosti iz vrst bavarskega plemstva, kot mnogo njihovih sodobnikov, v krogu katerih jih zasledimo. A Bavarska ni bila edino izhodišče emigracije na jugovzhod tedanje nemške države. Med pričami, navedenimi v listinah, se poleg Bavarcev, Koroščev in Kranjcev pojavljajo tudi ljudje iz daljne Saške, na primer leta 1123 Burkhard *de Saxonia* in nekaj let kasneje Hartung *de Saxonia*.[4] To je bil čas, ko so imeli številni plemiči posesti razpršene po različnih delih države, kjer so jih občasno obiskovali. A mnogi so s časom svoja središča prenesli v obmejne predele na jugovzhodu, na današnje slovensko ozemlje, kamor so se za trajno naselili.[5] Tudi sami grofje Vovbrški, v 13. stoletju najvplivnejša rodbina Posavinja s sedežem v Celju, so najverjetneje izvirali iz Saške.[6]

Za zgodovino Zgornje Savinjske doline je osrednjega pomena ustanovitev benediktinskega samostana v Gornjem Gradu leta 1140. Glavni protagonist dejanja je bil Bavarec Diepold de Chagere, sodobnik Gebharda Žovneškega. Leta 1140 je skupaj z ženo Truto, s katero nista imela potomcev, obsežno lastno (alodialno) posest s središčem v Gornjem Gradu zapustil oglejskemu patriarhu Peregrinu za ustanovitev samostana. Diepold je sodil med ugledne visokosvobodne bavarske plemiče in ga v času ok. 1120–1143 zasledimo kot pričo v raznih daritvenih listinah za bavarske in avstrijske samostane (Au, Prüfening, Oberaltaich, Rottenbuch, Weltenburg, Chiemsee, Göttweig, Klosterneuburg, koroški Št. Pavel). Gibal se je v bližini koroških vojvod Spanheimov, avstrijskega mejnega grofa Leopolda III., regensburškega škofa ter vplivnih bavarskih grofovskih rodbin Bogenskih, Andeških, Moosburgov, Lebenauskih in Vallejev.[7] Zlasti Spanheimi in Bogenski so bili prisotni tudi v Posavinju, kjer so bili tako rekoč njegovi sosedje. Bogenski so posedovali Dobrno, ki so jo leta 1147 prodali krškemu škofu, ter obsežno gospostvo Krško ob meji cesarstva.[8] Diepold de Chagere se je po letu 1140 očitno vrnil na Bavarsko in po letu 1143 izgine iz virov.

Listina o ustanovitvi samostana Gornji Grad iz leta 1140 ni ohranjena v izvirniku, temveč v prepisu iz prve polovice 13. stoletja (pred letom 1243) z nekaterimi dodatki (slika 1). Iz tega prepisa je mogoče z znanstveno kritiko izluščiti trdno vsebinsko jedro.[9] Diepold de Chagere je oglejski cerkvi oziroma patriarhu prepustil (že obstoječi) grad v Gornjem Gradu s pripadajočim zemljiščem (*castrum et aream adiacentem castro*) in desetimi kmetijami, dva podložna sla (*syntmannos*) s kmetijama,[10] gozd in gozdarja s kmetijo, mlin s pripadajočo kmetijo ter okrog sto »ministerialov« obeh spolov z njihovo posestjo. Vse ostalo zemljišče, obdelano in neobdelano (*culta et inculta*), skupaj z okrog 500 podložniki z njihovimi ženami in otroki, je pripadlo gornjegrajskemu samostanu (*monasterio Obberemburch*), ki so ga ustanovili patriarh Peregrin ter Diepold z ženo Truto. Samo menihi so dobili pravico krčiti in kultivirati gozdove, s tem širiti svoje meje in tam naseljevati koloniste. Obenem so imeli izključno pravico postavljati mline, loviti ribe in divjačino ter od njih pridobivati kože. Patriarh jim je prepustil še dva dela desetine s krčevinami (*novalibus*) iz župnije Gornji Grad, kar je bilo dotedaj Diepoldov oglejski fevd, ter enako iz župnije sv. Marije v Braslovčah. Za gradnjo samostanskih poslopij (*ad erigenda edificia ipsius monasterii*) jim je dodatno izplačal 30 mark denarjev.[11]

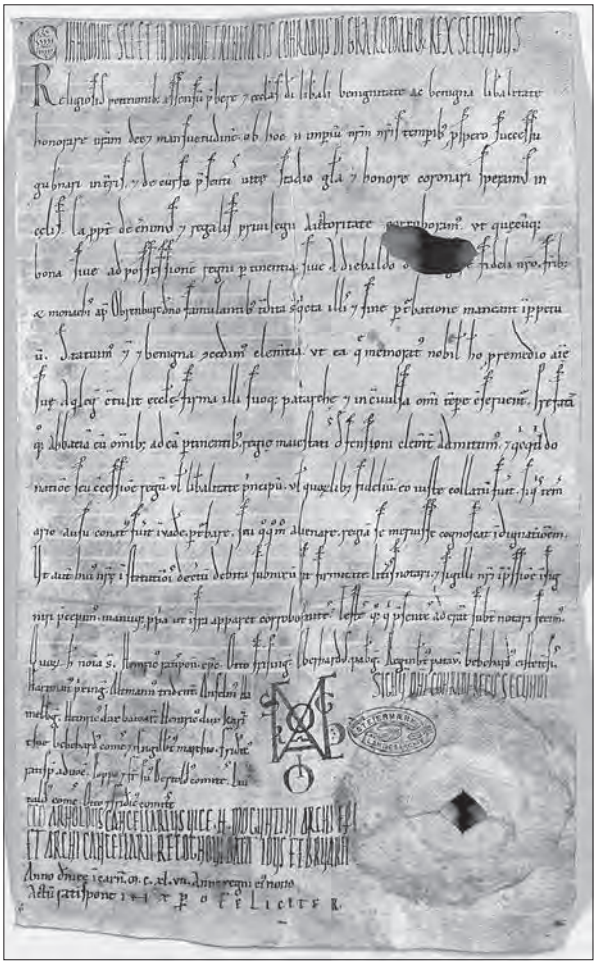
Čeprav je bila »ustanovna« listina predelana in v nekaterih podrobnostih prinaša sliko kasnejšega stanja, zlasti glede števila ministerialov in podložnikov ter določenih pravic, je v osnovnih potezah avtentična. Že februarja 1147 je namreč nemški kralj Konrad III. v Regensburgu vpričo številnih škofov in predstavnikov elitnih knežjih rodbin potrdil ustanovitev samostana in ga vzel v svojo zaščito (slika 2), enako pa je deset let kasneje storil njegov naslednik, cesar Friderik I. Barbarossa.[12] Kralj Konrad v listini omenja tako posest, ki jo je »njegov zvesti« Diepold de Chagere podelil samostanu, kot tisto, ki je bila darovana oglejskemu patriarhu. Tako sta že v začetku nastali

3 Bernhard, *Documenta*, št. P8; UBSt I, št. 551; MDC I, št. 279; CKL, št. 5, 6.
4 MDC III, št. 574, 590.
5 Prim. Kosi, Gospodje Turjaški, str. 89–93.
6 Dopsch, Die Grafen von Heunburg, str. 313–319. Tudi prvotno ime Žalca in okoliške pokrajine (*Saxenburc*, kasneje *Saxenfeld*) je nedvomno povezano s kolonisti, ki so neznanokdaj prišli iz Saške (UBSt I, št. 620).
7 Viri pri Bernhard, Stiftungsurkunde, str. 266–267.
8 O prodaji Dobrne MDC I, št. 150. O grofih Bogenskih na Slovenskem Kosi, *Spopad*, str. 129 sl.
9 Analiza listine Bernhard, Stiftungsurkunde, str. 265–290; Stegenšek, O najstarejši zgodovini, str. 1–5; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 12–18.
10 Izraz *sindmannus* je pomenil podložnika, ki je opravljal službo sla (Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, str. 973). Tovrstno službo kasneje zasledimo na različnih gospostvih oglejskega patriarha. Podložnik pri Ložu je imel na primer leta 1296 dolžnost, da z lastnim konjem prenaša patriarhova pisma (*cum suo equo proprio ad portandum litteras domini patriarche*), za kar je posedoval kmetijo in parcelo v Ložu (Pahor, Rittershuebe, str. 149–150).
11 Originalna listina v NŠAL Listine, 1140 IV 7; edicija Bernhard, *Documenta*, št. G1; UBSt I, št. 180; Volčjak, *Listine*, št. 1.
12 Originalna listina v NŠAL Listine, 1147 II 13; Bernhard, *Documenta*, št. G4, G5; UBSt I, št. 256; Volčjak, *Listine*, št. 2.

dve zemljiški gospostvi, ki sta nadaljnja stoletja narekovali dinamiko razvoja v Zgornji Savinjski dolini – samostansko in oglejsko. Iz naštetih virov je razvidno, da je pred ustanovitvijo samostana v Gornjem Gradu že obstajalo organizirano zemljiško gospostvo s sedežem župnije in precejšnjim številom kmečkega prebivalstva. Kraj je tako poleg Braslovč in Vranskega najstarejše izpričano cerkveno in gospodarsko središče celotne Savinjske doline. Leta 1140, ko je bila izstavljena ustanovna listina, je tu že obstajala skupnost menihov in v teku je bila gradnja samostanskih poslopij.

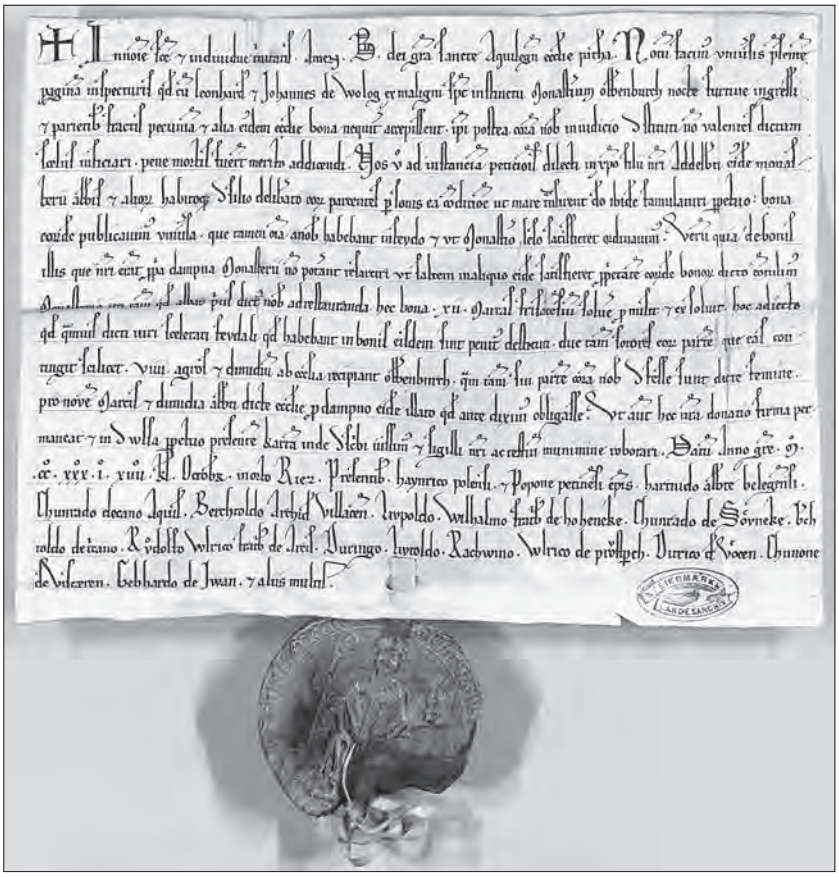
Neodgovorjeno pa ostaja zanimivo vprašanje, kako je Diepold de Chagere pridobil gornjegrajsko gospostvo. Kot je razvidno iz kasnejših samostanskih virov, je šlo za izjemno obsežno geografsko zaključeno ozemlje. Tako obsežna gospostva so bila v 10. in 11. stoletju praviloma predmet vladarskih darovnic cerkvenim institucijam (na primer škofijam Freising, Briksen, Salzburg in oglejskemu patriarhu) ter – v redkeje znanih in ohranjenih primerih – posvetnim prejemnikom.[13] Najbolj znan primer sta bila v letih 1016 in 1025 s posestmi v Posotelju in na Dolenjskem bogato obdarovana grof Viljem II. Breže-Selški in (sv.) Hema.[14] Da tudi posvetnih prejemnikov verjetno ni bilo malo, kažeta darovnici cesarja Henrika IV. iz let 1058 in 1062 za skoraj neznanega plemiča Anza, ki je prejel razmeroma majhno posest jugovzhodno od Ljubljane.[15] V primeru Gornjega Grada pa je šlo za ogromno ozemlje, ki je še leta 1140 vključevalo obsežna gozdnata in neposeljena zemljišča, kjer je samostan dobil pravico do krčenja in kultiviranja. Takšna zemljišča so po državnem pravu pripadala izključno vladarju, ki je lahko z njimi razpolagal in jih podarjal različnim prejemnikom. Ni izključeno, da je ozemlje Zgornje Savinjske doline prek danes izgubljene darovnice na tak način prišlo v last Diepolda de Chagerja ali njegovih prednikov. Chager je bil na dvoru poznan – kralj Konrad ga v potrditvi za samostan leta 1147 imenuje »naš zvesti« (*fidelis noster*) –, iz česar bi lahko sklepali, da je bil vladarjev vazal oziroma je sodil v njegovo klientelo.[16] Tudi kraljevo dikcijo, ko omenja samostanu podeljeno posest – *ut quecumque bona sive ad possessionem regni pertinentia sive a Diebaldo de Chagere ... monachis ... tradita sunt* –, bi lahko razumeli v smislu (nekdanje) kraljeve pristojnosti nad podeljenim ozemljem – morda nad tistim delom, ki je bil nekultiviran oziroma neposeljen in je prvotno pripadal vladarju.[17] Gornjegrajskemu gospostvu primerljivo izjemno obsežno, pretežno neposeljeno ozemlje, za katero lahko argumentirano domnevamo izgubljeno vladarjevo darovnico, je bilo gospostvo Turjaških (Auerspergov) na Dolenjskem, ki je v 12. stoletju segalo od Ljubljanskega barja do državne meje na Kolpi.[18]

V Zgornji Savinjski dolini sta se tako sredi 12. stoletja oblikovali dve gospostvi, ki sta v virih jasno ločeni.[19] Oglejski patriarh je imel eno svo-

Slika 2: Nemški kralj Konrad III. je 13. februarja 1147 v Regensburgu vpričo sedmih škofov in vrste uglednih knezov potrdil ustanovitev samostana v Gornjem Gradu, ki ga je ustanovil »njegov zvesti« (fidelis noster) Diepold de Chagere. Med pričami so bili škof in zgodovinar Oton Freisinški, koroški vojvoda Henrik V. Spanheim in istrski mejni grof Engelbert Spanheim, ki so imeli posesti na današnjem slovenskem ozemlju in so bili tako ali drugače povezani z njim (NŠAL, Listine, 1147 II 13, Regensburg).

13 Prim. Štih, Izvor, str. 35–48. Gl. zemljevid v *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 66.
14 Štih, Izvor, str. 39–40; Kosi, Dežela, str. 528.
15 Štih, O začetkih Turjaških, str. 79–80.
16 Bernhard, *Documenta*, št. G4.
17 Sicer iz časa 1140–1147 ne poznamo nobene vladarjeve daritve samostanu, na katero bi se lahko nanašala njegova omemba kraljeve posesti, ki je pripadla benediktincem.
18 Kosi, Gospodje Turjaški, str. 113 sl., 124.
19 Leta 1230 je imel Leopold Konjiški odvetništvo na Gor-

Slika 3: Oglejski patriarh Bertold Andeški je septembra 1231 na Rečici ob Savinji sodil svojima vazaloma Leonardu in Janezu iz Vologa, ki sta vlomila v samostan v Gornjem Gradu in ga izropala. Obsojena sta bila na smrt, a na prošnjo opata Alberta in drugih pomiloščena. Za kazen sta morala za večno oditi »v prekomorske dežele« (ut mare transirent) in tam služiti Bogu, kar je pomenilo udeležbo v križarskih vojnah v Sveti deželi (NŠAL, Listine, 1231 IX 18, Rečica).

jih središč na gradu Gornji Grad; ob obisku leta 1174 je tu izstavil listino (*in castro de Obremburg*).[20] Kasneje so na njem izpričani njegovi uradniki (*officiales*) ter v drugi polovici 13. stoletja gradiščani (*castellani*).[21] Leta 1248 je imel svojega upravitelja (prokuratorja) za posesti na Gornjegrajskem in Mozirskem (*procurator bonorum nostrorum in districtu Obernburgensi et in prouincia de Moziri*).[22] Med gospostvoma Ogleja in samostana je pogosto prihajalo do sporov in kršenja pravic oziroma pristojnosti. Okrog leta 1243 je oglejski uradnik na Dreti ob starem gradu v Gornjem Gradu (*super fluvio Driete ... iuxta castrum antiquum Obberemburch*) postavil mlin, kar je bilo proti starim pravicam samostana, zato ga je patriarh Bertold ob obisku samostana maja tega leta prepustil benediktincem.[23] Leta 1250 je isti patriarh na pritožbo opata in menihov priznal, da so njegovi uradniki kakor že uradniki njegovih predhodnikov v Gornjem Gradu (*officiales antecessorum nostrorum et nostri in Obberemburch*) kršili pravice samostana glede krčenja gozdov, postavljanja mlinov, ribolova in lova, kot sta jih določila ustanovitelja Diepold de Chagere in Truta. Odločil je, da morajo upoštevati vse stare privilegije samostana, vendar naj bi bila ribolov in lov odslej dovoljena tudi njegovim uradnikom.[24] Prihajalo je tudi do preseljevanja oglejskih podložnikov na posesti samostana in obratno. Ker so jih patriarhovi gradiščani in uradniki nadlegovali in obremenjevali, se je opat Janez pritožil patriarhu Rajmundu. Ta je leta 1281 pooblastil Peregrina, tedanjega arhidiakona Kranjske in Marke, ki je bil dolgo oglejski prokurator na Gornjegrajskem, da razišče zadevo. Kot je poročal patriarhu, je bilo oglejskim podložnikom od nekdaj dovoljeno naseljevanje na samostanskih posestih, pri čemer jih patriarhovi uradniki niso smeli ovirati, kar je Rajmund tudi v bodoče strogo prepovedal.[25] To dogajanje lahko zelo verjetno povezujemo z benediktinsko kolonizacijo okoliških hribovij, ki je seveda potrebovala številen »človeški potencial« oziroma nove koloniste.

Verjetno že od ustanovne darovnice iz leta 1140 je med oglejsko posest sodila Rečica, kjer je leta 1173 že omenjena župnijska cerkev sv. Kancijana. Videti je, da je Rečica v zgodnjem času ime-

njegrajskem (*aduocatiam in Obernburch*), in sicer tako na posestih patriarha kot samostana (*tam in bonis patriarche, quam in bonis ipsius claustri*) (UBSt III, št. 39, str. 47).

20 Bernhard, *Documenta*, št. P9; UBSt I, št. 554.

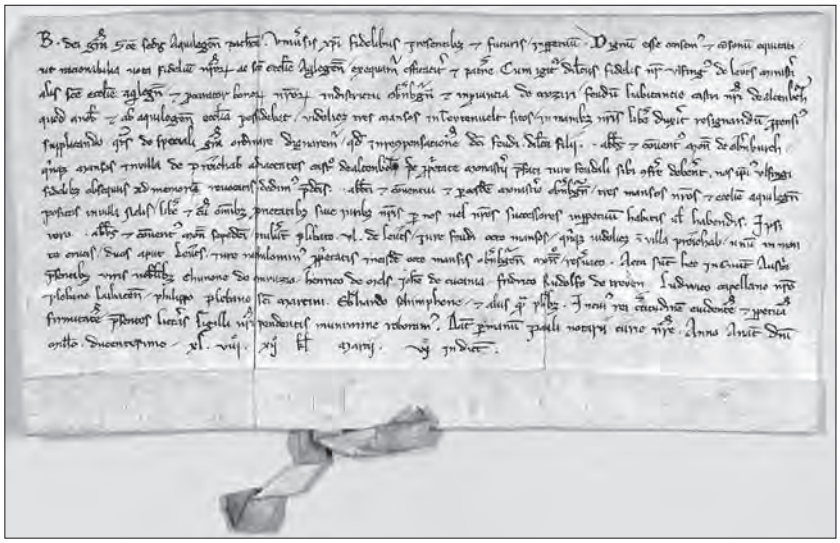
21 UBSt III, št. 239, 240; UBSt IV, št. 287, 288, 359; Volčjak, *Listine*, št. 20, 21.

22 Bernhard, *Documenta*, št. G26; UBSt III, št. 23.

23 Bernhard, *Documenta*, št. G20; UBSt II, št. 420.

24 Bernhard, *Documenta*, št. G28; UBSt III, št. 76.

25 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 61.

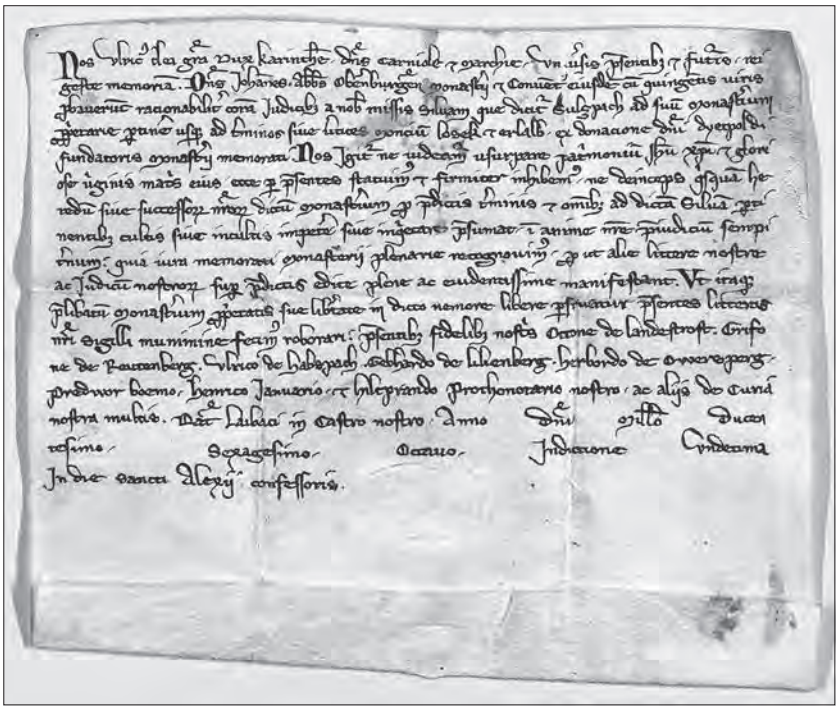

Slika 4: Leta 1248 je bil oglejski ministerial Wulfing iz Letuša upravitelj patriarhovih posesti na Gornjegrajskem in v mozirski pokrajini (procurator bonorum nostrorum in districtu Obernburgensi et in prouincia de Moziri). Bival je na gradu Vrbovec (Altenburch), ki ga je imel s pripadajočo posestjo v fevdu od Ogleja (feudum habitancie). To je prva omemba gradu na sotočju Savinje in Drete v današnjih Nazarjah (NŠAL, Listine, 1248 II 18, Čedad).

la nekakšno centralno vlogo oglejskih posesti, kjer se je patriarh zadrževal ob svojih obiskih in tu izstavljal listine. Leta 1173 je na Rečici potekala regionalna sinoda patriarha Ulrika II. (*in pleno capitulo apud Oberenburg in plebe sancti Cantiani*) ob udeležbi tržaškega in pičenskega škofa, predstojnikov samostanov Gornji Grad, Žiče in Dobrla vas (Eberndorf), savinjskega arhidiakona in župnikov sedmih župnij, med laiki pa sta bila tudi Gebhard Žovneški in Leopold Vojniški.[26] Patriarh Bertold je Rečico obiskal v letih 1231 in 1247. Leta 1231 je razsojal o vlomu v gornjegrajski samostan, ki sta ga zagrešila oglejska vazala Leonard in Janez iz Vologa ter pri tem ukradla denar in drugo cerkveno lastnino. Sojenje je potekalo vpričo patriarha, gornjegrajskega opata, puljskega in pičenskega škofa, vrste klerikov iz Furlanije ter množice regionalnih plemičev, med njimi Vojniških in Konrada Žovneškega (slika 3). Vlomilca sta bila obsojena na smrt, a na prošnjo zbranih pomiloščena in obsojena na večno izgnanstvo – morala sta iti »preko morja« in tam za vedno služiti Bogu (*mare transirent deo ibidem famulaturi perpetuo*), kar je v praksi pomenilo, da se v Sveti deželi kot križarja borita proti nevernikom.[27] Ob drugem obisku leta 1247 je patriarh izstavil listino »v cerkvi v naši Rečici« (*in ecclesia ville nostre in Rieze*).[28] Termin *villa* tu nedvomno ne pomeni navadne vasi, temveč centralni kraj, ki je moral imeti zgradbe za bivanje uglednih gostov in skupna zasedanja. Stoletje kasneje je Rečica tudi prvič izpričana kot trg (*marcht*). V bližini se je do srede 13. stoletja na sotočju Drete in Savinje oblikovalo drugo upravno jedro oglejskih posesti s sedežem na gradu Vrbovec (*Altenburg*) v današnjih Nazarjah. Leta 1248 je bil oglejski ministerial Wulfing iz Letuša oskrbnik (prokurator) patriarhove posesti in je prebival na gradu Vrbovec, ki ga je posedoval kot oglejski fevd (slika 4).[29]

Na gornjegrajsko območje se je navezovala v virih 1241 in 1248 omenjena »mozirska pokrajina« (*provincia Moziri*), kjer je ležala tako posest samostana kot oglejskega patriarha.[30] Tudi Mozirje se je zgodaj razvilo v lokalno upravno in cerkveno središče s cerkvijo sv. Jurija. Že leta 1146 v spremstvu patriarha Peregrina v Tolminu zasledimo plemiča Pelegrina *de Mosiri*, morda oglejskega uradnika; to je tudi prvo ohranjeno slovensko poimenovanje kraja.[31] V letih 1231 in 1241 je imel v Mozirju sedež Ulrik *de Prostperch*; leta 1231 je omenjen ob patriarhu Bertoldu na Rečici in desetletje kasneje v krogu grofa Viljema Vovbrškega v Mozirju.[32] Enkrat v tem času je bil nad Mozirjem zgrajen grad, a očitno protipravno, brez dovoljenja oglejskega patriarha. Zato je moral tedanji posestnik Friderik iz Castella grad (*castrum de Prosperch*) skupaj z grajsko posadko predati patriarhu Bertoldu. Možje, med katerimi je bil Wulfing iz Letuša (*Vluinus de Loyz et alii homines discti castri*), so mu morali priseči zvestobo in predati ključe gradu. Vendar se je patriarh dve leti kasneje odločil grad podreti.[33] Leta 1248 mozirski grad očitno ni bil funkcionalen, saj je Wul-

26 Bernhard, *Documenta*, št. P8; UBSt I, št. 551.
27 Bernhard, *Documenta*, št. G15; UBSt II, št. 285; Volčjak, *Listine*, št. 6.
28 Bernhard, *Documenta*, št. P39; UBSt III, št. 12.
29 *... feudum habitancie castri nostri de Altenburch, quod a nobis et ab Aquilegensi ecclesia possidebat* (Bernhard, *Documenta*, št. G26; UBSt III, št. 23).
30 Bernhard, *Documenta*, št. G19, G26; UBSt II, št. 400; UBSt III, št. 23.
31 Bernhard, Documenta, št. G3.
32 Bernhard, *Documenta*, št. G15, G19; UBSt II, št. 285, 400.
33 Podrobnosti dogajanja so znane iz zaslišanja še živečih prič v Vidmu (Udinah) leta 1292. Prepis listine v StLA AUR, sig. 1417a (1292 VII 2). Prim. Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 118–119.

Slika 5: Leta 1268 se je na sodnem zboru pod Olševo reševal spor glede meje gospostva Gornji Grad in vojvodine Koroške. Šlo je za območje »za Vrati« (Retroportam), od soteske pri Igli navzgor. Trije razsodniki, določeni s strani koroškega vojvode Ulrika III. Spanheima, so vpričo oglejskih ministerialov in množice 500 podložnikov razsodili, da meja že od ustanovitve samostana poteka po razvodju na Olševi. Razsodbo je julija 1268 v Ljubljani potrdil vojvoda Ulrik in območje »gozda, imenovanega Solčava« (silvam, que dicitur Sulzpach) potrdil samostanu (NŠAL, Listine, 1268 VII 17, Ljubljana).

fing iz Letuša, ki se je medtem povzpel na mesto oglejskega upravitelja, posest na Mozirskem (*in provincia de Moziri*) upravljal z gradu Vrbovec (slika 4).[34] Poleg obeh gradov kot upravnih središč je Oglej posedoval razpršeno posest po krajih v ravnini Zadrečke in Savinjske doline. Oglejska posest je poleg Rečice izkazana v Pustem Polju, Melišu, Tajni in Vologu.[35] Po vrsti krajev pa so se imenovali mali plemiči, ki so očitno sodili med oglejske ministeriale: v letih 1231 oziroma 1247 Leonard in Janez iz Vologa (*de Wolog*), Ditrik iz Bočne (*de Vőcen*), Konon iz Grušovelj (*de Viscaeren*), Gebhard iz Juvanjega (*de Iwan*), Bertold z Ljubnega (*de Lőwen*), Gerold iz Delc (*de Dielz*) in Wolzlin z dvora v Okonini (*de Meinpach*).[36]

Oglejski patriarhi so bili že od časa cesarja Karla Velikega (leta 811) vrhovna cerkvena instanca za slovensko ozemlje do reke Drave, kjer je njihova dieceza mejila na nadškofijo Salzburg. Obenem so bili vplivni cerkveni knezi Svetega rimskega cesarstva in so v tem pogledu dosegli vrhunec ravno v času patriarha Bertolda Andeškega (1218–1251). Bil je iz ene najvplivnejših rodbin države v 12. in 13. stoletju. Njegovi sestri sta bili ogrska in francoska kraljica, brata Ekbert škof v Bambergu in Henrik IV. istrski mejni grof z obsežnimi posestmi na Slovenskem (Vipava, Postojna, Kamnik, Kranj, Slovenj Gradec idr.). Bertold je bil izjemno aktiven in je vsakoletno potoval po slovenskem delu oglejske cerkvene province, tako po družinskih kot oglejskih posestih.[37] Gornjegrajsko je bilo vezni člen med andeškimi gospostvi na Kranjskem (Kamnik) in v Mislinjski dolini (Slovenj Gradec). Bertold je po smrti bratov kot edini dedič še bistveno okrepil položaj Ogleja in patriarhatu zapustil družinska gospostva Vipava, Postojna in Slovenj Gradec ter leta 1244 pridobil gospostvo Lož.[38] Kako pomembno vlogo je v njegovi politiki imel Gornji Grad, je razvidno iz načrta o ustanovitvi škofije leta 1237. Bertold je papežu Gregorju IX. posredoval namero, da v samostanu v Gornjem Gradu, ki mu je bil podrejen, »ustvari katedralno cerkev« (*creandi kathedralem ecclesiam*) ali pa tja preseli propadajočo škofijo iz Pična v Istri. Glavni razlog za to je bila izjemna razsežnost oglejske cerkvene province, ki je po patriarhovem poročilu segala od Ogleja deset dni hoda daleč do ogrske meje – kjer ni bilo nobene sufraganske škofije – in je zato zelo oteževala njegovo pastoralno dejavnost. Za vzdrževanje nove škofije je namenil v pretežni meri dohodke benediktinskega samostana v skupni vrednosti 350 mark srebra letno.[39] Do izvedbe načrta ni prišlo – podrobnosti niso znane –, a epizoda kljub temu

34 Gl. op. 29.

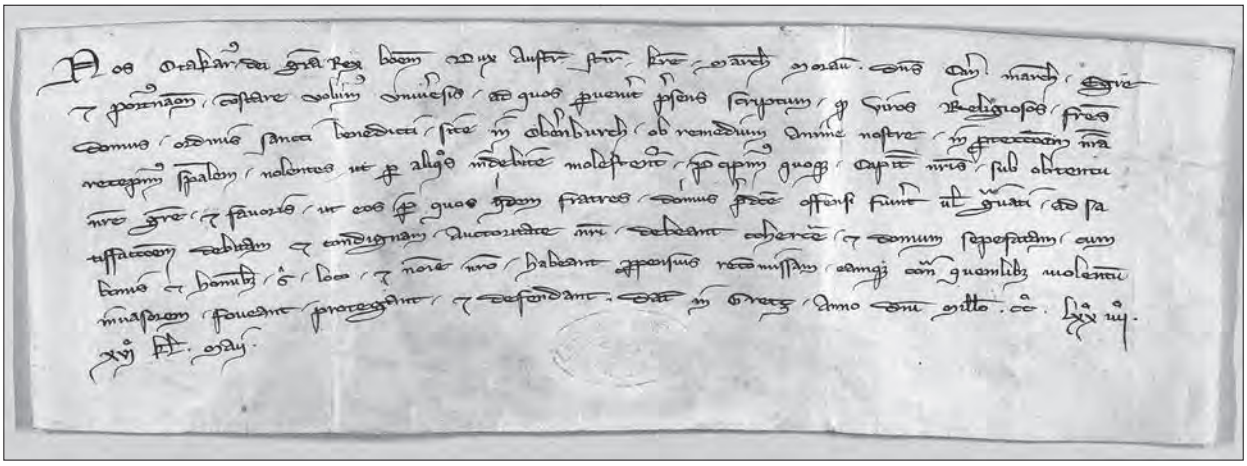
35 Stegenšek, O najstarejši zgodovini, str. 10–12; Kos, O nameravani ustanovitvi, str. 107.

36 Bernhard, *Documenta*, št. G15, G25; UBSt II, št. 285; UBSt III, št. 17; GZS VI, št. 25; Stegenšek, O najstarejši zgodovini, str. 14.

37 Za itinerar gl. Kos, O nameravani ustanovitvi, str. 104–105.

38 O vlogi Andeških na Slovenskem podrobno Komac, *Od mejne grofije*, str. 52 sl., 74 sl., 102 sl.; Ravnikar, Čas patriarha Bertolda, str. 234–237.

39 UBSt II, št. 353; Bernhard, Der Oberburger Bistumsplan, str. 163–168; Kos, O nameravani ustanovitvi, str. 100–108; Ravnikar, Čas patriarha Bertolda, str. 240–242.

Slika 6: Češki kralj Otokar II. Přemysl je v letih 1270–1276 vladal tudi na Štajerskem, Koroškem, v Savniji in na Kranjskem. Njegovi uradniki so v letih 1273 in 1275 potrdili sodno avtonomijo samostana na gospostvu Gornji Grad. Sam kralj pa je z listino, izstavljeno aprila 1274 v Gradcu, vzel redovnike pod svoje varstvo in obljubil zaščito pred vsemi, ki bi jih ogrožali (NŠAL, Listine, 1274 IV 16, Gradec).

jasno kaže izjemen pomen, ki ga je imel Gornji Grad v 13. stoletju tako v cerkvenem in političnem kot gospodarskem pogledu. Šele več kot dve stoletji kasneje je bila uresničena podobna ideja – po ustanovitvi škofije v Ljubljani (1461) je bil samostan razpuščen, njegova posest pa predana škofiji, ki je v Gornjem Gradu dobila sekundarno rezidenco. Po smrti patriarha Bertolda leta 1251 je politični vpliv Ogleja hitro kopnel; v vzhodnoalpskih deželah so nastopili novi močni igralci, ki so v kratkem bistveno omejili patriarhov politični radij: grofje Goriški, češki kralj Otokar II. in za njim Habsburžani. Vzporedno so benediktinci v Gornjem Gradu – do tedaj nekakšnem oglejskem »hišnem« samostanu – začeli prevzemati bistveno bolj avtonomno vlogo.

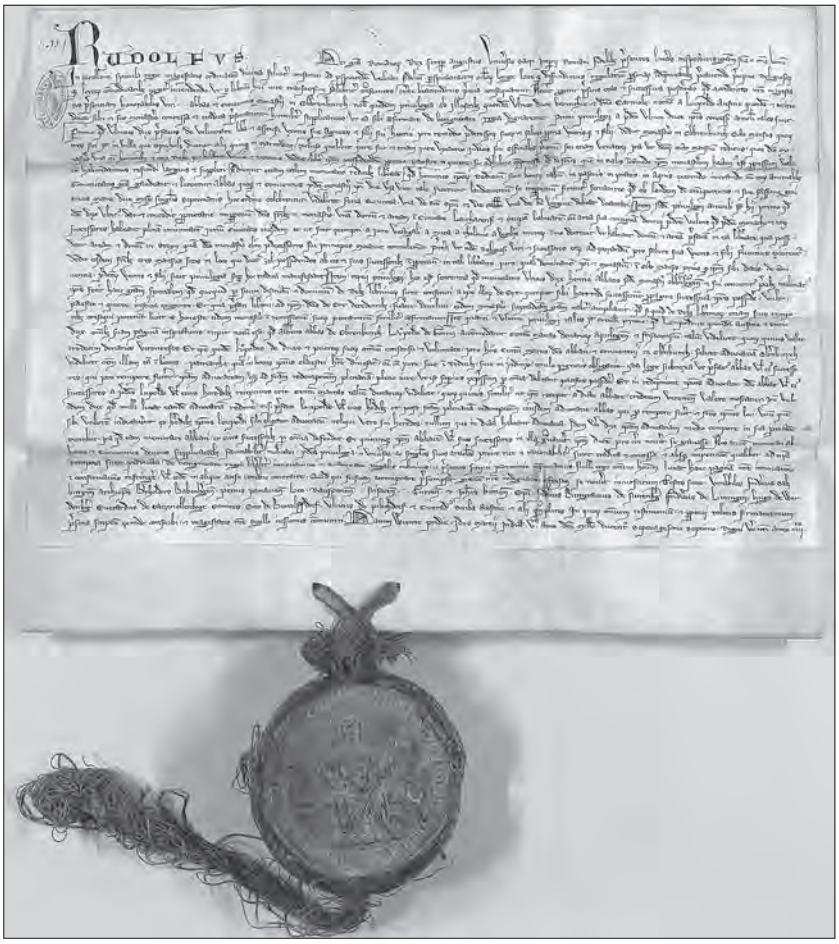
Samostansko gospostvo je že z ustanovno listino leta 1140 dobilo velik potencial v precejšnjem številu podarjenih podložnikov in zlasti izključnem dovoljenju za krčenje obsežnih neposeljenih gozdov, s čimer naj bi »širili svoje meje in tam naseljevali koloniste«. V naslednjih stoletjih je tako po hribovjih Zgornje Savinjske doline nastajala kulturna krajina s stotinami krčevin in novih kmetij, ki jih lahko občudujemo še danes. Viri 13. stoletja kažejo, da je šlo za proces, ki je bil izredno pomemben za samostansko gospodarstvo. O tem lahko sklepamo zlasti na osnovi pritožb opata in menihov oglejskemu patriarhu (1250, 1262), da njegovi uradniki proti starim pravicam ovirajo samostan pri krčenju gozdov (*in extirpatione nemorum sive forstariorum*).[40] Obenem nekaj zelo zgovornih listin iz tega časa dokazuje, kako daleč v hribovja je že stoletje po ustanovitvi samostana segala kolonizacija in kaj je tedaj zajemalo gospostvo gornjegrajskih benediktincev. Leta 1255 je pičenski škof v Braslovčah pomiril spor med samostanom in gospodi Žovneškimi. Ena od spornih zadev se je nanašala na razmejitev na Dobrovljah (*de monte, qui dicitur Dobrůel*), kjer je samostan mejil na gospostvo Žovnek. Določeno je bilo, naj meja poteka po slemenu hribovja, od koder se padavinske vode stekajo na eni strani na Gornjegrajsko (*versus provinciam Obernbůrg*) in na drugi strani proti Žovneku (*versus Seweneke*).[41]

Še zanimivejši je sklop virov iz leta 1268, ko je bila na pritožbo gornjegrajskega opata in po naročilu koroškega vojvode Ulrika III. na terenu izvedena preiskava glede meje samostanske posesti »za Vrati« (*Retroportam*), na območju Olševe in »Ložekarjeve planine« (*in alpibus, que nuncupantur Erlaw et Losekche*), kjer naj bi segala do razvodja.[42] Na spornem ozemlju pod Olševo, na meji proti Koroški, so se zbrali opat samostana, trije za to določeni razsodniki – tudi gornjegrajski gradiščan Herman – ter okrog 500 ljudi, med njimi oglejski ministeriali in samostanski podložniki. Sedem izbranih uglednih mož je izpričalo svoje ugotovitve na osnovi samostanskih privilegijev ter izpovedi starih opatov in menihov ter drugih starejših prebivalcev. Meje gornjegrajskega območja (*termini Obernburgensis districtus*) naj bi

40 Bernhard, *Documenta*, št. G28; GZS VI, št. 119; UBSt III, št. 76; UBSt IV, št. 64.

41 UBSt III, št. 167; GZS VI, št. 262; CKL, št. 28.

42 *... iuxta inicium decursus aque pluvialis quam wolgus regenwasser appellat ...* (UBSt IV, št. 287; MDC IV/2, št. 2971). Ime »Vrata« se je nanašalo na sotesko pri današnji Igli. Od tod ime tamkajšnje kmetije Zavratnik, v urbarju iz leta 1426 imenovane *vnderm tor*. Nekdanja gora/planina *Losekche* (*Loseke*) zahodno od Olševe pa je dala ime kmetiji Ložekar, v urbarju 1426 *Losekker* (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 279, 285).

Slika 7: Češki kralj Otokar se je moral leta 1276 umakniti iz vzhodnoalpskih dežel. Novi nemški kralj Rudolf I. Habsburški je marca 1277 na Dunaju potrdil samostanu v Gornjem Gradu privilegije, ki so jih samostanu podelili njegovi predhodniki – koroški vojvoda Ulrik III. Spanheim ter avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI. Babenberški (NŠAL, Listine, 1277 III 14, Dunaj).

segale do slemena Olševe in *Losekhe*, oziroma do razvodja, od koder se steka deževnica (*regenwazzer*), enako kot na drugih okoliških hribovjih, ki Gornjegrajsko razmejujejo od Koroške, Kranjske in Savnije (*a Karinthia et Carniola et Saunia*). Gradiščan Herman je s prisego izrecno potrdil, da je slišal od starejših vitezov iz Gornjega Grada, zlasti pa od pokojnega tasta Duringa, ki je bil dolga leta patriarhov uradnik, da so že od ustanovitelja samostana Diepolda oglejski patriarhi in opati posedovali vse kultivirano in neposeljeno ozemlje do slemen omenjenih gora – *usque ad cacumina predictarum alpium*. To so s prisego potrdili še vsi prisotni, nakar so izbrani razsodniki opatu in samostanu dosodili vse ozemlje do omenjene meje, »kot so ga posedovali že od ustanovitelja«.[43] Razsodbo je julija 1268 v Ljubljani potrdil koroški vojvoda Ulrik III. ter samostanu priznal lastništvo in vse pravice nad »gozdom, imenovanim Solčava« (*silvam, que dicitur Sulzpach*), vse do gorskih slemen (slika 5).[44] Te viri dokazujejo tudi prvotni obseg gospostva Diepolda de Chagere pred ustanovitvijo samostana leta 1140, ki je že tedaj zajemalo celotno Zgornjo Savinjsko dolino do vrhov na meji proti Koroški in Kranjski.[45]

Geografska enotnost in zaključenost pokrajine je dobila odraz tudi v sodnem pogledu. Čeprav v dokumentih o ustanovitvi samostana še ni določb glede sodstva, je v 13. stoletju sodna pristojnost nad podložnim prebivalstvom (»deželsko sodišče«) na celotnem Gornjegrajskem pripadala benediktincem, kar so jim priznale tudi tedanje politične avtoritete. V času češkega kralja Otokarja II. Přemysla, ki je v letih 1270–1276 vladal tudi na Štajerskem, v Posavinju (Savniji) in na Kranjskem, je njegov deželni sodnik za Savnijo Hartnid z Guštanja decembra 1273 samostanu potrdil sodstvo v celotni gornjegrajski pokrajini (*per totam provinciam Obernburgensem*). Gornjegrajski opat Janez je namreč jasno dokazal, da je »deželsko sodišče« že od nekdaj (*ab antiquo tempore*) pripadalo samostanu, nakar se je Hartnid odpovedal kakršnim koli posegom v njegove sodne pristojnosti.[46] Leto in pol kasneje je Ulrik von

43 UBSt IV, št. 288; Bernhard, Der Oberburger Bistumsplan, 171–172; Komac, *Od mejne grofije*, str. 248; Stegenšek, O najstarejši zgodovini, str. 5–7.

44 UBSt IV, št. 294; MDC IV/2, št. 2982; Volčjak, *Listine*, št. 28.

45 Prim. Stegenšek, O najstarejši zgodovini, str. 7–10.

46 *... provinciale sive generale immo et speciale iudicium per totam provinciam Obernburgensem ... ad monasterium pertinet ab antiquo tempore* (UBSt IV, št. 497; Kosi, Dežela, str. 541–542).

Haßbach, deželni glavar češkega kralja na Kranjskem, v Marki in na Slovenjgraškem, z listino, izstavljeno v Mariboru, samostanu potrdil vse pravice in svoboščine, med drugim na področju sodstva in odvetništva (*in iure iudicario et advocacie*).[47] Sodno ozemlje benediktincev se je začelo na sotočju Savinje in Drete pri Nazarjah, kot bo vidno v nadaljevanju, in zajemalo celotno Zadrečko ter Savinjsko dolino do kranjske in koroške meje. Tako se je do srede 13. stoletja v geografskem in sodno-upravnem pogledu oblikovala samostojna gornjegrajska pokrajina z lastno identiteto, ki so jo občasno celo obravnavali ločeno od ostale Savnije (Posavinja). V virih je imenovana *provincia*, *districtus* ali *contrata*.[48]

V drugi polovici 13. stoletja so bili samostanu naklonjeni nekateri najmočnejši politični akterji v regiji, od katerih je pridobil vrsto privilegijev. Koroški vojvoda in gospod Kranjske Ulrik III. Spanheim je benediktince obdaroval v letih 1257, 1260, 1263 in 1268.[49] Kot smo že videli, so od deželnih uradnikov češkega kralja Otokarja II. v letih 1273 in 1275 dobili potrditev sodne avtonomije za celotno gornjegrajsko pokrajino.[50] Aprila 1274 pa je sam kralj Otokar v Gradcu izstavil listino, s katero je samostan (*domus ordinis sancti Benedicti in Oberenburch*) izrecno vzel pod svojo zaščito in svojim glavarjem ukazal, da ga morajo varovati pred vsemi, ki bi ga ogrožali (slika 6).[51] Po Otokarjevem padcu leta 1276 je novi nemški kralj Rudolf I. Habsburški marca 1277 na Dunaju izstavil slavnostno listino, s katero je benediktincem potrdil vrsto privilegijev svojih predhodnikov, tako koroških kot štajerskih vojvod (slika 7).[52]

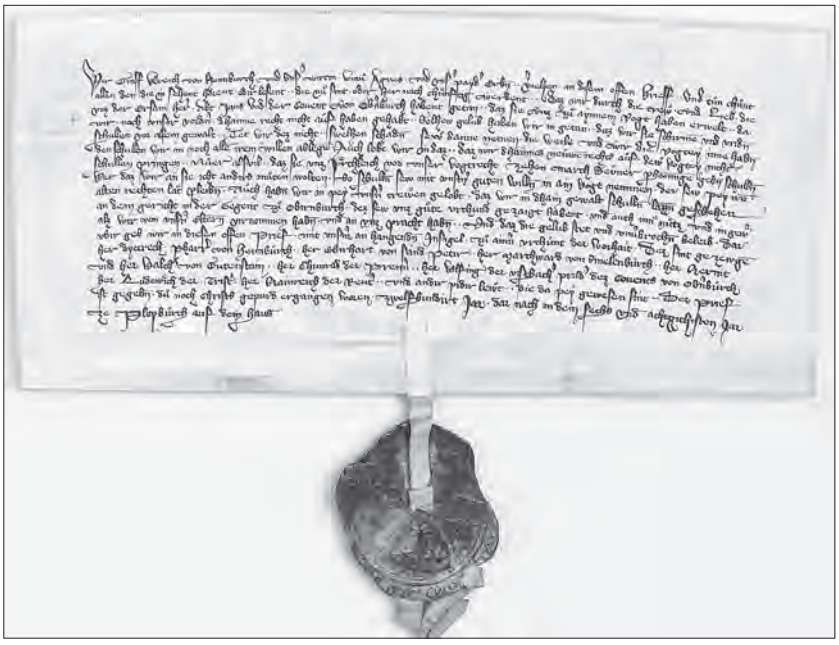
Proti koncu 13. stoletja se je oglejski patriarh umaknil s svojih savinjskih posesti. Namesto gradiščanov, ki so do tedaj upravljali njegove posesti v Gornjem Gradu, Vrbovcu in Mozirju, so se pojavili vazali, ki so gradove s pripadajočim posedovali kot fevd. Z zmanjšanjem neposrednega vpliva oglejskega patriarha pa se je v Zgornji Savinjski dolini bistveno povečal vpliv regionalnih potentatov – grofov Vovbrških in svobodnih gospodov Žovneških, kasnejših grofov Celjskih.

GROFJE VOVBRŠKI IN GROFJE CELJSKI

Neposredna interakcija gornjegrajskega samostana z regionalnimi plemiškimi elitami je bila v veliki meri vezana na institucijo odvetništva (*advocatia*, *Vogtei*). Vsaka cerkvena ustanova je po pravilu morala imeti odvetnika (*advocatus*, *Vogt*), pa naj je šlo za župnijo, samostan ali škofijo (nadškofijo, patriarhat). Advokat je bil teoretično njen zaščitnik, v praksi pa je zanjo izvajal sodstvo, katerega neposredno izvajanje (kazni) je bilo sicer za cerkvene institucije neprimerno. Vloga advokata je bila plemstvu pisana na kožo, saj je prinašala prestiž, politični vpliv na določenem cerkvenem ozemlju in zlasti občutne materialne koristi (dohodke).[53] Lep primer najdemo ravno pri gospodih Žovneških. Leta 1237 jim je oglejski patriarh Bertold zaradi zaslug, ki so jih imeli za oglejsko Cerkev, podelil patronatsko pravico nad župnijo v Braslovčah, ki je ležala na njihovem domačem gospostvu. K temu je sodilo tudi odvetništvo nad posestjo župnije. Natančno je razloženo, kakšne dolžnosti in koristi so bile s tem zvezane. Braslovški župnik je moral enkrat letno oskrbeti člana rodu Žovneških in njegovo spremstvo do 24 konjenikov, vsaka kmetija, ki je sodila pod njihovo odvetništvo, pa je morala prispevati mernik ovsa, dva hlebca kruha in dve kokoši. Podložniki so se morali po običaju dvakrat letno zbrati z namenom obdelovanja njihovih polj, gospod Žovneški pa je nad njimi izvajal »krvno sodstvo« (*iudicium sanguinis*, torej najtežje kazni).[54] Še bolj zaželeno in donosno je bilo odvetništvo nad samostanom v Gornjem Gradu.

Gospodje Žovneški so bili že od vsega začetka tesno povezani s samostanom; ne nazadnje so na Dobrovljah neposredno mejili na posest benediktincev. Ob obiskih oglejskega patriarha so se pogosto pojavljali v njegovem krogu (na Rečici 1173, 1231) in ga spremljali na njegovih poteh (1220, 1225, 1226, 1228, 1229).[55] Zato ne preseneča, da odvetništvo nad samostansko posestjo že zgodaj najdemo v njihovih rokah – nedvomno s soglasjem tedanjega patriarha Bertolda. Okrog leta 1230 je Gebhard II. Žovneški opatu za 12 mark denarjev prepustil odvetništvo, ki ga je imel nad samostansko posestjo v Marki in na Gornjegrajskem (*omnem advocatiam … in Marchia et Oberenburch*), s pridržkom, da ga lahko on ali sin odkupi nazaj.[56] Očitno je bila dono-

47 UBSt IV, št. 563; Volčjak, *Listine*, št. 35.
48 Komac, *Od mejne grofije*, str. 248–249.
49 UBSt III, št. 239; UBSt IV, št. 21, 103, 294; MDC IV/2, št. 2982; CKL, št. 34; Volčjak, *Listine*, št. 20, 24, 28, 36.
50 Gl. op. 46 in 47.
51 UBSt IV, št. 506; Volčjak, *Listine*, št. 33.
52 MDC V, št. 260; Volčjak, *Listine*, št. 36.
53 Advokat je bil v času izpraznjenega mesta škofa ali opata pristojen za upravljanje cerkvene institucije in volitve novega predstojnika. To je lepo razvidno leta 1460, ko je cesar Friderik III., advokat samostana v Gornjem Gradu, po svojih odvetniških pristojnostih (*ipsius monasterii Aduocatus … sue ratione Aduocatie*) menihom prepovedal volitve novega opata. Samostan je bil namreč namenjen za dotacijo novi ljubljanski škofiji (NŠAL Listine, 1463 VI 11; Volčjak, *Listine*, št. 388).
54 UBSt II, št. 362; CKL, št. 24; Volčjak, *Listine*, št. 58.
55 CKL, št. 5, 10, 12, 13, 14, 18, 19.
56 Bernhard, *Documenta*, št. G14; UBSt II, št. 334; CKL, št. 17; Volčjak, *Listine*, št. 7.

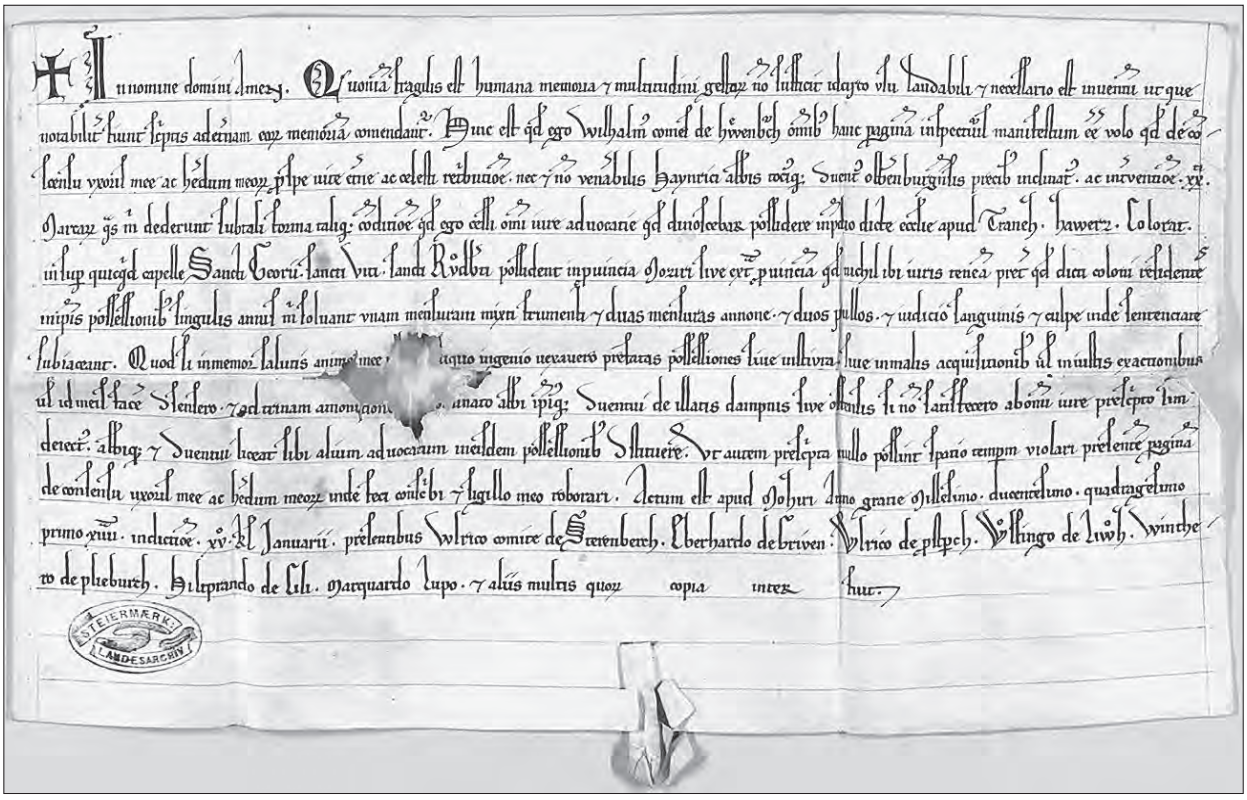

Slika 8: Odvetništvo nad bogato benediktinsko opatijo je bilo ugledna in donosna funkcija, za katero so si prizadevali mnogi vplivneži v regiji. Leta 1286 so redovniki za večne odvetnike izbrali grofa Ulrika III. Vovbrškega (von Heunburg) in njegove naslednike. Obljubil je, da bo ščitil samostan in mu povrnil vso škodo, ki bi nastala v času njegovega odvetništva. Položaj odvetnika je ostal v družini Vovbrških do izumrtja leta 1322 (SI AS 1063, sig. 6728, 1286 VI 15, Pliberk).

sna služba že nekaj časa žovneška in se je kmalu vrnila v njihove roke. O tem izvemo iz zanimive listine, ki jo je leta 1255 v Braslovčah izstavil pičenski škof Oto. Čeprav bi moral biti odvetnik teoretično zaščitnik samostana, je tudi med njima prihajalo do konfliktov, kakršen je bil pomirjen z omenjenim dokumentom. V tipični srednjeveški maniri je Gebhard III. Žovneški oplenil samostanske posesti – vas *Pirke* (Brezje?) je uničil, tam ubil dva kmeta, nekatere pohabil, drugim odrezal ušesa ali jih drugače poškodoval. Vpričo škofa sta bila dosežena »prava pomiritev in popolno prijateljstvo«. Žovneški z brati je obljubil, da bodo v bodoče ščitili posesti samostanskih bratov v Marki in Savniji, kjer so njihovi odvetniki (*ubi sunt advocati ipsorum*), in bodo odvetniško pravico (*ius advocacie*) izvajali kot že njihov pokojni oče. Obenem so se zavezali k letnemu obdarovanju samostana s pšenico, vinom in dobro svinjo za obhajanje zadušnice za starše in druge prednike, ki so bili pokopani v Gornjem Gradu.[57] Ugledni benediktinski samostan je bil tedaj že priljubljeno zadnje bivališče regionalnega plemstva, poleg Žovneških na primer plemičev s Kacenštajna (pri Šoštanju), s Prekope (pri Vranskem) in Kosez pri Vodicah (na Kranjskem).[58]

Pri odvetništvu Žovneških je šlo najverjetneje le za delno odvetništvo – nad delom posesti samostana. Kot je znano iz listine avstrijskega in štajerskega vojvode Leopolda VI. iz časa med letoma 1227 in 1230, je namreč opat Albert njegovemu ministerialu Leopoldu Konjiškemu posodil sto mark oglejskih ali breških denarjev, ta pa mu je z dovoljenjem vojvode in njegovih sinov zastavil odvetništvo na Gornjegrajskem (*advocatiam Obernburch*) – tako nad lastnino patriarha kot samostana – z vsemi pravicami pri dohodkih in sodstvu (*cum omni iure sive in reditibus sive in iudiciis*).[59] Konjiški so imeli izključno pravico, da v bodoče odvetništvo odkupijo nazaj, opat in menihi pa pravico, da izmed članov družine izberejo najprimernejšega kandidata. V vmesnem času je samostanu zaščito obljubil sam vojvoda.[60] Bogati gornjegrajski samostan je bil glede odvetništva očitno pod vrhovno pristojnostjo močnega štajerskega vojvode, ki je tedaj širil svoj vpliv v Posavinju in odvetniško pravico podeljeval v fevd.[61] Odvetništvo na Gornjegrajskem se je resnično vrnilo v družino gospodov Konjiških; leta 1284 ga je posedoval Amalrik *Spaete* in ga prepustil svojemu stricu Leopoldu Konjiškemu (*advocatiam cum omni iure quam habebam in Obernburch*).[62] Leta 1288 je izkazano v rokah Friderika Ptujskega, ki ga je obljubil grofu Ulriku III. Vovbrškemu. S tem namenom je odvetniško pravico vrnil tedanjemu štajerskemu vojvodi Albrehtu Habsburškemu s prošnjo, naj ga podeli grofu Ulriku in njegovim potomcem (*daz er im unt seinen erben die leihe ze rehtem lehen*).[63] Tako kaže, da je vrhovno

57 UBSt III, št. 167; CKL, št. 28.
58 Volčjak, *Listine*, št. 5, 12, 13, 27.
59 Da je šlo tu za bistveno večji obseg odvetniških pravic oziroma koristi, kaže zastavna vsota 100 mark v primerjavi z žovneškim odvetništvom, vrednim 12 mark.
60 Bernhard, *Documenta*, št. G13; UBSt III, št. 39.
61 Prim. Kosi, Dežela, str. 536–537; Komac, *Od mejne grofije*, str. 249–250.
62 SI AS 1063, sig 6725 (1284 IV 29); Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 62.
63 ÖStA, HHStA AUR, 1288 V 27, Ptuj.

Slika 9: Grofje Vovbrški so bili prisotni v Zgornji Savinjski dolini že v prvi polovici 13. stoletja. Leta 1241 je grof Viljem IV. v Mozirju izstavil listino, s katero je vrnil samostanu v Gornjem Gradu odvetništvo »v mozirski pokrajini in zunaj nje« (in provincia Moziri sive extra provinciam). Šlo je za odvetništvo nad benediktinsko posestjo v vaseh Završe, Trnavče in Kolovrat in nad lastnino kapel sv. Jurija v Mozirju, sv. Vida (danes sv. Radegunda) in sv. Ruperta pri Gomilskem. Med pričami so bili grofov brat Ulrik Sternberški ter ministeriali iz Mozirja, Letuša, Celja, Pliberka in Grebinja (NŠAL, Listine, 1241 XII 18, Mozirje).

odvetništvo nad samostanom resnično pripadalo štajerskemu vojvodi, ki ga je podeljeval v fevd.

Opat in konvent v Gornjem Gradu pa sta v tem času že uveljavljala svobodno volitev odvetnika, ki jima je bila zagotovljena v času češkega kralja Otokarja.[64] Grof Ulrik Vovbrški je že junija 1286 z več listinami objavil, da so ga opat in redovniki izvolili za večnega odvetnika na vseh svojih posestih (*nos in perpetuum aduocatum ecclesiae Oberburgensis et super omnia bona ipsius ecclesie receperunt*)[65] in da bo v tej funkciji samostan vestno ščitil pred vsakršnim nasiljem (*sie schirmen vnd vriden schullen vor allem gewalt*). Kakršno koli škodo na posestih, ki bi jo doživeli v času njegovega odvetništva, je obljubil poravnati. Zavezal se je, da ne bo presegal pooblastil v okviru gornjegrajskega deželskega sodišča (*an dem gericht in der gegent zu Obernburch*) in da se bo držal starih običajev. Če bi kršil pravice samostana, bi si lahko ta svobodno izbral drugega odvetnika. Za odvetništvo je bil upravičen do letnega plačila deset mark savinjskih pfenigov (slika 8).[66] To lahko verjetno povezujemo z omenjeno odpovedjo odvetništva s strani Friderika Ptujskega in nato formalno podelitvijo/potrditvijo štajerskega vojvode leta 1288.[67] Grofje Vovbrški so bili nadaljnja desetletja, do izumrtja leta 1322, dedni odvetniki samostana v Gornjem Gradu, zatem pa so jih na tem položaju nasledili Žovneški.

13. stoletje v Savinjski dolini še ni bilo v znamenju Žovneških, ki so tedaj še stali v senci mogočnih grofov Vovbrških (*von Heunburg*), s katerimi so bili tesno povezani. Rodbina, ki je izvirala iz Saške na severozahodu cesarstva, se je konec 11. stoletja pojavila v vzhodnoalpskem prostoru ter pridobila obsežne posesti na Koroškem, Kranjskem, v Posavinju in Furlaniji. Občasno so se imenovali po različnih sedežih svojih gospostev: po gradovih Vovbre (Heunburg), Hohenwart, Sternberg ali Malta na Koroškem, po Ložu na Kranj-

64 Gl. op. 47.

65 NŠAL Listine, 1286 s. d., insert v 1302 IV 17; Volčjak, *Listine*, št. 56; MDC V, št. 195 (z napačno letnico 1276).

66 SI AS 1063, sig. 6728 (1286 VI 15); MDC VI, št. 16. Kot je razvidno iz reverza grofa Friderika Vovbrškega iz leta 1313, mu je samostan za odvetništvo redno izplačeval 10 mark savinjskih pfenigov letno (RSt I, št. 548).

67 Prim. Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 85; Dopsch, Die Grafen, str. 331.

skem, po Celju ali gradu Pozzuolo v Furlaniji.[68] V 13. stoletju so težišče svojega delovanja vedno bolj prenašali v Posavinje, kjer je bilo Celje z osrednjo lego v Savniji in na pomembnem prometnem križišču njihovo glavno središče.[69] Ob vedno tesnejšem povezovanju Posavinja s Štajersko v 13. stoletju so Vovbrški veljali tudi za štajersko plemstvo in so se postopno povzpeli v vrh štajerske politične elite.[70] Že v prvi polovici 13. stoletja so bili prisotni v Zgornji Savinjski dolini. Imeli so odvetništvo nad posestmi gornjegrajskega samostana v vaseh Trnavče, Završe in Kolovrat pri Mozirju ter nad posestjo kapel sv. Jurija (v Mozirju), sv. Vida (danes sv. Radegunda) in sv. Ruperta (pri Gomilskem) tako v mozirski pokrajini kot izven nje (*in provincia Moziri sive extra provinciam*). Grof Viljem IV. je z listino, izstavljeno decembra 1241 v Mozirju, na prošnjo opata in konventa omenjeno odvetništvo za 20 mark prepustil samostanu, pridržal si je le pravico, da mu kmetje s teh posesti letno dajejo mernik mešanega žita, dva mernika ovsa in dve kokoši ter so podvrženi njegovemu krvnemu sodstvu (*iudicio sanguinis*). Med pričami dejanja so navedeni Ulrik iz Mozirja, Wulfing iz Letuša ter grofovi ministeriali iz Celja, Pliberka in Grebinja na Koroškem (slika 9).[71]

Viljemov sin Ulrik III. († 1308) je družino popeljal do vrhunca ugleda. Poročen je bil z Agnes, zadnjo predstavnico avstrijske dinastije Babenberžanov, vdovo koroškega vojvode in gospoda Kranjske Ulrika III. Spanheima. To mu je prineslo tako ugled kot posesti, saj sta lahko z ženo terjala del bogate babenberške in spanheimske dediščine. Videti je, da jima je že kralj Otokar Přemysl leta 1271 zastavil obsežno gospostvo Laško, vključno z Žalcem. Ulrik se je poleti 1278 – tako kot Leopold Žovneški[72] in številni drugi štajerski plemiči – na strani novega nemškega kralja Rudolfa Habsburškega udeležil bitke proti Otokarju pri Dürnkrutu, v kateri je češki kralj izgubil življenje. Kralj Rudolf je naslednje leto Ulriku podaljšal zastavo laškega gospostva, ki sta ga z Agnes obdržala do leta 1287.[73] Navezovalo se je na vovbrško Celje in grof je imel tako izjemno močan položaj sredi Posavinja, po pridobitvi odvetništva nad samostanom Gornji Grad (1286 oziroma 1288) pa tudi v Zgornji Savinjski dolini.

Slika 10: Grof Ulrik III. Vovbrški († 1308) je konec 13. stoletja popeljal svojo rodbino do vrhunca. Poročen je bil z zadnjo predstavnico dinastije Babenberžanov in je bil najuglednejši plemič na Koroškem in Štajerskem. Oblikoval je veliko sklenjeno gospostvo, ki je segalo od jugovzhodne Koroške preko Šaleške doline do Mozirja in Celja. Bil je ded Friderika Žovneškega, ki je po povzdigu v grofa prevzel nekdanji vobrški grb. Grofov pečat je z listine, ki je bila izstavljena v Ljubljani februarja 1388 za koroškega vojvodo Majnharda Goriško-Tirolskega (ÖStA, HHStA AUR, 1388 II 4, Ljubljana).

Oglejski patriarh se je konec 13. stoletja umaknil iz Zgornje Savinjske doline, kjer je popolnoma izgubil vpliv. Še leta 1284 se je pritoževal, ker je grad Vrbovec, ki je pripadal oglejski Cerkvi, protipravno zasedal njegov slovenjgraški vazal Friderik Leupacher.[74] Kmalu zatem pa se oglejski gradovi in posesti že pojavijo v rokah lokalnega plemstva kot fevdi. Leta 1286 se je po Vrbovcu prvič imenoval Eberhard *de Altenburg*, prvi znani predstavnik plemiškega rodu, ki je v regiji stoletje igral pomembno vlogo. Gradova Vrbovec in Gornji Grad je posedoval kot oglejski fevd. Že ob prvi omembi leta 1286 je bil v krogu vovbrškega grofa Ulrika III. in Žovneških skupaj s Konra-

68 Dopsch, Die Grafen, str. 322–334.

69 Že sredi 12. stoletja se je Gunther, član stranske veje Vovbrških, imenoval »mejni grof Celjski« (*marchio de Cylie*), kar kaže na strateški in rezidenčni pomen Celja (Dopsch, Die Grafen, str. 328–329).

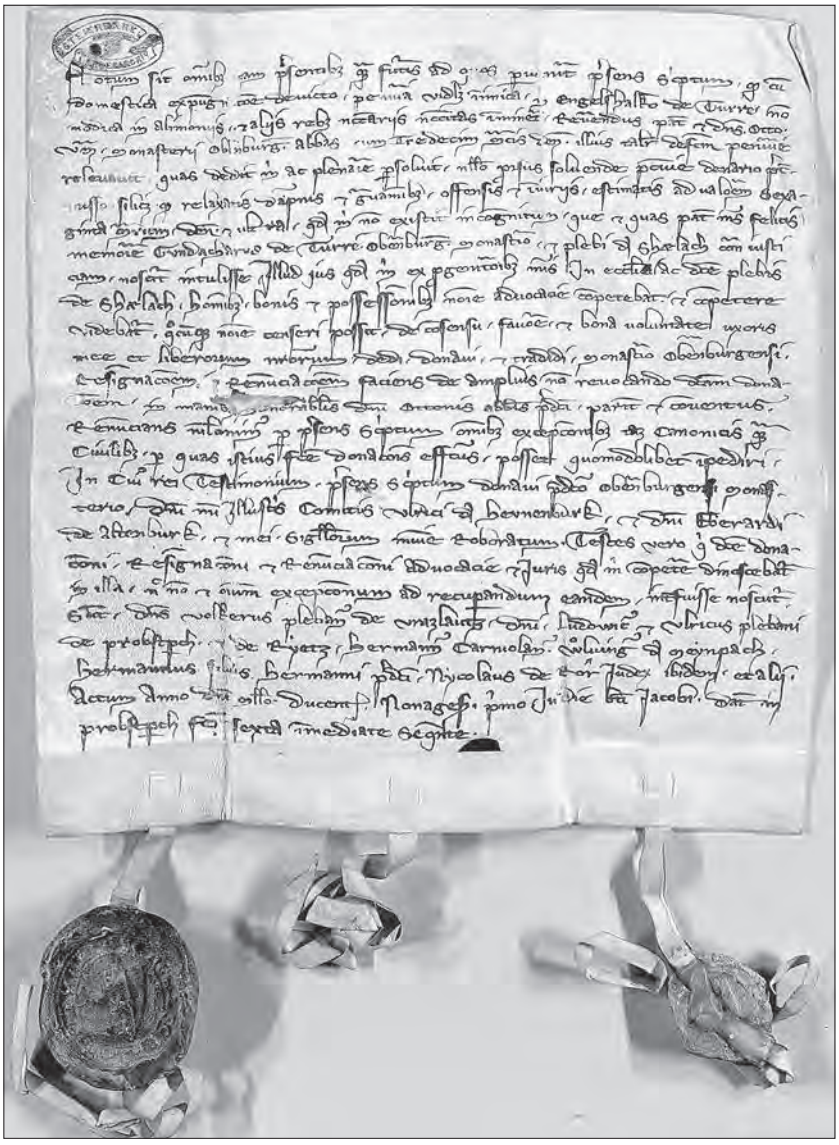
70 Kosi, Dežela, str. 535, 546–555.

71 NŠAL Listine, 1241 XII 18; UBSt II, št. 400; Volčjak, *Listine*, št. 9.

72 CKL, št. 48; Volčjak, *Listine*, št. 39.

73 Kosi, Dežela, str. 543–548; Dopsch, Die Grafen, str. 333.

74 *... castrum Altenburch, quod de iure ad Aquilegensem Ecclesiam spectare dinoscitur ...* (Otorepec, *Gradivo*, št. 27, 131).

Slika 11: Mozirje je bilo konec 13. stoletja eno od središč grofov Vovbrških, kjer so se večkrat zadrževali in izstavljali listine. Tu so imeli svoj zemljiški urad, rod vazalnih vitezov, pod gradom pa se je že razvila tržna naselbina, prvič omenjena leta 1318. Julija 1291 so bili z grofom Ulrikom III. v Mozirju Eberhard z Vrbovca, Engelskalk s Turna (pri Velenju), Wulfing z Meinpacha (Okonine), župniki iz Mozirja, Rečice in Braslovč ter gornjegrajski trški sodnik Nikolaj. Eberhard z Vrbovca je postal eden najpomembnejših grofovih zaupnikov (NŠAL, Listine, 1291 VII 25, Mozirje).

dom, Henrikom in Wulfingom iz Gornjega Grada (*de Obernburg*).[75] Eberhard je postal eden najpomembnejših grofovih zaupnikov ter je v njegovem imenu razsojal in pečatil listine.[76] Ulrik Vovbrški je v tem času širil svoj vpliv v Posavinju, ki je poleg Koroške postalo njegovo osrednje torišče. Z agresivno politiko je v kratkem pridobil vrsto gradov v Šaleški in Savinjski dolini: Šalek, Šoštanj, Turn, Forhtenek, Ekenštajn, Žamberk in Mozirje.[77] Tako je uspel oblikovati sklenjeno gospostvo, ki je zajemalo jugovzhodno Koroško (Vovbre, Kamen, Pliberk, Rebrca, Železna Kapla) in preko Guštanja, Črne, Mozirja in Šaleške doline segalo do Celja. Obenem je pod svoje okrilje pritegnil velik del regionalnega plemstva, ki je stopilo v vrste njegove klientele. Ko je julija 1291 v Mozirju njegov vitez Engelskalk s Turna (pri Velenju) obljubil odškodnino gornjegrajskemu samostanu, so bili poleg grofa zbrani Eberhard z Vrbovca, Wulfing z Meinpacha (Okonine), župniki iz Mozirja, Rečice in Braslovč ter sodnik Nikolaj *de Ror*, verjetno trški sodnik v Gornjem Gradu (slika 11).[78] Mozirje je postalo glavno vovbrško oporišče v Zgornji Savinjski dolini. Grofje so imeli tu svoj urad; leta 1296 je omenjen njihov uradnik Ozko (*Otzko officialis de Prausperch*).[79] Gospostvo sta v začetku 14. stoletja upravljala vovbrška viteza Rudolf in Hartnid, imenovana po Mozirju (*von Prausperch*).[80] Nedvomno sta imela sedež na gradu, pod katerim se je razvil trg, prvič omenjen leta

75 CKL, št. 52; Volčjak, *Listine*, št. 45. Glede na osebni imeni Wulfing in Henrik, ki se v rodbini pojavljata tudi kasneje, bi lahko šlo za družino Vaist.

76 MDC VI, št. 275; Kos, *Vitez in grad*, str. 398.

77 Ravnikar, Posest grofov Vovbrških, str. 20–32; isti, *Po zvezdnih poteh*, str. 149 sl., 156 sl., 173 sl., 192 sl.

78 NŠAL Listine, 1291 VII 25; Volčjak, *Listine*, št. 49.

79 NŠAL Listine, 1296 I 25, insert v 1302 IV 17; Volčjak, *Listine*, št. 56.

80 CKL, št. 81, 108; RSt I, št. 63, 894, 896, 1134; Volčjak, *Listine*, št. 80, 85, 90.

1318 (*datz Prausperch in dem marchet*).[81] Vovbrški so večkrat obiskovali Mozirje in tu izstavljali listine.

Doba grofov Vovbrških je prinesla tudi zelo turbulentna obdobja, ki so se odražala v napetostih z benediktinskim samostanom. V letih 1292–1293 je prišlo do velikega plemiškega upora proti Habsburžanom in koroškemu vojvodi Majnhardu Goriško-Tirolskemu, ki je zajel Koroško, Štajersko, Kranjsko in Posavinje. Na čelo nezadovoljnih plemičev se je postavil ravno grof Ulrik Vovbrški. Ena od njegovih pritožb je bila, da mu kratijo pravice do odvetništva nad samostanom v Gornjem Gradu. Uporniki so marca 1293 doživeli poraz v bitki pri Grebinju na Koroškem, nakar so čete avstrijskega vojvode Albrehta opustošile tudi vovbrške posesti v Posavinju (podrobnosti ne poznamo).[82] Junija 1293 se je grof na Dunaju končno pomiril z vojvodo Albrehtom.[83] Verjetno je v tem negotovem času odvetništvo nad samostansko posestjo zastavil opatu Wulfingu za 200 mark srebra. Kasneje ga je terjal nazaj, o čemer naj bi po dogovoru, sklenjenem v Dravogradu januarja 1296, odločali štirje razsodniki, med njimi Eberhard z Vrbovca.[84]

Še usodnejši so bili dogodki desetletje kasneje, ko je izbruhnila vojna za češko krono med koroškimi vojvodami Goriško-Tirolskimi in Habsburžani (1307–1309). Grofje Vovbrški so bili tokrat trdni habsburški zavezniki in so julija 1308 v njihovem imenu oblegali Slovenj Gradec, medtem ko je opat v Gornjem Gradu pristal v nasprotnem taboru.[85] Na čelu vovbrške rodbine je bil tedaj grof Friderik, ki je vdrl v samostan in ujel opata Wulfinga – ta naj bi namreč deloval proti njim kot zakonitim odvetnikom. Grof je opustošil posesti ter opata odpeljal (domnevno) na Koroško, za kar si je prislužil cerkveno izobčenje. Maja naslednjega leta je v Pliberku prišlo do pomiritve, ki jo je dopolnil še sporazum iz oktobra 1308. Opat je Vovbrškim oprostil svoje ujetništvo, njim in njihovim pomagačem vso samostanu prizadejano škodo ter jim obljubil preklic izobčenja. Grofom je odpustil plačilo vsote, za katero je imel od njih v zastavi odvetništvo; ponovno jih je priznal za dedne odvetnike ter obljubil letno plačevanje odvetništva.[86] Pod novim opatom Leopoldom je zadevo zaključil še tretji sporazum, sklenjen v Mozirju februarja 1309 vpričo krškega škofa in drugih uglednih klerikov iz Koroške in Posavinja. Iz njega je razvidno, da je bil glavni vovbrški pristaš, soodgovoren za samostanu prizadejano škodo, ravno njihov zvesti Eberhard z Vrbovca. Grofje so za odškodnino benediktincem prepustili za deset mark posesti v petih vaseh Šaleške in Spodnje Savinjske doline (Prelska, Ponikva, Brezova, Selo, Družmirje, Pesje). Listino je sopečatil Ulrik Žovneški, med uglednimi pričami pa zasledimo tudi Rudolfa iz Mozirja (*von Prausperch*).[87] Omenjeni dogodki in dokumenti jasno pričajo o tem, kako izjemno vlogo je v političnih prerivanjih tistega časa imel samostan v Gornjem Gradu oziroma donosno odvetništvo nad njegovo posestjo.

V vojnih dogodkih v letih 1307–1308 so gospodje Žovneški prvič resno stopili na politični oder. Ulrik II. je 22. aprila v Gradcu svojo alodialno posest v Spodnji Savinjski dolini – gradova Žovnek in Ojstrico ter stolpa Šenek in Libenštajn – prepustil štajerskemu vojvodi Frideriku Habsburškemu ter jo prejel nazaj kot fevd. Žovneški so postali štajerski deželani, habsburški vazali, in so med vojno za češko krono odkrito stopili v njihov tabor.[88] Ulrik se je tudi na vojaškem področju očitno odlikoval kot vreden zaupnik vojvode Friderika. Ko se je ta – verjetno poleti 1308 – osebno pojavil na Spodnjem Štajerskem, je Ulriku Žovneškemu prepustil v upravo gradove in mesta, ki so jih njegovi pristaši tedaj držali v deželi.[89] Po sklenitvi dokončnega miru leta 1311 je bilo celotno Posavinje (*Saunia*, *Sevntal*) dokončno priključeno vojvodini Štajerski. Zgodovina Zgornje Savinjske doline in samostana v Gornjem Gradu je odtlej potekala v okviru habsburške dežele Štajerske.[90]

Žovneški so v tem času delovali kot tesni zavezniki svojih vplivnejših in uglednejših sorodnikov Vovbrških. Pogosto jih zasledimo v njihovem krogu ob pomembnih političnih trenutkih. Ulrik II. (†1316) je februarja 1309 v Mozirju sopečatil mir med Vovbrškimi in gornjegrajskim samostanom, avgusta 1311 pa je bil v Gornjem Gradu najug-

81 SI AS 1063, sig. 5031 (1318 V 5). Leta 1348 so omenjeni tržani: *purger ze Prausperch* (NŠAL Listine, 1348 VIII 24; Volčjak, *Listine*, št. 129).

82 *... dô man verwuost het nâch des herzogen bet, swaz dem grâven was benant über al in Kernden lant ... daz selbe haben getân in dem Seuntal und anderswâ* (Ottokars österreichische Reimchronik II, verzi 63014–63020; Wiesflecker, *Meinhard der Zweite*, str. 276–282; Jaksch, *Geschichte Kärntens* II, str. 123–140; Kosi, Dežela, str. 546–548).

83 MDC VI, št. 259.

84 NŠAL Listine, 1296 I 25, insert v 1302 IV 17; Volčjak, *Listine*, št. 56; MDC VI, št. 334; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 99–100.

85 Kosi, Dežela, str. 551–552; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 107–109.

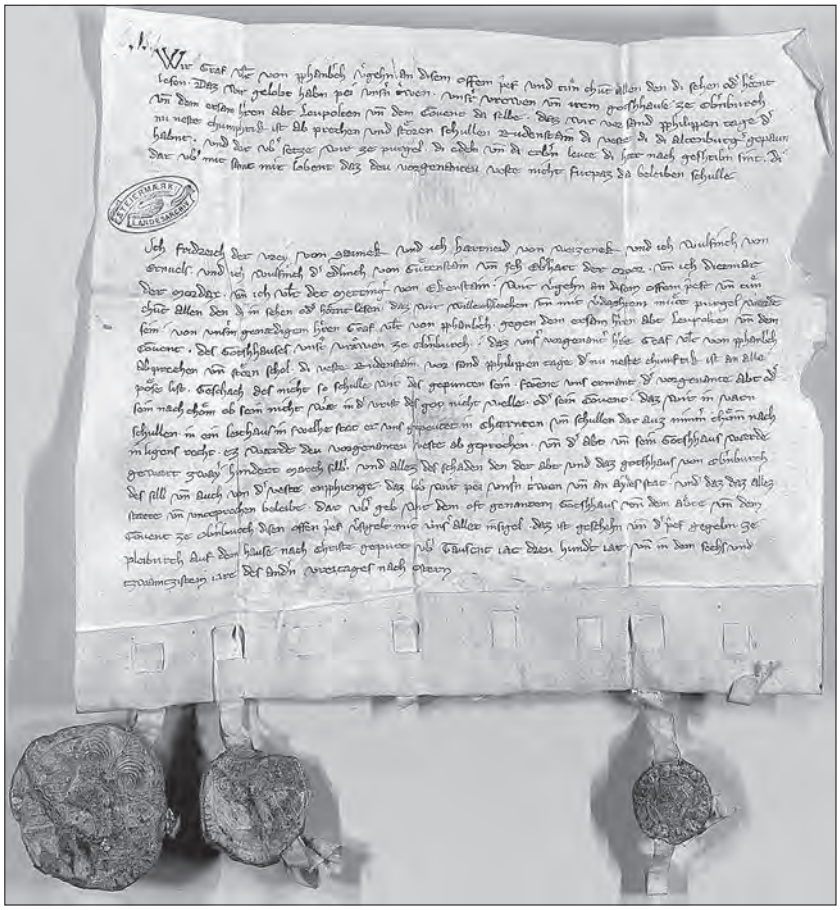
86 ÖStA, HHStA AUR, 1308 V 13, 1308 X 9; prepisa v StLA AUR, sig. 1716b, 1719c; RSt I, št. 6, 35; MDC VII, št. 472, 492; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 107–109.

87 ÖStA, HHStA AUR, 1309 II 22; RSt I, št. 63; CKL, št. 81; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 107.

88 Kosi, Dežela, str. 551–552.

89 *... der herzog Friderich von Souneck hern Uolrich, swaz er gewunnen het, beide burg und stet antwurt er im und zogte dâmit wider gegen Gratze sider ...* (Ottokars österreichische Reimchronik II, verzi 95650–9657).

90 Kosi, Dežela, str. 543–544, 551–552.

Slika 12: Po izumrtju grofov Vovbrških je odvetništvo nad samostanom Gornji Grad pripadlo njihovemu nečaku, grofu Ulriku V. Pfanberškemu. Z listino, izstavljeno v Pliberku aprila 1326, je v funkciji odvetnika obljubil, da bo dal porušiti grad Rudenštajn (veste Rudenstain), ki so ga na benediktinski posesti nezakonito zgradili gospodje z Vrbovca. Da bo obljuba izpeljana, je jamčila skupina štajerskih in koroških plemičev, na čelu s Friderikom Žovneškim. Bil je bratranec grofa Pfannberga in je že nekaj let kasneje sam prevzel gornjegrajsko odvetništvo. Grad Rudenštajn je stal visoko pod Terom nad zaselkom Negujnica (NŠAL, Listine, 1326 IV 4, Pliberk).

lednejša priča novega dogovora med njimi. Grofa Friderik in Herman Vovbrška ga imenujeta »naš svak Ulrik svobodni Žovneški« (*vnser swager Vlreich der frei von Sevnek*); poročen je bil z njuno sestro Katarino.[91] Friderik Vovbrški je umrl okrog leta 1316, junija 1322 pa je bil v neznanih okoliščinah umorjen grof Herman, zadnji moški predstavnik rodbine.[92] Oder za spopad za vovbrško dediščino je bil tako pripravljen. V vrsti tekmecev sta bila glavna pretendenta za dediščino nečaka zadnjega grofa, Friderik Žovneški in grof Ulrik V. Pfanberški, sinova Katarine in Margarete Vovbrške. Že dva tedna po Hermanovi smrti sta bila v Pliberku na Koroškem, ko je njegova vdova Elizabeta (grofica Goriška) vzela v zaščito samostan v Gornjem Gradu, ker ji je opat še nadalje obljubil zvestobo kot prej pokojnemu možu. Šlo je za odvetništvo in grofica je obljubila, da bo imel samostan v primeru njene ponovne poroke proste roke pri izvolitvi drugega odvetnika.[93] Že septembra 1322 je bil v Gornjem Gradu za odvetnika izvoljen in razglašen Ulrik Pfanberški; med prisotnimi je bil tudi njegov bratranec Friderik Žovneški.[94] Grof je v naslednjih letih zgledno opravljal odvetniško funkcijo nad samostansko posestjo. Leta 1326 je reševal spor benediktincev z gospodi z Vrbovca, ki so na samostanski posesti protipravno zgradili grad Rudenštajn.[95] Opatu je obljubil, da bo dal grad porušiti – *abprechen vnd storen schullen Rudenstein di veste di di Altenburger gepaun habnt* –, za kar je jamčila skupina regionalnega plemstva, med njimi Friderik Žovneški (slika 12).[96] Grad je bil zagotovo porušen; Vrbovški so kasneje posedovali nov grad Rudenek severno od Rečice.[97]

A samostansko odvetništvo ni bilo glavni cilj v boju za vovbrško dediščino, ki je dajal pečat Posavinju v tretjem desetletju 14. stoletja – šlo je pred-

91 SI AS 1063, sig. 6735 (1311 VIII 24); RSt I, št. 305; CKL, št. 90.

92 MDC VIII, št. 624.

93 NŠAL Listine, 1321 VII 10; RSt II, št. 1383; MDC VIII, št. 626; CKL, št. 111; Volčjak, *Listine*, št. 92; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 133–134.

94 Austria Sacra IV/7, str. 268–269; RSt II, št. 1395, 1396; CKL, št. 112.

95 Grad je stal pod Terom na nadmorski višini ok. 850 m, jugozahodno od vrha Konjščica, nad zaselkom Negujnica. Gl. članek Igorja Sapača v tej številki *Kronike*.

96 NŠAL Listine, 1326 IV 4; RSt II, št. 1706; CKL, št. 117; Volčjak, *Listine*, št. 97; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 131–132.

97 Rudenštajn se omenja le še leta 1350, ko je Friderik Vrbovški s sinovi grofu Frideriku Celjskemu poleg dela gradu v Gornjem Gradu in trga Rečica prodal tudi nekaj kmetij pri Rudenštajnu in v Negujnici: *hinder Rudenstain ain huob vnd da pei auf der Negonicz ein hub* (SI AS 1063, sig. 4107 (1350 V 8)).

vsem za strateško Celje. Videti je, da je po prvotni delitvi zapuščine celjsko gospostvo pripadlo vdovi Elizabeti Vovbrški in njenemu zetu Ulriku Pfanberškemu. Že januarja 1323 sta ga za tri leta za 500 mark srebra zastavila koroškemu maršalu Konradu Aufensteinu, ki je že več desetletij močno posegal v usodo Posavinja. Zastava je obsegala celjski grad, trg, stolp v trgu, plemenite ljudi, ki so živeli v trgu, ter vse pravice, ki so sodile k trški naselbini in posesti okrog trga.[98] Ambiciozni Aufenstein je v nekaj letih pridobil velik del vovbrške dediščine na Koroškem in se utrdil še v najpomembnejšem oporišču Posavinja. Decembra 1325 je v Gradcu nastala koalicija vplivnih plemičev, ki so se zavezali k podpori štajerskemu glavarju Ulriku z Wallseeja v vojni proti Aufensteinu. V njej sta sodelovala tako grof Ulrik Pfanberški kot Friderik Žovneški (Ulrik Wallsee je bil njegov tast).[99] Podrobnosti o spopadih v naslednjih letih ne poznamo, a Žovneški je ob finančnih potrebah – verjetno za vojskovanje – moral zastavljati svoje gradove in gospostva. Najpomembnejša je listina iz decembra 1329, ko je svakom Wallseejcem za 8000 mark srebra zastavil osem svojih gradov: Žovnek, Ojstrico, Mozirje, Šoštanj, Rogatec, Lemberg (pri Poljčanah), Kostrivnico, Smlednik (na Kranjskem) in odvetništvo nad gornjegrajskim samostanom.[100] Dokument dokazuje, da si je Friderik Žovneški iz vovbrške dediščine že zagotovil tako Mozirje kot Šoštanj, bratranec Ulrik Pfanberški pa mu je očitno prepustil tudi donosno samostansko odvetništvo.

Večletno turbulentno obdobje je dobilo epilog septembra 1331 v Gradcu, ko so štirje razsodniki, ki jih je določil štajerski vojvoda, posredovali pri sklenitvi mirovnega sporazuma. Trinajst točk kaže na obsežnost in zapletenost konfliktov okrog vrste gospostev tako v Posavinju kot na Koroškem, ki so v vrtinec medsebojnih spopadov potegnili številne plemiče. Listina jasno govori o »vojni« (*chrieg*). Glavni spor med Friderikom Žovneškim in Konradom Aufenstainom se je vrtel okrog Celja. Po predhodni razsodbi vojvode Albrehta je moral Aufenstein za 250 mark srebra Frideriku prepustiti pol Celja, ki ga je imel v zastavi.[101] Leto in pol kasneje (februarja 1333) pa mu je predal še drugo polovico celjskega gospostva oziroma gradu, trga, sodišča, urbarja, pravic in posesti, ki so sodile zraven.[102] Žovneški so tako pridobili Celje, osrednje strateško in gospodarsko središče Posavinja, ki je postalo in ostalo njihova prestolnica do izumrtja rodbine. Friderik je kmalu zatem postal deželni glavar na Kranjskem, kar je bila prva pomembna in ugledna javna funkcija v družini. Krono vseh njegovih političnih uspehov pa je pomenil povzdig v grofe. Cesar Ludvik Bavarski je 16. aprila 1341 v Münchnu Friderika Žovneškega in vse njegove dediče povzdignil v »grofe Celjske«: *in und sein erben... ze grafn schephten und mahten und in grafn namen gaeben von Cyli*.[103] Naslednja desetletja so prinesla nesluten vzpon družine v vseh pogledih. Kako ugledno mednarodno prepoznavnost je pred smrtjo dosegel Friderik Celjski, dokazuje njegova diplomatska pot k papežu v Avignon leta 1358 v imenu ogrskega kralja Ludvika Velikega, avstrijskega vojvode Albrehta II. in cesarjevega sina, brandenburškega mejnega grofa Ludvika (*Fridericus comes Cilie Ludouici regis Vngarie et Alberti ducis Austrie ambassiator*).[104]

Po dokončni pridobitvi Celja leta 1333 je bil naslednji korak konsolidacija razmer in zaokroževanje posesti, zlasti v Savinjski dolini. Izjemno sposobni Friderik Žovneški († 1359) je s tem postavil trdne temelje za bodoči gospodarski in politični vzpon rodbine. To je vključevalo agresivno »grajsko politiko« v Posavinju, Posotelju in na Kranjskem. V treh desetletjih, med letoma 1329 in 1359, mu je uspelo pridobiti več deset novih gradov, tako da je bilo njihovo skupno število v času njegove smrti okrog 30 (vključno s Podsredo in Planino v Posotelju, Mirno na Dolenjskem, Vipavo in Kamnom/Stein v Podjuni). To politiko so izjemno uspešno nadaljevali njegovi nasledniki, tako da se je število gradov do leta 1383 povzpelo na okrog 66 in do leta 1425 na 125, kar nima primerjave v širši Srednji Evropi.[105] Vzporedno je potekal proces podrejanja nižjega plemstva in širjenja kroga celjske klientele.[106]

Friderik je v nekaj letih poleg Mozirja in Šoštanja pridobil še ostale nekdanje vovbrške gradove v Šaleški in Savinjski dolini: Ekenštajn (1334), Šalek (1335), Forhtenek (1336), Žamberk (1331) in

98 ÖStA, HHStA AUR, 1323 I 30; RSt II, št. 1431; MDC VIII, št. 646; Kosi, Dežela, str. 555; Kos, *Vitez in grad*, str. 262; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 134–136.

99 CKL, št. 116; RSt II, št. 1678; MDC VIII, št. 825; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 137–138.

100 SI AS 1063, sig. 4570 (1329 XII 30); CKL, št. 127; RSt II, št. 2138; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 138.

101 ÖStA, HHStA AUR, 1331 IX 27; CKL, št. 136, 147; MDC IX, št. 476.

102 Od Friderika Žovneškega je za to prejel polovico nekdanjega vovbrškega gospostva Guštanj (Ravne na Koroškem) in dodatnih 200 mark srebra (SI AS 1063, sig. 4571 (1333 II 28); CKL, št. 146; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 141–142; Kosi, Dežela, str. 555; Kos, *Vitez in grad*, str. 262).

103 SI AS 1063, sig. 4065 (1341 IV 16); CKL, št. 212; Štih, Celjski grofje, str. 232–233.

104 *Acta Pataviensia*, št. 216, 219, 235, 236.

105 Kosi, Grajska politika, str. 469 sl.

106 Banfi, *Klientela*, str. 45–90.

Slika 13: Friderik I. Žovneški in njegovi potomci so bili leta 1337 s strani opata in konventa izvoljeni za večne odvetnike samostana v Gornjem Gradu. Po dogovoru, sklenjenem leta 1352, pa jim je prepustil nižje sodstvo ter si pridržal le sojenje najhujših primerov, ki so zahtevali smrtno kazen (vmb den tod). Za odškodnino mu je bilo vsakoletno ob božiču obljubljeno plačilo 50 mark oglejskih pfenigov. Na pečatu je viden nekdanji vovbrški grb, ki ga je Friderik prevzel po dedu Ulriku Vovbrškem kot novi družinski grb po svojem povzdigu v grofa leta 1341 (SI AS 1063, sig. 4120, 1352 II 19).

Turn pri Velenju.[107] Leta 1336 je dobil od Habsburžanov v zastavo veliko in donosno gospostvo Laško, vključno z Zidanim Mostom in Radečami, kar je še okrepilo njegov položaj sredi Posavinja.[108] Sledila je ureditev odnosov s samostanom v Gornjem Gradu, ki je v preteklosti utrpel veliko škode s strani tako Žovneških kot njihovih vovbrških prednikov. Ne nazadnje so imeli Žovneški že več kot stoletje v samostanu družinsko grobnico.[109] O svojih tam pokopanih sorodnikih leta 1291, tik pred smrtjo, govori Gebhard Žovneški, ko je benediktincem za vso prizadejano škodo podelil patronatstvo nad župnijo v Braslovčah in si tudi sam pri njih izbral zadnje počivališče.[110] Podelitev patronata v Braslovčah samostanu sta leta 1332 ponovila Friderik Žovneški in žena Diemuta Walsee. To sta naredila »zase in za svoje prednike, ki so si v samostanu izbrali mesto pokopa« (*pro nostra quoque et pro genitorum nostrorum, qui in dicto monasterio elegerunt tumulari*).[111] Friderik je – kot smo videli – že leta 1329 posedoval odvetništvo nad samostanom,[112] v viharnih letih zatem pa ga je moral, nedvomno v finančni stiski, zastaviti benediktincem. Avgusta 1337 ga je od samostana odkupil nazaj, opat in celoten konvent pa sta njega in njegove potomce »zaradi ljubezni in podpore, ki so jo on in njegovi predniki izkazovali njihovi božji hiši«, izvolila za večne odvetnike (*zu einem ewigem vogt erbelt haben*).[113] Leta 1352 je na prošnjo benediktincev prišlo do novega dogovora. Friderik Celjski jim je od svojega sodišča in odvetništva, ki ga je imel na Gornjegrajskem nad posestjo samostana (*an vnserm gericht vnd vogte daz wier haben ze Obernburch in der gegent auf allem ierem guot*), prepustil nižje sodstvo, sam pa si je pridržal sojenje pri težjih deliktih (*vmb den tod*; krvno sodstvo). Za to je bil upravičen do letnega plačila 50 mark (ob božiču), konvent pa je Celjske ponovno potrdil za večne odvetnike (slika 13).[114]

Vendar tudi v nadaljevanju ni šlo brez zapletov. Leta 1361 so opat Nikolaj in celoten konvent izjavili, da so avstrijski vojvoda Rudolf IV. in njegovi bratje edini zakoniti in večni odvetniki samostana in nihče drug (*vnser vnd vnsers Gotshauss rechte vȯgte vnd ewig erb vȯgte sind vnd nieman ander*). Odvetništvo celjskih grofov naj bi bilo izsiljeno in nezakonito (*darzu sei wir gezwungen vnd genöttet*).[115] Kaj je bilo v ozadju, ni znano, saj so bili tedaj odnosi med Celjskimi in Habsburžani odlični. Avstrijski vojvoda Rudolf IV. je skušal ravno v tem času agresivno pridobivati nazaj nekdanje pravice in posesti habsburške hiše, kar bi se ujemalo z že prikazano vrhovno odvetniško pristojnostjo avstrijskega oz. štajerskega vojvode nad samostanom v Gornjem Gradu.[116] Razmere

107 Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 181–182, 241, 247–254; Kos, *Vitez in grad*, str. 271, 273, 376, 383 sl.; Kosi, Grajska politika, str. 467–469.

108 SI AS 1063, sig. 4574 (1336 I 4); CKL, št. 146; Kosi, Grajska politika, str. 468.

109 Gl. op. 57.

110 *... in eodem meis heredibus relinquens, in quo etiam monasterio sepulturam corpori meo elegi ...* (Austria sacra IV/7, str. 276–277).

111 CKL, št. 141; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 142–144.

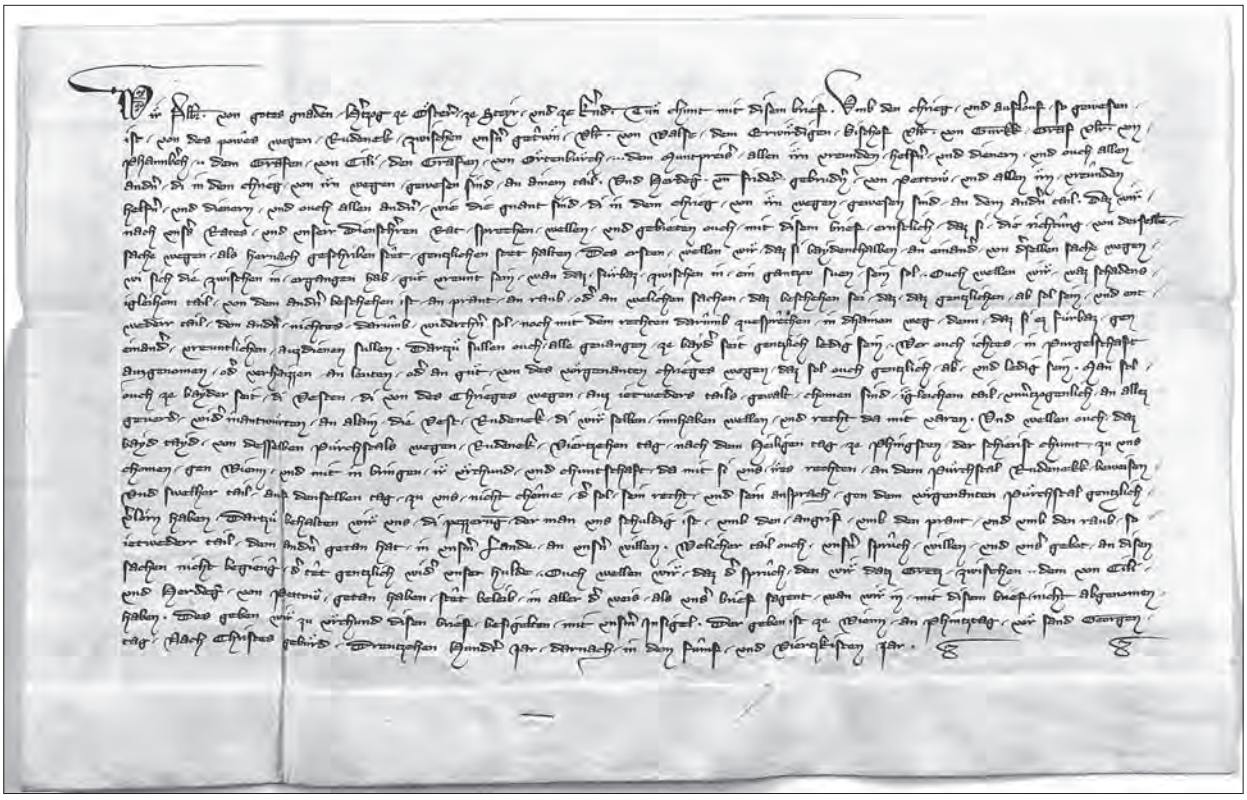
112 Gl. op. 100.

113 SI AS 1063, sig. 4038, 4039 (1337 VIII 9, dve listini); CKL, št. 169, 170; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 144–145.

114 SI AS 1063, sig. 4120, 4121 (1352 II 19, dve listini).

115 ÖStA, HHStA AUR, 1361 X 22, Gornji Grad.

116 Gl. op. 63.

Slika 14: Sredi 14. stoletja so bili edini resnejši tekmeci grofov Celjskih v Savinjski in Šaleški dolini gospodje Ptujski, ki so se jim večkrat z orožjem postavili po robu. Leta 1345 je prišlo do vojne z ropanjem in požigi zaradi gradnje gradu Rudenek nad Rečico ob Savinji. Na resnost spora kaže koalicija Friderika Celjskega, ki je vključevala krškega škofa, Walseejce, Ortenburžane in Pfannberge. V spor je posegel avstrijski vojvoda Albreht II., ki je aprila 1345 z Dunaja pozval vse udeležence pred svoje sodišče. Žal njegova razsodba ni znana, a grad so kasneje posedovali gospodje Vrbovški. Leta 1364 so ga prepustili Celjskim in ga prejeli od njih v fevd (ÖStA, HHStA AUR, 1345 IV 21, Dunaj).

so se kmalu uredile in leta 1368 so isti opat in redovniki – že po smrti Rudolfa IV. – prosili njegova naslednika, vojvodi Albrehta III. in Leopolda III., naj potrdita celjska grofa Ulrika in Hermana kot zakonita odvetnika.[117] Odnosi med Celjskimi in samostanom so bili zatem vse do izumrtja rodbine leta 1456 zgledni in brez omembe vrednih sporov. Grofje so imeli v opatiji celo svojo Marijino kapelo, ki so jo dali postaviti iz lastnih sredstev.[118] »Večno odvetništvo« nad samostanom so jim kasneje potrdili cesar Karel IV. Luksemburški, kralj Sigismund Luksemburški, oglejski patriarh Anton in leta 1415 papež Janez XXIII.[119] Izvajanje sodnih pristojnosti nad samostansko posestjo v okviru odvetništva je Celjskim omogočilo obvladovanje skoraj celotne Zgornje Savinjske doline. A za dokončno zagotovitev tega je bilo potrebnih še nekaj diplomatskih in vojaških korakov.

Sredi 14. stoletja so se lahko gospodje Ptujski po moči in vplivu še enakovredno kosali s Celjskimi. V Savinjski dolini so se jim postavili po robu ter z orožjem skušali zaščititi svoje interese. Okrog leta 1345 je prišlo do hude fevdalne vojne (fajde) za grad Rudenek nad Rečico ob Savinji, v kateri so bili na celjski strani udeleženi krški škof in nekateri vodilni plemiči te dobe (Walseejci, Pfannbergi, Ortenburški, Planinski). Do spora je prišlo zaradi gradnje Rudeneka (*von des powes wegen Rudenek*), ki je bil v interesni sferi Ptujskih. V spopad, ki je očitno prinesel precejšnje opustošenje (*angrif ... prant ... raub*), je moral poseči avstrijski vojvoda Albreht II. Aprila 1345 je na Dunaju razsojal o zadevi – sporni grad oziroma ruševino (*vest Rudenek ... purchstal Rudenek*) je prevzel v svoje roke in vse udeležene pozval, naj se zglasijo pri njem in dokažejo svoje pravice do gradu (slika 14).[120] Vojvodova razsodba žal ni znana, a grad so dve desetletji kasneje posedovali

117 ÖStA, HHStA AUR, 1368 V 20.

118 ... *in vnser frawen kapellen in vnserm gotshaws gelegen die er* (Friderik Celjski, op. a.) *vnd sein vorvordern gepaut vnd gestifft haben* (SI AS 1063, sig. 4526 (1447 IV 17), Gornji Grad).

119 SI AS 1063, sig. 4425 (1415 I 23).

120 ÖStA, HHStA AUR, 1345 IV 21, Dunaj; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 291 sl.; Kos, *Vitez in grad*, str. 366–367; Kosi, Grajska politika, str. 469.

Slika 15: Sredi 14. stoletja so grofje Celjski z utrditvijo na gradovih v Vrbovcu, Gornjem Gradu in Rudeneku ter z odvetnišvom nad samostanom dobili v Zgornji Savinjski dolini absolutno prevlado. Območje je sodilo v celjsko grofijo, kot jasno kaže več virov. Ko je septembra 1372 cesar Karel IV. Luksemburški v Brnu ponovno povzdignil Celjske v grofe, je orisal tudi meje grofije Celje, ki je na zahodu vključevala gradove Ojstrica, Žovnek, Gornji Grad in Šoštanj (SI AS 1063, sig. 4291, 1372 IX 30, Brno).

gospodje Vrbovški, ki so sodili med celjsko klientelo. Celjski so ga dokončno dobili leta 1364. Hensel z Vrbovca je »svojima gospodoma« Ulriku I. in Hermanu I. Celjskima predal svoj grad Rudenek skupaj z grajskim gričem in pripadajočo posestjo (*vnser vest Růdenberch mitsampt dem purchperg darauf si gelegen ist*). Vse skupaj je prejel nazaj v fevd (*ze rechten lehen*) z obljubo, da bo grad za grofe po potrebi vedno odprt.[121] Gospodje Ptujski so se morali v sporu za Rudenek in tudi v drugih konfliktih ukloniti celjski premoči. Izgubili so del svojih nekdanjih posesti v Savinjski in Šaleški dolini, kljub temu pa so ohranili nekatere enklave sredi celjske grofije (Velenje, Dobrna, Lemberg, Ranšperk in Hekenberk pri Vranskem).[122]

Gospodje z Vrbovca so bili v prvi polovici 14. stoletja v Zgornji Savinjski dolini močan politični dejavnik. Formalno so bili vazali oglejskega patriarha, od katerega so imeli v fevdu gradova Vrbovec in Gornji Grad.[123] Po izumrtju grofov Vovbrških leta 1322 pa se začnejo pojavljati v krogu žovneške klientele.[124] Nastopali so tudi precej samostojno in okrog leta 1325 na samostanskem zemljišču protipravno postavili grad Rudenštajn, kot smo že videli.[125] Ker so si prisvajali samostanske posesti, so prišli v spor z benediktinci, ki sta ga oktobra 1339 v Žalcu kot razsodnika reševala Friderik Žovneški in Konrad iz Hornegga. Spornih je bilo več kot 90 kmetij, več mlinov, vinogradov idr. Razsojeno je bilo, da pol od tega pripade samostanu, druga polovica pa Vrbovškim kot samostanski fevd. Sporne je bilo tudi nekaj posesti Friderika Žovneškega, ki so jo Vrbovški prejeli od njega v fevd. Listino so poleg obeh razsodnikov pečatili štirje bratje Vrbovški.[126] V ponovnem sporu s samostanom se je leta 1346 za svojega vazala Eberharda Vrbovškega potegnil celo oglejski patriarh Bertrand. Opatu je zagrozil z izobčenjem, ker naj bi Vrbovškemu na Gornjegrajskem (*in contrata de Obremburg*) kratil pravice pri sodstvu, mitnini, gozdovih, ribolovu in drugem, kar je sodilo k fevdu gradu Gornji Grad (*ad habitanciam castri de Obremburg)*.[127]

Sredi 14. stoletja so Vrbovški zašli v finančno krizo, zato so »svojim gospodom Celjskim« prodali oziroma prepustili vse tri svoje gradove: Gornji Grad, Vrbovec in Rudenek. Prodaja delov gornjegrajskega gradu (*tail der vest Obernburch*) in pripadajoče posesti s strani različnih članov družine je potekala v letih 1349–1350. K prodaji leta 1350 so spadali tudi (trško) sodišče, mitnina in del trga Rečica (*gericht, mawt … tail an dem marcht Rietz*).[128] Tudi prodaja delov Vrbovca je potekala v več fazah, in sicer v letih 1360–1367.[129] Proces je bil formalno zaključen leta 1369, ko je oglejski

121 SI AS 1063, sig. 4212 (1364 XII 15).
122 Kosi, Grajska politika, str. 469. O širšem kontekstu Ravnikar, Žovneško-ptujski odnosti, str. 71–82.
123 Nikolaj Vrbovški je leta 1334 izstavil prodajno listino v gornjegrajskem gradu: *ze Obernburch auf dem hause* (NŠAL Listine, 1334 IX 11; Volčjak, *Listine*, št. 109).
124 Kos, *Vitez in grad*, str. 398.
125 Gl. op. 97.
126 NŠAL Listine, 1339 X 14; Volčjak, *Listine*, št. 120.
127 Prepis v StLA AUR, sig. 2274d (1346 VI 26).
128 SI AS 1063, sig. 4104 (1349 XII 14); sig. 4107 (1350 V 8).
129 SI AS 1063, sig. 4180 (1360 III 15); sig. 4183 (1360 IV 28); sig. 6786 (1362 XI 12); sig. 4196 (1362 XII 20); sig. 4235 (1367 VI 22); Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 294–295; Kos, *Vitez in grad*, str. 399.

Slika 16: Benediktinska opatija v Gornjem Gradu je bila ena največjih in najbogatejših cerkvenih institucij na Slovenskem. O bogastvu in prestižu je nekoč pričala tudi velika romanska bazilika, porušena v 18. stoletju. V prvi polovici 14. stoletja je opatija vključevala tudi ženski konvent, kot dokazuje več virov. Na sliki sta pečata opata Nikolaja (1365–1405) in samostana (na desni). Na opatovem pečatu je ena najzgodnejših upodobitev samostanskega grba z zvezdo; zvezdi sta vidni tudi pod križanim Kristusom na pečatu konventa (NŠAL, Listine, 1369 VII 4, Gornji Grad).

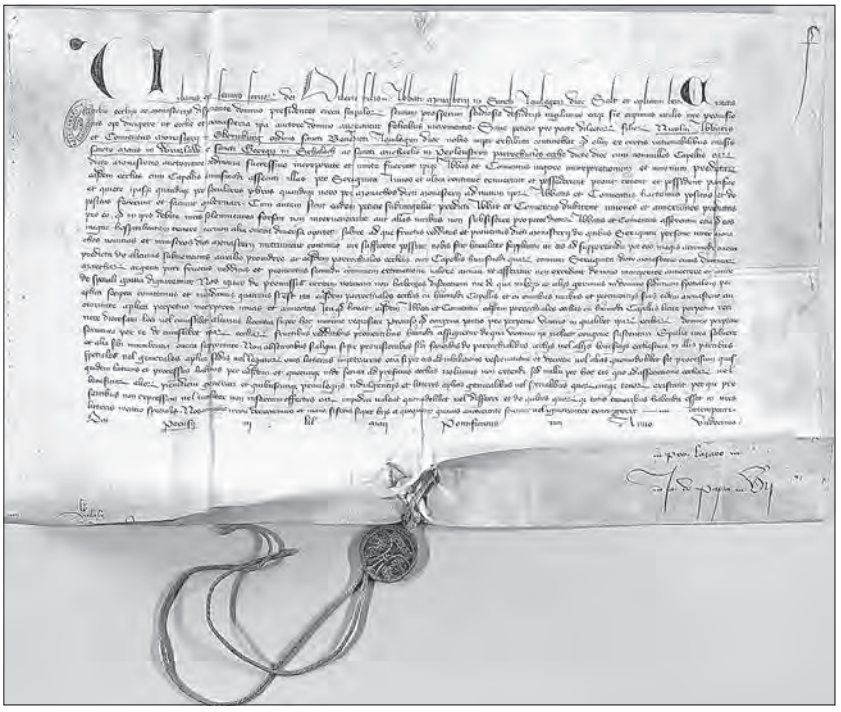
patriarh Celjskim podelil v fevd Gornji Grad in Vrbovec, ki so ju kupili od Vrbovških (*castrum Obernburch et castrum Altemburch que emerunt ab Altemburger*).[130] Kot oglejski fevd sta jim bila potrjena še v letih 1384, 1389, 1425 in 1436.[131] Vrbovški so ostali le na gradu Rudenek, ki so ga od leta 1364 posedovali kot celjski fevd.[132] Še leta 1447 je na njem bival Hans Vrbovški (*mein vessten Rudnekg*), ki je izjavil, da ga v primeru svoje smrti brez moških potomcev z vsem pripadajočim zapušča »svojemu ljubemu gospodu grofu Frideriku Celjskemu«.[133]

Z utrditvijo na štirih gradovih (Mozirje, Vrbovec, Gornji Grad, Rudenek) in odvetništvom nad samostanom so grofje Celjski dobili popolno prevlado v Zgornji Savinjski dolini, ki je postala sestavni del celjske grofije, Gornji Grad pa je bil njena najzahodnejša utrdba. Ko je septembra 1372 cesar Karl IV. Luksemburški v Brnu Celjske (ponovno) povzdignil v grofe, je potrdil tudi meje celjske grofije, ki je na zahodu segala do gradov Ojstrica, Žovnek, Gornji Grad in Šoštanj (slika 15).[134] V oporoki grofa Hermana I. iz maja 1377, preden je odšel na križarsko vojno v Prusijo, je omenjena celjska grofija z gradovi Žovnek, Ojstrica, Gornji Grad, Vrbovec in Mozirje ter odvetništvom nad samostanom.[135] Enako je v dedni pogodbi, sklenjeni z grofi Ortenburškimi novembra 1377.[136] Grofje so grad v Gornjem Gradu konec 14. stoletja upravljali s svojimi gradiščani. Iz leta 1391 je znan Jurij Vaist – *purgraf ze Obernburg*.[137] Gradiščani na Vrbovcu iz tega časa niso znani, kasneje pa so ga grofje podeljevali v fevd. Leta 1436 ga je od grofa Friderika II. prejel v fevd Ludvik Knoll (*vnsser vessten Altenburg genant*).[138] Mozirje je v oporoki grofa Hermana I. leta 1377 omenjeno kot utrdba (*vnser vest Prasperch*), v dedni pogodbi z Ortenburžani iz istega leta pa sta omenjena stolp in trg Mozirje (*den Turen vnd den Markt Pråsperch*).[139] To je zadnja omemba gradu, očitno manjšega obsega, ki je bil verjetno kmalu opuščen. Nadalje je vlogo celjskega upravnega središča prevzel mozirski trg.

SAMOSTAN IN NJEGOVO GOSPOSTVO

Benediktinski samostan v Gornjem Gradu je bil poleg cisterce v Stični največja monastična ustanova na Slovenskem. To bi lahko sodili že po obsegu samostanu pripadajočega zemljiškega gospostva, ki je v začetku 15. stoletja v Zgornji Savinjski dolini štelo kar 745 kmetij, več sto pa še v drugih pokrajinah.[140] Drugi argument je velikost

130 SI AS 1063, sig. 4252 (1369 XI 13).
131 SI AS 1063, sig. 4339 (1384 V 3); sig. 4366 (1389 II 19); sig. 4448 (1425 V 6); sig. 4476 (1436 VIII 16).
132 Gl. op. 121.
133 SI AS 1063, sig. 4527 (1447 VI 30).
134 *... Anzuheben an dem benanten slosze Schenecke ... vnd von dannen an ainer seiten avf vnzc zu ainem andern slosze gehaissen Obernburg von demselben wider czu tal zu ainem haws vnd slosz Schonstain ... vnd zu ainem slosze genant Osterwicz vnd gehet wider zu dem vorbenanten slosze Schenekg* (SI AS 1063, sig. 4291 (1372 IX 30); sig. 4292 (1372 IX 30)).
135 *Graffschaft Cilli mit namen vnd Sewneck, Osterbicz, Obernburch, Altenburch, die vogtey des chlosters Obernburch ... vnser vest Prasperch* (ÖStA, HHStA AUR, 1377 V 19).
136 ÖStA, HHStA AUR, 1377 XI 23; MDC X, št. 838; Kosi, Grajska politika, str. 475.
137 NŠAL ZL, 1391 IV 24; Volčjak, *Listine*, št. 194. Bil je iz stare celjske klientelne družine. Njeni člani so za grofe gradiščansko službo opravljali tudi v Škofji Loki, Zgornjem Mokronogu, na Mehovem in v Šoštanju. Gl. Banfi, *Klientela*, str. 49–50.
138 SI AS 1073, I/57, Celjska fevdna knjiga I, f. 66', 82.
139 Gl. op. 135, 136.
140 Gestrin, Gospodarska in socialna struktura, str. 475; Stegenšek, O najstarejši zgodovini, str. 24.

Slika 17: Kot priča listina papeža Urbana VI. iz leta 1388, je tedaj v gornjegrajski opatiji živelo 60 oseb. O tem je papeža obvestil opat Nikolaj, ki je navedel, da samostan nudi veliko gostoljubnost (magna hospitalitatem) in redno vzdržuje 60 oseb – menihov, novicev in ostalega samostanskega osebja. Zato naj bi težko shajal, ker je imel le 200 mark srebra letnih dohodkov. Omemba gostoljubnosti bi se lahko nanašala na nudenje oskrbe popotnikom in romarjem, kot je bilo običajno v mnogih samostanih (NŠAL, Listine, 1388 IV 29, Perugia).

benediktinske cerkve – romanske bazilike, zgrajene v drugi polovici 12. stoletja (s kasnejšim gotskim korom), ki je bila po domnevah v tlorisu skoraj enako velika kot sedanja baročna in daje slutiti precejšen obseg pripadajočega samostana.[141] V listini papeža Urbana VI. iz leta 1388 je podatek, da je po besedah tedanjega opata Nikolaja v samostanu bivalo skupaj 60 oseb – menihov, novicev in drugega osebja (slika 17).[142] Ob ustanovitvi maše zadušnice v samostanu v letih 1332 in 1405 pa je bilo določeno, da se mora obred izvajati vpričo dvanajstih duhovnikov (*mit zwelf priestern*), kar tudi posredno kaže na številčno meniško skupnost.[143] Izjemno zanimivo je dejstvo, da so vsaj v prvih desetletjih 14. stoletja v Gornjem Gradu bivali tako redovniki kot redovnice, kar je jasno razvidno iz nekaterih virov. V pomiritvi med grofi Vovbrškimi in opatom Wulfingom v Pliberku leta 1308 so bili izraženi tudi številni očitki v zvezi z opatovim delovanjem. Obljubiti je moral, da bo vestno skrbel za prehrano ter oskrbo redovnic in redovnikov z oblačili ter da samostanskih uradnikov – med njimi infirmarija – ne bo nastavljal brez soglasja kapitlja.[144] Konrad Vrbovški pa je leta 1332 podaril štiri kmetije »opatu ter moškemu in ženskemu konventu v Gornjem Gradu« (*dem gotshhause vnserr vråun ze Obernburch vnd dem ersam herren abt Leupolten vnd dem conuent der herren vnd auch der vråwen*). Polovica dohodka teh kmetij naj bi pripadla redovnikom, po četrtina pa opatu in redovnicam (*die swester oder die nunen*).[145] Ženski del samostana bi lahko ležal pri cerkvi Marije Magdalene na drugi strani Drete, kot kažejo nekateri kasnejši indici.[146] Omemba predstojnika bolnišnice (*infirmarius*) leta 1308 nedvomno kaže na precejšnjo velikost samostanske skupnosti, da je lahko vzdrževala takšno specialno interno ustanovo.[147] Od kod so prihajali redovniki (in redovnice), nimamo podatkov, vsaj delno pa gotovo iz tujih dežel. Gornjegrajski benediktinci so vzdrževali stike z drugimi ustanovami tega reda in so sklenili bratske sporazume s koroškimi samostani Osoje (1311), Millstatt (1340), Šentpavel (1357), škotskim samostanom na Dunaju (1428) ter avguštinci kanoniki v Dobrli vasi (1378) in cistercijani v Stični (1386).[148] Te stiki so

141 O videzu srednjeveške cerkve in času nastanka Oter Gorenčič, *Deformis formositas*, str. 52–56, 61.

142 *... sexaginta persone inter monachos nouitios et ministros dicti monastery nutriuntur continue* (NŠAL ZL, 1388 IV 29; Volčjak, *Listine*, št. 182).

143 NŠAL Listine, 1332 IV 5; 1405 III 25; Volčjak, *Listine*, št. 105, 239.

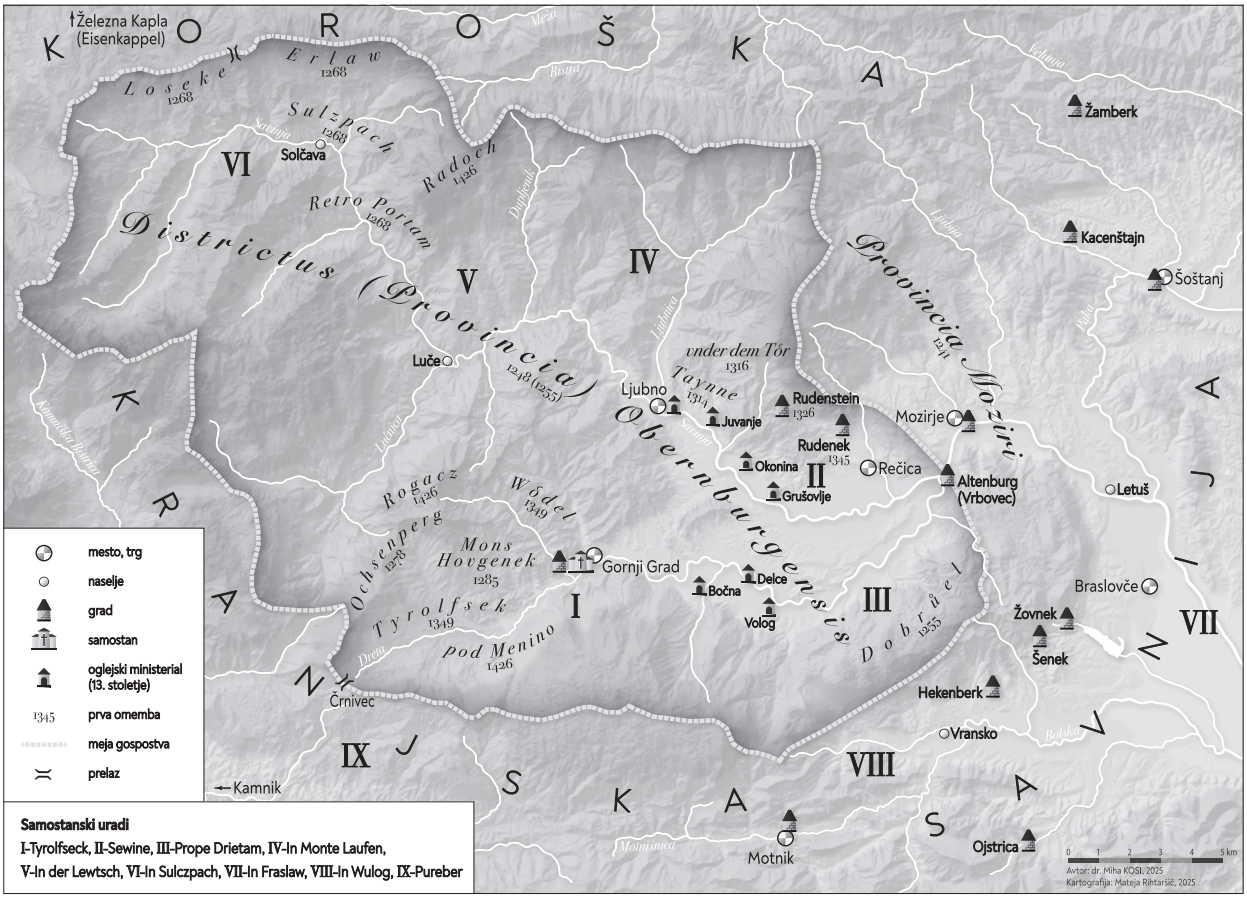
144 *... promisi, ut prouideam de victu et vestitu monialium et monachorum atque ceterarum personarum pertinentium ad monasterium ... ut ponam ... camerarium infirmarium et ceteros officiales pertinentes ad monasterium de voluntate et consilio capituli* (ÖStA, HHStA AUR, 1308 V 13; prepis v StLA AUR, sig. 1716b; RSt I, št. 6).

145 NŠAL Listine, 1332 IV 5; Volčjak, *Listine*, št. 105; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 153.

146 Gl. op. 210.

147 Dohodki, ki so pripadali samostanski bolnišnici (*infirmaria*), so izkazani tudi v urbarju iz leta 1426 (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 234, 252). Interno bolnišnico za redovnike so imeli tudi cistercijani v Stični, Vetrinju (pri Celovcu) in Reinu (pri Gradcu) ter benediktinci v Št. Pavlu na Koroškem in Rožacu v Furlaniji (Kosi, Špitali, str. 16–19).

148 Volčjak, *Listine*, str. 14–15.

Gospostvo opatije Gornji Grad v Zgornji Savinjski dolini v 14.–15. stoletju.

lahko prispevali k izmenjavi redovnikov med benediktinskimi samostani in razširjanju različnih idej (npr. glede arhitekture).[149]

Samostan Gornji Grad je bil – tako kot mnogi drugi benediktinski in cistercijanski samostani – obenem velik gospodarski obrat, ki je skrbel za upravo in gospodarjenje z ogromnim zemljiškim gospostvom. To je vključevalo organizacijo agrarne kolonizacije gozdnatih hribovij, ki je bila zelo verjetno dokončana do prve polovice 14. stoletja, ko se začnejo krizna obdobja in celo opuščanje kmetij.[150] Kot smo videli, je samostansko ozemlje že v drugi polovici 13. stoletja segalo do Olševe in vključevalo »gozd, imenovan Solčava« (*silvam, que dicitur Sulzpach*), kjer je nedvomno tedaj že potekala kolonizacija.[151] Sredi 14. stoletja so benediktinci pri Solčavi (*in Sulzpako*) posedovali deset kmetij, ki so ležale »pod gorami, po domače imenovanimi Olševa« (*sub alpibus que vulgariter dicuntur Erelalben*).[152] V Solčavi je tedaj že stala cerkev sv. Marije (*ecclesia sancte Marie in Sulzpako*), ki jo je leta 1365 upravljal samostanski kaplan Friderik.[153] Kolonizacija je tudi drugod zgodaj segala visoko v hribovja, kot nam kaže nekaj primerov. Že leta 1278 je samostan posedoval kmetijo »na Volovljeku« (*in monte Ohsenperg*), kjer je živel podložnik Janez.[154] Leta 1285 so benediktinci pridobili kmetijo *in monte Hougenek* – v »(H-)ugovškem vrhu« v Lenartu pri Gornjem Gradu, ki jo je obdeloval kmet Franko.[155] Nikolaj iz Gornjega Grada je leta 1314 samostanu prodal »pet kmetij, imenovanih na Tajni« (*fůnfe hueben daz da haizzet auf dem*

149 V listini o pobratenju z benediktinci v koroškem Šentpavlu je izrecno rečeno, da bodo tam nudili gostoljubje gornjegrajskim redovnikom, če pridejo tja (Volčjak, *Listine*, št. 143).

150 Stegenšek, O najstarejši zgodovini, str. 24.

151 Gl. op. 40–45.

152 Otorepec, *Gradivo*, št. 1166. Po urbarju iz leta 1426 so bile tam kmetije Pastirk, Klemenšek, *Goprecht*, Potočnik, Ušovnik, Štiftar, Cajzel, Prodnik, Robnik, Ravničar, Osojnik in Bukovnik (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 286–287).

153 NŠAL Listine, 1365 XI 19; Volčjak, *Listine*, št. 151.

154 NŠAL Listine, 1278 s. d.; Volčjak, *Listine*, št. 38. Ime Volovljek je označevalo hribovje med Zadrečko dolino in Podvolovljekom. Po urbarju iz leta 1426 so *In dem Ochsenberg* ležale kmetije na vzhodnem pobočju med Črnivcem in Šmiklavžem, med njimi *Maiko vnderm Ochsenperg*, današnji Zavolovšek (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 225–226).

155 NŠAL Listine, 1285 II 2; 1285 II 11; Volčjak, *Listine*, št. 41, 42. Šlo je za kmetijo Ugovšek, v urbarju 1426 *Im hugowecz* (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 234). *Mons Hovgenek* lahko enačimo z imenom *Haugenperg* v listini iz leta 1453, kjer je šlo za desetino od 14 kmetij v Lenartu pri Gornjem Gradu. »Ugovški vrh« je očitno prvotno ime območja, ki je kasneje dobilo ime po kapeli sv. Lenarta. Gl. op. 171.

Taynne), severno od Ljubnega.[156] Dve leti kasneje je dodal še štiri; ena je ležala »pod Terom« (*vnder dem Tȏr*), morda današnji Tiršek.[157] Leta 1350 je Friderik Vrbovški grofu Frideriku Celjskemu prodal kmetijo v Negujnici visoko pod Terom (*auf der Negonicz ein hub*).[158] Solčavski kaplan Friderik je leta 1365 za svojo zadušnico samostanu daroval kmetijo *in Remprechtsek*, ki je ležala na območju Lenarta pri Gornjem Gradu.[159] Leta 1369 pa je samostan sobratu Frideriku prodal kmetijo *vnderm guph am Asang* s podložnikom Jakobom (v Florjanu pri Gornjem Gradu), ki jo je ta nato podaril za zadušnico svoje matere in očeta, samostanskega uradnika v Bočni (*aman von Vössen*).[160]

V 14. stoletju je bila kolonizacija Zgornje Savinjske doline zaključena – po urbarju iz leta 1426 je samostan posedoval 745 kmetij.[161] Obsežno benediktinsko gospostvo je bilo po naravnih danostih in številu kmetij primerljivo z gospostvom freisinškega škofa v Škofji Loki, ki je vključevalo hribovja Poljanske in Selške doline ter štelo 811 kmetij.[162] Posest samostana je bila razdeljena na zemljiške urade – na obravnavanem območju jih je bilo sedem: Tirosek (*Tyrolfseck*), Posavinje (*Sewine*), Zadretje (*prope Drietam*), Ljubenska Gora (*In Monte Laufen*), Luče (*In der Lewtsch*), Solčava (*In Sulczpach*) in Braslovče (*In Fraslaw*, z območjem Mozirja), poleg tega na Štajerskem, Kranjskem, Tolminskem in v Furlaniji še šest. Na čelu posameznih uradov so bili uradniki, oskrbniki (*officialis*, *Amtmann*), ki so opravljali gospodarske funkcije in sodili podložnikom v manjših zadevah.[163] Podrobnosti o poteku kolonizacije in izvoru kolonistov ne poznamo, a del je gotovo prišel iz nemško govorečih dežel. »Tirolski kot« (*Tyrolseck*) je nedvomno nosil ime po tirolskih kolonistih. Leta 1349 sta opat in samostan Jensleinu iz trga v Gornjem Gradu podelila v fevd kmetijo »v Tiroseku v Vodulah« – *cze Tyrolfsek and dem Wȏdel*.[164] Po urbarju iz leta 1426 je Tirosek (*Tyrolfsek*) pomenil zemljiški urad, ki je zajemal območje od Bočne do Črnivca. Na nemške koloniste bi lahko sklepali tudi po nekaterih osebnih imenih in priimkih. Že omenjeni *Reinprechtseck* je dobil ime po nemškem osebnem imenu,[165] podobno kot bližnji Lamprečnik (1426 *Peter Lambrechtschak*) ali izginula kmetija Lamprečnik nad Matkovim Kotom (1426 *Martin Lamprecht*).[166] Imena Herman *Knyebalt* (Knebovšek), Mihael *Strorigel* (Štorgelj), Wulfing *Smalcz* (Žmavc), Nikolaj *Purkhard* (Purkat), Mihael *Reicher* (Rihar), Nikolaj *Dietmar* (Dekmar), Jakob *Stifter* (Štiftar), Mihael *Priester* (Prešter), Jakob *Abczieher* (Obcir), Jakob *Furland*, Nikolaj *Staml*, Mihael *Grabner*, Pericz *Sturm*, Mertl in Leopold *Hertwig*, Ulrik in Nikolaj *Haraher*, Mihael *Reiprecht*, Martin *Furgl*, Mihael *Ruprecht*, Bertold *Stengl*, Primož *Turnefurter*, Martin *Sighart*, Juri *Chunigsperg*, *Porger* in podobna gotovo kažejo na ljudi nemškega porekla.[167] Težja je opredelitev Tomaža Špeha, ki je leta 1426 živel »na Rogatcu« (*Thomas Spech am Rogacz*).[168] Čeprav imena niso absolutno merodajna za etnično opredelitev, je malo verjetno, da bi slovenski kmetje nosili imena, kot so Wulfing, Markvard, Bertold, Lampreht, Konrad, Herman, Wolf, Otto in podobno – čeprav izjeme kažejo tudi nasprotno, na primer Markvard Erjavec (*Marqwart Eryawecz*) in Wulfing Začnik (*Sacznik*).[169] Med slovenskimi podložniki v urbarju iz 1426 so pogosta osebna imena Jurij, Janez (*Jansko, Jansek*), Nikolaj (*Nicla, Nicus*), Martin (*Mertl, Marin*), Mihael (*Michel*), Marko, Peter, Pavel, Matko, Tomaž, Primož, Jakob, Lovrenc in Štefan. Med priimki pa že zasledimo številne, ki so običajni še danes: Pahovnik, Majko, Špeh, Tratnik, Završnik, Pečnik, Kladnik, Grčnik, Brglez, Suhodolnik, Požarnik, Pogorelčnik, Keber, Bukovnik, Krajnik, Sušnik, Kramer, Poličnik, Knez, Belec, Rožanec, Zupanc, Grobelnik, Grozde, Mlačnik, Kosec, Vrtačnik, Petek, Selišnik, Prek, Zamernik, Bevšek, Sedmak, Robnik, Osojnik, Zaplotnik idr.[170]

156 NŠAL Listine, 1314 III 27; Volčjak, *Listine*, št. 75.

157 NŠAL Listine, 1316 X 31; Volčjak, *Listine*, št. 79. V urbarju iz leta 1426 je omenjen kmet *Martin Breczl vnderm Ter*, njegov sosed pa je bil *Michel Zadonik* (danes Sedovnik) (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 243).

158 Gl. op. 79.

159 Gl. op. 153. V urbarju iz 1426 sta tu omenjena dva kmeta, *Jacob et Janes Im Reinprechtseck* (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 234).

160 NŠAL Listine, 1369 VII 4; Volčjak, *Listine*, št. 158. Šlo je za kmetijo Završnik, ki je v urbarju 1426 imenovana *Marko Im Asang zawerchom* ter sledi dvema kmetijama v Vodulah (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 234). »Asang« bi lahko pomenilo vrh Ajčjak oziroma pokrajino pod njim.

161 Edicija urbarja v Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 222–320; analiza Gestrin, Gospodarska in socialna struktura, str. 473–514; Stegenšek, O najstarejši zgodovini, str. 24.

162 Gestrin, Gospodarska in socialna struktura, str. 475, op. 14.

163 Gestrin, Gospodarska in socialna struktura, str. 476.

164 Leta 1389 jo je samostan pridobil nazaj skupaj s kmetijo *Sadownik* (Sedovnik) (NŠAL Listine, 1349 IV 24; 1389 IV 24; Volčjak, *Listine*, št. 131, 186). »Vodule« so bile del naselja Lenart pri Gornjem Gradu, pod današnjim Voduškim vrhom. Po urbarju iz leta 1426 sta tam ležali kmetiji Vodušek (*Jansko In wudol*, *Jansko Wudolnik*) in Grčnik (*Gertsnik Im wudol*) (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 229, 233, 234).

165 Gl. op. 159.

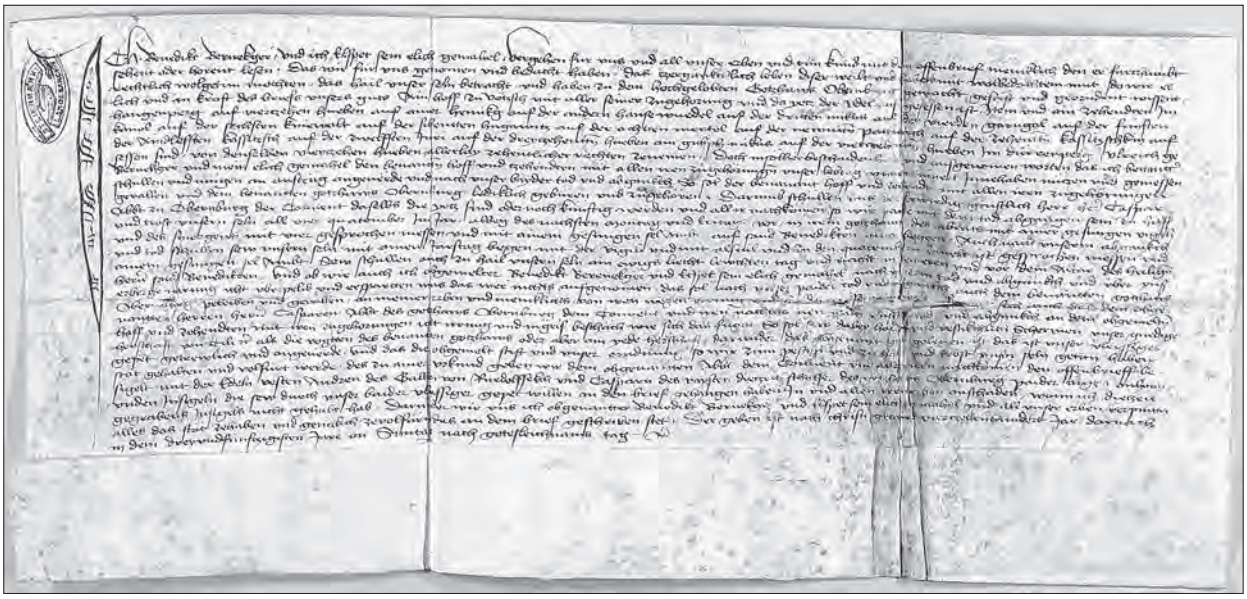
166 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 229, 233, 285.

167 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 228, 232, 237, 240, 241, 242, 252, 254, 255, 259, 268, 270, 273, 274, 275, 276, 279, 280, 286.

168 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 275.

169 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 239, 283.

170 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 222–287.

Slika 18: Samostan Gornji Grad je v teku stoletij izpeljal velikopotezno kolonizacijo Zgornje Savinjske doline, ki je ustvarila današnjo podobo kulturne krajine. Proces je bil do 14. stoletja v glavnem zaključen. O nastanku več sto hribovskih kmetij pričajo nekatere listine in zlasti ohranjen samostanski urbar iz leta 1426. Listina iz leta 1453, s katero je bila samostanu podeljena desetina od 14 kmetij v Ugovškem vrhu (in Haugenperg) pri Gornjem Gradu, našteva kmetije, ki obstajajo še danes večinoma s prvotnimi imeni: Ajnik, Vodušek, Grčnik, Knebovšek, Ugovšek, Potočnik, Podrečnik, Kos, Završnik, Suhovršnik idr. (NŠAL, Listine, 1453 VI 3).

Za ponazoritev majhnega zaključenega območja, ki je sredi 15. stoletja že imelo svojo končno, današnjo podobo, poglejmo listino iz leta 1453. Benedikt z Verneka in žena sta za ustanovitev zadušnice gornjegrajskemu samostanu podarila dvor v Bočni (*hoff zu Vötzsch*) ter desetino od 14 kmetij »v Ugovškem vrhu« (*in Haugenperg*), današnjem Lenartu pri Gornjem Gradu (slika 18).[171] Na njih so bivali kmetje: *Heinikg* (Ajnik, danes Vršnik),[172] *Hanse Wuedel* (Vodušek),[173] *Mikus*, *Garngal* (Grčnik, danes Štorgelj),[174] *Kanol* (v Kanolščici), *Kniewalt* (Knebovšek),[175] *Hugowitz* (Ugovšek), *Mertel* (Potočnik), *Patriarch* (Podrečnik),[176] *Kassitzschkin* (»Kosička«, Zgornji Kos), *Kassitzsch* (»Kosič«, Spodnji Kos), *am Gubph Mikus* (Završnik)[177] in *im Dürrenperg Vlreich* (Suhovršnik).[178] Vse te kmetije obstajajo še danes, večinoma z enakimi imeni. Da je bil čas kolonizacije bolj ali manj zaključen že v 14. stoletju, kažejo v času nastanka urbarja (1426) nekatere kmetije, ki so bile že opustele (*mansus desolatus*, *ain öd*, *apostata*, *pastota*). V primerjavi z nekaterimi drugimi pokrajinami na Slovenskem jih je bilo tu bistveno manj (6 %): po osem v uradih Tirosek[179] in Ljubenska Gora, sedem v Zadretju in Lučah, drugod še manj. Pogosto so jih obdelovali sosednji kmetje, tako da dejansko niso propadale.[180] Edino v uradu Tirosek so obstajale specializirane živinorejske kmetije (*swaiga*), ki so gojile govedo ali ovce. Kot dajatev so samostanu oddajale izključno sir, po 300 hlebcev letno. Bilo jih je 30 in benediktinci so od njih dobili letno po 6300 kravjih in 3700 ovčjih hlebcev, kot postransko dajatev pa še od mnogih drugih kmetij skupaj 820 hlebcev. Šlo je za visoko ležeče kmetije, ki so pasle živino na Lepenatki, Kašni planini, Ravni, Travniku in Menini, na primer Podrečnik, Potočnik, Enci, Vrbočnik, Lešnik, Pahovnik, Laznik, Pečnik, Podpečnik, Zavolovšek, Črnelšek, Podbrežnik, Toman, Pogorevčnik, Bevčnik, Podmeninšek in Strnad.[181]

171 NŠAL Listine, 1453 VI 3; Volčjak, *Listine*, št. 343.

172 1426 *Nicus am hynik* oziroma *Nicus am Guph*, sosed kmetij Lamprečnik in Vodušek (Orožem, *Das Bisthum* II/1, str. 229, 233).

173 1426 *Jansko In wudol* oziroma *Jansko wudolnik* (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 229, 233).

174 1426 *Gertsnik Im wudol* (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 228).

175 1426 *Gregor Im kanol* in *Herman knyebalt* (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 228).

176 1426 *Im hugowecz*; *Mertl Im pach; Primos am patriarchtum* (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 228, 232, 233, 234).

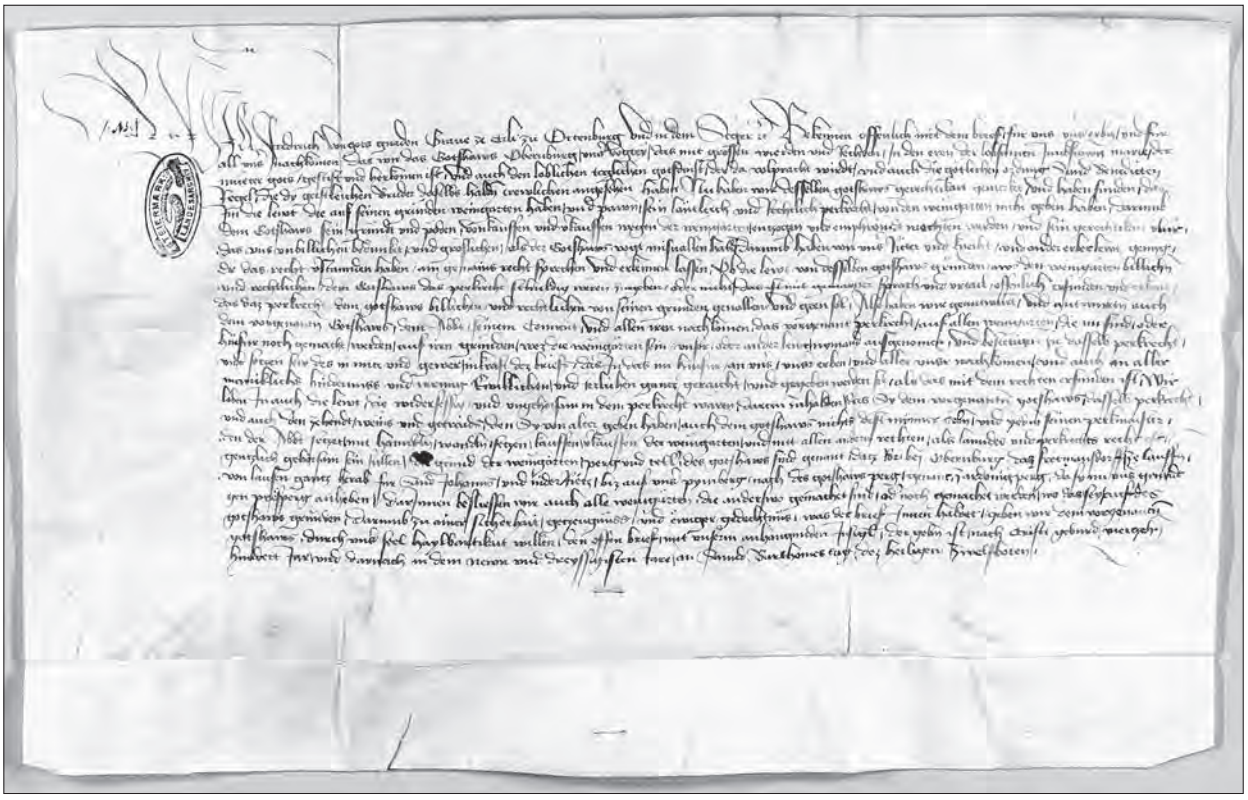
177 1426 *Nicla Sauersnik* (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 228, 233).

178 1426 *Janes Im durrenberg* (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 227, 233).

179 Pustote so bile na primer pri Grozdeju, Zgornjem Laznik, Skrlovšniku v Mačkinem Kotu, Podlinšku, Strnadu, Sedmaku ter Ajniku (ne gre za današnjo kmetijo s tem imenom) (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 222, 223, 226, 227, 231, 232).

180 Gestrin, Gospodarska in socialna struktura, str. 479–481.

181 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 232, 233.

Slika 19: V 15. stoletju je imel samostan v Zgornji Savinjski dolini precej vinogradov, od koder je dobival dajatve v vinu (gornina). Prihajalo pa je do zlorab in celo odtujevanja samostanskih vinogradov. Zato je leta 1439 ukrepal celjski grof Friderik II. kot samostanski odvetnik in zaščitnik. Na osnovi poizvedbe pri svojih vitezih in drugih ljudeh, ki so poznali stare običaje, je določil, kateri samostanski vinogradi so morali oddajati gornino in redno plačevati vinsko desetino. Ležali so v Rorah pri Gornjem Gradu, v Radmirju, pri Ljubnem ter od Ljubnega preko Šentjanža in Spodnje Rečice do meja gospostva Mozirje (NŠAL, Listine, 1439 VIII 24).

Mlini so bili pomemben monopol zemljiškega gospostva, za katerega si je samostan intenzivno prizadeval že v 13. stoletju.[182] Del mlinov so gotovo upravljali sami benediktinci, ostale so dali v zakup za letno dajatev in so kot taki navedeni v urbarju (skupaj 22).[183] V Tiroseku so bili pri Podlinšku ob potoku Mačkovec (1426 kmetija, imenovana *vnder der mül*), na Dreti pod kmetijo Kladnik, v Šokatu in v trgu Gornji Grad.[184] Pomemben zgodnji obrat so bile stope (*Stamph*), v našem primeru valjalnice za domače sukno na vodni pogon in neredko združene z mlini. Stale so v Tiroseku pri kmetiji Kladnik, kjer so samostanu plačevali od mlina in stop (*de molendino; von dem Stamph*), dvoje v samem gornjegrajskem trgu in ene v Strmcu oziroma Črni pri Lučah. Zato so lahko nekateri podložniki kot dajatev samostanu oddajali sukno (*seruientes loden*).[185] Nekje v Tiroseku je leta 1437 stala žaga, od katere je moral mojster Gregor *Zymerman* samostanu letno oddajati 40 žaganih desk (*sagdilln*).[186]

V 15. stoletju je bilo v Zgornji Savinjski dolini precej vinogradov, od katerih so benediktinci dobivali del pridelka (*perkrecht*, gornina). O tem priča listina celjskega grofa Friderika II. iz leta 1439, ko je v vlogi samostanskega odvetnika (*als des gotshaws vogt*) urejal zadeve glede podložnikov in njihovih vinogradov, ker je prihajalo do zlorab pri dajatvah in celo odtujevanja vinogradov (slika 19). V ta namen je izpeljal poizvedbo pri svojih vitezih in hlapcih ter drugih častnih ljudeh, ki so poznali »stare običaje in pravo« ter so se izrekli o zadevi (*die das recht verstannden haben ain gemains recht sprechen vnd erkennen lassen*). Govora je bilo o obstoječih vinogradih in tistih, ki bodo v bodoče urejeni na posesti samostana (*weingarten die nu sind oder hinfur noch gemacht werden auf iren gründen*), od katerih je bilo potrebno oddajanje gornine ter plačevanje desetine od vina in žita »kot že od nekdaj«. Podložniki naj bi bili v vsem pokorni

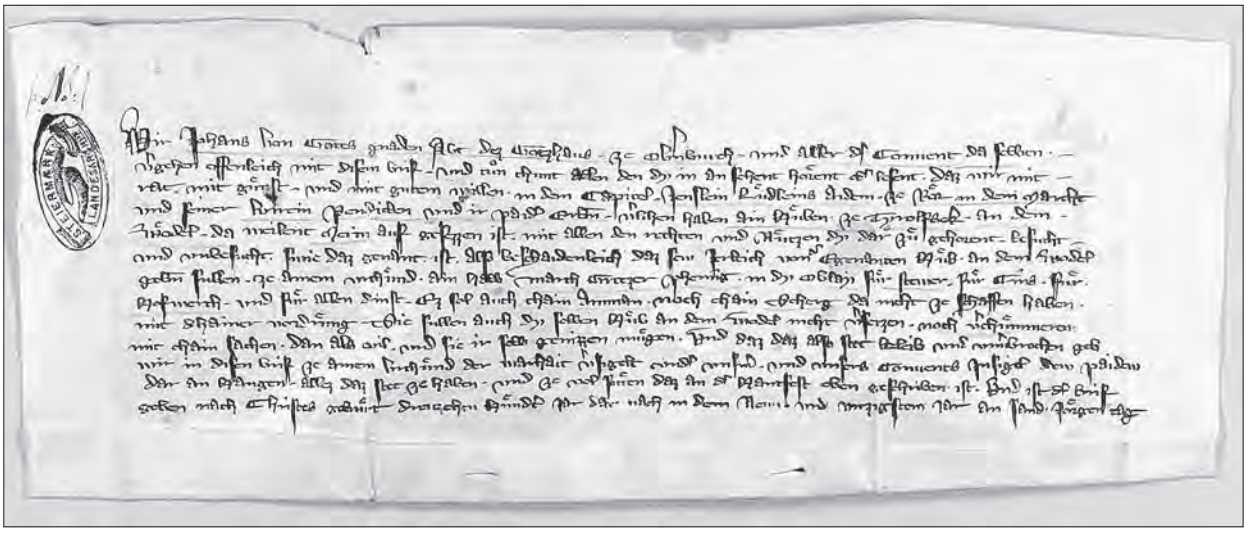
182 Gl. op. 23.

183 V uradih Tirosek 2, Posavinje 6, Zadretje 4, Ljubenska Gora 3, Luče 2. Gestrin, Gospodarska in socialna struktura, str. 483.

184 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 226, 227, 229, 313; Gestrin, Gospodarska in socialna struktura, str. 483.

185 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 223, 226, 232, 281, 311, 315.

186 *Maister Gregor Zymerman dient Jarleich von der Sag zu Tyrosekg ... 40 sagdilln* (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 234).

Slika 20: Okrog benediktinske opatije kot upravnega, gospodarskega in cerkvenega središča se je najverjetneje že v 13. stoletju razvila tržna naselbina (Markt) z imenom Rore. Trški sodnik Nikolaj de Ror je omenjen že leta 1291 kot priča v Mozirju. Trg pa je prvič izrecno izrpičan leta 1349 (cze Ror in dem marcht), ko je samostan tržanu Jensleinu podelil kmetijo »v Tiroseku v Vodulah« (NŠAL, Listine, 1349 IV 24).

gorskemu mojstru (*perkmaister*), ki ga je v ta namen postavljal opat. Izrecno so našteta območja samostanskih vinogradov: v Rorah pri Gornjem Gradu, v Radmirju, pri Ljubnem, od Ljubnega navzdol do Šentjanža in Spodnje Rečice ter do meje, kjer se je začelo celjsko gospostvo Mozirje.[187] V samostanu je bil za vino zadolžen eden od redovnikov v službi kletarja (*Kelner*).[188]

Pomembno vlogo pri upravljanju samostanskega gospostva je imelo sodstvo, kjer so se pristojnosti delile med odvetnika (grofa Celjskega) in benediktinske uradnike. O tem zelo podrobno govorita listina opata Konrada iz leta 1430 in sporazum samostana s celjskim grofom Friderikom II. iz leta 1447. Opat Konrad je od desetih najstarejših prebivalcev gospostva – med njimi Andreja in Henrika iz Podhoma ter Andreja in Martina iz Bočne – na osnovi tega, »kar so slišali od svojih staršev in oni od svojih očetov«, dobil zaprisežno izjavo o starih pravicah in svoboščinah samostana. Ta naj bi imel od ustanovitve »po celotnem Gornjegrajskem do slemen okoliških gora« deželsko sodišče (*iudicium provinciale*, *landgericht*), ki je segalo »do potočka pod lipami pri gradu Vrbovec«. Vsi prestopniki (*malefactores*), ujeti na ozemlju gospostva, so bili najprej sojeni in obsojeni v samostanu, po treh dnevih pa so morali biti izročeni za izvršitev kazni mozirskemu sodniku grofa Celjskega.[189] V dogovoru z grofom Friderikom iz leta 1447 so bile samostanu prepuščene še večje pristojnosti. Celjski sodnik ali uradnik v Mozirju (*richter noch ambtman zu Presperg*) ni smel v nobeni zadevi posegati na ozemlje samostanskega sodišča, ki se je pričelo »pri novem gradu Vrbovec in pri dveh lipah nad vasjo Prihova«. O vseh zadevah so sodili in dosojali kazni v Gornjem Gradu brez vmešavanja Celjskih. Le najhujši delikti, ki so zahtevali smrtno kazen (*was den tod berüret*), so bili v pristojnosti celjskega sodnika v Mozirju.[190] Sodstvo je bilo seveda povezano z občutnimi dohodki (globe), kar je v dokumentu iz leta 1430 natančno specificirano. Vsa zaslišanja podložnikov je vodil opat samostana ali njegov pooblaščenec. Nižji samostanski uradniki (*officiales*, *ambtleut*) so imeli pravico dosojati le globe do 60 pfenigov, ki so pripadle »njihovi mošnji«. Le samostanski oskrbnik (*procurator*, *schaffer*) in deželski sodnik (*judex provincialis*, *landrichter*) sta lahko nalagala višje kazni. Kadar pa je šlo za delikte, ki so zahtevali »krvno kaznovanje«, jima je pripadla pristojbina enega funta pfenigov, če je bil človek obsojen na smrt, pa en funt in en pfenig; vse ostalo premoženje obsojenega je dobil samostan. Vse ostale globe so pripadale opatu, med njimi tudi za zanemarjanje služnostnih dolžnosti podložnikov do samostana.[191]

Kot kažejo ti viri, so sodne dolžnosti izvajali samostanski uradniki različnega ranga. Bili so ci-

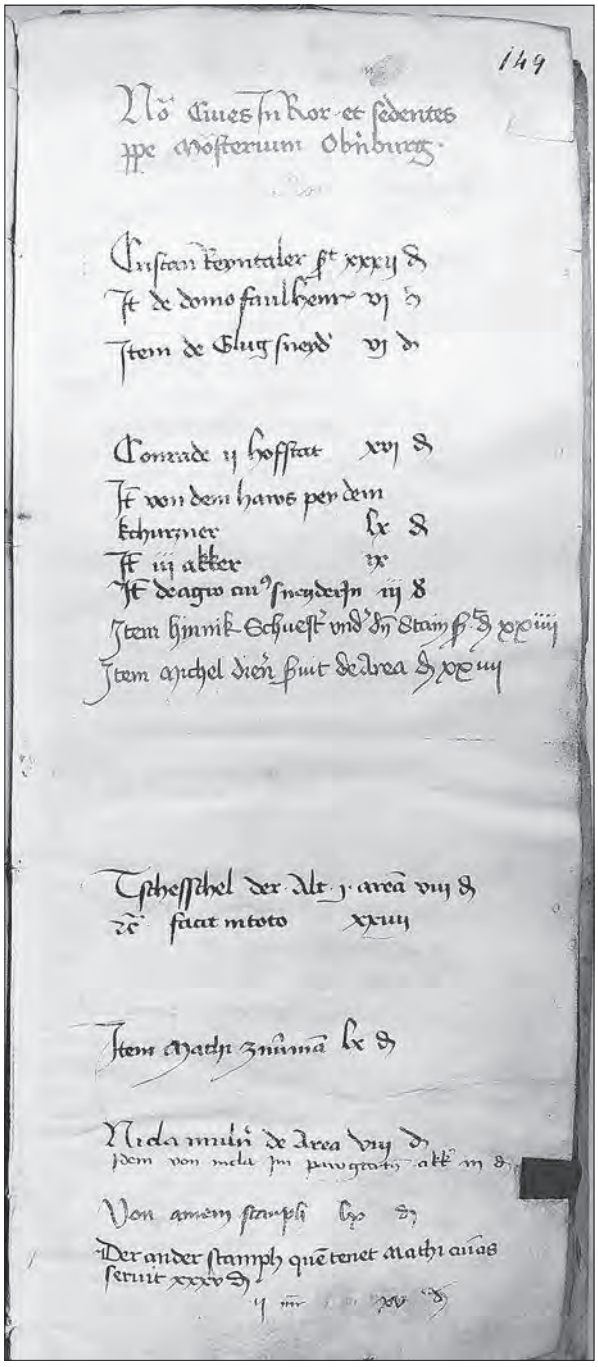
187 *... dacz Ror bei Obernburg, dacz Fretmansdorff, ze Laufen, von Laufen gancz herab fur Sand Johanns vnd nider Riecz biz auf vnser pymberg ... da sy nu vnser grundt gen Presperg anheben* (NŠAL Listine, 1439 VIII 24; Volčjak, *Listine*, št. 304).

188 NŠAL Listine, 1316 X 31; 1318 V 13; 1332 IV5; 1438 IV 4; Volčjak, *Listine*, št. 79, 83, 105, 299.

189 NŠAL Listine, 1430 IX 29; Volčjak, *Listine*, št. 284; Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 309–311.

190 SI AS 1063, sig. 4526 (1447 IV 17).

191 Kot v op. 189.

Slika 2!: V urbarju samostana iz leta 1426 je tudi rubrika o trgu Gornji Grad/Rore, ki našteva tržane in višino letnega davka, ki so ga plačevali od svojih hišnih parcel oziroma hiš (area/hofstat). Trg je zajemal okrog 80 hiš, kar kaže na precejšen obseg naselbine. Med tržani so bili ljudje tako s slovenskimi kot nemškimi imeni. Na sliki je prva stran razdelka o trgu z imeni krojača (sneyder), krznarja (kchurzner), čevljarja (schuster), tesarja (zimerman), mlinarja (mulner) in omembe stop oziroma valjalnice sukna (stamph) (NŠAL, GG 20, fascikel 2).

vilne osebe – plemiči ali tržani. Samostan je imel svojega deželskega sodnika, ki se prvič omenja v letih 1303 in 1306 – *Bernhard der richter von Oberumburch*; *Bernhard tunc judex provincialis*.[192] Oskrbnik (*schaffer*) kot glavni upravitelj gospodarskih zadev samostana se prvič omenja leta 1389, ko je bil na tem položaju Ludvik, tržan Gornjega Grada (*Lůdly von Ror zu den zeiten schaffer ze Obernburg*).[193] V letih 1449–1453 je to funkcijo opravljal Gašper Vaist,[194] leta 1465 pa Andrej Mindorfer, oba iz starih celjskih klientelnih družin.[195]

Grofje Celjski so bili še konec 14. stoletja v Gornjem Gradu prisotni neposredno s svojim gradiščanom, ki je rezidiral na gradu in predstavljal Celjske kot vrhovno instanco (odvetnike). Leta 1391 je bil na tem položaju Jurij Vaist – *purgraf ze Obernburg*.[196] Grofje so imeli grad v fevdu od oglejskega patriarha; potrjen jim je bil še v letih 1425 in 1436 (*dy vesten Obernburg*).[197] Vendar se celjski gradiščan v 15. stoletju ne omenja več, grofje pa so grad – enako kot v Mozirju – verjetno opustili.[198] Njihov predstavnik, pristojen za višje sodstvo na Gornjegrajskem, je bil v 15. stoletju sodnik oziroma uradnik v Mozirju (*richter; ambtman zu Presperg*).[199] Kljub temu celjska vrhovna pristojnost ni bila sporna in je razvidna iz klavzul listin o pravni zaščiti. Ko sta leta 1453 Benedikt Verneški in žena benediktincem podarila dvor v Bočni in desetino od 14 kmetij v »Ugovškem vrhu« nad Gornjim Gradom, naj bi samostan na omenjeni posesti ščitili Celjski kot odvetniki.[200]

Gornji Grad je bil osrednje upravno, gospodarsko in cerkveno središče Zgornje Savinjske doline. Zato ne preseneča, da se je okrog samostana že zgodaj razvil trg kot neagrarno centralno naselje. Njegovo prvotno ime je bilo Rore, ne-

192 Bernhard je bil v letih 1316 in 1329 v Gornjem Gradu obenem sodnik in uradnik (*der richter vnd amptman ze Obernburch*) (NŠAL Listine, 1303 III 12; 1306 II 2; 1316 V 17; 1329 IV 20; Volčjak, *Listine*, št. 57, 61, 78, 101).

193 Leta 1349 je omenjen kot *Lůdlein ze Rôr in dem marcht* … (NŠAL Listine, 1349 IV 24; 1384 IV 24; Volčjak, *Listine*, št. 131, 186, 187). O upravi in poslovanju samostana podrobno Bizjak, *Ratio*, str. 211–223.

194 … *Casparen Vayzztten die czeytt schaffer des goczhaws zw Obenburgk* (NŠAL Listine, 1449 III 8; 1453 VI 3; Volčjak, *Listine*, št. 326, 343).

195 … *Andrea Mindorffer tunc tempore procurator dicti monasterii Obernburkch* (NŠAL ZL, 1465 III 7; Volčjak, *Listine*, št. 399).

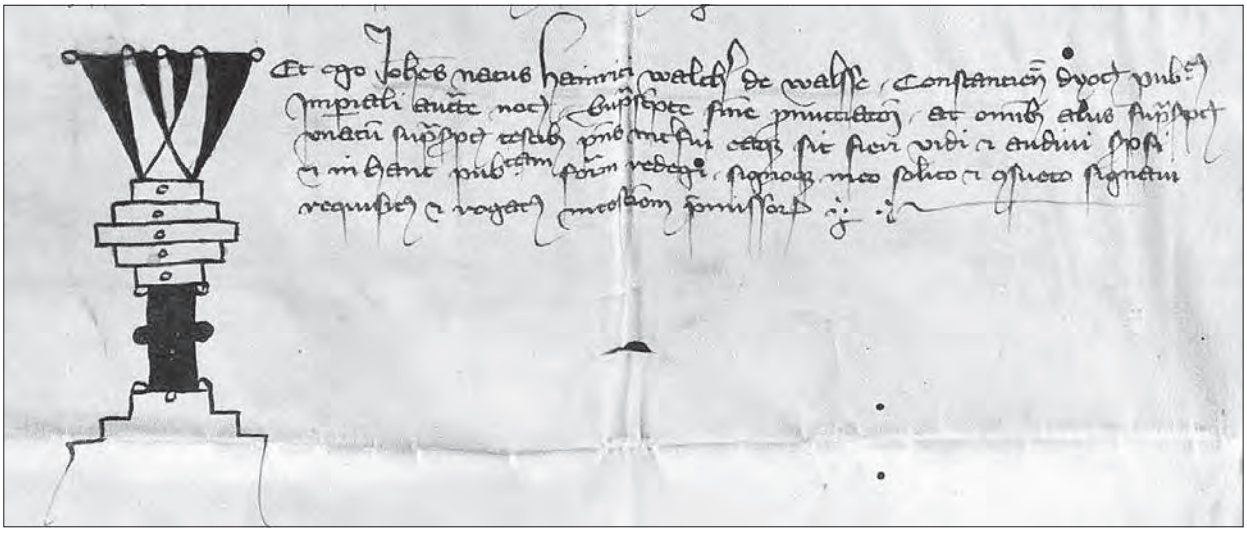
196 NŠAL ZL, 1391 IV 24; Volčjak, *Listine*, št. 194.

197 SI AS 1063, sig. sig. 4448 (1425 V 6); sig. 4476 (1436 VIII 16).

198 Grad jo po predvidevanjih stal na Počrevinovem griču nad sotočjem Drete in Šokatnice, nasproti nekdanjega samostana. Septembra 2025 so bile izvedene geofizikalne meritve, ki kažejo, da so severno in vzhodno od današnjega oddajnika pod površjem verjetne določene strukture. Za potrditev domnevne lokacija gradu pa bi bilo potrebno izvesti še arheološke raziskave.

199 Gl. op. 190.

200 … *so sol sew dabey … schermen vnser gnedige herschaft von Cilli als die vogtten des benantten gotzhaws* (NŠAL Listine, 1453 VI 3; Volčjak, *Listine*, št. 343).

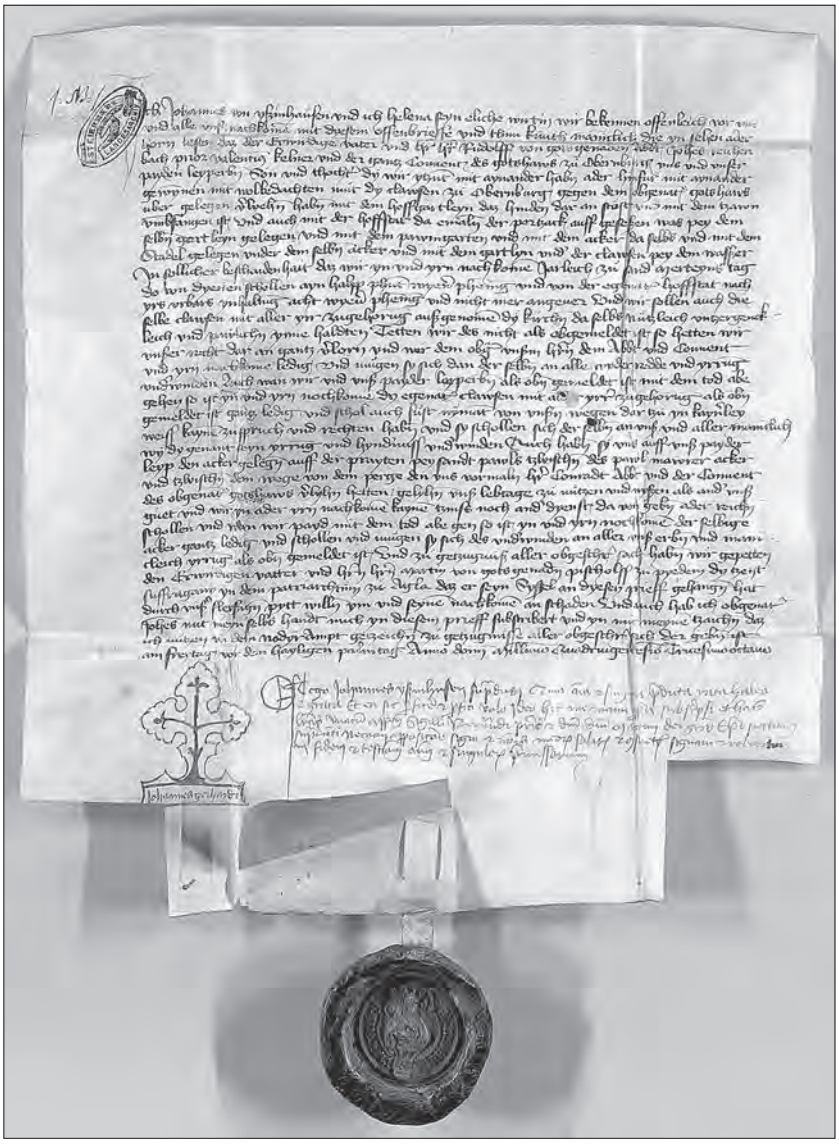
Slika 22: Okrog leta 1380 je v Gornjem Gradu živel in deloval samostanski pisar/notar (vnsers gotshaus schreiber) Janez Walcher iz Walseeja na Švabskem v škofiji Konstanz. Od opatije je dobil za zvesto službo kmetijo in desetino v Vologu. Na sliki je njegov notarski znak in zapis »Ego Johannes natus Hainrici Walcher de Walsse, Constantiensis dyocesis, publicus imperiali auctoritate notarius« (NŠAL, Listine, 1378 IV 12, Stična).

dvomno zaradi razlikovanja od samostana. Prvič je izrecno omenjen kot trg šele leta 1349 (*cze Rǒr in dem marcht*),[201] a je gotovo precej starejši (slika 20). Če je tržna naselbina v Mozirju obstajala že leta 1318 in na Rečici leta 1350,[202] lahko upravičeno pričakujemo takšen razvoj že prej v bistveno pomembnejšem Gornjem Gradu. Ne nazadnje o pomenu kraja posredno priča tudi načrtovana ustanovitev škofije leta 1237.[203]

V listini, izstavljeni v Mozirju leta 1291, je med pričami za kleriki in plemiči naveden Nikolaj, sodnik v Rorah (*Nycolaus de Ror judex ibidem*); nedvomno je šlo za trškega sodnika v Gornjem Gradu.[204] V letih 1303 in 1306 se v Kamniku kot priče samostanskih listin navajajo *Thomaz, Jans vnd aver Jans von Oberumburch*, najverjetneje tržani Gornjega Grada,[205] leta 1349 pa sta omenjena tržana Jenslein in njegov tast Lůdlein *cze Rǒr in dem marcht*.[206] O strukturi trga imamo podrobnejše podatke šele v samostanskem urbarju iz leta 1426 pod naslovom »tržani v Rorah, bivajoči pri samostanu Gornji Grad« (*Ciues in Ror et sedentes prope Monasterium Obernburg*) (slika 21).[207] Naselbina je tedaj zajemala okrog 80 hiš in tržanov, ki so od svoje parcele (*area*/*hofstat*) oziroma hiše (*domus*/*haws*) samostanu plačevali letni davek (*census*). To kaže na precejšnjo velikost, tako da se je Gornji Grad uvrščal med večje trge na Slovenskem. Med poklici prebivalcev so bili štirje čevljarji (*sutor*, *schuster*), štirje kožarji oziroma krznarji (*pellifex*, *chursner*), trije kovači (*faber*, *smid*), trije zidarji (*mawerer*), dva krojača (*sartor*), dva tesarja (*zimerman*), dva sodarja (*pinter*), dva mlinarja (*mulner*), mesar (*carnifex*), žagarski mojster (*sagmaister*) in trški sodnik (*judex*). V trgu so delovali dvoje stop (*stamph*, valjalnice sukna), dva mlina in kovačnica (*Smiten*). Hensel je plačeval dajatev od samostanske kleti pri cerkvi – *de cellario nostro prope Ecciam*; morda je šlo za gostilno. Ena od hiš je bila imenovana *des Judlein haws* – ali je bil torej med tržani tudi Jud?

V Gornjem Gradu je že v prvi polovici 14. stoletja deloval pisar oziroma notar, prvič izpričan leta 1329 (*Oswalt der schreiber*).[208] Kot prebivalca trga ga navaja tudi urbar iz leta 1426 (*schreiber, jurista*), kar potrjuje pomen kraja kot upravnega središča regije. V funkciji notarja so prihajali tudi ljudje iz oddaljenih dežel. V osemdesetih letih 14. stoletja je bil samostanski notar Janez Walcher iz Walseeja na Švabskem (*vnsers gotshaus schreiber*), ki je od opata in samostana za zvesto službo prejel kmetijo in žitno desetino v Vologu (slika 22).[209] Leta 1438 je v Gornjem Gradu bival notar *Johannes von*

201 NŠAL Listine, 1349 IV 24; Volčjak, *Listine*, št. 131.
202 Gl. op. 81 in 128.
203 Gl. op. 39.
204 NŠAL Listine, 1291 VII 25; Volčjak, *Listine*, št. 49. Samostan, gospostvo in grad so vedno imenovani *Oberburg*; ime Rore oziroma tamkajšnji sodnik se lahko nanaša le na trg s tem imenom.
205 NŠAL Listine, 1303 III 12; 1306 II 2; 1306 II 8; Volčjak, *Listine*, št. 57, 61, 62.
206 Kot v op. 201.
207 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 311–315.
208 NŠAL Listine, 1329 IV 20; Volčjak, *Listine*, št. 101; RSt II, št. 2093.
209 Kot *Johannes natus Hainrici Walcher de Walsse, Constantiensis dyocesis publicus imperiali auctoritate notarius* je spisal več listin za samostan v Gornjem Gradu (NŠAL Listine, 1378 IV 12; 1383 II 6; 1388 VI 28; Volčjak, *Listine*, št. 167, 176, 183).

Slika 23: Notar »Johannes von Yssinhausen« z ženo in otroki je leta 1438 od opata in samostana v Gornjem Gradu prejel v uživanje »di Clawsen zu Obernburg« nasproti samostana z vrtom, njivo, sadovnjakom in skednjem. Zgradbe – razen cerkve – je bil dolžan vzdrževati v dobrem stanju. Zelo verjetno je šlo za opuščeni ženski konvent iz 14. stoletja pri cerkvi Marije Magdalene, ki se je še leta 1600 imenovala »in der Clause«. Omenjeni notar bi lahko izviral iz mesteca Issenhausen v Alzaciji (NŠAL, Listine, 1438 IV 4).

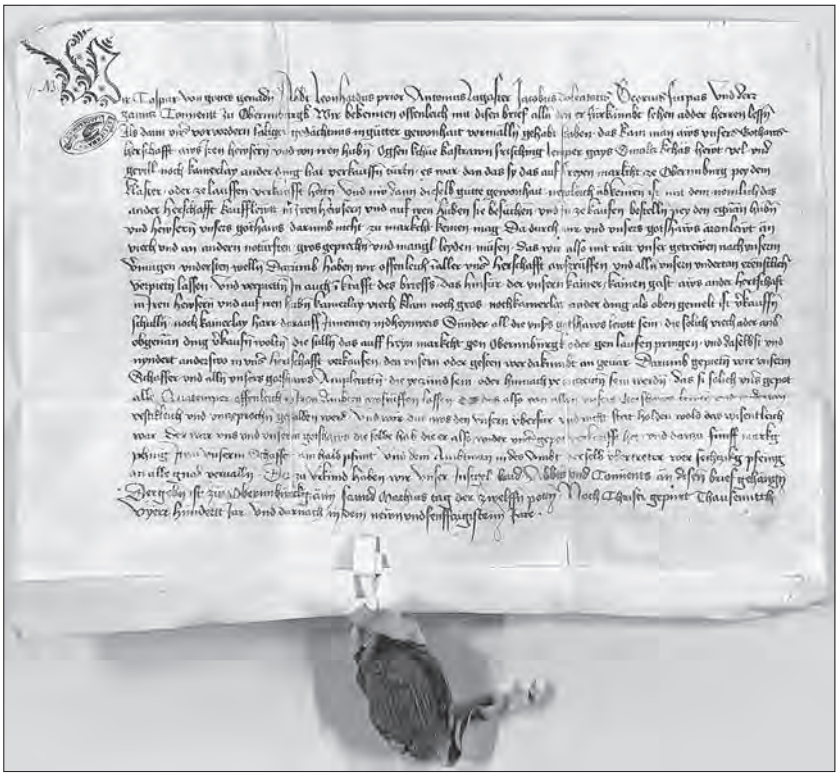
Yszinhausen, ki je skupaj z ženo Heleno od opata in samostana zanju ter za sina in hčer pridobil v doživljenjsko uživanje *dy clawsen zü Obernburg* nasproti samostana (*gegen dem gotshaws uber gelegen*), kar bi lahko pomenilo opuščeni nekdanji ženski konvent pri cerkvi Marije Magdalene (slika 23).[210] Omenjeni notar bi prav lahko izviral iz mesteca Issenhausen v Alzaciji. Na mestu notarja ga je nasledil istoimenski sin Janez »iz Gornjega Grada«, ki je stopil med klerike ter v šestdesetih in sedemdesetih letih spisal več listin za prvega ljubljanskega škofa Sigmunda Lamberga.[211] Ostala imena tržanov leta 1426 kažejo tako na ljudi slovenskega kot nemškega porekla. V prvo skupino bi sodili priimki *Tschessel*, *Bosolnik* (Bezovnik?), *Sybko*, *Schuka*, *Nowak*, *Zwetczin*, *Taschitsch*, *Delowecz*, *Cuyas* (Čujež?), *Belicza*, *Marscha*, *Pogleyen*, *Zeschl*, *Skodl*, *Glawicz*, *Lebko* in *Pertschek*, v drugo pa Reyntaler, Oswald, Schreyner, Wempel, Ratgeb, Pirich, Swantner, Vlis, Richter, Graff, Chelbertancz, Lugaster, Sawhalter in Rulant.[212]

Trg v Gornjem Gradu je pripadal gospostvu, bil je last samostana. Trški sodnik je bil prvotno samostanski uradnik in v tem času še ni sledu o

210 NŠAL Listine, 1438 IV 4; Volčjak, *Listine*, št. 299. Šlo je za *clawsen* z vrtom zadaj, obdanim s plotom, sadovnjakom, njivo, skednjem ter vrtom spodaj pri vodi. Notar je moral *clawsen* s pripadajočim – razen cerkve (*auszgenomen dy kirchen*) – vzdrževati v uporabnem stanju. *Clausa* je omenjena tudi v samostanskem urbarju pod letom 1438, ko je bila podeljena omenjenemu notarju (Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 314). Ravnikar (*Benediktinski samostan*, str. 154 (op. 599)) je opozoril, da je pokopališka cerkev Marije Magdalene leta 1600 imenovana *in der Clause*. Izraz *clausa* je lahko v srednjeveški latinščini pomenil tudi meniško celico oz. celice. Gl. Niermeyer, *Mediae latinitatis lexicon minus*, str. 186; Habel, *Mittellateinisches Glossar*, str. 64.

211 *Johannes Johannis Ysenhausen de Obermburg clericus Laybacensis diocesis publicus imperiali auctoritate notarius* (NŠAL Listine, 1463 VIII 20; 1463 XI 8; 1465 III 7; 1465 IV 1; 1478 I 22; Volčjak, *Listine*, št. 389, 392, 399, 400, 456).

212 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 311–315.

Slika 24: Sredi 15. stoletja se je tudi na gospostvu Gornji Grad razširila trgovina na podeželju. Trgovci so kupovali blago neposredno na kmetijah, zato so bili na škodi trgi in mesta. Zadnji opat samostana Gašper Pintar (1453–1461) je leta 1459 ukazal, da podložniki ne smejo na domu prodajati volov, krav, koštrunov, prašičkov, jagnjet, koz, masti, sira, kož, krzna in drugih stvari, temveč le na zakonitih trgih v Gornjem Gradu in na Ljubnem. Zato jim je bilo zagroženo z visokimi globami (NŠAL, Listine, 1459 II 24, Gornji Grad).

tržni avtonomiji oziroma samoupravi (na primer voljenem trškem svetu). Leta 1459 so opat Gašper in predstavniki samostana urejali razmere glede trgovanja na ozemlju gornjegrajskega gospostva, ki so očitno uhajale izpod nadzora. Kršili so stare »dobre navade« (*gütte gewonhait*), trgovci iz drugih gospostev (*das ander herschafft kaufflewtt*) pa so obiskovali podložnike na njihovih kmetijah in kupovali blago neposredno pri njih, namesto na dovoljenem trgu (slika 24). Zato je prihajalo do pomanjkanja živine in drugih potrebščin, zaradi česar so trpeli zlasti revnejši prebivalci gospostva. Določeno je bilo, da podložniki ne smejo na domu prodajati volov, krav, koštrunov, prašičkov, jagnjet, koz, masti, sira, kož, krzna in drugih stvari, temveč le na svobodnem trgu v Gornjem Gradu pri samostanu in na Ljubnem (*auf freyen markcht ze Obernnburg pey dem klaster oder zu Lauffen*). Oskrbniku samostana in uradnikom v posameznih uradih je bilo naloženo, da vsako četrtletje javno objavijo ta določila. Vsakemu, ki bi kršil prepovedi, je bilo treba blago zapleniti, samostanu pa je moral plačati globo petih mark pfenigov, oskrbniku pol funta in uradniku, v čigar uradu je prišlo do kršitve, 60 pfenigov.[213]

V dokumentu je omenjen tudi drugi samostanski trg – na Ljubnem. Ljubno je leta 1426 nedvomno že funkcioniralo kot urbano (tržno) naselje, saj je po tedanjem urbarju že štelo 44 trških parcel oziroma hiš, od katerih so samostanu plačevali letno po 12 pfenigov cenzusa (*in Lawuen sunt Aree 44*).[214] Razvoj je leta 1464 formalno dopolnila listina ljubljanskega škofa Sigmunda Lamberga o tržnih pravicah. Ta izjemno pomemben dokument obenem ponazarja, kakšen je bil ustroj starejšega trga v Gornjem Gradu. Škof pravi, da so se pri njem oglasili »njegovi zvesti tržani in občina trga Ljubno« (*vnser getrewn purger vnd gemain vnseras marckts Lawffen*). Ker do tedaj še niso imeli pravice in običaja (*rechten vnd gewonhait*), da si iz svoje skupnosti izvolijo trškega sodnika (*marckht Richter*), in ker nimajo tržnih mer (*marckht maß*) za žito, sukno (*lodn*) in platno (*leynwatt*), kot je običajno v drugih trgih, so škofa prosili, naj jim podeli te tržne pravice (*marcktrechtn*). Dovolil jim je izvolitev sodnika, ki bo imel pristojnosti za sojenje »tržanom in drugim prebivalcem trga« v njihovih medsebojnih zadevah – glede dolgov, dedovanja in zemljiške pristojbine (*purgkrecht*) – znotraj trškega pomirja (*pugkfride*). Lahko je dosojal tudi globe za manjše prekrške, prestopniki za hujše delikte pa so morali biti izročeni uradniku v Gornjem Gradu. Dovolil jim je tudi uvedbo omenjenih tržnih mer, ki naj bi se ravnale po mestnih merah v Celju (*Statmaß zu Cili*).[215]

213 NŠAL Listine, 1459 II 24; Volčjak, *Listine*, št. 366. Prim. opatova določila o višini glob iz leta 1430. Gl. op. 191.

214 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 249.

215 Originalno pergamentno listino iz arhiva trga na Ljubnem, z datumom 1464 X 13, je leta 1938 objavil Franjo Baš, Doneski k zgodovini Gornjegrajskega, str. 67. Kje je dokument danes, mi ni znano.

Slika 25: Pečat predzadnjega gornjegrajskega opata Benedikta (1444–1449) iz leta 1447. Pod kronano božjo materjo z detetom je lepo viden grb benediktinske opatije, ki danes predstavlja občini Gornji Grad in Ljubno, nekdanja samostanska trga. Ob robu je napis: SIGLV BNDCTI ABBATIS BEATE MARIE IN OBERBVRGA. Pečat visi na listini, izstavljeni za celjskega grofa Friderika II. Ker jim je ta potrdil sodne in ribolovne pravice, se je konvent zavezal, da bo za Celjske vsakodnevno opravljal mašo v Marijini kapeli, ki so jo v samostanu na svoje stroške postavili grof in njegovi predniki (SI AS 1063, sig. 4526, 1447 IV 17, Gornji Grad).

Šest let kasnejša listina cesarja Friderika III., izstavljena na prošnjo škofa Lamberga, prinaša dodatne informacije o obeh trgih. Benediktinski samostan je bil tedaj že priključen (inkorporiran) ljubljanski škofiji. Škof je izjavil, da je imel samostan »od nekdaj« pravico do letnih sejmov v trgih Gornji Grad (*zu Ror*) in Ljubno (*zu Lauffen*). V Gornjem Gradu je bil na dan sv. Marjete (20. julija), tedenski sejem pa vsako nedeljo. Tržani na Ljubnem so imeli pravico do sejma na proščenje (dan posvetitve župnijske cerkve) in na sv. Elizabeto (19. november), tedenski sejem pa je bil prav tako vsako nedeljo. Cesar Friderik je obema trgoma potrdil omenjeno ter določil, da lahko uživata pravice kot ostali trgi vojvodine Štajerske.[216]

216 NŠAL Listine, 1470 V 18; Volčjak, *Listine*, št. 420.

Slika 26: Pečat celjskega grofa Friderika II. († 1454) iz leta 1448. Grofje so bili od leta 1337 do izumrtja 1456 dedni odvetniki samostana v Gornjem Gradu. V opatiji so bili pokopani starejši člani dinastije in Celjski so imeli tu svojo kapelo, zgrajeno na lastne stroške. V 15. stoletju je zlasti grof Friderik II. zgledno opravljal dolžnost odvetnika, o čemer priča vrsta listin, s katerimi je ščitil samostan in urejal sodne ter gospodarske razmere. Na pečatu je napis: SIGILLVM FRIDERICI DEI GRA CILIE ORTEMBVRGE SEGORIE QUE ETC COMITIS ANNO ETC MCCCCXLII (SI AS 1063, sig. 5395, 1448 XII 22, Žovnek).

Tretji trg, ki je bil v 15. stoletju v posesti benediktincev, je bila Rečica, ki je po urbarju iz leta 1426 štela 22 parcel oziroma hiš, od katerih je samostan dobival letno po 22 pfenigov cenzusa (*In Riecz sunt Aree 22*).[217] Rečica kot trg je bila prvotno zelo verjetno ustanova gospodov z Vrbovca in je skupaj z gospostvom leta 1350 (delno) pripadla grofom Celjskim.[218] Kdaj je prešla v samostansko last, ni znano. Še do leta 1459 pa ni bila v celoti benediktinska, saj je tedaj ljubljanski meščan Ulrik Makovic opatu in konventu prodal svojo dediščino na Rečici, ki jo je pridobil po smrti svaka Andreja *Messitz*, tržana na Rečici (*Burger in Rietz*). Šlo je za hiše, trške parcele (*hoffstet*), vrtove, travnike in polja – vse je ležalo v trgu in pred trgom na Rečici (*zu Rietz in dem markcht vnd vor dem markcht*).[219] Leta 1585 je tedanji ljubljanski škof Janez Tavčar na prošnjo sodnika in trške občine Rečici potrdil stare svoboščine, po katerih so si lahko sami izvolili sodnika, ter določil meje trškega

217 Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 249.
218 Gl. op. 128.
219 NŠAL Listine, 1459 II 25; Volčjak, *Listine*, št. 367.

Slika 27: Upodobitev leta 1473 ukinjenega samostana v Gornjem Gradu na grafiki iz leta 1681. Lepo je vidna velika srednjeveška, izvorno romanska bazilika, ki je v 14. stoletju dobila visok gotski prezbiterij, in za njo križni hodnik z arkadami. Okoli starejšega jedra je v zgodnjem novem veku nastala obsežna graščina ljubljanskega škofa z obzidjem in vodnim jarkom (G. M. Vischer, Topographia Ducatus Styrie, Graz 1681).

pomirja (*Purkhfridt*; območja pristojnosti trškega sodnika).[220]

KONEC SREDNJEGA VEKA – EPILOG

Kmalu po sredi 15. stoletja je nastopila doba, ki je v kratkem temeljito pretresla razmere na Gornjegrajskem in simbolično zaključila več stoletij srednjeveškega razcveta. 9. novembra 1456 je bil v Beogradu v atentatu ubit grof Ulrik II. Celjski, zadnji predstavnik najpomembnejše plemiške dinastije na Slovenskem, ki je soustvarjala tudi zgodovino Zgornje Savinjske doline. Celotno posest Celjskih je po medsebojni dedni pogodbi pridobil cesar Friderik III. Habsburški. Le nekaj let kasneje, 1460 (ali 1461), je umrl gornjegrajski opat Gašper Pintar; kot se je kmalu izkazalo, je bil zadnji na tem častitljivem položaju. Cesar Friderik je v vlogi samostanskega odvetnika menihom prepovedal izvolitev novega opata. 6. decembra 1461 je namreč ustanovil ljubljansko škofijo in samostan s posestjo namenil za njeno dotacijo. Novi škof naj bi v samostanu še nadalje vzdrževal 10 do 12 redovnikov. Menihi v Gornjem Gradu so si kljub temu izvolili novega opata – enookega Gregorja Hiniga –, ki pa sta ga zavrnila tako papež Pij II. kot cesar. V samostanu so zavladale kaotične razmere – izginile naj bi številne dragocenosti, oprema in blago, kar so kasneje terjali nazaj pod kaznijo izobčenja. 8. novembra 1463 se je uklonilo preostalih devet benediktinskih redovnikov. Vpričo ljubljanskega škofa Sigmunda Lamberga in gornjegrajskega notarja Janeza Ysenhausna so »v veliki dvorani visoke hiše, poleg nove kapele« (*in stuba magna structure alte penes capellam novam*) v Gornjem Gradu priznali inkorporacijo samostana škofiji v Ljubljani ter bili s tem rešeni dotedanjega izobčenja. Kljub temu so v nezadovoljstvu z razmerami začeli zapuščati samostan in se seliti v druge benediktinske samostane. Eden od pobeglih je bil redovnik Simon Štiftar (*Symon Stifftar monachus professus dicti monasterii Obernburgk*). Zato in za druge prestopke se je moral marca 1465 »v samostanski dvorani nad križnim hodnikom« (*in stuba supra ambitum*) zagovarjati vpričo škofa Lamberga in je bil obsojen na zaporno kazen. Ker so se menihi še dalje upirali škofovim načrtom, je skušal pridobiti nove redovnike iz drugih samostanov. V tem času so Gornji Grad opustošili še Turki (*inimici perfidi Turci*), zaradi česar so ga začeli preostali redovniki zapuščati. Ker se razmere očitno niso izboljšale, je 8. aprila 1473 papež Sikst IV. na škofovo prošnjo – natanko po 333 letih delovanja – benediktince razpustil in ustanovo

220 Pergamentno listino iz arhiva trga na Rečici je leta 1940 objavil Baš, O Rečici kot trgu, str. 67.

nadomestil s škofijskimi posvetnimi duhovniki, podrejenimi škofu v Ljubljani. Ti so še dalje skrbeli za pastoralno dejavnost in bili dolžni sedemkrat dnevno peti »oficij« ob kanoničnih urah (jutranjice, prvo, tretjo, šesto, deveto, večernice in sklepnice).[221] Gornji Grad je postal sekundarna rezidenca ljubljanskega škofa. Januarja 1478 je škof Lamberg »v samostanu Gornji Grad« (*in monasterio Obernburg*) izstavil zadolžnico za knjige, izposojene pri stolnem kapitlju v Ljubljani. Ob njem so bili kot priče navedeni gornjegrajski župnik Peter iz Ljubljane, Gregor Kic, kaplan pri oltarju sv. Rešnjega telesa in škofov osebni kaplan Pankrac Kompost. Šlo je za desetine dragocenih rokopisov, ki se jih je škof očitno namenil prebirati v miru, daleč od mestnega vrveža. Listino je spisal dolgoletni gornjegrajski notar Janez Ysenhausen.[222] Nekdanji benediktinski samostan je s tem pridobil novo funkcijo in dejansko ni začel propadati – le simbolično se je uklonil novim časom. Leta 1479 je na primer škof Lamberg v stari samostanski cerkvi posvetil dva nova stranska oltarja: v kapeli sv. papeža Gervazija in device Doroteje desni oltar sv. nebeške kraljice in Device Marije, božje matere, ter levi oltar sv. device in mučenke Katarine. Vsem, ki bi obiskali kapelo na 29 različnih, poimensko navedenih praznikov, je bilo obljubljenih 40 dni odpustkov.[223]

A časi slavne benediktinske opatije v Gornjem Gradu, ki je s svojim delovanjem v več stoletjih izoblikovala podobo kulturne krajine v Zgornji Savinjski dolini, so bili za vedno mimo. Po porušitvi velike srednjeveške cerkve v 18. stoletju nanjo spominja le še nekaj lepo obdelanih kamnitih fragmentov v lapidariju. Grb nekdanjega samostana pa danes hvalevredno in historično več kot upravičeno – v različnih barvah – predstavlja občini Gornji Grad in Ljubno.

Financiranje
Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa *Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti* (P6-0052) in projekta *Umetnostna dediščina grofov Celjskih* (J6-4622), ki ju iz državnega proračuna financira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost RS.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Pri raziskavi za pripravo prispevka niso bili ustvarjeni nobeni novi raziskovalni podatki.

221 Podrobno Orožen, *Das Bisthum* II/1, str. 197–212; Volčjak, *Listine*, str. 15–18 in dokumenti št. 382, 388, 392, 394, 399, prepisi št. 49 (str. 608).
222 Volčjak, *Listine*, št. 456.
223 Volčjak, *Listine*, prepisi št. 51 (str. 611).

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv, Ljubljana
Listine (dostopno na https://www.monasterium.net/mom/SI-NSAL/archive)

ÖSTA – Österreichisches Staatsarchiv, Dunaj
HHStA – Haus- Hof- und Staatsarchiv, Dunaj
AUR – Allgemeine Urkundenreihe

SI AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1063 – Zbirka listin
AS 1073 – Zbirka rokopisov

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec
AUR – Allgemeine Urkundenreihe (dostopno na https://egov.stmk.gv.at/archivinformationssystem/baumansicht/anzeigen.jsf)

OBJAVLJENI VIRI

Acta Pataviensia Austrica – Lenzenweger, Josef: *Acta Pataviensia Austrica, Vatikanische Akten zur Geschichte des Bistums Passau und der Herzöge von Österreich II: Innocenz VI. (1352–1362)*. Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom II/4/II. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992.

Austria Sacra IV/7 – *Austria sacra: Österreichische Hierarchie und Monasteriologie, IV/7*. Wien, 1786.

Bernhard, Günther: *Documenta patriarchalia res gestas Slovenicas illustrantia: Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251)*. Dunaj, Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju, ZRC SAZU, 2006.

CKL – Kos, Dušan: *Celjska knjiga listin I: Listine gospodov Žovneških do leta 1341*. Ljubljana, Celje: ZRC SAZU, Muzej novejše zgodovine Celje, 1996. DOI: https://doi.org/10.3986/9616182234

GZS – Baraga, France: *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku: Listine 1246–1255*. Ljubljana: Založba ZRC, 2002 (Thesaurus memoriae. Fontes 2). DOI: https://doi.org/10.3986/9616358928

MDC I – Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae I: Die Gurker Geschichtsquellen 864–1232*. Klagenfurt: Ferd. v. Kleinmayr, 1896.

MDC III – Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae III: Die Kärntner Geschichtsquellen 811–1202*. Klagenfurt: Ferd. v. Kleinmayr, 1904.

MDC IV/2 – Jaksch, August von: *Monumenta historica ducatus Carinthiae IV/2: Die Kärntner Geschichtsquellen 1263–1269*. Klagenfurt: Ferd. v. Kleinmayr, 1906.

MDC V–X – Wiessner, Hermann: *Monumenta historica ducatus Carinthiae V–X: 1269–1416*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1956–1968.

Otorepec, Božo: *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, 1995 (Viri za zgodovino Slovencev, 14). DOI: https://doi.org/10.3986/8671310930

Ottokars österreichische Reimchronik II (ed. Joseph Seemüller). München: Monumenta Germaniae historica, 1980² (Monumenta Germaniae historica. Deutsche Chroniken, 5/2).

RSt I–II – Reddik, Annelies: *Regesten des Herzogtums Steiermark I–II*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermar, 1976, 2008 (Quellen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark VI, VIII/1).

UBSt I–III – Zahn, Josef: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I, II, III*. Graz: Historischer Verein für Steiermark, 1875–1903.

UBSt IV – Appelt, Heinrich in Pferschi, Gerhard: *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark IV: 1260–1276*. Wien: Verlag Adolf Holzhausens Nfg., 1975.

Volčjak, Jure: *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana: 1140–1500*. Ljubljana: Ljubljanska nadškofija, Nadškofijski arhiv, 2020.

LITERATURA

Banfi, Jaka: *Klientela celjskih grofov* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2023.

Baš, Franjo: Doneski k zgodovini Gornjegrajskega. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 33, 1938, št. 1–2, str. 1–16, 65–86.

Baš, Franjo: O Rečici kot trgu. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 35, 1940, št. 1–2, str. 66–70.

Bernhard, Günther: Der Oberburger Bistumsplan vom Jahre 1237. *Römische historische Mitteilungen* 39, 1996, str. 163–179.

Bernhard, Günther: Die Stiftungsurkunde des Klosters Oberburg. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 108, 2000, št. 3–4, str. 265–290.

Bizjak, Matjaž: *Ratio facta est: Gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospostev na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003 (Thesaurus memoriae. Dissertationes 2). DOI: https://doi.org/10.3986/9616358995

Dopsch, Heinz: Die Grafen von Heunburg. *Carinthia I*, 160, 1970, št. 3, str. 311–342.

Gestrin, Ferdo: Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426. *Zgodovinski časopis*, 6–7, 1952–1953 (Kosov zbornik), str. 473–514.

Habel, Edwin: *Mittellateinisches Glossar*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1931.

Jaksch, August: *Geschichte Kärntens bis 1335, II. Band: 1246–1335*. Klagenfurt: Verlag bei Ferd. Kleinmayr, 1929.

Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele: Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006 (Thesaurus memoriae. Dissertationes 5).

Kos, Dušan: *Vitez in grad: Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja.* Ljubljana: Založba ZRC, 2005. DOI: https://doi.org/10.3986/9616500821

Kos, Milko: O nameravani ustanovitvi škofije v Gornjem Gradu leta 1237. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, 1, 1918, str. 100–108.

Kosi, Miha: Dežela, ki je ni bilo: Posavinje med Kranjsko in Štajersko od 11. do 15. stoletja. *Studia historica Slovenica* 8, 2008, št. 2–3, str. 527–564.

Kosi, Miha: Gospodje Turjaški in plemiški svet na jugovzhodu cesarstva (12.–15. stoletje). *Grad Turjak, Prva knjiga* (ur. Miha Preinfalk, Mija Oter Gorenčič, Renata Komić Marn). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 89–146 (Castelologica Slovenica, 2).

Kosi, Miha: Grajska politika – primer grofov Celjskih. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 465–494.

Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »Dežele Kras«. Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2018 (Thesaurus memoriae. Opuscula 6).

Kosi, Miha: Špitali na Slovenskem v srednjem veku. *Epidemije in zdravstvo: Zgodovinski pregled* (ur. Katarina Keber). Ljubljana: ZRC SAZU, 2024, str. 9–74. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610508090_01

Niermeyer, Jan Frederik: *Mediae latinitatis lexicon minus*. Leiden, New York, Köln: Brill, 1997.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant, II/1: Das Benediktiner-Stift Oberburg*. Marburg: Im Selbstverlage, 1876.

Oter Gorenčič, Mija: *Deformis formositas ac formosa deformitas: Samostanska stavbna plastika 12. in 13. stoletja v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC, 2009.

Pahor, Samo: Rittershuebe. *Zgodovinski časopis*, 19–20, 1965–1966, str. 149–152.

Ravnikar, Tone: *Benediktinski samostan v Gornjem Gradu*. Maribor: Znanstvenoraziskovalni inštitut dr. Franca Kovačiča, 2010 (Studia historica Slovenica VI).

Ravnikar, Tone: Čas patriarha Bertolda Andeškega in gornjegrajski samostan. *Studia historica Slovenica* 4, 2004, št. 2–3, str. 231–249.

Ravnikar, Tone: *Po zvezdnih poteh: Savinjska in Šaleška dolina v visokem srednjem veku*. Velenje: Muzej Velenje, 2007.

Ravnikar, Tone: Posest grofov Vovbrških v Šaleški dolini. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 29, 1993, št. 1, str. 20–32.

Ravnikar, Tone: Žovneško-ptujski odnosi v Šaleški dolini. *Celjski grofje: Stara tema – nova spoznanja* (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Zbornik mednarodnega simpozija Celje, 27.–29. maj 1998. Celje: Pokrajinski muzej, 1999, str. 71–82.

Slovenski zgodovinski atlas (ur. Drago Bajt, Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.

Stegenšek, Avguštin: O najstarejši zgodovini gornjegrajskega okraja. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 7, 1910, str. 1–33.

Štih, Peter: Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske. *Grafenauerjev zbornik* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: ZRC SAZU, 1996, str. 227–256.

Štih, Peter: Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju. *Blaznikov zbornik: In memoriam Pavle Blaznik* (ur. Matjaž Bizjak). Ljubljana, Škofja Loka: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Muzejsko društvo Škofja Loka, 2005, str. 35–48 (Loški razgledi, Doneski 11).

Štih, Peter: O začetkih Turjaških na Kranjskem. *Grad Turjak, Prva knjiga* (ur. Miha Preinfalk, Mija Oter Gorenčič, Renata Komić Marn). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 69–86 (Castelologica Slovenica, 2).

Wiesflecker, Hermann: *Meinhard der Zweite: Tirol, Kärnten und ihre Nachbarländer am Ende des 13. Jahrhunderts.* Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1955 (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, XVI).

SUMMARY

Benedictines and the Counts of Cilli. The Upper Savinja Valley in the Middle Ages

The Upper Savinja Valley was already settled before the twelfth century. It formed a large lordship with its centre in Gornji Grad (Ger. *Oberburg*), which was also the seat of the parish with a parish church. It covered the basin of the Savinja River and its tributary Dreta from modern Nazarje to the mountain ridges towards Carinthia and Carniola. At the beginning of the twelfth century, it was owned by the Bavarian Diepold de Chagere. Given the exceptional size, hilliness, and extensive woodlands of the territory, it could have been a former ruler's estate that came into the possession of the de Chagere family with a now lost deed of donation. In 1140, Diepold and his wife Truta–who were a childless couple–left the Gornji Grad castle with its estates to the Patriarch of Aquileia, Pellegrinus, and the rest of the property they had founded in Gornji Grad to the Benedictine monastery. Thus, two lordships were created, the monastic and the smaller Aquileian. In 1147, the foundation of "his loyal vassal" (*fidelis noster*) Diepold de Chagere was confirmed in Regensburg by King Conrad III.

In the first century and a half of its existence, the monastery was under the strong influence of the patriarchs of Aquileia. Especially Patriarch Berthold of Andechs (1218–1251) visited Gornji Grad several times in person, endowed the monastery and handled affairs there. His engagement is best reflected in the plan from 1237 to establish a suffragan diocese of Aquileia in Gornji Grad. He notified his intention to Pope Gregory IX in Rome but never brought it to fruition. Very early on, the highly lucrative advocacy (*Vogt*) over the rich abbey came into the hands of the Duke of Austria and Styria, who granted it as a fief. This is evidenced by a charter of Duke Leopold VI of Austria from 1230. Advocacies over other smaller estates of the abbey were in the hands of the leading regional nobles, the Counts von Heunburg and the Lords of Sanneck.

The monastery carried out extensive agrarian colonization, which already reached far into the mountains on the border with Carinthia in the mid-thirteenth century. In 1268, the dispute over the northern border of the estate was settled, and the Carinthian duke Ulrich III of Spanheim confirmed the monastery's possession of the Solčava (Ger. *Sulzpach*) area and the border line on the watershed. In the second half of the thirteenth century, the Patriarch of Aquileia withdrew from the Savinja Valley. He began to grant the Aquileian possessions–the castles of Gornji Grad and Vrbovec (Ger. *Altenburg*)–as fiefs, and the monastery grew increasingly autonomous. It enjoyed the support and protection of the leading political forces in the region–the Carinthian duke Ulrich III (1256–1269), the Bohemian king Ottokar II Přemysl (1270–1276), and the new German king Rudolf I of Habsburg, who ruled all the eastern Alpine territories from 1276.

A stronger direct influence on the abbey was exerted by the nearby potentates. Under Ulrich III, the Counts of Heunburg formed a powerful territory in southeastern Carinthia and *Saunia* (Savinja valley) at the end of the thirteenth century; Ulrich III was the most prominent nobleman of Carinthia and Styria. In 1286, he was elected hereditary advocate of the monastery and established one of the centres of his territory in the neighbouring Mozirje (Ger. *Prassberg*). The relations with the monastery were also marked by turbulences. During the war for the Bohemian crown in 1308, Count Frederick even put the abbot into captivity and ravaged the monastic estates. In 1322, the counts died out without male issue, causing their nephew Frederick I of Sanneck to emerge as one of the main heirs. By 1333, he had acquired a large part of the Heunburg inheritance through diplomacy and war, including the strategically important Celje (Ger. *Cilli*). In 1337, he was also elected hereditary advocate of the abbey of Gornji Grad; the position remained in the family until its extinction in 1456.

Frederick of Sanneck was fiercely ambitious and successful in both military and political fields. In 1341, after Emperor Louis of Bavaria elevated him and the family to the Counts of Cilli, Frederick acquired a huge territory in the central part of present-day Slovenia through incredible expansion. On his death in 1359, he owned about thirty castles; by 1425, his successors had increased this number to 125, which was a feat unmatched throughout Central Europe. This context also includes their consolidation in the Upper Savinja Valley, where, by the mid-fourteenth centu-

ry, they had acquired all the key castles: Gornji Grad, Vrbovec, Rudenek and Mozirje. They belonged to the County of Cilli, as evidenced by a charter of Emperor Charles IV of Luxembourg from 1372. The ruler (re)elevated the Cillis to the rank of counts and determined the boundary of the county, which included the aforementioned castles in the west. There, the counts had their castellans, who also represented them in their relations with the abbey in Gornji Grad. Lower jurisdiction in the entire lordship of Gornji Grad was in the hands of the abbot and his officials, while higher (blood) jurisdiction belonged to the Count of Cilli as their advocate. Convicts were to be handed over to his judge in Mozirje.

The abbey in Gornji Grad was the largest ecclesiastical institution in Slovenia alongside the Cistercian monastery in Stična (Ger. *Sittich*). The exceptionally large Romanesque basilica with a Gothic presbytery, added in the fourteenth century, was demolished in the eighteenth century. According to the abbot's report, about eighty people lived in the monastery around 1380. In the first half of the fourteenth century, there was also a Benedictine nunnery, with its buildings situated on the opposite side of the Dreta River (the nunnery was abandoned sometime during the mid-fourteenth century). While there is no information about the origin of the monks and nuns; it is known that the monastery was twinned with the Carinthian Benedictine abbeys in Ossiach, Millstatt, and St Paul, the Scottish monastery in Vienna, the Augustinians in Eberndorf, and the Cistercians in Stična.

The monastery's extensive agrarian colonization of the hills had been completed by the mid-fourteenth century at the latest; the entire estate included 745 farms in the Upper Savinja Valley and a few hundreds more in other regions (as of 1426). Some colonists came from German-speaking areas, as evidenced by the numerous German names and surnames of the farmers and the name Tyrolseck borne by the administrative office of the abbey. The monastery's administration was divided into seven offices in the Upper Savinja Valley. The *Tirolfseck* office near Gornji Grad also had thirty specialized livestock farms (*swaiga*), which supplied the monastery exclusively with cheese. As late as the fifteenth century, the abbey had a considerable number of vineyards in the vicinity of Gornji Grad, Radmirje, Ljubno, as well as between Ljubno and Rečica, from which farmers paid their feudal dues in wine.

The main non-agrarian centres of the region–i.e., market towns–developed in Gornji Grad (thirteenth century), Mozirje and Rečica (Ger. *Rietz*; fourteenth century), and Ljubno (Ger. *Laufen*; fifteenth century). In 1426, Gornji Grad consisted of approximately eighty houses or plots, which made it one of the larger market towns in Slovenia. All basic occupations were represented among the inhabitants of both Slovenian and German origins: shoemaker, furrier, blacksmith, mason, carpenter, tailor, cooper, miller, butcher, sawmill master, market judge, and scribe. Around 1380, the notary *Johannes Walcher* from Aussee in Swabia worked and lived in Gornji Grad, and half a century later, he was succeeded by *Johannes von Yssinhausen*, perhaps from Issenhausen in Alsace. In the mid-fifteenth century, farmers' illegal trade spread across the countryside, with travelling merchants obtaining their supplies directly from farms. In 1459, the last abbot of the monastery, Caspar Pintar, issued a decree prohibiting farmers from selling oxen, cows, goats, pigs, lambs, lard, cheese, hides, furs, and other goods from their homes and only allowing them to do so in public markets in Gornji Grad or Ljubno. In 1470, Emperor Frederick III confirmed an annual fair for Gornji Grad on St Margaret's Day (July 20) and for Ljubno on St Elisabeth's Day (November 19); both market towns held a weekly fair on Sundays.

In the abbey in Gornji Grad, the counts of Cilli had a tomb, where the older members of the dynasty were buried, and a chapel of St Mary, which they built with their own funds. In the fifteenth century, they served as the monastery's advocates in an exemplary manner. Especially Count Frederick II († 1454) repeatedly handled legal and economic matters for the benefit of the abbey. After the death of the last Count of Cilli in Belgrade in 1456, all their estates and the monastery's advocacy were taken over by Emperor Frederick III, who in 1461 founded a new diocese in Ljubljana and annexed to it the Gornji Grad monastery with all its estates. Due to the monks' resistance, the Pope heeded the request of the first Bishop Sigismund Lamberg and abolished the Benedictine monastery in 1473, after 333 years of its existence. The bishop then established a chapter of canons, and Gornji Grad became the secondary residence of the Bishop of Ljubljana.

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.02
CC BY-SA

IGOR SAPAČ*

Grad Vrbovec

Arhitekturnozgodovinski oris

IZVLEČEK

Na podlagi analiz ohranjenih grajenih struktur, starih upodobitev, starih fotografij, posestnozgodovinskih podatkov in z upoštevanjem ustreznih analogij je mogoče opredeliti glavne razvojne faze ene od najbolj prepoznavnih historičnih grajenih stvaritev v Zgornji Savinjski dolini. Grad je najverjetneje nastal v drugi polovici 12. stoletja in so ga v poznem srednjem veku najbrž vsaj trikrat razširili. V 16. stoletju je dobil zunanje obzidje s tremi valjastimi stolpi, v 17. stoletju pa so ga preoblikovali v renesančno rezidenco ljubljanskih škofov. Zatem v 18. in 19. stoletju ni bil več deležen ambicioznejših gradbenih posegov. V 18. stoletju so porušili srednjeveško grajsko jedro. Okoli leta 1900 so ga obnovili in mu med letoma 1917 in 1920 dodali historistično kapelo. Med drugo svetovno vojno je bil grad razdejan in nato v drugi polovici 20. stoletja postopno temeljito prenovljen.

KLJUČNE BESEDE

grad, arhitektura, arhitekturna zgodovina, kastelologija, konservatorstvo, romanika, gotika, renesansa, historizem, neoromanika, druga svetovna vojna, postmodernizem, Nazarje, Vrbovški, grofje Celjski, Ivan Kacijanar, Tomaž Hren, Oton Friderik Buchheim, Anton Bonaventura Jeglič, Lojze Žumer, Francesco Abondio de Donino, Francesco Olivieri, Francesco Rosina, Josip Jakusch, Sonja Sekavčnik

ABSTRACT

VRBOVEC CASTLE. A DESCRIPTION OF ARCHITECTURAL HISTORY

Based on the analyses of preserved built structures, old depictions and photos, particulars regarding the history of the property, as well as appropriate analogies, it is possible to determine the main development phases of one of the most recognizable historical castle architectures in the Upper Savinja Valley. The castle was most probably built in the second half of the twelfth century and underwent at least three expansions during the Late Middle Ages. In the sixteenth century, it obtained its outer wall with three cylindrical towers and in the seventeenth century it was transformed into a Renaissance-style residence of Ljubljana's bishops. During the eighteenth and nineteenth centuries, the castle underwent no major construction work. The medieval castle core was demolished in the eighteenth century. In 1900, it was restored and added a Historicist chapel sometime between 1917 and 1920. After it was destroyed in the Second World War, the castle underwent a gradual and thorough restoration during the second half of the twentieth century.

KEY WORDS

castle, architecture, architectural history, castellology, built heritage preservation, Romanesque architecture, Gothic architecture, Renaissance architecture, Historicism, Neo-Romanesque architecture, Second World War, Postmodernism, Nazarje, Lords of Altenburg, Counts of Cilli, Hans Katzianer, Thomas Chrön, Otto Friedrich Buchheim, Anton Bonaventura Jeglič, Lojze Žumer, Francesco Abondio de Donino, Francesco Olivieri, Francesco Rosina, Josef Jakusch, Sonja Sekavčnik

* izr. prof. dr., muzejski svetovalec, Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo, Oddelek za arhitekturo, Maribor, igor.sapac@um.si, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-9306-8875

Pogled na dominantno lokacijo gradu Vrbovec ob sotočju Drete in Savinje (foto: Igor Sapač, 2025).

Grad Vrbovec v Nazarjah je ena od najbolj prepoznavnih historičnih grajenih stvaritev Zgornje Savinjske doline in je bil kot takšen obravnavan že v več umetnostnozgodovinskih in kastelooloških besedilih.[1] Postavljen je tik ob nabrežju sotočja Savinje in Drete ter zasnovan na dokaj razsežni obzidani talni ploskvi, ki je v osnovi pravokotnik v izmeri približno 70 × 52 m s prisekanim južnim vogalom in dodanimi manjšimi okroglimi površinami na drugih treh vogalih. Stavbni kompleks je v osnovi dvodelen in sestavljen iz nekdanjega grajskega jedra na mogočni osrednji skali, v novejšem času popularno poimenovani Vražja skala oziroma Hudičeva skala,[2] in nižje ležečega sklopa treh traktov na vzhodni, severni in zahodni strani. Sedanjo obliko je v glavnem dobil s temeljito prenovo med letoma 1988 in 1992.[3] Stavbna zasnova je nastala z dolgim in dokaj zapletenim gradbenim razvojem od 12. ali 13. stoletja do poznega 20. stoletja, ki ga je v njegovih osnovnih značilnostih opredelil Ivan Stopar.[4] Novejše umetnostnozgodovinske raziskave[5] so prinesle dodatna spoznanja, ki z upoštevanjem rezultatov novejših zgodovinskih raziskav[6] in s primerjalnimi kastelooloških analizami z drugimi grajskimi gradnjami omogočajo v tem članku predstavljeno natančnejšo interpretacijo posameznih stavbno-razvojnih faz.

Pri analizi grajskega jedra, ki je zdaj ohranjeno samo v obsegu spodnjega dela obodnega zidovja, je treba nujno upoštevati tudi tri evidentirane historične upodobitve iz 17. stoletja, izdelane pred porušitvijo jedra.[7] Najbolj zanesljiva je upodobi-

1 Stopar, *Grajski objekti*, str. 61; Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 2–15; Stopar, *Razvoj*, str. 16, 20, 21, 77–82, 131, 138, 171; Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci*, str. 586–590; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 140–144; Stopar, *Gradovi*, str. 89; Stopar, *Ostra kopja*, str. 37; Stopar, *Arhitektura predromanike*, str. 149–150; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, I. zv., str. 117, 135–136, 378; Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 63–64; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 374; Jakič, *Sto gradov*, str. 208–209; Lubej, Donino, str. 557–558. Prim. Nowotny, Südsteirische Burgen, str. 95; Vrečer, *Savinjska dolina*, str. 144–146; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 172; *Krajevni leksikon Slovenije*. *III. knjiga*, str. 228; *Zgornja Savinjska dolina*, str. 65–68; Stopar, Grad Vrbovec; *Grad Vrbovec, Nazarje*; Videčnik, *Grad Vrbovec*; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 27–28; 80–85; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 6–11; Kotnik, *Zbornik občine Nazarje*; Pavlič, Grad Vrbovec, str. 204–207; Kumer, *Celovita prenova kompleksa gradu Vrbovec*.

2 Prim. Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 99; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 10; Videčnik, *Grad Vrbovec*, str. 3; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 80, 82; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 6.

3 *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 15–16; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 82; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 9.

4 Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 2–15; Stopar, *Razvoj*, str. 16, 20, 21, 77–82, 131, 138, 171; Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci*, str. 586–590; Stopar, Ivan: *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 140–144.

5 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, I. zv., str. 117, 135–136, 378; Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 63–64; Lubej, Donino, str. 557–558.

6 Kos, *Med gradom in mestom*, str. 105–107; Kos, *Vitez in grad*, str. 279, 396–400; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 124–126, 219–222, 231, 242, 266, 267, 291–299; Ravnikar, *V primežu*, str. 32–33, 140, 155–157, 224, 236, 246, 297, 301–304, 345, 392, 422–424, 428–430, 480–481; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 56–60, 117; Rožič, *»Kronika grofov Celjskih«*, str. 27–29; Kosi, Grajska politika, str. 469, 475, 482, 484, 487; Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 218, 677, 706, 709, 777, 784, 805, 810, 814, 818, 836, 878, 879, 889, 891, 894, 902, 906, 949, 951, 953, 954, 957, 958, 960–965, 1044; Pogačnik, *Dedne pogodbe*, str. 19; Juhart, *Grbi plemiških rodbin*, str. 18, 37, 60, 78, 80–83, 101. Glej tudi članek Mihe Kosija v tej številki *Kronike*.

7 Objava v: Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 1; Stopar, *Grajski objekti*, str. 61; Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, slika 1; Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae. Izbor*, slika 131. Prim. tudi shematsko in dokaj nezanesljivo upodobitev na baročni božjepotni podobici iz časa po letu 1661, objavljeno v: Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 72, 81–82; Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 5; Oražem, *Oltarna arhitektura*, str. 59, 161 (slika 39), z zmotnim sklepanjem, da je podobica

Pogled na kompleks gradu Vrbovec iz zraka (foto: Nina Dominique Kumer, 2023).

tev Georga Matthäusa Vischerja iz okoli leta 1681, ki kaže grajski kompleks s severozahodne strani in prepričljivo dokumentira, da se je grajsko jedro dvigovalo visoko nad vrhom strešin treh spodnjih traktov. V tistem obdobju je imelo grajsko jedro značaj na skalo postavljene kompaktne dvonadstropne stavbe s poligonalno talno ploskvijo, s strmo večkapno streho, z enako visokim valjastim vogalnim stolpom na severovzhodni strani in z enako visokim, a manjšim pravokotnim bočnim stolpičem na severozahodni strani. Na tisti strani je bil v drugem nadstropju tudi fasadni konzolni pomol. Jugovzhodna stran jedra je upodobljena na Vischerjevem zemljevidu Štajerske iz leta 1678 in potrjuje zanesljivost samostojne upodobitve iz okoli leta 1681. Jugovzhodna fasada je imela po upodobitvi sodeč pet okenskih osi, prav toliko kot severozahodna. Kratka zahodna fasada jedra je imela po upodobitvi iz okoli leta 1681 sodeč eno okensko os. Takšno zasnovo grajskega jedra v osnovi potrjuje tudi shematska upodobitev Vrbovca na oljni kopiji perspektivične zemljevidne ponazoritve Zgornje Savinjske doline ljubljanskega škofa Otona Friderika grofa Buchheima iz časa okoli sredine 17. stoletja, ki jo hrani župnijski urad v Gornjem Gradu.[8] Na nobeni od teh treh upodobitev ni vidna lokacija vhoda v grajsko jedro. Gotovo je bil na vzhodnem koncu dolge severozahodne fasade, tik ob stiku z valjastim stolpom, saj konfiguracija terena druge lokacije izključuje.

Sedaj je od nekdanjega grajskega jedra ohranjeno njegovo kamnito obodno zidovje na severozahodni, zahodni in jugovzhodni strani, ki je povsod pozidano na živi skali. Zidava obodnega zidovja kaže značilnosti romanske gradnje iz 12. ali 13. stoletja in je zaradi pravilnih vrst in nezastičenih globokih reg med kamni estetsko zelo učinkovita. Pri gradnji so uporabili rečno kamenje iz Drete in Savinje, ki so ga obklesali le toliko, da ga je bilo mogoče položiti v pravilne vodoravne vrste. Vrste se po debelinah nekoliko razlikujejo, v vsaki pa so kamni skrbno odbrani in vešče nanizani. Ponekod so med kamni kvadratne odprtine; to so izlivnice, ki omogočajo odtekanje vode iz zasutega prostora za zidovjem in tako zagotavljajo stabilnost zidovja. Vogali oziroma stiki med posameznimi obodnimi stranicami niso posebej poudarjeni oziroma okrepljeni z močnejši-

Mogočna skala z nekdanjim grajskim jedrom sredi stavbnega kompleksa (foto: Igor Sapač, 2016).

nastala pred letom 1661. Ta upodobitev je najverjetneje nastala v 18. stoletju, po porušitvi grajskega jedra, ki ga ne kaže. Na upodobitvi je vidna sedanja členitev glavne fasade nazarske cerkve iz časa po letu 1661.

8 Objava v: Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 1; *Zgornja Savinjska dolina*, na naslovnici ščitnega ovitka; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 14. Upodobitev je omenjena v popisu zapuščine škofa Buchheima iz leta 1664: *Ein grosse Taffl Oberburg vnnd selbige gegendt Endtworffen* (Velika slika Gornjega Grada in okolice). Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 2. zv., str. 378, op. 1079.

Grad Vrbovec s severozahodne strani na bakrorezni upodobitvi iz Vischerjeve Topografije vojvodine Štajerske iz okoli leta 1681 (spletni vir).

mi ali kamnoseško natančnejše obdelanimi kosi. V šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja opravljena analiza je pokazala, da so med gradnjo obodnega zidovja grajskega jedra uporabili živo apno in ga sproti gasili na način, ki po obdobju visokega srednjega veka ni bil več v rabi in ki je terjal veliko spretnost ter obenem zagotavljal izredno trdnost in trajnost.[9]

Po ohranjenih delih obodnega zidovja grajskega jedra je mogoče sklepati, da je bila njegova talna ploskev brez severovzhodnega stolpa dolga do 31 m in široka do 15,5 m ter da je imela obliko zelo razpotegnjenega nepravilnega osmerokotnika. Odsotnost odprtin v obodnem zidovju in oblika skale kažeta, da se je ohranil samo spodnji del obodnega zidovja, ki je imel funkcijo eskarpe in ki zdaj sega do višine največ 10 m. Vrh zidovja je izravnana ploščad iz 20. stoletja, ki je postavljena najverjetneje približno v višini tal pritličja nekdanjega grajskega jedra in približno v višini sedanjih strešnih slemen zahodnega in severnega grajskega trakta. Na betonski ploščadi, ki prekriva morebitne ostanke notranjih zidov grajskega jedra, je ohranjen približno 1 m visok zidani prizemni del nekdanje kapele sv. Jožefa, zgrajene v prvi četrtini 20. stoletja in porušene med drugo svetovno vojno. Ostanek kapele ima značaj sekundarne ploščadi s pravokotno talno ploskvijo v izmeri 6 × 10 m s polkrožnim apsidalnim dodatkom na vzhodni strani. Upoštevaje na obeh Vischerjevih upodobitvah razvidne arhitekturne značilnosti grajskega jedra, je utemeljeno domnevati, da je obodno zidovje grajskega jedra segalo približno 11 m nad višino sedanjih strešnih slemen zahodnega in severnega grajskega trakta, višina strešnega slemena jedra pa je segala še 7 m višje.[10] Zidovje visokega severovzhodnega valjastega vogalnega stolpa, od katerega so se ohranili samo zasuti temelji, je najverjetneje dosegalo višino približno 22 m. Njegov ugotovljeni premer je

Detajl zidovja na jugovzhodni strani nekdanjega grajskega jedra (foto: Igor Sapač, 2016).

9 Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 4–5; Stopar, *Razvoj*, str. 77; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 144; Stopar, *Ostra kopja*, str. 37; Stopar, *Arhitektura predromanike*, str. 149–150.

10 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 82.

Ostaline med drugo svetovno vojno pogorelega novoveškega veznega trakta na vzhodni strani nekdanjega grajskega jedra (foto: Igor Sapač, 2016).

Za gostinske potrebe preurejeno obokano pritličje v vzhodnem traktu (foto: Igor Sapač, 2024).

znašal približno 9 m, zidovje pa je bilo upoštevaje ugotovljeno višino debelo vsaj 2 m.[11]

Ploščad na območju grajskega jedra je dostopna preko zidanega nesimetričnega dvoramnega stopnišča iz prve polovice 20. stoletja na vzhodni strani, ki se zajeda tudi v zahodni del talne površine nekdanjega visokega valjastega stolpa in je dostopno preko razmeroma ozke steze ob severnem vznožju skale. S te steze so vidni ostanki manjšega pravokotnega prizidka s talno ploskvijo v izmeri približno 3,5 × 4,5 m in novoveško kamnito zidavo iz pravilnih kamnitih blokov, ki je na sprednji strani v renesančni maniri postavljena rahlo poševno. Vse kaže, da so to ostanki renesančnega stolpičastega prizidka, ki je bil bočno naslonjen na severozahodno fasadno steno grajskega jedra in ga kaže Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681.

Na vzhodni strani grajskega jedra so na območju pred nekaj leti urejene gostinske terase ohranjeni do 6 m visoki razvaljeni zidovi, ki so z nepravilno strukturo zidave iz kamna in opeke že na prvi pogled novoveški in ostanek med drugo svetovno vojno razdejanega kratkega pritličnega veznega trakta med grajskim jedrom in vzhodnim grajskim traktom.[12] Ostaline kažejo, da je bil dokaj utilitarno oblikovani vezni trakt zasnovan na nepravilni romboidni talni ploskvi, dolg do 8 m in širok do 13, ter da je imel vsaj dve notranji predelni steni ter manjši banjasto obokani prostor na jugozahodu, ob stiku z jugovzhodno stranico romanskega obodnega zidovja. Vse kaže, da je bil severni del trakta pozidan na ostankih jugovzhodnega dela starejšega visokega valjastega stolpa grajskega jedra, ki je v času nastanka Vischerjeve upodobitve iz okoli leta 1681 še stal. Za gradnjo veznega trakta so deloma uporabili kamniti ruševinski material grajskega jedra.

Vezni trakt je bil naslonjen na ohranjeni nižje ležeči trietažni vzhodni trakt, ki je pozidan na rahlo zalomljeni podolžni talni ploskvi, dolg do

Pogled na grad z južne strani z nekdanjim grajskim jedrom in veznim traktom na razglednici iz obdobja med letoma 1920 in 1941 (Osrednja knjižnica Mozirje).

11 Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 7–8, 11; Stopar, *Razvoj*, str. 81, 138; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 143.

12 Trakt je dokumentiran na starih razglednicah gradu iz obdobja pred drugo svetovno vojno. OKM: stare razglednice z motivi gradu Vrbovec. Prim. *Zgornja Savinjska dolina*, str. 67–68.

Dvoriščna stran severnega trakta (foto: Igor Sapač, 2016).

35 m in širok do 10 m. Ta trakt je v literaturi označen tudi z imenom pristava.[13] Tako kot severni in zahodni trakt je pokrit z opečno streho iz druge polovice 20. stoletja. Na njegov severovzhodni vogal je sekundarno prizidan enako visok valjasti severovzhodni stolp s stožčasto streho, do 1,2 m debelim zidovjem in premerom približno 8,7 m. Kletna in pritlična etaža trakta in stolpa sta obokani. Trakt ima banjaste oboke s sosvodnicami in notranjimi obstenskimi oporniki, stolp pa kupolasto-zvezdasto-grebenasta oboka. Oboka v stolpu kažeta arhitekturne usmeritve iz 16. stoletja, obočne konstrukcije v traktu pa so po njihovih oblikah sodeč morda nekoliko mlajše, iz 17. stoletja. Na vzhodni fasadi trakta so v pritličju oziroma drugi etaži ohranjena tri zamrežena kvadratna okna, ki imajo poznogotsko oblikovane kamnite okvirje s poševno prisekanimi robovi. Podobno oblikovano okno je v pritličju na južni strani severovzhodnega stolpa, primerljivi pa sta tudi fragmentarno ohranjeni okni kletne etaže na severni strani tega stolpa in na severni fasadi tega trakta. Dimenzije in proporci teh oken kažejo, da so najverjetneje nastala v prvi polovici 16. stoletja.[14] Druga okna na tem traktu in na severovzhodnem stolpu so utilitarno oblikovana in pretežno šele iz druge polovice 20. stoletja. Značilno utilitarno oblikovanje kaže, da so iz tistega obdobja celotno prvo nadstropje oziroma vrhnja etaža tega trakta in severovzhodnega stolpa ter na opečnem slopu postavljena opečna loka, ki na vzhodni fasadi povezujeta trakt in stolp. Arkadne loke ima vzhodni trakt tudi na dvoriščni fasadi; oblikujejo podstavek ravne pohodne terase v višini tal prvega nadstropja, navezujejo se na ohranjeni manjši obokani kletni prostor nekdanjega veznega trakta do grajskega jedra in z značilnim postmodernim oblikovanjem kažejo na čas nastanka v obdobju okoli leta 1990. Vrhnja etaža vzhodnega trakta je tudi na dvoriščni strani povsem utilitarno oblikovana in v svoji zasnovi rezultat ponovne gradnje iz obdobja po drugi svetovni vojni ter parcialnih nearhitekturnih predelav za gostinske potrebe v zadnjih letih.

Na severni konec dvoriščne fasade vzhodnega trakta je naslonjen enonadstropni severni grajski trakt, ki je dolg 51,5 m, širok 7,3 m in v sedanji zasnovi rezultat ponovne gradnje med letoma 1990 in 1992. Od njegovega malce nižjega in ožjega predhodnika, razdejanega med drugo svetovno vojno, je ostal samo eskarpni zid na severni strani, ki zdaj oblikuje spodnjo polovico približno 11 m visoke monumentalno učinkujoče glavne grajske fasade, obrnjene proti reki Savinji. Ometani kamniti eskarpni zid je okrepljen s štirimi različno dolgimi masivnimi kamnitimi kontrafori. Severni trakt na obrečni fasadi obsega kar 21 okenskih osi z enotno oblikovanimi pokončnimi pravokotnimi okni in ima v osrednji osi v višini nadstropja eleganten širok rizalitno izstopajoč konzolni pomol postmodernih oblik z velikim panoramskim oknom. Podoben pomol je v osrednji osi tega trakta tudi na njegovi dvoriščni fasadi, ki jo v pritličju namesto oken predirajo zastekljene arkade na postmoderno oblikovanih armiranobetonskih slopih s profiliranimi bazami in kapiteli. V notranjščini ima trakt v obeh etažah ravne ometane armiranobetonske stropne konstrukcije, niz utilitarno oblikovanih manjših poslovnih prostorov ter na zahodnem in vzhodnem koncu polkrožno zaviti stopnišči.

Na zahodnem koncu je severni trakt naslonjen na starejši zahodni trakt, ki je dolg 48 m oziroma z južnim prizidkom vred 52 m, širok 8,4 m ter na severozahodnem in jugozahodnem vogalu do-

13 *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 15.
14 Prim. Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 10.

Obrečna fasada severnega trakta (foto: Igor Sapač, 2025).

polnjen z enako visokima valjastima vogalnima stolpoma, ki v premeru merita približno 8,5 m in imata do 1,3 m debelo zidovje. Fasade tega trakta, ki kaže nekdanji rezidenčni značaj, so oblikovane utilitarno, okna so v vseh treh etažah pravokotna in brez obrob. V pritličju so sekundarno povečana iz starejših manjših podolžnih pravokotnih oken, ki jih kažejo fotografije iz časa pred letom 1946, v drugem nadstropju pa so sočasna z zidovjem, ki je nastalo med prenovo tega trakta po drugi svetovni vojni. Zunanja fasada ima dvanajst oziroma enajst okenskih osi, dvoriščna pa devet. Na južnih straneh jugozahodnega in severozahodnega stolpa ter na severnem delu zahodne fasade trakta so prebiti trije novejši utilitarni pritlični vratni prehodi iz druge polovice 20. stoletja, ki jih dopolnjujeta dostopna rampa oziroma betonsko stopnišče s podestoma. Vogalna stolpa sta podkletena. V kupolasto obokano klet jugozahodnega stolpa z zvezdasto razporejenimi sosvodnicami, ometano opečno konstrukcijo z grebeni in v okenca predelanimi nekdanjimi renesančnimi lijakastimi strelnimi linami vodi sekundarno prebit manjši prehod na severni strani. Pritličje trakta sestavljajo trije večji podolžni zaporedno nanizani pravokotni prostori, ki imajo vsi ometane opečne banjaste oboke s sosvodnicami in so sprva rabili za gospodarske potrebe, sedaj pa so preurejeni za muzejske namene.

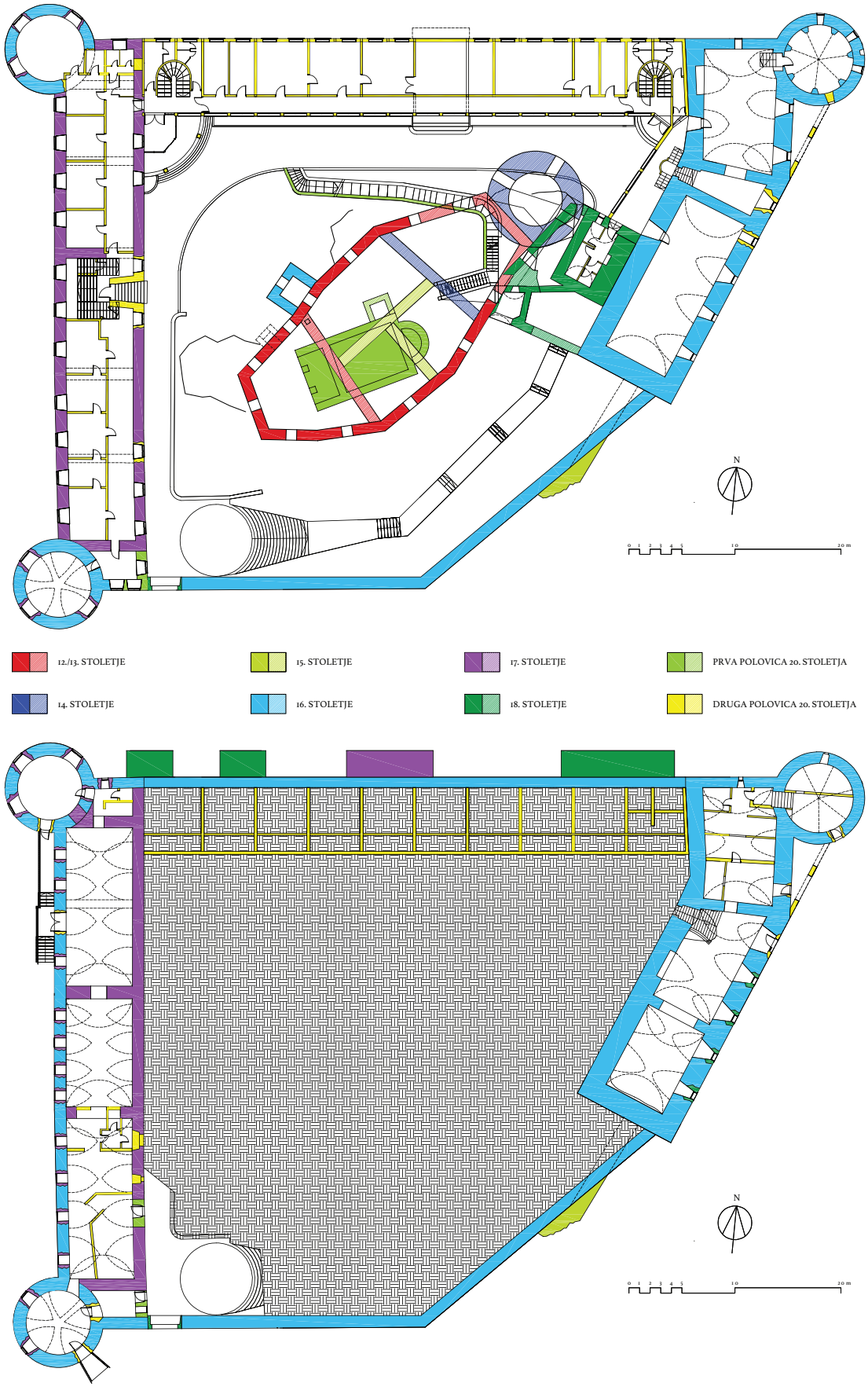
Vsak od teh prostorov ima na zahodni strani štiri okenske osi, osrednji prostor pa med okenskimi ostenji tudi notranje obstenske opornike, ki nosijo obočno konstrukcijo. Prisotnost teh opornikov kaže, da so oboke najverjetneje sekundarno vgradili v starejše prostore. Po oblikah obokov je mogoče sklepati, da so iz 17. stoletja. Starejši je najverjetneje kupolast obok v pritličju jugozahodnega stolpa, ki ima močne do tal segajoče sosvodnice. Prostori v prvem nadstropju so utilitarni, zasnovani po drugi svetovni vojni za sodobno pisarniško uporabo, razporejeni vzdolž zaprtega hodnika na notranji strani dvoriščne fa-

Zunanja stran zahodnega trakta z zahodnima valjastima stolpoma (foto: Igor Sapač, 2016).

Grajski porton (foto: Igor Sapač, 2024).

Približna tlorisa prve etaže (spodaj) in druge etaže (zgoraj) gradu Vrbovec z barvno vrisanimi fazami stavbnega razvoja ter črtkano označenimi nekdanjimi zidovi in oboki (risal: Igor Sapač, 2022 in 2025, na podlagi različnih in deloma netočnih starejših načrtov).

Pogled na grad z južne strani z razvalinami nekdanjega srednjeveškega grajskega jedra na fotografiji iz leta 1893 (zasebna zbirka).

sade in imajo ravne stropne konstrukcije. Pustošenje med drugo svetovno vojno je tukaj povsem zabrisalo historično razporeditev notranjih prostorov z enfilado in nekdanjo osrednjo dvorano. V prostoru v jugozahodnem stolpu se je ohranil kupolast obok s sosvodnicami. V osrednjem delu trakta, na območju nekdanje škofovske dvorane iz 17. stoletja, vodi iz prvega v drugo nadstropje zanimivo leseno triramno stopnišče, ki je nastalo skupaj z drugim nadstropjem in preoblikovanjem kratkega dvonadstropnega južnega prizidka med povojno adaptacijo trakta. Južni prizidek trakta je umeščen med prvotno južno fasadno steno trakta, jugozahodni stolp in južno dvoriščno obzidje z glavnim vhodom v grajski kompleks.

Dvoriščno obzidje zamejuje grad na južni in jugovzhodni strani, sega od zahodne strani jugozahodnega stolpa do južne fasade vzhodnega trakta in ima dve stranici, ki skupaj tvorita v topem kotu zalomljeno talno črto. Južna stranica je dolga približno 30 m, jugovzhodna pa 31 m. Višina obzidja znaša od 3,5 do 5 m. Zgrajeno je iz kamna, a se po strukturi zidave že na prvi pogled razlikuje od obodnega zidovja grajskega jedra; kamenje različnih velikosti ni zloženo v vrste, rege med kamni so povsem zastičene in mestoma so odprtine v obliki lukenj kvadratnega prereza, ki imajo funkcijo izlivnic za odvajanje meteornih voda z višjih dvoriščnih talnih površin na notranji strani obzidja. Na vrhu je obzidje zaščiteno z opečno strešico. V spodnjem delu jugovzhodne stranice je opazen iz obzidne črte poševno izstopajoč nizek ostanek kamnitega zidovja; zdi se, da gre za fragment starejšega obzidja, ki ga je pozneje nadomestilo sedanje obzidje, z jugovzhodno stranico usmerjeno nekoliko bolj proti jugozahodu. Južna stranica obzidja je ob stiku z jugozahodnim stolpom oziroma novejšim južnim prizidkom zahodnega trakta predrta in poudarjena z glavnim vhodom v grajski kompleks, ki ima obliko baročnega portona z 2,5 m široko polkrožno zaključeno vhodno odprtino, kvadratnim okvirjem z lizensko členitvijo in nizkim trikotnim atičnim čelom s profilirano obrobo. V osrednji del klasicistično učinkujočega trikotnega čela je vzidana deloma poškodovana kamnita heraldična kartuša s škofovsko mitro in pod njo izklesanima grboma ljubljanske škofije (levo) in škofa Tomaža Hrena (1560–1630) (desno).[15] Kvadratni okvir portona je morda ostanek konstrukcije nekdanjega dvižnega mostu čez obrambni jarek pred obzidjem, ki je zdaj zasut. Porton je opremljen z elegantnimi dvokrilnimi mrežastimi železnimi vrati iz okoli leta 1990, ki v postmoderni maniri posnemajo novoveško umetelno kovaštvo.

VISOKOSREDNJEVEŠKA STAVBNA ZASNOVA GRADU VRBOVEC PRED SREDINO 13. STOLETJA

Pri natančnejši opredelitvi posameznih faz stavbnega razvoja gradu Vrbovec je poleg analitičnega orisa grajske stavbe treba upoštevati tudi rezultate zgodovinskih raziskav, sporočilnost starih upodobitev in fotografij Vrbovca iz obdobja pred drugo svetovno vojno ter ustrezne primerjave z grajsko arhitekturo v širšem prostoru.

Kastelolog Ivan Stopar (1929–2018) je v sedemdesetih letih 20. stoletja prepričljivo opredelil obseg prvotne stavbne zasnove gradu Vrbovec.[16] Na podlagi analize dokumentirane oblike poligonal-

15 Prim. Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 143; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 136, 145, 246, slika 118. Prim. tudi fotografijo iz leta 1893 v: *Zgornja Savinjska dolina*, str. 67.

16 Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 4–7, 11; Stopar, *Razvoj*, str. 80–82. Prim. Orožen, *Das Bisthum*, str. 171; Stegenšek, O najstarejši, str. 15; Stopar, *Arhitektura predromanike*, str. 150, 161–189.

Pogled na skalo z lokacijo nekdanjega grajskega jedra iz zraka s severovzhodne strani (foto: Nina Dominique Kumer, 2023).

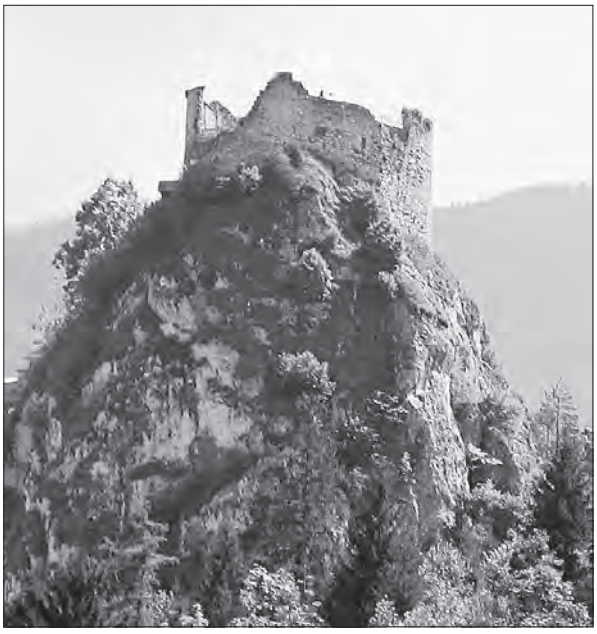
ne talne ploskve grajskega jedra in Vischerjevih upodobitev je s pridržkom domneval, da je imel grad sprva značaj tako imenovane utrjene visoke hiše, torej kompaktne večnadstropne grajske stavbe brez notranjega dvorišča in samostojnega obrambnega obzidja. Domnevno prvotno zasnovo Vrbovca je primerjal z drugimi dokumentiranimi zasnovami romanskih utrjenih visokih hiš; z gradovi Valdek pri Mislinji, Pišece na Kozjanskem, Viltuš pri Mariboru, Gamberk v Zasavju in Mirna na Dolenjskem. Te stavbe z dolžino talne ploskve ne presegajo 22 m. Tudi na avstrijskem Štajerskem ni dokumentiranih utrjenih romanskih visokih hiš z večjo dolžino.[17] Utrjene visoke hiše so bile v primerjavi z obodnimi grajskimi zasnovami, kjer je bivalna stavba kombinirana z obzidanim dvoriščem in samostojnim obrambnim obzidjem, v visokem srednjem veku zelo redke. Ta dejstva in ugotovljena velikost prvotne talne ploskve na strmo skalo postavljenega jedra gradu Vrbovec, ki je bila dolga do 31 m in široka do 15,5 m, peljejo k ugotovitvi, da Vrbovec v svoji prvotni zasnovi ni bil visoka utrjena hiša, kakršno kot najvišji del grajskega kompleksa kaže Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681, marveč najverjetneje značilna obodna zasnova z bivalno stavbo – palacijem – in samostojnim obrambnim obzidjem okoli notranjega dvorišča. Zdi se, da so bile v obodnem zidovju ohranjene izlivnice za iztekanje vode povezane tudi z odvodnjavanjem nekdanjega notranjega dvorišča.

Vse kaže, da je bil Vrbovec po zasnovi z razpotegnjeno nepravilno osmerokotno talno ploskvijo zelo podoben ministerialnemu gradu Zbelovo blizu Poljčan, ki ima prav tako nepravilno osmerokotno talno ploskev, dolgo približno 35 m in široko do 19 m, in ki je bil zgrajen pred prvo posredno omembo leta 1202.[18] Na zbelovskem gradu je prvotna bivalna stavba, z nepravilno trapezasto talno ploskvijo, dolgo do 13 m in široko do 11 m, zavzela enega od koncev ob dveh nasproti postavljenih krajših stranic obodnega obzidja okoli dvorišča, pozneje pa so površino dvorišča z dodatnimi stavbami, naslonjenimi na prvotno obodno obzidje, še manjšali. Najverjetneje je bilo tako tudi na Vrbovcu. Čeprav morebitne ostanke notranjih sten grajskega jedra zdaj pokriva betonska ploščad iz 20. stoletja in so raziskave zato onemogočene, je dopustno domnevati, da je prvotna bivalna stavba stala ob 6,5 m dolgi zahodni stranici obodnega obzidja, na najvišjem delu skale, in da je s trapezasto talno ploskvijo v širino merila do 10 m, v dolžino pa do 14,5 m. Prehod skozi obzidje je bil gotovo na nasprotni strani obzidne ploskve, na zdaj podrtem oziroma v spodnjem delu zasutem vzhodnem koncu severne obodne stranice, na območju sedanje steze do nekdanjega grajskega jedra.

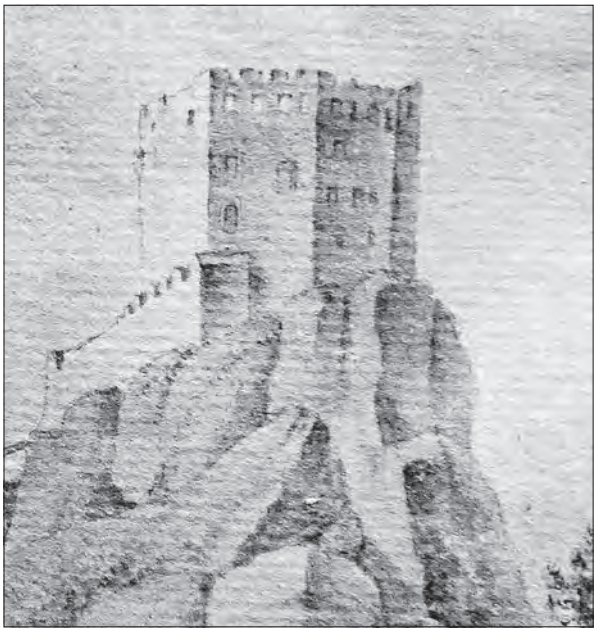
V širšem štajerskem prostoru je dokumentiranih še nekaj primerov grajske arhitekture iz 12. oziroma 13. stoletja, ki jih je mogoče učinkovito primerjati s tu interpretirano prvotno zasnovo Vrbovca. Najstarejši primer je na koničasti skalni kopi v prvi polovici 12. stoletja oziroma pred prvo izrecno omembo leta 1160 zgrajeno jedro gradu Eppenstein blizu Judenburga na avstrijskem Štajerskem, kjer obodno obzidje iz obklesanih lomljencev v izravnanih vrstah obdaja zelo

17 Murgg, *Burgruinen*.

18 Kos, *Vitez in grad*, str. 404.

Razvaljeni ostanki visokosrednjeveškega jedra gradu Eppenstein na avstrijskem Štajerskem (foto: spletni vir).

Ostanki jedra gradu Eppenstein na upodobitvi iz zgodnjega 19. stoletja. Izrez (foto: Umetniški kabinet Primož Premzl, Maribor).

nepravilno poligonalno talno ploskev s širino in dolžino do 20 m in kjer je prehod skozi obzidje mogoč samo na enem mestu, približno 4 m nad vznožjem zidovja.[19] Zgovorna je tudi primerjava z nekdanjim gradom Henneburg oziroma Henneberg ali Himberg, severozahodno od Gradca na avstrijskem Štajerskem, opuščenim najverjetneje že okoli leta 1320, kjer je razvidno razvaljeno avtentično obodno obzidje s kvadrasto obklesanimi lomljenci v vodoravnih vrstah iz sredine ali druge polovice 12. stoletja, ki oblikuje do 29 m dolgo in do 17 m široko nepravilno poligonalno talno ploskev nekdanjega obodnega gradu. Domnevno 9 m široka bivalna stavba je stala ob kratki zahodni stranici te talne ploskve.[20] Primerljivo poligonalno obodno zasnovo z do 33 m dolgo in do 21 m široko talno ploskvijo ter manjšo bivalno stavbo ob najkrajši stranici obodnega obzidja je imel tudi grad Steinschloss na zahodu avstrijske Štajerske, ki so ga v jedrnem delu zgradili v 12. in 13. stoletju.[21] Na območju slovenske Štajerske je smiselno omeniti še ugotovljeni prvotni zasnovi gradov Žusem iz okoli leta 1200 in Dobrna iz okoli leta 1300; v obeh primerih so v skladu z romanskimi arhitekturnimi tendencami zgrajeni manjši obodni zasnovi v poznem srednjem veku s pozidavo prvotnih odprtih obzidanih dvoriščnih površin spremenili v gotski utrjeni visoki hiši. Vsi ti primeri poligonalnih obodnih grajskih zasnov z obzidanimi notranjimi dvorišči so bili vsaj sprva brez obrambnih stolpov.[22]

Ohranjeno obodno zidovje jedra gradu Vrbovec z dimenzijami in načinom zidave kaže, da je nedvomno nastalo v obdobju romanske arhitekture, v 12. ali 13. stoletju. Ivan Stopar je zidovje na podlagi strukture zidave datiral v prvo polovico 12. stoletja,[23] pri tem pa upošteval tudi domnevo, da je Vrbovec stal že pred prvo omembo Gornjega Grada leta 1140,[24] ki so jo poznejše zgodovinske raziskave ovrgle. Pravilne vodoravne vrste, katerih višino določajo posamezni vgrajeni kamni, dokazujejo, da je zidovje vsekakor nastalo pred sredino 13. stoletja, ko se je z uveljavitvijo novih gotskih arhitekturnih tendenc tudi na tem obmo-

19 *Dehio-Handbuch*, str. 89–90; Murgg, *Burgruinen*, str. 80–83.

20 Murgg, *Burgruinen*, str. 52–53; Moravi, Der steinerne Burgenbau, str. 19, 21.

21 Murgg, *Burgruinen*, str. 114–117.

22 Primerljive poligonalne srednjeveške obodne grajske zasnove so dokumentirane tudi zunaj štajerskega ozemlja; npr. Rastenfeld pri Althofnu na avstrijskem Koroškem, Ribnik blizu Karlovca na Hrvaškem ali nekdanji vodni grad Dragomelj blizu Ljubljane. Poligonalna oblika talne ploskve je bila največkrat v odvisnosti od konfiguracije terena. Tovrstne oblike so se v štajerskem prostoru v okviru grajske arhitekture uveljavile že vsaj v prvi polovici 12. stoletja. Grad Gösting blizu Gradca je v prvi polovici 12. stoletja dobil poligonalno tlorisno zasnovo, ki spominja na ladje (Murgg, *Burgruinen*, str. 42–45; Moravi, Der steinerne Burgenbau, str. 11–13, 21). Na gradu Lonč/Deutschlandsberg so zgradili romanski poligonalni stolp z do 15 m dolgo in do 12 m široko talno ploskvijo (Murgg, *Burgruinen*, str. 30–33. Prim. Krahe, *Burgen*; Moravi, Burgenbau im Wandel, str. 7–11).

23 Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 143; Stopar, *Arhitektura predromanike*, str. 149.

24 Orožen, *Das Benediktiner-Stift*, str. 3–7; Stegenšek, O najstarejši, str. 1–2.

Gornji Grad z gradom, benediktinskim samostanom in cerkvijo sv. Magdalene v 13. stoletju. Pogled z vzhodne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelala Blaž Bohorc in Lara Jugovič na podlagi risb Igorja Sapača, 2024).

čju uveljavila tako imenovana kompartimentna zidava s kamni različnih velikosti, zloženimi v širše vodoravne izravnane plasti.[25] Uporaba neobdelanega ali minimalno obklesanega rečnega kamenja za gradnje obzidij v bližini rek je bila v štajerskem prostoru uveljavljena že v 12. stoletju, pogosta pa je bila tudi v 13. stoletju.[26] Odsotnost za čas po letu 1200 posebno značilnih močnejših oziroma večjih kamnov na vogalih obodnih stranic kaže prej na 12. kot na 13. stoletje. Tudi višinsko dokaj izenačene vrste kamenja kažejo na najverjetnejši nastanek v 12. stoletju, saj je bila v prvi polovici 13. stoletja v štajerskem in koroškem prostoru najbolj uveljavljen način romanske zidave z različno visokimi vrstami ter z večjimi in manjšimi kamni.[27] Zelo skrbna, tehnično zahtevna in estetsko učinkovita zidava napeljuje na domnevo, da je bila izpeljana v povezavi z gradnjo gornjegrajskega benediktinskega samostana, ki so ga začeli graditi malce pred letom 1140, oziroma, da ni mogla nastati prej, saj je šele dokaj obsežno samostansko gradbišče omogočilo začetek zahtevnejše gradbene dejavnosti na območju Zgornje Savinjske doline.[28]

Vprašanje datacije obodnega zidovja jedra gradu Vrbovec je povezano z vprašanjem časa njegovega nastanka. V novejšem času opravljene zgodovinske raziskave so dokaj prepričljivo pojasnile okoliščine njegovega nastanka.[29] Prvotna zasnova gradu Vrbovec je bila dokaj majhna in njena velikost kaže, da je imela funkcijo upravnega središča fevdalne zemljiške posesti, ne pa tudi pomembne rezidenčne in vojaške vloge. Ne gre si predstavljati, da bi tu mogla biti plemiška rezidenca s funkcijo središča velike svobodne fevdalne posesti, kakršno so, denimo, imeli gradovi Gornji Grad, Žovnek, Vojnik ali Cmurek.[30]

25 Prim. Aigner, *Katalog*.

26 V 12. stoletju so samostanski cerkvi v kraju Göss blizu Leobna na vzhodni strani prizidali dva stolpa, ki sta zgrajena iz rečnega kamenja. V sklopu prve faze gradnje mestnega obzidja v Gmündu na avstrijskem Koroškem so med letoma 1240 in 1270 uporabili veliko rečnega kamenja (Moravi, Die Entwicklung, str. 216–217). Tudi pri gradnji mestnega obzidja Maribora so v prvi polovici 13. stoletja uporabili veliko rečnega kamenja.

27 Za posredovani podatek se zahvaljujem kolegu arhitektu, medievistu in konservatorju avstrijskega zveznega spomeniškega urada Jürgenu Moraviju.

28 Za ustanovitev samostana: Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 12–33. Na ozemlju Štajerske so prvi gradovi nastali v 11. stoletju. Bili so zelo redki in skromni in zato iz tistega obdobja skoraj nikjer ni ohranjenih grajskih grajenih delov. Šele v 12. stoletju se je gradnja gradov razmahnila in v 13. stoletju doživela vrhunec; takrat so na prehodu iz visokega v pozni srednji vek zgradili približno tri četrtine štajerskih gradov. V 13. in 14. stoletju so se ponekod uveljavili tako imenovani dvojni gradovi, kjer so skupaj vzporedno postavili po dve grajski zasnovi. Prim. Hilzensauer, Zur Typologie, str. 279–280.

29 Kos, *Med gradom in mestom*, str. 105–107; Kos, *Vitez in grad*, str. 396–400; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 41, 43, 46, 48, 56, 57; prim. Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 199–201. Glej tudi prispevek Mihe Kosija v tej številki *Kronike*.

30 Prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 263, 278, 395, 408. Grad Gornji Grad je posredno prvič omenjen leta 1140, izrecno pa prvič leta 1174 (*in castro Obremburg*), ob obisku oglejskega patriarha, in nato znova leta 1243, ko je bil novi mlin ob Dreti postavljen poleg starega gornjegrajskega gradu (*iuxta castrum antiquum Obberemburch*). Po postavitvi gor-

Struktura romanske zidave na jugovzhodni strani obodnega zidovja jedra gradu Vrbovec okoli leta 1970 (foto: Ivan Stopar, iz zasebne dokumentacije Igorja Sapača).

Struktura romanske zidave na jugovzhodni strani obodnega zidovja jedra gradu Vrbovec leta 2016 (levo) in 2024 (desno) (foto: Igor Sapač).

njegrajskega benediktinskega samostana in gradu Vrbovec je izgubil prvotni pomen in najpozneje v 15. stoletju propadel (prim. Orožen, *Das Benediktiner-Stift*, str. 3, 26; Stegenšek, O najstarejši, str. 1–12, 19, 21–22, 28, 29; Pettauer, Imena, str. 108; Curk, *Trgi in mesta*, str. 86–87; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 30; Kos, *Vitez in grad*, str. 278–279; Snoj, *Etimološki slovar*, str. 145; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, 220–222; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 63). Ostanki gradu so povsem izginili in njegova lokacija ni znana. Morda je stal na strateško pomembni višinski legi, severozahodno od nekdanjega samostanskega kompleksa, ob sotočju Drete in Štokatnice, na razglednem naravnem pomolu pod sedanjo domačijo Prekštan 10 v Gornjem Gradu, kjer je terenski ogled leta 2024 razkril odlomke srednjeveške keramike. Lokacija, je, denimo, primerljiva z lokacijama gradov Rajhenburg in Cmurek, ki sta prav tako stala že pred sredino 12. stoletja.

Čeprav časa nastanka gradu ni mogoče povsem zanesljivo določiti, je zelo verjetno, da ni obstajal pred letom 1140, ko se v srednjeveških listinah prvič pojavi ime Gornji Grad in ko je bil ustanovljen tamkajšnji benediktinski samostan.[31]

31 Za gornjegrajski samostan: Ravnikar, *Benediktinski samostan*; prim. Orožen, *Das Benediktiner-Stift*, Starejši umetnostni zgodovinarji so izhajajoč iz prve omembe Gornjega Grada zmotno domnevali, da je grad Vrbovec stal že pred letom 1140; interpretirali so ga kot spodnji grad in antipod omenjenega Gornjega grada ter kot najstarejši grad na območju Zgornje Savinjske doline (Stegenšek, O najstarejši, str. 28–30; Curk, *Trgi in mesta*, str. 86; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 30, 140). Novejše zgodovinske raziskave so to domnevno preprič-

Ostanek jugovzhodne stranice romanskega obodnega zidovja jedra gradu Vrbovec (foto: Igor Sapač, 2016).

ljivo zavrgle z argumentom, da bi bil Vrbovec – in prav tako tudi mozirski grad – kot mogočna gradnja in pomembno upravno središče prav gotovo omenjen v leta 1140 napisani obsežni ustanovni listini gornjegrajskega samostana, če bi takrat že stal (prim. Kos, *Med gradom in mestom*, str. 105; Kos, *Vitez in grad*, str. 397; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 17, 56). Ob tem raziskave doslej niso podale odgovora na vprašanje, kje je stal spodnji grad. Janez Höfler je predlagal lokacijo v bližini Rečice, kjer je po njegovem mnenju domnevno stal zgodnjesrednjeveški upravni dvor (Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 342). Menim, da je lokacijo bolj smiselno iskati v okviru značilnih visokosrednjeveških gradov na širšem območju. Vse kaže, da sta pred letom 1140 v soseščini Gornjega Grada stala samo gradova Kamnik in Žovnek. Po Kamniku poimenovani ministeriali so v srednjeveških listinah prvič omenjeni v času med letoma 1143 in 1147 (Kos, *Vitez in grad*, str. 148), slogovne značilnosti lunete glavnega portala kapele na kamniškem Malem gradu pa kažejo, da je grad najverjetneje stal že konec 11. stoletja. Grad Žovnek je morda stal že pred časom med letoma 1123 in 1130, ko je prvikrat omenjen prvi znani Žovneški – *Gebh(ardus) de Sovne* (Kos, *Celjska knjiga*, št. 1; prim. Fugger Germadnik, *Grofje*, str. 10). Morda je nastal malce pred letom 1139 in ga je mogoče povezovati s tistega leta omenjeno oznako *Neuenburg* (novi grad) (Dopsch, Die Freien, str. 26–27, prim. Ožek, *Pomen*, str. 16). Dokumentirana struktura gradnje kamnitega obodnega obzidja načeloma dopušča datacijo v prvo polovico 12. stoletja. Za tezo, da je Žovnek nastal pred letom 1140, govori tudi spoznanje, da je sedanja župnijska cerkev v bližnjih Braslovčah nastala kot lastniška cerkev in predromanska arhitektura, domnevno iz prve polovice 11 stoletja, in da je kot župnijska prvič omenjena leta 1140, skupaj z Gornjim Gradom (Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 334; prim. Snoj, *Etimološki slovar*, str. 75; Ravnikar, *V primežu*, str. 165). Vse kaže, da je bil Žovnek poleg Gornjega Grada v Posavinju v prvi polovici 12. stoletja edini grad in da so druge bližnje gradove na tem območju – Kacenštajn, Šoštanj, Polzela, Vojnik in Laško – postavili malce pozneje. Drugi redki gradovi, ki so na širšem območju najbrž nastali pred letom 1140 – Smlednik, Kranj, Škofja Loka, Ljubljana, Vitanje, Slovenj Gradec, Konjice, Hompoš, Cmurek, Ptuj in Rajhenburg – so bili precej bolj oddaljeni (prim. Kos, *Vitez in grad*). Upoštevaje oznako Gornji Grad oziroma *Obbremburch* in geografski položaj Gornjega Grada se mi zdi najbolj verjetno, da je bil spodnji grad (malce starejši) Žovnek, ki je bil ob Savinji nizvodno, torej spodaj, ki je obvladoval zahodni del Spodnje Savinjske doline, ki je prav tako nadzoroval cestni prehod iz Savinjske doline v Ljubljansko kotlino in ki je bil prav tako središče večje svobodne fevdalne

Območje, na katerem so ga zgradili, je bilo v prvi polovici 12. stoletja del razsežne svobodne posesti bavarskega plemiča Dipolda Kagerja (*Diepold de Chagere*), ki je obsegala vso Zgornjo Savinjsko dolino in ki je imela najverjetneje edino središče v pozneje izginulem gradu v Gornjem Gradu. Leta 1140 je posest prepustil oglejskemu patriarhu za ustanovitev benediktinskega samostana v Gornjem Gradu in posest so takrat razdelili na samostanski in oglejski del.[32] Za upravo oglejskega dela je bilo treba ustvariti novo središče, primerno oddaljeno od novega samostana, in pomisliti je mogoče, da je prav s tem v zvezi kmalu po letu 1140 nastal grad Vrbovec.[33] Vsekakor so grad zgradili na dobro izbrani strateški legi, na izpostavljeni mogočni skali ob sotočju Savinje in Drete, in z njim zagotovili odličen nadzor nad prehodom v Zgornjo Savinjsko dolino in še zlasti nad prehodom v Zadrečko dolino.[34] Na tem območju je že vsaj leta 1146 obstajalo upravno središče, na kar kaže omemba Pelegrina *de Mosiri*, ki je bil morda uradnik oglejskega patriarhata.[35] Oznaka *Mosiri* (Mozirje) se ni nanašala na sedanjo urbano naselbino, ki v tistem obdobju še ni obstajala, marveč na večje močvirnato oziroma poplavno območje na prehodu v Zgornjo Savinjsko dolino.[36] Najbolj

zemljiške posesti. Na posebno povezavo Žovneka in Gornjega Grada kažeta tudi farna organizacija v času pred letom 1140 – fari v Gornjem Gradu in v Braslovčah sta mejili ena na drugo (prim. Ravnikar, Benediktinski samostan, str. 27, 34–39) – in dejstvo, da je bila v gornjegrajskem samostanu že vsaj v 13. stoletju družinska grobnica Žovneških, ki so ji grofje Celjski pozneje dodali še Marijino kapelo, v kateri so menihi dnevno negovali njihov spomin (prim. Fugger Germadnik, *Grofje*, str. 11, 14; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 112).

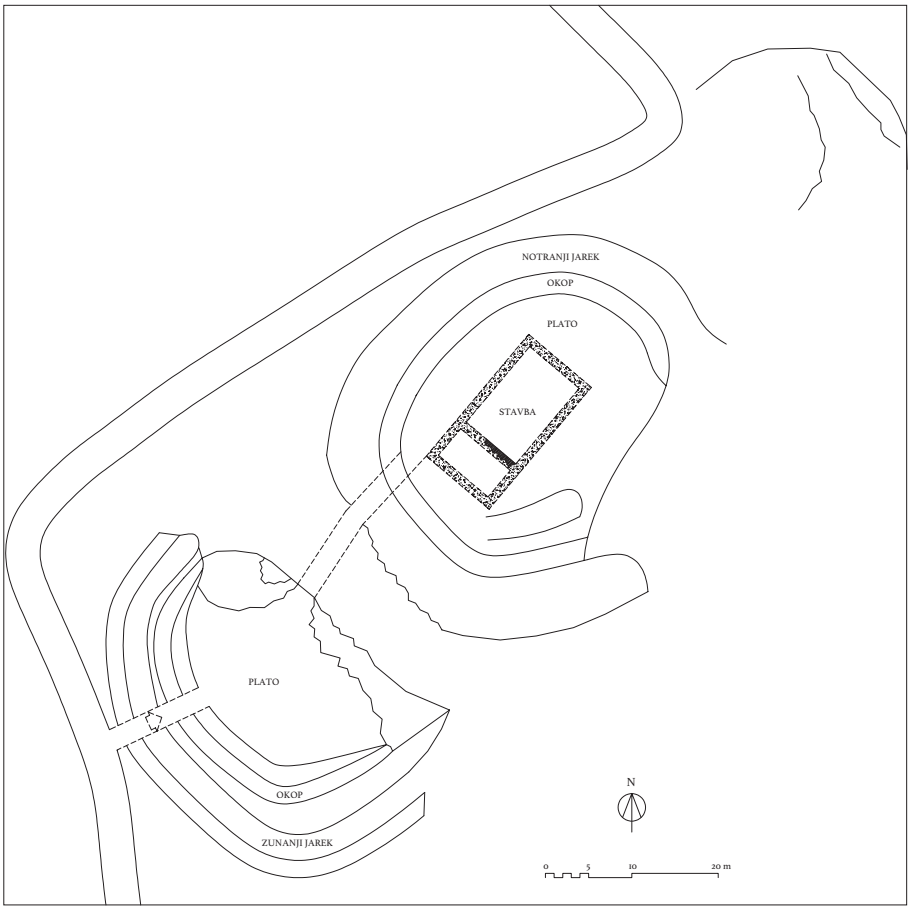
32 Kos, *Vitez in grad*, str. 331; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 25–27, 125; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 342–346. Prim. Stegenšek, O najstarejši, str. 1–12.

33 Prim. Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 343; Komac, *Od mejne grofije*, str. 249; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 57. Samostan je leta 1140 že deloval (Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 14) in morda so za samostanske potrebe (začasno) uporabili tudi grajsko poslopje in je bilo tudi zato treba zgraditi nov upravni grad.

34 Z vidika topografske tipologije je Vrbovec v sedanjem slovenskem prostoru izjemen primer na skali zgrajenega nižinskega gradu z nekaterimi značilnostmi vodnih gradov. Gre za izvirno kombinacijo tipologije višinskega, nižinskega in vodnega gradu, ki jo je narekovala specifična naravna konfiguracija terena ob sotočju Savinje in Drete. V prostoru historične Štajerske ga je s tega vidika smiselno primerjati z gradom Herberstein blizu Weiza, ki so ga – najverjetneje v zgodnjem 13. stoletju – zgradili na skalnem pomolu v okljuku rečice Bistrica/Feistritz, umeščenem globoko v dolino te rečice (prim. Baravalle, *Burgen*, str. 205; *Dehio-Handbuch*, str. 177–178; Pferschy in Krenn, *Die Steiermark*, str. 530).

35 Bernhard, *Documenta*, št. G4; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 12–17, 57; prim. Videčnik, *Podobe*, str. 14–15.

36 Snoj, *Etimološki slovar*, str. 273; Kos, *Vitez in grad*, str. 331; Komac, *Od mejne grofije*, str. 249; Ravnikar, *Benediktinski*

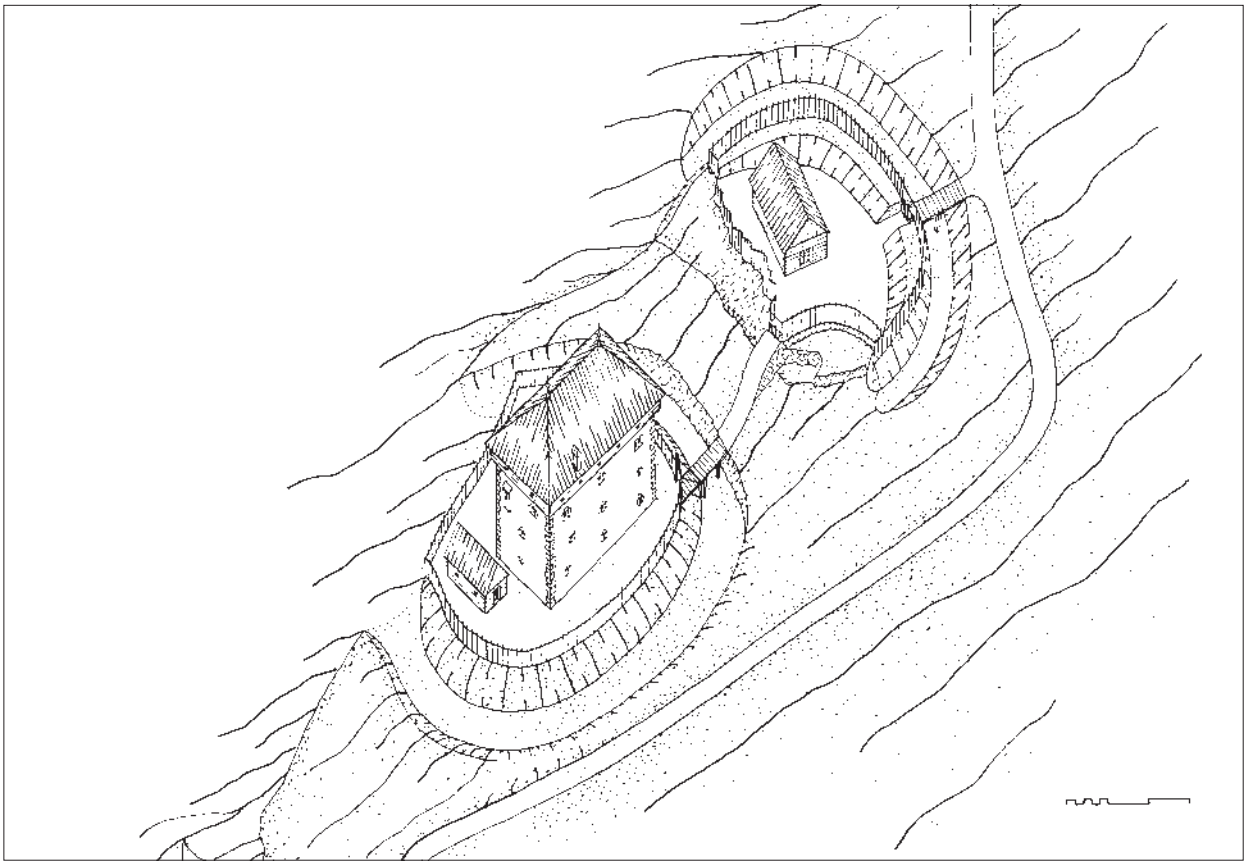
Tloris kompleksa nekdanjega gradu Letuš s poskusom rekonstrukcije osnovne pravokotne tlorisne zasnove grajskega jedra (risal: Igor Sapač, 2024).

utemeljena se zdi domneva, da je grad, ki se je sprva morda po območju imenoval *Mosiri* (Mozirje), po postaviti novega drugega (večjega) gradu v bližini, oddaljenega v zračni črti približno 2 km in posredno prvič omenjenega leta 1231 kot *Prŏstperch* ((Novo) Mozirje), dobil zgovorno ime *Altenburg* oziroma *Altenburch* (Stari grad).[37] S tem imenom je prvič omenjen leta 1248, ko je zanj kot oglejsko posest skrbel gradiščan Wulfing z Letuša, sicer upravitelj patriarhove posesti v gornjegrajski in mozirski pokrajini.[38]

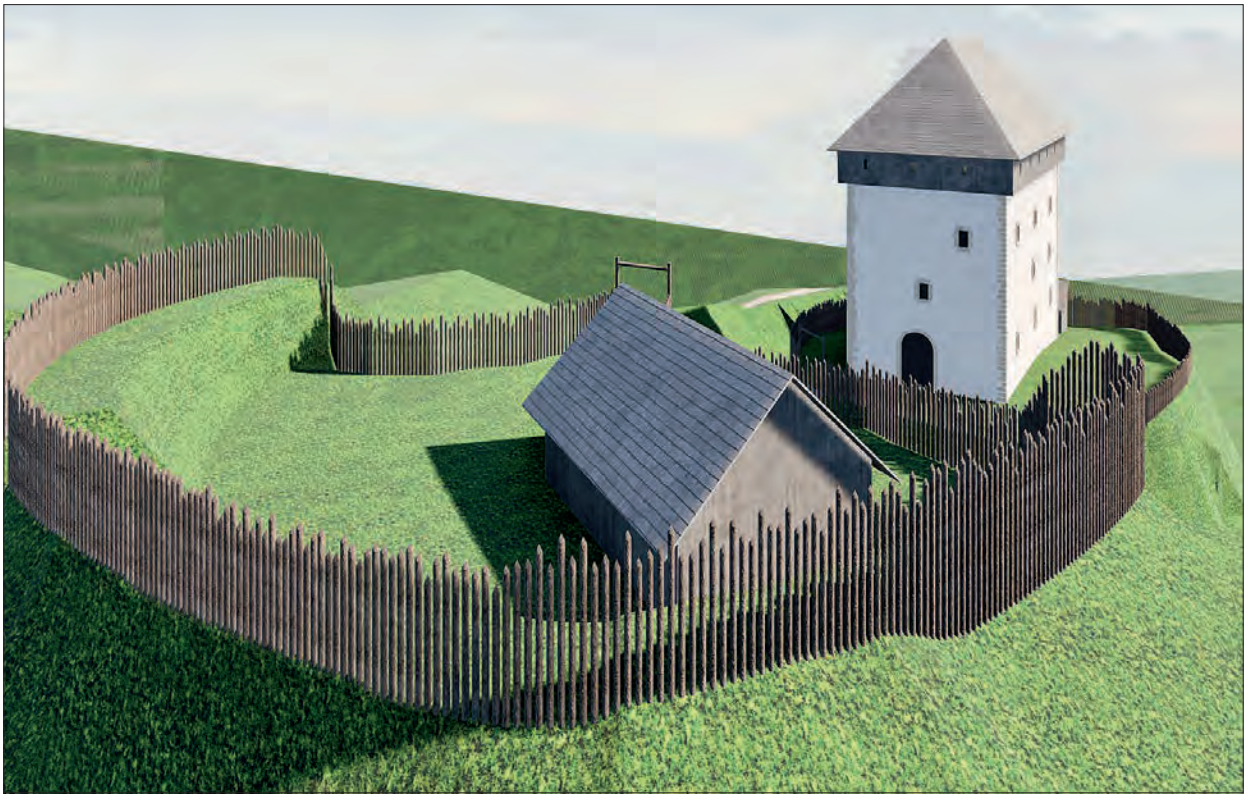
samostan, str. 41, 43, 46, 48, 57; prim. *Schöne alte Steiermark*, str. 118; Baš, Doneski, II, str. 66; Videčnik, *Podobe*, str. 13–14.

37 Prim. Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 48, 56–57. Za zmotno starejše sklepanje: Pettauer, Imena, str. 107. Mozirski grad je propadel že v poznem srednjem veku in njegovi ostanki so v celoti izginili. Najbolj verjetna je domneva, da je stal na Korenovem hribu oziroma na tako imenovanem Štrucljevem gradišču na območju Brezja pri Mozirju, kjer so arheološke raziskave pod vodstvom Lojzeta Bolte med letoma 1953 in 1955 razkrile ostanke srednjeveškega zidovja in številne drobne najdbe, ki jih zdaj hrani Pokrajinski muzej Celje (prim. Orožen, *Das Bisthum*, str. 195; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 168, 169; Bolta, Iz arheološke, str. 3 (z zmotnim sklepanjem, da gre za ostanke staroslovanskega najdišča); Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 58). Domneva, da je grad stal na lokaciji nekdanjega novoveškega dvorca Brdce pri Mozirju, se ne zdi smiselna (prim. Videčnik, *Podobe*, str. 17, 88; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 90–91, 321; *Mozirje*, str. 12–13; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 45, op. 141). Izravnan in s prečnim obrambnim jarkom zavarovan višinski pomol približno trikotne oblike z dolžino do 34 m in širino do 35 m kaže, da je tam najverjetneje stala srednje velika visokosrednjeveška grajska obodna zasnova, ki je bila nekaj večja od ugotovljene prvotne zasnove Vrbovca. Pomisliti je dopustno, da gradnje mozirskega gradu nikoli niso dokončali in da je tudi zato že zgodaj opustel in izginil. Leta 1248, ko je prvič omenjen Vrbovec, (začasno) ni bil v uporabi, saj je vrbovški gradiščan z Vrbovca upravljal celotno posest oglejskega patriarhata v mozirski pokrajini. V srednjeveških dokumentih je zadnjič omenjen leta 1377 (prim. Kos, *Vitez in grad*, str. 331–332; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 118–119; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 56, 58). Nastanek gradu Mozirje je bil najbrž povezan s težnjo ustvariti novo oglejsko upravno in cerkveno središče na vzhodnem koncu Zgornje Savinjske doline. Vsekakor so do sredine 13. stoletja tu ustvarili novo zemljiško gospostvo z novim oglejskim gradom in deželskim sodiščem ter novo cerkveno središče s cerkvijo sv. Jurija, nato pa do leta 1318 še trško naselbino (prim. Stegenšek, O najstarejši, str. 30–31; Curk, *Trgi in mesta*, str. 104). Nastanek novega mozirskega gradu je hipotetično mogoče primerjati z nastankom gradu Maribor na vzpetini Piramida v oziru na starejši bližnji Hompoš ali pa z nastankom gradov Sevnica in Brežice v prvi polovici 13. stoletja v oziru na starejši Rajhenburg. Vrbovca, enako kot tudi ne Hompoša ali Rajhenburga po nastanku novega gradu v bližini, ki je prevzel del njegove vloge, niso opustili.

38 Blaznik, *Historična*, II, str. 490; Bernhard, *Documenta*, št. G26; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 125–126; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 48, 56–57. Wulfing, v sre-

Grad Letuš okoli leta 1250. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2024 in 2025).

Grad Letuš okoli leta 1250. Pogled z južne strani. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelala Nina Lipič na podlagi risb Igorja Sapača, 2024).

PRVA ŠIRITEV GRADU PO SREDINI 13. STOLETJA

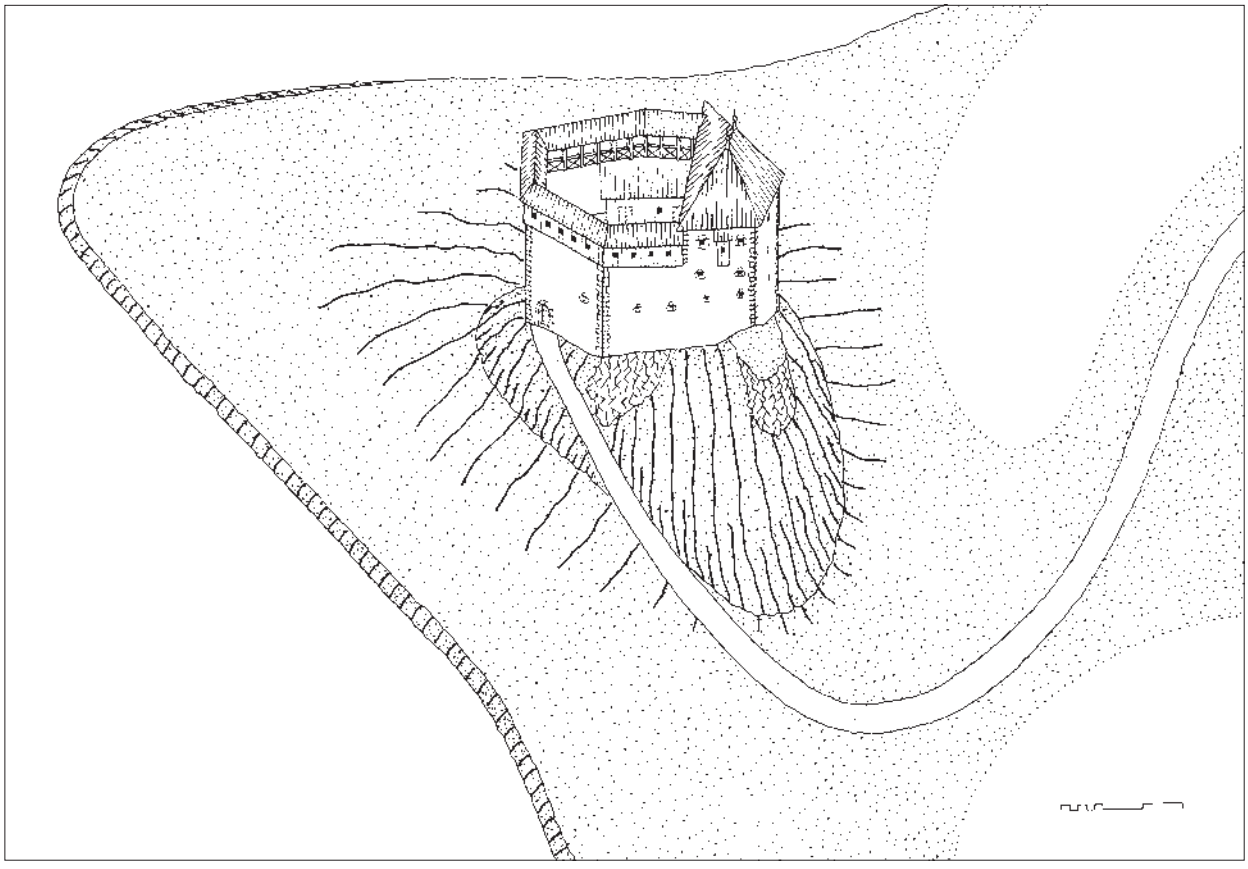
Po sredini 13. stoletja je Vrbovec pridobil pomen – morda tudi zaradi stagnacije sosednjega gradu v Mozirju – in njegov gradbeni razvoj se je nadaljeval. Prvotni zasnovi so na severovzhodu prizidali močen valjasti stolp, ki ga v novoveški obliki kažeta obe Vischerjevi upodobitvi in na ostanke katerega so naleteli med raziskovalnimi deli v sedemdesetih letih 20. stoletja.[39] S stolpom je grad pridobil izjemno dominanten vedutni poudarek od sotočju Savinje in Drete in značilno srednjeveško razgibano kompozicijo stavbnih volumnov. O prvotni zasnovi stolpa in natančnejšem času njegovega nastanka je mogoče zgolj ugibati. Na Vischerjevih upodobitvah je višina njegovega zidovja enaka višinam obodnega zidovja dvonadstropnega grajskega jedra. Pomisliti je mogoče, da je bil vseskozi tako visok, kakor domnevna prvotna romanska bivalna stavba na zahodu grajskega jedra, in podoben ohranjenemu jugozahodnemu valjastemu stolpu srednjeveškega jedra gradu Velenje; ta v premeru meri približno 9,5 m, dosega z zidovjem višino približno 18 m in ima do 2 m debelo zidovje ter je ob pomanjkanju avtentičnih stavbnih členov in srednjeveških pisnih virov ohlapno datiran v 14. ali 15. stoletje.[40] A pri velenjskem stolpu ni mogoče izključiti možnosti, da je bil sprva – do temeljitih renesančnih predelav gradu v 16. stoletju – morda višji. Gotski valjasti glavni grajski stolpi so bili praviloma zelo visoki.[41] Najverjetneje je bil tudi vrbovški stolp sprva višji od stanja na upodobitvah iz 17. stoletja, saj je samo s precej večjo višino od bivalne stavbe mogel učinkovito obvladovati ves grajski kompleks. Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681 kaže vrhnje (drugo) nadstropje stolpa z velikim renesančno oblikovanim pravokotnim oknom in s tem sporoča, da je imel stolp takrat v zgornjem delu bivalni značaj. V srednjem veku je bilo to gotovo drugače in utemeljena je domneva, da so stolp po nastanku zunanjega grajskega obrambnega obzidja z novimi stolpi za dve etaži znižali ter ga funkcionalno navezali na stanovanjske prostore v nadstropjih grajskega jedra. Pomisliti smemo, da je zidovje stolpa sprva dosegalo višino približno 28 m in da je obsegal kletni del, pritličje in tri nadstropja. Na vrhu je bila nedvomno še obrambna poletaža, brez katere stolp ne bi mogel opravljati svoje osnovne obrambne funkcije; bila je morda takšna, kakršno kaže Vischerjeva upodobitev valjastega glavnega stolpa na bližnjem Žovneku. Podobno kot žovneški stolp, ki so ga prav tako sekundarno prizidali k prvotni obodni grajski zasnovi z obzidanim dvoriščem in bivalno stavbo, je tudi mogočni valjasti stolp na Vrbovcu dobil značaj gotskega bergfrida, ki je ustvaril glavni višinski poudarek grajske celote, središče obrambe, glavno opazovalnico nad rečnim sotočjem in dodatno močno varovalo naravno najslabše zavarovane strani obzidja ter vhoda v grad. Analogno žovneškemu stolpu in drugim značilnim bergfridom je imel tudi vrbovški stolp zaradi obrambnih razlogov edini vhod precej dvignjen od tal notranjega grajskega dvorišča. Zgornji nadstropji sta bili najbrž že na začetku zasnovani kot bivalni, kletna etaža pa je rabila za shrambo. Če je grajska zasnova s potegnjeno osmerokotno talno zasnovo v prvi fazi svojega razvoja učinkovala skoraj kot zidana ladja ob rečnem sotočju, je s prizidavo visokega stolpa dobila še svojevrsten jambor.

dnjeveških listinah omenjen med letoma 1241 in 1248, je izviral z manjšega gradu Letuš, ki je v prvi polovici 13. stoletja – morda sočasno z novim mozirskim gradom – nastal na začetku ozemlja oglejskega patriarhata v Zgornji Savinjski dolini, na meji z žovneško posestjo, in je imel funkcijo nadzorne utrdbe ob Savinji, ob prehodu do oglejskega mozirskega gospostva. Nekdanji letuški grad je mogoče pojmovati tudi kot izpostavljeno utrdbo Vrbovca. To kaže tudi njegova stavbna zasnova, sestavljena iz nekdanje utrjene visoke dvocelične grajske hiše na pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 9,5 × 18,4 m, obrambnega jarka z okopi in nekdanjega utrjenega predgradja z zunanjim jarkom in okopom. Zasnova je nastala v obdobju, ko so se grajske gradnje zelo razmahnile, in je zelo hitro – pred koncem 14. stoletja – opustela. Kljub temu je stavbna zasnova na terenu v celotnem obsegu talne površine še dobro zaznavna. Območje je ogroženo, ker je podvrženo gozdarskim delom in ni vpisano v register kulturne dediščine (prim. Stegenšek, O najstarejši, str. 5–8; Stopar, *Razvoj*, str. 23; Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci*, str. 244–245; Stopar, *Grajske stavbe. Tretja knjiga*, str. 73; Kos, *Vitez in grad*, str. 313; Komac, *Od mejne grofije*, str. 249; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 16, 41, 58).

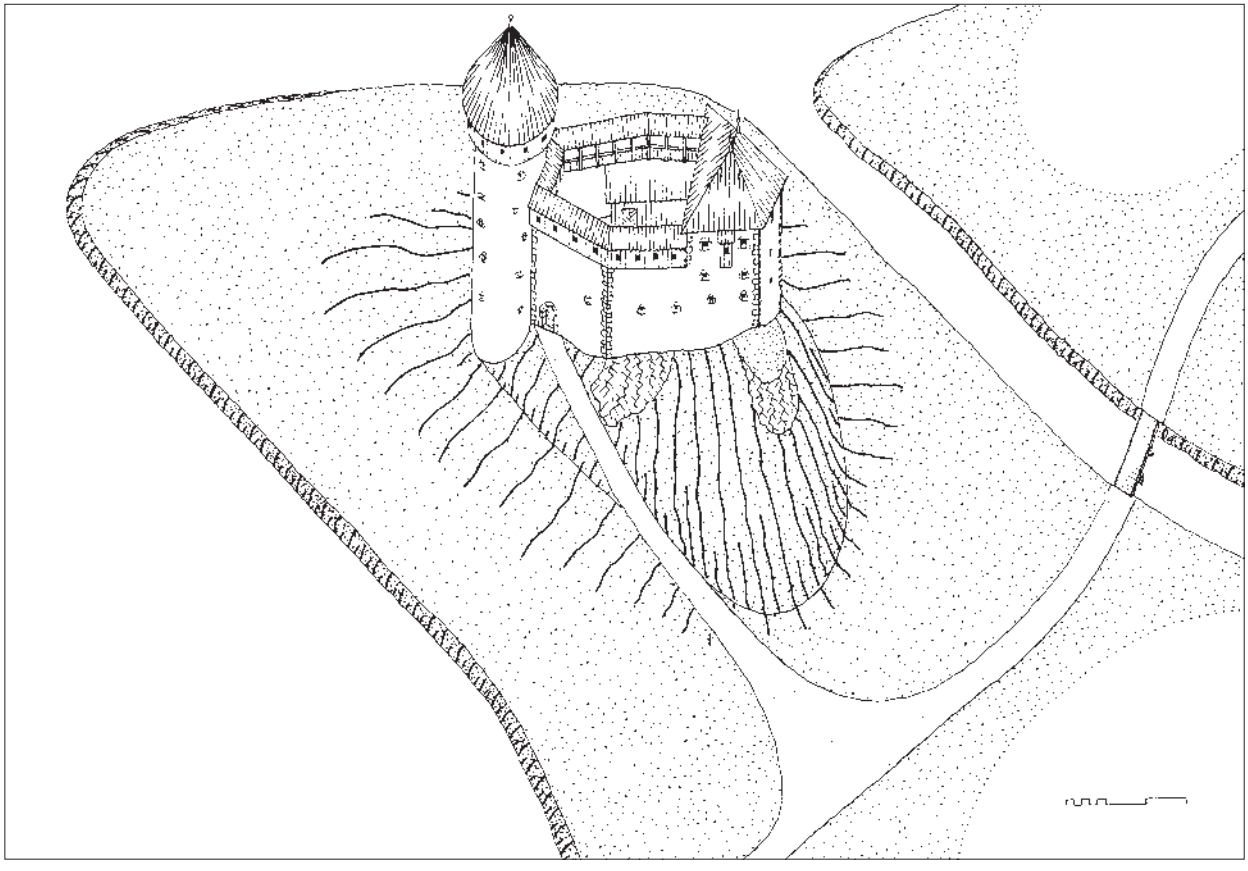
39 Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 7–8, 11; Stopar, *Razvoj*, str. 81, 138; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 143.

40 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 136–138; Stopar, Velenjski grad, str. 18; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 128.

41 Zgovorna je Vischerjeva upodobitev Žovneka, po kateri je mogoče sklepati, da je višina zidovja valjastega glavnega stolpa s premerom 11 m znašala približno 28 m. V 13. stoletju zgrajeni valjasti glavni stolp gradu Rihemberk na Goriškem s premerom 12,3 m dosega z osnovnim zidovjem višino 24,5 m. V 15. stoletju zgrajeni valjasti glavni stolp Malega gradu pri Planini na Notranjskem s premerom do 14,5 m dosega z zidovjem višino do 31,5 m. Nedvomno je bil zelo visok tudi nekdanji valjasti glavni stolp gradu Kacenštajn blizu Šoštanja, ki je v premeru meril kar 12 m in imel do 4 m debelo zidovje. Precej visok je bil tudi glavni valjasti stolp med drugo svetovno vojno razdejanega gradu Vurberk blizu Ptuja, ki pa je nastal v 16. stoletju, obdobju renesanse, in je bil zato višinsko podrejen srednjeveškim stavbnim masam bivalnih traktov grajskega jedra. Podobna je problematika močnih renesančnih valjastih stolpov na gradovih Rajhenburg, Kozje in Limbuš. Slednja sta zdaj podrta.

Grad Vrbovec okoli leta 1250. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

Grad Vrbovec okoli leta 1360. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

Skromni ostanki zidovja nekdanjega visokega gotskega valjastega glavnega grajskega stolpa na severovzhodnem koncu grajskega jedra leta 2016 (foto: Igor Sapač).

Maketa s prikazom sedanjega stanja spodnjih delov gradu Vrbovec s poskusom rekonstrukcije oblike grajskega jedra in visokega valjastega glavnega grajskega stolpa v 17. stoletju. Pogled s severovzhodne strani (izdelal: Igor Sapač, 1993).

Opredelitev časa nastanka stolpa je težavnejša od analize njegove prvotne zasnove, saj so njegove ostaline zdaj zakrite in tudi v srednjeveških pisnih virih za to ni posebno trdne opore. Ivan Stopar je na podlagi dokaj površne analize stavbne zasnove grajskega jedra in srednjeveškega podatka o gradbenih delih na gradu okoli leta 1437, v obdobju grofov Celjskih in Ludvika Knolla, s pridržkom domneval, da je stolp nastal med letoma 1437 in 1447.[42] Upoštevaje značaj stolpa kot bergfrida ter vse večji pomen Vrbovca v drugi polovici 13. stoletja in v 14. stoletju se zdi ta datacija prepozna; tovrstni stolpi so bili v 15. stoletju že zelo arhaični, čeprav še ne povsem neaktualni, kakor kaže primer v tistem obdobju zgrajenega mogočnega valjastega stolpa v kompleksu Malega gradu pri Planini na Notranjskem. Prvi tovrstni stolpi v slovenskem prostoru so nastali sredi oziroma v drugi polovici 13. stoletja, v obdobju uveljavitve zgodnjegotske arhitekture.[43] Iz tistega obdobja se je ohranil odlični bergfrid na gradu Rihemberk na Goriškem, ki so ga zgradili vplivni ministeriali grofov Goriških. Najverjetneje je sočasno nastal tudi izjemno močni valjasti bergfrid na gradu Kacenštajn blizu Šoštanja, ki je bil pozneje – najverjetneje leta 1442 – razdejan v napadu čet grofov Celjskih in na katerega ostaline so naleteli med arheološkimi raziskavami leta 1995; takrat so v zidovju stolpa odkrili novec Béle IV. (1206–1270), ki je bil med letoma 1235 in 1270 ogrski in hrvaški kralj ter med letoma 1254 in 1260 tudi štajerski vojvoda. Novec je nastal med letoma 1235 in 1270 in dokumentira čas nastanka stolpa okvirno v obdobju med letoma 1254 in 1260.[44] Najverjetneje je nekaj desetletij pozneje kot izrazit statusni simbol nastal še omenjeni

42 Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 143.

43 Izhodiščni vzor za tovrstne visoke valjaste stolpe so bili domnevno masivni valjasti stolpi francoskih gradov iz poznega 12. stoletja in iz prve polovice 13. stoletja (Château Gaillard, Coucy). Do konca 13. stoletja so se tovrstni stolpi tudi v srednji Evropi zelo uveljavili. Značilni primeri so stolpi na gradovih Münzenberg, Haltenburg in Thurnberg v Nemčiji (Krahe, *Burgen*, str. 39–42), Castello del Buonconsiglio v Trentu (Tridentu) v Italiji ali Dürnstein in Krems blizu Voitsberga v Avstriji (prim. Murgg, *Burgruinen*, str. 118–119, 158–161). Kljub temu je bilo valjastih glavnih stolpov na gradovih razmeroma malo. Denimo v Nemčiji valjasti stolpi predstavljajo samo 3,5 % vseh glavnih grajskih stolpov (Krahe, *Burgen*, str. 39). Večinoma so gradovi imeli oglate glavne stolpe. Razmeroma veliko valjastih grajskih stolpov so v 13. in 14. stoletju zgradili kot samostojne gradnje s funkcijo izpostavljenih stolpov oziroma propugnakulov. Na avstrijskem Koroškem je najmogočnejši tovrstni stolp nastal ob gradu Grünburg – v premeru meri 10,5 m in ima 3,2 m debelo zidovje. V slovenskem prostoru je z njim primerljiv nekdanji valjasti stolp v kompleksu nekdanjega gradu Kebelj na Pohorju, ki je v premeru meril 14 m in ima 2,1 m debelo zidovje. Nekaj manjši so bili izpostavljeni valjasti stolpi gradov Dravograd, Radlje ob Dravi, Kamnica pri Mariboru, Vojnik blizu Celja, Lemberg pri Dobrni, Podčetrtek, Žamberk blizu Šoštanja, Wartenberg blizu Kranja, Novi grad nad Preddvorom (južni stolp) ter Vivšnik/Weissenegg in Sommeregg na avstrijskem Koroškem. Prim. Prim. Sapač, Grad in dvorca, str. 548–549.

44 Za razdejanje: Krones, *Die Freien*, 2, str. 85–87, 112, 139, 157–158; *Kronika grofov celjskih*, str. 25–27, 54, 64; Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga*, str. 44, 96; Sapač, *Freudenberg*, str. 13–15. Čas razdejanja je natančneje raziskal in opredelil Tomaž Lazar, ki pripravlja znanstveni članek z naslovom Konec rodbine Kacenštajnskih in njihovega gradu. Za arheološke raziskave: Brišnik, Arheološki paberki, str. 313; Brišnik, Florjan pri Šoštanju, str. 45–46; Brišnik, Od poznoantičnih, str. 76–86, 94–101. Prim. Sapač, Grad in dvorca, str. 548–549.

stolp na Žovneku; na podlagi hruškastega profila reber in geometričnih obočnih konzol iz njegovega pritličja ter k stolpu prizidanega trakta z za 14. stoletje značilnim dvodelnim pravokotnim kamnitim okenskem okvirjem v pritličju dvoriščne fasadne stene, je njegov nastanek treba okvirno postaviti v prvo polovico 14. stoletja, v obdobje malce preden so gospodje Žovneški postali grofje Celjski in si v Celju uredili novo glavno rezidenco ter ga povezati z Ulrikom II. Žovneškim († 1316) ali Friderikom I. Celjskim († 1360).[45]

Za natančnejšo opredelitev časa nastanka vrbovškega bergfrida je smiselno upoštevati tudi razpoložljive podatke o imetnikih gradu v poznem srednjem veku. Vsaj do leta 1282 so za grad, ki je pripadal oglejskemu patriarhatu, skrbeli patriarhovi oskrbniki, nato pa ga je leta 1284 protipravno zasedal Friderik *de Leupach*.[46] Kmalu zatem, leta 1286, je prvič omenjen Eberhard z Vrbovca, ki je prvi znani predstavnik po gradu imenovane plemiške rodbine. Vrbovški so imeli grad kot fevd v lasti oglejskega patriarhata in Eberhard je v fevd pridobil tudi grad Gornji Grad. Na vrhuncu moči grofov Vovbrških, v poznem 13. stoletju in na začetku 14. stoletja, ki so ti imeli tudi Mozirje, je Eberhard z Vrbovca postal eden njihovih najpomembnejših plemičev oziroma vazalov v Posavinju.[47] Po izumrtju Vovbrških leta 1322 in uveljavitvi gospodov Žovneških kot njihovih glavnih dedičev so se člani družine Vrbovških začeli pojavljati v njihovem spremstvu. Do sredine 14. stoletja so Vrbovški doživeli nagel družbeni vzpon in vrhunec svoje moči, pred letom 1326 na zemlji gornjegrajskega samostana blizu Negojnice oziroma Poljan protipravno zgradili grad Rudenštajn, do leta 1345 zgradili grad Rudenek nad Rečico, nato pa zašli v finančne težave in grofom Celjskim kot njihovi klienti prodali vse svoje gradove: Gornji Grad (1349–1350), Vrbovec (1360–1362) in Rudenek (1364). Za Celjske Vrbovec z manjšim pripadajočim gospostvom, ki so ga leta 1369 tudi formalno prejeli v fevd od oglejskega patriarha, ni imel posebnega pomena in so ga nato vse do svojega izumrtja leta 1456 podeljevali v sekundarni fevd.[48]

Na podlagi teh podatkov je treba ugotoviti, da je vrbovški bergfrid najverjetneje nastal v obdobju med letoma 1286 in 1360, ko so grad posedovali ambiciozni gospodje Vrbovški, oziroma med letoma 1320 in 1350, ko so bili ti na vrhuncu moči in se je pod Eberhardovimi sinovi zelo razvila tudi njihova gradbena dejavnost. Poleg arhitekturne aktualnosti visokega valjastega stolpa v času pred sredino 14. stoletja je mogoče pomisliti tudi na primerljivost z glavnim stolpom na Žovneku in ugibati, ali so Vrbovški z izbrano obliko stolpa kot statusnega simbola na svojem matičnem gradu na poseben način izrazili lojalnost Žovneškim oziroma Frideriku I. Celjskemu ali pa so morda želeli tekmovati s svojim fevdalnim gospodom.

DOMNEVNA DRUGA ŠIRITEV GRADU V POZNEM SREDNJEM VEKU

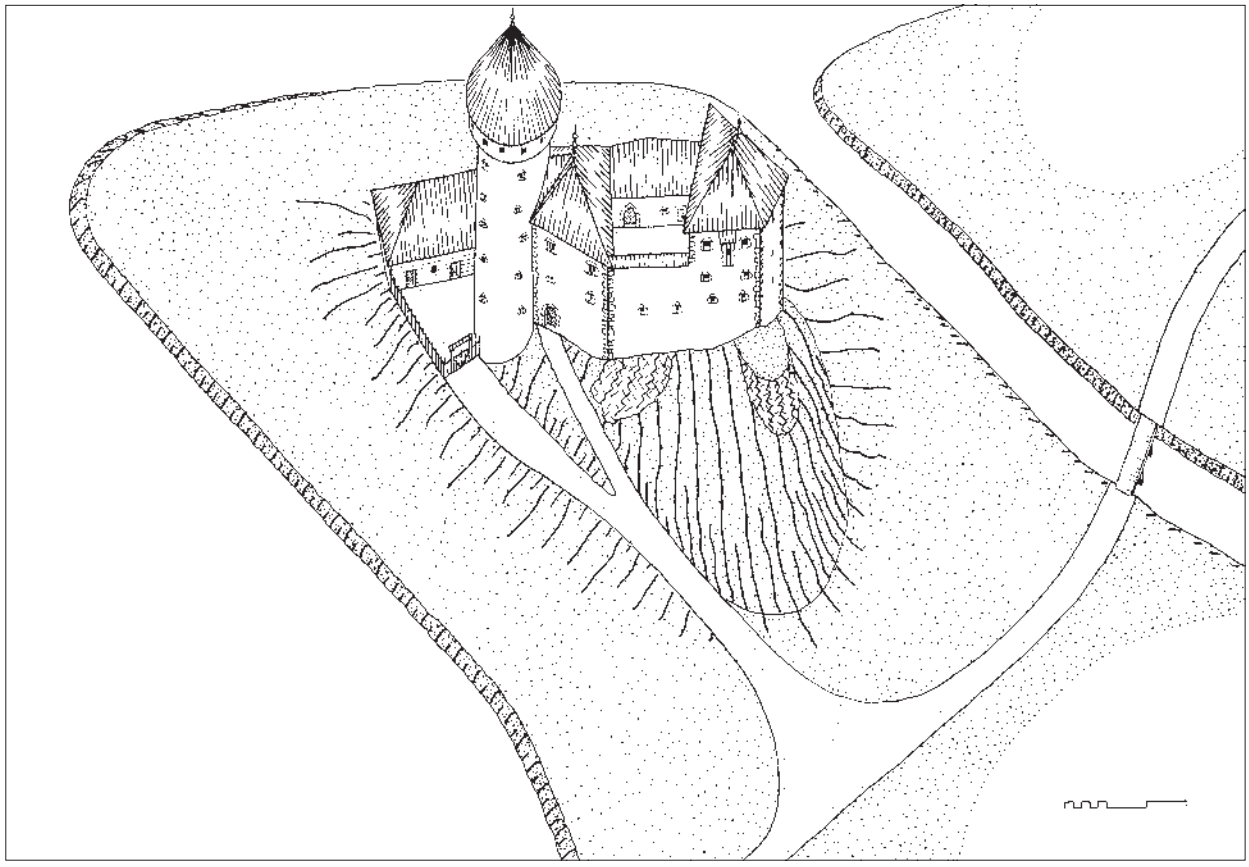
Upoštevaje razmah grajskih gradenj v štajerskem prostoru v 13. stoletju in prvi polovici 14. stoletja ter pomen Vrbovških do sredine 14. stoletja je dopustno domnevati, da ti do takrat niso izpeljali samo ene širitve svojega matičnega gradu. Kombinacija analiz sedanje oblike talne ploskve grajskega jedra in Vischerjevih upodobitev z dovolj natančno razvidno razporeditvijo okenskih odprtin kaže, da je imelo jedro pred porušitvijo v notranjščini najverjetneje dva približno 12 m dolga vzporedno postavljena prečna zidova, ki sta povezovala severozahodno in jugovzhodno stran obodnega zidovja in med katerima je bil v osrednjem delu jedra najbrž še dodaten prečni zid, postavljen približno pravokotno nanju, ki je nazadnje opiral sleme glavnega dela razsežne strešne konstrukcije grajskega jedra. Domnevni jugozahodni prečni zid je smiselno interpretirati kot dvoriščni fasadni zid omenjenega domnevnega prvotnega grajskega bivalnega poslopja. Domnevni vzporedni severovzhodni prečni zid pa bi mogel biti sprva dvoriščni fasadni zid domnevnega sekundarnega grajskega poslopja, prislonjenega na dve nasprotni stranici prvotnega grajskega obodnega obzidja in na dvoriščno stran valjastega bergfrida. Na to možnost je treba pomisliti, ker je bilo prvotno romansko bivalno poslopje najbrž razmeroma majhno in so se v poznem srednjem veku potrebe po bivalnih površinah nedvomno povečale, pa tudi zato, ker so na več visokosrednjeveških gradovih na štajerskem

45 Prim. Fugger Germadnik, *Grofje*, str. 16–36.

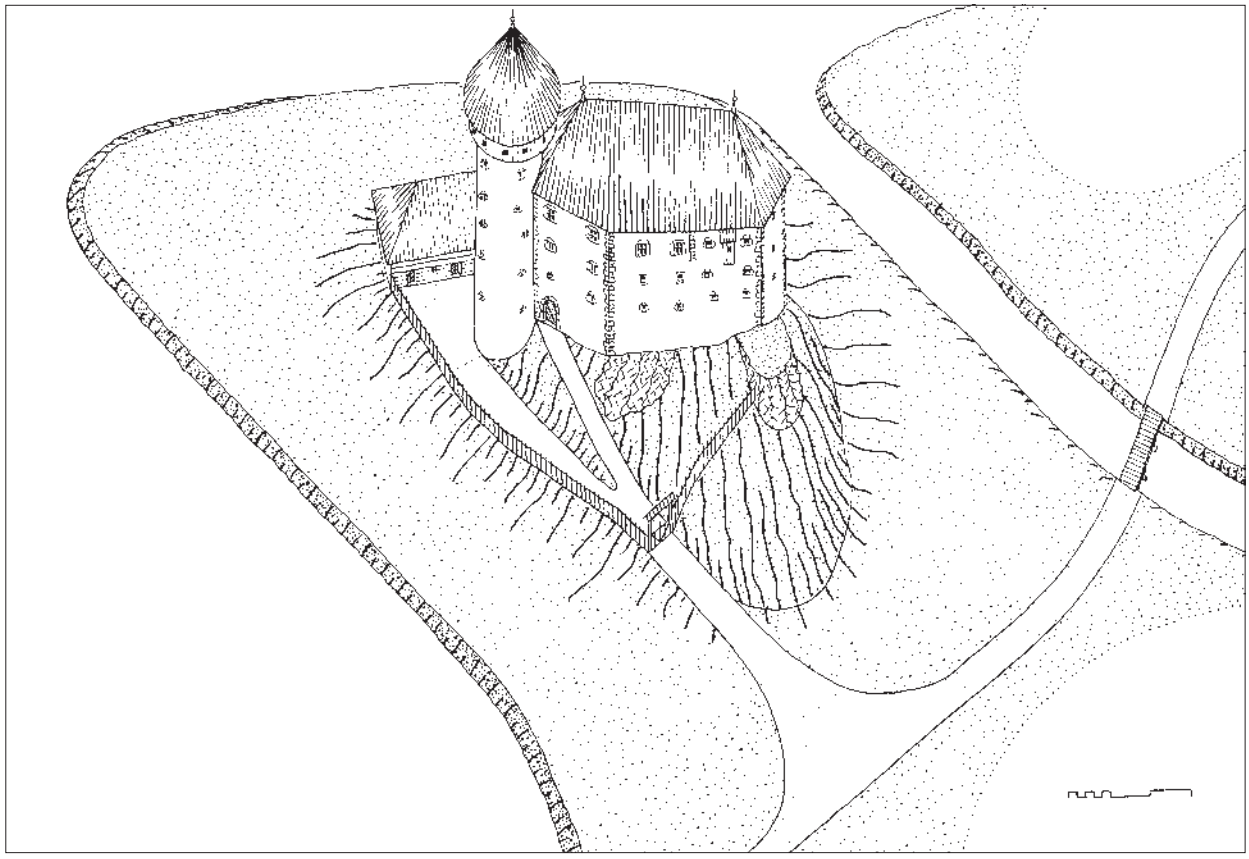
46 Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 219; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 30–31; prim. Stegenšek, O najstarejši, str. 15–16.

47 Kos, *Vitez in grad*, str. 397–398; Ravnikar, Eberhard, str. 133–150; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 219–221; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 117–118; prim. Cäsar, *Beschreibung*, str. 481; *Schöne alte Steiermark*, str. 118; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 20; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 200; Svetina, Odlomek, str. 86. Glej tudi članek Mihe Kosija v tej številki *Kronike*.

48 Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 141; Kos, *Vitez in grad*, str. 279, 366–367, 398–400; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 242, 291–299; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 158; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 18–19. Prim. Schmutz, *Historisch*, str. 41; Stegenšek, O najstarejši, str. 16–20; Svetina, Odlomek, str. 86–87; Ravnikar, Eberhard, str. 133–150. Glej tudi članek Mihe Kosija v tej številki *Kronike*.

Grad Vrbovec okoli leta 1400. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

Grad Vrbovec okoli leta 1450. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

Pogled na kompleks gradu Vrbovec iz zraka s severovzhodne strani z dobro razvidnim strateško pomembnim položajem na sotočju rek (foto: Nina Dominique Kumer, 2023).

območju dokumentirane širitve bivalnih površin z dodajanjem novih bivalnih poslopij na račun pozidave sprva odprtih predelov notranjih grajskih dvorišč.[49] Tudi interpretirana prvotna zasnova bergfrida govori v prid tezi, da je stolp sprva stal v navezavi na starejše obzidje kot samostojna zgradba in da so ga šele sekundarno dopolnili s prizidkom za bivalne namene in morda z novo grajsko dvorano v vrhnji etaži.[50] Če je na tak način grad v poznem srednjem veku dejansko dobil znotraj prvotnega dvorišča še drugo bivalno poslopje, so pritličje tega poslopja gotovo – v celoti ali vsaj do polovice talne površine – oblikovali kot vhodno vežo, vezano na prvotni prehod skozi obodno obzidje. Pomisliti je dopustno tudi, da so domnevno sekundarno gotsko bivalno poslopje z ožjim dvoriščnim traktom povezali z domnevnim prvotnim romanskim bivalnim poslopjem. Tovrstne povezave dveh bivalnih poslopij v okviru enega notranjega grajskega dvorišča so bile v poznem srednjem veku zelo uveljavljene.[51] Notranje dvorišče bi se v tem primeru zmanjšalo na minimum v izmeri približno 5,5 × 11 m.

PRENOVA GRADU V 15. STOLETJU

Vrbovec je bil temeljite prenove vsekakor deležen v prvi polovici 15. stoletja. Takrat so ga kot oglejski fevd posedovali grofje Celjski. Leta 1436 ga je grof Friderik II. Celjski podelil v sekundarni fevd Ludviku Knollu s pogojem, da mora utrdba, ko/če bo njena gradnja dokončana, ostati zanj odprta (*dieselb vesttn hinfur weinn sy erpawt wirdet*). Leta 1447, ko so bila prenovitvena dela očitno končana, je v listini grofa Friderika II. grad omenjen kot »novi grad Vrbovec« (*bei der newn vessten Altenburg*).[52] O tem, zakaj je prišlo do temeljite prenove, po kateri so grad označili kot »novi«, je mogoče zgolj ugibati. V izročilu ohranjeni podatek, da naj bi grad leta 1438 oziroma 1440 oblegal celjski vojskovodja Jan Vitovec, v srednjeveških pisnih virih nima podlage in se nikakor ne zdi verjeten.[53] Načeloma je mogoče pomisliti, da je bil grad poškodovan na začetku fajde med Celjskimi in vojvodo Friderikom Habsburškim in da je bil zato nato deležen prenove.[54] A najbrž je grad po letu 1360 oziroma 1362, ko so ga od Vrbovških pridobili Celjski, kot središče razmeroma majhnega in za Celjske dokaj nepomembnega zemljiškega gospostva postopno stagniral ter gradbeno propadal in so se zato v tridesetih letih 15. stoletja odločili za njegovo temeljito sanacijo. Pomisliti je dopustno tudi, da ga je poškodoval požar. Po oznaki »novi grad Vrbovec« smemo sklepati, da

49 Značilni tovrstni primeri iz časa med 12. in 14. stoletjem so na območju slovenske Štajerske evidentirani na gradovih Podsreda, Cmurek, Podčetrtek, Celje (Stari grad), Zbelovo in Žovnek.

50 Značilni analogiji sta gradova Podsreda in Žovnek.

51 Značilen primer je nekdanji grad Zbelovo pri Poljčanah, v avstrijskem prostoru pa sta zelo zgovorna tovrstna primerna, denimo, razvaljena gradova Riedegg in Pürnstein blizu Linza, ki so ju zgradili v 15. stoletju in sta v prečnem veznem dvorišču oba dobila kapelo in ob njej prostor z glavno grajsko kuhinjo.

52 Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 200; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 141, 143; Kos, *Vitez in grad*, str. 399–400. Glej tudi članek Mihe Kosija v tej številki *Kronike*.

53 Prim. Cäsar, *Beschreibung*, str. 481–482; Schmutz, *Historisch*, str. 41; Stegenšek, O najstarejši, str. 19; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 142. Za pojasnilo s tem v zvezi se zahvaljujem kolegu dr. Tomažu Lazarju, ki pripravlja znanstveno monografijo o zgodovini grofov Celjskih kot bojevite rodovine, v kateri bo poglobljeno predstavljena tudi problematika spopadov med letoma 1436 in 1442.

54 Prim. Sapač, *Freudenberg*, str. 13–15, z navedbo starejše relevantne literature.

Struktura zidave ostanka starejšega srednjeveškega zidovja, ki sega pod novoveško jugovzhodno stranico grajskega dvoriščnega obzidja (foto: Igor Sapač, 2024).

so staro grajsko zasnovo temeljito predelali in da ni šlo zgolj za domnevno gradnjo novega valjastega stolpa na severovzhodnem vogalu. Ohranjeno romansko obodno zidovje dokazuje, da osnovne talne ploskve niso spremenili in da je torej šlo samo za spremembe in dopolnitve znotraj tega okvira. Na podlagi analize obeh Vischerjevih upodobitev in upoštevaje ustrezne analogije[55] je treba ugotoviti, da so takrat povsem izzidali prvotno romansko notranje dvorišče in ustvarili dokaj veliko dvonadstropno kompaktno bivalno poslopje, ki je bilo pokrito s strmo slemenasto gotsko streho in na severovzhodni strani povezano z močnim in visokim valjastim stolpom, v tistem obdobju najverjetneje za eno in pol etaže višjim od bivalnega poslopja. S tem se je zgodila transformacija romanske obodne grajske zasnove v gotsko utrjeno visoko hišo oziroma v mogočen gotski palacij s stolpom.

Z izzidavo notranjega dvorišča je grad izgubil za svoj obstoj nujno manipulativno površino in zato so najpozneje takrat ob vznožju skale uredili novo obzidano dvorišče.[56] Utemeljeno je domnevati, da so že pred tem ob skali uredili predgradje z gospodarskimi poslopji. Predgradje je bilo gotovo tam, kjer je bila najmanjša nevarnost poplav – vzhodno in jugovzhodno ob zunanji strani prvotnega romanskega obodnega obzidja. Na območju sedanjega vzhodnega trakta je dopustno domnevati starejše – morda leseno – grajsko gospodarsko poslopje oziroma pristavo, po kateri je ime dobil tudi sedanji trakt. O obstoju srednjeveškega predgradja in obzidja je mogoče sklepati tudi za-

Pogled iz zraka na ostanek starejšega srednjeveškega zidovja, ki sega pod novoveško jugovzhodno stranico grajskega dvoriščnega obzidja in poteka vzporedno z jugovzhodno stranico romanskega obodnega zidovja grajskega jedra (foto: Nina Dominique Kumer, 2023).

radi nelogično zalomljene talne ploskve sedanjega vzhodnega trakta in ostanka starejšega zidovja, ki sega izpod sedanje novoveške jugovzhodne stranice grajskega dvoriščnega obzidja. Vsekakor je še pred prvo polovico 16. stoletja grad dobil novo zunanje obrambno obzidje in za njim tudi nova pomožna poslopja. O poteku poznosrednjeveškega zunanjega obzidja je mogoče zgolj ugibati. Po konfiguraciji terena je mogoče sklepati, da ni zamejevalo prav veliko manjše talne ploskve od sedanjega zunanjega grajskega obodnega zidovja in morda se skriva prav v njegovih spodnjih delih.

Ob smrti grofa Ulrika II. Celjskega leta 1456 je bil grad močno utrjen, zanj pa je skrbel zvesti celjski kastelan Andrej Grimšicer iz celjske klientelne družine z Grimšč oziroma Grimščic pri Bledu. Kronika grofov Celjskih poroča, da je dala Ulrikova vdova Katarina Branković dobro zavarovati gradove Žovnek, Ojstrico in druge. Morda je bil med njimi tudi Vrbovec. Na to je mogoče pomisliti, ker je bil Vrbovec eden od zadnjih dvanajstih celjskih gradov, ki so se upirali predaji cesarju Frideriku III. oziroma so ostali zvesti Katarini in se na njen poziv vsem gradiščanom – tudi na Vrbovcu (*burggrauen … gen Altemburg*) – vdali šele decembra 1457.[57]

OBSEŽNO PROTIOSMANSKO UTRJEVANJE GRAJSKE CELOTE V PRVI POLOVICI 16. STOLETJA

Celjski kastelan Andrej Grimšicer je po obljubi zvestobe cesarju aprila 1458 Vrbovec oskrboval še do julija tistega leta, ko je cesar grad podelil v

55 Zgovorna primera v okviru slovenske Štajerske sta zlasti nekdanja gradova Dobrna in Žusem, pogojno pa tudi Viltuš in Zbelovo.

56 Morda prav iz tega izhaja podatek, da so grofje Celjski leta 1445 (1447) ob vznožju hriba s starim gradom postavili nov (gospodarski) grad(ič). Prim. Orožen, *Das Benediktiner-Stift*, str. 185–186; Stegenšek, O najstarejši, str. 19; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 172; Curk, Delež, 1965, str. 56; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 83.

57 *Kronika grofov celjskih*, str. 49–51, 54, 58, 144; Stegenšek, O najstarejši, str. 19; Stopar, *Razvoj*, str. 19; Kosi, Grajska politika, 487; prim. Cäsar, *Beschreibung*, str. 482.

Nagrobni spomenik vrbovškega graščaka Ivana barona Kacijanarja v veži baročne gornjegrajske katedrale (foto: Igor Sapač, 2020).

zastavo Tomažu Pfaffoitscherju, nekdanjemu kastelanu grofov Celjskih na gradu Zgornje Celje.[58] Do leta 1472 je bil nato vrbovški oskrbnik Benko pl. Lustthal. Leta 1472 in znova leta 1478 je grad dobil v fevd Jurij II. pl. Obračan (Obratschan) († po 1491), poznejši oskrbnik gradu Svibno. Leta 1505 je cesar Vrbovec podelil v zastavo Tomanu Gradenecku starejšemu († po 1513), ki je v letih 1489 in 1494 omenjen kot oskrbnik gradu Ojstrica v Savinjski dolini in ki je Vrbovec obdržal vsaj do leta 1513. Pred letom 1527 je dobil grad v oskrbo in zastavo ter nato leta 1530 kot zajem v dedni fevd general in kranjski deželni glavar Ivan baron Kacijanar (1490/1491–1539), ki se je zatem poročil z Elizabeto pl. Gradeneck, rojeno Stermeler, vdovo Tomana Gradenecka mlajšega († 1533). Po Kacijanarjevi tragični smrti ga je dobila njegova najmlajša hči Sholastika († po 1563) ter ga po smrti matere Elizabete, ki je do smrti leta 1549 živela v Vrbovcu, in po smrti moža Ulrika barona pl. Eytzinga v Vrbovcu († 1561) kot deželnoknežji fevd prodala Janezu II. pl. Regalu z Rač pri Mariboru († po 1573).[59]

V tistem obdobju je bila tudi Zgornja Savinjska dolina ogrožena zaradi Osmanov, ki je sicer – razen morda deloma leta 1471 – nikoli niso neposredno prizadeli.[60] Po osmanskih vpadih na Koroško v letih 1473, 1476, 1478, 1480 in 1483, ki so se temu območju najbolj približali, so začeli tudi tu načrtovati in izvajati gradnjo utrdb, s katerimi bi bilo mogoče obvarovati celotno prebivalstvo v dolini. Ljubljanski škof Krištof Ravbar je dal okoli leta 1517 – menda pod vodstvom Avguština Tyfernusa – svojo obnovljeno rezidenco in cerkev v Gornjem Gradu zavarovati z gradnjo novega razsežnega obzidja s stolpi in obrambnim jarkom; obzidni sistem so dokončali med letoma 1571 in 1578 z gradnjo mogočnega obzidnega vhodnega stolpa, ki se ga je zaradi značilne dvonadstropne oglate oblike oprijelo poimenovanje Štekl.[61] V

58 Schmutz, *Historisch*, str. 41; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 20; Stegenšek, O najstarejši, str. 19. S podelitvijo gradu v zastavo je cesar uresničil obljubo iz aprila 1457, ko je Tomažu Pfaffoitscherju za izročitev celjskega zgornjega gradu obljubil bodisi Vrbovec bodisi podkupnino v denarju. Za posredovani podatek se zahvaljujem kolegu dr. Tomažu Lazarju.

59 Schmutz, *Historisch*, str. 41; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 20; Orožen, *Das Bisthum*, str. 167–169, 170–171; Vrečer, *Savinjska dolina*, str. 145; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 200; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 141–142; Zadravec, *Zastave*, str. 21, 67, 121; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 153, 452; II, str. 716, 759. Prim. Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 81, 134 (z značilnimi zmotnimi navedbami).

60 Prim. Orožen, *Das Benediktiner-Stift*, str. 207–208; Gruden, *Zgodovina*, str. 339, 482; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*, str. 595, 598–602; Simoniti, *Turki*, str. 203–208; Voje, *Slovenci*; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 20. Navedba, da so grad Vrbovec leta 1471 razdejali Turki, sočasno, ko so domnevno oplenili samostan v Gornjem Gradu, ni verjetna, saj se osmanske enote niso mudile z obleganjem utrjenih gradov in mest, ampak so z naglimi premiki plenile in požigale vaške naselbine ter neutrjene samostane. Prim. Novak, *Rečica*, str. 48; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 80.

61 Orožen, *Das Benediktiner-Stift*, str. 213; Orožen, *Das Bisthum*, str. 15; Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 129; Gruden, *Zgodovina*, str. 593; Steska, Ljubljanski, str. 26; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 31, 34; Šumi, *Arhitektura 16. stoletja*, str. 48; prim. *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, str. 35; Tratnik, *Gornji Grad*, str. 199. Ime Štekl je izpeljanka iz nemške besede Stöckl ali Stöckel (mali Štok, torej mali nadstropni bivalni stolp). Ta je izraz se v Avstriji in na Bavarskem uporablja za stolpasto učinkujoča poslopja dvorov, manjših gosposkih stavb ali stranskih poslopij v kompleksih večjih dvorcev ali samostanov.

S sosvodnicami razčlenjeni kupolasto obokani kletni prostor v prvi polovici 16. stoletja zgrajenega jugozahodnega stolpa (foto: Igor Sapač, 2024).

Mozirju so okoli župnijske cerkve zgradili protiturški tabor, ki se je ohranil do 18. oziroma 19. stoletja.[62] Tabor so zgradili tudi okoli župnijske cerkve v Rečici in se je ohranil do 19. stoletja.[63] Po nepotrjenem ljudskem izročilu so taborne utrdbe nastale tudi v Šentjanžu, Bočni, Kokarjah in na Čreti nad Kokarjami.[64] Grad Vrbovec so v sklopu protiosmanskih ukrepov dopolnili s tremi valjastimi vogalnimi obrambnimi stolpi in z novim razsežnim zunanjim obzidjem, v katerega so najverjetneje vključili dele starejšega obzidja iz 15. stoletja. Obzidje je bilo na dveh straneh odlično zavarovano s Savinjo in Dreto, dobro pa je bilo zaščiteno tudi z južne strani, kjer je – morda že od nastanka gradu na skali – potekal umetno ustvarjeni ozki rokav reke Savinje oziroma kanal za mline in žage, ob katerem je bilo še v 19. stoletju šest žag.[65] Obzidani grajski kompleks je s tem dobil značaj vodnega gradu.

V tistem obdobju zgrajeni novi valjasti stolpi so bili sprva vsi trietažni, z obokano kletjo, obokanim pritličjem in ravno stropanim nadstropjem, ter so imeli na vrhu, pod strmo stožčasto streho, najbrž leseno konzolno obrambno poletažo, ki je omogočala učinkovito obrambo in brez katere stolpi ne bi imeli pravega obrambnega učinka.[66] Stolpi so z višino zidovja nekoliko presegali višino obzidja, ki je imelo na vrhu gotovo cine ali strelne line in na notranji strani pokrite lesene povezovalne hodnike.[67] Severovzhodni stolp so naslonili na sočasno zgrajeno trietažno vzhodno stransko poslopje, ki je najverjetneje nadomestilo starejše nižje pomožno grajsko poslopje ter je v notranjščini dobilo klet, pritličje in nadstropje. Zasnova tega poslopja, ki ima zdaj značaj vzhodnega grajskega trakta in na vzhodni fasadi v pritličju ohranjena tri poznogotsko oblikovana zamrežena okenca, kaže, da so ga postavili za gospodarske namene, najbrž kot kaščo, primerljivo s kaščami iz 16. stoletja v kompleksih protiturških taborov.[68] Na južno stransko steno poslopja so naslonili novo obzidje, s katerim so nadomestili starejše obzidje, od katerega je pod novim ostal viden njegov zidani nastavek.[69] Zaradi poteka struge kanala za mline in žage so novo grajsko obzidje na jugovzhodni strani v poteku nepravilno poševno zalomili in prav zato tam niso zgradili še četrtega valjastega stolpa, s katerim bi nov obzidni sistem dobil obliko pravilnega kastela.[70] Na

62 Orožen, *Das Bisthum*, str. 200, 236; Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 86, 87; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 169; Videčnik, *Podobe*, str. 16; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 93–94; *Mozirje*, str. 29–30, 53.

63 Taborno obzidje v Rečici je dokumentirano na oljni kopiji perspektivične zemljevidne ponazoritve Zgornje Savinjske doline ljubljanskega škofa Otona Friderika grofa Buchheima iz časa okoli sredine 17. stoletja, ki jo hrani župnijski urad v Gornjem Gradu. Objava v: Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 32; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 13–14. Prim. Orožen, *Das Bisthum*, str. 180; Curk, *Trgi*, str. 122; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 13.

64 Fister, *Arhitektura*, str. 155, 156, 158; Novak, *Rečica*, str. 48; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 64. Ostanki domnevnih utrdb na terenu niso vidni. V Bočni je je med 13. in 15. stoletjem stal istoimenski dvor, ki je posredno omenjen v letih 1231 in 1247, izrecno pa v letih 1368, 1369 in 1453 (Blaznik, *Historična*, I, str. 50; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 59). Lokacija dvora, ki je bil morda povezan z domnevno taborno utrdbo, ni ugotovljena.

65 SI AS 177/C/F/C343/g/A02 in A03 – Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Prihova) 1825; Baš, Doneski, II, str. 84; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 100; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 21. Kanal je od poznih sedemdesetih let 20. stoletja zasut.

66 Primerljiva obrambna poletaža iz prve polovice 16. stoletja je ohranjena na valjastih vogalnih stolpih gradu Frauenstein na avstrijskem Koroškem, s sledovi pa je dokumentirana tudi na gradu Lemberg blizu Dobrne, kjer so jo med poznejšimi prezidavami odstranili. Zgovoren je tudi dokumentirani primer na gradu Klakoč na Hrvaškem (Horvat, *Kaštelologija*, str. 116).

67 Primerljive oblike s stolpi, ki v skladu s poznogotskimi arhitekturnimi usmeritvami malce presegajo višino obzidja, so značilne za arhitekturo protiturških taborov v poznem 15. stoletju in v prvi polovici 16. stoletja ter so, denimo, dokumentirane v tabornih kompleksih Cerknica, Trebnje, Djekše, Kneža in Trbiž. Prim. Fister, *Arhitektura*, str. 35, 65, 78, 81, 83, 139.

68 Smiselna je npr. primerjava s poslopjem kašče, ki je prislonjeno na največji stolp nekdanjega protiturškega tabora v Cerknici na Notranjskem. Prim. Fister, *Arhitektura*, str. 76–78, 152.

69 Nastavek poteka v osrednji osi južnega dela vzhodnega trakta in vzporedno z daljšima fasadnima stenama tega dela tega trakta ter vzporedno z jugovzhodno obodno stranico grajskega jedra.

70 Prim. Curk, Delež, 1965, str. 56; Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 8 (z zmotno domnevo, da je imel grad nekoč tudi četrti vogalni stolp). Za kastele kot posebni fenomen s simboliko moči zaznamovane utrdbene in grajske arhitekture: Schicht, *Kastelle*; Horvat, *Kaštelologija*; prim. Miletić, *Plemićki gradovi*; Horvat, *Burgologija*; Regan, *Srednjovjekovne*. Značilne štiristranične grajske kastelne zasnove z valjastimi stolpi na vseh štirih vogalih so v bližnjem prostoru v prvi polovici 16. stoletja uresničili v Brežicah

Zunanja fasada vzhodnega trakta s tremi poznogotsko profiliranimi kamnitimi okenskimi okviri iz prve polovice 16. stoletja v pritličju oziroma drugi etaži (foto: Igor Sapač, 2024).

južni strani kompleksa so tik pred novim obzidjem najbrž izkopali še dodaten obrambni jarek in čezenj postavili lesen mostovž z dvižnim mostom pred edinim prehodom skozi novo obzidje.

Po oblikah nekdanjih strelnih lin,[71] poznogotsko profiliranih kamnitih okenskih okvirjev in zgodnjerenesančnih kletnih oziroma pritličnih obokov, po višinah zidovja ter po odsotnosti značilnih renesančnih kordonskih fasadnih zidcev polkrožnega prereza in poševno postavljenega zidovja v spodnjem delu fasade je mogoče sklepati, da so stolpi z obzidjem in vzhodnim poslopjem nastali na razvojnem prehodu iz gotske v renesančno arhitekturo; najverjetneje okoli leta 1530, ko se je na Štajerskem začelo intenzivno protiosmansko utrjevanje grajskih stavb in ko so trdno zakoreninjeno gotsko stavbarsko tradicijo začele izpodrivati nove renesančne tendence.[72] Zasnova treh vrbovških valjastih obrambnih vogalnih stolpov, obrambnega obzidja in vzhodnega poslopja se dobro ujema s podatkom, da je grad že vsaj od leta 1527 posedoval vojaški poveljnik Ivan baron Kacijanar. Najbrž je prav on okoli leta 1530 poskrbel za temeljito utrditev Vrbovca, s katero je grad v spodnjem delu dobil značaj protiosmanske taborne utrdbe, v katero bi se lahko v primeru nevarnosti zateklo veliko število okoliškega

Poznogotski kamniti okenski okvir iz prve polovice 16. stoletja v prvem nadstropju severovzhodnega stolpa (foto: Igor Sapač, 2024).

v Posavju, Krupi v Beli krajini, Beltincih v Prekmurju in Schielleitnu na avstrijskem Štajerskem. Kastelno zasnovo s tremi valjastimi vogalnimi stolpi so v drugi polovici 16. stoletja zgradili na Pogledu pri Slovenskih Konjicah.

71 Strelne line v kleti in pritličju novih vogalnih stolpov so imele na zunanji strani najverjetneje značilno obliko ključavnice, primerljivo z ohranjenimi sočasnimi strelnimi linami na šalastem obrambnem stolpu nekdanjega obzidja rezidence v Gornjem Gradu ali na valjastih vogalnih stolpih gradu na Kozlovem robu v Tolminu.

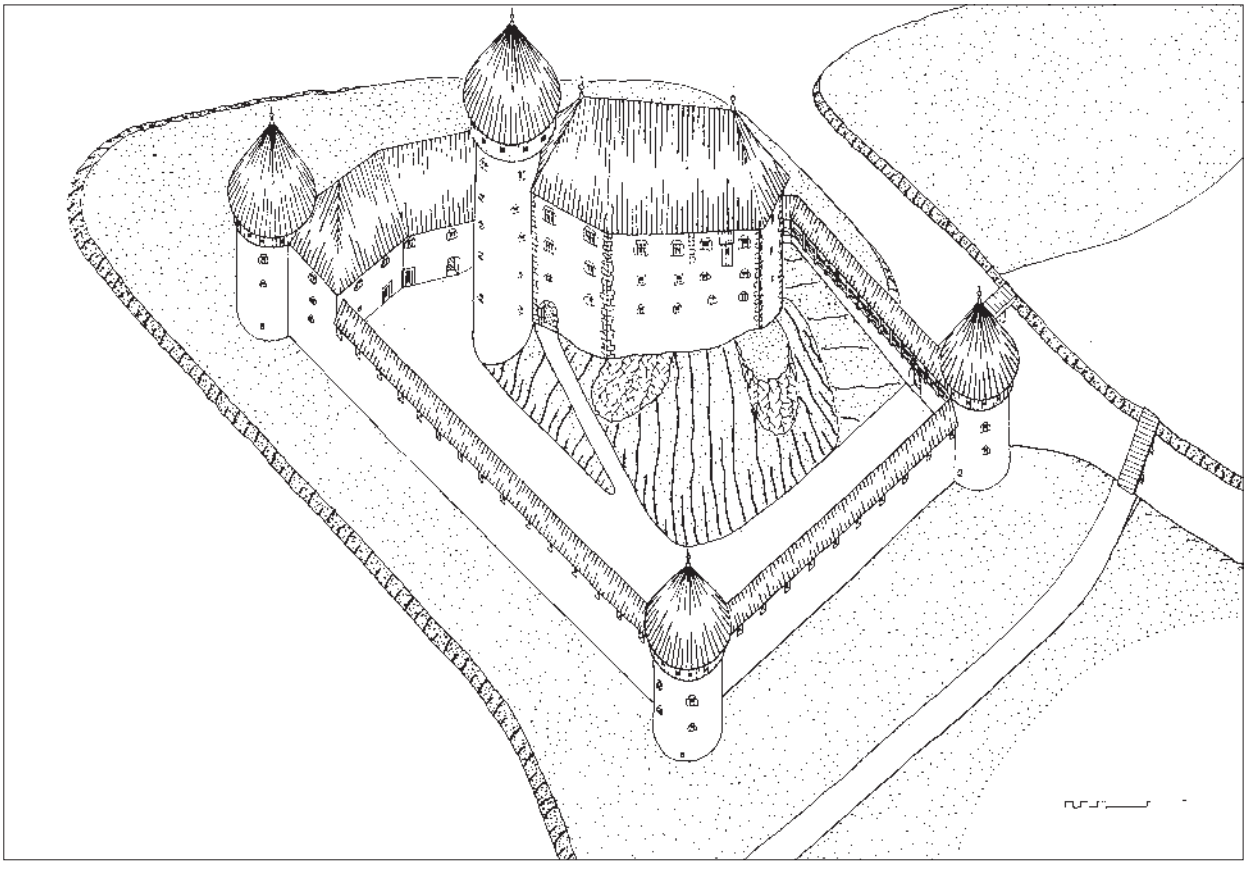
72 Domneva, da so trije vogalni stolpi iz leta 1445, ko naj bi grofje Celjski ob vznožju hriba s starim gradom postavili nov grad, je neosnovana in zmotna (prim. Orožen, *Das Benediktiner-Stift*, str. 185–186; Stegenšek, O najstarejši, str. 19; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 172; Curk, Delež, 1965, str. 56; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 83). Tovrstni značilni obzidni vogalni valjasti stolpi so se na Štajerskem uveljavili šele v drugi polovici 15. stoletja, najbolj pogosti pa so bili v prvi polovici 16. stoletja. V 15. stoletju so najbrž nastali trije valjasti vogalni stolpi na gradu Bärnegg pri Hartbergu na avstrijskem Štajerskem, ki v premeru talne ploskve merijo do 7 m (Murgg, *Burgruinen*, str. 64–65). Domnevno so v drugi polovici 15. stoletja zgradili tudi prve valjaste obrambne stolpe mestnega obzidja v Celju. Vrbovške stolpe je najbolj ustrezno primerjati s številnimi valjastimi obzidnimi stolpi, ki so v prvi polovici 16. stoletja nastali v kompleksih gradov Stopnik pri Vranskem, Žovnek pri Braslovčah, Laško, Rače pri Mariboru (pred 1910 podrta starejša valjasta stolpa na vogalih severozahodne fasade), Hrastovec v Slovenskih goricah, Alt-Schielleiten na vzhodu avstrijske Štajerske (prim. Murgg, *Burgruinen*, str. 70–71), Steinschloss na zahodu avstrijske Štajerske (valjasti stolpi zgrajeni skupaj z zunanjim obrambnim obzidjem med letoma 1525 in 1542; Murgg, *Burgruinen*, str. 114–117), Taggenbrunn pri Šentvidu ob Glini ali Hochosterwitz na avstrijskem Koroškem. Vsi ti stolpi so še brez za renesančno arhitekturo značilnih kordonskih fasadnih zidcev polkrožnega prereza in poševno postavljenega zidovja v spodnjem delu fasade. Prim. Curk, Delež, 1965, str. 37–72; Curk, O utrjevanju, str. 5–11; Stopar, *Razvoj*, str. 124, 131–166.

Banjasto obokani prostor iz prve polovice 16. stoletja v kletni etaži vzhodnega trakta (foto: Igor Sapač, 2024).

prebivalstva. Zdi se, da v sklopu teh del grajskega jedra niso spremenili in da je ohranilo obliko iz prve polovice 15. stoletja.

Kacijanar je v gradu gotovo bival le redko, saj se je zaradi službenih obveznosti v glavnem zadrževal v Vojni krajini, na Hrvaškem, v Slavoniji in v Ljubljani. Kljub temu pa je bil Vrbovec njegova glavna stalna rezidenca, v kateri je živela njegova žena Elizabeta z otroki. Kacijanar je imel v sedanjem slovenskem prostoru sicer še manjši dvor v Begunjah, ki so ga pozneje prezidali in povečali v dvorec, od leta 1614 po Kacijanarjih poimenovan Kacenštajn, in kot zastavno posest še grad Smlednik.[73] V Kacijanarjevem času je Vrbovec postal protestantsko žarišče. To se je zgodilo, ko

Grad Vrbovec okoli leta 1550. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

73 Prim. Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 50; Smole, *Graščine*, str. 73–74, 445, 626; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 151, 153.

Pogled na kompleks gradu Vrbovec iz zraka z jugovzhodne strani z vzhodnim traktom in zunanjim obzidjem iz prve polovice 16. stoletja v ospredju (foto: Nina Dominique Kumer, 2023).

se je privrženost novim verskim pogledom na Slovenskem komaj prav uveljavljala in ko med plemstvom protestantizem še ni imel veliko privržencev. Iz leta 1528 opravljene cerkvene vizitacije je mogoče razbrati, da je grajska gospa oziroma Kacijanarjeva žena že takrat v gradu vzdrževala protestantskega duhovnika, ki je tam živel s svojo ženo, in da je vrbovškim podložnikom v Rečici prepovedala plačevanje cerkvi.[74] O pomenu Vrbovca za Ivana barona Kacijanarja priča tudi podatek, da so njegovo truplo pokopali v župnijski cerkvi v bližnjem Gornjem Gradu, kjer je v preddverju poznejše baročne katedrale ohranjen njegov odlični renesančni figuralni nagrobni spomenik.[75]

S postavitvijo sistema novega zunanjega obrambnega obzidja s tremi valjastimi vogalnimi stolpi je Vrbovec dobil izrazito dvodelno grajsko zasnovo z višje na skali postavljenim srednjeveškim jedrom na poligonalni talni ploskvi in dodano nižjeležečo kastelno arhitekturo.[76] Več primerljivih grajskih zasnov je dokumentiranih zlasti na območju Zgornje Avstrije.[77] Smiselna je tudi primerjava z zasnovo mogočnega in strateško pomembnega gradu Gvozdansko v porečju reke Une na Hrvaškem, ki so ga za Petra II. pl. Zrinskega začeli graditi po letu 1463 oziroma pred letom 1488 in kjer so kastelno zasnovo z valjastimi vogalnimi stolpi kombinirali z močnejšim in višjim valjastim stolpom sredi notranjega dvorišča.[78] Zgolj ugibati je mogoče, ali je gvozdanski grad, v bližini katerega je imel Ivan baron Kacijanar v lasti del rudnika srebra in svinca, vplival na protiosmansko naravnano arhitekturno zasnovo Vrbovca.

GRAD V DRUGI POLOVICI 16. STOLETJA IN V ZGODNJEM 17. STOLETJU

Od leta 1566 je Vrbovec kot deželnoknežji fevd posedoval Volf pl. Hurnus († 1573) in po smrti mu je sledil njegov sin Janez Jurij (†1622), ki je imel še manjša renesančna dvorca Gradišče in Zavlar pri Slovenj Gradcu. Leta 1575 je Vrbovec kot fevd od njega kupil Boltežar pl. Wagen baron Wagensperg (1545–1595), ki imel glavno rezidenco v renesančno temeljito prenovljenem in povečanem velenjskem gradu. Tam je tudi umrl in pokopali so ga v Velenju. Leta 1602 je dobil deželnoknežje vrbovško gospostvo kot fevd njegov učeni, vplivni

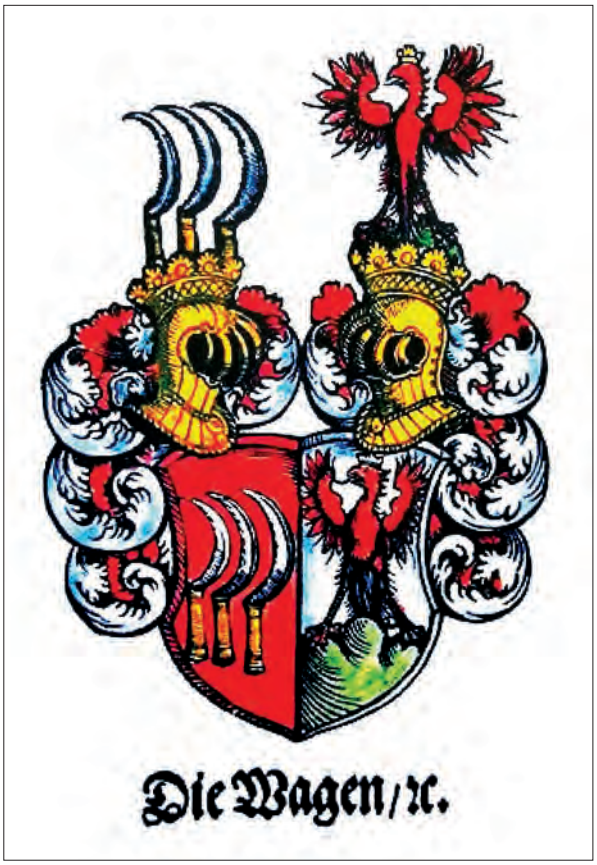
74 Orožen, *Das Bisthum*, str. 167–168; prim. Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 142; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 117, 135; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 30.

75 Prim. Kocbek, *Savinjske Alpe*, str. 277.

76 V bližnjem prostoru je arhitekturna zasnova s starejšim izrazitim višjeležečim grajskim jedrom in nižje postavljenim mlajšim obzidnim sistemom z obrambnimi stolpi in stranskimi poslopji dokumentirana na gradovih Dobrna, Stopnik in Gamberk. Ob tem je smiselno še opozoriti, da so reprezentativne obrambne stavbne zasnove z višjim osrednjim valjastim stopom in nižjim zunanjim obodnim obzidjem z valjastimi vogalnimi stolpi v evropskem prostoru dokumentirane že od prazgodovinske nuraške civilizacije na Sardiniji v obdobju med 1900 in 730 let pr. n. št.

77 Zgovorni primeri so Piberstein, Riedegg in Waldenfels. Prim. Baumert in Grüll, *Burgen*, str. 6–8, 54–57, 81–82.

78 Kruhek, *Gvozdansko*; Miletić, *Plemićki gradovi*, str. 136, 170, 253–255; Horvat, *Kaštelologija*, str. 11, 69–74, 120–121; *Leksikon utvrda Hrvatske*, str. 182–183. Do določene mere je mogoča tudi primerjava z gradom Drivenik v Vinodlu na Hrvaškem, zgrajenim v sedanji kastelni zasnovi po letu 1481 (Horvat, *Kaštelologija*, str. 133; *Leksikon utvrda Hrvatske*, str. 117–118).

Grb plemiške rodovine Wagen iz koloriranega primerka grbovne knjige Zachariasa Bartscha iz leta 1567 (spletni vir).

in premožni sin Janez Sigmund pl. Wagen baron Wagensperg (1574–1641), ki je bil od leta 1602 baron v Šoštanju in Preboldu, od leta 1605 tudi na Žovneku, komornik na dvoru nadvojvod Karla II. in Ferdinanda II. v Gradcu, predsednik graške dvorne komore, graški mestni upravitelj ter po letu 1619 tajni svetnik in komornik cesarjev Ferdinanda II. in Ferdinanda III.[79] Bil je predan protestant. Velenjski grad je leta 1598 prodal.[80] Kljub temu Vrbovca po letu 1602 ni uporabil kot rezidenco in ga je že leta 1603 prodal štajerskim deželnim stanovom.[81] Vse kaže, da grad po letu 1561 nikoli več ni imel posebne rezidenčne vloge.

79 Orožen, *Das Bisthum*, str. 171; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 557; II, str. 919–920; prim. Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 34, 141–142, 148; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 2. zv., str. 367, op. 940; Ravnikar, *Grad Velenje*, str. 31; Poles, Srebrni žeton, str. 5–6.

80 Ravnikar, *Grad Velenje*, str. 31. Velenjskega gradu ni prodal zaradi pritiskov na protestante v tistem obdobju, saj je nekaj let zatem kupil grad in gospostvo Žovnek ter se ni odločil za emigracijo in je do smrti ostal na Štajerskem. Leta 1639 je kupil palačo Teuffenbach na Herrengasse 9 v Gradcu, dokončano leta 1570, poznejšo palačo Breuner. Prim. Resch, *Österreichische Kunsttopographie*, str. 205–209.

81 Orožen, *Das Bisthum*, str. 171; prim. Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 10.

Bakrorezni portret Janeza Sigmunda pl. Wagna barona Wagensperga, ki je bil vrbovški graščak eno leto (Franz Christoph Khevenhüller, Annales Ferdinandei, Leipzig 1721–1726).

Zato ni presenetljiva ugotovitev, da grajski kompleks v drugi polovici 16. stoletja in v zgodnjem 17. stoletju najverjetneje ni bil deležen temeljitejših gradbenih posegov. Vsekakor sedanja stavbna zasnova, historične upodobitve in uporabljeni arhivski viri ne nudijo nobene podlage za sklepanje o kakršnihkoli gradnjah na gradu v tistem obdobju.

PRENOVA MED LETOMA 1615 IN 1624

Grad je torej že v drugi četrtini 16. stoletja postal protestantsko žarišče in to vlogo je ohranil do zgodnjega 17. stoletja.[82] Ljubljanski škof Tomaž Hren (1560–1630) se je v okviru svoje obsežne protireformacijske dejavnosti odločil za zatrtje te vloge, ki je bila v bližini njegove gornjegrajske rezidence z Marijanskim kolegijem zanj gotovo še posebno moteča, in je leta 1615 s 14.000 goldinar-

82 Orožen, *Das Bisthum*, str. 168; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 2. zv., str. 367–368, op. 940; prim. Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 142.

Pogled na ostaline grajskega jedra s severne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

ji, pridobljenimi v času njegove kanoniške, pridigarske in dekanske službe, gospostvo z gradom od štajerskih deželnih stanov kupil za ljubljansko škofijo. Kupnino je odplačeval več let. Grad je v odločnem protireformacijskem duhu in z željo ustvariti trdno katoliško škofijsko postojanko poimenoval Marijanišče ali Marijin grad (*Marianum siue Marienburgh*) oziroma *Arx Marianna* ali *Castrum Marianum* (Marijin grad).[83] Kmalu po nakupu je dal Hren v obstoječi grajski dvorani zgraditi oziroma urediti novo kapelo – »ki smo jo zgradili v tamkajšnji dvorani« (*quod ibidem in salla construximus*) – in v njej postaviti oltar s patrocinijem sv. Nikolaja, svetih škofov in spoznavalcev, angela varuha ter vse nebeške vojske. Kapelo je blagoslovil 31. maja 1617, a jo je nato že leta 1620 poškodoval udar strele.[84]

Ivan Stopar je domneval, da je bila Hrenova kapela v severnem grajskem traktu, porušenem med drugo svetovno vojno. Z njo je povezal stolpič s čebulasto streho, ki je dokumentiran na Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681, pred 19. stoletjem pa so ga odstranili.[85] A tisti trakt v Hrenovem času gotovo še ni stal. Škof se je zaradi nakupa gradu zelo zadolžil in si malce zatem nedvomno ni mogel privoščiti gradnje dokaj obsežnega reprezentativnega novega grajskega trakta z arkadno galerijo in kapelo v njegovem osrednjem delu. Upoštevaje ugotovljeno obliko stavbne zasnove gradu Vrbovec v času pred letom 1615 in zanesljivo navedbo, da je nova kapela nastala v obstoječi grajski dvorani, se zdi najbolj verjetno, da je bila kapela v srednjeveškem grajskem jedru, morda v poznosrednjeveški dvorani v vrhnjem nadstropju ob glavnem valjastem stolpu ali pa v dvorani v vrhnjem delu domnevne prvotne bivalne stavbe na zahodni strani visoke skale. Grajsko jedro je bilo zaradi svoje višine najbolj izpostavljeno udarom strel in zato ne preseneča, da je ta usoda kmalu doletela tudi novo kapelo.

Domnevati smemo, da je udar strele pred 4. januarjem 1620 poškodoval celotno streho grajskega jedra in ne zgolj nove kapele. Vsekakor so kmalu zatem poskrbeli za novo strešno kritino iz desk, ki jo je izvedel tesarski mojster Pankrac (Pongraz) Petschacher (Pečoher) iz Kamnika.[86] Nato so začeli opravljati obsežnejša dela in škof Hren se je prenovi svojega novega gradu posvetil z veliko mero skrbnosti. Leta 1622 je s tem v zvezi v kratkih verzih zapisal, da je grad tako povečal, da se bo primerneje imenoval »novi grad«, in še dostavil, da ga je posvetil Božji Materi.[87] Leta 1628 je v Rim poročal, da si je »v gradu (Vrbovec) zase zgradil kapelo in da se tam opravlja stalno bogoslužje« (*in arce sacellum pro se construxit atque in*

83 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 117, 135, 2. zv., 367–368, 378, op. 940, 1076; Lavrič, Vloga ljubljanskih škofov, str. 629–630; Čipić Rehar, Urbar, str. 314–315; Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 709; prim. Cäsar, *Beschreibung*, str. 481; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 20; Orožen, *Das Bisthum*, str. 171. Zdi se, da je škof Hren z nakupom Vrbovca sledil vzoru, ki ga je ustvaril njegov predhodnik škof Konrad Glušič (okoli 1527–1578), ki je prav tako rezidiral v bližnjem Gornjem Gradu in ki je leta 1578 kupil sosednji grad Rudenek ter tako povečal in zaokrožil škofijsko posest v Zgornji Savinjski dolini (prim. Orožen, *Das Bisthum*, str. 169; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 199; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 84). Zgolj ugibati je mogoče, ali se je pri izbiri imena oziral tudi na znameniti grad Malbork na Poljskem, ki so ga kot mogočno ravninsko utrdbo z imenom Marienburg (Marijin grad) za velikega mojstra srednjeveške križarske države Nemškega viteškega reda zgradili v 13. in 14. stoletju.

84 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 117, 135–136, 2. zv., str. 407, op. 1421; prim. Orožen, *Das Bisthum*, str. 171–172, 177; Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 83.

85 Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 10; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 144; prim. Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 135.

86 Orožen, *Das Bisthum*, str. 171–172, 177; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 136, 144.

87 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 135.

Ostanek renesančnega bočnega stolpiča na nekdanji severni fasadi grajskega jedra (foto: Igor Sapač, 2016).

illo cultum perpetuum). Po škofovem naročilu je prenovo gradu vodil italijansko govoreči stavbenik lombardskega porekla Francesco Abondio de Donino († 1638 ali 1639) iz Ljubljane. Leta 1625 je tlakoval obnovljeno grajsko kapelo in 19. oktobra 1626 »za zidavo, tlakovanje in obokavanje« v Vrbovcu (Altenburg), v novi nazarski kapeli in v Gornjem Gradu prejel plačilo v skupnem znesku 205 fl. De Doninova pomočnika Tomaža in Krištofa je škof takrat nagradil z napitnino. V Vrbovcu je de Donino s svojimi zidarji delal tudi še leta 1627 in sočasno je bil tu tudi steklar iz Kamnika. Pri delih v grajskem poslopju je sodeloval tudi kamniški kamnosek Anže Adamič, ki ga je škof Hren najel leta 1624 in ki je v zvezi s škofom dokumentiran vse do oktobra 1626.[88]

Na podlagi Hrenovih navedb in drugih razpoložljivih podatkov je mogoče sklepati, da je dal škof izvesti dokaj obsežna gradbena dela, ki pa grajske zasnove niso radikalno spremenila in niso povečala njenega obsega. Najverjetneje so takrat temeljito prenovili zgolj grajsko jedro in mu dali renesančno podobo, ki jo kažeta Vischerjevi upodobitvi. Okna v prvem in drugem nadstropju jedra so najbrž takrat dobila nove kamnite okenske okvirje s poudarjenimi ravnimi čeli, ki jih kaže Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681, in najbrž je sočasno nastal tudi upodobljeni značilni renesančni konzolni pomol v drugem nadstropju severozahodne fasade. Po ohranjeni strukturi zidave iz pravilnih klesanih kamnitih blokov je mogoče sklepati, da so obenem severozahodni fasadi prizidali tudi manjši oglati dvonadstropni bočni stolpič, ki ga prav tako kaže Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681 in od katerega je zdaj ohranjen samo še njegov spodnji del.[89] Zdi se, da so v sklopu teh del odstranili vrhnji del glavnega stolpa, ki v spremenjenih razmerah ni imel več nobenega obrambnega pomena in ki je bil morda poškodovan zaradi udara strele, in njegovo zidovje znižali do višine fasadnih sten grajskega jedra, s tem pa jedru dali višinsko bolj poenoteno obliko in stavbno maso usklajeno s tedanjo modo renesančnih palač oziroma monolitnih dvorcev.[90] Glavni stolp so pokrili z novo stožčasto streho, poligonalno grajsko jedro pa je najbrž pri prenovi ohranilo obliko strehe iz 15. stoletja. Morda so kot nadomestilo za odstranjen vrhnji del bergfrida streho dopolnili z lesenim strešnim zvonikom kapele. Gradbena dela so bila vsekakor dokaj kompleksna in izvajali so jih več let, pri tem pa niso zgradili novih grajskih stavbnih trakov.[91]

88 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 135–136, 144; Lubej, Donino, str. 557–558; prim. Seražin, Lombardske, str. 26–28.

89 V navpični smeri rahlo poševno zgrajeno zidovje nazorno kaže, da je nastalo v obdobju renesančne arhitekture, v 16. ali 17. stoletju. Podobne renesančne strukture zidave iz zgodnjega 16. stoletja so ohranjene na štajerskih gradovih Vurberk (zahodno zunanje obzidje), Rajhenburg (valjasti vzhodni obrambni stolp), Podčetrtek (podzidava vzhodne stene grajskega jedra in jugovzhodni valjasti stolp) in Žovnek (severovzhodni valjasti vogalni obrambni stolp). Tudi na Vrbovcu je mogoče pomisliti, da je zidovje s pravilnimi kamnitimi bloki nastalo že v zgodnjem 16. stoletju in da je morda povezano z obsežnimi gradnjami v obdobju Ivana barona Kacijanarja. A tovrstna struktura zidave je bila uveljavljena tudi pozneje. Značilni primer je iz povsem pravilno kvadrasto oblikovanih klesancev izvedena zidava tristrano zaključenega prezbiterija romarske cerkve Marijinega rojstva na Svetih gorah nad Bistrico ob Sotli iz okoli leta 1690. Podobno strukturo zidave je imel tudi nekdanji oglati sanitarni prizidek na severozahodnem vogalu jedra gradu Ptuj; nastal je najbrž v 17. stoletju, podrli pa so ga v zgodnjem 20. stoletju. Zato se zdi bolj verjetno, da je vrbovški renesančni bočni stolpič nastal šele v sklopu temeljite celovite prenove grajskega jedra v obdobju škofa Hrena. Primerljiv renesančni dvonadstropni oglati bočni stolpič je nekoč stal tudi na bližnjem gradu Rudenek in je dokumentiran na Vischerjevi upodobitvi Rudeneka iz okoli leta 1681. Na gradu Lemberg pri Dobrni so južno fasado nekdanjega južnega grajskega trakta od okoli leta 1580 poudarjali kar trije primerljivi bočni stolpiči. Za nadstropje nižji tovrstni renesančni bočni stolpič je ohranjen na gradu Komenda v Polzeli; nastal je s prizidavo k starejšemu srednjeveškemu obodnemu obzidju in je prekril gotsko oblikovane stavbne člene iz dveh poznosrednjeveških stavbnih faz.

90 Za monolitne dvorce: Sapač, *Razvoj*, str. 140–158.

91 Pomisliti je dopustno, da so – najpozneje v tem obdobju, če že ne prej v 16. stoletju, – ob vhodu v grajski kompleks z naslonitvijo na notranjo stran zahodnega obrambnega obzidja postavili preprosto poslopje s hlevom za konje, ki so ga pozneje nadomestili s sedanjim zahodnim traktom.

Heraldična kartuša škofa Tomaža Hrena na grajskem portonu (foto: Igor Sapač, 2025).

Cilj teh del ni bilo povečanje števila grajskih prostorov ali kreiranje luksuzne rezidence za lastne potrebe škofa oziroma reprezentančnejše podobe grajskega kompleksa, ampak njegova racionalna posodobitev v skladu z aktualnimi renesančnimi arhitekturnimi usmeritvami in usposobitev za novo vlogo kot škofovskega gradu za potrebe uprave in razvoja novo pridobljene škofijske posesti na tem območju.[92]

Prenovljeno grajsko poslopje je škof Hren opremil s kamnitim Marijinim grbom in pri tem posebej poudaril, da je njena »lastnina«. Grad je s tem dobil simbolni in tudi dejanski pomen kot utrdba za obrambo katolicizma in za širitev vpliva ljubljanske škofije na širšem območju. Grb ni več ohranjen in njegova podoba ni dokumentirana, znano pa je, da ga je leta 1624 izklesal kipar Mathes Püchler. Ugibati je mogoče, ali je isti kipar izdelal tudi kakovostno kamnito ovalno heraldično kartušo s škofovsko mitro in pod njo izklesanima grboma ljubljanske škofije in škofa Tomaža Hrena, ki je zdaj vzidana na portonu nad glavnim vhodom v grajski kompleks.[93] Grbovna kompozicija na tej kartuši je oblikovana skoraj povsem enako kakor grbovni kompoziciji na dveh Hrenovih pravokotnih napisno-heraldičnih ploščah iz prvotne kapele cerkve samostana Nazarje ter primerljiva s številnimi drugimi ploščami, s katerimi je škof zaznamoval stavbe, ki jih je dal zgraditi ali prezidati. Na teh ploščah sta vselej združena po dva grba: ljubljanske škofije (sestavljen iz pol cesarskega in pol kranjskega orla in s škofovsko palico v ozadju) in Hrenov družinski grb (upognjena konica s kronanim levom in v obeh zgornjih odsekih v obliki zastorov šesterokraki zvezdi); povezuje ju škofovska mitra s plapolajočima trakovoma in z navpičnim ali s poševnim pastoralom.[94] Umetnostni zgodovinar Emilijan Cevc (1920–2006) je nazarski plošči pripisal tako imenovanemu »Trantnerjevemu mojstru«.[95] Grba na vrbovški kartuši sta po kompoziciji in oblikah tako zelo podobna grbom na nazarski plošči, da ne gre dvomiti, da ju je izklesal isti mojster. Če bi bilo mogoče potrditi, da je omenjeni kipar Mathes Püchler na Vrbovcu izdelal tudi Hrenovo kartušo, bi ga bilo mogoče povezati ali celo identificirati s tako imenovanim »Trantnerjevim mojstrom«.[96] Vrbovška heraldična kartuša je zdaj najverjetneje vzidana na sekundarni lokaciji; to kažejo njene poškodbe in oblikovanje portona, ki je mlajše od nje.[97] Pomisliti je dopustno, da je bila sprva nad vhodom v renesančno prenovljeno grajsko jedro in da so jo šele po porušitvi jedra vzidali na sedanje mesto nad glavnim grajskim vhodom ter z njo takrat nadomestili omenjeni kamniti Marijin grb, ki je gotovo na najbolj izpostavljenem mestu sporočal, da gre za »Marijin grad«.

Vse kaže, da je bila arhitekturna in vsebinska preobrazba Vrbovca v obdobju po letu 1615 del obsežnejše usmeritve škofa Hrena in da je šlo za segment v procesu kreiranja poudarjene katoliške prostorske simbolike na vstopu oziroma izstopu z območja zaokrožene škofovske posesti v Zgornji Savinjski dolini oziroma na širšem gor-

92 Za drugačno mnenje prim. Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 135. O značaju gradu Vrbovec po prenovi je mogoče sklepati tudi na podlagi popisa inventarja po smrti škofa Hrena. Vrbovec – enako kakor sosednji Rudenek – takrat ni bil posebno bogato opremljen. Nekaj dragocenosti so hranili v »spodnji« zakladnici; tam je bila omara s srebrnimi posodami, 3 kelihi in kazula z grbom Andreja Hrena (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 166, 2. zv., str. 399, op. 1353). Škof Hren Vrbovca ni prenovil, da bi v njem zase uredil novo dodatno udobno rezidenco, saj je imel v bližini že veliko rezidenco v Gornjem Gradu, kjer so leta 1603 s precejšnjimi stroški uredili ter poslikali *Styffter Saal* (samostansko dvorano) in kapelo. Prim. Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 57–58.

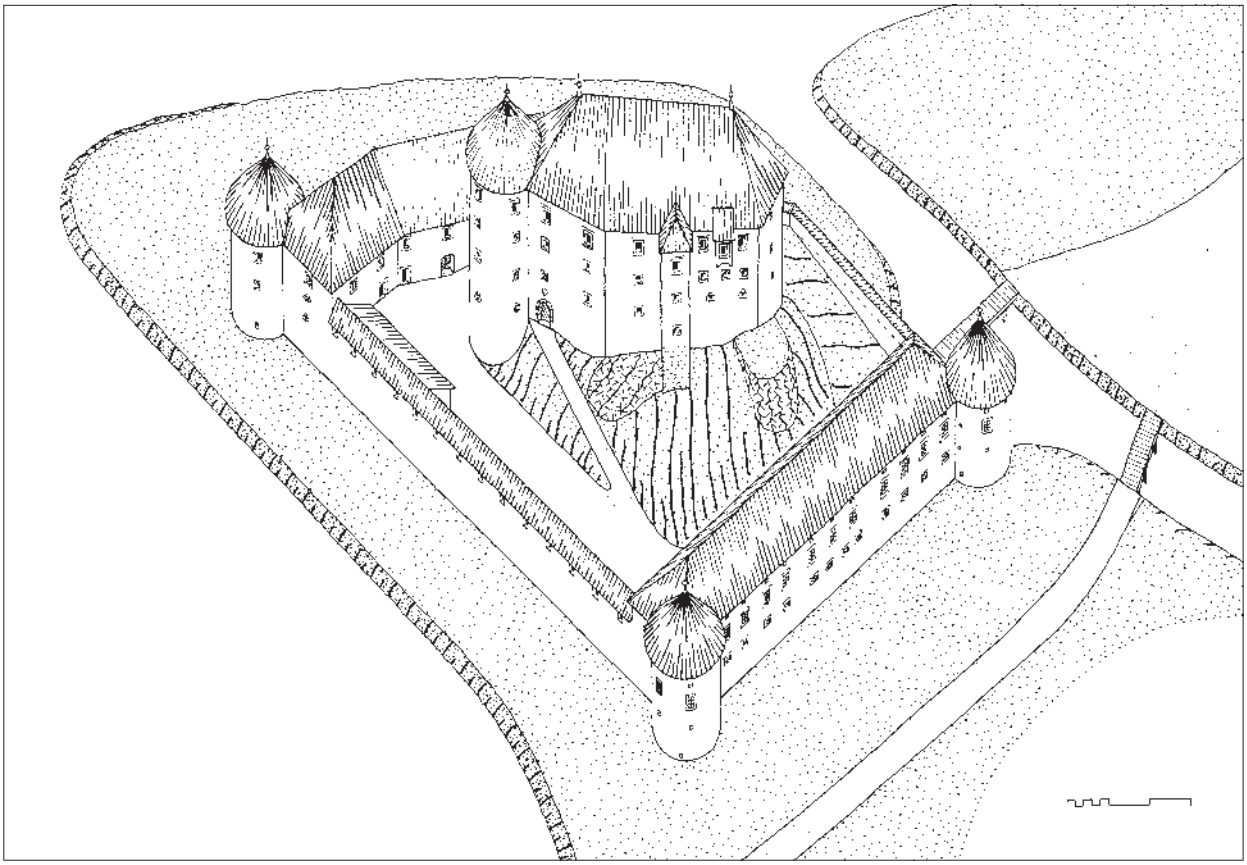
93 Cevc, *Kiparstvo*, str. 234; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 136.

94 Cevc, *Kiparstvo*, str. 193, 230; prim. Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 70; Steska, Ljubljanski, str. 41; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 84; Poles, *Sakralna dediščina*, str. 139–140; Kovše, in Mušič, *Nazarje, slovenski Nazaret*, str. 17 (z objavljenima fotografijama nazarskih heraldičnih plošč); Kovše in Pevec, *Nazarje, zgodovinska pričevanja*, str. 13, 14.

95 Cevc, *Kiparstvo*, str. 193–194, 234; prim. Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 136.

96 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 136, 145, 246, slika 118.

97 Prim. fotografijo iz leta 1893 v: *Zgornja Savinjska dolina*, str. 67.

Grad Vrbovec okoli leta 1645. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

njegrajskem. Kmalu po nakupu Vrbovca – najpozneje leta 1621 – se je škof odločil, da v neposredni bližini gradu, onkraj Drete, na dominantni vzpetini Gradišče, postavi Marijino oziroma loretsko kapelo, s katero je »Marijin grad« dobil še dodatni pomen. Zemljišče, ki je pripadalo gospostvu Žovnek, je do leta 1624 kot dar pridobil od nekdanjega vrbovškega gospodarja Janeza Sigmunda pl. Wagna barona Wagensperga, ki je s tem kot protestant v obdobju intenzivne protireformacije primerno izkazal lojalnost rimskokatoliški cerkvi. Temeljni kamen novega svetišča, ki ima od leta 1661 značaj večje cerkvene stavbe, je škof nato položil 26. julija 1624 in gradnjo so dokončali leta 1625.[98] Gradbena dela je opravil stavbenik Francesco Abondio de Donino, ki je sočasno prenavljal tudi grad Vrbovec.[99] Škof Hren je kapelo posvetil 14. septembra 1628.[100] Nekdanji značaj Vrbovca kot protestantskega žarišča je bil s tem dokončno povsem zatrt.

ŠIRITEV GRADU V DRUGI TRETJINI 17. STOLETJA

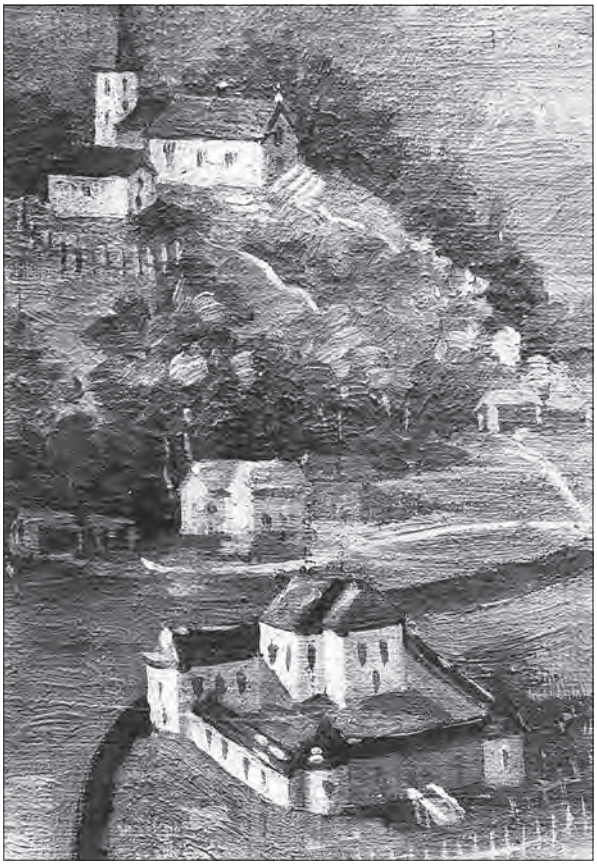
Gradbeni posegi, ki so jih na Vrbovcu opravili v obdobju ljubljanskega škofa Tomaža Hrena, so bili uvod v velikopoteznejšo preobrazbo gradu v drugi tretjini 17. stoletja, ki je v veliki meri ustvarila sedanjo prepoznavno arhitekturno identiteto vrbovškega grajskega kompleksa. Nedvomno je bil glavni povod za novo etapo obsežnih gradbenih del začetek vsestranskega baročnega razcveta, ki je sledil burnemu obdobju osmanske nevarnosti in verskih bojev in ki je prinesel tudi večji gospodarski razvoj škofovskega vrbovškega zemljiškega gospostva. Drugi povod za izvedbo del je bil kmečki upor leta 1635; pet let po smrti škofa Hrena so puntarji, ko je škofijski grad in pripadajočo posest kot zakupni gospod upravljal Janez Pečoher, v tako imenovanem drugem slovenskem kmečkem uporu Vrbovec 1. maja zavzeli, oplenili in razdejali.[101] O obsegu takrat na grajskem poslopju povzročene škode v uporabljenih virih ni po-

98 Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 68–83; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 142–143; prim. Vrečer, *Savinjska dolina*, str. 146; Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 14–21, 30; Kovše, in Mušič, *Nazarje, slovenski Nazaret*; Kovše in Pevec, *Nazarje, zgodovinska pričevanja*, str. 13–15.

99 Lubej, Donino, str. 557–558; prim. Cevc, *Kiparstvo*, str. 193.

100 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 2. zv., str. 409, op. 1435; prim. Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 63.

101 Orožen, *Das Bisthum*, str. 167, 172–176; Mell, Der windische, str. 221, 222, 235; Koropec, *Mi smo tu*, str. 104, 136, 181, 182, 198; prim. Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 294–304; Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 11; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 142; Novak, *Rečica*, str. 49; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 9; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 9; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 81–85, 134.

Grad Vrbovec in nad njim nazarski samostan na izseku iz oljne kopije perspektivične zemljevidne ponazoritve Zgornje Savinjske doline škofa Otona Friderika grofa Buchheima (original hrani župnijski urad v Gornjem Gradu, foto: Ivan Stopar, okoli 1975, INDOK).

datkov, dokumentirano pa je, da so morali po zadušitvi upora nekdanji uporniki Janezu Pečoherju, ki je samovoljno sam kaznoval uporne podložnike vrbovškega gospostva, prispevati denar za obnovo gradu.[102] S tem v zvezi sta septembra 1637 vladarjeva komisarja v gradu Vrbovec zaslišala 41 vrbovških podložnikov, ki so se pritožili zoper krivično nasilje Janeza Pečoherja po zadušenem uporu.[103] Razdejanje grajene grajske substance nedvomno ni bistveno prizadelo, saj uporni kmetje niso premogli primernega orožja, ki bi moglo povzročiti obsežnejše poškodbe. Morda so požgali zunanje grajsko obrambno obzidje s stolpi in morda so prav takrat propadle domnevne lesene obrambne poletaže na valjastih obzidnih vogalnih obrambnih stolpih. Vsekakor so še pred letom 1640 začeli z gradbenimi deli na območju zahodnega dela zunanjega obrambnega obzidja, med severozahodnim in jugozahodnim stolpom.

102 Koropec, *Mi smo tu*, str. 198, 205–207.

103 Orožen, *Das Bisthum*, str. 172–176; Koropec, *Mi smo tu*, str. 204–207.

Primerjalni sodobni pogled na grad Vrbovec in nazarski samostan (foto: spletni vir).

Obsežna gradbena dela na Vrbovcu v drugi tretjini 17. stoletja so za ljubljansko škofijo izvedli v obdobju škofov Rinalda Scarlichija (1582–1640) in Otona Friderika grofa Buchheima (1604–1664).[104] Grad je s temi deli dobil obliko, ki jo kaže omenjena shematska upodobitev na oljni kopiji perspektivične zemljevidne ponazoritve Zgornje Savinjske doline iz časa okoli sredine 17. stoletja.[105] Na tej upodobitvi so poleg višjega grajskega jedra upodobljeni tudi trije valjasti spodnji vogalni stolpi in poleg njih vzhodni, severni in zahodni trakt. Na severnem traktu ni viden stolpič s čebulasto streho, ki je upodobljen na večji in natančnejši Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681. Prav tako ni vidne zgornje etaže z arkadnim hodnikom z iste Vischerjeve upodobitve. Na zahodni fasadi zahodnega trakta je v osrednjem delu upodobljen prehod, do katerega je speljan lesen mostovž. Tu se je najbrž primerila zmota oziroma je avtor upodobitve z željo po čim večji sporočilnosti zemljevida vhod v grajski kompleks z zakrite južne stranice premaknil na zahodno stran. V bližini gradu je že v tistem obdobju stal most čez Savinjo, ki je zaradi shematskega značaja upodobitve prav tako prikazan nekoliko lokacijsko netočno. Za datacijo upodobitve je pomembno cerkveno poslopje na vzpetini za gradom, kjer je ob Hreno-

104 Prim. Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 135; Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 63–64.

105 Objava v: Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 1; prim. Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., slika 114.

Zahodna fasada gradu na fotografiji iz okoli leta 1925 (zasebna dokumentacija Igorja Sapača).

Obokano pritličje v zahodnem traktu iz druge tretjine 17. stoletja je imelo sprva funkcijo hleva za konje, zdaj pa je tam Muzej gozdarstva in lesarstva (foto: Igor Sapač, 2016).

vi kapeli s prvotnim severovzhodnim zvonikom prikazana že tudi ladja sedanje cerkve, zgrajena po letu 1641, a še brez jugozahodnih zvonikov na glavni fasadi, ki sta nastala do leta 1661.[106]

Na opisani upodobitvi prikazana grajska celota je nastala postopno. Po koncu nevarnosti osmanskih napadov je zunanje grajsko obzidje s tremi valjastimi vogalnimi stolpi izgubilo svoj prvotni obrambni pomen in zato je bilo mogoče nanj z notranje strani postopno nasloniti nova poslopja za gospodarske in bivalne potrebe ter za iste namene uporabiti tudi stolpe. Vse kaže, da so v obdobju škofa Scarlichija najprej začeli graditi sedanji zahodni grajski trakt, ki povezuje severozahodni in jugozahodni stolp in ob katerem je vseskozi vhod v grajski kompleks; v popisu škofijskega inventarja po njegovi smrti so leta 1641 zapisali: *Im Eingang deß Gschloß hat Herr Reinaldus bischoue see: ein Stokh mit dreyen schönen Zümern, Camer, Saal vnd Khuhl aufgebaut* (Ob vhodu v grad je gospod škof Reinaldus zgradil nadstropno poslopje (štok) s tremi lepimi sobanami, sobico, dvorano in kuhinjo).[107] Zgolj ugibati je mogoče, ali je do gradnje prišlo že kmalu po letu 1631, ko je škof nastopil svojo službo, ali pa šele po kmečkem uporu spomladi 1635, kar se zdi bolj verjetno. Vsekakor je naštete prostore mogoče identificirati v prvem nadstropju zahodnega traka, ki ima sicer od prenove po drugi svetovni vojni v notranjščini povsem spremenjeno prostorsko razporeditev. Kaže se, da v Scarlichijevem obdobju gradnje novega trakta niso dokončali. Na to je mogoče pomisliti, ker zasnova obokov v pritličju kaže, da so jih najbrž sekundarno vgradili med starejše obodno zidovje trakta,[108] pa tudi na podlagi ana-

106 Prim. Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 71, 73; Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 15; Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 63.

107 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 2. zv., str. 378, op. 1079; Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 63.

108 V osrednjem od treh prostorov v pritličju zahodnega trakta so med okenskimi ostenji na zahodni steni postavljeni notranji obstenski oporniki, ki nosijo obočno

lize navedb v poznejših arhivskih virih. Po smrti Scarlichijevega naslednika škofa Buchheima so popisovalci njegove zapuščine leta 1664 med drugim zapisali: *In dem vndtern neuen Zimmern welihe Herr Otto Fridrich see: von neuen pauen lassen vnnd darundter der Roßstall, oberhalb aber Traidt Casten ist* (V spodnjem (traktu so) nove sobe, ki jih je na novo zgradil gospod Oton Friderik, pod njimi (je) hlev za konje, nad njimi pa kašča). V popisu so med drugim omenili še dve novi sobi (*In den Neuen zweyen Zimern*), pristavo (*Mayrhoff*) in portret škofa Hrena. Po smrti Buchheimovega naslednika škofa Jožefa grofa Rabatte (1620–1683) so popisovalci njegove zapuščine leta 1683 med drugim omenili *daß vndtere Neue gebäu, so von Herrn Bischouen Otto Fridrichen aufgericht worden* (spodnje novo poslopje, ki ga je postavil gospod škof Oton Friderik) in našteli naslednje prostore: *Erstes Zimmer in dem Thurn, In dem andern Zimmer für die forestier, In dem dritten Zimmer, auf dem Saal, in dem Ersten Zimmer daran, In dem andern Zimmer, daß lezte Zimmer in Thurn* (prva soba v stolpu, v drugi sobi za tujce, v tretji sobi, v dvorani, v prvi sobi poleg dvorane, v drugi sobi, zadnja soba v stolpu). Še v leta 1702 izdelanem popisu inventarja po odstopu škofa Sigismunda Krištofa grofa Herbersteina (1644–1716) je omenjena *daß vndtere Neue gebau, so von Herrn Bischouen Otto Fridrichen aufgericht worden* (nova stavba, ki jo je postavil gospod škof Oton Friderik).[109]

Po navedbah v inventarnih popisih ter na podlagi primerjave sedanjega stanja in s starimi fotografijami dokumentiranega stanja grajskega kompleksa pred letom 1944 je mogoče sklepati, da so po letu 1630 z naslonitvijo na notranjo stran zahodne stranice zunanjega grajskega obrambnega obzidja v obdobju škofa Scarlichija začeli graditi nov nadstropni rezidenčni zahodni trakt z dvorano, ki so ga povsem dokončali do smrti škofa Otona Friderika grofa Buchheima leta 1664. Po smrti obeh škofov izdelana inventarna popisa omenjata namreč iste prostore in pri tem obakrat navajata, da so to novi prostori. Nova škofovska dvorana je bila vsekakor – vsaj deloma – opremljena že pred letom 1641, kar kaže, da so glavnino del na zahodnem traktu opravili že v obdobju škofa Scarlichija, ki sicer – zaradi zdravstvenih težav – Vrbovca najbrž nikoli ni obiskal.[110] Traktu so priključili starejša valjasta obrambna stolpa na severozahodnem in jugozahodnem vogalu. Višino zidovja novega trakta in starejših stolpov so izenačili in stolpa – po odstranitvi starih streh z domnevno obrambno leseno poletažo – pokrili s strmima stožčastima skodlastima strehama. Trakt so pokrili z dolgo slemenasto opečno streho. V pritličju trakta so uredili niz treh zaporedno povezanih prostorov, ki so imeli sprva najbrž ravne lesene tramovne strope, najpozneje v obdobju škofa Buchheima pa so dobili sedanje banjaste oboke s sosvodnicami. V teh prostorih je bila najbrž vse do prve polovice 20. stoletja konjušnica, ki je bila dostopna skozi pozneje zazidani široki prehod v južnem delu pritličja zahodnega trakta.[111] Konjušnico so osvetljevala majhna podolžna pravokotna okna na zahodni fasadi, ki so bila le malce večja od lin podstrešne poletaže in ki so zdaj razširjena v pokončna pravokotna okna. Nad konjušnico so v prvem nadstropju novega trakta uredili niz petih bivalnih prostorov, katerim so na severozahodnem in jugozahodnem vogalu priključili še adaptirana nekdanja obrambna prostora v prvem nadstropju valjastih stolpov. Osrednji prostor tako zasnovanega niza, povezanega v enfilado, so oblikovali kot podolžno pravokotno dvorano v tlorisni izmeri približno 6,5 × 11 m in osvetljeno s tremi pokončnimi pravokotnimi okni v zahodni steni. Simetrično na dvorano so postavili dva para približno kvadratnih soban in vsaka od njih je na zahodni fasadi dobila po dve okni.[112] Severna ali južna sobana je bila sprva –

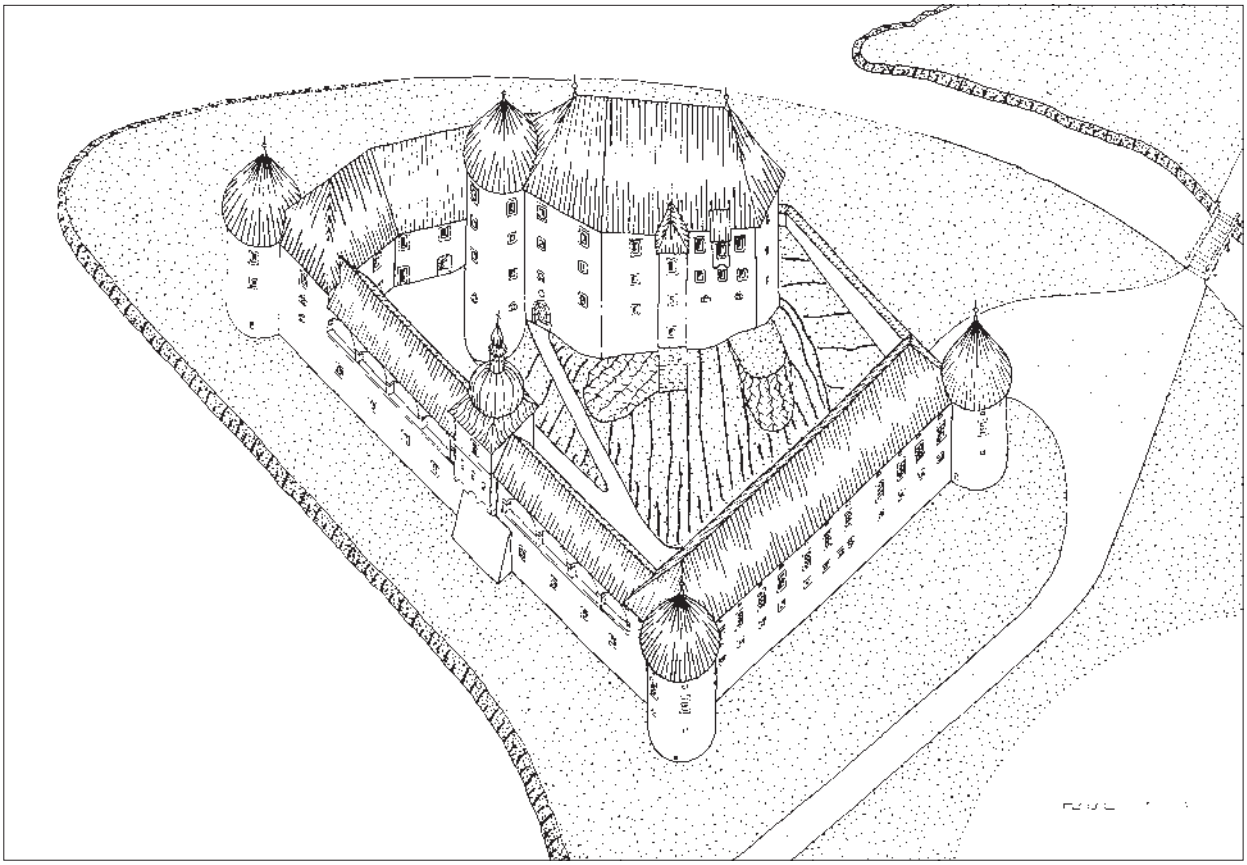
konstrukcijo in ki s svojo prisotnostjo kažejo, da so oboke domnevno sekundarno vgradili v starejše prostore. Po oblikah obokov je mogoče sklepati, da so iz 17. stoletja.

109 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 2. zv., str. 378, op. 1079; Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 63–64.

110 Že v inventarnem popisu po smrti škofa Scarlichija je leta 1614 omenjana nova dvorana in v njej velika slika z upodobitvijo zmage v znameniti bitki proti Osmanom pri Sisku 22. junija 1593: *In den Neuen Saal … Ein grosse Taffel Victoria Sisech*. V inventarnem popisu po smrti škofa Buchheima je leta 1664 omenjeno, da v dvorani med drugim visi slika Bitka pri Sisku: *auf den Sall … Schlaht vor Sissekh*. Slika je visela v gradu še leta 1683: *Fehrer ain groß lange Taffl, in gemainen Ramben, die Schlacht vor Sissekh betreffendt* (nadalje velika dolga slika v navadnem okvirju, ki kaže bitko pri Sisku) (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 2. zv., str. 381, op. 1109; prim. Kovše in Pevec, *Nazarje, zgodovinska pričevanja*, str. 19).

111 Primerljiv prostor dolge banjasto obokane konjušnice iz zgodnjega 18. stoletja je ohranjen v kompleksu gradu Podčetrtek.

112 Analizi sedanjega gradbenega stanja in stanja pred drugo svetovno vojno, ki ga dokumentirajo stare fotografije, kažeta, da dvorana v zahodnem traktu ni imela oken na dvoriščni oziroma vzhodni fasadi tega trakta in da so sedanje tri odprtine na tisti steni nastale šele med povojno adaptacijo. Stare fotografije (npr. *Zgornja Savinjska dolina*, str. 67, 68) in skicozna upodobitev Herberta Kartina iz leta 1909, ki jo hrani INDOK, kažejo, da je imela dvorana na dvoriščni oziroma vzhodni fasadni steni dva dokaj masivna in visoka dimnika, ki sta bila gotovo vezana na večji lončeni peči v severovzhodnem in jugovzhodnem kotu dvorane. Dva para soban severno in južno od dvorane sta imela okna tudi na dvoriščni oziroma vzhodni strani. Predelna stena med južnima sobanama je bila

Grad Vrbovec okoli leta 1664. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

v obdobju škofa Scarlichija – najbrž predeljena na dva manjša prostora – na sobico in kuhinjo. Zahodna fasada je v prvem nadstropju dobila 11 okenskih osi, v pritličju pa celo 12.[113] Različno število okenskih osi na najbolj poudarjeni fasadi novega reprezentativnega morda kaže na spremembo arhitekturnega koncepta med gradnjo oziroma na postopnost izvedbe gradbenih del. Ker so trakt z vzpostavitvijo vratnih prehodov povezali s starejšima vogalnima stolpoma so prvotne obrambne odprtine v prvem nadstropju obeh stolpov razširili in preoblikovali v dokaj velika pokončna pravokotna okna, ki jih kaže že Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681 in ki so bila – prav tako kot okna na novem traktu – brez poudarjenih obrob. Odsotnost ambicioznejše oblikovanih okenskih okvirov kaže, da so gradnjo novega trakta speljali brez posebnih likovnih ambicij in s precejšnjo težnjo k varčnosti in k racionalnemu gospodarjenju.[114] Zato tudi ni posebno presenetljivo, da so nad nizom soban z novo glavno grajsko dvorano zgradili še podstrešno poletažo, ki so jo do konca druge svetovne vojne na fasadah osvetljevala preprosta podolžna pravokotna okenca brez obrob.[115] Poletaža je imela funkcijo shrambnega prostora oziroma kašče in zato gotovo ni bila prečno predeljena s predelnimi stenami ter ni imela stropa in je bila odprta proti razmeroma visoki leseni strešni konstrukciji.[116] Na podlagi razpoložljive historične doku-

dopolnjena z manjšim dimnikom, ki se je do leta 1944 dvigoval nad vzhodno strešino zahodnega trakta. Južna sobana je imela okno tudi na kratki južni fasadi zahodnega trakta.

113 Število osi na fasadi se od druge tretjine 17. stoletja do danes ni spremenilo, kar je mogoče sklepati tudi po Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681. Pri tem je treba opozoriti na zavajajočo upodobitev Carla Reicherta iz leta 1864, ki zmotno kaže v predelu dvorane 4 okenske osi (prim. Reichert, *Einst und jetzt*, str. 54; *Schöne alte Steiermark*, str. 119; Stopar, in Premzl, *Slovenještajerske vedute*, str. 14, R 30; Kovše in Pevec, *Nazarje, zgodovinska pričevanja*, str. 16; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 7).

114 V obdobju škofa Scarlichija je bila ljubljanska škofija v slabem finančnem položaju (Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 32). Zato zelo varčna izvedba gradnje novega vrbovškega zahodnega grajskega trakta nikakor ni presenetljiva.

115 Okenca so bila na požganem zahodnem traku vidna še nekaj časa po drugi svetovni vojni. Prim. fotografijo iz leta 1945 v: Bajt et al., *Slovenska kronika*, str. 166; Štih et al., *Slovenska zgodovina*, str. 672. Starejše fotografije kažejo, da je imela zahodna fasada 11 podstrešnih okenc, vzhodna fasada pa manj: nad prostorom dvorane sta bili tam dve okenci, nad južnim delom trakta pa je bilo samo eno okence.

116 Primerljivo zasnovana podstrešna poletaža iz 16. ali 17. stoletja je ohranjena na dvorcu Podkraj oziroma Podgora blizu Raven na Koroškem (prim. Stopar, *Grajske stav-*

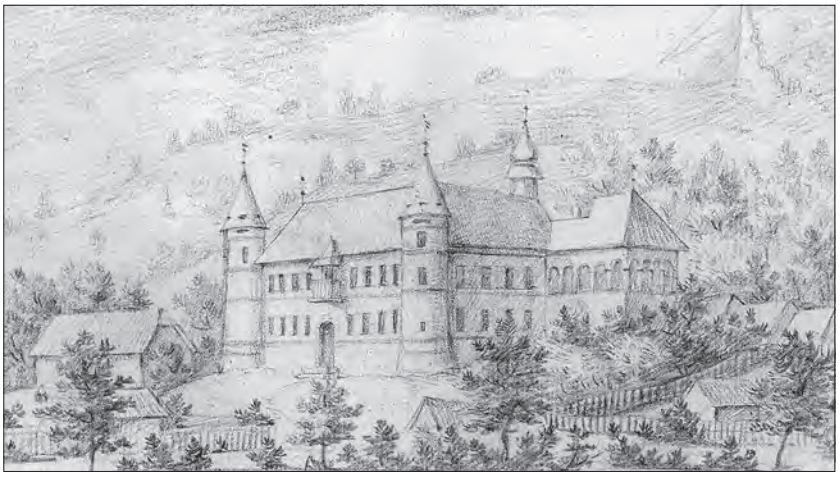
mentacije ni mogoče ugotoviti, kje je bil sprva dostop do podstrešne poletaže in kakšno obliko je imel. Vsekakor pritličje s hlevom za konje ni bilo neposredno povezano s prvim nadstropjem, kjer so bili reprezentativni bivalni prostori, in prav tako iz prvega nadstropja do podstrešne poletaže ni bilo speljano masivno zidano stopnišče. Dostop do prostorov prvega nadstropja zahodnega trakta je bil najbrž vseskozi do konca druge svetovne vojne na severnem zaključku vzhodne fasade, ob stiku s starejšim severnim grajskim zunanjim obzidjem in tam, kjer so po nastanku zahodnega trakta nanj naslonili malce mlajši in ožji severni grajski trakt. Tam je ob severni sobani z izgradnjo zahodnega trakta nastal manjši prostor, ki je imel najbrž funkcijo vhodne veže pred enfilado in zdi se, da so tam uredili tudi stopniščni dostop do podstrešne poletaže.

Malce po gradnji novega rezidenčnega zahodnega trakta, ki je dobil značaj novega renesančnega grajskega palacija z glavno grajsko dvorano, ki ga je mogoče smiselno primerjati z okoli leta 1617 zgrajenim glavnim traktom dvorca Pogled v Mlačah blizu Slovenskih Konjic in ki je ustvaril arhitekturno-kompozicijsko protiutež gospodarskemu vzhodnemu traktu, so z naslonitvijo na severni del vzhodne fasade zahodnega trakta, severni del zahodne fasade vzhodnega trakta in notranjo stran severne stranice zunanjega grajskega obrambnega obzidja postavili še dolgi severni vezni trakt. Tisti trakt je gotovo nastal še v obdobju škofa Buchheima, pred letom 1664, in najverjetneje še pred sredino 17. stoletja, saj je na omenjeni Buchheimovi zemljevidni ponazoritvi Zgornje Savinjske doline že upodobljen. Ker je trakt po požigu leta 1944 skoraj v celoti propadel, je njegovo nekdanjo zasnovo mogoče analizirati predvsem na podlagi predvojnih fotografij in historičnih upodobitev.[117] Njegova dolžina je bila s približno 51,5 m enaka dolžini sedanjega severnega trakta, širina pa je bila za približno 2,5 m manjša in je znašala približno 4,8 m. Višina zidovja je bila približno 1,2 m nižja od višine vrha zidovja sedanjega severnega trakta in malce nižja od prvotne višine vrha zidovja zahodnega trakta. Pred letom 1944 je bil enonadstropen in je imel na severni fasadi v nadstropju devet oken, v pritličju pa samo eno. Okna v nadstropju te fasade so bila razporejana simetrično glede na osrednje okno, ki je bilo od sosednjih dveh oken odmaknjeno precej bolj, kakor so znašale enakomerne razdalje med štirimi okni na vzhodni strani in drugimi štirimi okni na zahodni strani. Približno 1 m pod nivojem okenskih polic v prvem nadstropju je bil na severni fasadi lahno izstopajoč tanek vodoravni venčni zidec, ki je potekal v višini tal nadstropja in približno 2 m nad nivojem tal prvega nadstropja zahodnega trakta. Velika razlika med nivojema tal prvega nadstropja v severnem in zahodnem traktu je kazala, da sta trakta nastala v ločenih stavbnih fazah in nikakor ne na podlagi enotnega arhitekturnega koncepta. Severni trakt je nedvomno nastal z naslonitvijo na zahodni trakt in ne obratno, njegova dokumentirana majhna širina pa dokazuje, da so ga zasnovali kot pokrit vezni hodnik. Na dokaj zanesljivi Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681 je na lokacijah poznejših osmih oken na vzhodni in zahodni strani prvega nadstropja severne fasade trakta upodobljenih osem polkrožno zaključenih arkadnih odprtin, med katerimi je na malce iz fasadne črte izstopajočem konzolnem pomolu s tremi okenci višji oglati stolpič s slikovito čebulasto streho. Analiza predvojnih fotografij kaže, da so dokaj široke in v proporcih že zgodnjebaročno občutene fasadne arkade iz 17. stoletja pred sredino 19. stoletja zazidali ter jih nadomestili s preprostimi ožjimi pokončnimi pravokotnimi okni, okenca pritličja pod arkadami pa povsem zazidali. Upodobljene nekdanje arkade na zunanji fasadi nekdanjega severnega trakta kažejo, da so enake arkade sočasno stale tudi na dvoriščni fasadi tega trakta, saj brez njih arkade na zunanji fasadi ne bi bile smiselne. Na Vrbovcu je torej pred letom 1681 nastala elegantna arkadna galerija, ki je prostor notranjega grajskega dvorišča na atraktiven način odpirala proti reki Savinji. Tovrstni motivi renesančnih veznih traktov z arkadnimi galerijami so se na Štajerskem in Koroškem uveljavili že v drugi polovici 16. stoletja in so ostali priljubljeni do druge polovice 17. stoletja.[118] Na Buchheimovi zemljevidni ponazoritvi Zgornje Savinjske doline vrbovška arkadna galerija sicer ni vidna, a gotovo

be. Četrta knjiga, str. 64–67). V 17. stoletju so bile gradnje podstrešnih poletaž nad bivalnimi prostori dvorcev zelo uveljavljene in postavljali so jih tudi na bolj ambicioznih arhitekturah, kakršne so bile npr. dvorci Eggenberg pri Gradcu (okoli leta 1625), Ravno polje pri Ptuju (okoli leta 1670) ali Laško (okoli leta 1675).

117 Prim. Jakič, *Sto gradov*, str. 208; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 13; Kovše, in Mušič, *Nazarje, slovenski Nazaret*, str. 57.

118 Značilni primeri so na gradovih Hollenegg na avstrijskem Štajerskem iz druge polovice 16. stoletja, Hallegg pri Celovcu iz časa po letu 1539, Lemberg pri Dobrni iz okoli leta 1580 in Maribor iz obdobja med letoma 1668 in 1682. Morda je tovrstni motiv v drugi polovici 17. stoletja obstajal tudi na začelni strani nekdanjega Knežjega dvorca Auerspergov v Ljubljani. Skromnejši primeri so v 17. stoletju nastali na dolenjskih gradovih Bogenšperk, Mirna in Rakovnik, kjer so arkadne hodnike naslonili na starejša obzidja, a niso ustvarili obojestransko odprtih arkadnih galerij.

Škofijski dvorec Goričane z arkadno galerijo v prvem nadstropju stranskega trakta na risbi Justusa van der Nypoorta iz okoli leta 1678 (Valvasor, Topografija, slika 74).

je že takrat obstajala, saj trakt, ki bi obsegal zgolj pritličje, zaradi konfiguracije terena ne bi bil izvedljiv,[119] sekundarna odstranitev sprva morda zaprtega veznega hodnika v nadstropju in njegova nadomestitev z odprtim arkadiranim hodnikom pa se upoštevaje kratko časovno obdobje, v katerem bi do tega moglo priti, in funkcijo gradu z ne posebno izpostavljeno rezidenčno vlogo nikakor ne zdi smiselna možnost.

Na Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681 dokumentirana in s fotografijami iz obdobja pred letom 1944 potrjena nekdanja arkadna galerija je bila zasnovana tako, da so se arkade simetrično navezovale na središčno postavljeni konzolni pomol oziroma stolpič, ki je zato gotovo nastal sočasno z arkadami. Dokumentirana oblika konzolnega pomola kaže, da je nastala še v skladu z renesančnimi arhitekturnimi usmeritvami, ki so na tem območju po sredini 17. stoletja izzvenele, po drugi strani pa z laterno zaključena čebulasta streha vrh stolpiča s svojo značilno zgodnjebaročno obliko kaže, da ni mogla nastati prav veliko pred sredino 17. stoletja.[120] Na podlagi teh ugotovitev je mogoče zaključiti, da so severni vezni trakt z dolgo arkadno galerijo v nadstropju in višjim stolpičastim poudarkom zgradili v času okoli sredine 17. stoletja in najbrž malce pred nastankom Buchheimove zemljevidne ponazoritve Zgornje Savinjske doline.

Za razliko od zahodnega trakta so severni trakt oblikovali kot veliko bolj ambiciozno arhitekturno stvaritev in gotovo je pri tem po naročilu škofa Buchheima sodeloval usposobljen stavbenik oziroma arhitekt. V obdobju škofa Buchheima so gradbena dela na Vrbovcu potekala že vsaj leta 1643, ko si jih je ogledal generalni vikar ljubljanske škofije in Buchheimov dolgoletni glavni zaupnik Frančišek Maksimilijan Vaccano.[121] V za-

119 Pritlična etaža severnega trakta je bila na vzhodnem delu notranjega grajskega dvorišča najverjetneje za približno 2 m vkopana v teren in je imela funkcijo kleti. Sedanji talni nivo pritličja severnega trakta je bistveno nad nekdanjim. Prvotna talna površina severnega trakta iz 17. stoletja je zasuta pod pritličnimi prostori sedanjega severnega trakta. Nivo notranjega grajskega dvorišča ob severnem traktu so najverjetneje nekoliko dvignili, ko so v 18. stoletju porušili grajsko jedro in so z ruševinskim materialom izravnavali notranje grajsko dvorišče.

120 Stolpičasti nastavek nad vrbovško arkadno galerijo je mogoče do določene mere primerjati z dokumentiranim nekdanjim paviljonskim nastavkom vrh arkadne galerije na začeli strani Knežjega dvorca v Ljubljani, zgrajenega v glavnem v zgodnjih šestdesetih letih 17. stoletja in porušenega po potresu leta 1895. Stolpičasti paviljonski nastavek knežjega dvorca je najbolj nazorno upodobljen na veduti Folperta van Ouden Allena iz okoli leta 1665. Prim. Šumi, *Arhitektura 17. stoletja*, str. 116–119.

121 Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 64; prim. Seražin, Lombardske, str. 27. V uporabljenih virih ni podatkov o izvajalcih gradbenih del pri prenovi Vrbovca med letoma 1643 in 1648. Najbolj verjetna se zdi domneva, da je gradbena dela izvedla stavbarska delavnica de Donino iz Ljubljane, ki je imela v Ljubljani in na Kranjskem na gradbenem področju v prvi polovici 17. stoletja monopolni položaj in ki je veliko gradila tudi za ljubljansko škofijo (prim. Seražin, Lombardske, str. 27–28). Za to domnevo govori tudi podatek, da je Francesco Abondio de Donino († 1638 ali 1639) že v času škofa Hrena v dvajsetih letih 17. stoletja prenavljal grad in leta 1625 tlakoval obnovljeno grajsko kapelo. Verjetno se zdi, da je v tridesetih letih 17. stoletja novi zahodni grajski trakt, ki v detajlih sicer ni ambiciozna gradnja, kot celota pa je dovolj spretna arhitekturna kompozicija, zgradil omenjeni Francesco Abondio de Donino ali pa njegov bratranec Abondio de Donino mlajši (okoli 1591–1652), ki je bil v tistem času vodilni stavbenik na Kranjskem in skupaj z bratrancema deloval v skupnem podjetju. Abondio de Donino mlajši je med letoma 1628 in 1630 postavil Črni stolp na Ljubljanskem gradu, leta 1629 novo hišo za Ditriha barona Auersperga na lokaciji poznejšega Auerspergovega Knežjega dvorca ob Novem trgu v Ljubljani, v letih 1633 in 1634 mestno gostišče v predmestju Ljubljane in leta 1634 lastno hišo v Ljubljani (sedaj Križevniška ulica 3). Že vsaj leta 1639 je za Volfa Engelberta grofa Auersperga in grofa Kočevskega (1610–1673) gradil palačo oziroma tako imenovani Knežji dvorec ob Novem trgu v Ljubljani (dokončana po de Doninovi smrti, leta 1673). Med letoma 1639 in 1641 je zgradil okrogli stolp vicedomske palače v Ljubljani. Leta 1642 je prezidal romarsko cerkev Marijinega oznanjenja

četku leta 1646 si je Vaccano prizadeval pridobiti dobrega arhitekta, ki bi narisal načrt za grajski portal. Junija 1649 se je odločil, da bo za to poprosil Francesca Olivierija († 1655). Olivieri se je povabilu odzval in dokumentirano je, da je leta 1655 v gradu obnovil poškodovano stopnišče.[122] Olivieri je bil v tistem obdobju vodilni arhitekt na Kranjskem in je v obdobju škofa Buchheima pogosto sodeloval z ljubljansko škofijo.[123] Sodelovanje je bilo pogojeno s svetovljansko razgledanostjo in gospodarsko uspešnostjo škofa Buchheima, ki je bil poleg tega tudi ljubitelj likovne umetnosti in se zaradi sporov ni rad zadrževal v provincialni in s spletkarjenjem zaznamovani Ljubljani.[124] V njegovem obdobju je bilo za ljubljansko škofijo uresničenih nekaj ambicioznih in dokaj obsežnih arhitekturnih podvigov.[125] Pri tem med profanimi

na Rožniku pri Ljubljani. Med letoma 1650 in 1652 je s Francescom Olivierijem sodeloval pri načrtovanju oziroma po nekaterih navedbah tudi gradnji cerkve in samostana klaris v Ljubljani. V začetku gradbene sezone leta 1644 se je zadrževal v Celju, kar bi lahko kazalo na njegovo delovanje na Štajerskem in v Vrbovcu. Istega leta je pripravil načrt za popravilo razdejanega srednjeveškega gradu Goričane, vendar del niso izvedli. Leta 1645 je začel s pripravami na obokanje ljubljanske cerkve sv. Petra, vendar so načrte opustili. Leta 1644 je začel obsežno prezidavo ljubljanske knezoškofijske palače, kjer ga je najkasneje po smrti leta 1652 zamenjal Francesco Olivieri, ki je dela zaključil do leta 1655 (Lubej, Donino, str. 557; Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 39, 40, 44, 49, 55; Weigl, Ljubljanska palača, str. 31, 35, 36, 37, 41, 42, 45; Sapač, Arhitekturnozgodovinski, str. 806).

122 Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 64. Omenjeno stopnišče ni več ohranjeno in njegove lokacije ni mogoče opredeliti.

123 Francesco Olivieri je izhajal iz Ancone in je prišel na Kranjsko, ko se je tam po prenehanju nevarnosti osmanskih vpadov zelo razmahnila gradbena dejavnost ter ko so v poreformacijskem duhu začeli graditi številne nove cerkve in samostane. Bil je načrtujoči arhitekt, pa tudi stavbenik in kamnosek. Na Kranjsko je prišel z Reke, kjer je v poznih tridesetih letih 17. stoletja sodeloval pri gradnji jezuitske cerkve sv. Vida. Na Reki je prebival do leta 1650, a je od tam v štiridesetih letih 17. stoletja pogosto odhajal delovat na Kranjsko, kjer je posredno prvič dokumentiran leta 1642 in sicer v zvezi z gradnjo romarske cerkve sv. Trojice nad Vrhniko (zgrajena med letoma 1642 in 1654, deloma predelana leta 1677). Kmalu se je uveljavil kot najpomembnejši arhitekt na Kranjskem v obdobju okoli sredine 17. stoletja. Med letoma 1646 in 1655 je bil zaposlen kot deželni arhitekt za Kranjsko in sočasno je pogosto deloval tudi v službi škofa Buchheima. V tistem obdobju je sodeloval pri vseh pomembnejših gradnjah v Ljubljani. Sodeloval je tudi z v Ljubljani in širše delujočo stavbarsko delavnico de Donino oziroma Abondiem de Doninom. Med letoma 1644 in 1655 je s stavbenikom Abondiem de Doninom mlajšim († 1652) sodeloval pri prenovi in povečanju škofijske palače v Ljubljani. Leta 1649 je svetoval v zvezi z načrtovanjem obokanja (stare) cerkve sv. Petra v Ljubljani. Med letoma 1649 in 1655 je za ljubljansko škofijo sodeloval pri prenovi gradu Vrbovec, pri načrtovanju in gradnji novega škofovskega dvorca v Goričanah ter pri manjših prenovitvenih delih v ljubljanski stolnici. Med letoma 1650 in 1655 je z Abondiem de Doninom sodeloval pri načrtovanju ter gradnji cerkve in samostana klaris v Ljubljani. Med letoma 1650 in 1654 je izvedel preureditev oziroma nadomestitev vodnjaka na Starem trgu v Ljubljani. Od leta 1652 je vodil gradnjo jezuitske gimnazije v Ljubljani (dokončano 1658, pozneje podrto). Od leta 1654 je najbrž sodeloval pri gradnji samostana in cerkve diskalceatov ter prezidavi palače Janeza Andreja grofa Auersperga v Ljubljani (pozneje palača Mestnega muzeja Ljubljana). Na podlagi slogovnih značilnosti je Olivieriju pripisano še načrtovanje romarske cerkve Marijinega vnebovzetja v Novi Štifti pri Ribnici (zgrajena med letoma 1641 in 1671), avguštinske (zdaj frančiškanske) cerkve Marijinega oznanjenja v Ljubljani (zgrajena med letoma 1646 in 1660), romarske cerkve sv. Trojice na Vinjem Vrhu pri Semiču (gradnja začeta leta 1647), kapele Božjega groba v Štepanji vasi pri Ljubljani (zgrajena v letih 1653 in 1654), kapele Božjega groba v romarski cerkvi v Novi Štifti pri Gornjem Gradu (zgrajena 1655, pozneje porušena) in romarske cerkve sv. Jožefa nad Preserjem pri Ljubljani (zgrajena okoli leta 1658, po Olivierijevi smrti). Olivieri je imel izjemen pomen pri uvajanju novih, iz Lombardije izvirajočih zasnov sakralne arhitekture, ki so se v 17. stoletju razširile po vsej Kranjski. V zvezi z njegovim življenjem in delom je ohranjenih dokaj malo arhivskih dokumentov. Znano je, da se mu je v Ljubljani, zatem ko se je tam stalno naselil, leta 1652 rodil sin Frančišek Pavel. Umrl je pred januarjem 1656, ko je njegova žena Ana Marija omenjena kot vdova. Pokopali so ga v Ljubljani. Na podlagi ohranjenih dokumentov je mogoče sklepati, da je bil Olivieri kot arhitekt predvsem načrtovalec in da je izvedbo del v glavnem prepuščal lokalni stavbarski delavnici de Donino (Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 37–55; Seražin, Lombardske, str. 28–30; Pintarić, *Naručitelji*, str. 362; prim. Lubej, Auerspergi, str. 43; Lubej, Donino, str. 557).

124 Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 33–36.

125 Najbolj ambiciozna profana gradnja škofa Buchheima je dvorec ljubljanske škofije v Goričanah, ki so ga kot nadomestilo za leta 1613 pogoreli istoimenski srednjeveški grad po načrtih in pod vodstvom Francesca Olivierija začeli graditi leta 1649 ter ga povsem dokončali leta 1667, nato pa od leta 1744 celovito poznobaročno preoblikovali ter v letih 1830 in 1831 zelo okrnili s podrtjem obeh stranskih traktov. Gradnja goričanskega dvorca je na Kranjskem uveljavila nove zgodnjebaročne arhitekturne usmeritve ter z njimi presegla renesančno arhitekturno tradicijo iz 16. stoletja in prve polovice 17. stoletja (prim. Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 37, 43–45; Seražin, Lombardske, str. 20). Ugibati je mogoče, ali je dvorec v Goričanah morda prav po vzoru Vrbovca na vogalih vedutno najbolj izpostavljenega trakta dobil valjasta vogalna stolpa. Arhitekturno manj ambiciozen, a kljub temu dokaj obsežen gradbeni podvig škofa Buchheima je bil prenova škofijske palače v Ljubljani, ki so ji med letoma 1644 in 1655 v sodelovanju s stavbenikom Abondiem de Doninom mlajšim († 1652) in Francescom Olivierijem dodali drugo nadstropje, preoblikovali glavno fasado, vgradili nov glavni portal, obnovili dvoriščne lesene hodnike in poslikali glavne sobane (Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 36–43). Ker palača za škofa Buchheima ni bila edina in najbolj priljubljena rezidenca, je razumljivo, da takrat na notranjem dvorišču še niso zgradili elegantnih dvonadstropnih arkadnih hodnikov. Te je šele leta 1695 dodal Sigismund Krištof grof Herberstein (1644–1716), ki je bil ljubljanski škof med letoma 1683 in 1701 (Steska, Ljubljanski, str. 30). V ljubljanski stolnici je

gradnjami, poleg prenove škofijske palače v Ljubljani, izstopa postavitev povsem novega reprezentativnega škofovskega dvorca v Goričanah, ki se je po Olivierijevih načrtih začela leta 1649, sočasno z dokumentiranim začetkom Olivierijevega sodelovanja pri prenovi Vrbovca.[126] Obliko dvorca v Goričanah po dokončanju gradnje kažeta dve upodobitvi iz okoli leta 1678, ki sta vključeni v album risb oziroma skic za Topografijo sodobne vojvodine Kranjske Janeza Vajkarda Valvasorja.[127] Na teh upodobitvah so razpoznavne nekatere arhitekturne značilnosti, ki so jih poznejši gradbeni posegi v 18. in 19. stoletju zabrisali in ki so zanimive zaradi vzporedij z dokumentiranimi prvinami na nekdanjem vrbovškem severnem traktu. Pozornost vzbujajo zlasti nenavadne arkadne galerije v prvem nadstropju na zunanjih fasadah obeh stranskih traktov, ki so dopolnjevale motiviko arkad na kvadratnem notranjem dvorišču dvorca. Zgovoren je tudi oglati stolpič, ki se nad glavnim vhodom v dvorec dviguje nad dvoriščnimi arkadami. Med letoma 1649 in 1667 dokončan in pozneje odstranjen razgiban preplet goričanskih arkadnih galerij je bil v slovenskem prostoru edinstven in gotovo plod dela spretnega arhitekta ter usmeritev razgledanega in ambicioznega naročnika. Isto velja za vrbovško arkadno galerijo. Pomisliti je dopustno, da je prav Olivieri za obe škofovski rezidenci sočasno razvil atraktivna in edinstvena arhitekturna koncepta, zaznamovana s slikovito, lahkotno in obenem monumentalno uveljavitvijo arkad na zunanjih fasadah v kombinaciji s poudarjenima strešnima stolpičastima nastavkoma.[128] V prid tej tezi govori tudi dejstvo, da se je pomen Vrbovca v obdobju Buchheima spremenil; škof je – najbrž zaradi bližine loretske kapele na vzpetini za gradom, pa tudi zaradi mirnega podeželskega okolja ob rečnem sotočju – sem rad prihajal in grad je takrat dejansko postal ena od škofijskih rezidenc ter ni bil več zgolj središče zemljiškega gospostva, kakor v tridesetih letih 17. stoletja.[129]

Na ambiciozno zasnovo vrbovškega severnega trakta je gotovo vplivala tudi gradbena dejavnost v zvezi z nadaljnjim razvojem leta 1625 dokončane Marijine oziroma loretske kapele; škof Buchheim je 7. junija 1641 ob kapeli položil temeljni kamen za gradnjo nove cerkve in frančiškanskega samostana in dokaj obsežni stavbni kompleks na vzpetini nad gradom je po dveh desetletjih postopne gradnje 25. septembra 1661 tudi posvetil.[130] Monumentalno oblikovana dvostolpna glavna fasada nove cerkve je postala za širši prostor pomemben grajeni simbol in kaže, da se je na ta pomen navezovala tudi atraktivna arkadna galerija na proti reki Savinji obrnjeni grajski fasadi. Grad je v tistem obdobju dodatno pridobil na pomenu tudi s postavitvijo lesenega mostu čez Savinjo v drugi četrtini 17. stoletja.[131] Z arkadne galerije vrh severnega trakta je bil omogočen odličen pogled na most in na promet preko njega.

Nastanek novega samostana z dokaj veliko cerkvijo je nedvomno tudi vsebinsko vplival na grajski kompleks pod njim. Vse kaže, da kapela škofa Hrena, ki je bila najverjetneje v neudobnem in težje dostopnem grajskem jedru na skali, v tistem obdobju ni več zadostovala in da so uredili novo kapelo s patrocinijem Kristusovega trpljenja.[132] Upoštevaje funkcijo Vrbovca kot ško-

škof Buchheim preuredil prezbiterij in začel razmišljati o gradnji novega prezbiterija. V (stari) šempetrski cerkvi v Ljubljani je načrtoval gradnjo obokov, česar pa nato niso uresničili (Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 45–50).

126 Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 37, 43–45.

127 Valvasor, *Topografija*, sliki 74 in 97. Prva upodobitev, ki jo je najverjetneje na terenu ustvaril Justus van der Nypoort (1625–1692), je natančnejša, druga, ki je v kavalirski perspektivi in s peresom nastala v delavnici, pa je nazornejša v odnosu do celotne arhitekturne kompozicije.

128 Tu je smiselno opozoriti še na slikoviti motiv široko razpetih pritličnih arkad, ki so prislonjene na zunanjščine z Olivierijevim opusom povezanih romarskih cerkvah sv. Trojice nad Vrhniko in Marijinega vnebovzetja v Novi Štifti pri Ribnici.

129 Prim. Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 63. Pomen Vrbovca kot škofovske rezidence se je še povečal, ko je škof Buchheim gornjegrajsko zemljiško gospostvo za tri leta, od 24. aprila 1652 do 24. aprila 1655, oddal v zakup. Prim. Svetina, Odlomek, str. 86.

130 Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 63, prim. Kovše in Pevec, *Nazarje, zgodovinska pričevanja*, str. 24–26, 32–38.

131 Most je nastal po letu 1625 in pred nastankom Buchheimove zemljevidne ponazoritve Zgornje Savinjske doline (prim. Vrečer, *Savinjska dolina*, str. 146). Na Vischerjevih upodobitvah most ni označen.

132 Na ureditev nove kapele je mogoče sklepati po spremembi patrocinija. Leta 1617 urejena kapela škofa Hrena je imela oltar s patrocinijem sv. Nikolaja, svetih škofov in spoznavalcev, angela varuha ter vse nebeške vojske (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 117, 220). Ana Lavrič je po omembi velike oljne slike z motivom Kristusovega pasijona in dveh manjših slikah (*Ein grosses Passion Bildt von oel farben. Mehr zwen khleine Taffelein*) v leta 1641 izdelanem inventarnem popisu po smrti škofa Scarlichija domnevala, da se je patrocinij kapele spremenil že v Scarlichijevem obdobju (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 136, 2. zv., str. 379, op. 1088). A upoštevaje ugotovljeni stavbni razvoj gradu ni verjetno, da so že takrat uredili oziroma zgradili novo kapelo. To se je gotovo zgodilo šele v obdobju škofa Buchheima. V leta 1664 izdelanem inventarnem popisu po njegovi smrti je zapisan podatek: *Auf den Sall – Ein grosses Quader St: ob dem Altar Christi begröbnuß* (V dvorani – velika slika z motivom Kristusovega pokopa), sledi pa *Inuentarium Capellae zu Altenburg* (Inventar kapele v Vrbovcu). Popisovalci inventarja po smrti škofa Jožefa grofa Rabatte so o kapeli gradu Vrbovec leta 1683 zapisali: *Inuentarium der Capelln alda - Daß Altar bildt Sepultura Christi* (Inventar kapele – oltarna slika Kristusov pokop) (Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 2. zv., str. 379, op. 1088).

Severna fasada gradu Vrbovec z nizom oken, ki so nastala z zazidavo prvotnih arkadnih odprtin, na fotografiji iz okoli leta 1925 (zasebna zbirka).

fovske rezidence je upravičeno pomisliti, da je bila grajska kapela od časa okoli sredine 17. stoletja v osrednjem delu prvega nadstropja severnega veznega trakta in da je na Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681 dokumentirani dokaj široki fasadni konzolni pomol s tremi okenci in stolpičem s čebulasto streho oblikoval približno 5,5 m široki oltarni prostor te kapele. Domnevati je dopustno, da je bila kapela zasnovana na kvadratni talni ploskvi in da je segala od tal prvega nadstropja v prostor stolpičastega nastavka ter da je v notranjosti dosegala višino do 5 m. Morda je bila kupolasto obokana. Vanjo sta najbrž vodila stranska prehoda z arkadnih galerij na njeni vzhodni in zahodni strani, glavni vhod pa je bil na dvoriščni strani – obrnjen proti jugu in dostopen preko zunanjih stopnic. V opisani obliki bi bilo kapelo – ki jo zapuščinski inventarni popis iz leta 1664 navaja za omembo dvorane (v prvem nadstropju zahodnega trakta), na podlagi česar je mogoče sklepati, da je bila razmeroma blizu dvorane, – mogoče zelo ustrezno umestiti med druge grajene dosežke škofa Buchheima in v opus arhitekta Olivierija.

Najverjetneje gradbena dela na Vrbovcu leta 1655, ko je arhitekt Olivieri umrl, še niso bila povsem zaključena. Pomisliti je dopustno, da je zatem grad za škofa Buchheima prenavljal še stavbenik in štukater Francesco Rosina († 1675), ki je sicer v glavnem deloval v Ljubljani in na Dolenjskem, po smrti Abondia de Donina ml. leta 1652 prevzel vlogo vodilnega ljubljanskega zidarskega mojstra ter je maja 1656 umrlega Olivierija nasledil v službi deželnega stavbnega mojstra na Kranjskem.[133]

Morda ni naključje, da so na vrbovškem severnem traktu, na zahodnem traktu palače grofov Auersperg (sedanjem Mestnem muzeju) v Ljubljani, na dvorišču nekdanjega Auerspergovega Knežjega dvorca v Ljubljani in na dvorišču nekdanjega gradu oziroma dvorca v Kočevju nastale primerljive elegantne arkade z drzno na široko raztegnjenimi loki.

GRADBENI POSEGI V GRAJSKEM KOMPLEKSU V 18. IN 19. STOLETJU

V zadnji tretjini 17. stoletja Vrbovec več ni bil deležen obsežnejših gradbenih posegov. Po smrti škofa Buchheima leta 1664 je naglo izgubljal rezidenčni pomen in je znova postal predvsem upravno središče škofijskega zemljiškega gospostva. V obdobju baročnega razcveta je bil premalo udoben, razkošen in reprezentativen, da bi mogel tekmovati z drugimi rezidenčnimi poslopji ljubljanske škofije. Njegov rezidenčni pomen je povsem ugasnil, ko je škof Ernest Amadej Tomaž grof Attems (1694–1757) med letoma 1743 in 1751 v bližnjem Gornjem Gradu ustvaril zelo razsežno in luksuzno novo škofovsko rezidenco, katere pomen se je še povečal po letu 1759, ko so ob njej zgradili monumentalno kolegijsko cerkev sv. Mohorja in Fortunata. Attems je med letoma 1743 in 1745 ambiciozno prezidal tudi dvorec v Goričanah in Vrbovec tako ustvarjenim odličnim poznobaročnim škofovskim rezidenčnim poslopjem nikakor več ni mogel konkurirati ter je postajal vse bolj pozabljen in posledično zanemarjen.

Zlasti srednjeveško jedro na skali, ki je že takoj po postavitvi novega rezidenčnega zahodnega trakta v drugi tretjini 17. stoletja izgubilo ves svoj nekdanji pomen, je gradbeno propadalo. Pomisliti je dopustno, da so ga po postavitvi udobnejšega in veliko lažje dostopnega zahodnega trakta uporabljali samo še kot pomožno bivališče in zlasti kot shrambno poslopje oziroma kaščo.[134] Ni si težko predstavljati, kako so zlasti s strehe visokega valjaste stolpa pozimi padale velike gmote snega in ogrožale severni in vzhodni

133 Francesco Rosina je leta 1657 kot Olivierijev naslednik dokončal gradnjo samostana klaris v Ljubljani, po Olivierijevi smrti pa je po njem nadaljeval tudi gradnjo avguštinske (zdaj frančiškanske) cerkve v Ljubljani in gradnjo jezuitske gimnazije. V petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih letih 17. stoletja je za rodovino grofov Auersperg najverjetneje gradil tako imenovani Knežji dvorec in Grofovski dvorec oziroma Turjaško palačo v Ljubljani, pa tudi temeljito prezidal in zelo povečal mestni grad oziroma dvorec v Kočevju (gradnja začeta leta 1674 in dokončana po letu 1678). Domnevno je zgradil novi vezni trakt v gradu Turjak in ga opremil s stropno štukaturo. Morda je ustvaril tudi pozneje uničene štukature v dvorcih Soteska ob Krki in Turn pri Gabrovki ter v gradu v Ribnici na Dolenjskem. Prim. Lubej, Auerspergi, str. 19–49; Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 52–60; Weigl, Ljubljanska palača, str. 42, op. 75; Seražin, Kočevski grad, str. 13–19; Sapač, Arhitekturnozgodovinski, str. 805, 810.

134 Podobna usoda je v obdobju baroka doletela prvotno romansko jedro gradu Gamberk v Zasavju.

Shematska upodobitev gradu Vrbovec po odstranitvi srednjeveškega grajskega jedra na baročni božjepotni podobici iz časa po letu 1681 oziroma iz 18. stoletja. Izrez (INDOK).

Ostanki leta 1944 pogorelega veznega trakta med grajskim jedrom in vzhodnim traktom kažejo za 18. stoletje značilno strukturo zidave v kombinaciji kamna in opeke (foto: Igor Sapač, 2016).

grajski trakt. Ko je bila visoka strešna konstrukcija grajskega jedra že dovolj načeta – morda tudi zaradi udara kakšne strele – je postala aktualna težnja k odstranitvi. Tako neprizanesljivo, kakor so v Gornjem Gradu častitljivo staro romansko baziliko nadomestili z novo večjo baročno cerkvijo in kakor so opustili bližnji grad Rudenek, ki je že v 17. stoletju izgubil rezidenčni in gospodarski pomen, so v kompleksu gradu Vrbovec v 18. stoletju skoraj povsem porušili srednjeveško jedro.[135] Natančnejšega časa izvedbe tega posega iz uporabljenih virov ni mogoče izvedeti, vsekakor pa se je to zgodilo po nastanku Vischerjeve upodobitve iz okoli leta 1681 in pred nastankom mape franciscejskega katastra iz leta 1825, v kateri je grajsko jedro označeno kot razvaljeno in v osrednjem delu preurejeno v približno 10 × 15 m veliko pravokotno vrtno površino z manjšo stavbo – razglednim paviljončkom – na kvadratni talni ploskvi z dolžino stranice približno 3 m.[136] Grajsko jedro so gotovo podrli že dolgo pred nastankom slikovite upodobitve gradu, ki jo je okoli leta 1845 ustvaril graški slikar Joseph Kuwasseg (1799–1859) in ki na območju jedra kaže precej visoka drevesa.[137] Zdi se, da so ga razvalili že pred zadnjo tretjino 18. stoletja, saj na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz časa med letoma 1763 in 1787 ni označeno in na njegovi lokaciji med vzhodnim in zahodnim traktom zeva praznina, čeprav spremno besedilo pri dokaj temeljitem opisu Vrbovca še omenja *altes Schloß* (stari grad).[138] S porušitvijo jedra je grajski kompleks izgubil slikovito srednjeveško pogojeno stopnjevanje stavbnih mas in dobil navidezno obliko renesančnega kastelnega dvorca s tremi približno enakimi valjastimi vogalnimi stolpi.

Po porušitvi grajskega jedra, od katerega je ostalo samo eskarpno romansko obodno zidovje in ruševinsko nasutje malce nad nekdanjimi talnimi nivoji pritličja,[139] so z delno uporabo ruševinskega materiala med vzhodnim zidovjem nekdanjega jedra in južnim koncem vzhodnega grajskega trakta postavili kratek pritlični vezni trakt, ki je s svojim severnim delom zasedel tudi precejšnji del površine odstranjenega srednjeveškega valjastega glavnega grajskega stolpa. Vezni trakt so zaradi prilagajanja obstoječi tlorisni

135 V tistem obdobju je v bližini tako ali drugače propadla cela vrsta pomembne grajske arhitekture. V razvaline so se spremenili gradovi Šalek, Vodriž, Dobrna, Žovnek, Stopnik in Soteska, podrli so večji del Švarcenštajna pri Velenju in obsežni južni trakt gradu Lemberg pri Dobrni.

136 SI AS 177/C/F/C343/g/A03 – Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Prihova) 1825. Paviljonček je do določene mere simbolično nadomeščal porušeni glavni grajski stolp.

137 Prim. Stopar, *Podoba*, str. 194–197; Stopar, *Slovenske vedute*, str. 95. Zanimivo, da upodobitev gradu Vrbovec ni nastala že okoli leta 1830, ko so nastale številne upodobitve štajerskih gradov in dvorcev za tako imenovano Staro Kaiserjevo suito. Prim. Kaiser, *Lithographirte Ansichten*; Kaiser, *Litografirane podobe*.

138 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 162. Spremno besedilo k avstrijskemu vojaškemu zemljevidu navaja: *Grad Vrbovec je na vzhodni strani zidan na skalo, na zahodni strani pa na zemljo, je dvonadstropen, v smeri proti zahodu je dolg 40 korakov; vzdolž Savinje je povezan s starim gradom z visokim obzidjem, primeren je za obrambo* (*Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, str. 28).

139 Celotnega zidovja niso odstranili, ker ni bilo mogoče odstraniti velike skale sredi notranjega dvorišča in tega izravnati. Na primerljiv način so v prvi polovici 18. stoletja porušili srednjeveško jedro gradu Grad oziroma Gornja Lendava na Goričkem v Prekmurju. Tudi tam je po rušitvi od nekdanjega jedra ostalo samo eskarpno obodno zidovje, ki razmejuje nižji in višji del notranjega grajskega dvorišča. Značilen tovrstni primer je tudi porušitev grajskega jedra gradu Waldenfels v Zgornji Avstriji v 18. stoletju, ker je ostanek obodnega zidovja prav tako dobil značaj eskarpe višjega platoja v sklopu notranjega grajskega dvorišča. Prim. Baumert in Grüll, *Burgen*, str. 81–82.

Pogled na grajski kompleks z baročno prenovljenim vzhodnim traktom v ospredju leta 1926 (fotografija na razglednici iz zasebne zbirke).

Pogled na grajski kompleks s predelanim severnim traktom s severozahodne strani okoli leta 1905 (fotografija na razglednici iz zasebne zbirke).

situaciji zgradili na nepravilni romboidni talni ploskvi in ga oblikovali dokaj utilitarno, brez slogovno poudarjenih stavbnih členov. Pokrili so ga s strmo opečno štirikapno streho, katere sleme je z višino nekoliko preseglo višino slemena starejše skodlaste strehe vzhodnega trakta. Po konstrukcijskih značilnostih ostankov zidovja in na ohranjenih fotografijah iz časa pred letom 1944 dokumentirani nekdanji podobi je mogoče sklepati, da je vezni trakt nastal v 18. stoletju. Vsekakor so ga zgradili pred letom 1825, saj je označen v mapi franciscejskega katastra. Najverjetneje so hkrati s postavitvijo veznega trakta prenovili vrhnjo etažo z njim neposredno povezanega vzhodnega trakta in pri tem povečali okna ki so dobila pokončno pravokotno obliko brez obrob, prav takšno kot okna na novem veznem traktu. Prostori v veznem traktu in vrhnjem nadstropju vzhodnega trakta so imeli po na predvojnih fotografijah dokumentiranih oblikah dokaj velikih oken in treh dimnikih sodeč bivalno namembnost.[140]

Zdi se, da so približno takrat, ko so zgradili nov vezni trakt in prenovili vzhodni trakt, temeljito predelali tudi reprezentativni dolgi severni grajski trakt. Ta je pred nastankom omenjene Kuwassegove upodobitve iz okoli leta 1845 izgubil arkade in konzolni pomol s stolpičem, v zazidane arkadne loke pa so vstavili manjša pokončna pravokotna okna, ki so se ohranila do leta 1944. Nekdanji arkadni hodnik so z vgradnjo predelnih sten in dimnikov spremenili v bivalne prostore ter pri tem na stiku severnega in vzhodnega trakta zgradili tudi malce višji sanitarni del.[141] Ker se

140 Bolj sistematična in natančnejša opredelitev funkcij posameznih prostorov v vrbovških grajskih traktih med 17. in 20. stoletjem bo v prihodnosti morda mogoča na podlagi poglobljene analize vseh razpoložljivih arhiviranih dokumentov, med njimi tudi vseh ohranjenih popisov inventarja po smrti posameznih ljubljanskih škofov, povezanih z Vrbovcem.

141 Prim. npr. fotografijo iz okoli leta 1903 v: Jakič, *Sto gradov*, str. 208 in upodobitev v: Reichert, *Einst und jetzt*, str. 54; *Schöne alte Steiermark*, str. 119; Stopar, in Premzl, *Slovenještajerske vedute*, str. 14, R 30. Na primerljiv način so v 18. stoletju predelali okoli leta 1580 zgrajeno arkadno galerijo vhodnega trakta gradu Lemberg pri Dobrni; tudi tam so v zazidane arkade vstavili manjša okna in enoten galerijski prostor z vgradnjo predelnih sten spremenili v

Grad Vrbovec in samostan Nazarje na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz časa med letoma 1763 in 1787 (spletni vir).

Grad Vrbovec v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 (spletni vir).

zdi verjetno, da je bila v pomolu iz druge tretjine 17. stoletja kapela in ker je vrbovška grajska kapela omenjena še leta 1720,[142] je dopustno pomisliti, da so severni trakt predelali zatem. Najpozneje takrat so prvotne line v pritličju obeh zahodnih vogalnih stolpov povečali in predelali v kvadratna okna brez obrob.[143]

Med rušenjem grajskega jedra so nekaj ruševinskega materiala gotovo uporabili za izravnavanje notranjega grajskega dvorišča in takrat so z nasipavanjem nekoliko dvignili talni nivo na severovzhodni strani. Večino ruševinskega materiala so odpeljali in porabili oziroma deponirali zunaj grajskega kompleksa. Zdi se, da so zaradi potrebe po odvažanju materiala odstranili starejši ožji porton glavnega vhoda v grajski kompleks in ga nato nadomestili s sedanjim portonom, ki ima dokaj široko odprtino. Trikotno čelo portona učinkuje klasicistično in kaže, da je najbrž nastalo v zadnji tretjini 18. stoletja ali v prvi polovici 19. stoletja. V čelo so vzidali omenjeno starejšo heraldično kartušo škofa Hrena, na kateri so že na fotografijah z zgodnjega 20. stoletja vidne poškodbe in ki so jo najverjetneje prenesli z druge lokacije, domnevno iz porušenega grajskega jedra. Najverjetneje so hkrati z oblikovanjem novega portona pred njim odstranili nekdanji leseni mostovž z dvižnim mostom ter zasuli obrambni jarek pred južnim grajskim obzidjem.

Grad Vrbovec je s pripadajočim gospostvom ostal v lasti ljubljanske škofije do leta 1786, ko je v sklopu reform cesarja Jožefa II. skupaj s sosednjima gospostvoma Rudenek in Gornji Grad prešel pod državni Štajerski verski sklad.[144] Od takrat so bili v gradu, ki je ostal središče vrbovškega zemljiškega gospostva, okrajni državni uradi.[145] Morda so takrat odstranili grajsko kapelo in utilitarno predelali severni grajski trakt. Na to je mogoče pomisliti tudi zato, ker grad pozneje – do leta 1920 – ni imel kapele in ker se zdi manj verjetno, da bi kapelo opustili že v obdobju, ko je bil grad škofijska last. Leta 1807 je država škofiji posest vrnila, a je kmalu zatem, v obdobju francoske zasedbe, med letoma 1809 in 1813, grad ponovno spadal pod verski sklad. Po umiku Francozov je Vrbovec leta 1814 znova prevzela ljubljanska škofija in ga obdržala do začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji leta 1941.[146] Uprava gospostva Vrbovec je bila združena z upravo gospostev Gornji Grad in Rudenek.[147]

bivalne sobe; na račun arhitekturne slikovitosti in reprezentativnosti so tako ustvarili več neposredno uporabnih bivalnih površin.

142 Orožen, *Das Bisthum*, str. 171, 177; Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 83 (z zmotnim sklepanjem, da se omemba iz leta 1720 nanaša na nekdanjo grajsko kapelo iz obdobja škofa Tomaža Hrena.

143 Okna so dokumentirana na upodobitvi Carla Reicherta iz leta 1864 (Reichert, *Einst und jetzt*, str. 54; *Schöne alte Steiermark*, str. 119; Stopar, in Premzl, *Slovenještajerske vedute*, str. 14, R 30) in na fotografijah iz okoli leta 1900 (*Zgornja Savinjska dolina*, str. 67, 68).

144 Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 196; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 11; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 113; Golec, Slomškov rod, str. 64; prim. Baš, Doneski, I, str. 1.

145 Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 82.

146 Schmutz, *Historisch*, str. 41; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 20; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 196; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 113.

147 Baš, Doneski, I, str. 2; Baš, Doneski, II, str. 74.

Kolorirana litografska upodobitev Vrbovca, ki jo je okoli leta 1845 za Lamplovo suito ustvaril Joseph Kuwasseg (Stopar, Podoba, str. 197).

V 19. stoletju je bil grajski kompleks na majhnem otoku vse bolj zanemarjen. Okoli leta 1860 je bil že skoraj povsem zapuščen, a gradbeno še dokaj dobro ohranjen, čeprav so bili tudi spodnji trakti že poškodovani. Od grajskega jedra na skali je takrat stalo samo še nekaj temeljnega zidovja.[148] Več pozornosti kot ohranitvi gradu so namenjali v njegovi bližini postavljenemu lesenemu mostu čez Savinjo; med letoma 1825 in 1845 so postavili nov most, ki je bil bližje grajskemu poslopju od prvotnega mostu iz 17. stoletja.[149] Še leta 1825 so bile zahodno in jugovzhodno od gradu velike razlivne površine Savinje in Drete, ki so spominjale na nekdanje močvirje – mozirje. Južno od gradu je bil krajši leseni most čez kanal za žage in ob njem večje poslopje grajske škofijske žage, ki je stalo na lokaciji sedanje glavne ceste oziroma Savinjske ceste in cestnega križišča do gradu in ki so ga porušili kmalu po letu 1978.[150] V 20. stoletju se je ta prostorska situacija zelo spremenila in vodni kanal z žagami so po letu 1978 opustili ter njegov nekdanji potek povsem zabrisali.[151]

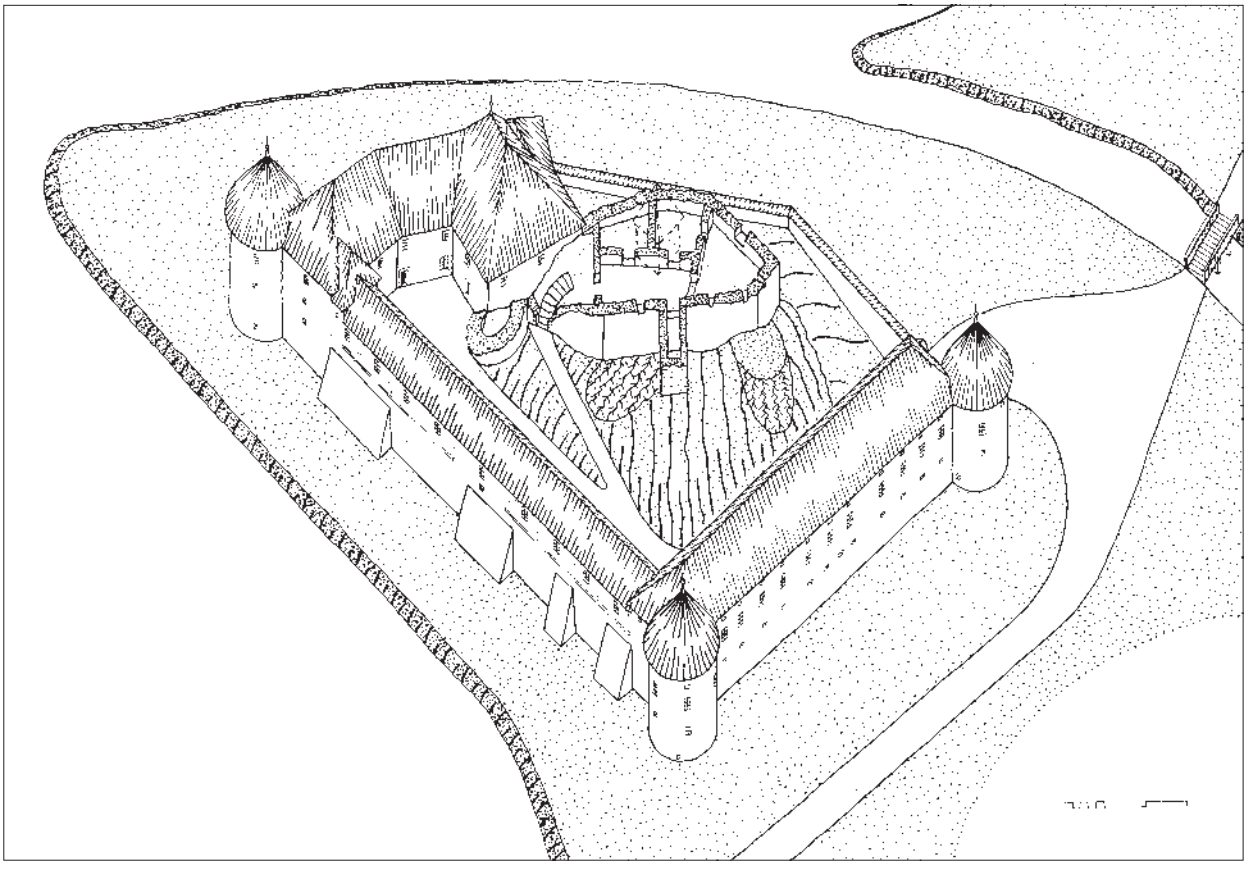
Grad Vrbovec s samostanom Nazarje na litografski upodobitvi Carla Reicherta iz leta 1864 (Reichert, Einst und jetzt).

148 Reichert, *Einst und jetzt*, str. 54; prim. *Schöne alte Steiermark*, str. 118.

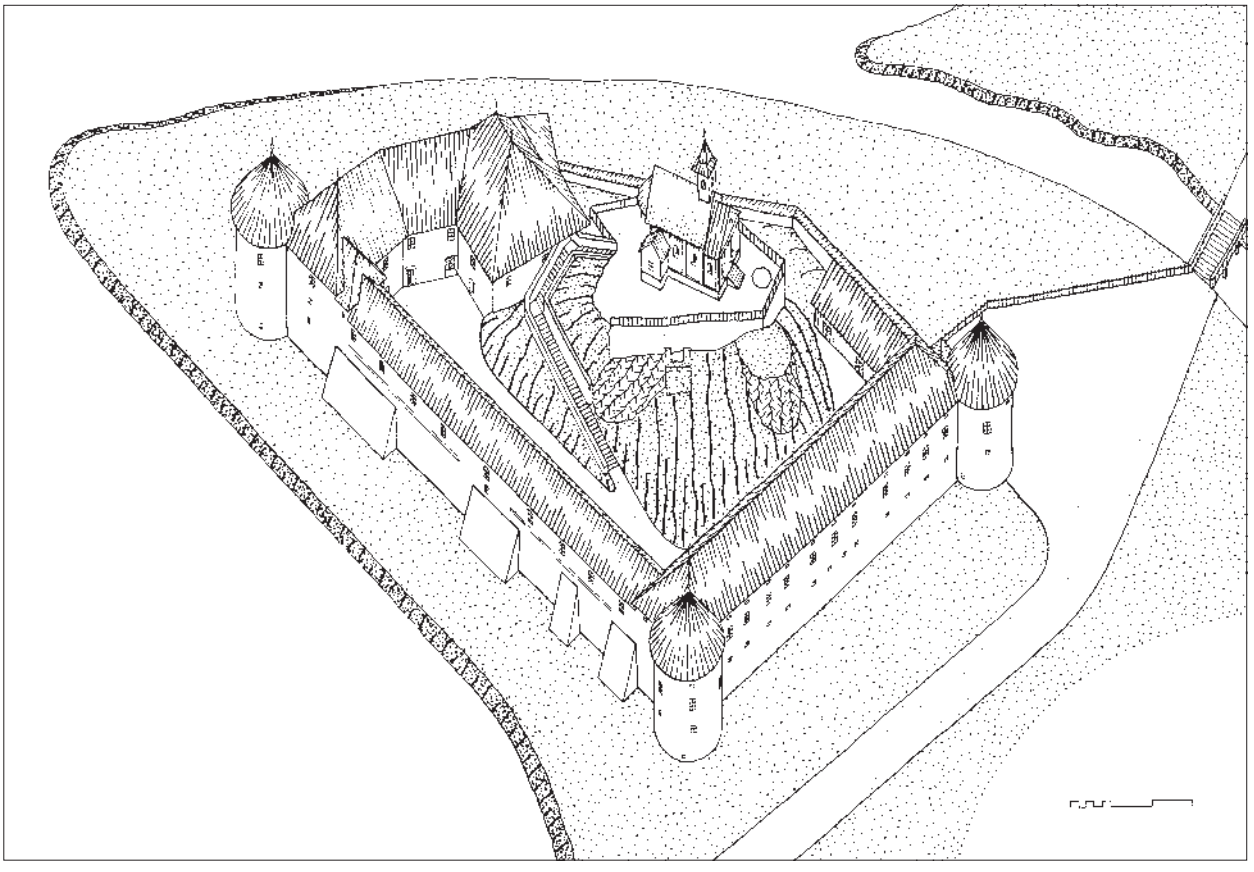
149 SI AS 177/C/F/C343/g/A02 in A03 – Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Prihova) 1825; Stopar, *Podoba*, str. 194, 196. Lesen most pri gradu omenja tudi spremno besedilo avstrijskega vojaškega zemljevida iz druge polovice 18. stoletja (*Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 162, str. 27).

150 Prim. Baš, Doneski, I, str. 10; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 100; *Zbornik občine Nazarje*, str. 17, 53, 54, 56.

151 Prim. *Zbornik občine Nazarje*, str. 21, 54, 55. Na območju ob zasutem kanalu je južno od gradu leta 1979 nastalo poslopje Delavskega doma, sedanjega Doma kulture Nazarje.

Grad Vrbovec okoli leta 1800. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

Grad Vrbovec okoli leta 1920. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

GRADBENI POSEGI V GRAJSKEM KOMPLEKSU V PRVI TRETJINI 20. STOLETJA

Po odpravi fevdalnega družbenega reda leta 1848 je bil grad do izbruha druge svetovne vojne v Jugoslaviji leta 1941 sedež uprave veleposestva ljubljanske škofije, središče škofijskega gozdnega gospodarstva in kraj razvoja škofijske lesnopredelovalne industrije.[152] Pod (knezo)škofom Antonom Bonaventuro Jegličem (1850–1937), ki je ljubljansko škofijo vodil med letoma 1898 in 1930, so Vrbovec temeljito prenovili. Jeglič je 25. julija 1903 s tem v zvezi v svoj dnevnik zabeležil: »*Grad Vrbovec je kaj lepo popravljen znotraj in zunaj (okoli 12.000 K stroškov), poprej jako zanemarjen. Stanujejo notri nekateri uradniki in nekoliko delavcev*.« Omenjena prenova se je nanašala na zahodni, severni, vzhodni in vezni trakt ter na tri valjaste vogalne stolpe. Od takrat do leta 1941 je mogel grad znova opravljati tudi rezidenčno funkcijo za potrebe ljubljanskih škofov in njihovih gostov, v njem pa so bile tudi tujske sobe.[153] Zahodno od gradu, na območju vodnega kanala z žagami, je leta 1901 nastal razsežen kompleks nove industrijske žage za potrebe škofijskega gozdnega veleposestva.[154] Vse kaže, da je bil Vrbovec škofu Jegliču posebno pri srcu in se je zato zanj še posebej zavzemal.[155] Seveda pa je bila temeljita gradbena in vsebinska prenova grajskega kompleksa izpeljana v kontekstu ambiciozno in širše zastavljene Jegličeve modernizacije ljubljanske škofije in slovenske katoliške prenove in njen osnovni cilj je bil posodobiti ter izboljšati gospodarjenje z gozdovi ljubljanske škofije na območju Zgornje Savinjske doline; gradu je do leta 1919 pripadalo približno 150 hektarjev zemljiške posesti, od tega v glavnem gozdovi.[156] Jeglič se je pri oblikovanju pristopa za modernizacijo Vrbovca v obdobju, zaznamovanim s historizmom, v precejšnji meri zgledoval po škofu Tomažu Hrenu, katerega usmeritve v obdobju protireformacije je kot nekdanji profesor cerkvene zgodovine na ljubljanskem bogoslovju dobro poznal.[157]

Vhod v grad Vrbovec (levo) in pogled na grad z jugozahodne strani (desno) na risbah Herberta Kartina iz leta 1909 (INDOK).

152 Prim. Kocbek, *Savinjske Alpe*, str. 278, 286; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 172.

153 Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 218, 836; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 172.

154 Avsenek, Ivan in drugi: *Spominski zbornik*, str. 689; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 61, 100, 101; Šoster Rutar, *Muzej*, str. 30; *Zbornik občine Nazarje*, str. 148.

155 Prim. Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 840. O posebnem odnosu škofa Jegliča do Zgornje Savinjske doline priča podatek, da je po upokojitvi leta 1930 nekaj časa živel v rezidenci v Gornjem Gradu. Prim. Tratnik, *Gornji Grad*, str. 199.

156 Prim. Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 677, 777.

157 Prim. Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 777. Vse kaže, da se je Jeglič po Hrenu zgledoval tudi, ko je za ljubljansko škofijo leta 1905 oziroma 1906 kupil manjši dvorec Brdce (Wurzenegg) na nizki razgledni vzpetini na jugozahodnem obrobju Mozirja. Z nakupom dvorca je zaokrožil posest ljubljanske škofije v Zgornji Savinjski dolini in s tem sledil usmeritvi, ki sta jo v 16. in 17. stoletju oblikovala škofa Glušič in Hren z nakupoma gradov in gospostev Rudenek in Vrbovec (prim. Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 330, 343, 777, 788, 840, 906, 910, 965). Enonadstropni poznorenesančni monolitni dvorec s kljukasto talno ploskvijo je v pisnih virih omenjen od leta 1618. Leta 1858 so ga temeljito prenovili in mu s položno streho ter klasicistično učinkujočim trikotnim čelom nad petosno glavno fasado dali podobo manjše monumentalne zgodnjehistoristične vile. Po letu 1927 so dvorec v lasti

Prizor pred zahodno fasado prenovljenega gradu okoli leta 1925 (fotografija iz zasebne dokumentacije Igorja Sapača).

Po fotografijah na starih razglednicah je mogoče sklepati, da so med letoma 1898 in 1903 na celotnem gradu obnovili strešno kritino in stavbno pohištvo, na zahodnem traktu obnovili fasadni oplesk ter ga proti jugu razširili z manjšim utilitarno oblikovanim enonadstropnim dvoosnim pravokotnim prizidkom. Prizidek so umestili v kot med južnim zaključkom zahodnega trakta in jugozahodnim stolpom ter ga z notranje strani naslonili na južno grajsko obzidje. Novi prizidek je bil za približno 2,5 m nižji od zahodnega trakta, a je kljub temu s svojo višino segel nekoliko nad višino južnega grajskega obzidja.[158] Na skali na lokaciji jugozahodnega dela grajskega jedra so pred letom 1909 po predhodni odstranitvi iglastih dreves postavili lesen razgledni paviljonček, ki ga kažejo nekatere stare fotografije in popotna skicozna upodobitev Herberta Kartina (1884–1958) iz leta 1909.[159] Paviljonček je stal nekoliko bolj jugozahodno od paviljončka iz časa pred letom 1825

Škof Anton Bonaventura Jeglič leta 1926 (Novice v slikah, letnik 1, številka 5, avgust 1926, str. 1).

ljubljanske škofije preuredili za izobraževalne namene. Po drugi svetovni vojni je bila v nacionalizirani stavbi s statusom jugoslovanskega splošnega ljudskega premoženja nižja gimnazija in zatem do leta 1970 osnovna šola. Po preselitvi šole v novo poslopje so bila v dvorcu skromna bivališča gradbenih delavcev, po letu 1991 pa so tja namestili begunce iz Bosne in Hercegovine. Zatem so devastirano stavbo izpraznili ter jo prepustili propadu in vandalizmu. Po zaključku denacionalizacijskega postopka, s katerim je dvorec znova pridobila ljubljanska škofija, je prešel v last podjetja Vegrad iz Velenja, ki se je v obdobju razcveta agresivnega slovenskega gradbeništva odločilo za rušitev in nadomestitev z novim stanovanjskim blokom. Dne 28. aprila 2003 je podjetje Vegrad s ciljem po čim večjem kapitalskem dobičku s podporo mozirskega občinskega sveta in ne oziraje se na proteste številnih krajanov Mozirja ter strokovnjakov dvorec v celoti podrlo in nato do leta 2006 s finančno podporo Stanovanjskega sklada Republike Slovenije na njegovem mestu na atraktivni lokaciji zgradilo nov stanovanjski blok z 42 stanovanji. Prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 169; Videčnik, *Podobe*, str. 90; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 9; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 65; Grušovnik, Ne grad; Mavrič, V Mozirju; Hahonina, Urbanistična agresija; Kramer, Mozirje; *Mozirje*, str. 108. Prim. tudi fotografije dvorca iz leta 1992 in 1996 v: DM, Zbirka fotografij Ivana Jakiča.

158 OKM: stare razglednice z motivi gradu Vrbovec. Prim. *Zgornja Savinjska dolina*, str. 67–68.

159 Prim. *Zgornja Savinjska dolina*, str. 67; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 28. Kartinovo upodobitev hrani INDOK.

Posvetitev kapele sv. Jožefa na lokaciji grajskega jedra septembra 1920 (fotografija na razglednici iz zasebne zbirke).

ter je imel osmerokotno talno ploskev in dokaj strmo osemkotno piramidalno streho.

Med prvo svetovno vojno so bile po letu 1915 v gradu tudi čevljarske delavnice in sedež uprave čevljarske zadruge, ki so jo imeli slovenski begunci s Primorske, do katerih je škof Jeglič gojil posebno naklonjenost.[160] V tistem obdobju – do leta 1919 – je Vrbovec za ljubljansko škofijo upravljal kanonik Jožef Šiška, ki je po zaobljubi zaradi stiske škofu Jegliču predlagal, da bi vrh skale na območju nekdanjega grajskega jedra postavili novo votivno kapelo sv. Jožefa. Zgolj ugibati je mogoče, ali je bil pri določitvi lokacije za novo kapelo prisoten tudi spomin na nekdanjo kapelo, ki jo je dal škof Hren leta 1617 urediti najverjetneje v grajskem jedru. Škof Jeglič je dovoljenje za gradnjo nove kapele pridobil od lavantinske škofije s sedežem v Mariboru, pod katero je takrat spadala Zgornja Savinjska dolina. Temeljni kamen so nato v navzočnosti škofa Jegliča slovesno položili 31. maja 1917 in se pri tem ozirali na datum blagoslovitve nekdanje vrbovške grajske kapele pod škofom Hrenom 31. maja 1617. V skladu s Hrenovim preimenovanjem gradu je škof Jeglič ob položitvi temeljnega kamna za novo kapelo Vrbovec (znova) poimenoval Marijin grad in to ime je kot uradna oznaka nato ostalo v veljavi vse do izbruha druge svetovne vojne v Jugoslaviji leta 1941. Kapelo so zidarji iz Jegličevih rojstnih Begunj na Gorenjskem zgradili po načrtih arhitekta in stavbnega mojstra Josipa Jakuscha, ki je deloval v okviru znanega velikega ljubljanskega gradbenega podjetja Tönnies, menda pa tudi v Technisches Bureau na Dunaju.[161] Zaradi postavitve nove kapele so na skali na območju nekdanjega grajskega jedra odstranili leseni paviljonček, pri očiščevalnih delih terena pa so nato naleteli na razne ostanke lončenine in redkih drobnih predmetov. Najdb žal takrat nihče ni dokumentiral in sedaj veljajo za izgubljene.[162] Škof Jeglič je želel iz kamna sezidano kapelo iz kamna, a so jo naposled zaradi pomanjkanja delavcev zgradili iz opeke. Kapelo so do vrha dozidali in jo zastrešili do začetka avgusta 1919, nato pa so do pomladi 1920 kamnoseki izdelali še okenske okvirje in portal ter zidce. Tistega leta so postavili tudi oltar in oltarno menzo, ki ju je po načrtih arhitekta Ivana Vurnika (1884–1971) izdelal ljubljanski kamnosek Alojzij Vodnik (1868–1939), ljubljanski slikar Matej Trpin (1871–1926) je po navodilih duhovnika in umetnostnega zgodovinarja Josipa Dostala (1872–1954) ter po Vurnikovih načrtih poslikal notranjščino, mojster Sušnik iz Šiške v Ljubljani je izdelal okna, ljubljanski kipar Ivan Pengov (1879–1932) pa je izklesal relief s sv. Jožefom in malim Jezusoma ter izdelal križ. Škof Jeglič je dokončano kapelo, ki mu je zelo ugajala, nameraval posvetiti 31. maja 1920 in s tem obeležiti tudi svojo sedemdesetletnico, a zaradi zamude pri dokončanju opreme jo je naposled slavnostno posvetil 13. septembra tistega leta, ob dvaindvajseti obletnici posvečenja v škofa.[163]

160 Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 8; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 82; Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 709.

161 Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 706, 709, 777; prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 172; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 93. Za podjetje Tönnies: *Stoletje družine Tönnies.* Josip Jakusch, o katerem v razpoložljivi literaturi sicer skoraj ni podatkov, je leta 1917 izdelal tudi projekt za povečanje tovarne usnja Karola Pollaka (pozneje Rog) v Ljubljani (Mihelič, Poslopje, str. 449, 451, 455, 456). Za umestitev gradnje nove kapele v širši kontekst arhitekture tistega obdobja prim. Sapač in Lazarini, *Arhitektura*, str. 46–48, 67–73, 105–131.

162 Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 11; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 83.

163 Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 777, 784, 805, 810, 814; prim. *Zgornja Savinjska dolina*, str. 68; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 10; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 82. Ivan Vurnik je z že-

Pogled na grajski kompleks z vzhodne strani, z lokacije nazarskega samostana, leta 1926 (fotografija na razglednici iz zasebne zbirke).

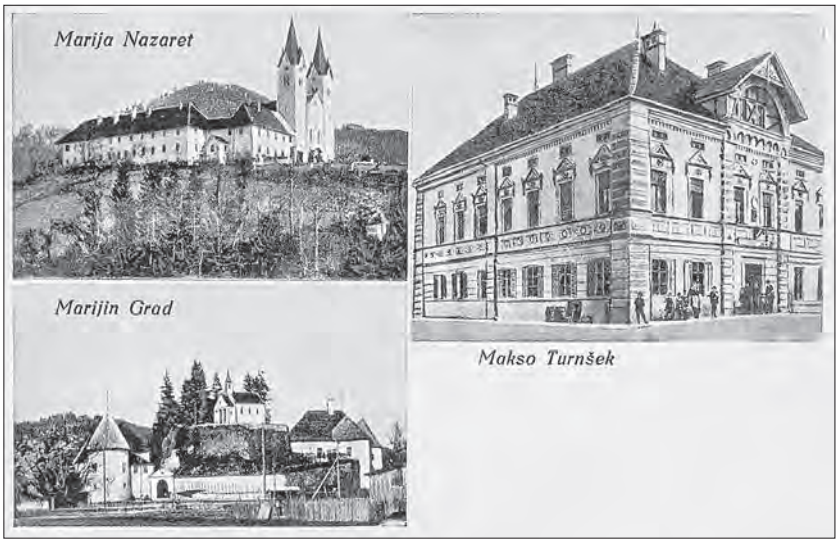
Novo kapelo so v osnovi zasnovali na pravokotni talni ploskvi v izmeri 6 × 10 m, ki so ji na vzhodni strani dodali s polkrožno apsido, na zahodu tempeljsko oblikovano vhodno lopo, na severovzhodu pa zakristijo. Zunanjščino so oblikovali v skladu s historističnimi arhitekturnimi usmeritvami in s prevladujočimi neoromanskimi oblikami. Na zahodni steni ladje, ki so jo pokrili z opečno dvokapno streho, so postavili konzolni zvoniček kvadratnega tlorisa s koničasto streho in polkrožno zaključenimi odprtinami. Južno člено ladje so razčlenili z lizenami in podstrešnim vencem s slepimi arkadicami ter jo predrli s tremi polkrožno zaključenimi okni. Podobno so oblikovali tudi apsido, ki je dobila dve okni in streho v obliki polovičnega stožca. Vhodno lopo so zasnovali v kombinaciji neoromanskih in neoklasicističnih oblik, po vzoru vhodnih delov antičnih grških svetišč tipa *templum in antis*. Anti so predrli s po enim polkrožno zaključenim oknom, visoko trikotno čelo pa z okroglim oknom. Namesto s kamnitima stebroma so pročelje oziroma portik opremili z ometanima opečnima slopoma kvadratnega prereza. Na vzhodnem koncu severne ladijske stene so dodali manjšo zakristijo s pravokotno talno ploskvijo, dvokapno streho in vhodom na vzhodni steni. O oblikovanju notranjosti na osnovi uporabljenih virov ni mogoče sklepati.[164] Tlakovali so jo z opečnimi tlakovci rombastih oblik, ki so jih prepeljali s podstrešja škofovske rezidence v Gor-

Grajski porton in lokacija grajskega jedra s kapelo sv. Jožefa leta 1925 (fotografija iz zasebne dokumentacije Igorja Sapača).

no Heleno v tistem obdobju, med letoma 1918 in 1923, za škofa Jegliča izdelal tudi slavnostni ornat ter v letih 1919 in 1920 naredil načrt za poslikavo notranjščine cerkve sv. Katarine v Topolu nad Medvodami. Prim. *Ivan Vurnik*, str. 160–161, 164–165.

164 Prim. *Zgornja Savinjska dolina*, str. 68; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 82; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 15.

Južna stran grajskega kompleksa z novo kapelo, nazarski samostan in furmanska Turnškova hiša z gostiščem na razglednici iz okoli leta 1928 (zasebna zbirka).

njem Gradu. Tlakovci so imeli vsi vtisnjene napise: MDIC – T.L.A.P. – T.C.E.L.[165] Menda so bile to inicialke škofa Tomaža Hrena.[166] Oznaka MDIC gotovo pomeni letnico 1599. Do kapele so čez skalo speljali novo betonsko dvoramno stopnišče, ki je nastalo na lokaciji stare steze do platoja na območju nekdanjega grajskega jedra in ki se je spodaj začelo na lokaciji prvotnega vhoda v srednjeveški grad. Kot nadomestilo za odstranjeni paviljonček so na severovzhodnem delu skale postavili nov lesen osmerokotni lesen paviljonček s piramidalno streho. Najbrž so pri tem stari paviljonček translocirali in ga obnovili. Sočasno so glavni vhod v grad pod trikotnim čelom s Hrenovo heraldično kartušo dopolnili z napisom MARIJIN GRAD.

S postavitvijo kapele, ki je kot poudarjena nova grajena in vsebinska dominanta v grajskem kompleksu in širšem prostoru ustvarila spremenjena prostorska razmerja, se je obsežna prenova Vrbovca v obdobju škofa Jegliča zaključila. Po posvetitvi kapele so leta 1923 pod inženirjem Ignacijem Pelhanom, ki je bil upravitelj škofijske veleposesti v Zgornji Savinjski dolini med letoma 1921 in 1926, sicer načrtovali še nadzidavo zahodnega grajskega trakta za eno nadstropje, a namere zaradi vse večjih gospodarskih težav po prvi svetovni vojni in problematičnosti upravitelja niso mogli uresničiti.[167] Z nadzidavo trakta bi mogli za upravo veleposesti in obiskovalce nove kapele zagotoviti nove prostore, a se je pozornost spričo nakopičenih težav kmalu preusmerila drugam. Gospodarsko stanje škofijskega veleposestva se je postopno izboljšalo šele po letu 1926 oziroma 1927, pod naslednjim upraviteljem, gozdarskim inženirjem in bivšim Maistrovim borcem Lojzetom Žumrom (1899–1978), a nadzidave kljub temu niso speljali, saj so strogi varčevalni ukrepi, naravne nesreče in svetovna gospodarska kriza to onemogočili. Do druge svetovne vojne so vse napore usmerili v razvoj lesnopredelovalnega obrata in pri tem razširili žago zahodno od gradu ter zelo modernizirali proizvodnjo. Po Marijinem gradu so poimenovali podjetje Marad, ki je med letoma 1936 in 1941 v dežele severne Afrike in na Bližnji vzhod pod vodstvom Lojzeta Žumra izvažalo žagani les in zaboje.[168] V tridesetih letih 20. stoletja sta bila v gradu tudi delavski konzum in delavska hranilnica.[169] V tistem obdobju, do leta

Dvorec Brdce pri Mozirju, tik preden so ga podrli (foto: Igor Škafar, 2003).

165 UIFS ZRC SAZU, Terenski zapiski Franceta Steleta, Nazarje – Marijin grad, kapela (grad Vrbovec), zvezek LXXIX, 5. 9. 1930, fol. 25; UKPP, Zapuščina Jožeta Curka, Pretipkani zapiski zgodovinarja in mozirskega učitelja Franca Hribernika iz okoli leta 1955.

166 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 172.

167 Prim. Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 818, 845, 878, 879, 889, 891, 894, 902, 906, 949, 951, 953, 960.

168 Jeglič, *Jegličev dnevnik*, str. 949–965, 1044; Avsenek, Ivan in drugi: *Spominski zbornik*, str. 689; Baš, Doneski, I, str. 1; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 61, 94, 100–102; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 27–28; Leb, Žumer, str. 380; Šoster Rutar, *Muzej*, str. 30; *Zbornik občine Nazarje*, str. 148–149.

169 *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 11; *Zbornik občine Nazarje*, str. 149.

Južna stran grajskega kompleksa na razglednici iz okoli leta 1932 (zasebna zbirka).

1940, so zahodno od gradu zgradili tudi nov most čez Savinjo in pri tem staro leseno konstrukcijo iz 19. stoletja nadomestili z armiranobetonsko na dveh rečnih podpornikih leta 1940.[170] Nov most je dobil nekoliko višji nivo cestišča, kar je vplivalo na manjšanje prostorskega učinka gradu z zahodne strani.

RAZDEJANJE GRADU MED DRUGO SVETOVNO VOJNO

Kmalu po začetku okupacije spomladi 1941 so nemške zasedbene oblasti škofijsko posest z gradom 23. maja zaplenile v korist dežele Štajerske in za »učvrstitev nemške narodnosti«.[171] Upravitelja Lojzeta Žumra so pregnali v Ljubljano, nato pa je bil od pomladi 1942 v zaporih in taboriščih od koder se je po kapitulaciji Italije vrnil na osvobojeno ozemlje na Gorenjskem.[172] Gradu so odvzeli ime Marijin grad in sredi leta 1942 podrli kapelo sv. Jožefa; menda zato, ker so na njeni lokaciji nameravali postaviti protiletalske topove. A gotovo je imela porušitev tudi političnoideološki pečat, saj so z njo poskusili zakriti slovenski sakralni značaj kompleksa in izbrisati spomin na predhodnega imetnika gradu. Od kapele je ostala samo izravnana in z betonom prekrita pravokotna ploščad ladje z nastavkom nekdanje apside na vzhodu. Usodo kapele je mogoče primerjati z usodo v tridesetih letih 20. stoletja zgrajenih pravoslavnih cerkva v Mariboru in Celju, ki so jih nemške okupacijske iz posebnih razlogov enote podrle že na začetku okupacije leta 1941. Opremo kapele so prenesli v bližnje poslopje opuščenega nazarskega samostana. V gradu je bila nato do poletja 1944 močna stalna nemška policijska posadka.[173]

Drugega avgusta 1944 so med ofenzivnim osvajanjem Zgornje Savinjske doline slovenski partizani grad požgali. V partizanski literaturi je v zvezi s tem objavljena samo kratka notica: »*Sovražnik se je zbal še za posadko v Nazarjah, pa je tudi tej ukazal 2. avgusta, naj se umakne v Mozirje. Partizani so bili o sovražnikovem umiku obveščeni. Zato je 1. bataljon Zidanškove brigade takoj zasedel Nazarje, porušil most na Dreti, zažgal graščino, miniral samostan in zaplenil osebni avtomobil.*«[174] Notico dopolnjuje leta 1951 zapisano pričevanje nazarskega posestnika Maksa Turnška: »*Osvoboditev. Leta 1944 v samostanu v Nazarjah ni bilo švabskih vojakov, ker so bili zaposleni drugod. Na Ljubnem je že tri dni potekal napad partizanov na trg, vendar brez uspeha. Prvega avgusta ob enajstih zvečer so partizani brez vsakršnega boja zasedli Nazarje in nam sporočili, da bodo točno čez dve uri zažgali tukajšnji Marijin grad, stranke pa naj do tega časa spravijo ven svoje imetje. Natanko ob enih ponoči so po podih gradu polili bencin in ga zažgali. Ker je bila naenkrat vsa graščina v plamenih, je zgorelo vse, kar je še ostalo notri: različno pohištvo, poslovne knjige, na podstrešju pa veliko konjske opreme, žita in drugih predmetov. Naslednji dan dopoldne so sporočili, da gredo podminirat samostan.*«[175]

Ploščad, ki je ostala po porušitvi kapele sv. Jožefa leta 1942 (foto: Igor Sapač, 2025).

170 Prim. Kovše in Pevec, *Nazarje, zgodovinska pričevanja*, str. 56; OKM: stare razglednice z motivi gradu Vrbovec. Oblika starejšega lesenega mostu je dokumentirana na Reichertovi upodobitvi iz leta 1864 in na razglednicah iz časa pred letom 1940.

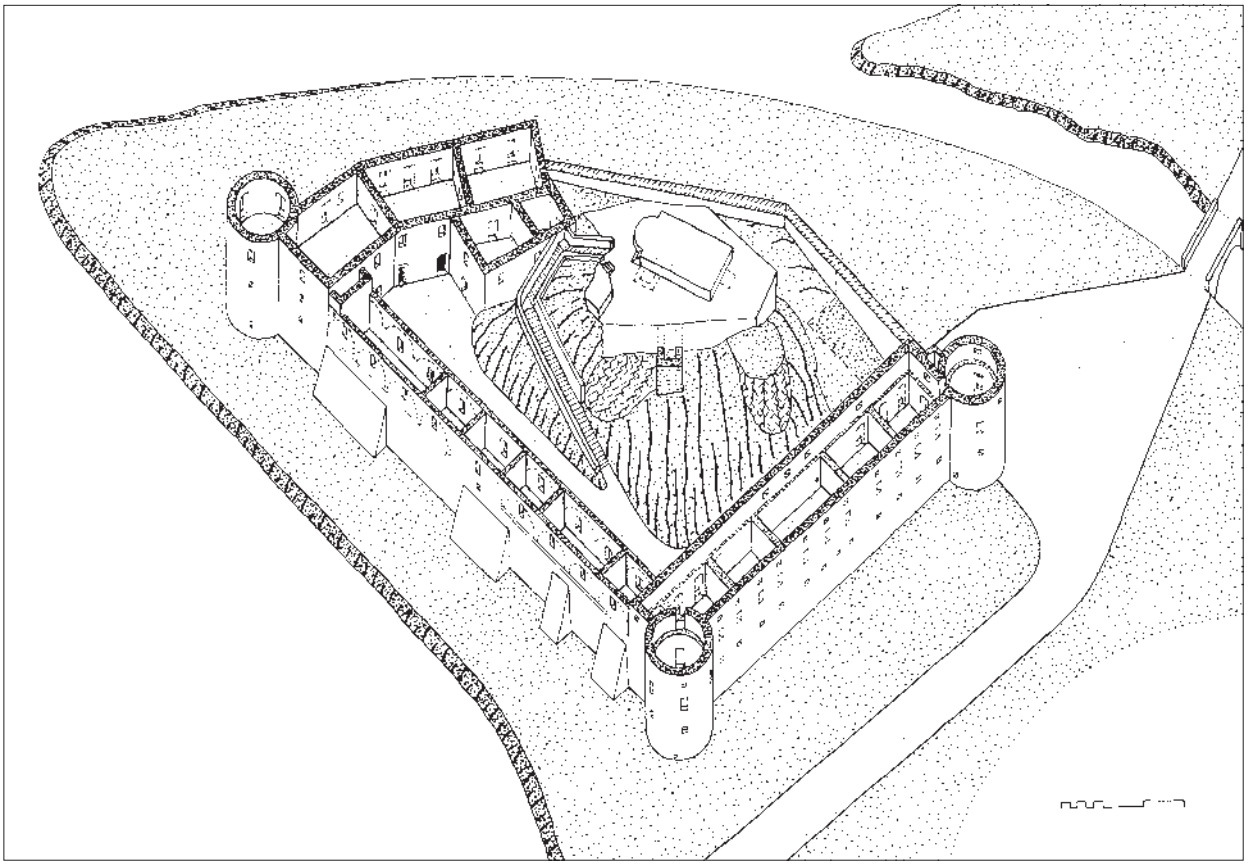
171 *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 98.

172 Leb, Žumer, str. 380; prim. *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 11–12, 105.

173 *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 11, 12; Videčnik, *Grad Vrbovec*; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 8; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 82, 83; prim. UKPP, Zapuščina Jožeta Curka, Pretipkani zapiski zgodovinarja in mozirskega učitelja Franca Hribernika iz okoli leta 1955. Za drugo (zmotno) navedbo o medvojni usodi kapele: *Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga*, str. 228.

174 Fajdiga, *Zidanškova brigada*, str. 334.

175 Kovše in Pevec, *Nazarje, zgodovinska pričevanja*, str. 76–77; prim. Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 8. Za miniranje samostana Nazarje 3. avgusta 1944: *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 42; Kovše, in Mušič, *Nazarje, slovenski Nazaret*, str. 59; Kovše in Pevec, *Nazarje, zgodovinska pričevanja*,

Grad Vrbovec okoli leta 1945. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

Požig Vrbovca se je zgodil sočasno z uničenjem škofovske rezidence v Gornjem Gradu; tam so partizani Zidanškove brigade 1. avgusta 1944 med napadom na v rezidenci utrjeno nemško posadko minirali del stavbe in nato večji del ostanka protestom domačinom navkljub zažgali. Gornjegrajska rezidenca je gorela še dva dni. Nemške enote so se po napadu umaknile še iz Nazarij in partizanom utrle pot za požig Vrbovca.[176]

Razdejanje gradu za partizansko vojaško obrambo Zgornje Savinjske doline sicer ni imelo posebnega pomena. Že 4. avgusta 1944 so nemške enote Nazarje ponovno zavzele in se utrdile v razrušenem samostanu, partizani pa so zatem pri požganem Vrbovcu minirali še nov armiranobetonski most. Nemške enote so se nato iz Nazarij umaknile, a v začetku septembra tu znova bile boje s partizani. 12. septembra so si partizani s pregonom nemških enot zagotovili nadzor nad vso Zgornjo Savinjsko dolino, ki je trajal do začetka nemške ofenzive 29. novembra 1944. Petega decembra so nemške enote Nazarje s požganim Vrbovcem brez posebnih težav znova osvojile in nato tu ostale vse do kapitulacije 9. maja 1945. Iz razpoložljivih virov ni mogoče razbrati, da bi si nemški vojaki kot nadomestilo za pogorele pro-

Pogled na požgani grad z zahodne strani, z območja velikega lesnopredelovalnega obrata, leta 1945 (Bajt et al., Slovenska kronika, str. 166).

str. 58, 62, 63, 77, 87. Med požigom gradu Vrbovec je bil uničen tudi arhiv uprave Marijinega gradu. Prim. Baš, Doneski, I, str. 1.

176 Prim. Fajdiga, *Zidanškova brigada*, str. 317–327; Mavrič, *Gornjegrajsko*, str. 164–165; Tratnik, *Gornji Grad*, str. 66, 143–147, 169. Požigi masivno grajenih večjih stavb so bili del partizanske taktike in so imeli tako vojaški kot tudi političnoideološki pomen. Poleg Vrbovca, nazarskega samostana in gornjegrajske rezidence so partizani poleti 1944 na območju Zgornje Savinjske doline med drugim požgali še šolo, župnišče in prosvetni dom v Radmirju, župnišče in šolo v Rečici ter šolo v Ljubnem. Prim. *Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga*, str. 223, 234, 235; Novak, *Rečica*, str. 78.

store v gradu morali postaviti šotorišča ali si urediti kakršnakoli druga provizorična bivališča.[177]

Grad je v požigu izgubil vse strehe in propadle so lesene stropne konstrukcije nad prvim nadstropjem zahodnega in severnega trakta ter nad drugim nadstropjem vzhodnega trakta. Zidovje severnega trakta se je zaradi razmeroma tankih sten in konstrukcijskih napak, ki so izhajale zlasti iz površne predelave prvotne arkadne galerije, kmalu po požaru sesulo. Dokaj masivno in čvrsto obodno zidovje zahodnega in vzhodnega trakta je z vogalnimi stolpi in obočnimi konstrukcijami spodnjih etaž vred zdržalo brez katastrofalnih poškodb. Vrbovec se je tako skupaj z rezidenco v Gornjem Gradu, dvorci Vinarje pri Slovenski Bistrici, Jurklošter in Ruda blizu Sevnice ter gradom Vurberk uvrstil v žalostno vrsto šestih med drugo svetovno vojno na slovenskem Štajerskem razdejanih kulturnozgodovinsko pomembnih grajskih stavb.

GRADBENI POSEGI V GRAJSKEM KOMPLEKSU V DRUGI POLOVICI 20. STOLETJA

Po koncu druge svetovne vojne je požgani grad Vrbovec v obnovljeni jugoslovanski državi postal tako imenovano splošno ljudsko premoženje. Drugače kakor v primeru rezidence v Gornjem Gradu, kjer so zaplenjeni požgani del leta 1947 z veliko skrbnostjo do tal podrli, čeprav je projektant Josip Stojan junija 1946 po naročilu Okrajnega ljudskega odbora Mozirje izdelal natančen in realen načrt za obnovo pogorele strehe in sesutih stopov,[178] se tu nova komunistična oblast ni odločila za porušitev in popolno odstranitev ostalin. Odstranili so samo zelo razdejani severni trakt, zahodni in vzhodni trakt ter obzidje in ostanke jedra pa ohranili. Vrbovec po vojni za nove oblastnike s političnoideološkega zornega kota ni bil tako zelo problematičen grajeni simbol, kakor monumentalna gornjegrajska škofovska rezidenca, in že nemške okupacijske oblasti so tu s porušitvijo dominantne kapele škofa Jegliča stavbnemu kompleksu v precejšni meri odvzele značaj, za katerega si je ljubljanska škofija prizadevala od 17. stoletja.

Kmalu po vojni, najverjetneje okoli leta 1950 – natančnejšega časa iz uporabljenih virov ni mogoče ugotoviti – so obnovili zahodni grajski trakt, ki je bil najmanj poškodovan in je imel zaradi svoje lokacije ter zasnove največji uporabni pomen.[179] Vse kaže, da so takrat v skladu z namero iz okoli leta 1923 traktu in obema zahodnima

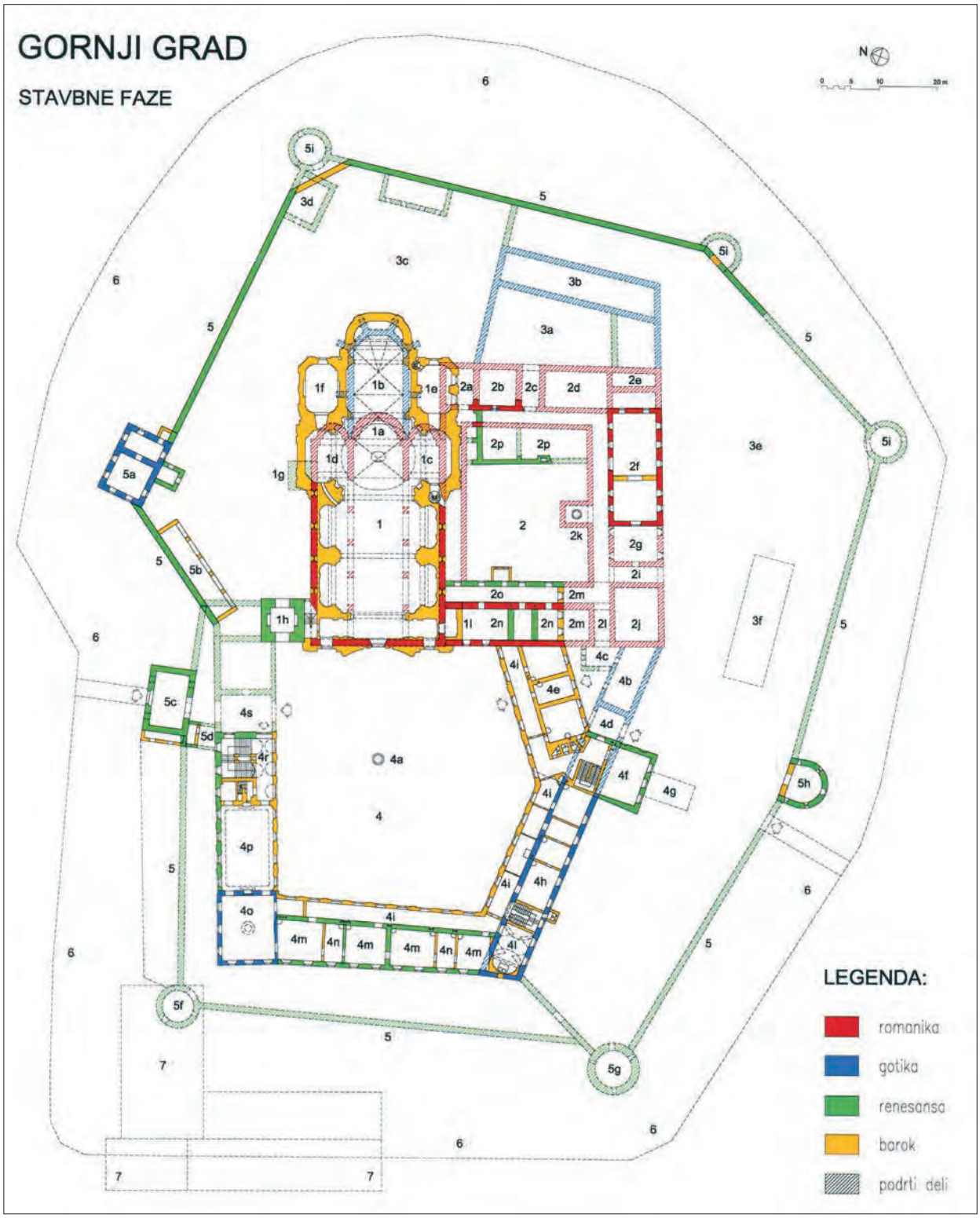

Obnovljeni zahodni trakt med obiskom jugoslovanskega predsednika Josipa Broza Tita leta 1967 (fotografija iz zasebne dokumentacije Igorja Sapača).

177 Fajdiga, *Zidanškova brigada*, str. 329, 334, 384, 391, 394, 560; Tratnik, *Gornji Grad*, str. 169–171; prim. Kovše in Pevec, *Nazarje, zgodovinska pričevanja*, str. 78. Za širši kontekst bojev v Zgornji Savinjski dolini leta 1944 prim. npr. Komel, *Narodnoosvobodilna*; Fajdiga, *Zidanškova brigada*; Kregar, *Vigred*, str. 104–112; Bibič, *Spominjarije*, str. 106–107. Za širši kontekst uničevanja grajske dediščine na Slovenskem med drugo svetovno vojno: Stopar, Slovenski gradovi, str. 380–382.

178 Prim. Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 30–34; Mavrič, *Gornjegrajsko*, str. 164; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 38. Načrt Josipa Stojana z dne 7. 6. 1946, izdelan v merilu 1:100, je ohranjen v zbirki Janeza Mavriča v Gornjem Gradu. Fenomen porušitve ostalin gornjegrajske škofovske rezidence je, denimo, mogoče smiselno primerjati z odstranitvijo ostalin mestnega gradu v Berlinu leta 1950.

179 Prim. leta 1945 posneto fotografijo požganega gradu v: Bajt et al., *Slovenska kronika*, str. 166; Štih et al., *Slovenska zgodovina*, str. 672.

GORNJI GRAD
STAVBNE FAZE
N
0 5 10 20 m
LEGENDA:
romanika
gotika
renesansa
barok
podrti deli

Tloris nekdanjega srednjeveškega samostanskega in novoveškega škofovskega rezidenčnega kompleksa v Gornjem Gradu z označenimi stavbnimi fazami. Poskus rekonstrukcije stanja pred požigom leta 1944. (Interpretiral in risal Igor Sapač, 2017).

LEGENDA:

1 baročna cerkev z vrisano lokacijo porušene romanske bazilike, 1a nekdanja osrednja apsida romanske cerkve, 1b lokacija gotskega prezbiterija iz tretje četrtine 14. stoletja, 1c lokacija grobne kapele sv. Andreja iz okoli leta 1525, 1d lokacija grobne kapele sv. Martina iz okoli leta 1610, 1e baročna zakristija, 1f baročna kapela, 1g lokacija zvonika iz časa med letoma 1545 in 1660, 1h zvonik iz leta 1671, 1l lokacija nezgrajenega drugega baročnega zvonika,

2 območje romanskega samostanskega križnega hodnika, 2a srednjeveška zakristija, 2b kapiteljska dvorana (izkopani ostanki), 2c glavni vhod v romanski samostan, 2d dvorana za menihe v pritličju in skupna meniška spalnica v nadstropju, 2e sanitarije, 2f meniška obednica, 2g kuhinja (podrto po 1944), 2i prehod na vrt (podrto po 1825), 2j domnevno pekarna (podrto po 1825), 2k vodnjak, 2 l prehod na dvorišče pred cerkvijo – prvotno gospodarsko dvorišče, 2m prostora podrt po 1825, 2n samostanska klet in shrambe, 2o v novem veku prezidani ostanek zahodnega dela srednjeveškega križnega hodnika, 2p izkopani ostanki novoveške razširitve kapiteljskega trakta,

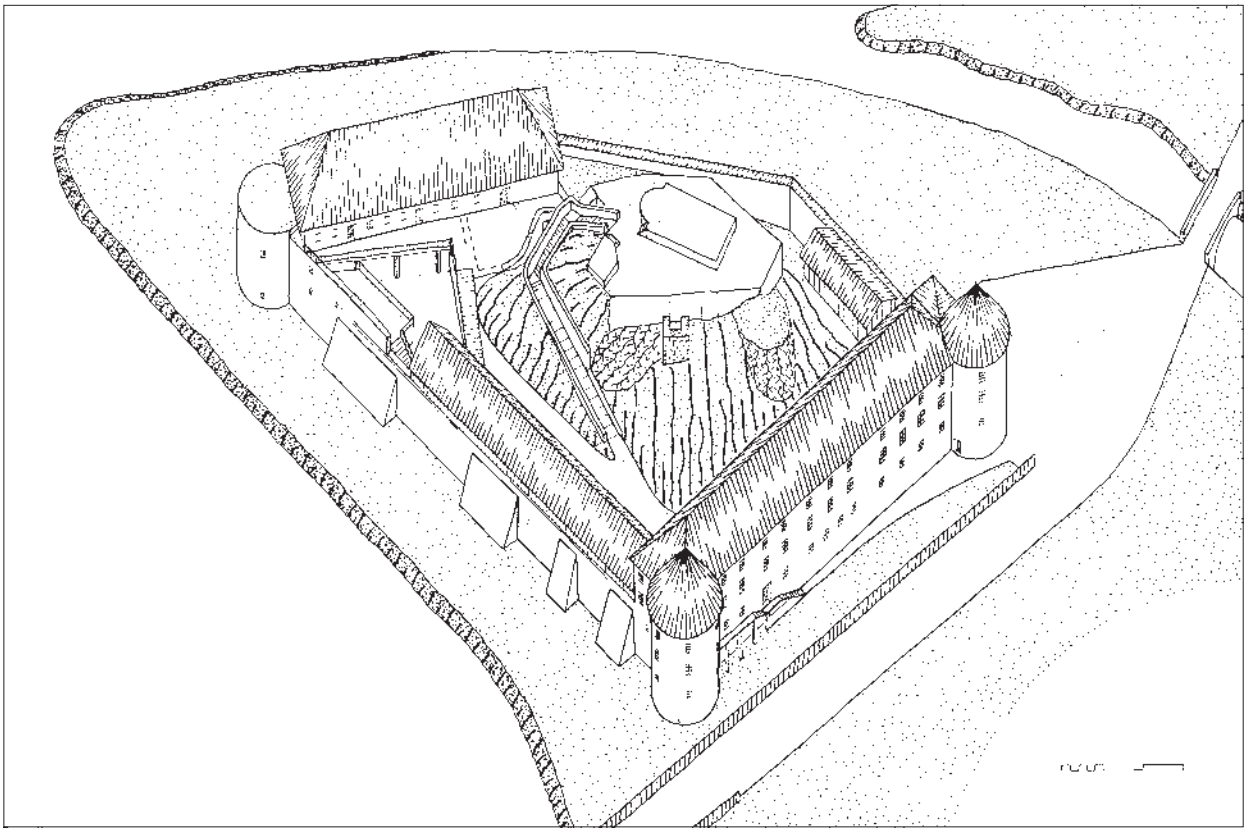
3a drugo (vzhodno) samostansko dvorišče, 3b domnevno samostanski špital, 3c samostansko pokopališče, 3d kapela sv. Marjete, 3e samostanski vrt in sadovnjak – sedaj parkirišče, 3f skedenj (podrt po 1945),

4 območje dvorišča pred cerkvijo (tretje dvorišče, sprva gospodarsko dvorišče, v novem veku dvorišče rezidence ljubljanskih škofov), 4a vodnjak, 4b domnevna kašča v pozneje porušenem poznogotskem jugovzhodnem traktu, 4c renesančni vogalni prizidek s prehodom v pritličju, 4d južni prehod v pritličju v baroku porušenega jugovzhodnega trakta, 4e baročni južni prehod v pritličju baročnega jugovzhodnega trakta škofovske rezidence, 4f južni trakt škofa Hrena iz leta 1602 s poznejšo manjšo baročno dvorano v drugem nadstropju, 4g lokacija nekdanjega pritličnega prizidka južnega trakta, 4h sprva domnevno samostanske delavnice in pozneje baročni jugozahodni trakt škofovske rezidence, 4i baročni hodnik v drugem nadstropju škofovske rezidence, 4l škofovska baročna zasebna kapela sv. Tomaža iz leta 1756 v drugem nadstropju škofovske rezidence, 4m ogrevane delovne sobe ljubljanskih škofov v drugem nadstropju rezidence, 4n ogrevani spalnici ljubljanskih škofov v drugem nadstropju rezidence, stavba s prostori 4m in 4n je morda nastala na lokaciji srednjeveške lekarne, 4o sprejemnica ljubljanskih škofov v drugem nadstropju barokiziranega poznogotskega severozahodnega oglatega bivalnega stolpa, 4p poslikana in s kaminoma ogrevana baročna slavnostna dvorana v drugem nadstropju rezidence – nastala je na lokaciji utrjene renesančne škofovske kašče oziroma prvotnih hlevov srednjeveškega samostana, 4r reprezentativno triramno glavno stopnišče baročne škofovske rezidence, 4s nekdanja severna veža v vzhodnem delu severnega trakta, ki so ga podrli med baročno prezidavo,

5 sistem v več stavbnih fazah v 16. stoletju zgrajenega in z obrambnimi jarki obdanega protiturškega obrambnega obzidja rezidence ljubljanskih škofov, 5a samostansko gostišče oziroma hiša za samostanske goste (pozneje zapori), 5b baročna kolarnica, 5c Štekl – utrjeni vhodni stolp škofa Glušiča iz leta 1578, 5d med baročno predelavo porušeni manjši vezni trakt med Šteklom in škofovsko rezidenco, 5f nekdanji protiturški obrambni stolp iz okoli leta 1578, 5g visoki izpostavljeni jugozahodni protiturški stolp iz okoli leta 1517, 5h protiturški obrambni stolp škofa Ravbarja iz leta 1517, 5i trije nekdanji protiturški obzidni obrambni stolpi iz okoli leta 1517,

6 nekdanji protiturški vodni obrambni jarek,

7 lokacija po drugi svetovni vojni zgrajenega poslopja.

Grad Vrbovec okoli leta 1970. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

stolpoma dodali novo drugo nadstropje, ki so ga ustvarili z nadzidavo in predelavo podstrešne poletaže iz 17. stoletja. Pri tem so odstranili manjše pravokotne svetlobne line podstrešne poletaže. Obenem so nadzidali novejši južni prizidek trakta in okenca nekdanje obokane konjušnice v pritličju povečali v pokončna pravokotna okna. Okna novega drugega nadstropja so oblikovno prilagodili oknom v prvem nadstropju. V notranjščini so ohranili banjaste oboke v pritličju, v prvem nadstropju pa odstranili vse prvotne predelne stene, zabrisali historično razporeditev prostorov s škofovsko dvorano v sredini, na notranji strani dvoriščne fasade zasnovali dolg zaprt hodnik in ob njem uredili niz manjših pisarniških prostorov. Na območju osrednjega dela nekdanje dvorane so postavili novo leseno stopnišče, ki omogoča dostop v drugo nadstropje in zaradi katerega so na dvoriščni fasadi prebili novo vratno odprtino z novima oknoma ob straneh. Novi pritlični fasadni vratni odprtini so prebili tudi na zahodni fasadi in na severozahodnem stolpu. Trakt so pokrili z novo dolgo opečno slemenasto streho, stolpa pa sta znova dobila s skodlami kriti stožčasti strehi, ki pa imata malce nižji naklon od predvojnih streh.[180] Šestdelna lesena okna v nadstropjih so opremili z zeleno obarvanimi polkni, ki so poudarila, da je prenova temeljila na domačijskih arhitekturnih načelih, ki so se v tridesetih in štiridesetih letih 20. stoletja zelo uveljavila

Pogled na deloma obnovljeni grajski kompleks iz zraka z vzhodne strani okoli leta 1970. V ozadju je vidno območje lesnopredelovalnega podjetja Glin (INDOK).

180 Prim. *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 15.

Leseno stopnišče med prvim in drugim nadstropjem, postavljeno med obnovo po drugi svetovni vojni na območju nekdanje dvorane iz 17. stoletja v osrednjem delu zahodnega trakta (foto: Igor Sapač, 2024).

v nemškem in avstrijskem prostoru.[181] Za tisti čas je bilo značilno, da so heraldično kartušo škofa Hrena v trikotnem čelu grajskega portona med obnovo v skladu z usmeritvijo *damnatio memoriae* zakrili z debelo plastjo ometa.[182] Pred portonom so ob takrat še obstoječem vodnem kanalu leta 1955 postavili spomenik padlim partizanom z bronastim kipom talca tik pred streljanjem, ki ga je izdelal kipar Ciril Cesar (1923–2024).[183]

Obnovo zahodnega trakta so izvedli za potrebe Gozdnega gospodarstva Nazarje in Lesne industrije Nazarje, ki sta imela ob gradu velik lesnopredelovalni obrat in ki sta bili nato od leta 1967 združeni v podjetje Glin.[184] Morda je na odločitev za ohranitev in obnovo gradu vplival tudi nekdanji upravitelj veleposestva ljubljanske škofije Lojze Žumer, ki se po drugi svetovni vojni v spremenjenih družbenih okoliščinah v Vrbovec sicer ni vrnil, a je ohranil ugled sposobnega strokovnjaka ter poštenega človeka in je postal načelnik lesnega odseka na Ministrstvu za gozdarstvo Ljudske republike Slovenije v Ljubljani.[185]

Po obnovi zahodnega trakta so v petdesetih letih 20. stoletja obnovili še vzhodni grajski trakt s severovzhodnim stolpom. Zaradi razkroja nezaščitenega zidovja po požigu so odstranili vrhnje nadstropje in najprej s preprosto dokaj tanko opečno zidavo zgradili malce nižje nadomestno vrhnje nadstropje, ki so ga v tlorisnem poteku z željo po poenostavitvi gradbenih del izravnali in pokrili s štirikapno strmo opečno streho. Zaradi spremembe oblike osnovne talne ploskve vrhnjega nadstropja so ob severnem delu vzhodne fasade tega trakta postavili dva opečna loka, ki so ju oprli na masiven in visok fasadni opečni slop. Hkrati so na vzhodni fasadi v ohranjenih spodnjih dveh etažah prebili nekaj novih oken, ki so jih z velikostjo prilagodili originalnim oknom. Novo nadstropje je dobilo za tisti čas značilna modernistična tridelna lesena okna, ki so sicer v

Po letu 1950 na lokaciji podrtega severnega trakta postavljena lesena pomožna stavba (fotografija iz zasebne dokumentacije Igorja Sapača).

Po letu 1950 zgrajeno nadomestno prvo nadstropje leta 1944 razdejanega vzhodnega trakta (foto: Igor Sapač, 2016).

181 Na primerljiv način so kmalu po drugi svetovni vojni prenovili in deloma nadzidali grad Hompoš oziroma Pohorski dvor pri Mariboru. Gradbena dela so tam opravili s pomočjo nemških vojnih ujetnikov.

182 Stopar, Nazarje, str. 341. Prim. fotografiji obnovljenega gradu iz petdesetih let 20. stoletja v: *Zbornik občine Nazarje*, str. 17, 21; DM, Zbirka fotografij Ivana Jakiča.

183 *Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga*, str. 228; Poles, *Kipar*; *Zbornik občine Nazarje*, str. 21, 37.

184 Prim. Kovše in Pevec, *Nazarje, zgodovinska pričevanja*, str. 80; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 61, 102, 104; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 17.

185 Prim. Leb, Žumer, str. 380; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 11; *Zbornik občine Nazarje*, str. 149.

Pogled na glavni vhod v grajski kompleks ter obnovljeni in nadzidani zahodni trakt leta 1978 (foto: Ivan Jakič, Dolenjski muzej Novo mesto).

grajskem ambientu dokaj moteč tujek in kažejo, da je bila obnova vzhodnega trakta dokaj površna in izpeljana brez arhitekturne kakovosti. Severovzhodni stolp je pri tem namesto odstranjene vrhnje etaže dobil nad obočno konstrukcijo pritličja ravno armiranobetonsko ploščo in šele po letu 1967 so ponovno zgradili vrhnje nadstropje ter ga pokrili z razmeroma nizko stožčasto streho. Veznega trakta med vzhodnim traktom in ostanki grajskega jedra niso obnovili in njegovo zidovje ob stiku z vzhodnim traktom odstranili, ostanek pa pustili kot razvalino. V obnovljenem traktu so najprej uredili stanovanja, ki so jih pozneje preuredili v pisarniške prostore za potrebe uprave podjetja Glin.[186]

Na lokaciji odstranjenega severnega trakta, od katerega je ostal samo eskarpni zid severne fasade in višji del na vzhodnem koncu nekdanje severne fasade ter morda še (zasuti) del nekdanjega kletnega pritličja, so postavili dolgo pritlično pomožno leseno lopo z dvokapno streho. Lopo so uporabljali za skladišče in garaže.[187]

V sedemdesetih letih 20. stoletja so sanirali še južno in jugovzhodno grajsko obzidje ter med letoma 1970 in 1978 v pritličje jugozahodnega stolpa na lokaciji južnega okna prebili nov vratni prehod. Leta 1983 so sanirali glavni grajski porton in pri tem v njegovem trikotnem čelu pod povojnim ometom znova odkrili in konservatorsko prezentirali kamnito heraldično kartušo škofa Hrena.[188]

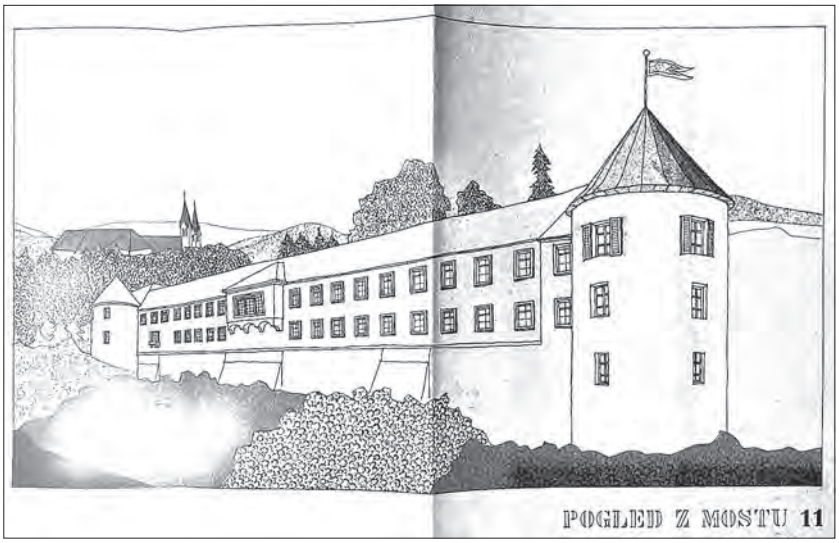

Obnova zunanjščine vzhodnega trakta okoli leta 1988 (fotografija iz zasebne dokumentacije Igorja Sapača).

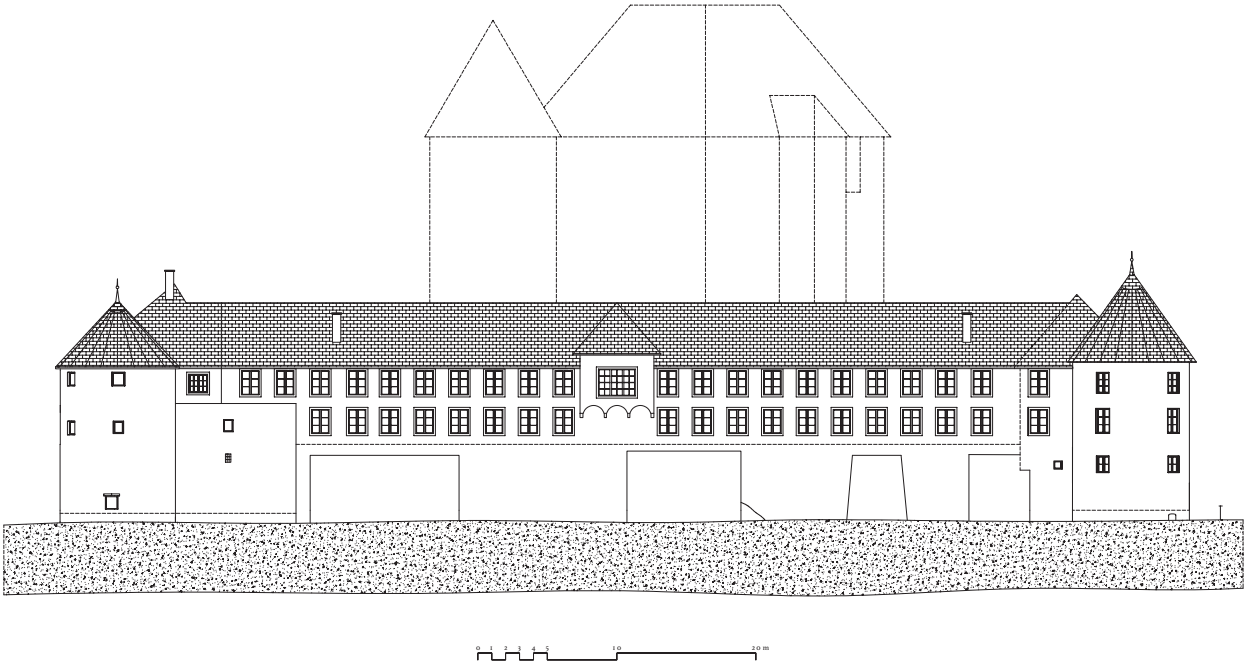
186 Prim. *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 15–16; Stopar, *Gradovi*, str. 89.

187 Prim. *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 15–16.

188 Videčnik, *Grad Vrbovec*; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 82; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 9; Stopar, Na-

Projekt za ponovno gradnjo severnega grajskega trakta. Risala arhitektka Sonja Sekavčnik, 1989, na podlagi smernic Ivana Stoparja (kopija iz zasebne dokumentacije Igorja Sapača).

Naris severne grajske fasade s črtkano označenim volumnom nekdanjega grajskega jedra (risal: Igor Sapač, 2025, na podlagi načrtov Sonje Sekavčnik iz leta 1989).

Ob deloma obnovljenem grajskem kompleksu se je po drugi svetovni vojni, predvsem zaradi širokega razmaha lesene industrije, naglo razvil kraj Nazarje, ki ga pred vojno ni bilo; tu je stalo samo nekaj hiš, območje pa je spadalo k vasi Žlabor.[189] Zaradi razvoja lesnopredelovalne industrije so v osemdesetih letih 20. stoletja zasuli nekdanji vodni kanal južno od gradu in gradu s tem odvzeli značaj vodnega oziroma otoškega gradu. Na lokaciji zasutega dela kanala na jugovzhodni strani gradu so uredili večje parkirišče. Med drugo svetovno vojno minirani in nato obnovljeni armiranobetonski most čez Savinjo so razširili in ga še malce povišali, s tem pa je bil gradu z zahodne strani še nekoliko bolj odvzet dominantni učinek v prostoru.

Po preselitvi uprave podjetja Gorenje Glin v nove prostore je ostal precejšnji del grajskega kompleksa brez prave namembnosti in je postajal vse bolj zanemarjen. Naposled se je Gozdno gospodarstvo Nazarje odločilo, da ves grajski kompleks temeljito prenovi. Dela so med letoma 1988 in 1992 izvedli v strokovnem sodelovanju z Zavodom za spomeniško varstvo Celje in njegovim konservatorjem kastelologom prof. dr. Ivanom Stoparjem (1929–2018). Najprej so v letih 1988 in 1989 sanirali ostrešje na vzhodnem in zahodnem

zarje, str. 341. Prim. DM, Zbirka fotografij Ivana Jakiča; ZVKDS, Fotografije in načrti gradu Vrbovec.

189 *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 11; prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 172.

Pogled na severno stran grajskega kompleksa okoli leta 1987, pred gradnjo nadomestnega severnega trakta (fotografija iz zasebne dokumentacije Igorja Sapača).

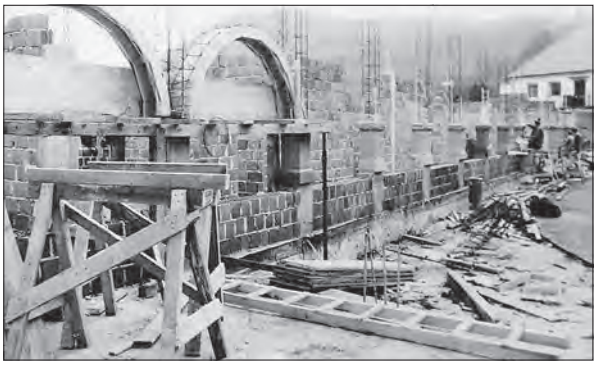
Pogled na začetek gradnje nadomestnega severnega trakta leta 1990 (fotografija iz zasebne dokumentacije Igorja Sapača).

traktu ter obnovili fasade zahodnega trakta, nato pa med letoma 1990 in 1992 po leta 1989 izdelanih načrtih arhitektke Sonje Sekavčnik iz projektivnega biroja SGP Graditelj Kamnik zgradili nov nadomestni enonadstropni severni trakt, na vzhodnem traktu uredili fasade in v njegovih obokanih kletnih in pritličnih prostorih uredili gostinski lokal, dokončali sanacijo obzidja, uredili notranje dvorišče s povezovalnimi površinami in neposredno okolico gradu. Novembra 1992 so tako prenovljeni grajski kompleks slavnostno odprli. Gradbena dela je v glavnem izvedlo podjetje Vegrad iz Velenja in sicer kot kompenzacijo dolga do Gozdnega gospodarstva Nazarje.[190]

Pred gradnjo novega severnega trakta so leta 1990 odstranili leseno provizorično lopo, pri tem pa, žal, tudi ohranjeni kratki vzhodni del severne fasade leta 1944 pogorelega trakta. Novi trakt so postavili nad temelji starega trakta, ki pa jih pri tem niso arheološko raziskali in je zato vprašanje o ostankih nekdanjega kletnega pritličja ostalo brez odgovora. Zaradi namere, da novi trakt dobi značaj poslovne oziroma upravne zgradbe, so njegovo 51,5 m dolgo pravokotno talno ploskev glede na širino prvotnega trakta za približno 2,5 m razširili proti notranjemu dvorišču, višino pa prilagodili zahodnemu in vzhodnemu traktu in je zato približno 1,2 m višja kot pred letom 1944. Severna fasada je dobila bistveno več okenskih osi in okna v dveh etažah. Tudi etažni nivoji so povsem drugačni in tla ter okna vrhnje etaže so približno 1 m višje kot pred letom 1944. Oblikovanje novega trakta so prilagodili oblikam zahodnega trakta in značaju obnove v času okoli leta 1950, pri tem pa so imele poseben pomen tudi aktualne postmoderne arhitekturne usmeritve. Zato so – kot avtorsko reminiscenco na nekdanji konzolni pomol na severni fasadi, ki ga kaže Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681, – smiselno zasnovali nov pomol, ki je dobil svojega dvojnika tudi na dvoriščni fasadi. Tam so v pritličju dodali še dolg arkadni hodnik, ki prav tako spominja na nekdanje arkade tega trakta iz 17. stoletja. Zaradi spremenjenih drugih dveh traktov, spremenjenih višinskih razmerij, novega višjega mostu čez Savinjo, pomanjkanja dovolj zanesljive dokumentacije o oblikah severnega trakta pred letom 1944 ter za sodobno rabo neustreznih gabaritov in tlorisnih značilnosti, nadomestni trakt ni nastal kot rekonstrukcija nekdanjega po metodi kopije ali faksimila, marveč kot suverena avtorsko zaznamovana sodobna nadomestna ponovna gradnja, ki pa se kakovostno in senzibilno vključuje v historični ambient, spoštuje osnovni pomen tega kulturnega spomenika, poudarja pomen grajske celote pred posameznimi segmenti, veča prepoznavnost grajske stavbe v širšem prostoru ob sotočju Drete in Savinje ter z oblikovanjem oživlja spomin na nekoč obstoječe in pozneje izgubljene kakovostne arhitekturne prvine. Arhitektka s tem pristopom prvenstveno ni postavila spomenika lastnemu egu, marveč izgubljeni nekdanji kakovostni arhitekturi iz 17. stoletja. Opisani rešitvi daje še dodaten pomen dejstvo, da so jo uresničili v težavnih gospodarskih in političnih okoliščinah ter z zelo skromnimi sredstvi.[191]

190 *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 15–16; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 82; prim. Stopar, *Gradovi*, str. 89; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 143–144.

191 Prim. Sapač, *Rekonstrukcijski posegi*, str. 366, 477. Primerljiv pristop, ki izhaja tudi iz izročila Plečnikove arhitekturne šole, so po drugi svetovni vojni po načrtih arhitekta prof. Marjana Mušiča uresničili med obnovo gradu Otočec na Dolenjskem. Sočasno s ponovno gradnjo severnega trakta gradu Vrbovec so primerljiv pristop po načrtih arhitekta doc. Črtomirja Mihlja začeli izvajati v kompleksu dvorca Betnava pri Mariboru, a so tam gradbena dela predčasno prekinili.

Gradnja pritličnih arkad nadomestnega severnega trakta leta 1990 (fotografiji iz zasebne dokumentacije Igorja Sapača).

Pogled na grad Vrbovec z mostu čez Savinjo po dokončanju gradnje nadomestnega severnega trakta (foto: Igor Sapač, 1991).

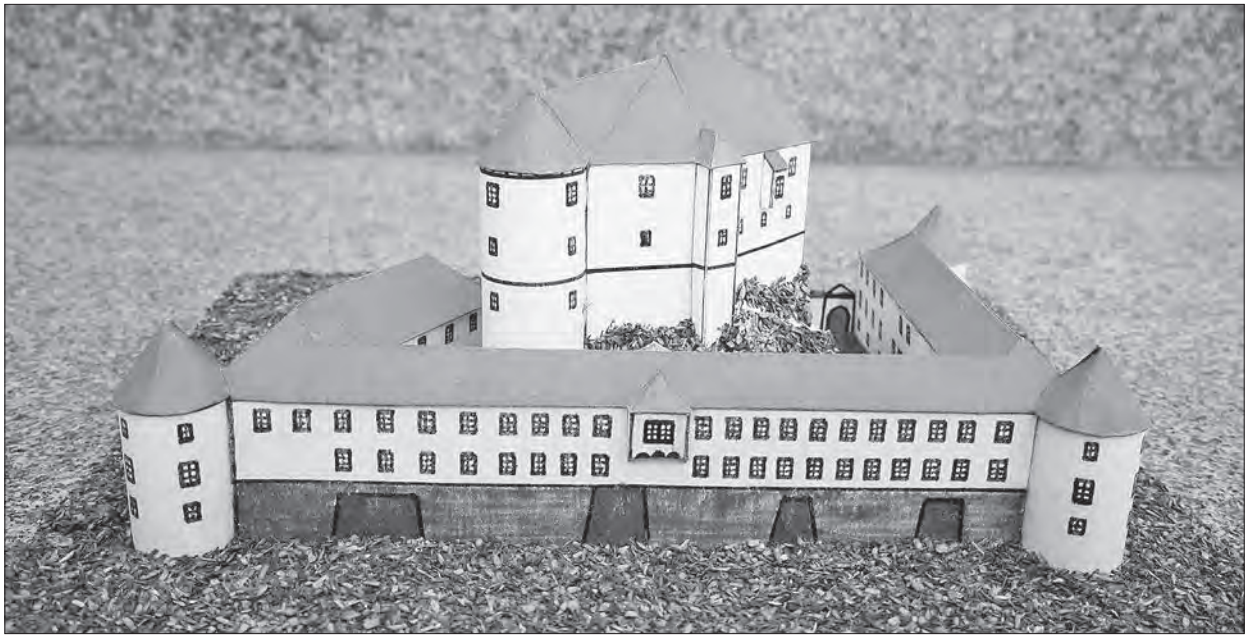

Pogled na dvoriščno stran nadomestnega severnega trakta ob zaključku njegove gradnje (foto: Igor Sapač, 1991).

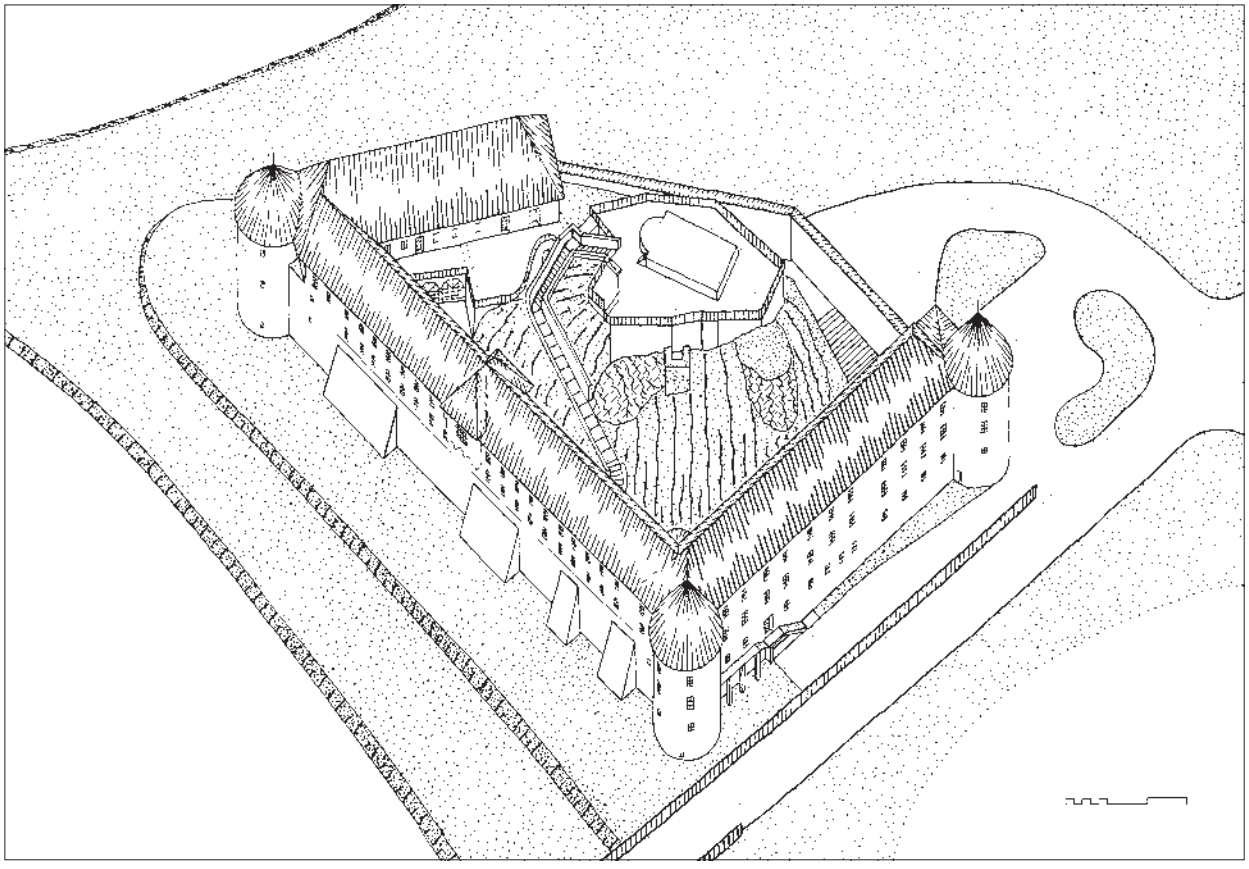
V notranjosti nadomestnega severnega trakta niso povsem dokončali in od dveh načrtovanih polkrožno zavitih stopnišč so zgradili samo zahodnega, vzhodno pa je ostalo samo na načrtih.[192] Pa tudi grajska celota po prenovi ni zaživela povsem tako, kakor je bilo načrtovano v letih 1988 in 1989. S propadom Jugoslavije in nastankom samostojne slovenske države so se splošne družbene razmere zelo spremenile. Del grajskega kompleksa je s procesom denacionalizacije znova pridobila ljubljanska (nad)škofija, Gozdno gospodarstvo Nazarje pa so likvidirali.[193] Ko so leta 1998 ustanovili novo občino Nazarje, so njene

192 Za posredovanje kopij načrtov iz leta 1989 se zahvaljujem kolegici arhitektki Nini Dominique Kumer.

193 *Zbornik občine Nazarje*, str. 71.

Maketa s prikazom do leta 1992 prenovljenega stanja spodnjih delov gradu Vrbovec in s poskusom rekonstrukcije oblike grajskega jedra v 17. stoletju. Pogled s severne strani (izdelal: Igor Sapač, 1993).

Grad Vrbovec okoli leta 2000. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2023 in 2025).

Pogled na prenovljeni kompleks gradu Vrbovec z bližnjo okolico iz zraka s severne strani (foto: Nina Dominique Kumer, 2023).

upravne prostore uredili v novem severnem traktu. V grajskem kompleksu so uredili še poročno dvorano, glasbeno šolo, prostore za knjižnico, prostore območne enote Zavoda za gozdove Slovenije, gostinski lokal in poslovne prostore za zasebna podjetja. Po izselitvi skladišča slovenske vojske iz pritličja zahodnega trakta so tam med letoma 1999 in 2001 uredili Muzej Vrbovec – Muzej gozdarstva in lesarstva, ki je bil prvi tovrstni muzej v Sloveniji in je prevzel skrb za zaščito premične kulturne dediščine gozdarstva in lesarstva na širšem območju.[194]

V zadnjih letih je bil grajski kompleks deležen nekaterih prenovitvenih posegov, ki so sicer povečali njegovo sodobno uporabnost, a so po drugi strani po nepotrebnem zmanjšali njegov estetski in spomeniški pomen. Med letoma 2009 in 2012 so na dveh zahodnih valjastih stolpih in nato med letoma 2016 in 2023 še na severovzhodnem stolpu nadomestili strešno kritino in pri tem uporabili temno pločevino, ki je povsem neprimeren nadomestek za nekdanje skodle. Med letoma 2016 in 2023 so na vzhodnem in zahodnem traktu na skrajno banalen način zamenjali lesena okna ter pri tem odstranili tudi vsa polkna in tako zlasti zahodno fasado estetsko zelo osiromašili. Sočasno so med letoma 2020 in 2021 prenovili gostinski lokal v vzhodnem traktu, do skale z ostanki grajskega jedra speljali novo montažno stopnišče

Ostaline srednjeveškega grajskega jedra čakajo na nove raziskave in skrbno sanacijo (foto: Igor Sapač, 2016).

194 *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 11, 16, 112; Videčnik, *Grad Vrbovec*; Videčnik, Grad Vrbovec 1248–2008, str. 9; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 82; *Zbornik občine Nazarje*, str. 60–63, 156. Za muzej v gradu: Miklavc, Nazarje; Škerl, Gozdarsko-lesarski muzej; Šoster Rutar, *Muzej*, str. 3–34.

in gostinske površine razširili na območje ploščadi, ki je ostala od nekdanje kapele. V začetku avgusta 2023 so poplavne vode prizadele spodnjo etažo vzhodnega trakta. Želimo, da bo grajski kompleks v prihodnosti deležen boljše usode in senzibilnih strokovno utemeljenih prenovitvenih posegov, kakršne si kot prepoznavna kakovostna historična arhitekturna stvaritev nedvomno zasluži.

Financiranje
Prispevek je nastal v sklopu temeljnega raziskovalnega projekta *Umetnostna dediščina grofov Celjskih* (J6-4622), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Raziskovalni podatki, na katerih temelji prispevek, so na voljo v prispevku samem.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

DM – Dolenjski Muzej, Novo mesto
Zbirka fotografij slovenskih gradov avtorja Ivana Jakiča iz obdobja med letoma 1970 in 2012.

INDOK – Informacijsko-dokumentacijski center za dediščino pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije, Ljubljana
Fototeka (Vrbovec)
Skice Herberta Kartina

OKM – Osrednja knjižnica Mozirje
Domoznanska zbirka: Stare razglednice z motivi gradu Vrbovec iz obdobja med letoma 1890 in 1970

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 177 – Franciscejski kataster za Štajersko

UIFS ZRC SAZU – Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana
France Stele, Terenski zapiski

UKPP – Umetniški kabinet Primož Premzl, Maribor
Zapuščina Jožeta Curka

ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Celje
Fototeka: Fotografije gradu Vrbovec
Planoteka: Načrti gradu Vrbovec

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Aigner, Martin: *Katalog mittelalterlicher Mauerwerksstrukturen in Österreich. Mit Vergleichsbeispielen aus ganz Europa*. Liezen: Martin Aigner, 2015.

Avsenek, Ivan in drugi: *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici kraljevine Jugoslavije*. Ljubljana: Jubilej, 1939.

Bajt, Drago et al.: *Slovenska kronika XX. stoletja. II. knjiga. 1941–1995*. Ljubljana: Nova revija, 1996.

Baravalle, Robert: *Burgen und Schlösser der Steiermark. Eine enzyklopädische Sammlung der steirischen Wehrbauten und Liegenschaften, die mit den verschiedensten Privilegien ausgestattet Waren*. Graz: Stiasny, 1961 (ponatis: Graz: Leykam, 1995).

Baš, Franjo: Doneski k zgodovini Gornjegrajskega. I. Gornjegrajsko na prehodu iz XVIII. v XIX. stoletje. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 33, 1938, št. 1, str. 1–16.

Baš, Franjo: Doneski k zgodovini Gornjegrajskega. II. Trg Ljubno. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 33, 1938, št. 2, str. 65–86.

Baumert, Herbert Erich in Grüll, Georg: *Burgen und Schlösser in Oberösterreich. Mühlviertel und Linz. 3. erweiterte Auflage*. Wien: Birken-Verlag, 1988.

Bernhard, Günther: *Documenta patriarchalia res gestas Slovenicas illustrantia. Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251)*. Dunaj/Wien, Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut, 2006.

Bibič, Polde: *Spominjarije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.

Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500. I. knjiga: A–M*. Maribor: Založba Obzorja, 1986.

Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500. II. knjiga: N–Ž*. Maribor: Založba Obzorja, 1988.

Bolta, (Alojz): Iz arheološke popotne torbe. *Savinjski vestnik*, letnik 6, številka 23, 13. 6. 1953, str. 3.

Brišnik, Danijela: Arheološki paberki Šaleške doline. *Šaleški razgledi*, 12, 1995–1996, str. 297–320.

Brišnik, Danijela: Florjan pri Šoštanju. Razvaline gradu Kacenštajn. *Varstvo spomenikov, Poročila*, 39–41, 2006, str. 45–46.

Brišnik, Danijela: Od poznoantičnih loncev do šaleške pivske čaše. *Velenje. Razprave o zgodovini mesta in okolice*. Velenje: Mestna občina Velenje, 1999, str. 72–101.

Cäsar, Aquilin Julius: *Beschreibung des Herzogthums Steyermark. Zweyter Theil*. Gräz, 1773. Ponatis: Gräz: Alois Tusch, 1802.

Cevc, Emilijan: *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1981.

Curk, Jože: Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v XVI. in XVII. stoletju. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965, str. 37–72.

Curk, Jože: O utrjevanju slovenještajerskih mest v 16. stoletju. *Kronika*, 30, 1982, št. 1, str. 5–11.

Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.

Čipić Rehar, Marija: Urbar gospostva Vrbovec. *Arhivi – zakladnice spomina* (ur. Andrej Nared). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije idr., 2014, str. 314–315.

Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Steiermark (ohne Graz). Wien: Anton Schroll & Co, 1982.

Dopsch, Heinz: Die Freien von Sannegg als steirische Landherren und ihr Aufstieg zu Grafen von Cilli. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje. Stara tema – nova spoznanja. Celje, 27.–29. maj 1998*. (ur. Rolanda Fugger Germadnik). Celje: Pokrajinski muzej Celje, 1999, str. 23–35.

Fajdiga, Mirko: *Zidanškova brigada*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1975 (Knjižnica NOV in POS; 15).

Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.

Fräss-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens. Band. 1. Das Mittelalter*. Klagenfurt: Verlag Johannes Heyn, 1984.

Fugger Germadnik, Rolanda: *Grofje in knezi Celjski*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2014.

Golec, Boris: Slomškov rod in njegova povezanost s Cerkvijo. Ob 160. obletnici smrti blaženega Antona Martina Slomška. *Bogoslovni vestnik* 83, 2023, št. 1, str. 63–86. DOI: https://doi.org/10.34291/BV2023/01/Golec

Grad Vrbovec, Nazarje. 1248–1998 (ur. Aleksander Videčnik). Nazarje: Občina Nazarje, 1998.

Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1910–1916.

Grušovnik, Mojca: Ne grad, ampak podrtija. Mozirjani se jezijo, ker želi Vegrad porušiti 400 let staro graščino Brdce. Od občine zahtevajo, naj zgradbo odkupi in Vegradu ponudi drugo zemljišče. *Dnevnik*, 26. 9. 2001, str. 8.

Hahonina, Ksenja: Urbanistična agresija. Najprej zanemarjajo, potem podirajo. *Mladina*, 3. 5. 2003, št. 18, str. 8.

Hilzensauer, Erik: Zur Typologie spätmittelalterlicher Burgen. *Geschichte der Steiermark. Band 4. Die Steiermark im Spätmittelalter* (ur. Gerhard Pferschy). Wien: Böhlau, 2018, str. 279–288.

Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2013.

Horvat, Zorislav: *Burgologija. Srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: UPI-2M plus; Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2014.

Horvat, Zorislav: *Kaštelologija. Protiturski kašteli na Banovini krajem 15. i početkom 16. stoljeća*. Zagreb: UPI-2M plus; Sveučilište u Zagrebu, Arhitektonski fakultet, 2020.

Ivan Vurnik. 1884–1971. Slovenski arhitekt. Zbornik (ur. Janez Koželj). Ljubljana: Organizacijski odbor projekta Vurnik, 1994.

Jakič, Ivan: *Sto gradov na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba, 2001.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine.* Ljubljana: DZS, 1997.

Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark: mit historischen Notizen und Anmerkungen. I. Band*. Graz: Leykam-Josefstahl, 1878.

Jeglič, Anton Bonaventura: *Jegličev dnevnik. Znanstvenokritična izdaja* (ur. Blaž Otrin in Marija Čipić Rehar). Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2015.

Juhart, Dejan: *Grbi plemiških rodbin na Spodnjem Štajerskem v prvem stoletju habsburške nadoblasti* (magistrsko delo). Maribor: Filozofska fakulteta, 2021.

Kaiser, Joseph Franz: *Lithographirte Ansichten der steyermärkischen Staedte, Maerkte und Schloesser.* Graz, 1825. Ponatis: Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1982.

Kaiser, Joseph Franz: *Litografirane podobe slovenještajerskih mest, trgov in dvorcev. Stara Kaiserjeva suita 1824–1833*. Faksimilirana izdaja: spremna beseda Ivan Stopar. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 1999.

Kocbek, Fran: *Savinjske Alpe*. Celje: Goričar & Leskovšek, 1926.

Komac, Andrej: *Od mejne grofije do dežele. Ulrik III. Spanheim in Kranjska v 13. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

Komel, Franta: *Narodnoosvobodilna borba v Sloveniji. 1941–1945*. Maribor: Založba obzorja, 1960.

Koropec, Jože: *Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635.* Maribor: Založba Obzorja, 1985.

Kos, Dušan: *Celjska knjiga listin I*. Ljubljana: ZRC SAZU, Celje: Muzej novejše zgodovine, 1996. DOI: https://doi.org/10.3986/9616182234

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. DOI: https://doi.org/10.3986/9616500821

Kosi, Miha: Grajska politika – primer grofov Celjskih. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 465–494.

Kovše, Franc in Mušič, Ambrož: *Nazarje, slovenski Nazaret*. Ljubljana: Brat Frančišek, 2006.

Kovše, Franc in Pevec, Felicijan: *Nazarje, zgodovinska pričevanja*. Ljubljana: Brat Frančišek, 2008.

Krahe, Friedrich-Wilhelm: *Burgen und Wohntürme des deutschen Mittelalters*. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2008.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Zveza za tujski promet za Slovenijo, 1937.

Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.

Kramer, Franc: Mozirje. Nova stanovanja nad krajem ali v njem? 80 milijonov bo treba porabiti naslednje leto. Zgodba o graščini Brdce še ni končana, saj še ni zaključen denacionalizacijski postopek. *Večer*, 25. 10. 2002, str. 8.

Kregar, Tone: *Vigred se povrne. Druga svetovna vojna na Celjskem*. Celje: Muzej novejše zgodovine, 2009.

Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli. Theil 2: Die Cillier Chronik*, Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.

Kronika grofov celjskih. Prevedel in z opombami opremil Ludovik Modest Golia. Maribor: Založba Obzorja, 1972.

Kruhek, Milan: *Gvozdansko. Kaštel zrinskoga srebra*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2007 (Kulturno-povijesni vodič; 26).

Kumer, Nina Dominique: *Celovita prenova kompleksa gradu Vrbovec* (magistrsko delo). Maribor: Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo Univerze v Mariboru 2024.

Lavrič, Ana: Umetnostna dejavnost škofa Otona Friderika Buchheima v ljubljanski škofiji. *Acta historiae artis Slovenica*, 9, 2004, str. 31–69.

Lavrič, Ana: *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. 2. zvezka. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1988.

Lavrič, Ana: Vloga ljubljanskih škofov Janeza Tavčarja in Tomaža Hrena v likovni umetnosti katoliške prenove. *Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628* (ur. France M. Dolinar et al.). Klagenfurt, Ljubljana, Wien, Graz, Köln: Hermagoras/Mohorjeva–Styria, 1994, str. 625–635.

Leb, Lojze: Žumer, Alojz. *Enciklopedija Slovenije. 15. Wi–Ž*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001, str. 380.

Leksikon utvrda Hrvatske. Srednji i rani novi vijek (ur. Krešimir Regan in Vlatka Dugački). Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024.

Lubej, Uroš: Auerspergi in njihova grofovska palača v Ljubljani. *Preobrazbe Turjaške palače* (ur. Taja Vovk Čepič, Irena Veselko et al.). Ljubljana: Mestni muzej, 2002, str. 19–49.

Lubej, Uroš: Donino (Donin; Donnino). *Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Band 28: Disney-Donnus*. München, Leipzig: K. G. Saur, 2001, str. 557–558.

Mavrič, Edi: *Gornjegrajsko in njegov čas*. Gornji Grad: Občina, 1998.

Mavrič, Edi: V Mozirju so vse večja razhajanja o nadaljnji usodi nekdanje graščine. Brdce je vredno ohraniti. Vegrad želi graditi stanovanja, krajani želijo ohraniti svojo dediščino. *Dnevnik*, 14. 11. 2001, str. 8.

Mell, Anton: Der windische Bauernaufsfand des Jahres 1635 und dessen Nachwehen. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark*, 44, 1896, str. 205–287.

Mihelič, Breda: Poslopje tovarne Rog v Ljubljani. Problematika varovanja in prenove industrijske arhitekture. *Šumijev zbornik: Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem* (ur. Jadranka Šumi). Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1999, str. 443–460.

Miklavc, Jože: Nazarje – lesarski muzej v gradu Vrbovec. Muzej gozdarstva in lesarstva je ob Flosarski zbirki na Ljubnem oblika strokovnega ohranjevanja kulturne dediščine. *Večer*, leto 57, št. 225, 29. 9. 2001, str. 17.

Miletić, Drago: *Plemićki gradovi kontinentalne Hrvatske*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, 2012.

Moravi, Jürgen: Burgenbau im Wandel der Jahrhunderte. Mittelalterliche Burgentypen in der Steiermark. *Viana Styria*, 2021, št. 1, str. 7–11.

Moravi, Jürgen: Der steinerne Burgenbau des Hochmittelalters in der Steiermark. *Burgen im Alpenraum*. Petersberg: Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern & Michael Imhof Verlag, 2012, str. 11–23 (Forschungen zu Burgen und Schlössern; 14).

Moravi, Jürgen: Die Entwicklung der Mauerwerkstechnik im Mittelalter am Beispiel des ostösterreichischen Raumes. *Von Steinmetzen, Zimmerern und Schmieden. Bauhandwerk im Mittelalter* (ur. Johannes Grabmayer). Friesach, Klagenfurt; Stadt Friesach & Institut für Geschichte an der Alpen-Adria-Universität Klagenfurt, 2017, str. 211–234 (Schriftenreihe der Akademie Friesach; Neue Folge 4).

Mozirje (ur. Aleksander Videčnik). Mozirje: Občina Mozirje, 2008.

Murgg, Werner: *Burgruinen der Steiermark*. Wien, Berger: 2009 (Fundberichte aus Österreich; Materialhefte 2).

Naschenweng, Hannes P: *Der landständische Adel im Herzogtum Steiermark. Ein genealogisches Kompendium*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 2020.

Novak, Zdravko: *Rečica z zaledjem*. Rečica ob Savinji: Zavod za kulturo Mozirje, 1999.

Nowotny, Fritz: Südsteirische Burgen und Schlösser. *Südsteiermark. Ein Gedenkbuch* (ur. Franz Hausmann). Graz: Verlag Ulr. Mosers Buchhandlung, 1925, str. 65–101.

Oražem, Frančiška: *Oltarna arhitektura in kiparstvo 17. stoletja na Kranjskem* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani 2024.

Orožen, Ignaz: *Das Benediktiner-Stift Oberburg*. Marburg: Im Selbstverlage, 1876.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant. II. Theil. Das Dekanat Oberburg*. Marburg: Im Selbstverlage, 1877.

Orožen, Janko: *Gradovi in graščine v narodnem izročilu. I. Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi*. Celje: samozaložba, 1936.

Ožek, Katja: *Pomen in vloga srednjeveških gradov v Spodnji Savinjski dolini* (diplomsko delo). Maribor: Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2014.

Pavlič, Slavica: Grad Vrbovec Nazarje 1284–1998. *Kronika*, 47, 1999, št. 1–2, str. 204–207.

Pettauer, Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdaj in sedaj. Imensko zgodovinska razprava. *Kronika slovenskih mest* 5, 1938, str. 7–17, 107–109, 189–192.

Pferschy, Gerhard in Krenn, Peter: *Die Steiermark. Brücke und Bollwerk*. Graz: Steirische Landesregierung, 1986.

Pintarić, Mario: *Naručitelji i umjetnici u Rijeci tijekom 17. i 18. stoljeća* (doktorska disertacija). Zadar: Sveučilište u Zadru, 2022.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte.* München: Verlag R. Oldenburg, 1962 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission; 10).

Pogačnik, Lea: *Dedne pogodbe grofov Celjskih* (diplomsko delo). Maribor: Pravna fakulteta Univerze v Mariboru, 2019.

Poles, Rok in drugi: *Sakralna dediščina Šaleške doline*. Velenje: Pozoj, 1998.

Poles, Rok: *Kipar C. Cesar. Stalna zbirka*. Velenje: Muzej, 2006.

Poles, Rok: Srebrni žeton Johana Sigmunda Wagna Wagensberškega (1574–1641). *List. Revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, leto 28, št. 10, 29. 10. 2024, str. 5–6.

Ravnikar, Tone: *Benediktinski samostan v Gornjem Gradu*. Maribor: ZRI dr. Franca Kovačiča, 2010 (Zbirka Studia historica Slovenica; 6).

Ravnikar, Tone: Eberhard III. Vrbovški, ustanovitelj avguštinskega samostana v Judenburgu. *Studia Historica Slovenica* 5, 2005, št. 1–3, str. 133–150.

Ravnikar, Tone: *Grad Velenje. Skica usode stavbe in njenih prebivalcev*. Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika, Muzej, 2002 (Muzejski kolaž; 5).

Ravnikar, Tone: *Po zvezdnih poteh. Savinjska in Šaleška dolina v visokem srednjem veku*. Velenje: Muzej Velenje, 2007.

Ravnikar, Tone: *V primežu medplemiških prerivanj*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2010 (Zbirka Digitalna knjižnica. Dissertationes; 13).

Regan, Krešimir: *Srednjovjekovne i renesansne utvrde Hrvatskog zagorja*. Donja Stubica: Kajkaviana, 2017.

Reichert, Carl: *Einst und jetzt. Album. Steiermarks sämmtliche interessante Schlösser, Burgruinen, Städte Märkte, Kirchen und Klöster. III. Band*. Graz: Selbstverlag von Carl Reichert, 1865.

Resch, Wiltraud: *Österreichische Kunsttopographie. Band LIII. Die Kunstdenkmäler der Stadt Graz. Die Profanbauten des I. Bezirkes. Altstadt*. Wien: Anton Schroll & Co, 1997.

Rožič, Mateja: *»Kronika grofov Celjskih« in »Seznam deželnih sovražnikov« kot vira za zgodovino Spodnje Savinske in Šaleške doline v prvi polovici 15. stoletja* (diplomsko delo). Maribor: Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, 2009.

Sapač, Igor in Lazarini, Franci: *Arhitektura 19. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Muzej za arhitekturo in oblikovanje, 2015.

Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinski oris gradu Turjak. *Grad Turjak. Druga knjiga* (ur. Mija Oter Gorenčič, Renata Komić Marn, Miha Preinfalk). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 623–958.

Sapač, Igor: *Freudenberg – Lušperk – Jamnik. Zreški gradovi med včeraj, danes in jutri*. Maribor, Zreče: Univerza v Mariboru; Občina Zreče, 2016.

Sapač, Igor: Grad in dvorca v Šoštanju. Arhitekturnozgodovinski oris. *Kronika* 69, 2021, št. 3 (Iz zgodovine Šoštanja), str. 533–618.

Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini* (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani, 2003.

Sapač, Igor: *Rekonstrukcijski posegi v historičnih urbanih naselbinah na Slovenskem* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2008.

Schicht, Patrick: *Kastelle. Architektur der Macht*. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2018 (Studien zur internationalen Architektur- und Kunstgeschichte: 162).

Schmutz, Carl: *Historisch topographisches Lexicon von Steyermark. Erster Theil.* Gratz: Andreas Kienreich, 1822.

Schöne alte Steiermark. Aus Karl Reicherts Album »Einst und jetzt«. Band 2. Süd- und Untersteiermark (ur. Karl Schober). Graz: Leykam Verlag, 1989.

Seražin, Helena: Kočevski grad v listinah arhiva knezov Auersperg. *Acta historiae artis Slovenica* 19, 2014, št. 2, str. 7–44, 233.

Seražin, Helena: Lombardske stavbarske delavnice od 16. do 18. stoletja v slovenskih deželah. *Slovenska umetnost in njen evropski kontekst. Izbrane razprave 1* (ur. Barbara Murovec). Ljubljana: Založba

ZRC, ZRC SAZU, 2007, str. 20–35. DOI: https://doi.org/10.3986/9789612540494

Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, 5 (ur. Vincenc Rajšp et al.). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan: Založba ZRC, 2009.

Stegenšek, Avguštin: *Cerkveni spomeniki Lavantinske škofije. I. Dekanija gornjegrajska*. Maribor: samozaložba, 1905.

Stegenšek, Avguštin: O najstarejši zgodovini gornjegrajskega okraja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 7, 1910, str. 1–33.

Steska, Viktor: Ljubljanski škofijski dvorec. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 6, 1926, št. 1, str. 25–41.

Stoletje družine Tönnies. Zgodovina in tehniška dediščina (ur. Žarko Lazarević et al.). Ljubljana: Založba ZRC, 2019.

Stopar, Ivan in Premzl, Primož: *Slovenještajerske vedute Carla Reicherta*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2015.

Stopar, Ivan: *Arhitektura predromanike in romanike v Sloveniji*. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.

Stopar, Ivan: Grad Vrbovec. *Turist*, leto 3, št. 17, januar 1996, str. 18–19.

Stopar, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, 1982.

Stopar, Ivan: *Gradovi.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1991.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga. Med Solčavskim in Kobanskim.* Ljubljana: Viharnik, 1993 (Grajske stavbe, 4).

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Tretja knjiga. Spodnja Savinjska dolina.* Ljubljana: Park, 1992 (Grajske stavbe, 3).

Stopar, Ivan: *Grajski objekti z območja slovenske Štajerske na Vischerjevem zemljevidu iz leta 1678*. Celje: Kulturna skupnost, 1972.

Stopar, Ivan: Nazarje. Konservatorsko poročilo. *Varstvo spomenikov*, 27, 1985, str. 341.

Stopar, Ivan: *Ostra kopja, bridki meči*. Ljubljana: Viharnik, 2006.

Stopar, Ivan: *Podoba Slovenije v obdobju narodnega prebujenja. Upodobitve slovenskih krajev iz sredine 19. stoletja.* Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2016.

Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.

Stopar, Ivan: *Slovenske vedute med klasicizmom, romantiko in realizmom.* Celje: Pokrajinski muzej, 2018.

Stopar, Ivan: Slovenski gradovi – prezrta dediščina. *Kronika*, 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 379–390.

Stopar, Ivan: Velenjski grad. *Šaleški razgledi*, 2, 1989, str. 5–35.

Stopar, Ivan: *Vrbovec z okolico*. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije, 1976 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije; 60).

Svetina, Anton: Odlomek iz zgodovine Gornjega grada. *Kronika*, 22, 1974, št. 2, str. 86–91.

Škerl, Primož: Gozdarsko-lesarski muzej v gradu Vrbovec. Muzej lesarske zgodovine bodo odprli septembra, muzej je prvi te vrste v Sloveniji. *Delo*, leto 43, št. 44, 23. 2. 2001, str. 7.

Šoster Rutar, Barbara in drugi: *Muzej in muzejske zbirke v Zgornji Savinjski dolini*. Nazarje: Muzej Vrbovec, 2004.

Štih, Peter et al.: *Slovenska zgodovina. Od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja. II. knjiga*. Ljubljana: Modrijan, 2016.

Šumi, Nace: *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Obdobje renesanse.* Katalog razstave v Arhitekturnem muzeju Ljubljana. Ljubljana, 1997.

Šumi, Nace: *Arhitektura 17. stoletja na Slovenskem. Obdobje med pozno renesanso in zrelim barokom.* Katalog razstave v Arhitekturnem muzeju Ljubljana. Ljubljana, 2001.

Tlaker, Jože: *Trg Rečica in škof Tavčar v Evropi 16. stoletja*. Rečica ob Savinji: Fundacija Tavčarjev dvor, 2009.

Tratnik, Zoran: *Gornji Grad med drugo svetovno vojno*. Celje: Muzej novejše zgodovine Celje, 2000.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga.* Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.

Videčnik, Aleksander: Grad Vrbovec 1248–2008. *Zbornik občine Nazarje. Ob 760-letnico gradu Vrbovec. 1248–2008. 1998–2008* (ur. Franci Kotnik). Nazarje: Občina Nazarje, 2008, str. 6–11.

Videčnik, Aleksander: *Grad Vrbovec*. Nazarje: Občina Nazarje, 2003.

Videčnik, Aleksander: *Iz mojih zapisov*. Mozirje: Osrednja knjižnica, 2007.

Videčnik, Aleksander: *Podobe iz preteklosti Mozirja*. Mozirje: Občinska kulturna skupnost, 1985.

Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae*. Faksimilirana izdaja s spremno besedo Ivana Stoparja. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971.

Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae. Izbor. Faksimilirana izdaja listov s slovenskimi motivi. Zbrala Ivan Stopar in Primož Premzl*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2006.

Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.

Vrečer, Rajko: *Savinjska dolina*. Žalec: samozaložba, 1930.

Weigl, Igor: Ljubljanska palača knezov Auerspergov. *Kronika*, 54, 2006, št. 1, str. 29–48.

Zadravec, Dejan: *Zastave in prodaje deželnoknežjih posesti in prihodkov v spodnjeavstrijskih deželah v prvi polovici 16. stoletja*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2012 (Viri, 35).

Zbornik občine Nazarje. Ob 760-letnico gradu Vrbovec. 1248–2008. 1998–2008 (ur. Franci Kotnik). Nazarje: Občina Nazarje, 2008.

Zgornja Savinjska dolina na starih fotografijah (ur. Janez Mavrič). Nazarje: Epsi, 1993.

SUMMARY

Vrbovec Castle. A description of architectural history

The article discusses the architectural development of Vrbovec Castle (Ger. *Altenburg*), one of the most recognizable historical buildings in the Upper Savinja Valley. Based on the analyses of preserved built structures, old depictions and photos, particulars regarding the history of the property, as well as appropriate analogies, it is possible to quite reliably determine the main development phases of the castle complex, which was divided into two distinct sections and stood at the confluence of the Dreta and Savinja rivers. The castle was most probably built in the second half of the twelfth century as a minor complex composed of living quarters, a defensive wall, and an inner bailey. It was first expanded after the mid-thirteenth century, very likely between 1286 and 1360, when the Lords of Altenburg built a sturdy cylindrical tower which served as a great tower (bergfried) and was comparable to the great tower of Žovnek Castle (Ger. *Sanneck*). Following the addition of the tower, during the fourteenth century another residential building was presumably built for the Lords of Altenburg in the inner bailey. During the first half of the fifteenth century, when it was owned by the Counts of Cilli, the castle underwent the first thorough modification, which was completed in 1447. The castle core was completely rearranged and, by sealing up the original inner bailey, converted into an imposing fortified two-storey residential building or the so-called tower house. On that same occasion at the latest, a new enclosed outer bailey was built at the bottom of the rock, on the site of the original outer ward and outbuildings. Following the death of Ulrich II of Cilli in 1456, the castle was robustly fortified. In the first half of the sixteenth century, most probably while held as a fief by Baron Hans Katzianer, the castle was surrounded by an extensive outer wall, which was given three cylindrical corner towers to protect the castle and its surrounding population against Ottoman attacks. Along with the wall and the towers, a two-storey building was constructed that originally served as a freestanding granary and currently constitutes the eastern wing of the castle. In the 1520s, Vrbovec Castle became a Protestant centre, which also affected its post-sixteenth-century architectural development. In 1615, Bishop Thomas Chrön purchased it for the purposes of the Diocese of Ljubljana, remodelled its medieval core in the Renaissance style, and renamed it Mary Castle in the spirit of the Counter-Reformation. By 1617, a new chapel had been built, very likely in the restored high medieval core at the top of the rock, which was damaged by lightning in 1620. The restored castle core was probably highlighted by a heraldic cartouche that is currently mounted at the secondary location, above the main entrance to the castle complex. The restoration of the castle continued in the second third of the seventeenth century, after the peasant revolt in 1635, during which the castle sustained damage. First, a new western residential wing had been built by 1640 under the administration of Ljubljana's bishop Rinaldo Scarlichi, set between two earlier cylindrical towers and leaned against the inner side of the sixteenth-century defensive wall. Within the wing, a new great castle hall was arranged and a horse stable beneath it. The construction of the wing was completed under Ljubljana's bishop Otto Friedrich von Buchheim sometime before 1664, as was the construction of the Franciscan monastery and church on the hill behind the castle. Concurrently, the castle was also added an extensive northern connecting wing, allegedly designed by the architect Francesco Olivieri from Ljubljana, with a Renaissance-inspired open arcaded gallery at the top and a new castle chapel. The Renaissance-style remodelling may have been completed by the builder Francesco Rosina from Ljubljana. During the eighteenth and nineteenth centuries, the castle underwent no major construction work. In the eighteenth century, the medieval core on the rock in the middle of the castle complex was demolished, leaving only the enclosed base, whereas the arcades in the northern wing were sealed up. Meanwhile, a smaller connecting wing was constructed between the eastern wing and what had been left of the castle core. From the second half of the seventeenth century onwards, the complex no longer served as the residence of Ljubljana's bishops and increasingly deteriorated during the nineteenth century. Around 1860, the castle was all but completely abandoned. About 1900, Bishop Anton Bonaventura Jeglič had it thoroughly restored to accommodate the administration of the diocesan large forest estate in the Upper Savinja Valley. Between 1917 and 1920, the Chapel of St. Joseph was built in the Historicist style on the ruins of the castle core and demol-

ished by the German occupying army in 1942. After the German units retreated, the castle was torched by Slovenian Partisans in August 1944. The northern wing was subsequently removed in its entirety, while the western and eastern wings were restored and partly remodelled after the war. Between 1988 and 1992, the former northern wing was replaced by a new one, built according to Sonja Sekavčnik's architectural designs and in collaboration with the monument conservator and castle researcher Ivan Stopar. The entire castle complex was completely restored to house the Nazarje Forestry Management. Subsequently, the castle premises were rearranged to accommodate the seat of the Municipality of Nazarje, a wedding hall, a library, a music school, a museum, and a catering facility.

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.03
CC BY-SA

IGOR SAPAČ*

Grad Rudenek

Arhitekturnozgodovinski oris

IZVLEČEK

Grad Rudenek je nastal v drugi četrtini 14. stoletja kot dokaj velika nova dvodelna glavna rezidenca za rodovino gospodov Vrbovških in zaradi njegove postavitve je izbruhnila fevdalna vojna. Po vojni sta pomen gradu in gospodov Vrbovških upadala. Najpozneje do 16. stoletja so opustili prvotno grajsko jedro. Prosto stoječi gotski stolp se je ohranil in kmalu po letu 1578 so ob njem zgradili novo renesančno stavbno zasnovo, ki je dobila funkcijo intimne podeželske rezidence ljubljanskega škofa Janeza Tavčarja. Po prvi tretjini 17. stoletja je bil grad zaradi izgube rezidenčnega in gospodarskega pomena vse bolj zanemarjen ter so ga zato kmalu po letu 1681 opustili. Ostali so razmeroma skromni ostanki, ki pa omogočajo interpretacijo stavbnega razvoja. V prispevku sta v strnjeni obliki predstavljeni tudi stavbnozgodovinski analizi dvora oziroma dvorca Lešje ter nekdanjega gradu Rudenštajn, ki sta z Rudenekom zgodovinsko in prostorsko povezana.

KLJUČNE BESEDE

grad, srednjeveški gradovi, dvori, izpostavljeni stolpi, arhitektura, arhitekturna zgodovina, kastelologija, stavbni razvoj, gotika, renesansa, Rudenštajn, Lešje, Poljane, Negojnica, Rečica, Vrbovški, grofje Celjski, Konrad Glušič, Tomaž Hren, de Donino, kmečki upori

ABSTRACT

RUDENEK CASTLE. A DESCRIPTION OF ARCHITECTURAL HISTORY

Rudeneck Castle was built in the second quarter of the fourteenth century as a rather large new two-part main residence for the Lords of Altenburg (Slo. *Vrbovec*), which sparked a feudal war. After the conflict, the significance of the castle and the Lords of Altenburg waned. By the sixteenth century at the latest, the original castle core had been abandoned. A detached Gothic great tower was preserved, next to which a new Renaissance-style building was constructed soon after 1578 to serve as the personal country residence of Ljubljana's bishop Janez Tavčar. Once it lost its residential and economic significance, the castle became increasingly neglected from the first third of the seventeenth century onwards and was ultimately abandoned soon after 1681. Although its remnants are rather modest, they nonetheless allow for an interpretation of building development. The article also provides concise architectural-historical analyses of the Haslach (Slo. *Lešje*) manor or mansion and the former Rudenstein Castle (Slo. *Rudenštajn*), both of which were historically and spatially linked to Rudeneck Castle.

KEY WORDS

castle, medieval castles, manors, detached great towers, architecture, architectural history, castellology, architectural development, Gothic architecture, Renaissance architecture, Rudenstein/Rudenštajn, Haslach/Lešje, Poljane, Negojnica, Rečica, Lords of Altenburg, Counts of Cilli, Konrad Glušič, Thomas Chrön, Francesco Abondio de Donino, peasant revolts

* izr. prof. dr., muzejski svetovalec, Univerza v Mariboru, Fakulteta za gradbeništvo, prometno inženirstvo in arhitekturo, Oddelek za arhitekturo, Maribor, igor.sapac@um.si, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-9306-8875

Prispevek posvečam spominu na svojo prababico Ano Kokal, rojeno Ramšak 27. 4. 1887 pod rudeneškimi razvalinami na Rečici ob Savinji in umrlo 9. 10. 1959 v Mariboru.

Otto Piper (1841–1921), pionir znanstveno utemeljenega raziskovanja srednjeveških gradov v srednji Evropi, je grad Rudenek oziroma *Rudeneck* omenil med pomembnejšimi gradovi v kataložnem delu svoje znamenite knjige *Burgenkunde* (Gradoslovje), ki je prvič izšla v Münchnu leta 1895 in nato še v dveh dopolnjenih avtorjevih ponatisih, po letu 1967 pa je doživela več kot deset ponatisov.[1] Kaže, da Piper Rudeneka sam ni obiskal in da se je pri omembi v knjigi naslonil na podatke iz drugega zvezka Topografsko-statističnega leksikona Štajerske Josefa Andreasa Janischa (1833–1901). Pri tem se ni oziral na zapis, da je razvalina nezanimiva in da ne ponuja nič, kar bi bilo vredno ogleda.[2] Piper se je kot natančen in izkušen raziskovalec grajske dediščine dobro zavedal, da posebnega pomena ostalin posamezne srednjeveške grajske stavbe pogosto ni mogoče zaobjeti na prvi pogled oziroma z zgolj površnim ogledom.[3] Nedvomno je ravnal pravilno, ko je Rudeneku namenil omembo v svoji monumentalni knjigi. Čeprav so rudeneške ostaline na dveh vzpetinah na južnem obrobju Rečice ob Savinji, ob lokalni cesti z Rečice proti zaselku Poljane, dokaj skromne in jih drevesa zelo zakrivajo, se zaradi okoliščin nastanka gradu in njegove posebne arhitekturne zasnove uvrščajo med pomembnejšo grajsko zapuščino v slovenskem prostoru.[4] V tem prispevku jih želim natančneje stavbnozgodovinsko analizirati in umestiti v širši kontekst

Pogled na razvaline severovzhodnega dela rudeneškega grajskega kompleksa (foto: Igor Sapač, 2024).

grajske arhitekture Zgornje Savinjske doline.

Grad, ki so se ga po opustitvi oprijela tudi imena Šipek, Rudnik in Lekšetov grad, je povezan z bogatim ljudskim izročilom in o njem kroži mnogo pripovedk.[5] V pisnih virih je prvič omenjen leta 1345 kot *vest Rudenek* oziroma *purchstal Rudenekk*.[6] Nastal je po letu 1326.[7] Postavili so ga na območju, ki je bilo naseljeno že v prazgodovini in antiki in ki je imelo zaradi ugodnega zemljepisnega položaja že vsaj od 12. stoletja vlogo fevdalnega upravnega središča. V bližini poznejšega gradu je najverjetneje kmalu po letu 1140 nastala župnija Rečica z romansko cerkvijo sv. Kancijana, ki je prvič omenjena leta 1173, ko je tu zboroval oglejski patriarh Ulrik II. Trebinjski (1161–1181) z mnogimi cerkvenimi dostojanstveniki.[8] Takrat je v bližini župnijske cerkve gotovo stal tudi dvor, ki je bil morda celo prvo fevdalno upravno središče na območju Zgornje Savinjske doline in ki je po letu 1140 pripadal oglejskemu patriarhatu, v njem pa so bivali po Rečici poimenovani oglejski vitezi oziroma ministeriali.[9] Po nastanku bližnje-

1 Piper, *Burgenkunde* (1895), str. 777; Piper, *Burgenkunde* (1912), str. 769; prim. Sapač, Otto Piper, str. 846. V ponatisih knjige *Burgenkunde*, ki so izšli od leta 1967, kataložni del ni vključen.

2 Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 746–747.

3 Za življenje in delo Otta Pipra zlasti: Großmann, *Burgenforscher*, s citirano starejšo literaturo.

4 Prim. Schmutz, *Historisch*, III, str. 412–413; Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 125–126; Orožen, *Das Bisthum*, str. 168–178; Stegenšek, O najstarejši, str. 17; Nowotny, Südsteirische Burgen, str. 95; Vrečer, *Savinjska dolina*, str. 139, 140, 144; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 171; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 198–199; *Krajevni leksikon Slovenije*. *III. knjiga*, str. 232; Stopar, *Vrbovec*, str. 25–29; Stopar, *Razvoj*, str. 19, 20, 98, 125, 173; Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci*, str. 439–441; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 83–85; Kos, *Med gradom*, str. 97–98; Kos, *Vitez*, str. 366–367; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 293–294; Novak, *Rečica*, str. 20–23; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 59, 133–134 , 321, 341; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 124–126, 219–222, 231, 242, 266, 267, 291–299; Ravnikar, *V primežu*, str. 32–33, 140, 155–157, 224, 236, 246, 297, 301–304, 345, 392, 420–424, 428–430, 480–481; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 56–60, 117, 158; Juhart, *Grbi*, str. 18, 19, 22, 81.

5 Kocbek, *Storije*, str. 17; Orožen, *Gradovi*, str. 100–104; Stopar, *Vrbovec*, str. 25–26; Novak, *Rečica*, str. 23, 118–120; Škerl, Psoglavec, str. 8; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 321; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 68; Zorec, *Zgodbe*, str. 77–80. Prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 171.

6 Blaznik, *Historična*, II, str. 248

7 Kos, *Vitez*, str. 366.

8 Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 61, 173–174; Stegenšek, O najstarejši, str. 11–12; Baš, Doneski, II, str. 65–66; Baš, O Rečici, str. 66; *Krajevni leksikon Slovenije*. *III. knjiga*, str. 236; Blaznik, *Historična*, II, str. 217; Novak, *Rečica*, str. 17–19, 26; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 63–64; Bernhard, *Documenta*, str. 182–183; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 342, 344.

9 Stegenšek, O najstarejši, str. 12; Vrečer, *Savinjska dolina*, str. 139; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 171; *Krajevni leksikon Slovenije*. *III. knjiga*, str. 236; Blaznik, *Historična*,

Pogled na Rečico ob Savinji z južne strani (foto: Igor Sapač, 2016).

ga gradu Vrbovec je oglejski rečiški dvor izgubil pomen in je propadel. Zdi se, da so ga v njegovi upravni in gospodarski vlogi do določene mere nadomestili drugi manjši in mlajši dvori v bližini. Eden od njih je bil najbrž Ampah (Meinpach), ki je stal na območju Okonine in ki je v srednjeveških dokumentih posredno omenjen v letih 1247 in 1291, izrecno pa leta 1360.[10] Propadel je najbrž že v poznem srednjem veku in njegova lokacija ni več znana.[11] V predelani obliki se je ohranil drugi srednjeveški manjši dvor – Lešje (Haslach, Haslachhof) na območju Homca, ki ga je kot svojevrstnega predhodnika oziroma sopotnika gradu Rudenek tu smiselno nekoliko podrobneje stavbnozgodovinsko analizirati.[12]

DVOR LEŠJE

Stavba s hišno številko Homec 13, ki velja za najstarejšo ohranjeno posvetno zgradbo na območju občine Rečica ob Savinji, se v srednjeveških dokumentih pojavlja od leta 1317, ko je omenjen po njej poimenovani *Ruodolf Weriant von Hasel*.[13] Dvor je prvikrat izrecno omenjen leta 1364 kot *Hasel*.[14] Takrat je bil v lasti gospodov Vrbovških in Hansel Vrbovški ga je prodal grofom Celjskim.[15] Nato je v srednjem veku omenjen še v obdobju med letoma 1460 in 1469 ter okoli leta 1480.[16] Najverjetneje v 16. stoletju je postal del gornjegrajske posesti v lasti ljubljanske škofije in na začetku 17. stoletja ga je kot takšnega dobil v zastavo imetnik bližnjega Vrbovca Janez Sigmund pl. Wagen baron Wagensperg (1574–1641). Nato so se njegovi lastniki dokaj naglo menjavali in v 19. stoletju je dobil značaj kmetije, ki je še zdaj v lasti družine Vršnak.[17]

Dvor na nizkem razglednem griču na desnem bregu Savinje je zasnovan na pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 14 × 18 m. Enonadstropna 3 × 4-osna stavba je pokrita s štirikapno opečno slemenasto streho in je v jugovzhodnem delu podkletena. Leta 2001 obnovljene fasade so poudarjene z baročno arhitekturno poslikavo, najverjetneje iz druge polovice 17. stoletja ali iz zgodnjega 18. stoletja, ki vključuje šivane vogale, pilastre in medetažni pas z motiviko dvobarvnih meandrov. Poslikava manjka na jugozahodni četrtini stavbe, ki je nastala leta 1941, kot kažeta letnici na obeh pravokotnih glavnih portalih na vzhodni in zahodni fasadi. Pred letom 1941 je ime-

II, str. 217; Curk, *Trgi*, str. 122; Novak, *Rečica*, str. 18; Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 342.

10 Blaznik, *Historična*, I, str. 28.

11 Jakič, *Vsi slovenski*, str. 48.

12 Janko Orožen je v prvi polovici 20. stoletja zapisal več ljudskih pripovedk, ki povezujejo dvor Lešje, grad Rudenek in grad Rudenštajn. *Bila sta dva leška brata. Skregala sta se in eden izmed bratov se je izselil. Našel si je hrib, kjer si je sezidal grad* (Rudenek), *da bi bil varen pred svojim bratom in drugimi sovražniki. // Tirski (Rudenštajnski) in leški graščak si nista bila dobra. Škodovala sta si, kadarkoli sta mogla. // Lastniku Negojniškega gradu (Rudenštajn) so pravili Tirski gospod, njegov brat pa je bil Leški. Oba brata si nista bila dobra. Nekoč je leški poslal Tirskemu namesto vina sod smodnika. Smodnik se je vnel in razrušil poslopje* (Kocbek, *Storije*, str. 17; Orožen, *Gradovi*, str. 100, 109; prim. Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 50).

13 Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 93; Blaznik, *Historična*, I, str. 422; Novak, *Rečica*, str. 24.

14 Blaznik, *Historična*, I, str. 422.

15 Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 199; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 49.

16 Blaznik, *Historična*, I, str. 422.

17 Schmutz, *Historisch*, II, str. 35; Orožen, *Das Bisthum*, str. 177; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 199; Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci*, str. 243–244; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 49–50; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 187; Novak, *Rečica*, str. 24–25; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 68; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 61.

Pogled na dvor(ec) Lešje iz daljave, z območja nekdanjega gradu Rudenštajn (foto: Igor Sapač, 2025).

Pogleda na dvor(ec) Lešje z jugovzhodne strani (levo) in s severozahodne strani (desno) (foto: Igor Sapač, 2025).

la stavba tlorisno ploskev v obliki kljuke, na stiku obeh kril pa je bil manjši pravokotni stopniščni prizidek, ki ga kaže tudi mapa franciscejskega katastra iz leta 1825.[18] Takrat je ob severozahodnem vogalu stavbe stalo tudi manjše pritlično pomožno poslopje, ki so ga podrli med obnovo fasad leta 2001.[19] Skozi pritličje stavbe poteka dolga veža, ki povezuje oba omenjena portala iz leta 1941 in ki ima v starejšem vzhodnem delu plitek banjast obok s sosvodnicama. Iz veže v nadstropje pelje enoramno stopnišče. V nadstropju je v eni sobi na stropu ohranjena baročna kartuša iz štuka.[20]

Posnetek tlorisa pritličja dvora Lešje, ki je nastal v sklopu priprave tega prispevka, kaže, da se v stavbi, ki na prvi pogled učinkuje povsem novoveško oziroma kot značilni renesančni štok ali monolitni dvorec in ki nima ohranjenih oziroma razvidnih značilnih srednjeveških stavbnih členov, najbrž skriva starejše srednjeveško jedro.[21] Severna polovica stavbe, ki je stala že pred letom 1825 in ki ni podkletena, je zasnovana na pravokotni talni ploskvi v izmeri približno 9,2 × 14,1 m. Ta del je bil sprva – do vgradnje dodatnih notranjih predelnih sten – v pritličju in nadstropju razdeljen na po dva približno enako velika ravno stropana prostora. Velikost talne ploskve, ravni leseni stropi in razporeditev prostorov so značilni za poslopja tako imenovanih neutrjenih stolpastih dvorov, kakršni so bili tudi v sedanjem slovenskem prostoru v 13. in 14. stoletju kot prebivališča vitezov oziroma ministerialov zelo številni in ki jih je bilo po zanesljivih domnevah približno dvakrat več od utrjenih srednjeveških gradov.[22] Utemeljeno je domnevati, da je imel dvor

18 SI AS 177/C/F/C112/g/A04 – Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Homec) 1825.

19 Prim. DM, Zbirka fotografij Ivana Jakiča, fotografije dvorca Lešje iz leta 1992; ZVKDS, Fotografije dvorca Lešje iz leta 2001.

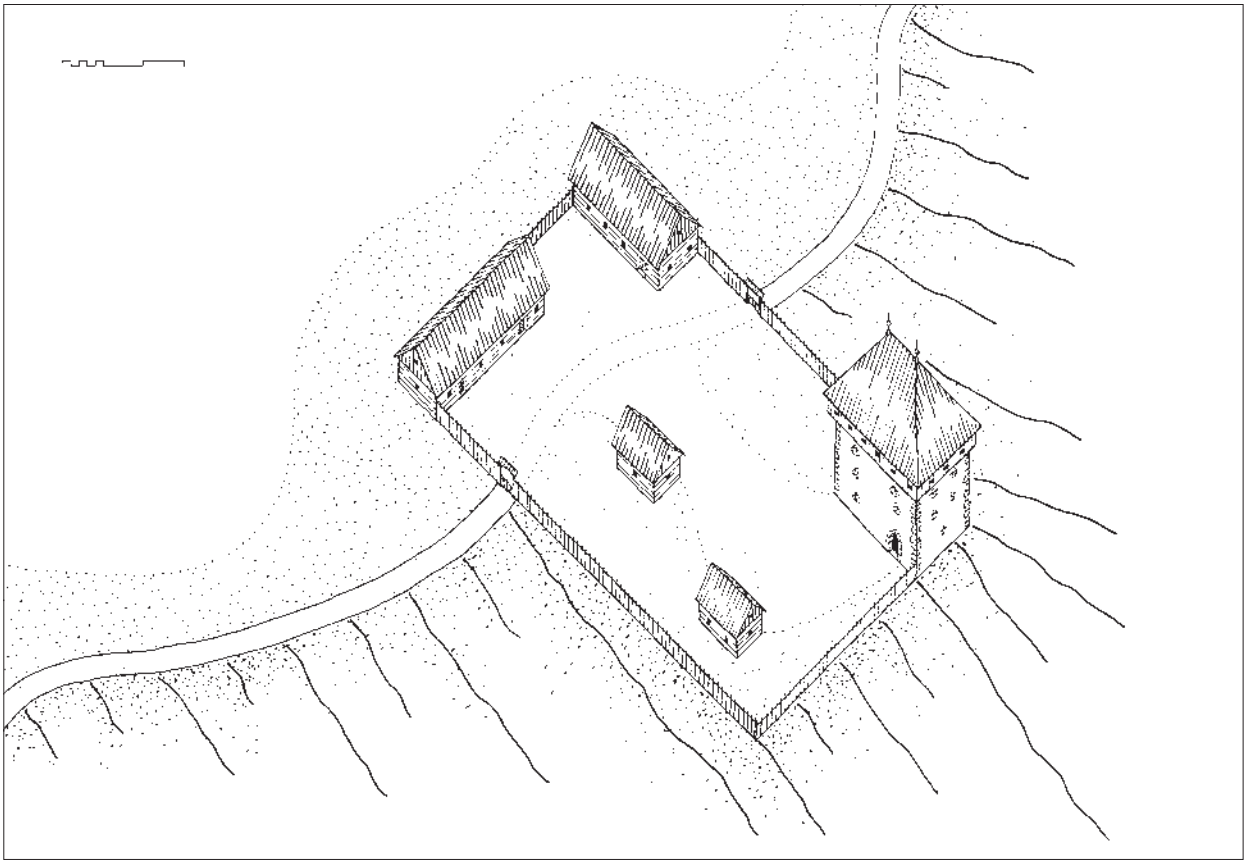
20 Prim. Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 50.

21 Za renesančne monolitne dvorce: Sapač, *Razvoj*, str. 140–158; prim. Šumi, *Arhitektura 16. stoletja*. Za prijazno pomoč pri meritvah tlorisa dvora Lešje se zahvaljujem družini Vršnak.

22 Za problematiko neutrjenih stolpastih dvorov: Stopar, Architektursymbolik, str. 147–169; Makarovič, Pričevanje, str. 143–205; Sapač, *Razvoj*, str. 58–72; Sapač, Kaj je grad?, str. 391–412. Podobno zasnovo, kakršna je značilna za srednjeveške stolpaste dvore, je dobil med letoma 1571 in 1578 v sklopu gradnje protiturškega obrambnega sistema rezidence v Gornjem Gradu zgrajeni masivni

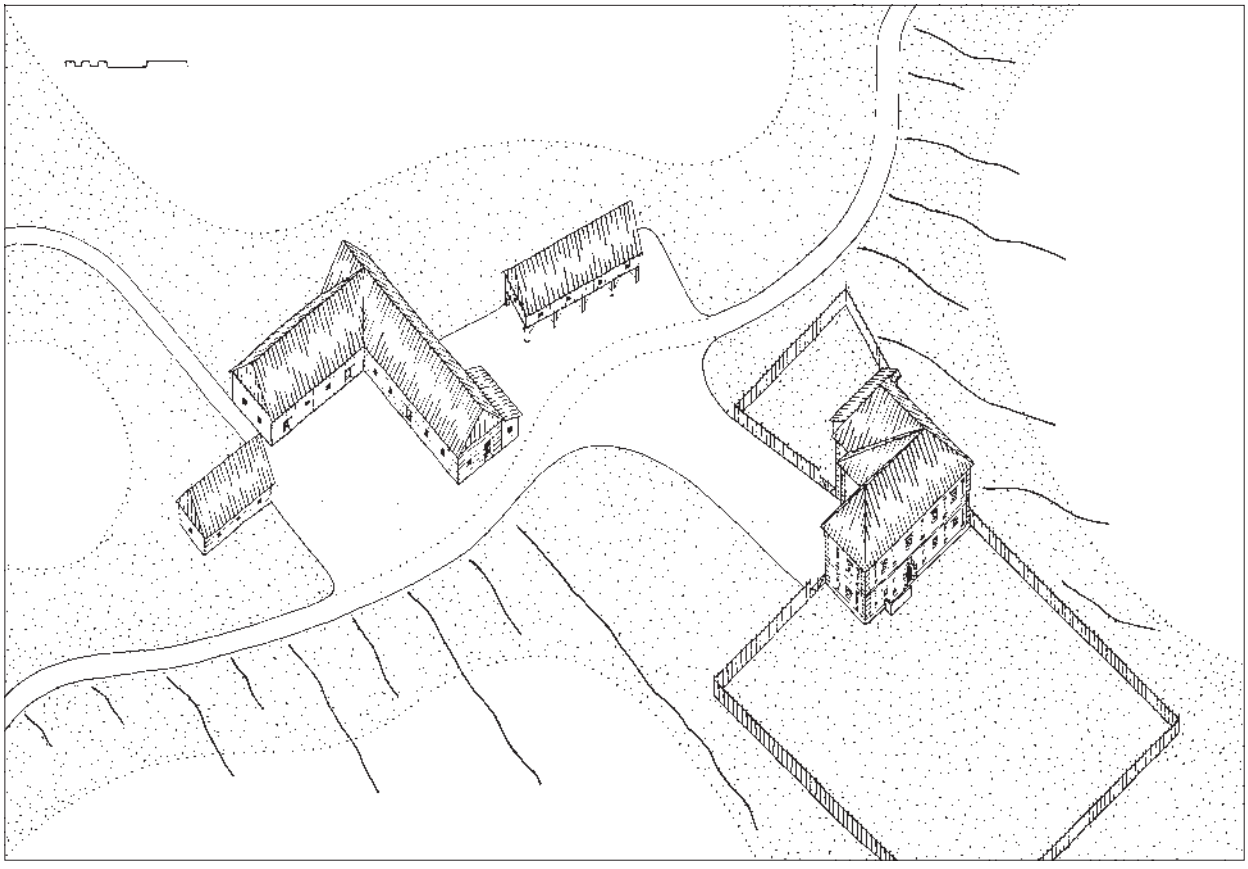
Tloris pritličja dvor(c)a Lešje z barvno vrisanimi fazami stavbnega razvoja in črtkano označenimi oboki (risal: Igor Sapač, 2025).

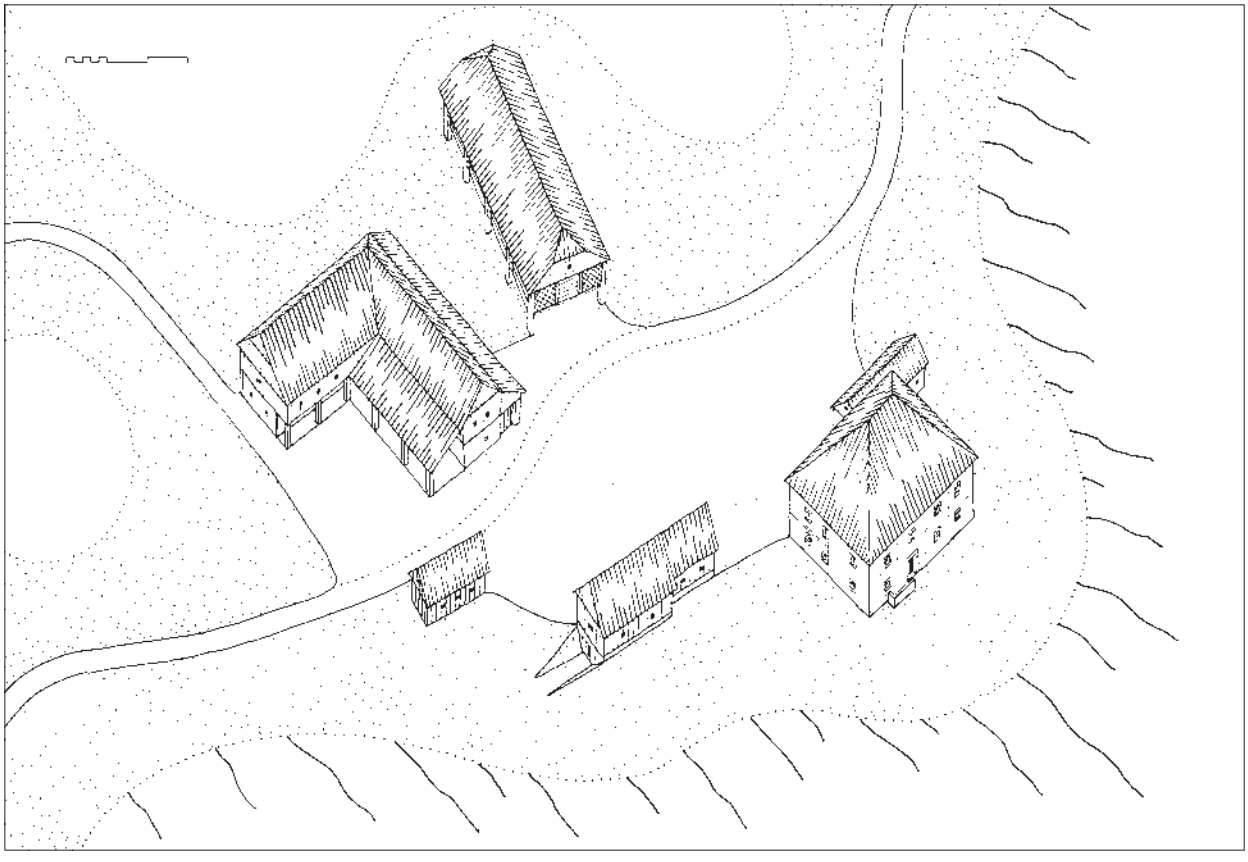
Dvor Lešje v 14. stoletju. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2025).

Lešje nad sedanjim prvim nadstropjem sprva še drugo nadstropje, ki je bilo morda celo leseno ali zasnovano s predalčno konstrukcijo, in da so v 17. stoletju ali v zgodnjem 18. stoletju stavbo za eno nadstropje znižali ter ji obenem na južni strani prizidali podkleteni ožji enonadstropni prizidek z obokano vhodno vežo. Hkrati z gradnjo prizidka so stavbno celoto enotno zgodnjebaročno fasadirali in s tem povsem prikrili srednjeveški jedrni del. Seveda dvor v nobenem obdobju svojega obstoja ni obsegal samo zidane rezidenčne stavbe, marveč tudi stranska oziroma gospodar-

dvonadstropni pravokotni vhodni stolp, ki se ga je zaradi značilne oblike oprijelo poimenovanje Štekl (prim. Orožen, *Das Bisthum*, str. 15; Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 129; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 31, 34). Gornjegrajski Štekl je z arhitekturnozgodovinskega zornega kota mogoče vrednotiti kot izzvenevanje arhitekturne tradicije srednjeveških stolpastih dvorov v 16. stoletju.

Dvor(ec) Lešje v 17. stoletju. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2025).

Dvor(ec) Lešje okoli leta 1941. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2025).

ska poslopja. Jugozahodno od rezidenčne stavbe se je ob novejšem kozolcu ohranilo staro gospodarsko poslopje oziroma pristava, ki ima na dveh tramovih vrezani letnici 1720 in 1744.[23]

GRAD RUDENŠTAJN

Kot svojevrstnega predhodnika gradu Rudenek je smiselno nekoliko podrobneje stavbnozgodovinsko analizirati še nekdanji grad Rudenštajn (Rudenstein) oziroma Tirski grad, Negojniški grad ali Gračenca na nenavadni višinski lokaciji, v gorskem sedlu med dvema skalnima vrhovoma na južnem pobočju Tera, pod vrhom Konjščica (852 m), v bližini zaselka Negojnica v Poljanah nad Rečico.[24] Vse kaže, da je nastal malce za dvorom Lešje, s katerim je bil vizualno povezan. Zgradili so ga na ekstremni in nepriljudni višinski lokaciji, ki omogoča širok razgled proti Ljubnemu, Radmirju, Gornjemu Gradu in Bočni. Grajsko ime najbrž izhaja iz nemške besede *rüde* (grob) in kot zloženka v dobesednem prevodu pomeni grobi kamen, v prenesenem pomenu pa grobi grad. Po ljudskem izročilu je bil grad domovanje roparskih vitezov, skrivnostna lokacija pa je vseskozi pritegovala kopače.[25] Na podlagi srednjeveških pisnih virov je nesporno, da so grad pred letom 1326 – najverjetneje leta 1324 ali 1325 – na posesti benediktinskega samostana Gornji Grad protipravno zgradili gospodje Vrbovški, ki so že posedovali bližnja gradova Vrbovec in Gornji Grad in ki so do sredine 14. stoletja doživeli nagel družbeni vzpon. Grad so Vrbovški zgradili na vrhuncu svoje moči in v obdobju tako imenovane višinske kolonizacije na Slovenskem. Tedanji odvetnik samostana, Ulrik IV. grof Pfanberški, je v Pliberku leta 1326 obljubil opatu, da bo dal grad Rudenštajn, ki so ga zgradili Vrbovški, – *Rudenstein di veste di di Altenburger gepaun habnt* – v nekaj mesecih porušiti. Vse kaže, da so grad zatem zagotovo razvalili in da ga nikoli več niso obnovili. Vrbovški so imeli pozneje nov oziroma nadomestni grad Rudenek, Rudenštajn pa je v srednjeveških dokumentih zadnjikrat omenjen leta 1350; takrat je Friderik Vrbovški s sinovi prodal grofu Frideriku Celjskemu poleg svoje tretjine gradu v Gornjem Gradu in dela trga Rečica tudi nekaj kmetij v okolici Rudenštajna oziroma zaselka Negojnica – *hinder Rudenstain ain huob vnd da pei auf der Negonicz ein hub*.[26]

Pogled na lokacijo nekdanjega gradu Rudenštajn iz zraka z južne strani (foto: Nejc Bernik, UIFS ZRC SAZU, 2024).

23 Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 49.

24 Prim. Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 126; Orožen, *Das Bisthum*, str. 177; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 171; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 199; *Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga*, str. 232; Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci*, str. 442; Kos, *Med gradom*, str. 98; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 86; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 294; Novak, *Rečica*, str. 25; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 59; Kos, *Vitez*, str. 367–368; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 242–243, 256; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 131–132, 144.

25 Orožen, *Gradovi*, str. 104–109; prim. Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 320, 322, 327. Lokacija gradu je zelo prekopana. Po pričevanju domačinov je bila lokacija nekdanjega gradu precej prekopana med drugo svetovno vojno, leta 1944, ko so si tu partizani uredili bunker. Po pričevanjih so partizansko postojanko napadle nemške enote in to z dveh strani, ljubenske in rečiške, a so se partizani uspeli spretno umakniti, nakar so nemški vojaki v zmoti obstreljevali lastne sile, ki so prodirale z nasprotne strani. Prim. *Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga*, str. 232.

26 Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 103, 126; Orožen, *Das Bisthum*, str. 168, 170, 177; Stegenšek, O najstarejši, str. 16–20; Svetina,Odlomek, str. 87; Blaznik, *Historična*, II, str. 248; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 86; Kos, *Vitez*, str. 367–368; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str.

Širok pogled z lokacije gradu Rudenštajn na Zgornjo Savinjsko dolino z Bočno, Gornjim Gradom in Radmirjem (foto: Igor Sapač, 2025).

Pogled na lokacijo jedra gradu Rudenštajn s severovzhodne strani, izpod Konjščice (foto: Igor Sapač, 2025).

Ostanke zidovja so po opustitvi gradu raznesli in sedaj samo še skromni sledovi v konfiguraciji terena kažejo nekdanjo grajsko zasnovo. Gorsko sedlo, na katerem so postavili grad, je v smeri od severovzhoda proti jugozahodu dolgo do 40 m in v smeri od severozahoda proti jugovzhodu široko do 20 m. Ob severovzhodnem robu sedla pod prepadno jugozahodno steno skalnega vrha Konjščice poteka pot, ki se na vzhodu spušča v dolino in proti zaselku Negojnica in ki je na začetku vzpona proti sedlu z nekdanjim gradom zelo zaraščena ter težko prehodna. Od grajskega zidovja na sedlu so vidni samo trije manjši fragmenti; nobeden od njih ni daljši od 4 m in ne višji od 1 m. Struktura zidave zidnega plašča je zabrisana, razpoznavni pa so ostanki apnene malte, ki veže grobo obklesane kamnite lomljence. Ponekod je pod gruščem mogoče slediti poteku nekdanjih zidov. Sledovi so dovolj razločni, da je mogoče določiti obliko in velikost nekdanje osnovne grajske talne ploskve. Ta je imela skoraj povsem pravilno pravokotno površino v izmeri približno 22 × 17 m in je bila prilagojena obliki naravnega gorskega sedla. Vse kaže, da je bila talna ploskev na vseh štirih straneh obdana z obodnim obzidjem, ki je bilo na naravno najbolje zavarovani jugozahodni stranici najverjetneje debelo približno 1,2 m, na severozahodni in jugovzhodni stranici približno 1,5 m in na severovzhodni stranici, ki je bila postavljena ob poti in zato najbolj izpostavljena sovražnim napadom, pa najverjetneje približno 1,8 m. Vse kaže, da je bila severovzhodna stranica obzidja najbolj čvrsto zgrajena in da sta se prav zato od nje ostala dva zidna fragmenta. Po konfiguraciji terena je mogoče sklepati, da je bil prehod skozi obzidje na jugovzhodni strani; tam je znotraj nekdanje obzidane talne ploskve poglobitev do 2 m, ki je morda v zvezi z nekdanjim prehodom, a je v sedanji obliki gotovo tudi posledica novoveških vkopov. V bližini nekdanjega zahodnega

242–243; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 131–132, 144; Juhart, *Grbi*, str. 60, 81. Glej tudi članek Mihe Kosija v tej številki *Kronike*.

Skromni ostanki zidovja v jedru nekdanjega gradu Rudenštajn (foto: Igor Sapač, 2025).

obzidnega vogala je do 4 m dolg fragment zidovja, ki najverjetneje ni bil del obzidja, saj poteka vzporedno z na živo skalo postavljeno nekdanjo jugozahodno obzidno stranico in približno 2,5 m vzporedno z njo. Po razmeroma majhnem razmaku med nekdanjima zidovoma je mogoče pomisliti, da je tam stalo neko pomožno grajsko poslopje, morda hlev. Zdi se, da je glavno grajsko bivalno poslopje – palacij – stalo na nasprotni strani obzidane osnovne talne površine, ob notranji strani severovzhodne obzidne stranice, in da je imelo osnovno pravokotno talno ploskev v izmeri približno 9,1 × 16,5 m. Ta površina je zelo primerljiva z najverjetnejšo velikostjo prvotne talne ploskve dvora Lešje, ki meri približno 9,2 × 14,1 m. Kljub pičlosti ostalin je mogoče dokaj zanesljivo sklepati, da je imel grad Rudenštajn okoli leta 1325 obliko značilne manjše pravilne pravokotne grajske obodne zasnove z do 8 m visokim obodnim obzidjem, obzidanim notranjim dvoriščem in bivalno stavbo, ki je bila najverjetneje dvonadstropna in z zidovjem visoka do 12 m. Tovrstne zasnove so bile v grajski arhitekturi na sedanjem slovenskem ozemlju od prve polovice 12. stoletja do druge polovice 14. stoletja najbolj uveljavljen stavbni tip.[27] Z ugotovljeno zasnovo Rudenštajna je, denimo, mogoče primerjati sicer nekoliko večjo zasnovo gradu Švarcenštajn pri Velenju, ki je za gospode Žovneške nastala med letoma 1322 in 1360.[28] Smiselna je tudi primerjava z nekdanjimi dolenjskimi gradovi Podpeč (Galenštajn) pri Gabrovki, Šentjurjeva gora pri Gabrovki in Rekštajn ob Savi, ki so nastali okoli leta 1300, in s talno ploskvijo nekdanjega gradu Žamberk pri Šoštanju, ki je najverjetneje nastal v drugi polovici 13. stoletja.[29] V tistem obdobju so gradili vse manj novih srednjeveških gradov, saj jih je večina nastala že do sredine 13. stoletja. Po dokaj poznem času nastanka je Rudenštajn smiselno primerjati z večjimi gradovi Dobrna, Forhtenek in Vodriž, ki so v tem delu Štajerske nastali okoli leta 1300 oziroma v zgodnjem 14. stoletju.[30]

Kompleks gradu Rudenštajn seveda ni bil omejen samo na ugotovljeno dokaj majhno pravokotno talno ploskev v izmeri približno 22 × 17 m. Tam je bilo zgolj utrjeno grajsko jedro z glavno grajsko bivalno stavbo. Grad je imel nedvomno tudi gospodarsko predgradje. To je bilo najbrž na naravnem pomolu, približno 50 m severno od sedla. Izravnani pomol jezikaste oblike je dolg do 35 m in širok do 15 m in se zdi zelo primerna lokacija za postavitev grajskih gospodarskih poslopij. Grajsko jedro je bilo gotovo funkcionalno povezano tudi s skalnim vrhom na jugozahodni

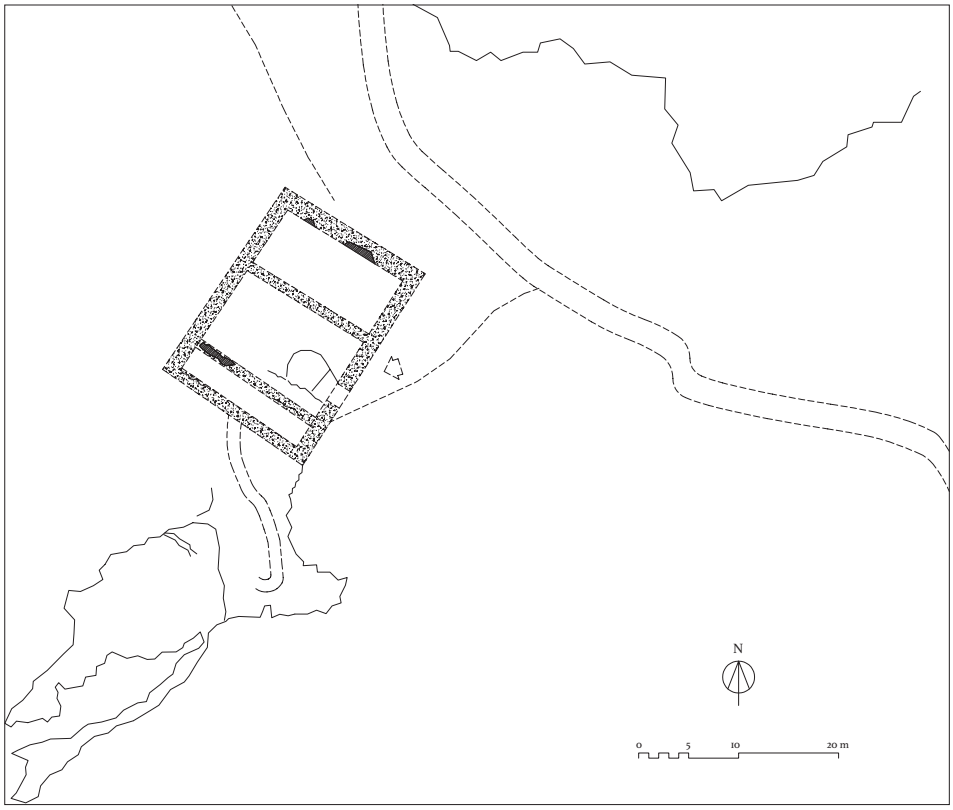
Pogled na območje nekdanjega jedra gradu Rudenštajn med skalnima vrhovoma iz zraka z južne strani (foto: Nejc Bernik, UIFS ZRC SAZU, 2024).

27 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 24–45; Sapač, *Razvoj*, str. 13–15, 24–46.

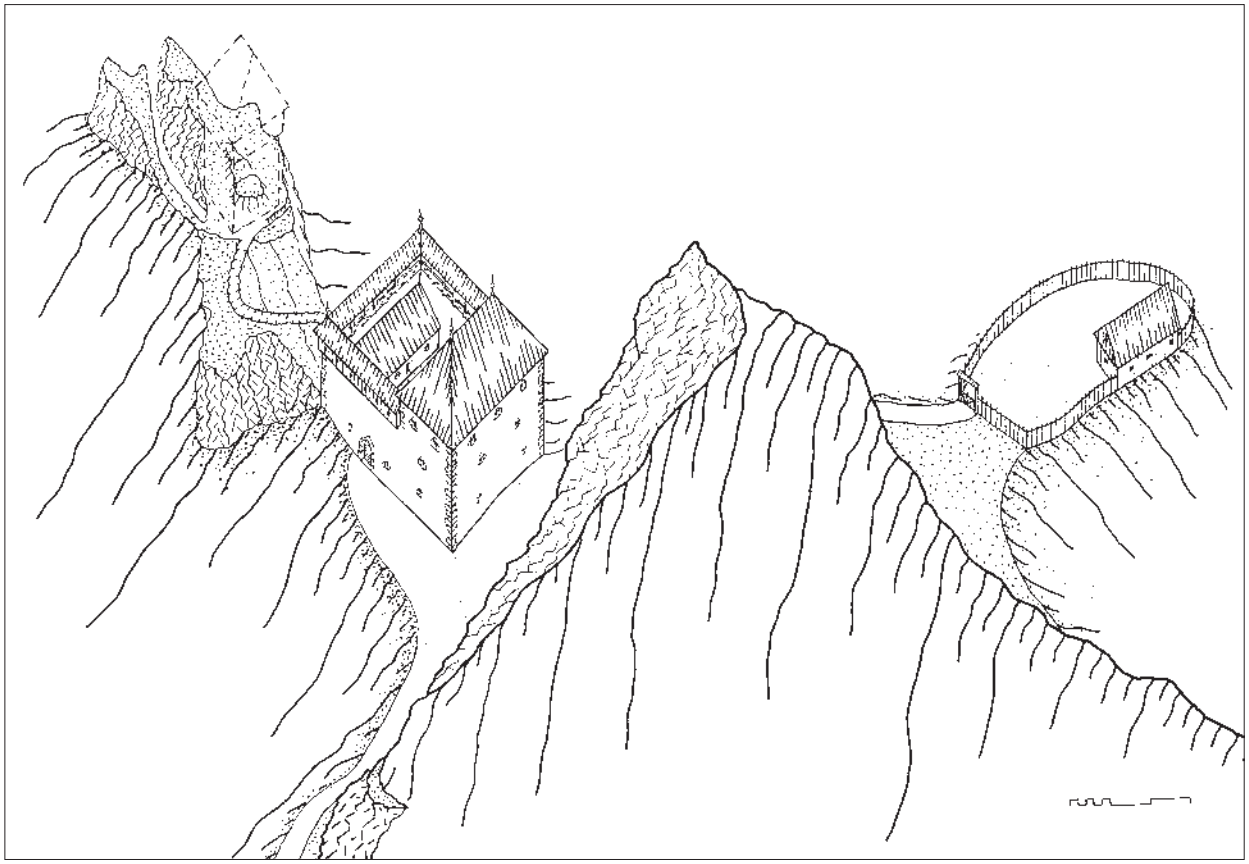
28 Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 105–108; Kos, *Vitez*, str. 379–380.

29 Sapač, *Razvoj*, str. 45–46; Sapač, Gradova Žamberk in Forhtenek, str. 493–508.

30 Prim. Sapač, Gradova Žamberk in Forhtenek, str. 493–532.

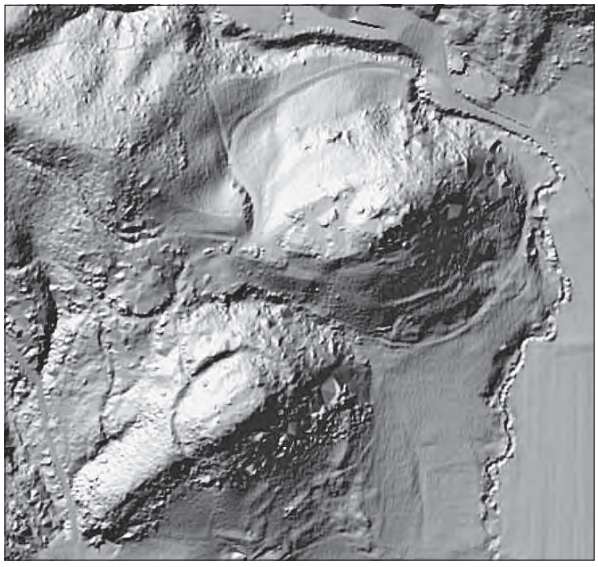

Tloris nekdanjega gradu Rudenštajn s črno označenimi ostanki zidovja v jedru (risal: Igor Sapač, 2025).

Grad Rudenštajn leta 1326. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2025).

strani, ki je za 10 do 15 m višje od talnega nivoja nekdanjega jedra in do katerega je z območja nekdanjega notranjega grajskega dvorišča čez skalovje speljana steza. S tistega vrha je mogoč širok razgled na velik del Zgornje Savinjske doline in še zdaj poudarja skrbno strateško premišljeno izbiro grajskega položaja. Vse kaže, da je 816 m visoki skalni vrh do določene mere prevzel vlogo grajskega bergfrida kot glavne opazovalnice v grajskem kompleksu. Nič ne kaže, da so na vrhu zgradili zidani stolp, dopustiti pa je treba možnost, da je tam na naravnem skalnatem terenu nastala lesena stolpasta konstrukcija, ki je pozneje izginila brez sledov.[31] Seveda je treba upoštevati tudi možnost, da gradnje gradu niso dokončali in da so nekateri deli kompleksa ostali zgolj neuresničeni koncepti.

Navpični pogled na griča z lokacijama obeh delov rudeneškega grajskega kompleksa in dobro vidnim mogočnim zaobljenim koncentričnim okopom z obrambnim jarkom na jugozahodnem delu na digitalnem modelu terena (spletni vir).

STAVBNE OSTALINE GRADU RUDENEK

Grad so zasnovali na višinsko bistveno manj izpostavljeni lokaciji od Rudenštajna in zato vedutno ne obvladuje niti približno toliko razsežnega prostora. Njegove ostaline se razprostirajo na dveh med seboj povezanih gričih na območju razpršene vasi Poljane pri Rečici ob Savinji, ki se v srednjeveških dokumentih omenja od leta 1357.[32] Griča slikovito in dovolj dominantno obvladujeta ravnico Rečiškega polja ob potoku Rečica, ki se južno od istoimenske historične trške naselbine izliva v Savinjo, vendar iz širšega prostora zaradi okoliškega hribovja nista vidna.[33] Iz središča Rečice do grajske lokacije pelje približno 2 km dolga cesta. Doslej so bile raziskovalne pozornosti deležne predvsem ostaline na severovzhodnem griču, ki so tudi vpisane v uradni register nepremične kulturne dediščine (Poljane ob Rečici – Grad Rudenek, EID 1-04466) in od leta 1987 razglašene za kulturni spomenik, medtem ko so ostaline na jugozahodnem griču ostale skoraj povsem spregledane.

Pogled na griča z lokacijama obeh delov kompleksa gradu Rudenek z jugovzhodne strani (foto: Igor Sapač, 2025).

Ostaline severovzhodnega dela grajskega kompleksa so na 458 m visokem vrhu nekoliko višje kopaste vzpetine in tik nad kmetijo z naslovom Poljane 17. Že na prvi pogled je prepoznaven ostanek masivnega stolpa, ki je zasnovan na skoraj povsem pravilni kvadratni talni ploskvi v izmeri približno 10,5 × 10,1 m in ima do 2,3 m debelo zidovje, ki sega do 10 m v višino oziroma skoraj do vrha nekdanjega prvega nadstropja. Zidovje stolpa je zgrajeno iz grobo obdelanega zelenkastega lokalnega lomljenega kamenja, ki je v načinu tako imenovane kompartimentne gradnje postavljeno v širše plasti, visoke na jugozahodni stranici v povprečju 60 cm. Zunanji vogali stolpa so

31 Več tovrstnih poznosrednjeveških primerov na težko dostopno izpostavljeno skalovje postavljenih lesenih stolpastih grajskih konstrukcij iz 13. in 14. stoletja je dokumentiranih in raziskanih na Saškem v Nemčiji, na območju obmejnega pasu srednjeveške kraljevine Češke. Prim. Müller in Weinhold, *Felsenburgen*.

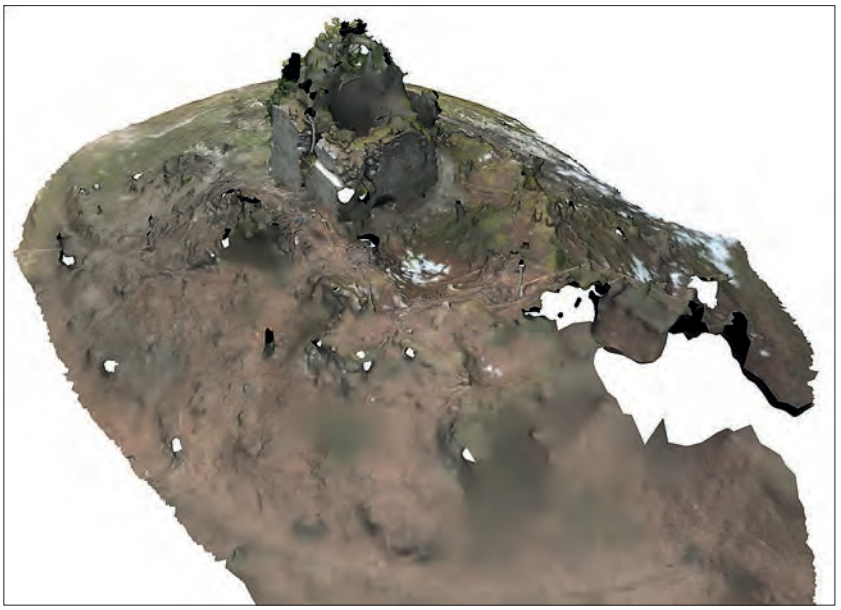
32 Blaznik, *Historična*, II, str. 116.

33 Prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 171; *Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga*, str. 231–232.

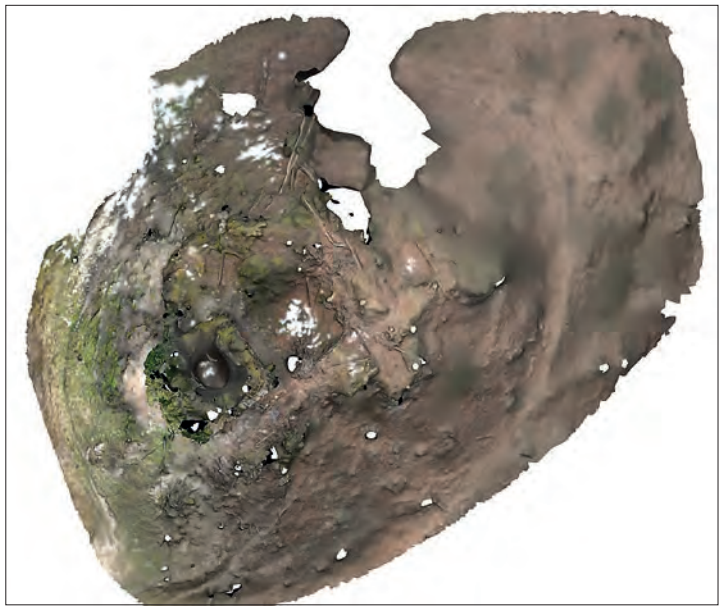
Pogled na grič z ostalinami severovzhodnega dela kompleksa gradu Rudenek s severne strani (foto: Igor Sapač, 2025).

bili pozidani iz kamnitih kvadrov, ki pa so skoraj povsod nasilno iztrgani. Iztrgane so tudi kamnite obrobe na zunanjih straneh proti notranjščini lijakasto razširjenih ozkih pokončnih pravokotnih svetlobnih oziroma strelnih lin v pritličju na severozahodni, jugozahodni in jugovzhodni stranici, kamniti okvirji nekdanjih dveh oken na jugozahodni in jugovzhodni stranici ter kamnita okvirja portalov v pritličju in prvem nadstropju severovzhodne stranice. Značilni način zidave kaže, da je stolp nastal v obdobju poznega srednjega veka in da so ga zgradili v skladu z usmeritvami gotske arhitekture.[34] Po načinu zidave ostenj zidnih odprtin je mogoče sklepati, da so vse odprtine, razen prehoda v pritličju, ki ima zgoraj vodoravni zaključek, sočasne z zidovjem. Okni v nadstropju sta imeli segmentnoločno zaključena ostenja. Okno v jugozahodni steni, ki je obrnjena proti naravno najslabše zavarovani strani, je bilo ožje od jugovzhodnega okna, ki s svojo velikostjo kaže, da je imelo prvo nadstropje stolpa najverjetneje bivalno funkcijo. To ugotovitev potrjuje tudi ostanek 65 cm široke in 50 cm globoke stenske niše na notranji strani jugovzhodne stene, jugozahodno od okna. Niša je bila zgoraj vodoravno zaključena. Severozahodna stena je v nadstropju zelo razvaljena, a z zanesljivostjo je mogoče ugotoviti, da tam ni bilo okna in da je bilo torej prvo nadstropje osvetljeno skozi dve okni, od katerih je bilo tisto na jugovzhodu večje in glavno. Prehod v nadstropju ima zgoraj fragmentarno ohranjeno plitko segmentno obokano ostenje, na zunanji strani pa je bil nekoč najbrž opremljen s šilastoločno zaključenim gotskim portalom. Prag portala je bil za približno 40 cm nad nivojem tal iz lesenih desk. Sekundarno prebiti prehod v pritličju kaže, da je bil stolp sprva dostopen samo skozi vhod v prvem nadstropju, do katerega je bilo gotovo speljano leseno zunanje stopnišče.

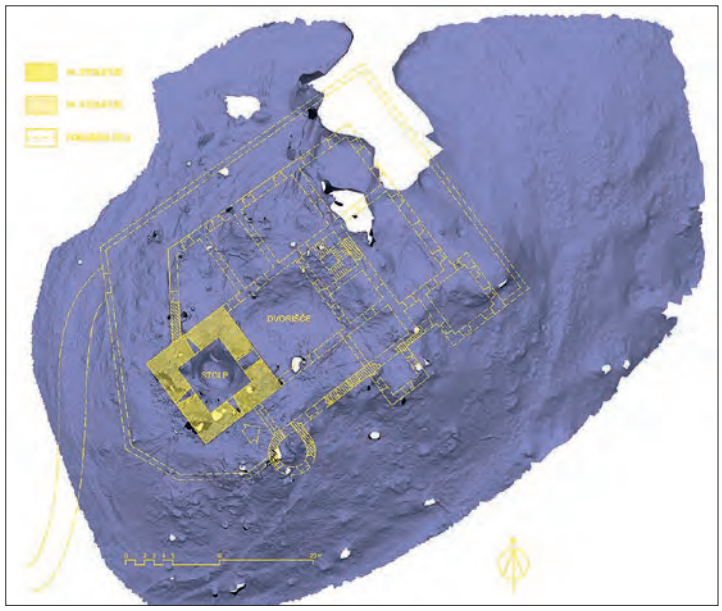

Pogled na ostaline severovzhodnega dela kompleksa gradu Rudenek iz zraka z vzhodne strani na digitalnem modelu terena (posnel in izdelal: Nejc Bernik, UIFS ZRC SAZU, 2024).

34 Prim. Stopar, *Vrbovec*, str. 25–29; Stopar, *Razvoj*, str. 98, 125; Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci*, str. 439–441; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 83–85. Za datiranje srednjeveških grajskih gradenj na Štajerskem na podlagi analize struktur zidave: Aigner, *Katalog*; Moravi, Die Entwicklung, str. 211–234; prim. Hilzensauer, Zur Typologie, str. 279–288; Moravi, Burgenbau, str. 7–11; Moravi, Der steinerne, str. 11–23.

Navpični pogled na ostaline severovzhodnega dela kompleksa gradu Rudenek iz zraka na digitalnem modelu terena (posnel in izdelal: Nejc Bernik, UIFS ZRC SAZU, 2024).

Navpični pogled na ostaline severovzhodnega dela kompleksa gradu Rudenek iz zraka na digitalnem modelu terena ter aplicirana interpretacija tlorisne zasnove gradu s šrafirano označenimi ohranjenimi deli in črtkano označenimi porušenimi deli (posnela in izdelala: Nejc Bernik (UIFS ZRC SAZU) in Igor Sapač, 2024).

Pogleda na značilno kompartimentno strukturo zidave iz 14. stoletja na jugozahodni (levo) in jugovzhodni stranici (desno) gotskega stolpa gradu Rudenek (foto: Igor Sapač, 2024).

Pogleda na zunanjščino ostanka gotskega stolpa gradu Rudenek s severovzhodne (levo) in severne strani (desno) (foto: Igor Sapač, 2024).

Pogleda na jugovzhodno (levo) in jugozahodno (desno) stran notranjščine ostanka gotskega stolpa gradu Rudenek (foto: Igor Sapač, 2024).

Pogleda na severozahodno (levo) in severovzhodno (desno) stran notranjščine ostanka gotskega stolpa gradu Rudenek (foto: Igor Sapač, 2024).

Leseni so bili tudi tramovi stropne konstrukcije med pritličjem in prvim nadstropjem, od katerih so ostale samo tramovnice; te kažejo, da so bili tramovi postavljeni v smeri severozahod-jugovzhod in da jih je bilo najverjetneje osem. Pritličje, ki so ga osvetljevale tri omenjene pokončne pravokotne line z lijakastimi ostenji in ravnimi prekladami, je najverjetneje dosegalo višino 4,7 m; natančno tega ni mogoče preveriti, ker je zdaj do višine lin, čez 2 m visoko, zasuto z ruševinskim materialom. Lina na severozahodni steni je na zunanji strani zakrita z zidom, ki je sekundarno naslonjen na zidovje stolpa.

Na severovzhodni strani stolpa je do 27 m široko in do 25 m dolgo območje, na katerem so razpoznavni nizki ostanki nekdanjega zidovja, ki je

Ostanki valjastega vogalnega stolpa na južnem vogalu severovzhodnega dela kompleksa gradu Rudenek (foto: Igor Sapač, 2024).

zgrajeno s kamnitimi lomljenci, a ima drugačno strukturo od strukture zidave zidovja stolpa ter z vgrajenimi drobci opeke kaže, da je nastalo v novem veku, najverjetneje v 16. stoletju. V zvezi s tem zidovjem je tudi vodoravna poškodba zunanjega zidnega plašča stolpa na severovzhodnem delu nadstropja jugovzhodne stranice, ki je očitno nastala s sekundarnim izsekavanjem zidovja za utor v zvezi z namestitvijo stropne konstrukcije starejšemu stolpu prizidanega mlajšega jugovzhodnega stavbnega trakta. Od tega trakta so ostali do 5 m visoki ostanki njegove nekdanje jugovzhodne fasadne stene, iz katere sega do iste višine ohranjeni, a z ruševinskim gruščem zgoraj povsem zasuti oglat bočni izzidek s pravokotno talno ploskvijo v izmeri približno 4 × 5 m. Na južnem vogalu nekdanjega trakta so približno 3,8 m od jugovzhodne stene gotskega stolpa razpoznavni ostanki valjastega vogalnega stolpa s talno ploskvijo premera približno 5 m in 85 cm debelim zidovjem. Tudi zidovje tega stolpa ima med kamnitimi lomljenci veliko koščkov opeke in z dokaj nepravilno strukturo zidave kaže, da je najverjetneje nastalo v 16. stoletju.

Ostanki spodnjega dela zunanje fasade nekdanjega jugovzhodnega trakta severovzhodnega dela kompleksa gradu Rudenek (foto: Igor Sapač, 2024).

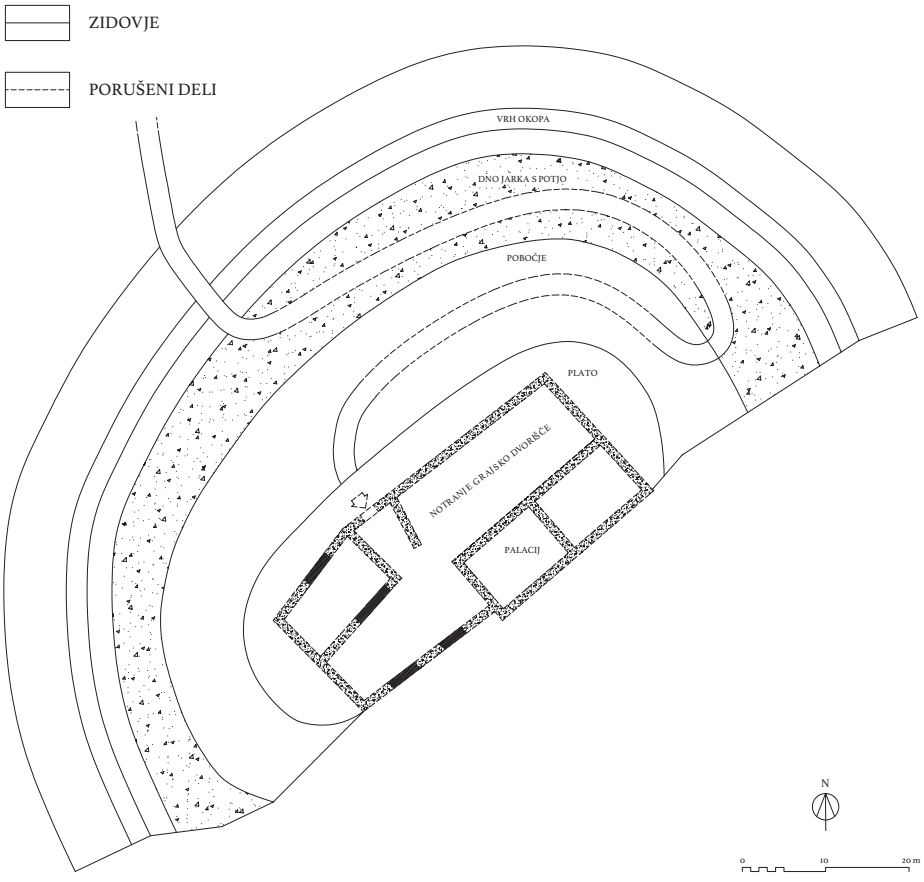
Pogled z zahodne strani na lokacijo nekdanjega notranjega dvorišča severovzhodnega dela kompleksa gradu Rudenek (foto: Igor Sapač, 2024).

Med ostanki gotskega stolpa in jugovzhodnega trakta je razpoznavna skoraj kvadratna talna ploskev v izmeri približno 9 × 9 m, ki z izravnavo, položajem v prostoru in dokaj nizkim nivojem kaže, da je bilo tam notranje grajsko dvorišče. Še pred drugo svetovno vojno je bila menda tu vdolbina, ki je ostala od nekdanjega vodnjaka oziroma cisterne za vodo.[35] Na severovzhodni strani

Pogled z zunanje strani na ostanek zahodne fasadne stene nekdanjega severozahodnega trakta severovzhodnega dela kompleksa gradu Rudenek (foto: Igor Sapač, 2024).

35 Orožen, *Gradovi*, str. 102.

Tloris jugozahodnega dela nekdanjega rudeneškega grajskega kompleksa z obrambnim okopom in jarkom ter s črno označenimi ostanki zidovja grajskega jedra (risal: Igor Sapač, 2024).

nekdanjega dvorišča je do 2 m visoka ruševinska groblja s skromnim fragmentom kamnitega zidovja. Vse kaže, da je tam stal severovzhodni stavbni trakt, od katerega pa so ostali samo zasuti temelji z nastavki pritličnega zidovja.

Na severozahodni strani nekdanjega dvorišča do 1,5 m visoka ruševinska groblja skriva ostanke nekdanjega severozahodnega stavbnega trakta, ki je bil po konfiguraciji terena in sledovih poteka nekdanje severozahodne zunanje fasade sodeč širok do 8,7 m. Ob stiku s severozahodno steno gotskega stolpa je ohranjen do 7 m visok zahodne stene tega trakta, ki zakriva lino v pritličju stolpa. Tudi ta stena je zgrajena z drobci opeke in z neurejeno zidavo iz lomljencev kaže, da je nastala v 16. stoletju. Severni del ostanka te stene je bistveno nižji od južnega in kaže, da je bila v sredini okenska os; z njeno porušitvijo je nastala zgovorna višinska razlika. Zahodna stena nekdanjega severozahodnega trakta je v ostrem tlorisnem kotu naslonjena na gotski stolp, 2 cm širok razmak med steno in stolpom pa dokazuje, da je bil stolp v času prizidave stene ometan, pozneje pa je omet odpadel in ostala je zgovorna cezura.

Od zahodne stene nekdanjega severozahodnega trakta se skromna stezica na lokaciji nekdanje grajske dostopne poti spušča do razsežnega platoja, ki je približno 7 m nižje od nivoja nekdanjega notranjega grajskega dvorišča. Nič ne kaže, da bi bil ob platoju kdaj v preteklosti obrambni jarek.[36] Plato, kjer je bilo nekoč najbrž predgradje z grajskimi gospodarskimi poslopji, je zdaj dvorišče kmetije, ki ima na severozahodnem robu bivalno stavbo – zgrajeno v 19. stoletju in pred nedavnim temeljito prenovljeno in povečano – in na zahodni strani, ob dovozni cesti, gospodarsko poslopje.[37] Terenski ogled leta 2024 je na kupu kamenja ob tem poslopju razkril kamnito klado iz zelenkastega kamna z značilnim renesančnim profilom iz 16. stoletja; najbrž je bilo to čelo enega od grajskih portalov ali oken.

Zahodno od gospodarskega poslopja kmetije se grajska cesta spušča proti Rečiškemu polju, obenem pa od tam pelje pot do jugozahodnega dela nekdanjega rudeneškega grajskega kompleksa, ki leži na vrhu sosednjega griča. Vrhova obeh gričev sta razmaknjena približno 200 m in sta skoraj enako visoka; jugozahodni je s 452 m samo 6 m nižji od severovzhodnega. Jugozahodni del grajskega kompleksa je po bližnji kmetiji, ki leži v dolini južno od njega, dobil ime Klemše.[38]

36 Prim. Stopar, *Vrbovec*, str. 28.

37 Na bivalni stavbi se je ohranil kamniti portal iz 19. stoletja z vklesano letnico na sklepnem kamnu.

38 Ime je kot Klemsche zabeleženo že v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 (SI AS 177/C/F/C303 – Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Poljane) 1825). Kmetija ima zdaj naslov Poljane 16.

Pogled z Rečiškega polja proti griču z lokacijo jugozahodnega dela nekdanjega rudeneškega grajskega kompleksa (foto: Igor Sapač, 2025).

Območje v celoti prerašča gozd, ki je tam označen že v mapi franciscejskega katastra. Kljub temu je odlično razviden strateški položaj vzpetine, ki se kot naravni pomol iz zahoda proti vzhodu zajeda v ravnico ob Rečici. Vrh jugozahodnega griča je na treh straneh obdan z mogočnim umetno ustvarjenim zaobljenim zemljenim okopom, širokim do 13 m in visokim do 6 m, ki ga na notranji strani spremlja do 11 m široki in sedaj do 6 m globoki jarek. Prostorska os, ki povezuje skrajna konca okopa je dolga kar 120 m in poudarja, da okop z jarkom gotovo ni nastal po naključju ali zgolj preventivno. Na jugovzhodni strani vzpetine okopa in jarka ni, saj je tam varnost gradu zagotavljalo strmo pobočje. Prehod skozi okop je mogoč na severozahodni strani; do tam je od nekdanjega predgradja oziroma sedanjega dvorišča kmetije Poljane 17 speljana približno 160 m dolga pot, ki se nato po prečkanju okopa nadaljuje po severnem delu obrambnega jarka. Vse kaže, da se je nekoč pot na vzhodnem koncu jarka serpentinasto zavila v obratni smeri po pobočju navzgor in nato preko zavoja dosegla plato z jedrom jugozahodnega dela rudeneškega grajskega kompleksa. Plato je še povsem razločno razpoznaven in ima skoraj pravilno pravokotno obliko v izmeri približno 44 × 20 m. Daljša severozahodna stranica platoja je rahlo izbočena in usmerjana od severovzhoda proti jugozahodu. Na treh straneh plato obdaja na vogalih zaobljeni robni pas, ki je širok od 3 m do 8 m ter do 5 m nižje. Ob zahodnem vogalu je plato na notranji strani v dolžini do 20 m in širini do 8 m do 3 m poglobljen. V jugozahodnem delu platoja je pod gruščem mogoče slutiti potek treh zidov, ki so postavljeni vzporedno; dva zidova sta najverjetneje fragmenta nekdanjih severozahodne in jugovzhodne stranice grajskega obodnega obzidja, ki je obdajalo plato, tretji zid pa je domnevno ostanek dvoriščne stene poslopja, ki je stalo na lokaciji poglobitve platoja.

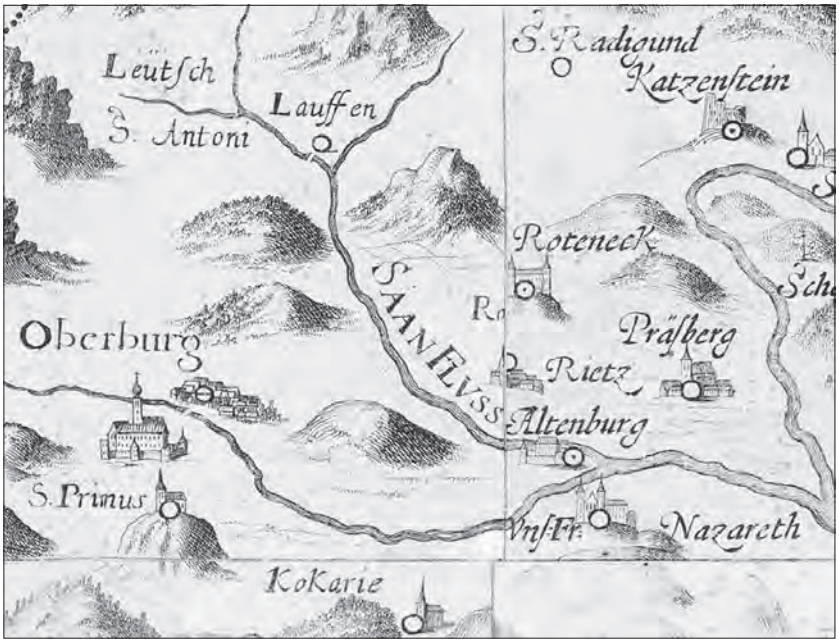
Vrh vzpetine z ostanki nekdanjega grajskega jedra (levo), obrambni jarek in okop (desno) na jugozahodnem delu nekdanjega rudeneškega grajskega kompleksa (foto: Igor Sapač, 2024).

Izravnani plato vrh vzpetine z ostanki nekdanjega jedra rudeneškega grajskega kompleksa (foto: Igor Sapač, 2024).

Leta 2024 opravljeni terenski ogled je na območju platoja razkril več fragmentov značilne poznosrednjeveške keramike in ostanke apnene malte.[39] Nekaj naključnih drobnih najdb s te lo-

39 Za posredovane podatke s tem v zvezi se zahvaljujem kolegom arheologom dr. Juretu Krajšku, Alenu Iršiču in

Območje osrednjega dela Zgornje Savinjske doline z gradovoma Rudenek (Roteneck) in Vrbovec (Altenburg) na zemljevidu Styriae Ducatus Fertilissimi Nova Geographica Descriptio, ki ga je leta 1678 ustvaril Georg Matthäus Vischer. Izrez (Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana).

kacije – ostanke keramike, pasno spono, ključ, puščično ost, del podkve in prstan z napisom – je že pred časom pridobil Pokrajinski muzej Celje.[40]

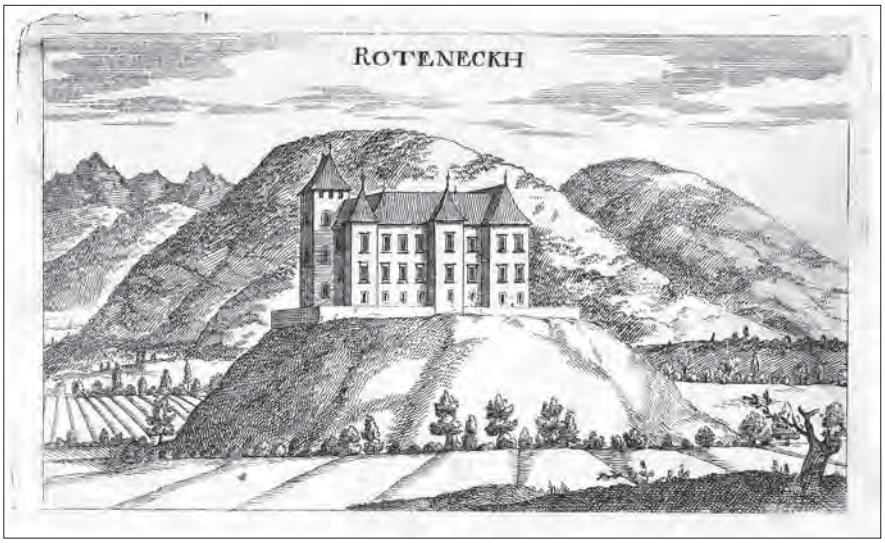
Fragment poznosrednjeveške lončenine z območja nekdanjega jedra rudeneškega grajskega kompleksa (foto: Igor Sapač, 2024).

K boljšemu razumevanju rudeneških ostalin veliko prispeva tudi analiza upodobitev, ki jih je okoli leta 1678 in okoli leta 1681 izdelal topograf Georg Matthäus Vischer (1628–1696).[41] Na obeh upodobitvah je prikazano zgolj grajsko poslopje na severovzhodnem griču, medtem ko poslopje na jugozahodnem griču ali vsaj njegove ostaline niso prikazane. Na podlagi tega je mogoče sklepati, da je jugozahodni del grajskega kompleksa do takrat že povsem propadel oziroma z večjim delom svojega zidovja izginil z zemeljskega površja. Starejša upodobitev je vključena v večji zemljevid Štajerske ter zato zelo shematska in površna. Grad je na njej upodobljen z višjima enako visokima stranskima stolpoma in za nadstropje nižjim enonadstropnim daljšim traktom med njima. Za razumevanje tako upodobljene zasnove je potrebna primerjava z mlajšo upodobitvijo iz okoli leta 1681, ki kaže, da je imel grad na jugovzhodni fasadi resnično dva stolpa, a da je bil vzhodni za eno nadstropje nižji od zahodnega. Mlajša in natančnejša Vischerjeva upodobitev se povsem ujema z ostalinami, dokumentiranimi na terenu. Po njej je mogoče sklepati, da je imel gotski stolp nad prvim nadstropjem še drugo nadstropje, podstrešno obrambno poletažo s cinami in strmo štirikapno slemenasto streho ter da je bil torej z zidovjem skoraj polovico višji kakor sedaj. Jugovzhodni trakt je bil dvonadstropen in enako višino sta imela tudi južni valjasti stolp, ob katerem je bil v kratkem zidu ob gotskem stolpu nedvomno prehod do notranjega dvorišča, in oglati bočni izzidek oziroma stolpič, ki je bil pokrit s piramidalno streho in od katerega je sedaj ostal njegov razvaljeni prizemni del. Na vzhodnem vogalu je grajsko poslopje zaključeval dvoosni

Luki Slaku. Sočasno je terenski oglen ob rudeneškem gotskem stolpu razkril ostanek dekorirane bele glazirane pečnice iz 16. ali 17. stoletja.

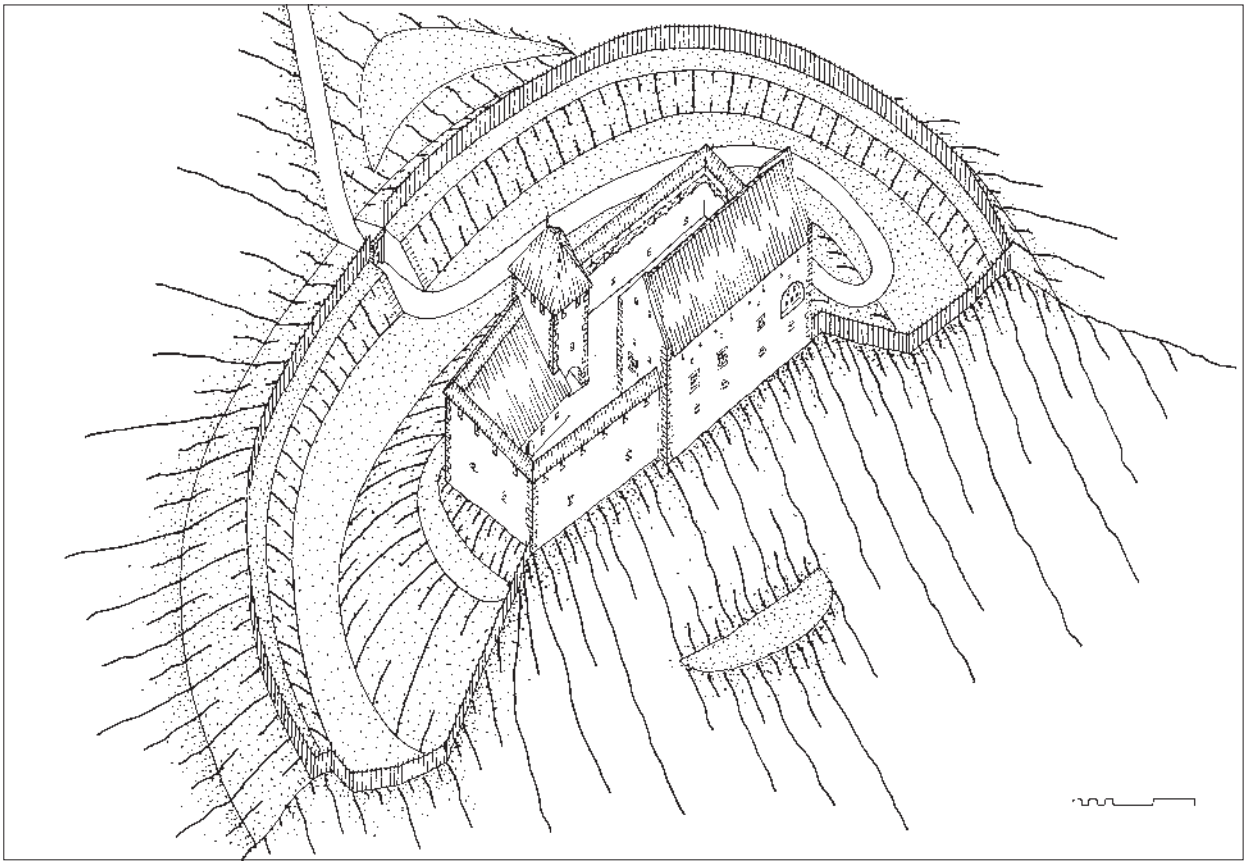
40 Za posredovanje podatkov se zahvaljujem kolegici arheologinji dr. Maji Bausovac.

41 Stopar, *Grajski objekti*, str. 46; Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, slika 98 (z zmotnim podnapisom Troblje); Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae. Izbor*, slika 94; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 64, 66.

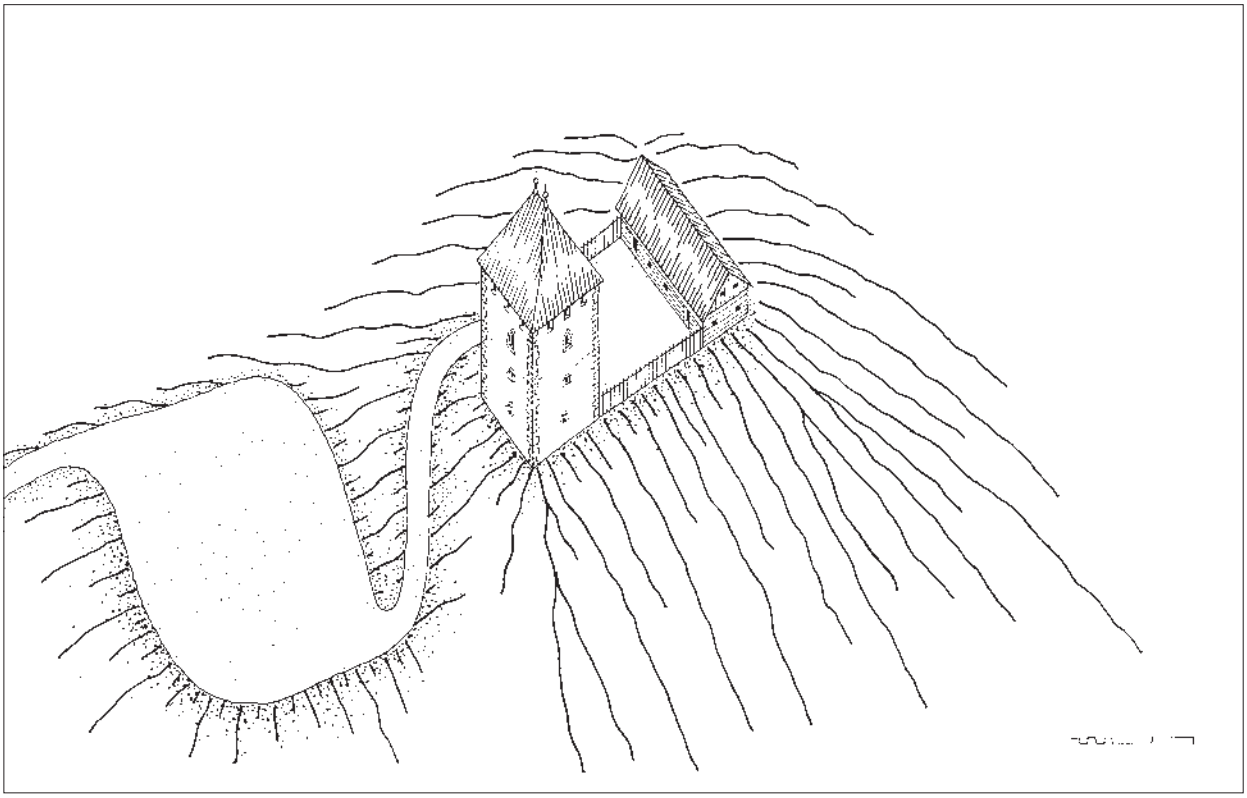

Grad Rudenek oziroma njegov severovzhodni del z jugovzhodne strani na bakrorezni upodobitvi iz Vischerjeve Topografije vojvodine Štajerske iz okoli leta 1681 (spletni vir).

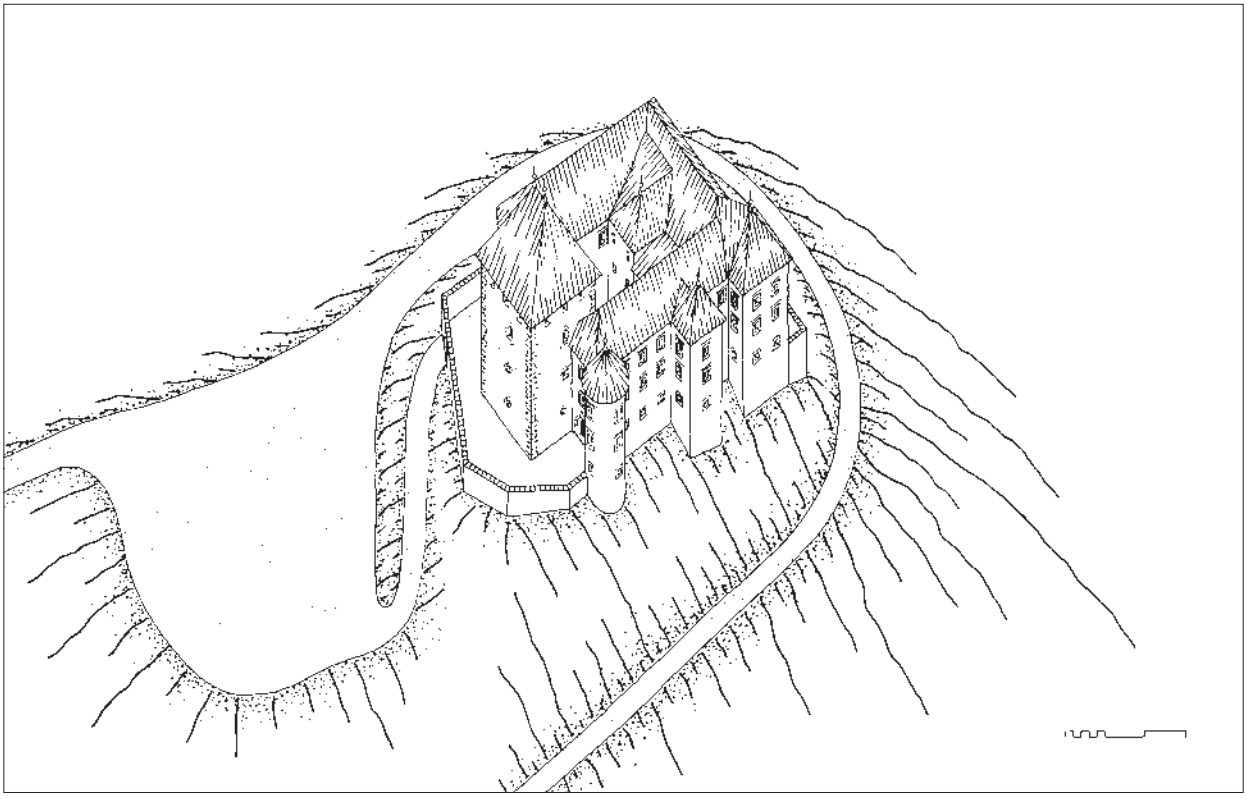
oglati vogalni stolp, ki je bil enako visok kot jugovzhodni trakt in od katerega sedaj na terenu skoraj ni več opaznih ostankov; grajski tloris je v tistem predelu najbolj zabrisan. Severovzhodni in severozahodni trakt sta na upodobitvi zakrita, a po upodobljenih oblikah streh je mogoče utemeljeno domnevati, da sta bila enako visoka kot jugovzhodni trakt in vzhodni stolp ter da so vsi trije trakti v renesančni maniri brez medsebojnih presledkov zapirali notranje dvorišče. Strehe nad posameznimi grajskimi deli so povsem zanesljivo in prepričljivo upodobljene. Zgovorne so tudi upodobitve posameznih stavbnih členov; okenski okviri na nižjem delu imajo v obeh nadstropjih značilno renesančno obliko in se razlikujejo od odprtin na višjem glavnem stolpu. Na upodobitvi je vidno še nizko zidovje, ki grajsko poslopje obdaja na vzhodni in zahodni strani. To je bilo obzidje, ki je zamejevalo dokaj ozko grajsko medzidje oziroma prednje dvorišče na zahodni,

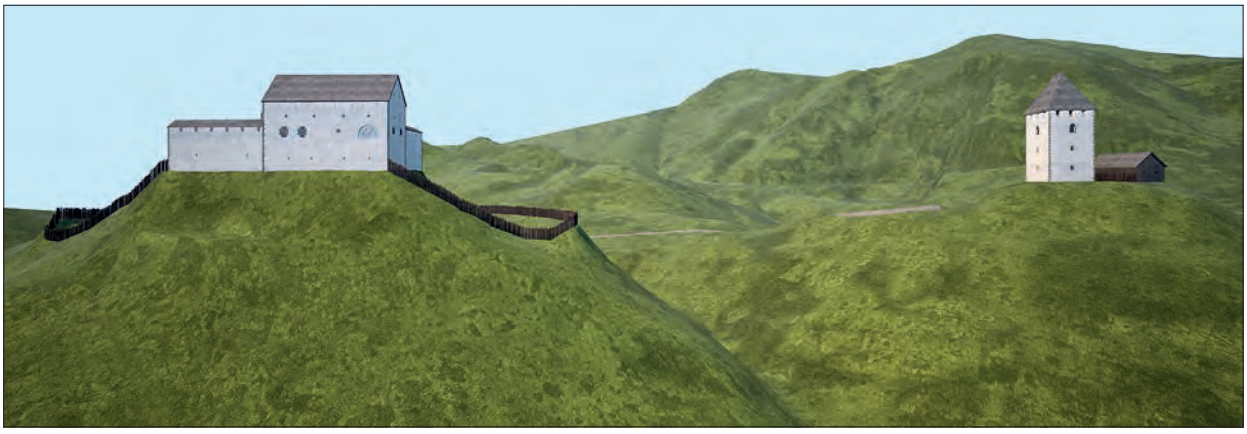
Jedro oziroma jugozahodni del gradu Rudenek okoli leta 1345. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2024 in 2025).

Izpostavljeni stanovanjsko-obrambni gotski stolp oziroma severovzhodni del gradu Rudenek okoli leta 1345. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2024 in 2025).

Severovzhodni del gradu Rudenek z gotskim stolpom in renesančno širitvijo v prvi polovici 17. stoletja. Poskus rekonstrukcije. Aksonometrična študija (risal: Igor Sapač, 2024 in 2025).

Stavbni kompleks gradu Rudenek z jugovzhodne strani okoli leta 1345. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelali Anja Černec in Iva Šijanec na podlagi risb Igorja Sapača, 2025).

severni in vzhodni strani in ki ga je na terenu še mogoče slutiti, zlasti na zahodu. Predgradje z območjem sedanje kmetije na upodobitvi ni prikazano, odlično pa je posredovan prostorski pomen grajskega poslopja kot grajene dominante na nizki vzpetini nad ravnico ob Rečici, pred mogočnim gorskim ozadjem.

ZASNOVA GRADU RUDENEK V 14. STOLETJU

Podatke o času in okoliščinah nastanka gradu Rudenek dokaj natančno posredujejo ohranjeni srednjeveški dokumenti, ki so bili doslej že večkrat predmet zgodovinskih analiz in interpretacij. Grad je nastal po letu 1326 in pred letom 1345 in ga je mogoče pojmovati kot naslednika zagonetnega Rudenštajna, ki so ga najverjetneje opustili ter podrli leta 1326 ali 1327. Vse kaže, da se gospodje Vrbovški, ki so se v tistem obdobju v družbi gospodov Žovneških naglo vzpenjali po družbeni lestvici ter do sredine 14. stoletja dosegli vrhunec svoje moči, niso sprijaznili z izgubo in so v bližini začeli načrtovati gradnjo novega večjega in udobnejšega gradu. Pri tem jih je gotovo vodila želja po obvladovanju ozemlja z ugodnim zemljepisnim položajem, najverjetneje pa tudi dokaj skromna velikost Vrbovca, ki je bil njihov matični grad, a številnemu rodu v drugi četrtini 14. stoletja gotovo ni nudil zadostnega udobja in zaradi lege na skali ob sotočju Savinje in Drete ni omogočal primerne širitve.[42] Ker je bil tudi bližnji grad Mozirje (*vest Prausperch*), ki je po izumrtju grofov Vovbrških leta 1322 z dedovanjem prešel v posest gospodov Žovneških, zanje nedosegljiv, jim ni preostalo drugo kot gradnja novega gradu.[43]

Najbolj verjetna se zdi domneva, da je bil začetek gradnje Rudeneka projekt Friderika I. Vrbovškega (omenjen 1332–1353) in njegovega nečaka Eberharda III. Vrbovškega (omenjen 1332–1362), ki sta bila oba ambiciozna viteza gospodov Žovneških.[44] Grad Rudenek je v srednjeveških listinah prvič omenjen leta 1345, in sicer v zvezi z dokaj obsežno, intenzivno in napeto fevdalno vojno oziroma fajdo, v kateri so se borili Friderik I. grof Celjski, Ulrik z Walseeja, grofje z Ortenburga in Pfannberga, krški škof in drugi na eni strani ter Herdegen I. in Friderik VII. gospoda Ptujska na drugi strani. Do fajde je prišlo v obdobju velike posestne ekspanzije Friderika I. grofa Celjskega v Posavinju in Posotelju, čemur so se zoperstavili gospodje Ptujski, ki so imeli na teh območjih svoje interese. Fajda se je začela prav zaradi gradnje Rudeneka – *von des powes wegen Rudenek*. V spor je aprila 1345 z Dunaja posegel vojvoda Albreht II. Avstrijski; grad oziroma gradišče Rudenek – *vest Rudenek / purchstal Rudenekk* – je prevzel sam in vse v fajdo vpletene pozval, naj se zglasijo pri njem in z listinami dokažejo svoje pravice do gradu – *vnd mit in bringen ir vrchund vnd chuntschaft da mit si vns ires rechten an dem purchstal Rudenekk beweisen*.[45]

Ime *Rudenek* je gotovo izšlo iz imena opuščenega bližnjega Rudenštajna in je najbrž sesta-

42 S tem v zvezi glej članek istega avtorja o gradu Vrbovec v tej številki *Kronike*. Prim. tudi genealoško tabelo rodovine Vrbovških v: Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 158.

43 Prim. Kos, *Vitez*, str. 331–332.

44 Prim. Kos, *Vitez*, str. 399, 400; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 221; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 158; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 18–19.

45 Blaznik, *Historična*, II, str. 248; Kos, *Vitez*, str. 366; Hajdinjak in Vidmar, *Gospodje Ptujski*, str. 23; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 291–293; Ravnikar, *V primežu*, str. 420–423; Domenig, *»tuon kunt«*, str. 29, 64, 69, 71, 76, 135; Kosi, Grajska politika, str. 469; prim. Schmutz, *Historisch*, III, str. 413; Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 125–126; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 746; Stegenšek, O najstarejši, str. 17; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 198; Novak, *Rečica*, str. 20–21; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 65; Fugger Germadnik, *Grofje in knezi*, str. 38–39. Glej tudi članek Mihe Kosija v tej številki *Kronike*.

Stavbni kompleks gradu Rudenek s severozahodne strani iz zraka okoli leta 1345. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelali Anja Černec in Iva Šijanec na podlagi risb Igorja Sapača, 2025).

vljenka iz nemških besed *rüde* (grob) in *Egg* (brdo, nizka vzpetina) ali *Ecke* (kot); v dobesednem prevodu torej pomeni Grobo brdo ali Grobi kot. Izraz *vest* (utrdba) nedvomno označuje utrjeni grad. Izraz *purchstal* (gradišče), ki je sestavljenka iz nemških besed *Burg* (*Purch* = grad) in *Stelle* (lokacija) ter v dobesednem prevodu pomeni grajska lokacija, lahko označuje ruševino ali pa gradbišče še nedograjenega novega gradu. Menim, da je v primeru Rudeneka smiselno upoštevati možnost, da bi lahko šlo za oboje in pomisliti, da uporabljeni izraz sporoča, da gre za razrušeni nedograjeni grad.[46] Izraz *purchstal* (gradišče) se pozneje v zvezi z Rudenekom ne pojavlja več, grad pa je – vsaj deloma – obstal in se v razvalino spremenil šele po letu 1681.

Razsodba avstrijskega vojvode Albrehta II. v zvezi s fajdo, ki je v marsičem odločila o nadaljnjem razmerju moči med gospodi Žovneškimi oziroma grofi Celjskimi in drugimi plemiškimi rodovinami na Savinjskem, ni znana, vsekakor pa so Rudenek obdržali Vrbovški, ki so bili klientela Celjskih. A Vrbovški so kmalu zatem začeli stagnirati. Najbrž sta jih gradnja novega gradu in fajda finančno izčrpali. Vsekakor so že pred sredo 14. stoletja zašli v finančne težave in posledično grofom Celjskim v letih 1349 in 1350 prodali grad Gornji Grad in nato med letoma 1360 in 1362 še matični grad Vrbovec. Rudenek je takrat od Vrbovca prevzel vlogo matičnega gradu Vrbovških, a že leta 1364 ga je Hans (Hensel) Vrbovški (*von Altenburch*) (omenjen 1350–1392) predal »svojima gospodoma« Ulriku I. in Hermanu I. grofoma Celjskima. Grad je kot svojo last predal skupaj z grajsko vzpetino in pripadajočo posestjo – *vnser vest Růdenberch mitsampt dem purchperg darauf si gelegen ist*. Obenem je vse predano prejel nazaj v fevd, pri tem pa grofoma obljubil, da bo grad za Celjske vselej odprt.[47] V dokumentu iz leta 1364 zapisna oznaka *Růdenberch* se seveda nanaša na isto grajsko stavbo, ki je bila leta 1345 označena z imenom *Rudenek*; beseda Berg (hrib) je v tem dokumentu (začasno) nadomestila besedo Egg (brdo).

Dvodelna grajska zasnova, kakršna je vrh dveh sosednjih gričev nad Rečiškim poljem v svojih osnovnih potezah še dobro razpoznavna, je gotovo nastala med letoma 1326 in 1345, saj pozneje za to ni bilo več pravih možnosti. Velikopotezno merilo odlično zrcali ambicioznost in družbeno veljavo gospodov Vrbovških v drugi četrtini 14. stoletja, pojmovati pa ga je mogoče tudi kot odraz vpliva gospodov Žovneških oziroma po letu 1341 grofov Celjskih. Stavbna zasnova je še posebno zanimiva z arhitekturnozgodovinskega vidika, saj je nastala v obdobju, ko tako obsežnih novih gradov skoraj nikjer drugod na Štajerskem niso več gradili.

46 Prim. Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 125–126; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 83.

47 Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 83–84, 141; Kos, *Vitez*, str. 279, 366–367, 398–400; Ravnikar, *Po zvezdnih poteh*, str. 124–126, 219–222, 231, 242, 266, 267, 291–299; Ravnikar, *V primežu*, str. 32–33, 140, 155–157, 224, 236, 246, 297, 301–304, 345, 392, 420–424, 428–430, 480–481; Ravnikar, *Benediktinski samostan*, str. 56–60, 117, 158; Pogačnik, *Dedne pogodbe*, str. 19; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 19; prim. Stegenšek, O najstarejši, str. 16–20; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 198–199; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 65; Juhart, *Grbi*, str. 18, 19, 22, 81. Prim. Glej tudi članek Mihe Kosija v tej številki *Kronike*.

Jedro gradu Rudenek s severozahodne strani okoli leta 1345. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelali Anja Černec in Iva Šijanec na podlagi risb Igorja Sapača, 2025).

Oblika platoja vrh jugozahodnega dela grajskega kompleksa kaže, da so za gradnjo izbrali značilno tipologijo obodnega gradu, kakršna se je na sedanjem slovenskem ozemlju in širše uveljavila že v 12. stoletju in je izzvenela v prvi polovici 14. stoletja.[48] Za novo gradnjo so izbrali ne posebno visoko, a v prostoru ob Rečici dominantno kopasto vzpetino, ki se z grebenom nadaljuje proti jugozahodu. Med gradnjo so vrh vzpetine preoblikovali v skoraj povsem vodoraven plato, ki so ga od nadaljevanja grebena na jugozahodu prisekali z globokim in širokim obrambnim jarkom. Dostop do platoja so uredili z zavito potjo preko severnega in severovzhodnega pobočja, ki je zdaj sicer skoraj povsem zabrisana, a jo je z natančnim opazovanjem na terenu še mogoče slutiti. Najbolj verjetno se zdi, da se je pot zaključila približno na sredini poteka približno 44 m dolgega severozahodnega roba vršnega platoja. Tam je mogoče nad prehodom skozi obodno obzidje, od katerega je na terenu pod gruščem mogoče slutiti njegov fragment, v prostorski osi nižje ležečega prehoda skozi grajski obrambni okop domnevati obstoj vhodnega stolpa grajskega jedra. Vhodni stolp je verjeten zaradi potrebe po višinskem obvladovanju dokaj obsežnega območja z grajskim jarkom in okopom. Po sledovih in analogijah sodeč je bil plato na vseh štirih straneh obdan z obodnim obrambnim zidom, ki je bil – dejansko ali zgolj v fazi načrtovanja – visok najbrž do 10 m. Večji del obzidane ploskve je zavzemalo glavno oziroma notranje grajsko dvorišče, ki pa zaradi poslopij, naslonjenih na notranjo stran obzidja, ni imelo geometrično pravilne talne ploskve. Verjetno se zdi, da je bila na dvorišču tudi cisterna za vodo, a sledov, ki bi kazali na njeno lokacijo ni opaziti. Glavno grajsko poslopje – palacij – je bilo najbrž ob vzhodnem vogalu obodnega zidu; na terenu je tam 23,6 m dolga in 9,3 m široka povsem izravnana pravokotna površina, ki je z daljšo ravno jugozahodno stranico obrnjena proti dolini. Kaže, da je bila proti dolini obrnjena fasada palacija odlično zavarovana s strmim pobočjem vzpetine. Palacij je na tem mestu najbolj verjeten, ker je ta del grajskega kompleksa naravno najbolje zavarovan in od tu so se – preden je vzpetino zarasel gozd – odpirali široki pogledi proti dolini in proti grajskemu stolpu na sosednjem griču. Na območju platoja ni nobenih sledi, na podlagi katerih bi bilo mogoče sklepati, da je tam stal visok glavni grajski obrambni stolp – bergfrid. Zdi se, da je imelo na platoju postavljeno grajsko jedro poleg obodnega obzidja in palacija ter morda tudi vhodnega stolpa, ki pa ni mogel biti posebno masiven, samo še nizko stransko oziroma gospodarsko poslopje, ki je bilo – najverjetneje na območju dobro razpoznavne 13,5 × 8 m velike poglobitve platoja ob zahodnem vogalu – naslonjeno na notranjo stran obodnega obzidja. Manj verjetna se zdi možnost, da je tam stal palacij, saj je lokacija naravno slabše zavarovana, manj prostorna, manj razgledna in manj udobna od lokacije na nasprotni strani dvorišča, ob vzhodnem vogalu platoja.

Po arhitekturni zasnovi in strukturi zidave je mogoče sklepati, da je že pred sredino 14. stoletja nastal tudi gotski oglati stolp na severovzhodnem

48 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 24–45; Sapač, *Razvoj*, str. 13–15, 24–46.

Izpostavljeni gotski stolp gradu Rudenek s severovzhodne strani okoli leta 1345. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelali Anja Černec in Iva Šijanec na podlagi risb Igorja Sapača, 2025).

griču. Ivan Stopar je domneval, da je stolp do propada gradu obsegal pet etaž.[49] A na podlagi dokaj natančne Vischerjeve upodobitve iz okoli leta 1681 in merske analize ohranjenega spodnjega dela stolpa ter iz tega izhajajoče rekonstrukcije izhaja, da je imel stolp zidovje visoko do 17,5 m in samo štiri etaže – pritličje, dve nadstropji in podstrešno poletažo. Nadstropji sta bili nedvomno bivalni; to kažeta fragmentarno ohranjeni okenski odprtini v prvem nadstropju. Podstrešna poletaža je imela obrambni značaj, kar kažejo cine na Vischerjevi upodobitvi. Pritličje, ki je bilo dostopno samo skozi leseno konstrukcijo tal prvega nadstropja in osvetljeno skozi tri ali štiri ozke pokončne line, je služilo kot shrambeni in obrambni prostor. Pritlična etaža je bila visoka vsaj 4,7 m, morda pa celo okoli 5 m, nadstropji sta bili visoki približno 4 m, podstrešna etaža pa najbrž 2,5 do 3 m. Gotovo so bili med vsemi etažami leseni tramovni stropi, podstrešna poletaža pa je bila navzgor odprta proti ostrešju. Vse kaže, da je stolp sprva stal povsem samostojno oziroma, da nanj niso bili naslonjeni drugi zidani deli, in da je bila njegova notranjost dostopna samo skozi vhod v prvem nadstropju, do katerega je bilo najverjetneje speljano leseno enoramno zunanje stopnišče. Stolp je imel bivalni značaj, a poleg tega tudi poudarjeno obrambno vlogo in funkcijo izpostavljene stolpaste grajske utrdbe – propugnakula.[50] Upoštevaje konfiguracijo terena, lokacijo vhoda v stolp in deloma bivalni značaj stolpa je utemeljeno pomisliti, da je imel na severovzhodni strani, na lokaciji poznejšega obzidanega dvorišča manjšo dvoriščno površino, obdano z leseno palisado in dopolnjeno z nizkim lesenim gospodarskim poslopjem. O morebitnem vodnjaku ali cisterni na dvorišču ob stolpu je mogoče zgolj ugibati.

49 Stopar, *Vrbovec*, str. 28; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 85.

50 Za propugnakule: Stopar, *Razvoj*, str. 84–88, 184; Stopar, *Za grajskimi zidovi*, str. 28–34; Sapač, *Razvoj*, str. 15, 47–51; Sapač, Arhitekturnozgodovinski oris gradu Turjak, str. 718; Sapač, Gradova Žamberk in Forhtenek, str. 507–508. Prim. Krahe, *Burgen und Wohntürme*; Hilzensauer, Zur Typologie, str. 279–288; Wagener, Burgen in Kärnten, str. 41, 43. V slovenskem prostoru je dokumentiranih zelo veliko izpostavljenih grajskih stolpov. Večinoma so vidne samo še njihove lokacije. Nekdanji valjasti izpostavljeni stolpi so dokumentirani ob gradovih Dravograd, Radlje ob Dravi, Kamnica pri Mariboru, Kebelj na Pohorju, Vojnik blizu Celja, Ploštanj blizu Celja, Lemberg pri Dobrni, Podčetrtek, Žamberk blizu Šoštanja, Wartenberg blizu Kranja in Novi grad nad Preddvorom – južni stolp. Stolpi s kvadratno talno ploskvijo so dokumentirani ob gradovih Čretež, Mirna na Dolenjskem, (Stari oziroma spodnji) Turjak, Kamen pri Begunjah, Škofja Loka (Krancelj), Novi grad nad Preddvorom – severni stolp, Kamnik (Mali grad in morda tudi Zgornji grad), Ljubljana (stolp Padav na območju sedanjih Šanc), Kozje, Planina pri Sevnici, Rogatec, Prežin (dva stolpa), Stari grad Celje, Žovnek, Muta, Maribor (na vzpetini Piramida), Cmurek, Ptuj (stolpa na zahodnem in vzhodnem koncu sedanjega grajskega kompleksa), domnevno tudi Postojna, Dornberk na Goriškem, Falkenberg blizu Turjaka, Waldenberk pri Radovljici, Bled in Vodriž v Mislinjski dolini. Morda so izpostavljeni stolpi stali tudi ob gradovih Jeterbenk, Hmeljnik, Podsreda in Borl. Pogojno je kot izpostavljeni stolp mogoče pojmovati tudi t. i. Strelov stolp v Mokronogu.

Za preveritev datacije gotskega rudeneškega stolpa in njegove stavbne zasnove ga je smiselno primerjati z nekaterimi drugimi sorodnimi grajskimi gradnjami iz prve polovice 14. stoletja. Zelo povedna je primerjava s tako imenovanim Friderikovim stolpom v kompleksu Starega gradu Celje; stolp s kvadratno talno ploskvijo v izmeri približno 13,2 × 13,4 m, z do 2,7 m debelim zidovjem, s petimi etažami (pritličjem, tremi nadstropji in vrhnjo obrambno poletažo) in z višino zidovja do 25,5 m je najverjetneje nastal v prvi polovici 14. stoletja oziroma kmalu po letu 1333, ko so gospodje Žovneški po izumrtju grofov Vovbrških leta 1322 pridobili Celje in si tu začeli ustvarjati novo rezidenco. Podobno kot rudeneški stolp v obdobju poznega srednjega veka ima edini vhod v prvem nadstropju, zelo visoko pritličje – približno 5,6 m – in dokaj uravnoteženo kombinira obrambno in bivalno funkcijo.[51] Podobno kot rudeneški stolp je nastal kot propugnakul, a je zaradi odsotnosti bergfrida v grajskem jedru do določene mere prevzel tudi to vlogo. Seveda je bil Rudenek bistveno manj pomemben od celjskega Starega gradu in zato je povsem razumljivo, da so zgradili tudi nekaj manjši stolp, ki pa ne prikriva, da je najverjetneje nastal kmalu po celjskem stolpu in morda kot njegov posnetek. Po velikosti je rudeneški stolp smiselno primerjati z razvaljenim bergfridom gradu Forhtenek blizu Šoštanja, ki ima kvadratno talno ploskev v izmeri 10 × 10 m in do 2,5 m debelo zidovje ter je nastal okoli leta 1300.[52] Najverjetneje je podoben stolp v prvi tretjini 14. stoletja kot propugnakul oziroma tako imenovani Henrikov zunanji stolp nastal tudi v kompleksu gradu Vodriž.[53] Na gradu Vodriž je z rudeneškim stolpom smiselno primerjati tudi etažne višine; v tako imenovani Friderikovi hiši je bilo pritličje visoko 4 m, prvo nadstropje 4,3 m in drugo nadstropje vsaj 4,3 m, med vsemi etažami pa so bile lesene tramovne konstrukcije s približno 25 cm visokimi tramovi. Tudi obokani okenski ostenji v prvem nadstropju rudeneškega stolpa je smiselno primerjati z okenskimi ostenji v prvem nadstropju Friderikove hiše na Vodrižu. Po Vischerjevi upodobitvi sodeč je imel rudeneški stolp v drugem nadstropju šilastoločno zaključena okna. Tukaj se ponuja primerjava z glavnim stolpom kompleksa gradu Alt-Sturmberg na avstrijskem Štajerskem, ki je nastal v 14. stoletju.[54] Mogoče je pomisliti tudi na niz štirih bogato razčlenjenih šilastoločnih oken na zahodni fasadi glavnega trakta Knežjega dvora v Celju, ki so najverjetneje nastala kmalu po letu 1333. Na Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681 dokumentirane cine vrh rudeneškega stolpa so primerljive s cinami vrh glavnih stolpov na gradovih Stopnik, Kunšperk in Podsreda, ki jih prav tako kažejo sočasne Vischerjeve upodobitve.[55]

Tudi za rudeneško grajsko jedro na jugozahodnem griču so mogoče smiselne primerjave, ki večajo povednost opredeljenih ostalin. Oblika in velikost talne ploskve vršnega platoja v izmeri približno 44 × 20 m sta povsem primerljivi s prvotnimi talnimi ploskvami gradov Podsreda, Podčetrtek in Muta, ki so nastali v drugi polovici 12. stoletja oziroma v zgodnjem 13. stoletju, še v obdobju romanike. Ta primerjava kaže, da se je tradicija značilnih geometrijsko dokaj pravilnih pravokotnih grajskih obodnih zasnov obdržala še globoko v 14. stoletja. Po času nastanka je zgovorna primerjava z 31 × 32 m veliko osnovno talno ploskvijo gradu Švarcenštajn pri Velenju, ki je za gospode Žovneške nastal med letoma 1322 in 1360 in ki vključuje dvonadstropni palacij s pravokotno talno ploskvijo v izmeri 8,5 × 31 m.[56] Pomisliti je dopustno, da je tako kot palacij na Švarceneku tudi domnevni rudeneški palacij na vrhu dobil obrambno (pol) etažo, ki je do določene mere nadomeščala manjkajoči bergfrid.[57] Po drugi strani je smiselno primerjave k domnevnemu rudeneškemu palaciju iskati tudi na arhitekturno ambicioznejših gotskih palacijih gradu Planina pri Sevnici in Knežjega dvora v Celju. Povedna je lahko tudi primerjava z gradom Neuhaus na avstrijskem Štajerskem, ki je za gospode Stubenberg nastal v 14. stoletju in dobil dokaj pravilno pravokotno obodno zasnovo z notranjim dvoriščem in večnadstropnim visokim palacijem s pravokotno talno ploskvijo v izmeri približno 11 × 30 m.[58] Domnevni vhodni stolp je mogoče primerjati z vhodnimi stolpi, ki so najpozneje do leta 1456 nastali v kompleksu Starega gradu Celje in v jedru gradu Garić na Hrvaškem.[59] Mogočni okop z obrambnim jarkom je najbolj smiselno primerjati z v glavnem koncentričnimi okopi in jarki na nekdanjih gradovih Žamberk blizu Šoštanja, Žaženberk blizu Prebolda, Lemberg pri Šmarju in Letuš, ki so v glavnem iz 13. in/ali 14. stoletja.[60]

51 Prim. Stopar, *Stari grad Celje*, str. 90–91, 119–120, 179.
52 Sapač, Gradova Žamberk in Forhtenek, str. 520–523.
53 Sapač, Gradova Žamberk in Forhtenek, str. 524.
54 Murgg, *Burgruinen*, str. 165; Hilzensauer, Zur Typologie, str. 284.
55 Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae.*
56 Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 105–108; Kos, *Vitez*, str. 379–380.
57 Podoben motiv podstrešne obrambne (pol)etaže je ohranjen tudi na gradu Komenda v Polzeli.
58 Murgg, *Burgruinen*, str. 68–69.
59 Prim. Stopar, *Stari grad Celje*, str. 122–125.
60 Prim. Stopar, *Razvoj*, str. 23–24 (z zmotnim sklepanjem, da so to najstarejše grajske zasnove na Slovenskem Štajerskem).

Z ustreznimi analogijami je mogoče poskusiti poiskati tudi odgovore na vprašanja v zvezi z lokacijo prvotnega poznosrednjeveškega rudeneškega predgradja. Na osnovi analize terenske konfiguracije in v primerjavi s Starim gradom Celje se zdi najbolj verjetno, da je bilo predgradje na območju med grajskim jedrom in izpostavljenim stolpom in da je bila čezenj speljana glavna dostopna pot do grajskega jedra. Prvotno predgradje je potemtakem treba domnevati severno od grajskega jedra, ob stičišču petih nekdanjih poti, med njimi med obema grajskima gričema speljane nekdanje glavne poti do ravnice ob Rečici, in ne višje ležečem platoju zahodno od gotskega stolpa, kjer je zdaj dvorišče kmetije in kjer je bilo predgradje v novem veku, po opustitvi grajskega jedra na jugozahodnem griču.

Izrazita dvojnost grajske zasnove z jedrom na jugozahodnem griču in s stolpom na severovzhodnem griču odpira vprašanja v zvezi s sočasnim ali časovno razmaknjenim nastankom obeh delov. Navidezno najbolj preprosta se zdi razlaga, da je najprej nastala dokaj velika grajska stavba na jugozahodnem griču in da so po njeni opustitvi (morda po njenem razdejanju med fajdo), po letu 1345, na sosednjem griču zgradili novo manjše grajsko poslopje v obliki bivalno-obrambnega stolpa z manjšim ograjenim dvoriščem in lesenimi pomožnimi poslopji. A stolp s kvadratno talno ploskvijo in ugotovljeno dokaj majhno prvotno zasnovo se nikakor ne zdi primerna samostojna grajska stavba Vrbovških po letu 1345. Po tistem času bi bila postavitev tako koncipiranega stolpa že pravi arhaizem. Upoštevaje številčnost in pomen Vrbovških v drugi četrtini 14. stoletja, obseg fajde, ki se je razplamtela zaradi nastanka Rudeneka, in splošne značilnosti grajske arhitekture v tistem obdobju na Štajerskem, se zdi najbolj verjetno, da so oba dela grajske zasnove načrtovali in zgradili sočasno ter da je dislocirani izpostavljeni stolp prevzel vlogo bergfrida, ki ga na območju grajskega jedra najbrž ni bilo. Pomemben vzorec za novo zasnovo Rudeneka je bil nedvomno celjski grad, poznejši Stari grad Celje, ki je kmalu po letu 1333 postal glavna rezidenca gospodov Žovneških oziroma od leta 1341 grofov Celjskih in je v tej vlogi dobil značilno dvodelno zasnovo z diferenciranim večjim grajskim jedrom in na bližnji sosednji vzpetini postavljenim samostojnim masivnim stanovanjsko-obrambnim stolpom. Za primerjavo lahko dobro služi tudi kompleks gradu Vodriž, kjer so v prvi tretjini 14. stoletja sočasno zgradili grajsko jedro z dvema palacijema, obzidanim notranjim dvoriščem in vhodnim stolpom ter povsem ločeno od jedra še samostojni stanovanjsko obrambni stolp. Vodriž je nastal kot ganerbni (solastniški) grad v lasti treh bratov in zdi se, da je imel Rudenek enak značaj in da so ločena dela zgradili tudi zaradi potrebe po stvaritvi ločenih bivališč za različne člane rodovine Vrbovških. Gotovo ni bilo naključje, da so novi grajski kompleks zgradili na zemljepisno ugodnem in strateško pomembnem položaju, v neposredni bližini stare ugledne romanske rečiške župnijske cerkve in da je vaška naselbina Rečica nekaj pred sredino 14. stoletja, ko je nastal tudi Rudenek, dobila status trga, prvič omenjenega leta 1350 kot *marcht ze Rietz*.[61] Vse kaže, da so Vrbovški po letu 1326 tu ciljno ustvarili svojo novo glavno rezidenco in novo upravno središče svojih posesti v Zgornji Savinjski dolini ter se tako – najbrž nehote – navezali na tradicijo nekdanjega visokosrednjeveškega rečiškega dvora. Gradnjo novega gradu je treba vrednotiti tudi v kontekstu drugih sočasnih gradenj Žovneških oziroma Celjskih, zlasti širitve gradu Žovnek z novim glavnim stolpom in dodatnim palacijem, širitve celjskega gradu z novim palacijem in glavnim stolpom, obsežne predelave nekdanjega Vovbrškega dvora v Celju, iz katerega se je razvila grofovska urbana rezidenca in končno v 15. stoletju tako imenovani celjski knežji dvor, dopolnitve opatijske cerkve v Celju z novim zvonikom in širitve ter prezidave minoritske cerkve in samostana v Celju, pa tudi gradnje novega gradu Švarcenštajn pri Velenju in obsežne širitve gradu Planina pri Sevnici z novim gotskim palacijem in grajsko kapelo.[62] Te gradnje so pomenile vrhunec v sicer arhitekturno zelo zatišnem 14. stoletju v slovenskem prostoru.[63] Zdi se, da grad Rudenek v izhodišču prvenstveno ni bil zasnovan kot posebno močna utrdba, marveč predvsem kot reprezentativna rezidenca in kot upravno in gospodarsko središče. Utemeljeno je domnevati, da je prav to nasprotnike Vrbovških in Celjskih tako zelo zmotilo, da je prišlo do intenzivne in odmevne fajde, v kateri je bil najbrž še ne povsem dograjeni grajski kompleks vsaj deloma razdejan. Morda so šele tik pred fajdo ali med njo grajsko jedro obdali z obrambnim jarkom in dolgim okopom pred njim. Vrh okopa so gotovo opremili z leseno palisado, brez katere si učinkovite obrambe ni mogoče predstavljati.[64]

O obsegu škode, povzročene na gradu med fajdo leta 1345, je mogoče zgolj ugibati. Vsekakor gradu takrat niso opustili, vsaj v celoti ne, in

61 Prim. Baš, O Rečici, str. 66; Blaznik, *Historična*, II, str. 217; Curk, *Trgi*, str. 122.

62 Prim. Stopar, *Arhitektura predromanike*, str. 147–149; Štefanac, *Sakralna*, str. 53, 57, 61.

63 Prim. Stopar, *Razvoj*; Sapač, *Razvoj*; Štefanac, *Sakralna*, str. 57–65.

64 Ne zdi se verjetno, da bi vrh okopa zgradili obzidje.

kljub čedalje bolj nezavidljivemu finančnemu položaju Vrbovških ter upadu njihove številčnosti je utemeljeno domnevati, da so opravili nekatera nujna obnovitvena dela, saj je grad ohranil vlogo glavnega rezidenčnega gradu te rodovine. Rudenek je v posesti Vrbovških, ki so vseskozi ostali zvesti vazali grofov Celjskih, – kot njihov edini grad po prodaji Vrbovca do leta 1362 in po letu 1364 kot celjski fevd – ostal vsaj do leta 1447, ko ga je Hans II. Vrbovški (*Altenburger*) († 1456) z oporoko v primeru svoje smrti brez moških potomcev z vsem pripadajočim zapustil Frideriku II. grofu Celjskemu. Grad je takrat omenjen kot *vessten Rudnekg*. V lasti grofov Celjskih oziroma Ulrika II. grofa Celjskega je grad ostal do njegove smrti 9. novembra 1456, ko je z izumrtjem rodovine in po razpletu nasledstvenih sporov postal deželnoknežji.[65]

Ob teh podatkih ostaja brez odgovora vprašanje, kdaj so dokončno opustili srednjeveško grajsko jedro na jugozahodnem griču. To se je gotovo zgodilo že precej časa pred nastankom Vischerjevih upodobitev, saj bi sicer skrbni topograf razvaljene zidove nedvomno zabeležil. Mogoče je pomisliti, da je bilo grajsko jedro povsem razdejano v fajdi in da ga po letu 1345 zaradi stagnacije rodovine Vrbovških niso obnovili ter da je v uporabi ostal zgolj samostojni gotski stolp na severovzhodni vzpetini, ki pa je imel samo še majhen pomen.[66] V prid tej domnevi bi mogel govoriti podatek, da je Rudenek v srednjeveških dokumentih po letu 1345 kot grad (*vest*) omenjen samo še dvakrat – v letih 1364 in 1447 –, medtem ko je sosednji Vrbovec v istem obdobju omenjen vsaj petnajstkrat.[67] A stolp je bil dokaj majhen in nič ne kaže, da bi pred 16. stoletjem poleg njega stala kakšna druga zidana poslopja. Manj verjetno se zdi, da bi mogel prosto stoječi stolp s samo dvema bivalnima nadstropjema in skupno bivalno površino v izmeri približno 70 m² povsem sam opravljati funkcijo upravnega središča (sicer dokaj majhnega) zemljiškega gospostva in ob tem še rezidenčno funkcijo za gospode Vrbovške. Zato je utemeljeno pomisliti, da grajsko jedro po letu 1345 še ni bilo (povsem) opuščeno in da se je to morda zgodilo šele v 16. stoletju, ko je ob gotskem stolpu nastal nov dokaj razsežen dvonadstropni stavbni sklop, katerega ostanki kažejo značilno kamnito gradnjo z odlomki opeke.

V ljudskem izročilu se je ohranil podatek, da so Rudenek oblegali ter razdejali Turki in pomisliti je mogoče, da so grajsko jedro takrat – v zadnji tretjini 15. stoletja ali v prvi polovici 16. stoletja – opustili.[68] A ta navedba v zgodovinskih virih nima podlage in se nikakor ne zdi verjetna; osmanski vpadi so imeli plenilni in ne zavojevalni značaj in osmanske čete se zato niso mudile z obleganjem gradov ter mest, poleg tega pa osmanski vpadi Zgornje Savinjske doline – razen morda leta 1471 – nikoli niso neposredno prizadeli.[69] Najbolj verjetna se zdi domneva, da se je v ljudskem izročilu ohranil spomin na obsežno fajdo leta 1345 ter da so spomin na obleganje in nasilno razdejanje gradu v tisti fajdi pozneje nekritično združili s pripovedmi o Turkih oziroma Osmanih.

Načeloma je tudi dopustno pomisliti, da je bilo grajsko jedro prizadeto zaradi močnega potresa 26. marca 1511 s središčem na Idrijskem oziroma v vzhodni Furlaniji, ki je razdejal gradove in druge stavbe na zahodni polovici sedanjega slovenskega ozemlja, precej poškodoval stavbe v Ljubljani, grad Smlednik in Zgornji grad v Kamniku in čigar posledice so čutili tudi v Benetkah, na Koroškem in Štajerskem.[70] A na ostalinah gotskega stolpa ni prepoznavnih poškodb, ki bi kazale, da so nastale zaradi potresa, in zato se zdi malo verjetno, da bi potres zelo prizadel grajsko jedro.

Najbolj verjetna se zdi možnost, da so srednjeveško grajsko jedro na jugozahodnem griču opustili zaradi nesrečnega požara ali pa – še bolj verjetno – zaradi postopnega propadanja nikoli dokončane in med fajdo poškodovane gradnje kot posledice stagnacije rodovine gospodov Vrbovških. S to domnevno je načeloma mogoče povezati pripovedko, ki jo je leta 1936 v zvezi s propadom gradu zapisal Janko Orožen. *Lekšetovemu gospodu je umrla žena. Iz žalosti je zapustil svoj grad in se podal na Koroško. Grad je potem propadel.*[71]

ZASNOVA GRADU RUDENEK V 16. STOLETJU

Po izumrtju grofov Celjskih leta 1456 je Rudenek z manjšo pripadajočo posestjo pripadel cesarju Frideriku III. in postal deželnoknežja last.

65 Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 126; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 198; Blaznik, *Historična*, II, str. 248; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 84; Kos, *Vitez*, str. 367. Glej tudi članek Mihe Kosija v tej številki *Kronike*.

66 Podoben primer je v 19. stoletju in zgodnjem 20. stoletju dokumentiran na gradu Vuzenica, kjer je slikar Oskar von Pistor (1865–1928) z družino živel in gospodaril v enonadstropnem vhodnem stolpu, ki je bil edini ostanek opuščenega in do 18. stoletja mogočnega grajskega kompleksa.

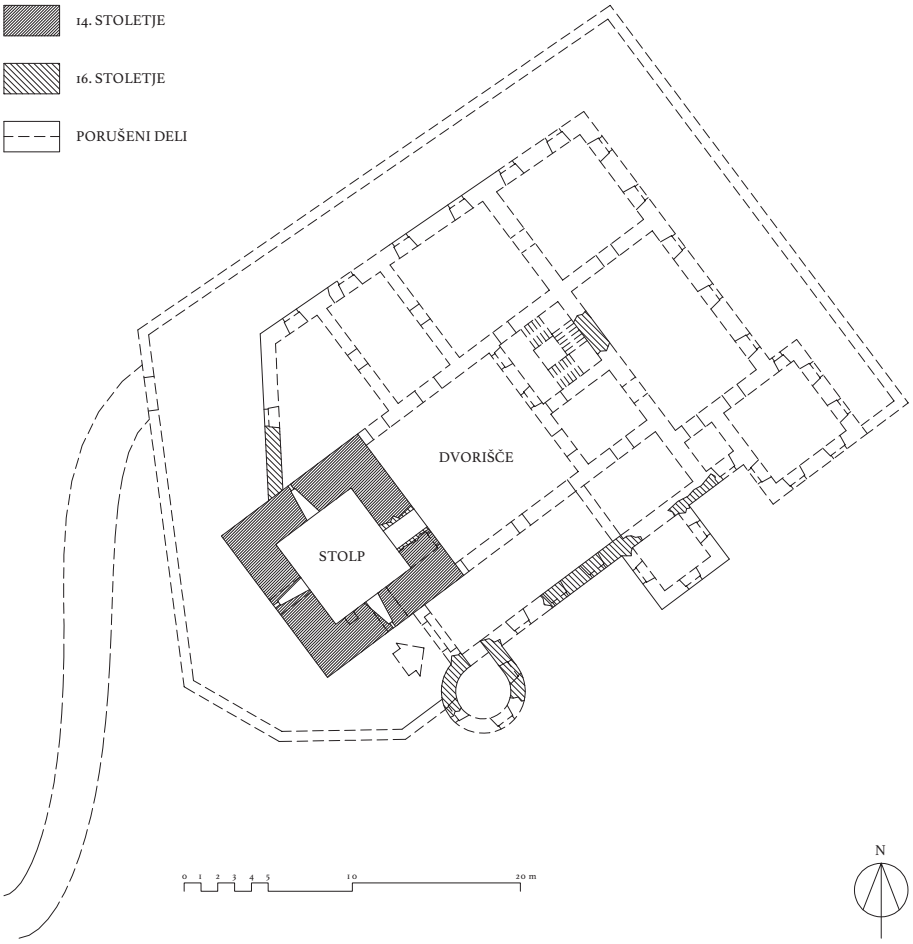
67 Blaznik, *Historična*, II, str. 248, 491–492; prim. Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 83–84.

68 Orožen, *Gradovi*, str. 101, 102.

69 Prim. Gruden, *Zgodovina*, str. 339; Fräss-Ehrfeld, *Geschichte Kärntens*, str. 595, 598–602; Simoniti, *Turki*; Voje, *Slovenci*; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 20.

70 Prim. Ribarič, *Potresi v Sloveniji*, str. 34–51; Košir in Cecić, Potres 26. marca 1511, str. 90–104.

71 Orožen, *Gradovi*, str. 102.

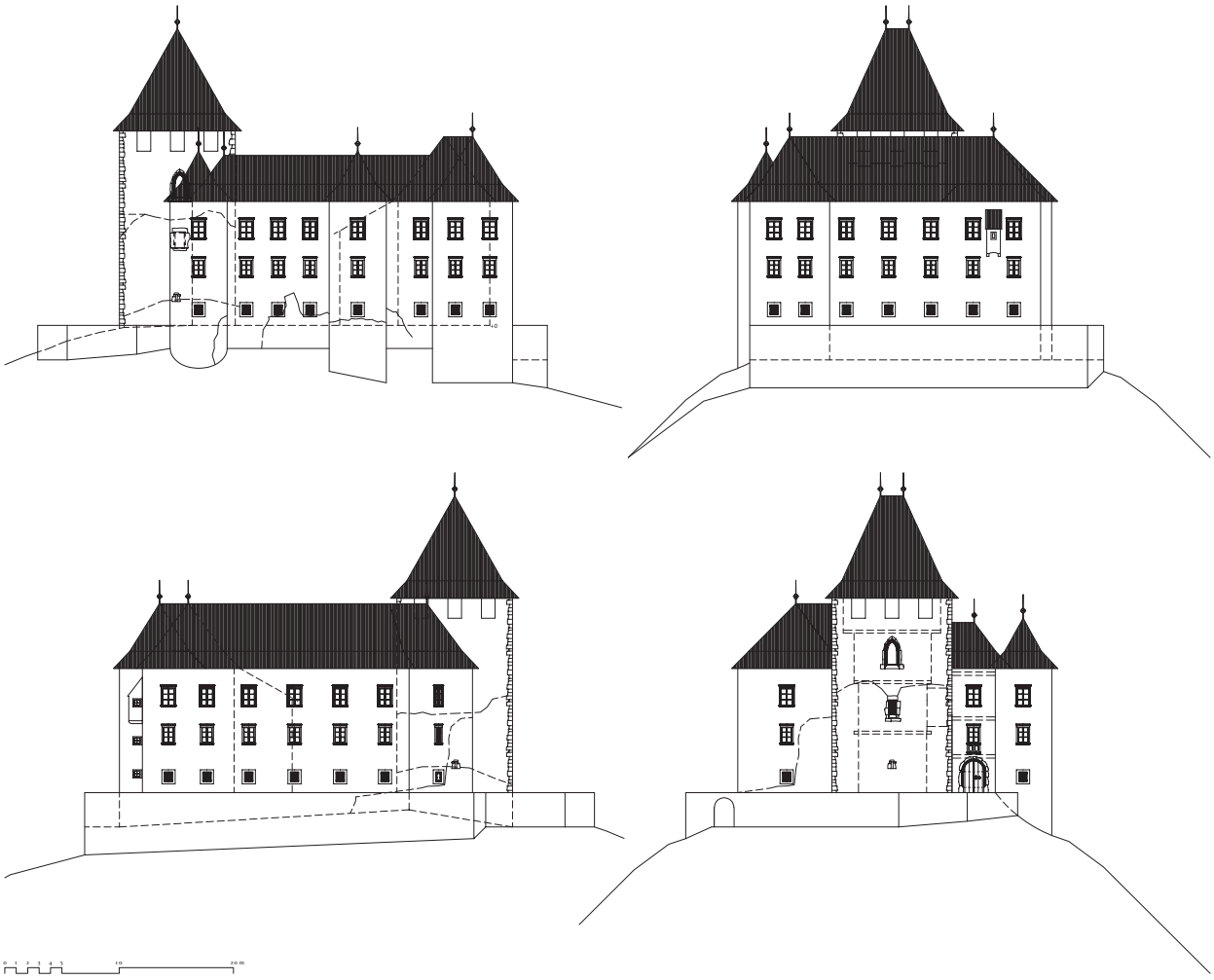

Interpretacija tlorisne zasnove gradu Rudenek oziroma njegovega severovzhodnega dela v prvi polovici 17. stoletja s šrafirano označenimi ohranjenimi deli in črtkano označenimi porušenimi deli (posnel in izrisal: Igor Sapač, 2024).

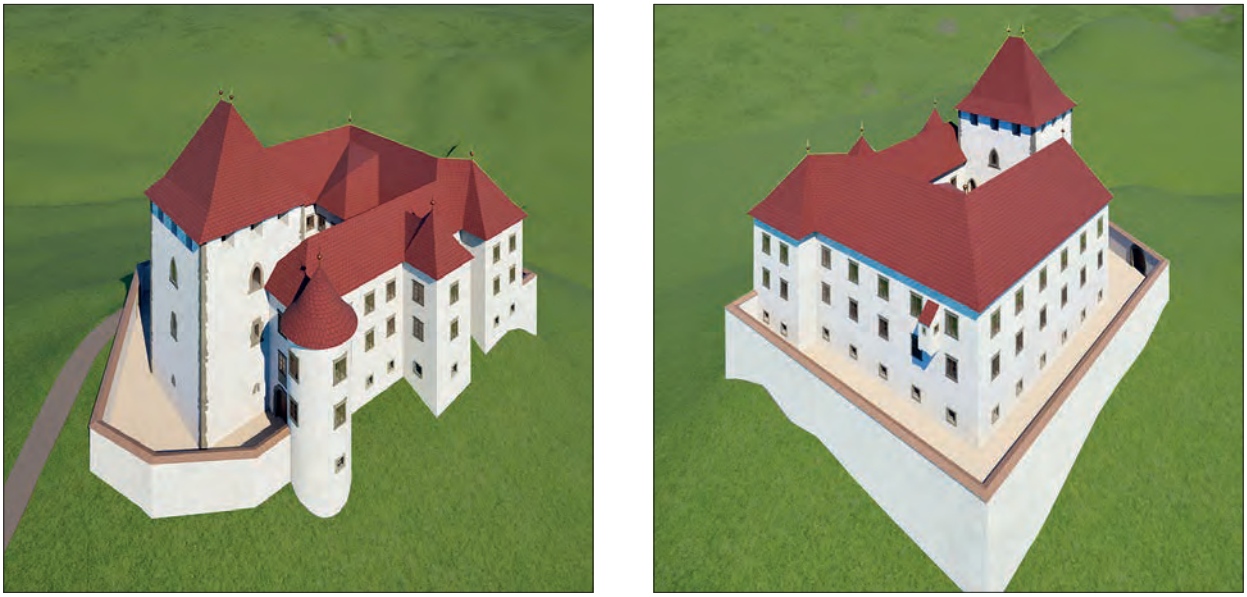
Med letoma 1460 in 1469 ga je kot deželnoknežji fevd skupaj s polovico gospostev Ranšperk in Lemberg pri Dobrni ter drugim dobil kranjski deželni glavar Andrej II. pl. Hohenwart (1436–1489), ki je bil od leta 1458 poročen z Ano Vrbovško, hčerjo umrlega Hansa Vrbovškega in zadnjo pripadnico te rodovine, in ki je bil nečak poznejšega celjskega glavarja Andreja I. pl. Hohenwarta (okoli 1430–1503).[72] O imetnikih Rudeneka po Hohenwartu in do zgodnjih štiridesetih let 16. stoletja uporabljeni viri molčijo. Na podlagi tega je mogoče sklepati, da je bil grad malo pomemben in majhen. Leta 1542 je imela Rudenek Barbara pl. Neuhaus, rojena pl. Scheppach, ki je bila soproga Wolfganga II. pl. Neuhausa (Dobrnskega) (pred 1502–1562). Zgovoren je podatek, da grad takrat med cenitvijo posestev ni bil posebej omenjen in ovrednoten. Po njeni smrti je Rudenek dedoval njen soprog, za njim pa je dediščina pripadla Barbarini in Wolfgangovi četrti hčeri Konkordiji (1531–po 1576), ki je bila poročena s Krištofom pl. Gaisruckom († 1564) z dvorca Črneče pri Dravogradu in po njegovi smrti od leta 1565 z Janezom Leonardom pl. Himmelbergom († 1577). Takrat je imel urad Rudenek devet podložnikov v 37 krajih. Po Konkordijini smrti je Rudenek pripadel njenemu sinu Volfu Sigmundu pl. Gaisrucku († po 1593), poznejšemu zemljiškemu gospodu v Slovenj Gradcu in na dvorcu Gradišče, ki ga je leta 1578 v zameno za dedni fevd slovenjgraškega gospostva prodal ljubljanskemu škofu Konradu Glušiču (1527–1578). Škof je mesec dni pozneje umrl, a še pred smrtjo je novo pridobljeno rudeneško posest z gradom priključil škofijskemu gospostvu Gornji Grad.[73] Ko je nekaj mesecev po škofu Glušiču umrl še njegov naslednik Baltazar

72 Starzer, *Die landesfürstlichen*, str. 245; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 199; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 19, 542, prim. Gruden, *Zgodovina*, str. 353.

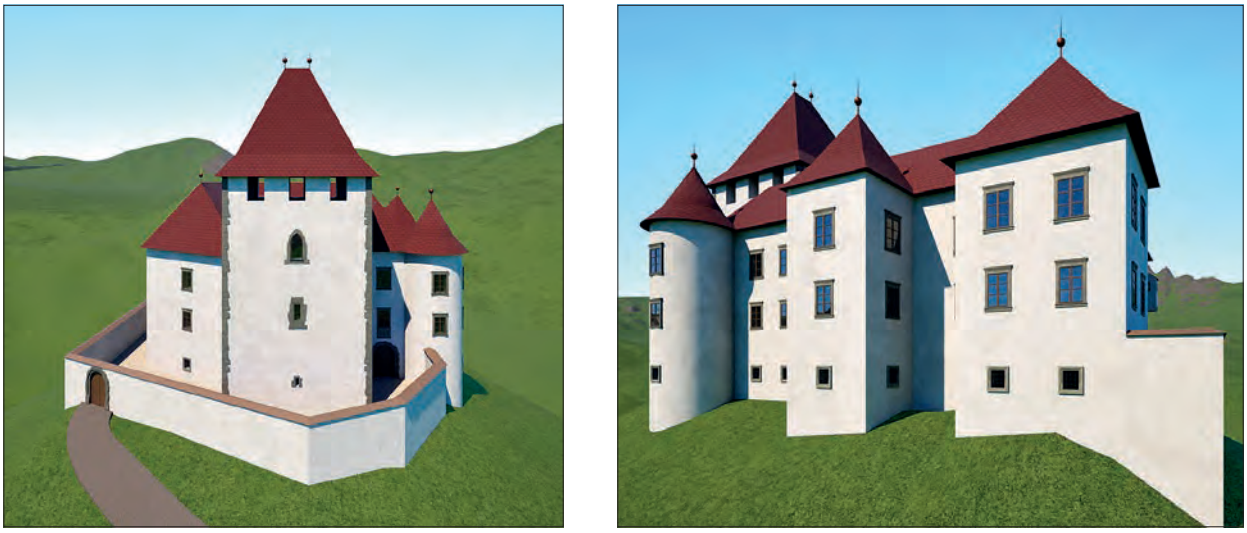
73 Orožen, *Das Bisthum*, str. 168–170; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 746; Zahn, *Steirische Miscellen*, str. 75; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 199; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 84; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 401, 533, II, str. 710–711; prim. Schmutz, *Historisch*, III, str. 413; Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 125–126; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 133–134; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 65. Zdi se, da je Volf Sigmund pl. Gaisruck s kupnino od Rudeneka okoli leta 1585 zgradil novi elegantni renesančni štiritraktni dvorec Gradišče pri Slovenj Gradcu, ki je postal njegova glavna rezidenca in tudi središče njegovega zemljiškega gospostva Slovenj Gradec (prim. Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 170; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 34–36). Dvorec je zdaj samo še fragmentarno ohranjen in zelo zanemarjen.

Poskus rekonstrukcije oblike zunanjih fasad gradu Rudenek oziroma njegovega severovzhodnega dela v prvi polovici 17. stoletja (risal: Igor Sapač, 2024).

Grad Rudenek oziroma njegov severovzhodni del z južne (levo) in severne strani (desno) iz zraka okoli leta 1680. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelala Dino Kocijan in Matic Radanović na podlagi risb Igorja Sapača, 2025).

Grad Rudenek oziroma njegov severovzhodni del z jugozahodne (levo) in jugovzhodne strani (desno) okoli leta 1680. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelala Dino Kocijan in Matic Radanović na podlagi risb Igorja Sapača, 2025).

pl. Radlič (1533–1579) je vodenje ljubljanske škofije na predlog nadvojvode Karla leta 1580 prevzel Janez Tavčar (okoli 1544–1597), ki je bil rojen na Krasu in ki je na Dunaju opravil študij teologije. V Ljubljani se je redko zadrževal in v prvih letih vodenja ljubljanske škofije bival v glavnem v rezidenci v Gornjem Gradu. Leta 1584 ga je nadvojvoda Karel imenoval za svojega tajnega svetnika in deželnega namestnika v Gradcu. Umrl je 24. avgusta 1597 v Gradcu, njegovo truplo pa so prepeljali v Gornji Grad in ga pokopali v tamkajšnji glavni cerkvi, kjer mu je njegov naslednik škof Tomaž Hren postavil nagrobnik.[74]

Leta 1561 je omenjen samo urad *Rudenegg*, grad pa pri tem ni omenjen.[75] Še leta 1578 je Rudenek označen kot plemiški sedež – *Edelmannssicz Rudenegg*.[76] Na tej osnovi je mogoče sklepati, da je šele zatem dobil dokaj veliko prepoznavno grajsko stavbno zasnovo, ki jo kažeta Vischerjevi upodobitvi in ki je v ostalinah vrh severovzhodnega grajskega griča razpoznavna še sedaj. Vse kaže, da je Rudenek pod škofom Tavčarjem doživel nov gradbeni in vsebinski razcvet in zdi se, da je bil del koncepta Tavčarjeve protireformacijske prenove ljubljanske škofije ter krepitve vloge škofovske rezidence v Gornjem Gradu, najbrž pa tudi rekatolizacijska protiutež bližnjemu Vrbovcu, ki je bil od dvajsetih let 16. stoletja do leta 1615 protestantsko žarišče. Doslej sicer še niso bili odkriti arhivski dokumenti, ki bi povezovali škofa Tavčarja z gradbenimi deli na Rudeneku ali ki bi vsaj nakazovali, da je prišlo v 16. stoletju na Rudeneku do obnove. Dokumentirano pa je, da so Tavčarjevem obdobju, v osemdesetih in devetdesetih letih 16. stoletja, obnavljali stolno cerkev in škofijsko palačo v Ljubljani, kolegiatno cerkev v Gornjem Gradu in okoli leta 1560 zgrajeno romarsko cerkev v Novi Štifti pri Gornjem Gradu.[77] Do določene mere je dokaj obsežno gradnjo na Rudeneku v 16. stoletju mogoče primerjati z gradnjo gradu Gallenstein na zgornjem Štajerskem v poznem 13. stoletju za samostan Admont v obdobju opata Henrika II. in z gradnjo gradu Röthelstein nad Admontom, ki so ga med letoma 1655 in 1657 zgradili kot letno rezidenco za admontskega opata Urbana Webra.[78]

Srednjeveško grajsko jedro je najpozneje v 16. stoletju izgubilo ves svoj pomen in so ga najpozneje takrat dokončno opustili, izbrisali spomin na nekdanjo mogočno rezidenco Vrbovških iz 14. stoletja ter gradbeni material uporabili za obsežno grajsko renesančno novo gradnjo, ki so jo izvedli z naslonitvijo na prvotno prosto stoječi gotski stanovanjsko-obrambni stolp na severovzhodnem griču. Grajsko jedro na jugozahodnem griču je bilo v 16. stoletju nedvomno že tako zelo razdejano, da obnova ni bila smiselna, pa tudi na dveh gričih razloženi grajski kompleks bi bil v obdobju novih renesančnih arhitekturnih idealov

74 Smolik, Tavčar, str. 41–43; prim. Baš, O Rečici, str. 68; Cevc, *Kiparstvo*, str. 231; Lavrič, Vloga ljubljanskih škofov, str. 626; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 37–53, 57–58, 65.

75 Tlaker, *Trg Rečica*, str. 66.

76 Zahn, *Steirische Miscellen*, str. 75; prim. Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 84; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 65.

77 Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 106–108, 126; Lavrič, Vloga ljubljanskih škofov, str. 625; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 49.

78 Prim. Murgg, *Burgruinen*, str. 108–109; *Dehio-Handbuch*, str. 405–406.

Grad Rudenek oziroma njegov severovzhodni del z zahodne strani (levo) in vhod pred notranjim dvoriščem (desno) okoli leta 1680. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelala Dino Kocijan in Matic Radanović na podlagi risb Igorja Sapača, 2025).

zelo neprivlačna rešitev. Zato je prišlo do izvedbe arhitekturnega koncepta, ki je v slovenskem prostoru in širše zelo nenavaden in redek; namesto srednjeveškega jedra so obdržali in obnovili sprva prosto stoječi gotski propugnakul ter ob njem – najbrž na lokaciji nekdanjega dvorišča z nizkimi lesenimi gospodarskimi stavbami – zgradili tri nove dvonadstropne stavbne trakte s tremi enako visokimi a različno zasnovanimi stolpi in ozkim medzidjem z nizkim zunanjim obzidjem.[79] Gotski stolp so pri tem ohranili skoraj nespremenjen; v njegovem pritličju so proti novo urejenemu notranjemu dvorišču prebili nov vhod in morda so nekoliko spremenili obliko njegove strehe. Novi trakti so dobili nekaj nižje etažne višine od gotskega stolpa, ki je zato ohranil učinek višinskega poudarka, z zidovjem približno 6 m presegajočega zidovje dodanih traktov. Najverjetneje so prostore v pritličju in prvem nadstropju novih traktov zasnovali z etažnimi višinami približno 3 m, prostore v drugem nadstropju pa z etažnimi višinami približno 3,6 m. Jugovzhodni trakt je v pritličju gotovo dobil razmeroma dolgo – najbrž 11 m – vhodno vežo, ki je bila široka do 3,7 m, navezana na pritličje južnega valjastega stolpa in proti dvorišču najbrž odprta v obliki lože z dvema arkadama. Zdi se, da so ob severnem kotu dvorišča, na stiku severozahodnega in severovzhodnega trakta, zgradili stopnišče, ki je imelo najbrž za renesančno arhitekturo tistega časa na Štajerskem značilno triramno zasnovo z dokaj majhno kvadratno talno ploskvijo in masivnim zidanim slopom med stopniščnimi ramami.[80] Vzhodni vogal nove zasnove so poudarili z oglatim stolpom, ki je imel najbrž kvadratno talno ploskev ter na jugozahodni in najbrž tudi na severovzhodni fasadi po dve okenski osi. Ta stolp je do določene mere prevzel vlogo arhitekturnokompozicijske protiuteži starejšemu gotskemu stolpu in je zato dobil tudi primerljivo obliko strehe, ki jo kaže zelo natančna Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681. Po zanesljivo upodobljenih strehah, ki so imele najbrž približno 50-stopinjski naklon, je mogoče v povezavi z analizo grajenih ostalin na terenu dokaj učinkovito sklepati tudi o tistih glavnih značilnostih v 16. stoletju oblikovane grajske zasnove, ki sicer na Vischerjevih upodobitvah niso vidne.

79 V slovenskem prostoru je do določene mere primerljiv primer predelave prvotnega propugnakula v večjo samostojno grajsko stavbo dokumentiran v kompleksu gradu Turjak na Dolenjskem, kjer so izpostavljeni stolp iz 13. stoletja v 14. stoletju preoblikovali v tako imenovani Spodnji Turjak oziroma Stari Turjak (Sapač, Arhitekturnozgodovinski oris gradu Turjak, str. 716–721, 728–734). Z Rudenekom je sicer arhitekturno bolj primerljiv grad Unterfalkenstein oziroma Niederfalkenstein blizu Špitala ob Dravi na avstrijskem Koroškem, kjer so prvotni srednjeveški oglati propugnakul okoli leta 1906 ohranili brez rušitev zidovja, ga dopolnili z novo strmo streho, novim obzidanim dvoriščem in novima stavbnima traktoma ter tako izoblikovali novo razgibano grajsko stavbo, ki zavajajoče učinkuje kot značilni samostojni srednjeveški grad (Luschin, *Von Türmen*, str. 32–34). Pogojno je z dopolnitvijo rudeneškega stolpa mogoče primerjati tudi znameniti veliki grad Johannisburg v Aschaffenburgu v Nemčiji, kjer so med letoma 1605 in 1619 za mainškega knezoškofa Johanna Schweikharda pl. Cronberga stari skromni srednjeveški grad nadomestili z novim renesančnim gradom, pri tem pa ohranili in v novo zasnovo kot dominanto spretno vključili visoki gotski glavni grajski stolp.

80 Podobna renesančna stopnišča, ki izhajajo iz modifikacije gotskih polžastih stopnišče, so dokumentirana na štajerskih gradovih Cmurek, Vurberk in Hompoš.

Notranje dvorišče gradu Rudenek oziroma njegovega severovzhodnega dela. Pogleda z zahodne strani (levo) in južne strani (desno) okoli leta 1680. Računalniška študija. Poskus rekonstrukcije (izdelala Dino Kocijan in Matic Radanović na podlagi risb Igorja Sapača, 2025).

Pomisliti je dopustno, da so gotski propugnakul z novimi trakti dopolnili postopno, v več stavbnih fazah v 15. in 16. stoletju, a glede na razpoznavo strukturo zidovja ter na terenu in na Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681 razvidno tlorisno zasnovo, se to ne zdi posebno verjetno. Zanesljiv dokončni odgovor na to vprašanje bodo vsekakor mogle podati šele ustrezne arheološke raziskave. Do takrat je najbolj utemeljeno sklepati, da je dopolnitev propugnakula nastala v eni sami stavbni fazi v obdobju škofa Janeza Tavčarja in da so v nekaj letih zgradili renesančno grajsko celoto, ki pa je zaradi vključitve gotskega stolpa in postavitve na razmeroma majhni razpoložljivi talni površini vrh kopastega griča učinkovala še dokaj tradicionalno, srednjeveško, in jo je bilo zato mogoče do določene mere primerjati, denimo, z renesančno prezidanim romanskim gradom Podsreda na Kozjanskem, kjer romanski bergfrid višinsko dominira nad sestavom štirih medsebojno povezanih različnih traktov okoli dokaj majhnega notranjega dvorišča. Motiv treh med seboj neposredno povezanih in višinsko izenačenih novih traktov, ki zapirajo atrijsko notranje dvorišče, je prepoznavna značilnost renesančne grajske arhitekture, motivika treh različno zasnovanih stolpov na jugozahodni fasadi pa izhaja še iz izročila poznosrednjeveške oziroma gotske arhitekture.[81] Zlasti južni valjasti stolp učinkuje dokaj arhaično. Tovrstni stolpi so se v utrdbeni arhitekturi na Štajerskem začeli uveljavljati v 15. stoletju.[82] Najbolj pogosti so bili na grajskih gradnjah prve polovice 16. stoletja.[83] V poznem 15. stoletju in v prvi polovici 16. stoletja so bili zelo pogosti tudi v sklopu arhitekture protiturških taborov.[84]

V 16. stoletju izoblikovana nova rudeneška grajska celota je po eni strani – s postavitvijo na kopasto vzpetino in dokaj razgibanimi stavbnimi masami, nad katerimi je dominiral stari gotski stolp, – učinkovala kakor značilni srednjeveški višinski grad, po drugi strani pa – s povezanimi stavbnimi trakti in atrijsko zasnovanim notranjim dvoriščem – kakor sodobni renesančni dvorci. S to dvojnostjo je kazala, da je bila v 16. stoletju arhitekturna kultura srednjeveških gradov na Štajerskem in širše še zelo zakoreninjena in da je nove renesančne usmeritve, stremeče k idealnim palačam v Toskani ali Rimu, niso mogle v kratkem času docela izriniti in izbrisati.[85] Nove renesančne arhitekture usmeritve so se na Štajerskem začele naglo uveljavljati po letu 1529. Širili so jih zlasti stavbni mojstri z območja severne Italije.[86] Utemeljeno je domnevati, da so ti mojstri ustvarili tudi dokaj obsežno novoveško arhitekturno zasnovo na Rudeneku.[87] Arhitekturni členi,

81 Osrednji stolp je bil pravzaprav oglati bočni stolpičasti izzidek s pravokotno talno ploskvijo v izmeri približno 4 × 5 m. Podobna renesančna stolpičasta prizidka iz 16. stoletja sta ohranjen na gradovih Švarcenštajn pri Velenju in Komenda v Polzeli, nekoč pa sta imela podobna renesančna motiva tudi gradova Vrbovec in Podsreda.

82 Značilni primer je razvaljeni grad Bärnegg pri Hartbergu na avstrijskem Štajerskem, kjer so dokumentirani trije do 7 m široki tovrstni stolpi (Murgg, *Burgruinen*, str. 64–65).

83 Z rudeneškim stolpom je dobro primerljiv manjši okrogli obvhodni stolp, najbrž iz zgodnega 16. stoletja, na gradu Žlemberk (Schmierenberg) blizu Svetega Duha na Ostrem vrhu na avstrijskem Štajerskem (prim. Murgg, *Burgruinen*, str. 86–87). Smiselna je tudi primerjava z okoli leta 1542 zgrajenim dvorcem Golič pri Slovenskih Konjicah (Šumi, *Arhitektura 16. stoletja*, str. 71).

84 Fister, *Arhitektura*.

85 S tega zornega kota je Rudenek smiselno primerjati z gradovi Lemberg pri Dobrni, Ortnek pri Ribnici na Dolenjskem, Bogenšperk pri Litiji ali Školj blizu Divače, pa tudi z renesančnim dvorcem oziroma gradom Fužine pri Ljubljani. Prim. Šumi, *Arhitektura 16. stoletja*, str. 42–45, 104.

86 Prim. Curk, Delež, str. 37–72; UKPP, Zapuščina Jožeta Curka, dokumentacija v zvezi z arhitekturo 16. stoletja na slovenskem Štajerskem; Šumi, *Arhitektura 16. stoletja*; Seražin, Lombardske.

87 Pomisliti je dopustno na možnost, da je na Rudeneku gradila delavnica de Donino, ki se je v obdobju škofa Tavčarja – najpozneje leta 1584 – z Abondiem de Doni-

Pogled na pročelje Tavčarjevega dvora na Rečici (foto: Igor Sapač, 2025).

ki jih na novoveških delih gradu kaže Vischerjeva upodobitev iz okoli leta 1681, imajo prepoznavno renesančno obliko. Kamniti okvirji oken v obeh nadstropjih so bili najbrž takšni, kakršni so ohranjeni originalni kamniti okenski okvirji v prvem nadstropju bližnjega Tavčarjevega dvora na Rečici, ki je najverjetneje nastal sočasno z izvedbo obsežnih gradbenih del na Rudeneku v 16. stoletju.[88] Ob tem je dopustno pomisliti, da so imeli – tako kot, denimo, okenske police na Tavčarjevem dvoru – nekateri stavbni členi na Rudeneku deloma še poznogotsko profilacijo.[89] Prav tako se zdi verjetno, da so fasade vsaj deloma dobile decentne renesančne geometrijske poslikave, podobne kot so dokumentirane na Tavčarjevem dvoru ali na renesančnem stolpičastem bočnem prizidku gradu Komenda pri Polzeli.

Leta 1585 je Rudenek omenjen kot *Schloss Rudnekh*.[90] To kaže, da so najverjetneje do takrat, v prvi polovici osemdesetih let 16. stoletja, ko je po ustanovitvi utrjenega mesta Karlovec leta 1579 na Kranjskem prenehala nevarnost osmanskih vpadov in so se gospodarske razmere naglo izboljšale, za ljubljansko škofijo izpeljali obsežna gradbena dela, ki so z dopolnitvijo gotskega stolpa ustvarila pravo grajsko poslopje z vrsto prostorov. Najbrž ni naključje, da je sočasno, leta 1585, naselbina Rečica, ki je imela že pred sredino 14. stoletja značaj trga, leta 1585 na pobudo škofa Tavčarja prejela potrditev statusa polnopravnega trga.[91] Zdi se, da se je takrat pod škofom Tavčarjem zgodila svojevrstna repriza dogajanja iz časa malce pred letom 1345, ki ga je zaznamovala ambicioznost

nom starejšim († po 1616) ustalila v Ljubljani in s katero je pozneje pogosto sodeloval tudi škof Tomaž Hren. Prim. Lavrič, Vloga ljubljanskih škofov, str. 626, 634; Lubej, Donino, str. 557–558; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 49; Seražin, Lombardske, str. 25–28.

88 Tavčarjev dvor je značilni avtentično ohranjeni manjši enonadstropni renesančni monolitni dvorec, kakršne so na sedanjem slovenskem ozemlju in širše gradili v drugi polovici 16. stoletja in v prvi polovici 17 stoletja. Za renesančne monolitne dvorce: Sapač, *Razvoj*, str. 140–158; prim. Šumi, *Arhitektura 16. stoletja.* Dobro ga je mogoče primerjati z južnim poslopjem v kompleksu dvorca Großkirchheim na avstrijskem Koroškem, ki je nastalo med letoma 1561 in 1576 in ki ima primerljivo stavbno maso ter obliko strehe. Prvi znani lastnik Tavčarjevega dvora je bil Janez Jurij pl. Hurnus († 1622), ki ga je najverjetneje – v osemdesetih letih 16. stoletja – tudi zgradil, a ga že leta 1590 prodal ljubljanskemu škofu Janezu Tavčarju osebno in nato do smrti živel v svojem dvorcu Zavlar (Feldenhofen) pri Slovenj Gradcu. Poslopje je po škofu oziroma njegovih sorodnikih, ki so tu živeli do smrti Uršule Tavčar leta 1885, dobilo tudi sedanje ime. Janez Tavčar je leta 1595 dvor predal svojemu bratrancu Gašperju Tavčarju, ki je istega leta od ljubljanske škofije dobil v najem grad Rudenek. Prim. Orožen, *Das Bisthum*, str. 168; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 746–747; Baš, O Rečici, str. 68; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 171; *Krajevni leksikon Slovenije*. *III. knjiga*, str. 236; Stopar, *Vrbovec*, str. 22–24; Smole, *Graščine*, str. 519; Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci*, str. 526; Curk, *Trgi*, str. 122; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 108–110, 148; Jakič, *Vsi slovenski*, str. 342; Šumi, *Arhitektura 16. stoletja*, str. 69; Novak, *Rečica*, str. 36–38; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 52, 69–70, 83–85; Naschenweng, *Der landständische*, I, str. 557.

89 Smiselna je tudi primerjava z okoli leta 1585 za nekdanjega lastnika Rudeneka Volfa Sigmunda pl. Gaisrucka zgrajenim novim elegantnim rezidenčnim dvorcem Gradišče pri Slovenj Gradcu, ki je nastal kot štiritraktna renesančna arhitektura z atrijskim notranjim dvoriščem, a ima ohranjena dva polkrožno zaključena dvoriščna portona, ki sta profilirana še v poznogotski maniri, s poševno posnetimi robovi. Prim. Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 170; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 34–36.

90 Baš, O Rečici, str. 67; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 57.

91 Baš, O Rečici, str. 66–70; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 171; *Krajevni leksikon Slovenije*. *III. knjiga*, str. 236; Curk, *Trgi*, str. 122; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 38, 56–58.

Vrbovških z gradnjo novega gradu kot ugledne rezidence in gospodarskega središča ter sočasno ustanovitvijo z gradom in ambicijami njegovih lastnikov tesno povezane nove trške naselbine.

Gradnjo novega gradu so dokončali najpozneje do leta 1595. Takrat je škof Tavčar Rudenek za obdobje petih letih za 150 fl. oddal v najem svojemu bratrancu Gašperju Tavčarju.[92] Ta je sicer že leta 1588 kot visok uradnik in orožar dežele Štajerske s strani nadvojvode Karla prejel pismo v zvezi s prepustitvijo gospostva Rudenek.[93] V zvezi z oddajo gradu v najem je leta 1595 nastal obsežni inventarni popis, ki v gradu omenja naslednje prostore: izbo njegove knežje milosti (torej škofov bivalni prostor), kamro ob tej izbi, izbo za služinčad, kuhinjo, oskrbnikovo izbo, kaščo in klet. Poleg tega je imel grad še pristavo.[94] Popis kaže, da je imel grad takrat že vrsto prostorov in da ni šlo več zgolj za stanovanjsko-obrambni stolp. Nekoliko presenetljivo je, da popis ne omenja kapele in kaže, da je v tistem obdobju ni bilo oziroma da ni bila v uporabi.[95]

Zdi se, da je mogoče grajsko stavbo, kakršno si je treba na podlagi Vischerjevih upodobitev, inventarnega popisa in ohranjenih ostalin predstavljati v poznem 16. stoletju, dobro vzporediti s podatki o značajskih lastnostih škofa Janeza Tavčarja, ki je bil humanistično razgledan, premišljen in vztrajen, ob tem pa človeško skromen in asketski.[96] Vse kaže, da je Rudenek v obdobju, ko je bila vodilna arhitektura grajskih stavb in je bilo gradenj cerkva zelo malo, gradil kot svojevrstno rekatolizacijsko utrdbo, ki v vseh pogledih dopolnjuje vlogo sekundarne škofovske rezidence v Gornjem Gradu. Ta utrdba je dobila značaj intimne škofove rezidence, ki je bila odmaknjena od vrveža njegovih drugih veliko večjih rezidenc v Ljubljani, Gradcu in tudi Gornjem Gradu in ki jo je mogoče do določene mere funkcionalno primerjati celo z renesančnimi podeželskimi vilami, kakršne so se uveljavile v italijanskem prostoru v 15. stoletju in se nato kot arhitekturna ideja širile po precejšnjem delu srednje Evrope. Kaže, da si je škof Tavčar na Rudeneku ustvaril tako imenovano *villo castello* – vilo z obliko gradu, ki jo je, denimo, do določene mere mogoče primerjati celo z znano vilo La Petraia, ki je za rodovino Medici na obrobju Firenc nastala med letoma 1576 in 1591 z dozidavo novih stavbnih traktov staremu gotskemu grajskemu stolpu iz 14. stoletja.[97] Ob tem je Tavčar morda že na začetku sledil tudi cilju, da na Rudeneku in na Rečici, kjer je leta 1590 zasebno kupil pozneje po njem oziroma po njegovih sorodnikih poimenovani Tavčarjev dvor, ustvari možnosti za socialni in gospodarski razvoj družine Tavčar.[98] Na to je mogoče pomisliti tudi zato, ker se je kmalu po njegovi smrti Gašper Tavčar leta 1598 odpovedal najemu Rudeneka, menda prostovoljno in menda zato ker mu ni prinašal dovolj dobička, obdržal pa je Tavčarjev dvor na Rečici.[99]

GRAD RUDENEK V 17. STOLETJU

V prvi tretjini 17. stoletja je Rudenek ohranil značaj dovolj ugledne sekundarne škofovske rezidence in je dopolnjeval funkcijo rezidence v Gornjem Gradu. Tavčarjev naslednik škof Tomaž Hren (1560–1630) je po letu 1597 oziroma uradno od leta 1599 skrbel, da grad ni izgubil na pomenu, ki mu ga je dal njegov predhodnik in vzornik. Že vsaj leta 1603 je med drugim načrtoval, da bo v gradu Rudenek – *in arce Rudnegkh* – uredil kapelo in oltar. A izvedba načrtovanega se je zamaknila. Še prej je dal škof Hren sanirati grajsko streho;

92 Orožen, *Das Bisthum*, str. 168; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 746–747; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 84; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 65.

93 Tlaker, *Trg Rečica*, str. 52.

94 Orožen, *Das Bisthum*, str. 169; prim. Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 84; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 65; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 133–134.

95 Prim. Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 99.

96 Prim. Tlaker, *Trg Rečica*, str. 52.

97 Prim. Ackerman, *The Villa*.

98 S tem v zvezi je zgovoren podatek, da je eden od škofovih sorodnikov, Boltežar Tavčar, ki je bil od leta 1595 župnik v Laškem in ki je okoli leta 1615 prenovil tamkajšnje župnišče, leta 1612 kupil dvorec Lešje na Homcu, ki je zelo primerljiv s Tavčarjevim dvorom na Rečici (prim. Orožen, *Das Bisthum*, str. 177; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 49; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 52). S sorodstvom škofa Tavčarja je povezana tudi ambiciozna širitev mogočnega župnišča v Starem trgu pri Slovenj Gradcu v prvi tretjini 17. stoletja, ki ima obliko renesančnega dvorca z notranjim dvoriščem in je primerljivo z nekaterimi drugimi najmogočnejšimi poslopij župnišč oziroma župnijskih dvorcev na Slovenskem Štajerskem iz 16. in 17. stoletja, kot so tisti v Slovenskih Konjicah, Laškem, Kamnici pri Mariboru, Novi Cerkvi, Vuzenici in Mariboru (dokumentirano v 19. stoletju podrto staro župnišče). Starotrško župnišče je razširil Andrej Tavčar (Tautscher) († 1638), ki je bil cerkveni komisar in župnik v Starem trgu ter nečak leta 1597 umrlega ljubljanskega škofa Janeza Tavčarja. Ta je svojega nečaka malce pred svojo smrtjo leta 1597 potrdil za starotrškega vikarja. Leta 1613 je Andrej Tavčar kot starotrški župnik od bivšega lastnika Tavčarjevega dvora na Rečici Janeza Jurija Hurnusa in njegove žene leta 1613 kupil eno kmetijo. Obsežno razširjeno starotrško župnišče je samozavestno zaznamoval z dvema heraldično-napisnima kamnitima ploščama; na eni je vklesana letnica 1626. Prim. Cevc, *Kiparstvo*, str. 190–193; prim. Smole, *Graščine*, str. 519; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 52.

99 Orožen, *Das Bisthum*, str. 168–169; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 99; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 84, 108; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 133–134; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 66.

dela je leta 1611 opravil tesarski mojster Pankrac (Pongraz) Petschacher iz Kamnika, ki je pozneje – leta 1620 – obnavljal tudi leseno strešno kritino na sosednjem Vrbovcu. Po tem podatku je mogoče sklepati, da je bila grajska streha v tistem obdobju v celoti ali vsaj deloma krita s skodlami. Grajsko kapelo, ki po Hrenovi navedbi že dolgo ni rabila svojemu namenu in je bila oskrunjena – *cum iam multis annis penum fuisset Domesticum, impieque prophanatum* – je dal obnoviti zatem. Pri tem so prostor na novo tlakovali, ga poslikali in okrasili. Uporabljeni viri navajajo, da je tlak kapele leta 1625, skupaj z novim tlakom kapele v sosednjem Vrbovcu, izvedel italijansko govoreči stavbenik lombardskega porekla Francesco Abondio de Donino (†1638 ali 1639) iz Ljubljane. Drugi sodelujoči mojstri ali umetniki v virih niso omenjeni. Leta 1623 je škof v kapeli ustanovil benificij oziroma mašni štipendij. Dela na kapeli so bila povsem zaključena do leta 1628, ko jo je škof z oltarjem vred 18. oktobra 1628 v *castro episcopali nostro Rudnegk* ponovno posvetil v čast svetim Tomažu, Andreju, Juriju in angelu varuhu.[100] Lokacije kapele na podlagi uporabljenih virov in analize ostalin gradu ni mogoče opredeliti. Upoštevaje Hrenovo navedbo, da kapela že dolgo ni rabila svojemu namenu, je dopustno pomisliti, da je bila v drugem nadstropju starega gotskega stolpa in ne morda v enem od razmeroma novih traktov iz 16. stoletja. Potemtakem bi imela kapela kvadratno talno ploskev s približno 6,2 m dolgo stranico. Po drugi strani, denimo, ni mogoče povsem izključiti možnosti, da je bila kapela v prvem ali drugem nadstropju bočnega stolpičastega izzidka na jugovzhodni strani.[101] Na podlagi uporabljenih virov je mogoče sklepati, da škof Tomaž Hren ni koreniteje posegal v grajsko zasnovo, kakršno so izoblikovali v 16. stoletju, in da Rudenek ni bil med njegovimi najbolj priljubljenimi rezidencami. Popis inventarja, ki so ga izdelali po njegovi smrti aprila 1630, kaže, da grad, enako kot sosednji Vrbovec, ni bil posebno bogato opremljen in v njem ni bilo prav nič, kar bi imelo umetnostnozgodovinski pomen.[102]

Kmalu po smrti škofa Hrena je postal grad Rudenek – prav tako kot sosednji Vrbovec – eno od prizorišč tako imenovanega drugega slovenskega kmečkega upora. Ko je škofijski grad in pripadajočo posest kot zakupni gospod skupaj z Vrbovcem upravljal osovraženi Janez Pečoher oziroma Johann Petschocher, so ga 1. maja 1635 zavzeli in oplenili uporni kmetje. Uporabljeni viri navajajo, da je takrat eden od upornikov z gradu odnesel nekaj kositrne posode, drugi pa odpeljal dve kravi.[103] Nič ne kaže, da bi bilo grajsko poslopje takrat razdejano oziroma požgano ali celo povsem porušeno, kakor deloma navaja starejša literatura.[104] Plenjenje grajene grajske substance nedvomno ni omembe vredno prizadelo, saj uporni kmetje niso premogli primernega orožja in orodja, ki bi moglo povzročiti obsežnejše poškodbe. V literaturi se od 20. stoletja vztrajno ponavlja podatek, da se je s pustošenjem upornih kmetov leta 1635 začel propad gradu Rudenek.[105] A Vischerjevi upodobitvi grad okoli leta 1680 kažeta še brez poškodb ali znakov zanemarjenosti in propadanja.[106]

Morda so po kmečkem uporu leta 1635 prenovili grajsko kapelo. Na to je mogoče pomisliti, ker je imela kapela leta 1623 patrocinij svetih Tomaža, Andreja, Jurija in angela varuha, v popisu inventarja po smrti ljubljanskega škofa Rinalda Scarlichija (1582–1640) pa so leta 1641 zapisali: *Gschloß Rudnegg - In der capelen S. Lucae ... bey disen Guett haben die Rebellischen Paurn vor Jahren die fahrnuß distrahirt* (Grad Rudenek – v kapeli sv. Luke ... pri tej posesti so uporni kmetje pred leti razdejali premičnine). Zatem se je patrocinij kapele do leta 1664 najbrž znova spremenil; v popisu inventarja po smrti ljubljanskega škofa Otona Friderika grofa Buchheima (1604–1664) so leta 1664 v gradu Rudenek omenili kapelo sv. Trojice: *Inuentarium deß Schloß vnnd Guetts Rudenegkh. ... Erstlichen in der cappelen – Ain Altar der H: Dreyfaltigkheit vnnd mit dem Englischen Grueß*. V popisu inventarja po smrti ljubljanskega škofa Jožefa grofa Rabatte (1620–1683) je v gradu Rudenek leta 1683 znova

100 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 35, 57, 99, 135–136, 140, 144, 220; 2. zv., str. 356, 409; prim. Orožen, *Das Bisthum*, str. 169–170; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 747; Svetina, Odlomek, str. 87; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 66; Lubej, Donino, str. 557–558; Seražin, Lombardske, str. 26–28.

101 Štirje primerljivi stolpičasti bočni prizidki so v 16. stoletju nastali na gradu Švarcenštajn pri Velenju in v zahodnem, kjer so v prvem nadstropju leta 1995 odkrili figuralne stenske poslikave z biblično motiviko iz časa med letoma 1542 in 1576, je bila domnevno grajska kapela. Prim. Menoni, Poslikava, str. 86–89.

102 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 1. zv., str. 164, 166.

103 Koropec, *Mi smo tu*, str. 104, 136, 181, 182; prim. Mell, Der windische, str. 221, 222, 235; Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 297; Svetina, Odlomek, str. 87.

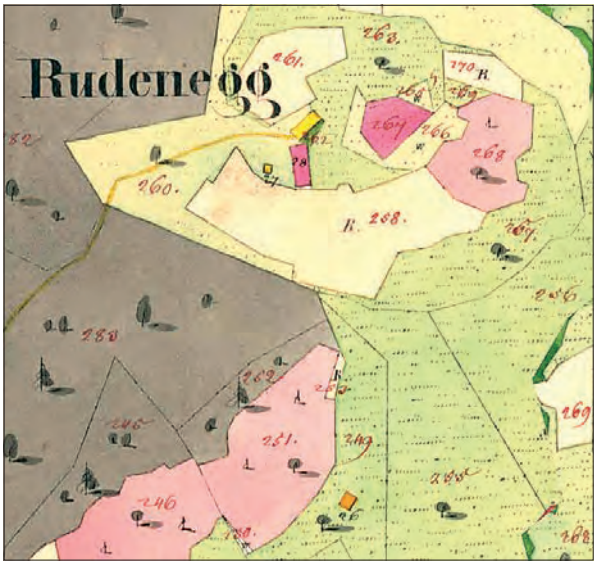
104 Orožen, *Das Bisthum*, str. 170; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 747; Nowotny, Südsteirische Burgen, str. 95; Vrečer, *Savinjska dolina*, str. 144; prim. *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 171; *Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga*, str. 232; *Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 9; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 66.

105 Prim. npr. Nowotny, Südsteirische Burgen, str. 95; *Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga*, str. 232; Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 199; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 66.

106 Stopar, *Vrbovec*, str. 28; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 85.

Razvaljeni grad Rudenek na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz časa med letoma 1763 in 1787 (spletni vir).

Razvaljeni grad Rudenek v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 (spletni vir).

omenjena kapela sv. Trojice: *Volgt die Capeln. Ain Altar der hailigisten dreyfaltigkheit, mit dem Englischen Gruess*.[107]

Kljub spremembam patrocinija grajske kapele, pa grad po letu 1635 ni bil deležen korenitejših obnovitvenih del, saj bi sicer o njih v arhivskih dokumentih gotovo ostala kakšna sled.[108] V obdobju škofa Buchheima je bil Rudenek – *Castrum Rudenegg* – od vseh škofijskih rezidenc v najslabšem gradbenem stanju. Škof je leta 1653 v pismu opomnil Marka Dolinarja, ki je bil med letoma 1643 in 1655 njegov generalni vikar, naj denar od izostanka dolgov nameni za popravilo grajskega poslopja.[109] Ali so nujna popravila nato resnično izvršili, ni znano. Zdi se verjetno, da so sanirali vsaj streho, saj omenjena inventarna popisa iz let 1664 in 1683 kažeta, da grad takrat še ni bil razvaljen in tudi na Vischerjevi upodobitvi iz okoli leta 1681 je še v celoti zastrešen.[110]

PROPAD GRADU RUDENEK PO LETU 1681

Grad Rudenek s pripadajočim gospostvom je ostal last ljubljanske škofije do leta 1786, ko je v sklopu reform cesarja Jožefa II. skupaj s sosednjima gospostvoma Vrbovec in Gornji Grad prešel pod državni Štajerski verski sklad.[111] A grajsko poslopje je bilo takrat že opuščeno in razvaljeno, gospostvo pa so upravljali z Vrbovca.[112] Uprava gospostva Rudenek je bila združena z upravo gospostev Vrbovec in Gornji Grad.[113] Na avstrijskem vojaškem zemljevidu iz časa med letoma 1763 in 1787 je vrh griča z vinogradom na južnem pobočju označena zgolj brezimna skromna razvalina in spremno besedilo k temu zemljevidu Rudeneka ne omenja.[114] Tudi v leksikalni monografski predstavitvi dežele Štajerske, ki jo je leta 1773 izdal duhovnik in zgodovinar Aquilin Julius Caesar (1720–1792) in ki vključuje seznam s 113 imeni gospostev in gradov v Celjskem okrožju, grad Rudenek ni (več) omenjen.[115] Vse kaže, da so po letu 1681 in najpozneje do okoli leta 1770 grad opustili ter ga razvalili. Dokaj obsežni grajski trakti iz 16. stoletja so bili torej v uporabi manj kot dve stoletji. Glavni vzrok za opustitev je bila gotovo izguba rezidenčne funkcije, pospešila pa sta jo nedvomno tudi leta 1635 med kmečkim uporom povzročena škoda in stroški v zvezi z vzdrževa-

107 Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, 2. zv., str. 356–357, op. 766.
108 Prim. Tlaker, *Trg Rečica*, str. 66.
109 Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 64.
110 Domneva, da naj bi bil grad v tistem obdobju že razvaljen in da naj bi Vischer upodobil v resnici neobstoječe strehe, je spričo pravilnosti in natančnosti upodobljenih strešin povsem nesmiselna. Prim. Tlaker, *Trg Rečica*, str. 66.
111 Pirchegger, *Untersteiermark*, str. 196, 199; Stopar, *Grajske stavbe. Četrta knjiga*, str. 85; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 66; prim. Schmutz, *Historisch*, III, str. 413; Orožen, *Das Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 125–126; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 746; Baš, Doneski, I, str. 1; Golec, Slomškov rod, str. 64.
112 Prim. Schmutz, *Historisch*, III, str. 413; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 171; Golec, Slomškov rod, str. 64. Leta 1855 je rudeneška posest skupno obsegala 439 hektarjev, upravljali pa so jo z gradu Vrbovec (*Grad Vrbovec, Nazarje*, str. 90).
113 Baš, Doneski, I, str. 2; Baš, Doneski, II, str. 74.
114 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, 5, sekcija 162, str. 23–39.
115 Prim. Cäsar, *Beschreibung*, str. 480–508.

Navpični pogled na območje nekdanjega gradu Rudenek in na fotografijo zarisano tlorisno zasnovo dvodelnega grajskega kompleksa z okopom in obrambnim jarkom okoli grajskega jedra (spletni vir z risbo Igorja Sapača, 2025).

njem. Vse kaže, da je grad doletela usoda, ki je je bil pozneje – v letih 1830 in 1831, pod ljubljanskim škofom Antonom Alojzijem Wolfom, – zaradi težnje po zmanjšanju odvečnih izdatkov v zvezi z vzdrževanjem deležen precejšnji del škofovskega rezidenčnega dvorca v Goričanah na Gorenjskem. Odločitev za opustitev gradu Rudenek je bila spričo njegove arhaične zasnove in ugaslega rezidenčnega pomena v obdobju baroka za odločujoče gotovo zelo neobremenjujoča. Grad je delil usodo z v tistem obdobju opuščenimi in razvaljenimi bližnjimi gradovi Žovnek, Stopnik, Šalek, Vitanje (drugi oziroma mlajši srednjeveški grad), Dobrna, Lindek, Konjice, Zbelovo, Pukštajn, Vuzenica, Limbuš in Maribor ter deloma Vrbovec (grajsko jedro), Švarcenštajn pri Velenju (vzhodna polovica gradu) in Lemberg (južni trakt). Po avstrijskem vojaškem zemljevidu, kjer ni zabeleženo niti več ime razvaljenega gradu, se zdi verjetno, da so ga opustili že kmalu po letu 1681. Najpozneje takrat je povsem zamrl tudi spomin na nekdanje srednjeveško grajsko jedro na jugozahodnem griču.

Opuščeni grad so okoličani dolgo – vse do druge polovice 20. stoletja – uporabljali kot kamnolom.[116] Najbrž so grajsko zidovje najbolj intenzivno rušili po požaru Rečice leta 1799, ko je z večino stavb v trški naselbini pogorela tudi starodavna župnijska cerkev in so morali za obnovo v kratkem času zagotoviti veliko gradbenega materiala.[117] Razvaljeni gotski stolp nazorno kaže, da so iz njegovega zidovja sistematično iztrgali vse okenske in vratne okvirje ter vogalne kvadre iz peščenjaka. Zgornjo polovico zidovja stolpa so načrtno podrli, spodnja polovica z nekdanjim pritličjem in prvim nadstropjem pa je morda ostala zaradi velike trdnosti zidovja, morda pa

116 Stopar, *Vrbovec*, str. 28.

117 Prim. Orožen, *Das Bisthum*, str. 179; Stegenšek, *Cerkveni spomeniki*, str. 61–62; Vrečer, *Savinjska dolina*, str. 140; *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 171.

tudi zaradi spominskih razlogov. Manj čvrsto in tanjše zidovje traktov in stolpov iz 16. stoletja so skoraj povsod podrli do tal pritličja. Zato ne preseneča, da je grajski tloris že v mapi franciscejskega katastra iz leta 1825 popolnoma zabrisan.[118] Na platoju pod ostankom gotskega stolpa je do takrat že nastala kmečka domačija z dvema podolžnima poslopjema. Domačija se je leta 1825 še imenovala po gradu – Rudenegg – in po gradu se je imenovala tudi ravnica *Rudnig* ob vznožju grajske vzpetine. Zatem se je grajskih ostalin na severovzhodnem griču po lastniku domačije že vsaj v tridesetih letih 20. stoletja oprijelo ime Lekšetov grad, pojavilo pa se je tudi poimenovanje grad Šipek, po šipku, ki je zlagoma prerasel razvalino. Ostanki gradu so do izbruha druge svetovne vojne v Jugoslaviji leta 1941 ostali v lasti ljubljanske škofije.[119]

V zadnjih petih desetletjih se je prebudilo raziskovalno zanimanje za nekdanji grad, a obenem je mogočni ostanek gotskega stolpa zelo prerasel bršljan, ki otežuje analizo strukture zidave in pospešuje razkrajanje zidovja.[120] Grajske ostaline so v zasebni lasti in pred nekaj leti je bila aktualna ideja za njihovo prodajo ter podana možnost za obnovo gotskega stolpa. V prihodnosti bi bila vsekakor smiselna temeljita arheološka in kastelološka raziskava rudeneških ostalin na obeh gričih in šele zatem bo mogoče odgovoriti na vprašanje, če bi bilo morda smiselno na severovzhodnem griču izvesti obsežnejše obnovitvene posege, denimo, po vzoru obnove gradu Švarcenštajn pri Velenju v zadnjih letih.

Financiranje
Prispevek je nastal v sklopu temeljnega raziskovalnega projekta *Umetnostna dediščina grofov Celjskih* (J6-4622), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Raziskovalni podatki, na katerih temelji prispevek, so na voljo v prispevku samem.

118 SI AS 177/C/F/C303 – Franciscejski kataster za Štajersko (k. o. Poljane) 1825.
119 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 171; *Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga*, str. 232; Tlaker, *Trg Rečica*, str. 67; Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 59.
120 Prim. ZVKDS, Fotografije gradu Rudenek.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

DM – Dolenjski Muzej, Novo mesto
Zbirka fotografij slovenskih gradov avtorja Ivana Jakiča iz obdobja med letoma 1970 in 2012

SI AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 177 – Franciscejski kataster za Štajersko

UIFS ZRC SAZU – Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana
Fototeka: Digitalne fotografije lokacij gradov Rudenek in Rudenštajn iz leta 2024

UKPP – Umetniški kabinet Primož Premzl, Maribor
Zapuščina Jožeta Curka

ZVKDS – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Celje
Fototeka: Fotografije gradu Rudenek in dvorca Lešje

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Ackerman, James S.: *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*. London: Thames and Hudson, 1990.
Aigner, Martin: *Katalog mittelalterlicher Mauerwerksstrukturen in Österreich. Mit Vergleichsbeispielen aus ganz Europa*. Liezen: Martin Aigner, 2015.
Baš, Franjo: Doneski k zgodovini Gornjegrajskega. I. Gornjegrajsko na prehodu iz XVIII. v XIX. stoletje. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 33, 1938, št. 1, str. 1–16.
Baš, Franjo: Doneski k zgodovini Gornjegrajskega. II. Trg Ljubno. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 33, 1938, št. 2, str. 65–86.
Baš, Franjo: O Rečici kot trgu. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 35, 1940, št. 1–2, str. 66–70.
Bernhard, Günther: *Documenta patriarchalia res gestas Slovenicas illustrantia. Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251)*. Dunaj/Wien, Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut, 2006.
Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500. I. knjiga: A–M*. Maribor: Založba Obzorja, 1986.
Blaznik, Pavle: *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500. II. knjiga: N–Ž*. Maribor: Založba Obzorja, 1988.
Cäsar, Aquilin Julius: *Beschreibung des Herzogthums Steyermark. Zweyter Theil*. Gräz, 1773. Ponatis: Gräz: Alois Tusch, 1802.

Cevc, Emilijan: *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom*. Ljubljana: Slovenska matica, 1981.

Curk, Jože: Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v XVI. in XVII. stoletju. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, nova vrsta VII, 1965, str. 37–72.

Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Založba Obzorja, 1991.

Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Steiermark (ohne Graz). Wien: Anton Schroll & Co, 1982.

Domenig, Christian: *»tuon kunt«. Die Grafen von Cilli in ihren Urkunden (1341–1456)* (doktorska disertacija). Klagenfurt: Universität Klagenfurt, Fakultät für Kulturwissenschaften, 2004.

Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.

Fräss-Ehrfeld, Claudia: *Geschichte Kärntens. Band. 1. Das Mittelalter*. Klagenfurt: Verlag Johannes Heyn, 1984.

Fugger Germadnik, Rolanda: *Grofje in knezi Celjski*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2014.

Golec, Boris: Slomškov rod in njegova povezanost s Cerkvijo. Ob 160. obletnici smrti blaženega Antona Martina Slomška. *Bogoslovni vestnik* 83, 2023, št. 1, str. 63–86. DOI: https://doi.org/10.34291/BV2023/01/Golec

Grad Vrbovec, Nazarje. 1248–1998 (ur. Aleksander Videčnik). Nazarje: Občina Nazarje, 1998.

Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.

Großmann, G. Ulrich: *Burgenforscher Otto Piper. Zum 100. Todestag*. Heldburg: Deutsches Burgenmuseum, 2021.

Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1910–1916.

Hajdinjak, Boris in Vidmar, Polona: *Gospodje Ptujski – srednjeveški vitezi, graditelji in meceni. Publikacija k razstavi*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 2008.

Hilzensauer, Erik: Zur Typologie spätmittelalterlicher Burgen. *Geschichte der Steiermark. Band 4. Die Steiermark im Spätmittelalter* (ur. Gerhard Pferschy). Wien: Böhlau, 2018, str. 279–288.

Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2013.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi. Leksikon slovenske grajske zapuščine.* Ljubljana: DZS, 1997.

Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark: mit historischen Notizen und Anmerkungen. II. Band. L–R.* Graz: Leykam-Josefstahl, 1885.

Juhart, Dejan: *Grbi plemiških rodbin na Spodnjem Štajerskem v prvem stoletju habsburške nadoblasti* (magistrsko delo). Maribor: Filozofska fakulteta, 2021.

Kocbek, Fran: *Storije. Narodne pripovedke in pravljice iz gornjegrajskega okraja*. Celje: Goričar & Leskovšek, 1926.

Koropec, Jože: *Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635.* Maribor: Založba Obzorja, 1985.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. DOI: https://doi.org/10.3986/9616500821

Kosi, Miha: Grajska politika – primer grofov Celjskih. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 465–494.

Košir, Matevž in Cecić, Ina: Potres 26. marca 1511 v luči novih raziskav. *Idrijski razgledi* 56, 2011, št. 1, str. 90–104.

Krahe, Friedrich-Wilhelm: *Burgen und Wohntürme des deutschen Mittelalters*. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2008.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Zveza za tujski promet za Slovenijo, 1937.

Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.

Lavrič, Ana: Umetnostna dejavnost škofa Otona Friderika Buchheima v ljubljanski škofiji. *Acta historiae artis Slovenica* 9, 2004, str. 31–69.

Lavrič, Ana: *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. 2. zvezka. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1988.

Lavrič, Ana: Vloga ljubljanskih škofov Janeza Tavčarja in Tomaža Hrena v likovni umetnosti katoliške prenove. *Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628* (ur. France M. Dolinar et al.). Klagenfurt, Ljubljana, Wien, Graz, Köln: Hermagoras/Mohorjeva–Styria, 1994, str. 625–635.

Lubej, Uroš: Donino (Donin; Donnino). *Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker. Band 28: Disney-Donnus*. München, Leipzig: K. G. Saur, 2001, str. 557–558.

Luschin, Hans in Luschin, Berta: *Von Türmen und Schlössern*. Klagenfurt: Kärntner Druck- und Verlagsgesellschaft, 1987.

Makarovič, Gorazd: Pričevanje gotskega stolpa Keblja o stanovanjski kulturi. *Etnolog* 5 (LVI), 1995, str. 143–205.

Mell, Anton: Der windische Bauernaufsfand des Jahres 1635 und dessen Nachwehen. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark*, 44, 1896, str. 205–287.

Menoni, Simona: Poslikava iz domnevne kapele gradu Švarcenštajn. *Primož Trubar in njegov čas. Vodnik po spomenikih* (ur. Nataša Gorenc). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2008, str. 86–89.

Moravi, Jürgen: Burgenbau im Wandel der Jahrhunderte. Mittelalterliche Burgentypen in der Steiermark. *Viana Styria*, 2021, št. 1, str. 7–11.

Moravi, Jürgen: Der steinerne Burgenbau des Hochmittelalters in der Steiermark. *Burgen im Alpenraum*. Petersberg: Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern & Michael Imhof Verlag, 2012, str. 11–23 (Forschungen zu Burgen und Schlössern; 14).

Moravi, Jürgen: Die Entwicklung der Mauerwerkstechnik im Mittelalter am Beispiel des ostösterreichischen Raumes. *Von Steinmetzen, Zimmerern und Schmieden. Bauhandwerk im Mittelalter*. Friesach, Klagenfurt; Stadt Friesach & Institut für Geschichte an der Alpen-Adria-Universität Klagenfurt, 2017, str. 211–234 (Schriftenreihe der Akademie Friesach; Neue Folge 4).

Müller, Anne in Weinhold, Matthias: *Felsenburgen der Sächsischen Schweiz. Neurathen, Winterstein, Arnstein*. Regensburg: Schnell & Steiner, Wartburg-Gesellschaft, 2010 (Burgenführer; 23).

Murgg, Werner: *Burgruinen der Steiermark*. Wien, Berger: 2009 (Fundberichte aus Österreich; Materialhefte 2).

Naschenweng, Hannes P: *Der landständische Adel im Herzogtum Steiermark. Ein genealogisches Kompendium*. Graz: Steiermärkisches Landesarchiv, 2020.

Novak, Zdravko: *Rečica z zaledjem*. Rečica ob Savinji: Zavod za kulturo Mozirje, 1999.

Nowotny, Fritz: Südsteirische Burgen und Schlösser. *Südsteiermark. Ein Gedenkbuch* (ur. Franz Hausmann). Graz: Verlag Ulr. Mosers Buchhandlung, 1925, str. 65–101.

Orožen, Ignaz: *Das Benediktiner-Stift Oberburg*. Marburg: Im Selbstverlage, 1876.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant. II. Theil. Das Dekanat Oberburg*. Marburg: Im Selbstverlage, 1877.

Orožen, Janko: *Gradovi in graščine v narodnem izročilu. I. Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi*. Celje: samozaložba, 1936.

Piper, Otto: *Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes. Dritte vielfach verbesserte Auflage*. München: R. Piper & Co., 1912.

Piper, Otto: *Burgenkunde. Forschungen über gesammtes Bauwesen und Geschichte der Burgen innerhalb des deutschen Sprachgebietes*. München: Theodor Ackermann, 1895.

Pirchegger, Hans: *Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülten, Städte und Märkte.* München: Verlag R. Oldenburg, 1962 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission; 10).

Pogačnik, Lea: *Dedne pogodbe grofov Celjskih* (diplomsko delo). Maribor: Pravna fakulteta Univerze v Mariboru, 2019.

Ravnikar, Tone: *Benediktinski samostan v Gornjem Gradu*. Maribor: ZRI dr. Franca Kovačiča, 2010 (Zbirka Studia historica Slovenica; 6).

Ravnikar, Tone: *Po zvezdnih poteh. Savinjska in Šaleška dolina v visokem srednjem veku*. Velenje: Muzej Velenje, 2007.

Ravnikar, Tone: *V primežu medplemiških prerivanj*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2010 (Zbirka Digitalna knjižnica. Dissertationes; 13).

Ribarič, Vladimir: *Potresi v Sloveniji. Ob stoti obletnici velikega ljubljanskega potresa*. Ljubljana: Slovenska matica, 1994.

Sapač, Igor: Arhitekturnozgodovinski oris gradu Turjak. *Grad Turjak. Druga knjiga* (ur. Mija Oter Gorenčič, Renata Komić Marn, Miha Preinfalk). Ljubljana: Založba ZRC, 2020), str. 623–958.

Sapač, Igor: Gradova Žamberk in Forhtenek. Arhitekturnozgodovinski oris. *Kronika* 69, 2021, št. 3 (Iz zgodovine Šoštanja), str. 493–532.

Sapač, Igor: Kaj je grad? Problematika terminološke oznake in temeljne definicije. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 391–412.

Sapač, Igor: Otto Piper (1841–1921) ter začetki kastelologije na Slovenskem in v Istri. *Acta Histriae* 29, 2021, št. 3, str. 827–858. DOI: https://doi.org/10.19233/AH.2021.33

Sapač, Igor: *Razvoj grajske arhitekture na Dolenjskem in v Beli krajini* (diplomsko delo). Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo Univerze v Ljubljani, 2003.

Schmutz, Carl: *Historisch topographisches Lexicon von Steyermark. Zweyter Theil.* Gratz: Andreas Kienreich, 1822.

Schmutz, Carl: *Historisch topographisches Lexicon von Steyermark. Dritter Theil.* Gratz: Andreas Kienreich, 1822.

Seražin, Helena: Lombardske stavbarske delavnice od 16. do 18. stoletja v slovenskih deželah. *Slovenska umetnost in njen evropski kontekst. Izbrane razprave 1* (ur. Barbara Murovec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007, str. 20–35. DOI: https://doi.org/10.3986/9789612540494

Simoniti, Vasko: *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*. Celje: Mohorjeva družba, 1990.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787, 5 (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU in Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Smolik, Marijan: Tavčar (Tautscher) Janez. *Slovenski biografski leksikon. 12. zvezek. Táborská–Trtnik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1980, str. 41–43.

Starzer, Albert: *Die landesfürstlichen Lehen in Steiermark von 1421–1546*. Graz: Selbstverlag der historischen Landes-Commission für Steiermark, 1902 (Veröffentlichungen der historischen Landes--Commission für Steiermark; 17).

Stegenšek, Avguštin: *Cerkveni spomeniki Lavantinske škofije. I. Dekanija gornjegrajska*. Maribor: samozaložba, 1905.

Stegenšek, Avguštin: O najstarejši zgodovini gornjegrajskega okraja. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 7, 1910, str. 1–33.

Stopar, Ivan: Architektursymbolik in mittelalterlichen Höfen Sloweniens. *Simbole des Alltags – Alltag der Symbole. Festschrift für Harry Kühnel zum 65. Geburtstag*. Graz: ADEVA, 1992, str. 147–169.

Stopar, Ivan: *Arhitektura predromanike in romanike v Sloveniji*. Ljubljana: Slovenska matica, 2017.

Stopar, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, 1982.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Četrta knjiga. Med Solčavskim in Kobanskim.* Ljubljana: Viharnik, 1993 (Grajske stavbe, 4).

Stopar, Ivan: *Grajski objekti z območja slovenske Štajerske na Vischerjevem zemljevidu iz leta 1678*. Celje: Kulturna skupnost, 1972.

Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.

Stopar, Ivan: *Stari grad Celje med včeraj, danes in jutri.* Celje: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje, 2000.

Stopar, Ivan: *Vrbovec z okolico*. Ljubljana: Zavod za spomeniško varstvo SR Slovenije, 1976 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije; 60).

Stopar, Ivan: *Za grajskimi zidovi*. Ljubljana: Viharnik, 2007 (Zbirka Življenje na srednjeveških gradovih na Slovenskem).

Svetina, Anton: Odlomek iz zgodovine Gornjega grada. *Kronika* 22, 1974, št. 2, str. 86–91.

Škerl, Primož: Psoglavec je za lepo Mozirjanko populil vse lipe na Slovenskem. Rudenek kot zakleta graščina počiva v gozdu nad rečico ob Savinji. *Delo*, leto 43, št. 168, 24. 7. 2001, str. 8.

Štefanac, Samo: *Sakralna gotska arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2025. DOI: https://doi.org/10.4312/9789610606239

Šumi, Nace: *Arhitektura 16. stoletja na Slovenskem. Obdobje renesanse.* Katalog razstave v Arhitekturnem muzeju Ljubljana, Ljubljana, 1997.

Tlaker, Jože: *Trg Rečica in škof Tavčar v Evropi 16. stoletja*. Rečica ob Savinji: Fundacija Tavčarjev dvor, 2009.

Videčnik, Aleksander: *Iz mojih zapisov*. Mozirje: Osrednja knjižnica, 2007.

Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae*. Faksimilirana izdaja s spremno besedo Ivana Stoparja. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971.

Vischer, Georg Matthäus: *Topographia Ducatus Stiriae. Izbor. Faksimilirana izdaja listov s slovenskimi motivi. Zbrala Ivan Stopar in Primož Premzl*. Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2006.

Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.

Vrečer, Rajko: *Savinjska dolina*. Žalec: samozaložba, 1930.

Wagener, Olaf: Burgen in Kärnten – Vorwerke und mehrteilige Burganlagen. *Burgen im Alpenraum*. Petersberg: Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern & Michael Imhof Verlag, 2012, str. 39–47 (Forschungen zu Burgen und Schlössern; 14).

Zahn, J.(osef) v.(on): *Steirische Miscellen. Zur- Orts und Culturgeschichte der Steiermark*. Graz: U. Moser, 1899.

Zorec, Marjeta: *Zgodbe z naših gradov. Med Dravo in Kolpo*. Ljubljana: Založba Karantanija, 2007.

SUMMARY

Rudenek Castle. A description of architectural history

The article discusses the architectural development of the former Rudenek Castle (Ger. *Rudeneck*) at Rečica ob Savinji, which has for centuries lain in ruins and, despite its considerable cultural and historical significance, not been subject to any in-depth analysis of its architectural history. It was built in the second quarter of the fourteenth century to replace the neighbouring Rudenstein Castle (Slo. *Rudenštajn*) as the new main residence for the Lords of Altenburg. The castle complex was divided into two distinct sections; its core was constructed on the nearby hills, together with a rectangular Gothic-style detached great tower. The rather extensive building complex commands attention as one of the few newly constructed late medieval or Gothic-style castles in Styria. It mirrors the ambition and social standing of the Lords of Altenburg in the second quarter of the fourteenth century and in a way also reflects the influence wielded by the Lords of Sanneck

(or the Counts of Cilli after 1341). In 1345, the construction of the castle sparked a feudal war between the Cillis and the Lords of Pettau and their allies, which left the castle complex in partial ruin. After the war, the significance of both the castle and the Lords of Altenburg decreased, and the castle complex never regained the scope that it had prior to the war. By the sixteenth century at the latest, the original castle core on the southwestern hill had been abandoned, leaving behind only the top level with former buildings and the defensive wall and, most notably, the imposing earth ditch and the moat. A detached rectangular great tower in the Gothic-style had been preserved on the northeastern hill; soon after it passed under the Ljubljana diocese in 1578, a new Renaissance-style building was constructed next to it, encompassing three wings, three different turrets, an inner ward, and a low outer wall. Although the newly designed building seemingly resembled a medieval castle, it partly also served as the so-called *villa castello* – a castle-like villa. Belonging to the complex that accommodated the secondary residence of Ljubljana's bishops at Gornji Grad (Ger. *Oberburg*), it served as the personal country residence of Bishop Janez Tavčar (Ger. Johann Tautscher) (ca. 1544–1597). In 1595, the castle lost its residential role and preserved the function of a seigneurial centre. In the first third of the seventeenth century, the building underwent necessary restoration works under the supervision of Tavčar's successor, Bishop Thomas Chrön (1560–1630) and a castle chapel was set up and consecrated in 1628. Following Chrön's death and the peasant rebellion of 1635, which caused no structural damage, the castle suffered a growing neglect due to its declining relevance. Soon after 1681, it was abandoned and left to deteriorate, while its construction material was used for nearby buildings. The castle's remnants are therefore rather modest, most prominently represented by the massive Gothic tower standing at approximately half of its original height. Still, coupled with the analyses of old depictions and written historical sources, as well as appropriate analogies, they nonetheless allow for a sufficiently reliable interpretation of its building development. The article also presents concise architectural-historical analyses of the Lešje (Ger. *Haslach*) court or mansion and the former Rudenstein Castle, both of which were historically and spatially linked to Rudenek Castle.

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.04
CC BY-SA

Nina Ošep, Lucija Pečnik*

Vpogledi v kmečki upor v gospostvu Gornji Grad na začetku 17. stoletja

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi obstoječe literature in analize arhivskega gradiva obravnava izbrane vidike kmečkega upora podložnikov gornjegrajskega gospostva, ki ga zgodovinopisje umešča v obdobje med letoma 1602 in 1607, ko je gospostvo upravljal ljubljanski škof Tomaž Hren. Prispevek se osredotoča predvsem na dva glavna vsebinska sklopa. Prvi obravnava vzroke in okoliščine upora ter izpostavlja nekatere konkretne dogodke, zlasti tiste iz obdobja pred letom 1602 in začetne faze upora. V drugem delu se ukvarja z vprašanjem obravnave upora pred posvetno in cerkveno oblastjo, s posebnim poudarkom na vlogi deželnoknežje komisije in apostolskih nuncijev ter končni razsodbi nuncija Salvaga iz leta 1607. Namen prispevka je osvetliti začetno in sklepno dogajanje upora, ki je bilo v literaturi doslej manj obravnavano.

KLJUČNE BESEDE

kmečki upor, škof Tomaž Hren, Gornji Grad, zgodnji novi vek, 17. stoletje

ABSTRACT

INSIGHTS INTO THE PEASANT REBELLION IN THE SEIGNEURY OF GORNJI GRAD IN THE EARLY SEVENTEENTH CENTURY

Drawing on the existing literature and the analysis of archival material, the article discusses the selected aspects of the peasant rebellion raised by the subjects of the seigneury of Gornji Grad (Ger. *Oberburg*) between 1602 and 1607, when the seigneury was under the administration of Tomaž Hren, Bishop of Ljubljana. The article focuses on two main thematic clusters. The first discusses the reasons and circumstances of the rebellion and highlights a few concrete events, especially those that unfolded before 1602 and in the early phase of the rebellion. The second part of the article deals with the question of how the rebellion was addressed by the secular and ecclesiastical authorities, with a particular focus on the role of the provincial princely commission, papal nuncios, and the final decision made by the nuncio Salvago from 1607. The article aims to shed light on the early and closing phases of the rebellion, which has not received much attention in the literature so far.

KEY WORDS

peasant rebellion, Bishop Tomaž Hren, Gornji Grad/Oberburg, early modern period, seventeenth century

* Nina Ošep, mag. zgodovine, asistentka, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino (INZ), Ljubljana, nina.osep@inz.si, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-0725-9367
* Lucija Pečnik, mag. zgodovine, Ljubljana, lucija.pecnik0@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-0195-4326

UVOD[1]

V začetku 17. stoletja je na območju gornjegrajskega gospostva izbruhnil kmečki upor, ki so ga proti svojemu zemljiškemu gospodu, ljubljanskemu škofu Tomažu Hrenu (škof 1597–1630), vodili gornjegrajski podložniki. Kljub temu da ni šlo za velik upor, saj je ostal omejen le na gornjegrajsko gospostvo in se je leta 1607 tudi uradno končal, je s pravnega vidika dosegel dovoljšne razsežnosti, da sta se v konfliktno situacijo osebno vpletla nadvojvoda, notranjeavstrijski deželni knez in poznejši cesar Ferdinand II. (vladal 1596/97–1637) ter papež Klemen VIII. (papež 1592–1605).

Gornjegrajsko gospostvo, ki je skoraj v celoti obsegalo območje današnje Zgornje Savinjske doline, je od 15. stoletja spadalo pod ljubljansko škofijo. Pred tem je sodilo pod benediktinski samostan v Gornjem Gradu, ki je bil v drugi polovici 15. stoletja razpuščen.[2] Gornjegrajsko gospostvo je bilo torej cerkveno gospostvo, vsak nov ljubljanski škof pa je s škofovskim nazivom obenem postal zemljiški gospod podložnikom gospostva Gornji Grad. V času gornjegrajskega upora, ki je potekal približno med letoma 1602 in 1607, se je z upornimi podložniki tako soočal ljubljanski škof Tomaž Hren.

Obravnavane teme se je doslej dotaknilo že kar nekaj raziskovalcev. Med prvimi je bil Ignacij Orožen, ki je časovni okvir upora postavil med leti 1603 in 1607. Ugotavljal je, da je papežev nuncij Janez Krstnik (Giovanni Battista) Salvago (1560–1632) podpiral uporniške podložnike, medtem ko je deželni knez Ferdinand II. podpiral Hrena.[3] Josip Turk je Orožna dopolnil, da se je upor začel že leta 1602 ter da se je hotel Hren obrniti na svetno oblast, vendar ga je papež Klemen VIII. opomnil, da mora spor poravnati pred cerkveno oblastjo.[4] Upor je omenil tudi Bogo Grafenauer v svojih delih, ki obravnavajo kmečke upore na Slovenskem.[5] Nedavno se je z uporom ukvarjala Nina Ošep, ki je njegov začetek prav tako umestila v leto 1602, pri čemer pa je ugotovila, da so nekateri uporni podložniki kljub formalnemu zaključku upora leta 1607 tudi pozneje izkazovali neposlušnost do gornjegrajskih zemljiških gospodov.[6] Poznejše upore, ki so potekali v gornjegrajskem gospostvu v 17. stoletju, sta obravnavala predvsem Helfried Valentinitsch za drugo polovico 17. stoletja[7] in Anton Mell, ki je obravnaval upor podložnikov gospostva Ojstrica (*Osterwitz*) v Spodnji Savinjski dolini proti ojstriškemu baronu Feliksu Schrattenbachu leta 1635.[8]

V pričujočem članku bomo osvetlili temi, ki v obstoječi literaturi še nista bili podrobneje obravnavani. Po krajšem orisu vzpostavitve konflikta bodo predstavljeni glavni vzroki in z njimi neposredno povezani dogodki, s poudarkom na obdobju pred letom 1602, ki ga zgodovinopisje označuje kot začetek upora podložnikov gornjegrajskega gospostva. Če se prvi del ukvarja z razumevanjem začetkov upora, je drugi osredotočen predvsem na njegov zaključek in formalno razrešitev. Predvsem nas bo zanimalo, kako sta se v upor vpletli posvetna in cerkvena oblast ter kako jima je uspelo zatreti upor in poravnati konflikt.

Prispevek temelji na analizi dokumentov iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani, znotraj fonda Gornji Grad Avstrija in kapiteljskega arhiva,[9] ter nuncijevega pisma, ki ga hranijo v Deželnem arhivu v Gradcu.[10] Fondi zajemajo podložniške prošnje, pisno korespondenco med ključnimi akterji, zlasti škofom Tomažem Hrenom, določila deželnoknežje komisije in razne zapise, ki se navezujejo na upor. Na podlagi pregledanega gradiva bomo poskušali razjasniti nekatere doslej manj znane in raziskane vidike upora.

IZVOR KONFLIKTA

Gornjegrajski kmečki upor lahko vidimo kot večstranski konflikt. Prvo stran so predstavljali uporni podložniki gornjegrajskega gospostva. Iz Hrenove notice lahko razberemo, da so prihajali iz trga Ljubno ter uradov Posavinje, Zadretje in Tirosek. Med najbolj izpostavljenimi jih našteje devet,[11] poleg katerih naj bi bili vodje upora

1 Članek deloma temelji na raziskavi in ugotovitvah, obravnavanih v prispevku Nine Ošep Gospodarsko poslovanje škofa Tomaža Hrena s podložniki gospostva Gornji Grad, *Zgodovinski časopis* 78, 2024, št. 3–4, str. 344–375, in magistrski nalogi *Poslovanje škofa Tomaža Hrena s podložniki gospostva Gornji Grad*, ki je nastala pod mentorstvom doc. dr. Žige Zwittra in doc. dr. Lilijane Žnidaršič Golec.

2 Svetina, Odlomek, str. 86.

3 Orožen, *Das Dekanat Oberburg*, str. 9–10.

4 Turk, Hren, Tomaž (1560–1630).

5 Grafenauer, *Kmečki upori*, str. 290; Grafenauer, Razredni boji, str. 482–531.

6 Ošep, Gospodarsko poslovanje, str. 344–375.

7 Valentinitsch, Proces, str. 308.

8 Mell, Der windische Bauernaufstand, str. 210.

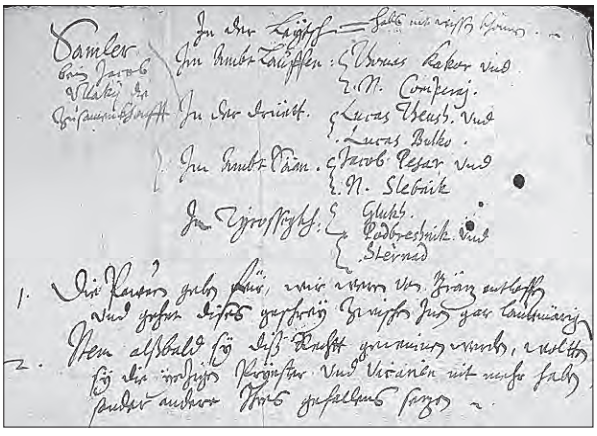
9 NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 65/1, 1603 II 15.

10 StLA, Urkundensammlung 1607-07-07 Obernburg.

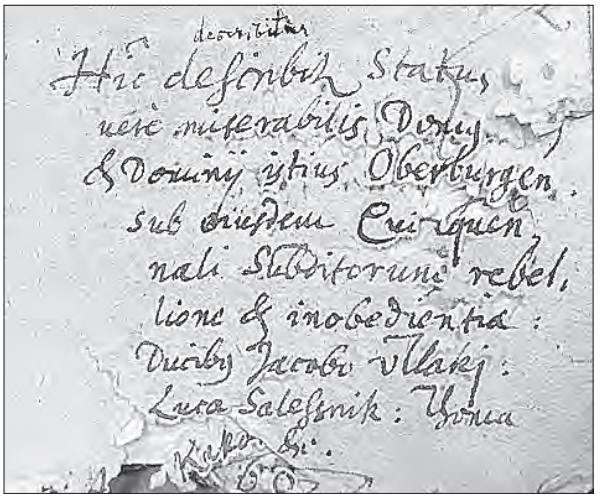
11 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 1603. Iz trga Ljubno omenja Tomaža Kakerja (*Thomas Kakor*) in N. Kumpreja (*N. Conperaj*), iz urada Zadretje Luko Tevža (*Lucas Theush*) in Luko Bulka (*Lucas Bulko*), iz urada Posavinje Jakoba Pesarja (*Jacob Pesar*) in N. Žlebnika (*N. Slebnik*), iz urada Tirosek pa Jurija Gluka (*Jury Glukh*), Klemena Podbrežnika (*Clemen Podbreshnik*) in Luko Sternada (*Lucas Sternad*) (slika 1 in 2). Za omembo Luke Zaležnika (*Luca Salessnik*) glej sliko 2. Za nekatera manjkajoča imena na sliki 1 glej gornjegrajski urbar iz

Jakob Tlaker ali Čermešnik[12] iz Šentjanža, Luka Zaležnik iz Ljubnega in Tomaž Kaker. Po virih sodeč je imel vodilno vlogo Tlaker. Drugo stran predstavlja tedanji gornjegrajski gospod in škof Tomaž Hren, proti kateremu so podložniki vodili upor. Upor se je zgodil prav v času Hrenovega prevzema škofije in gornjegrajskega gospostva, v letih 1597 oziroma 1599, ko je Hrena potrdil tudi papež.[13] Da se je upor začel v času menjave fevdalnega gospoda (in ljubljanskega škofa) in prav s Hrenovim prevzemom, ki se z vodenjem gospostva pred tem najbrž ni posebej ukvarjal, gotovo ni naključje. Ker je imel Hren dvojno vlogo v gornjegrajskem gospostvu, kot škof s cerkveno jurisdikcijo in kot gornjegrajski gospod, je tudi upor hkrati zajel dve avtoriteti. Po eni strani je spor z deželnoknežjo komisijo urejal nadvojvoda Ferdinand, kasneje Ferdinand II. Habsburški, cesar Svetega rimskega cesarstva, ki je predstavljal posvetno državno oblast, po drugi strani pa je konflikt zaključil papežev nuncij Janez Krstnik Salvago, ki je predstavljal cerkveno oblast. Tako se odslikava tretja stran, ki jo oblikujeta posvetna in cerkvena oblast, višji instanci, ki urejata konflikt med škofom in podložniki. Narava konflikta se tako kaže v trikotni obliki med cerkveno oblastjo, podložniki in deželno oblastjo.

Pomembnejšo vlogo v konfliktu je imel škof Tomaž Hren, rojen leta 1560 v protestantski družini v Ljubljani. Po selitvi k stricu Gašperju Žitniku (ki je bil katoličan) na Dunaj in kasneje v Gradec se je odločil za duhovniško službo. Leta 1588 je bil posvečen v duhovnika, istega leta pa ga je nadvojvoda Karel (vladal 1564–1590) imenoval še za stolnega kanonika v Ljubljani. Leta 1596 je postal stolni dekan v Ljubljani. Ker je v tem času stkal dobre stike z vladarsko dinastijo, ga je leto pozneje nadvojvoda Ferdinand II. imenoval za ljubljanskega knezoškofa. Dve leti zatem ga je v tej vlogi potrdil še papež Klemen VIII. Dobri odnosi med dvorom in Hrenom so se nadaljevali tudi kasneje, leta 1614 ga je nadvojvoda Ferdinand imenoval za deželnega namestnika v Gradcu, leta 1628 pa za tajnega svetnika.[14]

Hrenov seznam upornikov, t. i. »Sammlers« (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 1603).

Notica o upornih kmetih (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 1603).

V začetkih svojega škofovanja se je Hren soočal s precejšnjimi izzivi. V času upora je bil vpet v več nalog in zadolžitev, kar ga je časovno precej obremenjevalo. Že na začetku, leta 1600, se je lotil prenove semenišča pri ljubljanski stolnici, kjer se je srečeval s finančnimi težavami.[15] V istem letu je postal vodja reformacijske komisije na Kranjskem in svoje protireformacijsko ter obnovitveno delo vodil do leta 1603. Med letoma 1603 in 1604 je pričel z uvajanjem dekreta *Tametsi*.[16] Od leta 1605 je imel težave z deželnim plemstvom, saj se je zavzemal za trgovske interese mest in trgov ter za omejevanje kmečke trgovine, ki je koristila predvsem kmetom in plemstvu. Spor med Hrenom in plemstvom je leta 1608 poravnal nadvojvoda Ferdinand.[17] Iz tega je razvidno, da je imel Hren poleg gornjegrajskega upora več žarišč, ki jim je bilo treba posvečati pozornost.

začetka 17. stoletja: NŠAL 20 (Gornji Grad A), šk. 2, Urbar 1602 (?).

12 V virih se omenja tudi kot Jakob Čermešnik, vendar pogosteje kot Tlaker (*VTlaky*), zato je v nadaljevanju uporabljena ta oblika. Kmetijo z domačim imenom Čermešnik oziroma Čremešnik lahko na širšem območju Šentjanža zasledimo tudi na kasnejšem franciscejskem katastru (*Tscremaischnig*) za k. o. Poljana. Domače ime Čremešnik se je na tem območju ohranilo vse do danes (gl. tudi: Meze, Hribovske kmetije, str. 14, 32).

13 Dolinar, *Ljubljanski škofje,* str. 112.

14 Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 111–112.

15 Dolinar, *Ljubljanski škofje*, str. 112.

16 Kos, *Zgodovina morale*, 1, str. 96.

17 Lukan, Gradivo, str. 18–19.

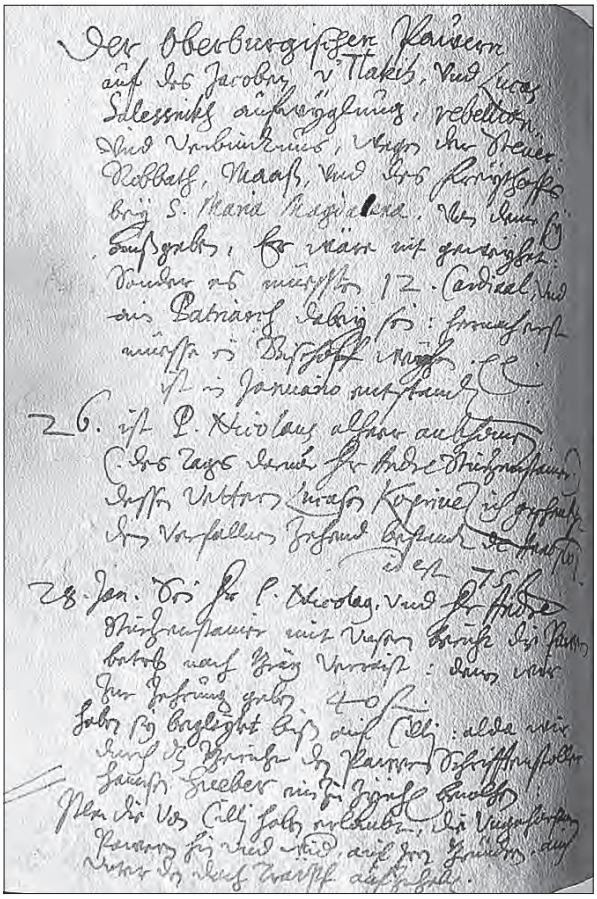
Glede njegovega upravljanja gornjegrajskega gospostva in vloge zemljiškega gospoda so predhodne raziskave v splošnem pokazale, da je bil aktivno vključen v vodenje gospostva. Kljub osebju, ki ga je imel pri vodenju gospostva, je sam opravljal precej dela, kar lahko razberemo iz dokumentov, ki jih je pisal sam. Opazimo lahko, da je vodil in imel nadzor nad gospodarsko osnovo podložniških kmetij. V odnosih med njim in podložniki pa ni zanemarljivo dejstvo, da so mu pri sodnih procesih zaupali kot pravični sodni instanci, kar je razvidno iz številnih sodb v sodnih protokolih.[18]

ANALIZA OKOLIŠČIN IN VZROKOV UPORA

Na podlagi ponovnega pregleda in vključitve dodatnega arhivskega gradiva se ta del prispevka osredotoča na analizo in premislek o glavnih vzrokih, ki so vodili v odkrit upor, zlasti na podlagi dogajanja pred letom 1602, ki ga literatura označuje kot začetek upora. Poudarek je tako predvsem na dogajanju v času pred izbruhom in v začetnih fazah upora.

Hren je v svojih koledarjih za leto 1602 zabeležil, da se je upor zgodil *wegen der steuer, robbath, maaß, vnd des freythoffs bey S. Maria Magdalena*,[19] torej zaradi (povečevanja) davkov, tlake in dajatvenih mer ter zaradi pokopališča pri cerkvi sv. Marije Magdalene v Gornjem Gradu.[20] Na podlagi izbranih primerov so predstavljeni nekateri konkretni dogodki, ki so bili neposredno povezani z omenjenimi vzroki in omogočajo vpogled v uporniško vrenje pred začetkom upora.

K zaostrovanju odnosa med podložniki in škofom je pomembno prispeval spor zaradi kraja pokopa umrlih. Hren naj bi namreč v času kuge oziroma nalezljivih bolezni določil, da morajo biti umrli pokopani na pokopališču pri bolj oddaljeni cerkvi sv. Marije Magdalene, namesto pri glavni gornjegrajski cerkvi,[21] torej pri cerkvi sv. Mohorja in Fortunata. Uporniški podložniki naj bi temu nasprotovali z utemeljitvijo, da pokopališče sv. Marije Magdalene ni bilo ustrezno posvečeno, od škofa pa naj bi celo zahtevali, da morajo biti ob njegovi blagoslovitvi navzoči vsaj en patriarh in dvanajst kardinalov. Takšna pretirana zahteva je povedna za razumevanje odnosa podložnikov do

Notica o vzrokih upora iz Hrenovega koledarja (SI AS 1073, Zbirka rokopisov, 112r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602).

škofa, ne le kot zemljiškega gospoda, ampak tudi kot cerkvene avtoritete.[22]

Z vidika razumevanja spora in prepovedi pokopa na dotedanjem pokopališču[23] kot enega glavnih razlogov za upor je zanimiva tudi podložniška prošnja Gertrude Repenšek (*Repenschekh*),[24] vdove po pokojnem Juriju Repenšku, iz leta 1603.[25]

Prošnja je lahko bila kot pravno sredstvo bodisi individualno ali kolektivno naslovljena na vse stopnje oblasti.[26] Zaradi svojevrstne retorike in namena je pri obravnavi podložniških prošenj nujna metodološka previdnost, prosilci so namreč svoj položaj ali morebitno škodo pogosto prikazovali v pretiranih okoliščinah.[27] Čeprav so ženske prošnje med ohranjenimi podložniškimi prošnjami bistveno redkejše, nakazujejo na po-

18 Ošep, Gospodarsko poslovanje, str. 369.
19 SI AS 1073, 112r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1602, 4.
20 Ošep, Gospodarsko poslovanje, str. 364.
21 Turk, Tomaž Hren, str. 17; Kocbek, Gornjigrad na Štajerskem, str. 26.
22 Ošep, Gospodarsko poslovanje, str. 365.
23 Ošep, Gospodarsko poslovanje, str. 364–365.
24 Najverjetneje iz Krope (*Kherofin*) pri Gornjem Gradu (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 10. 3. 1603).
25 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 10. 3. 1603.
26 Čeč, *Podložniške prošnje*, 5:34, 11:30.
27 Za razlago se najlepše zahvaljujem dr. Dragici Čeč.

membno stopnjo njihove pravne sposobnosti.[28] Pogostejše so prošnje vdov, s katerimi so zahtevale pravice po umrlih možeh ali za svoje otroke,[29] v nekaterih primerih pa so prošnje vlagale tudi poročene ženske, ki so zastopale interese svojih mož, kot kaže primer Evfemije Čermešnik, predstavljen v nadaljevanju.

V prošnji, naslovljeni na deželnega kneza, nadvojvodo Ferdinanda II., se odražajo tipični retorični elementi in struktura, značilna za podložniške prošnje v obravnavanem času. V uvodni opredelitvi, »uboga in v stiski trpeča žena«, se odraža pragmatično naslavljanje, ki skozi podrejeno in ponižno vlogo izkazuje spoštovanje do veje oblasti, na katero je bila prošnja naslovljena. V tem kontekstu velja izraz »ubog« razumeti širše in ne zgolj v okviru ekonomskega ali materialnega pomanjkanja, temveč predvsem v kontekstu odnosa do naslovnika prošnje, manjše stopnje političnih pravic in izkazovanja spoštovanja.[30]

Iz prošnje izvemo, da naj bi dve leti prej, leta 1601, po stari navadi in običaju želeli pokopati umrlega soseda pri cerkvi sv. Mohorja.[31] V času, ko naj bi truplo pripeljali tja, naj bi škof ravno opravljal bogoslužje. Po Gertrudinih navedbah naj bi zatem, ko je škof za to izvedel, prišlo do fizičnega konflikta,[32] v katerem je bil njen mož huje poškodovan.[33] Sama naj bi ga morala nato »povsem okrvavljenega« odpeljati do ječe, kjer je bil zaprt sedem tednov in kjer je, najverjetneje zaradi poškodb, umrl. Ker naj bi zaradi posledic pretepa in moževe smrti utrpela za 300 goldinarjev škode, je prosila, naj škofu naloži, da se z njo, »ubogo ženo«, in njenimi otroki poravna.[34] Na podlagi ohranjenega dopisa, ki ga je Ferdinand naslovil na Hrena, izvemo, da mu je bilo na podlagi rešene prošnje naloženo, naj se z vdovo poravna glede smrti njenega moža Jurija Repenška in nastalih stroškov ter naj je s to zadevo ne obremenjuje več.[35] Vprašanje pokopa umrlih je bilo razrešeno šele s posredovanjem cerkvene oblasti leta 1607.[36]

Med glavnimi motivi konflikta so bile tudi sporne spremembe dajatvenih mer.[37] Kot enega izmed konkretnih primerov nezadovoljstva, povezanega z dajatvenimi merami, lahko iz pregledanega gradiva izpostavimo spor, ki ga Hren omenja v pismu nadvojvodi Ferdinandu iz leta 1603.[38]

V času ene od preteklih trgatev naj bi pri pobiranju vinske desetine in gorščine (gornine) na območju, kjer je imel vinograde tudi Jakob Tlaker,[39] prišlo do nemirov in spora zaradi uporabljene dajatvene mere. Po Hrenovih navedbah naj bi Tlaker nekatere druge podložnike prepričal, da je oskrbnik (*Schaffer*) prinesel napačno in neveljavno vedro, zatem pa naj bi jih dodatno spodbudil, da so oskrbnika napadli. Nadalje je Hren zapisal, da mere niso sprejeli kot veljavne niti potem, ko jim je oskrbnik pokazal vedro, ožigosano s starim gornjegrajskim znakom, ki naj bi bilo v rabi že vsaj 30 ali 40 let in tako v skladu z uveljavljenimi merami.[40] Incident kaže na izrazito nezaupanje do uveljavljenih dajatvenih mer kot enega od pomembnih dejavnikov nezadovoljstva podložnikov. Tudi sicer pogost argument podložnikov v pritožbah je bilo sklicevanje na stare pravice in nekdanje dajatvene obveznosti njihovih prednikov. Tako kažejo tudi zahteve po vpogledu v najstarejše urbarje, v enem primeru tudi predaje 400 let starega urbarja,[41] na podlagi katerih bi utemeljili višino dajatev in veljavnost dajatvenih mer.[42]

Z vidika splošnih dajatvenih in davčnih obremenitev so na že tako težak položaj podložnikov in njihovo nezadovoljstvo vplivali tudi drugi dejavniki. Kot lahko zasledimo v virih, so bile med njimi obremenitve, povezane z osmanskimi vojnami,[43] in pritožbe zaradi omejevanja kmečke trgovine. Iz zapisov komisije namreč izhaja, da naj

28 Na podlagi pregledanega obsega gradiva, predvsem iz 16. in 17. stoletja, naj bi bil delež ženskih prošenj ocenjen na približno 17 % (gl. Čeč, *Podložniške prošnje* 27:00).

29 Čeč, *Podložniške prošnje* 27:00.

30 Čeč, *Podložniške prošnje,* 4:30.

31 V viru je navedena cerkev sv. Mohorja in Margarete, verjetno gre za cerkev sv. Mohorja, kjer je veljala prepoved pokopa umrlih (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 10. 3. 1603).

32 Hrenovi ljudje naj bi uporabili tudi orožje, med njimi pribočno orožje, helebarde in sulice (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 10. 3. 1603).

33 Ob tem še podrobneje navaja, da naj bi bil deležen več udarcev, zatem pa naj bi mu iz rok iztrgali palico in ga z njo tako močno udarili po glavi, da se je razletela na tri dele (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 10. 3. 1603).

34 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 10. 3. 1603.

35 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 21. 3. 1603.

36 Glej naslednje poglavje.

37 Ošep, Gospodarsko poslovanje, str. 364.

38 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 2. 11. 1603.

39 Verjetno gre za vinogradniška območja v Šentjanžu. O tem, da je na tem območju posedoval vinograde, izvemo iz več virov, glej denimo: SI ZAC/1120 Zbirka fotokopij iz Štajerskega deželnega arhiva Gradec, Gornji Grad, Zapisniki zaslišanj, 3380/1, 221.

40 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 2. 11. 1603.

41 *Urbarien von Vierhundert Jaren fürzulegen versprochen hete* (prav tam, 2. 11. 1603). Podatek nakazuje, da bi takrat še lahko obstajal gornjegrajski urbar iz 13. stoletja.

42 Prav tam, november 1603.

43 Denimo v: NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, Hrenovi prepisi točk deželnoknežjih komisarjev, 1604.

bi podložniki v nasprotju z izdanimi dovoljenji še vedno samovoljno gnali vole in drugo živino iz Štajerske na Kranjsko in Koroško, zaradi česar naj bi bili zaradi tihotapstva večkrat kaznovani.[44] Tako naj bi se Hren leta 1599 glede položaja nekaterih podložnikov na goratih območjih, ki niso bili zmožni pridelati dovolj žita in so se preživljali s prodajo živine preko deželne meje na Kranjsko in Koroško, obrnil na notranjeavstrijsko vlado in Ferdinanda. S tem je do določene mere poskusil zaščititi njihovo trgovanje, hkrati pa si zagotoviti, da bi lahko tamkajšnji podložniki plačevali svoje dajatve.[45]

Dodatno so podložnike obremenjevale naravne nesreče. Poveden je podatek, ki ga omenjajo točke deželnoknežjih komisarjev iz leta 1604[46] in njihova navodila glede kmečkega upora iz istega leta,[47] kjer so v kontekstu pritožb kot posebej prizadeti navedeni revnejši podložniki na območju urada Posavinje (*Amt Säan*).[48] Ti naj bi bili že od nekdaj močno obremenjeni z dajatvami in tlako, reka Savinja pa naj bi vsako leto odnašala obdelovalna polja navzdol proti Vrbovcu (*Altenburg*).[49] Ne glede na škodo naj bi jim bilo brez vsakršnega spregleda, zmanjšanja ali oprostitve še naprej naloženo, da plačujejo vse dajatve in poravnajo zaostanke.[50]

Kot eden izmed dejavnikov, ki je prispeval k stopnjevanju in zgoščanju nezadovoljstva v odkrit upor, ni zanemarljiva vloga gornjegrajskega uslužbenca, podložnika in voditelja upora Jakoba Tlakerja[51] ter njegov vpliv na druge podložnike. Znaki »neposlušnosti« in nezadovoljstva med podložniki naj bi bili sicer prisotni že pred letom 1602, pri čemer iz virov izhaja, da naj bi Tlaker povzročal nemire in škodo že v času Hrenovega predhodnika, škofa Janeza Tavčarja (škof 1580–1597).[52] Ob tem velja poudariti, da prihod Tomaža Hrena kot novega zemljiškega gospoda ni nepomembna okoliščina, ki je lahko dodatno vplivala na zaostritev že obstoječih napetosti.

Tlaker, ki ga Hren v korespondenci večkrat označuje za »hudobnega in kljubovalnega človeka«,[53] naj bi skupaj s svojimi pooblaščenci k neposlušnosti in uporu spodbujal ne le tamkajšnje podložnike, ampak tudi podložnike drugih gospostev. Iz dopisa iz leta 1603 je razvidno, da nekateri podložniki že tretje leto niso plačevali vseh zahtevanih davkov in dajatev. Kmetje naj bi se ponoči zbirali pri Tlakerju ter na skrivaj zbirali denar in zaloge, vse na podlagi njegovih obljub, da jim bo »pomagal povrniti nekdanje pravice, da bi ponovno oddajali toliko dajatev, kot so jih oddajali njihovi predniki pred mnogimi leti«.[54] Kot navaja Hren, naj bi mu podložniki enako »kot svojemu od Boga danemu gospodarju« dajali denar in živež, zaradi česar naj sam ne bi več opravljal dela na svojih kmetijah.[55]

Da so bili konflikti med Tlakerjem in Hrenom močno prisotni že pred začetkom upora leta 1602, potrjuje tudi prošnja Evfemije Čermešnik (*Tschermischnigkhin*), žene Jakoba Tlakerja, iz leta 1603, v kateri je zastopala interese svojega moža in otrok. Prošnja, prav tako naslovljena na nadvojvodo Ferdinanda II., je zapisana z enako retoriko in pragmatičnim nagovorom z »ubogo in v stiski trpečo ženo« ter strukturo kot v že obravnavanem primeru prošnje Gertrude Repenšek.[56]

Iz prošnje izvemo, da naj bi bil Tlaker okoli leta 1601 pozvan pred škofa Hrena in nato sedem tednov priprt. Ob tem naj bi mu bila odvzeta huba v vrednosti 200 goldinarjev, kasneje pa še večja količina vina, ki naj bi ga nameraval odpeljati v Gradec. Kot navaja Evfemija, naj bi se kmalu zatem pojavila skupina tridesetih oboroženih mož v spremstvu profosa[57] iz Kranjske in drugih pooblaščencev, ki naj bi Tlakerja poskušali odvesti.[58] Prošnja se poleg zahteve po povračilu stroškov zaradi odvzetega premoženja in odškodnine osredotoča predvsem na prošnjo po zaščiti pred nadaljnjim ukrepanjem škofa Hrena ter zagotovitvi miru za svojega moža in otroke.[59] Čeprav to iz prošnje ni razvidno, iz drugega vira izvemo, da je bila Evfemija v času vložitve prošnje tik pred

44 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, Hrenovi prepisi točk deželnoknežjih komisarjev, 1604; prav tam, 5. 2. 1604.
45 Ošep, Gospodarsko poslovanje, str. 347, 348; Brunner, Bischof Thomas Chrön, str. 26.
46 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, Hrenovi prepisi točk deželnoknežjih komisarjev, 1604.
47 Prav tam, 5. 2. 1604.
48 V začetku 15. stoletja naj bi urad Posavinje obsegal predvsem južna pobočja Golt z dolinskimi vasmi ob Savinji (Meze, Hribovske kmetije, str. 79).
49 O podnebnih razmerah in vlogi Hrena kot vremenskega opazovalca v obravnavanem obdobju glej: Zwitter, Vremenska in klimatska zgodovina, str. 306–389.
50 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, Hrenovi prepisi točk deželnoknežjih komisarjev, 1604.
51 Več o Jakobu Tlakerju glej tudi: Ošep, Gospodarsko poslovanje, str. 344–375.
52 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 25. 11. 1603.
53 *Böser Thruziger Mensch* (NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 2. 11. 1603).
54 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 2. 11. 1603.
55 Prav tam.
56 Čeč, *Podložniške prošnje*, 4:30.
57 Vojaški ječar (Hudelja, *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*, str. 777).
58 Iz vira ni jasno, kakšen je bil razplet dogodka.
59 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 10. 3. 1603.

porodom, kar naj bi kasneje kot olajševalna okoliščina vplivalo na sojenje Tlakerju.[60]

Ne glede na Hrenov izrazito negativen odnos do Tlakerja iz virov izhaja, da je z njim posloval tudi po formalni razrešitvi upora leta 1607.[61] Tlakerja v virih, zlasti sodnih zapisnikih, zasledimo še v kasnejših letih, predvsem v pravdah, ki so obravnavale posestne spore in upniško-dolžniške zadeve, v katerih je nastopal v različnih vlogah, kot zagovornik strank v postopku, tožnik in obtoženec.[62] V podložniškem dnevniku iz maja 1620 sledimo novemu gospodarju kmetije »v Tlaki« z imenom Adam, za katerega si je Hren pripisal, da ne sme slediti »zlemu, uporniškemu in vstajniškemu očetu«, ampak mora biti »pobožen kristjan in marljiv lastnik«.[63]

Kot bo podrobneje obravnavano v nadaljevanju, so bili nekateri glavni vzroki kmečkega upora deloma razrešeni z razsodbo, ki jo je leta 1607 sklenil Janez Krstnik Salvago.[64] Z njo je bilo odločeno, da imajo gornjegrajski podložniki pravico do nemotenega pokopa na tamkajšnjem pokopališču, pri pobiranju in odmeri davkov se je upošteval veljaven odlok Ferdinanda II., škof pa jih ni smel samovoljno povečevati. Prav tako je moral pri odmeri desetine, drugih dajatev in dajatvenih mer upoštevati stare navade in jih ni smel samovoljno spreminjati, nepravično izterjane dajatve pa je moral podložnikom povrniti.[65]

MED POSVETNO IN CERKVENO SODNO OBLASTJO

V tem sklopu prispevka smo gornjegrajski kmečki upor obravnavali kot študijo primera napetosti med Rimskokatoliško cerkvijo in habsburškim državnopravnim okvirom. Ker je bilo gornjegrajsko gospostvo cerkveno gospostvo, Tomaž Hren pa obenem ljubljanski škof in zemljiški gospod, se je zastavilo vprašanje, katera pravna instanca je pristojna za obravnavo upora.

O začetku upora gornjegrajskih podložnikov in okoliščinah, v katerih so upor in njegove posledice postali del pravnega postopka, obstaja več nejasnosti. Iz virov smo rekonstruirali, da so podložniki že v začetku leta 1602 odšli v Gradec,[66] kjer so sprožili tožbo proti škofu Hrenu.[67] Na prehodu iz 16. v 17. stoletje se je namreč razširila in uzakonila pravica do pritožbe za vse kmečke podložnike. To je nato dodatno potrdil še Štajerski sodni red iz leta 1622, kar je pomenilo, da so podložniki na Štajerskem v kmečkih uporih pravico vse pogosteje iskali po pravni poti. Morda so se gornjegrajski podložniki, kot leta 1607 podložniki minoritskega in dominikanskega samostana na Ptuju, prav tako neposredno obrnili na deželnega kneza, nadvojvodo Ferdinanda II.[68]

Že avgusta 1602 je organ notranjeavstrijske vlade v skladu z zakonom izdal dekret, na podlagi katerega so morali obsojeni podložniki več mesecev opravljati prisilno delo v obrambnem jarku poleg mestnega obzidja (*in den Statt graben zu Graz*). V tem času so se podložniki zatekli tudi h graškemu nunciju Girolamu Porcii (Porzia) (1559–1612).[69]

Med letoma 1580 in 1622 je bil v Gradcu vzpostavljen sedež apostolske nunciature.[70] Med potekom gornjegrajskega kmečkega upora sta tam službovala dva nuncija. Prvi je bil omenjeni Girolamo Porcia, ki je bil v vlogi apostolskega nuncija do leta 1606, potem ga je nasledil Janez Krstnik Salvago.[71] Funkcija apostolskih nuncijev je bila vzpostavljena z začetkom 16. stoletja. Nuncije je pošiljal papež ter so bili vez med papeškim sedežem na eni strani ter državo in oddaljenimi cerkvenimi središči na drugi.[72] Oba, Porcia in Salvago, sta imela tudi pooblastila *legatus a latere,*[73] kar je pomenilo, da so njune pristojnosti vključevale tudi podeljevanje beneficijev in sodna pooblastila.[74]

Ker gornjegrajski kmečki upor ni prenehal, je Hren sprožil tožbo zoper podložnike. Po nalogu najvišjih deželnih oblasti je bila imenovana deželnoknežja komisija, ki je 10. julija 1603 obravnavala spor med ljubljanskim škofom kot tožnikom

60 Prav tam, 14. 1. 1604.
61 Ošep, Gospodarsko poslovanje, str. 366–367. Glej tudi: SI AS 1073 115r, Koledar ljubljanskega škofa Tomaža Hrena 1611a, 43.
62 SI ZAC, 1120, Zbirka fotokopij iz Štajerskega deželnega arhiva Gradec, Gornji Grad, Zapisniki zaslišanj, 3380/1, 147, 152–155, 121, Popisi zapuščin, 3389, 611.
63 Ošep, Gospodarsko poslovanje, str. 366–367.
64 StLA, Urkundensammlung 1607-07-07 Obernburg; NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 14. 8. 1607.
65 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 14. 8. 1607.
66 Ošep, *Poslovanje škofa*, str. 43.
67 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, Hrenovi prepisi točk deželnoknežjih komisarjev, 1604.
68 Valentinitsch, Kmečki odpor, str. 283.
69 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, Hrenovi prepisi točk deželnoknežjih komisarjev, 1604.
70 Feldkamp, *La diplomatie pontificale*, str. 51.
71 Dolinar, Apostolski vizitaciji, str. 121.
72 Hansen, Papal Legates, str. 10.
73 Tudi Porcia je imel funkcijo *legat a latere*, kar lahko razberemo iz nuncijevega pisma, ki ga je transkribiral in prevedel Borut Košir v: Košir, Škof Tomaž Hren, str. 156. Prav tako pri Salvagu v pismu, ki ga je poslal Hrenu avgusta 1607: NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 14. 8. 1607.
74 Kalous, *Late Medieval Papal Legation*, str. 29.

in upornimi kmeti kot obtoženci. Postopek je potekal v navzočnosti Hrena in odposlancev, ki so jih poslali podložniki.[75]

15. februarja 1603, ko je v upor že posegla deželnoknežja komisija, je papež Klemen VIII. škofu Hrenu poslal pismo, v katerem ga je opozarjal, da bi se za ohranitev cerkvene jurisdikcije moral pri konfliktu z gornjegrajskimi podložniki obrniti na cerkveno in ne posvetno sodišče.[76] S tem ko se je obrnil na Ferdinanda in njegove institucije, ni upošteval vrhovne apostolske oblasti. Iz pisma tudi izvemo, da je konflikt začel preučevati apostolski nuncij Porcia. V pismu je papež Hrena spodbudil, da se v tej »cerkveni zadevi« ne podredi posvetnemu sodišču, temveč se zateče k cerkvenemu sodniku.[77] Marca istega leta je Hren pisal gosposkemu odvetniku Gregorju Curlerju v Motnik.[78] V pismu mu je povedal, da je prejel papeško pismo in pismo kardinala Cinzia Aldobrandinija ter da je bila v obeh izražena želja, naj se cerkveni posli ne rešujejo pred posvetnimi sodniki, temveč pred nuncijem. V obeh prejetih pismih je bil opozorjen, da je kot škof neposredno podrejen svetemu očetu, zato si mora tako v tem kmečkem sporu kot v drugih vprašanjih poiskati pristojno cerkveno sodbo. V nadaljevanju iz Hrenovega pisma Curlerju še izvemo, da je bil nuncij Porcia že aktivno vpleten v reševanje konflikta z upornimi gornjegrajskimi podložniki, saj je v času, ko je nastajalo Hrenovo pismo, z njimi vodil pogovore. V pismu si je pripisal, da si želi le, da višje sodišče (*Hohe Tribunal und Gericht*) celotne zadeve ne bi znova zavlačevalo, temveč da bi jo čim prej zaključilo.[79]

Julija 1603 je deželnoknežja komisija opravila zaslišanja podložnikov[80] in Hrena ter naslednje leto podala sklepe in instrukcije glede pomiritve konflikta.[81] V tem času je sprožil preiskavo tudi nuncij Porcia, tako da sta posvetna in cerkvena preiskava potekali hkrati, a ločeno.

Poleti 1603 je torej deželnoknežja komisija opravila zaslišanja in s pričetkom leta 1604 podala navodila, kako ravnati, da ne bi upor ponovno izbruhnil. S tem je bil njen proces formalno zaključen.[82] Kako je na vse to gledala cerkvena oblast, izvemo iz dveh pisem apostolskega nuncija Janeza Krstnika Salvaga.

V imenu nuncija Salvaga je apostolski avditor Aleksander Vasolius 14. avgusta 1607, dober mesec preden je Salvago opravil vizitacijo v Gornjem Gradu,[83] napisal pismo,[84] namenjeno vsem višjim in nižjim cerkvenim dostojanstvenikom,[85] ter s tem posegel v spor med ljubljanskim škofom Tomažem Hrenom in njegovimi gornjegrajskimi podložniki. Iz pisma izvemo, da je Salvagov predhodnik Girolamo Porcia že predhodno[86] podal pravnomočno sodbo glede omenjenega konflikta. S Porcijevo sodbo je bilo odločeno, da imajo podložniki pravico do pokopa svojih umrlih na pokopališču v Gornjem Gradu, kot je že bil »ustaljen običaj«. Hrenu je bilo določeno, naj spoštuje določila nadvojvode Ferdinanda glede podložniških bremen, kar kaže, da je cerkvena oblast skrbno spremljala Ferdinandova določila in jih očitno tudi sprejemala. Nuncij je nato od Hrena zahteval, naj vse (krivično) izterjane dajatve in pridelke podložnikom vrne v celoti ter naj preneha z nadlegovanjem in ustrahovanjem podložnikov. Če se Hren ne bi držal dogovorov, bi moral plačati 500 goldinarjev, grozila pa mu je tudi možnost cerkvenega izobčenja (ekskomunikacija). Pismo je določalo 20-dnevni rok, v katerem bi se lahko Hren pritožil oziroma pred nuncijem pojasnil svoje ugovore.

Iz sodbe je mogoče zaznati večjo naklonjenost podložnikom kot škofu Hrenu. Morda je k temu botrovalo dejstvo, da je Hren postal ljubljanski škof v času, ko je bil Porcia graški nuncij in si je za škofa želel drugega kandidata, Ursina de Bertisa. Kot ocenjuje France M. Dolinar, se je Porcia trudil, da bi Hrenu povzročal nevšečnosti.[87] Zanimivo je, da je pri tej sodbi vendarle prišlo do prepleta cerkvene in posvetne oblasti, saj je nuncij v eni izmed točk Hrenu naložil, naj se drži Ferdinandovih določil glede dajatev.[88]

Dober mesec kasneje je nuncij Salvago pričel z apostolsko vizitacijo ljubljanske škofije.[89] Med vizitacijo v Gornjem Gradu je 23. septembra 1607 izdal dekret in sodbo glede spora med Hrenom

75 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, Hrenovi prepisi točk deželnoknežjih komisarjev, 1604.
76 NŠAL, KAL, fasc. 65/1.
77 Prav tam.
78 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 11. 3. 1603.
79 Prav tam.
80 Ošep, Gospodarsko poslovanje, str. 365.
81 Glej: NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 5. 2. 1604; prav tam, Hrenovi prepisi točk deželnoknežjih komisarjev, 1604.
82 Prav tam, 2. 2. 1604.
83 Dolinar, Apostolski vizitaciji, str. 123.
84 NŠAL, Gornji Grad Avstrija, šk. 94, Uporni podložniki, 14. 8. 1607.
85 V uvodu pisma je navedeno, da je namenjeno vsem opatom, priorjem, proštom, dekanom, arhidiakonom, kanonikom, župnikom, upraviteljem župnij in njihovim vikarjem ali kaplanom, vsem duhovnikom ter tudi javnim notarjem – skratka, komurkoli bo prišlo v roke.
86 Iz vira ne izvemo, kdaj je bila ta sodba izrečena.
87 Dolinar, Apostolski vizitaciji, str. 121.
88 Dolinar, Apostolski vizitaciji, str. 123.
89 Dolinar, Apostolski vizitaciji, str. 123.

in podložniki[90] ter v Gornjem Gradu opravil del preiskovanja. Gornjegrajski upor v času Salvagove vizitacije še ni bil zatrt, saj je v razsodbi zapisal, »da še vedno tli in da bi ga rad pomiril«. Ker je želel z zadevo zaključiti, je osebno zaslišal Jakoba Tlakerja in Luko Zaležnika, pri čemer mu je pomagal tolmač. Podložniki so se še vedno pritoževali nad dajatvami, ki naj bi za dvakrat presegle prvotno določeno višino. Salvago je zaslišal tudi škofa Hrena, ki mu je s svojimi dokumenti menda dokazal, ne samo da je bil dvig dajatev utemeljen, ampak da so bili gornjegrajski podložniki že v splošnem nagnjeni k uporu. Prva poročila o nemirih podložnikov v gornjegrajskem gospostvu menda segajo že v konec 15. stoletja, ko je moral škof Krištof Ravbar (škof 1488–1536) prositi za pomoč papeža Aleksandra VI.[91]

V razsodbi je bilo razglašeno, da je Hren prost vseh obtožb, medtem ko so Luka Zaležnik, Jakob Tlaker in drugi podložniki še naprej dolžni plačevati podvojene dajatve, dokler ne bodo pisma deželnih gospodov preklicana zaradi prenehanja razlogov za njihovo izdajo. Zavezani so bili k nadaljnjemu plačevanju Hrenu ter k temu, da ga morajo ponižno prositi odpuščanja za neupravičene obtožbe in mu izkazovati dolžno spoštovanje, zvestobo in poslušnost. Podložniki pa so bili oproščeni drugih kazni, vendar le pod pogojem, da v prihodnje ne bodo ponavljali nemirov, upora, neposlušnosti in drugih prestopkov, s katerimi bi škodovali Cerkvi in ljubljanski škofiji.

S tem je bil tudi z vidika cerkvene oblasti upor zaključen. Salvago je po vizitaciji vidno spremenil odnos do Hrena, k čemur je morda botrovalo dejstvo, da se ni zanašal le na poročila prejšnjega nuncija Porcie, ampak je zadevo preiskal sam.

Iz virov lahko tako razberemo, da se je zaradi Hrenove dvojne vloge – kot ljubljanskega škofa in zemljiškega gospoda – ob uporu podložnikov postavilo vprašanje sodne pristojnosti. Medtem ko je preiskavo in sojenje o zadevi sprva prevzela deželna vlada s Ferdinandom na čelu, torej posvetna oblast, se je vanjo kmalu vpletla tudi cerkvena oblast s pristojnostjo apostolskega nuncija, ki je rezidiral v Gradcu. Čeprav je kmečki upor sprva obravnavala posvetna oblast, ga je s sodbo leta 1607 vendarle zaključil nuncij Salvago, kar kaže po eni strani na prepletenost pravnih sfer v zgodnjem 17. stoletju, po drugi strani pa bi lahko to morda razumeli kot prevlado cerkvenega sodstva v cerkvenem gospostvu.

ZAKLJUČEK

Ker je bil prispevek z ožjim tematskim fokusom usmerjen predvsem na dva vsebinska sklopa, analizo okoliščin vzrokov za upor ter obravnavo upora v kontekstu pristojnosti in odnosa med cerkveno in posvetno oblastjo, bi celovitejša obravnava in poglobljeno razumevanje upora v okviru nadaljnjih raziskav zahtevala vključitev večjega vzorca arhivskega gradiva, primerjalno analizo ter umestitev v širši prostorski in časovni kontekst.

Čeprav zgodovinopisje začetek kmečkega upora gornjegrajskega gospostva umešča v leto 1602, je analiza izbranega arhivskega gradiva v prvem sklopu pokazala, da so bili nezadovoljstvo, trenja in prvi večji konflikti, neposredno povezani z vzroki, ki so kasneje privedli do upora, prisotni že pred tem.

V nadaljevanju smo gornjegrajski upor obravnavali kot primer zapletenih razmerij med cerkveno in posvetno oblastjo, kjer je prevladala cerkvena oblast in na koncu upor pod vodstvom apostolskega nuncija Salvaga formalno zaključila. Čeprav je bil upor res zatrt, je voditelj Jakob Tlaker našel druge vzvode, da je lahko še naprej izkazoval neposlušnost gospostvu in kljuboval škofu Hrenu. Tu se zastavlja vprašanje, koga so podložniki nazadnje res upoštevali. Prav tako bi bilo v prihodnje vredno razmisliti o tem, ali so se apostolski nunciji vpletali tudi v druge tovrstne spore med podložniki in njihovimi cerkvenimi zemljiškimi gospodi. Iz gornjegrajskega primera je razvidno, da je do vpletanja nuncija prišlo tudi zaradi njegovega osebnega nasprotovanja škofu Hrenu in ne toliko zaradi vzrokov spora.

Zaradi velike količine ohranjenega arhivskega gradiva in številnih vprašanj, ki so se odprla med raziskovanjem, bi bilo smiselno premisliti tudi o vsebinskih mejnikih in časovni opredelitvi gornjegrajskega upora, razširiti analizo na obdobje pred letom 1602 ter dodatno osvetliti razmere neposredno po formalni razrešitvi upora z razsodbo nuncija Salvaga leta 1607, pa tudi kasneje, predvsem z vidika gospodarskega poslovanja ter sodelovanja med Hrenom in (upornimi) podložniki.

IZJAVA O DOSTOPU DO RAZISKOVALNIH PODATKOV
Pri raziskavi za pripravo prispevka niso bili ustvarjeni ali analizirani nobeni novi raziskovalni podatki.

90 StLA, Urkundensammlung 1607-07-07 Obernburg.
91 Valentinitsch, Proces, str. 308.

VIRI IN LITERATURA

Arhivski viri

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL, Gornji Grad Avstrija
NŠAL 20 (Gornji Grad A)
NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1073, Zbirka rokopisov

SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
ZAC 1120, Zbirka fotokopij iz Štajerskega deželnega arhiva Gradec

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv Graz
StLA, Urkundensammlung

Literatura

Brunner, Walter: Bischof Thomas Chrön nach Dokumenten des Steiermärkischen Landesarchivs. *Hrenov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1998, str. 23–46.

Dolinar, France M.: *Ljubljanski škofje*. Ljubljana: Družina, 2007.

Dolinar, France M: Apostolski vizitaciji Ljubljanske škofije 1607/08 in 1620/21. *Hrenov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1998, str. 119–138.

Feldkamp, Michael-Frank: *La diplomatie pontificale de Sylvestre Ier à Jean-Paul II: Une vue d'ensemble.* Paris: Cerf, 2001.

Grafenauer, Bogo: *Kmečki upori na Slovenskem.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1962.

Grafenauer, Bogo: Razredni boji agrarnega prebivalstva. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*: [enciklopedična obravnava po panogah], *Zgodovina agrarnih panog. Agrarno gospodarstvo* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan, Fran Zwitter), zv. 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, str. 482–531.

Hansen, Fredrik: Papal Legates and the Jurisdiction of Diocesan Bishops. *The Jurist: Studies in Church Law and Ministry* 78, 2022, št. 2, str. 477–499. DOI: https://doi.org/10.1353/jur.2022.0021

Hudelja, Niko: *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2016.

Kalous, Antonin: *Late Medieval Papal Legation: Between the Councils and the Reformation.* Rim: Viella, 2017.

Kocbek, Fran: Gornjigrad na Štajerskem (Krajepisno-zgodovinska črtica). *Dom in svet* 7, 1894, št. 1, str. 22–26.

Kos, Dušan: *Zgodovina morale: 1. Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015. DOI: https://doi.org/10.3986/9789612548407

Košir, Borut: Škof Tomaž Hren in Tridentinski cerkveni zbor. *Hrenov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1998, str. 139–159.

Lukan, Walter: Gradivo k biografiji škofa Tomaža Hrena v dunajskih arhivih. *Hrenov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1998, str. 7–21.

Mell, Anton: Der windische Bauernaufstand des Jahres 1635 und dessen Nachwehen. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark* 44, 1896, str. 205–287.

Meze, Drago: Hribovske kmetije v vzhodnem delu Gornje Savinjske doline. *Geografski zbornik* 11, 1969, 11, str. 5–97.

Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Das Dekanat Oberburg*, zv. 2. Marburg: Selbstverlag, 1877.

Ošep, Nina: Gospodarsko poslovanje škofa Tomaža Hrena s podložniki gospostva Gornji Grad. *Zgodovinski časopis* 78, 2024, št. 3–4, str. 344–375. DOI: https://doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2024.3-4.03

Ošep, Nina: *Poslovanje škofa Tomaža Hrena s podložniki gospostva Gornji Grad* (magistrsko delo). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2023.

Svetina, Anton: Odlomek iz zgodovine Gornjega grada. *Kronika* 22, 1974, št. 2, str. 86–91.

Turk, Josip: Tomaž Hren. *Bogoslovni vestnik* 8, 1928, št. 1, str. 1–30.

Valentinitsch, Helfried: Kmečki odpor in cerkvena zemljiška gospostva. *Studia Historica Slovenica* 1, 2001, št. 2, str. 279–311.

Valentinitsch, Helfried: Proces podložnikov gospostva Gornji grad proti ljubljanskemu škofu 1676/77. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 45 (n. v. 10), 1974, št. 2, str. 307–317.

Zwitter, Žiga: Vremenska in klimatska zgodovina v koledarjih in podložniških dnevnikih ljubljanskega škofa Tomaža Hrena (1597–1630). *Zgodovinski časopis* 67, 2013, št. 3–4, str. 306–389.

SPLETNE STRANI

Čeč, Dragica: *Podložniške prošnje – pravno sredstvo neposredne pritožbe pri vladarju: kaj so in kaj povedo o vsakdanu.* Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, Arhiv Republike Slovenije, 21. 2. 2019. https://sistory.si/publication/41037

Turk, Josip: Hren, Tomaž (1560–1630). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi238909/#slovenski-biografski-leksikon

SUMMARY

Insights into the Peasant Rebellion in the Seigneury of Gornji Grad in the Early Seventeenth Century

The article discusses the peasant rebellion raised by the subjects of the seigneury of Gornji Grad (Ger. *Oberburg*) in the early seventeenth century, more specifically, between 1602 and 1607. Based on the examination of the existing literature and the analysis of archival material, particularly the correspondence of Bishop Tomaž Hren, letters of papal nuncios, as well as other documents from the Ljubljana Archdiocesan Archives, the Ljubljana Cathedral Chapter Archives, and the Styrian Provincial Archives in Graz, the primary focus is on two selected thematic clusters.

Following a brief preliminary outline of the circumstances and broader context in which the rebellion took place, the first cluster presents the main causes of tensions that culminated in a full-blown revolt, especially the question regarding burials in Gornji Grad's St. Magdalene Cemetery, tax burdens and rates, the impact of external factors such as natural disasters, and the role of the rebellion leader Jakob Tlaker, locally known as Čermešnik. A few concrete examples are highlighted, among them two preserved petitions of female subjects that throw additional light on the developments in the time before and during the early phases of the rebellion.

The second cluster briefly describes the course of events, with a focus on the question concerning legal jurisdiction over settling the dispute between the ecclesiastical and secular authorities and subjects. The secular authorities under Archduke Ferdinand set up a provincial princely commission which completed its investigation in 1604 without resolving the dispute with the subjects. The investigation was also undertaken by the Church as the landlord of the seigneury. The first legal intervention came from Pope Clement VIII, followed by the papal nuncios Girolamo Porcia and Giovanni Battista Salvago. The rebellion was officially terminated by Salvago's decision from September 1607.

The article only sheds light on a few selected aspects of the rebellion and highlights certain topics that call for more extensive research in the future.

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.05
CC BY-SA

Boris Golec[*]

Prebivalstvo trga Mozirje leta 1657 v luči najstarejšega celovitega zapisnika duš na Slovenskem

IZVLEČEK

Poleg dobro ohranjenih matičnih knjig se lahko župnija Mozirje pohvali z dobro ohranjenostjo zapisnikov duš (status animarum). Najstarejši je nastal že leta 1657 in je sploh najzgodnejši celovit vir te vrste na Slovenskem. Sestavil ga je mozirski župnik Janez Plevnik in z njegovim vodenjem prenehal najverjetneje še v istem letu. V slovenskem prostoru gre za samo enega od dveh statusov animarum iz 17. stoletja, ki navajata tudi starost posamezne osebe. V prispevku je objavljen in obravnavan samo tisti del zapisnika duš, v katerem je zajet trg Mozirje.

KLJUČNE BESEDE

župnija Mozirje, trg Mozirje, zapisnik duš (status animarum), prebivalstvo, matične knjige, župnik Janez Plevnik

ABSTRACT

POPULATION OF THE MOZIRJE MARKET TOWN IN 1657 ACCORDING TO THE EARLIEST COMPREHENSIVE STATE OF SOULS IN SLOVENIA

Apart from well-preserved vital records, the parish of Mozirje also boasts the states of souls (*status animarum*) in excellent condition. The earliest one was produced in 1657 as the first comprehensive source of its kind in Slovenia. It was meticulously compiled by Janez Plevnik, the parish priest of Mozirje, who probably discontinued the recordkeeping that same year. This is one of merely two *status animarum* from the seventeenth-century Slovenia that also state the age of individual persons. The article presents and discusses only the part of the census that covers the market town of Mozirje.

KEY WORDS

parish of Mozirje, market town of Mozirje, states of souls (*status animarum*), population, vital records, parish priest Janez Plevnik

[*] prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, Slovenija, boris.golec@zrc-sazu.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0367-0141

Župnija Mozirje ima za preučevanje svoje demografske podobe poleg dobro ohranjenih matičnih knjig, ki segajo do srede 17. stoletja,[1] izjemno bogate druge starejše vire, in sicer popise župljanov. Na Slovenskem je ena redkih župnij, za katere obstaja tak natančen popis že iz 17. stoletja, iz leta 1657.[2] Poleg tega poznamo zanjo tudi popis prebivalcev iz srede 18. stoletja, nastal v sklopu terezijanskega ljudskega štetja.[3] Za časovni razpon enega stoletja, od leta 1825 dalje, pa so kontinuirano ohranjene knjige zapisnikov duš ali t. i. statusi animarum.[4]

Mozirskih župnikov pri nastajanju navedenih evidenc niso vedno vodili enaki motivi. Tudi najstarejši celoviti popis iz leta 1657 je po obliki in namenu zapisnik duš, medtem ko sto let mlajši, terezijansko ljudsko štetje iz leta 1754, ni nastal iz pastoralnih potreb, ampak po naročilu države za potrebe prvega popisa prebivalstva v avstrijskih habsburških deželah.[5] Pri tem gre poudariti, da so se popisnice terezijanskega štetja skoraj v celoti ohranile samo za župnije takratne ozemeljsko nepovezane ljubljanske škofije, tako da je s tem virom pokrita vsa Zgornja Savinjska dolina, vključno z Zadrečko dolino.[6]

Mozirski status animarum iz leta 1657 je, kolikor je bilo mogoče ugotoviti, sploh najstarejši celoviti ohranjeni župnijski zapisnik duš na Slovenskem.[7] Iz 17. stoletja poznamo še dva poimenska, in sicer za župnijo Slavina pri Postojni od leta 1665 dalje[8] in za župnijo Vodice iz leta 1674,[9] ki prav tako še čakata na sistematično obravnavo in objavo. Za razliko od teh so drugi statusi animarum vsebinsko skromnejši. Vsi trije za ljubljansko stolno župnijo, nastali v letih 1656, 1660 in 1662,[10] ter dva za župnijo Bloke, oba iz leta 1699,[11] vsebujejo namreč le imena in priimke družinskih poglavarjev, medtem ko so družinski člani popisani sumarno. Mozirski in vodiški zapisnik duš sta med njimi edina, ki ne beležita samo prejemanja zakramentov, ampak tudi posameznikovo starost.

Zapisnik duš mozirske župnije iz leta 1657 je uporabljal že cerkveni zgodovinar Ignac Orožen, ko je v Mozirju med letoma 1854 in 1865 kaplanoval, vendar se mu ni posebej posvetil.[12] Tudi domoznanska literatura, začenši z rokopisno, se ga je le dotaknila. V njej ne bomo našli nič več kakor sumarne rezultate – število prebivalstva župnije in trga –,[13] medtem ko status animarum ni bil predstavljen kot vir in ostaja kot tak neizčrpan.

Župnija Mozirje torej ponuja veliko možnosti za demografske in druge raziskave, saj je njeno prebivalstvo mogoče kontinuirano spremljati skozi štiri stoletja, vse od petdesetih let 17. do dvajsetih let 20. stoletja. Eden od namenov pričujočega prispevka je tudi spodbuditi takšno delo, ki bi primerjalno zajelo večstoletni časovni razpon.

1 Krstne matice so z vrzelmi ohranjene od leta 1664 dalje, poročne in mrliške pa od 1657 (NŠAM, Župnija Mozirje, Matične knjige).

2 Pregled nad starejšimi zapisniki duš (statusi animarum), ki so tako kot mozirski sestavni del katere od župnijskih matičnih knjig, ponuja vodnik po matičnih knjigah za celotno Slovenijo iz leta 1972 (gl. kazalo v: *Vodnik po matičnih knjigah*, str. 1377–1378). Vodnik za 17. stoletje izkazuje samo zapisnike duš župnij Mozirje iz leta 1657 (str. 369), Krkavče v Istri iz leta 1675 (str. 264) in Bloke iz leta 1699 (str. 26–27), poleg teh pa še nedatiran in časovno neopredeljen zapisnik duš v rojstni (krstni) matični knjigi župnije Vodice 1638–1653 (str. 780). Od navedenih danes žal pogrešamo krkavškega (prim. popis matičnih knjig v Škofijskem arhivu Koper), vodiški (NŠAL, ŽA Vodice, Matične knjige, R 1638–1653, fol. 144r–152v) pa je glede na starost Jurija Rebolja in Gregorja Mencla, starih tri dni in tri tedne (prav tam, fol. 146r in 146v) ter krščenih 8. in 30. marca 1674 (prav tam, R 1671–1718, fol. 10v in 11r), nastal v začetku aprila 1674, teden dni po veliki noči. Kot samostojni popisi, ne kot del katere od matičnih knjig, so se ohranili tudi trije zapisniki duš ljubljanske stolne župnije sv. Nikolaja iz let 1656, 1660 in 1662 (NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 58/17; prim. Valenčič, Popis družinskih poglavarjev).

3 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 119/6, 4. 2. 1754.

4 Filipič, *Vodnik po matičnem gradivu*, str. 46–47.

5 Prim. Valenčič, Štetje prebivalstva leta 1754.

6 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 119/3 (Gornji Grad), 119/4 (Rečica), 119/5 (Ljubno) in 119/6 (Mozirje).

7 Gl. op. 2. – Status animarum ljubljanske stolne župnije iz leta 1656 je sicer eno leto starejši, a pokriva samo majhen del župnije (Valenčič, Popis družinskih poglavarjev, str. 179).

8 ŠAK, Ž Slv MKK 2 1650–1747, s. p.

9 NŠAL, ŽA Vodice, Matične knjige, r 1638–1653, fol. 144r–152v.

10 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 58/17. Prim. Valenčič, Popis družinskih poglavarjev.

11 NŠAL, ŽA Bloke, matične knjige, P 1658–1695, pag. 91–125; M 1644–1698, pag. 235–237.

12 Orožen statusa animarum v svojem prikazu mozirske župnije iz leta 1877 niti ne omenja niti ni objavil podatkov, ki bi jih iz njega črpal (prim. Orožen, *Das Dekanat Oberburg*, str. 193–236), je pa Orožnove izpiske konec 19. stoletja uporabljal cerkveni zgodovinar Matej Slekovec (1846–1903). V svoji kartoteki duhovnikov je namreč po njih navedel starost mozirskega kaplana Jurija Zavratnika leta 1657 (SI PAM/1537 Slekovec Matej, Kartoteke: duhovniki 17. stoletje, karton št. 2413, Zavertnik Jurij).

13 Mozirski šolnik Franc Praprotnik je v rokopisni Trški kroniki Mozirja, ki jo je začel pisati leta 1903, pri letu 1657 brez navedbe vira navedel sumarno število trških hiš (59) in prebivalcev trga (323) ter skupno število prebivalcev župnije 2267, od tega brez trga 1944 (Osrednja knjižnica Mozirje, Praprotnik, Trška kronika Mozirja, s. p.). Enake podatke je leta 1926 v podlistku v celjski Novi dobi objavil Žiga Leykauf (Lajákov-Mozirski, Kronika trga Mozirje, str. 1). Število hiš in prebivalcev trga navajata še J. Curk: 74 hiš in 323 prebivalcev (Curk, *Trgi in mesta*, str. 104), ki se je pri hišah očitno oprl na drug vir, in A. Videčnik: 59 hiš in 323 prebivalcev, pri čemer je v tej objavi zatipkana letnica 1675 namesto 1657 (Videčnik, Zgodovina, str. 26).

Prispevek se omejuje samo na trg Mozirje v luči najstarejšega popisa iz leta 1657. Njegova vsebina je kritična objava vira, ne da bi se natančneje posvečali analiziranju demografskih in drugih podatkov. V obravnavo je kot primerjalni vir deloma pritegnjeno tudi terezijansko ljudsko štetje iz leta 1754.

STATUS ANIMARUM ŽUPNIJE MOZIRJE IZ LETA 1657

Status animarum z letnico 1657 v naslovu je sestavni del najstarejše ohranjene župnijske matične knjige, v kateri so združene vse tri vrste matic: krstna za obdobje 1664–1657 ter poročna in mrliška, obe za leta 1657–1665.[14] Glede na to, da so začeli krste v knjigo vpisovati zadnje, krstne matične knjige pa so v Rimskokatoliški cerkvi vodili najprej, še pred poročnimi in mrliškimi,[15] je morala tudi v mozirski župniji pred tem obstajati vsaj ena starejša krstna knjiga, ki se ni ohranila. Za evidenci porok in pokopov pa vse kaže, da ju je začel voditi šele župnik Janez Plevnik v začetku leta 1657, sočasno in v isti knjigi z zapisnikom duš.[16]

Statusi animarum ali zapisniki duš so po navodilih škofov postali na Slovenskem redna praksa šele v prvi polovici 19. stoletja,[17] pred tem pa jih srečamo redko in imajo večinoma skromnejšo vsebino. Zato je tem bolj presenetljivo, da je mozirski župnik Janez Plevnik takšno pastoralno evidenco sestavil tako zgodaj, že v šestem desetletju 17. stoletja. Natančnih motivov za njen nastanek ne poznamo, toda glede na vsebino so bili pastoralni. Plevnik je namreč pri posameznem župljanu poleg njegove starosti in družbenega statusa v hiši oziroma družini (starši, otroci, drugi sorodniki, posli in gostači) beležil samo, kdo je že prejel prvo obhajilo in birmo. Pri še nebirmanih osebah, ki so se bližale starosti za prejem tega zakramenta, je pogosto pustil prazen prostor za naknadni vpis podatka o birmanosti, kar pomeni, da je imel status animarum namen dopolnjevati. Statistične podatke je vsekakor potreboval tudi za poročanje škofiji oziroma stolnemu kapitlju. V ljubljanskem kapiteljskem arhivu je namreč iz tega obdobja ohranjena vrsta statističnih poročil posameznih župnij,[18] med njimi tudi mozirske prav za leto 1657. Iz nepodpisanega in nedatiranega sporočila, nastalega v naslednjem koledarskem letu[19] in napisanega s Plevnikovo roko, izvemo, da je župnija v tem letu štela 2270 duš. Spovedancev in obhajancev je bilo 1685, ostalih 592, sicer pa 86 krstov, 29 smrtnih primerov in 12 porok. Dragocen je podatek, da se je tisto leto iz župnije veliko ljudi izselilo, samo iz trga Mozirje več kakor 20.[20] Odseljene gre v zapisniku duš iskati med tistimi prečrtanimi osebami, za katere ob primerjavi z mrliško matično knjigo z večjo ali manjšo gotovostjo vemo, da niso umrli.

Preden se posvetimo vsebini Plevnikovega zapisnika, si oglejmo nekaj osnovnih podatkov o tem dolgoletnem mozirskem župniku. V njegovem statusu animarum so najprej popisane osebe, ki so prebivale v župnišču. Samega sebe je označil kot 50-letnega vikarja, s katerim poleg štirih poslov obeh spolov živita še dve sorodnici, 78-letna mati Elizabeta in njena 35-letna hči Neža, torej župnikova sestra. Kot je izpričal nekaj let pozneje, je bil po rodu Kranjec iz Kamnika, rojen novembra 1606.[21] Kot eden redkih duhovnikov svojega časa je sestavil izčrpen *curriculum vitae* (1663), kar dodatno priča o njegovi vestnosti. Izvemo, da ga je ljubljanski škof Tomaž Hren pri devetih letih vzel za pevca diskantista in da je pozno, star že 19 let, odšel na šolanje v ljubljanski jezuitski seminar (1625). Temu ustrezno je bil tudi v duhovnika posvečen šele v 30. letu. Kleriška posvečenja do diakonata je leta 1636 prejel od ljubljanskega škofa Scarlichija v Gornjem Gradu, mašniško posvečenje pa 22. marca istega leta v Gradcu od sekavskega škofa. Pred umestitvijo za mozirskega vikarja (župnika) 25. oktobra 1643 je služboval v Gornjem Gradu in Sv. Petru pod Sv. Gorami. V Mozirju je ostal skoraj četrt stoletja, do nenadne smrti 10. novembra 1668, ko mu je bilo 62 let.[22]

14 NŠAM, Župnija Mozirje, R 1664–1665 + PM 1657–1665. Vpisi porok se začenjajo 15. januarja 1657, vpisi pokopov pet dni pozneje, 20. januarja 1657, vpisi krstov pa 28. februarja 1664.

15 Prim. *Vodnik po matičnih knjigah*, str. XVII–XVIII.

16 S podobnim uvodom kot zapisnik duš (*Describtio statum animarum Anno 1657*) se začenjata mrliški in poročni del matične knjige (*Conscriptio Copulatorum incepta anno 1657*; *Descriptio defunctorum in 1657*), medtem ko krstni del nima uvoda, kar kaže, da gre za nadaljevanje že dolgo izgubljene knjige. Že leta 1877 I. Orožen poroča, da krstne matice segajo v leto 1664, poročne in mrliške pa v leto 1657 (Orožen, *Das Dekanat Oberburg*, str. 236).

17 Prim. *Vodnik po župnijskih arhivih*.

18 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 58/17, snopič Ljubljanska škofija.

19 O tem priča formulacija: *elapso anno*.

20 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 58/17, snopič Ljubljanska škofija, s. p. [1658].

21 Po objavi življenjepisa, ki ga je I. Orožen našel v ljubljanskem kapiteljskem arhivu: Orožen, *Das Dekanat Oberburg*, str. 222. – V prvi kamniški krstni matici, ki se začenja 6. avgusta 1622, v tem času ni krščencev s priimkom Plevnik (NŠAL, ŽA Kamnik, Matične knjige, R 1622–1642). Janezova sestra Neža je morala biti zadnji otrok v družini, rojena pred omenjenim datumom, verjetno še leta 1621.

22 Objava življenjepisa: Orožen, *Das Dekanat Oberburg*, str. 222–225. – Mrliška knjiga župnije Mozirje za čas Plevnikove smrti ni ohranjena. Podatek je povzet po Orožnu (prav tam, str. 225).

Status animarum je torej sestavil na začetku druge polovice župnikovanja, ko je bil tu že 13 let in je lahko dodobra spoznal svoje župljane. Da je popis župljanov res delo njegove roke in ne kaplana ali koga tretjega, potrjuje Plevnikov rokopis z avtogrami v isti matični knjigi pri vpisih krstov in porok. Zapisnik duš je s takšno latinsko oznako, kot status animarum, opredeljen tudi v naslovu (*Describtio statum animarum Anno 1657*), s čimer odpade vsak dvom o namembnosti popisa. Čas nastanka pa se zdi na prvi pogled vprašljiv, ker se nadaljuje z besedami: *Anno 1656 Die 1ma Januarii in opido*, vendar gre tu le za zapisovalsko napako. Datum 1. januar se vsekakor nanaša na leto 1657. Letnico 1656 je imel Plevnik v glavi še iz navade in se mu je preprosto pomotoma zapisala. Zapletenejše je vprašanje, do kdaj je v popisu župljanov beležil spremembe. Povedano drugače: kdaj so bile posamezne osebe prečrtane in kdaj dopisane nove? Takih primerov ni tako malo, pri čemer večkrat ni jasno, katere osebe je pripisal naknadno in katere je dodal oziroma vrinil že na začetku, med sestavljanjem popisa. Odtenek črnila ni vedno zanesljiv razlikovalni kriterij. Sprememba je najbolje zaznavna, kadar je staro ime prečrtano in zamenjano z novim, za kar je tipični primer menjava kaplanov. Prejšnji, prečrtani kaplan Jurij Zavratnik (št. 2)[23] je v Mozirju zadnjič izpričan 11. februarja 1657, novi, nadpisani Janez Filijaš pa 18. junija, oba v poročni matici.[24] Kaj se je zgodilo s prečrtanimi osebami, v nekaj primerih razkriva mrliška matica. Tako so Nežo Hajd iz trga (št. 13) pokopali že 1. februarja 1657, deset dni zatem, 11. februarja, pa Gregorja Košutnika (št. 34), prav tako iz trga, ki v zapisniku duš ni samo prečrtan, ampak je zaznamovan še s križcem. Prečrtani sta tudi Neža Starc (Starkla) (št. 6) in Elizabeta Pider (št. 22), ki sta, če sta res identični z umrlima osebama iz trga, preminili 29. decembra 1659 in 25. novembra 1660.[25] Črtanje umrlih vsekakor ni bilo dosledno, saj več oseb, za katere je potrjeno, da so umrle v letih od 1658 dalje, ni prečrtanih.[26] Med njimi je tudi župnikova mati Elizabeta Plevnik, pokopana 10. novembra 1660, kar še dodatno in najbolj neposredno potrjuje, da status animarum tedaj ni bil več v polni funkciji. Kolikor toliko redno črtanje umrlih in dopisovanje novih oseb – priseljenih in novorojenih – je po vsem sodeč prenehalo že v drugi polovici leta 1657. Plevnik tako, denimo, ni vpisal novorojenke Ane, hčerke Adama Hrašija (št. 21), ki je umrla 18. oktobra 1657, stara tri mesece, in se je potemtakem rodila julija. Je pa dopisal dvojčici Katarino in Elizabeto Hariš (št. 18), ki sta umrli 16. oziroma 20. oktobra 1658, po mrliški matici obe stari eno leto, vendar ju ni prečrtal. Poleg tega na nekaj mestih (št. 12, 30, 42 in 51) najdemo verjetno dopisanega otroka, starega eno leto, kar morda kaže na vpisovanje otrok, rojenih po 1. januarju 1657 in pripisanih v naslednjem letu 1658.

Mozirski status animarum, ki v izhodišču prikazuje stanje v začetku leta 1657, je torej po tem letu doživel le malo posegov, zato lahko imamo to letnico upravičeno ne le za začetno, ampak pogojno tudi za končno. Natanko določljiv je samo začetek vodenja: prvi dan v omenjenem letu.

Plevnik je svoj popis duš razdelil na štiri popisna območja, gospodinjstva znotraj vsakega pa oštevilčil od 1 dalje. Na prvem območju, naslovljenem kot trg (*in opido*), jih je navedel 71, a je najvišja številka zaradi dveh pomot pri oštevilčenju 59. Drugo območje s 141 gospodinjstvi (družinami) nima skupnega imena, priimki pa pričajo o tem, da je ležalo na levem bregu Savinje. Enako velja za tretje s 125 oštevilčenimi gospodinjstvi in zadnje, neoštevilčeno, ki ga je od drugega popisnega območja delil potok Libija (*Sequuntur trans fluvium Libiam*). Četrto, zadnje popisno območje je ležalo onstran Savinje (*Sequuntur trans fluvium Sauinam*), na njenem desnem bregu, in je obsegalo najmanj, le 32 oštevilčenih gospodinjstev. Na vsaki strani popisa najdemo tudi seštevek duš, vendar je ta skoraj vedno popravljen ali pa je prvotna številka nadomeščena z novo, upoštevaje nastale spremembe. Skupnega seštevka župnik Plevnik ni navedel.[27]

Vsebina prvega mozirskega zapisnika duš je skromna, kakršna je nasploh vsebina tovrstnih popisov pred 19. stoletjem. Znotraj posameznega

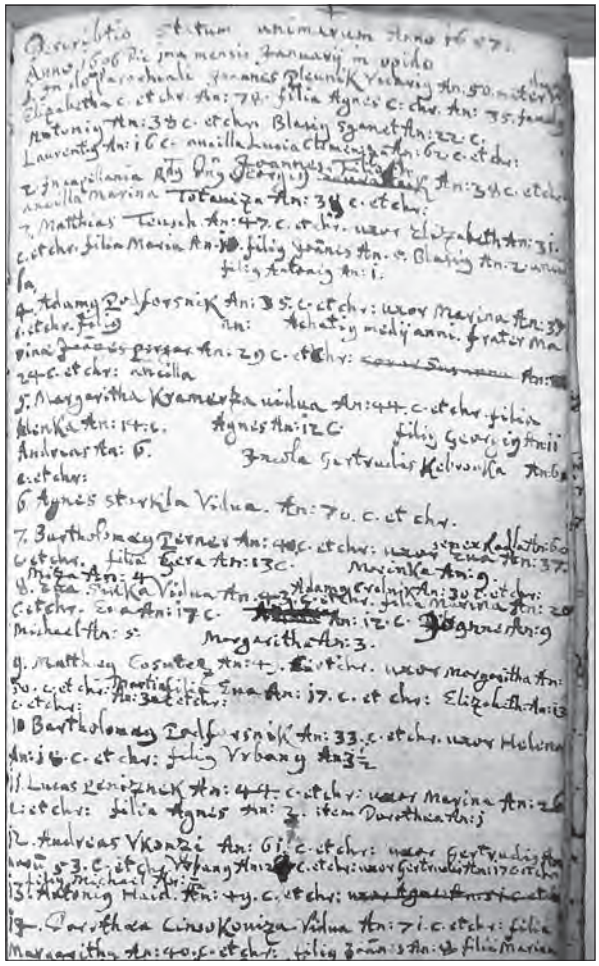
23 Številka v oklepaju se v vseh primerih nanaša na zaporedno številko gospodinjstva v zapisniku duš, zapisano v oglatem oklepaju.

24 Filijaša v Mozirju srečujemo samo slabo leto. V poročni matici je kot poročevalec zadnjič izpričan 23. aprila 1659, a ni rečeno, da ni kaplanoval še do leta 1662, ko se 9. januarja kot poročevalec prvič pojavi novi kaplan Primož Ostrožnik, ki je bil še leta 1661 kaplan v Gornjem gradu (SI PAM/1537 Slekovec Matej, Kartoteke: duhovniki 17. stoletje, karton št. 1322, Ostrožnik Primož).

25 Starosti pravkar navedenih in drugih Mozirjanov se v mrliški knjigi za nekaj let razlikujejo od starosti v statusu animarum, kar ne preseneča, saj so pokojnikovo starost ob smrti navedli svojci, ki o njej pogosto niso bili dobro poučeni, medtem ko so podatke za status animarum dali živeči župljani sami. Razlike v številu let primerjaj za vsakega posameznika v opombah v objavi zapisnika duš.

26 Gl. opombe v objavi zapisnika duš. Mrliška matica 1657–1665 se konča 23. novembra 1665, naslednja ohranjena matica pa se začenja šele leta 1689.

27 Praprotnik navaja skupno število prebivalcev župnije 2267, od tega brez trga 1944 (Osrednja knjižnica Mozirje, Praprotnik, Trška kronika Mozirja, s. p.).

Začetek mozirskega zapisnika duš.

gospodinjstva, ki ga lahko enačimo s hišo, so ob družinskem poglavarju ali vdovi navedeni člani gospodinjstva, vsak posebej opredeljen s statusom oziroma (sorodstvenim) razmerjem do glave družine. Pri posamezni osebi so poleg imena (in priimka) še trije podatki: starost ter zabeležki, katera oseba je bila obhajana in birmana. Prav starost omogoča razumevanje okrajšav *c.* (*communicatus*/*a*) in *chr.* (*chrismatus*/*a* = maziljen) ter razlog za njuno odsotnost pri mlajših otrocih, ki še niso prejeli prvega obhajila. Poklicne oznake najdemo le pri duhovnikih, hlapcih, deklah in pastirjih, medtem ko jih žal ni pri družinskih poglavarjih in članih. Tako ne vemo, pri kateri hiši so se ukvarjali z obrtjo in s katero, kakor tudi ne, kdo od moških hišnih poslov, hlapcev (*famulus*), bi bil lahko obrtni pomočnik, če sploh kdo. Posebna socialna oznaka je gostač (*incola*), pri čemer so moški gostači dosledno opredeljeni tudi s priimkom, gostačke pa največkrat samo z osebnim imenom, tako kot nimajo priimkov posli. Osebno ime in podatek o starosti manjkata pri redkih osebah, le tu in tam pri poslu ali (majhnem) otroku. Žal podatka za nikogar ni mogoče preveriti, niti za najmlajše, saj se prva mozirska krstna matica začenja šele sedem let za zapisnikom duš. Točen datum rojstva poznamo iz drugega vira edinole za kaplana Jurija Zavratnika (Zavernika),[28] mesec rojstva brez dneva pa še za župnika Janeza Plevnika iz njegovega lastnega pričevanja.[29]

TRG MOZIRJE PO STATUSU ANIMARUM

Objava zapisnika duš za trg Mozirje je tehnično nekoliko prirejena. Prvotnemu oštevilčenju gospodinjstev (1–59) je na levem robu v oglatih oklepajih dodano novo oštevilčenje – [1]–[79] –, ker se je župnik Plevnik dvakrat uštel. Najprej je za številko 33 pomotoma nadaljeval s številko 24, nato pa se mu je zapisala še podvojena številka 35. Trških gospodinjstev je bilo tako dejansko 71 ali 12 več od njegovega seštevka.

Latinsko besedilo popisa, vključno z osebnimi imeni in priimki, je poslovenjeno in priimki izpisani z verzalkami, pri čemer je v okroglem oklepaju dodano še izvirno besedilo. Kjer se je pri slovenjenju lastnih imen pojavila zadrega, sta navedeni obe možni obliki, na primer Sečnik/Šečnik. Brez navajanja latinskega besedila – razen na samem začetku popisa – so slovenjeni podatki o starosti ter prejemu obhajila in birme (zakramenta sta okrajšana kot *obh.* in *birm.*). V oglatem oklepaju so dodana pojasnila: dopisano, *prečrtano*, *vrinjeno* idr. Navedba, da je določena oseba dodana, ni povsem zanesljiva, ampak je lahko plod objaviteljeve subjektivne presoje. Tudi statusne ter sorodstvene oznake oseb, kakor sin, hči, hlapec, dekla idr., so po potrebi dodane v oglatem oklepaju, pri čemer mestoma prav tako ni izključeno napačno sklepanje. Kjer beseda ali del besede zaradi zabrisanosti nista z gotovostjo ugotovljiva, je dodan vprašaj.

Okrajšavi:
obh. = obhajan/obhajana
birm. = birman/birmana

28 Po izkazu o zakonskem rojstvu, ki ga je predložil kot kleriški kandidat, se je rodil 22. aprila 1628 v župniji Vransko (Žnidaršič Golec, *Kapiteljski arhiv Ljubljana*, str. 163). Glede na to, da mu je stiška cisterca podelila mizni naslov leta 1653 (prav tam, str. 167), je starost 38 let v mozirskem zapisniku duš nedvomno napačna in bi se morala glasiti 28 ali 29 let.

29 Po objavi njegovega življenjepisa: Orožen, *Das Dekanat Oberburg*, str. 222.

	Opis stanja duš leta 1657 (*Describtio statum animarum Anno 1657*) **Leta 1656, dne 1. januarja v trgu (Anno 1656 Die 1ma mensis Januarij in opido)**
[1]	1. V župnišču (*In domo Parochiali*) Janez PLEVNIK vikar, 50 let (*Joannes Pleunik Vicarius An. 50*); gospodova mati Elizabeta (*mater Dni Elizabetha*),[30] obh. in birm. (*c. et. chr.*), 78 let; hči [Elizabetina] Neža (*filia Agnes*), obh. in birm. (*c: chr:*) 35 let; hlapec (*famulus*) Anton (*Antonius*), 38 let, obh. in birm.; [hlapec] Blaž ZGANET (*Blasius Sganet*), 22 [let], obh. (*c.*); [hlapec] Lovrenc (*Laurentius*), 16 let, obh. (*c.*); dekla Lucija KLEMENICA (*ancilla Lucia Clemeniza*), 62 let, obh. in birm. (*c. et chr:*).
[2]	2. V kaplaniji (*In capellania*) častiti gospod Jurij ZAVRATNIK (*Rdus Dnus Georgius Sauratnik*), 38 let, obh. in birm. (*c., et chr.*) [prečrtan, nadpisano Janez FILIJAŠ (*Joannes Filiasch*)];[31] dekla (*ancilla*) Marina TOTAVICA (*Marina Totauiza*), 38 let, obh. in birm. (*c. et chr.:*).
[3]	3. Matija TEVŽ (*Matthias Teusch*), 47 let, obh. in birm.; žena Elizabeta (*uxor Elizabeth*), 31 let, obh. in birm.; hči Marija (*filia Maria*), 10 let; sin Janez (*filius Joannes*), 5 let; [sin] Blaž (*Blasius*), 2 leti;[32] dekla (*ancila*) [brez drugih podatkov]; sin Anton (*Antonius*), 1 leto.
[4]	g4. Adam PODFORŠNIK (*Adamus Podforsnik*), 35 let, obh. in birm.; žena Marina (*uxor Marina*), 37 let, obh. in birm.; sin (*filius*) _____, __ let (*An:*); [sin] Ahac (*Achatius*), pol leta (*medij anni*);[33] [prečrtan] Marinin brat Janez PERGAR (*frater arinae Joannes Pergar*), 29 let, obh. in birm.; [prečrtana] [Marinina] sestra Suzana (*soror Susanna*), 24 let, obh. in birm.; dekla [brez drugih podatkov].
[5]	5. Marjeta KRAMERCA, vdova (*Margaritha Kramerza vidua*), 44 let, obh. in birm.; hči Alenka (*filia Alenka*), 14 let, obh.; [hči] Neža (*Agnes*), 12 let, obh.; sin Jurij (*Georgius*), 11 let; [sin] Andrej (*Andreas*), 6 let; gostačka (*Incola*) Jera KEBROVKA (*Gertrudis Kebrouka*), 61 let, obh. in birm.
[6]	6. Neža STARKLA, vdova (*Agnes Starkla Vidua*), 70 let, obh. in birm.[34]
[7]	7. Jernej PERNER (*Bartholomaeus Perner*), 40 let, obh. in birm.; žena Eva (*Eua*), 37 let, obh. in birm.; [naknadno nadpisana] starka Radla (*senex Radla*), 60 let; hči Jera (*Gera*), 13 let, obh.; [hči] Marinka (*Marinka*), 9 let; [dopisana] [hči] Mica (*Miza*), 4 leta.
[8]	8. Eva SIVKA (*Eua Siuka*), vdova (*vidua*), 43 let, obh. in birm.; [nadpisan] Adam KRALNIK (*Adamus Cralnik*),[35] 30 let, obh. in birm.; hči Marina (*Marina*), 20 let, obh. in birm.; [hči] Eva (Eua), 17 let, obh.; [prečrtana] [hči] Marija (*Maria*), 12 let, obh.; [sin] Janez (*Joannes*) [spodaj prečrtano: *filius*], 9 let; [sin] Mihael (*Michael*), 5 let; [hči] Marjeta (*Margaritha*), 3 leta.
[9]	9. Matevž KOŠUTEC (*Mathaeus Kosutez*), 49 let, obh. in birm.; žena Marjeta (*Margaritha*), 50 let; [vrinjen] Martin (*Martin*), 30 let, obh. in birm.; Eva (Eua), 17 let, obh. in birm.; [hči] Elizabeta (Elizabeth), 13 let, obh. in birm.
[10]	10. Jernej PODFORŠNIK (*Bartholomaeus Podforsnik*), 33 let, obh. in birm.; žena Helena, 18 let (sic!), obh. in birm.; sin Urban (*Vrbanus*), 1 leto in pol [popravljeno: 3 leta in pol].
[11]	11. Luka PENIČNIK (*Lucas Peniznek*), 44 let, obh. in birm.; žena Marina (Marina), 26 let, obh. in birm.; hči Neža (Agnes), 2 leti [popravljeno: 3]; hči Doroteja (*Dorothaea*), 1 leto.
[12]	12. Andrej V KONCI (*Andreas Vkonzi*), 61 let, obh. in birm.; žena Jera (*Gertrudis*), 53 let, obh. in birm.; [sin] Urban (*Vrbanus*), 26 let, obh. in birm.; [morda dopisana] žena Jera (*Gertrudis*), 17 let,[36] obh. in birm.; [dopisan] sin Mihael (*Michael*), pol leta.
[13]	13. Anton HAJD (*Antonius Haid*), 49 let, obh. in birm.; [prečrtana] žena Neža (*Agnes*), 51 let,[37] obh. in birm.
[14]	14. Doroteja ČINŽOKOVICA (*Dorothaea Cinsokouiza*), vdova, 71 let, obh. in birm.; hči Marjeta (*Margaritha*), 40 let, obh. in birm.; [Marjetin] sin Janez (*Joannes*), 8 let; hči Marina (*Marina*), 4 leta; mož [Marjetin] (*maritus*) Valentin (*Valentinus*),[38] 36 let, obh. in birm.
[15]	15. Adam PERNOS (*Adamus Pernoſs*), vdovec, 65 let, obh. in birm.; sin Mihael (*Michael*), 30 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 28 let, obh. in birm.; hči Uršula (*Vrsula*), 2 meseca.
[16]	16. Jurij KOSEC (*Georgius Koſsez*), 55 let, obh. in birm.; žena Neža (*Agnes*), 42 let, obh. in birm.; hči Marjeta (*Margreta*) [spodaj prečrtano: *Mariana*], 5 let.

30 Po mrliški matici je umrla 10. novembra 1660 in bila pokopana naslednji dan. Navedena ni njena starost, ampak življenjske postaje – poročena pri 30-ih, poročena 36 let in vdova 26 let – , ki dajejo skupaj 92 let, kar je preveč glede na Plevnikovo navedbo, da je mati v začetku leta 1656 imela 78 let. Novembra 1660 je bila potemtakem v 83. letu, Plevnik pa se je v mrliški matici pri eni od številk očitno uštel za 10 let.

31 Zavratnik je v poročni matici zadnjič izpričan 11. februarja 1657, Filijaš pa prvič 18. junija istega leta.

32 Blaž, sin Matije Tevža, je bil pokopan 11. novembra 1661, po mrliški matici star pet let.

33 Ahac, sin Adama Podforšnika, je bil pokopan 12. oktobra 1661, po mrliški matici star štiri leta in pol.

34 Pokopana 29. decembra 1659 (*Agnes Starkla*), po mrliški matici stara 78 let.

35 Lahko bi bil vdovin drugi mož. V mozirski poročni matici, ki se začne 15. januarja 1657, ni njune poroke.

36 Poroke ni v mozirski poročni matici, ki se začne 15. januarja 1657.

37 Pokopana 1. februarja 1657 (*Agnes Haidin ex oppido*), po mrliški matici stara okoli 60 (!) let.

38 V poročni matici ni njune poroke.

[17]	17. Jakob SEČNIK/ŠEČNIK (*Jacobus Sheznik*), 45 let, obh. in birm.; žena Uršula (*Vrsula*), 46 let, obh. in birm., [prečrtan] sin Janez (*Joannes*), 19 let,[39] obh. in birm.; [sin] Matija (*Matthias*), 12 let; hči Marina (*Marina*), 8 let.
[18]	18. Jakob HARIŠ (*Jacobus Harrisch*), 49 let, obh. in birm.; sestra Neža (*soror Agnes*), 35 let, obh. in birm.; žena Doroteja (*Dorotha[e]a*), 36 let, obh. in birm.; sin Andrej (*Andreas*), 5 let; [sin] Anton (*Antonius*), 1 leto; [dopisani] dvojčici (*bimula[e]*) Katarina in Elizabeta (*Catharina et Elizabetha*).[40]
[19]	19. Jernej PIŠAREN (*Bartholoma[e]us Pisharen*), 61 let, obh. in birm.; žena Eva (*Eua*), 42 let, obh. in birm.; hči Marija Katarina (*Maria Catharina*) 1 leto; dekla (*Ancilla*) Marina (*Marina*), 52 let, obh. in birm.; [dopisan] sin Anton (*Antonius*), otrok (*infans*); [dopisana] hči starega [Jerneja Pišarna] (*filia senis*) Marjeta (*Margaritha*), 14 let. Prav tako (*Item*) sin Jakob (*Jacobus*), 26 let, obh. in birm.; žena Elizabeta (*Elizabetha*), 25 let, obh. in birm.; sin Janez (*Joannes*), 2 leti in pol, [sin] Adam (Adamus), 1 leto, dekla (*ancilla*) Marjeta (*Margaritha*), 11 let.
[20]	20. Gregor KRIEGL (*Gregorius Kriegll*), 36 let, obh. in birm.; žena Uršula (*Vrsula*), 41 let, obh. in birm.; sin Andrej (*Andreas*), 3 leta; [prečrtana] Eva (*Eua*) 30 let, obh. in birm. [dopisani] Marina ROZONIČNICA (*Marina Rosonizniza*) 56 let, obh. in birm.;[41] hči Jera (*Gertrudis*), 25 let.
[21]	21. [cela družina prečrtana] Adam HRAŠI (*Adamus Hrasch...*);[42] 31 let, obh. in birm., žena Marija (*Maria*), 21 let, obh. in birm.; [dopisan] sin N. (*filius N.*), hči Marinka (*Marinka*), 7 let; hči Katarina (*Catharina*), 5 let, [hči] Barbara, 1 leto, hlapec Gregor (*famulus Gregorius*), 28 let, obh. in birm.; [hlapec] Viljem (*Wilhelmus*), 17 let, obh.; dekla Katarina (*ancilla Catharina*), 18 let, obh.; [dekla] Eva (*Eua*), ___ let.
	94[43]
[22]	22. Simon PIDER [Bider] (*Simon Pider*), 30 let, obh. in birm.; žena Elizabeta (*Elizabetha*), 24 let, obh. in birm.; hči Marina (*Marina*), 1 leto; [prečrtana] mati Elizabeta (*mater Elizabetha*), 51 let, obh. in birm.[44] [Dopisani:][45] gostač Janez STRNAD (?) (*Incola Joannes Strnad ?*), 58 let, obh. in birm.; [žena] Jera (*Gera*), 32 let, obh. in birm.; hči Ana (*Anna*), 2 leti in pol; [hči] Uršula (*Vrsula*), pol leta.
[23]	23. Tobija PLEVNIK (*Tobias Pleunik*), 52 let, obh. in birm.; žena Barbara (*Barbara*), 37 let, obh. in birm.; hči Marija (*Maria*), 15 let, obh. in birm.; sin Jurij (*Georgius*), 13 let, obh. in birm.; [sin] Janez (*Joannes*), 6 let; [hči] Helena (*Helena*), 3 leta; [dopisan] hlapec Jurij (*Georgius*), 30 let, obh. in birm. [prečrtana družina] gostač (*Incola*) Urban JEZERČNIK (*Vrbanus Jeserznik*), 23 let, obh. in birm.; žena Jera (*Gertrudis*), 16 let, obh. in birm.
[24]	24. Jera SEVŠICA (*Gertrudis Seusiza*), vdova, 59 let, obh. in birm., [prečrtan] Franc STRADEŽ (?) (*Franciscus Stradesch ?*), 31 let, obh. in birm., [nadpisan] Jurij JAKŠE (*Georgius Jakse*), 51 let, obh. in birm.; dekla (*Ancilla*) Marina (*Marina*) ___ let, obh. in birm. [hlapec?] Tomaž (*Thomas*), 30 let, obh. in birm.; [dekla?], Jera (*Gertrudis*) 16 let, obh. in birm., [dopisana in prečrtana] [dekla] Jera (*Gera*), 17 let, obh. in birm, [prečrtani vsi] gostač (*Incola*) Janez ZVER (*Joannes Swer*), ___ let; žena Jera (*Gertrudis*), 31 let, obh. in birm.; hči Ana (*Anna*), 2 leti in pol; [hči] Uršula (*Vrsula*), otrok (*infans*).
[25]	25. Andrej GALEJNA (*Andreas Galleina*), 47 let, obh. in birm.; žena Neža (*Agnes*), 39 let, obh. in birm. Gostač (*Incola*) Janez HARIH (*Joannes Harrich*), 41 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 25 let, obh. in birm.; [prečrtan] sin Franc (*Franciscus*), 8 let; [hči] Jera (*Gertrudis*), 1 leto [popravljeno: 3]; [sin] Filip (*Philipus*), 5 let, [prečrtan] sin Andrej (*Andreas*), 6 let; [sin] Mihael (*Michael*), 1 leto in pol. Gostač (*Item*) Filip KATNIK (*Philippus Kattnik*), 39 let, obh. in birm.; žena Jera (*Gertrudis*), [njeno ime zamenjano z Marina (*Marina*)] 31 let, obh. in birm.; [prečrtana] hči Ana (*Anna*), 2 leti in pol; sin Jernej (*Bartholoma[e]us*), 2 leti in pol; [hči] Neža (*Agnes*), otrok (*infans*).
[26]	26. [prečrtana] Jera GOSTEČNICA (*Gertrudis Gostezniza*), [nadpisano: *Barbara*], 51 let, obh. in birm.
[27]	27. Štefan MARČINKO (*Stephanus Marzinko*), 55 let, obh. in birm.; žena Uršula (*Vrsula*), 51 let, obh. in birm.; [prečrtan] sin Lovrenc (*Laurentius*), 20 let, obh.; hči Marina (*Marina*), 17 let, obh.
[28]	28. Janez ORLIC/ORLIČ (*Joannes Orliz*), 47 let, obh. in birm.; žena Neža (*Agnes*), 28 let, obh. in birm.; sin Gašper (*Casper*), 3 leta; hči Elizabeta (*Elizabetha*), otrok '(*infans*); [prečrtano] dekla (*ancilla*); [sin] Jurij (*Georgius*), 5 let.

39 Janezove domnevne smrti ni v mrliški matici.

40 Katarina je bila pokopana 16. oktobra 1658, Elizabeta pa 20. oktobra, obe sta navedeni kot hčerki Jakoba Hariša, stari eno leto. Potemtakem sta se rodili leta 1657.

41 Vdova Marina Rozoničnica je umrla 15. maja 1662, po mrliški matici stara okoli 65 let.

42 Zabrisano zaradi packe. Celoten priimek Hraši (*Hrashi*) je razviden iz mrliške matice ob hčerkini smrti: 18. oktobra 1657 je umrla *Anna filia Adami Hrashi*, stara tri mesece, ki ni pripisana v statusu animarum.

43 Plevnikov seštevek prve strani.

44 Pokopana 25. novembra 1660 (*Elisabetha Pidrouka*), po mrliški matici stara 45 let (delno zabrisano). V župniji po statusu animarum ni drugih Bidrov, glede na starost pa ni nujno ta oseba. Lahko bi bila tudi tašča Simona Bidra in bi imela drug priimek.

45 Ker je gostačevo ime zapisano nad prečrtanim imenom Elizabete Pider, se je njegova družina očitno priselila po njeni smrti.

[29]	29. Doroteja USARICA (*Dorothea Uſsariza*), vdova, 50 let, obh. in birm.; hči Marinka (*Marinka*), 14 let, obh.
[30]	30. Janez WOLF (*Joannes Wolff*), 34 let, obh. in birm.; žena Eva (*Eua*), 30 let, obh. in birm.; sin Janez (*Joannes*), 8 let; [sin] Andrej (*Andreas*), 6 let; [prečrtan] hlapec (*famulus*) Jurij (*Georgius*), 25 let, obh. [ne tudi birm.!]; dekla Uršula (Vrsula), 40 let, obh. in birm.; dekla (*Item*) Uršula (*Vrsula*) [popravljeno: Ana (*Anna*)], 14 let; [dopisana] hči Ana (*Anna*), 1 leto.
[31]	31. Jurij PIŠOREN (*Georgius Pishoren*), 46 let [popravljeno: 56], obh. in birm.; žena Marjeta (*Margaritha*), 44 let, obh. in birm.; sin Janez (*Joannes*), 10 let [popravljeno: 20], obh. in birm.; hči Ana (*Anna*), 14 let [popravljeno: 15], obh. in birm.; hči Marinka (Marinka), 4 leta; [prečrtana] dekla (*Ancilla*) Marina (*Marina*), 25 let, obh. in birm.; pastir (*pastor*) Gašper (*Casparus*) [popravljeno: Janez (*Joannes*)], 13 let, obh.
[32]	32. Jakob SENKO (*Jacobus Senko*), 45 let, obh. in birm.; žena Marjeta (*Margaritha*), 21 let, obh. in birm.; hči Marija (*Maria*), 1 leto.
[33]	33. Matija SIREC (*Matthias Sirez*), 46 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 35 let, obh. in birm.; sin Matija (*Matthias*), 10 let, obh.; hči Jera (*Gertrudis*), 13 let, obh.; sin (*Item*) Janez Krstnik (*Joannes Baptista*), 1 leto in pol; hlapec (*famulus*) Anton (*Antonius*) [popravljeno: Martin (*Martinus*)], 24 let, obh. in birm.
[34]	24.[46] Gregor KOŠUTNIK (*Gregorius Koshuttnik*) [prečrtan in nadpisan znak +],[47] 57 let, obh. in birm.; žena Marjeta (*Margaritha*), 61 let, obh. in birm.; sin Filip (*Philippus*), 41 let, obh. in birm.; dekla Doroteja (*ancilla Dorothea*), 43 let, obh. in birm.
[35]	25. Simon BUKOVČNIK (*Simon Wukouznik*), 45 let, obh. in birm.; žena Suzana (*Susanna*), 32 let, obh. in birm.; sin Martin (*Martinus*), 6 let; [prečrtana] hči Špelica (*Speliza*), 4 leta; [hči] Marjeta (*Margaritha*), pol leta; [prečrtan] hlapec (*famulus*) Luka (*Lucas*), 28 let [brez drugih podatkov], [prečrtana] dekla (*ancilla*) Eva (*Eua*), 17 let, obh.
[36]	26. Gregor ŽNIDER STOPAR (*Gregorius Snider Stopper*), 51 let, obh. in birm.; žena Neža (*Agnes*), 41 let, obh. in birm.; hči Katarina (*Catharina*), 17 let, obh. in birm.
[37]	27. Valentin PIŠOREN (*Valentinus Pishoren*), 30 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 22 let, obh. in birm.; hči Marina (*Marina*), 2 leti [popravljeno iz: *unius anni*], [dopisana] dekla Uršula (*Vrsula*), 12 let, obh. Gostačka (*Incola*) Majda PRISLANKA (*Maigda Prislanka*), vdova, 67 let, obh. in birm.
[38]	28. Adam JAKOPIN (*Adamus Jacopin*), 52 let, obh. in birm.; žena Marjeta (*Margaritha*), 54 let, obh. in birm.; sin Anton (*Antonius*), 13 let, obh.
[39]	29. Simon BERLOŽNIK (*Simon Werlosnik*), 58 let, obh. in birm.; žena Magdalena (*Magdalena*), 48 let, obh. in birm.; sin Ožbolt (*Osbaldus*), 19 let, obh.; [sin] Janez (*Joannes*), 13 let, obh.; [sin] Gregor (*Gregorius*), 9 let; [dopisana] dekla (*ancilla*) [brez drugih podatkov].
[40]	30. Mihael CRIVIČ (*Michael Crivitsch*), 42 let, obh. in birm.; žena Marjeta (*Margaritha*), 42 let, obh. in birm.; hči Marjeta (*Margaritha*), 6 let in pol, otrok (*infans*) Marina (*Marina*). gostačka (*incola*) Marjeta (*Margaritha*), 72 let, obh. in birm.
[41]	31. Adam HRAŠEN (*Adamus Hrashen*), 32 let, obh. in birm.; žena Marija (*Maria*), 22 let, obh. in birm.; hči Marija (*Maria*), 10 let; [prečrtana] [hči] Katarina (*Catharina*), 7 let; [hči] Barbara (*Barbara*), 2 leti; hlapec (*famulus*) Gregor (*Gregorius*), 29 let, obh. in birm.; [hlapec] Viljem (*Wilhelmus*), 18 let, obh.; dekla, sestra Marije, Katarina (*ancilla soror Mariae Catharina*), 19 let, obh. in birm.; [dekla] Marina (*Marina*), 20 let, obh.
[42]	32. Janez PRESEKIUS (*Joannes Presekius*), 42 let, obh. in birm.; žena Katarina (*Catharina*), 32 let, obh. in birm.; hči Marina (Marina), 7 let; hči (*Item*) Katarina (*Catharina*), 4 leta; [dopisan] sin Gregor (*Gregorius*), 1 leto.
	106[48]
[43]	33. Martin APAT (*Martinus Apat*),[49] 55 let, obh. in birm.; žena Marjeta (*Margaritha*), 62 let, obh. in birm.; sin Jurij (*Georgius*), 22 let, obh. in birm.; žena Elizabeta (*Elizabetha*), 25 let; obh. in birm.; sin Mihael (*Michael*), 1 leto in pol.
[44]	34. Adam VIVODA (*Adamus Vivoda*), 52 let, obh. in birm.; žena Magdalena (*Magdalena*), 45 let, obh. in birm.; sin Adam (*Adamus*), 21 let, obh.; hči Marina (*Marina*), 19 let, obh.
[45]	35. Tomaž MULE (*Thomas Mulle*), [vdovec], 49 let, obh. in birm.;[50] sin Matija (*Matthias*), 25 let, obh. in birm.; [sin] Janez (*Joannes*), 16 let, obh. in birm.; [prečrtan] Gregor (*Gregorius*), 13 let, obh.; hči Elizabeta (*Elizabetha*), 18 let, obh. in birm.; dekla Špela (*Spela*), 30 let, obh. in birm.
[46]	35. Jakob KERNIC (*Jacobus Kerniz*), 42 let, obh. in birm.; žena Marjeta (*Margaritha*), 42 let, obh. in birm.; hči Marina (*Marina*), 20 let, obh.; [hči] Katarina (*Catharina*), 12 let, obh.; [sin] Janez (*Joannes*), 4 leta.

46 Zapisovalec se je zmotil pri številčenju in napaka se vleče do konca.

47 Po mrliški matici je bil Gregor Košutnik iz trga (*Gregorius Koshutnik ex oppido*) pokopan 11. februarja 1657, star približno 64 let.

48 Plevnikov seštevek druge strani.

49 Tržan Martin Apat je umrl 8. aprila 1658, po mrliški matici star okoli 60 let.

50 Tržan Tomaž Mule je umrl 25. januarja 1660, po mrliški matici star okoli 53 let.

[47]	36. Adam SAMABOR (*Adamus Samabor*), 50 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 30 let, obh. in birm.; [prečrtana] hči Marina (Marina), 16 let, obh. in birm.; [prečrtan] [sin] Adam (*Adamus*), 6 let; [hči] Marjeta (*Margaritha*), 4 leta; [hči] Neža (*Agnes*), 2 leti. Gostačka (*Incola*) Marjeta (*Margaritha*), 36 let, obh. in birm.; hči Agata (*Agatha*), 1 leto.
[48]	37. Jurij NAVODNIK (*Georgius Navodnik*), 52 let, obh. in birm.; žena Uršula (*Vrsula*), 45 let, obh. in birm.; hči Eva (*Eua*), 24 let, obh. in birm.; sin Jurij (*Georgius*), 10 let; [hči] Marica (*Mariza*), 4 leta.
[49]	[brez št.] Jurij HARIH (*Georgius Harrih*), 34 let, obh. in birm.; žena Katarina (*Catharina*), 39 let, obh. in birm.; sin Jurij (*Georgius*), 6 let; [sin] Matija (*Matthias*), 3 leta.
[50]	38. Mihael HARIH (*Michael Harrich*), 34 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 38 let, obh. in birm.; hči Eva (*Eua*), 10 let; [sin] Janez (*Joannes*), 1 leto in pol.
[51]	39. Andrej USAR (*Andreas Vſar*), 44 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 39 let, obh. in birm.; sin Adam (*Adamus*), 16 let, obh.; [sin] Janez (*Joannes*), 13 let, obh.; [sin] Matija (*Matthias*), 11 let, obh.; [sin] Jakob (*Jacobus*), 5 let in pol; [hči] [dopisana in prečrtana] Ana (*Anna*), 1 leto.[51]
[52]	40. Adam CELINŠEK (*Adamus Zhelinsek*), 50 let, obh. in birm.; žena Uršula (*Vrsula*), 45 let, obh. in birm. [prečrtana] gostačka (*Incola*) Špela (*Spela*), 50 let, obh. in birm.: pastir (*pastor*) Jurij (*Georgius*), 9 let.
[53]	41. Matija ZDEŠNIK (*Matthias Zdesnek*), 42 let, obh. in birm.; žena Neža (*Agnes*), 44 let, obh. in birm.; hči Eva (*Eua*), 14 let, obh.; [hči] Marinka (*Marinka*), 7 let; sin Andrej (*Andreas*), 12 let, obh.
[54]	42. Primož ŠOLENC (*Primus Sholenz*), 38 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 32 let, obh. in birm.
[55]	43.[52] Tomaž VRABEC (*Thomas Vrabez*), 52 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 42 let, obh. in birm.; sin Janez (*Joannes*), 15 let, obh.; hči Elizabeta (*Elizabetha*) [popravljeno: Zanka (*Sanka*)], 12 let, obh.
[56]	44. Urban VAVPOT (*Vrbanus Vaupot*), 52 let, obh. in birm.; žena Elizabeta (*Elizabetha*), 43 let, obh. in birm.; sin Filip (*Philippus*), 10 let; [hči] Marinka (*Marinka*), 4 leta in pol; [hči] Radegunda (*Radigund*), 1 leto in pol.
[57]	45. Marina PERNELA (*Marina Pernella*), vdova, 62 let, obh. in birm.; hči Marjeta (*Margaritha*), 24 let, obh. in birm.; [vrinjena dopisana gostaška družina] gostač (*Incola*) Simon PAPEŽ (*Simon Papesh*), 38 let; obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 40 let; otrok Marinka (*infans Marinka*).
[58]	46. Lovrenc KALCE (*Laurentius Kalze*), 32 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 26 let, obh. in birm.; sin Martin (*Martinus*), 3 leta in pol; otrok Anton (*infans Antonius*); [prečrtana] dekla Marinka (*Marinka*), 10 let, obh.
[59]	47. Jakob GLASER (*Jacobus Glaſser*), 32 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 29 let, obh. in birm.; sin Janez (*Joannes*), 7 let; [sin] Matija (*Matthias*), 3 leta; [dopisan] otrok Blaž (*Blasius infans*) starka vdova (*senex Vidua*) Alenka (*Alenka*), 67 let, obh. in birm.
[60]	48. Tomaž PEČNIK FERKER [brodnik] (*Thomas Peznek Ferker*), 33 let, obh. in birm.; žena Uršula (*Vrsula*), 26 let, obh. in birm.; otrok Elizabeta (*infans Elizabetha*), 1 leto in pol; [dopisan] otrok Marina (*infans Marina*), [dopisana in prečrtana] dekla (*Ancilla*) Marjeta (*Margaritha*), 24 let, obh. in birm.; [dopisana] gostačka (*Incola*) Uršula (*Vrsula*), 50 let, obh. in birm.
[61]	49. Matevž ČUVAN (*Matha[e]us Zuuan*), 52 let, obh. in birm.; žena Jera (*Gertrudis*), 45 let, obh. in birm.; sin Anton (*Antonius*), 28 let, obh. in birm.; Filip (*Philippus*), 16 let, obh.; [hči] Jera (*Gertrudis*), 20 let, obh. in birm.; [prečrtan] [sin] Gašper (*Casparus*), 9 let, obh.
[62]	50. Andrej KOLAR (*Andreas Kollar*), 62 let, obh. in birm.; žena Marjeta (*Margaritha*), 57 let, obh. in birm.
[63]	51. Filip MAURER (*Philippus Maurer*), 57 let, obh. in birm.; [prečrtana] žena Jera (*Gertrudis*), 62 let, obh. in birm.
[64]	52. Andrej KRAJNIC (*Andreas Crainiz*), 37 let, obh. in birm.; [prečrtana in nadpisani križci] žena Marjeta (Margaritha), 44 (?)[53] let, obh. in birm.; [prečrtan] sin Matija (*Mathia*), 15 let, obh.; [nadpisan] otrok Gašper (*infans Casparus*);[54] otrok (*infans*) Marinka, 2 leti; mati (*mater*) Marta (*Martha*), 85 let, obh. in birm.
[65]	53. Lenart DANIJELIČ (*Leonardus Danielitsch*), 50 let, obh. in birm.; žena Marina (Marina), 52 let, obh. in birm.; hči Marina (*Marina*), 15 let, obh.

51 Zelo verjetno je Ana identična z deklico Ano, ki je umrla 29. avgusta 1661, po mrliški matici stara pet let. Njen priimek je sicer zapisan kot Glaser (*Glasser*), pri tem pa je pomenljivo dvoje: prvič, da naj bi bila Ana hči trškega sodnika, gospoda Andreja Glaserja (*puella Anna Dni Andreae Glasser Judicis oppidi filia 5 An.*), in drugič, da v zapisniku duš ne srečamo nikogar s tem priimkom. Zdi se malo verjetno, da bi bil leta 1661 komaj priseljeni Andrej Glaser lahko že na čelu trga kot izvoljeni trški sodnik. Po vsej verjetnosti je zapis *Glasser* napaka, nastala zaradi zvočne podobnosti s priimkom Usar. Umrla deklica bi bila tako Ana Usar, ki je v zapisniku duš dopisana in prečrtana, glede na navedbo starosti v mrliški matici pa se je rodila leta 1656.

52 Na tem mestu je prečrtano: *Vrbanus Vaup*. Zapisovalec se je zmotil pri zaporedju. Urban Vavpotič je namreč družinski poglavar naslednje družine.

53 Vprašljiva je druga številka 4, ki je v popisu popravljena.

54 Ime *Casparus* se ponovi tudi pod prečrtanim Matijo.

[66]	54. Valentin KRALJ (*Valentinus Kraill*), 32 let, obh. in birm.; žena Katarina (Catharina), 37[55] let, obh. in birm.; [prečrtana] mati Jera (*mater Gertrudis*), 54 let, obh. in birm.; [prečrtana] hči Katarina (*Catharina*), 26 let, obh. in birm.; hlapec Benedikt (*famulus Benedictus*), 14 let, obh.; [sin] Gregor (*Gregorius*), 2 leti.
[67]	55. Urban ZGOŠNIK (*Sgoſnek*), 34 let, obh. in birm., žena Marina (*Marina*), 30 let, obh. in birm., [vrinjen] sin otrok Andrej (*Filius infans Andreas*), gostač (*Incola*) Benedikt KOREN (*Benedictus Coren*), 48 let, obh. in birm.; žena Uršula, 52 let, obh. in birm. Gostač (*Item*) Adam KRAŠOVIC (*Adamus Crashouiz*), 37 let, obh. in birm.; žena Elizabeta (*Elizabeth*), 32 let, obh. in birm.; [dopisano] *apud Peusizam*.[56]
	101[57]
[68]	56. Jurij SOBEJ (*Georgius Sobei*), 42 let, obh. in birm.;[58] žena Radla (*Radla*),[59] 32 let, obh. in birm., otrok Adam (*infans Adamus*), [dopisan] hlapec (*famulus*)
[69]	57. Gospod Danijel PETELIN (*Dnus Daniel Petelen*), 50 let, obh. in birm.; žena Ivana (*Johanna*), 44 let, obh. in birm.; sin Janez (*Joannes*), 17 let, obh.; hči Katarina (*Catharina*), 4 leta; hlapec Primož (*Famulus Primus*), 40 let; obh. in birm., [hlapec] Jurij, 15 let, obh.; dekla Neža (*ancilla Agnes*), 60 let, obh. in birm.; [dekla] Marina (*Marina*), 30 let, obh. [ni birm., sledi prazen prostor]; [dekla] Lucija (*Lucia*), 16 let, obh.
[70]	58. Blaž NA BRDCAH (*Blasius Na Werzach*), 49 let, obh. in birm.; žena Marina (*Marina*), 56 let, obh. in birm.; sin Peter (Petrus), 16 let, obh.; pastir Luka (*pastor Lucas*), 16 let, obh.; pastir Luka (*pastor Lucas*), 16 let, obh. in birm.; gostačka Marina (*Incola Marina*), 73 let, obh. in birm.
[71]	59. Lenart ZAVRATNIK (*Leonardus Saurattnik*), 48 let, obh. in birm., žena Alenka (*Alenka*), 50 let, obh. in birm.; hči Jera (Gertrudis), 14 let, obh.[60] Janez nečak (*Joannes Nepos*), 19 let, obh.
	22[61] 293[62]

NEKAJ VIDIKOV MOZIRSKEGA POPISA DUŠ

Kot smo videli, ni mogoče z gotovostjo prepoznati, katere osebe so bile v statusu animarum pripisane in kdaj, ampak lahko postrežemo le s skupnim številom 385, ki vključuje tudi prečrtane, oba kaplana pa smo pri tem šteli kot enega, saj potrjeno nista služboval hkrati, ampak je drugi na kaplanskem mestu nasledil prvega. Kdaj je bil posameznik prečrtan, je ugotovljivo le za tiste, za katere iz mrliške matice vemo, da so umrli, a je župnik Plevnik morda tudi te prečrtal z določenim časovnim zamikom, denimo več oseb hkrati ob poznejšem pregledovanju zapisnika duš. Iz navedenih razlogov so v nadaljevanju v statistični obravnavi popisa zajete vse osebe, ne glede na to, ali so bile prečrtane ali (verjetno) dopisane.

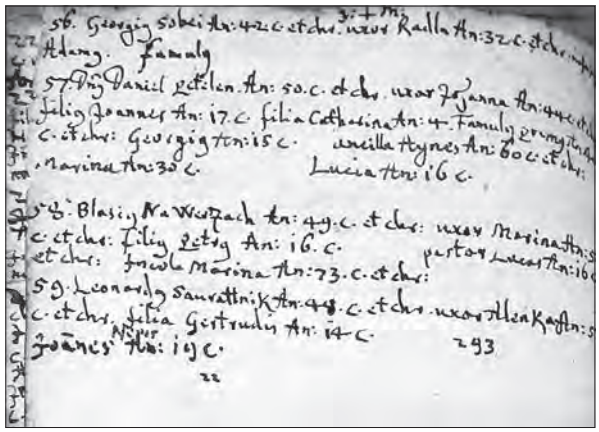
O vsebini popisa bomo podali le nekaj opažanj, natančno analizo pa prepuščamo prihodnjim raziskavam, ki jim je objava vira prvenstveno namenjena.

Najprej se ustavimo pri namembnosti zapisnika duš – beleženju, kdo od župljanov je bil obhajan in birman. Obhajila praviloma niso prejeli mlajši od deset let. Zapis, da je že bil obhajan, najdemo pri enem samem 9-letniku (št. 61), med 12-letniki pa je že pravilo z zopet eno samo izjemo. Birmance srečujemo od 13. leta dalje, v tej starosti sicer samo dva. Po 20. letu so nebirmani zelo redki. Najstarejša samo obhajana in nebirmana oseba je bila 30-letna dekla (št. 69), pri kateri podatek ni izostal po pomoti, saj je naknadnemu vpisu namenjen prazen prostor.

Zaporedje popisanih gospodinjstev je zelo verjetno fizično, začne se pri župnišču in nadaljuje s kaplanijo. Potek popisovanja in lokacije domov danes niso več ugotovljivi, saj pogrešamo referenčne vire, ki bi to omogočali.[63] Župnik Janez Plevnik je najverjetneje najprej popisal severno stran trške ceste od župnijske cerkve in župnišča do vzhodnega konca trga ter se nato obrnil nazaj proti zahodu vzdolž južne strani. Nesporen je zaključek: popis se je končal jugozahodno od strnjene trške naselbine, na Brdcah. Predzadnji gospodar (št. 70) ima namreč namesto priimka protopriimek Na Brdcah (*Na Werzach*), ki je edini te vrste poleg protopriimka V Konci (*Vkonzi*) (št. 12). Pri popisu prebivalcev trga je zajet tudi dvorec

55 Popravljeno iz 27.
56 Podatek se verjetno nanaša na lokacijo odselitve ali priselitve.
57 Plevnikov seštevek tretje strani.
58 Jurij Sobej, tržan in lončar v Mozirju, je umrl 3. aprila 1658, po mrliški matici star okoli 44 let.
59 Radla, vdova Jurija Sobeja, se je 31. julija 1658 poročila z Jurijem Trogarjem.
60 Jera, hči Lenarta Zavratnika, je bila pokopana 22. novembra 1658, stara 16 let.
61 Plevnikov seštevek četrte strani.
62 Plevnikov seštevek za celoten trg.
63 Časovno najbližji vir o posesti v trgu je trški štiftni register iz leta 1684, med njim in naslednjim štiftnim registrom iz leta 1743 pa je kar 59 let praznine (StLA, SA. Prassberg, Markt und Pfarre, Sch. 2, Heft 2).

Brdce (št. 69), ki sicer ni poimenovan s tem imenom, a ga je mogoče identificirati po dveh elementih: prvič, ker je popisan tik pred omenjenim gospodarjem s protopriimkom Na Brdcah (št. 70), in drugič, ker je gospodar Danijel Petelin kot lastnik dvorca izpričan v štajerski imenjski knjigi.[64] Petelin je v zapisniku duš edini naveden z oznako gospod, če izvzamemo župnika (ta je tako naslovljen posredno, preko »gospodove matere«) (št. 1) in kaplana (št. 2).

Sklepni del popisa za trg, kjer je zajet tudi dvorec Brdce v posesti Danijela Petelina

Župnik Plevnik je na koncu tistega dela popisa, ki se nanaša na trg, navedel tudi skupno število duš, a se številka 293 ne ujema s seštevkom števil na koncu posameznih strani, ki bi znesel 323 (94 + 106 + 101 + 22). Skupni seštevek Plevnikovih seštevkov po straneh – 323 duš – je prišel tudi v domoznansko literaturo.[65] Razen na zadnji, četrti strani na ostalih treh dejansko naštejemo nekaj več oseb, pri čemer ne vemo z gotovostjo, katere so prvotne in katere dopisane ter ali je župnik Plevnik štel tudi prečrtane osebe (umrle in odseljene). Kakor koli, če upoštevamo vse prebivalce trga, vključno s prečrtanimi in dopisanimi, bomo v Mozirju našteli 385 duš.[66] V resnici jih je bilo zaradi fluktuacije prebivalcev nekaj manj, vsekakor pa ne samo 293. Prečrtane osebe so bodisi umrle bodisi odšle drugam. Na odselitev sklepamo pri tistih, katerih smrti ne najdemo v mrliški matici. So pa med takimi, ki niso umrli, tudi otroci, tako gospodarjev kakor gostačev, stari od dveh let in pol do devetih let (št. 25, 35, 41, 47, 58 in 61), ki so od vseh družinskih članov edini prečrtani. Očitno so bili zgodaj sami poslani od doma, bodisi v rejo bodisi že služit.

Spolna struktura in seštevek prebivalstva

stran v popisu	moški	ženske	skupaj	Plevnikovo štetje
1	50	64	114	94
2	54	73	127	106
3	60	62	122	101
4	12	10	22	22
Skupaj	176	209	385	293 [323]
Delež	45,7 %	54,3 %	100 %	

Glede na spol je število vseh popisanih moških za 33 nižje kakor žensk, razmerje pa znaša 45,7 : 54,3 %. Po posameznih gospodinjstvih najmanjkrat srečamo številčno izenačenost spolov (17 ali 23,9 %), nekaj več je primerov, kjer so moški po številu presegali nasprotni spol (20 ali 28,2 %), medtem ko je skoraj polovica gospodinjstev (34 ali 47,9 %) štela več žensk kakor moških. V dveh gospodinjstvih z eno samo osebo je živela starejša ženska, nasprotno pa ni stanoval sam noben moški, niti ne kaplan, ki je imel deklo.

V spodnji tabeli je poleg velikosti gospodinjstev prikazano, kolikšen je bil delež nedružinskih članov – tujih oseb, ki smo jih razvrstili v dve skupini: posli (hlapci, dekle in pastirji) ter gostači (posamezniki in gostaške družine).

Največ mozirskih gospodinjstev, 15 ali dobra petina (21,1 %), je štelo pet oseb, zelo blizu temu številu in deležu so še gospodinjstva s štirimi in šestimi člani – po 12 ali dobra šestina (16,9 %) –, vsa druga gospodinjstva skupaj pa dosegajo manj kakor polovico. Največje, 14-člansko (št. 25), je specifično po tem, da so pri zakoncih brez otrok živeli sami gostači – ena 7-članska in ena 5-članska gostaška družina. Pri drugih dveh najštevilnejših gospodinjstvih z 11 člani je bilo v prvem primeru (št. 24) podobno – pri vdovi brez svojcev so živeli štirje posli obeh spolov in 6-članska gostaška družina –, v drugem primeru (št. 19) pa je šlo za trigeneracijsko družino z dvema deklama. V edinem 10-članskem gospodinjstvu (št. 21) je popisovalec župnik Plevnik ob zakoncih z otroki naštel štiri posle obeh spolov. Enega do dva posla zasledimo že pri tretjini gospodinjstev s štirimi osebami – če izvzamemo kaplanijo, kjer sta stanovala samo kaplan in njegova dekla –, med gospodinjstvi z 8 in več osebami pa ni nobenega brez poslov. Tudi gostači se začenjajo že pri kategoriji 4-člansko gospodinjstvo. Delež gospodinjstev z vsaj eno tujo osebo (poslom ali gostačem) je presegal polovico

64 Iz imenjske knjige ni razvidno, od kdaj do kdaj je bil Petelin lastnik Brdc. Leta 1647 je dvorec (*Wurzenegkhhof*) kupil neki Štefan Hudič, imenje Danijela Petelina pa je izpričano šele leta 1699, in sicer kot identično z dvorcem Brdce (StLA, B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülten etc., V. Kreis Cilli, str. 402).

65 Gl. op. 12.

66 Če štejemo še novega kaplana, ki je zamenjal prejšnjega, bi bilo vseh oseb 386.

Sestava gospodinjstev glede na tuje osebe (posle in gostače)

Število oseb	Število vseh gospodinjstev	Število vseh oseb	Število gospodinjstev s tujimi osebami	Število poslov (delež prebivalstva)	Število gostačev	Število tujih oseb (na gospodinjstvo)	Delež tujih oseb
1 oseba	2	2	0 (0 %)	0	0	0	0 %
2 osebi	6	12	1 (8,3 %)	1	0	1 (1)	8,3 %
3 osebe	5	15	0 (0 %)	0	0	0	0 %
4 osebe	12	48	4 (33,3 %)	3	2	5 (1–2)	10,4 %
5 oseb	15	75	6 (20 %)	3	7	10 (1–3)	13,3 %
6 oseb	12	72	10 (83,3 %)	7	7	14 (1–3)	19,4 %
7 oseb	8	56	7 (87,5 %)	10	4	14 (1–4)	25 %
8 oseb	4	32	4 (100 %)	3	7	10 (1–4)	31,3 %
9 oseb	3	27	3 (100 %)	10	2	12 (1–5)	44,4 %
10 oseb	1	10	1 (100 %)	4	0	4 (4)	40 %
11 oseb	2	22	2 (100 %)	6	6	12 (2–10)	54,5 %
14 oseb	1	14	1 (100 %)	0	12	12 (12)	85,7 %
	71	**385**	**39 (54,9 %)**	**47 (12,2 %)**	**47 (12,2 %)**	**94 (1–12)**	**24,4 %**

(54,9 %), delež tujih oseb med vsemi prebivalci pa je bil blizu četrtine (24,4 %), od tega povsem enako poslov kakor gostačev – obojih po 47 ali 12,2 % vseh Mozirjanov.

Če pogledamo sestavo gospodinjstev, se jih največ (20 ali 28,2 %) uvršča v tip gospodinjstva zakoncev z otroki, ki mu sledi tip zakonca z otroki in posli (14 ali 19,7 %). Trigeneracijskih družin naštejemo skupaj osem (11,3 %), vseh razširjenih družin pa 11 (15,5 %). V več kot dveh tretjinah gospodinjstev – 50 ali 70,4 % – sta bila na čelu zakonca, bodisi brez otrok bodisi z otroki, le dvakrat vdovec (2,8 %) in sedemkrat vdova (9,9 %).

V zvezi z antroponimiko povejmo le, da so priimki v veliki večini slovenski, osebna imena pa z redkimi izjemami latinska. Samo tu in tam je kak priseljenski priimek nemški, na primer Kriegl (št. 20), Pider [Bider] (št. 22) in Wolf (št. 30), morda tudi Presekius (št. 42), kolikor njegov priimek glede na končnico -us ni umetno latiniziran. Med latinskimi osebnimi imeni vendarle najdemo tudi slovenske različice. Skoraj vse so ženske, le ena moška – Matija za 15-letnika (št. 64). Ženska slovenska imena so: Alenka za Heleno ali Magdaleno pri treh osebah v velikem starostnem razponu od 14 do 67 let (št. 5, 59 in 71), devetkrat Marinka, od katerih je imela najstarejša 14 let (št. 7, 21, 29, 31, 53, 56, 57, 58 in 64), trikrat Gera za osebe, stare od 13 do 32 let (št. 76, 22 in 24), dvakrat Špela za 30-letnico in 50-letnico (št. 45 in 52), medtem ko je bila Špelica stara štiri leta (št. 35), deklici sta bili tudi edini Mica, stara 4 leta (št. 7), in 12-letna Zanka

Gospodinjstva po tipih

Sestava gospodinjstva	Število
župnik s sorodniki in posli	1
kaplan z deklo	1
zakonca (brez otrok)	4
zakonca (brez otrok) s posli in gostači	1
zakonca (brez otrok) z gostači	1
zakonca z otroki	20
zakonca z otroki in posli	14
zakonca z otroki in gostači	6
zakonca z otroki, posli in gostači	4
vdovec z otroki in posli	1
vdovec z razširjeno družino (3 generacije)	1
vdova	1
vdova z otroki	1
vdova z otroki in gostači	3
vdova s posli in gostači	1
vdova z razširjeno družino (3 generacije)	1
razširjena družina (3 generacije)	4
razširjena družina (3 generacije) s posli	2
razširjena družina (s sorodniki)	2
razširjena družina (s sorodniki) in posli	1
samska ženska	1
Skupaj	**71**

Potrjena in potencialna kontinuiteta priimkov gospodarjev

1657 (zapisnik duš)[67]	**1684 (trški štiftni register)**[68]	**1754 (terezijansko ljudsko štetje)**[69]
APAT Martin, 50 let; sin Jurij, 22 let, poročen (št. 43)	APAT Jurij (št. 22)	–
BERLOŽNIK Simon, 58 let (št. 39)	–	BERLOŽNIK Andrej, Za Borštam, krojač, 50 let
BUKOVČNIK Simon, 45 let; sin Martin, 6 let (št. 35)	BUČOČNIK Matija (*Mathia Wutschotschnig*) (št. 16)	BUKOVČNIK Jožef, čevljar, 54 let; Andrej, 28 let
CELINŠEK Adam, 50 let (št. 52), brez otrok	CELINŠEK Adam, podložnik (št. 48)	CELINŠEK Blaž, 77 let, odsluženi vojak
GOSTEČNIK Jera, 51 let (prečrtana), brez otrok	GOSTEČNIK Filip (št. 8)	–
HARIŠ Jakob, 49 let (št. 18)	HARIŠ Jakob, podložnik (št. 49)	–
HRAŠEN Adam, 32 let (št. 41)	HREŠAN Adam, gospod (št. 23)	HREŠAN Andrej, tržan in mežnar, 48 let; Franc, gospod, pletilec, 44 let; Simon, ribič, 46 let
JAKOPIN Adam, 52 let; sin Anton, 13 let (št. 38)	JAKOPIN Anton (št. 20)	–
MARČINKO Štefan, 55 let (št. 27)	–	MARČINKO Mihael, gospod, mesar, 71 let; Jožef, gospod, trški svetnik, 67 let
MAURER Filip, 57 let, brez otrok (št. 63)	MAURER Simon (št. 33)	–
MULE Tomaž, 49 let, sinovi Matija, 25 let, Janez, 16 let, Gregor, 13 let (št. 45)	MULE Luka (št. 25) in Janez (št. 26)	–
NAVODNIK Jurij, 52 let (št. 48)	NAVODNIK Jurij (št. 27)	–
PEČNIK FERKER Tomaž, 33 let (št. 60)	–	PEČNIK Lovrenc, berač, 63 let; Jernej, berač, 61 let; Mihael, 80 let, nazarski podložnik
PERNOS Adam, 65 let (št. 15)	–	PERNOS Jakob, 62 let
PIŠAREN Jernej, 61 let, sin Jakob, 26 let, poročen; njegov sin Janez, 2 leti (št. 19); PIŠOREN Jurij, 46 let, sin Janez, 13 let (št. 31); PIŠOREN Valentin, 27 let (št. 37)	PIŠOREN Jakob (št. 3); PIŠOREN Janez (št. 34)	–
PODFORŠNIK Adam, 35 let (št. 4); PODFORŠNIK Jernej, 33 let (št. 10)	–	PODFORSTNIK Andrej, dninar, 50 let
SEČNIK Jakob, 45 let, sin Matija, 12 let (št. 17)	SEČNIK/ŠEČINIK (*Schetschinigg*) Matija, podložnik (št. 51)	–
SIREC Matija, 46 let; sin Matija, 10 let (št. 33)	SIRC Matija (št. 12)	
TEVŽ Matija, 47 let; sinovi Janez, 5 let, Blaž, 2 leti, in Anton, 1 leto (št. 3)	TEVŽ Jurij (št. 1)	TEVŽ Jurij, gospod, tržan, 50 let; Janez, gospod, 67 let; Jožef, tržan, 40 let
USAR Doroteja, vdova, 50 let (št. 29); USAR Andrej, 44 let; sin Adam, 16 let (št. 51)	HUSAR (*Hussar*) Adam (št. 32)	USAR Jakob, nogavičar in mežnar, 63 let
VIVODA Adam, 52 let; sin Adam, 21 let (št. 44)	VIVODA Adam (št. 24)	VIVODA Matija, dninar, 42 let (št. 53)
WOLF Janez, 34 let; sin Janez, 8 let (št. 30)	WOLF Janez (št. 39)	–
ZAVRATNIK Lenart, 48 let (št. 71)	ZAVRATNIK Gašper, podložnik (št. 44)	–

67 NŠAM, Župnija Mozirje, R 1664–1665 + PM 1657–1665, s. p.

68 StLA, SA. Prassberg, Markt und Pfarre, Sch. 2, Heft 2.

69 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 119/6, 4. 2. 1754.

(št. 55), Majda (Majgda) pa jih je štela 67 (št. 37). V tem času pri tržanih še ni bilo običajno dajanje dvojnih osebnih imen, a vendarle zasledimo tak osamljen primer pri leto dni stari deklici Mariji Katarini (št. 19).

Starost je izpuščena samo pri nekaterih zelo majhnih otrocih, označenih zgolj kot *infans*, ter pri nekaj poslih. Najmlajša popisana oseba naj bi bila dvomesečna deklica (št. 15), najstarejša pa 85-letna mati gospodarja ali gospodarice (št. 64). Razlike v letih med zakoncema se gibljejo v razponu od 0 do 24 let (št. 32), pri čemer je neredko starejša žena, a nikoli ne več kakor sedem let (št. 43, 44 in 70).

Tako rekoč nič ne izvemo o poklicni dejavnosti popisanih Mozirjanov, saj so s poklici označeni le posli (hlapec, dekla, pastir). Na možni poklic kaže dvojni priimek, in to zgolj v dveh primerih, kjer bi eden od priimkov utegnil biti poklicna oznaka: Gregor Žnider Stopar (*Gregorius Snider Stopper*) (št. 36) bi bil v takem primeru krojač, Tomaž Pečnik Ferker (*Thomas Peznek Ferker*) (št. 60) pa brodnik oziroma splavar. Poklicni priimki, prejkone že odlepljeni od nosilčevega poklica, so: Kramer-ca (št. 5), Vavpot (valpet) (št. 56), Glaser (steklar) (št. 59), Kolar (št. 62) in Maurer (zidar) (št. 63). Samo za Jurija Sobeja, umrlega leta 1658, iz mrliške matice vemo, da je bil (polnopravni) tržan in lončar.

Če za primerjavo pritegnemo sto let mlajše terezijansko štetje iz leta 1754, lahko sklepamo, da v Mozirju tudi sredi 17. stoletja ni bilo malo obrtnikov. Leta 1754 se namreč redkokatera hiša ni ukvarjala z obrtjo ali trgovino. Od skupno 64 družin (gospodinjstev) – brez dvorca Brdce – le pri dobri tretjini (24) ni izkazan poklic, ampak samo statusna oznaka (trški sodnik, tržan, gospod, berač, dninar, odsluženi vojak ipd.) oziroma ni tovrstnega podatka. Je pa zanimivo, da je v terezijanskem štetju naveden en sam obrtni pomočnik, a jih je moralo biti več, pri čemer se jih nekaj zagotovo skriva med sinovi obrtnikov.[70]

Prečrtane osebe v popisu iz leta 1657 kažejo tudi na precejšnjo fluktuacijo trškega prebivalstva. Ta je bila pri Mozirjanih lažja že zaradi večje osebne svobode trških prebivalcev v primerjavi z navadnimi podložniki. Razen župnišča, kaplanije, dvorca Brdce in še kakšne hiše so vsi mozirski domovi spadali pod trg, ta pa pod zemljiško gospostvo Žovnek,[71] kar iz popisa ni razvidno. Tudi o pravnem položaju posameznikov zapisnik duš molči. Ne navaja niti podatka, kateri od gospodarjev je imel status polnopravnega tržana in kdo je bil v tem času trški sodnik.

S fluktuacijo je povezana diskontinuiteta trških rodbin skozi daljši časovni razpon, ki jo ponazarja tabela na prejšnji strani. Zgovorna je primerjava imen gospodarjev leta 1657 z imeni posestnikov po trškem štiftnem registru 27 let pozneje, leta 1684, ki ima sicer za tretjino manj imen: poleg župnika in kaplanije 38 posestnikov, ki bi jih lahko imeli za tržane, in 12 takih, ki so opredeljeni kot podložniki (*Unterthanen*). Enakih je le 17 priimkov in 18 njihovih nosilcev, kar pomeni, da je od priimkov 50 posestnikov iz leta 1684 enakih kot leta 1657 samo 18 ali dobra tretjina (36 %). Leta 1754 je enakih priimkov kot sto let prej 11, njihovih nosilcev pa 20, kar pomeni slaba tretjina (31,2 %) od skupno 64 gospodarjev.

Zanimive ugotovitve prinaša primerjava številčnega stanja Mozirjanov leta 1657 in pozneje. Če je bilo leta 1657 v trgu vsaj 323 duš oziroma nekaj manj kot 385 (kolikor je vseh popisanih, vključno s pripisanimi), je število v naslednjih sto letih nekoliko upadlo. Terezijansko ljudsko štetje iz leta 1754 izkazuje le 301 osebo, od tega 12 v dvorcu Brdce,[72] nato pa je trg spet dosegel obljudenost iz srede 17. stoletja. Po ljudskem štetju iz leta 1810 naj bi imelo Mozirje 372 duš, čez dve leti, 1812, 346, kar je 26 manj, leta 1846 pa sto več, in sicer 447.[73] Demografsko in posestno podobo tega zgornjesavinjskega trga bo treba v prihodnje še nadgraditi in natančneje osvetliti, zlasti s pritegnitvijo katastrov (terezijanskega, jožefinskega in franciscejskega), mlajših matičnih knjig, terezijanskega ljudskega štetja in zapisnikov duš.

NAMESTO SKLEPA

Trg Mozirje je poleg trga Postojna (v zapisniku duš župnije Slavina 1665) in mesta Ljubljana (1656, 1660 in 1662) edino urbano naselje na Slovenskem, za katero se je ohranil popis prebivalcev še iz 17. stoletja. Pravzaprav preseneča, da je bil ta vir doslej tako malo opažen in uporabljen, čeprav je Ignac Orožen nanj v literaturi opozoril že leta 1877. V pričujočem prispevku smo zgolj nakazali nekaj možnih pristopov analitične obravnave popisa. Omejili smo se samo na mozirski trg, ob strani pa pustili večinsko podeželsko prebivalstvo

70 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 119/6, 4. 2. 1754.

71 Prim. trške štiftne registre 1684–1789 (StLA, SA. Prassberg, Markt und Pfarre, Sch. 2, Heft 2). Ob terezijanskem ljudskem štetju leta 1754 je en družinski poglavar označen kot podložnik nazarskega samostana (NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 119/6, 4. 2. 1754), po zapisniku duš 1845–1853 pa pod trški magistrat ni spadalo 12 hiš: župnišče, kaplanija, dve hiši brez navedbe gospostva, štiri hiše podanikov gospostva Gornji Grad, dvorec Brdce in tri temu podložne hiše.

72 NŠAL, NŠAL 100, KAL, fasc. 119/6, 4. 2. 1754.

73 Straka, *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung*, str. 301.

župnije. Mozirski zapisnik duš iz leta 1657 tako še naprej kliče po celoviti objavi in obravnavi.

Financiranje
Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti (P6-0052), ki ga financira Agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Raziskovalni podatki, na katerih temelji prispevek, so na voljo v prispevku samem.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL, KAL 100 – Kapiteljski arhiv Ljubljana
ŽA Bloke, Matične knjige

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Župnija Mozirje

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor
SI PAM/1537 Slekovec Matej: Kartoteke

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
B 249/5, Adalbert Sikora, Die steirischen Gülten etc., V. Kreis Cilli
SA. Prassberg, Markt und Pfarre

ŠAK – Škofijski arhiv Koper
Ž Slv = Župnija Slavina

ROKOPISNI VIRI

Osrednja knjižnica Mozirje
Praprotnik, Franc: Trška kronika Mozirja. [Mozirje: 1903]

LITERATURA

Curk, Jože: *Trgi in mesta na slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*. Maribor: Obzorja, 1991.

Filipič, Igor: *Vodnik po matičnem gradivu in zapisnikih duš v Nadškofijskem arhivu Maribor. Stanje 2024*. Elektronska izdaja. Maribor: Nadškofijski arhiv, 2024 (Popisi, vodniki in inventarji Nadškofijskega arhiva Maribor. Zvezek 5). https://nadskofija-maribor.si/web/wp-content/uploads/2025/04/VODNIK-2024-SPLETNA.pdf

Lajákov-Mozirski, Žiga: Kronika trga Mozirje od najstarejših dob do zadnjega časa. *Nova doba* (Celje) VIII, št. 93/21. 8. 1926–št. 119/23. 10. 1926.

Orožen, Ignaz: *Das Dekanat Oberburg*. Marburg: Selbstverlag, 1876–1877 (Das Bisthum und die Diözese Lavant. II. Theil).

Straka, Manfred: *Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770–1850*. Graz: Historische Landeskommission für Steiermark, 1978 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, XXXI. Band).

Valenčič, Vlado: Popis družinskih poglavarjev l. 1660 in število prebivalstva v Ljubljani. *Kronika* 3, 1955, št. 3, str. 179–182.

Valenčič, Vlado: Štetje prebivalstva leta 1754 v predjožefinski ljubljanski škofiji in njegovi rezultati. *Zgodovinski časopis* 16, 1962, str. 27–53.

Videčnik, Aleksander: Zgodovina. *Mozirje* (gl. ur. Aleksander Videčnik). Mozirje: Občina, 2008, str. 12–37.

Vodnik po matičnih knjigah za območje SR Slovenije (ur. Ema Umek in Janez Kos). Ljubljana: Skupnost arhivov, 1972–1974 (Vodniki. 1. in 3. zvezek).

Vodnik po župnijskih arhivih na območju SR Slovenije (ur. Ema Umek in Janez Kos). Ljubljana: Skupnost arhivov, 1975 (Vodniki. 2. zvezek).

Žnidaršič Golec, Lilijana: *Kapiteljski arhiv Ljubljana. Inventar fonda. 1. zvezek, fasc. 1–60*. Ljubljana: Stolni kapitelj, 2006 (Nadškofijski arhiv Ljubljana. Priročniki 3).

SUMMARY

Population of the Mozirje Market Town in 1657 according to the Earliest Comprehensive State of Souls in Slovenia

Apart from well-preserved vital records dating to the mid-seventeenth century, the parish of Mozirje (Ger. *Prassberg*) in the Upper Savinja Valley also boasts other extraordinarily rich early sources–that is, registers of parishioners–for studying its demographic image. It is one of the few parishes in Slovenia for which such a precise list exists from as early as the seventeenth century, specifically, from 1657. There is also a known census of parishioners from the mid-eighteenth century that was compiled as part of the Theresian population census, and continuously kept states of souls or the so-called *status animarum* have been preserved for the hundred-year period starting in 1825.

The Mozirje *status animarum* from 1657 is, as far as it can be determined, the earliest comprehensive parish register in the territory of modern Slovenia. It is also one of merely two such registers preserved from the seventeenth century that recorded not only the receiving of sacraments but also individual's age. It was meticulously compiled by the parish priest Janez Plevnik (1606–1668), who performed his pastoral service in Mozirje for twenty-five years until his passing. The *status animarum* keeps a record of who received their First Communion and Confirmation.

Apparently, the record keeping was already discontinued in 1657, the year of the census.

The article presents the part of the state of souls which refers to the market town of Mozirje with altogether seventy-one households (houses) and at least 323 souls (385 in total, including the crossed out and added ones). Only a few observations are given regarding the content, and a detailed analysis is left to be conducted as part of future research. The ratio of men to women was 45.7 to 54.3%. Most households in Mozirje, fifteen or a little over than one-fifth (21.1%) counted five members, closely followed in numerical and sex ratios by households with four and six members–twelve or slightly more than one-sixth (16.9%)–and all other households amounted to less than half. The share of households with at least one foreigner (hired servant or *gostač*, lodging labourer) exceeded half (54.9%), and the share of foreigners among all inhabitants amounted to nearly one-fourth (24.4%). As for the household structure, the majority (twenty or 28.2%) classify as the household type comprising spouses with children, followed by spouses with children and hired servants (fourteen or 19.7%). There are altogether eight (11.3%) three-generation families and eleven (15.5%) extended families. Over two-thirds of households–fifty or 70.4%–were headed by both spouses, two households by a widower (2.8%), and seven by a widow (9.9%).

The vast majority of surnames were Slovenian and, barring a few exceptions, all personal names were Latin. An occasional immigrant surname was of German origin. Age particulars were only omitted with a few small children and hired servants. Practically no information is provided regarding the professional activity of Mozirje's registered inhabitants, considering that the only professions stated are hired servants (farmhand, maid, shepherd). The crossed-out persons also point to the significant fluctuation of the market town's population.

In addition to the market town of Postojna (Ger. *Adelsberg*) and the town of Ljubljana (Ger. *Laibach*), the Mozirje market town was the only urban settlement in the territory of present-day Slovenia, for which the population census has been preserved from as early as the seventeenth century. It is quite surprising that this source has remained so unnoticed and underutilized, even though Ignac Orožen already drew attention to it in the literature in 1877. The Mozirje state of souls from 1657 therefore continues to call for a comprehensive discussion and publication.

1.01 izvirni znanstveni članek
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.06
CC BY-SA

Boris Golec*

Starejša uradovalna slovenika iz Zgornje Savinjske doline (1604–1842)

IZVLEČEK

Zgornja Savinjska dolina je območje, iz katerega smo že doslej poznali več starejših slovenskih uradovalnih besedil oziroma zapisov uradovalne narave, nastalih pred sredo 19. stoletja: odlok škofijske sinode in prevod papeškega breva, oba iz Gornjega Grada, ter prisežna obrazca za novosprejete tržane v trgih Rečica ob Savinji in Mozirje. Odkritja zadnjih let so prinesla na površje še nove dokumente, zlasti desetinske registre, pa tudi dve posebnosti v celotnem slovenskem prostoru: edini slovenski podložniški inventar in edino podložniško oporoko, ki jo je zapisal duhovnik. Prispevek prinaša pregled vseh doslej odkritih slovenskih uradovalnih zapisov iz Zgornje Savinjske doline, pri čemer so natančneje predstavljeni tisti, ki doslej še niso bili obravnavani in objavljeni.

KLJUČNE BESEDE

slovenska uradovalna besedila, slovenščina, desetinski register, oporoka, podložniški inventar, Zgornja Savinjska dolina, Gornji Grad

ABSTRACT

EARLY ADMINISTRATIVE SLOVENICA FROM THE UPPER SAVINJA VALLEY (1604–1842)

The Upper Savinja Valley is an area from which several early Slovenian administrative texts or records are already known, dating to before the mid-nineteenth century: a decree of the diocesan synod and a translation of a papal breve, both from Gornji Grad, and two oath forms for newly admitted dwellers of the market towns of Rečica ob Savinji and Mozirje. Through recent discoveries, new documents have surfaced, most notably tithe registers and two documents that are unique in the entire Slovenian area: the only probate inventory of a serf in Slovenian and the only last will of a serf drawn up by a priest. The article presents an overview of all hitherto discovered Slovenian administrative records from the Upper Savinja Valley, with a particular focus on those that have so far not been published and discussed.

KEY WORDS

Slovenian administrative texts, Slovenian language, tithe registers, last will, serf's probate inventory, Upper Savinja Valley, Gornji Grad

* prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, Slovenija, boris.golec@zrc-sazu.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0367-0141

Zgornja Savinjska dolina je območje, iz katerega smo že doslej poznali več starejših slovenskih uradovalnih besedil oziroma zapisov uradovalne narave, nastalih pred prelomno sredo 19. stoletja, ko je slovenščina dobila status enega od uradnih jezikov Habsburške monarhije in stopila na pot uveljavljanja v uradovalni sferi, kjer je imela dotlej le obrobno vlogo pomožnega jezika. Odkritja zadnjega desetletja in pol so prinesla na površje nove dokumente iz časovnega razpona od leta 1611 do 1842, med katerimi je največ desetinskih registrov, dva dokumenta pa sta posebnost v celotnem slovenskem prostoru: podložniški inventar in doslej edina znana podložniška oporoka izpod peresa duhovnika. Prispevek prinaša pregled vseh doslej odkritih slovenskih uradovalnih zapisov s tega območja, pri čemer so natančneje predstavljeni tisti, ki doslej še niso bili obravnavani in objavljeni.

GORNJEGRAJSKA CERKVENOUPRAVNA SLOVENIKA IZ PRVE ČETRTINE 17. STOLETJA

Povsem razumljivo je, da so najstarejši znani slovenski uradovalni dokumenti s tega območja nastali v Gornjem Gradu, kjer je bil tri stoletja (do jožefinskih reform) drugi, neformalni sedež leta 1461 ustanovljene ljubljanske škofije, ter da sta dva od skupno treh dokumentov izdelka škofijske oziroma škofove pisarne. V obeh primerih gre za slovenska prevoda latinskega izvirnika, shranjena v Nadškofijskem arhivu Ljubljana. Doslej sta bila že več kot enkrat obravnavana in objavljena, začenši s poznim 19. oziroma zgodnjim 20. stoletjem, zato se bomo njune vsebine zgolj dotaknili, prav tako kot pravopisne in jezikovne podobe besedil, ki še čakata na poglobljeno obravnavo.

Prvi slovenski dokument je sinodalni odlok škofa Tomaža Hrena v zvezku s pergamentnim ovitkom, v katerem so zapisane določbe škofijske sinode v Gornjem Gradu z datumom 6. februar 1604.[1] Kot vsako leto se je duhovščina ljubljanske škofije tudi v četrtem letu 17. stoletja zbrala v Gornjem Gradu, kjer je škof Hren navadno bival, kadar ni bil na poti po svoji škofiji. Po Viktorju Steski, ki je dokument leta 1912 prvi objavil, je bila ta sinoda pomembnejša od drugih, saj je pomenila »nekak mejnik med starejšo dobo in novim časom«. Hren je na njej izdal odločbe, ki so bile večinoma naperjene proti protestantskim vplivom med duhovščino in verniki. Posebno pozornost je namenil izkoreninjenju nedovoljenih tajnih porok, pojavu, s katerim se je srečal med svojo prvo vizitacijo. Na pobudo papeškega nuncija za notranjeavstrijske dežele v Gradcu je sklenil dosledno izvajati pol stoletja prej izdani reformni dekret tridentinskega koncila (1545–1563) o prepovedi takšnih zakonskih zvez. Zato je škof vsem duhovnikom svoje škofije, ki so opravljali kakršno koli dušno pastirstvo, naložil, naj ga v župnijskih cerkvah razglasijo in vernikom jasno razložijo, kako se morajo in edinole smejo sklepati veljavne zakonske zveze. Dekret tridentinskega koncila, ki je moral biti po župnijah trideset dni pribit na cerkvena vrata, je v zvezku sinodalnih odločb zapisan skupaj s škofovim uvodom v latinščini, nemščini in slovenščini (*slauico idiomate*).[2]

Slovensko besedilo se začne z besedami: »Svetiga Tridentinskiga Spraviſza ali Concilia DECRET, v´ katerim ſe ſkriune, Pokotne shenitve, cillu bodo prepovedane, inu za nizh ſposnane«. Rokopis ni Hrenovo delo, ampak izdelek druge osebe, škof pa je na koncu pred svojim podpisom lastnoročno samo končal stavek: »pred katerim nas vſeh G. Bug miloſtivu obari: Amen«.[3] Besedilo že na prvi pogled odraža pravopisno urejenost, ki se opira na tradicijo slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. V jezikovnem pogledu bi ga lahko označili za osrednjeslovensko oziroma kranjsko.

Najstarejše znano slovensko uradovalno besedilo iz Zgornje Savinjske doline torej po vsebini ni neposredno povezano s tem območjem, ampak zadeva Katoliško cerkev nasploh; namenjeno je vsem duhovnikom in vernikom ljubljanske škofije, Gornji Grad pa je le kraj nastanka prevoda v slovenščino.

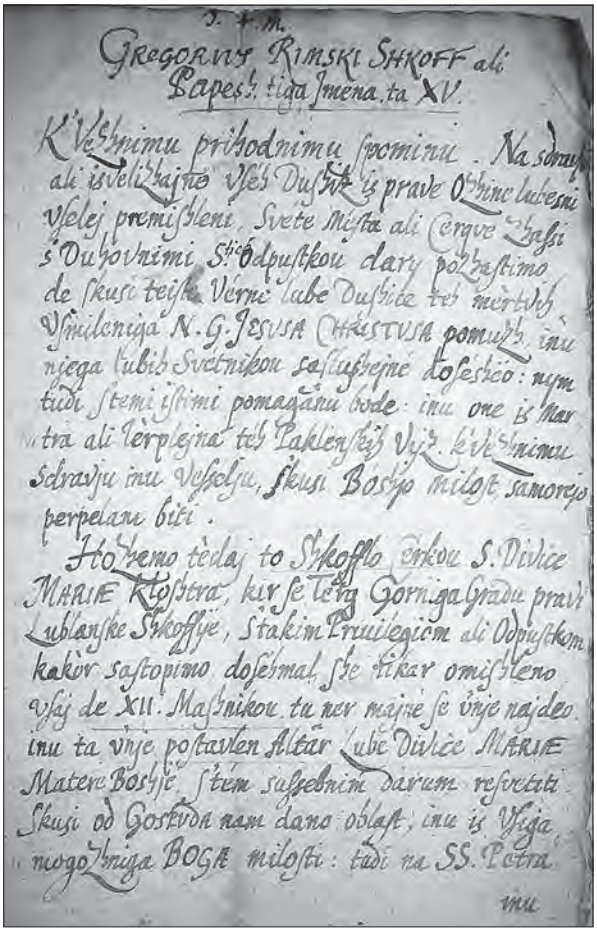
Medtem ko so Hrenov sinodalni odlok z vključenim dobesednim dekretom tridentinskega koncila poslušali verniki vseh župnij njegove škofije, raztresenih po Kranjskem, Štajerskem in Koroškem, se drugo slovensko uradovalno besedilo iz časa Hrenovega škofovanja nanaša neposredno na Gornji Grad. Zapisano je na samostojni poli papirja in je bilo prvič objavljeno že leta 1886. Gre za prevod latinskega breva novega papeža Gregorja XV., izdanega v Rimu 3. avgusta 1621.[4] Škof Hren je za gornjegrajsko škofijsko cerkev pri papežu izposloval nekaj odpustkov. Anton Koblar je ob drugi objavi dokumenta zapisal: »Po pisavi se

1 NŠAL, NŠAL 13, Sinode, fasc. 1, 1602–1699 (ŠAL/SIN, f. 1/2), Constitiones Synodales 1604, pag. 39–47 (slovenski dekret).

2 Steska, Tomaž Hren, str. 49–57 (objava slovenske različice odloka: str. 55–57); Kolar, Sinode škofa Hrena, str. 444–464 (objava slovenske različice dekreta: str. 462–464). Objava faksimila dveh strani (pag. 40 in 41): *Dokumenti slovenstva*, str. III.

3 Steska, Tomaž Hren, str. 57.

4 NŠAL, NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 49, 49/3, 3. 8. 1621. – Objave: K.[oblar], Slovenski drobec iz l. 1621, str. 699–700; Koblar, Slovenica, str. 162–163; Golia, Slovenica I, str. 134–135.

Prva stran slovenskega prevoda papeškega breva iz leta 1621 (NŠAL, NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 49, 49/3, 3. 8. 1621).

spozna, da je privilegij v slovenskem jeziku spisal ljubljanski knezoškof Tomaž Hren. Ni dvoma, da je tudi prestavo napravil škof sam.«[5] Manj določno se je o prevajalcu izrekel Modest Golia, po katerem je breve »Hren sam ali pa kdo drug po njegovem naročilu prevedel in je bil potem prevod najbrž javno izobešen v cerkvi«.[6] Pisava dejansko ni Hrenova, kot jo srečamo na koncu odloka iz leta 1604, in tudi ne pripada pisarju, ki je zapisal omenjeni odlok.[7]

Pravopis je že bolj ustaljena bohoričica kakor v 17 let starejšem odloku, jezik je kranjski, vendar ne brez štajerskih primesi (npr. orodniški *o* namesto *a*: *s takim privilegiom ali odpustkom*). Gornji Grad se tedaj v slovenskem besedilu sicer ne pojavi prvič – pred tem že pri Trubarju leta 1575[8] –, sta pa tu najbolj zgodaj v slovenščini imenovana gornjegrajska škofijska cerkev – s pristavkom, da gre za (nekdanjo) samostansko cerkev – in kraj kot trg: »Hozhemo tèdaj to Shkofflo Cerkou S. Divice MARIAE Kloſhtra, kir ſe Terg Gorniga Gradu pravi Lublanske Shkoffye, ſtakim Priuilegiom ali Odpuſtkom …«.[9]

ZAPUŠČINSKI INVENTAR Z GORNJEGRAJSKEGA IZ LETA 1611

V prvi četrtini 17. stoletja je na Gornjegrajskem nastalo tudi najstarejše znano slovensko svetno uradovalno besedilo z območja Zgornje Savinjske doline – podložniški zapuščinski inventar iz leta 1611, ki je na Slovenskem doslej edini znani primerek te zvrsti sploh.[10] Ob bok mu je mogoče postaviti samo poldrugo stoletje mlajši inventar opreme v duhovniški hiši na Kureščku nad Igom iz leta 1757, ki pa ni zapuščinski inventar.[11] Inventar zapuščine gornjegrajskega podložnika je bil odkrit šele leta 2012 med tistim gradivom ljubljanskega škofijskega gospostva Gornji Grad, ki je ostalo v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu in je vključeno v zbirko zemljiških knjig.[12] Ob objavi leta 2024 je po nekdanjem kraju hrambe dobil oznako gornjegrajski, po območju nastanka pa zadrečki.[13]

Gre za popis premične zapuščine podložnika, ki še ni imel pravega priimka, ampak so ga po do-

5 Koblar, Slovenica, str. 162.

6 Golia, Slovenica I, str. 134.

7 Pisava tudi ni enaka kakor pri dveh slovenskih molitvah, ki ju je Hren leta 1625 poslal slovenjegraškemu župnijskemu vikarju Andreju Tavčarju in ju – glede na poteze njegovega latinskega zapisa v istem dokumentu – najbrž ni zapisal sam (NŠAL, NŠAL 20, Gornji Grad Avstrija, šk. 79, št. 4, kuga 1624–1768, ad 1625).

8 Trubar v Katehizmusu z dvejma izlagama iz leta 1575 na strani 202 piše: *per Gornim Gradu* (ZRC SAZU, ISJFR, OZSJ, Lastnoimenska kartoteka, Gornji Grad).

9 Ime župnije srečamo v naslovu knjige gornjegrajskega župnika Ahacija Stržinarja *Catholish Kershanskiga Vuka Peissme* iz leta 1729: *na Strashe Gorniga gradu fare*. Trg oziroma župnija se nato v slovenščini večkrat pojavita sredi 18. stoletja v slovenski oklicni knjigi ljubljanske stolne župnije za obdobje 1737–1759: 1742: *is gorniga gradu* (fol. 31v); 1751: *ú gornem gradu na ſtajerskim* (fol. 110r), 1751: *ù gornem gradu* (fol. 112r); 1756: *v´ Gornemo Grado* (fol. 155r); 1757: *v´ Gornem Gradu* (fol. 165v); 1757: *Sgorniga Gradu* (fol. 167v) (Golec, *Najstarejša oklicna knjiga*, s. p.).

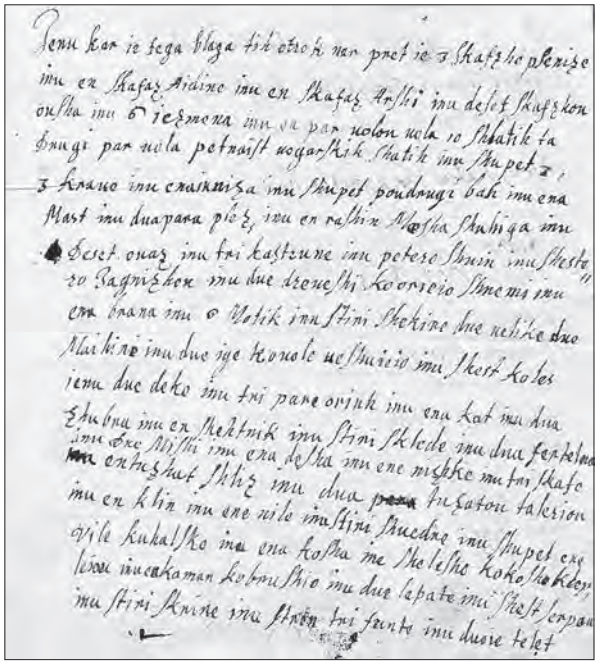
10 Od srede 20. stoletja do danes je bilo evidentiranih in objavljenih veliko zgodnjenovoveških slovenskih uradovalnih besedil ter temeljito pregledana množina arhivskega gradiva, a je prišlo na površje komaj kaj, kar bi vsebovalo elemente inventarnega popisa. Še največ inventarjem podobnih popisov predmetov poznamo iz tržaškega zaledja, ki pa so mlajšega nastanka, šele iz prve tretjine 19. stoletja (Golec, Uradovalna slovenica iz Trsta, str. 412–415).

11 Danes pogrešani inventar s Kureščka je leta 1939 objavil Viktor Steska (Inventar na Kureščku, str. 55–61).

12 StLA, GB I, Nr. 3389, Herrschaft Oberburg, 13. 5. 1611. – Na dokument me je opozoril kolega Žiga Zwitter, ki se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem.

13 Golec, Inventar – komaj znana zvrst, str. 103; objava besedila v diplomatičnem prepisu in sodobnem črkopisu: prav tam, str. 109–110.

mačiji na območju potoka Voložnica nad Šmartnim ob Dreti imenovali Marko V Voložnici. Med številnimi podložniškimi inventarji gornjegrajskih podložnikov iz 17. in 18. stoletja[14] izstopa po tem, da je nemško pisanemu inventarju, sestavljenemu v standardni obliki z utečenimi rubrikami ter datiranemu, podpisanemu in pečatenemu 13. maja 1611 v gospoščinski pisarni v Gornjem Gradu (*Actum Oberburg*), dodan manjši tanjši list, ki vsebino inventarja na drugačen način predstavlja v slovenščini. Obojestransko popisan list ne ustreza predpisani uradni obliki, saj ni naslovljen, datiran in podpisan. Začenja se brez uvoda, v katerem bi bilo povedano, za čigavo zapuščino gre in kje.[15]

Prva stran slovenskega zapuščinskega inventarja iz leta 1611 (StLA, GB I, Nr. 3389, Herrschaft Oberburg, 13. 5. 1611).

Postavlja se vprašanje, kako, kdaj in čemu je sploh nastal ter zakaj se je ohranil med gornjegrajskimi zapuščinskimi inventarji, če ni imel enake pričevanjske vloge kot drugi, uradni. O tem, da provizorični slovenski dokument ni mogel rabiti za predlogo nemški uradni različici, pričajo nekatere informacije, ki jih v slovenski različici pogrešamo. Predmeti se v obeh dokumentih sicer ujemajo, gre pa za razhajanja v podrobnostih opisa. Vzporedni slovenski inventar so najverjetneje sestavili z namenom, da se bo, ko bo prišlo do delitve pokojnikovih premičnin, natanko vedelo, kateri predmeti pripadajo otrokom in kateri Markovi vdovi, zdaj ženi Benka Kusa. Slovenski provizorični inventar je imel torej dodatno pravno vrednost, ki je uradni nemški ni premogel, zato so ga v gornjegrajski gospoščinski pisarni hranili kot prilogo uradnemu inventarju.

Pisca slovenskega inventarja iz Voložnice je treba iskati med štirimi cenilci zapuščine pokojnega kmeta Marka. Obvladovanje veščine pisanja gre veliko prej pripisati gornjegrajskima tržanoma Štefanu Kusu/Kosu in Primožu Ebenbergerju kakor podložnikoma Juriju Potočniku in Boštjanu Zagožnu. V pravopisnem pogledu je besedilo zelo neenotno. Za enake foneme pisec uporablja različne grafeme, kar je najbolj vidno pri zapisovanju sičnikov, šumevcev in zlitnikov (c, č). Variabilnost zaznamo tudi pri jeziku. Veznik *in*, ki nadomešča interpunkcijska znamenja, se, denimo, pojavlja v treh različicah: 42-krat kot *inu*, trikrat kot *jenu* in enkrat kot *ine*. Ob vsej trivialnosti besedila, ki jo pogojuje narava dokumenta, gre poudariti, da je v njem več izrazov, za katere ni znano, da bi bili dokumentirani že kdaj prej. Nekateri izrazi in besedne zveze so sicer izpričani v knjižnih delih 16. stoletja, a najbrž ne v specifičnem pomenu za predmete, na primer *vile kuhalske* (burkle), *sveder*, *lepata* (lopar za peko kruha), *zlati vogarski* (ogrski goldinarji), *železo, ko koso kleplejo* (klepalnik za koso), *kaman, ko brusijo* (brus za koso), *drevo, ko orjejo z nem* (plug), *skopaj pergnati* (spraviti skupaj v pomenu prinesti k hiši), *volati* (veljati, imeti vrednost).

Zapuščinski inventar iz Zadrečke doline iz leta 1611 je z izrazjem za predmete iz vsakdanjega življenja obogatil dokumentirano starejše slovensko besedje s področja materialne kulture. Tudi več drugih izrazov je nemara prvič vzetih iz realnega življenja, kar pomeni, da ne gre za prevod svetopisemskih besedil, slovarska gesla ali slovnične primere, ki jih srečujemo v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja. Poleg zgodnjega nastanka, specifične vsebine in zvrstne redkosti daje inventarju težo dokumentiranost postopka nastajanja zapuščinskih inventarjev. Na njegovem primeru se lepo vidi, kako so popisovalci najprej popisali predmete v zaporedju, kakor so nanje naleteli. Šele potem je inventarni popis dobil končno, čistopisno obliko po ustaljenem vzorcu, z razporeditvijo v snovne skupine. Gledano v celoti, pomeni zadrečki oziroma gornjegrajski zapuščinski inventar z začetka 17. stoletja pojav nove besedilne zvrsti v slovenščini. Po drugi strani mu lahko pripišemo večjo (pravno)zgodovinsko kakor jezikovnozgodovinsko vrednost.[16]

14 StLA, GB I, Nr. 3385–3392.
15 Prav tam, Nr. 3389, Herrschaft Oberburg, 13. 5. 1611.
16 Golec, Inventar – komaj znana zvrst, str. 103–111.

PRISEŽNA OBRAZCA ZA NOVOSPREJETE TRŽANE IZ REČICE (1792) IN MOZIRJA (OKOLI 1820)

Do danes je bilo evidentiranih in objavljenih osem slovenskih prisežnih obrazcev za novosprejete tržane, izvirajo pa iz petih štajerskih in enega koroškega trga. Najstarejši, a odkrit in objavljen najpozneje, je prisežni obrazec iz Železne Kaple, zapisan leta 1682.[17] Drugi so mlajši, v obliki, v kakršni so se nam ohranili, so nastali v časovnem razponu med 1717/24 in 1840: po eden v Ljutomeru, Lenartu v Slovenskih Goricah, na Rečici ob Savinji in v Mozirju ter trije v Središču ob Dravi, od tega eden v dveh različicah.[18] Zgornja Savinjska dolina je torej v naboru tovrstnih besedil zastopana zelo dobro, z dvema trgoma in dvema prisegama, takoj za Prlekijo s prav tako dvema trgoma in štirimi besedili. Njena prisežna obrazca za nove tržane sta bila prvič objavljena v obdobju med svetovnima vojnama – mozirski leta 1926[19] in rečiški 1940[20] –, temeljitejše obravnave pa deležna leta 2011.[21] V pričujoči obravnavi bomo tako o njiju zgolj povzeli glavne ugotovitve. Ker gre za kratki besedili, ju bomo podali v celoti, prisežni obrazec iz Mozirja v diplomatičnem prepisu, danes pogrešanega rečiškega pa v transkripciji Franja Baša.

Franjo Baš je besedilo leta 1940 ali malo pred tem našel v trškem arhivu na Rečici, ki ga je tedaj hranila rečiška občina.[22] Poznejša usoda trškega protokola, v katerem je bila prisega zapisana, ni znana. Domnevati je mogoče, da je bil uničen med drugo svetovno vojno ali po njej, ko je Rečica izgubila sedež občine. Zgodovinar, narodopisec in muzealec Baš je besedilo še zadnji hip otel pozabi s komentirano objavo v reviji *Časopis za zgodovino in narodopisje*,[23] nato pa je za razliko od mozirske prisege v literaturi dolgo ostalo skoraj povsem prezrto.[24]

Prisežni obrazec iz Rečice iz leta 1792:[25]

Eidespflicht.

Purgerska Priſega.[26]

Jest N: N: koker ſak Burger perſeschem, inu oblubim Gospod Bogu, de jest ozhem letemo gmain tergo u Rezize uſo ſuestobo ſchaſati, inu tudi uſso kar per temo posthenimo Tergo od ſtariga Navada bla nar boljpak, kar je nam od naſschich Gnadlivich Firsthou, Lublanskich Scoffou utalenu inu nam ſadnichz to leto od te desheuske kral: svetle Hoffkammre doſechmau poteriene Frajjeste taiste na obeno Viſsho na ſchellim posmengſchati, ali ſanizhvati, ſamuz koker ſe enimo poſtenimo Burgario ſpodobi, derſchati, tako meni Bog pomagei, inu ta ſuet Evangelium.

Zaradi neugodnega stanja virov – rečiški trški arhiv je izgubljen, župnijske matične knjige pa pomanjkljivo ohranjene – so Baševe ugotovitve danes edini vir za preučevanje okoliščin nastanka prisege in njene jezikovne podobe. Po Bašu je bila zapisana v trškem protokolu, ki so ga začeli voditi leta 1788 (*Zusammenkunft der hiesigen Burgerschaft so angefangen von 13ten 8ber 788*), in sicer med vpisom prodaje trškega vrta na dan sv. Vida 15. junija 1792 ter zapisnikom o volitvah novega trškega sodnika istega dne in istega leta.[27] Verjetno gre za prevod nemške predloge, ki se ni ohranila in je v trški protokol niso vnesli, ker na Rečici zanjo ni bilo potrebe. Ni pa tudi izključeno, da je pisec slovenski prisežni obrazec sestavil neposredno, brez opiranja na nemško besedilo.

Baš je kot verjetnega pisca označil Joanesa de Thonija, ki je bil »trški pisar ali trški tajnik vsaj od oktobra 1788 [začetek trškega protokola] do septembra 1792« [verjetni konec protokola ali nastop drugega pisarja]. Janez (Joanes) naj bi bil »sin Petra, zapisanega v seznamu trških svétnikov za l. 1788. kot Pietro de Toni, ki je po tem zapisku bil na Rečici italijanski priseljenec«.[28] Rodbini je

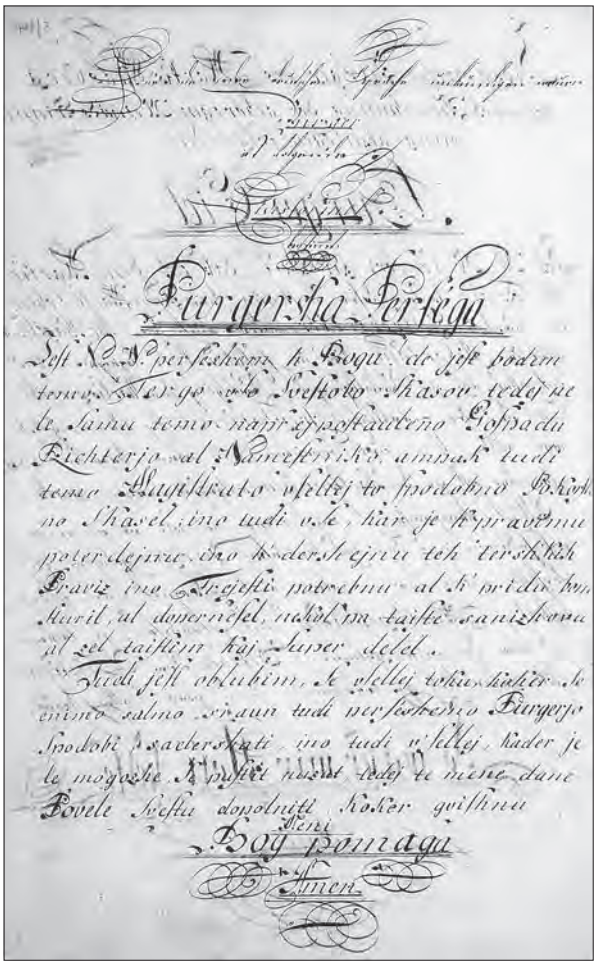
17 Ogris, Eine zweisprachige Eidesformel, str. 240–245.
18 Golec, *Slovenska prisežna besedila*, s. p., Uvod.
19 Kotnik, Mozirska tržanska prisega, str. 133–137.
20 Baš, O Rečici kot trgu, str. 68–69.
21 Golec, *Slovenska prisežna besedila*, s. p., Mozirje (MOZ-1), Rečica ob Savinji (REČ-1).
22 Baš, O Rečici kot trgu, str. 68.
23 Prav tam, str. 68–69.
24 Razlog je verjetno ta, da prisega ni navedena v naslovu Baševega prispevka. Jakob Rigler je ne omenja v svoji temeljni razpravi o jezikovnokulturni orientaciji Štajercev (1968), kjer med drugim obravnava mozirsko tržansko prisego (Rigler, Jezikovnokulturna orientacija, str. 669). Prav tako je za razliko od mozirske nima Jože Koruza v pregledu zapisanih primerov uradne slovenščine (1973) (Koruza, O zapisanih primerih, str. 246), pogrešamo pa jo tudi v pregledu slovenskih priseg Matevža Koširja (1992) (Košir, Prisege v slovenščini, str. 6–11). Z napačno letnico 1788 in samosvojo interpretacijo jo je omenil Ivan Stopar v vodniku o gradu Vrbovec z okolico (1976) (Stopar, *Vrbovec z okolico*, str. 25). Po Baševi objavi je prisežno besedilo leta 1999 ponatisnil Zdravko Novak v svoji poljudni monografiji o Rečici, z več spodrsljaji tako v transkripciji kot v transliteraciji (Novak, *Rečica z zaledjem*, str. 39).
25 Po objavi F. Baša (O Rečici kot trgu, str. 68).
26 V Baševi objavi je nemški naslov na levem zgornjem robu, slovenski naslov pa na sredi, kar najverjetneje kaže, da je bilo tako tudi v izvirniku.
27 Baš, O Rečici kot trgu, str. 68–69.
28 Prav tam, str. 69.

zaradi uničenih starejših župnijskih matic zelo težko slediti. Sam priimek je sicer na Rečici izpričan leta 1754, tako v župnijskem popisu prebivalstva kot v gospoščinskem popisu hiš, ni pa ga med rečiškimi gospodarji pozneje, v jožefinskem in franciscejskem katastru.[29] Janez de Toni, ki bi torej lahko bil domačin, tu ni umrl in po vsem sodeč tudi ni imel družine.[30]

Prisežno besedilo je kratko in ne omenja niti trških organov. Prisežnik obljublja Bogu, da bo zvest trgu in da bo, kot se za tržana spodobi, spoštoval stare trške navade ter še posebej svoboščine, ki so jih trgu v preteklosti podelili ljubljanski škofje, v tistem letu pa potrdila dvorna komora. V pravopisnem pogledu je prisega prava zmešnjava sestavljenih grafemov z zelo neenotno glasovno vrednostjo. Noben sičnik ali šumevec ni zapisan kolikor toliko dosledno, raba znakov zanje pa je še najbližja nemški. Jezik daje vtis, da gre za nadnarečno mešanico in da bi besedilo lahko nastalo tudi kje na Kranjskem. Besedje, besedne zveze in skladnja kažejo izrazit vpliv sodobne pisarniške nemščine.[31]

Slaba tri desetletja mlajši mozirski prisežni obrazec za novosprejete tržane, ki je dolgo zmotno veljal za veliko starejšega, nastalega že leta 1740, pomeni tako v pravopisnem kot širše v jezikovnem pogledu glede na rečiškega velik napredek. Z rečiškim ga povezuje zlasti zapisovanje zgornjesavinskega narečnega končnega polglasniškega [e] v dajalniku kot -o (*temo tergo*, *rihterjo*, *namestniko*, *magistrato*). Zapisan je na začetku t. i. knjige tržanov, po ponovnem odkritju shranjene v Zgodovinskem arhivu Celje, v katero so prvotno vpisovali samo imena novih trških, pozneje magistratnih svétnikov in novosprejetih tržanov.[32]

Slovenski obrazec in njegovo nemško različico je leta 1926 v reviji *Časopis za zgodovino in narodopisje* objavil Franc Kotnik.[33] Objavo je pospremil s krajšim komentarjem o nastanku in jezikovnih značilnostih besedila ter zagrešil ne kaj prepisovalskih spodrsljajev in hudo napako

Mozirski prisežni obrazec za novosprejete tržane iz okoli leta 1820 (SI ZAC/0510, Zbirka Videčnik Aleksander 1696–1981, št. 4, Bürger Buch von Prasberg 1740 [Trška knjiga Mozirja 1740–1919], s. p.).

pri dataciji. Čeprav bi moral opaziti, da so vpisi v knjigi od prvega leta 1740 do leta 1818 sočasnega nastanka in delo iste prepisovalske roke, je prisego postavil v leto 1740; s to letnico je namreč v naslovu datirana knjiga (*Bürgerbuch von Prasberg 1740*), ki se začenja z nemško in slovensko tržansko prisego, napisanima na prvi in drugi strani. Napačne datacije, ki se je vztrajno ponavljala v literaturi,[34] dolgo ni mogel nihče preveriti, ker je

29 Golec, *Slovenska prisežna besedila*, s. p., Rečica ob Savinji (REČ-1).

30 NŠAM, Župnija Rečica ob Savinji, Matične knjige, krstni indeksi 1784–1807, krstni indeks 1807–1844, poročni indeks 1784–1833, mrliški indeks 1784–1819, mrliški indeks 1819–1850. – Leta 2011, ko je bila opravljena raziskava o rečiški prisegi, so bile v evidenci samo matične knjige od druge četrtine 19. stoletja dalje.

31 Golec, *Slovenska prisežna besedila*, s. p., Rečica ob Savinji (REČ-1).

32 SI ZAC/0510, Zbirka Videčnik Aleksander 1696–1981, št. 4, Bürger Buch von Prasberg 1740 [Trška knjiga Mozirja 1740–1919], s. p.

33 Kotnik, Mozirska tržanska prisega, str. 133–137.

34 Prisega je bila v letu objave Kotnikove razprave natisnjena tudi v celjskem časniku *Nova doba* (Lajákov-Mozirski, Kronika trga Mozirje, *Nova doba* VIII, št. 100, 7. 9. 1926, str. 1). Ob objavi, v kateri je več napak, ni ne navedbe vira ne časa nastanka prisege. Besedilo slovenske prisege je v monografiji *Savinjska dolina* (1930) objavil tudi Rajko Vrečer (Vrečer, *Savinjska dolina*, str. 101–102), ki sicer v opombi navaja Kotnikovo objavo, toda nekaj razlik med transkripcijama in Vrečerjevi podatki iz knjige tržanov, ki jih Kotnik nima, kažejo, da je Vrečerjeva objava nastala najverjetneje neodvisno od Kotnikove. Njegova datacija prisege v leto 1790 je sicer znatno bliže dejanskemu času nastanka, a gre skoraj gotovo zgolj za tipkovno po-

bila knjiga po drugi svetovni vojni več desetletij pogrešana.[35] A tudi ko je leta 2004 izšel faksimile knjige,[36] se v spremni besedi ni ponovno ugotavljalo časa nastanka prisege.[37] Ugotovitve o dejanskem času zapisa besedila so bile prvič objavljene leta 2011.[38]

Slovensko prisežno besedilo (*Purgerska Perſéga*) je v knjigi zapisano na 2. strani, za nemškim na 1. strani (*Bürger Eid*) in z uvodno navedbo, da je namenjeno tistim novim tržanom, ki niso vešči nemškega jezika. Obe besedili je okoli leta 1820 napisal mozirski trški sindik Franc Ksaverij Hofbauer, čigar pisavo razkrivajo dokumenti trškega arhiva. Ker so v knjigi tržanov vsi vpisi, datirani od 16. februarja 1740 do 11. avgusta 1818, nastali sočasno in so delo iste prepisovalske roke, je spodnja meja nastanka knjige in slovenske prisege poletje 1818, zgornja pa malo pred Hofbauerjevo smrtjo 9. februarja 1822. Hofbauer, rojen neznanokje leta 1766 ali 1767, je od leta 1789 izpričan kot mozirski trški sindik, učitelj in organist. V Mozirju je živel od najstniških let, vsaj od leta 1782, ko je njegov oče dobil tržanske pravice, v spominu pa ostal kot zgleden učitelj. Ohranjen je tudi zvezek lepopisnih vaj njegovih učencev iz leta 1795, med katerimi je ena dvojezična vaja v nemškem in slovenskem jeziku.[39]

Mozirski prisežni obrazec za novosprejete tržane, v nadaljevanju podan v diplomatičnem prepisu, je nekoliko daljši od rečiškega. Prisežnik priseže Bogu, da bo zvest trgu, pokoren trškemu sodniku, njegovemu namestniku in trškemu magistratu ter da bo spoštoval trške pravice. Obljublja tudi, da bo vselej ravnal, kot se spodobi za zapriseženega tržana, se dal na razpolago in izpolnjeval ukaze.

Purgerska Perſéga

Jeſt N. N. perſeshem h' Bogu ! de jeſt bodem temo Tergo v'ſo Sveſtobo Skasov, tedej ne le Samu temo naprej poſtauleno[40] Goſpodu Richterjo, al Naméſtniko, ampak tudi temo Magiſtrato vſellej to ſpodobno Pokorsh[41] no Skasél; ino tudi vſe, kar je k pravimu poterdejnu, ino h' dershejnu téh tershkih Praviz ino Freješti potrebnu al h'pridu, bom ſturil, al dopernéſel, nekol pa taiſte sanizhovu al zel taiſtim kaj Super delel.

Tudi jeſt oblubim, Se vſellej toku, koker Se enimo salmo sraun tudi perſéshemo Purgerjo Spodobi, sadershati, ino tudi v'ſellej, kader je le mogozhe, Se puſtit nuzat, tedej te mene dane Povele Svéſtu dopolniti, koker gviſhnu

Meni
Bog pomaga
Amen.

Glede na učiteljski poklic zapisovalca in pozni nastanek prisežnega besedila ne preseneča enotnost zapisa v bohoričici, zlasti pri pisanju šumevcev, manj sičnikov. Besedje, besedne zveze in skladnja kažejo, da gre za prevajanje pisarniške nemščine v slovenščino, ki se prevaja od besede do besede, pri besedotvornih kalkih celo od morfema do morfema, a je Hofbauer besedilo nekoliko prilagodil duhu slovenščine.[42] Z odkritjem, da je mozirska tržanska prisega nastala šele okoli leta 1820 in ne že 1740 – Rigler je dopuščal celo možnost, da je še starejša[43] –, je besedilo izgubilo velik del pomena, ki so mu ga pripisovali nekoč.[44]

MOZIRSKA PODLOŽNIŠKA OPOROKA IZ LETA 1824

Le malo mlajša od prisežnega obrazca za tržane je edina znana zgornjesavinjska slovenska oporoka, datirana 25. februarja 1824 v Mozirju.[45] Besedilo doslej ni bilo povsem neznano – na nekaj mestih se ga je dotaknila obravnava oporok v slovenščini, ki jih hrani Zgodovinski arhiv Celje (2019)[46] –, ni pa še doživelo celovite objave in obravnave.

moto (1790 namesto Kotnikove datacije 1740). Jezikovnih značilnosti besedila se je na podlagi Kotnikove objave dotaknil Jakob Rigler v razpravi o jezikovnokulturni orientaciji Štajercev v starejših obdobjih (Rigler, Jezikovnokulturna orientacija, str. 669). Po Kotnikovi razpravi in prav tako z napačno letnico nastanka 1740 sta prisego zgolj omenila Jože Koruza v svojem pregledu zapisanih primerov uradne slovenščine (1973) (Koruza, O zapisanih primerih, str. 246) in Matevž Košir v pregledu slovenskih priseg (1992) (Košir, Prisege v slovenščini, str. 6).

35 Knjiga je sredi osemdesetih let 20. stoletja prišla v roke Aleksandra Videčnika, snovalca zgornjesavinjskega arhiva. Leta 1989 jo je v slabem stanju skupaj z Videčnikovo zbirko prevzel Zgodovinski arhiv Celje in jo dal leta 1993 restavrirati. O prevzemu in restavriranju: SI ZAC, zapisnik primopredaje št. 05-125/1-89; podatek o restavriranju je v knjigi.

36 *Bürger Buch von Prasberg 1740*.

37 *Knjiga tržanov Mozirja 1740*, str. 11, 12.

38 Golec, *Slovenska prisežna besedila*, s. p., Uvod; Mozirje (MOZ-1).

39 Prav tam, s. p., Mozirje (MOZ-1).

40 Nad *n* je po dolžini črke črtica, ki pomeni podvojitev znaka in bi lahko predstavljala manjkajočo črko *m*.

41 Morda zabrisan znak za deljenje besed.

42 Golec, *Slovenska prisežna besedila*, s. p., Mozirje (MOZ-1).

43 Rigler, Jezikovnokulturna orientacija, str. 669.

44 Prim. Golec, Mozirska tržanska prisega.

45 SI ZAC/0576, Krajevno sodišče gospoščine Žovnek, šk. 3, št. 90 (SI ZAC/0576/001/00090).

46 Žižek in Golec, De nobeden sin, str. 10, 16 in 22. Objava faksimila: prav tam, str. 11. – Besedilo je bilo odkrito malo pred letom 2019, zato leta 2017 še ni bilo vključeno v

Najbogatejše hranišče starejših slovenskih oporočnih besedil je prav Zgodovinski arhiv Celje, kjer je bilo doslej odkritih 27 zapisov ustnih oporok, večina (20) z območja Spodnje Savinjske doline. Vsi so nastali v prvi polovici 19. stoletja (1809–1850) in so sestavni del podložniških zapuščinskih spisov v fondih t. i. krajevnih sodišč zemljiških gospostev.[47] Ta nabor predstavlja dobro polovico vseh znanih slovenskih oporok iz obdobja 1671–1850, ki jih danes poznamo nekaj več kot 50 (le šest jih je iz časa pred letom 1800), večinoma po zaslugi odkritij arhivistov v zadnjih dveh desetletjih.[48]

Zapisovanje oporok v slovenščini, sestavljenih ustno pred pričami, se je razmahnilo šele od konca 18. stoletja dalje, vzporedno s povečano stopnjo pismenosti kot posledico terezijanske šolske reforme (1774). Zapisovalci so bili v veliki večini za silo opismenjeni kmetje, redko uradniki. Med razlogi za zapis oporoke v oporočiteljevi materinščini namesto v uradnem jeziku izstopata dva: neznanje nemščine pri zapisovalcih in želja oporočiteljev, da bi okolica njihovo zadnjo voljo povsem natanko razumela.[49]

Izstopajočo razliko v ohranjenosti števila zapisov oporok iz Spodnje Savinjske doline v primerjavi z Zgornjo, od koder poznamo le eno prisego, kaže povezovati z dejstvom, da se ni ohranilo gradivo krajevnega sodišča škofijskega gospostva Gornji Grad, najpomembnejšega in največjega zemljiškega gospostva na tem območju. Obenem ne gre prezreti, da so bile slovenske oporoke najdene le v 11 od skupno 78 fondov krajevnih sodišč, kolikor jih hrani Zgodovinski arhiv Celje.[50]

Mozirska oporoka podložnice je zanimiva sama po sebi, njena največja posebnost pa je naprošeni zapisovalec. Iz obdobja do prelomne srede 19. stoletja je to namreč edini testament, ki ga je potrjeno zapisal duhovnik. Da je zapisovalec duhovnik, je mogoče sklepati, ne pa tudi potrditi, še za eno oporoko, nekaj let mlajšo od mozirske, ki je nastala leta 1830 v Spodnji Savinjski dolini.[51] Še več, pred sredo 19. stoletja poznamo eno samo slovensko oporoko duhovnika, in sicer napisano leta 1685 v Cerknici, ki velja za drugo najstarejše slovensko oporočno besedilo.[52]

Oporoki iz Mozirja bomo poleg objave diplomatičnega prepisa namenili več pozornosti tudi v vsebinskem in jezikovnem pogledu. Besedilo, napisano na obeh straneh prvega lista pisarniške pole, je sestavni del zapuščinskega spisa podložnice gospostva Žovnek Marije Berložnik, po domače Štrucelj.[53] Spis, shranjen v arhivskem fondu krajevnega sodišča žovneškega gospostva, je trinajst let mlajši od oporoke; nastal je spomladi 1837, nekaj mesecev po Marijini smrti. Oporoko je dotlej hranila bodisi oporočiteljičina hči bodisi mozirska župnijska pisarna, kar se zdi precej manj verjetno od prvega. Iz samo deloma izpolnjenega obrazca o prijavi smrti (*Todfallsanzeige*) izvemo le to, da je bila pokojnica vdova kmetica, stanujoča v Mozirju, in da je zapustila dva otroka: sina Jožefa in hčerko Marijo, ki sta polnoletna in živita doma. Jožef je medtem postal prevzemnik posesti, za inventuro in obravnavo pa je žovneško krajevno sodišče na podlagi materine oporoke (*nach dem beiligenden Testamente Ihrer Mutter*) šele aprila 1837 prosila hči Marija Štrucelj, čeprav je mati umrla že prejšnje leto, in sicer na ponedeljek po mali maši. Glede na to, da je bila Štruclјeva že preužitkarica, se žovneško krajevno sodišče z njeno zapuščino niti ne bi ukvarjalo, če hči ne bi predložila oporoke.

Navedba dneva smrti v obrazcu o prijavi smrti se ujema z vpisom v mozirski mrliški knjigi,[54] po kateri je Marija Štrucelj (*Maria Strutzl*), označena kot stara mati (*Altmutter*) in »kmetica druge klase« (*Bau. 2 kl.*), umrla v starosti 72 let 13. septembra 1836 zaradi onemoglosti. Kraj smrti je bilo Brezje št. 12, in ne Mozirje, kot je bivališče kar na treh mestih navedeno v zapuščinskem spisu. Ker pa leži domačija, še danes s hišnim imenom Štrucelj, v neposredni bližini Mozirja,[55] je navajanje

monografijo o starejših slovenskih oporokah (Golec, *Slovenske oporoke*).

47 Naboru 21 oporok v Zgodovinskem arhivu Celje, od katerih jih je 15 nastalo v Spodnji Savinjski dolini (gl. pregleda v: Golec, *Slovenske oporoke*, s. p., 1. Mesto oporok v slovenskem pismenstvu; Golec, Starejša uradovalna slovenica, str. 337–339), se je do leta 2019 pridružilo šest novoodkritih, od tega pet iz Spodnje in ena iz Zgornje Savinjske doline (prim. Žižek in Golec, De nobeden sin, str. 9 sl.).

48 Golec, *Slovenske oporoke*, s. p., 1. Mesto oporok v slovenskem pismenstvu; Golec, Uradovalna slovenika, str. 228.

49 Golec, Uradovalna slovenika, str. 228–229.

50 Gre za krajevna sodišča: Brode, Novi Klošter, Ojstrica in Podgrad, Planina pri Sevnici, Ranšperk, Stopnik, Šalek in Turn, Šenek, Tabor pri Vojniku, Zalog in Žovnek; razen dveh so vsa imela sedež v Spodnji Savinjski dolini (Golec, Starejša uradovalna slovenica, str. 337–339).

51 Golec, Starejša uradovalna slovenica, str. 338.

52 Golec, *Slovenske oporoke*, s. p., 1. Mesto oporok v slovenskem pismenstvu.

53 SI ZAC/0576, Krajevno sodišče gospoščine Žovnek, šk. 3, št. 90 (SI ZAC/0576/001/00090), Berložnik Marija: zapuščinski spis. – Oporoka, datirana 25. februarja 1825 v Mozirju, je napisana na listu velikosti 21,0–21,6 x 34,0–34,5 cm.

54 NŠAM, Župnija Mozirje, Matične knjige, mrliška matična knjiga 1830–1884, fol. 43r.

55 *Veliki atlas Slovenije*, str. 83, N1. Prim. SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 559, k. o. Brezje, mapni list III (1825).

tega namesto Brezja logično. Po franciscejskem katastru iz leta 1825 je na tej domačiji gospodaril četrtinski kmet Jožef Štrucelj, tudi po domače imenovan Štrucl,[56] v katerem prepoznamo Marijinega sina. Tudi v župnijskih maticah so bili vsi družinski člani vodeni kot Štruclji, nikoli kot Brložniki.[57] Brložnik je moralo biti starejše hišno ali rodbinsko ime, a se je oporočiteljica z njim vendarle identificirala.

Marijin soprog Pavel Štrucelj se je leta 1752 na Brezju že rodil,[58] medtem ko je sama, z dekliškim priimkom Gaberšek in rojena okoli leta 1765, prihajala iz sosednje župnije Rečica, kjer sta se v začetku leta 1787 tudi poročila.[59] Od šestih otrok so jima trije umrli v otroštvu.[60] Ko je Marija leta 1824 dala zapisati svojo zadnjo voljo, so še živeli trije, vsi odrasli: Janez (roj. 1793), tedaj pri vojakih, neporočena Marija (roj. 1799) in najmlajši Jožef (roj. 1803), ki se je prejšnje leto oženil[61] in je že gospodaril. Pozornost pritegne dejstvo, da je bil Marijin mož Pavel še živ in da sama ni ležala na smrtni postelji, da bi jo k sestavi oporoke silile okoliščine. Živela je še 12 let in pol ter za osem let preživela moža.[62] Kot lahko razberemo med vrsticami, je po Jožefovem prevzemu kmetije in prihodu snahe v hišo čutila potrebo, da z zapisano besedo zaščiti svoj položaj in dedovanjske dedne pravice drugih dveh otrok, Janeza in Marije – Mice. Dediščino, ki jo je ob poroki leta 1787 prinesla k hiši, je zapustila izključno tema dvema, le da je izvzela skromno volilo za ubožne župljane ter stroške za pogrebščino in maše. Če se sin Janez v 15 letih ne bi vrnil od vojakov, bi njegov delež pripadel Mici, kar se je očitno tudi zgodilo, saj Janez v zapuščinskem spisu ni naveden med otroki.[63] Zanimivo je, da je moral k vojakom on, čeprav je bil deset let starejši od brata, ki je prevzel posest.

Marija ni dovolj zaupala gospoščinskim uradnikom in drugim pismenim ljudem civilnega stanu, zato se je s prošnjo, naj zapiše njeno oporoko, obrnila na krajevnega kaplana Jožefa Kiralyja, pred katerega je prišla s tremi pričami, dvema pismenima možema – eden je bil iz trga Mozirje – in enim, ki se je samo podkrižal.[64] Kiraly je te okoliščine v prvi osebi navedel v uvodu, nato pa je po nareku v prvi osebi spregovorila oporočiteljica. Njene besede je kaplan strukturiral v sedem točk. Marija Berložnik – Štrucelj se je na zapis svoje oporoke zelo dobro pripravila. S seboj je namreč prinesla dva dokumenta, na katera se je zapisovalec lahko natančno skliceval: svojo poročno pogodbo iz leta 1787 in poročno pogodbo sina Jožefa, v kateri so bile v dostavku opredeljene pravice hčerke Mice. Ne preseneča Kiralyjevo nemško navajanje uradnih dokumentov v gotici, pač pa navedba nemškega imena kraja zapisa oporoke *Prasberg* namesto slovenskega Mozirje.

56 SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 559, k. o. Brezje, mapni list III (1825); zapisnik stavbnih parcel, 9. 7. 1825; zapisnik zemljiških parcel, 30. 1. 1826; abecedni seznam posestnikov, 23. 3. 1826.

57 Gl. v nadaljevanju.

58 Pavel Štrucelj (*Struzel*), sin Matevža in Marjete, je prišel na svet 24. januarja 1752 (NŠAM, Župnija Mozirje, Matične knjige, krstna matična knjiga 1731–1753, s. p.). Ob ljudskem štetju leta 1754 je naveden kot tedaj edini otrok svojih staršev, star dve leti (NŠAL, NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 119/6, 4. 2. 1754).

59 Ob poroki 12. februarja 1787 je v skladu s takratnim načinom vodenja poročnih matic navedeno samo ženinovo bivališče Brezje št. 12 v župniji Mozirje, poročna matica daje ženinu Pavlu Štruclju 35 let, nevesti Mariji Gabršek pa 20 (NŠAM, Župnija Rečica ob Savinji, Matične knjige, poročna matična knjiga 1784–1833, pag. 9). Ne vemo, kdaj natanko in kje se je nevesta rodila, ker se ohranjene krstne matice rečiške župnije začenjajo šele leta 1784. Ob smrti jeseni 1836 naj bi Marija Štrucelj imela po mozirski mrliški matici 72 let (gl. op. 54), medtem ko ji status animarum pripisuje rojstno letnico 1762, njenemu možu Pavlu pa 1750 (NŠAL, Župnija Mozirje, Statusi animarum, K03, status animarum 1826–1834, s. p., Brezje 12).

60 Otroci so se rodili na Brezju št. 12 med letoma 1790 in 1803, zgodaj so umrli Anton (1790–1795), Jurij (1796–1796) in prva Marija (1797–1798) (NŠAM, Župnija Mozirje, Matične knjige, krstna matična knjiga 1786–1804, fol. 40, 67, 95, 105, 119 in 138; mrliška matična knjiga 1786–1830, fol. 41, 48 in 55).

61 21-letni Jožef Štrucelj se je 5. novembra 1823 oženil s 25-letno Nežo Sovinek (prav tam, poročna matična knjiga 1786–1851, fol. 58).

62 Pavel Štrucelj je umrl 21. decembra 1828, po mrliški matici star 80 let (NŠAM, Župnija Mozirje, Matične knjige, mrliška matična knjiga 1786–1830, fol. 139), dejansko pa slabih 77.

63 Prav tako ga ne najdemo v mozirskih mrliških knjigah (NŠAM, Župnija Mozirje, Matične knjige, mrliški indeks 1787–1884), kar pomeni, da se najverjetneje tudi po materini smrti ni vrnil domov.

64 Prvopodpisani Lovrenc Perger je bil tržan iz Mozirja h. š. 13, po zapisniku duš rojen leta 1762, ki se je po letu 1834 odselil neznanokam (NŠAL, Župnija Mozirje, Statusi animarum, K03, status animarum 1826–1834, s. p., K 11, status animarum 1845–1854; Matične knjige, mrliški indeks 1787–1884). Identiteta Jakoba Hauschirja ostaja neznana. Ne njega ne njegovega priimka ni niti v mozirskem statusu animarum niti v župnijskih maticah (prav tam, Matične knjige, krstni indeks 1786–1848, mrliški indeks 1787–1884, poročni indeks 1786–1851). Po franciscejskem katastru (1825) ni imel posesti ne v Mozirju ne v sosednji katastrski občini Brezje (SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 338, k. o. Mozirje; C 559, k. o. Brezje). Nepismeni Janez Zagradišnik, po domače Korenak, je bil kmet v Ljubiji, kjer je umrl 9. marca 1851, po mrliški matici star 74 let (NŠAM, Župnija Mozirje, Matične knjige, mrliška matična knjiga 1839–1884, pag. 112).

V diplomatičnem prepisu se oporočno besedilo glasi takole.[65]

[1. stran]

Testamen.

Per dobri pameti, inu per svoje starosti sdrauju
je pershla k meni sdola podpißanimo Maria
rojena Gabersheg po svojem sakonskim Mosham
imenovana Verloshnig vulgo Struzel, inu
je perpelala saboj sdola pod pissane Prizhe, nato
visho sa isvishati, inu prizhati.

Jest sgora imenovana Maria Verloshnigg vulgo Struzel,
kir sem she per lettah, usako Vuro se troshtam,
de bom pred vezhniga Boga na rajtingo poklizana,
de po moje smerti nebi nobene prepiringe blo,
sklenem, inu proſsim, de bi moju pravo, inu pra=
vizhno Volu, kak je moja Maninga, inu moja
Vest nutri da, u Materinski sprahi na pismo
postauleno blo, inu po moje smerti sledozh
se sgodilo, Namrezh.
1mo Kir mojemu sinu Josephu je per hishi sadosti
ostalo, moj thal k hishi perneshen, koker govori
Heuraths brif sub Protocolo fol 207 de dato 29ten
*Jänner H[err]schaft Sanneg anno 787 et in Anmer=
kung de dato 24 Maÿ 794*[66] se previsha inu sposna,
sato jest od teh k hishi perneshenih dnarjou
sashafam inu sposnam, de.
2o Moje hzhere Mize sposnam 50 f[67] c.m.[68] koker je spo=
snano *in Nachtrag* 13 october 823[69]
3o Mojemu sinu Johaneso, kateri je per soldateh
sposnam, inu sashafam 50 f c.m.
vert.[atur]

[2. stran]

4to Sa moje potrebe meni sgovorim 50 f c.m.
ako pa nebi jest vsega sanuzala, kaj od teh
50 f c.m. bi zhres ostalo, sashafam, inu sposnam
moje hzhere Mize.
5to Ako bi pa moj sin Johanes per soldazhini
vmer,[70] ali de od soldatou u 15 letah nebi nasaj
pershou, tak onih 50 f cm sub 3o sashafam
inu sposnam moje hzheri Mizi.
6to Tem reunem u Fari sashafam 2 f cm rastalat.
7mo To drugo kar zhres ostane, sa pogrebshino[71]
Inu na s[vete] Maſhe sashafam.

Prasberg dana 25 Februarÿ 1824

Sledeozhe Prizhe.

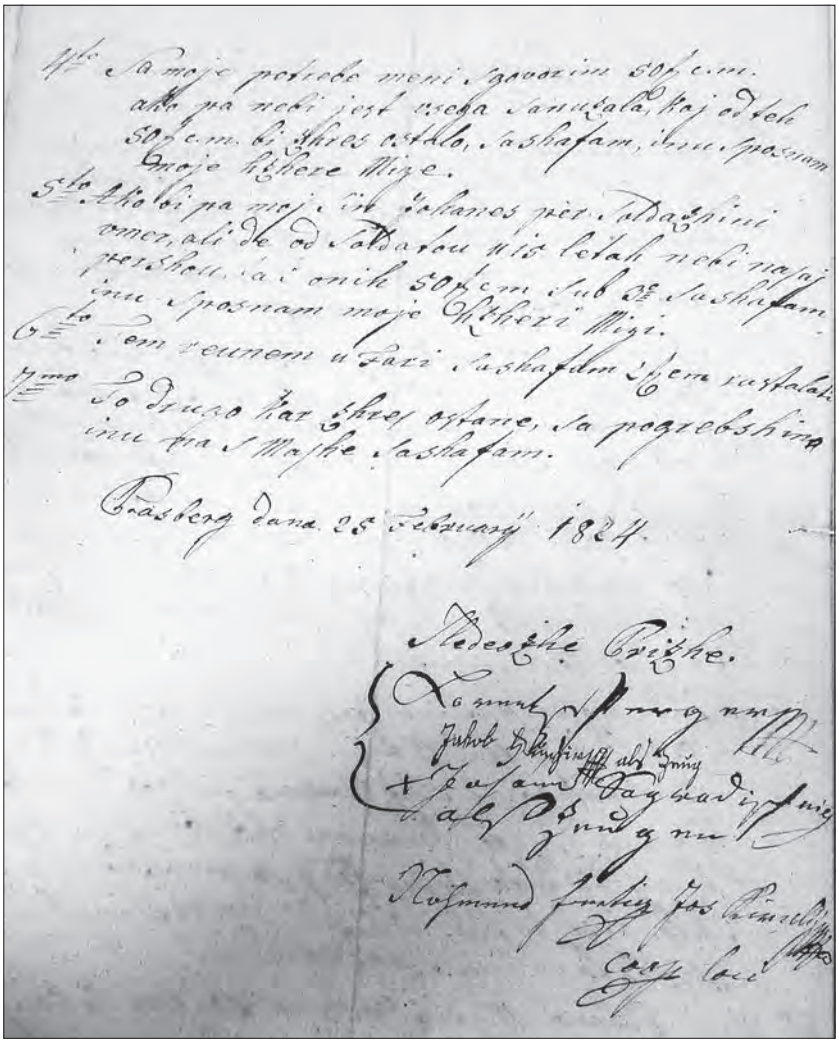
Lorenz Perger mpria[72]
Jakob Hauschir mpria als Zeug
+ Johann Sagradischnig
als Zeugen

Nahmens fertiger Jos Kiralÿ mpria
coop loci[73]

Poleg povedne vsebine pritegne pozornost tudi pravopisna podoba oporoke. Bohoričica se dosledno ne zapisuje, ker Kiraly ni razlikoval med zapisovanjem šumevcev [š] in [ž], ampak je oba pisal enako, z dvočrkjem *sh* (izjemoma *ſh* za [š]), kakor tudi ni razlikovalno pisal sičnikov [s] in [z], za katera je rabil isti grafem *s* (za [s] enkrat tudi *ſs* in *ß*). Oboje je bilo v tem obdobju nasploh zelo običajno, je pa bil dosleden v vsem drugem, denimo pri zapisovanju *zh* za [č]. Tudi jezik sledi kranjski knjižni normi tega časa, pri čemer preseneti nekaj opaznih odstopanj: 1) sklanjanje samostalnika *mož* (*po svojem zakonskim možam*), 2) sklanjanje pridevnika *moj* in samostalnika *volja* s končnim [u] v tožilniku (*moju pravo ino pravično volu*), 3) veznik *kak* za kakor, 4) zaimek *kaj* za *kar* v oziralnem odvisnem stavku (*kaj od teh* […] *bi črez ostalo*), vendar na drugem mestu pravilno kar (*kar črez ostane*), 5) *vmer* za umrl in 6) navedba dne v dataciji kot: *dana*.

Vse to postane razumljivo ob spoznanju, da je Jožef Kiraly prihajal iz Klanjca v Hrvaškem Zagorju. Ni znano, kje se je šolal, vemo pa, da je vse kleriške redove, vključno z mašniškim posvečenjem, prejel leta 1805 od lavantinskega škofa v Št. Andražu na Koroškem. V župnijah lavantinske škofije je potem tudi služboval. Bil je kaplan v Trbovljah (1813–15) in Galiciji (1815–18), v Mozirju od novembra 1821 do 25. februarja 1825, nato pa je odšel za kurata v Šmartno ob Dreti, kjer je umrl že 20. julija 1826, star 48 let.[74]

65 Nemški del besedila, v izvirniku v gotici, je v objavi v kurzivi.
66 Navedba poročne pogodbe, vpisane v (zemljiškoknjižni) protokol gospostva Žovnek.
67 *Florin* = goldinar.
68 *Conventionsmünze* z uradno okrajšavo CM = konvencijska valuta.
69 Nedvomno gre za dodatek k poročni pogodbi njenega brata Jožefa, ki se je poročil dobre tri tedne pozneje, 5. novembra 1823 (gl. op. 61).
70 *Umer*[*l*] = umrl.
71 Zadnja črka je popravljena, prvotno najverjetneje: a.
72 *manu propria* = lastnoročno.
73 *cooperator loci* = krajevni kaplan.
74 Za podatke o izvoru, posvečenjih, krajih in letih službovanja se iskreno zahvaljujem zgodovinarki mag. Lilijani Urlep iz Nadškofijskega arhiva v Mariboru. O času služboványa v Trbovljah prim. NŠAM, Župnija Trbovlje, Matične knjige, mrliška matična knjiga 1784–1833, pag.

Zadnja stran mozirske podložniške prisege iz leta 1824 (SI ZAC/0576, Krajevno sodišče gospoščine Žovnek, šk. 3, št. 90, 25. 2. 1824).

DESETINSKI REGISTRI IZ OBDOBJA OD KONCA 18. STOLETJA DO 1842

Tako kot so v prvi polovici 19. stoletja za silo pismeni za to naprošeni ljudje zapisovali slovenske oporoke, se od konca 18. stoletja pojavljajo tudi v vlogi sestavljavcev desetinskih registrov, za kar so jih prosili nepismeni zakupniki desetin. Razen iz Zgornje Savinjske doline so takšni primerki dokumentov znani samo še iz Spodnje Savinjske doline in (vsaj do zdaj) iz nobene druge slovenske pokrajine. Skupno smo do nedavnega poznali osem spodnjesavinjskih registrov, ki so delo štirih rok (edini po imenu znani zapisovalec jih je sestavil pet). Obsegajo obdobje od leta 1789 do 1803, vsi razen najmlajšega pa so shranjeni v fondu Gospostvo Gornji Grad v Zgodovinskem arhivu Celje (ZAC).[75] Z območja Spodnje Savinjske doline sta bila nato odkrita še dva, oba najdena v fondu gornjegrajskega gospostva v Nadškofijskem arhivu Ljubljana (NŠAL).[76]

Praksa takšnega vodenja desetinskih registrov je bila pri gornjegrajskem škofijskem gospostvu utečena. Za območje Zgornje Savinjske doline jih je danes znanih devet, od tega sedem odkritih med gradivom gospostva v Nadškofijskem arhivu Ljubljana, dva mlajša pa v omenjenem fondu v ZAC. Njihov obstoj je bil doslej v literaturi zgolj bežno omenjen.[77]

Da so zgornjesavinjski desetinski registri tako dolgo ostali neopaženi, je tudi posledica neugodnih okoliščin. Večina je namreč shranjenih v fondu gornjegrajskega gospostva, ki je bil vse od leta 1872 deponiran v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu in ga je Avstrija v okviru arhivske restitucije vrnila Jugoslaviji šele leta 1978, NŠAL pa prevzel naslednje leto.[78]

81–91; o smrti: NŠAM, Župnija Šmartno ob Dreti, Matične knjige, mrliška matična knjiga 1789–1840, fol. 80.

75 Golec, Uradovalna slovenika, str. 333–334.

76 Gl. naslednjo opombo.

77 Golec, Uradovalna slovenika, str. 337.

78 *Vodnik po fondih*, str. 55.

Seznam slovenskih desetinskih registrov gornjegrajskega gospostva v Nadškofijskem arhivu Ljubljana (NŠAL, NŠAL 20, Gospostvo Gornji Grad Avstrija, karton 68, snopič 1, Desetine: splošno, 1557–1795)

Št. 1	Signatura: spis št. 80
Vsebina	Desetinski register za Solčavo
Naslov	*Register desetine sulzbaske*
Datacija in zapisovalec	Brez datacije [1793–95], zapisovalec neznan.
Oblika	Pola, prepognjena, popisane so prve 3 strani.

Št. 2	Signatura: spis št. 39
Vsebina	Desetinski register za območje Rečice ob Savinji[79]
Naslov	Brez
Datacija in zapisovalec	Brez datacije [1793–95], zapisovalec neznan.
Oblika	List, popisana je 1. stran.

Št. 3	Signatura: spis št. 25
Vsebina	Desetinski register za Raduho (ljudsko Podraduški Vrh) pri Lučah
Naslov	*Kar Raduſhki Varh deſetine da*
Datacija in zapisovalec	Brez datacije [1793–95], zapisovalec neznan.
Oblika	List, popisana je 1. stran.

Št. 4	Signatura: spis št. 27
Vsebina	Desetinski register za Strmec (ljudsko Strmčki Vrh) pri Lučah
Naslov	*Kar da Starmshki Varh deſetine*
Datacija in zapisovalec	Brez datacije [1793–95], zapisovalec neznan.
Oblika	List, popisana je 1. stran.

Št. 5	Signatura: spis št. 26
Vsebina	Desetinski register za Konjski Vrh pri Lučah
Naslov	*Kar Deſſetine da Konski uarh V ti Farri Luzheh*
Datacija in zapisovalec	Brez datacije [1793–95], zapisovalec neznan.
Oblika	List, popisana je 1. stran.

Št. 6	Signatura: spis št. 28
Vsebina	Desetinski register za Podvolovljek pri Lučah
Naslov	*Kar dajo Deſsetine paurÿ u poduoloulekam*
Datacija in zapisovalec	Brez datacije [1793–95], zapisovalec neznan.
Oblika	List, popisana je 1. stran.

Št. 7	Signatura: spis št. 31
Vsebina	Desetinski register za Spodnje Kraše pri Šmartnem ob Dreti
Naslov	*Iſ Spodne Kraſhe deſetina*
Datacija in zapisovalec	13. 5. 1805, Anton Hicelberger, kajžar.
Oblika	Pola, prepognjena, popisana je 1. stran.

79 Za identifikacijo območja se je mogoče opreti samo na imena in priimke 17 popisanih oseb. Noben drug desetinski seznam ne vsebuje istih imen, le na seznamu vinske desetine v župniji Rečica iz leta 1795 je ime Ignaca Mokrina (NŠAL, NŠAL 20, Gospostvo Gornji Grad Avstrija, karton 68, snopič 1, Desetine: splošno, 1557–1795, spis št. 116, 1. 6. 1795). Matične knjige rečiške župnije so potrdile, da so osebe s popisa prebivale v različnih krajih okoli Rečice. Omenjeni Ignac Mokrin, drugi na seznamu, je, denimo, tako kot prvi, Jožef Andrejc, izpričan v Spodnji Rečici (prim. NŠAM, Župnija Rečica ob Savinji, Matične knjige, krstna matična knjiga 1784–1807, krstni indeks 1784–1807, mrliška matična knjiga 1784–1819, mrliški indeks 1784–1819).

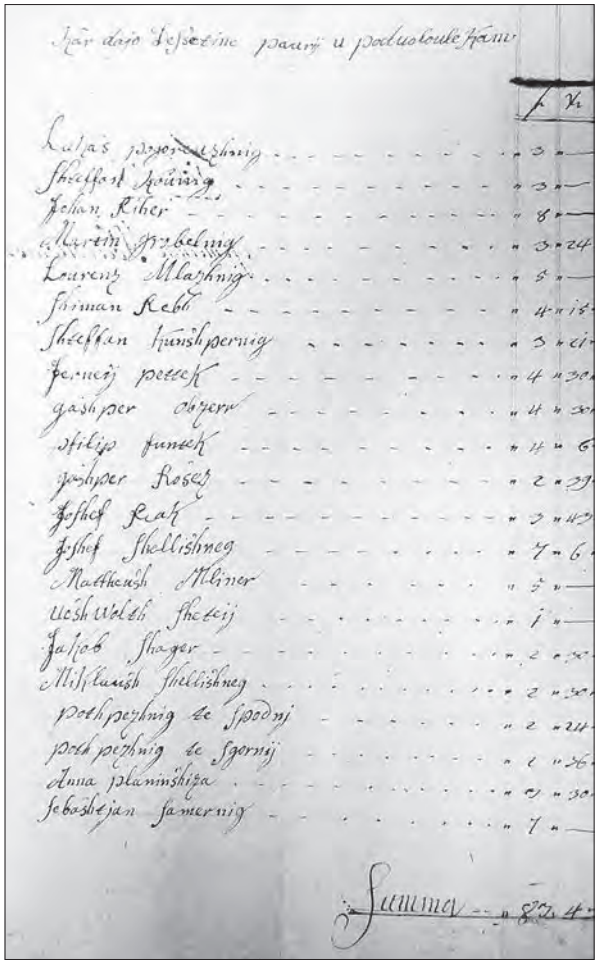
Seznam slovenskih desetinskih registrov gornjegrajskega gospostva v Zgodovinskem arhivu Celje (SI ZAC/0536, Gospostvo Gornji Grad)

Št. 1	Signatura: šk. 36, 36/1, 1828–1833, Register žitne desetine gospostva Gornji Grad (Sv. Primož, Ljubno, Ter, Savina), register desetine za Ljubno 1828–1833.
Vsebina	Desetinski register za Ljubno
Naslov	*Lubenſka Shitna Deſetina. 1828–1833*
Datacija in zapisovalec	1828–1833, zapisovalec neznan.
Oblika	Foliant na 8 listih (16 straneh), popisanih je prvih 9 strani.

Št. 2	Signatura: šk. 84, 84/1, 1789–1847, Register žitne desetine gospostva Gornji Grad (Planina, Solčava, Krnica), register žitne desetine Solčava 1840–1842.
Vsebina	Register žitne desetine za Solčavo
Naslov	*Zehend Regiſter / od deſetine od Joſhefa Zounig / Raitenga od teh trejeh let ano. 1840. / ano 1841. ano 1842 od vſeh trejeh let glih / uſako leto glih.*
Datacija in zapisovalec	1840–1842, Janez Maravšnik (Prušnik), kajžar in organist.
Oblika	Pola, 2 lista (4 strani), popisani sta prvi dve strani.

Desetinski registri so po vsebini zelo skopi. Vsebujejo samo naslov, imena desetinskih obveznikov – v štirih registrih gre le za priimek oziroma hišno ime brez osebnega imena (št. 1, 3–5) – in pri vsakem njegovo denarno obveznost. Razen enega (iz leta 1805) ni noben dokument datiran, a jih lahko glede na kontekst postavimo v leta 1793–95, to je v čas, iz katerega je v istem snopiču velika večina datiranih nemških registrov, samo nekaj redkih izjem pa je z začetka 19. stoletja (1804–1805). Znan je en sam zapisovalec, Anton Hicelberger (*Hitzelberger*), podpisan pod desetinski register za desetino v Spodnjih Krašah pri Šmartnem ob Dreti (št. 7), očitno hkrati desetinski zakupnik. Ta desetinski register je tudi edini datiran: *Anton Hitzelberger m*[*anu propria*] *Na 13 dan Maÿ 1805*. Hicelberger, po domače Tonič, edini na širšem območju s tem priimkom, je bil posvojenec, izpričan kot kajžar na Prihovi pri Nazarju.[80]

Avtorstvo ostalih šestih registrov ni znano. Ni nujno, da so jih sestavili zakupniki sami, ampak v njihovem imenu naprošeni sestavljavci, tako kot

Desetinski register za Podvolovljek (NŠAL, NŠAL 20, Gospostvo Gornji Grad Avstrija, karton 68, snopič 1, Desetine: splošno, 1557–1795, spis št. 28).

80 Anton Hicelberger s Prihove št. 30 je z ženo Nežo, rojeno Janžovc, imel deset otrok, rojenih med letoma 1799 in 1819 (NŠAM, Župnija Nazarje, Matične knjige, krstna matična knjiga 1790–1832, fol. 26, 29, 33, 36, 38, 42, 47, 50, 56 in 60). Prvim petim otrokom sta botrovala upravitelj gospostva Vrbovec in njegova žena, ob krstu prvega otroka pa je v krstni matici zanimiv podatek, da sta bila oba starša posvojena (*beÿde Adoptierte*). Poročila se nista ne v Nazarjah ne v treh sosednjih župnijah (NŠAM, Župnija Nazarje, Matične knjige, poročni indeks 1790–1867; Župnija Šmartno ob Dreti, Matične knjige, poročni indeks 1790–1842; Župnija Mozirje, Matične knjige, poročni indeks 1786–1851; Župnija Rečica ob Savinji, Matične knjige, poročni indeks 1784–1833). Anton se je glede na navedbo starosti 62 let ob smrti 25. marca 1832 rodil okoli leta 1770 (NŠAM, Župnija Nazarje, Matične knjige, mrliška matična knjiga 1790–1848, fol. 61). Njegova domačija je po krstni matici prej spadala v župnijo Rečica (*Ritzer Antheil*) (NŠAM, Župnija Nazarje, Matične knjige, krstna matična knjiga 1790–1832, fol. 50), katere matične knjige so ohranjene šele od leta 1784.

poznamo več takih primerov nemških registrov.[81] Na naprošenega zapisovalca kažeta registra za Raduho in Strmec (št. 3 in 4), ki sta delo iste roke. Morda je druga skupna roka zapisala registra za Konjski Vrh in Podvolovljek (št. 5 in 6), a določene razlike vzbujajo dvom o istem avtorstvu, med drugim to, da prvi register vsebuje samo priimke oziroma hišna imena, drugi pa tudi osebna. Vsi štirje registri so sicer z območja Luč in podobne oblike, zapisani na prvi strani samostojnega lista.

Najpreprostejše so poteze sestavljavca solčavskega registra (št. 1), ki je komajda rabil veliko začetnico. Okornost prav tako veje iz rečiškega (št. 2) in štirih luških (št. 3–6), najbolj zverzirana pa je pisava Antona Hicelbergerja, avtorja desetinskega registra za Spodnje Kraše (št. 7). Ta je gotovo nekoliko obvladal tudi nemško pisanje, kar se odraža na primer v zapisih *Schimon* in *Joſef*. Vsi zapisovalci so se trudili uporabljati bohoričico, pri čemer so bili dosledni samo pri zapisovanju dvočrkja *zh* za glas [č].

Desetinska registra v fondu Gospostvo Gornji Grad v Zgodovinskem arhivu Celje sta mlajša, oba šele iz druge četrtine 19. stoletja. Tudi njuna vsebina je podobno skopa kot pri prejšnjih, saj razen naslova ne vsebujeta drugega kakor imena desetinskih obveznikov in za vsakega višino njegove denarne dajatve.

Prvi register (št. 1) je napisala neznana oseba, tako kot ni znan zakupnik, popisuje pa žitno desetino na območju Ljubnega v letih 1828–1833, kot pove kratek naslov: *Lubenſka Shitna Deſetina. 1828–1833*. Za desetinske obveznike uporablja zgolj hišna imena (*Hiſhne Imene*) brez osebnega imena in priimka ter jih razvršča v štiri soseske: Sv. Primož (*Sosedſka/Soseſka Primas*), trg Ljubno (*Soseſka Terg*), Ter (*Soseſka Terberg*) in Savina (*Soseſka Savine*). Bohoričica ni povsem ustaljena, ampak je mogoče čutiti utečeno nemško zapisovanje, na primer pri hišnih imenih *Dowravnig*, *Wrawiz*, *Kommar* in *Appath*. Sicer pa gre za lepopisni izdelek, ki bi ga zlahka pripisali kakemu učitelju ali duhovniku.

V tem pogledu je popolno nasprotje desetletje mlajši desetinski register iz Solčave (št. 2), ki ga je za zakupnika Jožefa Covnika z zelo okorno roko sestavil solčavski organist Janez Maravšnik, na koncu podpisan v nemščini (*Johan Marauschnig mp / Orgenist / in Suzlbah*). Tudi v naslovu je nemški izraz za desetino oziroma desetinski register (*Zehend Regiſter*), za poimenovanje let pa se je Maravšnik zatekel k popačenemu latinskemu *anno* (*ano. 1840. / ano 1841. ano 1842*). Tako kot v ljubenskem registru so tudi v tem nanizana le hišna imena, izpisana v neustaljeni bohoričici, večkrat kar z malo začetnico, na primer *jzmanig*, *pogoreuzhnig*, *Oſhounüg*.

Identiteta Jožefa Covnika, za katerega je Maravšnik register sestavil, ostaja neznanka. Njegovega priimka ali hišnega imena Covnik ni ne v dostopnih solčavskih matičnih knjigah[82] ne v franciscejskem katastru.[83] Organist Janez Maravšnik pa je identičen z Janezom Prušnikom, po domače Maravšnikom, solčavskim domačinom, rojenim leta 1815, sicer kajžarjem in župnijskim podložnikom.[84] Ker je v registru uporabil hišna imena, prepoznavnejša od uradnih priimkov, je tem razumljivejše, da je tudi samega sebe imenoval z domačim imenom.

Pri doslej skupno evidentiranih devetih slovenskih desetinskih registrih, vseh iz gospostva Gornji Grad, gre sicer za najštevilnejše slovenske (pol)uradovalne dokumente, ki so na območju Zgornje Savinjske doline nastali do srede 19. stoletja, hkrati pa so po vsebini najskromnejši. Njihova vrednost je zlasti v pričevanju, da se je od zadnje četrtine 18. stoletja skupaj z veščino pisanja med kmečkimi ljudmi širilo tudi tovrstno dokumentiranje poslovanja.

81 Na primer: NŠAL, NŠAL 20, Gospostvo Gornji Grad Avstrija, karton 68, snopič 1, Desetine: splošno, 1557–1795, spis št. 77, 29. 10. 1793; spis št. 105, 18. 7. 1794; spis št. 127, 1. 7. 1794.

82 Priimka Covnik ne srečamo med solčavskimi krščenci (NŠAM, Župnija Solčava, Matične knjige, krstni indeks 1784–1824, krstni indeks 1824–1869), do leta 1824 pa tudi ne med umrlimi in ženini (prav tam, mrliški indeks 1784–1824, poročni indeks 1784–1824); mrliška in poročna matica za čas po letu 1824 nista dostopni.

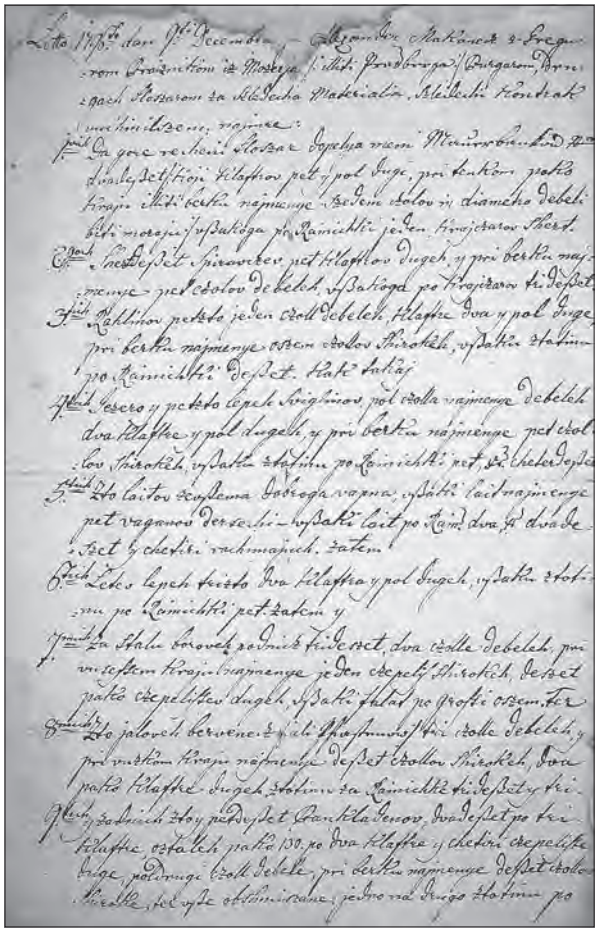
83 SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 462, k. o. Solčava, abecedni seznam posestnikov, 1. 4. 1826.

84 Janez Prušnik se je rodil 11. maja 1815 v Solčavi št. 7 [prav: 8] kot četrti, zadnji otrok kajžarja Gregorja Prušnika, podložnika solčavske župnije, in Marjete, rojene Ločičnik (NŠAM, Župnija Solčava, Matične knjige, krstna matična knjiga 1784–1834, pag. 138). Pri prvih dveh otrocih je v krstni matici naveden priimek Maravšnik, vendar pri najstarejšem pozneje popravljen v Prušnik; pri zadnjih dveh pa je v krstnem indeksu priimku Prušnik dodano še Maravšnik (prav tam, krstni indeks 1784–1824, s. p.). Na svet so prišli med letoma 1805 in 1811 na hišni št. 8 (prav tam, krstna matična knjiga 1784–1834, pag. 88, 99 in 113), kjer je oče Gregor Prušnik, kajžarski sin, že živel ob poroki 30. aprila 1804 (prav tam, poročna matična knjiga 1784–1824, pag. 24). V franciscejskem katastru je naveden s priimkom Prušnik in domačim imenom Maravšnik (SI AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko, C 462, k. o. Solčava, abecedni seznam posestnikov, 1. 4. 1826). Sin Janez se je poročil z Nežo Štiftar in imel z njo na hišni št. 8 osem otrok, rojenih med letoma 1845 in 1866; v krstni matici je označen kot kajžar, po domače Maravšnik (prav tam, krstna matična knjiga 1824–1869, pag. 63, 69, 73, 80, 90, 102, 107 in 120).

POSLOVNA POGODBA MOZIRSKEGA SPLAVARJA S KONCA 18. STOLETJA V KAJKAVŠČINI

Čeprav ne gre za slovenski dokument in ni nastal na obravnavanem območju, se bomo na koncu pomudili še pri enem z Zgornjo Savinjsko dolino tesno povezanem dokumentu – pri notarsko overjeni poslovni pogodbi, ki jo je mozirski tržan in splavar Gregor Praznik 19. decembra 1796 v Zagrebu sklenil s svojim kupcem Aleksandrom Makancem. Napisana je v kajkavščini, v kateri je v prvi osebi »spregovoril« tudi pisanja nevešči Praznik (*Gregur Praiznik iz Mozerja Purgar y Floszar*), ki je h križcu pritisnil svoj osebni pečat, po njegovi smrti pa sta leta 1798 sledila še dva Makančeva pripisa, drugi deloma v nemščini.[85] Besedilo je zanimivo, saj odstira tančico nad poslovnimi odnosi med Mozirjanom in Zagrebčanom ter nad terminologijo, pri kateri je nemara kateri od izrazov samo slovenski, ne tudi kajkavski. Srečamo izraze, kot so: špiravci, rahlini, šviglini, letve, podnice idr.

Utečeni stoletni stiki zgornjesavinjskih splavarjev z Zagrebom so v Zgornjo Savinjsko dolino gotovo prinesli več podobnih kajkavskih dokumentov, poznamo pa samo tega. Čeprav je iztrgan iz konteksta, lahko sklepamo, da se je v mozirskem trškem arhivu znašel kot sestavni del zapuščinskega spisa za umrlim Praznikom. Gregor Praznik, ki ni bil domačin iz trga,[86] se je tu leta 1790 oženil in bil čez poldrugo leto kot splavar sprejet med tržane. Umrl je 18. aprila 1798 v Mozirju št. 12, po mrliški matici star 52 let, dan pred smrtjo dveletne hčerke Terezije.[87]

Začetek pogodbe med Aleksandrom Makancem in Gregorjem Praznikom, Zagreb, 9. decembra 1796 (SI ZAC/0547, Trg Mozirje, šk. 18, Dopisi 1798–1852, 22. 6. 1798).

Pogodba je napisana na prvih dveh straneh pisarniške pole, na tretji strani pa so trije pripisi Aleksandra Makanca. Iz prvega izvemo, koliko dogovorjenih lesnih polizdelkov mu je Gregor do 7. septembra 1797 dobavil in koliko Makanec zanje Prazniku še dolguje. 20. junija 1798, dva meseca po Gregorjevi smrti, je, kot pravi drugi pripis, del pogodbenih obveznosti izpolnila Praznikova žena Urša. Dva dni zatem v Zagrebu v nemščini dodani pripis pa je Makančeva zaveza, kolikšno vsoto ji je dolžan izplačati, brž ko bo pogodba v celoti izpolnjena.

Besedilo zaradi zanimive vsebine objavljamo v celoti v diplomatičnem prepisu (gl. naslednjo stran).

85 SI ZAC/0547, Trg Mozirje, šk. 18, Dopisi 1798–1852, 22. 6. 1798.

86 Ob terezijanskem ljudskem štetju leta 1754, ko je Gregor – glede na navedbo starosti ob smrti – štel okoli osem let, njegove družine in priimka še ni bilo v Mozirju (NŠAL, NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana, fasc. 119/6, Mozirje, 4. 2. 1754). Tudi smrti prve žene tu ni mogoče zaslediti (NŠAM, ŽA Mozirje, Matične knjige, mrliška matična knjiga 1786–1830).

87 Praznik se je že kot vdovec, po poročni matici star 35 let, 22. novembra 1790 v Mozirju oženil z 21-letno Uršulo Predovnik (prav tam, poročna matična knjiga 1786–1851, fol. 12), ki mu je v trgu št. 12 med letoma 1791 in 1796 rodila tri hčerke (prav tam, krstna matična knjiga 1786–1804, fol. 51, 78 in 100). V t. i. knjigi tržanov je kot novosprejeti tržan s poklicem splavar (*Flößer*) vpisan 26. aprila 1792 (SI ZAC/0510, Zbirka Videčnik Aleksander 1696–1981, št. 4, Bürger Buch von Prasberg 1740 [Trška knjiga Mozirja 1740–1919], s. p.). Ob smrti je v mrliški matici tako zanj kot za hčerko naveden vzrok smrti: »običajno« (*gewöhnlich*) (NŠAM, Župnija Mozirje, Matične knjige, mrliška matična knjiga 1786–1830, fol. 57). Vdova Uršula se je 5. februarja 1805 poročila s Francem Juvanom iz trga Ljubno (prav tam, poročna matična knjiga 1786–1821, fol. 36) in umrla 10. februarja 1813 v Mozirju št. 50 kot »gospa« Uršula Juvan, po mrliški matici stara 48 let (prav tam, mrliška matična knjiga 1786–1830, fol. 104).

[1. stran]

Letto 1796:to dan 9:ti Decembra ja Alexander Makanecz z Gregu=
=rom Praiznikom iz Mozerja /: illiti *Prasberga*:/ Purgarom, dru=
=gach Floszarom za szledecha Materialia, szleidechi Kontrak
vuchinilszem, najmre:
1:vich Da gore recheni Floszar dopelya meni *Mauerbankou* Nro
dvadeßet /:koji klaftrov pet y pol dugi, pri tenkom pako
kraju illiti berku najmenye szedem czolov in diametro debeli
biti moraju :/ vßakoga po Rainichki jeden krajczarov shezt.
2.gach Sheztdeßet Spiravczev, pet klaftrov dugeh, y pri berku naj=
=menye pet czolov debeleh, vßakoga po krajczarov trideßet.
3.tich Rahlinov petzto jeden czoll debeleh, klaftre dva y pol duge,
pri berku najmenye oszem czollov shirokeh, vßaku ztatinu
po Rainichki deßet. Kak takaj
4.tich Jezero y petzto lepeh Sviglinov pol czolla najmenye debeleh
dva klaftre y pol dugeh, y pri berku najmenye pet czol=
=lov shirokeh, vßaku ztatinu po Rainichki pet, xr.[88] cheterdeßet.
5.tich Zto laitov zevßema dobroga vapna, vßaki lait najmenye
pet vaganov dersechi _ vßaki lait po Rain. dva, xr. dvade=
=szet y chetiri rachunajuch. Zatem
6.tich Letev lepeh trizto dva klaftra y pol dugeh, vßaku ztoti=
=nu po Rainichki pet. Zatem y
7.mich Za Stalu boroveh podnicz trideszet, dva czolle debeleh, pri
vuseſsem kraju najmenye jeden czepeliſ shirokeh, deszet
pako czepeliſsev dugeh, vßaki falat po Groſsi oszem. Ter
8.mich Zto jaloveh bervenecz /: ali *Pfastenow*:/ tri czolle debeleh, y
pri vuzkom kraju najmenye deßet czollov shirokeh, dva
pako klaftre dugeh, ztotinu za Rainichke trideßet y tri.
9.tich y zadnich ztoy petdeßet Pankladenov, dvadeßet po tri=
klaftre, oztaleh pako 130. po dva klaftre y chetiri czepeliſze
duge, poldrugi czoll debele, pri berku najmenye deßet czollov
shiroke, ter vße obschnicszane, jedno na drugo ztotinu po

[2. stran]

po Rainichki Szedemnaizt dopelyti ima; koja ovak do=
=pelyana Materialia ja z mojemi ztroski od szavzkoga
Mozta na moj fundus zvoziti dam, ter vu ovu pogodbu
ja gorerechenomu Gregoru Praizniku vu ime kapare
szada taki odbrojilßem Rainichkov dvadeßet y pet, ozta=
=le pako peneze vße prez falinge prime, kada gorenapi=
=szana materialia meni prez falinge dopelya, y preda.
Kojemu za vekſsu Szegurnozt dajem ovo moje piszmo,
z laztovitum mojum rukum podpißano, y z navadnum
mojum pechatjum podpechacheno. Dano v Zagrebu kak gore.

Alexander Makanecz mpria[89] [pečat]

Ja pako Gregur Praiznik priemſsi vu ime kapare od prena=
=piszanoga Gozpona Rainichkov dvadeßet y pet, k vßem

88 Krajcarjev.
89 *manu propria* = lastnoročno.

prenapißanem kondicziam privalyam, y obligeramsze
gore napißana Materialia kak berse perva prilika
bude, ako ne vße, barem drevo y deszke vße, vapna
pako lajtov pedeßet, dopelyati, oztaleh pedeßet lajtov
pak drugach dopelyam. Koj neznajuchi pißati, za vekſ=
se veruvanje poleg imena y pridavka mojega znamenye
Sz. krisa poztavlyam.

\+ Gregur Praiznik [pečat]
iz Mozerja Purgar y Floszar

Quod praesentem Contractum in duplici exemplari absque
omni corectura suprafatae Partes Contrahentes modo
praedeclarato genuine iniverint et subscripserent Sigil=
lisque suis maniverint infrascriptus qua pro testimonio
reqvisitus hisce attestor

Mi[90] Stivalich excelſae[91]
Banaliſ juratus Notarius mpria

[3. stran]

Vu ov kontrakt mi je recheni Gregur Praiznik do 7.ga 9.bra
Letta 1797.ga izbavil Sviglina No. szedemzto; pankladenov szto:
Spiravcze trideßet y dva; rahlinov szedemdeßet y pet; y
vapna lajtov 16. koja vßa platilßem nyemu, nuter zara=
=chunavſsi kapare f 25 y szamo josche dusen szem nyemu
Rainichki dvadeßet y pet, koje berseli kontrak zpuni
nyemu podpunom platiti dusen budem. Zagrabiae u. s.[92]

Alexander Makanecz mpria

798o. 20.ga Juniuſsa vu ov Contract
prielßem od Praiznikove Sene Urſse vapna lajtov
devetnaizt, koje po pogodyene czene chiniu f. 45. xr 36.
Item jaloveh bervenecz № 79 koja chine _ 26 _ 14.
Boroveh podnicz № 20. chine _ _ _ 8 _ _
Rahlinov № 58. chiniu _ _ _ 5 _ 48.

Zkupa za f. 85 xr 38.

Welche fünf und Achtzig Gulden und 38 Kreuzer samt dem vormals zurück bezaltenen fünf und zwanzig Gulden ich der besagten Urschula Praiznik *sogleich auszuzahlen schuldig bleibe, sobald dieser Contract mir vollkommen erfüllt werden wird. Agram den 22.ten Junÿ 1798.*

Alexander Makanecz
mpria

90 *Michael*.
91 Očitno manjka beseda: *tabulae*.
92 *ut supra* = kot zgoraj, nanaša se na zgornji datum, 7. september 1797.

Aleksander Makanec je, kot vidimo, dobro obvladal nemščino, a je nepismeni Gregor Praznik očitno raje videl, da je pogodba napisana v njemu veliko bolj razumljivi kajkavščini. Po potrebi si je pisec pomagal tudi z nemškim izrazjem. En izraz, in sicer za gradbene tramove, je zapisan sploh samo nemško s kajkavsko končnico (*Mauerbankou*), eden pa zaradi večje jasnosti in nedvoumnosti v dveh jezikih (bervenecz /: ali *Pfastenow/*). Za vsak primer je v uvodu pogodbe poleg slovenskega imena Praznikovega domačega trga še njegovo nemško ime, prav tako sklanjano: iz Mozerja /: illiti *Prasberga:*/. V pomanjkanju izraza za premer pa si je pisec pomagal z latinščino (*in diametro*). Neznana roka je neznanokdaj, očitno ob urejanju dokumentov trškega arhiva, na četrti, zadnji strani pole, ob številki (spisa) 1778 napisala: »Slov. Kontrakt«.

SKLEP

Čeprav primerki uradovalne slovenščine iz Zgornje Savinjske doline niso številni, je to območje v kvantitativnem pogledu med slovenskimi pokrajinami zastopano nadpovprečno. Njegova glavna posebnost je zvrstna raznolikost dokumentov, saj srečamo edini doslej znani zapuščinski inventar (iz leta 1611), najstarejši škofijski sinodalni odlok (1604), edini prevod kakega starejšega papeškega breva (iz 1621) in edino podložniško oporoko, ki jo je zapisal duhovnik (1824). Z obrazcem prisege za novosprejete tržane sta zastopana kar dva od štirih tamkajšnjih trgov – Rečica ob Savinji (1792) in Mozirje (okoli 1820), kar je tudi opazen delež med slovenskimi trgi nasploh. Najštevilčnejši slovenski uradovalni zapisi so desetinski registri, ki so jih od konca 18. do srede 19. stoletja sestavljali kmečki zakupniki desetin sami oziroma v njihovem imenu naprošene (za silo) pismene osebe, večinoma prav tako kmetje. Takšna praksa je bila značilna za ljubljansko škofijsko gospostvo Gornji Grad. Med njegovim arhivskim gradivom, shranjenim v dveh slovenskih arhivih, je devet slovenskih desetinskih registrov iz Zgornje Savinjske doline, toliko tudi iz Spodnje.

Financiranje
Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti (P6-0052), ki ga financira Agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Raziskovalni podatki, na katerih temelji prispevek, so na voljo v prispevku samem.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 13, Sinode
NŠAL 20, Gornji Grad Avstrija
NŠAL 100, Kapiteljski arhiv Ljubljana

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Župnija Mozirje
Župnija Nazarje
Župnija Rečica ob Savinji
Župnija Solčava
Župnija Šmartno ob Dreti
Župnija Trbovlje

SI AS –Arhiv Republike Slovenije
AS 177, Franciscejski kataster za Štajersko

SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
ZAC/0510, Zbirka Videčnik Aleksander 1696–1981
ZAC/0536, Gospostvo Gornji Grad
ZAC/0547, Trg Mozirje
ZAC/0576, Krajevno sodišče gospoščine Žovnek

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Graz
StLA, GB I = Grundbücher, Alte Reihe

DRUGI VIRI

ZRC SAZU, ISJFR, OZSJ – Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša, Oddelek za zgodovino slovenskega jezika
Lastnoimenska kartoteka

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

Baš, Franjo: O Rečici kot trgu. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 25, 1940, str. 66–70.

Dokumenti slovenstva (ur. Jože Žontar). Ljubljana: Cankarjeva založba, Mladinska knjiga, 1994.

Golec, Boris: Inventar – komaj znana zvrst slovenskih zgodnjenovoveških dokumentov. *Jezik in slovstvo* 69, 2024, št. 4, str. 99–113. DOI: https://doi.org/10.4312/jis.69.4.99-113

Golec, Boris: Mozirska tržanska prisega iz leta 1740 – »usodna« zmota izpred 90. let v ČZN 1926. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 87, NV 52, 2016, št. 1–2, str. 5–19.

Golec, Boris: *Najstarejša oklicna knjiga v slovenščini. Knjiga ženitnih oklicev ljubljanske stolne župnije sv. Nikolaja iz let 1737–1759*. Elektronska diplomatična izdaja. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2022. https://ezmono.manuscripta.zrc-sazu.si/ezmono_golec_oklici

Golec, Boris: *Slovenska prisežna besedila trških skupnosti in neagrarnih poklicnih skupin do konca predmarčne dobe*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2011. https://nl.ijs.si/e-zrc/prisege2/

Golec, Boris: *Slovenske oporoke in prisežna besedila o oporokah (1671–1850)*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2017. http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:oporoke/VIEW/

Golec, Boris: Starejša uradovalna *slovenica* iz Spodnje Savinjske doline. *Kronika* 65, 2017, št. 3 (Iz zgodovine Spodnje Savinjske doline), str. 331–348.

Golec, Boris: Uradovalna slovenica iz Trsta in s Tržaškega od začetka 17. do srede 19. stoletja. *Kronika* 67, 2019, št. 3 (Iz zgodovine Trsta), str. 395–428.

Golec, Boris: Uradovalna slovenika od začetkov do prelomne srede 19. stoletja. *Jezik in slovstvo* 65, 2020, št. 3–4, str. 215–235 in 356.

Golia, Modest: Slovenica I. *Slavistična revija*, 11, 1958, št. 1–2, str. 130–141.

K.[oblar], A.[nton]: Slovenski drobec iz l. 1621. *Ljubljanski zvon*, 6, 1886, št. 1, str. 699–700.

Knjiga tržanov Mozirja 1740 (Bürger Buch von Prassberg 1740) (ur. Aleksander Videčnik). Mozirje: Osrednja knjižnica, 2004, str. 12.

Koblar, A.[nton]: Slovenica. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 9, 1899, sešitek 5, str. 145–163.

Kolar, Bogdan: Sinode škofa Hrena. *Acta ecclesiastica Sloveniae* 19 (ur. Metod Benedik). Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti Univerze v Ljubljani, 1997, str. 441–478.

Koruza, Jože: O zapisanih primerih uradne slovenščine iz 16., 17. in 18. stoletja. *Jezik in slovstvo* 18, 1972/73, št. 6, str. 193–200, št. 7–8, 244–254.

Košir, Matevž: Prisege v slovenščini. *Arhivi* 15, 1992, str. 6–11.

Kotnik, Fr.[anc]: Mozirska tržanska prisega iz l. 1740. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 21, 1926, str. 133–137.

Lajákov-Mozirski, Žiga: Kronika trga Mozirje od najstarejših dob do zadnjega časa. *Nova doba* (Celje) 8, št. 93/21. 8. 1926 – št. 119/23. 10. 1926.

Novak, Zdravko: *Rečica z zaledjem*. Rečica ob Savinji: Zavod za kulturo v Mozirju, 1999.

Ogris, Alfred: Eine zweisprachige Eidesformel aus Kärnten und der slowenische Bürgereid von Eisenkappel (1682). Mit einem Exkurs zur Schwurhand von Karnburg. *Carinthia. Zeitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten* 201, 2011, str. 233–257.

Rigler, Jakob: Jezikovnokulturna orientacija Štajercev v starejših obdobjih. *Svet med Muro in Dravo. Ob stoletnici 1. slovenskega tabora v Ljutomeru 1868–1968* (ur. Viktor Vrbnjak). Maribor: Obzorja, 1968, str. 661–681.

Steska, Viktor: Inventar na Kureščku iz leta 1727 [prav: 1757]. *Etnolog*, 10–11, 1939, str. 55–61.

Steska, Viktor: Tomaž Hren in gornjegrajska sinoda l. 1904. *Čas. Znanstvena revija Leonove družbe*, VI, 1912, str. 49–57.

Stopar, Ivan: *Vrbovec z okolico*. Maribor: Obzorja, 1976 (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije. Zbirka vodnikov 60).

Veliki atlas Slovenije (ur. Vlasta Mlakar). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.

Vodnik po fondih in zbirkah Nadškofijskega arhiva Ljubljana (ur. Bogdan Kolar). Ljubljana: Nadškofijski arhiv, 1999 (Priročniki 1).

Vrečer, Rajko: *Savinjska dolina s posebnim ozirom na splošno, krajevno in upravno zgodovino v besedi in sliki*. Žalec: Samozaložba, 1930.

Žižek, Aleksander in Golec, Boris: De nobeden sin in hči nič ne dobi: materialno v slovenskih oporokah iz fondov krajevnih sodišč Zgodovinskega arhiva Celje. *Mimohod blaga: materialna kultura potrošniške družbe na Slovenskem* (ur. Andrej Studen). Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019, str. 10–24. https://hdl.handle.net/11686/file25756

SUMMARY

Early Administrative Slovenica from the Upper Savinja Valley (1604–1842)

The Upper Savinja Valley is an area from which several early Slovenian administrative texts or records are already known, dating to before the watershed mid-nineteenth century, when Slovenian became one of the official languages of the Habsburg Monarchy and embarked on a path of establishing itself in the administrative sphere, where it formerly only had the marginal role of an auxiliary language. Through discoveries made over the last decade and a half, new documents have surfaced from the period between 1611 and 1842; these are mostly tithe registers, and additional two documents that are unique in the entire Slovenian territory. The article presents an overview of all hitherto discovered Slovenian administrative records from the Upper Savinja Valley, with a particular focus on those that have so far not been published and discussed.

Despite rather few administrative records written in Slovenian from the Upper Savinja Valley, the area has a greater-than-average quantitative representation among the Slovenian provinces. Its main peculiarity is in the variety of documents, which includes the hitherto only known probate inventory (1611), the earliest diocesan synod decree (1604), the only translation of an early papal breve (1621), and the only last will of a serf, drawn up by a priest (1824) rather than a secular person. As many as two out of four market towns in the area concerned are

represented by an oath form for newly admitted market town dwellers–i.e., Rečica ob Savinji (Ger. *Rietz*; 1792) and Mozirje (Ger. *Prassberg*; about 1820), which is also a notable share among Slovenian market towns in general. The most numerous Slovenian administrative records are tithe registers that were compiled between the eighteenth and mid-nineteenth centuries by tithe-paying peasants themselves or by (barely) literate persons on their behalf, mostly peasants as well. Such a practice was typical of the Gornji Grad (Ger. *Oberburg*) seigniory, which fell under the Diocese of Ljubljana. Its archival material, kept by two Slovenian archives, includes numerous tithe registers, nine Slovenian and originating from the Upper Savinja Valley, the same number as from the Lower Savinja Valley.

The discussion also addresses a document in the Croatian Kajkavian dialect from the end of the eighteenth century–a business contract with supplements (1796–1798), concluded in Zagreb by a local merchant, an illiterate rafter, and a dweller of the market town of Mozirje.

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.07
CC BY-SA
KRONIKA 73 ◆ 2025 / 3 | 663–685

JAN DOMINIK BOGATAJ, ANJA BOŽIČ, BERNARDIN DOMEN ILJAŠ*

O pisni dediščini knjižnice frančiškanskega samostana Nazarje

IZVLEČEK

Prispevek celovito predstavi zgodovino in dediščino frančiškanske knjižnice v Nazarjah kot pomembnega kulturno-intelektualnega središča Zgornje Savinjske doline od 17. stoletja dalje. V prvem delu na podlagi virov, kot so *Diarium Conventus Nazarethani* in inventarni zapisi, kritično obravnava začetke knjižnice ter zavrača tezo o njenem bosanskem izvoru. Pokaže, da se je fond postopoma oblikoval že vse od naselitve bratov v Nazarjah, pri čemer so bili pomembni tudi darovi, kot je oporoka Ludvika Umeka leta 1752. Drugi del prispevka prinaša prvi sistematični popis več kot 26 srednjeveških rokopisnih fragmentov, od liturgičnih do hagiografskih in pravnih ter posvetnih besedil, ki so se ohranili v vezavah knjig nazarskega fonda. Ti lahko pomembno razkrivajo poti prenosa gradiva v Nazarje. Tretji del obravnava burno usodo knjižnice v 20. stoletju, zlasti izgube in uničenje med drugo svetovno vojno, poznejše razselitve in najdbe knjig, ki so veljale za izgubljene. Članek tako združuje zgodovinske, kodikološke in kulturnodediščinske raziskave.

KLJUČNE BESEDE

samostan Nazarje, pisna kultura, frančiškani, rokopisi, rokopisni fragmenti, knjižnice, kulturna dediščina

ABSTRACT

THE WRITTEN HERITAGE OF THE LIBRARY OF THE FRANCISCAN FRIARY IN NAZARJE

The article offers a comprehensive study of the Franciscan library in Nazarje, one of the key cultural centres of the Upper Savinja Valley since the seventeenth century. The first part, based on sources such as the *Diarium Conventus Nazarethani* and early inventories, critically revisits the origins of the library and rejects the long-standing thesis of its Bosnian provenance. Instead, it shows that the collection developed gradually from the friars' arrival and through donations, notably the bequest of Ludvik Umek in 1752. The second part presents the first systematic survey of more than twenty-six medieval manuscript fragments—liturgical, hagiographic, legal and even secular texts—preserved in bindings, shedding new light on the transfer of earlier materials into the collection. The third part addresses the turbulent fate of the library in the twentieth century, especially wartime destruction, dispersal, and later rediscovery of supposedly lost books. The article thus combines a historical, codicological, and cultural heritage perspective.

KEY WORDS

Friary in Nazarje, written culture, Franciscans, manuscripts, manuscript fragments, libraries, cultural heritage

* Jan Dominik Bogataj, dr., asistent raziskovalec, TEOF UL, Ljubljana, Slovenija / Pontificia universitas Antonianum, Rim, Italija, jan.bogataj@teof.uni-lj.si, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-1215-3677
Anja Božič, mag., doktorska študentka, Srednjeevropska univerza, Dunaj, Avstrija / Avstrijski zgodovinski inštitut, Rim, Italija, bozic_anja@phd.ceu.edu, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-4048-2531
Bernardin Domen Iljaš, študent EMT, TEOF UL, Ljubljana, Slovenija, bernardin.iljas@ofm.si, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-3508-027X

UVOD

Starejša pisna dediščina frančiškanskega samostana Nazarje je ena najdragocenejših kulturnih zapuščin Zgornje Savinjske doline, a je kljub svojemu pomenu v raziskavah dolgo ostajala obrobna. Redovniki so samostan ustanovili leta 1635 in ga naselili štiri leta kasneje; kmalu je postal duhovno in kulturno središče širše regije. Samostanska knjižnica se je oblikovala ob vsakdanjih potrebah bratov, ob darovih dobrotnikov in v povezavi z okoliškimi cerkvenimi ustanovami.

Namen tega prispevka je osvetliti tri ključne vidike nazarske knjižnice: 1. njen nastanek in zgodnje faze oblikovanja književnega fonda; 2. ohranjene rokopisne fragmente kot pomemben vir za razumevanje prenosa starejšega gradiva; 3. dogodke, povezane z drugo svetovno vojno in povojnimi razselitvami ter najdbami knjig. S tem želimo ponuditi temeljitejši vpogled v razvoj ene najpomembnejših samostanskih knjižnic na Slovenskem ter spodbuditi nadaljnje raziskave njene materialne in kulturne zgodovine.

ZAČETKI KNJIŽNICE

Začetki knjižnice frančiškanskega samostana Nazarje so eno osrednjih, a še vedno nezadostno raziskanih poglavij v zgodovini pisne kulture Zgornje Savinjske doline. Najzgodnejše obdobje, torej čas neposredno po ustanovitvi samostana (1632–1633) in njegovi poselitvi (1639), spremlja precejšnje pomanjkanje neposrednih virov,[1] dodatno pa raziskovanje otežuje njihova nepopolna ohranjenost in omejena dostopnost, posebno v luči precej tragične usode samostana in knjižnice v 20. stoletju, kar bo podrobneje obravnavano v zadnjem delu prispevka. Kljub temu se zdi utemeljeno sklepati, da so bratje ob prihodu v samostan s seboj prinesli vsaj osnovno knjižno gradivo – to so narekovale že vsakdanje potrebe redovnega življenja bratov, ki so prišli v Nazarje, na primer molitev brevirja, obhajanje svetih maš, pastoralno delo ipd. To domnevo potrjuje tudi inventarni zapisnik z dne 25. oktobra 1632, sklenjen med predstavniki ljubljanskega škofa Rajnalda Scarlichija in frančiškani, v katerem je ob predaji inventarja cerkve jasno zabeležen misal: »*Missale unum novum*«.[2] Ta inventar je tudi najstarejša dokumentarna priča naselitve bratov v Nazarjah in potrjuje, da je že tedaj obstajala določena oblika knjižnega fonda.

Z začetki knjižnice se je do sedaj največ ukvarjal Jaro Dolar, ki je nazarsko knjižnico v 90. letih prejšnjega stoletja na novo uredil kot muzejsko knjižnico ter je v precejšnji meri zaslužen za njeno rešitev iz škodljivih in neurejenih razmer. Toda pri svojih špekulacijah glede nastanka knjižnice je postavil, ali pa vsaj perpetuiral, dve problematični teoriji.[3]

Prva se nanaša na bosanski izvor bratov in knjižnice: »Ko so se frančiškani bosansko-krajiške province pred Turki umaknili v Nazarje, jih je moralo že sotočje Drete in Savinje spominjati na domovino. Prišli so verjetno iz Rostoka na sotočju Korane in Slunjčice, pokrajine med Bosno in Hrvaško, ki je znamenita zaradi obilice majhnih mlinov (vodenic). V knjižnici se namreč nahaja zvežčič '*Liber proventuum et expensarum Ecclesiae S. Nicolai in Rostok*, 1669' (Knjiga dohodkov in izdatkov cerkve sv. Nikolaja v Rostoku 1669). Čeprav to najbrž ni edina knjiga, ki so jo prinesli iz domovine, je čudno, da med vsemi starimi knjigami nima niti ena lastninske oznake starega samostana. So stari samostan, ki ni več ohranjen, morali v naglici zapustiti?«[4]

To tezo, ki izvorno sicer ni Dolarjeva,[5] jo pa on prvič poveže z izvorom knjižnega fonda, temeljito problematizira Jože Škofljanec.[6] Po njegovem mnenju je povezovanje ustanovitve samostana in knjižnice v Nazarjah z begom bosanskih frančiškanov pred Turki preveč posplošeno in predvsem kronološko nevzdržno – med padcem Bosne (1463) in naselitvijo frančiškanov v Nazarjah (1632) je namreč minilo skoraj 170 let. Podobne okoliščine nastanka, utemeljene na enakih napačnih predpostavkah, so bile pripisane tudi samostanu v Brežicah, ki je celo skoraj trideset let mlajši od nazarskega.[7] Le za starejše samostane province, torej tiste, ustanovljene v 15. ali 16. stoletju, je mogoče trditi, da so jih ustanovili bratje, ki so kot begunci prihajali iz Bosne ali obmejnih delov med Bosno in Hrvaško – tozadevno na Slovenskem neposredno velja denimo za Novo mesto leta 1469, pa tudi za Sveto goro leta 1565. Toda v začetku 17. stoletja provinca v Bosni ni imela več samostanov, iz katerih bi lahko izšli

1 P. Maver Fajdiga v svojo kroniko *Bosnia seraphica* sicer vključi tudi poglavje o zgodovini nazarskega samostana (*Maurus Faidiga, Bosnia seraphica*, str. 1080–1123), vendar knjižnega gradiva ali knjižnice ne omenja. Slovenski prevod nazarskega dela kronike je v pripravi in bo izšel še letos. Za splošno obravnavo frančiškanskih knjižnic v tej kroniki gl. Svoljšak, Knjige in knjižnice v Fajdigovi *Bosnia seraphica* (1777).

2 *Nazarje: zgodovinska pričevanja,* str. 42–45.

3 Dolar, Frančiškanska knjižnica, str. 45.

4 Dolar, Frančiškanska knjižnica, str. 45.

5 To mnenje na začetku prejšnjega stoletja izrekata že denimo Avguštin Stegenšek (*Cerkveni spomeniki*, str. 73) in p. Hadrijan Kokol (*Die Geschichte*, str. 18).

6 Škofljanec, Nazarje, str. 46–52.

7 Škofljanec, Nazarje, str. 48.

kaki bratje, ki bi kot begunci ustanovili nazarski samostan.[8]

Kot domnevni »dokaz« o bosanskem izvoru Dolar navaja omenjeni rokopisni zvežčič *Liber proventuum et expensarum Ecclesiae S. Nicolai in Rostok* iz leta 1667[9] in kot Rostok identificira severni del mesta Slunj. Škofljanec opozori, da se je sicer v Slunju že konec 15. stoletja (ali v začetku 16.) naselila skupina frančiškanov, ki so morda pribežali iz okupirane Bosne, vendar je bil tamkajšnji samostan uničen v turškem prodoru leta 1578. Med odhodom bratov iz Slunja in prihodom v Nazarje bi tako minilo več kot pol stoletja, zato je treba možnost takšne naselitve in prenosa knjižnega gradiva najverjetneje izključiti kot zgodovinsko nevzdržno. Tak zaključek je jasno razviden tudi na podlagi datacije in vsebine rokopisnega zvežčiča, saj se vpisi v knjigi časovno raztezajo od leta 1667 do leta 1806,[10] ko je bilo osmanskih vpadov že davno konec. Težko si je predstavljati, da bi nazarski frančiškani več desetletij po naselitvi začeli voditi popis izdatkov tako oddaljene in dokazano opuščene postojanke oziroma da bi iz Nazarij sploh upravljali s tako oddaljeno imovino.

Zoper to tezo jasno priča tudi vsebina rokopisa, saj so vpisi vezani na lokalno zgornjesavinjsko okolje, na ljubljansko škofijo in Gornji Grad. Vpisi za leti 1708[11] in 1734[12] omenjajo stroške za ljubljansko semenišče (»*pro labacensi seminario*«), kar se ujema z leti gradnje in vzpostavljanja te ustanove v Ljubljani. Najdemo tudi druge zanimive zapise izdatkov, na primer v letih 1729–1731 »*pro reparatione Wellegrai*«[13] in, po letu 1749, »*pro aedeficio ecclesiae Obernburgensi*«[14] – gre očitno za nabirko, ki jo je organiziral škof Attems pred začetkom gradnje nove baročne katedrale v Gornjem Gradu leta 1752.

Vpisi potrjujejo Škofljančevo identifikacijo kraja »*Rostok*«, navedenega v naslovu, z Ljubenskimi Rastkami, kjer še danes stoji podružnična cerkev ljubenske župnije, posvečena sv. Nikolaju. Dokazuje jo na primer primerjava osebnih in krajevnih imen, omenjenih v knjigi, s še danes prisotnimi imeni v neposredni okolici.[15] Gre torej za lokalni zapisnik o prihodkih in izdatkih podružnične cerkve, ki nikakor ne potrjuje kakršnegakoli izvora iz Bosne ali Hrvaške. Bratje, ki so se naselili v Nazarje, so bili torej domače provenience, iz bosansko-hrvaške province, kar pa ne izključuje možnosti, da so med njimi morda bili »nekateri potomci katoliškega prebivalstva iz bosanskih in hrvaških krajev, ki se je v 15. in 16. stol. na begu pred Turki umikalo proti zahodu«.[16]

Dodaten argument za potrditev tega zaključka izhaja iz najdbe analognega rokopisnega zvezka z naslovom *Liber proventuum et expensarum ecclesiae S. Elisabethae in oppido Laussen*, 1669.[17] Ohranil se je v Nadškofijskem arhivu Maribor, med devetimi škatlami gradiva, ki so ga Nemci med drugo svetovno vojno preselili iz samostana. Zvežčič je, kot tisti iz Ljubenskih Rastk, zbir dohodkov in odhodkov cerkve sv. Elizabete v Ljubnem, datiran pa je v isti čas. Tudi izdelava priča o tem, da je nastal istočasno in pri istem knjigovezu, saj je prav tako vezan v starejše rokopisne fragmente na pergamentu, kapitalke v naslovu pa so zapisane z isto roko. Zakaj sta se oba zvezka znašla v nazarskem samostanu, zaenkrat ni jasno – da bi bili cerkvi v tistem obdobju pod pastoralno oskrbo nazarskih frančiškanov, namreč ni verjetno, pa tudi dohodki in odhodki so povezani z ljubljansko škofijo. Vsekakor pa sta oba rokopisa vredna dodatne obravnave, saj sta pomemben vir za krajevno, cerkveno in gospodarsko zgodovino.

Druga Dolarjeva teza je, da je dejanska ustanovitev knjižnice povezana z oporočnim volilom upravitelja gornjegrajskega posestva Ludvika Umeka: »Za začetek knjižnice moramo šteti 6. januar 1752, ko je komisar Ludvik Umek iz Gornjega Grada volil vse svoje knjige ('*omnes suos libros ... ad novam Bibliothecam*'), ocenjene na 300 gld, za novo knjižnico, če se očetje obvežejo maševati za njegovo dušo.«[18] Iz konteksta je mogoče skle-

8 Škofljanec, Nazarje, str. 50.

9 Ta rokopisni zvezek je bil, skupaj z drugimi nazarskimi rokopisi, v letošnjem poletju s pomočjo fundacije HMML digitaliziran v okviru projekta digitalizacije frančiškanske rokopisne dediščine in bo v kratkem dostopen tudi v spletni knjižnici projekta: www.vhmml.org/readingRoom.

10 Letnici, ki ju je pod naslov rokopisnega zvezka zapisala tudi kasnejša roka – in ne zgolj 1669, kot je navedeno v Dolarjevem članku (Frančiškanska knjižnica, str. 45). Tudi pregled vsebine rokopisa je pokazal, da se evidence prejemkov začenjajo že z letom 1667 – in ne 1669, kot je navajal Dolar –, vpisi pa se nato nadaljujejo z letom 1668 na naslednji strani (AFSNz, *Liber proventuum et expensarum Ecclesiae S. Nicolai*, fol. 2r–3r). Delijo se v dva dela: na fol. 2r–38v so navedeni dohodki, na fol. 38r–80v pa izdatki. Zanimivo je, da so dohodki navedeni do vključno leta 1805, in sicer so od leta 1785 naprej vpisi v nemščini, pred tem pa do 1778 v latinščini (vmesni vpisi manjkajo), izdatki pa so navedeni zgolj do leta 1785.

11 AFSNz, *Liber proventuum et expensarum Ecclesiae S. Nicolai*, fol. 56r–57r.

12 AFSNz, *Liber proventuum et expensarum Ecclesiae S. Nicolai*, fol. 56r.

13 AFSNz, *Liber proventuum et expensarum Ecclesiae S. Nicolai*, fol. 56v.

14 AFSNz, *Liber proventuum et expensarum Ecclesiae S. Nicolai*, fol. 62r.

15 Škofljanec, Nazarje, str. 52.

16 Škofljanec, Nazarje, str. 52.

17 NŠAM, škatla *Samostan Nazarje* 3, non sig.

18 Dolar, Frančiškanska knjižnica, str. 45.

pati, da Dolar pojem »začetek knjižnice« razume v smislu pridobitve glavnine knjižnega fonda in razumevanja samostanske knjižnice kot posebne ustanove. To utemeljuje na podlagi volila, ohranjenega v rokopisnem kodeksu *Diarium Conventus Nazarethani*, ki je del rokopisnega gradiva samostanske knjižnice. Gre za samostansko kroniko, ki so jo nazarski bratje začeli pisati prav v začetku leta 1752, zajema pa obdobje naslednjih petdesetih let in sistematično, po tematskih poglavjih, prinaša pomembnejše dogodke iz življenja skupnosti, zlasti v zvezi z gospodarstvom, donacijami, imenovanjem gvardijanov, obiski vizitatorjev, pogrebi bratov, posebnimi liturgičnimi spomini ter nesrečami (na primer poplave, bolezni). Umekovo volilo najdemo v poglavju pod črko »H«, »*De liberalitate Benefactorum*«, in se glasi takole:

»**N.º 2.**
Anno 1752. 6. Januarii mortuus est etiam eximius Benefactor clariss[i]mus et Plurimum R[evere]ndus D[omi]nus Ludovicus Umechk Com[m]issarius in Oberburg, hic omnes suos libros (qui appretiati fuere pro 330 fl.) testamentaliter Con[ven]tui Nazarethano legavit. Tenor hujus testamenti sic habet: Ad novam Bibliothecam conflandam, et augendam libri mei omnes in Nazareth dentur, ita ut PP. se obligent per integrum saeculum ad unum cantatum sacrum in refrigerium animae meae. Index horum reperi[tur] in Archivo sub N.º 23. lit. C.
Št. 2
Leta 1752, dne 6. januarja, je umrl tudi izjemni dobrotnik, najimenitnejši in zelo častiti gospod Ludvik Umek, komisar v Gornjem Gradu; ta je s svojo oporoko samostanu v Nazarjah zapustil vse svoje knjige (ki so bile ocenjene na 330 goldinarjev). Besedilo te oporoke se glasi takole: 'Za ustanovitev in širitev nove knjižnice naj bodo vse moje knjige izročene v Nazarje, pri čemer se patri zavežejo, da bodo naslednjih sto let eno peto sveto mašo [letno] opravljali za pokoj moje duše.' Seznam teh [knjig] se nahaja v arhivu pod št. 23, črko C.«[19]

Na domnevo o pozni ustanovitvi knjižnice usmerja dikcija oporoke, saj Umek knjižnico označuje kot novo, njegova donacija jo ustanavlja in širi, »*conflandam et augendam*«. S takšno dikcijo je želel zanamcem posredovati veličino svoje velikodušnosti in ključni pomen svojega daru za nazarsko samostansko knjižnico. Njegove besede moramo razumeti kot del širšega kulturnega vzorca 18. stoletja, zlasti v kontekstu samoreprezentacije cerkvenih dostojanstvenikov in plemstva. Umek se je želel zapisati v zgodovino kot »*eximius Benefactor*«, izjemni dobrotnik, njegova donacija pa kot ustanovni dogodek knjižnice – dikcija volila ima tako močno performativno noto, značilno za reprezentacijske strategije te dobe, pri čemer pa realnost dejanskega nastanka in razvoja knjižnice ostaja podvržena kritični presoji celotnega razpoložljivega korpusa virov.

V kontekst takšnih reprezentacijskih strategij in počastitev se uvršča tudi listina iz doslej neraziskanega nazarskega gradiva v Nadškofijskem arhivu Maribor.[20] Gre za spomenico z dne 13. avgusta 1752, ki jo je izdal provincialni definitorij, torej najvišji organ vodstva frančiškanske province, v kamniškem samostanu sv. Jakoba, kjer so provincialni minister in definitorji s svojimi podpisi ter pečatom province potrdili prejem Umekove donacije in se obvezali k njenemu izpolnjevanju – zlasti k rednemu obhajanju svetih maš za njegovo dušo naslednjih sto let. Dodatno težo njegovemu daru daje torej dejstvo, da mu je s tem dokumentom pomen priznalo celotno vodstvo frančiškanske province – to kaže, da so donacijo razumeli kot pomembno in vredno solemnizirane potrditve ter liturgičnega spomina.[21]

Vendar pa mora kritična analiza nastanka knjižnice upoštevati širši kontekst redovniške prakse, kjer knjižni fondi najpogosteje nastajajo postopoma, na temelju vsakdanjih potreb, institucionalnih vezi in priložnostnih darov. Tudi v primeru Nazarij najzgodnejši posredni dokazi, kot je zgoraj navedeni zapis o misalu iz leta 1632, kažejo na obstoj knjižnega gradiva že v času naselitve samostana. Vsekakor pa to ni edino književno gradivo, ki bi ga samostan pridobil še v 17. stoletju.

Že sumarni pregled naslovnic knjig odkrije številne datirane vpise samostanskega lastništva iz tega obdobja. To je posebej značilno za knjige frančiškanskih avtorjev – tako sta denimo oba zvezka skotističnega učbenika *Schola theologica scotistarum*[22] v samostansko knjižnico prišla že kmalu po izidu v letih 1679 in 1681, na naslovni strani obeh je namreč enak napis: »*Pro Con[ven]tu Nazarethano 1683*.« V isti tematski sklop o Skotu

19 AFSNz, *Diarium Conventus Nazarethani*, non sig., sub lit. H, n. 2.

20 NŠAM, škatla *Samostan Nazarje* 3, XIX/G.

21 Te obljube o opravljanju obletne svete maše so se tudi držali, kot priča dokumentacija o fundatorskih mašah (za leto 1823), ohranjena v Arhivu province v Ljubljani (ASFP, škatla TE67, sveženj IIb-11b/1 *Nazaret*, non sig.).

22 Sannig, Bernardus. *Scola theologica Scottistarum seu Cursus theologicus completus Tomus I., II*. Neo Pragae 1679, 1681.

se uvrščajo tudi *Commentaria*[23] iz leta 1653, ki jih je samostan pridobil dvajset let kasneje: »*Conventi Nazarethani 1673*.« Enako velja za *Dies intelligibilis Scoticvs*[24] iz leta 1674, ki nosi oznako: »*Pro Con[ven] tu Nazarethano 1683*.« Izpod peresa frančiškanskega teološkega avtorja je tudi delo *Scholae theologiae positivae*[25] iz leta 1664, ki je v posest samostana prišlo komaj dve leti kasneje: »*Ad Usum Conventus Nazarethani 1666*.« Samostanska knjižnica je pridobivala tudi jezuitske teološke razprave, na primer *Quesnellianae theses*[26] iz leta 1716, pri katerih je po komaj štirih letih kot že drugo lastništvo vpisano »*Con[ven]tus Nazarethani 1720*«, ali pa *Filius Dei adoptivus ...*[27] iz leta 1672, ki ima na naslovnici vpis: »*Conventus Nazarethani 1735*.« Znake pogoste rabe kažejo tudi jezuitski spisi iz ascetike, kar je razvidno iz poškodb na izvodu dela sv. Alfonza Rodrigueza *Exercitium perfectionis et virtutum Christianarum*[28] iz leta 1657, ki poleg vsaj enega prečrtanega prehodnega lastništva nosi napis: »*Conventus Nazareth[ani] 1719*.« Vpis »*Conventus Nazarethani 1743*« nosi tudi biblični komentar *Commentariorvm in Job libri tredecim*[29] jezuita Janeza de Pineda. Bratje so lahko posegali tudi po izdaji nemških pridig würzburškega dominikanskega pridigarja Alberta Steffana *Tubae sonitus*[30] iz leta 1739, ki ima naslednjo oznako lastnine: »*Con[ven]ti Nazarethani Partum Franciscanorum 1747*.« Že leto po izidu, glede na napis »*Conventus Nazarethani 1701*«, si je samostan priskrbel tudi delo iz biblične zgodovine, *Sacra historia*,[31] znamenitega profesorja na salzburški benediktinski univerzi Pavla Mezgerja.

Čeprav tovrstni primeri predstavljajo zgolj omejen in nesistematičen nabor, lastniške oznake na številnih delih iz druge polovice 17. in začetka 18. stoletja pričajo o kontinuiranem in postopnem nastajanju knjižnega fonda že od samih začetkov navzočnosti frančiškanskega bratstva – in ne šele od Umekove donacije leta 1752. Med več kot tridesetimi naključno izbranimi in pregledanimi enotami iz tega obdobja smo odkrili le dva primerka, ki sta kazala nedvomne dokaze prehodnega Umekovega lastništva. V jezuitskem teološkem učbeniku *Cursus theologicus*[32] iz leta 1707, katerega naslovna stran je prepredena s prečrtanimi vpisi lastništva, je tudi težko berljiv vpis: »*Ex Libris Johanni Ludovici Umechk*«. Podoben vpis prav tako najdemo v delu *Gigantomachia Orci oder Höllischer Riesenstreit*[33] Johanna Josepha Pocka iz leta 1732, ki ga zaradi vojnih in povojnih dogodkov, ki bodo nadrobneje predstavljeni v tretjem delu prispevka, hrani Pokrajinska knjižnica Celje. Knjiga je ovita v poznosrednjeveški rokopisni fragment, zaznamek Umekovega lastništva pa je na notranji strani platnice. Sistematičen pregled celotnega fonda in vseh vpisov lastništva bi bil sicer vsekakor nujen naslednji korak v raziskavi, vendar pa že zgoraj navedeni primeri jasno kažejo, da je samostan posedoval in zbiral knjižno gradivo že pred Umekovo donacijo, da so bratje konsistentno označevali lastništvo in da so knjige pridobivali glede na svoja zanimanja, smernice v sočasni teologiji, vsakdanje in študijske potrebe, institucionalne povezave ipd. Predvsem za potrebe študija in šolanja bratov lahko rečemo, da so bile pomemben dejavnik pri pridobivanju gradiva. Nazarski samostan je že v 17. stoletju postal redovna vzgojna hiša in to ostal tudi v 18. stoletju. Najprej je bil tu leta 1680 ustanovljen noviciat,[34] hkrati pa provincialni protokoli, ki jih navaja Špelič,[35] kažejo, da je v hiši očitno potekal določen del teološkega študija: tu so redovni kandidati poslušali predavanja iz prava, moralke in mistike. Naslovi del, ki jih navajamo zgoraj, posledično kažejo raznolikost teoloških disciplin, zastopanih med knjižnim gradivom, pridobljenim v drugi polovici 17. in prvi polovici 18. stoletja. Umekova donacija je torej najverjetneje prispevala k insti-

23 Brancati, Lorenzo. *Commentaria Fr. Lavrentii Brancati de Lavraea [...] in Quartum Librum Sentent. [...] Ioannis Duns Scoti*. Romae: Typographia Haredum Manelphy, 1653 (sig. 3-A-62).

24 Gennari, Teodoro. *Dies intelligibilis Scoticvs in XII. horas theologicas divisvs*. Venetiis: Apud Ioannis Baptistam Cataneum, 1674 (sig. 3-A-58).

25 Macedo, Francisco de Sancto Augustino de. *Scholae theologiae positivae ad doctrinam catholicorvm*. Romae: [s.n.], 1664 (sig. 3-A-2).

26 Viva, Domenico. *Quesnellianae theses a SS. D. N. papa Clementine XI. confixae: Pars quarta*. Beneventi: Typographia Archiepiscopali, 1716 (sig. 5-A-76).

27 Weyer, Johannes. *Filius Dei adoptivus cum filio Dei naturali Christo Iesu ex principiis theologicis comparatus eiusque imagini ut conformis sit eundem imitas*. Ingolstadii: On Officina Taypographica Joannis, 1672 (sig. 3-A-66).

28 Rodriguez, Alfonso. *Exercitium perfectionis et virtutum Christianarum*. Coloniae: Sumptibus Iohannis Antonii Kinckii, 1657 (sig. 9-D-13).

29 Pineda, Joannes. *Commentariorvm in Job libri tredecim*. Venetiis: Apud Hieronymum Albriccim, 1705 (sig. 3-A-57).

30 Steffan, Albert. *Tubae sonitus incitans et excitans justos et peddatores*. Augspurg: In Verlag Martin Veit, 1739 (sig. 3-A-4).

31 Mezger, Paulus. *Sacra historia de gentis Hebraicae ortu, progressu; bene et amle gestis, variaque fortuna: Libri V*. Augustae Vinedelicorum: Apud Joannem Casprarum Bencard, 1700 (sig. 3-A-60).

32 Gormaz, Joannes Baptista. *Cursus theologicus: Tomus I*. Augustae Vindelicorum: Sumptibus Georgi Schlüter, 1707 (sig. 3-A-63).

33 Pock, Johann Joseph. *Gigantomachia Orci oder Höllischer Riesenstreit*. München, Nürnberg: Bei Weber, 61723 (SIKCE IN: 4200708739).

34 *Maurus Faidiga, Bosnia seraphica*, str. 1095.

35 Špelič, Visoko šolstvo, str. 213; 233–238.

tucionalni artikulaciji knjižnice kot samostojne enote v okviru samostanskega gospodarstva ali ji dala večjo simbolno težo, nikakor pa ni bila izvorni akt, s katerim bi se knjižni fond šele oblikoval. Realna geneza knjižnice ostaja torej bistveno bolj razpršena, postopna in strukturirana okoli vsakdanjih potreb skupnosti.

Hkrati se ob obravnavi Umekovega volila odpira kar nekaj vprašanj. V oporoki, prepisani v *Diarium Conventus Nazarethani*, Umek navaja, da zapušča samostanu »vse svoje knjige«, »*libri mei omnes*« – podarjene knjige torej predstavlja kot svojo osebno knjižno zbirko. Pri tem ni povsem jasno, ali gre resnično za njegovo osebno knjižno zbirko, ki jo je posedoval kot fizična oseba, ali pa morda bolj za del fonda, ki je bil v njegovi upravi v okviru gornjegrajskega posestva oziroma tamkajšnje škofijske knjižnice. To drugo hipotezo podpirajo tudi številne prehodne lastniške oznake, med katerimi izstopa nenavadno veliko ekslibrisov različnih škofijskih duhovnikov. Na delu *Cursus theologicus*[36] iz leta 1707, ki nosi tudi Umekov ekslibris, so vidne vsaj še štiri temeljito prečrtane označbe lastništva; samo pri enem zapisu nam uspe razbrati ime kraja ali morda plemiške rodbine »Stubenberg«. Raziskati bi veljalo tudi provenienco ene izmed petih nazarskih inkunabul *Modus legendi abbreviaturas*,[37] tiskane leta 1499 v Strasbourgu, ki na naslovnici nosi ekslibris Baltazarja Tavčarja, nečaka škofa Janeza Tavčarja, arhidiakona in nadžupnika v Laškem ter enega glavnih predstavnikov katoliške obnove v prvi polovici 17. stoletja. Tudi vezave so tipološko precej raznolike. Nekatere knjige so sicer vezane v za samostane značilno belo usnje, pa vendar vezave še zdaleč niso tako enotne kot na primer v ljubljanski frančiškanski knjižnici: razlikujejo se po barvi usnja in drugih materialov, v zbirki pa najdemo tudi več primerkov, vezanih v reciklirane rokopisne pergamentne liste – kar daje slutiti, da bi se lahko fond oblikoval iz precej raznolikih izvorov.

Dokaz, da so bile med Umekovimi knjigami tudi take, ki so prehodno pripadale gornjegrajski škofijski knjižnici, bi lahko bila ena izmed knjig nazarske knjižnice, ki je zaradi dogajanja po drugi svetovni vojni trenutno v ljubljanskem Trubarjevem antikvariatu in je v procesu vračanja. Gre za postinkunabulo z lesenimi, v usnje ovitimi platnicami, na katerih sta zapisana knjigoveški naslov *Codex M. Pirsery doctoris* in letnica 1591. Vsebuje delo s cerkvenopravno tematiko, ki bi ga morda lahko povezali z imenom Matthias Pyrser (ok. 1500–1550).[38] V njej je na notranji strani prednje platnice drobna rokopisna zaznamba: »*episcopo pp. librum 29*«. Sodeč po pisavi bi bil lahko vpis še iz 16. ali 17. stoletja, nedvomno pa kaže pripadnost škofu – kar glede na takratne cerkvene razmere pomeni, da bi lahko bila knjiga, vsaj v določeni fazi, tudi v gornjegrajski škofovi knjižnici. Še en namig, ki potrjuje to provenienco, najdemo morda v Terpinovem katalogu, popisu gornjegrajskih knjig iz leta 1655, ki prav v poglavju del s pravno tematiko med njimi navede tudi naslov: »*Piery Tractatus*«.[39] Čeprav je med zapisom imena na naslovnici in v katalogu razlika, ki ne dovoljuje gotovega zaključka, je pomenljivo, da Primož Simoniti tudi na drugem mestu opazi podobno napako in predpostavlja, da je moral pisec besedilo očitno zapisovati po nareku.[40]

Drugo ključno raziskovalno vprašanje, ki se odpira ob obravnavi Umekove oporoke, zadeva obseg njegove donacije, tj. kolikšno število knjižnih enot oziroma naslovov je obsegala. Na to vprašanje bi najlažje odgovorili, če bi posedovali katalog Umekovih knjig, ki je omenjen v popisu samostanskega arhiva v istem zvezku kot *Diarium*, in sicer v zadnjem poglavju pod črko Z, »*Miscellanea*«, kot 10. dokument v nizu: »*Inventarium librorum legatorum à R[evendissi]mo D[omi]no Umnig Comissario Oberburgensi. 1752.*«[41] Žal pa ob pregledu vseh ohranjenih, a zaradi vojnih dogodkov zelo fragmentiranih korpusov arhivskega gradiva iz Nazarij[42] tega inventarja zaenkrat ni bilo mogoče najti. Je pa v *Diariumu* ohranjena ocena vrednosti zbirke: 330 goldinarjev.[43] Vrednostna ocena sama po sebi ni povsem zanesljiva osnova

36 Gormaz, Joannes Baptista. *Cursus theologicus: Tomus I*. Augustae Vindelicorum: Sumptibus Georgi Schlüter, 1707 (sig. 3-A-63).

37 Wernherus iz Schussenrieda et al. *Modus legendi abbreviaturas in vtroque iure sive processus iuris*. Strassburg: Georg Husner, 1499 (ISTC No. im00760000).

38 Matthias oziroma Maciej Pyrser iz Kożuchówa (Freystadt) je bil poljski humanist, ki je bil sprva povezan s pisarniškimi krogi v Krakovu, kasneje pa je postal tajnik wrocławskega škofa Jakuba Salze. Doktoriral je iz obojega prava v Bologni, bil pa je tudi študent slavnega šlezijskega humanista Libanusa iz Legnice, na čigar pobudo je objavil prvo grško slovnico v poljščini. Pyrser je zaenkrat najverjetnejša oseba, ki bi jo lahko označeval zapis na platnicah – pri čemer pa ni povsem jasno, ali gre za lastniški zapis ali pa je bil dejansko avtor dela (Barycz, *Śląsk*, str. 82).

39 NŠAL, *Index librorum et Authorum Bibliothecae Oberburgensis*, fol. 11r.

40 Simoniti, Med knjigami, str. 276. Pisec je Herbersteinov priimek izmaličil v »Sigismundi ab Hermstein«.

41 AFSNz, *Diarium Conventus Nazarethani*, non sig., Popis arhiva, sub lit. Z, n. 10.

42 Deli arhiva so v mariborskem Nadškofijskem arhivu, v frančiškanskem provincialnem arhivu v Ljubljani ter v arhivu in knjižnici samostana Nazarje.

43 AFSNz, *Diarium Conventus Nazarethani*, non sig., sub lit. H, n. 2: »*qui appretiati fuere pro 330 fl.*«

za rekonstrukcijo obsega fonda, saj so se cene posameznih knjig v 18. stoletju močno razlikovale. To kaže denimo okoli 30 let mlajši katalog Zoisove knjižnice,[44] ki ima vpisane vrednosti knjig v precej raznolikem razponu. Primerjalno gradivo iz druge polovice 18. stoletja pa vendarle omogoča vsaj okvirno orientacijo.[45] Tako je bila na primer zbirka ljubljanskega škofa Karla Janeza Herbersteina, ki je obsegala 1.365 knjig, ob njegovi smrti leta 1788 ocenjena na 1.322 goldinarjev, kar pomeni povprečno približno en goldinar na knjigo.[46] Če bi to razmerje prenesli na Umekovo zbirko, bi vrednost 330 goldinarjev pomenila najverjetneje med 250 in 350 knjig, pri čemer pa gre za zelo grobo oceno, saj ni mogoče vedeti, ali so bile Umekove knjige po vsebini, formatu in stanju primerljive s Herbersteinovimi. Natančnejšo številko lahko poda le najdba inventarnega seznama, na katerega se diarij izrecno sklicuje. Zanimivo je tudi, da so protestantske knjižnice iz 16. stoletja, kolikor imamo ohranjenih inventarjev s cenami, kazale podobna razmerja: knjižnica Felicijana Trubarja (141 slovenskih knjig in 268 drugih publikacij) je bila denimo ocenjena na 170 goldinarjev, Dalmatinova pa na 211 goldinarjev za 225 naslovov.[47] Čeprav gre za precej zgodnejše obdobje, se razmerje med številom knjig in njihovo denarno oceno spet giblje okrog enega goldinarja na knjigo.

Prav z vprašanjem protestantike pa je povezana še zadnja dilema v zvezi z Umekovo donacijo, in sicer: Ali bi lahko vsebovala protestantske knjige oziroma knjige iz protestantskih zbirk, ki so torej prav prek nje prišle v nazarsko samostansko knjižnico? V Nazarjah namreč najdemo nenavadno veliko protestantskega gradiva: Luthrovo Biblijo iz leta 1535, zelo redek izvod Trubarjevega prevoda evangelijev *Ta pervi deil tiga Noviga testamenta* iz leta 1557, kar dve Dalmatinovi Bibliji iz leta 1584, kakor tudi *Sylva vocabulorum* protestantskega teologa Heinricha Decimatorja in delo *Nomenclator trilinguis* Nikodema Frischlina, rektorja protestantske stanovske šole v Ljubljani.[48] Znano je, da so zapuščine slovenskih protestantov in ljubljanske stanovske šole proti koncu stoletja prehajale v knjižnico kranjskih deželnih stanov.[49] Deželni knez je večkrat poskušal doseči izročitev teh knjig, najprej leta 1604, naposled pa najuspešneje leta 1617, ko naj bi jih delno zažgali, ostanek pa izročili jezuitskemu kolegiju.[50] Gradivo, ki je v začetku 17. stoletja pripadalo stanovski knjižnici in je ubežalo grmadi,[51] pa vendarle ni prišlo samo v knjižnico ljubljanskega jezuitskega kolegija, temveč so si ga razdelile različne institucije. Knjižnica ljubljanskega frančiškanskega samostana tako hrani Dalmatinovo Biblijo z ekslibrisom Primoža Trubarja, ki je tja prišla ob napoleonski ukinitvi ljubljanskega kapucinskega samostana. Najverjetneje je bila del očetove knjižne dediščine, ki jo je Felicijan Trubar leta 1600 prodal stanovski knjižnici.[52] Tako bi lahko tudi sklepali, da je škof Hren del protestantskih knjig iz stanovske knjižnice shranil v knjižnici gornjegrajske škofijske palače. Ta misel je bila prisotna še konec 18. stoletja, ko jo je Anton Tomaž Linhart uporabil kot argument, da bi morale gornjegrajske knjige pripasti načrtovani javni (prihodnji licejski) knjižnici v Ljubljani: »Drznemo si opozoriti nanjo, ker je, četudi z že bolj daljno pravico, last kranjskih deželnih stanov. Sestoji večidel iz knjig, ki jih je zasegel v začetku 17. stoletja, v dobi verske reformacije, takratni reformacijski komisar Tomaž Hren, knezoškof v Ljubljani, jih odvzel nekatoliškim deželnim stanovom, da bi jim iztrgal iz rok vse pripomočke krivoverstva, in jih v svoji rezidenčni graščini v Gornjem Gradu položil kakor v grob, ne da bi mu bila gorečnost pustila vsaj toliko časa, da bi odbral knjige, ki se tičejo vere, od knjig indiferentne vsebine, da celó od klasikov.«[53]

To Linhartovo mnenje sprejema tudi Simoniti, ki v prispevku o gornjegrajski knjižnici obširno obravnava usode protestantskih zbirk.[54] Potrjuje že znano ugotovitev, da sta dve protestantski knjigi v Gornji Grad prišli iz zbirke Lenarta Budine, ob primerjavi Terpinovega kataloga gornjegrajskih knjig in inventarja Narodne in univerzitetne

44 SI AS 1052, Zois, Žiga (1780–1782), fasc. 19, *Katalog der Bücher die sich in der Bibliothek des Herrn Baron Sigismund Zois Freyherrn v. Edelstein befinden*.

45 Za usmeritve glede ocenjevanja vrednosti knjig se zahvaljujemo Sonji Svoljšak in Luku Vidmarju. Za splošni oris baročnih knjižnic na Slovenskem in njihovih vrednosti prim. Vidmar, Knjižnice na Slovenskem v zgodnjem novem veku.

46 Herberstein, Karel Janez, Eger, Janez Friderik (1788). *Verzeichniss der Fürst bischofl. Karl Graf von Herbersteinisch. Verlass-Bücher* (NUK IN: 71827456); prim. Dular, Knjižnica knezoškofa Karla Janeza Herbersteina.

47 Dular, Antični avtorji, str. 133–134.

48 Prim. Ditmajer, Prepovedane knjige, str. 30–31.

49 Vidmar, Knjižnice, str. 271.

50 O tem poroča tudi jezuitska kronika *Historia annua*: »Nekaj so jih odstopili kolegiju, druge so končale na grmadi. Podobne knjige so odvzeli naši mnogim drugim v mestu.« *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove: (1596–1691)*, str. 80.

51 Prim. Vidmar, Požiga protestantskih knjig v Ljubljani leta 1600 in 1601.

52 Za razjasnjevanje teh okoliščin se zahvaljujemo Luku Vidmarju, ki pripravlja razpravo prav o tem izvodu.

53 Linhart, *Zbrano delo I.*, str. 545.

54 Simoniti, Med knjigami, str. 285–296.

knjižnice Ljubljana (NUK) ter Semeniške knjižnice pa enako ugotavlja še za vsaj enajst naslovov.[55] Meni pa tudi, da v Terpinovem katalogu ni popisana vsa protestantika, ki jo je gornjegrajska knjižnica posedovala leta 1655, posebno ne vse knjige v slovenskem jeziku: »Da ni navedenih več protestantskih tiskov, bi si še lahko razložili s tem, da so knjige, preden so jih uredili in popisali, temeljito odbrali in izločili vse, kar je bilo sumljivega ali je dišalo po krivoverstvu. Težje pa bi si bilo misliti, da bi na gornjegrajskih policah ne bila stala na primer Čandkova *Evangelija inu listuvi* iz leta 1613. Če jih v katalogu ni, to še ne pomeni, da jih v knjižnici res ni bilo, zakaj tudi sicer lahko, kot bomo pokazali, trdimo, da je v današnji Narodni in univerzitetni knjižnici precej knjig, ki so bile pred 1655 nesporno v Gornjem Gradu, pa niso zapisane v Terpinovem katalogu.«[56]

Od slovenskih protestantskih knjig je tako v Terpinovem katalogu z drugo roko na koncu prvega razdelka *Scriptura sacra* zapisana zgolj »*Biblia Sclavonica in fol*«.[57] O tem izvodu Simoniti meni, da gre nedvomno za Dalmatinov prevod.[58] Ali je mogoče, da bi ta izvod slabo stoletje kasneje z ostalimi Umekovimi knjigami zapustil Gornji Grad in končal v Nazarjah? Le en nazarski izvod je dovolj dobro ohranjen, da je na njegovi platnici mogoče razločiti vanj vpisane ekslibrise in raziskovati njegovo provenienco. Že Vlado Novak je razbral, da je pripadal Janezu Weidingerju, predikantu v znameniti protestantski postojanki v Govčah pri Žalcu, središču protestantizma na Celjskem v zadnji četrtini 16. stoletja.[59] Ta je na naslovnici pripisal, da so mu Biblijo podarili štajerski deželni stanovi leta 1586. V začetku leta 1600 je bila ta luteranska cerkvena občina nasilno razrušena po naročilu protireformacijske komisije pod vodstvom sekovskega škofa Martina Brennerja. Ali bi bilo mogoče, da bi na Celjskem zaplenjene knjige končale v rezidenci škofa sosednje škofije ali pa je treba poiskati drugačno, bolj verjetno teorijo o provenienci tega izvoda v Nazarjah?

Vsa ta vprašanja kažejo na jasno potrebo po sistematičnem raziskovanju celotnega nazarskega fonda, ki bi vključevalo natančno analizo mnogih provenienčnih vpisov, ekslibrisov, tipologije vezav in drugih materialnih značilnosti. Takšna analiza bi omogočila razločevanje različnih plasti oblikovanja knjižnice, hkrati pa osvetlila poti, po katerih so posamezne enote prispele v fond. V tem kontekstu bi bila posebej dragocena primerjava z gradivom, ki je konec 18. stoletja prešlo v licejsko knjižnico v Ljubljani, saj bi lahko pokazala, v kolikšni meri je bila nazarska knjižnica deležna istega procesa redistribucije protestantske knjižne dediščine. S tem bi pridobili trdnejšo osnovo za presojo, ali je nazarska knjižnica v posameznih segmentih neposredno povezana z gornjegrajsko zbirko – na kar nakazujejo tudi popis, analiza in poskus identifikacije srednjeveških rokopisnih fragmentov, ki jih najdemo med nazarskim gradivom. Prve ugotovitve v povezavi z raziskovanjem tega dela gradiva bodo podane v nadaljevanju članka.

SREDNJEVEŠKI ROKOPISNI FRAGMENTI

Čeprav samostanska knjižnica spričo časa svojega nastanka ne premore srednjeveškega rokopisnega gradiva v smislu samostojnih enot, tj. rokopisnih kodeksov, kljub temu hrani vsaj 26 dragocenih rokopisnih fragmentov.[60] Njihova natančna preučitev bi lahko razkrila še marsikateri podatek o izvoru starejšega pisnega gradiva, pa vendar so ti dragoceni izrazi srednjeveške intelektualne in kulturne zgodovine v Nazarjah še docela neraziskani. V nadaljevanju je predstavljen elementaren poskus popisa teh fragmentov, s čimer smo naredili prvi korak k njihovi celostni katalogizaciji in natančnejši analizi.

Rokopisne fragmente frančiškanske knjižnice Nazarje lahko najprej razdelimo na 1.) »samostojne« fragmente, torej tiste, ki so že ločeni od določene knjižne enote, in 2.) fragmente, ki še vedno služijo kot (enoslojne) platnice tiskanih del.

Šest »samostojnih« rokopisnih fragmentov je bilo v knjižnici že razstavljenih – najdemo jih v osrednjih vitrinah kot del stalne razstave –, pa vendar zaenkrat še niso bili deležni natančnejše obravnave, ne glede datacije ne glede vsebine.[61]

Najstarejša med njimi sta verjetno pergamentna bifolija graduala, ki je posebej zanimiv zaradi

55 Simoniti, Med knjigami, str. 295–296.
56 Simoniti, Med knjigami, str. 273–274.
57 NŠAL, *Index librorum et Authorum Bibliothecae Oberburgensis*, fol. 1v.
58 Simoniti, Med knjigami, str. 273.
59 Novak, Nov primerek, str. 178.

60 Besedico »vsaj« na tem mestu stavimo zato, ker število označuje zaenkrat odkrite in dostopne fragmente, ne pa tudi tistih, ki se še skrivajo znotraj knjižnih platnic in bi jih bilo mogoče doseči z restavratorskimi posegi.
61 Ker gre za samostojne kose, ostanke iz rokopisov iztrganih strani ali s platnic že odstranjene fragmente, bi si ti prav kot samostojne rokopisne enote zaslužile natančen opis: opis izvora fragmenta in vloge v prvotni in poznejši rabi, opis materialnih lastnosti in kodikoloških podatkov, predstavitev vsebine in paleografskih potez ter opis inicial in drugih prvin, če so relevantne za podatke o času in kraju nastanka. Ker v pričujočem prispevku za vse našteto ni dovolj prostora, bo to storjeno v kasnejši samostojni publikaciji.

Slika 1: Bifolij nesigmatskega graduala. Na levi strani zgoraj lepo vidna številka strani (21). Na tem foliju je zapisana liturgija za ponedeljek velikega tedna, medtem ko je na desnem foliju vidna prelepa iniciala R za velikonočni Resurexit.

zapisa z nediastematskimi nevmami (slika 1).[62] Bifolija lahko uvrstimo v skupino fragmentov, ki velja za najobsežnejšo skupino fragmentov kateregakoli nevmatskega graduala med tistimi, ki so se – vedno v obliki knjigoveškega gradiva – ohranili pri nas.[63] Njegov največji del (6 bifolijev) je v frančiškanskem samostanu v Kamniku (KAM 105, a. e. 1), znana sta še dva bifolija iz Sadnikarjeve zapuščine (danes ZAL),[64] leta 2021 pa je Nataša Golob k njemu umestila še dva bifolija iz rokopisne zbirke NUK (Ms. 2017), ki sta ovijala prvi zvezek knjige Janeza Ludvika Schönlebna *Carniola antiqua et nova*.[65] Kot navaja Snoj, naj bi bile vse vezave, kjer so bili uporabljeni foliji tega graduala, delo istega knjigoveza, na podlagi signatur pa je mogoče predvidevati, da so bile last iste knjižnice, najverjetneje frančiškanskega samostana v Kamniku.

Gradual je bil sprva svetle, skoraj bele barve, ki jo je mogoče videti na delih, ki so bili očitno vpognjeni v funkciji zavihkov, medtem ko na preostalem delu površine jasno vidimo temnejši odtis na mestu, ki je služilo kot zunanji ovitek knjige. Besedilo obsega 25 vrstic, pisava pa je s hitro roko pisana knjižna gotica, značilna za prvo polovico in sredino 14. stoletja. Nataša Golob v opisu NUK-ovega rokopisnega fragmenta istega graduala le-tega umešča v zadnja stoletja pred sredino 14. stoletja in za kraj njegovega nastanka predlaga Kranjsko.[66] Rubrike so bile dodane naknadno, a z isto roko, z rdečilom pa so zapisane tudi liturgične oznake s svojevrstnimi začetnicami, medtem ko so iniciale v glasbenem besedilu črne lombarde, včasih okrašene s preprostim nitastim okrasjem ali poudarjene z rdečilom. Na nazarskem fragmentu izstopa prefinjeno izdelana slikarska iniciala R s sicer rdečim polnilom, znotraj katerega so izrisani še štirje zeleni listi. Notranja polja iniciale so zapolnjena s skupinami brstov, izrisanimi z modro tinto, prav takšne barve je gosta biserna obroba na levi strani, medtem ko na desni najdemo nekoliko drugačno, trnastim izrastkom podobno okrasje.

Čeprav so bili fragmenti graduala, med katere spadata tudi nazarska bifolija, že obravnavani, zaenkrat še niso bili razporejeni v smiselno zaporedje glede na liturgični koledar. Nazarski fragment vsebuje besedilo bogoslužja velikega tedna, in sicer od ponedeljka do četrtka – petek nato manjka –, zatem pa zopet vigilijo na veliko soboto in začetek obhajanja velike noči. Izpostaviti velja tudi že izvorno numeracijo folijev, ki je v primeru nazarskih fragmentov na treh folijih lepo vidna. V nasprotju s siceršnjo navado številčenja *recto* strani folija so oštevilčene *verso* strani. Razberemo lahko številke XXV, XXVI in XXXII, saj

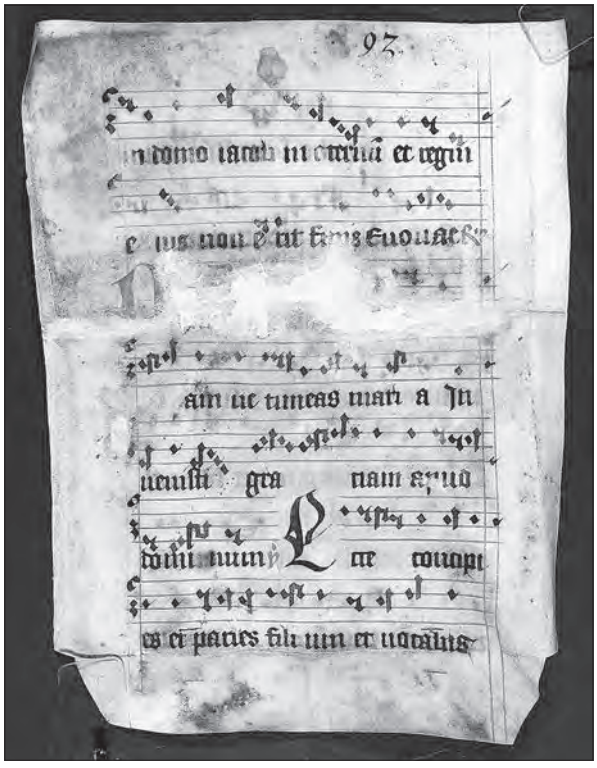
62 Nediastematske nevme ne razlikujejo intervalov in posredujejo zgolj obris melodije. Tako naj bi srednjeveškim kantorjem, ki so speve tako ali tako znali na pamet, služile zgolj kot spominsko pomagalo (Snoj, *Srednjeveški glasbeni kodeksi*, str. 28).

63 Golob, *Srednjeveški rokopisi*, str. 121, op. 219. Nataša Golob takšno skupino fragmentov, ki pripadajo istemu rokopisu, imenuje »fragmentna gruča« oziroma kalkirano »fragmentni klaster«.

64 Snoj, *Srednjeveški glasbeni kodeksi*, str. 26.

65 Golob, *Srednjeveški rokopisi*, str. 120, kjer najdemo nadvse natančen opis fragmentov navedenega graduala.

66 Golob, *Srednjeveški rokopisi*, str. 119.

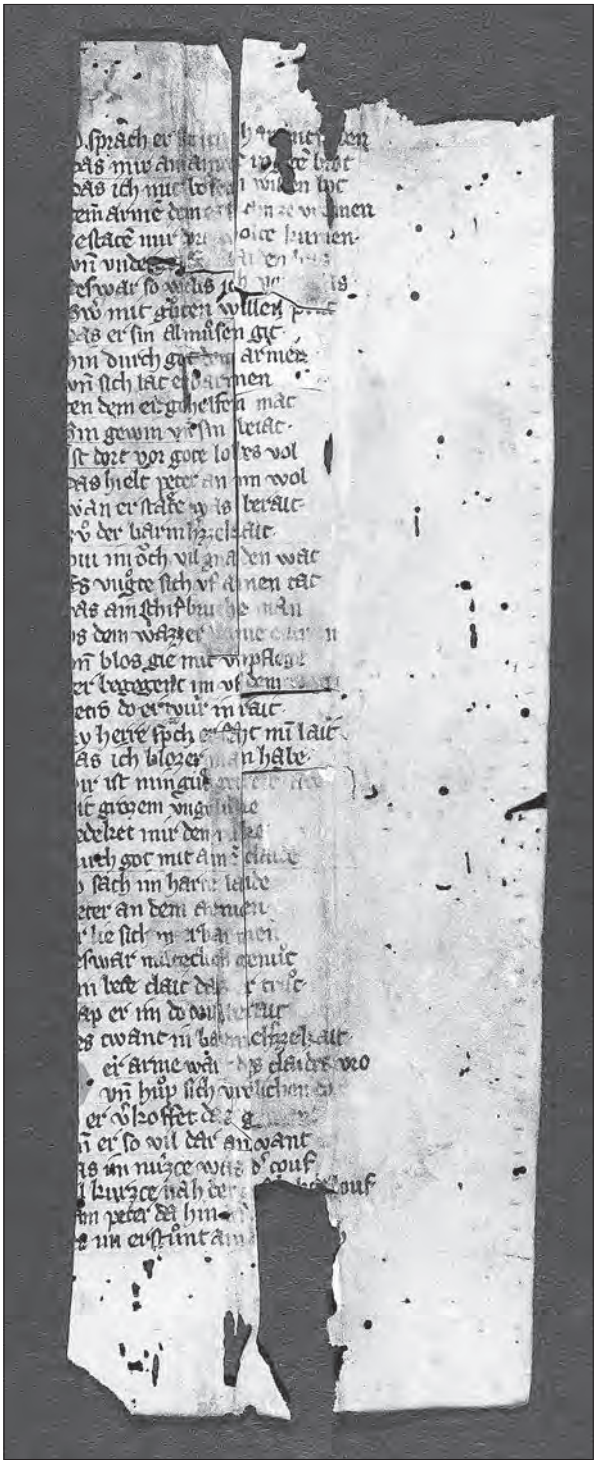

Slika 2: Fragment graduala s konca 14. ali začetka 15. stoletja, lepo vidna iniciala z riličastim podaljškom.

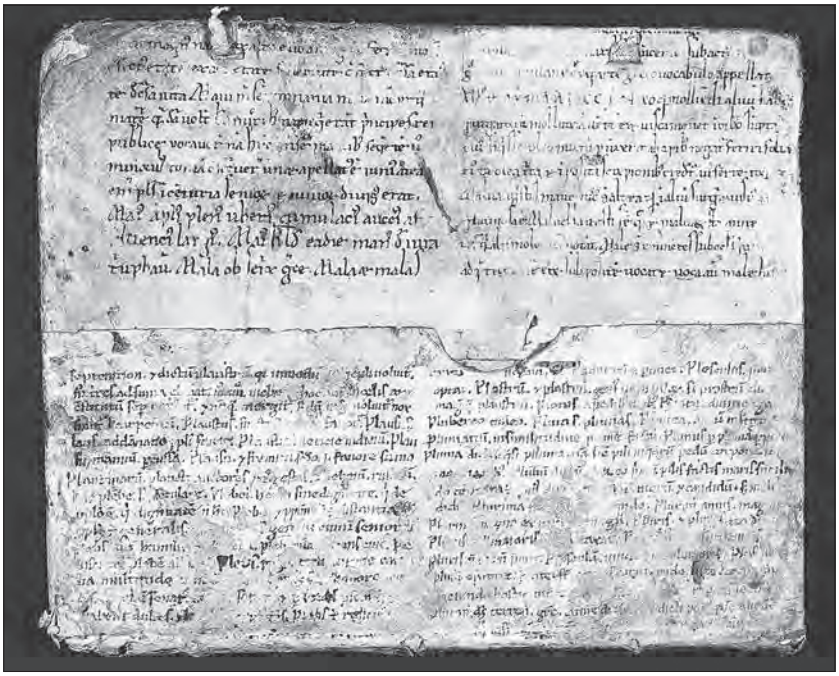
na enem izmed folijev številko prekriva z debelo črno tinto napisana signatura, vendar lahko na podlagi vsebine ugotovimo, da je bila pod signaturo številka XXXI. Če torej rekonstruiramo razporeditev obeh ohranjenih bifolijev znotraj rokopisne lege iz štirih bifolijev, ugotovimo, da notranja bifolija (8 strani, na katerih je bilo najverjetneje bogoslužje velikega petka in deloma velike sobote) manjkata. Naloga za prihodnost ostaja razporeditev nazarskih *in* drugih fragmentov glede na njihovo mesto znotraj omenjenega graduala.

Glede na starost sledita še fragmenta, ki sta del istega, tokrat diastematskega graduala (slika 2), na kar je mogoče sklepati na podlagi pisave, barv in enakih robov. En fragment je bil po sredini razrezan in je po obliki sodeč morda služil kot varovalo zunanje strani neznanega, a verjetno precej obsežnega kodeksa. Besedilo je na izvornem gradualu obsegalo 7 vrstic, pri čemer jih je pri manjšem fragmentu vidnih le 6. Pisava je lepa in pravilna knjižna gotica *formata*, ki bi jo lahko (sodeč po naprednih oblikah *a* in *o*) uvrstili v prvo polovico 15. stoletja. Kvartno črtovje je zarisano z rdečilom, prav tako liturgične oznake in preproste iniciale, z izjemo nekaterih kasneje dodanih črnih inicial z dolgimi okrasnimi zankami v obliki rilca (*Elefantenrüssel*). Pri fragmentu, kjer se je ohranil celoten folij, je ta na sredini poškodovan in težko berljiv, a vendar lahko razberemo odlomek iz Lk 1,32-33, ki je v bogoslužju sicer predviden za praznik Gospodovega oznanjenja (25. marec) ali za praznik sv. Luka (18. oktobra).

Med samostojnimi fragmenti sta še nemška fragmenta, ki sestavljata približno dve tretjini enega samega razrezanega folija (slika 3). Kosci folija so bili bržkone uporabljeni kot knjigoveške okrepitve, kljub temu pa so na njem še lepo vidne sledi pikiranja in ravnila. Na foliju je v še ne

Slika 3: Recto dveh fragmentov, ki sestavljata isti folij neznanega nemškega rokopisa z rimanim besedilom biblične vsebine.

Slika 4: Zadnja platnica knjige dohodkov in izdatkov cerkve sv. Nikolaja, kjer vidimo dva rokopisna fragmenta iz različnih obdobij.

povsem kurzivni knjižni gotici *textualis* v 45 vrsticah zapisano besedilo v nemščini. Na *recto* strani fragmenta lahko razberemo, da je besedilo rimano, medtem ko na *verso* strani vidimo, da so za začetnice uporabljene rahlo povečane minuskule, ki so poudarjene z rdečilom. Datacija fragmenta in določitev vsebine sta težavni, saj polovica besedila manjka, hkrati pa je na delu folija skoraj v celoti zabrisano: široko bi ga lahko morda uvrstili okrog sredine 14. stoletja, glede na redke berljive besede pa bi lahko šlo za Apostolska dela.[67]

Poleg opisanih se je med samostojnimi fragmenti ohranil še en fragmentni kosec velikosti približno 45 x 10 mm, na katerem pa je vidnih zgolj nekaj črk v knjižni gotici in tanek ostanek rubruma.

Nobene pozornosti niso bili deležni rokopisni fragmenti, v katere so oviti nekateri nazarski tiski in en rokopisni zvezek. Ob pregledu knjižnega gradiva je bilo mogoče identificirati 21 takšnih knjig. Fragmenti so iz pergamentne podlage, večinoma prevlečeni čez leseno ali kartonasto osnovo. Žal so nekateri zamazani in tako obledeli, da jih je nemogoče kodikološko opisati ali razbrati njihovo vsebino,[68] nekateri so bili kasneje prekriti z drugimi materiali, na primer usnjem,[69] pri nekaterih pa so bili fragmenti denimo uporabljeni zgolj za krepitev hrbtišča in so zato premajhni, da bi jih lahko natančneje opisali in razbrali.[70]

Opis rokopisnih fragmentov v platnicah knjig velja začeti z edinim primerom, kjer je v rokopisni fragment vezan rokopisni zvežčič. Gre za že omenjeni *Liber proventuum et expensarum ecclesiae sancti Nicolai in Rastok*. Prednja platnica tega rokopisnega zvežčiča je tako obledela, da fragmenta na njej ni mogoče razbrati, medtem ko sta na zadnji platnici vidna dva različna fragmenta (slika 4). Na strani, ki je dalj od hrbtišča knjige (na sliki zgoraj), so vidni sledovi zaklopk, pod njimi pa fragment rokopisa, ki je najverjetneje najstarejši izmed odkritih fragmentov. Zapisan je v težko določljivi pisavi na prehodu med karolinško minuskulo in gotico, pri njej pa je mogoče zaznati vplive diplomatske roke.[71] Časovno bi lahko predlagali umestitev na konec 12. ali začetek 13. stoletja. Tudi z vidika vsebine je ta fragment težko določiti. Na nekaterih mestih lahko razberemo

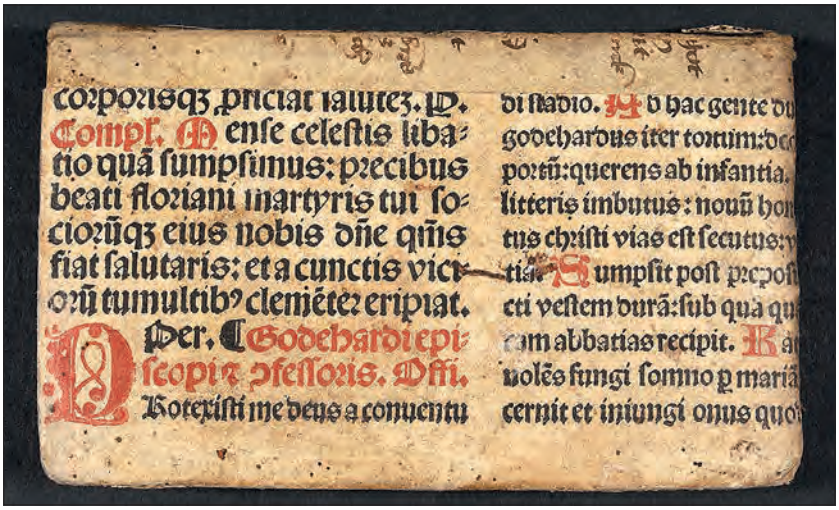
67 Pisava je že precej poenostavljena, a še ne kurzivna, edina naprednejša elementa sta odprta a in o ter ponekod kurzivni l, hkrati pa s še ni podaljšan, pa tudi b, l in h se še ne dvigujejo previsoko. Razberemo lahko nekatere besede, na primer Peter, Armen, Barmherzig, Schiffbruch etc.

68 Prim. Artur von Münster, *Franciscanerisches Martyrologium*. Würtzburg: [s.n.], 1644 (sig. 5-C-6; platnice so povsem neberljive); Pietro de Palude, *Thesaurus novus enarrationum Evangelicarum*. Venetiis: [s.n.], 1575 (sig. 2-F-62); *Baldivini Ivnii ordinis Minorum*. Antverp: Sumptibus Haeredum Martini Nutij, 1611 (sig. 4-F-65); Alonso di Vigliegas, *Legendario delle vite de santi Detti estravaganti*. Benetke: [s.n.], 1656 (sig. 5-E-35). Pri delu Abrahama iz Sv. Klare, *Grammatica religiosa, que Pie docet declinare a malo*. Salzburg: Typis ac Sumtibus Melchioris Haan, 1691 (sig. 1-D-66), pa lahko kljub poškodovanim platnicam vidimo, da gre za gradual.

69 Prim. Michaele Angelo, *Constitutiones et statuta generalia Cismontanae familiae*. Rim: [s.n.], 1663 (sig. 5-C-7).

70 Prim. Matthias Faber, *Concionum opus tripartitum Pars prima*. Coliniae Agrippinae: Sumptibus Haeredum Joannis Widenfeld, 1693 (sig. 3-F-68).

71 Opazimo lahko starinsko obliko črke a, ligaturo za et, ki se pojavlja celo sredi besed, ter dve različni obliki črke d, uncialno in pokončno.

Slika 5: Fragment sanktoriala, na katerem lahko na levi strani beremo zaključek oficija za god sv. Florijana, na desni pa začetek oficija za god sv. Gotarda, levo spodaj rdeča iniciala.

izpise iz Izidorjevih *Etimologij*: na levi polovici folija zgoraj najdemo odlomek iz 5. knjige (33.8, *De legibus et temporibus*), kjer Izidor razlaga imena mesecev,[72] sledi pa mu pripis iz srednjeveškega šolskega florilegija sinonimov *Synonima Ciceronis*.[73] Na zgornjem delu strani sta odlomka iz 17. knjige Izidorjevih *Etimologij* (*De rebus rusticus*), najprej 10.5,[74] nato 9.75,[75] pri čemer gre pri obeh za opise rastlin. Izpostaviti velja tudi zapis v grščini, ki je sicer zapisan z nerodno, grških črk nevajeno roko (»απο θουμαλὺσσὺν« <*sic!*>).

Fragment na desni polovici zadnje platnice, ki je bliže hrbtišču knjige (na sliki spodaj), je močno poškodovan in zato težko berljiv, zagotovo pa gre za mlajši rokopis. Pisava je s hitro roko pisana zgodnja gotska minuskula, ki bi jo bilo mogoče datirati v začetek 13. stoletja. Zaenkrat je bilo mogoče razbrati zgolj nekaj stavkov v levem stolpcu – ti pa zopet prihajajo iz Izidorjevih *Etimologij*.[76] Pa vendar besedilo ni strnjeno in tako bolj kot vtis prepisa vzbuja občutek, da gre za razdrobljene zapiske. Na polovici strani je črna tinta že oksidirala v rjavkast odtenek, zaradi česar je besedilo skorajda neberljivo, morda pa bi ga vsaj malce bolje razkrila morebitna restavracija.

Velika večina omenjenih knjig je ovita v fragmente liturgičnih rokopisov. Enega lepših fragmentov najdemo na platnicah dela *Ars metrica*,[77] ki je ovito v bifolij lepo ohranjenega sanktoriala (slika 5), na katerem lahko na levi strani beremo zaključek oficija za god sv. Florijana (4. maj), na desni pa začetek oficija za god sv. Gotarda (5. maj). Sanktorial je pisan v poznejši gotici s konca 14. ali začetka 15. stoletja različnih velikosti, v temnem črnilu, ki se izmenjuje z rubri, na začetku oficija sv. Gotarda pa je lepo izdelana iniciala *P(rotexime deus a conventu*). Hrbtišče knjige je dodatno utrjeno s fragmentom v nemščini, zapisanim v hitri gotski kurzivi. Tudi delo *Sermones in epistolas et evangelia dominicarum* Wilhelma Alverna[78] je ovito v sanktorial s konca 14. ali začetka 15. stoletja, razpoznamo lahko oratorij ob prazniku sv. Kunigunde. Po ohranjenosti zagotovo izstopata deli *Universa theologia scholastica* in *Scholae Theologicae Scotistarum* Bernarda Sanniga,[79] ki sta v Nazarje prišli istočasno, leta 1665,[80] in še nista zapisani v digitalnem katalogu. Obe deli sta oviti v fragmente istega psalterja, prelepega dela iz 15. stoletja, ki je pisano v zaokroženi gotici s številnimi humanističnimi potezami (slika 6).

Nadalje so platnice dela Bartolomeja Holzhauserja *Vitae clericorum Saecularium in communi*

72 »*Maius dictus a Maia matre Mercurii; vel a maioribus natu, qui erant principes reipublicae ... Antea enim populus in centurias seniorum et iuniorum divisus erat*.« Izid., *Etym*. 5.33.8.

73 Gre za srednjeveško (ok. 7.–9. stoletje) latinsko leksikalno ali retorično delo, v katerem so bili zbrani sinonimi, pogosto povzeti iz Cicerovega besedišča, uporabljali pa so ga v šolskem ali samostanskem okolju z namenom poučevanja retorike. Na fragmentu najdemo zapisane naslednje besede: »*Maius: amplius, plenius, uberius, cumulatius, auctius, afluentius, largius*«.

74 »*Malva ex parte Graeco vocabulo appellatur* ἀπὸ τὸ μαλάσσειν, *eo quod molliendi alvum solvendique naturam habeat. Cuius sucus, si quis se oleo mixto perunxerit, ab apibus negatur feriri. Folia eius ex oleo trita et inposita scorpionibus creduntur afferre torporem*.« Izid., *Etym*. 17.10.5.

75 »*Althaea malva agrestis, sive malvaviscus; sed althaea, quod in altum surgit, viscus, quia glutinosa est*.« Izid., *Etym*. 17.9.75.

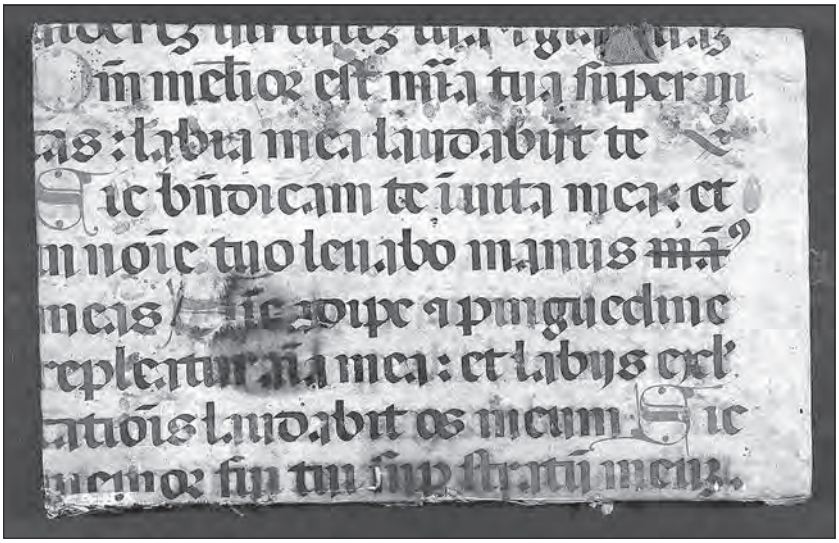
76 »*Pluma quasi piluma, nam sicut pili in quadrupedum corpore, ita pluma in auibus*.« Izid., *Etym*. 12.7.8.

77 *Ars metrica sive ars condendorvm eleganter versuum*. Dilingae: Sumpt Joan. Casp. Bencard, 1682 (sig. 4-I-10).

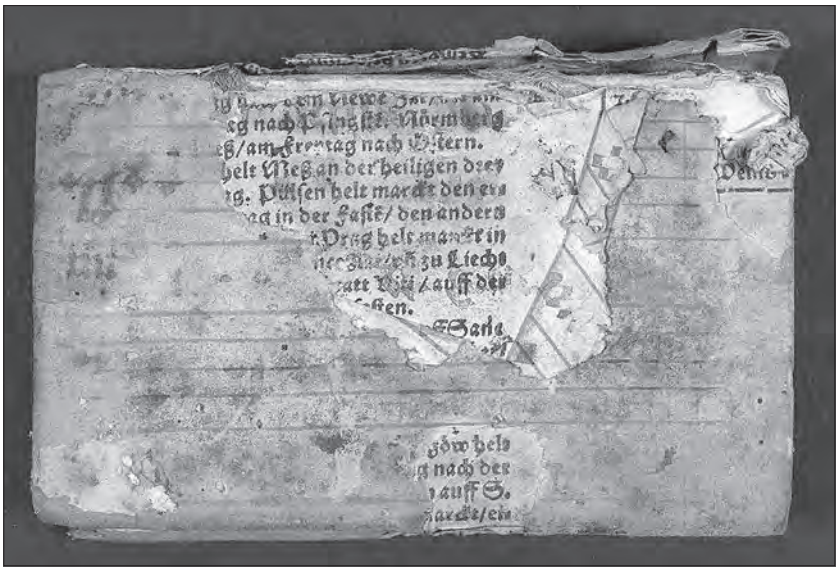
78 Alvernus, Wilhelm. *Sermones in epistolas et evangelia dominicarvm*. Monachii: [s.n.], 1543 (sig. 3-F-23).

79 Sannig, Bernard. *Universa Theologia scholastica.* Praga: Michalek, 1689; Id. *Schola theologica Scottistarum.* Praga: Typis Archi-Episcop in Emmaus, per Joannem Mattis Factorem, 1681.

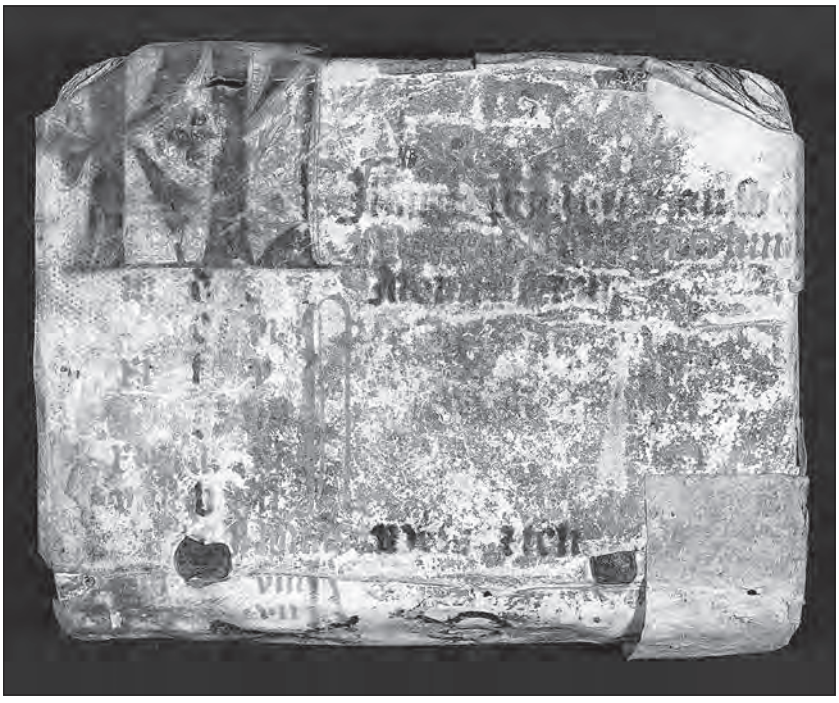
80 O tem pričata zapisa s penkalom na prvi strani obeh knjig: *Pro conventu Nazarethano 1665*.

Slika 6: Fragment psalterja iz 15. stoletja, razberemo lahko nekaj vrstic psalma 62 (Sic benedicam te in vita mea/et in nomine tuo levabo manus meas).

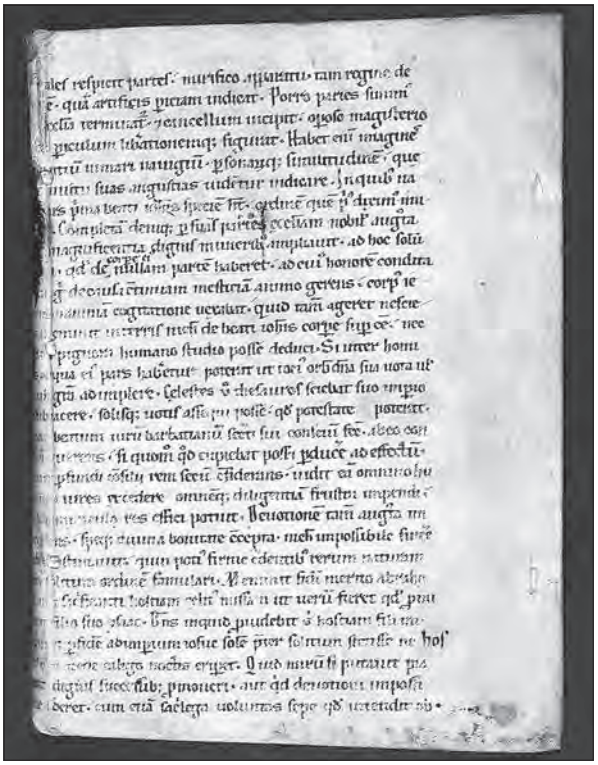
Slika 7: Fragment graduala s konca 14. stoletja, pod katerim je viden še en fragment nemškega tiska.

Slika 8: Fragment liturgičnega koledarja iz 15. stoletja.

viventium[81] ovite v brevir, pisan v gotici *textualis* s konca 14. ali začetka 15. stoletja. Na njih lahko razberemo odlomek iz Lk 6,8-10, na drugi strani pa iz Rim 5,12-14. Fragmente iz brevirja, ki sodijo v približno isto obdobje, najdemo tudi na platnicah dela *Dies Christianus*.[82] V rokopisne fragmente z besedilom iz brevirja je ovito tudi delo *Secretarius*, kjer lahko razberemo del himne za jutranjice *Iam lucis orto sidere*.[83] Dve deli sta zaviti v fragmente gradualov: delo Nikolaja Causina *La sapienza evangelica*[84] je ovito v precej obledel gradual, zapisan v gotici *textualis formata*; podobno velja za izbrana Cicerova dela,[85] pri katerih pa skozi drobno raztrganino ob prehodu v zavihek vidimo še en fragment nemškega tiska, in sicer velikonočnega koledarja »Schreibkalender« (slika 7). Delo *Prediche* Francesca Panigarole[86] je ovito v že povsem zbledel liturgični koledar, ki že sodi v 15. stoletje, kljub obledelosti pa je na njem še vidna čudovita iniciala (Slika 8).

Zelo zanimiva sta rokopisna fragmenta posvetne vsebine, ki ovijata knjigo z deloma *De officio, et potestate episcopi* in *Pastoralis solicitudinis* Avguština Barbose iz leta 1647[87] ter knjigo z delom *Praxis episcopalis Pavla Piaseciusa* iz leta 1620.[88] Tudi ta fragmentna bifolija zagotovo prihajata iz istega rokopisa, pisanega v lepo berljivi humanistični pisavi z nekaterimi gotskimi potezami, a številnih novih oblik (slika 9). Vsebinsko gre za delo s hagiografsko vsebino, ki ga zaenkrat kljub poglobljenemu raziskovanju še ni bilo mogoče natančno določiti. Prvi bifolij opisuje gradnjo cerkva v Raveni pod vodstvom cesarske regentke Gale Placidije (392–450), omenjen pa je tudi njen spovednik, sv. Barbatian. Drugi bifolij nedvomno posreduje eno izmed različic življenjepisa oziroma trpljenja sv. Katarine Aleksandrijske. Na podlagi tega bi lahko sklepali, da je bil rokopis, ki sta mu bifolija pripadala, legendarij oziroma zbirka

Slika 9: Fragmenta rokopisa s posvetno vsebino (približno 15. stoletje).

svetniških življenjepisov, najverjetneje iz Italije. Delo zaenkrat ostaja neznano: primerjava besedila namreč ni prinesla ujemanja s slavnimi in priljubljenimi legendariji, kot je *Zlata legenda*.[89]

Zgolj ena knjiga, *Artificium transitionum*,[90] je v celoti ovita v fragment nemškega rokopisa neznane vsebine, po pisavi sodeč pa je z začetka 15. stoletja.

Med nazarskimi rokopisnimi fragmenti je treba omeniti tudi tri fragmente s platnic knjig, ki so trenutno v Osrednji knjižnici Celje (o razlogih za to bo več govora v naslednjem poglavju). Najprej sta to deli oglejskega patriarha Francesca Barbara, *Constitutiones synodales*[91] in *Decreta*.[92] Prvo je ovito v fragment neznanega rokopisa s teološko vsebino, pisava pa je s hitro roko pisana kurzivna knjižna gotica (*ghotica cursiva libraria*), ki bi jo lahko datirali proti koncu 14. ali v začetek 15. stoletja.[93] Druga knjiga je ovita v več folijev (verjetno

81 Holzhauser, Bartholomaeus. *Vita Clericorum Saecularium in communi viventium*. [s.n.]. - S.l.: Sumptibus Joannis Wagnere, 1653 (sig. 4-E-32).

82 Causinus, Nicolaus. *Dies Christianus*. Lucerna: Typis Davidis Hautt, 1646 (sig. 2-D-68).

83 *Der in allen vorfallenden Begebenheiten expedite und stets bereite Secetarius*. Nürnberg: In Verlegung Johann Georg Lochners, 1738 (sig. 2-I-9).

84 Causinus, Nicolaus. *La sapienza evangelica Per Trattenimento Spirituale nel Sacro tempo dell'avvento.* Bologna: [s.n.], 1652 (sig. 8-E-9).

85 *Narrationum selectarum ... Libri tres. Volumen primum ... M. Tvllii Ciceronis*. Dilingae: Apud Vdalricum Rem., 1621 (sig. 4-I-1).

86 Panigarola, Francesco. *Prediche ... fatte da lui straordinaria.* Benetke: [s.n.], 1605 (sig. 4-F-64).

87 Barbosa, Augustinus Lusitanus. *Pastoralis solicitudinis*. Benetke: Ex Typographia Baretiana, 1647 (sig. 6-D-10).

88 Piasecus, Paulus. *Praxis episcopalis ea quae officium*. Benetke: Apud Petrum Dusinellum, 1620 (sig. 5-D-19).

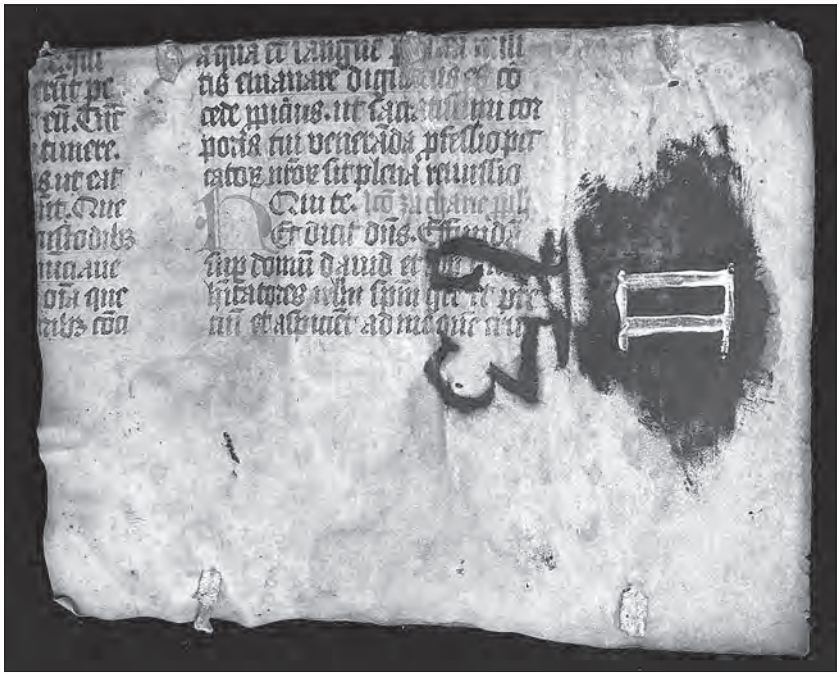
89 Zagotovo ne gre za najbolj razširjeni *Passio Sanctae Catharinae* (BHL 1663) ali legendo o sv. Katarini Aleksandrijski Jakoba iz Voragine (BHL 1667).

90 Hugue, Iacobus. *Artificium transitionum sive de partibus Latinae orationis.* Coloniae Agrippinae: [s.n.], 1641 (sig. 4-I-15).

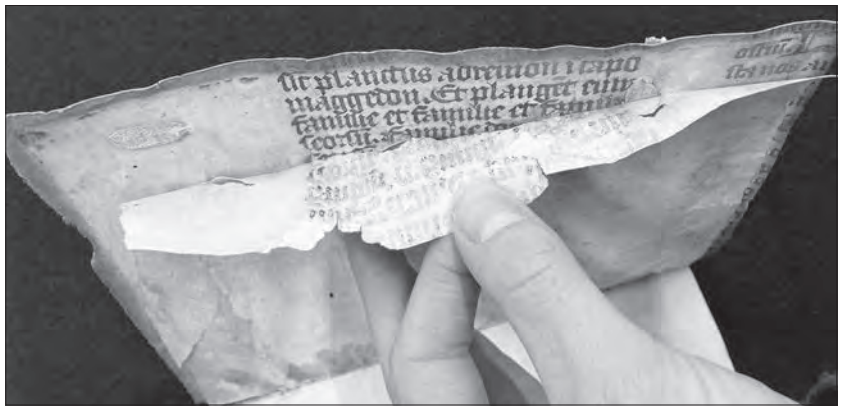
91 Barbarus, Franciscus. *Constitvtiones Synodales*. Benetke: Apud Ioannum Antonium Rapazetum, 1596.

92 Barbarus, Franciscus. *Decreta Promulgata*. Vtini: Apud Io. Baptistam Natolinum, 1602.

93 Ohranja preprosto kurzivno obliko črk *a* in *d*, zanke črk *b* in *h* so okrogle ali rombaste oblike, ohranjenih je nekaj

Slika 10: Fragment rokopisa v gotici textualis: vidni so sledovi »grizenja« (na primer pri de, do) in različna tipa črke a, eden z zanko zgoraj in drugi, pri katerem je zanka prekinjena. Na platnici je vidna tudi tipična nazarska signatura s črno tinto.

Slika 11: Fragment istega rokopisa, ki je zalepljen tudi na notranji strani platnice.

dva bifolija) misala, katerega deli so zlepljeni tudi v platnice (slika 10). Datiramo ga lahko v prvo polovico 15. stoletja, pisava pa je knjižna gotica *textualis*. Velike začetnice so nepovezane in prekinjene v potezah, včasih okrašene z rdečo tinto, pri abreviacijah za *alleluia* pa se pojavi tudi modra tinta. Na zunanji strani sprednje platnice najdemo začetek svetopisemskega odlomka Zah 12,12, ki pa se nadaljuje na notranji strani platnice pod že precej odlepljenim listom papirja (slika 11). Na zadnji platnici se v rubrumu lepo vidi začetek obrazca za praznik Božje sulice na petek drugega tedna po veliki noči in nato tipično vstopno pesem: »*Foderunt manus meas et pedes meos dinumeraverunt omnia ossa mea et sicut aqua effusus sum. Factum est cor meum tamquam cera liquescens in medio ventris mei.*«

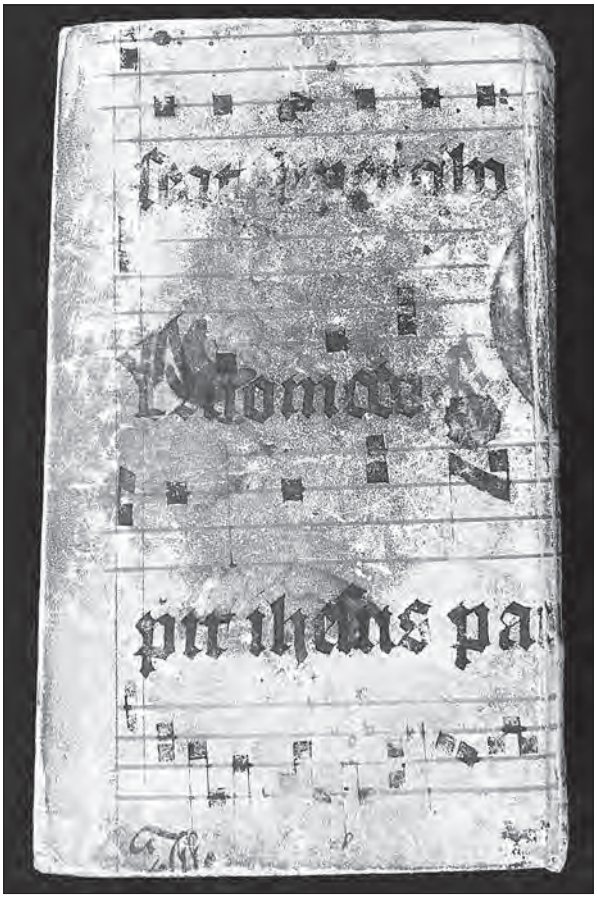
Tretja v rokopisne fragmente ovita nazarska knjiga, ki jo hranijo v Celju, pa je nenavadno, pol fantazijsko delo *Gigantomachia Orci oder Höllischer Riesenstreit* Johanna Josepha Pocka.[94] To je daleč najmlajše delo, ki je ovito v rokopisne fragmente, in sicer iz leta 1732. Ovito je v folij graduala, verjetno s konca 14. stoletja, pisanega v gotici *textualis formata*, za katero so značilne ostre, ravne in oglate oblike črk s precejšnjimi razlikami v širini.[95] Razberemo lahko besedilo napeva za praznik svetega Rešnjega telesa: »*(Nau)seat super cibo illo levissimo quomodo Cenantibus illis accepit Jesus panem benedixit [...]*«, pri čemer lahko na zadnji strani pri iniciali C vidimo sled prej modre, zdaj že v zeleno oksidirane tinte (slika 12).

Vse to nas ponovno privede do vprašanja, ki vseskozi prežema raziskovanje starejšega pisne-

konservativnih oblik črke *l*, vendar pa pri črkah skorajda ni razlike v širini in minimi so že nekoliko nazobčani.

94 Pock, Johann Joseph. *Gigantomachia Orci oder Höllischer Riesenstreit*. München, Nürnberg: Bei Weber, 1723.

95 Vidimo lahko, da so črke *a* že napredovale v izpopolnjeno obliko s prekinjeno zanko, medtem ko so diakritična znamenja na črkah *i* še vedno precej konservativne, črtične oblike.

Slika 12: Fragment graduala s konca 14. stoletja z napevom za praznik Svetega rešnjega telesa.

ga gradiva nazarske knjižnice – kdaj in od kod so knjige prišle v samostansko zbirko? Dejstvo, da so pogosto povsem različni tiski oviti v fragmente istega rokopisnega kodeksa, nakazuje, da je do nove vezave prišlo sočasno – zagotovo znotraj starejše ustanove (ali samostana), ki je očitno posedovala dovolj rokopisnega gradiva, da ga je lahko v času prevlade tiska uporabila za njegove vezave. Pri tem se že kar preveč očitno ponuja ravno Gornji Grad, četudi prihod iz gornjegrajske v nazarsko zbirko še ne dokazuje, da so knjige v Gornjem Gradu tudi nastale. Tudi v zvezi z nadaljnjim raziskovanjem nazarskega rokopisnega gradiva se torej kaže nuja po celostni analizi ekslibrisov in ostalih vpisov v opisanih knjigah, raziskavi njihovih knjigoveških in drugih materialnih značilnosti ter primerjavi nazarskih rokopisnih fragmentov z ostalimi rokopisnimi fragmenti različnih zbirk po Sloveniji.

OD DRUGE SVETOVNE VOJNE DO DANES

Velik prelom v zgodovini nazarske knjižnice, vse dotlej nameščene v jugozahodnem traktu samostana, je prinesla druga svetovna vojna.[96] Dogajanje med vojno in po njej, vezano predvsem na pisno gradivo, doslej še ni bilo natančneje preiskano, zato bo v nadaljevanju na podlagi (tudi) novih virov najprej podan poskus rekonstrukcije dogodkov, nato pa bodo predstavljena nova odkritja, povezana z gradivom, ki je bilo iz knjižnice odtujeno.

Nemci so kmalu po napadu na Jugoslavijo na cvetno nedeljo 6. aprila 1941 prišli v Zgornjo Savinjsko dolino in tam takoj vzpostavili svojo oblast.[97] Že 20. aprila so nemški vojaki prišli do samostana in govorili z gvardijanom p. Kerubinom Tuškom. Naslednji dan ob treh popoldne, ko so bili patri zbrani v koru pri molitvi matutina, so jim nemški častniki naznanili, da jih bodo naslednje jutro, 22. aprila, vse odpeljali v Celje. To se je naslednji dan, v torek, res zgodilo in odvedeni so bili v celjski kapucinski samostan. Po nekaj tednih, 12. maja 1941, se je v samostan zaradi hude bolezni smel vrniti zgolj gvardijan p. Kerubin Tušek, ostale brate pa so pregnali na Hrvaško. Toda tudi p. Kerubin ni mogel dolgo ostati v samostanu: 10. septembra 1942 so ga spet odpeljali v zapor Stari pisker v Celju, nato v Maribor in na grad Borl, vse dokler se ni 31. oktobra 1942 ves izmučen in težko bolan vrnil v Nazarje, od koder so ga Nemci 22. januarja 1943 zopet odvedli v Maribor in nato v Dachau, kjer je 14. maja 1943 umrl. Ob novem letu 1942 se je v samostan naselil nemški upravitelj Hedel, ki pa so ga že avgusta istega leta partizani pregnali. Leta 1943 so se v samostan naselili nemški vojaki, ki pa so se poleti 1944 umaknili v Mozirje, kar so izkoristili partizani, tako da so 2. (oziroma 3.) avgusta 1944 minirali jugozahodni del samostana, ki se je držal cerkve: zrušila se je polovica severnega dela tega trakta, medtem ko je bil južni del trakta, kjer je bila nameščena knjižnica, hudo poškodovan.

Samostanska knjižnica je med drugo svetovno vojno utrpela dvojno škodo, tako s strani nemškega okupatorja kot s strani partizanov. »Prenekatere knjige so bile odtujene, preostale pa so postale prave 'begunke' za nekaj desetletij, shranjene v neustreznih prostorih.«[98]

O prvi škodi samostanski kronist ob opisu obupnega stanja, v katerem je bil samostan maja 1945, ko so se prvi patri pod vodstvom novega

96 Za zgodovino nazarskega samostana v 20. stoletju prim. Goličnik, Zgodovina frančiškanskega samostana; AFSNz, samostanska kronika *Chronica de Maria Nazaret* (prim. Marolt, Kronika samostanske šole) ter zbornika *Nazarje, slovenski Nazaret,* in *Nazarje: zgodovinska pričevanja*.

97 Podatki v tem odstavku so povzeti iz kronike *Chronica de Maria Nazaret*.

98 Goličnik, Zgodovina frančiškanskega samostana, str. 42.

gvardijana p. Ludvika Dovča začeli vračati vanj in niso našli drugega kot v veliki meri porušene gole stene, zapiše: »Knjižnico so Nemci odpeljali bogve kam.«[99] Po pričevanju partizana, gradbenika in strastnega zbiralca starin Vinka Jordana naj bi se to zgodilo leta 1942, ko naj bi velik del knjižnice odpeljali v Celje.[100]

Malce več podrobnosti je znanih o škodi na knjižnem gradivu, ki so jo povzročili partizani ob miniranju jugozahodnega trakta samostana v začetku avgusta 1944. Pomembna priča za to je prej omenjeni Vinko Jordan (1899–1978) iz Gotovelj pri Žalcu, ki je dogodek 15. decembra 1950 opisal v tipkopisnem poročilu in ga zapustil celjski (takrat še Študijski) knjižnici.[101] Ker je eksplozija partizanske mine povzročila hude poškodbe tudi na cerkveni strehi, tako da so zaradi zamakanja začele propadati stare freske, je Okrožni odbor OF Celje odredil, naj zaradi varovanja kulturnega spomenika partizani streho popravijo. Skupina sedmih mož pod Jordanovim vodstvom je 24. septembra 1944 dospela do samostana in, ker so bili premraženi in premočeni, zakurila ogenj s pomočjo drv in papirja, ki so ga našli v razvalinah samostana. »Ker je bilo vse vlažno, je slabo gorelo; sklonim se, da podpiham ogenj, tedaj vidim, da je papir starinski. 'Kje pa ste dobili ta papir?' vprašam tovariše. 'V razvalinah ga je dovolj,' odgovori tov. Fludernik. 'No, le ogrejte se in posušite se,' jim rečem, sam pa skočim pogledat v razvaline. Tu je ležalo med kamenjem več starih knjig, miniran je bil namreč južni del samostana, v katerem se je nahajala samostanska knjižnica. Večino knjig so Nemci leta 1942 prepeljali v Celje, ostal je le del knjig, ki so bile shranjene nekje nad stropnim oknom.«[102]

Takrat je Jordan našel več knjig, med drugim Trubarjev *Novi testament* iz let 1557–1561[103] in v celoti ohranjeno Dalmatinovo *Biblijo* iz leta 1584. Obe je, skupaj še z »neko nemško knjigo, ki je bila popolnoma premočena«, spravil v svoj nahrbtnik, ostale knjige pa so še isti dan »zazidali v cerkvenem stolpu«. Ko je konec oktobra istega leta moral zaradi nemške ofenzive bežati, je slovenski knjigi zazidal v »Dalejevo klet« v bližnjem zaselku Trnovec pri Rečici ob Savinji. Po koncu vojne se je odpravil v Nazarje in »pokazal patru knjige v stolpu«, omenjeni slovenski knjigi pa odnesel na svoj dom v Gotovljah, vse dokler ju ni leta 1950, skupaj z navedenim poročilom, predal Študijski knjižnici v Celju, kjer ju je sprejel njen ustanovitelj Vlado Novak.

Leta 1996 so bili v vzhodnem delu nazarskega samostana za ohranjeno knjižno zbirko s pomočjo Ministrstva za kulturo RS in občine Nazarje urejeni novi, sodobni prostori, ki jih je načrtoval arhitekt Matija Suhadolc. Istega leta sta bili na izvorno lokacijo vrnjeni tudi omenjeni slovenski knjigi, ob vrnitvi pa je bila s samostanom sklenjena pogodba, v skladu s katero sta dvakrat letno na voljo za ogled v Osrednji knjižnici Celje.

Muzejsko zbirko, ki še danes hrani okrog 3000 enot starejšega gradiva do leta 1830 – med drugim pet inkunabul –, je uredil Jaro Dolar;[104] zanjo je uredil tudi listkovni katalog, ki je danes na voljo v digitalni obliki. Na žalost pa ni ohranjen najstarejši katalog knjižnice; na voljo je zgolj delno ohranjen katalog (*Bibliotheca Conventus Nazarethani Classis*) iz rokopisne knjižice, v katero so vpisovali dohodke samostana (verjetno je bil narejen konec leta 1844, saj sledi zadnjemu vpisu dohodkov iz novembra 1844). V njem so vpisane knjige iz strokovnih skupin I–X (skupaj z njihovimi velikostmi: Fo, 4°, 8°, 12° itn.), medtem ko seznami knjig iz tematskih skupin XI–XVII na žalost manjkajo.[105]

Veliko vprašanje ostajajo nazarske knjige, ki jih je nemški okupator leta 1942 odpeljal v Celje, a so po vojni – verjetno prek celjskega okrožnega centra Federalnega zbirnega centra (FZC) za kulturno-zgodovinske predmete pri Ministrstvu za prosveto v Ljubljani[106] – prišle v Študijsko knjižnico Celje. Nekdanji provincialni knjižničar p. Felicijan Pevec v dopisu iz leta 1991 poroča, da so bili »delavci Trubarjevega antikvariata leta 1973 povabljeni v študijsko knjižnico v Celju za

99 AFSNz, samostanska kronika *Chronica de Maria Nazaret*, str. 25.

100 SIKCE, Ms 122 (Poročilo o najdbi Trubarjevega Novega testamenta 1557–1561 in Dalmatinove Biblije 1584 v ruševinah samostana v Nazarjah jeseni 1944, Gotovlje 1950).

101 SIKCE, Ms 122. O dogodku je napisan tudi poljuden članek »Trubar in partizani«, objavljen 29. aprila 1968 v *Večeru*. Jordanova intervencija (»Tega pa ne bomo kurili!«), z njo pa tudi partizansko gibanje, je prikazana v karseda pozitivni luči, v nasprotju s Hrenovim kurjenjem protestantskih knjig.

102 SIKCE, Ms 122. Besedilo objavljamo v obliki, kot je ohranjeno v tipkopisu, popravljene so le osnovne pravopisne napake.

103 Za opis nazarskega izvoda gl. Novak, Nov primerek, str. 177–179.

104 Bahor, *Skriti knjižni zakladi*, str. 179–181; Dolar, Frančiškanska knjižnica, str. 45–48.

105 Sonja Svoljšak (Pregled, str. 211) opaža, da nazarska knjižnica s svojimi 17 (in ne 18, kot je zapisano v njenem članku) glavnimi tematskimi razredi kot izjema odstopa od sistemov ureditve drugih frančiškanskih knjižnic (Ljubljana, Kamnik, Maribor, Novo mesto), ki so razdeljene na 14 razredov. Gl. Dolar, Frančiškanska knjižnica, str. 45.

106 Kač, Domoznanske zbirke, str. 77. Za ljubljanski okrožni center je Kodrič-Dačić (Federalni zbirni center, str. 51–63) že raziskala arhivsko dokumentacijo, medtem ko je za celjskega to še treba storiti.

odkup starih knjig«, saj naj bi zaradi prostorske stiske oziroma obnove tam odpisali večje število antikvarnih enot knjižnega gradiva s podstrešja knjižnice.[107] Po njegovih besedah – ki temeljijo na osebnem pričevanju uslužbenca antikvariata Matjaža Glavana[108] – naj bi odkupili polovico zaloge, knjige pa potem »z enim kamijonom« odpeljali v Ljubljano in razprodali. Nekaj knjig se je v nadaljnjih desetletjih, vse do danes, prek Trubarjevega antikvariata vrnilo v nazarsko knjižnico. Junija 1991 je p. Felicijan Pevec v nazarsko knjižnico vrnil knjižico *Geistliche Übungen*, Frankfurt, 1683 (signatura: 180 E a 30) in rokopis z naslovom *Caeremoniale seu ritus celebrandi Jubileaeum Sacerdotii vel professionis* (signatura: 29 A c 7 R 2). Leta 2023 je bila na izvorno lokacijo prek istega antikvariata vrnjena knjiga: Ignatius Trauner. *Geistliche Seelen-Jagd, das ist: Anderes Dominicale. Oder Sonntägliche, und mit neuen Exordijs auff die Kirchweyhungen gerichte Predigen*, Dillingen: Johann Caspar Bencards, 1689; leta 2025 pa bo po isti poti predvidoma vrnjen tudi *Codex M. Pirsery doctoris*, 1591.[109]

Poleg tega je bilo nekaj knjig iz nazarske knjižnice nedavno odkritih s pomočjo pregleda fonda starih tiskov Osrednje knjižnice Celje (gl. Priloga 1). Gre za 52 knjižnih zvezkov, v katerih je 31 naslovov različnih del, med drugim dve postinkunabuli (*Regola vnica del serafico s. Francesco* iz leta 1589 in *Constitvtiones Synodales Aeditae Ab ... Francisco Barbaro Patriarcha Aquileiae* iz leta 1596),[110] izdaje Schönlebnovih del *Tractatus geminus De mysteriis Dominicae passionis* iz leta 1673 in *Horae subsecivae dominicales* iz leta 1676, pridige kapucina Rogerija Ljubljanskega (*Palmarium empyreum*) iz leta 1731, dogmatično delo *De Sacramentali Confessione* frančiškana p. Kastula Weibla iz leta 1777, osem zvezkov Japljeve izdaje Svetega pisma iz let 1791–1802, *Pismenost ali Gramatika sa perve shole* Valentina Vodnika iz leta 1811 (Vodnik je leta 1775 prav v nazarskem samostanu začel svojo redovno pot!), štirje zvezki Ravnikarjevega prevoda *Sgodbe svetiga pisma* iz let 1815–1817, dva zvezka dela *Hrana evangelşkih naukov*, ki ga je leta 1845 izdal Anton Martin Slomšek, in izdaja Prešernovih *Poezij* iz leta 1847. Tri starejše knjige, kot je bilo že omenjeno zgoraj, so tudi vezane v fragmentarne pergamentne ovitke z latinskimi srednjeveškimi rokopisi (gl. Priloga 1).

Na lastništvo jasno opozarjajo značilne signature, žigi, ekslibrisi in rokopisne označbe, pa tudi ujemanje s katalogom s konca 18. oziroma začetka 19. stoletja. V določenih primerih je bilo ugotovljeno, da knjige niso ustrezno hranjene (prenizka vlaga, ki povzroča sušenje in pokanje rokopisnih ovojev), da se z njimi ne rokuje strokovno (prim. Rr 776, kjer je bila Cobiss nalepka pritrjena neposredno na pergament z rokopisom, po pritožbi pa nestrokovno odstranjena). Vodstvu knjižnice je frančiškanski samostan Nazarje 26. julija 2023 naslovil prošnjo za vrnitev omenjenih knjig – kar bi nedvomno pripomoglo k boljšemu razumevanju zgodovinskega razvoja knjižnice –, ki pa je do časa zadnje redakcije pričujočega članka ostala brez odgovora.

SKLEP

Raziskava je pokazala, da knjižnica frančiškanskega samostana Nazarje ni rezultat enkratnega ustanovnega dejanja, temveč plod dolgotrajnega in postopnega oblikovanja. Čeprav je bila donacija gornjegrajskega komisarja Ludvika Umeka leta 1752 nedvomno izjemnega pomena, preiskano gradivo jasno dokazuje, da so bratje posedovali knjižno gradivo že od svoje naselitve v 17. stoletju. Umekova zapuščina tako ne more veljati za izvor knjižnice, temveč zgolj za pomemben mejnik v njenem razvoju.

Eno ključnih odkritij je korpus več kot 26 srednjeveških rokopisnih fragmentov, ki so se ohranili bodisi samostojno bodisi kot deli vezav tiskanih knjig knjižnice. Ti fragmenti, večinoma liturgične, a tudi hagiografske, pravne in celo posvetne vsebine pričajo o večplastnem prenosu starejšega gradiva v nove kulturne kontekste. Njihova prisotnost razkriva načine, kako so bili v zgodnjem novem veku pergamentni rokopisi uporabljeni kot vezavno gradivo in s tem, paradoksalno, ohranjeni. Fragmenti omogočajo edinstven vpogled v lokalno liturgično in intelektualno kulturo. V tem smislu so eden najpomembnejših virov za raziskovanje materialne kulture knjige in pisne zgodovine na Slovenskem, hkrati pa kličejo po sistematični katalogizaciji, kodiko-

107 AFSNz, Dopis p. Felicijan Pevca z 22. 6. 1991, »Vračilo sposojene knjige in obvestilo o najdbi dveh knjig nazarškega samostana v Trubarjevem antikvarijatu v Ljubljani«.

108 AFSNz, Dopis p. Felicijan Pevca z 1. 7. 1997, Dopis o vračilu rokopisnega kataloga nazarske knjižnice.

109 P. Felicijan Pevec v dopisu iz leta 1991 omenja pripoved o tem, kako je nekdo antikvariatu nazaj v odkup ponudil načrte za kapucinsko cerkev v Celju, nakar so kapucini dokazali lastništvo gradiva in brezplačno dobili nazaj načrte, antikvariat pa je moral s tožbo prodajalca prisiliti v vračilo plačila.

110 P. Felicijan Pevec v dopisu iz leta 1991, ko omenja potek razprodaje antikvarnega gradiva iz Študijske knjižnice Celje, navede tudi podatek, da naj bi uslužbenci Trubarjevega antikvariata ob pregledovanju knjižne zaloge »našli tudi nekaj inkunabul, ki jih je potem zadržala knjižnica sama«. Povsem verjetno se zdi, da je pričevanje uslužbenca Matjaža Glavana, na katero se opira avtor dopisa, v tej podrobnosti nenatančno in da je šlo za ti dve navedeni postinkunabuli.

loški obdelavi in primerjalni analizi z drugimi slovenskimi zbirkami.

Burno 20. stoletje je gradivu nazarske knjižnice prizadelo hudo škodo. Med drugo svetovno vojno je bila najprej prizadeta zaradi nemške okupacije, ko so knjige odvažali v Celje, nato pa zaradi partizanskega miniranja, ki je povzročilo uničenje jugozahodnega trakta samostana in z njim knjižničnih prostorov. Knjige so bile razseljene, nekatere izgubljene, mnoge pa so desetletja preživljale v neustreznih razmerah. Vojna in povojna zgodovina knjižnice nazorno pričata o krhkosti kulturne dediščine in obenem opozarjata na nujnost strokovne zaščite, arhiviranja in restitucije. Zanimivi primeri vračanja posameznih knjig iz celjske knjižnice in antikvariatov kažejo, da je proces rekonstrukcije knjižničnega fonda še vedno živ, kar odpira možnosti za nadaljnje raziskave.

V prihodnje bo raziskovanje nazarske knjižnice moralo slediti več smerem: sistematičnemu popisu vseh provenienčnih vpisov, žigov in ekslibrisov, ki bi omogočil natančnejšo rekonstrukcijo nastanka fonda; primerjavi z gornjegrajsko in licejsko knjižnico v Ljubljani, da bi razjasnili prenose protestantske in druge knjižne dediščine; poglobljeni kodikološki in paleografski obdelavi fragmentov, ki lahko prinese nova spoznanja o razsežnostih srednjeveške knjižne kulture; ter dokumentaciji in preučevanju usod knjig v 20. stoletju, kjer se še vedno odpirajo možnosti za odkrivanje izgubljenih enot.

Prispevek tako potrjuje pomen nazarske knjižnice kot pomembnega kulturnega središča Zgornje Savinjske doline, ki je kljub razselitvam in uničenju ohranila svojo identiteto. Hkrati dokazuje, da je ta knjižnica s svojim gradivom – od najstarejših rokopisnih fragmentov do pretresljive usode v 20. stoletju – nepogrešljiva zakladnica za raziskovanje zgodovine pisne kulture na Slovenskem.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Pri raziskavi za pripravo prispevka niso bili ustvarjeni ali analizirani nobeni novi raziskovalni podatki.

PRILOGA 1: SEZNAM KNJIG IZ SAMOSTANSKE KNJIŽNICE NAZARJE V SIKCE

1.) D-Rr 292 IN: 7319850517
Regola vnica del serafico s. Francesco : con la dichiratione fatta da diuerfi Sommi Pontefici : et la Regola della BeataVerg. S. Chiara d`Assissi ... In Venetia: Appresso Girolamo Polo, 1589.

2.) D-Rr 1287 IN: 4202210637
Constitvtiones Synodales Aeditae Ab Ill.Mo Et Rever.Mo D. D. Francisco Barbaro Patriarcha Aquileiae. &c. In Synodo Dioecesana Aquileiensi habita in Terra Patriarchali Sancti Danielis. Venetiis: Apud Ioan. Antonium Rapazetum, 1596. (ovito v rokopisni pergament)

3.) D-Rr 1284 IN: 4202210634
Decreta Promulgata ab ... D. Francisco Barbaro ... Anno Domini MDCII die XXV. Iunij. Vtini: Apud Io. Baptistam Natolinum, 1602. (ovito v rokopisni pergament)

4.) D-Rr 1229 IN: 4201509367 / D-Rr 1229 a IN: 4201509369
Joannis Ludovici Schönleben archi-diaconi Carnioliae Inferioris &c. Tractatus geminus De mysteriis Dominicae passionis, I. Sacra pyramis Christo agonizanti in Monte Oliveti erecta. II. Sacra peregrinatio ad sepulchrum Dominicum. Salisburgi: sumptibus & typis Melchioria Haan, 1673

5.) D-Rr 781 IN: 4200708743
Joannis Ludovici Schönleben ... Horae subsecivae dominicales. Sive Discursus sacri de tempore in Dominicas totius anni ... : cum quadruplici indice I. Discursuum. II. Locorum sacrae scripturae. III. Rerum & Verborum. IV. Historiarum & Mythologiarum ... Salisburgi: sumptibus & typis Melchioria Haan, 1676.

6.) D-Rr 776 IN: 4200708739
Gigantomachia orei, oder Höllischer Riesenstreit etc / durch Johann Joseph Pock, München; Nürnberg: Bei Weber, 1723. (ovito v rokopisni pergament)

7.) D-Rr 286 IN: 7319850521
Neu=corrigirtes Catholisch Namenbüchlein : das ist Eine besondere Weis und Manier, balden und leichtlich lesen zu lernen, für alte und junge Personen ... Amberg: [s. n.], 1731.

8.) D-Rr 207/1 IN: 1319850197
Palmarium empyreum, seu Conciones CXXVI. de sanctis totius anni : signantèr de nonnullis particularibus & extraordinariis, qui in quibusdam locis festivè celebrantur, & usque modo sermones de ipsis visi non sunt, compositae ex vitis eorum: Scriptura sacra, ac SS. Patribus: variis conceptibus, symbolis [et] historiis: praecipuè aptis moralitatibus refertae, in II. partes divisae, ac copioso indice provisae, datae publicae luci Carniolico idiomate ... a p. Rogerio Labacensi .... Pars I., A prima die Januarij usque ad mensem Julium exclusivè. Clagenfurti: typis, & sumptibus Joan. Friderici Kleinmayr, 1731.

9.) D-Rr 329 IN: 7319850645
Index Librorum Prohibitorum Sanctissimi Domini Nostri Benedicti XIV. Pontificis Maximi : Jussu Recognitus, atque editus : editio postrema caeteris ornatior, cum addimentis. Romae, 1761.

10.) D-Rr 207/2 IN: 1319850198
Palmarium empyreum, seu Conciones CXXVI. de sanctis totius anni : signantèr de non[n]ullis particularibus & extraordinariis, qui in quibusdam locis festivè celebrantur, & usque modo sermones de ipsis visi non sunt. Compositae ex vitis eorum: Scriptura sacra, ac SS. Patribus: variis conceptibus, symbolis [et] historiis: praecipuè aptis moralitatibus refertae, in duas partes divisae, ac copioso indice provisae, datae publicae luci, Carniolico idiomate ... a p. Rogerio Labacensi .... Pars II., A mense Junio exclusivè usque ad finem anni. Labaci: typis, & sumptibus Adami Friderici Reichhardt, 1743.

11.) D-Rr 161 IN: 1319570555
Sveti post, Christusovimu terplenju posvezhen, u' vsakdanu spremishluvanje resdejlen / pervizh skus zhasty vredniga paterja Gabriela Hevenesia, is tovarshtva Jesusoviga po latinsku popisan ; sdej pak od Joshepha Haslna ... na kraynski jesik preloshen ... Labaci: prostat apud Aloysium Raab ...: literis Egerianis, 1770.

12.) D-Rr 1283 IN: 4202210632
F. Castuli Weibl ... Dissertatio Dogmatica De Sacramentali Confessione A Jesu Christo Instituta, Ejusque Necessitate Adversus Calvinianos : Cum Licentia Superiorum. Labaci: literis Egerianis, 1777.

13.) D-Rr 190 IN: 1319851219
Jannesa Nepom. Tschupicka ... is nemshkega, na slavenske jesik prestavlene pridege na nedele zhes zelu lejtu : perve buque. Na Duneju: per Kristianu Groserju, 1785.

14.) D-Rr 179 IN: 1219750424
Predigt welche bei Gelegenheit für die glückliche Regierung ... Leopold des Zweyten / vom Joseph Jakomini. Zilli: Jenko, 1790.

15.) D-Rr 779/1 IN: 7319570162 / D-Rr 779/2 IN: 4200708741 / D-Rr 780 a IN: 4200708183 / D-Rr 780 b IN: 4200708742 / D-Rr 780/d IN: 4202210630
Doctrinae Christianae Expositio Ad Normam Praescripti In Ditionibus Austriacis Catechismi Usui Curatorum Accomodata / A Josepho Nob. De Jacomini ... Cillejae: In Typographia Jenko'nea, 1791.

16.) D-Rr 236/1-8 IN: 7319850443
Svetu pismu stariga testamenta id est: Biblia sacra veteris testamenti ... / in Slavo-Carniolicum idioma translata per Georgium Japel ... et Blasium Kumerdey ... Labaci: typis Joan. Frid. Eger, 1791–1802. (8 zvezkov).

17.) D-Rr 1291 IN: 4202210641
Von der Welt- und Menschenkenntniss des Predigers : eine homiletische Abhandlung von Bonaventura Andress ... Cilli: bey Franz Joseph Jenko, 1794.

18.) D-Rr 1290 IN: 4202210640
Georg Aloys Dietls ... Homilien über die sonntäglichen Evangelien. Cilli: bey Franz Joseph Jenko, 1794.

19.) D-Rr 278 IN: 7319570150
Unterweisung zur Glückseligkeit nach der Lehre Jesu : neueste mit Zusätzen vermehrte Aufl. Cilli, 1794.

20.) D-Rr 269 IN: 7419670026 / D-Rr 269/a IN: 4202210639
Wörterbuch über die Biblische Sittenlehre, welches von jedem einzelnen Gegenstande mit allen dahin gehörigen Schriftstellen eine systematische Uebersicht giebt von C. F. Schneider. Cilli: bey Franz Joseph Jenko, 1794.

21.) D-Rr 290 a IN: 1000020158 / D-Rr 290 IN: 7319850511
Grundriss der christlichen Moral : nach den von Herrn Abte von Fabiani herausgegebenen Grundzügen der christlichen Sittenlehre von einem Weltpriester des Bisthums Wirzburg. Cilli: bey Franz Joseph Jenko, 1794.

22.) D-Rr 1244/I-4 IN: 1000020144
D. Zegeri Bernardi Van-Espen ... Ius ecclesiasticum in epitomen redactum ac subjunctis brevibus sententiis atque argumentis studii patristici instructum a ... Benedicto Oberhauser ... Cillejae: apud Franciscum Josephum Jenko, 1795. (5 zvezkov).

23.) D-Rr 151 IN: 1319570143 / D-Rr 151 a IN: 1000020142
Homiletische Früh=Lehren auf alle Sonntäge des ganzen Jahrs nach dem buchstäblichen Sinne der sonntäglichen Ecangelien ... / eingerichtet von Paul Kotscheer. Cilli: J. Jenko, 1796.

24.) D-Rr 65 IN: 1319840074
Vodnik, Valentin. *Pismenost ali Gramatika sa perve shole*. V' Lublani: natisnil Leopold Eger, 1811.

25.) D-Rr 95/I-4 IN: 1319840501
Sgodbe svetiga pisma sa mlade ljudí / is nemshkiga prestavil Matevsh Ravnikar ... V' Lublani: na prodaj per Adamu Henriku Hohnu, bukvovésu, 1815–1817. (4 zvezki; ekslibris p. Athanasius Krajnik)

26.) D-Rr 71 IN: 1419840367
Nauki ino molitve za mlade ljudi / zložil Janez Zalokar ... V' Lublan': Janez Klemenc, 1826.

27.) D-Rr 354/2 IN: 4200705725
Veriti, Franc. *Shivljenje ſvetnikov in preſtavni godovi*. V' Ljubljani: natisnil Joshef Sassenberg, 1828. (Drugi del)

28.) D-Rr 910 IN: 4200714690
Proprium sanctorum pro dioecesi lavantina : jussu et auctoritate celissimi ac reverendissimi domini domini ordinarii emendatum. Clagenfurti: typis Joannis Leon, 1830.

29.) D-Rr 228 IN: 7319850394
Regelza majnshih bratov nashiga serafinskiga ozheta S. Franzishka in nekolk potrebniga poduzhenja sa brate laike in kloshterske terziarje franzishkanarskiga ordna hrovatshko-krajnske provinzje s. Krisha. V' Vidmi: natisnil L. Vendrami, 1837.

30.) D-Rr 254/I-2 IN: 7319850431
Hrana evangelſkih naukov, bogoljubnim dusham dana na vse nedéle ino sapovédane prásnike v' léti / ſpisali dushni pastirji na spodnim Shtajarskim ; na svetlo dal Anton Slomſhek ... V' Zelovzi: natisnil ino ima na prodaj Joan. Leon, 1845. (2 zvezka; ekslibris P. Atanaz)

31.) D-Rr 29 a IN: 4201609703
Poezije Dóktorja Francéta Prešérna. V Ljubljani: Natisnil Jóžef Bláznik, 1847. (nazarska signatura, prepisana zaradi nove vezave; izrezan žig)

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AFSNz – Arhiv frančiškanskega samostana Nazarje
Chronica de Maria Nazaret, rokopisna samostanska kronika, 20. stoletje
Diarium Conventus Nazarethani, rokopisna samostanska kronika, 18. stoletje
Dopis p. Felicijan Pevca z 22. 6. 1991, »Vračilo sposojene knjige in obvestilo o najdbi dveh knjig nazarškega samostana v Trubarjevem antikvarijatu v Ljubljani«
Dopis p. Felicijan Pevca z 1. 7. 1997, Dopis o vračilu rokopisnega kataloga nazarske knjižnice
Liber proventuum et expensarum Ecclesiae S. Nicolai in Rostok, rokopis, 17. stoletje.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1052, Zois, Žiga (1780–1782), fasc. 19, *Katalog der Bücher die sich in der Bibliothek des Herrn Baron Sigismund Zois Freyherrn v. Edelstein befinden*.

ASFP – Arhiv Slovenske frančiškanske province sv. Križa
škatla TE67, sveženj IIb-11b/1 *Nazaret*, non sig, rokopis, 19. stoletje.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
Index librorum et Authorum Bibliothecae Oberburgensis, fasc. 96/14, rokopis, 17. stoletje.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
škatla *Samostan Nazarje* 3, non sig., *Liber proventuum et expensarum ecclesiae S. Elisabethae in oppido Laussen*, rokopis, 17. stoletje.
škatla *Samostan Nazarje* 3, XIX/G, *Reverssales V[e]n[era]b[i]lis Diff[init]orii pro pio legato Umekiano ad unum Saeculum*, rokopis, 18. stoletje.

SIKCE – Osrednja knjižnica Celje
Domoznanske zbirke, Zbirka rokopisov, Ms 122 (Jordan Vinko: Poročilo o najdbi Trubarjevega Novega testamenta 1557–1561 in Dalmatinove Biblije 1584 v ruševinah samostana v Nazarjah jeseni 1944, Gotovlje 1950)

OBJAVLJENI VIRI

Maurus Faidiga, Bosnia seraphica, 3. zvezek (ur. Matej Hriberšek). Ljubljana: Založba Univerze, 2025.

Societas Jesu, Collegium Labacense: *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove: (1596–1691)*. Ljubljana: Družina; Provincialat Družbe Jezusove, 2003.

LITERATURA

Ahačič, Kozma: *Stati inu obstati: prvih petdeset slovenskih knjig*. 2. izdaja. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2024.

Bahor, Stanislav: *Skriti knjižni zakladi: pisna dediščina samostanskih in cerkvenih knjižnic v Sloveniji*. Ljubljana: NUK, 2009.

Barycz, Henryk: *Śląsk w polskiej kulturze umysłowej*. Śląsk: Katowice, 1979.

Ditmajer, Nina: Prepovedane knjige v samostanskih knjižnicah na Štajerskem v zgodnjem novem veku. *Cenzura na Slovenskem od protireformacije do predmarčne dobe* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 11–36. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610504382

Dolar, Jaro: Frančiškanska knjižnica v Nazarjah. *Grad Vrbovec, Nazarje: 1248–1998* (ur. Aleksander Videčnik). Nazarje: Občina, 1998, str. 45–48.

Dular, Anja: Antični avtorji na knjižnih policah kranjskih plemičev. *Keria* 20, 2018, št. 1, str. 131–144.

Dular, Anja: Knjižnica knezoškofa Karla Janeza Herbersteina. *Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč/Objects as Manifestations of Taste, Prestige and Power* (ur. Maja Lozar Štamcar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2009, str. 259–299.

Goličnik, Bernard: Zgodovina frančiškanskega samostana. *Grad Vrbovec, Nazarje: 1248–1998* (ur. Aleksander Videčnik). Nazarje: Občina, 1998, str. 31–43.

Golob, Nataša: *Srednjeveški rokopisi in rokopisni fragmenti, Narodna in univerzitetna knjižnica 1. del.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2011.

Kač, Tatjana: Domoznanske zbirke v Osrednji knjižnici Celje. *Mesto v svetu, svet v mestu. Osrednja knjižnica Celje včeraj, danes, jutri: ob 50-letnici ustanovitve Študijske knjižnice v Celju: 1946–1996* (ur. Branko Goropevšek). Celje: Osrednja knjižnica, 1996, str. 77–87.

Kislinger, Juro in Forstnerič, France: Trubar in partizani. *Večer*, 24, 29. april 1968, str. 11.

Kodrič-Dačić, Eva: Federalni zbirni center in njegov prispevek k dopolnitvi fondov Narodne in univerzitetne knjižnice. *Knjižnica* 44, 2000, št. 4, str. 51–63.

Kokol, Hadrian: *Die Geschichte der Franziskanerklöster in Untersteiermark: in der Aufklärungsperiode und in der Zeit des Absolutismus (ca. 1750–1850)*. Görz: [s. n.], 1915.

Lavrič, Ana: Zgodovinska in umetnostna dediščina frančiškanskih bratovščin. *Acta historiae artis Slovenica* 19, 2014, št. 2, str. 95–122, 231.

Linhart, Anton Tomaž: *Zbrano delo. Knj. 1*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1950.

Marolt, Hubert: *Kronika samostanske šole. Nazarje: zgodovinska pričevanja* (ur. Franc Kovše). Ljubljana: Brat Frančišek, 2008, str. 54–64.

Medved, Drago: Kjer je nekoč deloval pater Kerubin Tušek. *Novi tednik NT&RC*, 47, št. 19, 13. maj, 1993, str. 11.

Nazarje, slovenski Nazaret (ur. Franc Kovše in Ambrož Mušič). Ljubljana: Brat Frančišek, 2006.

Nazarje: zgodovinska pričevanja (ur. Franc Kovše). Ljubljana: Brat Frančišek, 2008.

Novak, Vlado: Nov primerek Trubarjevega Novega testamenta 1557–1561. *Drugi Trubarjev zbornik: Ob štiristoletnici slovenske knjige* (ur. Mirko Rupel). Ljubljana: Slovenska matica, 1952, str. 177–179.

Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Th. 2. 2, Das Benediktiner-Stift Oberburg*. Maribor: Selbstverlag, 1876.

Simoniti, Primož: Med knjigami iz stare gornjegrajske knjižnice. *Med humanisti in starimi knjigami* (ur. Primož Simoniti). Ljubljana: Slovenska matica, 2007, str. 271–315.

Snoj, Jurij: *Srednjeveški glasbeni kodeksi*. Ljubljana: Založba ZRC, 1997.

Stegenšek, Avguštin: *Cerkveni spomeniki Lavantinske škofije. 1, Dekanija gornjegrajska*. V Mariboru: Avguštin Stegenšek, 1905.

Svoljšak, Sonja: Knjige in knjižnice v Fajdigovi Bosnia seraphica (1777). *Clotho* 6, 2024, št. 1, str. 280–295. DOI: https://doi.org/10.4312/clotho.6.1.281-294

Svoljšak, Sonja: Pregled nekaterih historičnih sistemov organizacije znanja in klasifikacije. *Knjižnica* 49, 2005, št. 1/2, str. 203–215.

Škofljanec, Jože: Nazarje in bosanski frančiškani. *Nazarje: zgodovinska pričevanja* (ur. Franc Kovše). Ljubljana: Brat Frančišek, 2008, str. 46–52.

Špelič, Miran: Visoko šolstvo v redu manjših bratov od ustanovitve vikarije – Province sv. križa do ustanovitve Univerze v Ljubljani. *Teološki študij na Slovenskem: vloga teoloških izobraževalnih ustanov v slovenski zgodovini pri oblikovanju visokošolskega izobraževalnega sistema* (ur. Matjaž Ambrožič). Ljubljana: Teološka fakulteta, 2010, str. 199–270.

Vidmar, Luka: Knjižnice na Slovenskem v zgodnjem novem veku. *Jezik in slovstvo* 67, št. 1/2, 2022, str. 253–281. DOI: https://doi.org/10.4312/jis.67.1-2.253-281

Vidmar, Luka: Požiga protestantskih knjig v Ljubljani leta 1600 in 1601: med zgodovino in mitom. *Kronika* 61, 2013, št. 2, str. 189–216.

Weiss, Peter: Pater Kerubin Tušek (1876–1943) žrtev nemškega okupatorja: zgodovina in narodopisje. *Savinjske novice* 53, št. 21, 28. 5. 2021, str. 13.

Žvanut, Maja: Knjižnice na Kranjskem v 16. stoletju. *Zgodovinski časopis*, 41, 1987, št. 2, str. 277–288.

SUMMARY

THE WRITTEN HERITAGE OF THE LIBRARY OF THE FRANCISCAN FRIARY IN NAZARJE

The written heritage of the Franciscan friary in Nazarje constitutes one of the most valuable cultural legacies of the Upper Savinja Valley. Yet, despite its significance, the friary library has long remained understudied. This article seeks to reconstruct the library's development and to highlight three interrelated aspects: (1) the origins and early phases of the collection; (2) the preserved medieval manuscript fragments; and (3) the turbulent history of the library during and after the Second World War.

The beginnings of the library date back to the very foundation of the friary in the 1630s. Although written sources from this period are scarce, indirect evidence–such as the 1632 inventory mentioning a missal–confirms that the friars brought liturgical and theological books with them from the outset. Earlier scholarship, particularly the work of Jaro Dolar, attributed the formation of the collection either to Bosnian refugees or to the testamentary bequest of Ludvik Umek in 1752. Both assumptions require revision. The "Bosnian thesis", which connected the library with the migrations of friars fleeing the Ottoman advance, is chronologically untenable, while Umek's donation, although highly significant, did not represent the actual origin of the library. Numerous ownership inscriptions in books printed in the seventeenth century attest that a coherent library already existed long before 1752. Umek's bequest, however, gave the library symbolic weight, securing its institutional identity and embedding it within the memory of the province.

Equally important are the more than twenty-six medieval manuscript fragments preserved in the library, mostly as binding material for early modern books. These fragments, ranging from liturgical codices to hagiographic and even secular texts, reveal the reuse of parchment in the age of print, paradoxically ensuring the survival of pieces of the medieval written tradition. Several fragments are linked with regional contexts such as Kamnik or Gornji Grad, while others suggest connections with broader European manuscript culture. Their study offers a unique insight into the transmission of texts, the recycling practices of early modern bookbinders, and cultural networks through which medieval manuscripts circulated in early modern Slovenia.

The twentieth century brought dramatic upheavals. During the German occupation in 1942, large parts of the library were transported to Celje, while in 1944, the Partisan forces mined the southern wing of the friary, destroying the library premises and dispersing the collection. Some volumes were looted, others hidden in local houses, and many spent decades in unsuitable storage conditions. Testimonies reveal both losses and serendipitous survivals, such as the rediscovery of Trubar's *New Testament* (1557–1561) and Dalmatin's *Bible* (1584). In later decades, books resurfaced through antiquarian markets and institutional transfers, with several notable volumes gradually returning to Nazarje. Today, the library holds around 5,000 volumes, including five incunabula, curated as a museum collection.

The study demonstrates that the Nazarje library is not only a regional cultural landmark but also a case study of broader historical processes: the gradual formation of Franciscan libraries, the survival of medieval manuscripts through reuse, and the vulnerability of cultural heritage in wartime. Further research should focus on systematic provenance analysis, comparative study with related collections (particularly Gornji Grad and the Ljubljana Lyceum library), cataloguing and codicological investigation of the fragments, and tracing the fate of volumes displaced in the twentieth century. In this way, the Nazarje library can serve as a key laboratory for understanding the continuities and ruptures in the history of written culture in Slovenia.

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.08
CC BY-SA

METODA KEMPERL*

Romanja in romarske cerkve v Zgornji Savinjski dolini v času baroka

IZVLEČEK

Prispevek prinaša vpogled v romanja in romarske procesije predjožefinskih župnij Zgornje Savinjske doline v času baroka. Na podlagi podatkov iz matrikul in vizitacij je predstavljen koledar romarskih procesij, v nadaljevanju pa so sistematično obravnavane vse romarske cerkve tega področja.

KLJUČNE BESEDE

romarske procesije, romanja, Zgornja Savinjska dolina, baročna kultura, milostne podobe

ABSTRACT

PILGRIMAGES AND PILGRIMAGE CHURCHESIN THE UPPER SAVINJA VALLEY DURING THE BAROQUE PERIOD

The article provides an insight into the pilgrimages and pilgrimage processions that took place in pre-Josephinian parishes of the Upper Savinja Valley during the Baroque period. Based on information from registers and visitation records, the calendar of pilgrimage processions is presented, followed by a systematic discussion of all the pilgrimage churches in the area.

KEY WORDS

pilgrimage processions, pilgrimage, Upper Savinja Valley, Baroque culture, miraculous images

* prof. dr., Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta, metoda.kemperl@pef.uni-lj.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7080-8043

UVOD

Romanja in romarske procesije so bile pomemben del življenja v času baroka, ki je zaznamoval vse družbene sloje. Verniki so romali k svetiščem, za katera so verjeli, da stojijo na krajih s posebno Božjo navzočnostjo, kjer je stik z Bogom močnejši. Na takih krajih so častili kultne podobe, relikvije svetnikov, predmete, povezane s svetnikovim življenjem ali mučeništvom, in posnetke svetih zgradb. Od njih so pričakovali čudežna uslišanja v najrazličnejših osebnih ali skupinskih nesrečah. Tradicija srednjeveških daljnih romanj, ki so trajala več mesecev ali celo let in so bila v bistvu asketska potovanja v neznano ter priprava na vstop v nebesa, je v 16. stoletju zaradi različnih razlogov (zavzetje Jeruzalema, turški vpadi, več nevarnosti na poti, kužne bolezni, protestantizem, ki je v romanjih in češčenju podob videl praznoverje) začela usihati. V času katoliške prenove na začetku 17. stoletja pa so cerkvene oblasti v romanjih in postavljanju novih romarskih cerkva znova prepoznale učinkovito sredstvo za utrjevanje in razširjanje vere in pobožnosti. Začeli so graditi romarske cerkve, dogajanje v njih in romarske procesije pa so strogo nadzirali. Za romanja v času baroka je značilno, da so začeli romarji na svetih mestih iskati vedno večjo pomoč v tuzemskih nadlogah in težavah. Sprva so gradnje izdatno finančno podpirali tudi plemiči konvertiti, saj so s tem pokazali, da so pravi katoličani. V 18. stoletju so take cerkve postavljali predvsem župniki v svojih župnijah, saj so se verskim pridružili ekonomski vidiki. Romarska središča so se s prodajanjem romarskih in zdravilnih podobic, romarskih knjižic, svetinjic, kovancev, medalj, kopij milostnih podob, rožnih vencev in drugih devocionalij tedaj razvila v pravo romarsko industrijo.

V času baroka je vsaka župnija organizirala nekaj romarskih procesij na leto. Prva romanja v letu so se po navadi začenjala po veliki noči in se končala oktobra, po prazniku Rožnovenske Matere Božje. Procesija je bila po navadi pri maši objavljena že dan ali dva prej, mežnarji pa so odšli po domovih zbirat miloščino. Del miloščine so dali voditelju procesije, ki je bil največkrat eden od kaplanov, ostalo pa cerkvi, h kateri so romali, in tamkajšnjim mežnarjem. Na dan procesije so se zbrali pri župnijski cerkvi, kjer sta bila po navadi maša in spodbudni nagovor. V bolj oddaljene kraje so šli že dan ali dva prej, tako da so se pri romarski cerkvi udeležili večernic s pridigo, ki so bile po navadi okrog petih, tisti pa, ki so hoteli dobiti odpustke, so se tudi spovedali in naslednji dan prejeli obhajilo. Nato so nekateri noč prebedeli v molitvi in petju s spremljavo orgel, drugi pa so prenočili v za to postavljenih lesenih romarskih hišah okrog cerkve. Zgodaj zjutraj je bila pridiga in maša, ki so se je udeležili tisti, ki so prišli dan prej. Okrog desetih je bila druga maša za tiste, ki so prišli tisti dan. Med opravili so šli romarji okrog oltarja z milostno podobo ali pa so poljubljali in se dotikali izpostavljenih relikvij. Spovedani in spokorjeni so dobili odpustke, kar je bil glavni motiv romanja, če romar ni prišel prosit za točno določeno stvar. Med potjo so se ustavljali ali imeli maše pri cerkvah, ki so bile ob poti.

Ker pa so večdnevne oziroma nočne procesije po mnenju takratnih cerkvenih oblasti škodile moralnemu vedenju, so jih začeli prepovedovati kmalu po sredini 18. stoletja. Že v petdesetih letih je jasna stališča proti nočnim procesijam izražal goriški nadškof Karel Mihael Attems, ljubljanski škof Leopold Petazzi jih je prepovedal leta 1771, leta 1785 pa so bile z dvornim dekretom prepovedane vse procesije.

O romarskih procesijah v omenjenem času največ izvemo iz župnijskih matrikul oziroma opravilnikov, kamor so župniki ali kaplani zapisovali, katera liturgična in z liturgijo povezana opravila so opravljali na določen dan. Podatke o takih procesijah pa najdemo tudi v vizitacijah, saj je vizitatorje v drugi polovici 18. stoletja zanimalo, koliko nočnih procesij imajo v župniji, in sicer z namenom, da jih prepovedo oziroma vernike usmerijo v bližnje kraje. S tem je bilo konec ene izmed pomembnejših sestavin katoliškega baročnega življenja.[1]

O romarskih procesijah baročnega časa v Zgornji Savinjski dolini je pisal le Avguštin Stegenšek, ko je na podlagi lučke matrikule ugotovil, kam so verniki te župnije organizirali romarske procesije. Zapisal je tudi, katere župnije so v njegovem času v procesijah hodile k cerkvi sv. Frančiška Ksaverja v Radmirju.[2] Kot romarske pa so bile do sedaj v literaturi izpostavljene le posamezne cerkve tega območja, in sicer Marijine cerkve v Novi Štifti, Nazarjah in Kokarjah ter cerkev sv. Frančiška Ksaverja v Radmirju.[3] Le za slednjo pa

1 Kemperl, *Romanja*, str. 13–42 s tam citirano literaturo.

2 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 230–235.

3 Volčič, *Življenje*, str. 135–143; Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II. 2.*, str. 68–73, 118, 180–183, 246–257 (ki kot romarski omenja tudi cerkvi v Okonini in Radegundi); Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 28–52, 68–82, 103–115; Hoppe, *Des Österreichers Wallfahrtsorte*, str. 347–350, 813, 814, 863; Žakelj, *Zdrava Marija*, str. 837–839, 890, 898–900; Hajnšek, *Marijine božje poti*, str. 141–150, 203–209; Petrič, *Slovenske božje poti*, str. 199, 200, 273–276, 321, 322, 353, 354; Friess in Gugitz, Die Franz Xaver-Wallfahrt, str. 83–140. Vse omenjene cerkve je G. Gugitz vključil v topografijo romarskih cerkva v Avstriji, kratke notice

je bilo ugotovljeno, kako obiskana je bila v 18. stoletju.[4]

Ker so se ohranile matrikule vseh predjožefinskih župnij in vikariatov Zgornje Savinjske doline (Gornji Grad, Mozirje, Solčava, Rečica, Ljubno in Luče),[5] prav tako pa vizitacijski zapisniki iz let 1771 in 1772,[6] je mogoče za to območje celovito rekonstruirati pogostost romarskih procesij, njihove cilje in cerkve z romarskim statusom.

V prispevku je najprej predstavljen koledar romarskih procesij za vse predjožefinske župnije in vikariate Zgornje Savinjske doline, kot izhaja iz arhivskih podatkov (matrikule in vizitacije). V nadaljevanju so sistematično obravnavane romarske cerkve tega območja, razvrščene po abecednem redu. Pri vsaki cerkvi so navedeni naslednji podatki: ime kraja, patrocinij, status in pripadnost župniji pred jožefinskimi reformami, prva omemba cerkve ter kratek opis arhitekture in opreme iz 17. in 18. stoletja. Če je znano, je navedena letnica ali obdobje pridobitve romarskega statusa, temu pa sledijo predstavitev kultnega objekta, načini propagiranja cerkve ter podatki o delujočih bratovščinah, donatorjih, romarskih shodih in procesijah.

ROMARSKE PROCESIJE ŽUPNIJ ZGORNJE SAVINJSKE DOLINE

V Zgornji Savinjski dolini so romarske procesije organizirali že zelo zgodaj v posameznem letu. Prvo romanje je organizirala mozirska župnija, in sicer 17. januarja, na praznik sv. Antona puščavnika k cerkvi sv. Antona puščavnika na Skorno nad Šoštanjem.[7] Na praznik sv. Jožefa, 19. marca, je bil večji romarski shod v cerkvi na Rosuljah pri Ljubnem, kjer so lahko verniki dobili odpustke. Prišli sta procesiji iz župnij Solčava in Luče, pa tudi posamezni verniki iz župnij Rečica in Gornji Grad.[8] 21. marca, na praznik sv. Benedikta, so šli iz Gornjega Gradu v procesiji k cerkvi sv. Mihaela nad Mozirjem.[9] 25. marca, na praznik Marijinega oznanjenja, so romali iz Luč v Solčavo.[10] Na velikonočni ponedeljek so šli verniki celotne gornjegrajske župnije v procesiji k cerkvi sv. Jošta nad Vranskim, kjer so lahko člani bratovščine sv. Jošta prejeli odpustke.[11] Lučani so šli naslednji dan v procesiji na Rosulje,[12] solčavska župnija pa je peljala procesijo v Marijino cerkev v Dobrlo vas.[13] Verniki iz Mozirja so šli na belo nedeljo v procesiji k Marijini cerkvi na Kokarje.[14] Drugo nedeljo po veliki noči so šli Gornjegrajčani po stari navadi s procesijo na Kališe k cerkvi sv. Ahaca. Procesija je izvirala iz časov protestantizma in kuge.[15] Četrto nedeljo po veliki noči je župnija Rečica organizirala procesijo k cerkvi sv. Jošta nad Vranskim,[16] Lučani pa so se ta dan odpravljali najdlje, saj so odhajali k Gospe Sveti na Koroško.[17] To nedeljo je bil tudi velik romarski shod pri cerkvi sv. Frančiška Ksaverja v Radmirju.[18] Verniki župnije Rečica so se naslednjo nedeljo zopet odpravili na pot, tokrat v procesiji na Rosulje.[19] Na Rosulje je gornjegrajska župnija s procesijo prišla na praznik sv. Filipa in Jakoba, 1. maja.[20] Na praznik sv. Florijana, 4. maja, pa so iz Mozirja in Rečice poromali k sv. Florijanu nad Šoštanjem.[21] Na praznik

pa dodal tudi o cerkvah v Solčavi, Okonini, Lenartu pri Gornjem Gradu ter na Rosuljah (Gugitz, *Österreichs Gnadenstätten*, str. 187, 213, 215, 229, 239, 262–264, 268).

4 Friess in Gugitz, Die Franz Xaver-Wallfahrt, str. 83–140.

5 Matrikule so ohranjene v Nadškofijskem arhivu Ljubljana, razen za vikariat Luče, ki ni več v razvidu, a je njeno besedilo objavil Stegenšek (Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 219). Gornjegrajska matrikula je nastala leta 1732, ljubenska po 1722, solčavska pa po 1744. Za župnijo Mozirje sta ohranjeni dve matrikuli, in sicer sta obe nastali po letu 1762, v župniji Rečica pa je bila ena matrikula napisana leta 1659, druga pa 1693. Tudi vse druge citirane matrikule hranijo v Nadškofijskem arhivu Ljubljana.

6 NŠAL, ŠAL, VIZ 6, 7.

7 Matrikula Mozirje: »Januarius 17. in Festo S: Antonii Abatis fit Excursus ad Filialem Ecclesiam S. Antonii in Skorna«.

8 Matrikula Solčava: »19. sancti Josephi confessoris festum de praecepto, p. in Lauffen«; Matrikula Rečica: »19. hujus Festum S. Josephi Indulgentiae in Rossulach in Lauffensi Parochiae«; Matrikula Gornji Grad: »19. Josephi Nutritii Jesu, et Sponsi MBV festum de praecepto confessio in neustift et solemnas cum Indulgentiis in Lauffen«; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 220.

9 Matrikula Gornji Grad: »21. Benedicti Abb: festum Devotionis … item conducitus processio ad S. Michaelem supra Prasberg«.

10 Matrikula Solčava: »25. Annuntiatio B:V: M: festum de p. offertorium solet venire p. ex Leitsch«; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 220.

11 Matrikula Gornji Grad: »Feria 2da Paschatis ex tota Parochiae cum Vexillis Processio ad S. Jodocum ibi peracito cum Indulgentiis confraternitatis«.

12 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 221; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

13 NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

14 Matrikula Mozirje: »Dominica in Albis peractio domi, insuper et processio ad Bma. Virginum Mariam in Kokarje Riezensis Parochiae«.

15 Matrikula Gornji Grad: »Dom. Misericordiae seu 2.da post Pascha solet conduci ad antiquo processio ad S. Achatium in Kalisch Parochiae Neulensis in Carniola solutio … Ob grassante haeresi, et intima peste.«

16 Matrikula Rečica: »Dominica quarta post Pascha processio ad S: Jodocum parochiae Oberburgensi.«

17 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 221.

18 Matrikula Gornji Grad: »Dom. Cantate … NB. Excursus maior ad S. Xaverium a R.D. Schilling concursus«.

19 Matrikula Rečica: »Dominica quinta post Pascha est processio ad B.M. Virginum na Rosule in Lauffen«.

20 Matrikula Gornji Grad: »1.a Phillipi et Jacobi. Festum de praecepto Processio conducta ad S. Elisabetha in Lauffen, ita, ut 1.ma Missa sit ad S. Barbaram, item alia Processio alias ad. S. Josephum in Lauffen«.

21 Matrikula Mozirje: »4. in festo S. Floriani Processio ad S:

sv. Urbana, 25. maja, so šli iz Ljubnega v procesiji k cerkvi sv. Andreja na Bele Vode,[22] istega dne pa se je rečiška procesija odpravila na Dobrovlje nad Braslovčami.[23] Na praznik sv. Primoža in Felicijana, 9. junija, je bil velik in starodaven romarski shod na Sv. Primožu nad Kamnikom. Tja so se v procesiji odpravili tudi verniki iz Luč.[24] Na praznik sv. Antona Padovanskega, 13. junija, so v procesijah odšli iz Solčave in Luč v Nazarje, kjer so lahko prejeli tudi odpustke.[25] Na praznik sv. Vida, 15. junija, so iz Rečice v procesiji odšli k cerkvi sv. Radegunde nad Mozirjem,[26] iz Gornjega Gradu pa k Marijini cerkvi v Zgornjem Tuhinju.[27] Na praznik sv. Ahaca, 22. junija, so v Gornjem Gradu vsaki dve leti organizirali dvodnevno romanje na Šmarno goro. Od doma so se odpravili dan prej, ko so imeli večernice v cerkvi sv. Lucije na Skaručni, naslednji dan pa so se udeležili liturgije na Šmarni gori, kjer je bil ta dan največji romarski shod.[28] Istega dne so šli iz Luč na Kališe.[29] 26. junija, na praznik mučencev sv. Janeza in Pavla, so šli iz Luč in Solčave k cerkvi sv. Lenarta nad Gornjim Gradom.[30] Na drugo nedeljo po prazniku sv. Janeza Krstnika, 24. junija, so šli iz Mozirja v procesiji na Skorno.[31] Solčavska župnija je šla 1. julija v procesiji k Marijini cerkvi v Trnju v župniji Železna Kapla.[32] Na praznik sv. Urha, 4. julija, sta se župniji Rečica in Gornji Grad v procesijah odpravili k Marijini cerkvi na Čreto nad Vranskim.[33] V nedeljo po tem prazniku je šla gornjegrajska župnija v procesiji k Marijini cerkvi na Kokarje.[34] To nedeljo so na Skornem obhajali spomin na posvetitev cerkve, zato so verniki iz Mozirja tja odšli v procesiji.[35] Na praznik sv. Mohorja in Fortunata, 12. julija, so šli iz Luč v procesiji v Radmirje.[36] Nedeljo po tem prazniku so šli Mozirjani v procesiji v Kokarje.[37] Na praznik sv. Aleša, 17. julija, je gornjegrajska župnija vsaki dve leti organizirala procesijo k cerkvi sv. Valentina na Limbarsko goro.[38] Na praznik sv. Marije Magdalene, 22. julija, so mozirski meščani organizirali prošnjo procesijo k cerkvi sv. Florijana nad Šoštanjem za odvrnitev poplav.[39] Verniki iz Ljubnega so 25. julija, na praznik sv. Jakoba apostola, vodili zaobljubno procesijo v Okonino,[40] verniki iz župnije Gornji Grad pa k Marijini cerkvi v Solčavo. Tam so ostali še naslednji dan, ko je bil pri tej cerkvi največji romarski shod.[41] Tedaj, na praznik sv. Ane, so k tej cerkvi prišle procesije iz Pliberka, Šmihela pri Pliberku, Dobrle vasi, Obirskega, Jezerskega, včasih tudi iz Ljubnega in Luč.[42]

Florianum Schonsteinensis Parochiae, alia vero peractio ad B.Ma Virginum in Rosenpach ad Altare S: Floriani«; Matrikula Rečica: »4. mai festum S. Floriani Martiris processio ad. Florianum in Schonstein«.

22 Matrikula Ljubno: »Majus 25. S. Urbani Papae et M. et D. processio ad S. Andreae v Bele Vode Parochiae Prasperg. NB. Hoc non est obligatore, nisi quando petunt, et quando Jieri potest.« Če pa tega dne niso šli, so šli na praznik sv. Urha, 4. julija (Matrikula Ljubno: »4. Festum Udalrici. Ep: ex d. excursus ad S: Primum, missa celebratur ad aram S. Udalrici p. ad S. Andream v Bele vode, si ea non fuit in festo S. Urbani«).

23 Matrikula Rečica: »25. Maii est festum S. Urbani processio ad. S. Urbanum parochiae Froslauen sis vulgo na Dobroule«.

24 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 222. Za romarski shod na Sv. Primožu glej Kemperl, *Romanja*, str. 266–268.

25 Matrikula Solčava: »13. S: Antony de Padua festum devotionis, solet condini p. ad B:V:M in Nazareth …«; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 222.

26 Matrikula Rečica: »15. est festum sanctorum Viti, Modesti et Crescentiae Mart. Processio ad S: Radigundem in prasper«.

27 Matrikula Gornji Grad: »Viti et Sociorum MM festum devot. Processio ad B.V. in Tuheun conducta et missa ad S. Michaelis in Rottmonsdorff«.

28 Matrikula Gornji Grad: »22. Achatii et alternis annis Processio conducta ad B.V.M. in Kallenberg. Pridie sacrum ad S. Luciam uskaruzhnach«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6; za romarske shode na Šmarni gori glej Kemperl, *Romanja*, str. 273–278.

29 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 222.

30 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 222; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

31 Matrikula Mozirje: »Domenica 2.da post festum S. Joannis Baptista Processio ad filialem Ecclesiam S. Antonii in Skorna Parochiae Schonsteinensis«.

32 NŠAL,ŠAL, VIZ 6.

33 Matrikula Rečica: »4. Julii festu S. Udalrici processio ad B.M. Virge in Zrieth Parochiae Franzensis (solvitur)«; Matrikula Gornji Grad: »4. S. Udalrici … solet est conduci processio ad B.V. in Zrieth«.

34 Matrikula Gornji Grad: »Dominica post festum huius Patrocinium mane loco sacri Matutini Missa ad S. Maria Magdalena in oppido, quis ibi dedicatio vero ex tota Parochiae processio ad B.V. in Kokarje itam ut prima missa sit ad S. Martinum«.

35 Matrikula Mozirje: »Dominica proxima post festum S. Udalrici dedicatio ad S. Antonium in Skorna Parochiae Schonst. et illuc Processio«.

36 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 222; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

37 Matrikula Mozirje: »Dominica 1.ma post festum Ss: Hermagorae et Fortunati dedicatio ad Bmam Virginum Mariam in Kokarje Parochiae Riezensis, ac illiud Processio.«

38 Matrikula Gornji Grad: »17. Alexi … et alternis annis Processio ad S. Valentinum Moraizensis P.«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6; za cerkev in romarske shode pri njej gl. Kemperl, *Romanja*, str. 199–201.

39 Matrikula Mozirje: »22. in festo S: Mariae Magdalenae Processio oppidana ad S: Florianum Parochiae Schonsteinensis pro avertendis inundiis, reliqua peractio domi.«

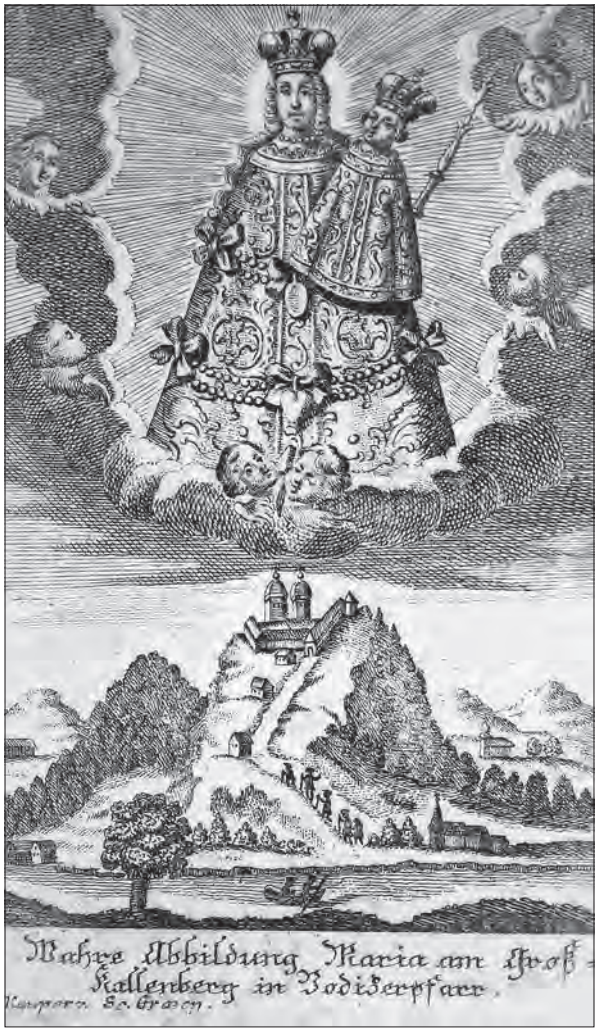
40 NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

41 Matrikula Gornji Grad: »25. Jacobi Apost: festum praecepto Processio ad B.M.V. in Sulzpach condicta, et quia 20 Personae ob duritiam itineris, aut inundationem aquarum eo non excurrunt fit Processio ad S. Jacobum Riezensis P.«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

42 Matrikula Solčava: »26. Sita Matris Anna veniunt procesionaliter ex Pleiburg, ex Sancto Michaele in vale Junonis, ex Eberndorf, Seelandt, ex Ebriach, Oberburg, ex Laufen, et aliquando ex Laitsch, hoc die sunt Indulgentiae plenariae«; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 222.

Romarska podobica milostne podobe v cerkvi v Gospe Sveti (hrani: Narodni muzej Slovenije).

Romarska podobica milostne podobe v cerkvi na Šmarni gori (hrani: Semeniška knjižnica; vir: Kemperl, Romanja, str. 279).

Romarska podobica milostne podobe v cerkvi Marije v trnju v Železni Kapli z molitvijo (hrani: Narodni muzej Slovenije).

Romarska podobica milostne podobe in cerkve sv. Valentina na Limbarski gori iz druge polovice 18. stoletja (hrani: Semeniška knjižnica, vir: Kemperl, Romanja, str. 202).

Na praznik Porcijunkule, 2. avgusta, so šli iz Luč in Solčave v procesiji v Nazarje, ko so lahko prejeli tudi odpustke.[43] Zaradi odpustkov so tja prišli še verniki župnije Mozirje.[44] V nedeljo po 5. avgustu, prazniku Marije Snežne oziroma pred velikim šmarnom, so šli solčavski verniki neobvezno v procesiji k sv. Lenartu nad Remšenikom.[45] Več romarskih procesij z obravnavanega območja je krenilo na pot okrog praznika sv. Lovrenca, 10. avgusta. Iz župnij Gornji Grad, Mozirje in Ljubno so šli na Uršljo goro nad Slovenj Gradcem.[46]

Romarska podobica milostne podobe v cerkvi na Uršlji gori (hrani: Narodni muzej Slovenije).

Mozirjani so odšli na pot že prejšnji dan in so se večernic udeležili v cerkvi v Šmihelu nad Mozirjem. Naslednji dan so tja prišli s procesijo iz rečiške župnije, kakšno leto pa tudi iz Ljubnega, če niso šli na Uršljo goro.[47] V nedeljo po prazniku sv. Lovrenca so imeli Gornjegrajčani vsaki dve leti zaobljubno procesijo na Kum.[48] Na praznik Marijinega vnebovzetja, 15. avgusta, je v Solčavo prišla procesija iz Luč.[49] Na praznik sv. Tilna, 1. septembra, so šli v procesiji iz gornjegrajske župnije ali na Limbarsko goro nad Moravčami ali v Repnje v vodiški župniji.[50] Na predvečer prazni-

43 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 223; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

44 Matrikula Mozirje: »Augustus, 2. in Festo Portiuncula Indulgentiae Plenariae in nazareth.«

45 Matrikula Solčava: »Dominica ante festum B. V. assunta p. ad S. Leonardoum p. caellensis solvunt Jamnek, et Klemenschek quibus est ad libitum …«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

46 Matrikula Ljubno: »10. Festum S. Lurentii M. de p., p. vel in Laith vel ad S. Michaelem supra Prasperg, vel autem ad. S. Ursulam supra Slavo-graecium, prout petunt Parochiani, simullus petit, fit peractio domi«; Matrikula Mozirje: »23. in vigilia S: Bartholomai Apostoli unum Sacrum ad S. Michaelem, deinde Processio ad S. Ursulam processio ad montem sancta Ursula Altenmarktensis Parochiae«; Matrikula Gornji Grad: »10. laurentii M. f. de praecepto Processio conduct. vel ad S. Ursulam supra Slavo-Gracium, vel ad S. Laurentium in Leitsch«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

47 Matrikula Rečica: »10 august festum S: Laurentium M. Processio ad sanctum Michaelem supra Prasperg«.

48 Matrikula Gornji Grad: »Dominica prima post festum S: Bartolomai processio in Kum Parochiae Scharfenburgensi NB fit alternis annis«; NŠAL, VIZ 6.

49 Matrikula Solčava: »15. Assumptio B.V.M. festum praecepto veniunt processionaliter ex Gabiton, et Leitsch …«; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 223.

50 Matrikula Gornji Grad: »September 1. et Processio ad S.

ka Marijinega rojstva, 7. septembra, je v Solčavo prišla procesija iz Luč.[51] Na praznik Marijinega rojstva je bil velik romarski shod v Novi Štifti. Tja so prišle procesije iz župnij Ljubno, Mozirje, Solčava in Rečica, nekatere od njih že prejšnji dan.[52] V nedeljo po tem prazniku sta odšli procesiji iz župnij Rečica in Gornji Grad v Nazarje,[53] procesija iz Luč pa je tja prišla na praznik sv. Mateja, 21. septembra.[54] Na praznik sv. Frančiška Asiškega, 4. oktobra, so lahko verniki prejeli odpustke v Nazarjah, zato so tja v procesiji prišli iz župnije Rečica.[55] To je bila tudi zadnja procesija v letu v Zgornji Savinjski dolini.

ROMARSKE CERKVE ZGORNJE SAVINJSKE DOLINE

BELE VODE, p. c. sv. Andreja, ž. Gornji Grad

Cerkev je v arhivskih virih prvič omenjena leta 1482 kot gornjegrajska podružnica.[56] Leta 1631 so stavbo zaradi dotrajanosti opustili in zaprli. Leta 1658 so jo pozidali na novo in naslednjega leta jo je posvetil ljubljanski nadškof Oton Friderik Buchheim. Ob tem je določil, da lahko verniki prejmejo odpustke na dan sv. Andreja, na četrti dan pred cvetno nedeljo, na dan sv. Urbana in na dan sv. Urha. Stavbo so ponovno pozidali leta 1775, pri tem pa ohranili le nekaj zidov in zvonik, ki so ga prav tako predelali. Cerkev so po prezidavah ponovno blagoslovili leta 1793.[57] Načrt za cerkev, ki pripada tipu cerkva s centralizirajočimi ladjami, je pripisan Lovrencu Pragerju, gradnja pa lokalnemu stavbeniku.[58] Od baročne opreme je ohranjenih le nekaj kipov, saj so leta 1835 izdelali novo oltarno opremo.[59]

Že ob času gradnje leta 1658 so k cerkvi v procesijah prihajali verniki iz župnij Črna na Koroškem, Slovenj Gradec in Šoštanj.[60] Pozneje so verniki vikariata Ljubno k cerkvi v neobvezni procesiji prihajali ali 25. maja, na praznik sv. Urbana, ali 4. julija, na praznik sv. Urha.[61]

KOKARJE, podružnična cerkev Device Marije, župnija Rečica

Srednjeveška kapela na tem mestu je prvič omenjena leta 1426. Poleg nje je do konca 18. stoletja stala še kapela sv. Ane, obe pa sta bili obzidani. Marca 1453 je bila v tej dolini tako huda zima, da so ljudje in živina umirali od mraza. Zato je gornjegrajski opat Gašper Pinter (1453–1461) vse duhovnike okraja povabil, naj z verniki v procesijah pridejo 12. marca (na praznik sv. Gregorja) k tej kapelici. Še isti dan je mraz popustil, zato so verniki po zaobljubi sezidali večjo cerkev.[62]

Cerkev je bila pozneje temeljito prezidana in predelana, nazadnje leta 1852. Tudi oltarna oprema je vsa iz 19. stoletja. Marijin kip v niši velikega oltarja je oblečen, zato je težko ugotoviti, kdaj je nastal.[63]

V krajih Zgornje Savinjske doline je bilo na začetku 20. stoletja še ohranjenih več različic ljudske pesmi, ki govori o vojaku, ki ga je kokarska Marija rešila turške ječe. Razširjena je bila tudi v Tuhinjski dolini, na Vranskem, v Dramljah pri Celju in na Prevaljah.[64] Opat Pinter je tudi v naslednjih letih organiziral prošnje procesije, in sicer na kvatrni petek v postnem času.[65] Zatem so procesije postale stalnica. Na ostenju slavoloka visi slika iz leta 1599, ki kaže eno izmed takih procesij. Spodaj je obsežen nemški napis, ki govori o uslišani procesiji opata Pinterja. Verjetno gre za kopijo starej-

Valentinum M.P. NB alternis annis uno anno fit processio ad. S: Aegidium urepne vodiske fare«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

51 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 223.

52 Matrikula Ljubno: »Nativitatis B.V. Mariae de p., p. ad novum aedificium«; Matrikula Solčava: »8. Nativitas B.V.M. processio in Neystifft olim solvebatur 36. modo tantum 30x«; Matrikula Mozirje: »september 7. in vigilia Nativitatis B.ma Virginis Mariae fit processio ad B.ma Virginem Mariam in Neustifft«; Matrikula Rečica: »8. septembris esta Nativitatis B: M: Virge processio ad novum aedificium in Oberburg.«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

53 Matrikula Rečica: »Domenica 1 post festum Nat. B.V. processio ad B. V. in nazareth«; Matrikula Gornji Grad: »Dom. Proxima post Nativitatem B.M.V. Processio ex devotione in Nazareth gratis officium proprium huius diei ob viennam ab obsidione«.

54 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 223.

55 Matrikula Rečica: »Domenica 1 post festum Nat. B.V. processio ad B. V. in Nazareth«.

56 Po ustanovitvi mozirskega vikariata je pripadla njemu, šele leta 1786 je bila tu ustanovljena kuracija, leta 1833 pa so jo izločili iz nje in priključili škalski dekaniji (Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, V.*, str. 508–510; Poles et al., *Sakralna dediščina*, str. 496).

57 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, V.*, str. 506–509; Poles et al., *Sakralna dediščina*, str. 497, 498.

58 Kemperl, *Korpus*, str. 68, 69.

59 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, V.*, str. 510.

60 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, V.*, str. 508.

61 Matrikula Ljubno: »Majus 25. S. Urbani Papae et M. ex D. processio ad S. Andreae v Bele Vode Parochiae Prasperg. NB. Hoc non est obligatore, nisi quando petunt, et quando Jieri potest«; Matrikula Ljubno: »4. Festum Udalrici. Ep: ex d. excursus ad S: Primum, missa celebrtur ad aram S. Udalrici p. ad S. Andream v Bele vode, si ea non fuit in festo S. Urbani«.

62 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 180–183; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 66–68; Žakelj, *Zdrava Marija*, str. 837.

63 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 180–183; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 66–68.

64 Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, str. 802, 803; Kumer, *Lepa si*, str. 246–252.

65 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 181–182; Žakelj, *Zdrava Marija*, str. 837.

še podobe, narejeno za Tomaža Hrena.[66] Nekdaj je v cerkvi visela še votivna slika z upodobitvijo klečečega vojaka pred cerkvijo. Ker je bila obnovljena že leta 1845, je verjetno nastala vsaj v 18. stoletju.[67]

Tako so verniki iz vikariata Ljubno in župnije Mozirje v procesiji prišli prvo nedeljo po veliki noči, Mozirjani še v nedeljo po prazniku sv. Mohorja in Fortunata, ko so obhajali spomin na cerkveno posvetitev,[68] verniki iz župnije Gornji Grad pa v nedeljo po prazniku sv. Urha.[69] Mozirjanom so se na nedeljo po prazniku sv. Mohorja in Fortunata pridružili še verniki iz vikariata Motnik in župnije Vransko.[70] Verniki iz Tuhinjske doline so se tu ustavljali, ko so v procesiji vsake dve leti poromali na Uršljo goro. Na pot so se odpravili 8. avgusta in se ustavili pri tej cerkvi, nato pa odšli v Mozirje, od koder so se zvečer odpravili na Šmihel nad Mozirjem, kjer je bil romarski shod. Tam so prenočili, zjutraj pa so se odpravili proti Uršlji gori.[71] Iz župnije Braslovče so v Kokarje poromali na petek pred Marijinim vnebovzetjem.[72] Votivno oziroma zaobljubno procesijo pa so sem vodili tudi iz župnije Sv. Jurij pri Taboru, a podatek o dnevu se ni ohranil.[73]

66 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 181–182; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 68. Napis je transkribiran v Rozman, Slikarstvo, str. 133, 134.
67 Kumer, *Lepa si*, str. 253.
68 Matrikula Ljubno: »Dominica in Albis p. in Kokarie«; Matrikula Mozirje: »Dominica in Albis peractio domi, insuper et processio ad Bma. Virginum Mariam in Kokarje Riezensis Parochiae«; Matrikula Mozirje: »Dominica 1.ma post festum Ss: Hermagorae et Fortunati dedicatio ad Bmam Virginum Mariam in Kokarje Parochiae Riezensis, ac illiud Processio.«
69 Matrikula Gornji Grad: »Dominica post festum huius Patrocinium mane loco sacri Matutini Missa ad S. Maria Magdalena in oppido, quis ibi dedicatio vero ex tota Parochiae processio ad B.V. in Kokarje itam ut prima missa sit ad S. Martinum«.
70 Matrikula Motnik: »Dominica 1ma post festum S. Margarethae. NB: hoc festum semper incidit in festum SS: Hermagorae, et Fortunati, itur cum processione ad B.M.V. in Kokerie in Parochiam Rizense«; Matrikula Motnik: »In Julio, Dominica post festum S. Margarethae sive post festum SS: Hermagorae et Fortunati, processio ad B:V:M: in Kokarie Parochiae Riezensis«; Matrikula Vransko: »Dominica prima post festum S. Margarethae. NB: hoc festum semper incidit in festum SS: Hermagorae, et Fortunati, itur cum processione ad B.V.M. in Kokerie in Parochiam Riezense«; Matrikula Vransko: »Dom; proxima post festum SS. M.M. Herm. et Fort. processio ad B.V.M. in Kokarje ex offertorio solvitur.«
71 Matrikula Zgornji Tuhinj: »Abit hinc 8. Avg. hac die celebrat Sacerdos circa hora 10. ad B.V. in Kokarie prandet hui sunctibus in prapperg seu Mosir. Ad vesperu introducit populu processionaliter ad S: Michelem, ducit exhortare se cultu S. Angelorum, orat litaniae B.V.M. habet ibi caena sequi mane celebrat ist hic«; Kemperl, Paglovčeva matrikula, str. 93.
72 NŠAL, ŠAL, VIZ 6.
73 NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

LENART PRI GORNJEM GRADU, PODRUŽNIČNA CERKEV SV. LENARTA, ŽUPNIJA GORNJI GRAD

Cerkev stoji na pobočju Velikega Rogatca. Postavljena je bila vsaj na začetku 15. stoletja, saj je v arhivskih virih prvič omenjena leta 1426, na stenah pa so ohranjeni fragmenti poslikave iz prve polovice 15. stoletja. Stavba je bila s pomočjo starih zidov ponovno postavljena po letu 1895, ko jo je močno poškodoval plaz. Tudi notranja oprema je iz časa gradnje nove cerkve, torej s konca 19. stoletja.[74]

Cerkev je opasana z verigo, kot je bila navada v alpskih predelih pri cerkvah s tem patrocinijem.[75] V prezbiteriju visi nekaj verig in okovov, ki so jih verjetno v zahvalo prinesli osvobojeni jetniki, saj je sv. Lenart tudi zavetnik ujetnikov in ubežnikov; prav tako so se mu priporočali za zdravje živine.[76]

Vizitacijski zapisnik iz leta 1631 omenja tudi laično bratovščino.[77] V procesiji so k cerkvi prihajali verniki župnije Luče, in sicer na praznik sv. Janeza in Pavla,[78] vremenskih zavetnikov, ki jima je bil vsaj od leta 1631 posvečen stranski oltar.[79]

NAZARJE, SAMOSTANSKA CERKEV MATERE BOŽJE (MARIJE NAZARET), ŽUPNIJA REČICA

Mogočna cerkev s samostanom stoji na hribčku nad sotočjem Savinje in Drete. Do nje so nekdaj vodile le stopnice, ki se pričnejo ob kapelici ob reki Dreti.

Cerkev v Nazarjah (https://kraji.eu/slovenija/nazarje_franciskanski_samostan/slo).

74 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 35, 36; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 155, 156; Höfler, *Srednjeveške freske*, str. 124.
75 Gugitz, *Österreichs Gnadenstätten*, str. 239.
76 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 236.
77 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 35.
78 NŠAL, ŠAL, VIZ 6; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 232.
79 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 35.

Cerkev v Nazarjah z gradom Vrbovec (Georg Matthaeus Vischer, Topographia Ducatus Styriae 1681).

Leta 1624 je na hribu, ki se je prej imenoval Gradišče, nad svojim dvorcem Vrbovec ljubljanski škof Tomaž Hren posvetil temeljni kamen za loretsko kapelo, kopijo nazareške hišice.[80] Iz Loreta si je priskrbel načrt in mere za kapelo v želji, da bi bila čim bolj podobna izvirniku, ki naj bi ga angeli prinesli čez morje v Loreto. To je storil v zahvalo, ker naj bi ga Mati Božja v mladosti rešila hude bolezni. Kapela, ki jo je pozidal ljubljanski stavbar Francesco Donino, je bila dokončana in opremljena do leta 1627, Hren pa jo je naslednje leto posvetil. Pri opremi je finančno pomagal tudi cesar Ferdinand II. Za novo ustanovo je Hren pri papežu Urbanu VIII. pridobil popolni odpustek. Ljubljanski kipar Jurij Scarnos je leta 1625 izdelal Marijin kip, ki je bil natančen posnetek loretskega, ob tem pa upošteval navodila jezuitskega profesorja Vincentusa Amigona. To je bil prvi posnetek loretske kapele na naših tleh in tudi v evropskem okviru sodi med njene zgodnje kopije. Kapela je vzornica ter vzpodbuda za poznejše, ki so jih v 17. stoletju postavili na Slovenskem.[81] Hrenov naslednik, škof Rinaldo Scarlichi, je leta 1631 hrib s cerkvico podaril frančiškanom bosanske province in jim dovolil zidavo samostana, ki je bila končana leta 1639. Zgodnjebaročno cerkev so dozidali do leta 1661, ko jo je z dvema oltarjema posvetil škof Oton Friderik grof Buchheim. Ta je tudi plačal izdelavo obeh oltarjev.[82] Cerkev z mogočno dvostolpno fasado je kar dvakrat upodobil Vischer v Topografiji štajerske dežele leta 1681.

Stavba pripada tipu dvoranske cerkve z notranjimi stenskimi slopi, ki ustvarjajo kapele.[83] Namesto apside oziroma prezbiterija stoji loretska kapela, pred njo pa veliki oltar. Milostni kip je stal v niši vzhodne stene, pod njim pa je bila menza. Prostor so osvetljevali dragoceni viseči svečniki; enega izmed njih je leta 1629 podaril ljubljanski magistrat. Kapela je bila pozneje močno spremenjena, a ohranjen je še Hrenov grb z napisom nad severnim zunanjim vhodom.[84] Fasado, ki se trikotniško zaključuje, obstopa par masivnih zvonikov. Prvotna oltarna oprema se ni ohranila. Že leta 1747 so namreč ugotavljali, da je dotrajana, zato so se odločili naročiti novo. Med letoma 1750 in 1753 je šest novih stranskih oltarjev (razen dveh kamnitih menz) v štukolustru izdelal štukater Jožef Göbhardt, slike zanje pa je naslikal ljubljanski slikar Valentin Metzinger (razen na Florijanovem oltarju, kjer je slika delo Janeza Potočnika). Za prva dva, posvečena sv. Jožefu in Vnebovzeti (pozneje sv. Petra Regalada), so denar

80 Volčič, *Življenje*, str. 137.
81 Lavrič, *Vloga*, str. 147, 148.
82 Volčič, *Življenje*, str. 137; Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.,* str. 246–257; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 68–83; Lavrič, *Vloga*, str. 126, 135, 142–148, 152, 176, 220. Cerkev je bila prvotno podružnica župnije Rečica, lokalija je bila ustanovljena leta 1789, župnija pa 1891 (Kovačič, *Zgodovina*, str. 346).
83 Kemperl, *Arhitekturna tipologija*, str. 68, 69.
84 Lavrič, *Vloga*, str. 146, 148.

Romarska podobica milostne podobe Loretske Marije, češčene v cerkvi v Nazarjah (hrani: Narodni muzej Slovenije).

prispevali okoliški bogati kmetje. Za izdelavo oltarja sv. Frančiška Asiškega, ki je pendant oltarju sv. Antona Padovanskega, je finančna sredstva priskrbel general Viljem grof Miglio, ki je plačal tudi izdelavo oltarja sv. Barbare. Njegov pendant pa je posvečen sv. Florijanu.[85]

Milostni kip je bil torej Marijin kip, natančen posnetek Loretskega. Leta 1921, ko je kapelo prizadel požar, naj bi ga prenesli v vaško kapelico, nato se je sled za njim izgubila,[86] upodobljen pa je na številnih romarskih podobicah. Posebnega češčenja je bila deležna tudi podoba sv. Antona Padovanskega,[87] a prvotna ni ohranjena, saj je sedanja slika šele iz leta 1751.[88]

Škof Jožef Rabatta je leta 1673 v poročilu cesarju zapisal, da se pri cerkvi v trumah zbirajo verniki iz Štajerske, Kranjske in Koroške.[89] Nazareški Mariji so se posebej priporočali v času kuge leta 1680. Tako so meščani Pliberka po zaobljubi v Nazarje prišli s procesijo in kuga je prenehala. Spomin na te dogodke kaže zaobljubna podoba iz leta 1715, ki visi pod pevskim korom. Poleg nje je nekdaj visela še votivna slika mariborskih meščanov iz leta 1681, ki se nanaša na kugo istega leta.[90]

Zaradi številnih romarjev, ki so prihajali v Nazarje, so kmalu začeli tiskati romarske podobice. Na najstarejši je upodobljen Marijin kip, oblečen v plašč z dvema dragocenima kovanima pasovoma, ki ga obstopata angela svečenosca. Ta bakrorez je verjetno nastal po letu 1661, saj na njem že vidimo sedanjo cerkev. Druga dva bakroreza za podobice sta nastala po letu 1747, saj so že vidne stopnice, postavljene tega leta, zgoraj pa oba kažeta milostno podobo, tako kot prvi bakrorez.[91] Vsaj od leta 1706 je pri cerkvi delovala Škapulirska bratovščina.[92]

V 18. stoletju so bili v Nazarjah največji shodi na praznik sv. Antona Padovanskega, 13. junija, ki mu je bil posvečen stranski oltar, na praznik Porcijunkule, 2. avgusta, ter na nedeljo po prazniku Marijinega rojstva, 8. septembra. 13. junija so v procesiji prišli solčavski in lučki župljani ter lahko prejeli odpustke. Pridružili so se jim tudi nekateri župljani mozirske župnije.[93] 2. avgusta so obhajali spomin cerkvene posvetitve; prišle so procesije iz župnij Luče, Solčava, Vransko in Motnik, verniki pa so prejeli odpustke.[94] Gotovo so ta dan prišli tudi verniki iz Mozirja, Trbovelj in Sv. Jurija ob Taboru, saj je v matrikulah teh župnij zabeleženo, da lahko na ta dan prejmejo odpustke.[95] V nedeljo po prazniku Marijinega rojstva so prišle procesije iz župnij Rečica, Gornji Grad, Mozirje in Motnik. V gornjegrajski matrikuli je ob tem omenjeno, da so pobožnosti izvajali

85 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 68–83.
86 Lavrič, *Vloga*, str. 147.
87 Gugitz, *Österreichs Gnadenstätten*, str. 213.
88 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 68–83.
89 Lavrič, *Vloga*, str. 148.
90 Ker je po zaobljubi kuga prenehala, so meščani dali postaviti kužno znamenje in kapelo sv. Barbare na Kalvariji (Volčič, *Življenje*, str. 138; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 79, 80; Menaše, *Marija*, str. 140).
91 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 72–82.
92 Ambrožič, Pregled, str. 32.
93 Matrikula Solčava: »13. S: Antony de Padua festum devotionis, solet condini p. ad B:V:M in Nazareth …«; Matrikula Mozirje: »13. in festo S: Antonii de Padua devotio in Nazareth«; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 222.
94 NŠAL, ŠAL, VIZ 6; Matrikula Vransko: »September, Dominica 1.ma post Nativitatem B.V. processio in Nazareth«; Matrikula Motnik: »In Septembri, Dominica prima post Nativitatem B.V. processio in Nazareth.«
95 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 223; NŠAL, ŠAL, VIZ 6; Matrikula Mozirje: »2. in festo Portiuncula Indulgentiae plenariae in Nazareth«; Matrikula Trbovlje: »2. portiuncula dedicatio missa domi, Indulg. in Nazareth«; Matrikula Sv. Jurij ob Taboru: »Augustus, 2. Portiuncula, Indulgentiae plenariae Nazarethi.«

v spomin na osvoboditev Dunaja iz osmanskega obleganja.[96] Vsakih šest let okrog praznika Marije Snežne, 5. avgusta, se je tu ustavljala procesija župljanov Moravč, ko so romali na Uršljo goro.[97] Mozirska matrikula omenja, da so šli k maši v Nazarje tudi na dan sv. Mateja, 21. septembra, župljani Luč pa so prišli v procesiji.[98] Morda ta praznik odgovarja tretji septembrski nedelji, ko je bila leta 1662 cerkev posvečena.[99] Odpustke so lahko verniki prejeli tudi 4. oktobra, na praznik sv. Frančiška Asiškega, zato so v Nazarje s procesijo odšli verniki župnije Rečica.[100] Po mnenju Janeza Volčiča je to romarsko cerkev zasenčilo češčenje sv. Frančiška Ksaverja, ki se je začelo v bližnjem Radmirju leta 1715.[101]

NOVA ŠTIFTA/TIROSEK, PODRUŽNIČNA CERKEV DEVICE MARIJE–ZVEZDE, ŽUPNIJA GORNJI GRAD

Na mestu, kjer stoji cerkev, naj bi se leta 1557 prikazovali plameni, zato so tja začeli romati ljudje in se priporočati Mariji za pomoč v raznih tegobah. Ljubljanski škof Peter Seebach ljudem sprva ni hotel dovoliti zidanja cerkve, dokler naj ne bi sam na istem mestu čudežno ozdravel. Začele so mu namreč otekati noge, in dokler ni poromal na tisti kraj, ni mogel niti hoditi. Bolezen ga je tako prisilila, da je ljudem dovolil zidati cerkev, leta 1580 pa se je obrnil še na papeža, da bi vernikom, ki obiskujejo ta kraj, podelil popolne odpustke. V pismu ni pozabil omeniti čudežev, ki naj bi se zgodili na tem mestu, in tega, da se pri cerkvi ob praznikih zbere tudi do 30.000 ljudi iz Štajerske, Kranjske, Koroške, Hrvaške ter Dalmacije.[102] Tako so okrog leta 1560 sezidali cerkev v poznogotskem slogu. Avguštin Stegenšek je po starejših upodobitvah stavbe rekonstruiral tloris cerkve,[103] ki je zaradi položaja zvonika spominjala na skupino gorenjskih župnijskih cerkva (Kranj, Radovljica, Škofja Loka), le da je imela raven kasetiran strop. Na zunanjščini je bila poslikana s 15 prizori rožnega venca, v 17. stoletju pa je imela kar enajst oltarjev.[104] Gre za značilno štiftarsko cerkev, kakršnim so protestanti ostro nasprotovali. Kljub temu je čudeže in cerkev omenil Trubar, ki je moral priznati, da je cerkev kmalu postala zelo priljubljena – že avgusta 1561 se je pri njej zbralo na tisoče slovenskih kmetov in kmetic, prinašajoč bogate darove.[105] Po požaru leta 1850 so se odločili za novogradnjo. Nova cerkev, zgrajena po načrtih Johanna Schöbla, je bila posvečena leta 1854.[106] Prikazanje Marije zvezde in ognjev ter čudežno ozdravitev škofa Seebacha je na oboku ladje leta 1889 upodobil Tomaž Fantoni.[107] Od prvotne cerkve se je ohranila le kapela Božjega groba, ki jo je leta 1655 dal postaviti škof Buchheim. Danes stoji na hribčku za cerkvijo, prvotno je verjetno stala znotraj cerkve, prestavili pa so jo šele po požaru leta 1850.[108]

Zelo številno obiskano romarsko cerkev sta za utrjevanje vere in pobožnosti dobro izkoristila škofa Tomaž Hren in Oton Friderik Buchheim. Hren je med letoma 1600 in 1613 sem redno ho-

96 Matrikula Rečica: »Domenica 1 post festum Nat. B.V. processio ad B. V. in nazareth«; Matrikula Gornji Grad: »Dom. Proxima post Nativitatem B.M.V. Processio ex devotione in Nazareth gratis officium proprium huius diei ob viennam ab obsidione«; Matrikula Mozirje: »Dominica infra 8.va Virginis Mariae Sacrum matutinum domi, deinde vero Processio in Nazareth«; Matrikula Motnik, 1704: »Dominica 1.ma post Nativitatem B.V. processio in Nazareth«.

97 Matrikula Moravče: »Augustus 5. B. V. M. ad nives, hac die impedita ibatur summo mane procesionaliter cum vexillis et eleemosina ad B. V. M. novi aedificij par. Oberburg. Capellanus paratus pro sermone, cuius erat concionari heri vesperi in ecclesiae, accipiebat de eleemosina pro se 48 xr. car. mon., unde discedebat abhinc pridie seu heri, id est 4_{ta} augustus summo mane, ita ut ad M. V. B. persolvet sacrum, et hodie a meridie mature populus introduci posset. Item omni 6_{to} anno circa hoc tempus et festum ibatur ad S. Ursulam in Stÿria, alio 6_{to} anno vero ad montem Lusaria ad B. V. M. cum eleem. et domesticae ecc. parvis vexillis, quae portare tenebatur omnes aeditui filiales pro distributione temporis et loci. Hac occasione ibatur ad Novum Aedificium, ad S. Franc. Xav. et Nazarethum, sed tantum ad libitum. Cursor habebat de eleem. 15 libres, ad quam quilibet fundus contribuebat 4 xr. mon. Nota hic, quod omni tertio anno iretur ad unum ex his locis, ita ut ordo veniret post 6 annos ad unum locum. Eundo ad montem L., prima die celebrabat in Humez sine introductione, et vadebat illa die usque Lauffen, ubi vesperi ducebatur processio, altero die curabat ab alio celebrari, cui solvebatur introductione populi, dein vadebat in Tarsis, introducebatur processio, dein vadebant ad vesperum ad montem, ibi proc. et exhortatio, summo mane sacrum, et exhortatio.«

98 Matrikula Mozirje: »21. in festo S: Mathaei Apostoli et Evangelistae peractio domi, unum sacrum vero in Nazareth«; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 223.

99 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 16.

100 Matrikula Rečica: »Domenica 1 post festum Nat. B.V. processio ad B. V. in Nazareth«

101 Volčič, *Življenje*, str. 38.

102 Pismo škofa Seebacha papežu Piju IV. leta 1561 je prvi objavil in komentiral Ignac Orožen (Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.* 2., str. 68–73). Za začetek in razvoj romanj in romarske cerkve glej še: Volčič, *Življenje*, str. 139–142; Hoppe, *Des Österreichers Wallfahrtsorte*, str. 813, 814; Hajnšek, *Marijine božje poti*, str. 141–149; Žakelj, *Zdrava Marija*, str. 898–901; Žužek, *Marija zvezda*; Kemperl, Božje poti Kamničanov, str. 73–75. Leta 1774 je bila pri cerkvi ustanovljena duhovnija, župnija pa 1891.

103 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 107, 108.

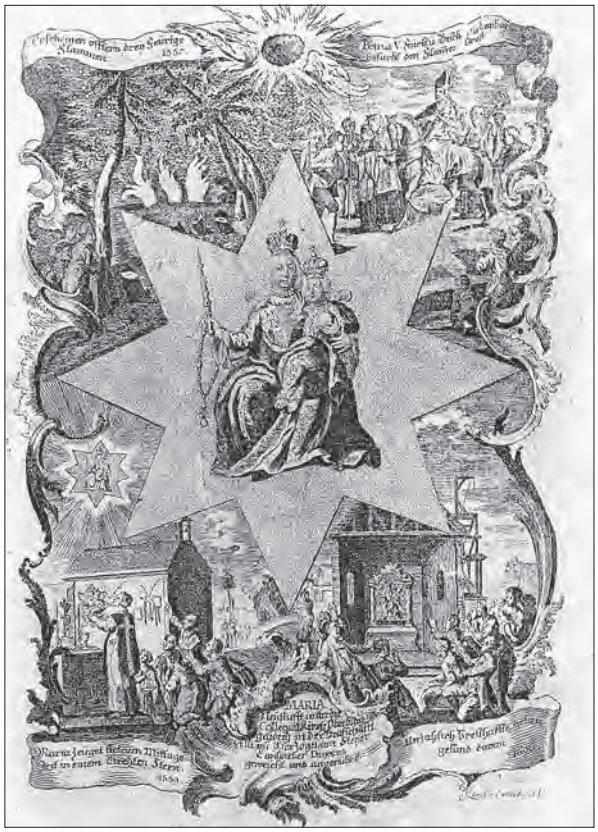
104 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 108.

105 Menaše, *Marija*, str. 206.

106 Kemperl, Načrti Johanna Schöbla, str. 369–375.

107 Žigon, *Cerkveno stensko slikarstvo*, str. 62, 63, 114.

108 Lavrič, Umetnostna dejavnost, str. 64.

Romarska podobica Marije zvezde v Novi Štifti, ki kaže tudi prizore začetka nastanka cerkve in romanj (hrani: Semeniška knjižnica; vir: Kemperl, Božje poti Kamničanov, str. 78).

dil ob največjih romarskih shodih, ki so bili 5. in 15. avgusta ter 8. septembra. Ob tem je pridigal, z romarji noč prečul v molitvi in petju, podnevi pa je maševal ter birmoval, pogosto tudi do 1000 ljudi.[109] V tistem času je bil 5. avgusta največji romarski shod vernikov iz Kranjske, 15. avgusta pa so prihajali romarji iz okolice Maribora, Koroške, Kranjske, Hrvaške, okolice Mure ter celo iz Primorja. Shodov se je udeležilo tudi do 13.000 ljudi.[110] Škof Tomaž Hren je za cerkev večkrat naročil liturgično posodje.[111] Poleg tega je začel sestavljati pesmarico z Marijinimi pesmimi, prirejeno za uporabo prav v tej cerkvi, a do izdaje ni nikoli prišlo.[112] Staro pesem o nastanku te romarske cerkve pa je zapisal Matevž Ravnikar že pred letom 1838.[113]

Prvotno kapelo, prizore iz začetkov romanj in milostno podobo Marije zvezde (sedeča Marija kraljica z Jezuščkom na levem kolenu je prikazana v osmerokraki zvezdi) kaže Klauberjeva romarska podobica, natisnjena okrog sredine 18. stoletja. Na njej vidimo tudi množico vernikov, ki prosijo za pomoč, ter votivne darove, obešene na zunanjo steno kapele. V 18. stoletju so bile natisnjene tudi druge podobice, ki kažejo sedečo Marijo kraljico z Jezuščkom v osmerokraki zvezdi.[114]

Glede na ohranjene podobice se zdi, da so verniki sprva častili podobo sedeče Marije z Jezusom, obdane z zvezdo, ki sicer danes v cerkvi ni prisotna. Ohranjen pa je Marijin kip, ki bi po mnenju Emilijana Cevca, glede na slogovne značilnosti, lahko nastal že sredi 16. stoletja.[115] Čeprav ni neposrednih dokazov, da gre za prvotni milostni kip, njegova starost vsaj kaže na to možnost. Menaše ga uvršča v tip Marije kot Apokaliptične žene, saj Marija stoji na polmesecu, kar bi v tistem času, ko je bil protestantizem na vrhuncu, lahko pomenilo protestante.[116] Vizitator je leta 1652 v tedaj novem glavnem oltarju poleg stranskih kipov videl dve z upodobitvama Marije Vnebovzete in Marije, ki tepta zmaja. Najvišje mesto na oltarju je zasedal star kamnit kip s prejšnjega oltarja. Vizitator sicer ni navedel, koga ali kaj je predstavljal, omenil pa je, da sta bila poleg njega angela. V naslednji vizitaciji iz leta 1668 je

Cerkev Device Marije v Novi Štifti (https://bs.wikipedia.org/wiki/Nova_%C5%Aotifta_%28Gornji_Grad%29)

109 Lavrič, *Vloga*, str. 27, 97; Benedik, Iz protokolov, str. 22–24. Leta 1620, ko se škof Hren ni mogel udeležiti pobožnosti na praznik Marijinega rojstva, je v pismu prosil župnika v Škalah, naj ga nadomešča, vernikom pa pove, da bo prišel na praznik sv. Mihaela in vse nadomestil (Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II. 2.*, str. 74).

110 Benedik, Iz protokolov, str. 22–24; Lavrič, *Vloga*, str. 121.

111 Lavrič, *Vloga*, str. 58.

112 Hajnšek, *Marijine božje poti*, str. 148.

113 Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, str. 233, 234.

114 Zbirka podobic v Gornjem Gradu.

115 Cevc, *Kiparstvo*, str. 67.

116 Menaše, *Marija*, str. 38, 96.

Marija Apokaliptična žena, Nova Štifta (Umetnost na Slovenskem: Od prazgodovine do danes (ur. Irena Trenc-Frelih), Ljubljana 1998, str. 142).

na oltarju omenjena skupina Rožnovenske Matere Božje s sv. Dominikom in Sv. Katarino Siensko. Ob tem ni jasno, ali gre za isti oltar ali morda za novega. Oltarju je bila pridružena tudi rožnovenska bratovščina.[117] Iz cerkve morda izvira oltar, ki je posvečen sv. Florijanu in stoji v kapeli cerkve sv. Florijana (prej sv. Primoža in Felicijana), ki je postavljena na vzpetini nad Gornjim Gradom. Oltar, ki je bil po naročilu ljubljanskega škofa Jožefa grofa Rabatte (grb na oltarju) izdelan okrog leta 1670, je bil namreč prvotno gotovo posvečen Rožnovenski Materi Božji. Okrog osrednje niše so namreč nameščeni reliefni medaljoni petnajstih skrivnosti rožnega venca, v stranskih nišah pa sta kipa sv. Dominika in sv. Katarine Sienske. Kip sv. Florijana v osrednji niši je nastal šele ok. 1770.[118] Ignaz Orožen je zapisal, da so romarji obiskovali tudi vodni izvir, ki je tekel v bližini cerkve ob pešpoti na Črnivec. Nad njim je stala kapelica, ki jo je Hren posvetil leta 1617.[119]

Verniki iz Kranjske so v Novo Štifto prihajali že pred največjimi romarskimi shodi. Tako so se verniki iz celotne Tuhinjske doline v procesiji odpravili že prvo nedeljo po veliki noči. Na pot so šli ob petih zjutraj. V Novi Štifti je imel vikar mašo in še isti dan so se vrnili domov.[120] Verniki kamniške župnije so v procesiji prišli na četrto nedeljo po veliki noči,[121] verniki iz obsežne župnije Šentvid pri Ljubljani drugo nedeljo po binkošti, in sicer vsako tretje leto, saj so vmes hodili na Ljubno na Gorenjskem in k Sv. Primožu nad Kamnikom,[122] verniki cerkljanske župnije pa tretjo nedeljo po binkošti.[123]

Na praznik Marije Snežne, 5. avgusta, oziroma že dan prej, so prišle procesije iz župnij Braslovče,[124] Prebold,[125] Vransko,[126] Sv. Jurij ob

117 Menaše, *Marija*, str. 101; Lavrič, *Ljubljanska škofija*, str. 70.
118 Vrišer, *Baročno kiparstvo*, str. 15, 179; Kemperl, Podružnična cerkev sv. Florijana, str. 38.
119 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 76; Hoppe, *Des Österreichers Wallfahrtsorte*, str. 814.
120 Kemperl, Paglovčeva matrikula, str. 89, 90.
121 Matrikula Kamnik: »April 2do, Quando hoc festum cadit in Dom. 4_{tam} post pascha qua solet nostra Processio ire ad Mariam in Neüstifft; Dom. 4_{ta} post Pascha instituitor Processio totius nostrae Steinensis Parochiae ad B.V. in Neüstifft. Pridie vadunt Neüllensis cum vexillis ad S. Franciscum Xaverium per Viam autem habent privatam Missam ad B.V. in Neüstifft hora 11 ...«
122 NŠAL, ŠAL, VIZ 6, 29; Drobci iz zgodovine župnije, str. 39.
123 Matrikula Cerklje: »Domenica tertia post Pentecostem Processio ad novas aedes B.M.V. in Styria«.
124 NŠAL, ŠAL, VIZ 6.
125 Matrikula Prebold: »Augustus 5. F. B.V.M. ad Nives, processio ad novum aedifitium sub Oberburg«.
126 Matrikula Vransko: »Augustus 5. huius festum B.V. ad Nives, et S. Osbaldi festum devot: processio in Neustifft«.

Taboru,[127] Motnik,[128] Dolsko,[129] Krašnja,[130] Komenda,[131] Cerklje,[132] Mengeš,[133] Moravče[134] in Vodice.[135] Komendska in moravška župnija sta prihajali vsako leto, iz Cerkelj so prišli vsako tretje leto, saj so vmes hodili v Velesovo in na Blejski otok, iz Vodic so izmenično hodili na Blejski otok, iz Mengša vsako tretje leto, saj so vmes hodili v Crngrob in na Šmarno goro. Iz Moravč pa so vsako leto procesijo podaljšali še do Uršlje gore. Prihajale so tudi nočne procesije iz župnij Dob pri Domžalah,[136] Preddvor, ko so se vračali iz Radmirja,[137] in Vače,[138] a ni zabeleženo, na kateri dan so potekale. Preddvorska procesija je bila vsaki dve leti, na poti so se ustavili še pri Sv. Primožu nad Kamnikom. Drug velik shod je bil na praznik Marijinega vnebovzetja 15. avgusta. Tedaj so prišle procesije iz Svibnega, Dobovca in Zagorja ob Savi. Verniki so bili na poti kar tri dni, saj so se prvi dan, 13. avgusta, ustavili na Čemšeniku, zvečer so prišli v Radmirje, kjer so imeli večernice, 14. in 15. pa so preživeli v Novi Štifti.[139] Verniki iz Zagorja so se ob tem Mariji priporočali zlasti za odvrnitev požarov, pozebe in žitne rje.[140] Župniji Stara Loka in Selca sta vsakih sedem let v Novo Štifto organizirali procesiji okrog praznika sv. Jerneja, 24. avgusta. Procesija iz Selc, ki je bila na poti pet dni, je v četrtek zjutraj prišla v Huje pri Kranju, zvečer na Sv. Primož nad Kamnikom, v petek zvečer so imeli mašo v Novi Štifti, v soboto so se vračali in imeli zvečer mašo na Šmarni gori, v nedeljo zjutraj pa v Crngrobu.[141] Župljani Stare Loke so se prvi dan ustavili v župnijskih cerkvah v Komendi in Kamniku, zvečer pa prišli do Nove Štifte. Naslednji dan so imeli mašo v Radmirju v cerkvi sv. Frančiška Ksaverja, ob povratku pa so se ustavili na Sv. Primožu, kjer so imeli večernice.[142] Župnije Ljubno, Mozirje, Solčava, Luče, Rečica, Trbovlje, Črna na Koroškem, Šentanel, Stari trg

127 Matrikula Sv. Jurij ob Taboru: »Augustus 5. Dedicatio B.V.M. ad Nives item Oswaldi Regis et M. utrumqus festum devotionis, processio ad B.V.M. novi aedificii, solutionem contribuunt parochiani«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6, 7.

128 Matrikula Motnik: »In Augusto, 5. hujus Festum B.V.M. ad Nives et S: Osvaldi Devotionis processio in Naistifft«.

129 Matrikula Dolsko: »Augustus, 5. S. Osbaldi seu B:M:V: ad Nives, itur pridie processionaliter ad novum aedificium in Styriam«.

130 NŠAL, ŠAL, VIZ 6. Leta 1772 so spremenili datum te procesije in so od tedaj hodili na dan sv. Lovrenca (NŠAL, ŠAL, VIZ 7).

131 Matrikula Komenda: »5. Festum M.V.M. ad Nives, … illa die itur cum processione ad novos aedes«.

132 Matrikula Cerklje: »5. 8. festum devotionis B. M. V. ad nives pridie itur cum vexillis ad ecclesiam B. V. M. in Michelstätten, ad Lacum (1739), vel ad novum aedificium in Stÿria (1740).«

133 Matrikula Mengeš: »Augustus 5. dedicatio B. V. M. ad nives itur pridie 1_{mo} ad B. V. M. in Neustifft, 2_{do} in Ehrengrueben, et 3_{tio} anno ad B. V. M. in Gross Kallenberg.«

134 Matrikula Moravče: »Augustus 5. B. V. M. ad nives, hac die impedita ibatur summo mane procesionaliter cum vexillis et eleemosina ad B. V. M. novi aedificij par. Oberburg. Capellanus paratus pro sermone, cuius erat concionari heri vesperi in ecclesiae, accipiebat de eleemosina pro se 48 xr. car. mon., unde discedebat abhinc pridie seu heri, id est 4_{ta} augustus summo mane, ita ut ad M. V. B. persolvet sacrum, et hodie a meridie mature populus introduci posset. Item omni 6_{to} anno circa hoc tempus et festum ibatur ad S. Ursulam in Stÿria, alio 6_{to} anno vero ad montem Lusaria ad B. V. M. cum eleem(osina) et domesticae ecc(lesiae) parvis vexillis, quae portare tenebatur omnes aeditui filiales pro distributione temporis et loci. Hac occasione ibatur ad Novum Aedificium, ad S. Franc. Xav. et Nazarethum, sed tantum ad libitum. Cursor habebat de eleem. 15 libres, ad quam quilibet fundus contribuebat 4 xr. mon. Nota hic, quod omni tertio anno iretur ad unum ex his locis, ita ut ordo veniret post 6 annos ad unum locum. Eundo ad montem L., prima die celebrabat in Humez sine introductione, et vadebat illa die usque Lauffen, ubi vesperi ducebatur processio, altero die curabat ab alio celebrari, cui solvebatur introductione populi, dein vadebat in Tarsis, introducebatur processio, dein vadebant ad vesperum ad montem, ibi proc. et exhortatio, summo mane sacrum, et exhortatio«.

135 Matrikula Vodice: »5_{ta} augustus dedicatio sancta Maria ad nives, processiones ad B. M. V. in Stÿria et altero anno ad B. M. V. in Lacu omittatur, sed fiat quotannis hoc die ad B. M. V. sub Schenkenthurn, ibique tota peractio …«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6. Vodiški verniki so morali do leta 1772 procesijo opustiti in so jo vodili le do bližnje cerkve v Šinkovem turnu.

136 NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

137 NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

138 Volčjak, *Vizitacijski zapisniki*, str. 178.

139 Matrikula Svibno: »Augustus 13_{tia} itur processionaliter in Neÿstifft in Stÿriam, missa tantum in Zhsemshenik sine introductione. Vesperi processio ad S. Xaverium non matriculata. … 14_{ta} Satturni cooperator Oberburgum ad residentiam, ut ibi introducatur populus /:ubi ei pecunia ab aedituo extruditur:/ missam habeat per d.num alumnum, si ille celebraverit … Cooperatori dantur de processione in Neÿstifft 2 fl., ad eos in toto cum missa ad S: Xaverium complicata 2 fl. 58 x., aedituo de toto 41 fl., aeditus localis, ubi processio inducitur 7 fl., si non uti in Zhsemshenik. Sagorje fl. 3 x. reliquarum missarum complicatio per viam est libera. 15_{ta} festum de praecepto assumptionis M. Virginis in Neÿstifft, prima missa cooperatori Scharffenburgensis, altera divina peractio domi.«; Matrikula Dobovec: »In Augusto, 15. Assumpt. B.M.V. processio loco neustift ad B.M.V.«; Dolinar, Romanja, str. 34, 35.

140 Orožen, *Zgodovina Zagorja ob Savi*, str. 262.

141 Matrikula Selca: »Augustus 24. NB: Omni septennio processio ad neoerectam domum B. M. V. Oberburgi, idem Knovi Stiffti, fieri solet. Anno 1737 exiit processio ad praefatam domum B. M. V. Die jovis mane ad ecclesiam S. Josephi na Hudim prope Crainburgum, vesperi ad S. Primum Stain. Die veneris vesperi in neoerecta domo. Die sabbatho vesperi Kallenberg, die pentecostes mane in Ehrengruben«.

142 Matrikula Stara Loka: »Circa festum s. Bartholomaei est omni septennio processio votiva ad Beatam in Neustifft in Stÿria … alterum Dnus. Cooperatur ad S. Xaverium Oberburgi, hora circiter 8.va Abhinc itur ad S. Primum supra Camnicium, seu Lythopolim, ubi vesperi dicta a d(omi)no cooperatore …«; Štukl, *Knjiga hiš*, str. 109.

Cerkev sv. Jakoba v Okonini (https://www.ljubno.si/objava/77573).

pri Slovenj Gradcu in Razbor pri Slovenj Gradcu so vodile sem procesije na praznik Marijinega rojstva, 8. septembra, oziroma mali šmaren.[143] Župnija Mozirje je sem vodila zaobljubno procesijo še 1. julija, in sicer za odvrnitev toče in drugih nesreč.[144] Verniki Tuhinjske doline so se od leta 1719 pri Novi Štifti ustavili še 12. julija, na god sv. Mohorja in Fortunata, zavetnika takratne goriške nadškofije in dežele Kranjske, zato so ga na Kranjskem praznovali kot zapovedanega. Dan prej so šli v procesiji k sv. Frančišku Ksaverju v Radmirje, na poti pa so imeli mašo in litanije Matere Božje pri tej cerkvi. Naslednji dan so se udeležili maše v Gornjem Gradu, saj je bila tu cerkev posvečena tema svetnikoma. Ker je bila nočna, so morali to procesijo leta 1753 ukiniti.[145]

143 Matrikula Trbovlje: »September, 7. vigilia Nativitatis B.V.M. p. ad B.V.M. in Neÿstift«; Matrikula Ljubno: »Nativitatis B.V. Mariae de p., p. ad novum aedificium«; Matrikula Solčava: »8. Nativitas B.V.M. processio in Neystifft olim solvebatur 36. modo tantum 30x ...«; Matrikula Mozirje: »September 7. in vigilia Nativitatis B. Virginis Mariae fit processio ad B.ma Virginem Mariam in Neustifft«; Matrikula Rečica: »8. septembris esta Nativitatis B: M: Virge processio ad novum aedificium in Oberburg«; Matrikula Črna na Koroškem: »september, 8. Nativitas B. Mariae Virginae processio in Neustifft, altera missa ad S. Jodocum«; Matrikula Razbor: »September 8.va: Nativitatis B:M:V: festum de praecepto processio ad novas aedes in Oberburg pro qua secunda colligitur«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6, VIZ 7. Nekatere od teh procesij so prišle že dan prej in verniki so tam prenočili, zato so jih morali do leta 1772 opustiti.

144 Matrikula Mozirje: »Julius. Die 1.ma huju jejunium ex voto et Processio ad B. Virginem Mariam in Neustifft pro avertendo grandine, et aliis infortuniis«.

145 Kemperl, Paglovčeva matrikula, str. 92.

OKONINA, PODRUŽNIČNA CERKEV SV. JAKOBA APOSTOLA, ŽUPNIJA REČICA[146]

Na osnovi srednjeveške predhodnice, prvič omenjene leta 1426, so sedanjo cerkev začeli graditi leta 1722, potem ko je rečiški kaplan Jurij Schnaller začel gojiti kult sv. Ignacija Loyolskega. Najprej so stari cerkvi prizidali kapelo sv. Ignacija Loyolskega, leta 1723 so postavili še kapelo sv. Janeza Nepomuka, potem pa so se odločili za prezidavo celotne cerkve. Tako so do leta 1730 prezidali prezbiterij, leta 1731 pa še zvonik ter podaljšali in obokali ladjo. Stavba je zelo slikovita. Je namreč kombinacija longitudinalnega in centralnega tipa, saj se ladja na zahodu izteka v trilist dveh stranskih kapel in prezbiterij, ki so kvadratnega tlorisa s porezanimi vogali in pokriti s kupolami, vrh katerih so svetlobnice s čebulastimi strehami. Centralni značaj bi bil še toliko bolj poudarjen, če bi bila uresničena načrtovana četrta, velika kupola nad ladjo. Trojico kupol dopolnjuje višji zvonik, pokrit s čebulasto-laternasto streho.[147]

Glavni oltar z vibastimi stebri in akantovskimi krili je nastal ok. leta 1730. Kvalitetnejša sta poznobaročna oltarja v kapelah iz leta 1722 oziroma 1723. Pripisana sta slovenjgraškemu kiparju Jožefu Stanerju.[148] V niši desnega oltarja je slika Zamaknjenje sv. Ignacija Loyolskega, kvalitetno delo na Dunaju rojenega slikarja Johanna Lucasa

146 Do leta 1787 je spadala pod župnijo Rečica (Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 117), danes pa pod župnijo Radmirje.

147 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 117–120; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 52–55; Kemperl, Podružnična cerkev sv. Jakoba, str. 106–109.

148 Vrišer, *Baročno kiparstvo*, str. 87, 88, 233.

Krackerja iz leta 1744, v niši levega pa slika sv. Janeza Nepomuka neznanega slikarja.[149]

Kaplana Schnallerja je k češčenju sv. Ignacija Loyolskega in sv. Janeza Nepomuka verjetno spodbudilo Stržinarjevo češčenje sv. Frančiška Ksaverja v bližnjem Radmirju. Ignacij Loyolski, ustanovitelj jezuitskega reda, in jezuit Frančišek Ksaver sta bila skupaj kanonizirana leta 1622, Janez Nepomuk pa je bil tedaj nov svetnik, saj ga je papež za blaženega razglasil leta 1721, za svetnika pa 1729. Tega leta je Schnaller ustanovil tudi bratovščino, imenovano po vseh treh okoninskih svetnikih.[150]

A okoninska cerkev nikoli ni dosegla slave sosednje cerkve v Radmirju oziroma se kot romarska sploh ni uveljavila. K njej sta v 18. stoletju peljali procesiji le župniji Ljubno in Razbor pri Slovenj Gradcu. Prva je prišla na praznik sv. Jakoba,[151] druga pa na binkoštni ponedeljek, a njen glavni cilj je bila cerkev v Radmirju.[152]

RADEGUNDA/V GOLTEH, PODRUŽNIČNA CERKEV SV. RADEGUNDE, ŽUPNIJA MOZIRJE

Na mestu današnje cerkve oziroma v njeni bližini je stala srednjeveška cerkev sv. Vida, ki je bila po ljudskem izročilu povezana z gradom. Na začetku 17. stoletja so v njej postavili stranski oltar sv. Radegunde, ob katerem se je razvilo močno ljudsko češčenje.[153]

Najverjetneje so verniki častili relikvije sv. Radegunde, saj je leta 1655 mozirski vikar ljubljanskega generalnega vikarja Filipa Terpina prosil za lepo šatuljo, kamor bi jih pospravil. Šatuljo s koščicami je I. Orožen leta 1877 še videl v niši cerkve, a poleg njih ni našel potrdila o avtentičnosti.[154] Postopoma je svetnica postala tako priljubljena, da so do leta 1690 cerkvi spremenili patrocinij, saj se tega leta v virih prvič omenja sedanji patrocinij. Leta 1641 so verniki že lahko prejeli odpustke.[155]

Leta 1895 je potres stavbo tako poškodoval, da so jo podrli in do 1898 sezidali novo po načrtih Vincenca Greina iz Vojnika. Tudi vsa oprema je iz časa po postavitvi nove cerkve, torej s konca 19. stoletja.[156] Stegenšek je leta 1905 v cerkvi še našel preprosto podobico s podobo sv. Radegunde, ki je bila natisnjena pred letom 1788.[157] V 18. stoletju so k cerkvi v procesiji prihajali verniki župnije Rečica, in sicer 15. junija, na praznik sv. Vida.[158]

RADMIRJE (STRAŽE), PODRUŽNIČNA CERKEV SV. FRANČIŠKA KSAVERJA, ŽUPNIJA GORNJI GRAD

Nekdaj po vsej Evropi sloveča romarska cerkev stoji na hribčku nad cesto, ki vodi iz Gornjega Grada v Ljubno ob Savinji. S prezbiterijem je obrnjena proti zahodu, tako da je s ceste že od daleč vidna glavna fasada z zvonikom. Na njenem mestu je stala preprosta podružnična cerkev sv. Barbare, ki so jo na svetničin god obiskovale procesije iz bližnjih župnij. Orožen je domneval, da je bila zgrajena po sredini 15. stoletja v času kake kuge, saj je sv. Barbara zavetnica v poslednji uri.[159] V času velike lakote in kuge leta 1715 pa so začeli v njej častiti sliko umirajočega sv. Frančiška Ksaverja. Ta svetnik namreč goduje le en dan pred sv. Barbaro. Pobudnik kulta je bil gornjegrajski župnik in dekan Ahacij Stržinar (1676–1741), ki je po študiju na Dunaju najprej služboval kot kaplan pri Sv. Petru v Ljubljani, kjer je vikar Janez Krstnik Škerpin po jezuitskem zgledu uspešno uveljavljal marijanske pobožnosti. Takoj ko je Stržinar nastopil službo v Gornjem Gradu (leta 1713), je začel pod vtisom Škerpinovega dela in pod vplivom jezuitskega čaščenja sv. Frančiška Ksaverja načrtovati novo romarsko središče.[160] Leta 1713 oziroma 1715 je pri ljubljanskem slikarju Janezu Mihaelu Reinwaldtu naročil sliko tega jezuitskega svetnika.[161] Slikar se je zgledoval po znameniti sliki Smrt sv. Frančiška Ksaverja, ki jo je za svetnikov oltar v rimski jezuitski cerkvi Il Gesù leta 1679 naslikal Carlo Maratta. Sliko je Stržinar v cerkvi izpostavil 2. decembra 1715, leta 1717 pa so jo postavili v oltar v za to posebej sezidani kapeli, ki jo je poslikal Reinwaldt. Ker so se po izpostavitvi slike uslišanja kar vrstila, darovi pa so naraščali, so na mestu stare cerkve med letoma 1721 in 1725 sezidali novo cerkev, ki so jo leta 1728 posvetili sv. Frančišku Ksaverju. Gre za kakovostno visokobaročno stavbo, delo neznanega mojstra, ki je glede na slogovne značilnosti verjetno deloval

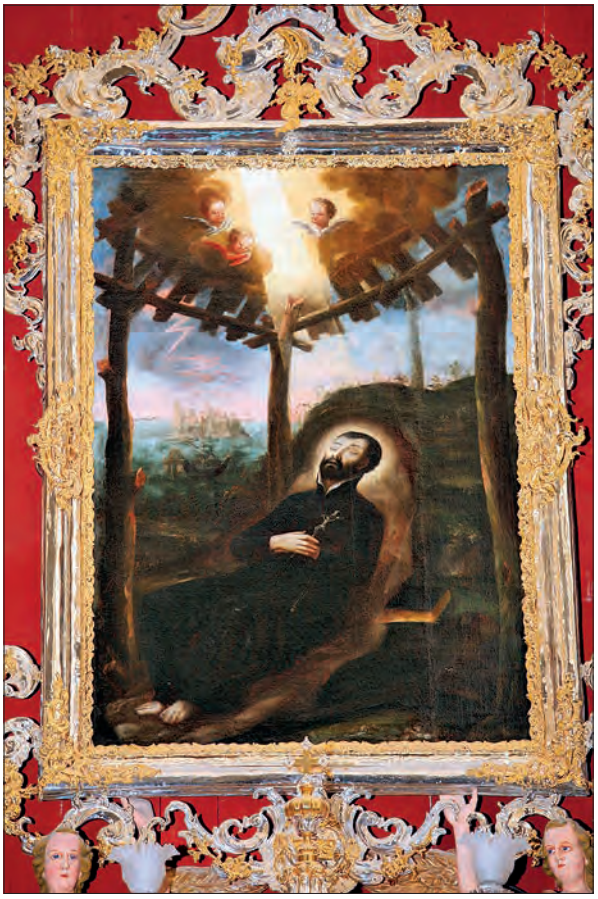
149 Cevc, Dela, str. 26–29.
150 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 56, 57.
151 NŠAL, ŠAL, VIZ 6.
152 Matrikula Razbor pri Slovenj Gradcu: »Die Iuna Pentecostes sacrum media 8.va qua finita processio ad. S. Joannem Nepomucenum in Konina dein processio ad S. Xaverium.«
153 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 240, 241; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 100.
154 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 242.
155 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 100.
156 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 240–243; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 100–103; Kemperl, Podružnična cerkev sv. Radegunde, str. 148–150.
157 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 102.
158 Matrikula Rečica: »15. est festum sanctorum Viti, Modesti et Crescentiae Mart. Processio ad S: Radigundem in prasper«.
159 Orožen, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 84.
160 Kemperl in Vidmar, *Barok na Slovenskem*, str. 153–158 in tam citirana literatura.
161 Za čas nastanka slike sicer velja leto 1715, a po ustnem zagotovilu nekdanjega radmirskega župnika so ob zadnjih restavratorskih posegih na sliki odkrili letnico 1713.

na Kranjskem. Cerkev je dvopolna, za tempeljsko fasado z zvonikom sta na obeh straneh romarski lopi. Očitno je kot vzor za zasnovo služila romarska cerkev sv. Trojice nad Vrhniko. Tudi mnogi opremljevalci cerkve so prišli iz Ljubljane oziroma iz Kranjske. Kipar Francesco Rottman je sodeloval pri postavitvi mogočnega velikega oltarja, vendar je med letoma 1764 in 1766 izdelal le kamnit podstavek in menzo z marmornim kipom mrtvega svetnika. Denar za postavitev tega oltarja je v šestdesetih letih jezuit Silvester Herenderer zbiral na Dunaju, kjer je kupil načrt zanj, a so dela zastala. Sedanji nastavek s klasicističnim okrasjem je šele leta 1801 izdelal kipar Janez Stimmer iz Kranja, pozlatil pa ga je Leopold Layer. Najboljša in najdragocenejša kosa cerkvene opreme sta rokokojski tabernakelj in okvir za Reinwaldtovo milostno sliko. Tabernakelj, obit s pozlačeno in posrebreno pločevino, je bil izdelan leta 1767 na Dunaju. Dve leti pozneje je nastal pozlačen srebrn okvir. Plemiški grb dokazuje, da so ga plačali grofje Leslie, ki so bili tedaj lastniki gospostva Gornji Ptuj. Morda je denar volil že Viljem grof Leslie, ljubljanski knezoškof med letoma 1718 in 1727, ki je tudi posvetil temeljni kamen za novo cerkev. V cerkvi stojita še oltarja Brezmadežne in sv. Ane, ki sta nastala kmalu po dograditvi cerkve, oltarja v kapelah, posvečena sv. Barbari in Angelu varuhu, pa sta bila izdelana šele okrog leta 1800, najverjetneje v Stimmerjevi delavnici. Angelov oltar je bil prvotno posvečen devetim angelskim korom. Te so namreč tedaj simbolično povezovali z devetdnevno pobožnostjo v čast sv. Frančiška Ksaverja, ki jo je prav tako vpeljal Stržinar. Po stenah prezbiterija in ladje visijo velike slike iz časa okoli leta 1736, ki prikazujejo čudeže ob radmirski čudodelni sliki.[162]

Glavni predmet češčenja v cerkvi je bila torej slika *Smrt sv. Frančiška Ksaverja*. V odprti kolibi na pogrnjenem plašču leži svetnik z upadlim obrazom. Skozi poškodovano streho nanj sije močan snop svetlobe. V ozadju se na morju ziblje jadrnica, za njo je videti mesto na skalnem otoku, nad katerim besni nevihta. Slika je bila prvotno umeščena v oltarni nastavek, ki ga je sestavljal mogočen okvir iz akantovja. Držala sta ga kipa dveh temnopoltih domorodcev. Pod sliko je bila nameščena zastekljena skrinjica z relikvijami, poleg nje pa na svili odtisnjena podoba svetnikove desnice. Pod njo oziroma nad tabernakljem je

Cerkev sv. Frančiška Ksaverja v Radmirju (Straže) (foto: Marjan Smerke).

Janez Mihael Reinwaldt, Smrt sv. Frančiška Ksaverja v glavnem oltarju cerkve v Radmirju (foto: Marjan Smerke).

162 Kemperl in Vidmar, *Barok na Slovenskem*, str. 153–158 in tam citirana literatura.

Upodobitev Frančiškovih čudežev na steni ladje radmirske cerkve (foto: Marjan Smerke).

visela podoba Marijinega poprsja, ki je bila morda kopija t. i. Marije z nagnjeno glavo, kar lahko sklepamo po drži glave. V menzi je bil kip ležečega svetnika. Košček svile s podobo roke se je dotaknil roke sv. Frančiška Ksaverja, shranjene v matični jezuitski cerkvi v Rimu.[163] Pozneje, v letih 1737 in 1739, so cerkvi podarili še druge relikvije. Leta 1729 je Stržinar od papeža Benedikta XIII. za cerkev prejel tudi odpustke. Že istega leta je izdal slovensko pesmarico, v kateri so zbrane pesmi, ki so jih romarji morali peti za prejem odpustkov, naslednje leto pa je izdal slovensko knjižico o odpustkih, ki so jih lahko verniki prejeli za molitve ob križevem potu.[164]

Ta španski jezuitski svetnik, ki je misijonaril v Indiji, Indoneziji in na Japonskem, je bil takrat za ljudi razmeroma nov, saj so ga kanonizirali šele leta 1622. Pri nas so ga začeli okrog sredine 17. stoletja prvi častiti ljubljanski jezuiti. Bil je priljubljen priprošnjik za srečno zadnjo uro in odvrnitev kužne nevarnosti. Slovenska pesem iz leta 1752 ga imenuje rešitelja grešnih duš, pomiritelja viharjev, uničevalca škodljivih črvov in gosenic ter ozdravitelja bolne živine. Ista pesem poje, da so začeli na svetnikovo besedo mutci govoriti, kruljavi hoditi, slepi gledati, gluhi poslušati ter ga prositi, naj blagoslovi duše in telesa, vinske gore in žitna polja ter naj jim pomaga v nebo.[165]

Slava radmirske cerkve je daleč presegala meje vojvodine Štajerske, saj je kmalu prerasla v najpomembnejše svetišče sv. Frančiška Ksaverja v celotni Habsburški monarhiji.[166] K priljubljenosti romarske poti so poleg številnih podobic,[167] ki so jih prejeli romarji, gotovo pripomogle Stržinarjeve tiskane publikacije z opisom milostne podobe, kraja in čudežnih uslišanj, ki so med letoma 1729 in 1758 izšle v Gradcu, Pragi, Trnavi, Benetkah, Linzu in na Dunaju v nemškem, italijanskem, francoskem in latinskem jeziku.[168] Stržinar se je namreč po letu 1733 popolnoma posvetil razvoju romarskega središča, tako da je opustil službo v Gornjem Gradu. Leta 1735 je organiziral jezuitski misijon, zato se je v osmih dneh v Radmirju zvrstilo kar 25.000 romarjev.[169] Leta 1741 je cerkev obiskalo približno 25.000 romarjev, največ pa jih je prišlo leta 1746, kar 70.000, saj je bil to leto maja spet misijon. Stržinar v knjižici omenja, da so v Radmirje posebej radi zahajali prebivalci Gradca. Leta 1739 naj bi jih na praznik sv. Mateja prišlo kar 36 kočij oziroma vozov. Največ romarjev je prišlo v Radmirje okrog binkošti.[170] Poleg tega je okrog leta 1730 zaživela bratovščina sv. Frančiška Ksaverja, v katero je bilo vpisanih veliko plemičev in knezov.[171]

V zakristiji še danes hranijo zbirko darov, zlasti mašnih ornatov in liturgičnega posodja, ki jih je cerkev prejela ob zaobljubah in donacijah pripadnikov evropskih vladarskih in plemiških družin. Med darovalci izstopajo ženske iz kroga habsburške cesarske hiše, zlasti cesarica Marija Terezija in poljska kraljica Marija Jožefa Avstrijska s hčerkama Marijo Amalijo Saško in Marijo Jožefo Saško. Raznolikost in bogastvo daril nakazujeta simbolno tekmovanje v naklonjenosti tej cerkvi. Marija Jožefa Saška, hči poljskega kralja Avgusta III. in mati francoskega kralja Ludvika XVI., je leta 1763 iz Pariza poslala garnituro mašnih plaščev

163 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 35.
164 Friess in Gugitz, Die Franz Xaver-Wallfahrt, str. 95, 96.
165 Kemperl in Vidmar, *Barok na Slovenskem*, str. 153–156 in tam citirana literatura.
166 Friess in Gugitz, Die Franz Xaver-Wallfahrt, str. 86.
167 V 18. stoletju so odtiskovali vsaj pet različnih podobic.
168 Friess in Gugitz, Die Franz Xaver-Wallfahrt, str. 97–101.
169 Friess in Gugitz, Die Franz Xaver-Wallfahrt, str. 96.
170 Friess in Gugitz, Die Franz Xaver-Wallfahrt, str. 96, 97.
171 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 89.

Pogled v zakladnico darov radmirske cerkve (foto: Marjan Smerke).

in zlat kelih s pateno, ki ga je leta 1760 izdelal kraljevi zlatar Robert Joseph Auguste. Najzanimivejši med darovi pa je bil gotovo zlat kip dečka, ki ga je leta 1749 cerkvi poslala neapeljska kraljica Marija Amalija Saška v zahvalo za ozdravitev njenega sinčka. Kip so morali skupaj z veliko drugimi dragocenostmi v času jožefinskih reform leta 1786 poslati komornemu uradu na Dunaju.[172]

Podobica milostne podobe v cerkvi v Radmirju (hrani: Narodni muzej Slovenije).

Slava Reinwaldtove slike v Radmirju je mnoge plemiče in duhovnike spodbudila, da so si priskrbeli njene kopije, in sicer ne le po današnjih slovenskih krajih (na primer Vače, Kočevje, Celje), ampak tudi v Dresdnu,[173] na Dunaju, v Dunajskem Novem mestu, Lonču (Deutschlandsberg), Eggersdorfu pri Gradcu, Mittertrixnu, Špitalu ob Dravi (Spittal an der Drau), Pragi,[174] Duchcovu na Češkem,[175] Kłodzku v Šleziji ter na gradu Eggenberg pri Gradcu. Na Slovenskem je najverjetneje prav čaščenje v Radmirju spodbudilo gradnjo vrste kapel in cerkva v čast temu svetniku (na primer v Slovenski Bistrici, Laškem in Slovenskih Konjicah). Kopijo »Gornjegrajskega Ksaverja«, kakor so ga imenovali po Evropi, je imel celo neapeljski, poznejši španski kralj Karel III. v kapeli poletne rezidence Portici pri Neaplju.[176]

Iz gornjegrajske matrikule izvemo, da je bil prvi velik romarski shod tu četrto nedeljo po veliki noči,[177] ko sta prišli procesiji vernikov iz Nevelj pri Kamniku in Črne na Koroškem.[178] Na praznik

172 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 89–99; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 39–52; Vrišer in Simoniti, *Radmirska cerkev*.

173 To je leta 1730 za dvorno kapelo naročila poljska kraljica in saška kneginja Marija Jožefa Avstrijska (Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 35).

174 Kopijo slike, ki so jo leta 1733 naročili praški meščani in jo obesili v cerkvi Kristusa Odrešenika, je naslikal Reinwaldt sam (Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 35).

175 Kopijo slike je leta 1738 naročil grof Wallenstein (Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 35).

176 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 35; Friess in Gugitz, Die Franz Xaver-Wallfahrt, str. 104–109; Cevc, O Frančiškovih svetiščih, str. 131–183.

177 Matrikula Gornji Grad: »Dom. Cantate … NB. Excursus maior ad S. Xaverium a R.D. Schilling concursus«.

178 Matrikula Kamnik: »April 2do, Quando hoc festum cadit

najdenja sv. Križa, 3. maja, je prišla procesija iz župnije Braslovče.[179] Na binkoštni ponedeljek je prišla procesija iz župnije Razbor pri Slovenj Gradcu. Na poti so verniki tudi prenočili, zato so morali to procesijo do leta 1772 opustiti.[180] Čeprav so se verniki Zgornje Savinjske doline na praznik sv. Mohorja in Fortunata, 12. julija, zbirali v Gornjem Gradu, saj je tam cerkev posvečena tema svetnikoma, so verniki iz župnije Luče ta dan v procesiji odšli v Radmirje.[181] Že dan prej pa so se v procesiji na pot odpravili verniki iz Tuhinjske doline. Najprej so se ustavili v Novi Štifti, kjer so imeli mašo in litanije Matere Božje. Zvečer so prišli v Radmirje in tam je njihov kaplan pridigal. Naslednji dan so se ob devetih udeležili maše v Gornjem Gradu. Če je praznik padel na soboto, maše v Novi Štifti ni bilo, tako da so šli naravnost v Gornji Grad in od tam naslednji dan v Radmirje. To procesijo so prvič vodili leta 1719, po letu 1753 pa so jo morali ukiniti.[182] T. i. nočno procesijo so sem organizirali tudi v župniji Krašnja, in sicer 4. in 5. avgusta, ko so obiskali tudi cerkev v Novi Štifti.[183] Procesije vernikov iz Svibnega, Dobovca in Zagorja ob Savi so se v Radmirju ustavljale vsako leto 13. avgusta. Na poti so bili verniki tri dni, saj so se prvi dan, 13. avgusta, ustavili na Čemšeniku, zvečer so prišli v Radmirje, kjer so imeli večernice, 14. in 15. pa so preživeli v Novi Štifti.[184]

Župljani Mozirja so se tu udeležili pobožnosti na dan sv. Frančiška Ksaverja, 3. decembra,[185] še pred vzpostavitvijo Frančiškove pobožnosti pa so okrog tega dne sem prihajali verniki iz Črne na Koroškem.[186] V Radmirje je vsako drugo leto prihajala s procesijo tudi župnija Preddvor. Spotoma so se ustavili v Sv. Primožu nad Kamnikom, nazaj grede pa v Novi Štifti.[187] Ta procesija je bila verjetno 23. junija, saj so imeli Preddvorčani tako navado še v začetku 20. stoletja.[188]

ROSULJE NAD LJUBNIM, PODRUŽNIČNA CERKEV MATERE BOŽJE, ŽUPNIJA LJUBNO

Poznosrednjeveška cerkev iz 16. stoletja je bila leta 1666 povečana in 1669 posvečena, kmalu nato pa je bila prizidana tudi kapela sv. Jožefa, ki se prvič omenja leta 1683. Sedanja kapela sv. Jožefa je bila postavljena kmalu po letu 1777. Leta 1834 so cerkev, razen kapele in zvonika, podrli in zgradili novo, ki je bila blagoslovljena 19. marca 1835.[189] Kapela sv. Jožefa ima podolžni steni konkavno vbočeni, zadnja stena je elipsasto zaključena, proti ladji pa kapela prehaja konkavno. V vogalih so pilastri z bazami in s kvalitetno rokokojsko štukaturo okrašenimi kapiteli. Ti so povezani s profiliranim zidcem, nad katerim se dviga kupola z diagonalnima oprogama. Kupola je prav tako okrašena s kvalitetno rokokojsko štukaturo, katere avtor je eden izmed štukaterjev, ki so opremljali gornjegrajsko cerkev, Jožef Landes, Anton Stampfel ali Gal Schmidt.[190] V kapeli je ohranjen tudi poznobaročni oltar, delo Ferdinanda Galla iz ok. 1780. V niši je kiparska skupina Jožefa, Marije in Boga očeta, v menzi je kip ležečega sv. Konstancija, katakombnega svetnika, čigar relikvije so v cerkev prenesli leta 1679.[191]

V cerkvi so bile češčene relikvije katakombnega svetnika in podoba sv. Jožefa, ki ni več ohranjena. Tu je bila ustanovljena prva bratovščina sv. Jožefa na ozemlju nekdanje ljubljanske škofije. Njena pravila je leta 1678 potrdil ljubljanski škof Jožef Rabatta. Vanjo so se lahko vpisali kleriki

in Dom. 4tam ist pascha qua solet nostra Processio ire ad Mariam in Neüstifft; Dom. 4ta post Pascha instituitor Processio totius nostrae Steinensis Parochiae ad B.V. in Neüstifft. Pridie vadunt Neüllensis cum vexillis ad S. Franciscum Xaverium per Viam autem habent privatam Missam ad B.V. in Neüstifft hora 11.…«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6. Verniki iz Črne so ta dan obiskali še cerkev na Rosuljah.

179 NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

180 Matrikula Razbor pri Slovenj Gradcu: »Die Iuna Pentecostes sacrum media 8.va qua finita processio ad. S. Joannem Nepomucenum in Konina dein processio ad S. Xaverium«; NŠAL, VIZ 6.

181 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 222; NŠAL, VIZ 6.

182 Kemperl, Paglovčeva matrikula, str. 92.

183 NŠAL, ŠAL, VIZ 6. Leta 1772 so datum te procesije spremenili, tako da so od tedaj hodili na dan sv. Lovrenca (NŠAL, ŠAL, VIZ 7).

184 Matrikula Svibno: »Augustus 13_{tia} itur processionaliter in Neÿstifft in Stÿriam, missa tantum in Zhsemshenik sine introductione. Vesperi processio ad S. Xaverium non matriculata. … 14_{ta} Satturni cooperator Oberburgum ad residentiam, ut ibi introducatur populus /:ubi ei pecunia ab aedituo extruditur:/ missam habeat per d.num alumnum, si ille celebraverit … Cooperatori dantur de processione in Neÿstifft 2 fl., ad eos in toto cum missa ad S: Xaverium complicata 2 fl. 58 x., aedituo de toto 41 fl., aeditus localis, ubi processio inducitur 7 fl., si non uti in Zhsemshenik. Sagorje fl. 3 x. reliquarum missarum complicatio per viam est libera. 15_{ta} festum de praecepto assumptionis M. Virginis in Neÿstifft, prima missa cooperatori Scharffenburgensis, altera divina peractio domi.«; Matrikula Dobovec: »In Augusto, 15. Assumpt. B.M.V. processio loco neustift ad B.M.V.«; Dolinar, Romanja, str. 34, 35. Ta procesija je živela še v začetku 20. stoletja (Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 235).

185 Matrikula Mozirje: »December, 3. festum S. Francisci Xaverii devotio in Stracha.«

186 Matrikula Črna na Koroškem: »December, 3. festum devotionis S. Francisci Xaverii solet vocari sacerdos in Lieshie, et sequenti die in auxilium ad S. Barbaram sed hac ad libitum sacerdotii.«

187 NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

188 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 235.

189 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 156–158; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 20–25; Kemperl, Podružnična cerkev Matere Božje, str. 47–50.

190 Kemperl, Podružnična cerkev Matere Božje, str. 47–50.

191 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, *str*. 158; Vrišer, *Baročno kiparstvo*, str. 175, 213.

Cerkev Matere Božje s kapelo sv. Jožefa na Rosuljah pri Ljubnem (https://www.ljubno.si/objava/77563).

gornjegrajskega okoliša, ki so leta 1683 izdali tiskani molitvenik.[192]

Glavni romarski shod je bil 19. marca, na praznik sv. Jožefa, ko so lahko verniki dobili odpustke. Tedaj so prišle procesije vernikov iz župnij Solčava, Luče in Črna na Koroškem,[193] gotovo pa je prišlo tudi veliko vernikov iz župnij Rečica in Gornji Grad, saj je v njihovih matrikulah zabeleženo, da so lahko prejeli odpustke.[194] Procesija iz Luč je prišla še na velikonočni torek,[195] iz Gornjega Gradu in Črne na Koroškem pa četrto velikonočno nedeljo.[196] Peto velikonočno nedeljo so s procesijo prišli verniki iz župnije Rečica,[197] Gornjegrajčani so s procesijo prišli na praznik sv. Filipa in Jakoba, 3. maja, vmes pa so imeli mašo še v Radmirju.[198]

192 NŠAL, ŠAL, VIZ 6; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 21; Lavrič, *Ljubljanska škofija*, str. 36. Molitvenik je dostopen na: http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-K2D7XCJY/2b2db33a-2e60-461e-a9a7-8e50e9502fc6/PDF

193 Matrikula Solčava: »Martius, 19. sancti Josephi confessoris festum de praecepto, p. in Lauffen«; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 220; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

194 Matrikula Rečica: »Martius, 19. huius Festum S. Josephi Indulgentiae in Rossulach in Lauffensi Parochiae«; Matrikula Gornji Grad: »Martius, 19. Josephi Nutritii Jesu, et Sponsi MBV festum de praecepto confessio in Neustift et solemnas cum Indulgentiis in Lauffen.«

195 Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 221; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

196 Matrikula Črna na Koroškem: »Aprilis, Dom. 4.ta post Pascha una Missa domi, et processio ad S. Josephum in Lauffen«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6. Tedaj so obiskali še cerkev v Radmirju; Matrikula Gornji Grad: »Dominica 4.ta processio ad S: Constantium«.

197 Matrikula Rečica: »Dominica quinta post Pascha est processio ad B.M. Virge na Rosule in Lauffen.«

198 Matrikula Gornji Grad: »1.a Phillipi et Jacobi. Festum de praecepto Processio conducta ad S. Elisabetha in Lauffen, ita, ut 1.ma Missa sit ad S. Barbaram, item alia Processio alias ad. S. Josephum in Lauffen.«

ROVT POD MENINO, p. c. sv. Jošta, ž. Gornji Grad

Cerkev, ki stoji pod Rovtom na Menini, je v arhivskih virih prvič omenjena leta 1426, in sicer kot gornjegrajska podružnica. Stavba ima v glavnem gotsko podobo. Z obokanim prezbiterijem je bila postavljena v zgodnjem 14. stoletju. Sedanji obok ladje je iz druge polovice 15. stoletja, zvonik pa je bil nadzidan v 16. stoletju. Leta 1720 so cerkvi prizidali kapelo.[199] V prezbiteriju so ohranjeni fragmenti fresk iz različnih obdobij srednjega veka, fragment poslikave ladje, ki so jo plačali grofje Celjski, pa je iz prve polovice 15. stoletja.[200] V cerkvi je ohranjenih nekaj kipov z oltarjev iz 17. stoletja, preprost Lucijin oltar v kapeli pa je iz leta 1720.

Cerkev je romarski status gotovo imela že v srednjem veku; glede na lokacijo (visoko na sa-

Cerkev sv. Jošta v Rovtu pod Menino (https://jezusov.si/cerkev-sveti-jost-2/).

199 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 125, 126; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 163–169; Komelj, *Gotska arhitektura*, str. 291.

200 Höfler, Srednjeveške freske, str. 199–202. V cerkvi hranijo posamezne kose gotskih oltarnih nastavkov s prizori sv. Erharda in sv. Otilije. Pripisani so štajerski vojvodski delavnici ter so nastali med letoma 1370 in 1380. Ti kosi oziroma oltarji, ki so jim pripadali, najverjetneje niso nastali za to cerkev, ampak so jih sem prenesli iz gornjegrajske cerkve (Wlattnig, Maša sv. Erharda, str. 153–155).

mem) smemo predvidevati, da je kraj veljal za svetega. Na velikonočni ponedeljek je imela pri cerkvi shod celotna gornjegrajska župnija, saj so lahko člani bratovščine prejeli odpustke.[201] Četrto velikonočno nedeljo je k cerkvi prišla procesija iz župnije Rečica.[202] Velik romarski shod je bil tudi 15. maja, ko je leta 1606 škof Hren birmal 230 oseb.[203] Procesiji vernikov iz župnije Motnik in iz celotne Tuhinjske doline sta se do cerkve povzpeli na binkoštni torek. Kadar pa so Tuhinjčani odšli še naprej do obeh cerkva na Čreti, so to storili že na binkoštno nedeljo.[204]

SOLČAVA, ŽUPNIJSKA CERKEV MARIJE SNEŽNE

Prvo cerkev na tem mestu so sezidali gornjegrajski benediktinci. Leta 1365 se omenja kaplanija, župnija pa je bila ustanovljena že pred jožefinskimi reformami. Sedanja impozantna cerkev je poznogotska, koroškega tipa, postavili in z novimi oltarji opremili so jo med letoma 1461 in 1485. Zvonik, prizidan leta 1710, je bil v drugi polovici 19. stoletja povišan in preoblikovan. Leta 1631 je cerkev imela kar sedem oltarjev. V glavnem oltarju so bile relikvije, pridružena pa mu je bila Marijina bratovščina.[205] Žal je starejšo opremo v veliki meri zamenjala neogotska.[206]

Orožen poroča, da so sredi 14. stoletja v cerkvi grofje Celjski ustanovili beneficij, 15. avgusta 1415 pa je Friderik Celjski ustanovil večno luč.[207] Vizitator je leta 1661 celjske grofe omenil kot cerkvene ustanovnike, ki so imeli v času turških vpadov v zgornji zakristiji svojo zakladnico.[208] Celjski beneficij je po izumrtju celjskih grofov prešel na cesarja Friderika III. Na sklepnikih prezbiterija sedanje cerkve sta namreč avstrijski dvoglavi orel ter grb grofa Dietrichsteina.[209]

Za milostnega je veljal kamnit Marijin kip, t. i. Solčavska Marija, nastal med letoma 1260 in 1270, na katerem se prepletata romanski in zgodnjegotski slog. Umeščen je v atiko neogotskega glavnega oltarja iz leta 1873. Po legendi naj bi kip med oranjem na njivi razkrila vola. Kip pa je povezan še z drugo legendo, in sicer naj bi pri skali Igli – najožjem delu poti med Lučami in Solčavo – Marija s svojo prisotnostjo predrla skalo, da je nastala pot. Nedaleč od tam, pri veliki bukvi, naj bi počivala. Na skali je še danes viden sedež, ki ga domačini povezujejo z njenim počitkom. Legenda morda namiguje, da so kip prinesli iz Gornjega Grada, sedež pa bi lahko označeval mesto, kjer so nosači počivali oziroma kip odložili med prenosom.[210]

Cerkev je imela romarski status morda že v času celjskih grofov, gotovo pa pred letom 1485, ko je ob posvetitvi dveh oltarjev ljubljanski škof Sigismund Lamberg zapisal, da je kip čudodelen.[211]

Pomembno vlogo pri romanjih oziroma procesijah okrog cerkve je verjetno imel tudi rokokojski prenosni baldahin z oblečenim kipom Ma-

Solčavska Marija, Solčava (Menaše, Marija, sl. 5).

201 Matrikula Gornji Grad: »Feria 2da Paschatis ex tota Parochiae cum Vexillis Processio ad S. Jodocum ibi peracito cum Indulgentiis confraternitatis«.
202 Matrikula Rečica: »Dominica quarta post Pascha processio ad S: Jodocum parochiae Oberburgensi«.
203 Benedik, Iz protokolov, str. 22, 128–53.
204 Matrikula Motnik: »junius Feria 2.da Pent. Processio ad S: Jodocum«; Matrikula Zgornji Tuhinj: »Feria 2.da Pentecostes ad S: Jodocum in Parochiae Oberburgensi«; Kemperl, Paglovčeva matrikula, str. 91.
205 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 132.
206 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 129–137; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 1–7; Kemperl, Župnijska cerkev Marije Snežne, str. 126–130.
207 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 136, 137.
208 Lavrič, *Ljubljanska škofija*, str. 188.
209 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 136, 137; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 1; Komelj, *Gotska arhitektura*, str. 45, 249, 291.
210 Cevc, Mojster, str. 118; Schweigert, Solčavska Marija, str. 139, 140.
211 Cevc, Mojster, str. 119.

rije z Jezusom, ki stoji v ladji.[212] Prvi shod v letu je bil 25. marca, na praznik Marijinega oznanjenja, ko so prišli verniki iz sosednje župnije Luče.[213] Na praznik Obiskanja device Marije, 2. julija, so spet prišli iz župnije Luče.[214] V nedeljo po tem prazniku so v Solčavi obhajali spomin posvetitve cerkve; v procesijah so prišli verniki iz župnij Črna na Koroškem in Železna Kapla.[215] Verniki župnije Gornji Grad so se v Solčavo v procesiji odpravili 25. julija, na praznik sv. Jakoba apostola. Tam so ostali še naslednji dan, ko je bil pri tej cerkvi največji romarski shod.[216] Tedaj, na praznik sv. Ane, so k cerkvi prišle še procesije iz Pliberka, Šmihela pri Pliberku, Dobrle vasi, Obirskega, Jezerskega, Ljubnega in včasih iz Luč.[217] Na praznik Marije snežne, 5. avgusta, so v Solčavi obhajali patrocinij, zato sta tja prišli procesiji iz Kotelj in Raven na Koroškem.[218] Verniki župnije Luče so v procesiji prišli še dvakrat, in sicer 15. avgusta, na praznik Marijinega vnebovzetja, ter na predvečer praznika Marijinega rojstva, 7. septembra.[219]

ŠMIHEL NAD MOZIRJEM, PODRUŽNIČNA CERKEV SV. MIHAELA, ŽUPNIJA MOZIRJE

Leta 1599 so mozirski župljani sklenili tu postaviti cerkev, Tomaž Hren pa je 12. maja 1602 položil temeljni kamen.[220] Prezbiterij so zgradili do leta 1604, a gradnja je napredovala počasi, tako da je bila cerkev gotova leta 1628. Ker je bil škof Hren bolan in star, je cerkev šele 16. decembra 1631 posvetil njegov naslednik, škof Rinaldo Scarlichi. Ladja je bila obokana šele leta 1869, takrat pa so izdelali sedanjo fasado.[221] Od prvotne arhitekture je ohranjen le postgotski zvezdastorebrasto obokani prezbiterij. Vsa oprema je iz 19. stoletja.[222]

Verniki župnije Gornji Grad so procesijo do te cerkve vodili 21. marca, na praznik sv. Benedikta.[223] Glavni romarski shod pri cerkvi pa je bil okrog 10. avgusta, praznika sv. Lovrenca. Procesija vernikov iz Tuhinjske doline se je tu vsaki dve leti ustavljala na poti na Uršljo goro. Verniki so od doma odšli že 8. avgusta: ustavili so se pri Marijini cerkvi v Kokarjah, zvečer pa prišli na Šmihel. Tam so prenočili in se zjutraj odpravili proti Uršlji gori.[224] Na sam praznik je prišla procesija vernikov iz Rečice, kakšno leto pa tudi iz Ljubnega.[225] Procesija domače župnije se je tu ustavljala dan pred praznikom sv. Jerneja, 23. avgusta, kjer so imeli večernice, potem pa so odšli naprej proti Uršlji gori.[226]

SKLEP

Nekdanje predjožefinske župnije Zgornje Savinjske doline so v času baroka organizirale od štiri (Solčava) do 14 romarskih procesij (Gornji Grad) na leto. Te so večinoma peljali k cerkvam sosednjih župnij oziroma so se procesije teh župnij obiskovale med seboj. Na obravnavanem ozemlju je bilo namreč kar nekaj zelo pomembnih romarskih cerkva, ki so jih obiskovali tudi iz

212 Kemperl, Župnijska cerkev Marije Snežne, str. 129.

213 Matrikula Solčava: »25. Annuntiatio B:V: M: festum de p. offertorium solet venire p. ex Leitsch«; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 220.

214 NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

215 Matrikula Solčava: »Domenica prima post festum visitationis B:M:V: dedicatio Ecclesiae Matriis Solent veniret Capellenses procesionaliter, et Schwarzenpachenses.«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6. Iz Črne so prišli to nedeljo ali nedeljo pred praznikom sv. Marije Magdalene, 22. julija (Matrikula Črna na Koroškem: »Julius, Dom. Ante festum S. Margarethae missa domi, et processio in Sulzbach«).

216 Matrikula Gornji Grad: »25. Jacobi Apost: festum praecepto Processio ad B.M.V. in Sa(u)lzpach condicta, et quia 20 Persone ob duritiem itineris, aut inundationem aquarum eo non excurrant fit Processio ad S. Jacobum Riezensis P.«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

217 Matrikula Solčava: »26. Sita Matris Anna veniunt procesionaliter ex Pleiburg, ex Sancto Michaele in vale Junonis, ex Eberndorf, Seelandt, ex Ebriach, Oberburg, ex Laufen, et aliquando ex Laitsch, hoc die sunt Indulgentiae plenariae«; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 222; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

218 Matrikula Solčava: »5. in festo Siti Osbaldi est patrocinium Ecclesiae motiuis veniunt processionaliter ex Ketelach, et Guttenstain unus sacrum habet vesperi, alter sequenti die sermonem«.

219 Matrikula Solčava: »15. Assumptio B:V:M: festum praecepto veniunt processionaliter ex Gabiton, et Leitsch ...«; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 223.

220 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 236–238; Lavrič, *Vloga*, str. 55, 188, 189.

221 Orožen, *Das Bisthum und Diözese Lavant, II.*, str. 238–240; Stegenšek, *Dekanija Gornjegrajska*, str. 98–100; Lavrič, *Vloga*, str. 55, 188, 189, 409. Lokalija je bila ustanovljena leta 1788, župnija pa verjetno šele 1891.

222 Kemperl, Župnijska cerkev sv. nadangela Mihaela, str. 146–148.

223 Matrikula Gornji Grad: »21. Benedicti Abb: festum Devotionis ... item conducitus processio ad S. Michaelem supra Prasberg.«

224 Matrikula Zgornji Tuhinj: »Abit hinc 8. Avg. hac die celebrat Sacerdos circa horam 10. ad B.V. in Kokarie prandet hui sunctibus in prasperg seu Mosir. Ad vesperas introducit populum processionaliter ad S: Michelem, ducit exhortare se cultu S. Angelorum, orat litaniae B.V.M. habet ibi caena sequi mane celebrat ist hic.«; Kemperl, Paglovčeva matrikula, str. 93.

225 Matrikula Ljubno: »10. Festum S. Laurentii M. de p., p. vel in Laith vel ad S. Michaelem supra Prasperg, vel autem ad. S. Ursulam supra Slavo-graecium, prout petunt Parochiani, simullus petit, fit peractio domi«; Matrikula Rečica: »10 august festum S: Laurentii M. Processio ad sanctum Michaelem supra Prasperg«.

226 Matrikula Mozirje: »23. in vigilia S: Bartholomai Apostoli unum Sacrum ad S. Michaelem, deinde Processio ad S. Ursulam processio ad montem sancta Ursula Altenmarkensis Parochiae«; Matrikula Gornji Grad: »10. Laurentii M. f. de praecepto Processio conduct. vel ad S. Ursulam supra Slavo-Gracium, vel ad S. Laurentium in Leitsch«; NŠAL, ŠAL, VIZ 6.

zelo oddaljenih župnij. Taki sta Marijini cerkvi v Novi Štifti in Nazarjah, ki ju je propagiral zlasti ljubljanski škof Tomaž Hren, pa tudi starodavna Marijina cerkev na Solčavi in Marijina cerkev na Kokarjah, katere romarski značaj izvira iz sredine 15. stoletja. Najširši sloves pa je dosegla cerkev sv. Frančiška Ksaverja v Radmirju, ki se je kmalu po letu 1715 razvila v najbolj obiskano temu svetniku posvečeno cerkev v vsej Habsburški monarhiji. Druge romarske cerkve v teh župnijah so večinoma obiskovale le procesije iz sosednjih župnij. To so cerkve sv. Lenarta nad Gornjim Gradom, v Rovtu, Radegundi, Okonini, Rosuljah in na Belih Vodah. Iz vseh obravnavanih župnij (razen iz župnije Rečica) so se verniki vsaj enkrat letno v procesiji odpravili tudi dlje, tj. na večdnevno oziroma nočno romanje, na primer iz Solčave v Dobrlo vas, iz Mozirja in Ljubnega pa na Uršljo goro. Verniki župnije Gornji Grad so imeli kar štiri take procesije, in sicer na Uršljo goro, Šmarno goro (ko so se ustavili tudi na Skaručni), Limbarsko goro ali v Repnje pri Vodicah ter na Kum. Najdlje pa so se vsako leto odpravljali verniki iz Luč, saj so na četrto velikonočno nedeljo hodili vse do Gospe Svete na današnjem avstrijskem Koroškem. Verniki so obiskovali tudi cerkve sosednjih župnij, ki ne sodijo v obravnavano območje, in sicer so iz Gornjega Grada in Luč hodili na kranjsko stran Črnivca, na Kališe, Sv. Primoža in v Zgornji Tuhinj. Iz Rečice so šli proti vzhodu, in sicer na Dobrovlje nad Braslovčami, iz Rečice in Gornjega Grada na Čreto nad Vranskim, iz Mozirja in Rečice pa na Skorno ali k sv. Florijanu nad Šoštanjem.

Ugotovili smo, da je na obravnavanem ozemlju imelo romarski značaj kar dvanajst cerkva. Največ jih je bilo postavljenih oziroma je romarski status dobilo v 17. stoletju, torej v času katoliške obnove. To so cerkve na Belih Vodah, v Radegundi in Šmihelu, kjer so se ljudje začeli zbirati verjetno bolj spontano, cerkev v Rosuljah, kjer sta romanja verjetno spodbudili ustanovitev bratovščine sv. Jožefa in izpostavljena podoba tega svetnika, ter Marijina cerkev v Nazarjah, kjer je dal prvo kapelo postaviti škof Hren prav zato, da bi se razvilo češčenje. Le tri cerkve, Marijina v Solčavi, cerkev sv. Jošta v Rovtu ter sv. Lenarta pri Gornjem Gradu, so bile verjetno romarske že v visokem srednjem veku; v Solčavi so častili še ohranjen milostni Marijin kip iz 13. stoletja, pri drugih dveh cerkvah pa je morda kar kraj sam veljal za svetega, saj ne stojita v naselju, ampak na precej odročnem kraju. Marijina cerkev v Kokarjah je postala romarska leta 1453, ko so k njej prvič vodili votivne procesije, zatem pa so prešle v navado. Cerkev v Novi Štifti je tipična štiftarska cerkev iz sredine 16. stoletja, ki jo je zelo uspešno populariziral Tomaž Hren. Le dve cerkvi sta postali romarski v 18. stoletju oziroma v prvi četrtini tega stoletja: v Radmirju in Okonini. V obeh so načrtno izpostavili sliki popularnih svetnikov, s tem da je prva cerkev doživela bliskovit razvoj, druga pa ne.

Od dvanajstih romarskih cerkva jih je bilo kar pet na območju gornjegrajske župnije, tri na območju rečiške, dve na območju mozirske ter po ena na območju ljubenske in solčavske župnije. Ker za ostale štajerske župnije še nimamo natančnih topografskih študij, lahko podatke primerjamo le z gorenjskimi župnijami (brez dveh ljubljanskih), kjer je bila v župnijah po ena ali štiri romarske cerkve, odvisno od velikosti – gornjegrajska župnija torej izstopa. Dve gornjegrajski cerkvi pa izstopata tudi po velikosti: prvotna cerkev v Novi Štifti je v dolžino merila kar približno 32 m, cerkev v Radmirju, ki je tudi najmarkantnejša, pa 26 m. Nazarska cerkev je največja, saj skupaj z loretsko kapelo v dolžino meri kar 34 m. Marijina cerkev v Novi Štifti se lahko po obiskanosti primerja z najbolj obiskanimi Marijinimi cerkvami na Gorenjskem, kot so Šmarna gora, Blejski otok, Crngrob in Dobrova, ki so vse srednjeveškega izvora. Gotovo pa nobena cerkev, pri kateri bi se romanja začela v 18. stoletju, ni doživela takega obiska kot cerkev v Radmirju. Pomen romarskih cerkva na tem območju bo sicer mogoče ovrednotiti šele potem, ko bodo take študije izdelane tudi za druge župnije na slovenskem Štajerskem. Morda bi se izkazalo, da je bilo na tem območju nadpovprečno veliko pomembnih romarskih cerkva, ki so bile tudi nadpovprečno velike, čemur je morda botrovalo dejstvo, da so vse župnije pripadale ljubljanski škofiji.

Financiranje
Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0199 (Slovenska umetnost in umetnost Srednje Evrope in Jadrana), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Pri raziskavi za pripravo prispevka niso bili ustvarjeni ali analizirani nobeni novi raziskovalni podatki.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
Gornji Grad, Patronat, fasc. 12, Matrikula Sv. Jurij ob Taboru, 1744.
Gornji Grad, Patronat, fasc. 18, Matrikula Ljubno, 18. stoletje.

Gornji Grad, Patronat, fasc. 22, Matrikula Mozirje, 1762.
Gornji Grad, Patronat, fasc. 23, Matrikula Solčava, 1744.
Gornji Grad, Patronat, fasc. 25, Matrikula Motnik, 1704.
Gornji Grad, Patronat, fasc. 28, Matrikula Rečica, 1693.
Gornji Grad, Patronat, fasc. 35, Matrikula Razbor pri Slovenj Gradcu, 1726.
Gornji Grad, Patronat, fasc. 47, Matrikula Trbovlje, 1744.
Gornji Grad, Patronat, fasc. 48, Matrikula Vransko, 1744.
Gornji Grad, Patronat, fasc. 5, Matrikula Gornji Grad, 1732.
Gornji Grad, Patronat, fasc. 51, Matrikula Črna na Koroškem, 1694.
Gornji Grad, Patronat, fasc. 74, Matrikula Prebold, 1748.
ŠAL (Škofijski arhiv), Vizitacije (VIZ), 6, 7.
ŽA (Župnijski arhiv) Cerklje, Razne knjige, šk. 3, Matrikula Cerklje, 1668.
ŽA Dobovec, Razne knjige, šk. 1, Matrikula Dobovec, s.d.
ŽA Dolsko, Razne knjige, šk. 1, Matrikula Dolsko, s.d.
ŽA Kamnik, Razne knjige, šk. 4, Matrikula Kamnik, 1749.
ŽA Komenda, Razne knjige, šk. 1, Matrikula Komenda, 1734.
ŽA Krašnja, Razne knjige, Matrikula, 1744.
ŽA Mengeš, Razne knjige, šk. 2, Matrikula Mengeš, 1746.
ŽA Moravče, Razne knjige, šk. 10, Matrikula, 1802.
ŽA Selca, Razne knjige, šk. 4, Matrikula Selca, 1755.
ŽA Stara Loka, Razne knjige, fasc. 7, Matrikula Stara Loka, 1774.
ŽA Svibno, Razne knjige, šk. 1, Matrikula Svibno, 1746.
ŽA Šmartno v Tuhinju, Razne knjige, šk. 3, Matrikula Zgornji Tuhinj, 1746.
ŽA Vodice, Razne knjige, šk. 10, Matrikula Vodice, 1777.

LITERATURA

Ambrožič, Matjaž: Pregled predjožefinskih bratovščin na slovenskem Štajerskem. *Acta historiae artis Slovenica* 19, 2014, št. 1, str. 17–52.

Benedik, Metod: Iz protokolov ljubljanskih škofov. Protokol I., 128–53 za leta 1606–1611. *Acta ecclesiastica Sloveniae* 10, 1988, str. 7–160.

Cevc, Anica: Dela Johanna Lucasa Krackerja v Sloveniji. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v. 37, 2001, št. 1–2, str. 23–42.

Cevc, Emilijan: *Kiparstvo na Slovenskem med gotiko in barokom.* Ljubljana: Slovenska matica, 1981.

Cevc, Emilijan: Mojster Solčavske Marije. *Zbornik za umetnostno zgodovino,* n. v. III, 1955, str. 105–146.

Cevc, Emilijan: O Frančiškovih svetiščih in podobah na Slovenskem. *Frančišek Ksaver, Ignacijev prijatelj* (ur. Jože Kokalj). Ljubljana: Župnijski urad Dravlje, 1990, str. 131–183.

Dolinar, France Martin: Romanja kot oblika verskega turizma. *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov* (ur. Franc Rozman, Žarko Lazarević). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 32–36.

Drobci iz zgodovine župnije, *Župnija Ljubljana Šentvid. 900 let* (ur. Matej Zevnik, Lojze Uran, Andrej Mrak, Fanči Šarf, Tone Erman). Ljubljana: Župnijski urad Ljubljana-Šentvid, 1991, str. 34–40.

Friess, Edmund in Gugitz, Gustav: Die Franz Xaver-Wallfahrt zu Oberburg. Eine untersteirische Barockkultstätte und die raümliche Reichweite ihres Einflusses. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, XII, 61, 1958, str. 83–140.

Gugitz, Gustav: *Österreichs Gnadenstätten in Kult und Brauch, 4.* Wien: Hollinek, 1955.

Hajnšek, Odilo: *Marijine božje poti*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1971.

Höfler, Janez: *Srednjeveške freske v Sloveniji, 4. Vzhodna Slovenija*. Ljubljana: Družina, 2004.

Hoppe, Alfred: *Des Österreichers Wallfahrtsorte*. Wien: St. Norbertus-Verlag, 1913.

Kemperl, Metoda in Vidmar, Luka: *Barok na Slovenskem. Sakralni prostori*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2014.

Kemperl, Metoda: Božje poti Kamničanov v času baroka. *Kamniški zbornik*, XIV, 1998, str. 71–86.

Kemperl, Metoda: *Korpus poznobaročne sakralne arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2007.

Kemperl, Metoda: Načrti Johanna Schöbla za gradnjo nove romarske cerkve v Novi Štifti pri Gornjem Gradu. *Historia artis magistra. Amicorum discipulorumque munuscula Johanni Höfler septuagenario dicata* (ur. Renata Novak Klemenčič, Samo Štefanac). Ljubljana: Znanstvena založba FF UL, SUZD, 2012, str. 369–375.

Kemperl, Metoda: Paglovčeva matrikula iz leta 1752. *Paglovčev zbornik. Zbornik referatov s simpozija o Francu Mihaelu Paglovcu (1679–1759)* (ur. Marjeta Humar). Kamnik: Občina, 2001, str. 86–95.

Kemperl, Metoda: Podružnična cerkev Matere Božje na Rosuljah nad Ljubnim. *Leksikon cerkva na Slovenskem. Škofija Celje. Dekanija Gornji Grad* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2006, str. 47–51.

Kemperl, Metoda: Podružnična cerkev sv. Florijana v Florjanu pri Gornjem Gradu. *Leksikon cerkva na Slovenskem: Škofija Celje: Dekanija Gornji Grad* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2006, str. 36–38.

Kemperl, Metoda: Podružnična cerkev sv. Jakoba Starejšega v Okonini. *Leksikon cerkva na Slovenskem. Škofija Celje. Dekanija Gornji Grad* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2006, str. 106–109.

Kemperl, Metoda: Podružnična cerkev sv. Radegunde v Radegundi. *Leksikon cerkva na Slovenskem: Škofija Celje. Dekanija Gornji Grad* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2006, str. 148–150.

Kemperl, Metoda: *Romanja in romarske cerkve 17. in 18. stoletja na Slovenskem. Gorenjska z Ljubljano*. Ljubljana: Mohorjeva družba, 2011.

Kemperl, Metoda: Župnijska cerkev Marije Snežne v Solčavi. *Leksikon cerkva na Slovenskem: Škofija Celje: Dekanija Gornji Grad* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2006, str. 126–130.

Kemperl, Metoda: Župnijska cerkev sv. nadangela Mihaela. *Leksikon cerkva na Slovenskem. Škofija Celje. Dekanija Gornji Grad* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, 2006, str. 146–148.

Komelj, Ivan: *Gotska arhitektura na Slovenskem. Razvoj stavbnih členov in cerkvenega prostora.* Ljubljana: Slovenska matica, 1973.

Kovačič, Fran: *Zgodovina lavantinske škofije (1228–1928*). Maribor: Lavantinski kn. šk. ordinariat, 1928.

Kumer, Zmaga: *Lepa si, roža Marija. Zbirka slovenskih ljudskih pesmi o Mariji*. Celje 1988.

Lavrič, Ana: *Ljubljanska škofija v vizitacijah 17. stoletja: Vizitacije kot vir za umetnostno zgodovino.* Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013. DOI: https://doi.org/10.3986/9789612540203

Lavrič, Ana: Umetnostna dejavnost škofa Otona Friderika Buchheima v Ljubljanski škofiji. *Acta historiae artis Slovenica*, 9, 2004, 31–69.

Lavrič, Ana: *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti.* Ljubljana: SAZU, 1988.

Menaše, Lev: *Marija v slovenski umetnosti. Ikonologija slovenske marijanske umetnosti od začetkov do prve svetovne vojne*. Celje: Mohorjeva družba, 1994.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und Diözese Lavant, II. 2.: Das Dekanat Oberburg*. Marburg; Selbstverlag 1877.

Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und Diözese Lavant, V.: Das Dekanat Schallthal*. Graz: Selbstverlag, 1884.

Orožen, Janko: *Zgodovina Zagorja ob Savi I.* Zagorje ob Savi: Občinska konferenca SZDL, 1980.

Petrič, Franci: *Slovenske božje poti.* Ljubljana: Družina, 2008.

Poles, Rok in Gmajner Korošec, Marjana in Lalek, Nika: *Sakralna dediščina Šaleške doline*. Velenje: Pozoj, 1998.

Rozman, Ksenija: Katalog: Slikarstvo. *Umetnost XVII. stoletja na Slovenskem*, *I*. Ljubljana: Narodna galerija, 1969, str. 133–148.

Schweigert, Horst: Solčavska Marija. *Gotika v Sloveniji* (ur. Janez Höfler). Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 139, 140.

Stegenšek, Avguštin: *Dekanija Gornjegrajska*. Maribor: samozaložba, 1905 (Cerkveni spomeniki lavantinske škofije, 1).

Štrekelj, Karel: *Slovenske narodne pesmi*, *III.* Ljubljana 1902–1907.

Štukl, France: *Knjiga hiš v Škofji Loki III. Stara Loka in njene hiše.* Škofja Loka: Zgodovinski arhiv, 1996.

Volčič, Janez: *Življenje preblažene Device in Matere Marije in njenega prečistega ženina svetega Jožefa*. Celovec: Družba sv. Mohora, 1884–1891.

Volčjak, Jure: *Vizitacijski zapisniki kranjskih arhidiakonatov goriške nadškofije 1761–1771*, 6. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2023.

Vrišer, Sergej in Simoniti, Marjetica: *Radmirska cerkev. Radmirska zakladnica*. Maribor: Obzorja, 1979.

Vrišer, Sergej: *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1992.

Wlattnig, Robert: Maša sv. Erharda. *Gotika v Sloveniji* (ur. Janez Höfler). Ljubljana: Narodna galerija, 1995, str. 153–155.

Žakelj, Filip: *Zdrava Marija, milosti polna.* V Adroguéju (Argentina): Marijina kongregacija slovenskih bogoslovcev, 1960.

Žigon, Andreja: *Cerkveno stensko slikarstvo poznega 19. stoletja na Slovenskem*. Celje: Mohorjeva družba, 1982.

Žužek, Anton: *Marija zvezda v Novi Štifti*. Nova Štifta: Župnijski urad, 1981.

SUMMARY

Pilgrimages and Pilgrimage Churches in the Upper Savinja Valley during the Baroque Period

The article examines pilgrimages and pilgrimage processions that took place in pre-Josephinian parishes of the Upper Savinja Valley during the Baroque period. Drawing on registers and visitation records, the calendar of pilgrimage processions is presented, followed by a systematic discussion of all pilgrimage churches in the region. It was found that all parishes organised between four and up to fourteen pilgrimage processions annually in the period concerned. These were usually held to pilgrimage churches in neighbouring parishes, as there are many churches in the area that are important for pilgrims, e. g. in Nova Štifta, Nazarje, Solčava, Kokarje, and Radmirje. At least once a year, believers from almost all parishes set off in procession to more distant destinations in Upper Carnio-

la and Carinthia, in particular to Šmarna gora, Limbarska gora, Uršlja gora and Maria Saal. In the area in question twelve churches served as places of pilgrimage sites. Most of them were built in the seventeenth century, during the time of the Catholic estoration, or received their status as pilgrimage churches. Three probably already served as places of pilgrimage in the High Middle Ages, one became a pilgrimage church in the 15th century, one in the 16th century, and two in the 18th century. The parish of Gornji Grad stands out due to the number of pilgrimage churches and their significance. Further research into the pilgrimage processions in Styria could perhaps even reveal an unusually high number of important and above-average pilgrimage churches in this area, possibly due to the fact that all the parishes belong to the Diocese of Ljubljana.

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.09
CC BY-SA

Lilijana Urlep*

Škof Anton Martin Slomšek in župnija Mozirje

Stiki škofa Slomška z Mozirjem po gradivu Nadškofijskega arhiva Maribor

IZVLEČEK

V članku so na osnovi arhivskega gradiva iz Nadškofijskega arhiva Maribor prikazani stiki lavantinskega knezoškofa Antona Martina Slomška z župnijo Mozirje. Slomšek je Mozirje prvič obiskal leta 1833, torej še preden je leta 1846 postal lavantinski knezoškof. Kot škof je v župniji Mozirje opravil tri kanonične vizitacije (1848, 1854 in 1861), ob zadnji je posvetil podružnično cerkev sv. Miklavža v Ljubiji. Poleg tega je z mozirsko župnijo vzdrževal številne stike, ki jih lahko spremljamo po uradni korespondenci med župnijo in škofijskim ordinariatom. Uradna korespondenca se nanaša na finančne in personalne zadeve župnije, šolstvo, pastoralno življenje in skrb za sakralne objekte. Na podobne zadeve naletimo tudi pri drugih župnijah. Nekoliko izstopata le prizadevanje Mozirjanov za vrnitev beneficija, ki je bil v času jožefinskih cerkvenih reform prenesen v Šmihel nad Mozirjem, in poročilo o uboju, ki se je zgodil leta 1855.

KLJUČNE BESEDE

Cerkvena zgodovina, župnija Mozirje, Mozirje, škof Slomšek, versko življenje, 19. stoletje

ABSTRACT

ANTON MARTIN SLOMŠEK AND THE PARISH OF MOZIRJE. BISHOP SLOMŠEK'S CONTACTS WITH MOZIRJE ACCORDING TO MATERIAL FROM THE ARCHDIOCESAN ARCHIVES IN MARIBOR

Drawing on archival material from the Maribor Archdiocesan Archives, the article discusses the dealings that Anton Martin Slomšek, Bishop of Lavant, had with the parish of Mozirje. Slomšek made his first visit to Mozirje in 1833, long before he became Prince-Bishop of Lavant in 1846. During his tenure as bishop, he made three canonical visitations to the parish (in the years 1848, 1854, and 1861); during the last one, he consecrated the filial Church of St. Nicholas at Ljubija. He also maintained many contacts with the parish of Mozirje that may be traced through the official correspondence between the parish and the diocesan ordinariate. The official correspondence concerns the financial and personal matters of the parish, as well as education, pastoral life, and care for sacral buildings. Similar issues were also addressed by other parishes. Somewhat more prominent were the endeavours of Mozirje's inhabitants to re-establish the benefice, which had been transferred to Šmihel nad Mozirjem as part of the Josephinian church reforms, and a report on a manslaughter committed in 1855.

KEY WORDS

Church history, parish of Mozirje, Mozirje, Bishop Slomšek, religious life, nineteenth century

* mag., arhivska svetovalka, Nadškofijski arhiv Maribor, Slovenija, lilijana.urlep@nadskofija-maribor.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3486-909X

UVOD

Kot zelo dejaven duhovnik in škof je Anton Martin Slomšek (1800–1862, lavantinski škof 1846–1862) zelo dobro poznal župnije in kraje, ki so spadali pod lavantinsko (kasneje mariborsko-lavantinsko) škofijo. Pot ga je večkrat zanesla tudi v Zgornjo Savinjsko dolino, med drugim je nekajkrat obiskal župnijo Mozirje.

Župnija Mozirje je nastala na področju gornjegrajske pražupnije. Cerkev oziroma kapela sv. Jurija se omenja že leta 1241,[1] pol stoletja kasneje, leta 1291, pa prvič tudi župnik.[2] Prvotno je skupaj s celotno gornjegrajsko pražupnijo oziroma kasnejšo dekanijo spadala pod oglejski patriarhat, nato pa od ustanovitve ljubljanske škofije leta 1461 do jožefinskih cerkvenih reform pod ljubljansko škofijo. Med jožefinskim preoblikovanjem notranjeavstrijskih škofij je župnija v letih 1786/1789 prišla pod lavantinsko škofijo.

Na območju prvotne mozirske župnije so med jožefinskim preoblikovanjem župnij nastale dušnopastirske postojanke (kasnejše župnije) Šmihel nad Mozirjem, Bele Vode in deloma Nazarje.[3] Medtem ko so župnije Mozirje, Nazarje in Šmihel pri Mozirju ostale povezane z dekanijo Gornji Grad, so Bele Vode leta 1833 prišle pod dekanijo Škale.[4] V 19. stoletju (načeloma vse do druge svetovne vojne) je bila mozirska župnija pod patronatom ljubljanskega škofa kot lastnika gospostva Gornji Grad. Obsegala je naselja: Brezje, Brdo, Krnice, Sela, Štrucljev Vrh, Ljubija, Gneč, Preseka, Soteska, Prečna, Lepa Njiva, Mozirje, Radegunda, Globoko, Jazbine, Trnavče in Žekovec.[5] Poleg župnijske cerkve sv. Jurija so k župniji spadale še podružnice Matere Božje in sv. Roka v Brezju, Matere Božje v Lepi Njivi in sv. Miklavža (prej Ruperta in Ožbalta) v Ljubiji, poleg tega pa še pokopališka kapela sv. Štefana na Oljniku. Do novih upravnih sprememb je prišlo leta 2006, ko je župnija Mozirje prišla pod takrat ustanovljeno škofijo Celje. Ozemlje župnije je tudi po tem letu ostalo nespremenjeno.

V članku so na podlagi arhivskega gradiva iz Nadškofijskega arhiva Maribor prikazani stiki Antona Martina Slomška z župnijo Mozirje, torej z duhovniki in verniki, pred in po njegovem imenovanju za lavantinskega škofa. Za raziskovanje je bilo uporabljeno gradivo iz Slomškove zapuščine, uradna korespondenca med župnijo in škofijskim ordinariatom, protokoli škofijske pisarne, šolski protokoli in gradivo, nastalo ob kanoničnih vizitacijah. V vsebinskem pogledu je bilo mogoče pričakovati, da se bo gradivo nanašalo predvsem na finančne in personalne zadeve župnije, versko življenje in pastoralne prakse, gradnje in obnove sakralnih objektov ter na urejanje notranje oziroma liturgične opreme.

SLOMŠKOVI STIKI Z MOZIRJEM PRED NASTOPOM ŠKOFOVSKE SLUŽBE

Slomšek je Mozirje najverjetneje prvič obiskal leta 1833, ko je bil spiritual v celovškem bogoslovnem semenišču. Kot spiritual (1829–1838) se je med počitnicami večkrat podal na počitniška ali študijska potovanja, na katerih se je želel seznaniti z življenjem in študijskim redom v drugih bogoslovnih semeniščih, ob tem pa je obiskal različne kraje, župnije in romarska svetišča. Na poti si je ogledal razne kraje in obnavljal ali vzpostavljal znanstva s številnimi ljudmi. Pot ga je vodila predvsem po današnjih slovenskih in avstrijskih deželah, obiskal pa je tudi Hrvaško. O svojih počitniških potovanjih je pisal potopise ali dnevnike, ki so sedaj v Slomškovi zapuščini v Nadškofijskem arhivu Maribor.[6]

Leta 1833 ga je pot zanesla od Celovca do Salzburga, iz Salzburga do Linza in Dunaja, od Dunaja v Gradec in iz Gradca v Maribor in Celje, od koder se je odpravil v Solčavo in od tam nazaj v Celovec. Na odseku od Celja do Solčave ga je pot iz Vojnika in Nove Cerkve vodila v Dobrno in Šoštanj, od koder se je peš odpravil v Mozirje, ki ga je obiskal 25. septembra. V Mozirju je prenočil pri župniku Antonu Sayringerju (tudi Sairinger ali Seiringer, umrl leta 1837 v Mozirju). Naslednji dan, 26. septembra, si je ogledal šolsko poslopje, ki ga je ocenil kot pravo palačo, nato pa sta skupaj z župnikom odšla na romanje v Nazarje,[7] ki mu je Slomšek kot božjepotnemu središču namenil več pozornosti kot Mozirju. Ob Slomškovem obisku je v Mozirju že četrt stoletja, od leta 1808, služboval Sayringer, kaplan pa je bil Jakob Paltauf (1802–1880), kasneje župnik v Razborju pod Lisco. Župnija je štela približno 1454 duš.[8] Kot začasni učitelj je v šoli od leta 1832 poučeval Anton Leischitz, ki je bil leta 1834 imenovan za stalnega

1 Orožen, *Das Bisthum*, II, str. 197; Kovačič, *Zgodovina*, str. 104; NŠAM, Popis cerkva, D VIII – Gornji Grad, župnija Mozirje, c. leta 1957, str. 1.
2 Höfler, *O prvih cerkvah*, str. 348.
3 Kovačič, *Zgodovina*, str. 104, 346.
4 Orožen, *Das Bisthum*, II, str. 505.
5 NŠAM, Popis cerkva, D VIII – Gornji Grad, Župnija Mozirje, 1957, str. 1.
6 NŠAM, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, VIII – potopisi.
7 NŠAM, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, VIII – potopisi, 1833, zapis za 25. in 26. september; Kovačič, *Služabnik božji*, I, str. 102.
8 *Schematismus des Bisthum Lavanter Kirchensprengels mit Anfang des Militär-Jahres 1833*, Klagenfurt, str. 35.

učitelja.[9] Šolsko stavbo, ki jo je omenil Slomšek, je zgradil župnik Sayringer ob pomoči kaplana Paltaufa. Leta 1833 so podrli skromno kočo in staro kaplanijo ter postavili novo dvonadstropno stavbo, v kateri je našla prostor tudi šola, ki je na istem mestu delovala skoraj do konca stoletja.[10]

Med obiskom Mozirja in okolice se je Slomšek srečal z v Mozirju rojenim duhovnikom Jožefom Lipoldom (1786–1855), župnikom v bližnji Rečici, ki ga je v svojem potopisu opisal kot slavnega pesnika »ex Improviso«.[11] Ob obisku je Lipold Slomšku takoj pokazal veliki zvezek ali foliant s pesmimi, ki mu jih je deloma prebral in deloma zapel. Pri tem je nekoliko zabavljal čez Ljubljančane, ker so mu zavrnili izdajo pesniške zbirke, ki jo je poslal neposredno škofu Antonu Alojziju Wolfu (1782–1859, ljubljanski škof 1824–1859). Po obedu je še naprej razpravljal o svojih pesmih, nekatere so bile celo nekoliko neotesane in grobe.[12] Lipold in Slomšek sta po obisku ohranila stike, Slomšek je kasneje nekaj Lipoldovih pesmi (v malo predelani obliki) objavil v drugi izdaji Ahaclovih pesmi leta 1838 in kasneje v Drobtinicah.[13]

SLOMŠKOVI STIKI Z MOZIRJEM V ČASU ŠKOFOVSKE SLUŽBE

Ko je Slomšek leta 1846 postal lavantinski knezoškof, je imel po uradni dolžnosti kar nekaj opravkov oziroma stikov z Mozirjem in Mozirjani. Sam oziroma skupaj s sodelavci na ordinariatu je redno odločal ali bil seznanjen z različnimi zadevami, ki so se nanašale na župnijo. Stiki so segali od uradne korespondence do obiskov ob kanoničnih vizitacijah in birmovanjih. Šlo je predvsem za personalne, šolske in finančne zadeve, pastoralo in versko življenje ter vzdrževanje cerkvenih objektov in njihovo opremo. Vse to dopolnjujejo in zaokrožajo vizitacijska poročila in zapiski. V vsebinskem pogledu je uradna korespondenca dokaj običajna, podobne ali celo enake vsebine lahko pričakujemo tudi pri drugih župnijah, nekoliko pa izstopata poročilo župnika Ignacija Orožna (1819–1900) o uboju, ki se je zgodil leta 1855, in prizadevanje za vrnitev t. i. mozirskega beneficija iz Šmihela nad Mozirjem v Mozirje.

Personalne zadeve

V Slomškovem času so v Mozirju župnikovali župniki Franc Druškovič/Družkovič (1841–1848), Jurij Stepišnik (1848–1854) in Ignacij Orožen (1854–1865), znani cerkveni zgodovinar. Kot kaplani so se zvrstili Jožef Gospodarič (1845–1850), Štefan Vnuk (1850–1851), Jakob Vošnjak (1851–1854), Jožef Pečnik (1854–1856), Janez Zeller (1856–1859), Jožef Toporišič (1859–1860) in Janez Košar (1860–1866).[14] Število duš se je v času Slomškovega škofovanja gibalo med 1700 in 1800.[15]

Župnik Jurij Stepišnik (1809–1862) je aprila 1854 odšel na Vransko. V današnjem času bi njegovega naslednika prosto imenoval lavantinski (danes celjski) škof kot škof ordinarij, vendar je bil takrat postopek imenovanja novega župnika zaradi patronatnih pravic drugačen. Po Stepišnikovem odhodu je 1. maja 1854 lavantinski ordinariat objavil razpis za župnijo, ki je bila pod patronatom ljubljanskega škofa kot lastnika gospostva Gornji Grad, kot je bilo že omenjeno.[16] Na razpis se je prijavilo devet kandidatov, o čemer je lavantinski ordinariat 20. julija 1848 obvestil ljubljanski ordinariat: Janez Štuler, provizor v Mozirju, Ignacij Orožen, vikar v Celju, Andrej Lenarčič, župnik v Djekšah na Koroškem, Andrej Sirk, župnik pri Sv. Florijanu ob Boču, Jožef Pirkmayer, župnik na Gornji Polskavi, Mihael Lapuh, župnik pri Sv. Rupertu nad Laškim, Valentin Orožen, upravitelj v Selah pri Slovenj Gradcu, Franc Mikuš, kaplan v Novi Cerkvi, in Franz Silly, kaplan v Črni na Koroškem.[17] Ljubljanski škof je kot patron za novega župnika 25. julija 1854 lavantinskemu škofu v potrditev predlagal oziroma prezentiral Ignacija Orožna.[18] Pri imenovanju je imelo besedo tudi deželno namestništvo v Gradcu, ki je Orožnu potrdilo oziroma odobrilo 80 goldinarjev podpore. Isti znesek so uživali že njegovi predhodniki.[19] Zadnji korak pri umestitvi za župnika je bila instalacija ali umestitev, ki jo je opravil gornjegrajski dekan Franc Brunner (1805–1879) 24. septembra 1854. Brunner je Orožna, ki je ob umestitvi podpisal

9 NŠAM, Šematizmi lavantinske škofije; NŠAM, Škofijski šolski protokoli, protokol za leto 1832 in 1834.
10 Videčnik, *Podobe*, str. 20–21.
11 NŠAM, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, VIII – potopisi, potopis iz leta 1833, zapis za 26. september.
12 Prav tam; Kovačič, *Služabnik božji*, 1, str. 102–103; Glazer, *Lipold, Jožef (1786–1855)* (http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi332541/#slovenski-biografski-leksikon).
13 Glazer, *Lipold, Jožef (1786–1855) (*http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi332541/#slovenski-biografski-leksikon, datum dostopa: 31. 7. 2025).
14 NŠAM, Dekanijski šematizmi, šk. 1, Alte Dekanate, D VIII – Gornji Grad, seznam za Mozirje.
15 NŠAM, Šematizmi lavantinske škofije.
16 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 10, št. 814/1848.
17 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 10, št. 1297/1854.
18 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 10, št. 1348/1854.
19 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 10, št. 1881/1854.

prisego zvestobe in izjavo o veroizpovedi, slovesno predstavil župnijski srenji.[20] Umestitve so se poleg duhovnikov udeležili tudi svetni gostje.[21]

Že omenjeni Jurij Stepišnik je mozirsko župnijo nastopil leta 1848. Vendar je bil postopek nekoliko drugačen kot pri Orožnu. Franc Druškovič, župnik v Mozirju do leta 1848 (natančno, do 29. novembra), in Stepišnik, takrat župnik v Slovenski Bistrici, sta namreč zamenjala župniji oziroma nadarbini, kar je 28. avgusta 1848 potrdil tudi ljubljanski škof Wolf v vlogi župnijskega patrona, potem ko ga je o tem obvestil lavantinski škofijski ordinariat.[22] Stepišnik je župnijo Mozirje prevzel 10. decembra.[23]

Ker je bila mozirska župnija v Slomškovem času (in še vse do druge svetovne vojne) pod patronatom ljubljanskega škofa, sta pri imenovanju župnika sodelovala lavantinski in ljubljanski škof.[24] Podobno je veljalo za vse župnije v gornjegrajski dekaniji (Gornji Grad, Radmirje, Luče, Solčava, Rečica, Ljubno, Nova Štifta), z izjemo Šmartna ob Dreti, Šmihela nad Mozirjem in Nazarij, ki so bile pod patronatom verskega sklada. Drugače pa je bilo s kaplani, ki jih je prosto imenoval lavantinski škof.

Finančne zadeve in skrb za sakralne objekte

V uradni korespondenci pomembno mesto zavzemajo tudi dopisi finančne narave. Gre predvsem za dopisovanje o cerkvenih in interkalarnih računih, prihodkih duhovnikov in kaplanov ter mašnih in sorodnih ustanov v župnijski in podružničnih cerkvah. Celoten postopek glede ustanove je bil navadno dolgotrajen, saj se je lahko vlekel več let. Tudi v Slomškovem času je v Mozirju nastalo nekaj ustanov v župnijski in podružničnih cerkvah.[25]

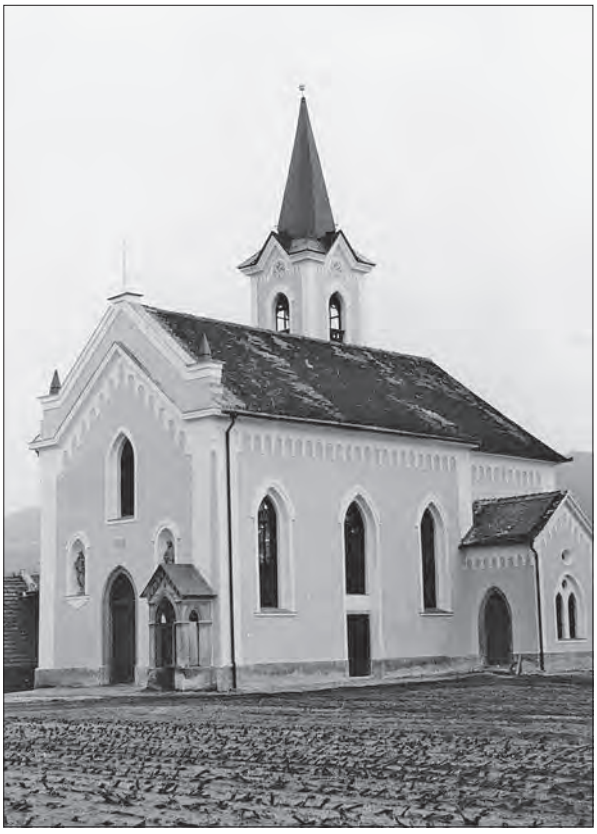
Uradna korespondenca kaže in potrjuje skrb Mozirjanov za sakralne in druge župnijske objekte. V času Slomškovega škofovanja so bile v ospredju predvsem podružnične cerkve in pokopališče.

V letih 1854 in 1855 so v župniji poskrbeli za liturgično opremo v podružnični cerkvi Matere Božje na Lepi Njivi: nabavili so dva nova stranska oltarja in prižnico ter pozlatili glavni oltar. Župnik Orožen je 15. maja 1855 ordinariat zaprosil za dovoljenje, da dekan Brunner blagoslovi oltarja, ki sta bila že opremljena z relikvijami, in prižnico. Na podlagi dovoljenja z dne 19. maja je dekan oltarja in prižnico slovesno blagoslovil 28. maja.[26] Oltarja je izdelal mozirski kipar Andrej Cesar.[27] V tem času je bil izdelan tudi nov tabernakelj za glavni oltar.[28]

Podobno je bilo leta 1854 pri podružnični cerkvi Matere Božje in sv. Roka v Brezju. Septembra je dekan Brunner blagoslovil oltarje v cerkvi, o čemer se je ohranil zapis v protokolu oziroma delovodniku škofijske pisarne.[29] Tega leta je domačin Janez Vavher izdelal stranski oltar sv. Jošta,[30] poleg tega pa so bili osveženi tudi glavni oltar, stranski oltar sv. Roka in prižnica.[31] Leta 1857 so postavili še zakristijo.[32] V obeh navedenih podružničnih cerkvah so poskrbeli za ustrezno notranjo ali liturgično opremo.

Še obsežnejših del so se lotili leta 1858, ko so namesto stare cerkve sv. Ožbalta v Ljubiji postavili novo cerkev sv. Miklavža. 18. februarja 1858 je Orožen na ordinariat naslovil prošnjo, da bi podrli staro cerkev sv. Ožbalta in namesto nje postavili novo.[33] V prošnji je navedel okoliščine in razloge za novo cerkev. Potem ko so bile obnovljene župnijska in obe podružnični cerkvi v Brezju in Lepi Njivi, je – tako Orožen – sedaj čas, da poskrbimo še za cerkev sv. Ožbalta. Sama stavba ni lepa, za povrh pa je še na pol premajhna. Prenova zaradi bližine Savinje ni mogoča, zato je treba obstoječo cerkev podreti in postaviti novo stavbo v smeri jugovzhod–severozahod (prej vzhod–zahod). Ob tem je dodal, da za gradnjo že obstaja gradbeni fond, poleg tega pa so ljudje že pripravi-

20 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 10, št. 1782/1854.
21 Videčnik, *Iz mojih zapisov*, str. 92.
22 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 10, št. 1680/1848. Ker je bila Slovenska Bistrica pod patronatom gospostva Studenice, je moral menjavo odobriti tudi lastnik Studenic Alojz Sparovitz (NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 10, št. 2079/1848).
23 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 10, št. 452/1849.
24 Ljubljanski škof kot lastnik Gornjega Grada je bil do druge svetovne vojne tudi patron nad župnijami, ki so do jožefinskih reform spadale pod ljubljansko škofijo (večina starejših oziroma predjožefinskih župnij v dekanijah Kozje, Braslovče, Škale in deloma Žalec). Ljubljanski škofiji je pripadal še patronat nad nekaterimi župnijami v dekaniji Stari trg (NŠAM, Šematizmi lavantinske škofije).
25 NŠAM, Škofijska pisarna, F 101 – mašne ustanove v celjskem okrožju, D VIII – Gornji Grad; Maček, *Mašne in svetne ustanove*, str. 331–333.
26 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, št. 963/1855.
27 *Leksikon cerkva*, V, str. 71.
28 Orožen, *Das Bisthum*, II, str. 211.
29 NŠAM, Protokoli škofijske pisarne, protokol za leto 1854, št. 1659 in 1744.
30 Stegenšek, *Dekanija gornjegrajska*, str. 94; *Leksikon cerkva*, V, str. 69.
31 Orožen, *Das Bisthum*, II, str. 209.
32 Orožen, *Das Bisthum*, II, str. 209.
33 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, št. 370/1858.

Cerkev sv. Miklavža v Ljubiji (hrani Nadškofijski arhiv Maribor).

li material za gradnjo.[34] Ordinariat se je s prošnjo strinjal in 24. februarja izdal dovoljenje za gradnjo. Cerkev sv. Ožbalta (tudi sv. Ruperta) je bila v osnovi srednjeveška. Težave so se začele leta 1852, ko je narasla reka Savinja začela spodjedati breg oziroma ogrožati temelje cerkve, zaradi česar so morali cerkev zapreti. Novo stavbo so postavili v letih 1858–1861.[35]

Že pred tem so poskrbeli za pokopališče. Pokopališče na Oljniku, ki so ga vzpostavili v letih 1835–1837, so leta 1848 povečali. 6. avgusta je župnik Druškovič zaprosil za blagoslovitev pokopališča, kar je dekan Brunner opravil 3. septembra.[36] Enajst let kasneje, leta 1859, so škofijski ordinariat zaprosili za posvečen portatile oziroma prenosni oltarček, na katerem so smeli maševati, za pokopališko cerkev oziroma kapelo sv. Štefana, ki je bila pred tem tudi restavrirana.[37]

Navedena korespondenca potrjuje, da so v času Slomškovega škofovanja v Mozirju skrbeli za liturgično opremo v obeh Marijinih podružničnih cerkvah in v pokopališki kapeli. Poleg tega so postavili novo cerkev sv. Miklavža. Tozadevna korespondenca je zelo zanimiva, vendar je treba poudariti, da je bil pri tem v ospredju liturgični in ne zgodovinski ali umetnostnozgodovinski vidik. Ko so postavili nov oltar, je bila v ospredju želja, da bi bil izdelan in opremljen v skladu z liturgičnimi predpisi in da bi lahko na njem maševali. Maševati so smeli samo na posvečenem oltarju, ki je bil opremljen z relikvijami. Če oltar ni bil posvečen ali pa je glede tega obstajal dvom, so morali priskrbeti prenosne oltarje ali portatile.

Drobci iz pastoralnega življenja

Poleg rednega pastoralnega dela so v Mozirju leta 1859 organizirali ljudski misijon. Ljudski misijoni so sredi 19. stoletja postali zelo priljubljeno sredstvo za poglobitev vere in poživitev verskega življenja. Tudi Slomšek je močno spodbujal in pospeševal njihovo organiziranje.[38] Misijon je v Mozirju potekal od 13. do 25. marca 1859. Segel je preko župnijskih meja: namenjen ni bil samo župljanom župnije Mozirje, ampak tudi vernikom iz Šmihela nad Mozirjem. Ljudje so radi sodelovali, se udeleževali pobožnosti ter prisluhnili pridigam in nagovorom. Prav tako so v velikem številu opravili zakrament svete spovedi. Vsega skupaj je bilo razdeljenih kar 2000 obhajil,[39] pri čemer je takrat v mozirski župniji živelo približno 1739 duš.[40] Ker v tem času redno prejemanje obhajila ni bilo običajno, lahko sklepamo, da se je misijona udeležila večina župljanov obeh pastoralnih enot.

Poleg tega so se v Mozirju ukvarjali še z eno zadevo, ki je koreninila v jožefinskih cerkvenih reformah in se je nanašala tudi na kuracijo Šmihel nad Mozirjem. Šlo je za t. i. mozirski beneficij oziroma za vrnitev beneficija iz Šmihela v Mozirje. Zadevo so sprožili župljani sami, reševanje prošnje pa je bilo v rokah civilnih oblasti.

Omenjeni beneficij je nastal leta 1775. Ustanovni kapital v vrednosti 4200 goldinarjev so prispevali Mozirjani Gašper Marčinko, Janez Tevž in njegova žena Marija, Marija Hrašan, Marjeta Sagoničnik/Zagoničnik, Benedikt Kolovratnik, Lovrenc Šimon in Marko Goličnik. Beneficij je bil namenjen za vzdrževanje drugega kaplana, ki bi ob nedeljah in praznikih maševal pri po-

34 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, št. 370/1858.

35 Stegenšek, *Dekanija gornjegrajska*, str. 90; *Leksikon cerkva*, V, str. 72; Orožen, *Das Bisthum*, II, str. 205.

36 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 10, št. 1560/1848 in 1734/1848.

37 NŠAM, Župnijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, št. 12127/1859 in 1410/1859.

38 O Slomškovi tozadevni dejavnosti gl. NŠAM, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XVI – ljudski misijoni.

39 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, št. 682/1859.

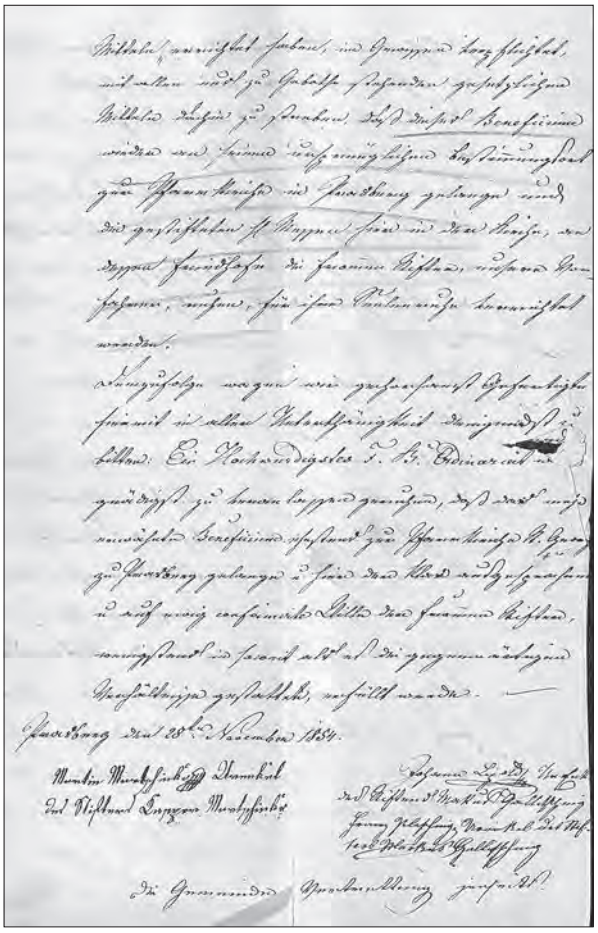
40 *Schematismus des Bisthumes Lavant. Mit Anfang des Kirchen-Jahres 1859*, str. 41.

družnicah, da ljudje ne bi ostali brez svete maše. Kaplan oziroma beneficiat je moral za ustanovitelje redno brati svete maše, sredstva za to pa bi dobival iz obresti kapitala. Ljubljanski škof kot ordinarij je ustanovitev beneficija potrdil 2. maja 1775. Enajst let pozneje, 30. junija 1786, je bil beneficij po odredbi civilnih oblasti prenesen na takrat novoustanovljeno lokalijo v Šmihelu. Od leta 1812 je bil dejansko v posesti in uživanju kurata v Šmihelu.[41]

28. novembra 1854 so Mozirjani na lavantinski škofijski ordinariat naslovili prošnjo, naj se beneficij prenese nazaj v Mozirje oziroma k župnijski cerkvi sv. Jurija, da se bodo lahko maše za ustanovitelje brale v Mozirju. Prošnjo so skupaj podpisali potomci ali sorodniki ustanoviteljev beneficija in občinsko predstojništvo.[42] V ozadju prošnje je bila želja, da bi se maše za ustanovitelje brale v domači župnijski cerkvi.

Sledilo je uradno odločanje o zadevi, ki se je vleklo do leta 1858. Ker je beneficij nastal v času, ko je bilo Mozirje pod ljubljansko škofijo, je bil v korespondenco vključen tudi ljubljanski škof Anton Alojzij Wolf, ki je v dopisu z dne 14. februarja 1856 potrdil oziroma obrazložil (zgoraj omenjeno) zgodovino beneficija.[43]

Kot pri prenosu so tudi pri prošnji glavno besedo imele civilne oblasti oziroma ministrstvo za uk in bogočastje, ki je 24. avgusta 1858 prošnjo zavrnilo, o čemer je deželno namestništvo v Gradcu 1. septembra 1858 obvestilo lavantinski škofijski ordinariat.[44] V dopisu so najprej opisali ustanovitev beneficija v smislu drugega kaplanskega mesta v župnijski cerkvi sv. Jurija in našteli dolžnosti beneficiata: opravljanje maš pri podružnicah in branje maš za ustanovitelje. Pri tem so poudarili, da so nekdanje podružnice sedaj samostojne kuracije (mišljena je bila šmihelska) in da se bogoslužje, vključno z mašami za pokojne ustanovitelje, sedaj opravlja v cerkvi v Šmihelu. Ministrstvo je prošnjo zavrnilo z utemeljitvijo, da je beneficij že od leta 1812 v dejanski posesti kurata v Šmihelu in da so verniki iz Mozirja prošnjo za vrnitev vložili šele leta 1854, torej več kot 40 let po dejanskem prenosu beneficija. Ob tem so opozorili še na dejstvo, da dohodki iz benefi-

Prošnja Mozirjanov za vrnitev t. i. mozirskega beneficija, ki je bil prenesen v Šmihel nad Mozirjem (NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, 303/1855, 28. 11. 1854).

cija ne dovoljujejo vzdrževanja še enega kaplana v Mozirju.[45] Pri odločitvi ministrstva je bila v ospredju realna posest beneficija, Mozirjani pa so s prošnjo zelo zamujali. S tem je bila zadeva zaključena.

Kanonične vizitacije in birmovanja

Kot lavantinski škof je Slomšek župnijo Mozirje prvič vizitiral 3. oktobra 1848, sredi revolucionarnega vrenja. Ob obisku je sestavil vizitacijski zapisnik, ki poleg drugega ponuja zanimiv vpogled v zgodovino šolstva v kraju. Po prihodu je najprej opravil šolsko vizitacijo, pri kateri je imel na začetku neki deček nagovor v nemščini, na koncu pa deklica v slovenščini. V vizitacijskem zapisniku je pohvalil znanje otrok iz krščanskega nauka in branja, nekoliko slabše je bilo pri računanju. Pri pomanjkljivostih je izpostavil slabe odnose ali napetosti med duhovniki in učiteljem Antonom Leinschitzem, ki naj bi nastali po uči-

41 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, dopisovanje glede vrnitve mozirskega beneficija iz Šmihela v Mozirje; Orožen, *Das Bisthum*, II, str. 216–218 in 245.

42 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, št. 303/1855.

43 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, št. 301/1856.

44 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, št. 1689/1858.

45 Prav tam.

teljevi krivdi. Te napetosti niso bile najbolj spodbudne za napredek pri pouku.[46]

Pri cerkveni vizitaciji škof vizitator ni opazil ali izpostavil ničesar posebnega. Župnijsko cerkev je ocenil kot lepo in primerno opremljeno, pri čemer je omenil ciborij, ki ga je treba pozlatiti.[47] Ugajalo mu je tudi, da so bili verniki zadovoljni z duhovščino. Z izjemo napetosti v šoli je bil Slomšek s stanjem v župniji kar zadovoljen, istega mišljenja pa je bil tudi župnik Druškovič, ki je pred vizitacijo sestavil promemorijo, v kateri je stanje v župniji ocenil zelo pozitivno.[48] Po njegovem se Mozirje lahko šteje med najboljše občine oziroma župnije. Med težavami je izpostavil predvsem šolske zadeve. Kot pozitivno je ocenil dejstvo, da se je število otrok, ki obiskujejo redno šolo, od leta 1841 z 52 dvignilo na 110–120 (število se je torej podvojilo), kar je bilo povezano predvsem z določitvijo šolskih okolišev, po drugi strani pa se je pritožil čez učitelja, češ da je neznosen in neotesan. Učiteljevo obnašanje naj bi vplivalo na šolski pouk in posledično na znanje otrok. K lepšemu obnašanju ga je v preteklosti pozival tudi škofijski ordinariat.[49] To poročilo je skupaj s predhodno korespondenco verjetno vplivalo na Slomškovo oceno, ki jo je podal v zgoraj omenjenem zapisniku. Leinschitz je sicer ostal v Mozirju do leta 1853, ko je po več kot dvajsetih letih službovanja službeno mesto zamenjal z oplotniškim učiteljem Jožefom Praunseisom.[50] Umrl je 9. marca 1853 v Oplotnici v starosti 53 let.[51]

Po letu 1848 je Slomšek mozirsko župnijo ponovno vizitiral čez šest let, 10. avgusta 1854. V rešitvi vizitacije, ki jo je sestavil 24. avgusta, je pohvalil čistočo in red oziroma urejenost župnijske cerkve.[52] Pri urejenosti je mišljena predvsem ustrezna ureditev oziroma oprema v cerkvi v skladu z liturgičnimi predpisi. Dodatno je duhovnikom priporočil, naj podpirajo šolo.[53] Takratni učitelj je bil že omenjeni Jožef Preinseis, ki je službeno mesto v Mozirju nastopil leta 1853.

Če sta vizitaciji leta 1848 in 1854 minili brez posebnosti, lahko vizitacijo leta 1861 izpostavimo kot posebno. Ob vizitaciji je Slomšek posvetil novozgrajeno cerkev sv. Miklavža v Ljubiji, za kar je župnik Orožen predhodno zaprosil 16. aprila 1861.[54] Cerkev je bila do takrat že opremljena z glavnim oltarjem in prižnico. Da bi cerkev ustrezno posvetili, je zaprosil za relikvije.[55] Glavni oltar je (podobno kot pri cerkvi matere Božje v lepi Njivi) izdelal domačin Andrej Cesar, kipe pa Johann Gaßner in Ivan Zajec.[56] Slomšek je cerkev posvetil 27. junija. Kot poroča Orožen, je Slomšek cerkev posvetil ob asistenci 25 duhovnikov, po končani posvetitvi pa je zakrament svete birme podelil birmancem iz Šmihela, pri katerih je vizitacija sicer izostala.[57] Ta dogodek, skupaj z misijonom iz leta 1859, kaže, da so se ohranile nekatere vezi s Šmihelom, ki je prej spadal pod Mozirje.

Podobno kot pri predhodni vizitaciji je Slomšek leta 1861 pohvalil red v vodenju župnije in urejenost v cerkvi, nekoliko manj pa je bil zadovoljen s stanjem pokopališča na Oljniku, za katerega je predlagal, da se postavi pokopališki zid ali pa se pokopališče prestavi na drugo lokacijo.[58]

Iz gradiva, ki je nastalo ob Slomškovih vizitacijah, je mogoče povzeti, da je bilo stanje v župniji načeloma urejeno in da je bil tudi Slomšek dokaj zadovoljen z razmerami. Posebnosti ni opazil, načeloma pa je bil zadovoljen z urejenostjo župnijske cerkve.

In na koncu še uboj in cerkvene kazni

Mirno življenje v Mozirju je pretresel uboj, ki se je zgodil 26. decembra 1855. Župnik Ignacij Orožen je 11. januarja 1856 sestavil izčrpno poročilo, v katerem je dogodek podrobno opisal in hkrati ordinariat zaprosil za nasvet za prepreče-

46 NŠAM, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXIV-A – kanonične vizitacije, vizitacija dekanije Gornji Grad leta 1848, poročilo za župnijo Mozirje.

47 Prav tam.

48 NŠAM, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXIV-A – kanonične vizitacije, vizitacija dekanije Gornji Grad leta 1848, promemorija o stanju v župniji Mozirje z dne 29. september 1848.

49 Prav tam. Napetosti med župnikom in učiteljem so se kazale predvsem v letih 1847 in 1848. Nanašale so se tako na učiteljevo obnašanje kot na način poučevanja (NŠAM, Škofijski šolski protokoli, protokol za leto 1847 in 1848).

50 NŠAM, Škofijski šolski protokoli, protokol za leto 1853, št. 130, 157, 179, 207 in 214.

51 NŠAM, MMK Oplotnica 1853–1903, str. 12.

52 NŠAM, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXIV-B – kanonične vizitacije, vizitacija dekanije Gornji Grad leta 1854, rešitev vizitacije za župnijo Mozirje z dne 24. 8. 1854.

53 Prav tam.

54 NŠAM, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXIV-B – kanonične vizitacije, vizitacija dekanije Gornji Grad leta 1861, prošnja Ignacija Orožna za posvetitev cerkve sv. Miklavža.

55 Prav tam.

56 Stegenšek, *Dekanija gornjegrajska*, str. 90; *Leksikon cerkva*, V, str. 74.

57 Orožen, *Das Bisthum*, II, str. 206; NŠAM, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXIV-B – kanonične vizitacije, vizitacija dekanije Gornji Grad leta 1861, rešitev kanonične vizitacije za župnijo Šmihel nad Mozirjem z dne 30. junij 1861.

58 NŠAM, Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin, XXIV-B – kanonične vizitacije, vizitacija dekanije Gornji Grad leta 1861, zaključno poročilo za župnijo Mozirje z dne 30. junij 1861.

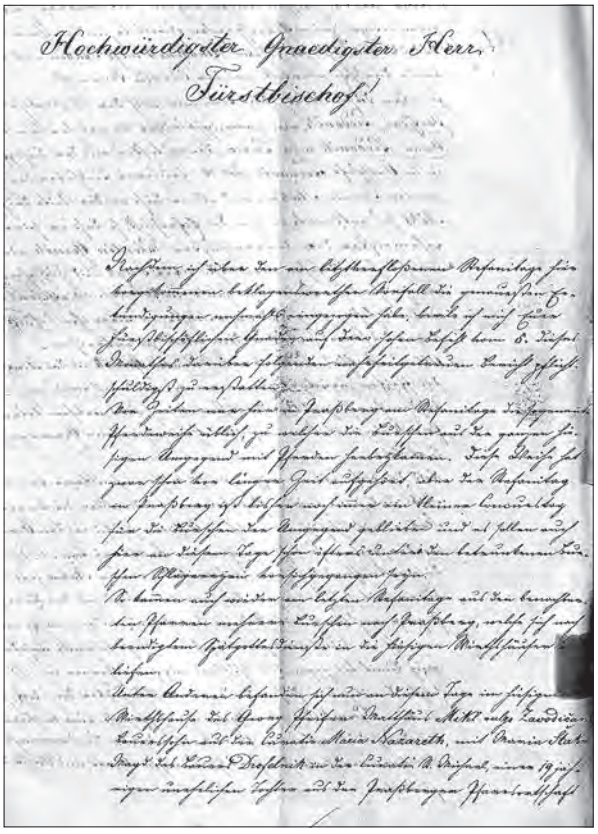
vanje podobnih tragedij.[59] Povzetek njegovega poročila je sledeč:

Na dan sv. Štefana, zavetnika konj in živine, je v preteklosti v Mozirju vedno potekal blagoslov konj, ki so se ga udeležili mladeniči iz bližnje in daljne okolice. V zadnjih letih je blagoslov sicer izostal, a so se na ta dan v Mozirju še zmeraj zbirali številni fantje, zato je v gostilnah večkrat prihajalo do prepirov in pretepov. Tako se je zgodilo tudi na štefanovo leta 1855, torej na dan, ko je prišlo do usodnega dogodka. Na ta dan je v Mozirje prišlo več mladeničev, ki so se udeležili pozne maše, po končanem bogoslužju pa so zavili v gostilne.

Tako sta v gostilno Jurija Pfeiferja prišla Matevž Mikl (pravilno Mikek), po domače Zavodičan iz Nazarij, in Marija Štakne, dekla pri kmetu Drofelniku v Šmihelu nad Mozirjem, doma iz Mozirja. Matevž in Marija sta bila načeloma par, saj sta se v zadnjem letu dogovarjala o poroki. Z Miklom sta prišla Janez Žlabornik, po domače Babun oziroma Babin, ki ni bil na najboljšem glasu, in N. Kos, oba iz Nazarij.

Ko se je omenjena družba zadrževala v gostilni, je vanjo prišel tudi čevljarski vajenec Matija Predonik iz Trnavč pri Mozirju, ki je bil pred tem prijatelj oziroma ljubimec Marije Štakne. Ko je zagledal Marijo skupaj z Matevžem Miklom, je v njem zavrelo od ljubosumja. V afektu je odšel v sosednjo gostilno Tratnik, kjer je bil takrat 29-letni Valentin Gornik, rejenec v hiši oziroma pri družini, kjer je živel Predonik. Gornika je prosil, naj gre z njim in mu pomaga odvleči Marijo.

Ko se je Predonik z Gornikom vrnil v Pfeiferjevo gostilno, se je med obema stranema vnel prepir, med katerim je Gornik v nasprotnika vrgel kozarec. Kmalu zatem, nekje med tretjo in četrto uro popoldne, je hotel Mikl s svojima tovarišema oditi iz gostilne in s seboj odvesti tudi Marijo, čemur sta se zoperstavila oba nasprotnika, tako da je prišlo do pretepa. Med pretepom je Žlabornik Marijo odpeljal iz gostilne. Ko je zapustil [glavni] trg in opazil, da se nasprotnika (Predonik in Gornik) še vedno prepirata z Miklom in mu sledita, je pograbil v bližini ležečo desko za sod, se obrnil proti šoli in tam oba nasprotnika z desko udaril oziroma tresknil po glavi, tako da je Predoniku, ki je imel na glavi pokrivalo, povzročil lažjo poškodbo, Gorniku, ki je izgubil klobuk, pa zdrobil lobanjo. Čeprav je Gornik ob udarcu padel na tla, se je še pobral in se vrnil na trg, kjer so ga odnesli v neko hišo, vendar je takoj izgubil zavest. Rana se je izkazala za smrtno, tako da je zvečer prejel

Poročilo župnika Orožna o umoru, ki se je zgodil na štefanovo leta 1855 (NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, št. 137/1856).

poslednje zakramente, naslednji dan ob šesti uri zjutraj pa je umrl.[60]

Poleg tega je v gostilni Alojza Hofbauerja prišlo še do enega krvavega pretepa, v katerem so bili udeleženi neki vojak na dopustu in trije fantje iz Nazarij, med njimi brat ubijalca. Umirili so se po intervenciji župana.[61]

S tem pa zgodba za nesrečnega Gornika še ni bila zaključena. Ker se je v preteklosti že izkazal za problematičnega in je bil po Orožnovem mnenju sokriv za nastale težave, je Orožen zavrnil slovesni oziroma javni pogreb, zato so ga po opravljeni obdukciji pokopali kar na tihem. Orožna je dogodek zelo prizadel, v njem je videl madež za vso župnijo, za katerega se je bilo treba spokoriti. Kot je zapisal v poročilu, je v nedeljo, 29. decembra, med pridigo skušal župljane opozoriti na nesrečni dogodek oziroma škandal z namenom, da bi se vsa srenja obvezala h kesanju in pokori. Silvestrovo je tako razglasil za dan pokore za vso

59 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, št. 137/1856.

60 NŠAM, MMK Mozirje 1830–1884, str. 145. V mrliški knjigi je zapisano, da mu je nekdo (storilec ni naveden) na cesti med šolo in Pfeiferjevo gostilno raztreščil lobanjo in da so ga posledično sodno obducirali. Pokopan je bil 29. decembra.

61 NŠAM, Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad, šk. 11, št. 137/1856.

župnijo. V zvezi s tem je ukazal, naj se vsi župljani ta dan postijo, v cerkvi pa je bilo med sedmo uro zjutraj in poldnevom izpostavljeno Najsvetejše, pred katerim so vsako uro molili verniki iz petih občin (Mozirje, Brezje, Radegunda, Lepa Njiva in Ljubija). Ker je umor župljane zelo prizadel in pretresel, so pokoro vzeli zares: v velikem številu so prišli k čaščenju Najsvetejšega in tudi posta so se držali.[62] Isto prošnjo oziroma predlog je Orožen naslovil na gvardijana samostana v Nazarjah, od koder so prišli nekateri *udeleženci* nesrečnega dogodka, tudi morilec.

Čeprav je Orožen dogodek najprej osmislil v pastoralnem smislu, si je zastavil tudi vprašanje, kaj lahko stori, da bi si ljudje ta dan zapomnili in da se dogodek ne bi ponovil. Na eni strani je rešitev videl v opozarjanju staršev in gostilničarjev na njihove dolžnosti, na drugi strani pa je razmišljal o tem, da se mladeniči iz drugih krajev na ta dan ne bi zadrževali v Mozirju,[63] kar kaže, da je vzrok za umor videl tudi v antagonizmu med mladeniči iz različnih krajev (žrtev je bila iz Mozirja, storilec iz Nazarij), in poskušal analizirati tudi ozadje umora. Nesrečni dogodek je Orožna spodbudil tudi k razmišljanju o preprečevanju podobnih tragičnih pripetljajev. Za dodatne nasvete in predloge je zaprosil ordinariat, vendar se odgovor oziroma osnutek odgovora ni ohranil. Iz zapisa v delovodniku pa je razvidno, da je bilo govora o določitvi ali omejevanju trgovanja.[64]

In kaj se je zgodilo s protagonisti ljubezenske zgodbe? Vsi (razen ubijalca) so si poiskali svojo pot in si ustvarili družine. Matevž Mikl, pravilno Mikek, kot kažejo zapisi v matičnih knjigah, se je leta 1858 v Nazarjah poročil z Uršulo Stopar.[65] Matija Predonik, ki je sprožil usodne dogodke, se je poročil z Marijo Kramer iz Ljubnega, v zakonu (živela sta v Mozirju) se jima je rodilo več otrok.[66]

Tudi Marija Štakne je odšla svojo pot. 29. oktobra 1860 se je poročila z Matijo Lomškom in se preselila na njegovo posest v Braslovče.[67]

62 Prav tam.
63 Prav tam.
64 NŠAM, Škofijska pisarna, protokoli škofijske pisarne, protokol za leto 1856, št. 137.
65 NŠAM, PMK Nazarje 1790–1867, str. 64.
66 NŠAM, SA Mozirje 1853–1864, 1861–1872, Brezje 2. Predonik se je rodil 23. februarja 1835 kot nezakonski sin Ane Predonik, po domače Plešec (NŠAM, RMK Mozirje 1804–1848, str. 132). Družina je živela na naslovu Trnavče 10, Mozirje (NŠAM, SA Mozirje 1853–1864, Radegunda, Trnavče 10). Na tem naslovu je kot rejenec živel tudi Valentin Gornik, ki naj bi se rodil 14. februarja 1826. Ker njegovo rojstvo v mozirski rojstni matični knjigi ni navedeno, lahko domnevamo, da se je rodil v eni od okoliških župnij.
67 NŠAM, PMK Mozirje 1851–1910, str. 22. Marija Štakne se je sicer rodila 24. oktobra 1836 kot nezakonska hči Marije Štakne, po domače Šmon, v Brezju 38 pri Mozirju (NŠAM, RMK Mozirje 1804–1848, str. 146).

ZAKLJUČEK

Kot lavantinski knezoškof je Slomšek vzdrževal redne stike z župnijo Mozirje. Ob kanoničnih vizitacijah v letih 1848, 1854 in 1861 je Mozirje tudi obiskal in 27. junija 1861 posvetil podružnično cerkev sv. Miklavža v Ljubiji. Sam oziroma s sodelavci na ordinariatu je reševal številne zadeve župnije (personalna in finančna vprašanja, šolske zadeve, pastoralna dejavnost, skrb za sakralne stavbe in druge župnijske objekte). Zadeve ne v vsebinskem ne v kvantitativnem smislu niso bile neobičajne, podobno namreč velja tudi za druge župnije. V vsebinskem smislu izstopata predvsem prizadevanje Mozirjanov za vrnitev t. i. mozirskega beneficija, ki je bil v času jožefinskih cerkvenih reform prenesen h kuraciji Šmihel nad Mozirjem, in poročilo o uboju leta 1855. Prva zadeva je zanimiva predvsem v zgodovinskem, druga v moralnem pogledu.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Podatki, na katerih temelji ta članek, bodo na razumno zahtevo posredovani interesentom.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Dekanijski šematizmi, Alte Dekanate.
Matične in družinske knjige različnih župnij.
Popis cerkva, D VIII – Gornji Grad.
Škofijska pisarna, D VIII – Gornji Grad.
Škofijska pisarna, F 101 – mašne ustanove v štajerskem delu škofije.
Škofijska pisarna, protokoli škofijske pisarne.
Škofijski šolski protokoli.
Zapuščine škofov, Slomšek, Anton Martin.

OBJAVLJENI VIRI

Šematizmi lavantinske škofije.

LITERATURA

Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem: k razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
Kovačič, Franc: *Služabnik božji Anton Martin Slomšek, knezoškof lavantinski*, zv. 1. Celje: Družba sv. Mohorja v Celju, 1934.
Kovačič, Franc: *Zgodovina Lavantinske škofije (1228–1928)*. Maribor: Lavantinski kn. šk. ordinariat, 1928.
Leksikon cerkva na Slovenskem. Škofija Maribor. V: *Dekanija Gornji Grad* (ur. Luka Vidmar). Celje: Mohorjeva družba, 2004.

Maček, Jože: *Mašne in svetne ustanove ter legati v Lavantinski škofiji. 1: Dekanije Braslovče, Celje, Gornji Grad, Kozje, Laško in Videm ob Savi.* Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2012.

Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Th. 2. 2, Das Benediktiner-Stift Oberburg*. Marburg: im Selbstverlage, 1876.

Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Th. 5, Das Dekanat Schallthal mit den Seelsorgestationen St. Georgen in Skalis, St. Martin bei Schallek, St. Johann am Weinberge, St. Egyd bei Schwarzenstein, St. Pankraz in Ober-Ponikl, St. Michael bei Schönstein, St. Peter in Zavodje und St. Andrä in Weisswasser*. In Graz: im Selbstverlage des Verfassers, 1884.

Stegenšek, Avguštin: *Cerkveni spomeniki Lavantinske škofije. 1: Dekanija gornjegrajska*. V Mariboru: samozaložba, 1905.

Videčnik, Aleksander: *Iz mojih zapisov*. Mozirje: Osrednja knjižnica, 2007.

Videčnik, Aleksander: *Podobe iz preteklosti Mozirja*. Mozirje: Občinska kulturna skupnost, 1985.

SPLETNE STRANI

Glazer, Janko: Lipold, Jožef (1786–1855). Slovenska biografija. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013 http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi332541/#slovenski-biografski-leksikon

SUMMARY

Anton Martin Slomšek and the Parish of Mozirje. Bishop Slomšek's contacts with Mozirje according to material from the Archdiocesan Archives in Maribor

As a priest and bishop, Anton Martin Slomšek (1800–1862, Prince-Bishop of Lavant 1846–1862) maintained numerous official and unofficial contacts with the parish of Mozirje. He probably visited it for the first time in 1833 during one of his leisure or study journeys when he was still a spiritual at the Klagenfurt seminary. In the brief description of the visit to Mozirje, he, among other things, noted the school and chaplaincy building, which he referred to as a "veritable palace". During the same journey, he also paid a visit to the village of Rečica ob Savinji, where he met the poet Jožef Lipold (1786–1855), a native of Mozirje, with whom he would work repeatedly in the future.

After becoming bishop, Slomšek had many official dealings with Mozirje. His contacts ranged from official and semi-official correspondence to conducting canonical visitations and administering confirmations. Slomšek's visitations to Mozirje took place in 1848, 1854, and 1861. During his official visit in 1861, he consecrated the newly built filial Church of St. Nicholas at Ljubija. Records from these occasions reveal that the situation in the parish was reasonably adequate and that Slomšek, too, expressed his satisfaction with the conditions. Of particular interest is the visitation of 1848, which highlights interesting details about the history of the school and education in the parish, most notably that the number of children attending regular (one-class) school doubled between 1841 and 1848.

After assuming the office of bishop, Slomšek administered, either on his own or with his associates at the ordinariate, many affairs concerning the parish of Mozirje, as confirmed by preserved official correspondence. These were primarily financial and personal matters of the parish, matters concerning education, pastoral and religious life, care for religious buildings, the cemetery, and other parish buildings, construction and restoration works, and so on. Based on correspondence from other parishes, the issues addressed were quite common. The only documents that stand out are the petition (1854) by the inhabitants/parishioners of Mozirje to re-establish the so-called Mozirje benefice, which had been transferred under the curacy of Šmihel nad Mozirjem as part of the Josephinian reforms, and the report by the parish priest Ignacij Orožen (1819–1900) regarding a manslaughter committed in 1855. The petition to re-establish the Mozirje benefice is interesting from both historical and legal points of view. While the proceedings were launched by the parishioners themselves, the civilian authorities rejected their petition, maintaining that the legal process was started too tardily and that the benefice had been possessed by the curate in Šmihel since 1812. On the other hand, the report on manslaughter attracts notice through its description not only of the incident itself but also of its immediate aftermath. A few days after the killing, the parish organized a day of penance and fasting, and the parish priest committed to finding ways to prevent similar tragedies from happening again.

1.02 PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.10
CC BY-SA

Branko Šuštar*

Kaj je v Herletovo vpisno knjigo v Solčavi napisal učiteljski absolvent o vzponu na Ojstrico avgusta 1881?

IZVLEČEK

V vpisni knjigi gostilne Herle v Solčavi, ki jo je leta 1963 v Planinskem vestniku predstavil prof. Tine Orel, beremo tudi o vzponu štirih mladeničev na Ojstrico avgusta 1881. To so bili Fran Skaza in Miha Levstik, ki sta se šolala na učiteljišču v Mariboru, ter dva mlada planinca iz šoštanjske družine Vošnjak/Woschnagg. Po vrnitvi v dolino je Levstik na treh straneh planinske vpisne knjige v Solčavi dramatično popisal njihov vzpon. V prispevku je objavljen prepis tega vzpona s komentarji. Omenjene so še nekatere učiteljske in šolske povezave s Savinjskimi planinami konec 19. stoletja. Na začetke delovanja tamkajšnjih planinskih društev sta vplivala učitelja Miha Kos in Fran Kocbek, avtorja prvega slovenskega planinskega vodnika iz leta 1894 *Vodnik za Savinske planine in najbližjo okolico*.

KLJUČNE BESEDE

Solčava, Savinjske Alpe, planinska vpisna knjiga, gostilna Herle, učiteljstvo, učiteljišče Maribor, planinstvo, Miha Levstik, Franc Skaza, Velenje, družina Woschnagg, Šoštanj

ABSTRACT

WHAT DID A TEACHER GRADUATE WRITE IN HERLE'S LOGBOOK IN SOLČAVA ABOUT CLIMBING OJSTRICA IN AUGUST 1881?

The logbook from Herle's tavern in Solčava, which was publicly presented by Prof. Tine Orel in the mountaineering gazette *Planinski vestnik* in 1963, also contains a report on the ascent that four young men—Fran Skaza and Miha Levstik, both students at the teachers' training institute in Maribor, and two mountaineers from the Woschnagg (Slo. *Vošnjak*) family from Šoštanj–made to Mount Ojstrica in August 1881. On returning to the valley, Miha Levstik wrote a dramatic three-page report of their ascent in the mountaineering logbook in Solčava. The article presents an annotated transcript of the report. Mention is also made of several connections of schools and teachers with the Savinja Alps at the end of the nineteenth century. The central role in establishing mountaineering societies was played by the teachers Miha Kos and Fran Kocbek, the authors of the first Slovenian mountain guide from 1894.

KEY WORDS

Solčava, Savinja Alps, mountaineering logbook, Herle's tavern, teaching, mountaineering, Miha Levstik, Franc Skaza, Velenje, Woschnagg family, Šoštanj

* dr., muzejski svétnik v pokoju, Ljubljana, branko.sustar@guest.arnes.si, ORCID: https://orcid.org/0009-0006-7445-3004

Učitelji in učiteljice so v drugi polovici 19. stoletja na slovenski kulturni pa tudi gospodarski razvoj vplivali s poučevanjem in šolskim delom, nič manj pa tudi s pestro dejavnostjo zunaj šole. Bili so na primer vrtnarji in sadjarji, čebelarji, gasilci … Poleg tega so se kot izobraženci vključevali v odkrivanje planinskega sveta. V tem okviru posebej pritegne pozornost zapis o vpisni knjigi iz Solčave, ki omenja planinski vzpon mladeničev, med njimi dveh učiteljiščnikov, na Ojstrico leta 1881. Profesor Tine Orel (1913–1985) je to vpisno knjigo, ki jo hranijo v Herletovi hiši v Solčavi, leta 1963 predstavil v *Planinskem vestniku* v treh nadaljevanjih.[1] »*Od 2. do 4. 8. 1881 so trije Šoštanjčani, uč. abiturient Miha Levstik, uč. pripravnik Franc Skaza in Josip Woschnagg iz Luč prek Planice pristopili na Korošico, se povzpeli na Ojstrico in prek Škarij sestopili v Logarsko dolino. Levstik je popisal turo na treh straneh. Na vrhu Ojstrice so se 'strašne višave' ustrašili, doživeli pa so še hujše stvari.*«[2]

Že ta opis je dovolj mikaven, da je v navdušenju za zgodovino šolstva in planinstva kar klical po podrobnejšem branju te vpisne knjige iz Solčave. V pričujočem prispevku je v celoti objavljen zapis tega vzpona na Ojstrico iz vpisne knjige, dodane so pojasnjevalne opombe, predstavljene pa so tudi življenjske in službene poti obeh kasnejših učiteljev, izšolanih na učiteljišču v Mariboru. Ob tem opozarjamo še na nekatere učiteljske in šolske povezave s Savinjskimi planinami konec 19. stoletja.

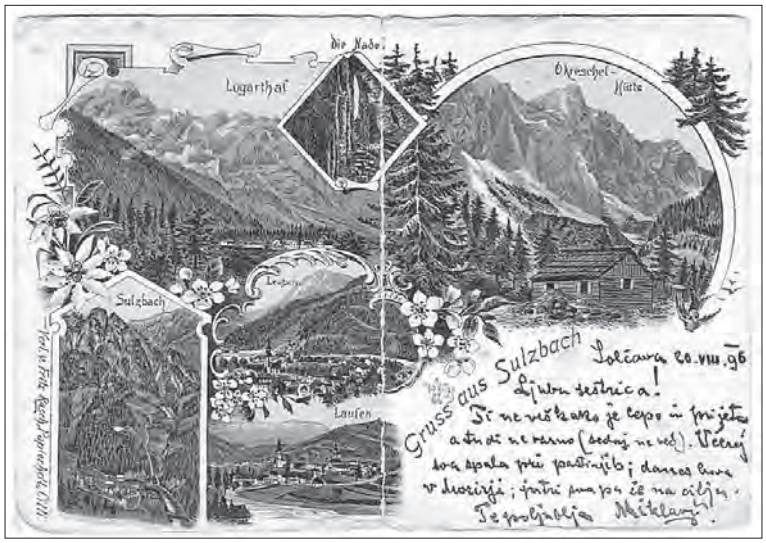
Tine Orel, delovno povezan s šolo in šolstvom ter šolsko upravo, znan tudi kot ravnatelj celjske gimnazije ter med letoma 1950 in 1979 urednik *Planinskega vestnika*,[3] je leta 1954 analiziral vpisno knjigo za Logarsko dolino iz gostilne Erjavc iz let 1862–1881. O tej redki vrsti ohranjenega spomina na začetke planinstva je zapisal: »*V prvih časih organiziranega evropskega planinstva pa so bile vpisne knjige na raznih planinskih točkah predmet spoštovanja in pomembne priče kulturnega prizadevanja, ki ga planinstvo predstavlja s svojim iskanjem lepote, samote in naturne prvobitnosti v gorskem svetu.*«[4] Vezana planinska spominska knjiga ima 66 strani, na platnicah pa je napis o »štajerski Švici pri Solčavi« (*Gedenkbuch an die steirische Schweiz bei Sulzbach*). Orel se je najbolj posvetil predstavitvi narodnostne prebuje, nemško-slovenskih narodnostnih nasprotij ter posebej zanimivih vpisov slovenske in slovanske narodnostne zavzetosti. Tako v knjigi omenja podpis uspešnega muzealca in vnetega politika na nemško-kranjski strani Karla Dežmana, ki je 1. junija 1863 obiskal slap Rinka. Naslednji obiskovalec je zapisal nekaj o minevanju in sklenil: »Al' ostala bojo naša dela: / Ino: Slava! al' Gorje! se jim bo pelo!« Tako je »zapisal za pisateljem 'Prokletih grabl'« Dragutin Résanski. To je bil duhovnik in narodni buditelj Dragotin Simandl (1828–1864).[5]

Planinske vpisne knjige v slovenskih gorah je *Planinski vestnik* spremljal že od prvega letnika v rubriki »Spominske knjige in turisti«, kakor so tedaj rekli planincem. V spominsko knjigo v Lučah se je leta 1895 zaradi nove ceste vpisalo več obiskovalcev, prav tako tudi v Logarski dolini. Tam se je v spominsko knjigo pri J. Piskerniku vpisalo 353 turistov (leto prej 274). V Solčavi se je v gostilnici Kristijana Germela, po domače Šturma, leta 1895 v spominsko knjigo vpisalo 395 gostov (leta 1894 pa 206), v spominsko knjigo pri J. Herletu pa je bilo število vpisov nekaj manjše, in sicer 85 (leta 1894 pa 90).[6]

PLANINSKA VPISNA KNJIGA IZ HERLETOVE HIŠE V SOLČAVI

Do druge vpisne knjige, za katero je že prej slišal, je prišel Orel leta 1954 s posredovanjem mlade Lučke Herle iz Solčave. Družina Herle se je že v prvi polovici 19. stoletja priselila iz Trboj pri Smledniku v Solčavo. Anton Herle (1845–1933) je leta 1876 po očetu prevzel gostilno, ki je bila med nemško govorečimi turisti poznana kot »Gasthaus zum Messner«, ker je bil oče dolga leta cerkovnik (mežnar), domače ime pa je bilo Vitežič. Anton Herle je bil tudi aktiven čebelar in že od začetkov leta 1893 zavzet član Slovenskega planinskega društva.[7] Tako so bili Herletovi iz Solčave močno povezani s planinstvom,[8] pa tudi s šolstvom. V družini se je rodil gimnazijski profesor dr. Vladimir Herle (1869–1932), ki je v Gradcu študiral matematiko, fiziko in prirodopis ter od leta 1899 poučeval na srednjih šolah v Novem mestu, Ljubljani, Idriji in Kranju. Pisal je tudi v *Planinski vestnik*.[9] O rodbini Herle, z zapisanimi osebnimi podatki od leta 1921 pokojnih članov, priča nag-

1 Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 325–327.
2 Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 617–618.
3 Profesor Tine Orel (1913–1985), https://www.tineorel.si/ (2. 5. 2024).
4 Orel, Beležka ob vpisni knjigi, str. 560.
5 Orel, Beležka ob vpisni knjigi, str. 560–564; Koblar, »Simandl, Dragotin« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi568439/) (3. 7. 2024).
6 *Planinski vestnik* 1, št. 12, 25. 12. 1895, str. 187–188, »Društvene vesti«.
7 Šalehar, *Anton Herle*, str. 6, 14.
8 Golob, 70 let Herletove smeri v Ojstrici (https://gore-ljudje.net/novosti/70-let-herletove-smeri-v-ojstrici/) (10.7.2024).
9 *Izvestje 1932, Državna realna gimnazija v Kranju*, str. 3, »† Prof. dr. Vladimir Herle«; uredništvo, »Vladimir Herle« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi229872/) (4. 7. 2024).

Razglednica Solčave iz leta 1896 z nemškimi imeni krajev: Laufen – Ljubno, Leutsch – Luče, Logarthal – Logarska dolina; Die Nadel – Igla, Sulzbach – Solčava (Wikipedija).

robna plošča, vzidana na zunanjo steno župnijske cerkve sv. Marije Snežne v Solčavi.

Zanimivo planinsko vpisno knjigo iz Herletove hiše je prof. Orel leta 1963 v *Planinskem vestniku* predstavil na podoben način kot prvo leta 1954. Knjiga je enakega formata kot prva, prav tako vezana v črno platno ter z velikim zlatim napisom v slovenščini in nemščini: »*Zapisnik ptujcev, Solčava / Fremdbuch für Sulzbach*«. V rabi je bila kar 47 let, od julija 1876 do 1923. »*Prvi se je vanjo vpisal prof. J. Frischauf, za njim pa na 412 straneh še marsikak znamenit mož.*«[10] Predstavitev vpisne knjige poudarja sledi narodnostnega gibanja, vidne tudi s slovenskimi in nemškimi zapisi ter nalepljenimi narodnimi koleki (vinjetami, kot to označuje filatelija),[11] ki so zaradi nasprotovanja nekateri strgani. Z njimi so na slovenski strani zbirali denar za šolsko narodnoobrambno Družbo sv. Cirila in Metoda, na nemški strani pa za društvi Schulverein in Südmark. Med drobne zgodbe o narodnostnih bojih na polju narodnih kolekov sodijo tudi tisti po letu 1905 iz planinske vpisne knjige iz Solčave, kar predstavlja tudi novejši prispevek Igorja Longyka v *Goriškem letniku*.[12]

V vpisni knjigi je že leta 1876 omenjena potreba po boljši cestni povezavi med Ljubnim in Solčavo do Logarske doline. Leta 1895 je dr. Johannes Frischauf izdal slavnostni spis ob odprtju tako pomembne planinske ceste iz Luč v Solčavo, za kar so si prizadevali že od leta 1875.[13] Cestni odbor Savinjske podružnice Slovenskega planinskega društva je nadaljeval z delom in na štajerski deželni zbor poslal prošnjo, da bi dežela zgradila še cesto iz Solčave do vhoda v Logarsko dolino.[14] Še leta 1963 ni bilo vse uresničeno glede boljše cestne povezave v te kraje. Za to vpisno knjigo je prof. Orel zapisal željo, da bo »nekoč dragocen eksponat slovenskega planinskega muzeja«, v zapisu o njej pa je med drugim izbral 14. september 1893. Tedaj je pesnik Anton Aškerc, ki je bil takrat kaplan v Mozirju, obiskal Logarsko dolino, to zapisal po rusko in dodal še nekaj slovenskih domoljubnih verzov. »*Kar biserov šteješ jih v kroni, o Slava, / Najlepših ti jeden si naša Solčava! / Kot gore skalne Tvoje trdno stoj / Nikogar mi nikoli se ne boj / slovenski narod moj!*« Enega od njegovih verzov je konec avgusta 1894 zapisal še Anton Turnšek ml. iz Nazarij: »*Res predivna Solčava si naša! / Domovina s teboj se ponaša! (Aškerc).*«[15]

V predstavitvi vpisne knjige prof. Orel omenja, da »je pot v hribe kazal meščan, tudi če si je za vodnika izbral domačina pastirja, drvarja, divjega lovca ali nabiralca rudnin«.[16] Posebej so omenjeni vpisi za planinstvo in slovenstvo zaslužnega dr. Johannesa Frischaufa, ki je v tej vpisni knjigi 21. julija 1876 gostilničarja Herleta priporočil kot dobrega poznavalca solčavskih planin.[17] Predstavljeni so tudi vpisi »solčavskega Rusa« – domačina Franceta Štiftarja (1846–1913), rojenega v Podolševi pri Martincu, tedaj gimnazijskega profesorja v Rusiji, ter vrste znamenitih

10 Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 325. Johannes Frischauf (1837–1924) je bil univerzitetni profesor matematike v Gradcu, naklonjen Slovencem v planinskem svetu, zaslužen za planinstvo posebej Savinjskih Alp, tudi kot avtor več planinskih del (med drugim *Die Sannthaleralpen*, 1877), in za razvoj krajev v Zgornjesavinjski dolini (Glonar, »Frischauf, Johannes« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi193134/) (4.7.2024).

11 Longyka, Vinjete ali pepelke, str. 172–223.

12 Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 619; Longyka, Narodni koleki, str. 94–95.

13 Frischauf, *Die Erschliessung der Sannthaler – Alpen*, str. 44–46.

14 *Planinski vestnik*, 1, št. 12, 25. 12. 1895, str. 188, »Cestni odbor«.

15 Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 325–327.

16 Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 620.

17 Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 364.

slovenskih planincev.[18] Tako je učitelj in publicist Fran Kocbek (1863–1930), ki je bil zaradi zavzete planinske aktivnosti v Solčavi res pogosto, med letoma 1893 in 1924 v tej vpisni knjigi pustil kar 68 podpisov. Med planinci, vpisanimi v knjigo, je tudi dolgoletni učitelj iz Razborja Blaž Jurko (1859–1944), predstavljen kar kot zasavski Kocbek, saj je postavil Jurkovo kočo na Lisci. S pesniškimi vpisi je posebej predstavljen še celjski dijak Srečko Puncer (roj. 1895), ki je aprila 1919 padel kot Maistrov borec pri Vovbrah.[19] V knjigi ne manjka polemičnih in nestrpnih nacionalističnih vpisov, ki ilustrirajo slovensko-nemška nasprotja. Narodnobuditeljskih in domoljubnih vpisov slovenskih in čeških izletnikov, navdušenih nad lepotami solčavskega kota, je prof. Orel v knjigi naštel 62.[20] Res je ta solčavska vpisna knjiga »še en nazoren dokument več za narodnoobrambno in narodnobuditeljsko vlogo, ki jo je opravilo slovensko planinstvo«.[21]

SAVINJSKE PLANINE IN UČITELJSTVO

Popotnik, list za šolo in dom, ki je začel izhajati leta 1880 v Celju in se sčasoma razvil v osrednjo pedagoško revijo, je že v prvem letniku v dveh uvodnih člankih konec julija in v začetku avgusta 1880 predstavil pot v Solčavo.[22] Potopisno črtico je v navdušenju nad lepoto narave, planinskega sveta, kraji in slovenstvom napisal za šolstvo in slovensko narodno gibanje vneti Ivan Gabršek, referent za šolstvo pri okrajnem glavarstvu v Celju. V družbi dveh popotnikov se je iz Celja odpravil v Solčavo v začetku avgusta 1879. Najprej so se vozili do Mozirja, tam prenočili in nato nadaljevali pot do Ljubnega, kjer se je končala prava vozna cesta, tako da so šli proti Lučam peš. Popotniki so polagoma hodili vse do slapa Savinje na koncu Logarske doline. Doživetja je Gabršek zapisal v upanju, da bo njegov opis »kakega prijatelja narave izvabil v te vrlo lepe, prekrasne slovenske kraje!«[23]

Ivan Gabršek je o šolstvu pisal že leta 1880 v prvem letniku *Popotnika*, ko je v osmi številki predlagal ustanovitev učiteljišča v Celju, nato v deveti še vzgojnega zavoda za problematične otroke. Okrajne šolske svete je decembra 1880 v prispevku »Beseda v korist vbogim šolarjem« spodbujal k skrbi za revne učence.[24] Po zapisu v *Narodnem gospodarju* je leta 1885 kot »znani vrli narodnjak« postal tajnik okrajnega zastopa na Vranskem.[25] Leta 1888 je kot okrajni tajnik ob 20-letnici uvrstitve Vranskega med trge v samozaložbi izdal *Dogodke iz Župnije Vranske*. Umrl je že pri 37 letih maja 1890.[26] Gabrškov potopis v pedagoški reviji *Popotnik* je za planinski svet ob zgornji Savinji tako lahko od 1880 navduševal učitelje in tiste, ki so se tedaj na učiteljišču šele šolali za ta poklic. A Savinjska dolina vsaj v šolah na Štajerskem ni bila tako neznana, saj je bila to tema pri pouku zemljepisa.[27]

Pri razvoju planinstva v Savinjskih planinah je imel posebno vlogo že omenjeni učitelj Fran Kocbek, ki je leta 1882 maturiral na učiteljišču v Mariboru. V pedagoškem listu *Popotnik* je bralce leta 1888 v botaničnih zapisih navduševal tudi za planinski svet Savinjskih planin,[28] v nekaj številkah v naslednjem letniku pa je z Antonom Žagerjem (1858–1907),[29] tedaj nadučiteljem v Gorici pri Gornjem Gradu, objavil botanično-potopisne članke z zapisi ljudskega blaga pod naslovom *Izleti po Zgornji savinski dolini* – vse z namenom, da gornjegrajski okraj ne bi bil več »nepoznana deveta dežela«.[30] Tudi v zapisih o teh izletih ob razgledu s Črete ne manjka navdušenja za »divne solčavske planine«, med »najvišjimi golimi vrhunci« pa je omenjena tudi 2350 m visoka Ojstrica.[31]

Splošno znana je bila tudi petkitična pesem škofa Antona Martina Slomška, natisnjena že leta 1862 v *Drobtinicah*, ki jo je škof 21. junija 1861 kot narodnostno spodbudo zapisal v tisto spominsko knjigo v Solčavi, ki so jo hranili v župnišču. Njegova pesem *Slovo Žolcpaškim planinam* se začne takole: »*Z Bogom hčere stare matere, mogočne Slave: / Košata Radoha, visoka Ojstrica, / Gorjata Rinka in zobata Olšova! / Povzdigajte Slovencom bistre glave, / Naj bojo verli sini Slave*.« Marca 1886 so lahko pesem spet brali tudi učitelji v *Učiteljskem tovarišu*.[32] Slomškov pesniški zapis je poleti 1894 objavil še *Slovenski narod* v podlistku o jezikih planinskih vpisov v spominski knjigi v Solčavi. Knjigo

18 Mežnar, France Štiftar (https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/stiftar-france/) (3. 3. 2025).
19 Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 367–369.
20 Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 617.
21 Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 326.
22 Gabršek, Pot v Solčavo, str. 210–212, 225–228.
23 Gabršek, Pot v Solčavo, str. 228.
24 *Popotnik*, list za šolo in dom, Celje, 1, 1880, str. 113–114, 129–131, 370–371.
25 *Slovenski gospodar*, 19, št. 3, 22. 10. 1885, str. 346, »Znani vrli narodnjak«.
26 *Slovenski narod*, 23, št. 113, 19. 5. 1890, str. 3, »† Ivan Gabršek«; *Slovenski narod*, 23, št. 114, 20. 5. 1890, str. 2, »Z Vranskega«.
27 *Učiteljski tovariš*, 10, št. 18, 15. 9. 1870, str. 283–284, »Zemljepisje v ljudski šoli, VII. Savinske planine«.
28 Kocbek, Botanični spisi VI, str. 202.
29 *Učiteljski tovariš* 47, št. 26, 28. 6. 1907, str. 278–279, »Anton Žager«.
30 Kocbek in Žager, Izleti, str. 229–232. Prvemu članku v št. 14 je do št. 19 sledilo še nekaj prispevkov, podpisanih z Kocbek & Žager.
31 Kocbek in Žager, Izleti, str. 249.
32 Slomšek, Slovo, str. 69.

je tedaj hranil »gospod Miloš Šmid, gostoljubni župnik Solčavski«.[33] V podlistku, podpisanem s psevdonimom Hribolazec, ki ga rokopisna pripomba v digitaliziranem izvodu časnika pojasnjuje kot »Aškerc«, se je avtor navduševal nad Slomškovo slovensko narodno vnemo in grajal mlačnost njegovih naslednikov. Pesnik Anton Aškerc je bil tedaj kaplan v Mozirju ter zavzet za slovenstvo in planinstvo, kot gost pri prijatelju župniku v Solčavi tudi avtor zapisa.[34]

Zgornja Savinjska dolina je zbujala zanimanje izletnikov in planincev, kot kažejo v *Slovenskem gospodarju* 1876/77 potopisna nadaljevanja F. Šrola za poduk in kratek čas,[35] leta 1884 pa v *Slovenskem narodu* potopisi izpod peresa Josipa Levičnika, tedaj že malo starejšega učitelja v Železnikih. Levičnik (1826–1909) je med učitelji veljal za marljivega popotnika, ki mu je v počitnicah od nekdaj ugajalo potovanje, kajti »duh naš po dolgem trudu hrepeni po oddihu in bi inače moral hitro v krtovo deželo«, kot omenja sam v *Spominih na Dolenjsko*. V potopisih je »z vedno rastočim veseljem in navdušenjem« opisoval, kar je na poti videl in doživel.[36] In kako opisuje Zgornjo Savinjsko dolino v prvem od petnajstih nadaljevanj potopisa konec julija 1884? »*Tukaj občuduje opazovalčevo oko prelepo, s trgi in vasmi bogato okrašeno ravnino, tamkaj zopet zeleno gorovje, katerega obile cerkvice se prijazno v dolino bližče. Tukaj mika popotnika bistra, po peščenej strugi vijoča se hčerka solčavskega gorovja, Savinja, tam v zatonu pa strmi njegovo oko nad čarobnim veličastvom skalnatih velikanov, ki svoje gole vrhove visoko v zrak mole, daleč na okrog svetu kazaje, kje da je 'Štajerska Švica' – Solčava.*«[37] Težko slovo od Zgornje Savinjske doline je spremljalo občudovanje: »*Le s tužnim srcem zapustili smo drugo jutro toli krasno dolino, ali zapustili smo jo s ponosno zavestjo, da smo gledali in občudovali pravi, dragoceni dijadem drage naše domovine!*«[38]

Savinjske planine so vzbujale pozornost tudi profesorja graške univerze dr. Johannesa Frischaufa, ki jim je z nekaj sodelavci posvetil zanimivo publikacijo (*Die Sannthaler Alpen*, Wien 1877). Zanimivo je Solčava desetletja zatem pritegnila tudi angleške univerzitetne raziskovalce, ki so v letih 1932, 1971/1972 in 2004 z vidika geografije primerjali razvoj zanimivega kraja in dela tamkajšnjih ljudi. Zadnja raziskava je potekala v sodelovanju z Univerzo v Ljubljani in študijem varstva naravne dediščine.[39] Ob stoletnici slovenske planinske organizacije leta 1993 sta za Savinjske Alpe in kraje okoli Solčave zaslužna planinca v Logarski dolini pri Domu planincev dobila skupen spomenik, ki ga je oblikoval akademski kipar Franc Purg iz Celja. Monumentalna celopostavna figuralna plastika dveh planincev, univerzitetnega profesorja iz Gradca dr. Johannesa Frischaufa in učitelja iz Gornjega Grada Frana Kocbeka, vabi v planine.[40] Kip je tudi spomin na dva učitelja: osnovnošolskega in univerzitetnega, ki sta pripadala dvema jezikoma, dvema narodoma, a si delila skupno vnemo za sodelovanje in navdušenje za gore.[41]

Prvi slovenski planinski vodnik je nastal v šolskih povezavah, saj sta priročnik o Savinjskih (Kamniških) planinah pripravila dva učitelja: Fran Kocbek, ki je poučeval na Štajerskem (v Žal-

Vodnik za Savinske planine in najbližjo okolico. Ilustrirane platnice prvega slovenskega planinskega vodnika, ki sta ga leta 1894 pripravila učitelja Fran Kocbek in Miha Kos (Osrednja knjižnica Mozirje, zbirka).

33 [Aškerc, Anton] Hribolazec (ps.), Spominska knjiga v Solčavi, str. 1–3.
34 Šimac, Knezoškof Stepišnik, str. 125. Tako je tudi tu po Aškerčevem zbranem delu pojasnjen psevdonim.
35 Šrol, Iz Maribora v Solčavo, str. 90 (zadnje, podpisano nadaljevanje).
36 Glaser, *Zgodovina*, str. 177–178. Koblar in Premrl, »Levičnik, Jožef« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi327341/) (3.2.2025).
37 Levičnik, Tri dni ob gorenjej Savinji, str. 1.
38 Levičnik, Tri dni ob gorenjej Savinji, XV (Konec), str. 1–2.
39 Anko et al., *Študije o Solčavskem*.
40 *Planinski vestnik*, 93, 1993, št. 10, str. 417–422, »Še dva moža kažeta pot v Alpe«.
41 Šuštar, Faded Memories, str. 177.

cu in na Rečici ob Savinji ter od leta 1890 kot nadučitelj v Gornjem Gradu), in Miha Kos, učitelj s kamniške strani. Miha Kos (1868–1927) je bil »izboren pešec in vešč plezalec«, eden prvih članov Slovenskega planinskega društva (SPD). Tedaj je kot učitelj služboval na Homcu, kjer je od šole »vsak dan videl Kamniške Alpe«.[42] Pod naslovom *Vodnik za Savinske planine in najbližjo okolico* sta »znana slovenska turista in pisatelja te knjižice« z velikim trudom zbrala zelo zanimive podatke. Delo dveh učiteljskih kolegov je izšlo z lepo oblikovanimi platnicami: na njih je v manjšem ovalu risba s pogledom na Ojstrico iz Robanovega kota in med besedilom s kar sedmimi fotografijami. Vodnik je pred oktobrom 1894 lično natisnil Dragotin Hribar v Celju, izdalo pa Slovensko planinsko društvo,[43] in to še preden je leta 1895 začelo izhajati društveno glasilo *Planinski vestnik*, ki je po 130 letih še vedno živo in v barvah. Oba učitelja, soavtorja vodnika, sta že prej spodbudila nastanek prvih dveh podružnic Slovenskega planinskega društva (SPD): Kamniške podružnice (ustanovljene 19. julija 1893 v Kamniku) in Savinjske podružnice (28. avgusta 1893 v Mozirju),[44] ter sodelovala vsaj pri delu svojega društvenega odbora. Kocbek je vrsto let vodil Savinjsko podružnico, skrbel za planinska pota in koče ter pisal o Savinjskih Alpah, Kos pa je deloval v kamniškem društvu kot tajnik in nekaj časa kot blagajnik, vse do preselitve v Pirniče leta 1904.[45]

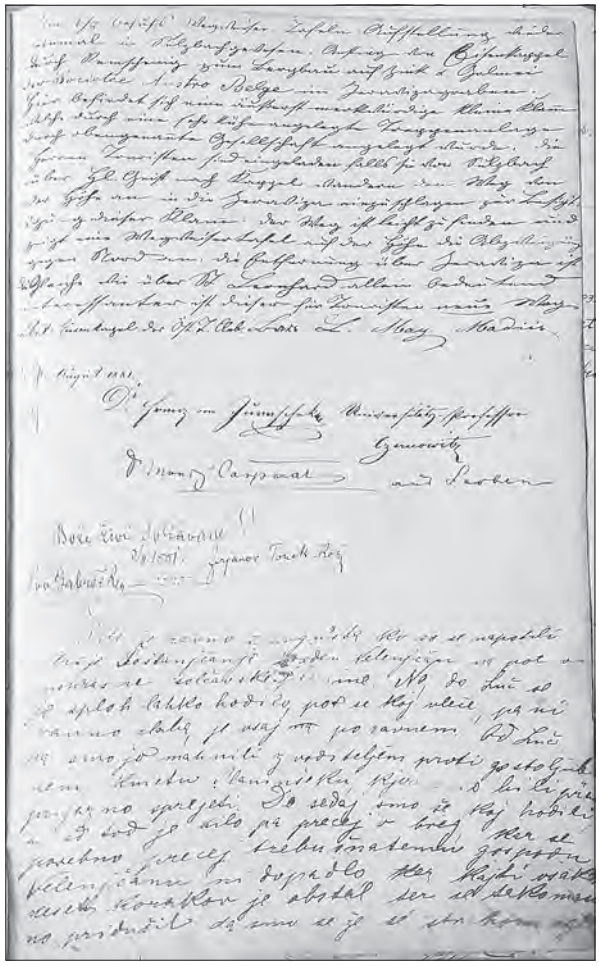
VZPON NA OJSTRICO AVGUSTA 1881, ZAPISAN V HERLETOVI VPISNI KNJIGI TUJCEV

Vzponu mladeničev na Ojstrico avgusta 1881 lahko sledimo na treh straneh v vezani planinski vpisni knjigi tujih obiskovalcev (ptujcev) solčavske gostilne Herle: »Zapisnik ptujcev, Solčava / Fremdbuch für Sulzbach«.[46] Knjigo hranijo pri Herletovih v Solčavi, kjer se zavedajo njene kulturne vrednosti za kraj in slovensko planinstvo.[47] Začetek zapisa 4. 8. 1881 je v knjigi na spodnji polovici strani (str. 1), nadaljevanje pa na celotnih naslednjih dveh straneh (str. 2 in 3). Besedilo teče brez odstavkov ali presledkov, ki so tu dodani zaradi lažjega branja. Zapis je bil sestavljen v gostilni Antona Herleta v Solčavi po koncu ture 4. avgusta 1881 in so ga ob avtorju podpisali še ostali trije udeleženci planinskega vzpona. Miha Levstik, glavni avtor besedila, je tedaj mariborsko učiteljišče že končal in se podpisal kot »uč. [iteljski] abiturijent«, Franc Skaza, podpisan kot učiteljski pripravnik, pa je šolanje na učiteljišču v Mariboru sklenil naslednje leto (1882).[48] Ostala podpisana sta bila iz šoštanjske družine Woschnagg.

Mladeniči so si planinskega vodnika priskrbeli že v Lučah, da jih je vodil do kmeta Planinška. »*Iz Luč ob Lučnici 20 min. po dolini, pri križu na desno gori, skozi gozd in mimo Korena, do Kladnika 3/4 ure; za hišo po gozdu v 1 uri na gorsko planoto Planinšek 1087 m. Velika kmetija v lepi legi, posebna soba s posteljo.*«[49] Pri Planinšku so dobili novega vodnika, ki je poznal pot na Ojstrico. Njihov podvig pa je zapletel požar, ki je dan prej uničil kočo na Korošici, kjer so nameravali prenočiti. Koča je zavetišče za hribolazce (*die Koroschiza-Hütte, ein Schutzhaus für Ojstrica Besteiger*),[50] ki se na zanimivo gorsko turo na Ojstrico podajo iz Luč. Vzrok za požar ni bil znan, verjetno pa se je vnelo zaradi kurjenja ognja na odprtem ognjišču. Do te koče na višini 1810 m je bilo mogoče iz Luč zlahka priti v petih urah. Sannthaler-Alpenclub, del avstrijskega in nemškega planinskega združenja, ki je urejal planinske poti v okolici, je že pričel z obnovo.[51] Pogorelo kočo na Korošici je omenjalo tudi poročilo dr. Glantschnigga o vzponu na Ojstrico 13. avgusta 1881.[52]

Omemba vodnikov postavlja vprašanje o stroških za takšno sodelovanje domačinov s planinci. Po 27. maja 1882 potrjenem ceniku okrajnega glavarstva v Celju je bila uradna vodniška tarifa za enajsturno pot iz Luč na Ojstrico čez Korošico in v Logarsko dolino 4 gld.[53] Vodniki so bili v pomoč tudi pri nošnji opreme, ki so jo prenašali v koših. Koliko pa je mladeniče stalo vodenje kmečkih in pastirskih vodnikov, ni znano. Zapis planinskih dogodkov je živahen in dramatičen, saj so s pastirskim vodnikom (omenjen kar kot vodja) hodili tudi ponoči, se iskali in klicali, streljali, pa tudi kurili ogenj. Pri jutranjem planinskem vzponu mladeniči iz Šoštanja in Velenja niso bili

42 Kocijančič, † Miha Kos, str. 141–142.
43 *Učiteljski tovariš*, 34, št. 24, 16. 12. 1894, str. 377, »Vodnik za Savinske planine«.
44 Mikša in Ajlec: *Slovensko planinstvo*, str. 25–26.
45 Kocijančič, † Miha Kos, str. 141.
46 Vpisna knjiga gostilne Herle, Solčava: »Zapisnik ptujcev, Solčava / Fremdbuch für Sulzbach«, Solčava, 4. 8. 1881.
47 Avgusta 2020 sem imel spričo prijaznosti gospe Lučke in gospoda Lojzeta Goloba v Solčavi možnost vpogleda v to dragoceno dediščino našega planinstva, zanimivo tudi za šolstvo in krajevno zgodovino, za kar se obema prav lepo zahvaljujem.
48 *Erster Bericht*, str. 45: 1881, Levstik Michael; 1882 S[k]aza(!) Franz.
49 Kocbek in Kos, *Vodnik*, str. 43.
50 *Cillier Zeitung*, 6, št. 66, 18. 8. 1881, str. 3, »Aus den Sannthaler-Alpen«.
51 Prav tam.
52 Glantschnigg, Ojstrica, str. 3–4.
53 Kocbek in Kos, *Vodnik*, str. 92.

Herletova vpisna knjiga, »Zapisnik ptujcev, Solčava / Fremdbuch für Sulzbach«, 4. avgusta 1881 o vzponu na Ojstrico (str. 1, začetek vpisa).

povsem uspešni, saj so se malo pod vrhom skoraj vsi ustrašili »strašne višave«. Le eden od Woschnaggov, orjaški Ivan Vošnjak, kot ga navaja zapis v vpisni knjigi, je še z enim dijakom/študentom iz sosednje družbe šel na vrh. Drugi so ostali malo nižje in uživali prekrasen razgled. Vrnitev v dolino ni bila lahka, saj so se po težki poti skozi Škarje spustili do Solčave.

V veselem večernem vzdušju po srečno končanem zahtevnem planinskem pohodu so se udeleženci v gostilni v Solčavi ob vinu tudi šalili. Nekaj tega prijateljskega zbadanja med učiteljiščnikoma je mogoče zaslediti pri humornem opisovanju težav s hojo pri Skazi, bolj okroglem Velenjčanu, nemara s talentom za risanje in zaradi kakšne dijaške domislice poimenovanem kot slikar z italijanskim nazivom. Ta ali ona beseda v rokopisnem besedilu je manj čitljiva ali razumljiva, nekaj je črtanja in popravkov, manjši del teksta je na manjkajočem delu lista oziroma ni berljiv. Na to opozarja besedilo v oglatem oklepaju in nekaj pojasnjevalnih opomb. Težje kot bodoča učitelja prepoznamo udeleženca iz šoštanjske družine Vošnjak/Woschnagg: eden od njiju je v veselem razpoloženju podpisu dodal še zadnjo vrstico: »na zdravje z vinom«.

IZ HERLETOVE VPISNE KNJIGE: VZPON NA OJSTRICO 2. DO 4. AVGUSTA 1881 (TRANSKRIPCIJA VPISA)

(str. 1) »Bilo je ravno 2. avgusta, ko so se napotili trije Šoštančanje i eden Velenjčan na pot v prekrasne solčavske planine. No, do Luč se je sploh lahko hodilo, pot se kaj vleče, pa ni ravno slaba, je vsaj po ravnem. Od Luč pa smo jo mahnili z voditeljem proti gostoljubnem kmetu Planinšeku,[54] *kjer smo bili [?prec] prijazno sprejeti. Do sedaj smo še koj hodili, a od tod pa je bilo precej v breg, kar se posebno precej trebušnatemu gospodu Velenjčanu*[55] *ni dopadlo, kajti*[56] *vsakih deset korakov je obstal, ter se tako ma[?st]no*[57] *pridušil da smo se že sé strahom ogledovali, (str. 2)*[58] *da se ne bi izza kakšne skale kakšen rogatin*[59] *prikazal ter hlastnil po nezadovoljnem 'touristu'. No pa, ko smo ga pridno priganjali ter mu na vrhu vse dobro obečali, je vendar še*[60] *pohajal za nami.*

Ker naš vodja od Planinšeka ni pota vedel, smo od onega kmeta novega vodja dobili, koji nas je ravno v [?or]dnem mraku na vrh pripeljal odkoder pa je še dobre 2 uri k tistej uti[61] *koja je nalašč za popotnike pod*[62] *Ojstrico postavljena. A tukaj smo imeli prav za prav 'smolo'. Bila je že namreč skoro trdna tema in vodja ni mogel več steze razločevati, zatorej smo se zašli v dolino, od koder nismo vedli ne kod ne kam. Vodja je šel sam uto iskat, mi pa smo čakali v dolini. Že je mesec zatonil za strašne gorske velikane, kateri so obdajali tisti kotel, že je preteklo nekaj časa, a našega vodja še ni bilo nazaj. 'Kaj čemo početi'? smo si mislili. Sklenili smo v dolini ostati, zapaljili smo velik ogenj, kajti s tem smo hoteli vodju, kateri je uto*[63] *iskal, naše stališče zaznamovati. Precej časa je preteklo, vodje še ni bilo*

54 Na planoti 1087 m visoko je še danes kmetija Planinšek. »Velika kmetija v lepi legi, posebna soba s posteljo«, navaja *Vodnik za Savinske planine*, str. 43.

55 Učiteljiščnik Fran Skaza iz Velenja je bil glede na kasnejše fotografije res čokat, malo bolj okrogel (gl. fotografije v Grebenšek, *Kronika rodbin*).

56 Pred »kajti« še prečrtano: ker.

57 Nejasno, beseda je na koncu predzadnje vrstice prve strani in je deljena: »ma...no«.

58 Začetek besede ogledovali je na str. 1, nadaljevanje (...dovali) pa na str. 2.

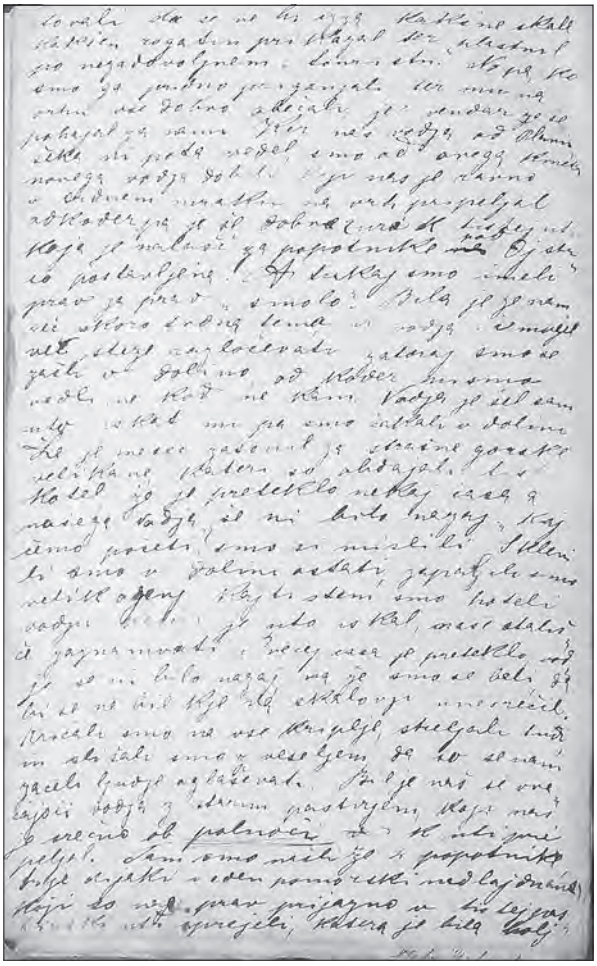
59 Zlodej, rogati hudič.

60 Pred »še« je prečrtano: že.

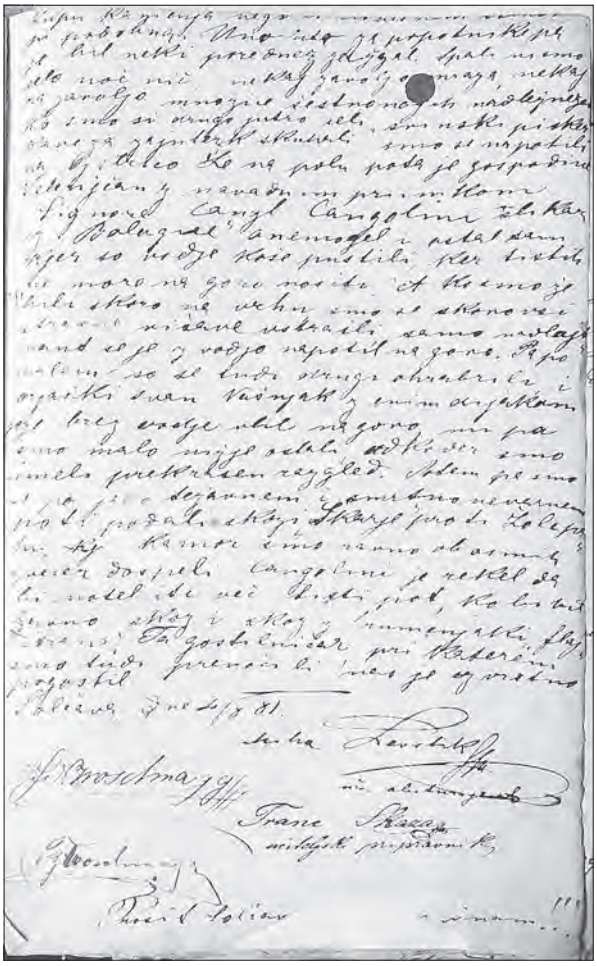
61 Uta, tudi planinska koča, die Hütte.

62 Pred »pod« še prečrtano: ne.

63 Tudi F. Kocbek uporablja ta izraz za planinsko kočo (blizu je tudi nemškemu 'die Hütte'), ko razlaga, kje raste planika, planinska roža. »V Solčavi raste na pečinah pri 'Korošica-uti' blizu Ojstrice in pri Okrešelu nad slapom na stranskih pobočjih« (Kocbek, Botanični listi X, str. 280).

Herletova vpisna knjiga, »Zapisnik ptujcev, Solčava / Fremdbuch für Sulzbach«, 4. avgust 1881 o vzponu na Ojstrico (str. 2).

Herletova vpisna knjiga, »Zapisnik ptujcev, Solčava / Fremdbuch für Sulzbach«, 4. avgust 1881 o vzponu na Ojstrico (str. 3, s podpisi udeležencev).

nazaj, že[64] smo se bali, da bi se ne bil kje na skalovji unesrečil.

Kričali smo na vse kriplje, streljali tudi in slišali smo z veseljem, da so se nam začeli ljudje oglaševati. Bil je naš se vračajoči vodja z starim pastirjem, koji nas je srečno ob polnoči k[65] uti pripeljal. Tam smo našli že 4 popotnike (trije dijaki[66] i en pomorski nadlajtnand)[67] koji so nas prav prijazno v tistej pastirski uti sprejeli, katera je bila bolj (str. 3) kupu kamenja nego [?pravemu planinskemu zavet]ju[68] podobna. Uno uto za popotnike [...] pa je bil neki poredněž zažgal.[69] Spali nismo celo noč nič, nekaj zavoljo mraza, nekaj pa zavoljo množice šestnogih nadležnežev.[70]

Ko smo si drugo jutro celi 'svinski pisker' kave za zajuterk skuhali, smo se napotili na Ojstrico. Že na polu pota je gospodine Velenjčan z navadnim priimkom 'Signore Cangl Cangolini slikar iz Bologne'[71] onemogel i ostal tam kjer so vodje koše pustili, ker tistih ne more na goro nositi. A ko smo že bili skoro na vrhu smo se skoro vsi strašne višave vstrašili, samo nadlajtnand se je z vodjo napotil na goro. Pa po malem so se tudi drugi ohrabrili, i orjaški Ivan Vošnjak[72] z enim dijakom jo je brez vodje ulil[73] na goro, mi pa smo malo nižje ostali, od koder smo imeli prekrasen razgled.

Potem pa smo se po jako težavnem in smrtno nevarnem poti podati skozi 'Škarje'[74] proti Žolcpa-

64 Pred »že« prečrtano: na [?pa].
65 Podčrtano v originalu, večkrat. Pred »k« prečrtano: v.
66 Dijaki: srednješolci ali študentje.
67 Nadlajtnant – nadporočnik, v mornarici kapetan fregate.
68 Del besedila na vrhu lista manjka.
69 *Cillier Zeitung*, 6, št. 66, 18. 8. 1881, str. 3, »Aus den Sannthaler-Alpen«; Glantschnigg, Ojstrica, str. 3–4.
70 Bolhe imajo tri pare nog.
71 Signore Cangl Cangolini slikar ..., nejasno; malo drugače pisano Cagnolini (ital.) bi lahko bil Kužek. Nemara gre za šaljivo poimenovanje med vrstniki, sošolci – mišljen je učiteljiščnik Fran Skaza iz Velenja, ki je na učiteljišču nemara kazal risarski talent. Nekaj tega se je ohranilo v družini, saj je bila njegova vnukinja arhitektka.
72 To je bil verjetno 19-letni Hans Woschnagg, morda njegov tridesetletni sorodnik Ivan Vošnjak. Aplinc, *Vošnjaki*, med str. 32–33. Je »orjaški« opis njegove postave ali nasprotje – kot šaljiva opomba?
73 Ulil – ?morda odhitel.
74 Kocbek in Kos, *Vodnik*, str. 43. Pot z Ojstrice v Logarsko dolino *Vodnik* predstavlja tako: »Od vrha jugozahodno

hu,[75] *kamor smo ravno ob osmih zvečer prispeli. Cangolini*[76] *je rekel da bi notel*[77] *iti več tisti pot, ko bi bil ravno skoz i skoz z rumenjaki 'flajštran'.*[78] *Ta gostilničar,*[79] *pri katerem smo tudi prenočili, nas je iz vrstno pogostil.*

Solčava, dne 4/8 81.

Miha Levstik
uč. abiturijent[80]

FrWoschnagg

Franc Skaza
učiteljski pripravnik[81]

JN[?][82]*Woschnagg*
Prosit Solčau[a ....] vinam!!«[83]

KDO SO BILI »TRIJE ŠOŠTANČANJE IN EDEN VELENJČAN« NA OJSTRICI?

Miha Levstik, učiteljski abiturient

Kateri trije Šoštanjčani in en Velenjčan so se v začetku avgusta 1881 odpravili v »prekrasne solčavske planine«? Dva podpisa sta povsem jasna: podpisa obeh bodočih učiteljev. Mihael (Miloš) Levstik, ki je opisal njihovo planinsko pot, je bil učiteljski abiturient (roj. 1861, matura na učiteljišču v Mariboru 1881) z ravno končanim učiteljiščem, Franc Skaza, tedaj učiteljski pripravnik, pa je bil edini Velenjčan med njimi. Iz spremljanja njune učiteljske poti vemo, da je bil Franc Skaza (r. 1859 v Velenju) kot novo izšolani mariborski učiteljski pripravnik jeseni 1882 nastavljen za podučitelja v ptujsko okolico: na Destrnik (k Sv. Urbanu pri Ptuju). Zatem je učil na šoli Šmarje pri Jelšah in od jeseni 1886 poučeval 219 učencev na enorazredni šoli Polje ob Sotli (blizu Podčetrtka).[84] Miha Levstik je bil leta 1861 sicer rojen drugod, a se je v zapisu o planinski turi prišteval k Šoštanjčanom. Od jeseni 1881 je Levstik poučeval v prvi učiteljski službi v Šmihelu nad Mozirjem (do marca 1887), nato na enorazrednici Dole pri Litiji in pri Sv. Andražu nad Polzelo.[85]

Tudi kasneje sta planinska tovariša nekaj časa službovala blizu. V začetku 90. let 19. stoletja je bilo v šolskem okraju Šoštanj na desetih šolah okrog 20 rednih učiteljev in učiteljic ter nekaj učiteljic ženskih ročnih del. Učiteljstvo je povezovalo manjše učiteljsko društvo, kjer pa so opazili odsotnost sedmih, ki so društvo gledali le od strani. Levstik, učitelj pri Sv. Andražu nad Polzelo, in Skaza, nadučitelj v Št. Janžu na Peči (danes Vinska Gora pri Velenju), sta bila med delavnimi člani in pripravila vsak po eno društveno predavanje (Levstik: Kako snažnost v mladini gojiti?, Skaza: Kako se zamore trpinčenje živali vspešno zabraniti?). Na zborovanju v šoštanjski čitalnici na novega leta dan 1893 se je v učiteljsko društvo včlanil še učitelj Jožef Pilih iz Šmartnega ob Paki, tako da jih je bilo skupaj enajst. Tedaj so v odbor društva izvolili predavatelja preteklega leta: Levstik je postal predsednik ter Skaza podpredsednik in blagajnik.[86]

Levstik je od marca 1902 do upokojitve 1925 poučeval na okoliški deški šoli v Celju in bil uspešen sadjar, tudi živahni predavatelj in sodelavec revije *Slovenski sadjar (Sadjar in vrtnar)* ter avtor brošure *Sadjarimo prav* (1931). Bil je poročen z učiteljico in tudi njegova družina je bila učiteljska. Objavljal

Miha Levstik (1861–1939), učitelj in znani celjski sadjarski strokovnjak, je avgusta 1881 opisal vzpon na Ojstrico. Mihael Levstik pri sadjarskem opravilu (Domoznanski oddelek Osrednje knjižnice Celje; kamra.si).

nekaj časa po istem potu nazaj, potem naravnost ali še niže pod skalami in severno po kadunji v 1 uri na Škarje 2127, t. j. sedlo med Ojstrico in Babo. Tod med skalami navzdol severnovzhodno v 1 3/4 ure do Klemenšekove planine, 1/2 ure navzdol v dolino in 1/2 ure do Piskernika.«

75 Solčava (iz nem. Sulzbach). Še v slovenskih besedilih najdemo Žolcpaška dolina, vrlim Žolcpaherjem (1876) (Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 617). Gl. tudi Pajek, *Črtice*, str. 283–285.

76 Franc Skaza, verjetno je bilo to šaljivo poimenovanje zanj med sošolci. Prim. op 71.

77 Notel – morda bi lahko bilo mišljeno kot nasprotje od »hotel«, ne hotel, ne bi hotel iti.

78 ... ne bi hotel iti po isti poti, čeprav bi bila vseskozi z zlatniki polepljena.

79 »Gostilna: Anton Herle (pd. Vitežič, cerkovnik) 2 sobi, 5 postelj a 40 kr.« (Kocbek in Kos, *Vodnik*, str. 48).

80 *Erster Bericht*, str. 45, 1881, Levstik Michael.

81 *Erster Bericht*, str. 45, 1882, S[k]aza (!) Franz.

82 Morda Johann Nepomuk Woschnagg – Hans.

83 Na zdravje Solčava [... z] vinom!!

84 *Učiteljski tovariš*, 22, št. 17, 1. 9. 1882, str. 266: »Iz Štajerske. Na novo izšolani Mariborski učit. pripravniki«; *Popotnikov koledar* 1887, str. 15.

85 *Popotnikov koledar* 1887, str. 52; Šlebinger, »Levstik, Mihael« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi328444/) (20.8.2024).

86 *Popotnik*, 14, št. 2, 25. 1. 1893, str. 27–28, »Šoštanj«.

je krajše črtice v *Koledarju Mohorjeve družbe* (1903–1906) in mladinskem listu *Zvonček* (1904–1910). Po literarnem delovanju je bolj poznan njegov sin, pisatelj Vladimir Levstik (1886–1957).[87]

Franc Skaza, učiteljski pripravnik

Srečevanje z učiteljsko potjo Franca Skaze je potekalo kot poskus predstavitve učitelja in njegove družine ter njegovega delovanja kot ne prav izstopajočega učitelja, a se je kmalu pokazalo, da je vsak učitelj tam, kjer poučuje, nekaj posebnega. Tako je bil Skaza aktiven v okrajnih učiteljskih društvih, kjer je služboval v petih krajih na Štajerskem ter imel številčno družino. Več učiteljev je bilo tudi občinskih tajnikov, a ne prav veliko kar pri svojem bratu, ko je bil ta župan. Tako je Josip Skaza (po domače Špenk) kot velenjski župan sodeloval z bratom Francem, ki je od leta 1901 tam poučeval. Skazovi so bili ekonomsko uspešna družina z večjim kmetijskim posestvom v Stari vasi (tudi Alt Woellan) pri Velenju. Od leta 1864 je družina Skaza uspešno gospodarsko zgodbo nadaljevala na drugem bregu reke Pake: v Velenju kot večjem središču vzhodnega dela Šaleške doline (historično poimenovanem tudi Markt Woellan/trg Velenje). Od družine Skaza je v velenjski Stari vasi zatem živela le leta 1889 roj. Ana, hči učitelja Franca kot učiteljica klavirja, ki se je tja preselila po poroki (1921) s tamkajšnjim čevljarskim mojstrom Vincencom Grebenškom.[88]

Franc Skaza je v letih 1882–1922 poučeval na petih štajerskih šolah: 1882–83 Sv. Urban pri Ptuju (Destrnik), 1883–86 Šmarje pri Jelšah, 1886–1890 Polje ob Sotli pri Podčetrtku (v šolskem okraju Kozje), 1890–1901 Sv. Janž na Peči (tudi Šentjanž, danes Vinska Gora pri Velenju) in 1901–1922 v Velenju. Začel je kot podučitelj, bil nato učitelj, nadučitelj na manjši šoli in nato v Velenju učitelj na večrazredni šoli, vse do upokojitve. S pogledom na družino Skaza, ki ga je dopolnjevalo široko genealoško raziskovanje Andreja Grebenška, pa lahko spremljamo še druge posebnosti te učiteljske družine.

Franc Skaza je leta 1886 opravil »usposobljenostni« (strokovni) izpit kot pogoj za stalno namestitev, kar mu je omogočalo večjo samostojnost in odprlo pot za poroko. 27-letni ženin »Franc sin Gašperja Skaze, velenjskega veleposestnika in trgovca, ki ima v posesti še mlin ter žago«, in 19-letna nevesta Matilda Malenšek, za katero je tudi oče dal privoljenje za poroko, sta se 31. oktobra 1886 poročila v nevestini župniji Čadram pri Oplotnici blizu Slovenskih Konjic.[89] Slovensko usmerjen čadramski župnik Juri Bezenšek, ki je tam leta 1899 postavil mogočno cerkev, je ob poroki zakonca uspešno spodbujal k slovenski narodni zavednosti.[90] Čadramskemu nadučitelju Bogomirju Malenšku (umrl je leta 1899, le nekaj dni zatem, ko je za dolgoletno šolsko delo prejel cesarsko odlikovanje, 1907 so mu učiteljski kolegi postavili še slovensko-nemški nagrobnik)[91] se je za hčer Matildo zdel primeren zakonski tovariš njegov mlajši učiteljski kolega Franc Skaza iz Šmarja. Mlada sta se spoznala na kakem učiteljskem zborovanju, ki so jih okrajna učiteljska društva v različnih krajih pogosto prirejala za poklicno in izobraževalno povezovanje učiteljstva, in se hitro ujela. Družinsko izročilo je o tem ohranilo zanimivo zgodbo. »*Na nekem srečanju učiteljev naj bi Matildin oče zrežiral srečanje Franca in Matilde, ki sta si bila všeč že na prvi pogled*.«[92]

Le nekaj dni pred poroko je Franc Skaza nastopil učiteljsko službo v Polju ob Sotli, ki je vključevala tudi učiteljsko stanovanje v sicer majhnem šolskem poslopju. Zato sta se mladoporočenca po poroki že lahko odpravila v svoj novi dom. Tu se jima je novembra 1887 rodil sin Franc (pozneje pravnik v Mariboru, z družino 1941 izgnan v Srbijo, kjer je umrl oktobra 1944) in zatem hči Ana (1889–1964). Tako je na naslednje službeno mesto Sv. Janž na Peči (tudi Šentjanž, danes Vinska Gora pri Velenju) 31-letni nadučitelj Skaza prišel z 28-letno ženo Matildo in dvema otrokoma: s triletnim Francem in enoletno Ano. Malo več kot desetletno obdobje bivanja učiteljske družine Skaza v tem službenem kraju je bilo kljub vsemu »nadvse nesrečno. Od petih tam rojenih otrok so kar trije umrli v najzgodnejšem otroštvu, eden pa v otroštvu.«[93] Tam rojena Jožef (1891) in Jožef Alojz (1892) sta umrla pri šestih oziroma sedmih mesecih, 1893 rojeni Maksimiljan pa je umrl sredi leta 1898, star komaj štiri leta in pol. Tudi avgusta 1899 rojena Ljudmila je kmalu umrla, že marca 1900, stara komaj sedem mesecev. Vsi ti otroci so pokopani na danes opuščenem pokopališču ob cerkvi sv. Janeza Krstnika na Vinski Gori pri Velenju. Nekaj več sreče sta imela tam rojena hči Marija Helena (1895–1930), ki je postala učiteljica, in sin Josip (1901–1917), nazadnje četrtošolec gimnazije v Celju.[94]

87 Šlebinger, »Levstik, Mihael« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi328444/) (20.8.2024).
88 Grebenšek, *Kje so vse vasi?!*, str. 44, 111–113.
89 Grebenšek, *Kronika rodbin*, str. 194–197.
90 Šuštar, Za slovenstvo zavzet župnik, str. 11.
91 Šuštar, Nekdaj so cenili učitelje, str. 7.
92 Grebenšek, *Kronika rodbin*, str. 196.
93 Grebenšek, *Kronika rodbin*, str. 205.
94 Grebenšek, *Kronika rodbin*, str. 201–205.

Učitelj Franc Skaza (1859–1941) se je kot učiteljiščnik podal na Ojstrico. Na fotografiji z razredom v Velenju, okoli 1910 (iz zbirke Andreja Grebenška v Muzeju Velenje).

Med osebnimi vestmi v učiteljskem tisku so 1. novembra 1900 izšla tudi nova imenovanja za učitelje: Franc Skaza iz »Št. Janža na Vini gori« (Vinska Gora pri Velenju) je bil imenovan za učitelja za Velenje.[95] Družina Skaza se je jeseni 1901 skupaj s štirimi otroki – Franc (1887), Ana (1889), Helena (1895) in Josip (1901) – preselila v Velenje. Tam so se rodili še trije otroci: najprej februarja 1903 dvojčici Ljudmila in Suzana, ki sta umrli v mladih letih, in nato še sin Vladimir (1905–1983). Ta je v družinskem izročilu ostal zapisan kot »vsestransko razgledan človek, uspešen visok uradnik na Premogovniku Velenje, odličen glasbenik, oficir kraljeve vojske in nadvse prijeten sogovornik«.[96] Na naslovu Velenje 63 so živeli okoli štiri leta, saj so se po letu 1905 zopet selili, tokrat k Wirthu v Staro Velenje 27. Tedaj in še desetletja zatem so imeli otroci v Velenju in okolici bolj preprosto otroštvo in odraščanje.[97]

Učitelj Skaza je bil dejaven tudi v Šaleškem učiteljskem društvu. Leta 1923 je bil že med upokojenci. Zakonca Skaza sta bila povezana skoraj 55 let, vse do njune smrti leta 1941.[98] Fran Skaza je kot upokojeni velenjski učitelj umrl kmalu za ženo. Na novi razstavi Šola je zakon, postavljeni marca 2022 v Slovenskem šolskem muzeju, lahko pri obdobju 1848–1918 pri temi »Učiteljski poklicni stan«[99] vidimo fotografijo razreda šole Velenje okoli leta 1910. Predstavljen je tudi kot primer za učiteljsko družino, ko so se učitelji pogosto poročali s hčerkami iz učiteljske družine in so bili njihovi otroci zaradi službenih selitev rojeni v različnih krajih. Na sliki je s svojim razredom prav Franc Skaza.

Mladeniča iz družine Woschnagg

Več vprašanj se odpira ob drugem paru odprave: katera mladeniča iz družine Woschnagg sta šla v planine? Tine Orel je v predstavitvi vpisne knjige med planinci omenjal le enega Woschnagga, in to Josipa.[100] A podpisa sta dva, ne tako jasna kot pri obeh učiteljiščnikih. Pod zapis o vzponu na Ojstrico podpisana člana šoštanjske rodbine Woschnagg sta lahko nečaka v slovenskem narodnem gibanju znamenitih bratov Josipa in Mihaela Vošnjaka, sinova tovarnarja Franza Xaverja Woschnagga (1832–1912): Johann Nepomuk Franz/Hans (13. 5. 1862–21. 3. 1911) in Franz Michael (18. 9. 1865–17. 8. 1931). Avgusta 1881 je bil Johann Nep. Hans star 19 let (tega bi pisec lahko dejansko ali šaljivo omenjal z »orjaški Ivan Vošnjak«, saj se je edini od mladeničev povzpel vse do vrha Ojstrice), Franz pa je imel skoraj 16 let. Nekoliko starejša družba za oba učiteljiščnika bi lahko bila sinova Vincenca Woschnaka iz »slovenske veje« Vošnjakov: tovarnar Ivan Vošnjak (1851–1933) je imel v letu vzpona na Ojstrico 30 let in skrbi s svojo usnjarno, pek in gostilničar Franc Vošnjak (1852–1907) je štel leto manj, trgovec Mihael Vošnjak (1856–1881) pa jih je imel petindvajset,[101] le tri več kot mariborski učiteljiščnik Franc Skaza. Vsi ti so imeli že poklicne in delovne skrbi, člani »slovenske veje« pa bi se najbrž podpisovali slovensko – kot Vošnjak.

Razen mladosti planincev in v zapisu omenjenega »orjaškega Ivana Vošnjaka« splošno vzdušje v družini Woschnagg tedaj govori za sodelovanje

95 *Učiteljski tovariš*, 40, št. 31, 1. 11. 1900, str. 277, »Osobne vesti«.
96 Grebenšek, *Kronika rodbin*, str. 208.
97 Grebenšek, *Kronika rodbin*, str. 205, 207; Grebenšek, *Kje so vse vasi?!*, str. 496–514.
98 *Jutro*, 22, št. 65, 18. 3. 1941, str. 8, »Zahvala«.
99 *Šola je zakon*, str. 103, »Učiteljski poklicni stan«.
100 Orel, Še ena vpisna knjiga, str. 617–618.
101 Aplinc, *Vošnjaki*, med str. 32–33, Rodovnik družine Vošnjak.

tako s slovensko kot z nemško usmerjenimi. Z gospodarsko uspešnostjo se je Franz Xaver Woschnagg povzpel v pretežno nemški višji družbeni sloj, a se ni izključujoče usmeril ne na nemško ne na slovensko stran. Ob tem je ostal podpornik slovenskega narodnega gibanja vsaj do leta 1887, ko je pozdravil odkritje Vodnikovega spomenika. Tudi Hans, sin Franza Xaverja Woschnagga, je bil sprva v Šoštanju član čitalnice in Sokola, kjer si je neuspešno prizadeval za vodilna mesta, in tega bi lahko Levstik v planinskem zapisu omenjal kot Ivana. Kasneje se je ta del šoštanjske rodbine Vošnjak/Woschnagg iz različnih razlogov usmeril nemško. Prelomne so bile nemara nepravilnosti v Hranilnici in posojilnici v Šoštanju, ki jih je Franz Xaver Woschnagg hotel rešiti, a so ga vpleteni kot premalo slovensko usmerjenega odstranili iz vodstva. Ta finančni zavod je zatem zašel v hudo krizo zaradi blagajniškega poslovanja njegovega bratranca Ivana Vošnjaka, lastnika ne tako uspešne usnjarne, a politično aktivnega v slovenskih narodnih krogih.[102]

Ko je marca 1911 nenadoma umrl Hans Woschnagg, so na slovenski liberalni strani aprila 1911 v tisku samokritično obžalovali »zaslepljenosti in nepremišljenosti, s katerimi so Slovenci to rodbino in posebno mladega Hansa sami pognali v nasprotni tabor«.[103] Kot prvo od teh nepremišljenosti je stari dopisnik tedaj predstavil prav nepotreben napad celjske *Domovine* na družino Woschnagg zaradi novega Marijinega znamenja na glavnem trgu v Šoštanju,[104] kar pa je v dopisu iz leta 1911 zmotno postavil že v začetek 80. let 19. stoletja. »*Rodbina Woschnagga v Šoštanju je bila prvotno s l o v e n s k a , čeprav ne tako odločna, kakor naša prvoborilca dr. Josip in Miha Vošnjak …*,«[105] beremo v liberalnem Jutru. Novopostavljeni marmorni steber s kipom Matere Božje (»tako imenovani 'Woschnaggov steber', ker ga je tovarnar g. Woschnagg dal na svoje stroške postaviti!«) je imel tudi napis. Novo znamenje na trgu je 14. junija 1892 blagoslovil lavantinski škof Mihael Napotnik, ko je birmal v Šoštanju. Napisna plošča je bila nemška in je kratko omenjala postavitev v čast Bogu, oba donatorja in leto: »Zur Ehre Gottes gewidmet von Franz und Maria Woschnagg 1892.«[106] [V slavo Bogu darovala Franz in Maria Woschnagg 1892]. Zato komentar v celjski *Domovini* do donatorja ni bil prav prijazen ter mu je očital »baharijo in hinavstvo« ter sovraštvo do vsega, kar je slovenskega.[107] Marijin kip je imel burno zgodovino. Leta 1952 so ga v tedanjem proticerkvenem vzdušju odstranili, a ga po demokratičnih spremembah 1990 ponovno vrnili na trg, a z drugačnim, slovenskim napisom.[108]

ZA SKLEP

Ob spremljanju šolske tematike je bilo nepričakovano srečanje v Solčavi z dragoceno dediščino našega planinstva, zanimivo tudi za šolstvo in krajevno zgodovino, lepo presenečenje in obogatitev planinskega obiska. Zapis 4. avgusta 1881 izpod peresa mariborskega učiteljiščnika Mihe Levstika o vzponu štirih mladeničev na Ojstrico je najobsežnejši vpis in predstavitev planinske poti v Herletovi vpisni knjigi. To je kar dramatično zasnovan doživljajski spis s humorističnimi elementi. »Že je mesec zatonil za strašne gorske velikane,« beremo o njihovi dogodivščini, ki jim je bila prva pot v neznane gore.

Savinjske (tudi Kamniške) planine so posebej povezane s planinsko razsežnostjo zunajšolskega delovanja učiteljstva, saj sta učitelja z Gorenjske (Miha Kos s kamniške strani) in Štajerske (Fran Kocbek s savinjske strani) ustanavljala prve podružnice Slovenskega planinskega društva in leta 1894 pripravila prvi slovenski planinski vodnik – o Savinjskih Alpah. »Žolcpaške planine«, kot so nekdaj rekli Savinjskim planinam, so bile blizu tudi škofu A. M. Slomšku in kaplanu A. Aškercu, pa tudi učiteljem in učiteljiščnikom, ki so prebirali šolsko in drugo časopisje.

Oba udeleženca planinskega vzpona, ki sta povezana s šolstvom, sta že s podpisi bolj prepoznavna, saj so uporabljeni šolski viri ter krajevnozgodovinski zapisi tudi o njiju in njunih družinah kar zgovorni. Za mariborska učiteljiščnika iz Šoštanja (Miha Levstik, učiteljski abiturient) in Velenja (Fran Skaza, učiteljski pripravnik) je bil ta vzpon avgusta 1881 izjemno dijaško počitniško potovanje, ki sta ga opravila v družbi z vrstnikoma iz šoštanjske družine Woschnagg/Vošnjak. Ob tem se pri Šoštanjčanih odpirajo pestra vprašanja sodelovanja ter nasprotovanj med slovensko in nemško usmerjenimi.

IZJAVA O DOSTOPU DO RAZISKOVALNIH PODATKOV
Raziskovalni podatki, na katerih temelji prispevek, so na voljo v prispevku samem.

102 Aplinc, *Vošnjaki*, str. 87–89, 94–95.
103 *Jutro*, 2, št. 399, 7. 4. 1911, str. 1, »Iz Celja. 5. aprila. Pogreb Šoštanjskega diktatorja«.
104 *Domovina*, 2, št. 13, 2. 7. 1892, str. 147–148, »Iz Šoštanja«. Podobno je tedaj v dopisu iz Šoštanja zapisal ljubljanski *Slovenski narod*.
105 *Jutro*, 2, št. 399, 7. 4. 1911, str. 1, »Iz Celja. 5. aprila. Pogreb Šoštanjskega diktatorja«.
106 *Slovenski narod*, 25, št. 135, 15. 6. 1892, str. 2–3. »Iz Šoštanja dne 10. junija«.
107 *Domovina*, 2, 2. 7. 1892, št. 13, str. 147–148, »Iz Šoštanja«.
108 Zaleznik, Zgodba, str. 345–368.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Zapisnik ptujcev, Solčava / Fremdbuch für Sulzbach. Herletova vpisna knjiga, 1876–1923 (hranita Lučka in Lojze Golob, Solčava).

Muzej Velenje
Zbirka Grebenšek; Grebenšek, Andrej: *Kronika rodbin Gojznikar, Blatnik, Grebenšek, Skaza*. Velenje 2000, tipkopis.

Osrednja knjižnica Celje
Zbirka Vladimirja Levstika.

ČASOPISI

Cillier Zeitung, 1881.
Domovina, 1892.
Jutro, 1911, 1941.
Planinski vestnik, 1895, 1928, 1954, 1963, 1993.
Popotnik, 1880, 1888, 1889, 1893.
Popotnikov koledar, 1887.
Slovenski čebelar, 1932.
Slovenski gospodar, 1877, 1885.
Slovenski narod, 1884, 1890, 1892, 1894.
Učiteljski tovariš, 1870, 1882, 1886, 1894, 1900, 1907.

LITERATURA

Anko, Boštjan in Anteric, Marija in Clarke, Richard in Koščak, Marko in Lenar, Avgust in Mitchell, Ian in Slapnik, Marko: *Študije o Solčavskem 1932–2007: Poročilo o skupnem terenskem delu Univerze v Ljubljani in Univerze v Londonu 1932–2007.* Solčava: Občina Solčava in Logarska dolina d. o. o., 2007.

Aplinc, Miran: *Vošnjaki: industrialci iz Šoštanja*. Šoštanj: Zavod za kulturo, 2005.

[Aškerc, Anton] Hribolazec (ps.): Spominska knjiga v Solčavi. Hribolazno-politična študija. *Slovenski narod* 27, št. 194, 25. 8. 1894. str. 1–3.

Erster Bericht der k. k. Lehrerbildungs-Anstalt in Marburg (ur. H. Schreiner). Marburg, 1891.

Frischauf, Johannes: *Die Erschliessung der Sannthaler Alpen: anlässlich des Strassenbaues im Oberen Sannthale*. Graz: Leuschner und Lubensky, 1895.

Frischauf, Johannes: *Die Sannthaler Alpen*. Wien: Brockhausen & Brauer 1877.

Gabršek, Ivan: Pot v Solčavo. *Popotnik*, 1, št. 14, 25. 7. 1880, str. 210–212, in št. 15, 10. 8. 1880, str. 225–228; št. 16, 25. 8. 1880, str. 256.

Glantschnigg, Ed.: Ojstrica. *Cillier Zeitung* 6, št. 77, 25. 9. 1881, str. 3–4.

Glaser, Karol: *Zgodovina slovenskega slovstva*, IV. Ljubljana: Slovenska matica, 1898.

Grebenšek, Andrej: *Kje so vse vasi?! Stara vas in Staro-vaščani (Velenje / Šaleška dolina): spomini na ljudi in stavbe: dokumentarna monografija*. Velenje: Ustanova Velenjska knjižna fundacija, 2024.

Izvestje 1932, Državna realna gimnazija v Kranju. Kranj: Gimnazijsko ravnateljstvo v Kranju, 1932, str. 3, »† Prof. dr. Vladimir Herle«.

Kocbek, Fran in Žager, Anton: Izleti po Zgornji savinski dolini. *Popotnik* 10, št. 14, 25. 7. 1889, 229–232 (prvemu članku je do št. 19 sledilo še nekaj prispevkov, podpisanih s Kocbek & Žager).

Kocbek, Fran: Botanični listi X. *Popotnik* 9, št. 18, 25. 9. 1888, str. 280–282.

Kocbek, Fran: Botanični spisi VI. *Popotnik* 9, št. 13, 10. 7. 1888, str. 200–203.

Kocbek, Fran in Kos, Mihael: *Vodnik za Savinske planine in najbližjo okolico*. V Celji: Slovensko planinsko društvo, 1894.

Kocijančič, Ivan: † Miha Kos. *Planinski vestnik*, 28, 1. 6. 1928, št. 6, str. 141–142.

Levičnik, Josip: Tri dni ob gorenjej Savinji. »Spoznavaj domovino in ljubil jo boš.« *Slovenski narod* 17, št. 175, 31. 7. 1884, str. 1.

Levičnik, Josip: Tri dni ob gorenjej Savinji, XV (Konec). *Slovenski narod*, 17, št. 194, 23. 8. 1884, str. 1–2.

Longyka, Igor: Narodni koleki – drobne zgodbe v ozadju narodnostnih bojev. *Goriški letnik* 44, 2020, str. 85–113.

Longyka, Igor: Vinjete ali pepelke. *Filatelistični zbornik* XXX. Ljubljana, 2020, str. 172–223.

Mikša, Peter in Ajlec, Kornelija: *Slovensko planinstvo skozi čas*. Ljubljana: Planinska založba 2022.

Orel, Tine: Beležka ob vpisni knjigi iz l. 1862, eni najstarejših planinskih vpisnih knjig, *Planinski vestnik* 54, 1954, št. 10, str. 560–564.

Orel, Tine: Še ena vpisna knjiga iz Solčave. *Planinski vestnik*, 63, št. 7, 1963, str. 325–327; št. 8, str. 364–370; št. 12, str. 617–621.

Pajek, Josip: *Črtice iz duševnega žitka štaj. Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica, 1884.

Slomšek, A. M.: Slovo Žolcpaškim planinam – Knjiga Slovenska v XIX. veku. *Učiteljski tovariš* 26, št. 5, 1. 3. 1886, str. 69.

Šalehar, Andrej: *Anton Herle 1845–1933, čebelar iz Solčave. Izbrani biografski in bibliografski podatki*. Rodica, 2007. (http://www.genska-banka.si/wp-content/uploads/2020/11/Anton-Herle.pdf)

Šimac, Miha: Knezoškof Stepišnik v očeh sodobnikov. *Bogoslovni vestnik* 70, št. 1, 2010, str. 119–129. URN:NBN:SI:doc-YTXGZKQX

Šola je zakon. Vodnik po stalni razstavi (ur. Marjetka Balkovec Debevec). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2024.

Šrol, France: Iz Maribora v Solčavo in Savinjsko dolino I–XIV. *Slovenski gospodar* 11, št. 12, 15. 3. 1877, str. 90 (zadnje, podpisano nadaljevanje).

Šuštar, Branko: Faded Memories Carved in Stone: Teachers' Gravestones as a Form of Collective Memory

of Education in Slovenia in the 19th and Early 20th Century. *School Memories. New Trends in the History of Education* (ur. Cristina Yanes-Cabrera, Juri Meda, Antonio Viñao). Cham: Springer, 2017, str. 175–187.

Šuštar, Branko: Nekdaj so cenili učitelje: skoraj celotno službeno dobo je poučeval v Čadramu in vodil šolo do smrti leta 1899. *Panorama* 31, št. 34, 27. 8. 2020, str. 7.

Šuštar, Branko: Za slovenstvo zavzet župnik Juri Bezenšek: ob 100-letnici smrti slovenskega rodoljuba. *Panorama* 31, št. 42, 22. 10. 2020, str. 11.

Zaleznik, Rajko: Zgodba o kipu Marije v Šoštanju. *Šaleški razgledi* 19, 2022, str. 345–368.

SPLETNE STRANI

Golob, Lučka: 70 let Herletove smeri v Ojstrici, 2011: https://gore-ljudje.net/novosti/70-let-herletove-smeri-v-ojstrici/

Mežnar, Roman: France Štiftar 1846–1913. Obrazi slovenskih pokrajin. Mestna knjižnica Kranj, 2020: https://www.obrazislovenskihpokrajin.si/oseba/stiftar-france/

Slovenska biografija:
Glonar, Joža: »Frischauf, Johannes« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi193134/)
Koblar, France in Premrl, Stanko: »Levičnik, Jožef« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi327341/)
Koblar, France: »Simandl, Dragotin« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi568439/)
Šlebinger, Janko: »Levstik, Mihael« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi328444/)
Uredništvo: »Herle, Vladimir« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi229872/)

Tine Orel 1913–1985: https://www.tineorel.si/

SUMMARY

What Did a Teacher Graduate Write in Herle's Logbook in Solčava About Climbing Ojstrica in August 1881?

The article presents four young men's ascent to Mount Ojstrica in early August 1881. Two, Miha Levstik and Franc Skaza, were affiliated with the teachers' training institute in Maribor and the other two were members of the Woschnagg (Slo. *Vošnjak*) family from Šoštanj. Their feat, described on as many as three pages of the logbook at Herle's tavern in Solčava, was publicly presented by Prof. Tine Orel in the mountaineering gazette *Planinski vestnik* in 1963. Starting from Luče, the men first set out to the Planinšek farm and from there to the Korošica highland pasture, where a mountain hut had burned down not long before that. The night hike, the two guides, searching for a trail, and finding shelter in a shepherd's hut are described rather dramatically but also with a great sense of humour. In the morning, the young men attempted for the summit of Mount Ojstrica (2,350 m.a.s.l.); however, the fear of heights having gotten the best of three, only one made it to the top successfully. Following a treacherous path via the section called Škarje, they descended into the Logar Valley and returned to the village of Solčava. The vivid report on the ascent was written by Miha Levstik.

Along with an annotated transcript of the report, the article also presents the lives and careers of both students at the teachers' training institute, who served for a while in the Styrian school district of Kozje. Levstik became a renowned expert in fruit growing as well as a prolific author and teacher on the subject; he was the father of the writer Vladimir Levstik. The article also presents a few details about the family story of the teacher Franc Skaza, who married a teacher's daughter and worked in a number of places. In 1901, he returned to his native Velenje, where he served as a teacher and municipal secretary, which is not surprising, considering that his brother was a long-standing mayor of the town.

The other two members of the mountaineering expedition, whose identity is not entirely clear, came from Šoštanj's influential Woschnagg family. In this regard, mention is made of the complex Slovenian–German relations at the end of the nineteenth century, which were further aggravated by economic development and personal antagonisms. In 1881, however, youths from both milieus evidently still cooperated closely.

The article also points to other teacher and school connections with the Savinja mountains from the end of the nineteenth century onwards. The alpine world stretching along the Savinja River was also discussed in school periodicals, most notably the pedagogical gazette *Popotnik*. The foundation of the Kamnik and Savinja branches of the Slovenian Mountaineering Society as early as 1893 is credited to the teachers Miha Kos and Fran Kocbek, who in 1894 also compiled the first Slovenian mountain guide for the Savinja Alps and their surroundings, entitled *Vodnik za Savinske planine in najbližjo okolico*. From the end of the nineteenth century onwards, mountaineering was one of the most significant non-academic activities that teachers engaged in alongside horticulture, fruit growing, apiculture, and firefighting.

1.02 PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.11
CC BY-SA

MIHA ŠIMAC*

Nazarje v zadnjem desetletju monarhije: pogled skozi časopisne in arhivske vire

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi samostanske kronike, vizitacijskih zapisnikov in časopisnih virov prikazuje versko in družbeno življenje v Nazarjah med letoma 1909 in 1921. Svetovni dogodki, zlasti prva svetovna vojna in pozneje propad Habsburške monarhije ter ustanovitev nove države, so pomembno vplivali na življenje romarskega kraja in njegovih prebivalcev. Predvojna leta zaznamujejo slovesnosti, živahno društveno življenje in različne oblike pobožnosti. Z začetkom vojne se pozornost samostanskega kronista in časopisnih poročevalcev usmeri v mobilizacijo, izkušnje domačinov na fronti ter v številne oblike humanitarne pomoči. Posebno poglavje so begunci z Goriškega, za katere so domačini skrbeli z izjemno solidarnostjo, kar potrjuje tudi ustanovitev begunske šole. Prispevek prikaže vpliv draginje, rekvizicij in potresa leta 1917, pa tudi povezanost Nazarij z deklaracijskim gibanjem, s sprejemanjem beguncev iz Koroške ter z boji za severno mejo. Vizitacijski zapisnik iz leta 1921 dopolnjuje sliko z vpogledom v religiozno vitalnost in društveno dejavnost župnije. Pričujoči prispevek tako ponuja ilustrativni mikrozgodovinski vpogled v preplet vojne, migracij, pobožnosti in solidarnosti v lokalni skupnosti Nazarij.

KLJUČNE BESEDE

Nazarje, prva svetovna vojna, časopisi, samostanska kronika, vizitacijski zapisniki

ABSTRACT

NAZARJE IN THE LAST DECADE OF THE MONARCHY: A LOOK THROUGH NEWSPAPER AND ARCHIVAL SOURCES

The article examines religious and social life in Nazarje between 1909 and 1921, drawing on the monastery chronicle, visitation records, and brief newspaper reports. World events, particularly the First World War and the subsequent disintegration of the Habsburg Monarchy, followed by the creation of a new state, significantly affected the life of this pilgrimage site and its inhabitants. The prewar years were characterised by festivities, vibrant social life, and various forms of religious observance. At the onset of the war, the monastery chronicler and newspaper reporters focused on mobilisation, the experiences of local inhabitants on the frontline, and various forms of humanitarian aid. A special chapter concerns the refugees from Gorizia, to whom the parishioners extended their utmost solidarity, including the establishment of a school for refugees. The article discusses the impact of scarcity, requisitions, and the earthquake of 1917, as well as the May Declaration Movement, the fighting for the northern border, and Nazarje's reception of refugees from Carinthia. The visitation record from 1921 provides further details, describing the religious vitality and social engagement of the parish. The article thus offers an illustrative microhistorical insight into the intricate links between war, migration, religious observance, and solidarity in Nazarje's local community.

KEY WORDS

Nazarje, First World War, newspapers, monastery chronicle, visitation records

* doc. dr., Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, Katedra za zgodovino Cerkve in patrologijo, Ljubljana, Slovenija, miha.simac@teof.uni-lj.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9035-3763

UVOD

Marija Nazaret. Ime, ki vsaj v Savinjski dolini še danes takoj prebudi spomin na Nazarje[1] in tamkajšnjo samostansko cerkev Matere Božje. Ime, ki nas popelje v 17. stoletje, ko je na griču ob sotočju Savinje in Drete sprva stala loretska kapela, ki jo je dal leta 1625 zgraditi ljubljanski škof Tomaž Hren (1560–1630), velik častilec Marije. K njej se je zatekel, ko je bil v mladosti hudo bolan, in se zaobljubil, da bo poromal v Loreto. Po ozdravljenju mu to ni bilo dano, a je obljubo poskušal izpolniti drugače. Iz Loreta je pridobil načrt in mere nazareške hišice ter dal narediti kopijo na dotičnem griču. 26. julija 1624 je položil temeljni kamen. Kapela je bila posvečena 14. septembra 1628. Škof Hren jo je imenoval Nazaret, celotno naselje z okolico pa je dobilo ime Marija Nazaret, kar se ohranja še v današnjem imenu kraja in občine. Vedno večje število romarjev v to kapelico Matere Božje je Hrenovega naslednika, škofa Rinalda Scarlichija (1582–1640), pripeljalo do tega, da je kapelo leta 1632 izročil frančiškanom. Ti so poleg nje postavili samostan in sedanjo, tipično renesančno zidano cerkev, ki jo je 25. septembra 1661 posvetil tedanji ljubljanski škof Oton Friderik grof Buchheim (ok. 1604–1664). S tem romarskim krajem so od prihoda leta 1632 do danes ves čas usodno povezani tudi redovni sinovi svetega Frančiška in redovne hčere svete Klare.[2] Doživljali so svetle in temne čase ter bili priča boleznim in veselim trenutkom. A če so bili sprva pomočniki in skrbniki božjepotne cerkve, so v času Jožefa II. (vladal od 1765 kot sovladar; v letih 1780–1790 samostojno) prevzeli dušno pastirstvo, ko je bila ustanovljena kuracija. To je tedanji lavantinski knezoškof Mihael Napotnik (1850–1922) spomladi 1891 povzdignil v župnijo.[3] Frančiškanski samostan in še mlada župnija sta tako dočakala izbruh prve svetovne vojne. Pričujoči prispevek ima namen na podlagi drobcev iz samostanske kronike, vizitacijskih zapisnikov in časopisnih notic vsaj nekoliko osvetliti viharne razmere velike vojne, ki so se odražale tudi v tem božjepotnem kraju.

LETO 1909 – LETO SLOVESNOSTI

Župnijo Nazarje je leta 1909 vodil gvardijan frančiškanskega samostana in župnijski administrator p. Salvator Zobec (1870–1934). Poleg njega je v samostanu bivalo še šest patrov duhovnikov in šest frančiškanskih bratov.[4] Župnijski upravitelj p. Zobec je ob farni cerkvi, ki je tedaj bila opremljena z desetimi oltarji, skrbel še za podružnično cerkev sv. Urbana v Dobrovljah, v kraju pa je delovala tudi enorazredna šola.[5] O dogajanju v kraju je večkrat vsaj v kratkih noticah vsako leto poročalo časopisje. Leta 1909 je bilo teh objav nekoliko več in med njimi ne manjka takšnih, v katerih izvemo o slovesnostih, jubilejih, pa tudi različnih očitkih in političnih obračunavanjih. Pri tem niti samostanski patri niso bili izvzeti. Prav pater Anzelm Murn (1875–1941), ki je deloval v Nazarjah, je bil, kot se zdi, večkrat tarča notic v *Dnevniku* in *N. Listu*. Odzval se je v *Straži* in očitke zavračal. Eden izmed očitkov je bil, da je »šibal kmete« zavoljo nedeljskega dela. Pater je pojasnil, kaj je v pridigi dejansko rekel, se obregnil ob »informatorje«, ki so očitno slabo poslušali, ter povedal, da je v sili, torej v posebnih razmerah, tudi nedeljsko delo mogoče. Svoj zagovor na to temo je končal takole: »*Jaz da sem spremenil svoje stališče! Zapomnite si! P. Anzelm je kmečki sin, ki bo ljubil kmeta do zadnjega vzdiha. Povedal pa bom vsakemu v obraz, če dela krivico, - naj bo li kmet ali pa gospod*!« To je letelo na očitek, češ da je pater pregovoril ljubljanskega škofa glede splavila lesa, ki naj bi bilo na škodo tamkajšnjim kmetom: »*Jaz obsojam vsako krivico, tudi če bi jo storil ne vem kdo*.« Takšnih in podobnih časopisnih obračunavanj, ki niso tuja nobenemu zgodovinskemu obdobju, je bilo tudi leta 1909 dovolj.[6] Nekatera pa so dobila celo sodni epilog. Tako se je tudi omenjeni p. Anzelm znašel pred sodiščem ter bil, sicer v drugi zadevi – zaradi »časti kraje« –, celo obsojen na šest tednov zapora.[7]

Pater Anzelm je bil po teh dogodkih sicer še leta 1910 zapisan v lavantinskem šematizmu v Nazarjah, a zdi se, da je prav v začetku tega leta odšel v Združene države Amerike. *Amerikanski Slovenec* je namreč že 20. maja 1910 objavil Murnovo povabilo Slovencem k slovenskemu misijonu v cerkvi sv. Nikolaja v New Yorku,[8] ki je potekal dva dni pozneje.[9] Govorice o p. Anzelmu pa tudi po njegovem odhodu v Mozirju in Nazarjah

1 O Nazarjah glej: *Nazarje: zgodovinska pričevanja*.
2 Od leta 1978 v Nazarjah delujejo sestre klarise. Več o tem glej: https://klarise.franciskani-nazarje.si/klarise-na-slovenskem/ (15. 9. 2025).
3 Povzeto po: https://franciskani-nazarje.si/cerkev/ (15. 9. 2025).
4 *Personalstand des Bistums Lavant*, str. 154.
5 *Personalstand des Bistums Lavant*, str. 118.
6 *Straža*, št. 51, 30. 4. 1909, str. 3, »Odgovor«.
7 *Narodni dnevnik*, št. 276, 2. 12. 1909, s. p., »P. Anzelm Murn«.
8 Več o delovanju p. Anzelma v New Yorku gl.: Ferjan, *Ob 80 letnici* (http://www.slovenskacerkev-ny.si/uploads/1/5/0/8/15080858/zgodovinahistory_80_obletnica.pdf) (14. 9. 2025).
9 *Amerikanski Slovenec*, št. 24, 20. 5. 1910, str. 1, »Slovenski misijon v New Yorku«.

niso potihnile. Govorilo se je namreč, da je pater odtujil denar izobraževalnemu društvu, kar pa je društvo odločno zanikalo: »*Isti odbor javno javlja, da so bili računi pri odhodu p. Anz. Murna popolnoma v redu, kar je konštatiral občni zbor istega društva. Zato pozivlja odbor dotično osebo, da naj molči, drugače bo primoran nastopiti drugo pot,*« so zapisali v *Straži* 2. avgusta 1911.[10] Toda to je bil že čas, ko so tudi v Nazarjah delovale nove moči. Že jeseni 1910 so namreč časopisi poročali o spremembah v frančiškanski provinci in vseh premestitvah. Tako je bil dotedanji župnijski administrator pater Zobec premeščen v Ljubljano, v Nazarje pa je na njegovo mesto prišel pater Kerubin Tušek[11] (1876–1943).[12] Spremembe v samostanu in različne premestitve pri frančiškanih so bile torej – tako kot premestitve župnikov in kaplanov – pogosto predmet časopisnega poročanja.

Ob tovrstnih zapisih v časopisih so bili tudi takšni, ki so predstavljali aktivnosti društev ob različnih slavnostih in proslavah. Tako so denimo poročali o delovanju katoliškega slovenskega izobraževalnega društva v Nazarjah, ki je tedaj slavilo petletnico delovanja.[13] V počastitev te obletnice so mladeniči in možje 25. julija uprizorili igro »*Don Manuel ali Ave Maria*«. Kljub temu, da so se pojavljali nekateri glasovi nasprotovanja, je bilo občinstvo s predstavo zadovoljno, po tej resni igri pa so postregli s šaljivim kupletom »*Zauber France*«. Poročevalec je v notici zapisal, da zaradi nasprotovanja igre ne bodo ponavljali, se je pa ob tej priložnosti zahvalil gvardijanu samostana in predsedniku društva, »ki sta po svojih močeh največ pripomogla k slavnostnemu dnevu«. Pisec je obžaloval le to, da si je predstavo ogledalo nekoliko manj Rečičanov, pohvalil pa je Mozirjane, ki so se vabilu odzvali v velikem številu.[14] To igro so Nazarjani pripravili sami, pogosto pa so sodelovali s sosednjimi društvi in organizacijami. *Straža* je 24. septembra 1909 poročala o gledališki predstavi »Tihotapec«, ki so jo priredili »*združeni diletantje izobraževalnih društev Mozirje in Nazarje v nedeljo dne 19. t. m.*« ter so jo gledalci lepo sprejeli.[15]

Prav tako so poročali o delovanju Kmečke hranilnice in posojilnice v Mozirju, ki je bila ustanovljena tudi za Nazarje in Šmihel nad Mozirjem. Kot so poročali po prvem letu delovanja, je poslovala uspešno.[16] Ni pa manjkalo niti osebnih vesti; tako je novembra tistega leta prišlo do poroke Rudolfa Pevca iz Mozirja z gospodično Amalijo Turnšek iz Nazarij. Ob tem so nekateri vidnejši svatje darovali finančna sredstva »*za skladatelje obmejnim Slovencem*«.[17] Osebne vesti so bile povezane tudi z rojstvi, smrtmi, napredovanji in premestitvami. Kot je bilo že omenjeno, je do njih prihajalo tudi v samostanski skupnosti. Straža je oktobra 1909 poročala, da se je v Nazarjah znašel p. Efrem iz Sv. Trojice, dotlej tam delujoči p. Fortunat Golli pa je odšel na novo službeno mesto v Pazin.[18] Zanimivo, da je do teh sprememb prihajalo ravno v času, ko so bile načrtovane različne slovesnosti, zlasti tiste, povezane s samostanom in frančiškanskim redom. V tem letu so namreč časopisne notice vsepovsod oznanjale, da red praznuje sedemstoletnico obstoja. Temu ustrezno so bile po različnih krajih načrtovane slove-

Nazarje ob koncu 19. stoletja (1899) (hrani Domoznanska čitalnica Osrednje knjižnice Mozirje).

10 *Straža*, št. 90, 2. 8. 1911, str. 3, »Marija Nazaret«.
11 Več o p. Kerubinu Tušku in njegovi usodi gl. Weiss, Pater Kerubin Tušek, str. 13.
12 *Straža*, št. 106, 16. 9. 1910, str. 4, »Izpremembe«.
13 *Straža*, št. 85, 21. 7. 1909, str. 3, »Nazarje«.
14 *Slovenski gospodar*, št. 31, 5. 8. 1909, str. 4, »Iz Nazarij«.
15 *Straža*, 24. 9. 1909, str. 4, »Mozirje«.
16 *Straža*, št. 30, 29. 7. 1909, str. 4, »Mozirje«.
17 *Slovenski gospodar*, 18. 11. 1909, str. 2, »Poročni dar«.
18 *Straža*, št. 118, 8. 10. 1909, str. 3, »Spremembe«.

snosti, ki so potekale tudi v Nazarjah: »*Sedemstoletnica frančiškanskega reda se bo obhajala v Mariji Nazaret s tridnevnico od 2. do 3. oktobra. V soboto 2. oktobra zjutraj ob ½6 pridiga s sv. mašo, zvečer ¼ 7 pridiga s petimi litanijami. V nedeljo bodo tri pridige, v pondeljek* [sic!] *dve. Bolj natančen vspored* [sic!] *je nabit na cerkvenih vratih*.« Tako je o tej tridnevnici poročal *Slovenski gospodar*.[19]

A frančiškanskih sobratov ne praznični dnevi in ne notice o premestitvah očitno niso preveč vznemirjale. So pa bili gotovo bolj vznemirjeni, ko jih je prav v letu te častitljive obletnice doletela še druga slavnost – kanonična vizitacija in podeljevanje zakramenta svete birme. Lavantinski knezoškof Mihael Napotnik je gornjegrajsko dekanijo obiskal v času od 29. avgusta do 5. septembra 1909 in po tamkajšnjih župnijah podeljeval zakrament svete birme. Iz škofijske kronike, zapisane v *Cerkvenem zaukazniku za Lavantinsko škofijo,* razberemo, da je škof najprej obiskal Mozirje, kjer je bilo kar 362 birmancev. Že naslednjega dne, torej 30. avgusta 1909, pa ga je pot pripeljala v Nazarje, »*kjer sta bile pri sprejemu v nenavadno obilnem številu zastopane zlasti dekliška in mladeniška Marijina družba*«, niso pa manjkali niti člani Katoliškega izobraževalnega društva. Knezoškof je tam zakrament svete birme podelil 154 otrokom.[20] Pri tem so ga po vseh krajih sprejemali s slavoloki in napisi. Tudi v Nazarjah so ga pričakali slavoloki z različnimi napisi, denimo: »*Ekselenca, prevdani pozdravljajo farani*!« ali: »*V srca naša naj Vaš nadpastirski blagoslov Nam vlije sedem Svetega Duha darov*!«, ob slovesu pa: »*Otroci kličejo v slovo: Vaš trud poplača naj nebo*!«[21] To je le nekaj napisov, ki jih je lahko takrat prebiral škof Napotnik. A bolj kot napisi so ga zanimale razmere v župniji. Deloma si je lahko o njih ustvaril vtis že ob obisku cerkve, pokopališča, samostana in kraja, podrobneje pa se je z njimi seznanil v spomenici, ki jo je 30. avgusta 1909 spisal tamkajšnji župnijski upravitelj. V njej je škofu orisal, kako živi župnija, in poudaril, da večina župljanov precej pogosto prejema svete zakramente, mnogi mesečno, »*drugi vsaj trikrat, najmanj pa dvakrat na leto, in mogoče je kaki nestalni delavec ali uradnik na žagi, ki bi izveršil* [sic!] *samo velikonočno dolžnost*.« Zapisal je še, da »*ni domače družine, v kateri ne bi molili sv. rožnega venca skupno vsaj v zimskem času*«. Prav tako jih je pohvalil glede branja dobrih knjig in časopisov ter pri tem poudaril pomen Katoliškega izobraževalnega društva, ki je takrat štelo 104 aktivne člane. Župnik je dejal, da posebnih »napak in hudobij« v fari ni, pri tem pa ga je skrbel vpliv tistih delavcev oziroma izseljencev, ki so se vrnili iz Amerike in s seboj prinesli drugačne poglede. Da bi preventivno delovali, so skušali »*vpeljati mladeniško pevsko društvo*«, ki naj bi pozitivno delovalo na mlade fante. Na splošno je župnik v zapisu izpostavil delovanje društev, na primer tretjerednikov sv. Frančiška, ki jih je bilo v Zgornji Savinjski dolini okoli 3000, samo v domači župniji pa okoli 160, med katerimi je bilo »lepo število mož«, pa tudi kak mladenič se je našel. Prav ta red je bil »*podlaga, da so se ustanovile Marijine družbe*«.[22] Mladeniška je bila sicer bolj skromna po številu, a zato vzorna »*po verskem življenju*«. Dekliška je bila precej bolj številčna »*z okoli 300 članicami*«. To ni presenetljivo, saj so se v njej znašla, kakor je zapisal dušni pastir, praktično »*vsa dekleta*«. Poleg že omenjenih so v župniji poznali še Čebelico, »*ki navaja ljudi k varčnosti*« in je bila posebno namenjena šolski mladini. Takrat je štela 58 članov in imela privarčevanih okoli 8000 kron. Župnik je naštel še Bratovščino sv. rožnega venca (22 rož) in bratovščino Presvetega Rešnjega Telesa, ki je štela 79 udov. Škofa je župnik seznanil še s tem, da so bili župljani zelo vneti za šolo in so podpirali tamkajšnjega učitelja pri vzgoji otrok. Katehezo otrok je v šoli vestno izvrševal pater Anzelm. Svoje poročilo je župnik Salvator zaključil z zapisom o podružnici sv. Urbana, ki je bila »*v dobrem stanju*«, kapelice na razpotjih pa so bile nekoliko bolj »*ubožne*«, vendar še »*dovolj snažne*«.[23]

IZ ČASOPISNIH NOTIC 1910–1914

Po obisku lavantinskega škofa se je župnija znašla v starih, že utečenih tirnicah, ki jih je sooblikoval tudi cerkveni koledar s prazniki, običaji in krajevnimi navadami. V župnijo so prihajali romarji, domačini so se podajali v svet, a tudi v samostanski skupnosti je prihajalo do premestitev in sprememb.

Leta 1910 je bilo v tiskanih listih in časopisju sicer mnogo več črnila prelitega ob političnih dogodkih doma in po svetu, pa tudi zaradi prihajajočega ljudskega štetja, ki so ga izvedli konec leta. O rezultatih popisa je že v začetku leta 1911 poročalo

19 *Slovenski gospodar*, št. 39, 30. 9. 1909, str. 6, »Sedemstoletnica«.

20 *Cerkveni zaukaznik za Lavantinsko škofijo*, št. X, 1909, str. 139, »Škofijska kronika«.

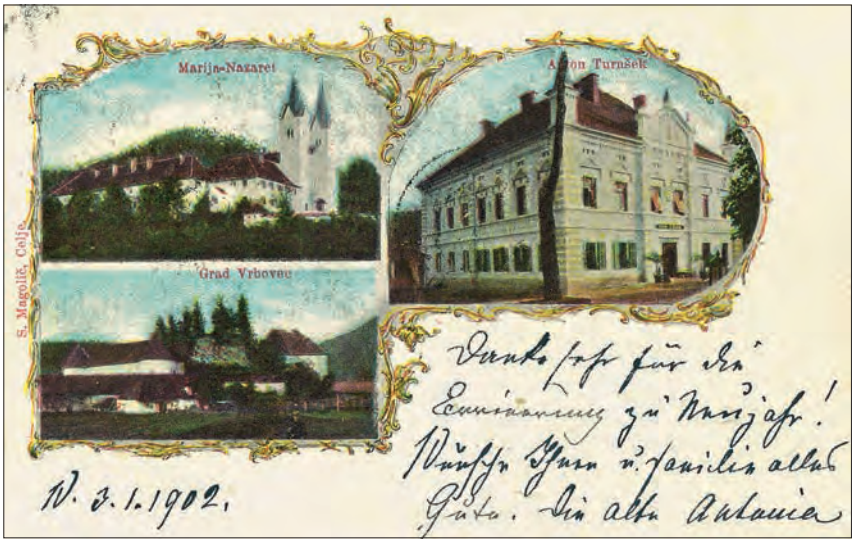
21 NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – vizitacije (1900–1913), šk. 14, Pro memoria za župnijo Marija Nazaret. – Za posredovano gradivo se prijazno zahvaljujem mag. Lilijani Urlep iz Nadškofijskega arhiva Maribor.

22 Podrobneje o Marijinih družbah gl. Zalar, *Marijine družbe na Slovenskem*.

23 NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – vizitacije (1900–1913), šk. 14, Pro memoria za župnijo Marija Nazaret.

časopisje. *Slovenski gospodar* je o popisu na celotnem Štajerskem zapisal, da je ta 31. decembra 1910 štela 1.430.308 prebivalcev. Od zadnjega štetja pred desetimi leti je bilo prirastka za 83.160 oseb. Toda večina tega je padla na mesta in trge, po deželi pa je šel trend marsikje v negativno smer. *Slovenski gospodar* je posebej izpostavil nekatere okraje, med njimi Gornji Grad, kamor so spadale tudi Nazarje. Če je sodni okraj Gornji Grad leta 1900 štel 15.717 prebivalcev, je deset let pozneje, leta 1910, štel le še 15.293 prebivalcev. Iz škofijskega šematizma, ki sicer ni najbolj zanesljiv, je mogoče razbrati, da je bilo leta 1900 v Nazarjah 847, v času popisa, leta 1910, pa le še 831 prebivalcev.[24] Časopisni poročevalec je v notici zapisal: »*Jako hvaležni bomo svojim somišljenikom, če nam iz prizadetih okrajev, kjer je število padlo, razložijo globlje razloge te žalostne prikazni. Skupen razlog je pač slabo stanje kmečkega stanu, vsled kojega* [sic!] *se ljudje izseljujejo in preseljujejo, a vsak okraj ima tudi svoje posebne okrajne gospodarske razmere, ki vplivajo na gibanje ljudstva*.«[25] V časopisju ni posebnih poročil, ki bi razkrila kaj več o razmerah v župniji Nazarje, a že v vizitacijskem poročilu najdemo pričevanje, da so se tudi iz te župnije izseljevali v druge kraje Evrope in predvsem v Združene države Amerike, ko je govora o posameznikih, ki so se od tam vrnili.[26] To potrjujejo tudi notice o posameznikih, ki so se ob iskanju boljše prihodnosti na tujem žalostno ponesrečili. Časopisna notica je 21. decembra 1911 v *Slovenskem gospodarju* poročala o smrtni nesreči 28-letnega Janeza Breznika iz Žlabra. Poročevalec je ob tem pripisal: »*Škoda za mlado življenje, ki si je šlo izkat* [sic!] *nove sreče v novi svet, ko mu je bila ista doma pri skrbnih stariših* [sic!] *na ponudbo. Očetu in materi naše sožalje*.«[27] Tudi sicer so bile precej pogoste časopisne notice, povezane z Nazarjami, o smrti tega ali onega vidnejšega domačina ali člana frančiškanske redovne skupnosti. 18. januarja 1912 je *Slovenski gospodar* priobčil žalostno vest o smrti Marije Janžovnik, članice Marijine dekliške družbe, ki je za seboj pustila žalujočo mater, tri sestre in dva brata. Ob slovesu jo je na zadnjo pot »*spremilo nad 20 belo oblečenih deklet in prav veliko drugega ljudstva. To priča, kako priljubljena je bila pokojnica povsod*.«[28] Še posebej veličastno zadnje slovo so ljudje naklonili frančiškanskemu patru Adalbertu Fleretu (1868–1912), ki je umrl 27. septembra 1912, o čemer so tedaj v krajših noticah poročali časopisi.[29]

Ob žalostnih noticah o smrtih in žalnih nekrologih pa je v Nazarjah vendarle prevladal utrip življenjske sile, o čemer pričujejo občasne časopisne notice. Tako v Nazarjah ni manjkalo bolj vedrih, veselih dogodkov, za katere so bila v veliki meri zaslužna različna v kraju delujoča društva. Tako je Krščansko socialno izobraževalno društvo večkrat pripravilo različne veselice ter prirejalo srečelove ali celo uprizoritve burk. Že februarja 1910 je *Slovenski gospodar* poročal prav o takšnih aktivnostih društva, ko je organiziralo veselico, ki je vključevala tudi srečelov v »Marija Nazaretu«. Ob tem je dodal: »*Udeležba je bila nepričakovano velika; zato si pa tudi šteje podpisani v častno dolžnost, se vsem udeležencem in darovalcem dobitkov od blizu in daleč prisrčno zahvaliti*.«[30]

Nazarje na razglednici, odposlani leta 1902 (hrani Domoznanski oddelek Osrednje knjižnice Celje).

24 Za posredovane podatke se zahvaljujem mag. Lilijani Urlep.
25 *Slovenski gospodar*, št. 8, 23. 2. 1911, str. 1, »Štajerska dežela«.
26 Prim. NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – vizitacije (1900–1913), šk. 14, Pro memoria za župnijo Marija Nazaret.
27 *Slovenski gospodar*, št. 54, 21. 12. 1911, str. 4, »Nazarje«.
28 *Slovenski gospodar*, št. 3, 18. 1. 1912, str. 4, »Marija Nazaret«.
29 *Slovenec*, št. 224, 30. 9. 1912, str. 4, »Umrl«.
30 *Slovenski gospodar*, št. 7, 17. 2. 1910, str. 5, »Marija Nazaret«.

Takšne veselice so organizirali večkrat, velikokrat so vključevale odrske uprizoritve. Leta 1911 je list *Straža* poročal o veselici, ki jo je prav tako organiziralo izobraževalno društvo v Nazarjah: »*Naši neumno pridni pevci in pevke so nam zapeli v občno pohvalo štiri lepe pesmi pod vodstvom spretnega svojega pevovodja br. Kamila. Jako veliko veselega smeha je izvabil šaljiv prizor 'Kmet in avtomat', a še več šaloigra 'Fajfca in skledica kave'. Igralci so vsi igrali dobro, posebno pa se je odlikovala Katra, s svojo skledico kave in fajfco* [sic!]. *Nazadnje smo pa srečo lovili pri srečelovu. Veliko jo je ujelo, bilo nas je pa tudi dosti takih, ki smo jo le lovili, a ujeli je nismo. Pa bili smo vkljub temu vsi prav veseli in zadovoljni. Razšli smo se z željo, naj bi nam naše društvo v kratkem zopet napravilo kako veselico. Na noge torej, fantje in dekleta, da se bode naša želja kmalu izpolnila!*«[31] Res je do veselic prihajalo tudi v naslednjih mesecih in letih. Tako denimo *Straža* že 10. januarja 1912 poroča o takšnem dogodku v Nazarjah, ko so uprizorili igro »*Repoštev*«,[32] a tudi leto pozneje niso izneverili svojega občinstva.[33]

Poleg veselic in srečelovov so družabno življenje krojile različne pobožnosti. Od 11. do 16. februarja 1912 so v Nazarjah potekale »duhovne vaje«, kakor je zapisal poročevalec, ki sta jih vodila jezuita p. Alojzij Žužek (1865–1941) in p. Janez Pristov[34] (1871–1940). Časopisni poročevalec je poročal o dobri udeležbi in zaključku duhovnih vaj »*s procesijo z Najsvetejšim, ki jo je vodil preč. g. dekan iz Gornjega Grada. Najsvetejše so spremljali poleg domače duhovščine tudi preč. g. dekan iz Braslovč, vlč. gg. župnika iz Mozirja in Nove Štifte in čč. gg. kaplana iz Mozirja in Rečice. Ljudstva je bilo toliko, da že dolgo Nazarje ni videlo zbranega toliko ljudstva. /.../*«[35] Patri jezuiti pa niso bili edini, ki so v tistih časih nagovarjali farane Nazarij. Pogosto so jih namreč obiskovali politični predstavniki, ki so svoje govore posvečali perečemu aktualnemu političnemu dogajanju; poleg tega so lahko prisluhnili poučnim strokovnim predavanjem. Leta 1913 je bilo takšno predavanje ob ustanovnem shodu tamkajšnje podružnice Jugoslovanske strokovne zveze (JSZ) pri Toniču. Ob tej priložnosti so spregovorili o pomembnosti delovanja strokovnih društev ter predvsem socialnega in delavskega zavarovanja. Poročilo o dogodku so sklenili z naslednjimi besedami: »*Zborovalci so z veseljem in navdušenjem izrekli željo, da govornika zopet prideta in da se tudi pri nas čim prej ustanovi ta neobhodno potrebna strokovna zveza.*«[36]

Poleg veselic so potekali tudi drugi dogodki, vključno z različnimi slavnostmi in počastitvami. Mednje je gotovo sodila »Konstantinova slavnost« ob obletnici tako imenovanega milanskega edikta (313), ki jo je 28. decembra 1913 organiziralo Katoliško slovensko izobraževalno društvo, »*z različnim zanimivim sporedom*«.[37] O veselih in žalostnih trenutkih je torej poročalo časopisje in nič drugače ni bilo pričakovati tudi v letu 1914.

VOJNI ČAS 1914

Časopisi so si takrat zastavljali vprašanje: kaj nam prinese novo leto? Ob tem so ponekod navajali takšne ali drugačne prerokovalce, ki napovedujejo prihodnost. Zanimivo, da je bil pisec v *Slovenskem gospodarju* bolj previden, ko je ob tem uvodnem ugibanju zapisal: »*Staro leto je poteklo, nahajamo se v novem letu 1914. Kdo ve, kaj nas čaka, kdo ugane, kaj nam prinesejo novi časi, kaj skrivajo pod svojim tajnostnim plaščem? Prorokovanje* [sic!] *je riskantna stvar, za tistega, ki posluša in za tistega, ki prorokuje* [sic!]*, zato nočemo biti vedeži. /.../*«[38] A ljudje so se spraševali – kaj prinese novo leto? To vprašanje je vsakokrat prežeto z upanjem, da nič pretresljivega, da bodo notice iz krajev še vedno poročale o že znanih, predvsem optimističnih, pozitivnih stvareh, kot so napredek, blagostanje itd. Sprva je tudi leta 1914 vse kazalo tako; tako so časopisi tudi iz Nazarij spet poročali o veselicah, premestitvah, shodih, smrtih in sploh o življenjskem utripu kraja. A 28. junija 1914 so izhajali v izrednih izdajah in tudi še kak dan pozneje so bili praviloma črno obrobljeni. Streli ob Miljacki so namreč terjali življenji prestolonaslednika Franca Ferdinanda (1863–1914) in njegove soproge Sofije (1868–1914). Habsburška monarhija je bila ob teh novicah, o katerih je poročal dnevni tisk, zavita v črnino. Ob izražanju sožalja cesarski hiši in obsodbah atentatorjevega dejanja pa je ljudi kaj kmalu prevzela skrb, povezana s prihajajočimi dnevi in političnimi odločitvami dvora. Kljub temu je življenje na prvi pogled teklo svojo pot, kar je mogoče razbrati tudi iz notic. Tistega poletja so v dekliški Marijini družbi Nazarje slavili 10. obletnico delovanja. Na to slovesnost so posebej vabili s časopisnimi noticami in začrtanim programom.[39] Slavnostni shod Marijinih družb je po poročanju časopisja imenitno uspel: »*Udeležilo*

31 *Straža*, št. 29, 10. 3. 1911, str. 5, »Marija Nazaret«.
32 *Straža*, št. 4, 10. 1. 1912, str. 3, »Marija Nazaret«.
33 *Slovenski gospodar*, št. 4, 23. 1. 1913, str. 6, »Marija Nazaret«.
34 Več o jezuitu p. Pristovu gl. Ambrožič, *Zgodovina*, str. 314–315.
35 *Straža*, št. 24, 26. 2. 1912, str. 3, »Marija Nazaret«.
36 *Slovenski gospodar*, št. 14, 3. 4. 1913, str. 5, »Nazarje pri Mozirju«.
37 *Straža*, št. 145, 19. 12. 1913, str. 4, »Marija Nazaret«.
38 *Slovenski gospodar*, št. 1, 1. 1. 1914, str. 4, »V novo leto«.
39 *Straža*, št. 37, 3. 7. 1914, str. 6, »Marija Nazaret«.

se ga je okoli 1000 mladenk. Cerkveni govor je imel naš dični organizator profesor dr. Josip Hohnjec. Po sv. maši se je vršil zunaj cerkve dekliški shod.« Tudi na tem shodu je govoril dr. Josip Hohnjec (1873–1964) in vrsta deklet, po večernem cerkvenem opravilu pa so dekleta uprizorila dve igri: »*Igrale so v splošno zadovoljnost*,« je poročilo sklenil dopisnik.[40] Še obširneje je o tej slavnosti poročal *Naš dom*.[41] Toda če je bilo tu še govora o slovesnem sprejemu mladenk, smehu, zvonjenju zvonov in streljanju s topiči ob počastitvi te slavnosti, so bili obrazi že nekaj dni pozneje veliko bolj mrki in preplašeni. Cesar Franc Jožef I. (1830–1916) je namreč ob nezadovoljivih odgovorih srbske vlade na cesarske zahteve že 26. julija 1914 razglasil delno, dva dni pozneje pa popolno mobilizacijo. Vojna s Kraljevino Srbijo je sprožila vrsto vojnih napovedi, tako da je bil sredi avgusta velik del Evrope že pod orožjem. Vojno kolesje se je začelo vrteti.

Mobilizacija mož in fantov je doletela tudi župnijo Nazarje. V doslej pregledanem časopisju o tem sicer ni posebnih notic; pričakovali pa bi, da bi vsaj samostanski kronist o tem kaj vpisal v samostansko kroniko. Presenetljivo pa o tem ne najdemo niti besedice, za razliko od denimo t. i. vojne kronike, ki jo je v uršulinskem samostanu v Ljubljani pisala mlada redovnica in učiteljica M. Klementina Kastelec (1887–1963). Ta je o mobilizaciji med drugim zapisala: »*Zastal je naenkrat ves mirni razvoj, prekinil se je privatni promet po železnicah, pričela se je mobilizacija. Dan na dan so dohajale nove čete v glavno mesto, godba in petje sta jih spremljala, klici patriotičnega navdušenja so odmevali v noč /.../.*«[42] V posameznih župnijskih kronikah so ti zapisi bogatejši, spet drugod pa o dogajanju preprosto molče. Vse je bilo torej odvisno od bolj ali manj vestnega kronista. Tako v samostanski kroniki kronist ni ničesar zabeležil niti o sarajevskem atentatu niti o vpoklicu domačinov v vojsko. Edino, kar lahko preberemo, je zapis, ki se začne z besedami: »*Za časa vojske s Srbi, Črnogorci, Rusi se je napravilo več pobožnosti*.«[43] Spričo tega se zdi, da je kronist te vrstice pisal že v jeku vojnih dogodkov. Takratni remšniški kaplan in poznejši vojni kurat Januš Golec (1888–1965) je plastično opisal dogajanje v štajerski podeželski župniji, ko ga je tisto usodno nedeljo vznemiril župan s svežnjem rumenega papirja in vzklikom: »*Verdajt, gospod moblzirngo imamo!*« Golec navaja, kako so v gostišče prihajali ljudje in je naraščala množica, ki so ji »*pismarji in pismouki*« župnije razlagali vsebino mobilizacijskih plakatov: »*Možakarji, stari in mladi, so po Tomaževo pomajevali z glavo. Rahločutnemu ženskemu spolu so pri spominu na vojaško slovo kapale in lile iz oči debele solze sočutja in planinske ljubezni. Breskrbni* [sic!] *fantje so ukali in stiskali gorske pesti. Oženjenim gospodarjem in bajtarjem pa se je v nemi žalosti krčilo srce pri misli na dom in družino*.«[44] Prav taka občutja so vznemirjala farane župnije Nazarje in ljudi po vseh drugih krajih monarhije. Možje in fantje so se odzvali klicu, se poslavljali od domačih in odhajali v garnizijska mesta. Večina fantov in mož iz Nazarij je najverjetneje služboval v celjskem 87. pehotnem polku in zato odšla v Celje; niso pa bili redki, ki so bili vpoklicani tudi v druge enote, od mariborskega 47. pehotnega polka do konjeniških, topničarskih in brambovskih enot. Od tam jih je pot vodila na bojne poljane; večino na rusko bojišče, kjer so že sredi avgusta 1914 doživeli ognjeni krst in vso bridkost vojne. Doma pa so se žene, otroci in tisti, ki niso bili vpoklicani, prek časopisnih vrstic seznanjali z razmerami in novicami z bojišč ter čakali na razglednice, dopisnice in pisma svojih bližnjih, ki so bili v vojaških suknjah. Samostanski kronist o tem ni zapisal niti vrstice, je pa za leto 1914 zabeležil večje število vernikov, prisotnih pri molitvenih urah, povečano število prejemanja svetih zakramentov in darežljivost ljudi: »*Ljudstvo je drage volje darovalo 200 Kr za Rudeči* [sic!] *križ, 30 Kr za božična darila vojakov, darovalo je tudi platna veliko, rjuh. Pri vsakem nabiranju je sodelovalo*.«[45] O tovrstnih različnih nabirkah in dobrodelnosti po župnijah so navadno poročali tudi v *Cerkvenem zaukazniku za Lavantinsko škofijo*.[46]

BIRMA V NAZARJAH LETA 1915

Ob vstopu v novo leto 1915 se je v Nazarjah po zapisu kronista veliko molilo za mir, zlasti še 6. in 7. februarja, ko je bila »*zaukazana molitev za mir od sv. Očeta Benedikta XV*.«[47] A vojna je tekla dalje in vedno novi fantje in možje so odhajali v vojsko. Z bojišč pa so poleg poročil o ranjenih, obolelih in padlih prihajala tudi pisma in dopisnice, ki so domačim prinašale vesti o najbližjih. Posamezna pisma in pozdrave so objavili v časopisju. Tako je z bojnih poljan pisal Ivan Zupan, doma iz Dobrovelj pri Mariji Nazaretu, ki se je bojeval na fronti

40 *Straža*, št. 40, 13. 7. 1914, str. 2, »Nazarje«.
41 *Naš dom*, 23. 7. 1914, str. 2, »Marija Nazaret«.
42 Kogoj in Šimac, Kronistka, str. 231.
43 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 59. – Za opozorilo na to kroniko se zahvaljujem dr. Janu Dominiku Bogataju OFM.
44 *Slovenski gospodar*, št. 47, 23. 11. 1916, str. 2, »Vojni spomini«.
45 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 59.
46 Prim. *Cerkveni zaukaznik za lavantinsko škofijo* 1914, št. XIV., str. 201–208.
47 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 59.

ob Dnestru. V pismu je popisal nekaj dogodkov iz vojaškega življenja, zlasti dogodek, ko je s še tremi vojaki odšel na patruljo. Na poti mu je spodneslo tla in bi se skorajda znašel v reki. Uspelo se mu je ujeti za grmovje in se povzpeti na vrh: »*Kar naenkrat smo naleteli na rusko patruljo. Mi smo je prej zapazili in smo začeli streljati, a tudi Moskali nam niso ostali dolžni. Pa smo se dali! Drug drugega smo spravljali na drugi svet. Ostali štirje Rusi pa so jo urnih krač pobrisali, mi korenjaki pa smo se živi vrnili v strelski jarek./.../*« Tako je srečanje z rusko patruljo opisal Zupan.[48] Zanimivo pa o vojakih, vojaškem življenju ter poročilih o ranjenih, vpoklicanih in padlih v samostanski kroniki ni bilo ničesar. Zato pa iz nje razberemo, da je leta 1915 ob kanonični vizitaciji Nazarje znova obiskal knezoškof Mihael Napotnik, ki je v tem vojnem letu vsem dekanijam in župnijam poslal okrožnico oziroma posebna navodila, kako naj potekajo slavnostni trenutki podelitve svete birme in sprejemi. Med drugim je zapisal, da bo potoval le s svojim tajnikom, prosil skromne postrežbe in dodal: »*Vsaka šumna priprava kakor godba, razsvetljava, streljanje, stavljenje slavolokov, dreves itd., se naj opusti*.« Podal je tudi natančna navodila o tem, kdaj bo potekala »*izkušnja šolske mladine iz veronauka*« ter o botrih in morebitnih namestnikih, če so bili vpoklicani. Pri tem je zapisal: »*Tudi dušni pastirji so lahko namestniki botrov*.«[49] Koliko je bilo takšnih namestnikov botrov v Nazarjah, za zdaj ni znano, podrobneje pa poznamo samo slavnost, ki je potekala 24. junija 1915. Knezoškof Napotnik je v Nazarje prišel že večer prej. Zdi se, da se v Nazarjah niso povsem držali omenjenih navodil, saj kronist poroča, da so okrasili »*celi hrib z mnogimi mlajim mlajčki in z mnogim originalom na slavolokih*«. Prav tako so lepo okrasili farno cerkev, kamor se je podal škof. Zanimivo je, da v kroniki ni zapisanega števila birmovalcev ter da v arhivskem gradivu vizitacij doslej ni bilo mogoče najti vizitacijskega poročila in stanja v župniji leta 1915. Iz kronike le še izvemo, da se je knezoškof Napotnik v Nazarjah zadržal še 25. junija in ob 7. uri daroval sveto mašo, popoldne pa nadaljeval svojo pot in odšel na Rečico.[50]

ITALIJANSKO BOJIŠČE IN BEGUNCI IZ GORIŠKE

Slovesnost svete birme je v Nazarjah potekala že v času, ko se je Avstro-Ogrska znašla še na novem bojišču. Kraljevina Italija ji je namreč maja 1915 napovedala vojno. Od vseh strani so takrat hiteli vojaki na fronto proti dovčerajšnji zaveznici. Tja so pošiljali pohodne bataljone, na italijansko bojišče so prihajali vojaki z drugih bojišč. Med njimi se je znašel tudi že omenjeni vojak Zupan, ki je bil nedolgo po srečanju z ruskim nasprotnikom prestavljen na italijansko bojišče. O italijanskem bojišču pa je takole poročal: »*Italijani streljajo kakor blazni, ali njih infanterija je pa plašljiva, kakor zajci. Tri dni pozneje, ko smo se pripeljali na laško bojišče, sem bil ranjen od italijanskega šrapnela v nogo. Bil je to grozen dan, kakor v peklu. Najprej je priletela granata in me je tako zasula, da sem se komaj iz prsti izkopal in potem je priletel šrapnel in se razpočil ravno nad mojo glavo in me ranil v desno nogo. Sama Mati Božja me je varovala smrti. In tega dneva ne pozabim nikoli, če še tudi živim sto let*.«[51] Tudi tu so vojaki torej doživljali strahote vojne in smrt je kosila med njimi ter terjala vedno novih in novih vojaških transportov mož in fantov, ki bi zapolnili razredčene vrste.

A če so na fronto proti Italiji pošiljali nove čete, topništvo in drugo vojaško opremo, so iz krajev ob Soči tiste pozne pomladi 1915 prihajali begunci. Nekateri so našli svoje mesto v Mozirju, Nazarjah in drugih krajih ob Savinji. O tem v samostanski kroniki najdemo le drobno notico, ki posebej govori o »Čevljarski zadrugi z Mirna«. Prav to skupnost je namreč 25. junija 1915 obiskal lavantinski knezoškof Napotnik. V Nazarje se je preselila »*ta čas radi vojske z Italijo*«, kakor poroča kronist.[52] To pa so tudi edine drobne notice v povezavi z begunci, zapisane leta 1915 v samostansko kroniko. Nekaj več jih je mogoče najti v takratnih listih in časopisih. Tako je časopis *Slovenec* 16. julija 1915 objavil pismo tolminskega dekana in deželnega poslanca Ivana Rojca[53] (1866–1928), namenjeno goriškemu nadškofu Frančišku Borgii Sedeju (1854–1931), v katerem opisuje razmere v Tolminu. Iz pisma še razberemo, da se je čevljarska zadruga iz Mirna na Goriškem »*vsled vojske preselila v Nazarje v Savinjski dolini*«.[54] Še nekoliko več o tej zadrugi pa izvemo iz poročila,

48 *Slovenski gospodar*, št. 1, 6. 1. 1916, str. 3, »Kako je bilo ob Dnjestru«.

49 NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – vizitacije (1914–1920), šk. 15, Navodila zastran birmovanja in kanoniške vizitacije v Gospodovem letu 1915.

50 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 59–60.

51 *Slovenski gospodar*, št. 1, 6. 1. 1916, str. 3, »Kako je bilo ob Dnjestru«.

52 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 60.

53 Več o msgr. Rojcu gl. Podbersič, Msgr. Ivan Rojec, str. 235–249.

54 *Slovenec*, št. 159, 16. 7. 1915, str. 1, »Pismo iz Tolmina«.

ki opisuje 25-letnico mašništva dekana Rojca, ki jo je spričo vojne vihre namesto na Goriškem na povabilo Mirencev, »*članov in delavcev Čevljarske zadruge*«, praznoval v romarski cerkvi v Nazarjah, kjer je delovala tudi zadruga. Poročevalec je o tem zapisal: »*Ob tej slavnosti so hoteli člani, delavci in delavke Čevljarske zadruge pokazati svojo ljubezen in naklonjenost do svojega načelnika, ki jim je v največjih težavah in bridkostih pridobil trajni zaslužek in druge dobrote. Okoli 300 delavcev in delavk je pristopilo isti dan k sv. zakramentom, ki so goreče molili ob tej slovesni priliki za onega, ki je za nje toliko delal in trpel.*« Za to slavnost je bila cerkev lepo okrašena, postavili so nekaj mlajev in pritrkovali. Po slovesni sveti maši, pri kateri je pridigal župnijski upravitelj p. Tušek, z ubranim petjem pa so jo ozaljšali mirnski pevci, so se popoldne skromno poveselili na preprosti zabavi s petjem in pogostitvijo, ki so je bili deležni vsi delavci čevljarske zadruge.[55] Prav za to »kolonijo beguncev« so januarja 1916 blagoslovili »begunsko šolo«, kakor poroča samostanska kronika. Čevljarska zadruga je namreč »*na svoje stroške napravila barako, v kateri naj bi bila šola za begunske otroke iz Goriškega*«. Učitelj je bil begunec Anton Ferlat († 1965) iz Rupe pri Mirnu, verouk pa je poučeval p. Tušek. Šola je bila enorazredna »*z razdeljenim poukom. Učencev je bilo začetkoma dopoldan 24, popoldan pa 48, katero število se pa vedno zmanjšuje, ker se otroci s starši polagoma vračajo na svoj dom na Goriško,*« je zapisal samostanski kronist.[56] Morda je manjši del res odšel, večina pa je vendarle ostala v Nazarjah, saj vojna še zdaleč ni bila končana.

NOTICE O NAZARJAH V LETIH 1916–1918

Vojna vihra je leta 1916 divjala z nezmanjšano silo; država je terjala vedno več žive sile, domov so prihajali ranjeni in oboleli vojaki, pa tudi sporočila o padlih. Zaledje je vse bolj pestila draginja, monarhiji pa se je vse občutneje poznalo pomanjkanje materiala in finančnih sredstev. Zato so vse pogosteje oglaševali vojna posojila – na te apele so se odzivali tudi v Nazarjah. Večje zneske so darovali zlasti premožnejši posamezniki. Med njimi se je večkrat znašel trgovec Anton Turnšek. Za četrto vojno posojilo je po poročanju časopisja daroval 1000 kron.[57]

A vojaške oblasti so vse bolj iskale načine, da bi prišle do prepotrebne kovine. V ta namen so začele z zaplembami zvonov.[58] Tudi v Nazarjah so novembra 1916, kakor je zabeležil samostanski kronist, iz župnijske cerkve vzeli dva zvonova, največjega in najmanjšega, ostala sta jim še dva. Tudi v podružnici sv. Urbana so pobrali dva zvonova, tako da je ostal le še najmanjši. Samostan in cerkev so dodobra pregledali predstavniki vojaške oblasti in pobrali vse, kar jim je utegnilo koristiti, zlasti bronaste posode. Le s težavo jim je uspelo rešiti bakren kotel za perilo, za kar je šla zasluga predvsem »*eksponiranemu komisarju v Mozirju*«.[59] V kroniki pa ni podrobnih zapisov o težavah, ki jih je takrat doživljalo prebivalstvo, smrti cesarja Franca Jožefa in novem vladarju Karlu I. (1887–1922). Zato pa je več vrstic namenjenih notranjemu dogajanju v frančiškanski provinci, provincialnemu kapitlju in volitvam za posamezne službe. Ob tem notranjem dogajanju v frančiškanski skupnosti je treba omeniti, da se je prav v začetku leta 1917 iz Brežic, ki so 29. januarja doživele potres,[60] v Nazarje preselil noviciat, tj. magister novincev in dva novica. Za prostore noviciata so uporabili vzhodni del samostana, ki je že nekdaj služil temu namenu.[61] O preselitvi noviciata je širšo javnost obvestil tudi tisk.[62] Pri tem pa frančiškani in farani v Nazarjah niso pozabili na vse tiste prizadete ljudi v Brežicah, ki jim je potres povzročil nemalo škode. Tudi zanje so po vsej deželi in drugod po monarhiji potekale nabirke, o čemer je bilo kratko poročilo objavljeno tudi v škofijskem listu. V župniji Nazarje so ob prvi nabirki zbrali dobrih 151 kron.[63]

V letu, ko so potekale nabirke za prizadete v potresu, je v državi prišlo do prelomnih dogodkov, na primer do vnovičnega sklica parlamenta. 30. maja 1917 je dr. Anton Korošec (1872–1940) v dunajskem parlamentu prebral majniško deklaracijo, pozneje pa so po celotnem slovenskem ozemlju aktivno zbirali podpise podpore tej izjavi. Deklaracijsko gibanje[64] se je dotaknilo tudi sodnega okraja Gornji Grad. V *Slovenskem narodu* najdemo notico, da so se za deklaracijo in politiko Jugoslovanskega kluba izjavili: »*661 žen in de-*

55 *Straža*, št. 76, 24. 9. 1915, str. 6, »Nazarje«.
56 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 60.
57 *Slovenski narod*, št. 115, 19. 5. 1916, str. 3, »Pri Ljubljanski kreditni banki«.
58 O pobiranju zvonov gl. Ambrožič, Zvonovi za topove, str. 279–307.
59 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 61.
60 O potresu gl. Nećak in Cecić, *Bilo je res grozljivo*.
61 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 61.
62 *Straža*, št. 16, 23. 2. 1917, str. 4, »Frančiškani v Brežicah«.
63 *Cerkveni zaukaznik za lavantinsko škofijo*, 1917, VII., str. 103, »Podpora škofljanom po potresu hudo poškodovanim v Brežicah«.
64 O deklaracijskem gibanju gl. Stavbar, *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje*.

klet občin Mozirje trg in okolica ter kolonija goriških beguncev v Mozirju – Rečica in Marija Nazarje /.../.«[65] Ob agitacijah so potekale nabirke, bodisi za vojake in invalide bodisi za pomoči potrebne, pa tudi za spominska obeležja. Sredstva so nabirali zlasti po smrti ljudskega tribuna Janeza Evangelista Kreka (1865–1917) – tudi pri tem so sodelovali posamezniki iz Nazarij. Eden izmed njih je bil Josip Hren, ki je za Krekov spomenik leta 1918 daroval 10 kron.[66] V tem času je bila draginja vedno večja in pomanjkanje hujše, kakor je pisal samostanski kronist. Še več, že novembra 1917 so vojaške oblasti iz farne cerkve vzele še tretji zvon, kar je le dodatno nakazovalo na pomanjkanje materiala v Habsburški monarhiji.[67] A če so časopisi poročali o odvzemih in nabirkah, so tu in tam osvetlili tudi posameznike, ki so se izkazali na bojnih poljanah. Konec leta 1917 so tako poročali o hrabrosti nekdanjega kuharja v samostanu v Nazarjah: »*Z[sic] fronte se nam piše: Naročnik 'Slov. Gospodarja' Martin Potočnik, poprej frančiškanski kuhar v Marija Nazaretu, sedaj četovodja in načelnik neke častniške kuhinje, je odlikovan z železnim zaslužnim križcem s krono na traku hrabrostne svetinje*.«[68] Gotovo je bilo še več hrabrih fantov in mož iz tamkajšnje župnije, a so bile notice o njih le redko zapisane.

Farna cerkev je ob zaplembi zvonov vendarle dočakala tudi kak svetel trenutek. Mednje je samostanski kronist prištel dar g. Rudolfa Pevca, trgovca v Mozirju, ki je cerkvi poklonil »*lepo priprogo* [sic!]«.[69]

NOVI ČASI – NOVE RAZMERE

Leta 1918 se je državna ureditev Avstro-Ogrske vse bolj krhala. Zaradi draginje je prihajalo do uporov vojaštva in vse bolj se je zdelo, da Habsburški monarhiji bije zadnja ura. O tem je uršulinka M. Klementina Kastelec (1887–1963) zapisala: »*V oktobru se je slednjič odločila usoda Avstrije. Italijanska fronta se je začela kr[u]šiti in se je v kratkem docela razbila. – Pritajene vesti o tem so prihajale dan na dan, a verjeli smo šele, ko so prihajali prvi polki razsule armade. /.../ Zadnje dejanje v (svetovni) žaloigri svetovne vojne je šlo h koncu, v njem sta propadli osrednji velevlasti, Avstrija in Nemčija. /.../ Vojska je bila pravzaprav končana, jeli so sestavljati mirovno konferenco v Parizu. A miru in njegovih dobrin še ni bilo, le nov prekucijski duh je vel v vsem in povsod. Eno pa je bilo gotovo: Avstrija je padla, najuglednejša katoliška velevlast v osrčju Evrope je preminula*.«[70] Na njenem pogorišču so že nastajale nove države; 29. oktobra 1918 je bila tako že razglašena Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je obstajala do 1. decembra 1918, ko se je združila s Kraljevino Srbijo. O vsem tem pa podobno kot v večjem številu župnijskih kronik tudi v samostanski kroniki ne najdemo niti besede. Zato pa nam ta pove, da je oktobra 1918, ko so nastajale nove države, tudi v Nazarjah nastajalo nekaj novega, elektrifikacija cerkve in samostana. Elektriko so potegnili iz graščine Vrbovec, oskrbništvo pa je ob tem doniralo žico do samostana. Vsa napeljava je stala 3.695 kron, je zapisal kronist in navedel, da je tudi leta 1919 vladala draginja, »*vrednost avstrijskega denarja redno pada in pada*«. V tem času so v kraju še vedno bivali goriški begunci, delovala pa je tudi že omenjena čevljarska zadruga. Zato pa je šola za begunce ostala zaprta že v šolskem letu 1918/19, saj so se otroci in starši želeli že jeseni vrniti na Goriško. V samostanski kroniki ne manjka omemb, povezanih z dogodki v samostanski skupnosti: smrt zlatomašnika, patra Karla Schöpfa (1843–1919), ki je umrl 15. maja 1919, in obred preobleke Stanka Aljančiča (1892–1959). Iz kronike je mogoče razbrati, da so takrat v krajih ob Savinji znova gostili begunce; a če so bili med vojno vihro iz Goriške, so bili po vojni tu zaradi bojev za severno mejo begunci iz Koroške: »*Koroški duhovniki so tu tačas kot begunci. Zapustiti so morali svoje župnije na Koroškem, ker so nemški boljševniki iz 'Nemške Avstrije' – roparsko napadli slovenski del Koroške, barbarsko ravnali z vsemi znanimi slov. narodnjaki pored vsem pa so se hoteli maščevati nad duhovniki*.«[71] Koroški Slovenci so bili zares toplo sprejeti in so se v časopisju za to pozneje posebej zahvalili: »*Slovanska gostoljubnost je zgodovinsko znana. To smo občutili koroški begunci v Mozirju, Nazarjih, kakor tudi na Rečici in drugod. Z odprtimi rokami in sočutnim srcem smo bili sprejeti od zgoraj omenjenih prebivalcev. Povsodi so nam gostoljubno postregli, kakor le more postreči brat bratu. Ni bilo čuti, da bi bili tujci iz druge dežele ne – tu smo bili samo Jugoslovani, ki nas niso ločile nobene meje več. Zato izrekamo tem potom najiskrenejšo zahvalo za vse dobrote in naklonjenost, kakor tudi podpore v prvi vrsti gosp. okrajnemu komisarju dr. Lipovšku, č. duhovščini, gostilničarjem in drugim, Bog povrni tisočerno!*« Med koroškimi begunci je bil na prvem mestu podpisan takratni profesor v celovškem

65 *Slovenski narod*, št. 37, 14. 2. 1918, str. 3, »Za deklaracijo«.
66 *Slovenec*, št. 58, 11. 3. 1918, str. 4, »Darovi za dr. Krekov spomenik«.
67 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 62.
68 *Slovenski gospodar*, št. 36, 6. 9. 1917, str. 5, »Marija Nazaret«.
69 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 62.
70 Kogoj in Šimac, Kronistka, str. 274.
71 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 63.

Koroški begunci – med njimi dr. Gregorij Rožman (zgoraj desno) – v Savinjski dolini leta 1919 (NŠAL, Fototeka).

semenišču dr. Gregorij Rožman (1883–1959), poznejši ljubljanski škof.[72]

Življenje v teh krajih je po ustaljenih tirnicah teklo kljub vsem spremembam na svetovnem prizorišču ter kljub spremembam meja in novim državam. Najbrž je o tem najverodostojneje pričeval prav samostanski kronist, ki se je podrobneje posvečal utripu domačega kraja. Tako je za leto 1920 navedel, da je bila zima takrat »nenavadno mila«, kar je gotovo koristilo predvsem tistim, ki si niso mogli privoščiti nakupa »strašno dragih drv«. Drago je bilo tudi sukno, kar so izkusili tudi v samostanu. Pomoč pri pridobivanju sukna jim je izkazal ameriški komisar, ki je poslal blaga »za 26 habitov«. Leta 1920 je kronist zabeležil še nekatere posebne dogodke, na primer obisk zagrebškega nadškofa Antuna Bauerja (1865–1937), ki se je v Nazarjah na oddihu mudil 14 dni, od srede julija do avgusta. Prebival je v graščini. V samostan so prihajali posamezni duhovniki opravljat duhovne vaje. So pa zato z lapidarnimi vrsticami opisali dogajanje na Koroškem tiste jeseni: »*10. okt. je bil plebiscit*[73] *na Koroškem. Žalosten uspeh*.«[74]

To so le posamezne notice kronista, ki prikazujejo življenje v župniji Nazarje in v samostanski skupnosti. Nikjer pa ni kronist zabeležil ničesar o posledicah, ki jih je pri ljudeh pustila končana vojna. Zato morda najnazornejši vpogled v vpliv vojne in njene posledice v župniji Nazarje ponuja poročilo, zapisano ob kanonični vizitaciji, ki jo je leta 1921 opravil lavantinski škof Napotnik.

KANONIČNA VIZITACIJA LETA 1921

Prvič po letu 1915, ko je potekala sveta birma, se je leta 1921 dekanija Gornji Grad znova pripravljala na nadpastirjev obisk. Kanonična vizitacija je bila tako za 20. junija napovedana tudi v Nazarjah.[75] Tudi tokrat so v dekaniji škofa slovesno sprejeli: »*V vseh župnijah, katere so Prevzvišeni v tem dekanatu obiskali, je bil sprejem kljub tupatam neugodnemu in nenavadno hladnemu vremenu veličasten in prisrčen. Verno ljudstvo ob bistri Savinji je hotelo svojemu Nadpastirju v preobilni meri pokazati otroško vdanost in neomajno zvestobo*.« To so izpričali tudi z različnimi slavoloki, okrašenimi mlaji in venci, kraji so bili okrašeni z zastavami, kar vse je bilo po mnenju poročevalca »*zunanje znamenje notranje radosti preblagih prebivalcev sočnatih dolin in solnčnih* [sic!] *planin nad prihodom visokega zastopnika svete Cerkve*«. Ob teh, skorajda hagiografskih opisih sprejemov ni izostalo nekoliko bolj faktično poročilo o birmancih; teh je bilo tedaj »*v Mozirju 329, pri Sv. Mariji Nazaret 128, v Rečici 332, v Gornjemgradu* [sic!] *481, v Lučah 324 in na Ljubnem 304, skupaj 1898*.«[76] To so v luči današnjih dni vsekakor impozantne številke! Toda bolj kot to nas zanima, kaj je škofu župnijski upravitelj poročal o razmerah v župniji, kako so vojna leta vplivala na ljudi in kakšne so bile njihove posledice. Najboljši vpogled podaja vizitacijski zapisnik, ki ga je takratni župnijski upravitelj podpisal 19. junija 1921. V prvih vrsticah je poročevalec zapisal, da župnija »*šteje z begunci in Amerikanci – ki so tamkaj v Ameriki neoženjeni – 900 duš*«. Pater je razmere v župniji opisal z zelo izbranimi besedami ter navedel dobro moralno stanje ljudstva, kjer ni bilo »*notoričnih pijancev in nobenih konkubinarjev, v obče se ne sliši o moraličnih izgredih*«. Še več, može in fante, ki so se vrnili z bojnih poljan, je posebej pohvalil, da niso izgubili vere in se niso »*moralično pokvarili*«. Izpostavil je njihovo zgledno pristopanje k svetim zakramentom ter navedel, da so nekateri celo pristopili v 3. red svetega Frančiška. Prav vključenost v tretjeredništvo je pater štel za

72 *Slovenski narod*, št. 136, 11. 6. 1919, str. 3, »Mozirje-Nazarje«.
73 O plebiscitu gl.: *Koroški plebiscit: razprave in članki*.
74 NŠAM, ŽA Nazarje, šk. 4, *Chronicon Conventus et Ecclesiae Nazarethane*, Tomus II., str. 65.
75 *Lavantinske škofije uradni list*, 1921, št. III, str. 47, »Kanoniško obiskovanje in birmovanje v letu 1921«.
76 *Lavantinske škofije uradni list*, 1921, št. VIII, str. 75–76, »Knezoškofijska kronika«.

najboljši dokaz, kako verna je župnija. O možeh in fantih, ki so med vojno izgubili življenje, je spregovoril bolj skopo, saj je navedel le, da jih je več padlo »na bojnem polju«. Ob možeh in fantih je župnik pohvalil vso faro: »*Verniki prijemajo radi sv. zakramente. Tudi otroci pristopajo skoraj vsi vsaki mesec k sv. zakramentom*.«[77] To tudi takrat še zdaleč ni bilo samoumevno. Že njegov sosed v župniji Mozirje je o svojih faranih pisal precej bolj kritično: »*Svetovna vojska je vsekakor mnogo ljudi pokvarila, službo božjo zamujajo ali vstajajo zunaj, ali ne namenoma grejo k sv. maši, pridige ne poslušajo, ker jim je itak vse znano /.../*« Mozirski župnik je posebej izpostavil slab vpliv vojaštva, ki se je znašlo v kraju, posledično pa tudi večje število nezakonskih otrok in pojav »divjih zakonov«. Prav tako je mozirski župnik nekaj vrstic namenil gostilnam, ki so jih njegovi župljani radi obiskovali.[78] O vsem tem v vizitacijskem poročilu za župnijo Nazarje ni besede. Župnijski upravitelj je potožil le, da je popoldanska služba božja slabše obiskana.

K ohranjanju vernosti je najbrž pripomogel tudi katoliški tisk, ki je bil po navedbah župnijskega upravitelja v župniji precej razširjen; izpostavil je zlasti *Domoljuba* in *Slovenskega gospodarja*. Pomemben del h krepitvi in ohranjanju vere so prispevale tudi cerkvene organizacije in bratovščine. Kakor že leta 1909 je tudi v tej promemoriji pater zapisal nekaj vrstic o njihovem delovanju. Ob že znanih, ki so delovale že leta 1909, je navedel še: »*Neguje se tudi bratovščina Karmelske Mat. Božje in se vsako leto pri pervem* [sic!] *sv. obhajilu vpišejo vsi pervoobhajanci* [sic!] *v to bratovščino, isto se pospešuje bratovščina presv. Srca Jezusovega.*« Ob bratovščinah je naštel še v župniji delujoče katoliške organizacije; na prvem mestu je izpostavil izobraževalno društvo, »*v katerem se prirejajo predavanja in poštene igre in potom katerega se širi dobro berilo z mnogimi časopisi in knjigami*«. Dopisal je, da v župniji delujejo še: Orlovski odsek, Orlovski naraščaj in Kmečka zveza. Vodenje vseh društev je bilo poverjeno frančiškanskim patrom; župnijski upravitelj je denimo vodil obe Marijini družbi in izobraževalno društvo, preostale organizacije pa so bile zaupane drugim patrom. Od dogodkov je pisec v vizitacijskem poročilu posebej izpostavil vsakoletne duhovne vaje za Marijino družbo ter tridnevnico za 50. letnico sv. Jožefa, ki je potekala v tistem letu.

Župnijski upravitelj je v vizitacijskem zapisniku navedel še izboljšave v cerkvi in druga obnovitvena dela, ki so bila postorjena od zadnje vizitacije. Izpostavil je zlasti napeljavo električne luči ter popravila obeh oltarjev, »*sv. Nikolaja in Roženvenske Mat. Božje pod korom*«. Škofa pa je obvestil tudi o tem, da so naročili nove bronaste zvonove, ki »*bodo stali okroglo računjeno* [sic!] *300.000 kron*«. A ta sredstva so bila, kakor piše v poročilu, do takrat že zbrana; pri zbiranju so sodelovali farani z nabirkami, pa tudi ljudje iz okolice Zgornje Savinjske doline.[79] Vojna vihra je, če torej sklepamo iz teh vrstic, Nazarje bolj kot ne oplazila.

NAMESTO SKLEPA

Pričujoče vrstice so le bled odsev resničnega dogajanja v župniji in tamkajšnjem samostanu v desetletju, zaznamovanem s prvo svetovno vojno in prehodom v novo državno ureditev. Vojna je tudi v Nazarjah pustila svoj pečat – od padlih vojakov in žalosti v družinah do soočanja z begunci in drugačnimi navadami ter običaji. Nekateri med njimi so si kraje ob Savinji izbrali za svoj novi dom in tu pognali korenine. V ustnem izročilu ter v morebitnih ohranjenih zapiskih, ki se skrivajo po podstrešjih ali na zaprašenih policah, se je najbrž še ohranilo gradivo o dogodkih in osebnostih, ki jih nista zabeležila ne samostanski kronist ne časopisni poročevalec. Časopisne notice se tako zdijo le bled odsev resničnega dogajanja v kraju. A brez njih včasih niti tega ni mogoče spoznati. Dragocene časopisne notice, podprte z župnijskimi ali samostanskimi kronikami in drugim arhivskim gradivom, podajajo svojevrsten vpogled v razmere in čase v kraju, katerega zgodovino v teh viharnih letih je mogoče še nadalje raziskovati. Prav k temu spodbuja ta skromni oris.

Financiranje

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa P6-0262 »Vrednote v judovsko-krščanskih virih in tradiciji ter možnosti dialoga«, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS), ter ciljnega raziskovalnega projekta V5-24003 »Religiozna in duhovna oskrba za pripadnike Slovenske vojske v 21. stoletju«, ki ga sofinancirata Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) ter Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov

Pri raziskavi za pripravo prispevka niso bili ustvarjeni ali analizirani novi raziskovalni podatki.

77 NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – vizitacije (1921–1928), šk. 16, Gornji Grad 1921, Pro-memoria Marija Nazaret.

78 NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – vizitacije (1921–1928), šk. 16, Gornji Grad 1921, Župnija sv. Jurija v Mozirju.

79 NŠAM, Škofijska pisarna, F 61 – vizitacije (1921–1928), šk. 16, Gornji Grad 1921, Pro-memoria Marija Nazaret.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Škofijska pisarna
Župnijski arhiv (ŽA) Nazarje

ČASOPISI

Amerikanski Slovenec, 1910.
Cerkveni zaukaznik, 1909, 1914, 1917.
Lavantinske škofije uradni list, 1921.
Narodni dnevnik, 1909.
Naš dom – priloga »Slovenskemu gospodarju«, 1914.
Slovenec, 1912, 1915, 1918.
Slovenski gospodar, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1916, 1917.
Slovenski narod, 1916, 1918, 1919.
Straža, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917.

LITERATURA

Ambrožič, Matjaž: *Zgodovina brezniške župnije*. Ljubljana: Župnija Breznica in Inštitut za zgodovino Cerkve na UL TEOF, 2021.

Ambrožič, Matjaž: Zvonovi za topove. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 46. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2024, str. 279–307. DOI: https://doi.org/10.34291/AES2024/Ambrozic

Kogoj, Marija Jasna in Šimac, Miha: Kronistka M. Klementina Kastelec (1887–1963) in njena »vojna kronika«. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 46. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2024, str. 219–279. DOI: https://doi.org/10.34291/AES2024/Kogoj

Koroški plebiscit: razprave in članki. Ljubljana: Slovenska matica, 1970.

Nazarje: zgodovinska pričevanja (ur. Franc Kovše). Ljubljana: Brat Frančišek, 2008.

Nećak Dušan in Cecić, Ina: *Bilo je res grozljivo, bobnelo in grmelo je pod nami: brežiški potres 1917*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2018. DOI: https://doi.org/10.4312/9789610600923

Personalstand des Bistums Lavant in Steiermark für das Jahr 1909. Marburg, 1909.

Podbersič, Renato: Msgr. Ivan Rojec in goriški begunci med prvo svetovno vojno. *Acta Ecclesiastica Sloveniae* 38. Ljubljana: Teološka fakulteta, 2016, str. 235–249.

Stavbar, Vlasta: *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje: slovenska politika v habsburški monarhiji, od volilne reforme do nove države (1906–1918)*. Maribor: Založba Pivec, 2017.

Weiss, Peter: Pater Kerubin Tušek (1876–1943) žrtev nemškega okupatorja: zgodovina in narodopisje. *Savinjske novice*, št. 21, 28. 5. 2021, str. 13.

Zalar, Drago: *Marijine družbe na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2001.

SPLETNE STRANI

Ferjan, Sonja: *Ob 80 letnici cerkve sv. Cirila v hvaležen spomin vsem duhovnikom, ki so delovali v tej župniji:* http://www.slovenskacerkev-ny.si/uploads/1/5/0/8/15080858/zgodovinahistory_80_obletnica.pdf

Frančiškanski samostan Nazarje: https://franciskani-nazarje.si/cerkev/

Samostan Brezmadežne sester klaris: https://klarise.franciskani-nazarje.si/

SUMMARY

Nazarje in the Last Decade of the Monarchy: a Look Through Newspaper and Archival Sources

The article examines the pulse of religious and social life in Nazarje between 1909 and 1921, drawing on the monastery chronicle, visitation records, and brief newspaper reports. World events, especially the turbulent developments during the First World War, were also reflected in the life of this pilgrimage site and its inhabitants. The year 1909 was largely marked by festivities, and newspaper reports up to 1914 mainly covered the vibrant social life and various forms of religious observance. However, at the onset of the First World War, the chronicler and newspaper reporters shifted their focus to mobilisation, the local inhabitants' first experiences on the frontline, as well as humanitarian activity in the form of collecting various donations and religious observances. A special chapter concerns the refugees from Gorizia (the shoemaker cooperative from Miren), whom the parishioners tried to care for as best as they could. One expression of their solidarity was the establishment of a school for refugees (1915/16). On the other hand, the growing scarcity and insufficient supply of resources also made the parish of Nazarje itself subject to various requisitions, particularly when the military authorities began confiscating church bells to collect urgently needed metals. The Franciscan monastery extended support to its novices, particularly after the Brežice earthquake in 1917 and the relocation of the novitiate to Nazarje. The parish was also involved in the May Declaration Movement (1917–1918) and the struggle for a new and different future. Following the disintegration of the Habsburg Monarchy, Nazarje found itself in a new, albeit still difficult, situation. The monastery chronicler reports scarcity and the devaluation of "Austrian crowns"; on the other hand, he also highlights the progress achieved, most notably providing the church and monastery with electrical power at the end of 1918. This was also the period of fighting for the northern border in Carinthia, from where refu-

gees were arriving. Some found refuge in the areas along the Savinja River and thus also in Nazarje. The parishioners demonstrated their generosity once again, as the refugees themselves publicly stated in the newspapers. The protracted First World War also affected Slovenian parish life. The mark left on Nazarje is revealed by the visitation record from 1921, which adds further details regarding the parish's religious vitality and social engagement. The article thus provides an illustrative microhistorical insight into the intricate links between war, migration, religious observance, and local organisation in Nazarje.

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.12
CC BY-SA

PETRA SVOLJŠAK*

Čevljarska zadruga iz Mirna v begunstvu v Savinjski dolini

IZVLEČEK

Članek poskuša rekonstruirati begunsko izkušnjo čevljarske zadruge iz Mirna v Savinjski dolini med prvo svetovno vojno. Temelji na dveh virih, zgodovini čevljarske zadruge, ki jo je napisal njen dolgoletni vodja Anton Vuk (1883–1967), in dnevniku za del leta 1917, ki ga je vodil tajnik zadruge Leopold Kemperle (1886–1950). Po vstopu Italije v vojno so se morali prebivalci Mirna izseliti že 23. maja 1915. Vodstvo čevljarske zadruge (ustanovljena 1908) je primerne prostore za delavnice našlo v gradu Vrbovec pri Rečici v Savinjski dolini, družine delavcev in delavk pa so naselili v okoliških krajih. Čevljarska zadruga je tudi v begunstvu delovala po zadružnih načelih, sistematično je skrbela za proizvodnjo vojaške in civilne obutve, dobavo materiala, preskrbo begunske kolonije z živili, obleko, drvmi in premogom ter za begunske in vojaške podpore.

KLJUČNE BESEDE

čevljarska zadruga, Miren, prva svetovna vojna, begunstvo, Savinjska dolina

ABSTRACT

MIREN'S EXILED SHOEMAKER COOPERATIVE IN THE SAVINJA VALLEY

The article aims to reconstruct the experience of Miren's exiled shoemaker cooperative in the Savinja Valley during the First World War. It draws on two sources, the history of the cooperative, written by its long-standing leader Anton Vuk, and the diary for part of 1917, kept by its secretary Leopold Kemperle. When Italy entered the war, the inhabitants of Miren were evacuated as early as 23 May 1915. The leadership of the shoemaker cooperative (established in 1907) chose Altenburg Castle (Slo. *Vrbovec*) at Rečica in the Savinja Valley as a suitable accommodation for its workshops and settled workers in the nearby area. Even in exile, the organization continued to abide by its cooperative principles by systematically ensuring material supply and the production of military and civilian footwear, by provisioning the refugee colony with food, clothing, firewood, and coal, and by distributing refugee and military support.

KEY WORDS

shoemaker cooperative, Miren, First World War, refugeeism, Savinja Valley

* izr. prof. dr., znanstvena svetnica, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, petra.svoljsak@zrc-sazu.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5814-6748

BEGUNSTVO MED PRVO SVETOVNO VOJNO V AVSTRO-OGRSKI

Prva svetovna vojna je v slovenskem kolektivnem spominu umeščena na več področjih spominjanja, zagotovo pa je begunstvo ena od tistih izkušenj vojne, ki je najbolj pretresla območje, kjer je maja 1915 izbruhnila vojna. Zaradi bojev na novi, soški fronti je moralo domove zapustiti okoli 100.000 prebivalcev historične dežele Goriške, kar je poleg mobilizacije najbolj množična slovenska kolektivna izkušnja prve svetovne vojne. Goriški begunke in begunci so bili del velikih premikov civilnega prebivalstva med prvo svetovno vojno v Avstro-Ogrski, saj je bilo po nekaterih ocenah med vojno preseljenih kar 2 milijona državljank in državljanov monarhije.[1] Izselitev slovenskega, furlanskega in trentinskega prebivalstva je bila določena z bojno črto med vojaškima nasprotnicama Avstro-Ogrsko in Kraljevino Italijo. Prebivalstvo z desnega brega fronte je bilo praviloma izseljeno v Italijo, z levega pa v notranjost avstro-ogrske monarhije. Do 1. januarja 1918 je bilo v notranjost monarhije z območja italijansko-avstrijske fronte skupno pregnanih okoli 230 tisoč beguncev. Iz Avstrijskega primorja je v begunskih taboriščih vojno preživljalo okoli 190 tisoč beguncev, od tega je bilo 114.383 Italijanov, 64.259 Slovencev in 11.224 Hrvatov iz Istre, od 22.867 beguncev, ki niso prejemali državne pomoči, pa je bilo 17.086 Italijanov ter 5781 Slovencev in Hrvatov. Preostalih 70.000 beguncev je prebežalo iz krajev ob tirolski fronti.[2] Po ocenah različnih avtorjev in avtoric je v begunstvo na »domačo« stran odšlo okoli 80.000 slovenskih begunk in beguncev.[3]

Za upravljanje s prisilnimi migracijami v monarhiji je bilo zadolženo notranje ministrstvo. Cesarski ukaz št. 213 z dne 11. avgusta 1914 o varstvu civilnih oseb, ki so se za namene vojskovanja siloma odstranile iz njihovega bivališča,[4] je urejal varstvo civilnih oseb, »ki so se za namene vojskovanja siloma odstranile iz njihovega bivališča«, kar je pomenilo, da je vojna vstopila v življenje civilnega prebivalstva na območjih, ki so bila v neposrednem vojaškem interesu vojskujočih se držav, in da se je morala država, tako pravno kot v praksi, pripraviti na posledice. Cesarski ukaz je predvidel sodelovanje krajevnih civilnih oblasti s pristojnim vojaškim poveljstvom, ki naj bi v prvem koraku popisalo osebe, ki bi jih bilo treba umakniti. Dolžnost vsakega posameznika pa je bila, da je zase in za svoje sorodnike posredoval vse potrebne osebne podatke ter pojasnil svoje premoženjsko stanje in možnosti preživljanja sebe in družine v primeru izselitve. Ukaz je prepovedal ločevanje zakoncev in mladoletnih otrok od staršev ali rejnikov. V 6. členu je predvidel največje število nepreskrbljenih izseljenih oseb, ki se je smelo naseliti v novem kraju začasnega bivanja, to število ni smelo preseči 2 % domačega prebivalstva oziroma številke 2000. Načrt morebitnega izpraznjenja krajev v neposredni vojni nevarnosti naj bi poskrbel za sorazmernost pri preselitvah, in sicer glede na absorpcijsko zmožnost krajev priselitve, ter omogočil delitev bremena in vzdržno obremenjevanje javnih sredstev.[5]

Načrt evakuacije, nastanitve in preskrbe prebivalstva je bil natančen, uresničevati so ga začeli tik pred izbruhom vojne med Avstro-Ogrsko in Italijo, vendar ne na predviden način. Evakuacija je namreč potekala po le nekajurnem predhodnem obvestilu, ki je bodočim beguncem dalo le nekaj ur časa za pripravo in odhod. Poveljnik 10. armade general Franz Rohr (1854–1927) je za evakuacijo civilnega prebivalstva predvidel poseben ukaz in šele 22. maja 1915 je bil izdan ukaz o evakuaciji kraških vasi v roku dveh ur;[6] 23. maja zvečer so morali domove do 21. ure zapustiti prebivalci gornjega Posočja.[7] Odhajali so z vozovi in drugimi prevoznimi sredstvi, za kraške begunce je bila vstopna železniška postaja v Sežani, od koder so jih vlaki odpeljali na perlustracijsko postajo v Lipnici/Leibnitz na Štajerskem. Številni begunci in begunke so se na pot odpravili kar peš in se najprej ustavili v bližnjem zaledju, na primer v Trenti, Kranjski Gori in Podkorenu,[8] ali v Zgornji Vipavski dolini, od koder so se morali umakniti po ukazu poveljstva 5. armade.

Namestitev in razporeditev beguncev je potekala na podlagi premoženjskega stanja ter nacionalne in verske pripadnosti. Begunci in begunke, ki so s svojim gmotnim položajem zagotavljali preživetje svoje družine, so lahko ostali v zalednih krajih fronte na Kranjskem in Štajerskem, t. i. neimovite begunce in begunke pa so poslali v begunska taborišča ali jih organizirali v begunske kolonije.

1 Thorpe, Displacing Empire, str. 102.
2 Malni, Evacuati e fuggiaschi, str. 104–105.
3 Na primer Prinčič, *V Brucku taborišču*; Svoljšak, Begunci; Svoljšak, Vojna; Malni, Evacuati e fuggiaschi.
4 Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru. Kos CXVI., 13. avgust 1914, kos CXVI., 13. avgust 1914, str. 945, št. 213, Cesarski ukaz z dne 11. avgusta 1915, l., o varstvu civilnih oseb, ki so se za namene vojskovanja siloma odstranile iz njihovega bivališča (dostopno na https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rsl&datum=1914&size=45&page=1007 (17. 9. 2025)).
5 Prav tam.
6 Gl. Kosi, Evakuacija, str. 18–29.
7 Gl. Komac, *»Srce se mi trga od žalosti«*, str. 74–113.
8 Gl. Zlobec, *Za blagor očetnjave*; Komac, *»Srce se mi trga od žalosti«*; Klavora, *Plavi križ*.

Namestitev v taboriščih ter po nacionalnem in verskem ključu je imela (vsaj) dva zelo praktična cilja, ohranjanje socialnih stikov iz izvornega lokalnega okolja, kar naj bi olajšalo begunsko stisko, ter zmanjšanje težav v komunikaciji glede na veliko jezikovno pestrost prisilno izseljenega prebivalstva. Kot ugotavlja Jernej Kosi, pa je oblasti k odločitvi o begunskih taboriščih kot krajih namestitve revnih in nepreskrbljenih beguncev vodil tudi premislek o tem, da se mora »*pod nadzor represivnega aparata spraviti prav tisto populacijo, ki bi lahko v zaostrenih in negotovih razmerah predstavljala največjo potencialno nevarnost za javni red in mir*«.[9] Dejstvo je, da državne oblasti na begunce niso bile pripravljene, množični značaj prve svetovne vojne pa se je odrazil tudi v množičnih prisilnih preselitvah prebivalstva, ki ga je bilo treba namestiti. Taborišča so bila sprva v dotrajanih stavbah, vojašnicah in drugih začasnih namestitvenih objektih, kmalu pa so začeli z izgradnjo pravih taborišč. Prvo taborišče je bilo odprto jeseni 1914 na Moravskem v Mušlovu (nem. Muschelberg) pri Mikulovu (nem. Nikolsberg) za judovske begunce in begunke, zadnje pa zgodaj poleti 1915 v Braunau am Inn. Begunska taborišča so postala soznačnica begunske izkušnje, predvsem begunske bede med prvo svetovno vojno.

Druga vrsta namestitve so bile begunske kolonije, ki so bile prvotno mišljene kot začasna rešitev pred preselitvijo v taborišče, ker taboriščne strukture še niso bile pripravljene. Toda pokazalo se je, da bo oskrba velike množice begunskega prebivalstva v taboriščih zelo težka. Tako so začasne naselbine postale trajna rešitev za večje skupine begunk in beguncev, ki so načeloma izhajali iz istega kraja. Tretja vrsta namestitve je bila namenjena preskrbljenim begunkam in beguncem, ki jim je gmotni položaj omogočal preživetje v begunstvu, kar se je sicer z leti in naraščajočo gospodarsko krizo v monarhiji spreminjalo, toda o namestitvi je odločalo izhodiščno stanje. Po podatkih avstrijskega notranjega ministrstva je več kot polovica slovenskih beguncev in begunk ostala na Kranjskem in v zalednih primorskih krajih, čeprav so bili še vedno v igri načrti o njihovi popolni odstranitvi z območja 5. armade, tj. od Julijskih Alp, soške doline, Goriške in Krasa do Jadranskega morja, zato ti begunci niso bili upravičeni do državne podpore, ker naj bi lahko zanjo prosili le v zaledju.[10] Na Primorskem in Kranjskem so po nadaljnji odločitvi poveljstva 5. armade ostali politično zanesljivi premožnejši begunci, kar so morali prosilci dokazati v postopku, v katerem so pristojni policijski organi potrdili njihovo politično zanesljivost.[11]

Begunske kolonije so bile načeloma namenjene nepreskrbljenim begunkam in beguncem. Kraji namestitve so bili vnaprej določeni, krajevne gostiteljske oblasti pa so se morale z namestitvijo načeloma strinjati, kar pa ni pomenilo samodejne dobrodošlice »tujcem«; zlasti z vidika preskrbe so bile skrbi velike, saj so se vojne ekonomske razmere v državi z leti močno poslabšale. Po drugi strani so begunci in begunke predstavljali dragoceno delovno silo, kar pa ni bil dovolj prepričljiv argument za njihov sprejem. Tudi del slovenskih pregnancev in pregnank je begunstvo preživelo v tovrstnih skupnostih na Štajerskem, Češkem in Moravskem. Po nekaterih ocenah je bilo na Češkem okoli 700 slovenskih begunk in beguncev.[12] Na Štajerskem, v Rečici v Savinjski dolini, je vojna leta preživela begunska skupnost iz Mirna pri Gorici, kar je v okviru begunske izkušnje avstro-ogrskega begunskega prebivalstva izjema, saj so s seboj preselili tudi svojo čevljarsko zadrugo.

Dne 31. decembra 1917 je stopil v veljavo Zakon št. 15 o varstvu vojnih beguncev, ki je šele določil pravni status vojnih beguncev, tj. oseb, ki so morale zapustiti svoje stalno bivališče zaradi ukazov oblasti, prostovoljno ali pod prisilo. Begunski zakon je uzakonil prakso nameščanja beguncev in begunk, kot se je uveljavila z izbruhom vojne in begunske krize, tj. ločevanje begunskega prebivalstva po nacionalnem, verskem in socialnem ključu. Prav tako je uzakonil celoten sistem podpor in organizacije »v zbiralnih naselbinah«, kot je zakon poimenoval begunska taborišča. Begunski zakon iz leta 1917 ni vodil k trajni zaščiti preseljenih državljanov monarhije ter ni upravljal z njihovim vračanjem, ki je bilo povezano z njihovim statusom in državljanstvom, odvisnim od njihove domovne občine (*Heimatrecht*) pred izbruhom prve svetovne vojne, saj je državljanstvo v Nemški republiki Avstriji dobila oseba, katere stalno bivališče je bilo na ozemlju nove republike pred avgustom 1914. Begunci iz obrobij nekdanje monarhije so bili iz državljanstva in z njim povezanih socialnih pravic avtomatično izključeni, kar je v procese vračanja in integracije v novo družbeno stvarnost vneslo dodatne težave in negotovosti.[13]

9 Kosi, Evakuacija, str. 22.
10 Kosi, Evakuacija, str. 27.
11 Kosi, Evakuacija, str. 27–28.
12 Skrbinšek, Slovenski begunci, str. 88.
13 Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru, Kos VIII., 11. januar 1918, str. 81, št. 15, Zakon z dne 31. decembra 1917. l. o varstvu vojnih beguncev (dostopno na https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rsl&datum=1918&page=131&size=45 (18. 9. 2025)).

MIRENSKA ČEVLJARSKA ZADRUGA

Mirenska čevljarska zadruga je bila od ustanovitve leta 1908 eden od temeljev obrtniško-industrijske dejavnosti ter pomemben zaposlovalec v Mirnu in okolici. Temeljila je na čevljarski tradiciji iz prve polovice 19. stoletja, ko so mirenski čevljarji izdelovali ter popravljali preprosto in trpežno obutev za kmečko in delavsko uporabo, proti koncu stoletja pa so se usmerili tudi v izdelovanje zahtevnejše, meščanske obutve. Svoje izdelke so prodajali na Goriškem ob tržnih dnevih, deloma pa so zalagali tudi trgovce v Istri in Dalmaciji. Delali so vsak zase in bili drug drugemu konkurenca, kar je vplivalo na skromen zaslužek, pa tudi na slabšo kakovost izdelkov. Zaslužek večinoma ni zadostoval za najemanje pomočnikov, prav tako ne za preživetje, kar je vodilo v revščino ter neprimerno in nehigienično delovno okolje. Posledice so bile slabe zdravstvene razmere ter obolevnost čevljarskih mojstrov in delavcev, zlasti zaradi tuberkuloze.

Leto 1907 je prineslo pomembno spremembo, saj je bil takrat za mirenskega župnika imenovan Ivan Rojec (1866–1928),[14] dotlej kurat v Biljah, kjer

242

Čevljarska zadruga v Mirnu pri Gorici

Primorsko

največja slovenska tovarna čevljev.

Lastne prodajalne:

Gorica, Trg sv. Antona 1.

Gorica, na Kornju 13.

Trst, Via dei Rettori 1.

Trst, Barriera Vecchia 38.

Split, ulica Subiča 2.

Tržič (Monfalcone): Corso Aquilea.

Čevlji se pošiljajo iz centrale v Mirnu tudi po pošti na drobno in debelo.

Cenik za drobno eksportno prodajo se pošlje franko vsakemu na zahtevo.

Zadruga izdeluje vsakovrstne čevlje. Za izdelovanje se rabi samo usnje in sicer najboljše vrste. Delo je lično in trpežno.

To edino zadružno podjetje te vrste se sl. občinstvu najvljudneje priporoča.

Oglas za čevljarsko zadrugo (Koledar družbe sv. Mohorja 1915, str. 242).

14 Uredništvo, »Rojec, Ivan« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi514705/ (21. 9. 2025)). Rojec je bil leta 1913 na listi novostrujarske SLS izvoljen za poslanca v goriški deželni zbor, leta 1915 je bil iz Mirna premeščen v Tolmin za dekana, leta 1916 ga je nadškof Sedej imenoval za škofijskega komisarja in vizitatorja begunskih taborišč, kjer je kot dekan opravil ključno delo za izboljšanje položaja slovenskih begunk in beguncev v begunskih taboriščih, saj je izposloval preselitev begunskega prebivalstva iz prenatrpanega taborišča Gmünd v novozgrajeno taborišče Bruck an der Leitha. O begunskem vprašanju je redno poročal v slovenskih časopisih. Po 12. soški ofenzivi se je vrnil v Tolmin, kjer je skrbel za italijanske vojne ujetnike ter se lotil obnove porušene Tolminske. O delovanju dekana Ivana Rojca med prvo svetovno vojno gl. Podbersič, Msgr. Ivan Rojec, str. 235–249.

je leta 1898 ustanovil Zadružno opekarno in kasneje posojilnico ter v okolici širil zadružno zavest in snoval zadružno socialno-gospodarsko politiko. V Mirnu je »kot navdušen zadružnik takoj uvidel, da je nevzdržno stanje mirenskih čevljarjev mogoče rešiti samo na zadružni podlagi«.[15] Ob ustanovitvi je k zadrugi pristopilo 18 čevljarskih mojstrov z 90 pomočniki. Zadruga je najprej sezidala tovarno z velikimi zračnimi delavnicami, pisarno in skladišči, z delom v novih prostorih so začeli že konec leta 1908. Nova oblika organizacije je prinesla tudi novo organizacijo dela, uveden je bil 9-urni (kasneje 8-urni) delavnik, sobota popoldne je bila dela prosta, izboljšale so se plače in delovni pogoji. Po treh letih delovanja je zadruga zašla v gospodarske težave, ki jih je rešila s pomočjo zadružne zveze iz Gorice. Kot knjigovodja in kasneje ravnatelj se je vodilni strukturi pridružil pisec *Zgodovine čevljarstva v Mirnu,* zadružnik in prosvetni delavec Anton Vuk.[16] Leta 1912 je imela zadruga 6 lastnih prodajaln, po dve v Gorici in Trstu, po eno pa v Tržiču/Monfalcone in Splitu, kupcem pa je izdelke pošiljala tudi po povzetju ter jih zaščitila z registrirano blagovno znamko »Adria«. Delavci so bili deležni strokovnega izobraževanja; ker so izdelovali pretežno težjo delovno obutev, so se morali usposobiti tudi za izdelavo bolj finih čevljev, pri čemer so si od leta 1912 pomagali tudi s stroji (prej so uporabljali le šivalne stroje). Kot je zapisal Anton Vuk, je »vsled boljše organizacije v podjetju samem to je v proizvodnji in administraciji ter pridobitev zdravega trga, […] zadruga že v letih 1912 do 1914 krila v prvih letih obstoja nastalo izgubo«.[17]

PRVA SVETOVNA VOJNA

Za rekonstrukcijo delovanja mirnske čevljarske zadruge in življenja begunske kolonije v Savinjski dolini razpolagamo z dvema povednima viroma; leta 1957 je Anton Vuk spisal že omenje-

15 Vuk, *Zgodovina*, str. 3 (kopijo hrani avtorica).

16 Brecelj, »Vuk, Anton« (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi826466/) (21. 9. 2025).

17 Vuk, *Zgodovina*, str. 4.

no *Zgodovino čevljarske industrije in obrti v Mirnu, v zvezi z zadružništvom in socijalističnim gospodarstvom. Ob desetletnici ustanovitve današnjega podjetja Tovarna čevljev »Jadran«*. »Zgodovino« je v neintegralni obliki objavil Andrej Videčnik.[18] V isti publikaciji je delno objavljen tudi drugi vir, dnevnik Zadruge, ki ga je pisal tajnik zadruge Leopold Kemperle; obsega obdobje od januarja do 23. avgusta 1917, gradivo pa hrani Pokrajinski arhiv v Novi Gorici.[19] Vukova zgodovina je strnjena pripoved o delu zadruge, ki je tesno povezano tudi z življenjem begunske kolonije, po drugi strani pa se je »dnevničar« Kemperle posvečal tudi drugim tematikam, veliko vremenu, begunskim in vojaškim podporam, preskrbi, delovanju čevljarske zadruge in političnim zadevam.

Ob izbruhu prve svetovne vojne je bila mobilizirana skoraj polovica delavcev in članov zadruge, ostalo je nekaj več kot 50 delavcev, proizvodnjo pa je zadruga kmalu prilagodila novim, vojnim razmeram. Že prve dni avgusta 1914 je od vojnega ministrstva prejela ponudbo za izdelovanje vojaških čevljev, prejšnjo letno proizvodnjo 30.000 parov je povečala na 20.000 parov v desetih tednih. Zato pa je bilo treba povečati delovno silo, zaposlili so kar 250 obrtnikov nečevljarjev, ki pa so zaradi vojne ostali brez dela in so se morali hitro priučiti dela na traku: »*S temi improviziranimi delavci in delavkami je zadruga točno v določenem roku to prvo dobavo tudi izvršila. Zatem je dobila nove dobave in zvišala obrat na tristopetdeset zaposlenih s proizvodnjo do sedemsto parov dnevno*.«[20]

V BEGUNSTVU

Z italijanskim vstopom v vojno so se razmere za zadrugo in prebivalstvo Mirna ter okolice obrnile na glavo. 18. maja 1915 sta Vuk in Kemperle že iskala primeren prostor za »centralno preselitev«.[21] 21. maja 1915 opoldne je prišlo povelje o selitvi zadruge v grad Vrbovec pri Mozirju. Tako so do 23. maja delavci naložili devet vagonov strojev, dva težka motorja, orodje, kopita čevljev, usnje, druge surovine, izdelke in polizdelke, kar bi po prepričanju A. Vuka ne bilo mogoče brez moči zadružništva in vzajemnosti. Ob prihodu so morali vagone raztovoriti na plano ter vse pretovoriti v 10 kilometrov oddaljeni grad Vrbovec, kjer je celotno obdobje begunstva delovala uprava zadruge. Obenem je zadruga organizirala preselitev članov, delavcev in njihovih družin, skupaj 1200 oseb, na Štajersko, v Savinjsko dolino, kjer so begunce nastanili v zasebnih hišah v Mozirju, Rečici in okoliških vaseh. Celoten postopek iskanja stanovanj, preselitve strojev, opreme in materiala ter iskanja pomoči za prevoze pa vendarle ni potekal povsem gladko, saj so se nekateri člani zadruge, na katere je ravnatelj računal, vdajali brezskrbnosti ter prepuščali skrbi ravnatelju Vuku.[22] Ta je posebej poudaril, da so pri nastanitvi pomagali tamkajšnji rodoljubi, še posebej mozirski župan dr. Jože Goričar, v delu »Zgodovine«, ki obsega obdobje prve svetovne vojne in begunstva, pa ni nikjer omenjena morebitna nenaklonjenost domačega prebivalstva do beguncev ali zadruge. Zato pa drugače zveni zapis v vojni kroniki Mozirja, ki jo je zapisal trški kronist in publicist Žiga Laykauf (1868–1938). Ta je begunce neposredno krivil za veliko draginjo, ki je zajela Mozirje z okolico, tako kot celotno Cislajtanijo, v letih 1916 in 1917: »*Poseben vzrok nastale draginje bili so tudi sem došli begunci, v celem okraju jih je 1.200. Privlekli so seboj iz Mirna pri Gorici 'Čevljarsko zadrugo', ki se je v Vrbovcu utaborila. Ti so dobivali begunsko podporo, deloma tudi vojaško, niso bili z doma neimoviti in preplačevali so vsako stvar. Ko se vrnejo, jim bo morda druga predla!*« je begunce nenaklonjeni zapis skoraj z grožnjo zaključil mozirski kronist.[23] Sicer pa tovrsten odnos do slovenskih beguncev v slovenskih deželah ni bil izjema, begunci in begunke so bili tujci v lastni domovini, pogosto so jih imenovali celo »Lahi« in jih krivili za pomanjkanje, ki je pestilo domače prebivalstvo.

Zadruga je bila dobro organizirana skupnost, kar se je odrazilo tudi v begunstvu in morda (z)motilo mozirskega kronista, medtem ko je okoliško prebivalstvo ponudilo svojo pomoč. Po poročanju dnevnika *Slovenec* je zadruga v begunstvu nadomeščala županstvo, bila je v marsičem župnijski in predvsem aprovizacijski urad.[24]

Teden po prihodu je zadruga namreč prav s pomočjo domačih obrtnikov obnovila obrat in zaposlila vse delavce in delavke, obenem pa so začeli graditi trdnejše delovne barake. Najprej je bila zgrajena baraka za strojno delavnico, ki so jo opremili s stroji in pogonskim motorjem, potem pa so nastajale barake za ostale oddelke, skupaj

18 Videčnik, *Primorski begunci*.

19 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917. Objava v Videčnikovi knjigi je nepopolna.

20 Vuk, *Zgodovina*, str. 5.

21 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 4, Zapisnik 1921, str. 7. Kot kaže, je to besedilo prvi del »Zgodovine« Antona Vuka, in sicer sega do leta 1921, oddano pa je bilo kot poročilo vodje in ravnatelja zadruge odboru 21. januarja 1921. V »Zgodovini« je Vuk kritične dele iz zapisnika izpustil.

22 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 4, Zapisnik 1921, str. 8.

23 Videčnik, *Laykaufova vojna kronika Mozirja*, str. 21.

24 *Slovenec*, 12. 10. 1916, str. 4, »Begunska kolonija«. O preselitvi zadruge je v Zadružnem pregledu poročal tudi *Narodni gospodar,* 10. 8. 1915, str. 205.

Mirenska begunska kolonija v Nazarjah leta 1916 (PANG 1109, t. e. 5, a. e. 10, št. 17).

v dolžini 100 metrov. Glavna stavba je bila dolga 50, široka 8 in visoka 10 metrov, strojna delavnica je bila dolga 40 in široka 8 metrov, preostalih 10 dolžinskih metrov pa sta zasedala garaža in gospodarsko poslopje. Pozimi 1917 so začeli graditi novo barako, in sicer veliko delavnico za cokle, dve sobi za obiske, sobo za zdravnika in hleve.[25] Celotna površina tovarne je merila 5000 kvadratnih metrov, bila je obzidana ter je skladiščila vse potrebno za proizvodnjo vojaških in civilnih čevljev. Zadruga se ni zadovoljila z opremo, ki so jo pripeljali iz Mirna, temveč je nakupila nove stroje, v en prostor so postavili težke stroje za sekanje podplatnega usnja, izrezovanje, valkanje (mehčanje) in prešanje usnja ter manjše stroje za predpripravo podplatnega usnja. Poseben oddelek je bila prešivalnica nadplatov, ki je bila opremljena s šivalnimi stroji na električni pogon in posebnimi stroji za obdelavo nadplatnega usnja. Tovarna je premogla električno napeljavo, ki je v zimskih obdobjih včasih ponagajala; kot si je »pojav« duhovito razložil Kemperle, »mora [imeti] škratelj svojo roko vmes. Navadno se dogajajo neprilike ob sobotah zvečer ali pa pred praznikom ...«.[26] Izpadom elektrike so tako morali prilagoditi tudi delovnik. Poleg slabe oskrbe z elektriko je omenil hudo pomanjkanje drv, tako da je zaradi mraza delo v gradu postajalo nemogoče. Junija 1917 je morala zadruga kot vojaška proizvodnja ustanoviti »gasilni klub«, ki so ga ustanovili skupaj z delavnico v graščini, tako so združili orodje in gasilce ter izvedli gasilsko vajo.[27] Kmalu so morali znanje prenesti v prakso, saj so zadružni gasilci sodelovali pri gašenju požara grajskega gozda 7. junija 1917.[28]

PRITOŽBE IN PREISKAVE

Zadruga je bila večkrat deležna obiskov revizijskih komisij, bila je žrtev ovadb in sodnega preganjanja zaradi domnevnega izdelovanja civilnih čevljev iz »vojaškega« usnja, pa tudi »oproščevanje« čevljarjev od vojske je bil trn v peti vojaškim oblastem. Zato je bil ravnatelj zadruge Anton Vuk obtožen po 327. členu vojaškega zakonika,[29] ki je kot zločin zoper vojaško moč države obsojal tistega, ki bi s svojimi dejanji povzročil škodo vojski,[30]

25 Videčnik, *Primorski begunci*, str. 19.
26 Videčnik, *Primorski begunci*, str. 14.
27 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 2. junija 1917.
28 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 7. junija 1917.
29 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 1. marca 1917.
30 RGBl, VI. Stück, Nr. 19, 31. Jänner 1855, Kaiserliches Patent vom 15. Jänner 1855, womit ein neues Militär-Strafgesetzbuch über Verbrechen und Vergehen kundge-

za kar je bila zagrožena kazen od 5 let zapora do vislic. Preiskava je trajala šest mesecev in se februarja 1917 zaključila, ker je vojaško sodišče presodilo, da so bile obtožbe neutemeljene.[31] Razlog za gonjo naj bi bile izjave predsednika zadruge, dekana Ivana Rojca, proti celjskim trgovcem.[32] Po pričevanju Antona Vuka pa je bil razlog (tudi) v njegovi pritožbi vojnemu ministrstvu zaradi neupravičenih očitkov o slabih dobavah.[33] Toda v začetku junija 1917 »pride voj. ministrstvo, pogreje to že rešeno zadevo in hoče nas kaznovati«[34] z izključitvijo zadruge iz nadaljnjih vojaških dobav zaradi izdelave civilne obutve iz kvalificiranega usnja, zaradi pomanjkljivosti v poslovanju ter zaradi zlorabe oprostitve obrtnikov, kakor so revizije ugotavljale že leta 1916. Tej odločitvi se je zadružno vodstvo uprlo, ker ni moglo »prepustiti, da bi se z nami pometalo in nas pod pritiskom zunanjih neprijateljev poniževalo, zato smo podvzeli vse korake, da se imenovani odlok analizira«.[35] Osebno in prek poslancev so posredovali pri pristojnih oblasteh v Gradcu, predvsem pa so bili prepričani, da imajo nasprotnike tako iz gospodarskih kot nacionalno-političnih razlogov.

Posledica odločitve vojnega ministrstva je bil vpoklic dotlej oproščenih delavcev zadruge, vendar se jim je v pričakovanju rešitve z orožniki še uspelo dogovoriti za zadržanje ukrepa.[36] V začetku julija zadeva še ni bila rešena, najprej so prišle pozivnice za vpoklic k tržaškemu pehotnemu polku s sedežem v Radgoni, nekaj dni kasneje pa še za pripadnike domobranskih enot,[37] vendar so vsi vpoklicani še ostali »doma«. Sredi julija so od državnega goriškega poslanca Josipa Fona (1865–1925) prejeli sporočilo, da so glede omenjene zadeve storili vse potrebno in da lahko mirno čakajo ugoden razplet. Prvi znak, da se zadeva premika, je bil poziv vojnega ministrstva, naj zadruga pošlje seznam vseh oproščenih,[38] nekaj dni kasneje pa se je predsednik zadruge odpeljal na Dunaj, da bi prišel do končnih informacij glede vojaških nabav in oproščencev; rešitev je bila obljubljena v nekaj dneh, 27. julija so naložili novo dobavo vojaških čevljev, večinoma planinskih. 28. julija se je dekan Rojec vrnil in sporočil, da bo kmalu prišlo novo naročilo, graško poveljstvo pa je zagotovilo nadaljnje državno varstvo: »Razni neprijatelji, ki so nam kopali grob, so doživeli nesmrtni fiasko,« je komentiral Kemperle.[39] Veselo novico za mirnsko zadrugo so vsi moški begunci proslavili s kosilom pri Turnšku in veselimi napitnicami,[40] čeprav se je zadeva še vedno vlekla tudi v avgust. Na dan so prihajale nove informacije o razlogih za prekinitev naročil, in sicer slaba kvaliteta vojaških čevljev, v ozadju pa naj bi bila po poizvedbah poslanca Fona nova anonimna ovadba, kar je kronist pospremil s komentarjem: »Sv. Birokracij združen z nemško zlobo je res še za pekel predober.«[41]

Toda poročilo Antona Vuka iz leta 1921 vendarle napeljuje na misel, da v zadrugi ni vse delovalo po željah in načrtih. Zaradi neprestanih poti med Gradcem, kjer se je A. Vuk dogovarjal za material, naročila in oddajo naročil, ter Mozirjem ni mogel nadzirati dela v čevljarskih delavnicah, zato naj bi se »razpasla nevbogljivost [sic] in upornost, tako daleč, da je bil človek v nevarnosti dejanskega napada od strani delovodje vpričo delavcev, ako je hotel posredovati«,[42] kar je vplivalo na kvaliteto dela in izdelkov. V delavnicah je vladal nered, delavci naj bi celo kradli material, delovodje pa naj bi se vdajali pijači in lenarili, čeprav jih je Vuk pisno in ustno opozarjal, da škodijo zadrugi. Ker so bila kopita čevljev izdelana pomanjkljivo, je vojno ministrstvo zadrugi očitalo, da v skladišče (*Monturdepo*) oddaja slabo blago, čemur je Vuk oporekal, saj naj bi vse napake popravili pred oddajo. Pritožil se je tudi na ministrstvo, posledica pa je bila že omenjena gonja, pogoste revizije oproščencev in številna vojaška nadzorstva.[43] Kot je ugotavljal Anton Vuk, je preiskava kljub obnovljenim naročilom podjetju finančno škodila. Poleg tega je visoka inflacija zniževala vrednost denarja, zato se je vodstvo zadruge odločilo za nakup novih strojev, kar se je obrestovalo ob vrnitvi zadruge v Miren, saj bi denar izgubil na vrednosti tudi zaradi menjave valute ob razpadu stare in prihodu nove države.

Težave zadruge so vnesle tudi nekaj nezaupanja med dekanom Rojcem in Antonom Vukom;

macht, und vom 1. Juli 1855 angefangen in Wirksamkeit gesetz wird.

31 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 4, Zapisnik 1921, str. 9.
32 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 20. julija 1917.
33 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 4, Zapisnik 1921, str. 9.
34 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 8.–25. junija 1917.
35 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 8.–25. junija 1917.
36 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 30. junija 1917.
37 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 6. julija 1917.
38 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 20. julija 1917.
39 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 28. julija 1917.
40 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 29. julija 1917.
41 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 8. avgusta 1917.
42 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 4, Zapisnik 1921, str. 8.
43 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 4, Zapisnik 1921, str. 9.

prvi si je, čeprav napoten k drugim nalogam, želel podrobnejših informacij o delovanju in poslovanju zadruge, saj je bil še vedno v funkciji nadzornika, ki je o revizijah in obiskih vojaških komisij izvedel po drugih kanalih. Od Vuka je pričakoval, da bo tajniku Kemperletu naročil, naj nadzorniku piše dopisnico z informacijami o delovanju vsaj enkrat tedensko, »mislim, da bi našel Kemperle dovolj časa za to, ko ga ima čez mero za - pijančevanje,« je bil oster Rojec.[44] Skrbela so ga zlasti preplačila nad maksimalnimi cenami pri dobaviteljih materiala (omenja podjetje Adler), zaradi česar zadruga ni mogla imeti dobička. Dodatno ga je skrbelo dejstvo, da naj bi bilo vodstvo zadruge zadovoljno z obstoječim stanjem in ni stremelo po izboljšanju položaja: »*Ako se denemo na to stališče ne bo nihče več skrbel, da vestno opravlja svoje dolžnosti in v tej brezbrižnosti bi šla zadruga na rakovo pot ter bi se v enem mesecu končala.*«[45] V pismu je dekan Rojec posebej poudaril, da glede brezbrižnosti ni imel v mislih ravnatelja Vuka, čeprav se ni mogel znebiti občutka, da njega in brata, tudi člana zadruge Franca Rojca, Vuk prezira; brat je namreč Rojcu poročal o določenih dogodkih v zadrugi. Dekan Rojec je sicer v spravnem pismu Vuka opozoril, koliko je storil zanj in za njegovo družino; poudaril je predvsem oprostitev od vojaščine in dejstvo, da »*si pri svoji družini, si gospod, Tvoja žena gospa, Tvoje hčerke gospodične in se Ti ni treba bati prihodnjosti [sic]. Da bi te zadela usoda mojega brata, ki je vže 2 ½ leti proč od družine, ko se mu je trojno posestvo vničeno [sic] itd. itd. [...] Pomisli kakšno dobroto vživaš [sic] v zadrugi, vže [sic] radi tega da si prost vojaščine!*«[46] Vukova užaljenost je namreč izvirala iz kritik, ki jih je na račun zadruge izrekel Rojčev brat, in so, tako dekan, izvirale predvsem iz skrbi za dobrobit zadruge. V pismu je Rojec potarnal tudi zaradi svojega zdravstvenega stanja, saj mu je otekla noga preprečila obisk Mozirja. V arhivskem gradivu ni odziva Antona Vuka na omenjeno pismo.

PROIZVODNJA IN PRODAJA

Dobra organizacija proizvodnje se je odražala tudi v skladiščenju rezervnih delov, da proizvodnja ne bi zastala, dobava materiala je bila namreč ves čas izselitve pereč problem, zato se je morala zadruga prilagajati razmeram na trgu.[47] V komunikaciji s pristojnim ministrstvom je zadruga v primeru pomanjkanja ustreznega usnja proizvodnjo preusmerila v izdelavo cokel in popravilo starih vojaških čevljev, ki so jih prejeli vojaki v zaledju, ko pa so izdelali nove, so jih dobili vojaki na fronti. Glede proizvodnje cokel je tajnik 9. januarja 1917 poročal, da bi cokel prodali, kolikor bi jih naredili, ne glede na ceno. Izdelava cokel se je razvijala tudi v oblikovalskem smislu, nadgradili so osnovni model in pripravili cokle za »elegantni svet«. Zgornji del cokel je bil iz finega polakiranega usnja, podplati pa so bili leseni, kar je bilo po tajnikovem mnenju videti »precej komično«. »Klasične« cokle so ponudili tudi upravi begunskega taborišča v Wagni, ki je sprejela vseh 10.000 parov, in to po ceni, ki jo je ponudila zadruga, pa tudi kasneje je zadruga v Wagno in Lipnico dobavljala cokle. Zaradi pomanjkanja usnja za vojaške čevlje so morali prilagoditi celo proizvodnjo vojaških čevljev, ki so jih izdelovali iz svinjskega usnja, podplate pa zlepili iz več kosov. Za izdelavo civilnih čevljev pa je država izdala nove uredbe, in sicer je bilo treba natančno zabeležiti, iz kakšnega usnja so in iz katere partije je bil kos izrezan, določena je bila tudi cena.[48] Tako je morala zadruga svojo proizvodnjo neprestano prilagajati vedno novim predpisom, sredi aprila so na primer nove uredbe skoraj onemogočile izdelavo čevljev z usnjenimi podplati. Za cokle so smeli uporabljati le usnje za tornistre,[49] ki so ga obrnili tako, da je bila kosmata stran noter, gladka pa zunaj, »pa so čisto fletni zgornji deli«.[50] Zanimiva pa je bila opazka tajnika zadruge, da so bili predpisi glede dobička ugodni, a povezani s toliko administrativnimi izzivi, da niti dobiček ni bil več motivacija za proizvodnjo. Sredi aprila 1917 pa so morali proizvodnjo kljub temu ustaviti za 14 dni, ker niso imeli materiala za izdelavo vojaških čevljev, medtem ko so imeli v skladiščih dovolj cokel tudi za uporabnike v begunskih taboriščih.

VPOKLICI DELAVCEV

Poleg materiala so na dinamiko proizvodnje vplivali vojaški vpoklici. Ker je zadruga izdelovala čevlje za vojaške potrebe, je bilo po podatkih Antona Vuka vojaške službe oproščenih več kot sto delavcev. Vendar je bil proti koncu vojne tudi ta »odpustek« deloma ukinjen, saj je na frontah

44 PANG 1108, Anton Vuk, t. e. 4, pismo dekana Rojca Antonu Vuku in članom »čevljarske zadruge« 1915–1927, pismo 15. 12. 1916.

45 PANG 1108, Anton Vuk, t. e. 4, pismo dekana Rojca Antonu Vuku in članom »čevljarske zadruge« 1915–1927, pismo 15. 12. 1916.

46 PANG 1108, Anton Vuk, t. e. 4, pismo dekana Rojca Antonu Vuku in članom »čevljarske zadruge« 1915–1927, pismo 15. 12. 1916.

47 Videčnik, *Primorski begunci*, str. 18.

48 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 27. marca 1917.

49 Telečnjak, torba iz telečje kože ali usnja ter iz platna za na hrbet ali za čez ramo (fran.si).

50 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis od 5. do 18. aprila 1917.

primanjkovalo vojakov, tako da so vojaške komisije občasno popisovale »oproščence« ter jih po vojaškem pregledu poslale na fronto. Nabor je izvajala Teritorialna inšpekcijska komisija, vse »oproščence« je najprej površno pregledal vojaški zdravnik, ki je pred ime postavil plus ali minus, pri čemer je plus pomenil vpoklic. Dne 28. februarja 1917 je na primer vojaška komisija odbrala 23 vojaško sposobnih delavcev, 10 jih je ocenila z minusom. Ti so bili označeni za »nepogrešljive« in so lahko ostali v delavnicah za nedoločen čas. Pri plusih pa je bila odločilna starost; tiste, ki so bili rojeni pred letom 1870, so samodejno pustili, medtem ko so mladi in srednja generacija morali na fronto, pa tudi v tem primeru se je zgodilo, da so si na primer poslovodja, njegov namestnik in knjigovodja *»po precej hudih bojih [...] našli milost in ostanejo doma. Ker so v začetku pobrali skoro vse, so ob koncu z dvema rojenima l. 1875 delali bolj po milosti in so nam jih pustili.«*[51] Tako je na koncu od 23 plusov ostalo doma osem delavcev, v celoti 18, ostali pa so morali 15. aprila 1917 na fronto. Vojaška komisija je potem v pretres vzela še ostale delavce letnikov 1887–1899, ki so že bili na naboru ali pa jih je ta čakal leta 1917; v poštev je prišlo 79 delavcev in samo za 3 je obveljalo, da bi jih lahko oprostili, »[v]sem drugim ne obetajo drugega kakor: pojdi in nosi puško!«[52] Sicer pa je kronist komisijo ocenil kot korektno, le zdravnik je »pri vizitaciji precej robantil čez Primorce in one, ki so toliko mladih močnih oseb superarbitrirali«.[53] Marca so se nabori pomnožili, a je bilo potrjenih malo delavcev. Pomanjkanje delovne sile so reševali tudi z delavci, ki so jih dobili na primer iz zaledne vojašnice 17. pehotnega polka v Lebringu; tako je 9. marca v zadrugo prišlo 10 nekdanjih delavcev.[54] Po 15. aprilu 1917, ko so morali vpoklicani delavci na fronto, je morala zadruga zapreti Peliconovo delavnico v gradu, kar je imelo tudi simbolni pomen, saj se je v tej delavnici začelo begunsko življenje in delo ter je bila središče begunskega utripa.[55] V začetku maja 1917 so bile oprostitve od vojske omejene samo še na poljska dela. Vuk je v kroniki zapisal, da so se vsi vpoklicani do konca vojne vrnili,[56] Kemperle pa je poročal, da so dotlej na bojišču izgubili tri mlajše delavce.[57]

ŽIVLJENJE BEGUNSKE KOLONIJE

Zadruga je poleg čevljarske proizvodnje organizirala celotno življenje begunske skupnosti v koloniji, s čimer je zagotovo lajšala breme, ki ga je begunsko prebivalstvo predstavljalo za lokalno gostiteljsko okolje. Po zadružnih načelih je ustanovila delavsko konzumno zadrugo za prehrano, ki je imela velik promet. Pozimi 1917 je tudi pri okoliških kmetih zmanjkalo zalog, zato so begunci in begunke nakupovali v zadružni prodajalni, ki je imela v dolini še štiri poslovalnice, dnevni promet je po oceni tajnika Kemperleta znašal tudi do 1000 kron.[58] Pod okriljem zadruge je delovala tudi ljudska kuhinja za delavce, ki niso imeli družin, in tiste, ki so bivali v oddaljenih krajih. Organizirali so klanje živine, pozimi 1917 so iz Gradca od deželnega kulturnega inšpektorata dobili 5 krav švicarske pasme, da so lahko poskrbeli tudi za mleko, le krma je bila ves čas begunjenja v Savinjski dolini problem.[59] Zadruga je priskrbela tudi obleko in druge življenjske potrebščine, in to po najnižjih cenah, oblačila so od lokalnih oblasti na začetku begunske poti dobili celo zastonj. Sčasoma so se razmere zaostrile na vseh področjih preskrbe. Primanjkovalo je oblek in posteljnine, zato so se kopičile prošnje na pristojne urade, nekaj obleke so razdelili prav v velikonočnem času.[60] V začetku marca 1917 so zaloge v skladiščih oskrbovalnice pošle, ostala sta le zelje in meso (!). Krompirja niso imeli že več tednov, čeprav jim je bil odkazan, vendar je bil po naredbi pristojnih oblasti ves krompir namenjen za seme. Zato so na politično ekspozituro v Mozirju 7. marca naslovili pismo s prošnjo, naj jim vendarle oddajo dodeljeno količino krompirja, poleg tega niso imeli ješprenja, fižola in kaše, odkazanih je bilo 9 dkg moke na osebo na dan in zelje.[61] Zato je mozirski komisar

51 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 28. februarja 1917.

52 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 28. februarja 1917.

53 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 28. februarja 1917. Superarbitrirati – z višjo zdravniško komisijo ugotoviti (ne)sposobnost koga za vojaško službo (fran.si).

54 đ PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 9. marca 1917.

55 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 2. aprila 1917.

56 Vuk, *Zgodovina*, str. 6.

57 Zapis je nekoliko dvoumen in se glasi: »Boj je bil hud ter smo izgubili na bojišču tudi 3 mlajše člane: Pelicon, Ožbolt in Saksida Viktor, ki morajo odriniti« (PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 28. februarja 1917). Po podatkih, dostopnih na portalu SIstory, je med prvo svetovno vojno umrlo 39 vojakov iz Mirna, na seznamu ni imen padlih, ki jih omenja L. Kemperle (Žrtve 1. svetovne vojne na Slovenskem, https://www.sistory.si/ww1) (18. 9. 2025). Prav tako niso omenjeni v seznamu vojaških žrtev prve svetovne vojne v Mirnu, ki ga je pripravil Ferletič, *Vojna škoda*, str. 52–61.

58 Videčnik, *Primorski begunci*, str. 19.

59 Videčnik, *Primorski begunci*, str. 19.

60 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 3. aprila 1917.

61 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 7. marca 1917.

Mirenski begunci leta 1917 (PANG 1109, t. e. 5, a. e. 10, št. 16).

priporočil, glede na zaloge, o katerih je poročal kronist (zelje in meso), naj ljudje uživajo več mesa, zlasti ker so imeli begunci podporo in še zaslužek zraven.[62] V tem času je tudi država k blaženju naraščajoče draginje in pomanjkanja prispevala predvsem z nasveti, kako naj ljudje kuhajo in porabijo na primer sadje, kako naj shranjujejo zelje in krompir, sušijo sadje ter nasadijo buče, konopljo in lan. Hrano in druge potrebščine (na primer petrolej) je prebivalstvo prejemalo na karte, a tudi na karte pogosto ni bilo mogoče dobiti hrane, ker je preprosto ni bilo. Seveda pa so si begunci in begunke pomagali tudi sami in pri okoliških kmetih iskali hrano, včasih so odhajali celo več ur daleč, da so kaj dobili, najučinkovitejši sistem pa je bila blagovna menjava.[63] Po poročanju časnika *Slovenec* domačini niso bili povsem naklonjeni »prosjačenju« ter so begunke in begunce odganjali kot »potepuhe«. V neki občini v Savinjski dolini naj bi občinski sluga celo »oklical pred cerkvijo, da odslej ne sme 'beguncem, tem potepuhom' nihče več nič prodati«.[64] Vedno večje so bile tudi težave s krmo za živino. Že v poletnih mesecih so zaradi izkušenj v pretekli zimi pripravljali premog in drva za prihajajoče zimske mesece.

SLABI ČASI – SLABE RAZMERE

V oskrbovalnici so poskrbeli za vsa potrebna živila, zadostna količina in kvaliteta hrane sta vplivali tudi na zadovoljivo zdravstveno stanje begunskega prebivalstva, kar se je zdelo piscu še posebej potrebno poudariti, ko je primerjal razmere med begunci drugod po taboriščih, kjer so »umirali od kraja«, medtem ko je v koloniji umrljivost padla pod povprečje; število beguncev se je v štirih letih z rojstvi povečalo za več kot 50.[65] Vsi seveda niso bili vedno povsem zadovoljni s prejetimi količinami dobrin, nekoč so »imeli v koloniji majhno revolucijo«, ko je prišla v pisarno skupina žensk, med njimi tudi »nekatere katere srbi ježiček in so imele pripravljene razne očitke«; v glavnem so se pritoževale nad premalo živili in zahtevale več blaga. Tajnik Kemperle in predsedstvo oskrbovalnice sta jih preusmerila kar na ekspozituro, komisar je pritožbo zabeležil in obljubil pomoč. V ozadju pritožb naj bi ne bilo le pomanjkanje, temveč številne prepovedi oziroma omejitve za begunce.

Za leto 1916 je Kemperle navdušeno ocenil, da je bilo videti, kot da bi si vsi begunci »zaarali večno življenje«, saj skoraj nihče ni bil bolan in nihče ni umrl, zimski meseci leta 1917 pa so prinesli skrb za zdravje in življenje begunske skupnosti. Tako je leto 1917 skoraj vsak teden zaznamovala smrt v begunski koloniji.[66] Dne 10. februarja 1917 je temperatura pri vrbovskih barakah padla na 24 stopinj pod ničlo, ženske pa so iz Mozirja tovorile premog, da bi pogrele mrzle barake. A vse to ni pomagalo in mraz je povzročil, »da sta začeli smrt in bolezni med našo kolonijo precej gospodariti«, krivdo pa je »dnevničar« pripisal tudi pomanjkanju živil in slabi prehrani, kar je vodilo v splošno oslabelost. Umirali so predvsem otroci in starejši, posebej je zabeležil smrt matere petih otrok.[67] Po pisanju *Slovenca* sta bila posebno zahtevna prva meseca leta 1918, 19. februarja 1918 je namreč poročal o 11 umrlih v tem letu, obenem pa v tolažbo pridal, »da imamo vedno tudi precej rojstev, 'Štajercev' in 'Štajerk' je med našo kolonijo razmero-

62 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 15. marca 1917.
63 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 20. aprila 1917.
64 *Slovenec*, 2. 8. 1917, str. 4, »Primorske novice. Pritožba izmed beguncev«.
65 Vuk, *Zgodovina*, str. 6.
66 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 19. aprila 1917.
67 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 13. februarja 1917.

ma prav lepo število. In še nekaj: tudi 3 poroke smo imeli letos.«[68] Skrb za zdravje begunk in beguncev je zadruga sicer zagotavljala s potrebnimi zdravstvenimi storitvami, ki jih je tudi plačevala. Svoje k slabemu razpoloženju je prispevalo tudi vreme, zima se ni umaknila pomladi, bližnje planine je še konec aprila 1917 pobelil sneg in »sive težke megle pritiskajo tudi misli k tlom […]«.[69]

VPRAŠANJE PODPOR

Enega najbolj perečih problemov v begunstvu – podpor – se je zadruga lotila z ustanovitvijo posredovalnice za begunsko in vojaško podporo ter druge begunske zadeve, kar je očitno zmotilo tudi mozirskega kronista. Proti koncu vsakega meseca je namreč posredovalnica prejela begunske pole, na podlagi katerih je bila dodeljena višina podpore. Te so očitno povzročale zavist in »prijateljske ovadbe«, zaradi katerih so nekaterim podpore odvzeli, drugim pa znižali, pri čemer je ključno vlogo igrala prav posredovalnica, ki je v takšnih primerih posredovala.[70] Podpore so bile, tako kronist Kemperle, karakterizacija ljudske sebičnosti: če je kdo po pomoti prejel preveč podpore, je molčal, če pa je bila podpora nižja od pričakovane, »se ji zablisne v glavi in pride se pritoževat«.[71] Način, kako je zadruga s posredovalnico urejala razdeljevanje podpor v koloniji, je zmotil tudi političnega komisarja v Mozirju, zato sta 24. marca 1917 predstavnika beguncev Vuk in Kemperle odšla na »daljšo konferenco«, saj sta bila kolonija in njeno vodstvo deležna sistematične gonje tako zaradi posredovalnice kot zaradi oskrbovalnice. Slednjo je vodil od kupcev izvoljen izvršilni odbor zaupnikov, čemur komisar ni mogel oporekati, medtem ko se je »zahrbtna kampanja« zaradi podpor nadaljevala: »*Postalo je jasno, da ima komisar nekega tretjega zaupnika, ki ima za njegovim hrbtom nekako vrhovno kontrolo, a pri tem ni objektiven temveč se da voditi od osebnih in strankarskih nagibov. Vsled tega je postal položaj za zaupnika nevzdržljiv. Njunima besedoma [sic] se je verjelo le na pol in v mnogih slučajih sta morala – skoro kakor obtoženca – braniti svoje stališče. Nujna posledica je bila, da sta včeraj komisarju povedala, da si kontroliranja od kake pristranske tretje osebe ne moreta pustiti dopasti, ter zato odlagata zaupništvo. Komisar pa odpovedi ni hotel vzeti na znanje, ter je izjavil, da se na tajnega zaupnika ne bo več oziral, ker je videl, da ni bil nepristranski. Upajmo, da bo sedaj tudi ta gonja prenehala.*«[72]

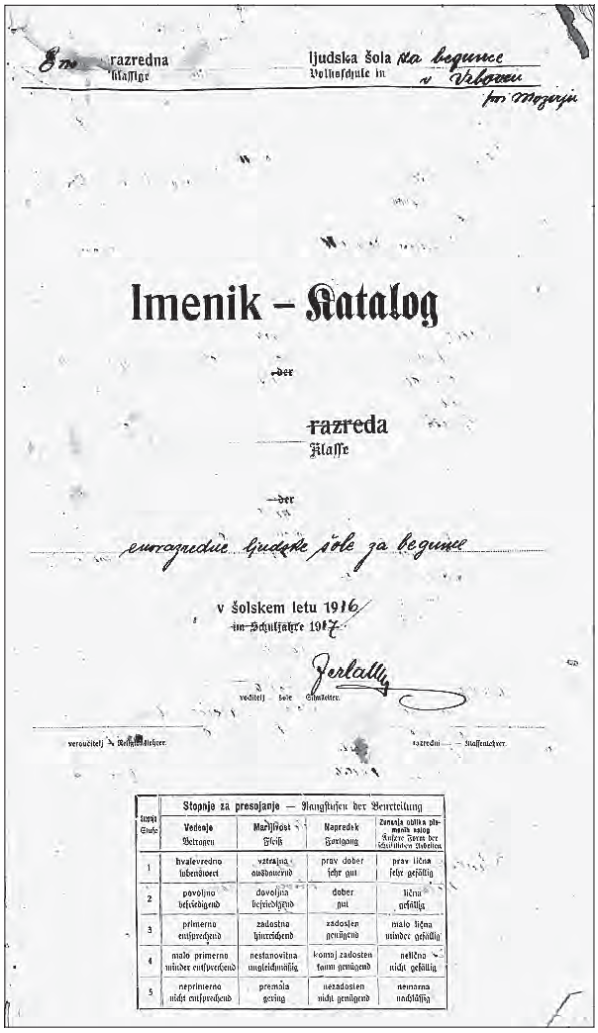
Razraščajoča se birokracija je rdeča nit Kemperletove zadružne kronike, še posebno v postopkih razdeljevanja socialnih podpor: »*V večno slavo birokratizma in uradnega šimelna v velikem času, ko krvave na frontah milijoni, v zaledju pa gospodari iblajtarski duh*«. Sem sodijo tudi ukrepi celjskega glavarstva v zvezi z begunskimi podporami, saj so bili begunci, zlasti pa begunke, ki so prejemale podporo in niso delale, poslane na delo v tovarno v Polzeli, sicer bi jim odvzeli begunsko podporo. Zadevo so vzeli v roke celo orožniki, med begunskim prebivalstvom pa je naredba vzbudila nemalo razburjenja, a se je to hitro poleglo, ko se je izkazalo, da je ukaz celjskega glavarstva pomotoma prišel do savinjskih županstev.[73] Sredi julija 1917 je bil sprejet novi begunski zakon, ki je uzakonil predvsem dotedanje prakse pri nameščanju beguncev in s tem njihove upravičenosti do podpor, ki jih je iz prejemnikov v begunskih taboriščih in kolonijah razširil na tiste, ki so bivali izven taborišč in kolonij, pa tudi za te se je izračun spremenil. Tako so bile potrebne osvežene prošnje, pri čemer je posredovalnica nudila vso administrativno podporo.

Dne 20. maja 1917 so predstavniki mirnske zadruge obiskali in popisali begunsko kolonijo v Šmartnem ob Paki. Sodila je pod slovenjegraško glavarstvo, a v zadevah oskrbe in begunskih podpor beguncem ni bila posebno naklonjena; upravna meja je v reševanju begunskih zadev povzročala težave na obeh straneh, saj so begunci in begunke iz Šmartnega ob Paki prejemali živila pri »mirenski« oskrbovalnici, čeprav ni bila pristojna zanje, vendar pa vsem prav iz tega razloga niso mogli pomagati, ker je bilo prošenj preveč. Obisk kolonije je bil namenjen prav temu, da bi jo popisali ter tako imeli natančne podatke v primeru, da bi zastopali tudi to kolonijo ali zanjo celo prevzeli celotno aprovizacijo. Popisa so se udeležile skoraj vse družine, ki so s seboj prinesle tudi kopico pritožb.[74]

ŠOLSKA SKUPNOST IN DRUŽABNO ŽIVLJENJE

Vse dobrobiti skupnostnega življenja v sicer neugodnih begunskih razmerah so se pokazale tudi pri organizaciji šolstva in družabnega življe-

68 *Slovenec*, 19. 2. 1918, str. 2, »Goriški begunci v Zg. Sav. Dolini«.
69 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 23. aprila 1917.
70 Videčnik, *Primorski begunci*, str. 20.
71 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 20. marca 1917.
72 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 24. marca 1917.
73 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 29. marca 1917.
74 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 20. maja 1917.

Imenik – Katalog

der

razreda
Klasse

der

enorazredne ljudske šole za begunce

v šolskem letu 1916
im Schuljahre 1917

Ferlatty

Stopnje za presojanje — Klassifikation der Beurteilung

Zaporedna številka	Vedenje Betragen	Marljivost Fleiß	Napredek Fortgang	Splošna vtisa o posameznih učencih Allgemeiner Eindruck über einzelne Schüler
1	hvalevredno lobenswert	vzorno, zadovoljivo	prav dober sehr gut	prav ličen sehr gefällig
2	povoljno befriedigend	dovoljna befriedigend	dober gut	ličen gefällig
3	primerno entsprechend	zadostna hinreichend	zadosten genügend	malo ličen minder gefällig
4	malo primerno minder entsprechend	nestanovitna ungleichmäßig	komaj zadosten kaum genügend	neličen nicht gefällig
5	neprimerno nicht entsprechend	premala gering	nezadosten nicht genügend	nemogoča unglaublich

Redovalnica begunske ljudske šole v Nazarjah (PANG 1108, t. e. 5).

nja. Zadruga je namreč ustanovila ljudsko šolo[75] ter prirejala pevske in igralske nastope. Tako so »dajali pobudo domačinom, od katerih so bili mnogi pod uplivom nemškutarstva«, zato je zadruga uživala tudi podporo mozirskega župana.[76] Po poročanju časopisa *Amerikanski Slovenec* je zadruga slovensko ljudsko šolo za begunce v Vrbovcu odprla 22. januarja 1916,[77] vpisi v »Razrednici – Glavnem imeniku enorazredne ljudske šole za begunce v Vrbovcu pri Nazarjah. Šolsko leto 1915/1916« – pa kažejo na začetek pouka 20. januarja 1916.[78] V šolo je bilo vpisanih 80 otrok. Šolo in pouk je vodil Anton Ferlat iz Rupe pri Mirnu (1875 (?)–1965),[79] ki je tam živel z družino,[80] medtem ko je verouk prevzel gvardijan frančiškanskega samostana v Nazarjah (tedaj Nazaret), pater Kerubin Tušek (1876–1943). Šola je delovala v leseni baraki, ki jo je zgradila Čevljarska zadruga, pričakovali pa so tudi odprtje obrtne šole.[81] V zimskih mesecih leta 1917 je zaradi mraza pouk včasih odpadel. Učitelj je ocenjeval vedenje, marljivost, verouk, branje, pisanje, učni jezik in nazorni nauk ter računstvo v zvezi z geometričnim oblikoslovjem. Šolanje se je nadaljevalo (vsaj še) naslednje šolsko leto, čeprav je Kemperle 11. marca 1917 poročal, da so učitelja vpoklicali k vojakom, kar je pripisal »modernemu birokratizmu«, oziroma njegovim napakam. Učitelj Ferlat je namreč na glavarstvo v Celju naslovil prošnjo za oprostitev, ki je tam obležala za 9 mesecev in ni bila poslana pristojnim službam, ko pa je prišel poziv in je vodstvo zadruge interveniralo na glavarstvu, so prošnjo sicer našli, a po zapisu sodeč niso bili uspešni: »Našim številnim otrokom, ki jim je telesna hrana že odvzeta, naj bo sedaj še duševna.«[82]

Poseben dan za šolske otroke je bil 9. maj 1917, ko so praznovali rojstni dan cesarice Cite; praznovanje se je začelo z jutranjo mašo, potem pa so imeli otroci prosto.[83] Šolsko poslopje je služilo tudi lokalnemu okolju, saj je imelo napeljano elektriko in je na primer 4. junija gostilo predavanje učiteljskega društva za gornjegrajski okraj o gobah s »skioptičnimi slikami«; predavatelj je bil načelnik deželnega učiteljskega društva v Gradcu, ki je »*razkril pred nami res skoro docela nov svet. Ker pa je ta nov svet zelo raznolik in obsežen je predavatelj opravičeno poudarjal, da nas s svojim predavanjem ne misli seznaniti s celo materijo, temveč hoče dati samo impulza, da se bomo za to vprašanje zanimali. [...] Edina abnormaliteta je bila, da je bilo v Vrbovcu predavanje – nemško.*«[84] V begunstvu so oživili tudi društveno dejavnost, saj je konec februarja 1917 prvič po letu 1913 potekal občni zbor Podpornega društva v Mirnu, njegovo finančno stanje pa se je prav med vojno zelo popravilo.[85]

75 O ustanovitvi ljudske šole je objavljeno poročilo: *Slovenec*, 17. 2. 1916, str. 2, »Novice od mirenske Čevljarske zadruge«; *Slovenski učitelj*, 1916, št. 3, str. 71, »Učiteljski vestnik«.

76 Vuk, *Zgodovina*, str. 6.

77 Videčnik, *Primorski begunci*, str. 47.

78 PANG 1108, Anton Vuk, t. e. 5, Imenik enorazredne šole.

79 Novica o smrti in zahvala družine, objavljeni v *Katoliški glas*, 25. 3. 1965. V novici o smrti je zapisano, da je dočakal visoko starost 90 let.

80 Družina Ferlat je januarja 1918 doživela družinsko tragedijo, saj je v begunstvu umrla 14-letna hči Vanda, o čemer je poročal *Slovenski narod*, 15. 1. 1918, str. 3.

81 Videčnik, *Primorski begunci*, str. 47.

82 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 11. marca 1917.

83 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 9. maja 1917.

84 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 5. junija 1917.

85 Videčnik, *Primorski begunci*, str. 20.

PRAZNIČNI DNEVI

Prazniki so bili za begunce posebna izkušnja, spremljala jih je skrb za domača ognjišča, saj so nemalokrat slišali »zamolkle pozdrave z juga. Včasih je to grmenje tako intenzivno, da človeka prav strese.«[86] Grmenje je napovedovalo Cadornovo novo ofenzivo, »upajmo, da je Boroević dobro pripravljen in bo Cadorna zopet odnesel krvavo glavo,« je uradna poročila s komentarjem pospremil kronist. V prihajajoči pomladi je opazil tudi naraščajoče domotožje, saj je »*[b]utara vojske in begunstva [...] postala pretežka in od nikoder ni blagoslovljenega žarka. Zato je edino kar človeka dviga k višku upanje, da bo že še prišel čas, ko se bo vrnil v svoje ljube kraje, je hrepenenje po solnčnem domu.*«[87] Begunska skupnost je skupaj obhajala god Sv. Jožefa – »*Pepc in Jožetov je veliko na svetu, zato se je praznik sc. Jožefa praznoval navadno v znamenju veselja. Pepc je sicer še vedno dovolj, toda marsikaterega Jožeta je v zadnjih letih zakrila hladna ruša, zato je bilo godovanje [...] bolj klavrno.*«[88] Kronika je »ujela« tudi obhajanje velikonočnih praznikov, na cvetno nedeljo 1. aprila 1917 so begunci spremljali drugačno praznovanje, saj so prvič videli, kako so domačini nosili butare bršljana in drugega zelenja, ki je bilo pritrjeno na skupaj zvezane dolge palice, okrašene pa so bile z večbarvnimi papirnatimi trakovi, nekatere so bile obložene tudi z jabolki in orehi. »Oljk seveda letos nič.«[89] Begunska kolonija je tako kot domačini bridko občutila tretjo veliko noč v svetovni vojni: »*Ni bilo belih gubanc in okusnega maslenjaka, ter se tudi v ostalem mize niso posebno šibile: v revi in pomanjkanju je velika večina ljudi preživela, če ne pretrpela najveselejše praznike v letu, praznike mlade noči in kipečega pričakovanja*.«[90]

Razpoloženje je dodatno kvarilo slabo vreme, predvsem pa grozeče popolno pomanjkanje moke, a na veliki četrtek je prišlo obvestilo o dobavi bele pšenične moke, ki so jo na veliko soboto razdelili po 60 dkg na osebo, teden dni po veliki noči pa so dobili dodatno pošiljko in razdelili kar po 2 kilograma moke na osebo. Tudi ob tej priložnosti je na dan prišla pristna človeška zavist, saj je bilo koloniji namenjenih 700 kilogramov moke, spravljenih v 80-kilogramske vreče, kar je pomenilo 20 kilogramov več od določene količine. To je prišlo na uho mozirskemu komisarju, ki je ukazal eno vrečo umakniti, in tako je zadruga dobila 60 kilogramov manj, a je moral na vztrajanje vodstva zadruge to razliko že naslednji dan povrniti.[91] Med velikonočnimi prazniki so ustavili proizvodnjo za 4 dni.

Povsem presenetljivo pa je potekalo praznovanje 1. maja, ki je bilo, tako kronist, dotlej osovraženo, ker so birokrati v njem videli kali revolucije. Toda leta 1917 je zadruga dobila navodilo, naj bo 1. maj praznik, če si je delavstvo tako zaželelo, in tako so 1. maja počivali, a brez zborovanja. Le lokalni orožnik je poizvedoval, zakaj so imeli delavci dela prost dan. Tajnik Kemperle je spremembo pripisoval naraščajočemu vplivu socialne demokracije, njeni vlogi v prizadevanjih za mir in vplivu ruskih boljševikov, ki so vzeli »v roke palmo miru«,[92] a upanje na morebiten mir je izzvenelo že v nekaj dneh, saj »so se socialdemokrati vdali zmoti ko so mislili, da bodo imeli na sedanje ruske mogotce poseben vpliv«.[93] Dela prost dan je bil tudi praznik Marijinega vnebovzetja, ki so ga obeležili z velikim romanjem k cerkvi na Brezjah nad Mozirjem ter sejmom naslednjega dne v Mozirju. Kronistu se je zdelo, »da hočejo ljudje drug drugega potolažiti svoje bolesti in gorje [...]. Mogoče pa je tudi, da jih romanje in popotovanje rešuje raznih težkih misli[94] in zato radi hite od doma.«[95] Obdani s Kamniško-Savinjskimi Alpami so več časa načrtovali izlet v planine in ga v zadnjem tednu avgusta tudi uresničili – okoli 20 pohodnikov se je naložilo na tri vozove in se odpravilo na Ojstrico (2350 m): »*Pretrgali smo vse zveze s svetom in odhiteli v blagodejno samoto planin. [...] Planinski zrak je zdravil in hladil naše živce kot nebeška mana lačne želodce Izraelcev*.«[96] V begunstvu niso pozabili na svoje prijatelje in podpornike, ki so se jim zahvalili s priložnostnimi voščili.[97]

NOVICE IN POLITIKA

Begunska kolonija je torej spremljala politično dogajanje v svetu ter novice o dogajanju na

86 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 19. januarja 1917.
87 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 16. marca 1917.
88 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 19. marca 1917.
89 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 1. aprila 1917.
90 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis od 5. do 18. aprila 1917.
91 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis od 5. do 18. aprila 1917.
92 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 1. maja 1917.
93 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 6. maja 1917.
94 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 11. julija 1917.
95 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 15. avgusta 1917.
96 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 22., 23., 27. in 25. avgusta 1917.
97 *Domoljub*, 3. 1. 1918, str. 10.

domači fronti. Vsaka pozitivna novica je vzbudila upanje na vrnitev, vsaka je bila priložnost za izraz gneva nad italijanskim nasprotnikom: »*Bog živi vrle branilce! Ob naših skalah si bodo Italijani razbili svoje roparske glave*,« je zapisal Kemperle med 10. soško bitko.[98] Vendar je moral čez dober teden poročilo o bitki dopolniti z ugotovitvijo, da je italijanska ofenziva ustavila ves civilni železniški promet po južni železnici.[99] Toda v časih, ko je bilo malo veselih vesti, ko se je najglasneje slišala želja po miru in so se množila poročila o splošnem pomanjkanju, neznosni draginji ter ranjenih in padlih, je kronist vendarle zabeležil »*tudi radostno – samozavestno vest: Italijani so še vedno tam kod so bili. Njihove pridobitve so tako malenkostne, da niti v poštev ne pridejo in niti od daleč ne odgovarjajo žrtvam. Naša fronta stoji neomajno. Italijani bodo izkrvaveli pa ob samih zmagah.*«[100] Enajsto soško bitko (17. avgust–15. september 1917) so skrbno spremljali, poudarili so angleško in francosko pomoč italijanski vojski.

Že 17. marca je Kemperle poročal, da je bila revolucija v Rusiji glavni predmet pogovorov: »*Ker je vsaka bilka dobra, da zida človek v nesreči optimistične gradove v oblake, si seveda tudi posledice ruske revolucije kolikor mogoče optimistično razlagamo. Bog daj, da bi le pretežkih prevar ne bilo!*«[101]

Pomlad 1917 je prinesla odmrznitev političnih razmer v monarhiji, o ponovnem sklicu dunajskega parlamenta po več kot treh letih nedelovanja je poročal tudi Kemperle, ki sicer ni želel ugibati o poteku zasedanja, toda »*[ž]elja po ustavnem življenju je skoro vseobča, zato se bo tudi nešteto sil in moči trudilo ustvariti z ustavnim življenjem plodonosna dejanja. Kakšni bodo uspehi, to ve bodočnost. Premnogo je v državi elementov, ki jim je vrhovno in vodilno načelo lastni, sebični – jaz, oziroma – mi. In tudi grof Clam*[102] *kaže biti le cokla pri preustrojitvi države. Toda: chi vivrà, vedrà!* [Kdor živi, bo doživel – prevod PS] *Za nas je glavno, da je z zopetno vzpostavitvijo ustave zadušen moreči absolutizem, ki ni poznal drugega kot paragrafe, naredbe in zapore, ter neomejeno moč vladajočih in je dana možnost, da pride ljudski glas zopet do veljave.*«[103] Predsednik vlade Heinrich Clam-Martinic je 22. junija odstopil, pri čemer se je, tako Kemperle, »naša jugoslovanska delegacija v boju proti grofu Clamu eminentno odlikovala«.[104] Kronist je zabeležil tudi cesarjevo amnestijo za politične delikte in mlademu cesarju pripisal, da je »spontano afirmiral, da hoče čista, jasna pota brez nedemokratične supremacije kakega naroda ali stanu«,[105] kar je po kronistovem mnenju tudi spodbudilo nezaupnico vladi s strani nemških nacionalcev v državnem zboru. Vzneseno je komentiral pohod demokracije v monarhiji: »*Cesar se je javno priznal za pristaša pravega demokratizma, parlament izpričuje polno življenjsko moč in v vrstah onih, ki so bili vsled svoje gospodaželjnosti največja ovira vsakega pravega avstrijskega demokratizma, med nemškimi nacionalci se je začelo svetlikati. Pritisk svetovnega gorja sili tudi te trde glave k reviziji programa.*«[106]

Ko so se ustvarile možnosti, je bila kolonija tudi politično dejavna. Že 5. avgusta 1917 so v prostorih šole skupaj z domačini na zaupnem sestanku[107] gostili državnega in deželnega poslanca dr. Karla Verstovška (1871–1923), ki je analiziral dobo absolutizma ter razgrnil »ugodne perspektive« za prihodnost.[108] Na srečanju je poslanec Verstovšek našel »*tople besede [...] za bedo beguncev in je priporočal domačinom in beguncem naj medseboj v miru, slogi in prijateljstvu žive. Zlasti naj se odvadijo grdega ovajanja in sebičnosti, ker si pletemo s tem lastni bič.*«[109] Srečanje so zaključili s sprejetjem skupne resolucije domačinov in beguncev: »*Slovenci, štajerski domačini in goriški begunci, zbrani na zaupnem sestanku, dne 5. avgusta 1917 v Vrbovc pri Mozirju, izrekamo poslancu dr. Verstovšeku za njegovo poročilo toplo zahvalo, odobrujemo ustanovitev in delovanje 'Jugoslovanskega kluba' v državnem zboru in ga pozivamo, naj neomajno vstraja na stališču deklaracije z dne 30. maja t. l., ki vsebuje pravi politični cilj nas Jugoslovanov. V svrho združitve in okrepitve vseh narodnih sil odobrujemo čimprejšo ustanovitev 'Narodnega sveta' za vse slovenske pokrajine na pra-*

98 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 21. maja 1917.

99 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 25.–30. maja 1917.

100 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 25.–30. maja 1917. V 10. soški ofenzivi (12. 5.–5. 6. 1917) je italijanska vojska zabeležila 36.000 mrtvih, 96.000 ranjenih in 27.000 zajetih, na avstro-ogrski strani je bilo 7300 mrtvih, 45.000 ranjenih in 23.400 zajetih.

101 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 17. marca 1917.

102 Heinrich Karl Maria Graf von Clam-Martinic (1863–1932) je bil avstrijski ministrski predsednik med 20. decembrom 1916 in 23. junijem 1917.

103 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 25.–30. maja 1917.

104 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 8.–25. junija 1917.

105 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 5. julija 1917.

106 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 11. julija 1917.

107 Tako je bilo srečanje predstavljeno v *Naša moč*, 17. 8. 1917, str. 1, »Jugoslovansko vprašanje. Narodni svet«. O njem je pisal tudi članek *Straža*, 10. 8. 1917, str. 1, »Jugoslovansko vprašanje. Narodni svet«.

108 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 6. avgusta 1917.

109 *Naša moč*, 17. 8. 1917, str. 1, »Jugoslovansko vprašanje. Narodni svet«.

vični demokratični podlagi in pozivamo merodajne činitelje, med njimi zlasti tudi vodstvo V. L. S., da takoj vkrenejo vse potrebne korake, da se 'Narodni svet' čimprej ustanovi.« Posebno resolucijo je predlagala tudi begunska delegacija in je bila sprejeta z navdušenjem: »*Goriški begunci, zbrani na zaupnem sestanku dne 5. avgusta t. l. v Vrbovcu pri Mozirju, izrekajo 'Jugoslovanskemu klubu', zlasti poslancem Fonu, dr. Kreku in dr. Verstovšeku najprisrčnejšo zahvalo, da so se ponovno krepko in z uspehom zavzeli za begunske potrebe*«,[110] pri čemer so imeli verjetno v mislih sprejetje begunskega zakona.

Po vzniku deklaracijskega gibanja je zadruga organizirala »prvo poskušno zborovanje za osamosvojitev jugoslovanskih narodov« v baraki zadruge, na katerem je govoril državni poslanec dr. Karel Verstovšek, ki naj bi izbral kolonijo za zborovanje zato, ker je imel zaupanje v Primorce, zborovanje pa se je posrečilo kljub navzočnosti in intervenciji žandarjev.[111] Vuk sicer ne datira tega zborovanja, časopisni viri pa poročajo o kar nekaj shodih in/ali udeležbi goriških begunk in beguncev. Dne 14. februarja 1918 je imela »Oskrbovalnica« letni občni zbor z množičnim obiskom, saj se ga je udeležil vsaj po en predstavnik vsake begunske družine (300). Zbor je bil politično obarvan in je sprejel resolucijo, v kateri se begunska kolonija »*enoglasno pridružuje majniški deklaraciji in prosi jugoslovanske poslance, naj se brez ozira na levo in desno bore, dokler ne bo uresničena. Trplenje begunstva nas je še bolj utrdilo, da radevolje prenesemo vse, dokler ne dosežemo svojega narodnega cilja: svobodne Jugoslavije*.«[112]

Časopis *Slovenski gospodar* je 28. marca 1918 poročal o shodu v Mozirju za mozirsko in rečiško občino, ki je potekal 24. marca 1918 in ga je na poti z deklaracijskega zborovanja v Velenju obiskal poslanec Verstovšek. Izjave v podporo Majniški deklaraciji je Jugoslovanskemu klubu predala tudi begunska kolonija v Mozirju, 25. januarja 1918 so goriški begunci iz kolonije v Mozirju zbrali kar 661 podpisov.[113] Shod naj bi potekal v gostilni Stermšek, za predsednika shoda pa sta bila imenovana oba župana, Veit in Brinovšek. Poslanec dr. Verstovšek je svoj nagovor namenil aktualnim gospodarskim in političnim razmeram, o katerih so razpravljali tudi v državnem zboru. Deklaracijski shod je soglasno podprl dejavnost Jugoslovanskega kluba in dr. Verstovška.[114] Begunci so se udeležili tudi zborovanja v podporo Majniški deklaraciji v Sv. Mihaelu pri Gornjem Gradu 3. novembra 1918 in Žalcu 17. marca 1918.[115] Po poročanju A. Vuka naj bi se mirenski begunci javili kot prostovoljci v jugoslovanske odrede v bojih za Koroško.[116]

O tem, da se je zadruga povezala z lokalnim okoljem in želela v njem zapustiti sled svoje begunske prisotnosti, priča tudi udeležba zadruge pri gradnji kapele na grajskem dvorišču. H gradnji kapelice sv. Jožefa se je zaobljubil kanonik Šiška, če bi se uprava gornjegrajskega posestva izvila iz težkega položaja, v katerem se je znašla, kot v svojem dnevniku piše nadškof Anton Bonaventura Jeglič. Nadškof je namreč 31. maja 1917 položil temeljni kamen za kapelo in grad preimenoval v Marijin grad, kot je bilo namenjeno ob pridobitvi gradu Vrbovec (Altenburg) za ljubljansko škofijo leta 1617.[117] Na slovesnosti so peli goriški begunci. Cerkvica naj bi bila tudi »pomnik težkih dni«, je zapisal mirenski kronist, oziroma je zaslužila »pomen vojne kapelice, spomenika največje vseh vojn, kar jih je svet videl«, ker je zadruga prispevala k stroškom za njeno izgradnjo.[118] Kemperle je v kroniko nekoliko cinično pripisal, da »bodo imeli ljubljanski gospodje najbližje priliko maševati«.[119] Pri kopanju temeljev so naleteli na ostanke nekdanje trdnjave, odkrili so stopnice, tlake in zidove.[120]

Kljub vsakodnevnemu utripu begunske kolonije, zaznamovanemu z delom, vojaškimi vpoklici, oskrbo z materialom, hrano, obleko in posteljnino, razdeljevanjem begunskih podpor, z nerazumnimi birokratskimi ovirami in škodljivimi ovadbami, je zadruga že v begunstvu načrtovala delovanje za čas po vojni.[121] Načrtovali so nakup novih strojev za različne postopke pri proizvodnji čevljev in lastno strojarno, ker so pričakovali veliko pomanjkanje usnja po vojni, s ciljem postati konkurenčni podobnim podjetjem.[122] Anton Vuk

110 *Naša moč*, 17. 8. 1917, str. 1, »Jugoslovansko vprašanje. Narodni svet«.
111 Vuk, *Zgodovina*, str. 6.
112 *Slovenec*, 19. 2. 1918, str. 2, »Goriški begunci v Zg. Sav. dolini«.
113 Stavbar, *Majniška deklaracija*, str. 96.
114 *Slovenski gospodar*, 28. 3. 1918, št. 13, str. 4, »Shod v Mozirju«.
115 Vuk, *Zgodovina*, str. 6.
116 Na seznamu borcev za severno mejo, ki ga je pripravil mag. Radovan Pulko, je ime enega Mirenčana (Tratnik Celestin, Orehovlje 1899–1978), ki je bil pripadnik Slovenskega planinskega polka. Gl. Zveza društev general Maister, Seznam borcev (https://www.zvezadgm.si/seznam-borcev/) (18. 9. 2025).
117 *Jegličev dnevnik*, str. 709.
118 *Ilustrirani glasnik*, 4. 10. 1917, št. 5, str. 38–39, »Tristoletni spomin na škofa Tomaža Hrena v Marijinem gradu«.
119 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 2. maja 1917.
120 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 10. maja 1917.
121 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 24. do 30. aprila 1917.
122 PANG 1108, Vuk Anton, t. e. 5, Dnevnik Čevljarske zadruge v Mirnu 1917, zapis 11. maja 1917.

je del teh načrtov udejanjal že v begunstvu ter tako pripravil temelje za vrnitev kolonije v Miren.

OBNOVA IN VRNITEV V MIREN

Umik bojev s soške fronte jeseni 1917 je omogočil organizacijo obnove in od pomladi tudi vračanje beguncev.[123] Takrat je zadruga organizirala začetek obnovitvenih del porušene tovarne v Mirnu, z obnovljenimi stavbami pa je omogočila tudi vračanje beguncev. Toda stanje v Mirnu je bilo katastrofalno, saj je bilo od 305 hišnih številk kar 204 popolnoma porušenih in 95 močno poškodovanih, le 9 pa jih je bilo mogoče popraviti. Tudi uničenje polj in drugih obdelovalnih površin je bilo izredno veliko. Večina vojne škode je nastala zlasti zaradi topniškega obstreljevanja.[124]

Eden od pomembnih ukrepov za vzpostavitev osnovnih pogojev za življenje v porušenem kraju je bila demontaža več kot 100 italijanskih vojaških barak na Krasu, ki so jih prepeljali v Miren, da bi vanje naselili tiste begunce, katerih domovi so bili v vojni porušeni. Ustanovljena je bila ljudska kuhinja in zavetišča za tiste begunce, ki so občasno prihajali v Miren, da so obdelali polja in pripravili vse potrebno za vrnitev družin iz begunstva. V začetku leta 1918 naj bi se v Miren za stalno vrnile dve do tri družine.[125] Zadruga je odprla skladišče za kmetijsko orodje, železnino, različno posodo in predmete, ki bi jih begunci potrebovali ob vrnitvi, za obnovo kmetijske dejavnosti pa so priskrbeli dve mlatilnici, s katerima so omlatili prvo po vojni posejano žito. Tako je zadruga za silo pripravila osnovne pogoje za vrnitev beguncev, ki je prav tako potekala ob skrbnih pripravah zadruge – priskrbela je železniške vagone in brezplačen prevoz z vlakom, a je vračanje trajalo vse do leta 1920, »ko je zaključila svoje poslovanje v begunstvu«.[126]

Slovenske begunke in begunci so se iz begunskih taborišč in kolonij po nekdanji monarhiji vračali večinoma preko novega begunskega taborišča v Strnišču pri Ptuju, znanega kot Sterntal, med prvo svetovno vojno taborišča za vojne ujetnike ter vojne bolnišnice. Organizirano in kontinuirano vračanje slovenskih beguncev iz avstrijskih begunskih taborišč se je začelo po kobariškem preboju oktobra 1917,[127] ko po oceni poveljnika soške armade generala Svetozarja Boroevića z vojaškega vidika ni bilo ovir za postopno vrnitev beguncev. Razmere na nekdanjem bojišču so bile slabe, vasi so bile delno ali celo povsem porušene, zemlja je bila opustošena, družbo pa je bilo treba obnoviti ekonomsko, socialno in politično, a najprej temeljno bivanjsko.[128] Obnova porušenih krajev in vračanje beguncev sta bila procesa v enem, država ju je obravnavala v vzajemni odvisnosti, zaključek procesa pa ni bil sočasen, saj je obnova trajala še dolgo v dvajseta leta 20. stoletja; v začetku tega desetletja so se vrnili tudi zadnji begunci iz Strnišča pri Ptuju, del pa se jih po zavestni odločitvi ni želel vrniti v domače kraje, ker jih je okupirala italijanska vojska, okupacijske in kasneje politične oblasti pa so jasno pokazale, na kakšen način bodo vladale na etnično mešanem ozemlju nekdanjega Avstrijskega primorja. Tako je tudi Spodnja Štajerska ostala in postala nov dom slovenskih primorskih beguncev in begunk, v Celju je po spominu A. Videčnika orožništvo postalo pretežno primorsko, spominjal pa se je primorskih priimkov Špacapan, Pipan, Bradač in Drugovič. V Mozirju je ostal kamnosek Ivan Mrevlje (1882–1970) z ženo Heleno in številno družino (11 otrok); takrat je bil edini kamnosek v dolini, pa tudi kulturnik, zlasti pevec in igralec na več inštrumentov.[129] Osebna usoda Mrevljeta in njegove družine med drugo svetovno vojno[130] je ena od številnih usod primorskih Slovenk in Slovencev na Štajerskem med drugo svetovno vojno, ko so bili prav oni, t. i. čiči (*tschitschi*),[131] drugi na seznamu nemških okupatorjev za izselitev z okupiranega ozemlja, ker so veljali za narodno zavedne in slovenske nacionaliste.

Podobno izkušnjo so pred tem živeli slovenski Primorke in Primorci v nekdanjem Avstrijskem primorju z novim imenom Julijska krajina (*Venezia Giulia*), ko je ta postala najprej okupirani in leta 1920 anektirani del Kraljevine Italije, ki je na-

123 Več v Svoljšak, Vračanje, str. 350–351. Gl. tudi: *Slovenec*, 19. 6. 1918, str. 3, »Goriški begunci v Zg. Savinjski dolini«.
124 Ferletič, *Vojna škoda*, str. 42.
125 *Slovenec*, 19. 2. 1918, str. 2, »Goriški begunci v Zg. Sav. dolini«.
126 Vuk, *Zgodovina*, str. 7.
127 O vračanju gl. Svoljšak, Vračanje, str. 347–362.
128 O tem Svoljšak, Obnavljanje Goriške, str. 98–105.
129 Videčnik, *Primorski begunci*, str. 52.
130 Večina družine je bila izseljena, razen dveh sinov, od katerih je eden padel v partizanih, drugi pa se jim je pridružil po vrnitvi iz nemškega ujetništva (gl. Hribernik, *Okupator* (https://zb-nob-zgornja-savinjska.si/dediscina-nob/zapisi-franca-hribernika/okupator-in-borba-proti-njemu-4-del-mozirje-za-okupacije-nadaljevanje/) (18. 9. 2025)). Mrevlje je izdeloval partizanske spomenike. Gl. Partizanstvo na zemljevidu (https://partizanstvo.si/filter/partisanmemorial/?page=46&sort=memorial_type) (18. 9. 2025).
131 To slabšalno poimenovanje je izhajalo iz besede »čičati/sedeti« ter so ga mariborski Nemci nadeli primorskim beguncem med prvo svetovno vojno, da bi pokazali na njihovo lenobo. Toda že leta 1909 je celjski časopis *Narodni dnevnik* zapisal nemško različico izraza »tschitschi« kot tisti, ki želijo brati časopise v maternem jeziku; gre za polemičen zapis o odnosu celjskih Nemcev do dvojezičnih napisov, ki so se pojavljali v mestu (*Narodni dnevnik*, 15. 6. 1909, str. 3, »Za progo Celje – Sp. Dravograd«).

daljevala in nadgrajevala protislovensko politiko na »novih ozemljih«. Prisilne izselitve, ki so v prvi svetovni vojni dobile množični značaj, so postale nedokončana in ponavljajoča se zgodba 20. in 21. stoletja ter iz širše evropskega postale globalni fenomen.

Financiranje
Raziskava je bila izvedena v okviru raziskovalnega programa št. P6-0052, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Pri raziskavi za pripravo prispevka niso bili ustvarjeni ali analizirani novi raziskovalni podatki.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica
Fond 1108, Vuk Anton

OBJAVLJENI VIRI

Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru
Kos CXVI., 13. avgust 1914, str. 945, št. 213, Cesarski ukaz z dne 11. avgusta 1915, l., o varstvu civilnih oseb, ki so se za namene vojskovanja siloma odstranile iz njihovega bivališča.
Kos VIII., 11. januar 1918, str. 81, št. 15, Zakon z dne 31. decembra 1917. l. o varstvu vojnih beguncev.

RGBl – Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Österreich
VI. Stück, Nr. 19, 31. Jänner 1855, Kaiserliches Patent vom 15. Jänner 1855, womit ein neues Militär-Strafgesetzbuch über Verbrechen und Vergehen kundgemacht, und vom 1. Juli 1855 angefangen in Wirksamkeit gesetz wird.

Vuk, Anton: *Zgodovina čevljarske industrije in obrti v zvezi z zadružništvom in socijalističnim gospodarstvom. Ob desetletnici ustanovitve današnjega podjetja Tovarna čevljev »Jadran«.* 1957, tipkopis (hrani avtorica).

ČASOPISI

Domoljub, 1918.
Ilustrirani glasnik, 1917.
Katoliški glas, 1965.
Koledar Mohorjeve družbe, 1915.
Narodni gospodar, 1915.
Naša moč, 1917.
Slovenec, 1916, 1917, 1918.
Slovenski gospodar, 1918.
Slovenski narod, 1918.
Slovenski učitelj, 1916.
Straža, 1917.

LITERATURA

Ferletič, Vojko: *Vojna škoda na Goriškem med prvo svetovno vojno: primer vasi Miren pri Gorici* (diplomsko delo). Nova Gorica, 2020. https://repozitorij.ung.si/IzpisGradiva.php?id=4952&lang=slv

Jegličev dnevnik: 1850–1937 (ur. Blaž Otrin, Marija Čipić Rehar). Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2015.

Klavora, Vasja: *Plavi križ: Soška fronta: Bovec 1915–1917.* Celovec: Mohorjeva družba, cop. 2000.

Komac, Jernej: *»Srce se mi trga od žalosti«. Vsakdanje življenje prebivalstva na Bovškem med véliko vojno.* Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Arhiv Republike Slovenije, 2022. https://omp.inz.si/zalozba/catalog/book/147

Kosi, Jernej: Evakuacija, beg in namestitev goriško-gradiškega civilnega prebivalstva v avstrijskem zaledju po odprtju Soške fronte: med brezhibno pripravljenimi načrti in njihovo kaotično izvedbo. *Begunci: slovenski begunci s soške fronte: zbornik* (ur. Ines Beguš, Marko Klavora). Nova Gorica: Goriški muzej Kromberk, 2016, str. 18–29.

Malni, Paolo: Evacuati e fuggiaschi dal fronte dell' Isonzo. I profughi della Grande Guerra in Austria e in Italia. *»Un esilio che non ha pari«. 1914–1918: profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell'isontino e dell'Istria* (ur. Franco Cecotti). Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia; Gorizia: LEG, 2001, str. 395–426.

Podbersič, Renato: Msgr. Ivan Rojec in goriški begunci med prvo svetovno vojno. *Acta ecclesiastica Sloveniae* 2016, 38, str. 235–249. URN:NBN:SI:doc-9NH8V3YC

Prinčič, Vili: *V Brucku taborišču --- 1915–1918 : 2015 ob stoletnici dogajanja*. Trst: ZTT = EST, 2015.

Skrbinšek, Josip: Slovenski begunci na Češkem. *Jugoslavija. Mesečnik napredne akademične omladine u Pragu*, 1, 1919, št. 2, str. 88.

Stavbar, Vlasta: *Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje: slovenska politika v habsburški monarhiji, od volilne reforme do nove države (1906–1918)*. Maribor: Pivec, 2020.

Svoljšak, Petra: Begunstvo med prvo svetovno vojno. *Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2001, str. 123–128.

Svoljšak, Petra: Vojna – vzrok in spodbujevalka migracij: primer 1. svetovne vojne in slovenskega prostora. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010, str. 226–244.

Svoljšak, Petra: Vračanje slovenskih beguncev v porušeno Posočje. *U sjeni Velikoga rata: odraz ratnih zbivanja na život istarskoga civilnog stanovništva: zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanoga*

u Puli 13. – 15. listopada 2016 (ur. Mihovil Dabo, Milan Radošević). Pula: Istarsko povijesno društvo = Società Storica Istriana = Istrsko zgodovinsko društvo: Povijesni i pomorski muzej Istre = Museo storico e navale dell'Istria, 2019, str. 347–362.

Thorpe, Julie: Displacing Empire: Refugee Welfare, National Activism and State Legitimacy in Austria – Hungary in the First World War. *Refugees and the End of Empire* (ur. Panikos Panayi, Pippa Virdee). New York: Palgrave MacMillan, 2011.

Videčnik, Aleksander: *Laykaufova vojna kronika Mozirja: 1914–1918.* Mozirje: Občina, 2015.

Videčnik, Aleksander: *Primorski begunci v Zgornji Savinjski dolini*. Nazarje: Občina, 2015.

Zlobec, Andrej: *Za blagor očetnjave. Spomini od 1914 do 1945.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 1981.

SPLETNE STRANI

Hribernik, Franc: Okupator in borba proti njemu. Mozirje za okupacije (nadaljevanje):
https://zb-nob-zgornja-savinjska.si/dediscina-nob/zapisi-franca-hribernika/okupator-in-borba-proti-njemu-4-del-mozirje-za-okupacije-nadaljevanje/

Partizanstvo na zemljevidu:
https://partizanstvo.si/filter/partisanmemorial/?page=46&sort=memorial_type

Slovenska biografija:
Brecelj, Marijan: Vuk, Anton (1883–1967) https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi826466/
Kralj, Franc: Rojec, Ivan (1866–1928) https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi514705/
Uredništvo: Rojec, Ivan (1866–1928) https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi514705/

Zveza društev general Maister, Seznam borcev:
https://www.zvezadgm.si/seznam-borcev/

Žrtve 1. svetovne vojne na Slovenskem (SIstory):
https://www.sistory.si/ww1

SUMMARY

Miren's Exiled Shoemaker Cooperative in the Savinja Valley

The article reconstructs the operations of Miren's exiled shoemaker cooperative in the Savinja Valley between the end of May 1915 and the end of the First World War. The reconstruction is based on two texts that shed light on the cooperative's existence and operations: its history, written in 1957 by its long-standing leader Anton Vuk, and the diary, kept by its secretary Leopold Kemperle, which has only been preserved for the first eight months of 1917. The shoemaker cooperative was founded in 1907 at the initiative of Ivan Rojc, the parish priest of Miren and an enlightened cooperative member. At the onset of the First World War, the organization was forced to restructure and convert its manufacture almost overnight into military footwear production. When the war broke out between Italy and Austria-Hungary, the cooperative moved to Rečica in the Savinja Valley as the place of destination selected by its leadership. Shortly afterwards, the entire production was transferred, along with the workers and their families, altogether about 1,200 people taken in by the local population. The material preserved provides a detailed insight into the basic operations of the cooperative and the refugee colony. The production was dictated by the dynamics of war, war supplies, labour force, "friendly" denunciations, audits, and constant adaptation to market conditions. It is noteworthy that the shoemakers were initially exempt from military duty, given that the cooperative operated under the ministry of war and actively catered to the military economy. However, in 1917, they, too, began to be systematically enlisted due to the shortage of soldiers. Activities in the refugee colony centred on providing food, clothing, fuel, and bedding, as well as on refugee and military support, which the cooperative administered through care allowances. Exemption from military duty and receiving regular benefits often prompted anonymous denunciations, frequent visits by audit and military commissions, and even a criminal complaint filed against Anton Vuk. Although dismissed, the complaint caused the cooperative to be temporarily cut off from military supply. The colony set up a primary school, gradually resumed its social activities, and followed the developments on the home front and abroad. Moreover, in 1918, when the monarchy rekindled its political life and the May Declaration Movement took hold among the predominantly Slovenian-speaking population, the colony assumed an active political role and joined forces with the local population, which was generally supportive of the refugees and the cooperative, with very few accounts revealing a negative or hostile reception of the exiled community. Once the fighting on the Isonzo Front ended, preparations were undertaken to reconstruct the affected areas; the cooperative was actively involved in creating the conditions to resume the production and ensure the workers' return to Miren. The production process was relaunched soon after the war, and the very last refugees returned in 1920. The experience of Miren's exile shoemaker cooperative and refugee colony represents a model of addressing the refugee question in Austria-Hungary during the First World War, which provided for the refugees and enabled them to live freely away from the front line, while the unprovided for were collectively transferred to refugee camps or colonies—in the Slovenian case, especially to the Savinja Valley as well as Bohemia and Moravia.

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.13
CC BY-SA

KLEMEN KOCJANČIČ*

Osvoboditev Zgornje Savinjske doline jeseni 1944

IZVLEČEK

Na podlagi arhivskega gradiva ter povojne literature avtor v članku predstavi območje Zgornje Savinjske doline v času druge svetovne vojne, s poudarkom na obstoju osvobojenega ozemlja na tem območju med septembrom in decembrom 1944. Partizanske sile so izkoristile začasno oslabljenost okupatorjevih sil ter s strategijo istočasnih napadov na širšem območju osvobodile celotno Zgornjo Savinjsko dolino, kjer so vzpostavile sistem javne uprave. Toda prisotnost takega svobodnega ozemlja je ogrožala strateško prehodnost na območju Spodnje Štajerske in Slovenije, zaradi česar je okupator ponovno zavzel Zgornjo Savinjsko dolino in obdržal nadzor nad njo do konca druge svetovne vojne.

KLJUČNE BESEDE

Druga svetovna vojna, Zgornja Savinjska dolina, narodnoosvobodilno gibanje, okupacija, osvobojeno ozemlje

ABSTRACT

LIBERATION OF THE UPPER SAVINJA VALLEY IN AUTUMN 1944

Based on archival material and postwar literature, the author presents the Upper Savinja Valley during the Second World War, with an emphasis on the existence of a liberated territory in this area between September and December 1944. The Partisan forces leveraged the temporary weakness of the occupying forces and, with a strategy of simultaneous attacks across the wider area, liberated the entire Upper Savinja Valley, where they established a public administration system. However, because the presence of such a free territory threatened the strategic passage through the Lower Styrian and Slovenian territory, the occupiers recaptured the Upper Savinja Valley and kept it under control until the end of the Second World War.

KEY WORDS

Second World War, Upper Savinja Valley, National Liberation Movement, occupation, liberated territory

* podsekretar, Ministrstvo za obrambo, Ljubljana, Slovenija; dr., znanstveni sodelavec, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Obramboslovni raziskovalni center, Ljubljana, Slovenija, klemen.kocjancic@mors.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5206-6405

UVOD

Po koncu aprilske vojne leta 1941 je tretji rajh okupiral severni del današnje Slovenije: skoraj vso Gorenjsko, Koroško, Mežiško dolino, (Spodnjo) Štajersko s Posavjem in nekaj prekmurskih vasi.[1] Spodnja Štajerska (*Untersteiermark*) je postala ena okupacijska enota s sedežem v Mariboru. Okupacijska upravna enota je obsegala 14 dotedanjih okrajev v celoti ter dele dravograjskega, kamniškega, litijskega in krškega okraja. Upravno gledano so Nemci povečini prevzeli predvojno ureditev z nekaterimi spremembami; dravograjski okraj je bil razdeljen na dva dela, krški okraj pa je bil ukinjen in razdeljen med tri sosednje (Brežice, Laško in Novo mesto). V skladu z ureditvijo nemškega ozemlja so julija 1941 oblikovali nova okrožja (Maribor, Celje, Ptuj, Brežice, Trbovlje in Maribor), medtem ko je bil ljutomerski okraj priključen avstrijsko-štajerskemu okrožju Radgona. Na čelu okrožij so bili politični komisarji, ki so bili v začetku leta 1942 preimenovani v deželne svetnike oziroma v primeru mariborskega mestnega okrožja v velikega župana.[2] Po nemških vojaških enotah so na to ozemlje pričele prihajati policijske in varnostne enote ter druge (para)vojaške organizacije. V vojaškem pogledu je bilo celotno novozasedeno ozemlje vključeno v 18. vojaško okrožje (*Wehrkreis XVIII*),[3] medtem ko so bile policijsko-varnostne sile na tem ozemlju podrejene esesovskemu in policijskemu vodji (*HSSPF Alpenland*) Erwinu Rösenerju (1902–1946).[4] Hkrati so Nemci ustanovili določene družbene organizacije, kot odsev organizacij tretjega rajha, kot na primer edino dovoljeno politično stranko Štajerska domovinska zveza (*Steirischer Heimatbund*),[5] njeno »polvojaško pomožno oboroženo krilo« vermanšaft (*Wehrmannschaft*)[6] ter druge organizacije, s pomočjo katerih je nemški okupator na tem ozemlju pričel izvajati raznarodovalno politiko.[7]

Prispevek bo na podlagi ohranjenega arhivskega gradiva in povojne literature poskušal orisati in skonstruirati vojaške dogodke med drugo svetovno vojno, ki so vodili do osvoboditve Zgornje Savinjske doline v drugi polovici leta 1944.

1 Siter, Švabsko-nemška kulturna zveza, str. 153–154.
2 Žnidarič, Okupacijska uprava, str. 21.
3 Več o 18. vojaškem okrožju gl. v Tuider, *Die Wehrkreise*.
4 Več o Rösenerju gl. v Ferenc, Kdo je Erwin Rösener, in Griesser Pečar, Erwin Rösener.
5 Več o Štajerski domovinski zvezi gl. v Žižek, Slovenci, str. 749–751.
6 Več o vermanšaftu gl. v Ferenc, Wehrmannschaft; Siter in Mikša, Poveljniška šola; Zorko, *Wehrmannschaft*.
7 Več o raznarodovalnem delovanju gl. v Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*; *Quellen* (ur. Ferenc).

ZGORNJA SAVINJSKA DOLINA POD NEMŠKO OKUPACIJO

Zgornja Savinjska dolina je pod nemško okupacijo prišla 11. aprila 1941, ko so iz smeri Šoštanja in Velenja prišli vojaki nemške 1. gorske divizije pod poveljstvom generala Huberta Lanza (1896–1982). V Savinjsko dolino je nato prišla celjska delegacija, ki je mesto predala Lanzu.[8]

Spodnja Štajerska in njena prestolnica Maribor sta bili prizorišče prvega »nasilnega« dogodka, ko so »mariborski komunisti in skojevci pripravili in izvedli prvo akcijo proti okupatorju«. Zjutraj 29. aprila 1941, le tri dni po obisku Adolfa Hitlerja v Mariboru, so namreč zažgali dva avtomobila, ki so ju uporabljali člani nemške okupacijske uprave. Ta skrbno pripravljena akcija je tako postala »prvi znanilec vstaje proti okupatorju, ki jo je pripravljala Komunistična partija Slovenije«.[9]

Po pričetku oboroženega odpora proti okupatorju, ki ga je razglasila Protiimperialistična (nato Osvobodilna) fronta po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo konec junija 1941, je bila 20. julija t. l. v gozdu na Resevni v okolici Celja ustanovljena Celjska partizanska četa. Četa, ki je štela 17 pripadnikov, vključno z dvema palestinskima vojnima ujetnikoma, je bila slabo oborožena, pri čemer je imela nalogo napadati vsa zaplenjena posestva in nemške orožniške postaje, nato pa delovati na širšem območju Celja. V noči na 4. avgust je izvedla prvo akcijo (uspešno požgala gospodarsko poslopje zaplenjenega posestva v Bukovžlaku s 100 tonami sena, 15 tonami ječmena ter vsem orodjem in stroji). 11. avgusta sta komandir in politični komisar čete odšla v Slivnico, da bi pripravila načrt za napad na tamkajšnjo orožniško postajo, a sta bila prepoznana. V kratkem spopadu je bil komandir ranjen in ujet, medtem ko je političnemu komisarju uspelo pobegniti. Četa se je umaknila in se razdelila na dve skupini, dokler ni 27. avgusta po novem spopadu, v katerem je padlo pet borcev, prenehala obstajati. Trije preživeli borci so s pomočjo lokalnih aktivistov že septembra nadaljevali s požigalnimi akcijami.[10]

24. julija 1941 so v gozdu nad Kasazami ustanovili Savinjsko četo, ki je štela okoli 20 borcev, ki so bili prav tako slabo oboroženi. 30. julija je četa doživela prvi spopad z nemško orožniško patruljo, ko je ta po naključju naletela na komandirja čete, ki mu je sledila v četni tabor na Dobrovljah. Po kratkem spopadu, v katerem na obeh straneh ni bilo žrtev, se je četa premaknila v drug predel

8 Zakonjšek, *Velika preizkušnja*, str. 8.
9 Ževart, *Po sledovih*, str. 172–173.
10 Ferlež, *Druga grupa odredov*, str. 58–60.

Okupacijsko zborovanje v nekdanjem Sokolskem domu v Mozirju (hrani Muzej novejše zgodovine Celje).

Dobrovelj. Potem ko je izvedla različne požige in zaplembe hrane ter uničila telegrafsko povezavo, je 25. avgusta po polnoči izvedla prvo večjo akcijo (skupaj s skupino borcev Revirske partizanske čete), ko je napadla rudnik v Zabukovici z namenom razorožiti 14-člansko posadko rudniške zaščite. Napad ni uspel, saj so bili rudniški čuvaji pripravljeni, a je bil v spopadu ranjen eden izmed njih, ki je naslednji dan umrl v celjski bolnici; partizani niso imeli izgub. Savinjska četa je izvajala manjše napade in se izogibala nemškim patruljam, dokler ni bila 5. oktobra vključena v novoustanovljeni Štajerski partizanski bataljon.[11]

Že omenjena Revirska partizanska četa je bila ustanovljena 1. avgusta na Čemšeniški planini, pri čemer je imela kar 46 borcev, skoraj vsi so bili oboroženi. 9. avgusta je izvedla napad na zagorsko orožniško postajo, ki se je neuspešno končal. 12. avgusta je nemška patrulja četo našla pri cerkvi sv. Lenarta nad Kandršami. Sledilo je obdobje njenega preganjanja in izvajanja manjših akcij, dokler ni bila prav tako vključena v Štajerski bataljon.[12] Vanj je bila vključena tudi Pohorska partizanska četa, ki je bila ustanovljena 30. julija. Najpomembnejša akcija Pohorske čete je bil napad na orožniško postojanko v planinskem domu na Klopnem vrhu 17. septembra. V spopadu so imeli Nemci dva padla in pet ranjenih, medtem ko je imela partizanska stran enega padlega in enega ranjenega.[13] Zadnji sestavni del Štajerskega bataljona je bila šaleška partizanska skupina, ki je v noči na 1. september izvedla prvo partizansko akcijo v Šaleški dolini, ko je požgala hišo in gospodarsko poslopje župana v Škalah, ki je sodeloval z Nemci.[14]

Neposredno po ustanovitvi Štajerskega bataljona se je partizansko vodstvo odločilo napasti Šoštanj. Partizani so to storili v noči s 6. na 7. oktober, pri čemer so zasedli občino in lokalni sedež Štajerske domovinske zveze, hkrati pa zažgali žago in skladišče lesa ter izropali nekatere trgovine, ni pa jim uspelo zasesti orožniške postojanke. Medtem ko je bila ta akcija prvi uspešen partizanski napad na nemško zasedeno mesto na slovenskem ozemlju, je to pomenilo konec partizanske prisotnosti na Šaleškem. Bataljon se je namreč sprva umaknil v Savinjsko dolino, medtem ko so nemške varnostne sile izvedle številne aretacije lokalnih aktivistov in podpornikov.[15] Nato je bataljon dobil nalogo prodreti v Brežice in zavreti preselitev Slovencev ter naselitev nemških priseljencev s Kočevskega. V noči na 1. november je prečkal železniško progo Celje–Rogatec in se ustavil na Javorju pri Slivnici, kjer ga je popoldne napadla orožniška patrulja. Po daljšem spopadu je partizanskemu bataljonu uspel preboj iz sovražnikovega obroča, pri čemer so padli štirje partizani, eden pa je bil ujet; Nemci so imeli tri padle in enega ranjenega. Partizani so se v naslednjih dneh izogibali nemškim silam in brezuspešno iskali povezavo z Brežiško partizansko četo. Zato se je bataljon 7. novembra odločil, da se razpusti; nekdanje čete so dobile ukaz, naj se vrnejo na svoje prvotno območje delovanja z namenom prezimovanja.[16]

11 Ferlež, str. 63–70. Zakonjšek (*Velika preizkušnja*, str. 51) kot datum ustanovitve navaja 26. julij zvečer.
12 Ferlež, str. 70–81; Zakonjšek, *Velika preizkušnja*, str. 85–95.
13 Ferlež, str. 81–93.
14 Prav tam, str. 93–96.
15 Kocjančič, »Hitlerijansko gnezdo«, str. 830–831; Zakonjšek, *Velika preizkušnja*, str. 104–107.
16 Ferlež, *Druga grupa odredov*, str. 105–113; Zakonjšek, *Velika preizkušnja*, str. 133–147.

Savinjska četa je tako zimo 1941/42 preživela ločena; skupine borcev so prezimovale v različnih krajih Savinjske doline. 29. marca 1942 je četa izvedla prvo večjo akcijo tega leta, ko je napadla rudnik boksita v Ložnici pri Velenju. Nemškim silam ni uspelo najti partizanske čete, zato so Nemci 30. marca v Mariboru ustrelili 10 talcev. Pozneje se je četa ponovno združila in oblikovala četni tabor na Tolstem vrhu v bližini Gomilskega. 8. aprila je izvedla napad na tovorni vlak, naložen s premogom. Vlak je zaustavila in ga pognala proti železniški postaji v Žalcu, kjer je povzročil večjo škodo.[17]

Že 5. aprila 1942 so iz treh štajerskih (Revirske, Savinjske in Pohorske) čet in 2. partizanskega bataljona na dolenjskem Kremenjku oblikovali prvo (štajersko) partizansko brigado, ki je imela tri bataljone z več kot 300 borci. Ta enota je bila »v času svojega nastanka najbolj izbrana in najmočnejša slovenska partizanska operativna enota« ter tretja partizanska brigada v Jugoslaviji. 13. aprila je bil oblikovan še Štajerski partizanski bataljon (z dvema četama). A že 24. aprila je brigadni štab prejel nov ukaz, s katerim je bila brigada reorganizirana v II. grupo odredov z dvema odredoma (Savinjskim in Pohorskim) ter dobila ukaz, naj se vrne na Štajersko, kar pa ji zaradi premočnih nemških sil ob Savi ni uspelo. II. grupa odredov je tako nadaljevala svoje delovanje na Dolenjskem, nato pa na Notranjskem in Gorenjskem.[18]

V Savinjski dolini je ostala enajstčlanska skupina »B«, del 1. štajerskega bataljona, ki je imela nalogo ohranjati prisotnost sil narodnoosvobodilnega gibanja (NOG) na območju. S pomočjo novincev in delov 1. štajerskega bataljona je bila ustanovljena nova Šaleška četa, ki je pozneje izvajala manjše akcije na območju med Pohorjem, Savinjsko dolino, Paškim Kozjakom in reko Mislinjo. 2. in 3. četa Štajerskega bataljona sta 19. maja napadli Ljubno, pri čemer so partizani zavzeli orožniško postojanko ter s tem pridobili orožje, opremo in strelivo. Konec junija se je celoten Štajerski bataljon premaknil v Savinjsko dolino, od koder je izvajal napade v širši okolici, nato pa je odšel na Moravško.[19] 6. avgusta je bila ustanovljena nova (prva) štajerska brigada, in sicer 6. slovenska narodnoosvobodilna brigada Slavko Šlander. Sestavljena je bila iz 1. in 2. savinjskega bataljona ter 3. kamniškega bataljona.[20]

11. septembra je prišlo do nove reorganizacije sil znotraj II. grupe odredov, in sicer so nameravali štiri bataljone preoblikovati v tri odrede (Savinjski, Pohorski in Kozjanski). Zaradi kadrovske šibkosti jim je dejansko uspelo organizirati le Savinjski odred z dvema bataljonoma (Savinjski in Moravški oziroma Zasavski), ki je skupaj imel pet čet, medtem ko sta bila Pohorski in Kozjanski odred le v moči čete. Novi Savinjski odred je deloval na širšem območju Savinjske doline, vse do Koroške in Gorenjske, vključno z Zasavjem, do ceste Ljubljana–Trojane. Sledile so večje akcije; tako je 3. četa novega Savinjskega bataljona, del Savinjskega odreda, 20. septembra zvečer postavila zasedo in na cesti Hrastnik–Trbovlje napadla nemški konvoj več vozil, pri čemer je ubila enega in ujela dva nemška vojaka ter uničila pet vozil. Sledila je večja hajka, a so se partizani uspešno umaknili.[21]

Novembra 1942 je bil Savinjski bataljon razbit na Dobrovljah, v začetku januarja 1943 pa je enako usodo doživel Pohorski bataljon. 14. januarja je štab 4. operativne cone, ki je pokrivala Spodnjo Štajersko, ukazal ustanovitev Kamniško-savinjskega odreda, na podlagi Moravškega bataljona (ki je bil preimenovan v Zasavski bataljon), hkrati pa je bil ustanovljen nov Savinjski bataljon, ki se je premaknil na območje Tuhinja in Menine planine.[22]

V noči na 7. oktober 1943 je Šlandrova brigada napadla Rečico ob Savinji, pri čemer je nemška postojanka padla po krajšem boju. Nemci so imeli osem padlih in šest ujetih orožnikov. Partizani so dobili 70 pušk, štiri brzostrelke, 20 pištol ter nekaj lovskih pušk, hkrati pa so izpraznili dve trgovini. Ob odhodu so požgali župnišče, županovo hišo in lokalni sedež Štajerske domovinske zveze. Po partizanskem napadu je bila na to območje napotena 16. SS-tankovskogrenadirska divizija z nalogo prečesati območje vznožja Mozirskih planin od Šoštanja do Solčave. Brigada se je esesovski diviziji izmaknila brez večjih izgub, 17. oktobra pa je napadla Nazarje in bližnji rudnik boksita.[23]

Decembra 1943 je bil del Zgornje Savinjske doline podvržen nemški hajki, v kateri je sodelovalo osem bataljonov, ki so med 16. in 24. decembrom na območju Kamnik[24]–Gornji Grad–Vransko–Zagorje–Vače–Domžale poskušali uničiti Šlandrovo brigado. Tej je uspelo prodreti skozi sovražnikov obroč proti Tunjicam, nakar se je mimo Velike

17 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 248.
18 Ferlež, *Druga grupa odredov*, str. 220–432; *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 247. Zakonjšek (*Velika preizkušnja*, str. 183) kot datum ustanovitve brigade navaja 29. marec.
19 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 369; Zakonjšek, *Velika preizkušnja*, str. 188–250.
20 Zakonjšek, *Velika preizkušnja*, str. 360.
21 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 371–373.
22 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 427–428.
23 Zakonjšek, *Velika preizkušnja*, str. 360–364.
24 Več o Kamniku med drugo svetovno vojno gl. v Hančič, *Postati del velike nemške skupnosti*.

planine umaknila v dolino Podvolovjeka ter nato v novem letu na Koroško.[25]

Naslednji večji vojaški dogodek v zgodovini Zgornje Savinjske doline je bil pohod 14. divizije. Ta je februarja in marca 1944 naletela na številne nemške sile in njihove zasede, pri čemer so partizani utrpeli večje izgube. V 19 dneh pohoda od Sotle do Koroške je tako divizija izgubila kar 60 % borcev, ki so padli, bili izgubljeni/ujeti ali ranjeni, zaradi česar je potrebovala kar nekaj časa, da je obnovila operativno zmožnost.[26]

Marca 1944 so se okrepile partizanske akcije na Spodnjem Štajerskem, vključno z območjem Zgornje Savinjske doline. Tako je 5. marca Šlandrova brigada napadla Bočno in Šmartno ob Dreti ter uničila okupatorjeve objekte; sledilo je več uspešnih zased na okoliških cestah (Vransko–Trojane, Radmirje–Gornji Grad, Gornji Grad–Mozirje). Najuspešnejša zaseda v tem času je potekala 17. marca pri Lazah v Tuhinju, ko je Šlandrova brigada uničila celotno nemško kolono s šestimi vozili, pri čemer je padlo 30 vojakov, trije pa so bili ujeti; hkrati so partizani zaplenili večjo količino orožja in opreme.[27] Junija se je na območje Zgornje Savinjske doline premaknila še Zidanškova brigada.[28]

PARTIZANSKE »REPUBLIKE«

Na operativnem ozemlju IV. operativne cone, ki je obsegala dele Gorenjske, Koroške, Spodnje Štajerske in Prekmurja, je marca 1944 nastala prva partizanska »republika«, tj. svobodno ozemlje, potem ko sta Tomšičeva in Šlandrova brigada napadli moravško orožniško postojanko. Nemški okupator je posledično zapustil Moravče, tako da je nastalo večje svobodno ozemlje, ki pa je bilo več mesecev obstoja izpostavljeno sovražnikovim vpadom.[29]

Zaradi specifičnosti razvoja narodnoosvobodilnega gibanja na Spodnjem Štajerskem so prva partizanska svobodna ozemlja na tem območju nastala šele leta 1944. Dušan Kveder-Tomaž, načelnik glavnega štaba NOV in POS, je sredi maja 1944 na seji centralnega komiteja KPS poročal, da so bila na ozemlju IV. operativne cone svobodna območja Kamnika, Domžal in Zagorja, razen glavnih cest. Prav tako je med svobodna območja uvrstil Savinjsko dolino in Pohorje.[30]

Ževart temu oporeka in savinjsko ter pohorsko območje označuje za polsvobodno. Nasprotno za prvo svobodno ozemlje v letu 1944 na Spodnjem Štajerskem označi Jurklošter in Solčavo, ki sta bila osvobojena junija 1944. T. i. Jurklošterska republika je nastala potem, ko je Kozjanski odred 9. junija zavzel orožniško postojanko v naselju, čemur sta sledila nemška evakuacija ter zaprtje pošte in občinske uprave v bližnji Loki pri Zidanem Mostu. Orožniška postojanka v Solčavi je bila opuščena že februarja. Okrepitev partizanskega delovanja je nemškega okupatorja prisilila, da je pričel opuščati oddaljene izpostavljene postojanke, pri čemer je hkrati krepil in vzpostavil nove postojanke vzdolž železniške proge.[31]

Že marca 1944 je Glavni štab NOV in POS štabu IV. operativne cone ukazal, naj osvobodi Zgornjo Savinjsko in Šaleško dolino s ciljem ustvariti »za utrditev vojske in pospeševanje mobilizacije nujno potrebne otoke svobodnega ozemlja, ki lahko služijo kot potrebna baza za organizacijo vojske, za bolnišnice, in v političnem in vojaškem pogledu za dviganje zaupanja v našo vojsko in našo oblast s strani civilnega prebivalstva«. Posledično je Glavni štab NOV in POS kot prioriteto delovanja partizanskih enot na Štajerskem izpostavil osvoboditev Zgornje in Spodnje Savinjske doline, nato pa bi morali vzpostaviti drugo svobodno ozemlje na Pohorju. V nadaljnji fazi razširitve svobodnega ozemlja bi morale partizanske sile prodreti in osvoboditi ozemlja v smeri Kamnik–Domžale–Cerklje–Kranj, medtem ko bi pohorsko partizansko republiko razširili še na Kozjak in Slovenske gorice.[32] Pri tem je treba izpostaviti, da je Glavni štab NOV in POS sledil Clausewitzevi teoriji težišča (*Schwerpunkt*), ki za nadvlado nad sovražnikom predvideva razbitje njegove vojske, zavzetje glavnega mesta, učinkovit udar proti najpomembnejšemu zavezniku, enotnost interesov znotraj zavezništva in javno mnenje v primeru oborožene vstaje,[33] hkrati pa lahko rečemo, da so se partizanski odločevalci že presegli operatiko in delovali na strateškem področju.[34] A takrat je bilo jasno, da so partizanske sile prešibke, da bi lahko osvobodile ozemlje in ga obranile.[35]

OSVOBODITEV ZGORNJE SAVINJSKE DOLINE

Mobilizacijska dejavnost partizanskih sil na Spodnjem Štajerskem v drugi četrtini leta 1944 je bila zelo uspešna; samo maja in junija je 4. operativna cona mobilizirala 5881 novih borcev, od

25 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 652–653.
26 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 666–668.
27 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 715.
28 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 752.
29 Teropšič, *Štajerska v plamenih*, str. 74.
30 Ževart, Svobodna partizanska ozemlja, str. 171–172.
31 Prav tam, str. 172.
32 Prav tam, str. 173.
33 Šlebir, Točka osredotočenja, str. 17–18.
34 Več o operatiki gl. Šlebir, Sodobna operatika, str. 16–17.
35 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 716.

katerih so jih 3187 poslali v 7. korpus, ki je deloval na območju Dolenjske in Notranjske. V zameno so prejeli potrebno oborožitev za vse te novince, vključno z gorsko havbico 75 mm, ki je bila dodeljena Šlandrovi brigadi. Okrepitev v moštvu in oborožitvi je botrovala strateški odločitvi o osvoboditvi Zgornje Savinjske doline, ki bi se povezala s polsvobodnim ozemljem Logarske doline in Solčave. Nemške sile v Zgornji Savinjski dolini so bile razmeroma močne, poleg lokalnih orožniških postojank je bila v Gornjem Gradu četa 2. bataljona vermanšaftskega polka »Untersteiermark« s 161 pripadniki, v Mozirju je bil štab 3. bataljona z eno četo (150 pripadnikov), po ena četa pa je bila v Rečici ob Savinji (154 mož), Lučah (123) in Ljubnem (127 pripadnikov); poleg tega so bili v dolini še pripadniki gozdne zaščite (*Forstschutz*)[36] in t. i. Revsova banda,[37] enota primarno partizanskih dezerterjev v nemški službi. Glavni štab NOV in POS je tako štabu 4. operativne cone v širšem dopisu s 23. julija sporočil, da bo osvoboditev celotne doline potekala v več fazah; v prvi fazi naj bi partizanske sile napadle in zavzele Ljubno in Luče, s čimer bi prekinile povezavo med Celjem in Kamnikom, pa tudi s Koroško. Sledila naj bi osvoboditev Pohorja, v tretji fazi pa naj bi razširili savinjsko in pohorsko osvobojeno ozemlje. Za izvršitev osvoboditve Zgornje Savinjske doline je Glavni štab NOV in POS ukazal oblikovanje operativnega štaba 6. (Šlandrove) in 11. (Zidanškove) brigade, kateremu so dodelili operativno območje delovanja v celotni Savinjski dolini, Moravško, Zasavje, vse do Gorenjske.[38]

Priprave na večjo ofenzivno akcijo so poleg organizacijskih in načrtovalnih dejavnosti obsegale napade na manjše sovražnikove postojanke; zaradi več akcij Koroške grupe odredov na območju Solčava–Igla je nemški okupator 18. junija opustil postojanko v Solčavi.[39] Zaradi poskusa atentata na Adolfa Hitlerja (1889–1945) 20. julija s strani odporniškega gibanja v nemških oboroženih silah je bila morala nemških okupacijskih sil nizka, tako da se je operativni štab odločil za čimprejšnjo izvršitev osvobodilne operacije. Naloge so bile razporejene tako: Šlandrova brigada naj bi napadla in osvobodila Ljubno in Luče, medtem ko bi Zidanškova brigada istočasno demonstrativno napadla Gornji Grad ter zavarovala prehod iz kamniške smeri. Celotna 14. divizija (s Tomšičevo, Šercerjevo in Bračičevo brigado), Koroška grupa odredov in Kamniško-zasavski odred so dobili nalogo preprečiti premik nemških okrepitev v Savinjsko dolino s postavljanjem zasedb, napadi na železniško progo ter manjše postojanke, uničevanjem cest itn. Šlandrova brigada se je razdelila na dva dela; dva bataljona z gorsko baterijo sta bila namenjena za napad na Ljubno, medtem ko je en bataljon, okrepljen z minometom PIAT, dobil nalogo napasti Luče; en brigadni bataljon bi ostal v rezervi.[40]

30. julija zjutraj se je zbral poveljniški in komisarski kader Šlandrove brigade, ki je natančno opredelil naloge in njihovo izvajanje, medtem ko se je moštvo pripravljalo na večerno akcijo. Popoldne so pričeli bataljoni zavzemati odrejene položaje; dva bataljona sta se približala Ljubnemu po poldrugi uri hoje iz solčavske Citrije, medtem ko je en bataljon prečkal Savinjo z namenom obkolitve naselja. Na veliko presenečenje so partizani 1. bataljona ugotovili, da sovražnikovi položaji (bunkerji in strelski jarki) na hribčku Rosulje niso bili zasedeni. Pripadniki 2. bataljona so brez strela zajeli stražarja na mostu čez Savinjo in tako neslišno začeli prodirati v Ljubno z južne smeri; v naselje so uspešno pripeljali tudi gorsko havbico. Šele ob 23:30 je nemški stražar pred vermansko postojanko v Druškovičevi trgovini opazil partizane in sprožil prvi strel, s čimer se je dejansko pričel oboroženi boj. Vermanska postojanka v trgovini je imela pet bunkerjev ter je bila glavni cilj partizanskega napada; partizanski minerci so po eni uri spopada minirali postojanko, ki je tako padla. Medtem ko je bilo v napadu nekaj vermanov mrtvih, ranjenih in zajetih, so drugi pobegnili in se skrili v različne stanovanjske hiše. Sledil je napad na gozdarsko hišo, ki je bila najbolj utrjena, a le s sedmimi pripadniki gozdne zaščite. Ti se niso predali niti po treh juriših (napadih) partizanskih minercev, zato se je partizansko vodstvo odločilo za zažig poslopja. V drugem delu vasi je še vedno potekal spopad za orožniško postojanko, ki je bila utrjena z bunkerji in strelskimi jarki, ter za Laknerjevo hišo, kjer je bila skupina pripadnikov Gestapa. Šele ob 9. uri zjutraj je partizanom uspelo zavzeti postojanko, pri čemer je nekaterim članom posadke uspelo pobegniti v vas. Napadu na Luče se je pridružil tudi Štajerski bataljon Vojske državne varnosti (VDV); ta je še posebej iskal Revsovo bando, ki je bila dokončno uničena s padcem Ljubna. Brez boja se je predala tudi vermanska postojanka v

36 Več o gozdni zaščiti gl. v Saris in de Wolf, Forstschutzkommando.

37 Več o Revsovi bandi gl. v Terčak, Revsova gestapovska skupina.

38 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 755; Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 396–402.

39 Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 402.

40 Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 403–404. Več o Kamniško-zasavskem odredu gl. v Stergar, Kamniško-zasavski narodnoosvobodilni partizanski odred.

Grundičevi hiši, medtem ko so se nekateri preživeli pripadniki nemške postojanke zbrali v Koroščevi hiši, ki je bila zajeta šele okoli štirih popoldne. Zadnje žarišče nemškega odpora je bila postojanka gozdarske zaščite v Petkovi hiši, ki se je predala šele okoli 18:00. Tako so partizani osvobodili Ljubno. V spopadih je bilo poškodovanih oziroma uničenih 18 zgradb, pri čemer je padlo več kot 70 pripadnikov nemške posadke in devet partizanov. Neposredno po osvoboditvi so partizani pričeli prenašati ranjence v bolnišnico na Mozirski planini, zbirati orožje in vojaško opremo ter ujetnike. Igrala je partizanska godba, medtem ko so vaščani pričeli odstranjevati nemške napise in izobešati slovenske zastave. 3. bataljon je imel v Lučah le dve sovražnikovi postojanki: vermansko v župnišču in policijsko-orožniško v ljudski šoli. Prav tako so partizanske čete iz vseh smeri prodrle v naselje, kjer so bile pred 23. uro opažene, nakar je izbruhnil spopad. Nemška postojanka se je odločno branila v posameznih bunkerjih po vasi, dokler partizani niso ob svitu prekinili napad in se umaknili v bližnji zaselek Jerovčnik nad vasjo Luče, od koder so obstreljevali nemške položaje. Ob 14. uri je partizanski poveljnik obema posadkama poslal poziv na predajo; ob 15. uri so partizani poslali nov poziv, pri čemer je ujeti verman iz Luč posredoval tudi novice o boju za Ljubno. Orožniki in policisti so po daljšem pregovarjanju z lokalnimi nacističnimi veljaki privolili v predajo, a pod pogojem, da jim partizani dovolijo neoviran prehod k lastnim silam. Predaja se je pričela ob 19. uri, nakar so pričeli partizani razoroževati nemško posadko. Policiste 25. esesovskega policijskega polka in orožnike so pod stražo poslali v Ljubno, medtem ko so ujeti vermani ostali v Lučah. Skupaj so imeli Nemci v Ljubnem in Lučah 76 padlih, 169 zajetih in več ranjenih; Šlandrova brigada je zajela 19 puškomitraljezov, 349 pušk, 42 brzostrelk, strelivo in večjo količino vojaške opreme.[41]

Šercerjeva brigada je tako dobila več nalog: 1. bataljon z minersko grupo je moral zavzeti postojanko v Dobrni in izpraznitи tamkajšnjo bolnišnico, ena minerska grupa je morala napasti progo in cesto Šmartno–Šoštanj ter druga Mislinja–Velenje, medtem ko je moral 2. bataljon demonstrativno napasti Šoštanj ter hkrati preprečiti izpad nemške postojanke iz Velenja in Šmartnega. Kakšen je bil rezultat delovanja Šercerjeve brigade? Zaradi okrepitve nemške posadke v Dobrni (iz 30 na 120 mož) 1. bataljonu ni uspelo zavzeti orožniške postojanke in vojaške posadke v zdravilišču, tako da je prekinil napad in se umaknil. Uspešnejši sta bili dve minerski grupi, ki sta uničili več manjših mostov ter telefonsko napeljavo. Prav tako je 2. bataljonu uspelo zadržati izpad šoštanjske posadke, pri čemer je miniral železniško progo ter poškodoval oklepni vlak in tank. Skupaj je imela brigada enega mrtvega, dva težko ranjena in 20 pogrešanih, medtem ko so nemške izgube ocenili na 38 mrtvih in več ranjenih.[42]

Bračičeva brigada je v istem času dobila nalogo postaviti zasede in uničiti ceste, mostove in/ali železniško progo na relacijah Ponikva–Celje, Celje–Vojnik, Slovenske Konjice–Vitanje in Slovenske Konjice–Frankolovo. V teh akcijah so partizani porušili dva mostova, uničili več delov železniške proge in telefonski vod ter podrli več deset telegrafskih drogov; prav tako so poškodovali en vlak. Skupaj je imela Bračičeva brigada enega mrtvega, tri ranjene in dva pogrešana, medtem ko so za nemško stran navedli 27 mrtvih, 15 ranjenih in enega ujetega. Pri tem so zaplenili dve brzostrelki, štiri puške in eno pištolo.[43]

Zidanškova brigada je zavarovala ceste proti Mozirju, Radmirju in Kamniku ter demonstrativno napadla Gornji Grad, ki je premogel nemško posadko 126 vermanov, 17 pripadnikov gozdne zaščite in 15 orožnikov. Brigada je nemške položaje obstreljevala do jutra, nakar se je umaknila. Uspeh Šlandrove brigade je partizansko vodstvo spodbudil k čimprejšnjemu napadu na Gornji Grad, do katerega je prišlo še isti dan. Sovražnikova garnizija je temeljila na naslednjih oporiščih: gozdna zaščita v Rakovi vili ob cesti proti Ljubnemu, vermani v poštnem poslopju in orožniška postojanka. Zidanškova brigada je ob 23:30 pričela napadati Gornji Grad; ponovni partizanski napad je branilce presenetil, tako da so partizani v gostilni brez boja zajeli skupino 17 vermanov. Po napadu na poštno poslopje so ugotovili, da so se branilci po skrivnem rovu umaknili v grajsko poslopje. Rakovo vilo so zasedli ob dveh zjutraj; večina branilcev se je predala, nekaj je bilo ranjenih in ubitih, medtem ko je posameznikom uspelo pobegniti v grad. Podobno se je zgodilo z orožniško postojanko. Prav grajsko poslopje je bilo zadnje oporišče, ki je prestalo vse partizanske juriše in miniranja. Poveljnik 4. operativne cone je posadki poslal poziv k predaji, do katere je priš-

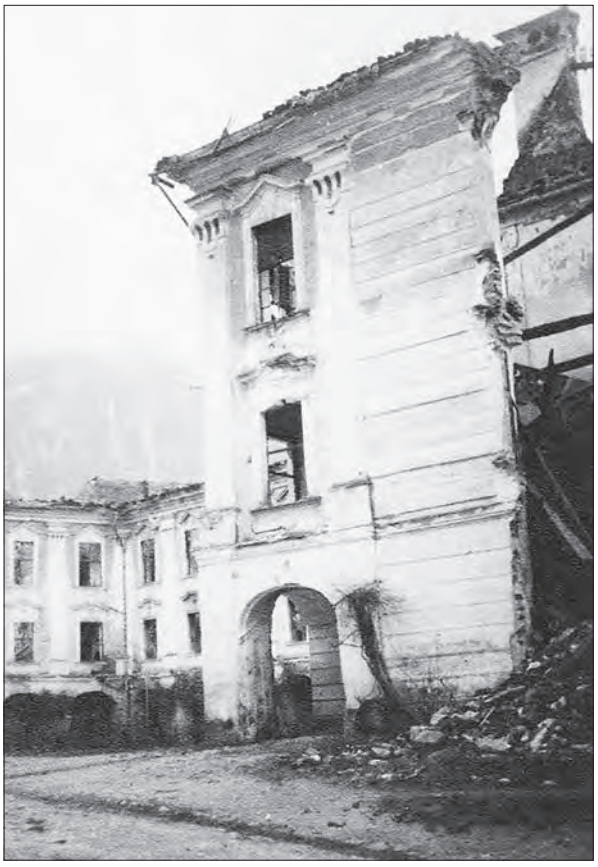
41 SI AS 2173, t. e. 11, »Vernehmung«, 4. 8. 1944; SI AS 2173, t. e. 11, »Bericht über die Kampfhandlungen in der Gemeinde Leutch LK. Cilli/Untersteiermark vom 30.7. und 31.7.1944«, 10. 8. 1944; SI AS 2173, t. e. 11, »Nachtrag zum Bericht von 10. August 1944«, 17. 8. 1944; Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 405–415.

42 SI AS 1869, t. e. 330/II, povelje štaba II. SNOUB Lj. Šercerja štabom bataljonov, 30. 7. 1944; SI AS 1869, t. e. 330/II, »Relacija o akciji II. SNOUB Lj. Šercerja v noči od 30/31 julija 1944 in 1. augusta 1944«, 6. 8. 1944.

43 SI AS 1869, t. e. 330/II, poročilo operativnega štaba, b. d.

Pohod Zidanškove brigade skozi Gornji Grad (hrani Muzej novejše zgodovine Celje).

V bojih uničene in poškodovane stavbe v Gornjem Gradu (hrani Muzej novejše zgodovine Celje).

lo 1. avgusta ob 10. uri. V spopadu so bili ranjeni le trije partizani, medtem ko je imela nemška stran tri padle, enega ranjenega in 156 ujetih. Brigada je zaplenila šest puškomitraljezov, 134 pušk, 27 brzostrelk, osem pištol ter večjo količino streliva in opreme. Nemška postojanka iz Mozirja je 31. julija in naslednji dan v Gornji Grad poskušala poslati okrepitve, a so partizanske zasede uspešno zavrnile njihov prodor.[44]

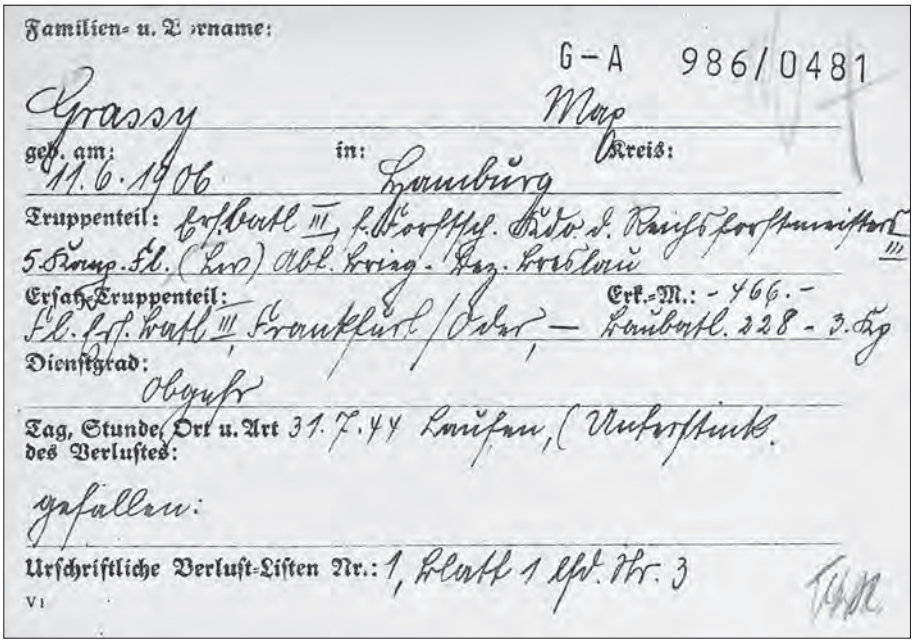
Tomšičeva brigada je v noči na 31. julij osvobodila Šmartno ob Paki ter preprečila nemški prodor do Mozirja. Bračičeva brigada je zavarovala cestne povezave, a ji ni uspelo zavzeti orožniške postojanke v Sv. Juriju pri Celju (Šentjur pri Celju). Preusmeritvi sovražnikove pozornosti so bili namenjeni istočasni napadi Vzhodnokoroškega odreda, ki je demonstrativno napadel Črno na Koroškem in hkrati porušil 10 manjših mostov ter postavil več zased, pa tudi demonstrativni napad Kamniško-zasavskega odreda na Litijo; ta odred je na več mestih napadel zasavsko železniško progo. Analiza celotne prve faze osvoboditve Zgornje Savinjske doline je pokazala, da je imela nemška stran 203 mrtve, 27 ranjenih in 333 ujetih, pri čemer so partizani zajeli 26 puškomitraljezov, 71 brzostrelk, 409 pušk, 32 pištol ter večjo količino streliva in vojaške opreme. Na partizanski strani je bilo osem padlih, 41 ranjenih in 31 pogrešanih.[45]

Po osvoboditvi so pripadnike gozdne zaščite v Ljubnem ustrelili zaradi predhodnih zločinov, medtem ko so nekatere ujete Nemce in Slovence postavili pred brigadno sodišče. Nekateri vermani slovenskega rodu so se pridružili partizanom, nekateri ujeti Nemci so bili poslani na Dolenjsko, medtem ko so druge odvedli proti Mozirju in Celju, kjer so jih izpustili. Po izpustitvi so morali preživeli orožniki, vermani in lokalni uradniki podati izjave o poteku bojev, pri čemer so veliko pozornost (in odgovornost) namenili osebam, ki so se na nemški strani pogajale oziroma odločale o predaji partizanom. Te izjave so poslali v preučitev esesovskemu in policijskemu sodišču. Nato so preživele orožnike razporedili po drugih postojankah na Spodnjem Štajerskem.[46]

44 Fajdiga, *Zidanškova brigada*, str. 313–327; SI AS 1869, t. e. 2, poziv »Posadki Gornji grad«, 1. 8. 1944; SI AS 1869, t. e. 2, »Relacija o napadu na postojanko Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki na dan 11. in 12. septembra 1944«, 15. 9. 1944; SI AS 2173, t. e. 11, »Vernehmung«, 4. 8. 1944.

45 SI AS 1869, t. e. 2, »Relacija o napadu na postojanko Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki na dan 11. in 12. septembra 1944«, 15. 9. 1944; SI AS 2173, t. e. 11, »Bandenüberfall auf Packenstein«, 17. 8. 1944; Fajdiga, *Zidanškova brigada*, str. 328; Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 415–417.

46 SI AS 1869, t. e. 2, »Relacija o napadu na postojanko

Familien- u. Vorname: G-A 986/0481
Grassy Max
geb. am: 11.6.1906 in: Laubburg Kreis:
Truppenteil: Erl.Bataill. III f. Waffen-SS. Kdo. d. Reichsforstmeister III
5. Komp. Fl. (Luv) Abt. Leitg. - Insp. Breslau
Ersatz-Truppenteil: Erl.-M.: -466.-
Fl. Ers. Batl. III, Frankfurt/Oder, — Landbatl. 228 - 3. Kp.
Dienstgrad: Obgefr
Tag, Stunde, Ort u. Art des Verlustes: 31.7.44 Laufen, (Untersteirk.
gefallen:
Urschriftliche Verlust-Listen Nr.: 1, Bataill. 1 Ers. Nr. 3
VI

Kartotečni listek Maxa Grassyja, pripadnika gozdne zaščite, ki je padel 31. julija 1944 v spopadu za Ljubno (osebni arhiv M. de Wolfa).

Sledilo je obdobje zaščite svobodnega ozemlja ter vzpostavljanja nove oblasti. Nemci so že 1. avgusta poskušali poslati večjo kolono iz Kamnika proti Gornjemu Gradu, ki pa jo je zavrnila Šlandrova brigada. V manjših postojankah v neposredni bližini je upadla morala. Tako je poveljnik vermanske 1. alarmne čete Celje-vzhod, ki je bila nameščena v Rečici, zahteval opustitev postojanke; to se je zgodilo 2. avgusta zvečer, ko so vermani in orožniki zapustili Nazarje in Rečico ter se umaknili v Mozirje. Še isto noč je Šlandrova brigada uničila sovražnikovo postojanko v Rečici, medtem ko je enako storila Zidanškova brigada v Nazarjah. 3. avgusta se je nemški okupator umaknil še iz postojank v Motniku in Špitaliču ter Ločici ob cesti Vransko–Kamnik. V naslednjih dneh je pošiljal manjše in večje patrulje proti osvobojenemu ozemlju; za krajši čas je 4. avgusta ponovno zavzel Nazarje, a se je naslednji dan umaknil nazaj v Mozirje. Brigade so posledično dobile nalogo čim bolj zavarovati možne prehode proti osvobojenemu ozemlju ter zadrževati nemške sile v Šaleški, Mislinjski, Spodnji Savinjski in Tuhinjski dolini, pa tudi na območju med Mariborom in Celjem. Zidanškovi brigadi je v noči na 9. avgust uspelo zavzeti še postojanko v Bočni, medtem ko se je nemška posadka umaknila iz Šmartnega pri Tuhinju, s čimer se je svobodno ozemlje razširilo tudi v Tuhinjsko dolino. Poleg tega so partizani izvedli demonstrativne napade na Sv. Pavel, današnji Šentpavel pri Domžalah (8.–9. avgust), Hrastnik in Laško (9.–10. avgust). Medtem ko partizanski napad na Št. Ožbalt pod Trojanami (današnji Šentožbolt) v noči na 11. avgust ni bil uspešen, se je orožniška postojanka naslednji dan umaknila sama, nakar je Zidanškova brigada uničila njene prostore. Nemški okupator je nato izpraznil še postojanko na Trojanah. 12. avgusta so partizani napadli Rimske Toplice. Tega dne je Zidanškova brigada po zaslugi pridruženih vermanov in prostovoljcev ter izvedene mobilizacije ustanovila 4. bataljon, pri čemer je skupaj imela 724 pripadnikov, od tega 669 na položajih.[47]

Sledilo je razmeroma mirno obdobje, ko je nemški okupator občasno napadal z manjšimi in večjimi patruljami, pri čemer so veliko večino partizanske sile brez večjih težav odvrnile. A občutek varnosti je 24. avgusta botroval izgubi 1. čete 4. bataljona Zidanškove brigade. Tega dne je skupina okoli 300 nemških pripadnikov iz Izlak odšla proti Kolovratu. V zaselku Prevalje so Nemci naleteli na speče partizane; v kratkem spopadu je padlo šest partizanov, 23 pa je bilo ujetih. Nemci so zažgali domačijo, kjer so presenetili partizane, ter ujetnike odgnali na Trojane. Od tam so bili poslani v Celje ter naprej v Maribor.[48] Lokalni ob-

Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki na dan 11. in 12. septembra 1944«, 15. 9. 1944; SI AS 2173, t. e. 11, pričevanja; SI AS 2173, t. e. 11, »Gendarmen des GendPosten Leutsch, Verhalten beim Bandenüberfall«, 5. 9. 1944; Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 418.

47 Fajdiga, *Zidanškova brigada*, str. 332–344; *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 758; SI AS 1869, t. e. 2, »Relacija o napadu na postojanko Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki na dan 11. in 12. septembra 1944«, 15. 9. 1944; Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 420–427; SI AS 2173, t. e. 11, »Gendarmerieposten Rietz i.S., Abziehung nach Prassberg«, 8. 8. 1944; SI AS 2173, t. e. 11, »Bandentätigkeit in der Gemeinde Rietz i.S.«, 15. 8. 1944.

48 Fajdiga, *Zidanškova brigada*, str. 361–363; SI AS 1869, t. e. 2, »Relacija o napadu na postojanko Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki na dan 11. in 12. septembra 1944«, 15. 9. 1944.

V Mozirju ujeti vermani, 13. 9. 1944 (hrani Muzej novejše zgodovine Celje).

veščevalci so spremljali premike sovražnikovih sil v okolici ter zbirali podatke o morebitnih napadih na osvobojeno ozemlje. Tako so 2. septembra poročali, da se je v Celju razširila novica, »da je 31. 8. 1944 prišlo v Celje okrog 5.000 španskih in hrvatskih prostovoljcev v svrho hajke za zgornjo savinjsko dolino«.[49] Zahvaljujoč partizanskemu delovanju je občasno prišlo tudi do dezertiranja nemških vojakov; tako so 2. septembra 1944 dezertirali trije vermani iz Mozirja. Ti so razkrili nizko moralo med vermani (»kar je vermanšafta v Mozirju je 90 % našega mišljenja«), ki se želijo pridružiti partizanom. Hkrati so napovedali: »Pač pa bi se v prvi borbi predali. Ako bi pa prišlo do napada, ne bi dajali odpora.« Trije vermani so nato napisali pismo za svoje tovariše v Mozirju in jih pozivali k predaji.[50]

10. septembra je štab 4. operativne cone izdal ukaz o izvedbi druge faze osvoboditve Zgornje Savinjske doline. Obstoječemu operativnemu štabu 6. in 11. brigade je podredil še 3. brigado VDV ter ustanovil operativni štab 1. (Tomšičeve) in 11. brigade. Najpomembnejšo sovražnikovo postojanko v Mozirju naj bi napadla Šlandrova brigada, medtem ko je Tomšičeva brigada imela nalogo zavzeti Letuš, demonstrativno napasti Šmartno ob Paki ter zavarovati položaje v smeri proti Celju in Polzeli. Zidanškova brigada je dobila nalogo zavzeti Braslovče ter preprečiti izpad nemških postojank iz Vranskega, Žovneka in Celja. Koroška grupa odredov je morala zavarovati koroški prehod, medtem ko je 3. brigada VDV pokrivala šoštanjsko smer, podčastniški tečaj pri štabu 4. operativne cone pa je zavaroval kamniško smer.[51]

Zaradi strateškega položaja je bilo Mozirje dobro utrjeno, pri čemer je bila nemška posadka razmeščena med postojanke v šoli, župnišču, cerkvi, v prosvetnem in sokolskem domu ter v otroškem vrtcu, pri čemer je imela poleg utrjenih poslopij še bunkerje, strelske jarke, žične ovire in minsko polje. Šlandrova brigada je svoje tri bataljone 11. septembra razporedila tako, da je proti Mozirju istočasno prodirala iz vseh smeri. Ob 21. uri so partizanski borci pričeli zapuščati izhodiščne položaje, a jih je zelo kmalu opazila nemška posadka v cerkvenem zvoniku in jih pričela obstreljevati. Taktično presenečenje je bilo izgubljeno, zaradi česar se je predčasno pričel partizanski juriš. Do jutra je partizanom uspelo zasesti več manjših postojank in bunkerjev na obrobju naselja, pa tudi sokolski dom, prosvetni dom in vrtec. V tem času je gorski top, ki je bil dodeljen brigadi, uničil nemške položaje v zvoniku in šoli; Nemci so se umaknili v cerkev. Ker se je zdanilo, so se prenehali neposredni napadi na preostale postojanke, ki pa so bile podnevi izpostavljene nenehnemu obstreljevanju. Ob 17. uri so partizani pričeli premikati svoje sile za nove večerne napade, kar so opazili vermani, ki so se kmalu predali. Tako je ob 17:30 padla največja sovražnikova postojanka na prehodu med Zgornjo in Spodnjo Savinjsko dolino. V spopadih so imeli partizani pet padlih in 40 ranjenih, medtem ko je imela nemška posadka 51 mrtvih, več

49 SI AS 1866, t. e. 2, poročilo Obveščevalnega centra Komande področja Zgornje Savinjske doline Obveščevalnemu centru 11. brigade, 2. 9. 1944. Več o španskih prostovoljcih gl. v Kocjančič, Španci v nemški službi.

50 SI AS 2173, t. e. 11, »Posebno poročilo«, 3. 9. 1944.

51 SI AS 1869, t. e. 2, »Relacija o napadu na postojanko Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki na dan 11. in 12. septembra 1944«, 15. 9. 1944; Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 448–449.

ranjenih in 225 ujetih. V bojih so partizani zaplenili 225 pušk, 5 lahkih minometov, 12 težkih in 10 lahkih mitraljezov, večjo količino streliva in vojaške opreme ter tri vozila. Po spopadu so bili ujeti Nemci in ves plen premeščeni v Bočno.[52]

Tomšičeva brigada je istočasno, 11. septembra zvečer, napadla Šmartno ob Paki, kjer pa je bila sovražnikova postojanka, 67 pripadnikov 2. alarmne čete Celje-vzhod, pripravljena na napad. Do jutra je brigadi uspelo zavzeti le utrjeno pošto, medtem ko se je 12. septembra ob 20. uri predala celotna postojanka. Hitreje se je predala posadka v Letušu, in sicer 12. septembra ob dveh ponoči.[53] Zidanškovi brigadi ni uspelo osvoboditi Braslovč, a je vsaj izpraznila gasilski dom (uniforme in obutev) ter dve trgovini. V Braslovče so prišle tudi močne okrepitve iz Celja (22 tovornjakov in šest tankov), od koder so nato Nemci poskušali napredovati proti Letušu, a so partizani preprečili njihov prodor. 3. brigada VDV je v napadu na Šoštanj zaustavila tri vlake, ki so pripeljali okrepitve za napadene postojanke.[54]

V celotni drugi fazi, ki je bila v večji meri uspešna, so tako partizani zaplenili dva težka in šest lahkih minometov, 12 težkih in 22 lahkih mitraljezov, 350 pušk, 14 brzostrelk, 19 pištol ter večjo količino streliva in vojaške opreme. Imeli so 15 padlih in 75 ranjenih, medtem ko so nemške izgube ocenjevali na 96 padlih, 18 ranjenih in 330 ujetih.[55]

SVOBODNO OZEMLJE

Nemci so tik pred 11. septembrom pričeli s hajko pod vodstvom gorskega polka Treeck, ki je bil 9. septembra premeščen iz Koroške z namenom delovanja na celjskem območju. Okrepljen z 2. bataljonom 14. esesovskega policijskega polka in eno četo 649. bataljona deželnih strelcev je v noči na 11. september pričel preganjati 14. divizijo. A zaradi partizanske ofenzive je polk Treeck prekinil hajko ter pričel naslednji dan pošiljati okrepitve proti Letušu in Braslovčam. Partizanom je uspelo zavrniti napredovanje proti Letušu, medtem ko so bili neuspešni v boju proti koloni, ki je prodrla proti Žovneku in Braslovčam. 13. septembra je Treeckova bojna skupina pričela napredovati proti Zgornji Savinjski dolini iz štirih smeri: en bataljon iz črte Gomilsko–Prekop–Stopnik proti Mozirju, en bataljon iz Polzele proti Soteski, en bataljon proti Šmartnemu ob Paki ter en bataljon v Letuš. Kolone so dosegle cilje, pri čemer so v Mozirju odkopali padle vermane in jih prepeljali v Celje. Po dveh dneh je Treeckova bojna skupina zapustila postojanke in se prav tako vrnila v Celje. 13. septembra je Šlandrova brigada zavrnila nov nemški prodor proti likvidiranim postojankam.[56]

S tem neuspešnim prodorom je nemški okupator končal prizadevanja za ponovno vzpostavitev nadzora nad Zgornjo Savinjsko dolino. 15. septembra je okoli 200 pripadnikov postojanke v Letušu to zapustilo in okrepilo Braslovče.[57] Konec

ŠTAJERSKI KURIR
Vojaški vestnik štaba IV. operat. zone NOV in POS
Leto I. Štev. 12 5 avg. 1944 Cena 30 pf
ZG. SAVINJSKA DOLINA OSVOBOJENA
PARTIZANSKI TOPOVI SO ZADONELI!
KRVAVE SOVRAŽNE IZGUBE NAŠE SILE
NAZNANE! OGORČENO VOJAŠKE PLENE!
ZMAGOVITI SVOBODE KONEC!
Edinice IV. operativne zone NOV in POS so pod vodstvom komandanta majorja Franca Poglajena in politkomisarja Jožeta Horvata prešle v ofenzivo in prisilo neusmiljeno trobiti zavaške golazen tudi z štajerske zemlje!
V krvavih borbah so 31. julija in 1. avgusta VI. SNOUB "Slavka Šlandra", XI. SNOB "Miloša Zidanška", nekatere edinice XIV. di

Naslovnica Štajerskega kurirja, 5. 8. 1944 (hrani Muzej novejše zgodovine Celje).

52 Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 450–455; SI AS 1847, t. e. 2, »Relacijsko poročilo o napadu na utrjeno postojanko Mozirje dne 11. in 12. sept. 1944«, 15. 9. 1944; SI AS 1869, t. e. 2, »Relacija o napadu na postojanko Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki na dan 11. in 12. septembra 1944«, 15. 9. 1944.

53 Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 456; SI AS 1869, t. e. 2, »Relacija o napadu na postojanko Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki na dan 11. in 12. septembra 1944«, 15. 9. 1944; SI AS 2173, t. e. 11, »Bandenüberfall auf den Gend. Posten Packenstein«, 17. 9. 1944.

54 Fajdiga, *Zidanškova brigada*, str. 382–389; Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 456–457; SI AS 1847, t. e. 2, »Vojno poročilo o akciji dne 11.12.in 13.9.1944«, 14. 9. 1944; SI AS 1847, t. e. 2, »Relacija o vojaški akciji na postojanko Braslovče in o borbi pri sv. Urbanu na Dobrovljah z dne 11.12.13. in 14.9.44«, 16. 9. 1944; SI AS 1869, t. e. 2, »Relacija o napadu na postojanko Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki na dan 11. in 12. septembra 1944«, 15. 9. 1944; SI AS 2173, t. e. 11, »Niederschrift aufgenommen mit Mst.d.Gend. Josef Aldmann (...)«, 16. 9. 1944.

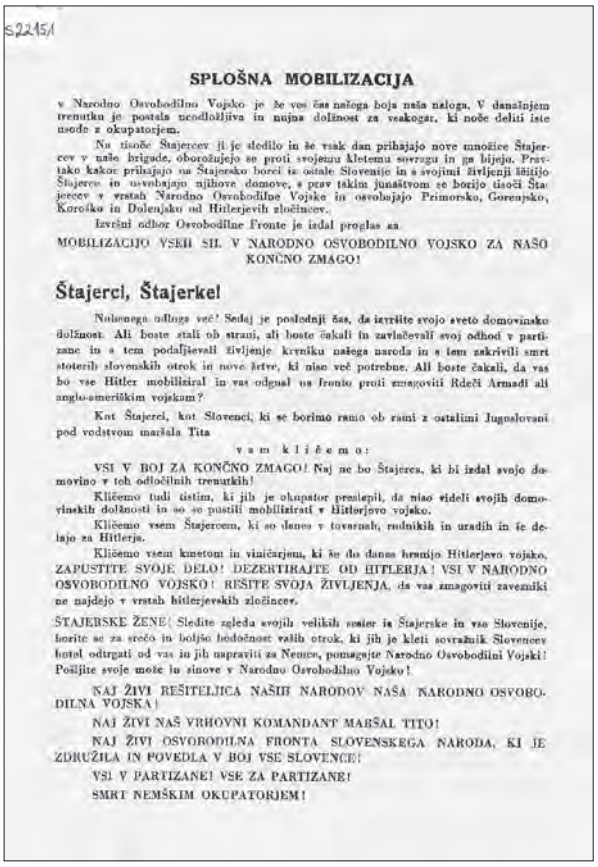
55 SI AS 1869, t. e. 2, »Relacija o napadu na postojanko Mozirje, Letuš in Šmartno ob Paki na dan 11. in 12. septembra 1944«, 15. 9. 1944.

56 Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 459–460.

57 SI AS 2173, t. e. 11, poročilo Obveščevalnega centra Komande področja Zgornje Savinjske doline, 16. 9. 1944.

septembra 1944 se je tako oblikovalo svobodno ozemlje, ki je obsegalo več kot 500 km² na območju Soteska–Preseka–Tajna–Skorne–Florjan–Bele vode–Tolsti vrh–Stakneči vrh–Krnes–Komen–Travnik nad Raduho–Mala gora–Kamniške planine–Črnivec–Menina planina–prelaz Lipa–Dobrovlje–Soteska. Šele med 21. in 25. oktobrom 1944 je Nemcem uspelo prodreti iz kamniške, vranske in koroške smeri, nakar so požgali večino zgradb na tem območju, preden so se ponovno umaknili. Na osvobojenem območju so pričeli z vzpostavljanjem lokalnih odborov KPS in OF. Poleg tega so izvedli volitve v krajevne narodnoosvobodilne odbore (KNOO), in sicer med 17. in 25. septembrom. KNOO-ji so se primarno ukvarjali z vprašanji gospodarske narave, tako glede oskrbe civilnega prebivalstva kot vojaškega osebja, ter z organizacijo gospodarske dejavnosti. Po osvoboditvi je namreč na območju Zgornje Savinjske doline delovalo kar 57 različnih ustanov, pripravljene so bile tudi različne konference in tečaji. Organizirano je bilo šolstvo, pri čemer je delovalo 15 šol z 48 oddelki z več kot 1300 učenci. Na svobodno ozemlje so iz Moravške doline prepeljali dve kompletni tiskarni, ki sta Spodnjo Štajersko, Koroško in vzhodni del Gorenjske oskrbovali s partizanskim tiskom.[58]

Z vojaškega vidika so na osvobojenem ozemlju ustanovili zaledne vojaške oblasti (t. i. komande mest), ki so pričele izvajati splošno mobilizacijo, ustvarjati skladišča oborožitve in opreme ter skrbeti za zavezniške pošiljke. Poleg tega je bilo treba vzpostaviti bunker za komande mest ter obveščevalno mrežo v bližnjih sovražnikovih postojankah in na celotnem osvobojenem ozemlju, pa tudi pričeti z rušenjem prometnih povezav med osvobojenim in sovražnikovim ozemljem. Prav tako so morali pregledati vse porušene postojanke z namenom najti orožje ter pregledati in popisati živilske karte, hrano in oblačila pri lokalnih trgovcih. Hkrati so organizirali krojaške, čevljarske in orožarske delavnice za izboljšanje stanja v operativnih partizanskih enotah. Poleg tega so bile komande mest odgovorne za preiskavo zločinov okupatorja na tem ozemlju ter za nadzor nad obnašanjem partizanov. Že sredi avgusta je bila ustanovljena Komanda področja Zgornje Savinjske doline, ki je nadzorovala podrejene komande mest. Bila je krovno vojaško odločevalno telo za vse te aktivnosti, pa tudi za zavarovanje osvobojenega ozemlja. 1. oktobra 1944 je imela komanda pod neposrednim nadzorom 165 borcev, sredi novembra pa že 483. To je bila posledica mobilizacijskih naporov. Tako je Komanda mesta

S 2215/1

SPLOŠNA MOBILIZACIJA

v Narodno Osvobodilno Vojsko je že ves čas našega boja naša naloga. V današnjem trenutku je postala neodložljiva in nujna dolžnost za vsakogar, ki noče deliti iste usode z okupatorjem.

Na tisoče Štajercev ji je sledilo in še vsak dan prihajajo nove množice Štajercev v naše brigade, oborožujejo se proti svojemu krvavemu sovragu in ga bijejo. Pravtako kakor prihajajo na Štajersko borci iz ostale Slovenije in s svojimi žrtvenji ščitijo Štajerce in osvobajajo njihove domove, s prav takim junaštvom se borijo tisoči Štajercev v vrstah Narodno Osvobodilne Vojske in osvobajajo Primorsko, Gorenjsko, Koroško in Dolenjsko od Hitlerjevih zločincev.

Izvršni odbor Osvobodilne Fronte je izdal proglas za

MOBILIZACIJO VSEH SIL V NARODNO OSVOBODILNO VOJSKO ZA NAŠO KONČNO ZMAGO!

Štajerci, Štajerke!

Nobenega odlaga več! Sedaj je poslednji čas, da izvršite svojo sveto domovinsko dolžnost. Ali boste stali ob strani, ali boste čakali in zavlačevali svoj odhod v partizane in s tem podaljševali življenje krvniku našega naroda in s tem zakrivili smrt stotertih slovenskih otrok in nove žrtve, ki niso več potrebne. Ali boste čakali, da vas bo vse Hitler mobiliziral in vas odgnal na fronto proti zmagoviti Rdeči Armadi ali anglo-ameriškim vojskam?

Kot Štajerci, kot Slovenci, ki se borimo rame ob rami z ostalimi Jugoslovani pod vodstvom maršala Tita

v a m k l i č e m o:

VSI V BOJ ZA KONČNO ZMAGO! Naj ne bo Štajerca, ki bi izdal svojo domovino v teh odločilnih trenutkih!

Kličemo tudi tistim, ki jih je okupator preslepil, da niso videli svojih domovinskih dolžnosti in so se pustili mobilizirati v Hitlerjevo vojsko.

Kličemo vsem Štajercem, ki so danes v tovarnah, rudnikih in uradih in še delajo za Hitlerja.

Kličemo vsem kmetom in viničarjem, ki še do danes hrumijo Hitlerjevo vojsko, ZAPUSTITE SVOJE DELO! DEZERTIRAJTE OD HITLERJA! VSI V NARODNO OSVOBODILNO VOJSKO! REŠITE SVOJA ŽIVLJENJA, da vas zmagoviti zavezniki ne najdejo v vrstah hitlerjevskih zločincev.

ŠTAJERSKE ŽENE! Sledite zgledu svojih velikih sester iz Štajerske in vse Slovenije, borite se za srečo in boljšo bodočnost vaših otrok, ki jih je kleti sovražnik Slovencev hotel odtrgati od vas in jih napraviti za Nemce, pomagajte Narodno Osvobodilni Vojski! Pošljite svoje može in sinove v Narodno Osvobodilno Vojsko!

NAJ ŽIVI REŠITELJICA NAŠIH NARODOV NAŠA NARODNO OSVOBODILNA VOJSKA!

NAJ ŽIVI NAŠ VRHOVNI KOMANDANT MARŠAL TITO!

NAJ ŽIVI OSVOBODILNA FRONTA SLOVENSKEGA NARODA, KI JE ZDRUŽILA IN POVEDLA V BOJ VSE SLOVENCE!

VSI V PARTIZANE! VSE ZA PARTIZANE!

SMRT NEMŠKIM OKUPATORJEM!

Razglas o splošni mobilizaciji v partizanske enote (hrani Muzej novejše zgodovine Celje).

Gornji Grad septembra in v prvi polovici oktobra mobilizirala 666 novincev ter odkrila šest dezerterjev; v Ljubnem so mobilizirali 177 in v Lučah 90 novincev ter našli enega dezerterja. V Solčavi so mobilizirali 65 novincev. Istočasno je komanda področja sama mobilizirala 169 borcev ter odkrila tri dezerterje in dva skrivača. Pri tem je treba poudariti, da približno polovica mobiliziranih ni bila sposobna za operativno delovanje, tako da so bili razmeščeni v zaledne enote.[59]

Na Pobrežju pri Rečici ob Savinji so partizani pripravili letališče, na katerem je kmalu pristalo eno zavezniško letalo. Pozneje letališče ni bilo več v uporabi, saj so bila tla zaradi dežja razmočena ter tako neprimerna za pristajanje in vzletanje letal. So pa zato zavezniška letala večkrat odvrgla blago s padali.[60]

Komande mest so imele široka pooblastila in naloge. Komanda mesta Solčava je poročala, da so po vzpostavitvi komande »izsledili eno tatvino in poravnali spor med dvema kmetoma«. Ta spor je bil razrešen tako, »da sta bila oba kmeta

58 Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 462–470.

59 SI AS 1866, t. e. 7, »Naredba« Komande področja Zgornje Savinjske doline Komandi Mesta Solčava, 12. 8. 1944; Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 470–475.

60 Zakonjšek, *Velika preizkušnja*, str. 422.

zadovoljna«, medtem ko so odkrili tatu – otroke, ki so jih kaznovali »s palico po zadnji plati«. Za pripadnike komande so organizirali vojaško uro ter pripravljali stanovanje za bivanje komande. Na območju Solčave so uvedli naslednje ukrepe: gibanje je bilo dovoljeno le s prepustnico, vsi begunci so morali biti prijavljeni, opozarjali so na tatvine, uvedli policijsko uro, oblikovali naredbo o napisih, redu in javni snagi ter predpisali ribolov le s pomočjo trnka, »ne pa s kakoršnimkoli eksplozivom ali orožjem«. Ustanovili so godbeni odsek in pevsko društvo. Na gospodarskem področju so ustanovili čevljarsko, mehanično (oziroma orožarsko) in krojaško delavnico. Prav tako so več deset pripadnikov preposlali na različne zadolžitve v druge enote oziroma ustanove.[61] Po Savinjski dolini so popravili telefonske zveze in vzpostavili povezavo Šmartno ob Dreti z Motnikom, delali pa so tudi na liniji s prelazom Kramarica.[62]

Vojaško sodišče vojne oblasti IV. operativne cone Zgornjega Savinjskega področja je izvedlo sodne postopke proti nekaterim domačinom. Tako je bila Frančiška L. obtožena, da je »kot pomagač nemškega prisilnega izseljevanja slovenskega prebivalstva in ropanja njegove imovine po nemški oblasti, in v svojstvu kot ovaduhinja naznanila lesotržca G. Matijo in prevoznika Č. Ivana, da so bili z družinami vred izseljeni, in njih premoženje zaplenjeno v korist nemške države, da je ob vkorakanju nemških čet kot prva v Mozirju izobesila zastavo, nagradila Wehrmanne in imenovala partizane z prokleto bando«. Drugi štirje so bili obtoženi različnih »verbalnih« deliktov: da so se izražali negativno proti partizanom ter podpirali nemško okupacijo, da so bili uslužbenci nemške okupacijske uprave itn. Glavna ustna javna razprava je potekala 3. oktobra pred tričlanskim sodnim senatom. Isti dan je bila Frančiška L. obsojena »na smrtno kazen s streljanjem; obenem se izreče izguba državljanskih časti in konfiskacija obtoženkine imovine v korist Narodnoosvobodilnega fonda«. Dva druga obtoženca (zakonski par) sta bila obsojena na šestmesečno prisilno delo »in odvzem pekarskega poklica za vedno«, četrti obsojenec prav tako na šestmesečno prisilno delo, medtem ko je bil peti oproščen obtožbe, »da bi kot Blockleiter ob A. navedenih prilikah podpiral okupatorja«. Sodbo proti Frančiški L. je 18. oktobra obravnavalo »Višje vojaško sodišče NOV in POJ, senat pri Glavnemu štabu NOV in PO Slovenije«, ki je potrdilo predhodno sodbo nižjega sodišča, pri čemer jo je dopolnilo tako, »da se obtoženka obsodi na zaplembo celotne imovine, premične in nepremične, bodisi, da jo poseduje že sedaj kot lastnica, bodisi, da je udeležena pri rodbinski imovini (...)«.[63] Prav tako je bil na smrtno kazen z ustrelitvijo (ter na izgubo državljanskih pravic in zaplembo premoženja) obsojen član »nočne straže« Ivan S., avstrijske narodnosti, ker »je bil v času nemške okupacije in sicer ob neugotovljenih prilikah v letih 1942 do svoje aretacije, to je 20. 9. 1944 v Mozirju v Savinjski dolini kot član Hitlerjeve stranke in kot oborožen pomagač tajne nemške policije – Gestapo, tedaj pomagal okupatorju zlasti s tem, da je povzročil

Partizanska šola na Ljubnem, november 1944 (hrani Muzej novejše zgodovine Celje).

61 SI AS 1866, t. e. 7, poročilo Komande mesta Solčava Komandi področja za Zgornjo Savinjsko dolino, 18. 8. 1944.

62 Zakonjšek, *Velika preizkušnja*, str. 421.

63 SI AS 1866, t. e. 7, obtožnica VS 4/44, 3. 10. 1944; SI AS 1866, t. e. 7, zapisnik o ustni javni razpravi št. VS 4/44-15, 3. 10. 1944; SI AS 1866, t. e. 7, sodba št. VSZ 4/44-16, 3. 10. 1944; SI ASI 1866, t. e. 7, sodba št. 31/44, 18. 10. 1944.

v Trnavčah nad Mozirjem hajko za partizani, nazivajoč jih z banditi, z obstreljevanjem Trnavč, pa še povzročil uničenje narodne imovine prebivalstva v Trnavčah, trdeč, da so sami banditi, in se tudi sam udeležil hajk«.[64]

PONOVNO POD NEMŠKO OKUPACIJO

Sredi oktobra 1944 je bil operativni štab 6. in 11. brigade poslan na Dolenjsko, s čimer se je zmanjšala sposobnost partizanskih sil za obrambo osvobojenega ozemlja, kar so primarno občutili predvsem na območju Kamnika in Litije. Zato so v Zgornjo Savinjsko dolino poslali Tomšičevo brigado, ki se je nastanila na Lepi njivi pri Mozirju. Že 21. oktobra se je morala v sodelovanju z bataljonom VDV in podčastniško šolo 4. operativne cone spopasti z nemškimi silami, ki so prodirale iz kamniške smeri. Istočasno je koroško stran varovala Bračičeva brigada. Nemškim silam je uspelo prodreti v Bočno, Volog, Delce, Šmartno ob Dreti in Solčavo, kjer so ropale in požigale, nakar so se umaknile na izhodiščne položaje. Partizanska 14. divizija je na območju Zgornje Savinjske doline ostala do začetka novembra, ko je dobila nov ukaz: Tomšičeva in Bračičeva brigada sta bili poslani na Moravško, medtem ko je Šercerjeva brigada dobila ukaz uničiti železniške povezave na širšem območju. A po neuspešnem poskusu zasedbe Blagovice in Krašnje sta se Tomšičeva in Bračičeva brigada vrnili na južno območje osvobojenega ozemlja, od koder sta nato napadali komunikacijske povezave in manjše postojanke.[65]

Obveščevalni center Štaba 4. operativne cone je v poročilu za drugo polovico novembra 1944 zapisal, da je zaradi nenehnih partizanskih napadov opazil koncentracijo nemških sil, »kar je treba smatrati kot reakcijo proti našim edinicam, obenem pa z namenom da veže naše edine na ta sektor z pretnjo poizkusa vdora v Savinjsko dolino dočim pa se po komunikacijah za njihovim hrbtom vrše premiki vojaštva skozi Celje in dalje«. Obveščevalci so se zavedali, da so bili manjši nemški izpadi v tem času »predvsem ogledniškega in zavarovalnega značaja«.[66]

Osvobojeno ozemlje Zgornje Savinjske doline je delovalo vse do nemške ofenzive decembra 1944. Že konec novembra je pričel nemški okupator zbirati in razporejati sile za napad na Zgornjo Savinjsko dolino. Na vzhodni in južni strani osvobojenega ozemlja so namestili 18. gorski polk, 1. bataljon 25. SS-policijskega polka, 1. bataljon 17. SS-policijskega polka, esesovski lovski bataljon ter dele vermanskega polka »Untersteiermark« in 611. bataljona deželnih strelcev. Iz koroške smeri so predvideli 13. SS-policijski polk, medtem ko so na Kamniškem zbrali dva bataljona 28. SS-policijskega polka »Todt«, dve motorizirani orožniški četi, 3. bataljon šolskega bataljona »Brandenburg« ter domobranske enote. Skupaj naj bi tako v ofenzivi sodelovalo okoli 7000 sovražnikov. 1. decembra so izbruhnili spopadi na liniji Skorno–Gnječ, kjer so naslednji dan nemške sile prebile položaje Šercerjeve brigade. 5. decembra so okupatorjeve enote zasedle Mozirje in Nazarje. Partizanska 14. divizija je posledično zavzela obrambne položaje na črti Okonina–Št. Janž–Šmartno ob Dreti–Slopnik–Kramarica–Dobrovlje. Premor v sovražnikovi ofenzivi so partizani izkoristili za čim večjo mobilizacijo ter napade na prometne povezave. A ofenziva se je

Porušeni most v Nazarjah, december 1944 (hrani Muzej novejše zgodovine Celje).

64 SI AS 1866, t. e. 7, sodba VSZ 12/44-8, 4. 10. 1944.
65 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 791–793.
66 SI AS 1866, t. e. 2, »Poročilo od 16.-30. novembra 44«, b. d.

nadaljevala 10. decembra z napadi iz savinjske, koroške in kamniške smeri. 13. decembra so bile zavzete Luče, nato pa še Gornji Grad in Ljubno. Štab 4. operativne cone je ugotovil, da je svobodno ozemlje izgubljeno, zaradi česar je svoje sile umaknil proti Tuhinjski dolini in na Moravško. Nemški okupator je ponovno vzpostavil postojanke v Mozirju, Rečici ob Savinji, Radmirju, Lučah, Novi Štifti, Gornjem Gradu, na Kališah in v Črni pri Kamniku. Civilno prebivalstvo je bilo med nemško ofenzivo žrtev številnih zločinov, od ropov do umorov. Partizanski mobilizaciji je zdaj sledila še nemška; vse zmožne moške civiliste ter veliko žensk so poslali na gradbišča fortifikacij.[67] 22. decembra je štab 4. operativne cone preoblikoval dve dotedanji zaledni področji ter ustanovil kamniško-savinjsko vojno področje, ki je nadzorovalo komande mest Gornji Grad, Motnik, Trbovlje, Moravče in Kamnik.[68]

Nekdanje osvobojeno ozemlje Zgornje Savinjske doline je ostalo pod nemško zasedbo vse do konca druge svetovne vojne. A februarja in marca je doživelo še eno večjo nemško ofenzivo, ko je primarno 14. grenadirska divizija Waffen-SS (galicijska št. 1) po zavarovanju ceste in železnice na relaciji Maribor–Celje dobila nalogo napasti partizanske sile. Medtem ko je del divizije napadel iz Kamnika, je drugi del prečkal Savinjsko dolino z namenom napasti koncentracijo partizanskih sil na Mozirskih planinah ter nato na Menini planini. Nemci so sredi marca vzpostavili obroč na relaciji Kamnik–Motnik–Vransko–Nazarje–Gornji Grad–Črnivec–Kamnik, kjer sta se znašla operativni štab 6. in 11. brigade ter 4. bataljon 3. brigade Narodne obrambe. Po bojih na planini se je partizanskim silam uspelo izmuzniti iz obrača, s čimer je propadla tudi ta sovražnikova ofenziva.[69] V zadnjih mesecih je dolina ostala trdno v nemških rokah, v zadnjih dneh vojne, maja 1945, pa so se preko Savinjske doline nemške in kolaboracionistične enote z ozemlja Slovenije umikale proti Avstriji.[70]

NAMESTO ZAKLJUČKA

Zgodba osvobojenega ozemlja na (širšem) območju Zgornje Savinjske doline zahvaljujoč njegovemu geostrateškemu položaju razkriva bogato zgodovino narodnoosvobodilnega boja na tem območju. Ležeč v relativni bližini glavne prometne žile med Celjem in Domžalami, hkrati pa dovolj umaknjena od večjih naselij in s tem večjih sovražnikovih postojank, je bila Zgornja Savinjska dolina partizanom izhodišče za gverilsko delovanje, tj. za napade na manjše sovražnikove postojanke na tem območju ter na glavno prometno povezavo. Hkrati so jim bližnje Mozirske planine večkrat ponudile (začasno) zaščito v času hajk.

Konec julija 1944 so partizani izkoristili zavezniško delovanje na preostalih frontah, kar je pri Nemcih povzročilo kadrovski primanjkljaj tudi na slovenskem ozemlju. Odločitev za hkratno izvedbo (demonstrativnih) napadov na širšem delu Spodnje Štajerske kot usmerjeno dvofazno operacijo je pripomogla k temu, da so partizani postopoma prevzeli nadzor nad celotno Zgornjo Savinjsko dolino. Za prve nemške poskuse ponovnega zavzetja tega območja so bile partizanske sile premočne, kljub temu da je nemškim enotam občasno uspel večji vdor na osvobojeno ozemlje. V treh mesecih obstoja svobodnega ozemlja so bili tu vzpostavljeni zametki javne uprave, ki je poskušala ustvariti (vsaj) občutek življenja v mirnem času. Varnost oziroma obstoj te partizanske »republike« je omogočalo večje število partizanskih enot, ki niso le varovale »meje« svobodnega ozemlja, ampak so nenehno napadale bližnje postojanke, s čimer so preprečile ofenzivno delovanje nemških sil.

Toda zaradi počasnega umika (primarno) iz južnih delov nekdanje Jugoslavije in vzhodne fronte ter prihoda novih sovražnikovih sil je lahko nemški okupator za napad na svobodno ozemlje zbral zadostno število sil. Istočasno se je partizansko vodstvo odločilo, da s tega območja umakne nekatere večje enote, ki so bile potrebne drugod. Prav zavarovanje zaledja in prometnih povezav je bilo glavni povod, da okupatorju ni bilo več treba »tolerirati« svobodnega ozemlja, ki je bilo decembra 1944 ponovno okupirano in je pod nemškim nadzorom ostalo vse do konca vojne.

Obstoj takih partizanskih svobodnih ozemelj je pravzaprav antonim gverilskega bojevanja, saj so take strateške odločitve narekovale, da so šibkejše gverilske enote ostajale dlje časa na določenem ozemlju, kar je protigverilskim silam omogočilo lažje delovanje. Doktrinalno gledano[71] so slovenski partizani zanemarili gverilsko delovanje in z vzpostavitvijo svobodnih ozemelj sprejeli konvencionalno bojevanje proti močnejšemu sovražniku, kar je na koncu privedlo do ponovne nemške zasedbe Zgornje Savinjske doline. Hkrati je bil obstoj osvobojenih ozemelj

67 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 896–897; Zakonjšek, *Velika preizkušnja*, str. 433–502. Več o esesovskem lovskem bataljonu gl. v Kocjančič, Between Vlasov and Himmler.

68 Stiplovšek, *Šlandrova brigada*, str. 479–480.

69 Kocjančič, Galicijski levi, str. 821–828.

70 *Narodnoosvobodilna vojna*, str. 997; Zakonjšek, *Velika preizkušnja*, str. 531–532.

71 Več o konceptu vojaške doktrine gl. v Vuk, Vojaška doktrina.

povezan s širšim dogajanjem, ko je bil sovražnik zaradi zunanjih vplivov (bojev na drugih frontah) začasno nezmožen zagotoviti dovolj operativnih sil za zavzetje osvobojenega ozemlja. Ko je zbral potrebne sile, pa partizani osvobojenega ozemlja niso mogli ubraniti.

IZJAVA O DOSTOPU DO RAZISKOVALNIH PODATKOV
Pri raziskavi za pripravo prispevka niso bili ustvarjeni ali analizirani nobeni novi raziskovalni podatki.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

SI AS – Arhiv Republike Slovenije

AS 1847, Brigade štirinajste divizije narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije, 1942–1945.

AS 1866, Komanda vojne oblasti, komande področij in komande mest četrte operativne cone, 1944–1945.

AS 1869, Četrta operativna cona narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, 1943–1945.

AS 2173, Zbirka arhivskega gradiva nemških orožniških postaj na zasedenem slovenskem ozemlju, 1938–1945.

LITERATURA

Fajdiga, Mirko: *Zidanškova brigada*. Ljubljana, Maribor: Partizanska knjiga, Odbor Zidanškove brigade, 1975.

Ferenc, Tone: Kdo je Erwin Rösener. *Delo*, št. 1–4, 4. 1. 1999–13. 1. 1999.

Ferenc, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1968.

Ferenc, Tone: *Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem*. Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS, 1958, št. II, str. 81–156.

Ferlež, Ivan: *Druga grupa odredov in štajerski partizani 1941–1942*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1972.

Griesser Pečar, Tamara: Erwin Rösener, str. 55–94. *V imenu ideologije: Obrazi totalitarizmov na Slovenskem* (ur. Renato Podbersič). Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2020.

Hančič, Damjan: *Postati del velike nemške skupnosti: Kamniško okrožje v času nemške okupacije*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2024. https://www.scnr.si/upload/editor/file/file471a341ad03a25f.pdf

Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941–1945 (ur. Zdravko Klanjšček). Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978.

Kocjančič, Klemen: »Hitlerjansko gnezdo«: iz zgodovine Šoštanja med drugo svetovno vojno. *Kronika* 69, 2021, št. 3 (Iz zgodovine Šoštanja), str. 823–841.

Kocjančič, Klemen: Between Vlasov and Himmler: Russian SS-Sonder-Regiment 1 'Waräger' in Slovenia, 1944–45. *The Journal of Slavic Military Studies* 30, 2017, št. 1, str. 50–60. DOI: https://doi.org/10.1080/13518046.2017.1271659

Kocjančič, Klemen: Galicijski levi v bojih proti partizanom: 14. grenadirska divizija Waffen-SS (galicijska št. 1) na Slovenskem. *Studia Historica Slovenica* 19, 2019, št. 3, str. 815–846. DOI: https://doi.org/10.32874/SHS.2019-25

Kocjančič, Klemen: Španci v nemški službi na Slovenskem med drugo svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino* LVI, 2016, št. 2, str. 7–21.

Quellen zur nationalsozialistischen Entnationalsierungspolitik in Slowenien 1941–1945 (ur. Tone Ferenc). Maribor: Obzorja, 1980.

Saris, Wilhelm P. B. R. in Mathieu de Wolf: Forstschutzkommando: A sub-organization of the Reichsforstmeister. *Military Advisor* 19, 2008, št. 2, str. 26–34.

Siter, Daniel: Švabsko-nemška kulturna zveza in vloga njenih članov na Slovenskem v letih 1922–1945. *Kronika* 70, 2022, št. 1, str. 141–160. DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.70.1.08

Siter, Daniel in Mikša, Peter: Poveljniška šola SA-Gruppe Südmark v Rogaški Slatini: delovanje in vloga pri vojaškopolitičnem usposabljanju vodstvenega kadra Wehrmannschafta. *Prispevki za novejšo zgodovino* LX, 2020, št. 1, str. 105–133. DOI: https://doi.org/10.51663/pnz.60.1.06

Stiplovšek, Miroslav: *Šlandrova brigada*. Ljubljana, Maribor, Domžale: Partizanska knjiga, Obzorja, Odbor Šlandrove brigade, 1971.

Stergar, Gorazd: Kamniško-zasavski narodnoosvobodilni partizanski odred in njegova vloga v narodnoosvobodilni vojni na Slovenskem leta 1944. *Vojaška zgodovina* 1, 2007, str. 81–128.

Šlebir, Miha: Sodobna operatika: med reliktom in feniksom vojaških ved. *Sodobni vojaški izzivi* 21, 2019, št. 4, str. 113–127. DOI: https://doi.org/10.33179/BSV.99.SVI.11.CMC.21.4.6

Šlebir, Miha: Točka osredotočenja: od teoretskega okvira do praktične rabe koncepta. *Sodobni vojaški izzivi* 24, 2022, št. 1, str. 15–37. DOI: https://doi.org/10.33179/BSV.99.SVI.11.CMC.24.1.1

Terčak, Stane: Revsova gestapovska skupina v Gornji Savinjski dolini: prispevek h topografiji NOB v Gornji Savinjski dolini. *Celjski zbornik* IX, 1964, str. 133–143.

Teropšič, Tomaž: *Štajerska v plamenih. Taktika, orožje in oprema štirih vojsk na Štajerskem v drugi svetovni vojni*. Brežice: Posavski muzej, 2012.

Tuider, Othmar: *Die Wehrkreise XVII und XVIII 1938–1945. 2. Auflage*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1983.

Vuk, Pavel: Vojaška doktrina v vlogi teorije zmage. *Sodobni vojaški izzivi* 27, 2025, št. 1, str. 19–36. DOI: https://doi.org/10.2478/cmc-2025-0003

Zakonjšek, Rado: *Velika preizkušnja: prispevek k zgodovini NOV v Savinjski dolini 1941–1945*. Ljubljana: Borec, 1977.

Zorko, Andrej: *Wehrmannschaft Štajerske domovinske zveze: Zgodovinski razvoj in organiziranost na Spodnjem Štajerskem 1941–1945*. Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2011.

Ževart, Milan: *Po sledovih narodnoosvobodilne vojne v mariborskem okraju*. Maribor: Obzorja, 1962.

Ževart, Milan: Svobodna partizanska ozemlja na slovenskem Štajerskem v času narodnoosvobodilnega boja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 59, 1988, št. 2, str. 167–199.

Žižek, Aleksander: Slovenci, Vindišarji, Spodnještajerci in banditi. Vloga Štajerske domovinske zveze in tiska – časnikov Štajerski gospodar in Marburger Zeitung – pri indoktrinaciji spodnještajerskega prebivalstva. *Acta Histriae* 15, 2007, št. 2, str. 747–768.

Žnidarič, Marjan: Okupacijska uprava v slovenski Štajerski leta 1941. *Lex localis* II, 2004, št. 1, str. 21–43.

SUMMARY

Liberation of the Upper Savinja Valley in Autumn 1944

The article discusses military and political events in the Upper Savinja Valley during the Second World War, with a special emphasis on the liberation of this area in the autumn of 1944. Based on archival material and postwar literature, the author reconstructs the processes that led to the short-lived Partisan rule in this area. The Upper Savinja Valley had been under German occupation since 1941. Despite initial setbacks, the Partisan forces, especially the units of the 4th Operational Zone, managed to organize a successful military offensive in the second half of 1944, liberating the wider area of the Upper Savinja Valley in two phases in July and September 1944. They established a free territory covering more than 500 km² with its own military and civil authorities, as well as restored education, the press, and workshops, carried out mobilization, and supplied the population with provisions. There was also a judicial authority that carried out criminal proceedings against collaborators, along with two printing houses and an airport for Allied air supplies. Despite its extensive organization and operations, the Partisan authority was short-lived. In December 1944, the German occupiers launched a large-scale counteroffensive with approximately 7,000 men and recaptured the Upper Savinja Valley. The Partisan forces had to retreat, leaving the civilian population exposed to reprisals. The liberation of the Upper Savinja Valley was an important military and political success, albeit only temporary. It demonstrated the organizational maturity of the Partisan movement and the importance of the liberated areas for the moral and material support of the Partisan movement and the civilian population.

1.02 PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.14
CC BY-SA

PETER MIKŠA, MATIJA ZORN*

Gore kot prostor pripadnosti: Branko Zemljič in njegovo udejstvovanje v Savinjskih Alpah

IZVLEČEK

Članek obravnava življenjsko in planinsko pot Branka Zemljiča (1887–1961), učitelja, kulturnega delavca in dolgoletnega tajnika Savinjske podružnice Slovenskega planinskega društva. Njegovo delovanje je umeščeno v širši okvir razvoja planinstva na Slovenskem na prelomu iz 19. v 20. stoletje ter prva desetletja 20. stoletja, ko so bile gore ne le prostor za preživljanje prostega časa, temveč tudi prizorišče narodnostnega in kulturnega boja. Posebna pozornost je namenjena Zemljičevim prizadevanjem za utrjevanje slovenske navzočnosti v savinjskem delu Kamniško-Savinjskih Alp. Izpostavljena je »zgodba« iz njegovih mladostnih let o območju Korošica pod Ojstrico oziroma osebna izpoved narodnostnega boja, povezana s simbolnim pomenom planinskih koč. Zemljičevo delo kaže, kako so se v planinstvu prepletali vsakdanji napori posameznika z vprašanjem identitete in pripadnosti, njegova zapuščina pa ponuja dragocen vpogled v nastajanje slovenskega planinskega prostora.

KLJUČNE BESEDE

zgodovina planinstva, planinska kultura, narodnostni boj, planinska koča, Slovensko planinsko društvo, Savinjska podružnica SPD, Korošica, Kamniško-Savinjske Alpe, Branko Zemljič

ABSTRACT

MOUNTAINS AS A PLACE OF IDENTITY: BRANKO ZEMLJIČ AND HIS WORK IN THE SAVINJA ALPS

The article discusses the life and mountaineering career of Branko Zemljič (1887–1961), a teacher, cultural worker, and long-time secretary of the Savinja branch of the Slovenian Mountaineering Society. His work is placed in the broader context of the development of mountaineering in Slovenia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries and in the first decades of the twentieth century, when the mountains were not only a place for spending free time but also a site of national and cultural struggle. Special attention is paid to Zemljič's efforts to strengthen the Slovenian presence in the Savinja part of the Kamnik–Savinja Alps. The article also highlights the "story" from his youth about the area of the Korošica mountain pasture below Mount Ojstrica or, rather, his personal account of the national struggle linked to the symbolic significance of mountain huts. Zemljič's work shows how everyday efforts of individuals were intertwined with questions of identity, and his legacy offers valuable insight into the formation of the Slovenian mountaineering space.

KEY WORDS

history of mountaineering, mountaineering culture, national struggle, mountain hut, Slovenian Mountaineering Society, Savinjska branch of the Slovenian Mountaineering Society, Korošica mountain pasture, Kamnik-Savinja Alps, Branko Zemljič

* Peter Mikša, izr. prof. dr., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Ljubljana, peter.miksa@ff.uni-lj.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8336-0957
Matija Zorn, prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Ljubljana, matija.zorn@zrc-sazu.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5788-018X

GORE KOT PROSTOR PRIPADNOSTI

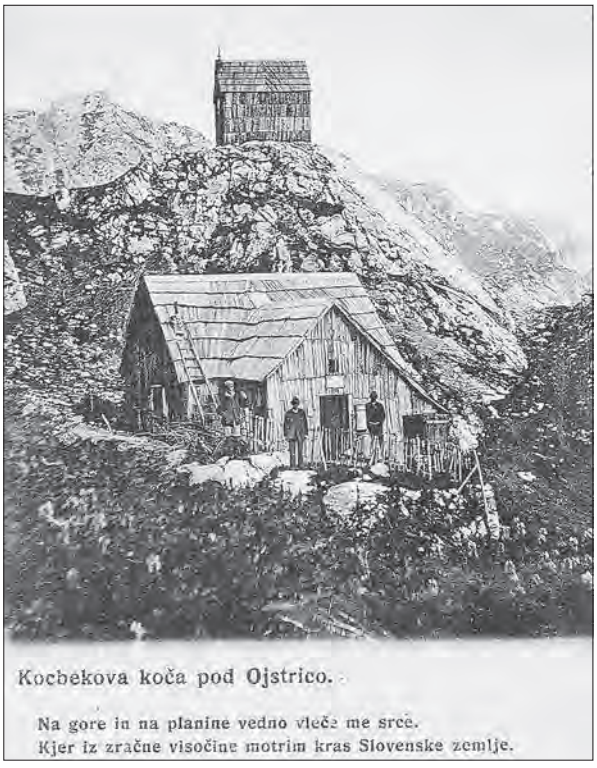
Slovenske gore danes veljajo za nepogrešljiv del slovenske narodne identitete. Čeprav geografski podatki ne potrjujejo, da bi bila Slovenija izrazito gorska država – nad 1500 metri leži komaj poldrugi odstotek površja, nad 2000 metri pa le nekaj desetink odstotka, medtem ko stalne poselitve nad 1330 metri praktično ni –, se Slovenci radi predstavljamo kot gorski oziroma alpski narod.[1] Takšna samopodoba je trdno zasidrana v slovenski kulturi in simbolih. Gore so močno prisotne v državnih insignijah: v grbu Republike Slovenije zavzema osrednje mesto Triglav, njegova podoba je vtkana v državno zastavo, športne drese ter logotipe številnih organizacij in podjetij.[2] Tudi v različnih slovenskih pokrajinah je mogoče povsod zaznati »gorskost«, na primer v imenih naselij in ulic, v spomenikih in planinskih domovih. Gorskost oziroma alpskost je pogost motiv tudi v umetniških delih. V kolektivni zavesti Slovencev so gore pridobile pomen skupnega prostora, ki presega fizično prisotnost prebivalstva v visokogorju.[3] Vendar ta podoba ni samoumevna. Gorski svet je bil stoletja predvsem prostor gospodarskih dejavnosti – pašništva, lova, rudarjenja in prehajanja trgovskih poti –, hkrati pa kraj močnih simbolnih predstav, pobožnosti in romanj.[4] S humanizmom in razsvetljenstvom se je pogled na gore začel spreminjati, v obdobju romantike pa so se oblikovali novi vzorci občudovanja narave, ki so spodbujali prve opise, vodnike in obiskovanja. V 19. stoletju je tak interes prerasel v organizirano dejavnost, ki je povezovala znanje, infrastrukturo in predstavo o gorah kot prostoru, dostopnem širšemu krogu ljudi. Gore so se s tem iz odmaknjenega in pogosto nevarnega sveta spremenile v kraj, ki ga je bilo treba raziskovati, obiskovati in urejati.[5]

V habsburškem prostoru je to sovpadlo z liberalizacijo društvenega življenja in nastajanjem planinskih društev.[6] Od šestdesetih let 19. stoletja je zakonodaja omogočila ustanavljanje kulturnih in športnih združenj.[7] Najpomembnejši akter je postalo Nemško in avstrijsko planinsko društvo (DÖAV), ki je imelo številne člane, dovolj sredstev in jasno začrtan program gradnje koč, urejanja poti in širjenja vpliva po gorskih območjih.[8] Društvo je bilo izjemno dobro organizirano in je v razmeroma kratkem času vzpostavilo gosto mrežo planinskih objektov, ki so omogočali množičnejši obisk visokogorja.

Julijske Alpe so v tem pogledu kmalu dobile posebno težo, saj so bile najvišje in najprestižnejše gorstvo v jugovzhodnem delu alpskega loka. Nemška planinska društva so tu že v osemdesetih letih 19. stoletja začela sistematično graditi koče, urejati poti in razvijati gorskoturistično ponudbo.[9] V nekaj letih so postavili več planinskih koč, med drugim v okolici Triglava *Maria Theresia-Hütte* (današnji Dom Planika), kočo pri Triglavskih jezerih in *Deschmannhaus*[10] (današnji Dom Valentina Staniča).[11] Vsa infrastruktura je temeljila na nemškem jeziku, tj. na nemških napisih, kar je jasno izražalo kulturno pripadnost prostora.[12] Podoben proces je potekal tudi v Kamniško-Savinjskih Alpah (med drugim so postavili *Zois-hütte* (današnja Cojzova koča)) ter v Karavankah, pa tudi v sredogorju, denimo na Pohorju.

S tem se je gorski svet preoblikoval v izrazito družbenopolitični prostor. Koče, poti, kažipoti, vpisne knjige in razglednice[13] so postali nosilci sporočil o tem, komu prostor pripada in kdo ga ureja. Gorski turizem je naraščal, infrastruktura se je širila, ob tem pa je postajalo vse očitneje, da

1 Več v: Mikša et al., Od kod gorska.
2 Več v: Kozole, *Arhiv*; Mikša, Od gore.
3 Prim. Šaver, *Nazaj*.
4 Več v: Mikša, Prvi raziskovalci; Mikša, Exploring; Mikša in Zorn: The beginnings.
5 Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 9.
6 Mikša, Čigavi bodo, str. 8.
7 Avstrijska vlada je 26. februarja 1861 razglasila t. i. februarski patent. Sestavljen je bil iz cesarskega manifesta, temeljnega zakona o državnem zastopstvu ter deželnih redov in deželnozborskih volilnih redov za vse dežele poznejše avstrijske polovice monarhije. Čeprav je deželna avtonomija tudi v tem sistemu igrala precejšnjo vlogo, so februarski patent vendarle sprejeli kot vrnitev k centralistični ureditvi. Februarski patent je za slovensko narodno prebujenje pomemben, ker je dovoljeval ustanavljanje nepolitičnih društev ter s tem rodil številna kulturna, prosvetna, športna in podobna društva, ki so bila prave zibelke narodnega osveščanja, hkrati pa gibala družbenega življenja v posameznih krajih.
8 *Deutscher und Österreichischer Alpenverein* (DÖAV) je v slovenskih deželah ustanovil pet podružnic, in sicer kranjsko, mariborsko, celjsko, beljaško in primorsko, ustanovljeno v Trstu. Za sintezni pregled organiziranega planinstva v habsburškem prostoru in vlogi DÖAV v slovenskih deželah glej: *Deutscher*; Peternel, Alpenwelt; Peternel, *»Ljubiteljem«*; Peternel, Mittheilungen; Peternel, Podružnice.
9 Poleg DÖAV so na Slovenskem delovala še druga nemško usmerjena združenja, na primer *Österreichischer Touristen Club* (ÖTC; Avstrijski turistovski klub), ustanovljen leta 1869 na Dunaju. Tudi ta je ustanavljal podružnice v slovenskih deželah, a v nasprotju z DÖAV predvsem v manjših krajih.
10 Poimenovana po predsedniku Kranjske podružnice DÖAV Karlu Deschmannu. Karl Deschmann oziroma Dragotin Dežman je bil do leta 1861 velik rodoljub, nato pa je prestopil v nemško stranko in postal njen voditelj. Ko je postal predsednik stranke, se je podpisoval le še v nemški različici priimka, tj. Deschmann. Več v: Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 28.
11 Mikša, Čigavi bodo, str. 9.
12 Mikša in Zorn, National, str. 24.
13 Prav tam, str. 26.

Slika 1: Kocbekova koča, ki jo je Savinjska podružnica SPD postavila leta 1894, in kapelica na Molički planini pod Ojstrico (fototeka Zgodovinskega arhiva Celje).

pred koncem 19. stoletja, dokončno pa se je njegova vloga utrdila leta 1895, ko je dovški župnik Jakob Aljaž odkupil vršni del gore in nanj postavil stolp. Njegovo dejanje je imelo močan in neposreden odmev: združilo je praktično zavetišče z jasno narodnostno gesto. Že prvi odzivi so pokazali, da stolp ni bil le tehnična pridobitev, temveč simbolni mejnik, ki je Triglav trdno zasidral v slovensko kulturno pokrajino. Podoba stolpa je kmalu zaživela v časopisju, zapisih obiskovalcev in spominskih predmetih, kar je še povečalo njegovo prepoznavnost.[15]

Podobni procesi so potekali tudi drugod. V Kamniško-Savinjskih Alpah so lokalne pobude kmalu povezale gradnjo koč, urejanje poti in dosledno rabo slovenskih imen. Tudi tu so se oblikovali temelji dejavnosti, ki je povezovala narodno zavest in planinski turizem. Koče, kot je bila Kocbekova koča na Molički planini (sliki 1 in 2), so postale več kot le zatočišče – bile so trdnjave slovenske prisotnosti. Vzporedno s tem so širili omrežje poti in slovenska poimenovanja, ki so utrjevala občutek, da gre za prostor, v katerega je slovenski narod zakoreninjen in mu kulturno pripada. Pri tem je imelo osrednjo vlogo Slovensko planinsko društvo.[16]

Slika 2: Na mestu nekdanje Kocbekove koče od leta 1999 stoji Kocbekovo zavetišče (1744 m)[17] *(foto: Katarina Polajnar Horvat).*

je visokogorje tudi prizorišče nacionalnega tekmovanja. Gore so se iz naravnega okolja, v katerem so ljudje iskali zaslužek in zatočišče, spremenile v kulturno pokrajino, v kateri so se zarisovale nacionalne meje in identitetne ločnice.

V tej dinamiki je Triglav zavzel osrednje mesto.[14] Najvišji vrh je imel močan simbolni naboj že

SLOVENSKO PLANINSKO DRUŠTVO IN BOJ ZA GORE

Leto 1893 pomeni prelomnico v zgodovini slovenskega planinstva. V Ljubljani je bilo tedaj ustanovljeno Slovensko planinsko društvo (SPD), ki je povezalo različne lokalne pobude in jim dalo

14 V Planinskem vestniku so zapisane odmevne besede (Društvene, str. 97): »*Triglav je naš biser, čuvajmo ga torej kot drag zaklad slovenskega ponosa!*« (glej tudi: Strojin, Slovenske, str. 128; Mikša, Čigavi bodo, str. 9).

15 Mikša, Triglav.

16 Rus, Nacionalna.

17 Kocbekovo zavetišče (https://www.luce.si/objava/598970 (3. 9. 2025)).

enotno organizacijsko obliko.[18] S tem je slovensko planinstvo stopilo v novo obdobje: od posameznih pobudnikov, ki so se trudili z označevanjem poti ali pisanjem vodnikov, k enotni organizaciji, ki je imela jasno izražen narodni in kulturni program. Ustanovitev društva ni pomenila zgolj nove oblike druženja planinskih navdušencev, temveč začetek premišljene in usmerjene dejavnosti, katere cilj je bil zagotoviti slovensko prisotnost v »naših« gorah.[19]

Sedež društva je bil v Ljubljani, v kulturnem in političnem središču Kranjske, od koder so se v naslednjih letih začele širiti podružnice po vseh slovenskih deželah. Že od samega začetka je bilo jasno, da se bo pomen SPD meril z njegovimi konkretnimi dosežki na terenu, tj. z gradnjo koč, odpiranjem novih, slovenskih poti in s tem, da bo slovenstvo vidno in slišno tudi v gorskem svetu. Prav zaradi tega so bila vsa dejanja društva že od začetka razumljena kot narodne manifestacije, v katerih se je kulturni in politični »boj« prelival v planinsko dejavnost.[20] Med simboli tega novega obdobja ima posebno mesto že omenjeni Jakob Aljaž. Čeprav sam ni bil med ustanovitelji društva, je njegovo dejanje na Triglavu dve leti pozneje postalo utelešenje programskih ciljev SPD. Ko je leta 1895 odkupil vršni del Triglava in na njem postavil stolp, je na najvidnejši točki Julijskih Alp pokazal, kaj pomeni simbolna prisvojitev prostora.[21]

Če je Aljažev stolp postal simbol Julijskih Alp in najvišjega vrha tega območja, so se podobni procesi začeli tudi drugod. Ključna naloga SPD je bila vzpostaviti mrežo podružnic, ki bi pokrivale celotne slovenske Alpe in širše. Vsaka podružnica je delovala kot branik slovenstva na določenem območju, predvsem z uporabo jezika in gradnjo infrastrukture. Ustanovljeni sta bili tudi Kamniška in Savinjska podružnica, ki sta pokrivali kamniški oziroma savinjski del Kamniško-Savinjskih Alp.[22] Obe sta bili ustanovljeni že leta 1893, in sicer v Kamniku in Mozirju.[23]

Kamniško-Savinjske Alpe so bile zaradi dostopnosti iz večjih mest precej obiskane, a tudi prostor, kjer so nemška društva kazala svoje ambicije. Zato je Savinjska podružnica SPD delovala z veliko zavzetostjo in že v prvih letih delovanja poskrbela za vidne znake slovenske prisotnosti v savinjskem delu Kamniško-Savinjskih Alp. Njeni člani so urejali poti, jih označevali s slovenskimi napisi in zbirali sredstva za gradnjo koč. Koča na Molički planini pod Ojstrico, ki jo je Savinjska podružnica postavila leta 1894 in jo kmalu poimenovala Kocbekova koča (slika 1), je bila šele druga slovenska planinska koča.[24] Tako je kmalu postalo jasno, da bo prav Savinjska podružnica v vzhodnem delu slovenskega visokogorja odigrala vlogo, ki jo je imel Aljaž v zahodnem delu.[25]

Slika 3: Fran Kocbek (1863–1930) v mlajših letih (fototeka Zgodovinskega arhiva Celje).

18 Mikša, »Na noge«, str. 5.
19 Več v: Mikša in Zorn, Nacionalni boj.
20 Mikša, »Na noge«, str. 6.
21 Več v: Mikša, »Da je Triglav«.
22 Dvajset let po ustanovitvi je imel SPD 26 podružnic, ki so imele skupaj 3337 članov in 34 planinskih koč. Do leta 1939 je bilo ustanovljenih 43 podružnic (Mikša in Ajlec, *Slovensko planinstvo*, str. 50).
23 V prvem letu delovanja so v sklopu SPD ustanovili dve podružnici. Kamniška podružnica je bila ustanovljena 19. julija 1893, Savinjska pa 28. avgusta 1893. Društvo v Ljubljani je s tem postalo osrednje društvo, njegov odbor pa Osrednji odbor SPD. Konec leta je imel SPD 226 članov, od tega 157 v Ljubljani, 28 pa v Kamniški in 41 Savinjski podružnici (Mikša, Narodnostni, str. 62).
24 Zgolj leto po ustanovitvi je SPD uspel zgraditi dve planinski zavetišči: Orožnovo kočo na planini Lisec pod Črno prstjo v Julijskih Alpah (poimenovano po prvem načelniku SPD) in omenjeno Kocbekovo kočo pod Ojstrico (Mikša, Narodnostni, str. 62).
25 Aljaž je bil ključen za »obrambo« Julijcev, predvsem Triglavskega pogorja, pred nemškimi planinskimi društvi. Ob že omenjenem Aljaževem stolpu je dal pod vrhom Triglava urediti Staničevo zavetišče (1895); odgovoren je tudi za izgradnjo Aljaževega doma v Vratih (9. julij 1896), Triglavskega doma na Kredarici (10. avgust 1896) in kapelice Lurške Matere božje na Kredarici (12. avgust 1897) (Mikša, »Da je Triglav«, str. 121).

Slika 4: Dom na Menini planini (1453 m) Planinskega društva Gornji Grad leta 2023 (foto: Matija Zorn).

Slika 5: Frischaufov dom na Okrešlju (1393 m) Planinskega društva Celje – Matica tri mesece, preden je novembra 2019 pogorel. Obnova še vedno poteka (foto: Matija Zorn).

Osrednja osebnost Savinjske podružnice SPD je bil Fran Kocbek (slika 3), njen ustanovitelj in dolgoletni predsednik, po katerem je prva slovenska koča v Savinjskih Alpah dobila ime.[26] Bil je učitelj, publicist in neutruden organizator, ki je znal povezati lokalno prebivalstvo in širše društvene kroge. Njegova prizadevanja so bila vsestranska: od pisanja člankov o pomenu planinstva do zbiranja sredstev, organizacije in vodenja gradbenih projektov. Sčasoma se ga je oprijelo poimenovanje »*Aljaž Savinjskih Alp*«.[27]

V naslednjih letih je Kocbek skrbel za širitev planinske infrastrukture. Pod njegovim vodstvom so Savinjčani urejali številne poti, ki so iz dolin vodile na osrednje vrhove – Ojstrico, Planjavo, Skuto in druge. Savinjska podružnica pa se ni omejila le na gradnjo ter urejanje poti in koč,

26 Fran Kocbek (1863–1930) je bil ustanovitelj in dolgoletni predsednik leta 1893 ustanovljene Savinjske podružnice SPD ter eden najdejavnejših planinskih organizatorjev v času prebujanja slovenske planinske zavesti. V Kamniško-Savinjskih Alpah so bile na njegovo pobudo zgrajene številne koče in planinske poti. Po njem se danes imenujeta Kocbekov dom na Korošici (1808 m) in Kocbekovo zavetišče pod Ojstrico na Molički planini (1770 m). Kocbek je v Planinski vestnik pisal članke o planinskih kočah, novih poteh, podzemeljskih jamah in nesrečah v gorah (Šlebinger, Kocbek (https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi281510/ (3. 9. 2025)). Z Mihom Kosom je leta 1894 izdal *Vodnik za Savinjske planine in najbližjo okolico*. Napisal je še vodnik *Savinjske planine: vodnik po gorah in dolinah v Savinskih planinah* (1904), življenjepis *Dr. Johannes Frischauf* (1907) ter knjigo *Savinjske Alpe* (1926), v kateri je zbral bogato geografsko, turistično, zgodovinsko, etnografsko in botanično gradivo.

27 Ježovnik, Fran Kocbek, str. 436; Mavrič, *Fran Kocbek*; Škodič, Aljaž, str. 53–54.

Slika 6: Koča na Loki pod Raduho (1532 m) Planinskega društva Luče leta 2017. Koča je leta 2022 doživela energetsko prenovo (foto: Matija Zorn).

aktivno je sodelovala tudi v širšem kulturnem življenju. Organizirala je predavanja, pripravljala izlete, objavljala v planinskem tisku in s tem širila zavest o pomenu planinstva za slovenski narod. Odprtja koč so bila vsakič slovesni dogodki, ki so pritegnili množice ljudi in postali prava narodna manifestacija. Slovenske trobojnice so plapolale ob novih postojankah, govori in pesmi pa so jasno izražali, da ne gre le za turistične pridobitve, temveč za del kulturnega boja.[28]

Že ob desetletnici obstoja se je lahko podružnica pohvalila z izjemnimi dosežki. Postavili so šest koč in kapelico, zgradili sedem novih poti ter popravili enajst starih, poleg tega so deloma obnovili in označili kar 72 poti ter postavili 164 napisnih tabel in kažipotov. V nepolnih dveh desetletjih je podružnica zgradila vrsto pomembnih postojank: Kocbekovo kočo na Molički planini (1894; slika 1), Mozirsko kočo na Golteh (1896), Lučko kočo pod Dleskovcem (1897), Gornjegrajsko kočo na Menini planini (1898; slika 4), Hausenbichlerjevo kočo na Mrzlici (1899) in kočo na Boču (1899). Leta 1908 so slovesno odprli Frischaufov dom na Okrešlju (slika 5), dve leti kasneje pa še kočo na Loki pod Raduho (slika 6).[29]

Hkrati s številom postojank je naraščalo število članov. Članske izkaznice so uvedli leta 1900 – sprva brez fotografije, te dobijo leta 1924. Članstvo se je iz 41 članov ob ustanovitvi povzpelo na 147 leta 1910. Leta 1912 so sedež podružnice prenesli v Gornji Grad.[30]

Številne dejavnosti so zahtevale tudi ustrezno notranjo organizacijo. Že leta 1899 je bil ustanovljen markacijski odsek, ki je skrbel za poti, kmalu pa mu je sledil še gospodarski odsek, saj sta gradnja in vzdrževanje planinskih postojank v zahtevnem gorskem svetu zahtevala veliko naporov in usklajevanja.[31]

Prav v tem času je Savinjska podružnica zgradila enega svojih najlepših simbolnih spomenikov – kapelo sv. Cirila in Metoda na Molički planini (slika 1), le nekaj korakov od Kocbekove koče. Slovesna blagoslovitev 5. septembra 1898 je bila prava narodna manifestacija, ki se je je udeležilo več kot 250 »turistov«[32] in romarjev. Poleg domačinov iz Luč in Solčave so bili prisotni številni ugledni gostje, med njimi Jakob Aljaž. Prav Aljaž je ob tej priložnosti izrekel ganljive besede: »*Dva bisera imamo Slovenci: Triglavsko pogorje in Kamniške ali Savinske planine. Dve kapeli imamo slovenski turisti: triglavsko kapelo na Kredarici in kapelo sv. Cirila in Metoda pod Ojstrico. Dve reči, pravi Slomšek, sta nam dragi kot očesi: sv. vera in beseda materina. Dve stavbi je tudi sezidal na teh krasnih planinah g. Kocbek: lepo slovensko kočo in še lepšo kapelo. Dva stanova posebno skrbita za vzgojo našega naroda: učiteljski* [slika 7] *in duhovski stan, oba sta danes tukaj častno zastopana. Predsednik, vrli nadučitelj Kocbek, vzor pravega vzgojitelja, cvet naše turistike, dika slovenskega naroda, on naj živi!*«[33]

Pomembno je poudariti, da Aljaž in Kocbek pri tem nista delovala sama. Za njima je stala mreža predanih posameznikov, ki so v okviru podružnic SPD izvajali številna dela in skrbeli za vsakdanje naloge. Prav ti manj znani planin-

28 Na primer Orožen, Slovesna.
29 Himmelreich, *Planinsko društvo Celje – Matica*, str. 7.
30 Prav tam, str. 7.
31 Prav tam, str. 8.
32 Turist je v takratnem času pomenil pohodnika, planinca, tj. tistega, ki dela ture v gore.
33 Orožen, Slovesna, str. 143.

Slika 7: Učitelji v Zgornji Savinjski dolini, posneto približno med letoma 1923 in 1925 (kraj v oklepaju pomeni mesto službovanja):
- zadaj (od leve): (1) Branko Zemljič (Luče), (2) Strmecki (Radmirje), (3) Milko Rainer (Ljubno), (4) Amalija Ločičnik (Gornji Grad), (5) Poberaj (Šmartno), (6) Franjo Vajt (Mozirje), (7) Josip Korban (Gornji Grad), (8) Anica Piano (Gornji Grad), (9 in 10) ?, (11) Alfred Žehel (Gornji Grad, Mozirje),
- sredina: (12) Lucija Rainer, učiteljeva žena, (13) Iva Černe (Gorica), (14) Pušenjak (Mozirje), (15) Valentin Pulko (Gorica, šolski nadzornik v Gornjem Gradu), (16) Branko Terčak (Rečica), (17) Zemljič, učiteljeva žena, (18) Milena Konečnik, ni učiteljica, hči gornjegrajskega zdravnika,
- spredaj: (19) Justina Korban (Gornji Grad), (20) Dolinar (Šmihel), (21) Marija Božič, rojena Veninšek (Rečica, Gornji Grad) (fototeka Zgodovinskega arhiva Celje).

ski zanesenjaki so postavljali slovenske kažipote, gradili zavetišča, poimenovali vrhove in poti v slovenskem jeziku ter se borili za ohranitev slovenskega planinstva pred nemškimi vplivi. Skupaj so ustvarjali okolje, v katerem so se gore preoblikovale v prostor pripadnosti in identitete. Če je Jakob Aljaž s stolpom na Triglavu utrdil simbolno središče slovenskega planinstva v Julijskih Alpah, je Fran Kocbek s Savinjsko podružnico to vlogo prevzel na vzhodnem robu slovenskega alpskega sveta. V tem okviru se je oblikovala podlaga, na kateri so delovali tudi kasnejši planinski navdušenci. Med njimi je bil Branko Zemljič, ki je s svojim delom in zanosom nadaljeval tradicijo utrjevanja slovenskega značaja Savinjskih Alp.

BRANKO ZEMLJIČ: ŽIVLJENJE IN OSEBNOST

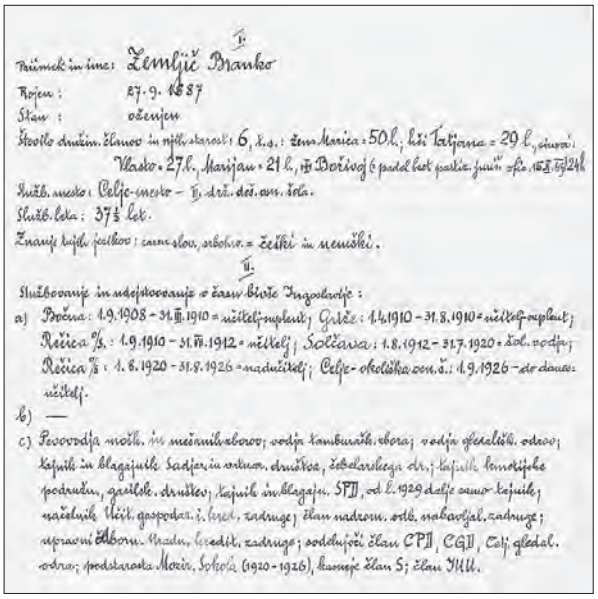
Ko v zgodovini slovenskega planinstva sledimo vlogi posameznikov, ki so zaznamovali različna obdobja, v prvih desetletjih 20. stoletja ne moremo mimo Branka Zemljiča (slika 8). Njegovo življenje in delo kažeta, da planinstvo tedaj ni bilo le rekreativna dejavnost, temveč predvsem kulturno in identitetno gibanje, v katerem so učitelji, kulturniki ter drugi navdušenci ohranjali in razvijali pomen gora za slovensko skupnost.

Branko Zemljič se je rodil 27. septembra 1887 v Radmirju pri Ljubnem ob Savinji, očetu Francu in materi Mariji, rojeni Jeler.[34] Izhajal je iz učiteljske družine, kar je pomembno zaznamovalo njegovo življenjsko pot, saj je učiteljski poklic razumel kot poklicanost, ki združuje poučevanje, kulturno udejstvovanje ter družbeno odgovornost. Po osnovni šoli je obiskoval nižjo gimnazijo v Ljubljani (1901–1904) in nato učiteljišče (1904–1908).[35] Službovati je začel leta 1908 v Bočni, nato je kot učitelj deloval še v Grižah pri Žalcu ter na Rečici ob Savinji (slika 9).

34 Orel, Zemljič (http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi863661/ (3. 9. 2025)); Orožen, Pomembnejše, str. 422.
35 Prav tam.

Slika 8: Branko Zemljič (1887–1961) (Arhiv Branka Zemljiča).

Priimek in ime: Zemljič Branko
Rojen: 27. 9. 1887
Stan: oženjen
Število družin. članov in njih starost: 6, t. s.: žena Marica = 50 l., hči Tatjana = 29 l., sinovi: Vlasko = 27 l., Marijan = 21 l., Boživoj 6 padel kot partiz. junij 1943
Službeno mesto: Celje-mesto – II. drž. deš. ovn. šola.
Službena leta: 37½ let.
Znanje tujih jezikov: cerkv. slov., srbohrv. = češki in nemški.

II.

Službovanje in udejstvovanje v času Bivše Jugoslavije:
a) Bočna: 1. 9. 1908 – 31. VIII. 1910 = učitelj-nadomestnik; Griče: 1. 4. 1910 – 31. 8. 1910 = učitelj-nadomestnik; Rečica ob S.: 1. 9. 1910 – 31. VIII. 1912 = učitelj; Solčava: 1. 8. 1912 – 31. 7. 1920 = šol. vodja; Rečica ob S.: 1. 8. 1920 – 31. 8. 1926 = nadučitelj; Celje-okoliška ovn. š.: 1. 9. 1926 – do danes učitelj.
b) —
c) Poveljuja mešk. in mešanemu zboru; vodja tamburaš. zbora; vodja gledališk. odseka; knjižn. in blagajnik Sadjarsk. in vrtnar. društva, čebelarskega dr.; knjižn. konsumnega področja, gasilsk. društev; knjižn. in blagajn. SPD, od l. 1929 dalje samo knjižn.; načelnik Učit. gospodar. i. kred. zadruge; član nadzorn. odb. nabavljal. zadruge; upravni odbor. hranil. kreditn. zadruge; sodelujoči član CPD, CGD, Celj. gledal. odra; podstarosta Mor. Sokola (1920–1926), kamor je član S; član VMK.

Slika 9: Izsek iz življenjepisa Branka Zemljiča, kot ga je zapisal sam. Pod poglavjem II, točka a so zapisana njegova službovanja, pod točko c pa je zabeleženo njegovo društveno (tudi planinsko) in drugo družbeno udejstvovanje (Arhiv Branka Zemljiča, mapa Moj življenjepis, Življenjepis).

Jeseni 1912 je bil imenovan za prvega stalnega učitelja v Solčavi. S potrpežljivostjo in vztrajnostjo je dosegel, da se je začel v kraju izvajati sistematičen pouk, s čimer je Solčava stopila v korak z drugimi šolami v dolini. V Solčavi je ostal do leta 1920, nato je bil do leta 1926 nadučitelj na Rečici ob Savinji. Od tedaj je bil učitelj v Celju, kjer je služboval na II. deški osnovni šoli vse do upokojitve leta 1946. Tudi po formalnem koncu učiteljske poti je ostal povezan s šolstvom, saj je med letoma 1947 in 1951 opravljal naloge tajnika II. gimnazije v Celju.[36]

Njegovo življenje sta zaznamovali svetovni vojni. Med prvo je bil med letoma 1914 in 1916 vpoklican v vojsko, ki jo je služil v Gradcu, Slovenski Bistrici ter Celju, nato pa bil zaradi zdravstvenih razlogov oproščen nadaljnje vojaške službe. V času druge svetovne vojne so ga Nemci leta 1941 z družino izgnali v Slavonsko Požego. Kot prisilni delavec je bil premeščen v različne kraje, decembra 1944 pa je pobegnil in se pridružil partizanom.[37]

Zemljič je bil aktiven tudi zunaj šole (slika 9). Povsod, kjer je služboval, je ustanavljal ter vodil pevske zbore, gledališke skupine in različna društva. V Solčavi je bil občinski tajnik in tajnik kmetijske podružnice, na Rečici ob Savinji je sodeloval pri ustanovitvi čebelarskega, sadjarskega in vrtnarskega društva ter gasilskega društva. Bil je tudi vodja tamburaškega zbora. V Celju je deloval v pevskem društvu in gledališki družini ter bil načelnik Učiteljske gospodarske in kreditne zadruge ter član številnih drugih zadrug. Udejstvoval se je tudi pri Sokolu. Kot pevec, igralec in humorist je nastopal na koncertih in prireditvah.[38]

BRANKO ZEMLJIČ IN PLANINSTVO

Planinstvo je bilo še eno področje, kjer je Zemljič pustil trajne, morda celo najgloblje sledi. V gore je redno zahajal že od mladosti in se zgodaj vključil v narodnostni boj za slovenski značaj gorskega sveta. Leta 1903 je prišel v spor s Celjsko podružnico DÖAV zaradi postavitve nemških kažipotov na Korošici.[39] Nekaj let kasneje je spoznal Frana Kocbeka,[40] s katerim sta postala sodelavca in somišljenika v prizadevanjih za razvoj slovenskega planinstva v Savinjskih Alpah.

Ko se Zemljič v svojih zapisih spominja Kocbeka, ga opiše tako: »*Kocbekova pojava je bila spoštovanje vzbujajoča. Nekaj nad srednjevisok, stasit,*

36 Prav tam.
37 Prav tam. Arhiv Branka Zemljiča, mapa Moj življenjepis, Življenjepis (poglavje III, točka a), str. 2.
38 Arhiv Branka Zemljiča, mapa Moj življenjepis, Življenjepis (poglavje II, točka c).
39 Orel, Naši odlikovanci, str. 377.
40 Zemljič, Iz mojih.

koščen možak, v obrazu energičnih potez, močnih obrvij, sprva kratko strižene, zašiljene, goste brade in ne predolgih, močnih brkov. Brado si je ob začetku novega stoletja bril, brke angleško pristrizal, nazadnje pa že gladko bril. Pokončne drže tudi. Še v dokaj visoki življenjski dobi, enakomernega, naravnanega dolgega koraka, sonornega basovskega glasu, umirjenih gest in skrajno preudarnega govora in nedolgoveznega odgovora, iniciativen in samozavesten diplomat, briljanten poznavalec alpske flore in favne, dijak latinske in nemške nomenklature. V družbi šaljiv, je vedno rad serviral naj najnovejše in stare dovtipe, katerim se je sam najgromkeje smejal ... // ... Poleg naravnost bolestno-zagriženega udejstvovanja za planinsko društvo, za katero si je stekel neprecenljivih zaslug, je bila njegova zasluga razširjenje gornjegrajske dotedanje trirazrednice v štirirazrednico in zgraditev lepe nove šole v Gor. gradu ter ustanovitev solčavske šole, dalje ustanovitev in zgradba Gornjegrajske Posojilnice, za Gornji Grad naravnost pomembne stavbe, katere duša ... knjigovodja ... in blagajnik je bil do poslednjih dni njegovega življenja ... // ... Krona vsega njegovega elana in naravnost epohalnega ustvarjanja je bila, kot sem že omenil, Savinjska podružnica SPD, kvintesenca njegove biti, njegov življenjski otrok, za katero se je vso dolgo dobo, od 1893. leta do konca svetovne vojne žilavo boril, da jo je v oni vroči dobi silnih borb proti tevtonski ekspanzivnosti izbojeval še poznim rodovom v hasnovanje ...«[41]

Leta 1907 je v Gornjem Gradu organiziral prvi »planinski sejem«.[42] Leto kasneje je prevzel oskrbništvo Kocbekove koče na Molički planini, ene ključnih slovenskih planinskih postojank. V letih, ki so sledila, je obnavljal markacije in kažipote ter urejal poti do Vodol, Lučke koče, Menine, Medvedjaka in na Raduho. Od leta 1909 je bil član odbora Savinjske podružnice SPD, leto kasneje pa njen tajnik. To nalogo je opravljal neprekinjeno do leta 1925, nato pa po selitvi v Celje od leta 1927 do aprila 1941, ponovno pa po vojni leta 1945 in 1946. Skupno je bil tajnik podružnice približno trideset let.[43] V letih 1916–1925 je bil tudi blagajnik Savinjske podružnice in nadzornik Frischaufovega doma na Okrešlju, Kocbekove koče na Molički planini, po letu 1918 pa še nadzornik Piskernikovega zavetišča v Logarski dolini.[44] Že od leta 1909 je bil planinski vodnik ter je organiziral številne izlete za šolarje in odrasle, s čimer je planinstvo približal širšemu krogu ljudi.

Kot publicist je veliko pisal v *Planinski vestnik* in druge časnike. Njegovi prispevki so segali od opisov naravnih bogastev Savinjskih Alp[45] do spominov na Frana Kocbeka,[46] od člankov o Robanovem kotu[47] in Solčavi[48] do zapisov o splavarstvu.[49] Objavljal je tudi v izseljenskem časopisu *Prosveta* v ZDA. Leta 1934 je sodeloval v odmevni razpravi o poimenovanju Logarske doline, kjer je zagovarjal obstoječe ime proti predlogu »Logarjeva dolina«.[50] Leta 1918 je preprečil nakup Podbreškega kogla s strani nemških društev, ki so želela tam postaviti svojo postojanko.[51] Pisal je planinske propagandne članke v *Jutru*, *Slovenskem narodu* in *Novi dobi*.[52]

Njegova družina ga je pri planinskem in društvenem delu vedno podpirala, čeprav je bil zaradi številnih obveznosti pogosto odsoten. Gore pa je znal približati tudi svojim najbližjim – otroke je že zgodaj vodil na planinske izlete in jih spodbujal k raziskovanju domačega gorskega sveta. Skupaj so preživljali poletja v Robanovem kotu.[53] Vzpenjal se je na Ojstrico, na njenem vrhu stal več kot stokrat,[54] pri tem pa je bil svojim domačim živ zgled, kako lahko gore postanejo skupni prostor družinske povezanosti in vrednot.

Branko Zemljič je umrl 21. januarja 1961 v Ljubljani.[55] Ob njegovi smrti so mu planinski tovariši v Planinskem vestniku namenili naslednje besede: »*Trudne, mokre snežinke so se vrtinčile štirindvajseti dan novega leta v sveže izkopan grob na viškem pokopališču v Ljubljani. Je morda katera teh trudnih in mokrih popotnic priromala celo tam iznad daljnega Robanovega kota? – Prav nič čudnega bi ne bilo, kajti v črni krsti, ki se je pogrezala v tisto belo pogrnjeno jamo, je ležal veliki oboževalec in bard tega prelepega gorskega zatišja, Branko Zemljič. Prinesle so mu zadnji pozdrav in z njim legle k poslednjemu počitku ...*«[56]

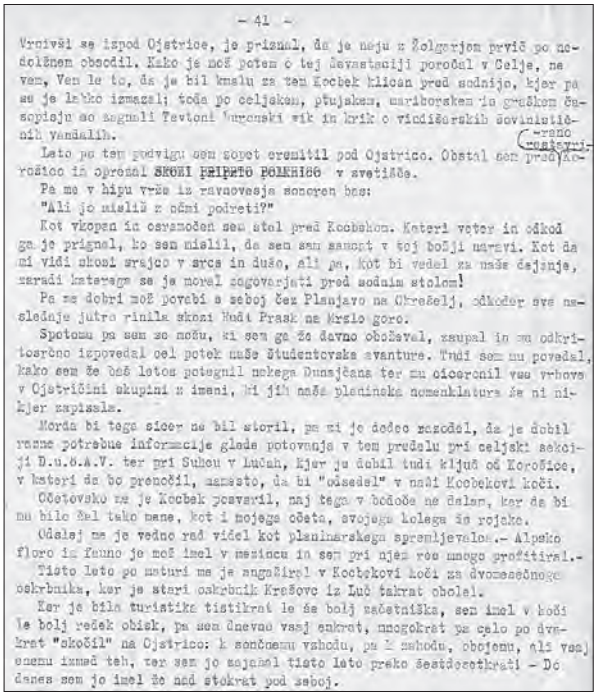
Tako je bila sklenjena življenjska pot človeka, ki je s svojim delom in zgledom neizbrisno zaznamoval planinsko dogajanje v Savinjskih Alpah.

41 Arhiv Branka Zemljiča, mapa Moj življenjepis, str. 43.
42 Orel, Naši odlikovanci, str. 377.
43 Prav tam.
44 Prav tam.
45 Zemljič, Prirodno.
46 Zemljič, Fran Kocbek; Zemljič, Iz mojih.
47 Zemljič, Robanov.
48 Zemljič, Solčava; Zemljič, Solčavski kot.
49 Zemljič, Gornjesavinjski (več nadaljevanj).
50 Orel, Naši odlikovanci, str. 377. Za bibliografijo o tematiki, tudi z Zemljičevim člankom (Logarska, str. 13), glej: Tominšek, Antibarbarus, str. 328.
51 Prav tam; Zemljič, Fran Kocbek, str. 430.
52 Orel, Naši odlikovanci, str. 377.
53 Osebni vir: Sinja Zemljič Golob, vnukinja Branka Zemljiča.
54 Arhiv Branka Zemljiča, mapa Moj življenjepis.
55 Orel, Zemljič (http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi863661/#slovenski-biografski-leksikon (3. 9. 2025)). Orožen (Pomembnejše, str. 422) kot datum smrti navaja 22. januar 1961.
56 Mazi, Onkraj, str. 184.

PLANINSKA AVTOBIOGRAFIJA BRANKA ZEMLJIČA

Poglavje temelji na rokopisu Branka Zemljiča *Moj življenjepis*, ki obsega 65 strani in ga hrani njegova družina (slika 10).[57] Čeprav Zemljič opisuje tudi številne druge plati svojega življenja, od učiteljskega poklica do kulturnega delovanja v krajih, kjer je služboval, bo prav planinska tematika rdeča nit njegovih tukajšnjih spominov. V njih se prepletajo osebne izkušnje, krajevna zgodovina in širši konteksti narodnega gibanja, kar daje zapiskom vrednost ne le kot avtobiografski, temveč tudi kot zgodovinski vir.

Prvi Zemljičevi planinski vtisi so povezani z očetom, ki je kot učitelj služboval v Lučah. Doma je bil iz Radencev, iz Panonske nižine, življenje pa ga je z visokogorjem prvič povezalo prav v Savinjskih Alpah. Leta 1896 se je z učiteljskimi kolegi povzpel na Kocbekovo kočo na Molički planini in na Ojstrico. Mladi Branko se jim je želel pridružiti, a mu je oče to prepovedal. Fant pa se je na skrivaj podal za njimi, da bi okusil gorsko izkušnjo. O tem v spominih piše takole: »*Že naslednje leto je s prijatelji organiziral izlet čez Dol v novo Kocbekovo kočo na Molički planini in na Ojstrico. Da bi me vzel s sabo na to 'nevarno' turo, je imel hermetično zamašena ušesa, kljub temu, da sem ga prepričeval, kako izvrstno plezam, najbolje od vseh smrkavcev, ki smo se vadili plezarije v skalah pri Stoglejskih studencih. Odšli so brez mene. Kaki dve uri za tem pa sem jo ubral, kot bi mi kuril pod petami, za njimi po dobro markirani stezi mimo Štogleja in prispel komaj dobre četrt ure za njimi v Kocbekovo kočo. Ko so prihodnje jutro tile še pred drugo uro odrinili proti Korošici, sem se zaupanemu me pastirju izmuznil iz podstrešja, kjer sva spala skupaj, pa jo jadrno ubral proti Ojstrici po novi, Kocbekovi poti. Tako seveda nisem nikjer dohitel lučke karavane, ki je ubrala staro pot čez Korošico in prihitel še pred sončnim vzhodom na vrh, ki me je že nekaj let privlačeval, bogve zakaj. Doživljal sem prekrasen sončni vzhod. Ognjenordeča obla, v katero sem lahko dalje časa gledal, ne da bi me kolikaj bleščalo, me je popolnoma prevzela in z vriskì sem dajal občutju svoj obolus. Čudno se mi je zdelo le to, kam so izginili moji ljudje. Se niso mar kje ponesrečìli? Pa sem jih le kmalu opazil, kako lezejo od Korošice v strmino. Aha! Zašli so si! Šele čez dobro uro so prispeli na vrh. Oblačen očetov obraz me je zmedel in v zadregi sem jih izpraševal, če niso morda zgrešili poti. Pa so se baje zaradi varnosti raje izognili nevarnejši varianti. Slednjič pa se je očetu vendarle začel jasniti obraz, pristopil je bliže – umakniti se mu le nisem upal – pa me objame, rekoč: 'No, odslej pa hodi zaradi mene koder hočeš, pa če se makar ubiješ.' Še trenutek prej sem videl pred sabo silen prepad, v katerega me bo zdaj, zdaj treščil neubogljivi skrbni in razjarjeni oče, sedaj pa je kovač, ki je malo prej prenehal razbijati v prsih, začel burneje nadoknajati navajeni opravek.*«[58]

– 41 –

Vrnivši se izpod Ojstrice, je priznal, da je neju z Zolgerjem prvič po nedolžnem obsodil. Kako je moč potem o tej devastaciji poročal v Celje, ne vem, Ven le to, da je bil kmalu za tem Kocbek klican pred sodnijo, kjer pa se je lahko izmazal; toda po celjskem, ptujskem, mariborskem in graškem časopisju so zagnali Tevtoni vpijonski vik in krik o vindišerskih šovinističnih vandalih. (vrano zamižuri-

Leto po tem podvigu sem sopet ermelil pod Ojstrico. Obstal sem pred poročico in opredal SKOZI PRIPRTO POLKNICO v svetišče.

Pa me v hipu vrže iz ravnovesja sonoren bas:

"Ali jo misliš z očmi podreti?"

Kot vkopan in osramočen sem stal pred Kocbekom. Kateri veter in odkod ga je prignal, ko sem mislil, da sem sam samcat v toj božji naravi. Kot da mi vidi skozi srajco v srca in dušo, ali pa, kot bi vedel za naše dejanje, zaradi katerega se je moral zagovarjati pred sodnim stolom!

Pa se dobri mož povabi s seboj čez Planjavo na Okrešelj, odkoder sve naslednje jutro rinila skozi Vodi Prask na Mrzlo goro.

Spotoma pa sem se možu, ki sem ga že davno obožaval, zaupal in mu odkritosrčno izpovedal cel potek naše študentovske avanture. Tudi sem mu povedal, kako sem še ošs letom potegnil nekega Dunajčana ter mu oiceronil vse vrhove v Ojstriški skupini z imeni, ki jih naše planinske nomenklature še ni nikjer zapisala.

Morda bi tega sicer ne bil storil, pa mi je dodec razodel, da je dobil rame potrebne informacije glede potovanja v tem predelu pri celjski sekciji D.u.ö.A.V. ter pri Suhou v Lučah, kjer je dobil tudi ključ od Korošice, v kateri da bo prenočil, namesto, da bi "odsedel" v naši Kocbekovi koči.

Očetovsko se je Kocbek pozanimal, naj tega v bodoče ne delam, ker da bi mu bilo žal tako mene, kot i mojega očeta, svojega kolega iz rojstva.

Odslej me je vedno rad videl kot planinarskega spremljevalca.– Alpsko floro in favno je moč imel v mezincu in sem pri njem vse mnogo pročitival.–

Tisto leto po maturi me je angažiral v Kocbekovi koči za dvomesečnega oskrbnika, kar je stari oskrbnik Krešove iz Luč takrat obolel.

Ker je bila turistika tistikrat le še bolj začetniška, sem imel v koči le bolj redek obisk, pa sem dnevno vsaj enkrat, mnogokrat pa celo po dvakrat "skočil" na Ojstrico: k sončnemu vzhodu, pa k zahodu, obojemu, ali vsaj enemu izmed teh, ter sem jo najmanj tisto leto preko šestdesetkrati – Do danes sem jo imel že nad stokrat pod seboj.

Slika 10: Izsek iz spominov Branka Zemljiča (Arhiv Branka Zemljiča, mapa Moj življenjepis, Življenjepis).

V šolskih letih se je s planinsko tematiko srečal na drugačen način – skozi jezik. V gimnaziji je moral napisati domačo nalogo v nemščini z naslovom »*Ein Tag aus meiner Ferienzeit*« [Dan iz mojih počitnic]. V njej je opisal izlet na Kocbekovo kočo, a se je zapletel v spor z učiteljem nemškega porekla: »*V razredu smo imeli dva kočevska Nemca / Tscherne in Poje/, ki ju je protežiral prosluli 'Ščetinar' Peerz. Tema dvema sem vedno korigiral in včasih tudi celo sestavljal nemške naloge, pa sta zato imela v tem nedosežnem jeziku vorzüglich* [odlično, op. a.]*, jaz pa vedno le lobenswert* [pohvalno, op. a.] *– do drugega poletja v II. letniku. Ko mi je namreč v neki domači nalogi – 'Ein Tag aus meiner Ferienzeit' – podčrtal dvakrat Kocbekhütte* [Kocbekova koča, op. a.]*, nad 'c' nadpisal 'tz', pred 'k' pa vtrnil 'c', a mi nalogo kljub temu še vendar ocenil z 'lobenswert', sem ga intervjuval, zakaj da mi je to podčrtal ter ga opozoril, da je v zmoti. Pa sva le kratek čas dokazovala in protidokazovala vsak svoj 'prav', dokler se pedagogu ni zdelo da je pledojeja dovolj, me najljubezniveje nadrl: 'Sie werden mich eines Besseren nicht belehren! Gehen Sie*

57 Arhiv Branka Zemljiča, mapa Moj življenjepis.

58 Arhiv Branka Zemljiča, mapa Moj življenjepis, str. 38–39.

hinein!' [Ne boste me prepričali v nasprotno! Pojdite noter; op. a.], *prečrtal lobenswert in ga brez muke prekrstil v ungenügend* [nezadostno, op. a.], *češ, da je to opravičljivo, ker da vztrajam na taki gorostasni in nezaslišani /grandios und unerhört/ napaki.*«[59]

Poseben pečat je pustil tudi pri organizaciji planinskih sejmov. Leta 1907 je v Gornjem Gradu pripravil prvega, kjer je z domiselno zasnovo razstavil »planinski muzej«: »*Leto pred tem me je Kocbek – 1907 – zadolžil, da sem na Radmirski gmajni, kjer je organiziral prvi 'Planinski sejm' v tem okviru postavil svoj planinski muzej, kjer sem obiskovalcem razkazoval vse planinske raritete, kot n.pr. Iglo/šivanka/, Presihajoči studenec/nočna posoda/, Kladivo/kovaško kladivo/, Kleše/velike klešče/, Kamniško sedlo/konjsko sedlo/, Brano/brana/, Jermanova vrata /svinjske duri od Jermana iz Juvanja/, Dedec in Baba/dedec in baba iz Solč./, Ojstrica v megli /siv papir od 'štoka' sladkorja/, Grintovec/muholnik, poln mušic/ Mrzla gora/kos ledu/ sledovi divjih koz/kozji 'lorbek'/ in še druge kuriozitete. Posebna vstopnina v muzej je prinesla boljši rezultat kot pa celotna gostinska prireditev in je bil Kocbek z menoj prav zadovoljen, prav tako, kot obiskovalci, ki so celo po dvakrat prihajali poslušat konferencierja ter prinašali še druge občudovalce zanimivosti.*«[60] Sejmi so pritegnili veliko pozornosti, po letu 1927 pa so jih redno prirejali v Celju. Združevali so planinsko kulturo, humor in narodno zavest, kar je bilo značilno za savinjske planince.

Najbolj znana epizoda iz njegove mladosti pa je povezana s Korošico. Tam je stala nemška koča (slika 11), simbol prisotnosti in prevlade nemških planinskih društev v Savinjskih Alpah. V spominih je dogodek opisal zelo živo: »*V družbi s tretješolcem Francetom Žolgarjem naletiva na Sedelcu nad Korošico na dva veleturista. Bila sta to neki tretješolec in njegov kolega drugošolec iz Kranja. Edine besede, ki smo jih izmenjali med seboj, so bile: Odkod? in Kam? Nato smo se nemo ogledovali. Toda, kakor se psi ovohavajo, pa jo nenadoma ucvro drugam, se brez vsakega nadaljnjega pomenka zakadimo vsi štirje k bližnjemu nemškemu kažipotnemu stebru, ga izderemo, odbijem kovinasto tablo 'Koroschitzahütte', steber zavalimo v dolino, tablo pa nese eden nekam navzgor, kjer jo je baje vrgel v neko luknjo, nato pa zdirkamo do Koroschitzahütte, razbijamo vrata in lesene polkne ter šipe na oknih. Vratom nismo bili kos. Zato pa smo kočo zasuli s kamenjem in pobili nekaj na polici porcelanastega črepovja ob nasprotni steni. Po tem dobrodelnem činu smo se brez besede slovesa razleteli: Kranjca menda nazaj preko Vršičev, midva pa čez Dol po najkrajši poti domov. V Kocbekovi koči se nisva mudila niti prej, še manj pa zdaj. Še istega dne je po svojem službenem obhodu ugotovil oskrbnik Suhc, da so 'neznani storilci' napravili nemški nacionalni imovini velikansko škodo. Osumil je takoj lučke študente in že čez dva dni – v soboto – sta naju z Žolgarjem obiskala in pestila dva ljubenska orožnika, seveda, vsakega po sebe! Boš vraga izcuzal iz takih tridimenzionalnih tičev priznanje! Še nista orožnika dobro zapustila starega šolskega poslopja, ko prisopiha Žolgar.*

'Sta bila pri tebi?'

'Mhm. Pravkar sta odšla.'

'Si se kaj izdal?'

'Osel!'

'Prav. Pripravi se zvečer, da se Suhcu osvetima! Do večera se bomo podili okrog Suhca, ki je danes spet šel na Korošico popravljat, pa bo do večera že nazaj, da nas bo lahko videl doma. Po večerji pa si pripravi malo sekirico. Te pridem klicat.'

'Seveda!'

'Nimate nikjer drugega prostora za svoje razgrajanje kot ravno pred mojo hišo. Prekleti študentovski razbojniki! Marš domov!' nas je zvečer napodil izpred svoje pritlične graščine.

Sto korakov nad staro šolo me je zvečer pričakal po večerji Žolgar. Ucvrla sva jo po trdi temi – mesec še ni vzšel – proti Štogleju in čez Dol, vsak s svojo sekirico. Skoro šesturno pot sva presopihala v manj kot treh urah. Udarniško so se težka vrata Korošice sicer dobro upirala, vendar so morala končno le kloniti. Polkne je likvidiral že kar prvi naval. Posoda se je kaj hitro sesipala v črepinje; prav tako sva nekaj konzerv porazbila, ostale pa sva zanesla in razstlala v grušču v Petkovi njivi. V pičle pol ure menda sva lahko ugotovila: 'Dopolnjeno je!'. Kajti ob pol štirih zjutraj, ko se je že začelo svitati, sva bila že vsak v svoji postelji. Le s težavo sem se po slabih dveh urah dvignil z ležišča, kamor me je prišla budit mamica. Treba je bilo k šesti maši. Po maši se postaviva pred kaplanijo, kjer je z balkona oznanjal Suhc, ki je bil hkrati tudi občinski herold, zbrani soseski odloke oblasti z običajnim pozivom: 'Tak, zdaj pa poslušajte!'

Kot odmev se oglasi Žolgar: 'Tak, zdaj pa poslušajte!'

Še pomakne Suhc očala na čelo, pogleda z vzvišenega piedestala na naju, režeča se študenta, ko je vse presililo v smeh: 'Tiho, smrkavca!'

Pol ure za tem sva ga že spet srečala, ko se je trkljal s težkim nahrbtnikom proti Podvolovljeku in na Korošico. Uživala sva, kako bo mož veselo presenečen, ko prispe na lice mesta. Vrnivši se izpod Ojstrice, je priznal, da je naju z Žolgarjem prvič po nedolžnem obsodil. Kako je mož potem o tej devastaciji poročal v Celje, ne vem. Vem le to, da je bil kmalu za tem Kocbek klican pred sodnijo, kjer pa se je lahko izmazal; toda po celjskem, ptujskem, mariborskem in graškem časopis-

59 Prav tam, str. 5.
60 Prav tam, str. 42.

ju so zagnali Tevtoni huronski vik in krik o vindišarskih šovinističnih vandalih.«[61]

Zgodba o Korošici je dobila simbolno nadaljevanje, ko je Zemljič leta 1927 v Celju srečal arheologa Srečka Brodarja. Brodar ga je prepoznal kot enega izmed fantov, ki so pred leti uničevali nemško kočo: »*Na občnem zboru SPD v Celjskem Domu leta 1927 je bil izvoljen v odbor na celjski gimnaziji nastavljeni profesor dr. Srečko Brodar. Nisem ga dotlej poznal. Ob konstituiranju odbora in razdelitvi funkcij sediva skupaj; Me mož nekajkrat pogleda od strani, da se mi je že zdelo, kakor da mu nekaj na meni ni všeč. Pa se nato obrne k meni:*

'Ali niste Vi iz Luč?'

'Ne, sem Celjan.'

'Že, že. Pa, ali niste bili prej kdaj v Lučah?'

'Moj oče je bil ondi nadučitelj.'

'Si že ta prav. Ali se mene nič ne spominjaš? Nekoč smo se sešli, Ti in še en Tvoj tovariš, pa jaz s svojim tovarišem, dijakom, pod Ojstrico, nad Korošico.'

'Vraga, to si Ti?!'

Kar ga je zanimalo, kako je bilo potem s tisto našo avanturo, če je imela kakšne posledice, sem mu seveda opisal še drugi del tiste prigode.«[62]

Celotno prigodo je Zemljič nato podrobneje popisal v *Planinskem vestniku*:[63]

»*'Pajnof' se je imenovala prvotno hiša na severozapadni strani Luč ob okrajni cesti, kjer je bila nato 'Stara šola' in pozneje Kmetijska zadruga, danes pa je ondi KLO Luče.*

Odkod se je vzelo to povsem nemško ime, tistikrat še nisem razmišljal, dasi je mladega študenta, nacionalno brstečega nemalo jezila.

Današnja generacija se tega imena in njegovega izvora ne spominja več. Če se je nanašalo morda na sosedovo Juvanovo kmetijo, kateri je bila stavba verjetno prvotno prideljena, bi bilo še najlažje razložljivo. Vsekakor pa s 'kolodvorom' gotovo nima nikake zveze.

Tu torej smo stanovali, ko sem se za tisto leto poslovil od Homerja, in v počitniških dneh smo lučki študentje oblezli vse v enem dnevu dosegljive vrhove naših ondotnih planin. Zlasti je bila nama s Fr. Ž. [France Žolgar, op. a.]*, ki je bil eno leto za menoj, v Kocbekovo kočo na Molički planini, ki je takrat doživljala šele desetletnico svojega življenja, le skok, komaj vsakodnevni sprehod. Čez Dol in Lučko kočo je bila pač najkrajša pot; za normalne hodce 5 ur, mi pa smo imeli skrajšane ure.*

Slika 11: Nemška koča na Korošici približno na prelomu iz 19. v 20. stoletje (fototeka Zgodovinskega arhiva Celje).

Dasi je bila ona čez Robanov kot le dobro uro daljša, in četudi privlačnejša, vendar smo jo mi iz nacionalne zagrizenosti bojkotirali. Veljala je namreč za pot DoeAV – Sektion Cilli [Celjska podružnica DÖAV, op. a.]*, katero je po navodilih dr. Johannesa Frischauffa še pred ustanovitvijo Savinjske podr. SPD trasiral, gradil in potem ves čas upravljal in popravljal vodnik te celjske sekcije Franc Dežman, p. d. Suhc iz Luč. Mož je bil takrat pač svojemu društvu in njega intencijam vdan z vso dušo. (Po prevratu pa je bil dober in dokaj vesten oskrbnik Kocbekovega doma na Korošici.) – Vdan tako, da je naše rdeče markacije, ki so držale preko Praga pod Vel. vrhom proti Kocbekovi koči in odtod na Ojstrico, ter one, ki so peljale čez Planinška in se tu na Molički planini združile s prejšnjimi, enako kot one od Robanovega kota proti prejšnjima dvema, premarkiral z žolto barvo, vseskoz do Korošice ter od tam na Ojstrico, Škarje in Planjavo. Te ostanke lahko vidi turist še danes kot dokaz nestrpnosti, prav dobro zlasti na prečni poti nasproti Kocbekove koče pod Velikim vrhom.*

Naravno, da taka žolta barva niti ob sončnem svitu ni bogvekaj otipljiva; o mraku pa sploh docela izgine. Sicer pa tudi ni imela tega namena. Tendenčna

61 Prav tam, str. 39–41.

62 Prav tam, str. 44.

63 Zemljič, Korošica, str. 328–331. Besedilo iz Planinskega vestnika poobjavljamo zaradi primerjave z izvornim zapisom. Na zgodbo je v isti reviji več kot šest desetletij kasneje spomnil Škodič, Naše gore, str. 4–5; Škodič, Saški kralj, str. 49.

je bila le: Tu smo mi! Dosežen je bil s tem le drugi važnejši moment, zabrisati sledove in značaj slovenstva, povdariti princip: Unser Boden! Unser Recht! [Naša zemlja! Naša pravica!; op. a.] *Domačin pa, ki bi se hotel tu uveljaviti, je bil 'nacionalen šovinist', ki je ogrožal nemštvo, delal zgago in ustvarjal sovraštvo do 'državi najbolj zvestih sinov'!*

Okrog 10. ure dopoldne je bilo, ko sva s Franceljnom hitela od Kocbekove koče po poti v smeri proti Korošici, odnosno Vršičem. Nameravala sva jo ubrati čez Konja proti domu.

Prav na sedlu, raz katero zagledaš današnji Kocbekov dom na Korošici, je stal steber, na katerem je bila solidna kažipotna tabla iz litega železa: 'Koroschuetzahuette', pod tem napisom pa smerna strelica.

Le trenutek postojiva pod spako in kri je v obeh živeje zaplala, ko začujeva in že tudi opaziva, da nama prihajata nasproti dva mlajša fanta najine velikosti, ali vsaj ne znatno manjša. Ni bilo dvoma, da sta tudi dijaka. Nismo se poznali dotlej.

'Odkod pa sta? –'

'Iz Kranja. Pa vidva?'

'Iz Luč.'

To je bil ves naš razgovor. Nobenemu ni prišlo na misel, da bi povprašal ali povedal svoje ime.

Le spogledali smo se, pa se v trenutku in brez vsakega glasu zakadili v steber, ga z združenimi močmi izruvali, odbili ploščo, katero je eden zanesel visoko gori nekam in jo zasul s kamenjem, steber pa zavalil v dolino.

Brez nadaljnjega dogovora je šlo nato v diru na Korošico, kjer smo notranjost zasuli s kamenjem ter tako ondi tudi že marsikaj 'popravili'.

Kakor smo se sešli, tako smo se tudi brez vsake besede razšli: ona dva nazaj proti Presedljaju, midva pa, namesto z njima, nazaj čez Dol v Luče.

Vandalizem! Vandalizem! Ne! Užaljeno domoljubje, ki je sprostilo srd v otroško, res da nepremišljeno in 'graje vredno' (!?), a v dneh borbe za lastno posest nacionalno opravičljivo dejanje.

Da smo bili naščuvani, ali morda v šoli v takem duhu vzgajani? Kdor jo je obiskoval v tisti dobi šole na naših tleh, bo vedel pritrditi, da bi tak učenik – pobudnik prekleto slabo odrezal. Sami smo se prekljali z drugorodnimi sošolci, jim delili, pa včasih tudi sami odnašali bunke. Spoznavali smo krivice, s katerimi nas je obdarjala mati Austria; in povsem naravni izhod po takih doznavah je: krivica rodi odpor. Mladost pa že celo ne misli, kadar prejme zaušnico, na Kristov nasvet: Če te kdo udari po levem licu, nastavi mu še desno! Jok!

Minula so od tedaj leta, ki so nas strojila in premetavala iz kraja v kraj. Vihar prve svetovne vojne je bil prav tako že skoro deset let za nami.

Na občnem zboru Savinj. podr. SPD v Celju je bil leta 1928 izvoljen v novi odbor med drugimi tudi prof. dr. S. B. [Srečko Brodar, op. a.]

Na prvi odborovi seji sediva skupaj. Predstaviva se drug drugemu. Kmalu opazim, da me novi sosed večkrat po dalje časa po strani opazuje. Že se me je začelo lotevati nekako čudno občutje, ko se mož popolnoma zasuče proti meni, rekoč:

'Ali niste vi doma iz Luč, ali tam gori nekje?'

'Res, nekaj let sem bil s svojimi starši v Lučah, zdaj pa sem že nekaj let Celjan.'

'Boste že pravi! Ali se mene nič ne spominjate? Ne? Ali veste, kje smo se seznanili? Bilo je leta 1904 v Korošici. Z vami je bil še en tovariš, z mano pa tudi še en sošolec iz Kranja.'

'Kaj, to ste vi?'

Pa sva si segla v roki. In sedaj sem mu opisal drugi del avanture, posledico tega takratnega našega zamaha.

Navadno ob sobotah, često pa tudi še ob nedeljah popoldne je hodil Suhc, – ki je bil po poklicu krojač in gostilničar, obenem pa tudi lučki policaj, ki je ob nedeljah po maši raz balkon kaplanije pred cerkvijo razglašal odloke in dopise oblasti, – na Korošico, zalagal kočo, ki je bila takrat res majhna in je imela le en prostor, s proviantom, katerega je dobival iz Celja. Gredoč pa je nadelaval in skrbno popravljal pota.

Ko se je torej dan po našem opisanem podvigu vrnil s Korošice, je takoj osumil Fr. Ž. in mene, češ, nihče drugi ni storil tega kot ta dva zrela študenta. In je zadevo javil orožništvu na Ljubnem ter nedvomno tudi svoji sekciji v Celju.

Pojavita se dva orožnika.

Prav strogo me je stražmešter prijel in vrtal. Da sem mu gladko vse utajil, se razume.

Komaj odideta moža postave, priteče Francelj:

'Sta bila pri tebi? Si se kaj izdal? Prav. Temu prokletemu nemškutarju jo morava za njegove žandarje zagosti. Davi je spet šel na Korošico in se najbrž vsak čas vrne. Do večera se morava poditi okrog njegove hiše, da naju bo videl, potem si pa pripravi sekiro. Ob 9. uri se dobiva pri Vavdnovem mlinu.'

Suhc naju je res prišel zvečer zmerjat in preganjat izpred hiše. Seveda ga nisva čakala.

Po večerji se hitro poslovim z 'lahko noč'! in se odpravim spat v gornjo sobo. S čevlji v rokah pa se kmalu pretihotapim do drvarnice in nato do mlina, kjer me je že čakal Francelj.

In sva tekla kot za stavo proti Stogleju in nato brez oddiha dalje proti Korošici, kamor sva prispela prej nego v treh urah.

V hipu sva vdrla v edino sobo ter pustila nemški koči spet nekaj tekih sledov, ki so kazali, da nama ni všeč.

Ko sva vse tako temeljito opravila prej ko v pol ure, pa je šlo zopet v diru nazaj. Ob pol treh ponoči sem bil že zopet v postelji; zadovoljen sam s seboj, sem kmalu usnul.

Drugo jutro – bila je nedelja – sva se po dogovoru po maši postavila v sprednje vrste pred kaplanijo tako,

da naju je moral Suhc opaziti, na kar ga je opozoril Francelj.

Čim se je namreč Suhc oglasil z balkona: 'Tak, zdej pa poslušajte!', je že Francelj zavpil: 'Tak, zdej pa poslušajte!'

Smeh.

Suhc si pomakne naočnike z nosu na čelo, pogleda srdito po naju, pa zakriči: 'Vidva smrkovca pa tiho!'

Po maši pa sva ga že videla, kako jo je ubiral zopet na Korošico.

Kako mu je bilo pri duši, ko je našel tako razdejanje, si menda ne bo težko predstavljati. A kako nama, si lahko misli vsakdo.

Ko pa se je vrnil s Korošice, je oznanjeval po vasi: 'Vidim, da sem lučke študente zadnjič po nedolžnem obdolžil. To so morali biti res drugi lumpi, ki mi delajo tako škodo.'

Tako sva se mu oddolžila za orožniški obisk.

Če sem kedaj ali morda danes obžaloval to dejanje? – Prav nič!«

Seveda pa je to dejanje takrat imelo jasne posledice. Nemški časopisi so pisali o »vandalih«, orožniki so preiskovali dogodek, med vprašanimi je bil tudi Fran Kocbek. Prav ob Korošici sta se Kocbek in Zemljič prvič srečala: »*Leto po tem podvigu*[64] *sem zopet eremitil pod Ojstrico. Obstal sem pred restavrirano Korošico in oprezal skozi priprto polknico v svetišče. Pa me v hipu vrže iz ravnovesja sonoren bas: 'Ali jo misliš z očmi podreti?'*

Kot vkopan in osramočen sem stal pred Kocbekom. Kateri veter in odkod ga je prignal, ko sem mislil, da sem sam samcat v tej božji naravi. Kot da mi vidi skozi srajco v srce in dušo, ali pa, kot bi vedel za naše dejanje, zaradi katerega se je moral zagovarjati pred sodnim stolom! Pa me dobri mož povabi s seboj čez Planjavo na Okrešelj, od koder sva naslednje jutro rinila skozi Hudi Prask na Mrzlo goro. Spotoma pa sem se možu, ki sem ga že davno oboževal, zaupal in mu odkritosrčno izpovedal cel potek naše študentovske avanture. Tudi sem mu povedal, kako sem že baš letos potegnil nekega Dunajčana ter mu ciceronil vse vrhove v Ojstričini skupini z imeni, ki jih naša planinska nomenklatura še ni nikjer zapisala. Morda bi tega sicer ne bil storil, pa mi je dedec razodel, da je dobil razne potrebne informacije glede potovanja v tem predelu pri celjski sekciji D.u.o.A.V. ter pri Suhcu v Lučah, kjer je dobil tudi ključ od Korošice, v kateri da bo prenočil, namesto, da bi 'odsedel' v naši Kocbekovi koči. Očetovsko me je Kocbek posvaril, naj tega v bodoče ne delam, ker da bi mu bilo žal tako mene, kot mojega očeta, svojega kolega in rojaka. Odslej me je vedno rad videl kot planinskega spremljevalca.«[65]

SKLEP

Branko Zemljič je s svojo življenjsko potjo pokazal, kako močno je bilo planinstvo v prvih desetletjih 20. stoletja vpeto v slovensko družbeno in kulturno tkivo (slika 12). V njegovih zapisih in delovanju se zrcali predstava, da gore niso bile samo prostor za osebni užitek ali telesno preizkušnjo, temveč prizorišče narodnega in kulturnega uveljavljanja. Kot tajnik Savinjske podružnice SPD je skrbel za koče in poti ter organiziral izlete in sejme, kot publicist pa je znal te dejavnosti umestiti v širšo pripoved, ki je krepila zavest o planinstvu kot delu slovenske identitete. Njegova naloga je bila pogosto nevidna, skrita očem, a brez nje bi težko govorili o trdni slovenski prisotnosti v Savinjskih Alpah.

Njegova osrednja planinska izkušnja je bila Korošica. Tam je kot mlad fant prvič doživel konflikt z nemškim planinskim društvom in sodeloval pri razdejanju njegove koče, kasneje pa je prav ob Korošici oblikoval svoje razumevanje planinske organiziranosti in simbolnega pomena gora. Od sporov zaradi kažipotov do skrbi za Kocbekovo kočo se vleče nit, ki kaže, da je bil prav ta prostor jedro njegovega planinskega udejstvovanja. Vse, kar je kasneje delal kot tajnik, markacist in publicist, je bilo nadaljevanje tistega mladostnega občutka, da so gore prostor, ki ga je treba negovati in varovati v slovenskem duhu. Korošica je bila zanj življenjska učilnica.

Zemljič je bil planinec v najširšem pomenu besede. Bil je markacist, ki je zarisoval poti in postavljal kažipote, oskrbnik in nadzornik koč, organizator sejmov, izletov in predavanj ter pisec člankov in spominov. V vseh teh vlogah je planinstvo razumel kot celoto – kot gibanje, ki povezuje ljudi, kraje, imena in spomine. Njegovo delo je obsegalo vse, kar je bilo potrebno za ohranjanje in širjenje planinske dejavnosti: od popravila klopi v koči do priprave članka v Planinskem vestniku, od vodenja šolske mladine na Ojstrico do razprave v časnikih o imenu Logarske doline. Prav v tem celostnem razumevanju planinstva je njegova posebnost.

Njegovi zapisi o izletih, kočah in gorah so danes dragocen vir, ker jih ni pisal kot zunanji opazovalec, temveč kot nekdo, ki je bil vpleten v vsako podrobnost in vsakdanje delo. Pisal je o stvareh, ki so se mu zdele vredne zapisa: o vremenu, poteh, ljudeh, s katerimi je hodil v gore, ter o drobnih dogodkih, ki so kazali, kako močno so bile gore del vsakdanjega življenja v Savinjski dolini.

Zato je rokopis *Moj življenjepis*, ki ga je zapustil, več kot osebna izpoved. Je pričevanje o pla-

64 Navezuje se na zgodbo o razdejanju koče na Korošici.
65 Arhiv Branka Zemljiča, mapa Moj življenjepis, str. 41.

Slika 12: Branko Zemljič (prva vrsta, tretji z leve) med (planinskimi) prijatelji (fototeka Zgodovinskega arhiva Celje).

ninskem življenju v Savinjskih Alpah, o vlogi podružnic SPD in o pomenu, ki ga je planinstvo imelo v vsakdanjiku slovenskega človeka v prvih desetletjih 20. stoletja. Zemljičevi zapisi so pri tem neprecenljivi: združujejo osebno doživetje in kolektivno izkušnjo, konkretne prizore z gora in širše razumevanje planinskega gibanja. Skoznje je mogoče slediti tudi širšim procesom: razvoju planinske organizacije, oblikovanju narodnega prostora in nastajanju kulturne pokrajine, v kateri imajo gore osrednje mesto.

Ko danes gledamo na njegovo zapuščino, se pokaže, da je bil Zemljič eden tistih, ki so Savinjske Alpe trdno usidrali na zemljevid slovenskega planinstva – ne toliko z odmevnimi vzponi ali alpinističnimi dosežki, temveč s tiho, vztrajno in celovito skrbjo za planinske poti, koče in imena. S tem je nadaljeval dediščino Frana Kocbeka in jo prenesel v novo obdobje. Njegovo delo ostaja del tiste skrite, a ključne planinske zgodovine, brez katere bi bila podoba slovenskega planinstva nepopolna. Prav v teh tiho opravljenih nalogah – v popravljeni markaciji, obnovljeni klopi in zapisu o koči – je mogoče prepoznati njegovo pravo vrednost.

Financiranje
Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta »Boj za gore: slovenska nacionalna apropriacija Alp (19.–21. stoletje)« (J6-60101) ter raziskovalnih programov »Slovenska zgodovina« (P6-0235) in »Geografija Slovenije« (P6-0101), ki jih financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Pri raziskavi za pripravo prispevka niso bili ustvarjeni ali analizirani nobeni novi raziskovalni podatki.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv Branka Zemljiča (zasebna hramba družine Zemljič).

LITERATURA

Deutscher und österreichischer Alpenverein »Section Krain« in Laibach, 1874 bis 1901. Laibach: Selbstverlag der Section Krain des deutschen und österreichischen Alpenvereines, 1901.

Himmelreich, Bojan: *Planinsko društvo Celje – Matica, 1862–2010: SI_ZAC/1121*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2013 (Publikacije Zgodovinskega arhiva Celje, Inventarji 14).

Ježovnik, Franci: Fran Kocbek – Aljaž Savinjskih Alp: spomin ob obletnici smrti. *Planinski vestnik* 90, 1990, št. 10, str. 436–437.

Kocbek, Fran in Kos, Mihael: *Vodnik za Savinske planine in najbližjo okolico*. Celje: SPD, 1894.

Kocbek, Fran: *Dr. Johannes Frischauf: v proslavo njegove 70 letnice*. Celje: Savinska podružnica SPD, 1907.

Kocbek, Fran: *Savinjske Alpe*. Celje: Goričar & Leskovšek, 1926.

Kocbek, Fran: *Savinske planine: vodnik po gorah in dolinah v Savinskih planinah*. Št. Peter v Savinski dolini: A. Cvenkel, 1904.

Kozole, Emil: *Arhiv Triglav: Triglav v 300 slovenskih znakih*. Ljubljana: Studio Ljudje, 2021.

Mavrič, Edi: *Franc Kocbek: Aljaž Savinjskih Alp*. Gornji Grad, Ljubljana: Občina, PZS, 2002.

Mazi, Vilko: Onkraj poslednje pritake ... *Planinski vestnik* 61(17), 1961, št. 4, str. 184–187.

Mikša, Peter in Ajlec, Kornelija: *Slovensko planinstvo = Slovene Mountaineering*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2011.

Mikša, Peter in Ajlec, Kornelija: *Slovensko planinstvo skozi čas*. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije, 2022.

Mikša, Peter in Ogrin, Matej in Glojek, Kristina: Od kod gorska identiteta Slovencev? *Geografski obzornik* 64, 2017, št. 3/4, str. 10–28.

Mikša, Peter in Zorn, Matija: Nacionalni boj za gore in slovenska identiteta. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 92(57), 2021, št. 1, str. 67–88.

Mikša, Peter in Zorn, Matija: National "marking" of Slovenian mountains before World War I. *Igra ustvarjalnosti*, 2018, št. 6, str. 22–29. DOI: https://doi.org/10.15292/IU-CG.2018.06.022-029

Mikša, Peter in Zorn, Matija: The beginnings of the research of Slovenian Alps = Začetki raziskovanja slovenskih Alp. *Geografski vestnik* 88, 2016, št. 2, str. 103–131. DOI: https://doi.org/10.3986/GV88206

Mikša, Peter: »Da je Triglav ostal v slovenskih rokah, je največ moja zasluga«: Jakob Aljaž in njegovo planinsko delovanje v Triglavskem pogorju. *Zgodovinski časopis* 69, 2015, št. 1/2, str. 112–123.

Mikša, Peter: »Na noge, rojaki in prijatelji mile domovine naše!«: kratek pregled zgodovine SPD/PZS. *Planinski vestnik* 113, 2013, št. 2, str. 4–9.

Mikša, Peter: Čigavi bodo Triglav in druge slovenske gore: spor med Slovenci in Nemci v planinstvu. *Planinski vestnik* 114, 2014, št. 5, str. 8–10.

Mikša, Peter: Exploring the mountains – Triglav at the end of the 18th century. *Man, Nature and Environment Between the Northern Adriatic and the Eastern Alps in Premodern Times* (ur. Peter Štih in Žiga Zwitter). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014, str. 202–215.

Mikša, Peter: Narodnostni boji v planinstvu na Slovenskem do 1. svetovne vojne. *Zgodovina za vse* 18, 2011, št. 2, str. 59–69.

Mikša, Peter: Od gore do simbola: Triglav in njegova vloga pri Slovencih. *Geografija v šoli* 29, 2021, št. 2, str. 6–14. DOI: https://doi.org/10.59132/geo/2021/2/6-14

Mikša, Peter: Prvi raziskovalci slovenskih gora in prvi dokumentirani pristopi nanje. *Zgodovinski časopis* 67, 2013, št. 3/4, str. 390–405.

Mikša, Peter: Triglav v letu 1895: postavitev stolpa, rojstvo simbola. *Retrospektive* 8, 2025, št. 1, str. 37–63. DOI: https://doi.org/10.64651/8-1-2

Orel, Tine: Naši odlikovanci: Branko Zemljič. *Planinski vestnik* 56(12), 1956, št. 7, str. 377.

Orožen, Fran: Slovesna blagoslovitev jubilejne kapele sv. Cirila in Metoda pod Ojstrico. *Planinski vestnik* 4, 1898, št. 9, str. 140–144.

Orožen, Janko: Pomembnejše savinjske kulturne osebnosti. *Savinjski zbornik*. Celje, 1965, str. 411–429.

Peternel, Marija Mojca: *»Ljubiteljem kranjskih Alp!«: Kranjska podružnica Nemškega in avstrijskega planinskega društva*. Ljubljana: Založba Univerze, 2023. DOI: https://doi.org/10.4312/9789612971069

Peternel, Marija Mojca: Alpenwelt – entdecken und erleben: kurze Geschichte des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins mit besonderem Fokus auf die mit Slowenen besiedelten Gebieten. *Review of Croatian History* 20, 2024, št. 1, str. 35–60. DOI: https://doi.org/10.22586/rch.v20i1.33988

Peternel, Marija Mojca: Mittheilungen des Deutschen und Oesterreichischen Alpenvereins (1875–1938). *Prispevki za novejšo zgodovino* 62, 2022, št. 3, str. 44–63. DOI: https://doi.org/10.51663/pnz.62.3.03

Peternel, Marija Mojca: Podružnice DÖAV na Slovenskem: nemški vpliv v naših gorah. *Planinski vestnik* 123, 2023, št. 4, str. 24–29.

Rus, Jože: Nacionalna stran v začetkih SPD. *Planinski vestnik* 33, 1933, št. 8/10, str. 355–361.

Strojin, Tone: Slovenske koče in Triglav. *Triglav, gora naših gora* (ur. Tone Strojin). Maribor: Obzorja, 1980, str. 127–140.

Šaver, Boštjan: *Nazaj v planinski raj: alpska kultura slovenstva in mitologija Triglava*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005.

Škodič, Dušan: Aljaž savinjskih Alp in njegov čas: Fran Kocbek (1863–1930). *Planinski vestnik* 125, 2025, št. 4, str. 48–56.

Škodič, Dušan: Naše gore, naš zadnji branik: Zakaj smo nekoč rušili njihove table, oni pa naše. *Planinski vestnik* 114, 2014, št. 5, str. 4–7.

Škodič, Dušan: Saški kralj na »nemškem« Triglavu: Spomin na čase nacionalno razburkanih gora. *Planinski vestnik* 122, 2022, št. 9, str. 48–51.

Tominšek, Josip: Antibarbarus. *Planinski vestnik* 36, 1936, št. 7–9, str. 326–328.

Zemljič, Branko (napisal pod psevdonimom Olševski-Matarožnik): Robanov kot. *Planinski vestnik* 51(7), 1951, št. 1, str. 70–71.

Zemljič, Branko: Fran Kocbek (1863–1930). *Planinski vestnik* 53(9), 1953, št. 8, str. 423–436.

Zemljič, Branko: Gornjesavinjski splavarji. *Planinski vestnik* 50(6), 1950, št. 10/11, str. 233–239; št. 12, str. 241–249; 51(7), 1951, št. 1, str. 44–47.

Zemljič, Branko: Iz mojih spominov na Kocbeka. *Planinski vestnik* 53(9), 1953, št. 9, str. 522–531.

Zemljič, Branko: Iz spominov: Korošica. *Planinski vestnik* 51(7), 1951, št. 10/11, str. 328–331.

Zemljič, Branko: Logarska dolina in bikoborba. *Jutro* 15, 14. 10. 1934, št. 237, str. 13.

Zemljič, Branko: Prirodno bogastvo savinjskega gorskega sveta. *Planinski vestnik* 40, 1940, št. 10, str. 273–275.

Zemljič, Branko: Solčava. *Planinski vestnik* 55(11), 1955, št. 9, str. 467–469.

Zemljič, Branko: Solčavski kot. *Planinski vestnik* 56(12), 1956, št. 4, str. 197–200.

SPLETNE STRANI

Kocbekovo zavetišče pod Ojstrico:
https://www.luce.si/objava/598970

Slovenska biografija:
Orel, Tine: »Zemljič, Branko (1887–1961)« (http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi863661/)
Šlebinger, Janko: »Kocbek, Fran (1863–1930)« (http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi281510/)

SUMMARY

Mountains as a Place of Identity: Branko Zemljič and His Work in the Savinja Alps

The article presents the life and work of Branko Zemljič (1887–1961), a teacher, cultural worker, and one of the key representatives of Slovenian mountaineering in the first decades of the twentieth century. Special attention is paid to his involvement in the Savinja branch of the Slovenian Mountaineering Society, where he served for over thirty years as its secretary and the leading force behind the development of the mountaineering infrastructure and activities in the Kamnik–Savinja Alps.

Zemljič embarked on his career as a mountaineer at a young age, when he first bore witness to national tensions flaring up on the Korošica mountain pasture and recognized the symbolic meaning of the mountains. Korošica remained the centre of his mountaineering efforts as a site of antagonisms with German societies but also as a site of forging Slovenian mountaineering identity. The article focuses on Zemljič's endeavours to build and supply mountain huts, to mark trails, and to set up trail signs, which carried not only a practical but also a strong national symbolic value. The account about the destruction of the German hut on Korošica attests to how closely the mountains were associated with the questions of national affiliation and cultural struggle in the early twentieth century.

Apart from organizational and trail marking efforts, Zemljič also made an enormous impact with his publishing activities and by promoting mountaineering fairs. His articles and memoirs, published in the mountaineering gazette *Planinski vestnik* and other periodicals, shed light on everyday life in the mountains as well as raised the awareness on the significance of mountaineering for Slovenian culture. He continued and expanded the tradition established by Fran Kocbek and consolidated the position of the Savinja Alps as one of the centres of Slovenian mountaineering. The article thus presents not only the personal story of Branko Zemljič but also the broader development of mountaineering among the Slovenians in the period when the mountains were a site of building national foundations, fostering cultural engagement, and forging identity.

1.02 PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.15
CC BY-SA

MARINA GRADIŠNIK*

Življenje na samotni kmetiji v Zgornji Savinjski dolini v 19. in 20. stoletju

Primer kmetije Gradišnik

IZVLEČEK

Pričujoči prispevek obravnava življenje na najbolj odmaknjenem območju Zgornje Savinjske doline, na Solčavskem. V uvodnem delu so predstavljeni vas Solčava in izbrani vidiki lokalnega načina življenja, ki tvorijo kontekst za osrednjo obravnavo kmetije Gradišnik v Matkovem kotu. Pisanje o tej kmetiji je poseben izziv, saj gre za avtoričino rojstno domačijo. Zato je raziskovalni pristop prepleten z osebnim spominom in družinskim izročilom. Raziskava torej temelji na kombinaciji arhivskih in ustnih virov. Težišče obravnave je na generacijah, katerih spomin je še zajet v okviru hišnega ustnega izročila. Časovni lok sega od nastanka kmetije v 17. stoletju do leta 1993.

KLJUČNE BESEDE

Solčava, Logarska dolina, turizem, kmetija, celki, Gradišnik, družina, oporoke, modernizacija

ABSTRACT

LIFE ON A REMOTE FARM IN THE UPPER SAVINJA VALLEY DURING THE NINETEENTH AND TWENTIETH CENTURIES. THE EXAMPLE OF THE GRADIŠNIK FARM

The article discusses life in Solčava, the remotest area of the Upper Savinja Valley. By presenting the village of Solčava and the selected aspects of the local way of life, the introductory part etsablishes the context for the central discussion concerning the Gradišnik farm in Matk Cirque. Writing about this farm presents a unique challenge for the author, as it is her native homestead. The author's research approach is thus interwoven with personal memories and family tradition, and the study draws on a combination of archival and oral sources. The discussion centres on generations, whose memory still forms part of the homesteaders' oral tradition. The period under examination spans the emergence of the farm in the seventeenth century and 1993.

KEY WORDS

Solčava, Logar Valley, tourism, farm, *celki*, Gradišnik, family, last wills, modernization

* mag., muzejska svetovalka, Muzej Ribnica, Ribnica, marina.gradisnik@rc-ribnica.si

POSEBNOSTI ŽIVLJENJA NA VISOKOGORSKIH KMETIJAH

Življenje na samotnih kmetijah v visokogorju je bilo v preteklosti zahtevno in specifično. Oddaljenost od večjih središč in slabe prometne povezave so območje Solčavskega do določene mere izolirale in omogočile samosvojo obliko razvoja. Iz tega je izhajala tudi posebna samobitnost ljudi, ki je zaznamovala tako njihovo miselnost kot medsebojne odnose. V prvi vrsti je takšno življenje zahtevalo popolno samooskrbo, prva trgovina je bila v vasi šele leta 1888,[1] ter številne veščine, potrebne za preživetje. Ritme narave so se morali naučiti sprejemati v vsej veličini (sneg, poplave, potresi, veter). To je bila osnova za njihovo preživetje. V teh razmerah so bili v prvi vrsti odvisni od sebe, družine in bližnjih sosedov, skupnosti; do tujcev, ki so prišli v te kraje, pa so gojili določeno mero previdnosti in nezaupanja. O tem je pisal Branko Zemljič, ki je med letoma 1912 in 1920 kot prvi učitelj poučeval v Solčavi: »*Bili pa so napram vsakemu tujcu, zlasti še, če je bil količkaj bolj gosposko oblečen ter uglajenih manir, /.../, prav nezaupni in skrajno previdni*.«[2]

To je še posebej zanimiv podatek ob dejstvu, da se je ravno v tem predelu že konec 19. stoletja začel razvijati turizem. Morda je prav to razlog, da kljub popularnosti Logarske doline turizem tu nikoli ni tako močno posegel v vsakdanje življenje ljudi, da bi začel domačinom narekovati način življenja.

Solčavsko je eno najredkeje poseljenih območij v Sloveniji. V popisu prebivalstva v tridesetih letih 20. stoletja je bilo zabeleženo, da na en kvadratni kilometer živi približno pet prebivalcev.[3] Prevladujoča naselbinska oblika so bile hribovske kmetije – t. i. *celki*. Med njimi je tudi najvišje ležeča kmetija v Sloveniji, kmetija Bukovnik, na nadmorski višini 1.327 m. Območje sestavljajo tri alpske doline (Robanov kot, Logarska dolina in Matkov kot), območje Podolševe, razporejeno po sončnih obronkih gore Olševe, in vas Solčava.

Vas Solčava je stisnjena v globoko in tesno dolino ob reki Savinji, s precej omejeno osončenostjo. Po štetju prebivalstva leta 1890 je imela vas le 98 prebivalcev.[4] Po popisih prebivalstva je celotno območje s katastrskima občinama Solčava[5] in Sveti Duh[6] v času do druge svetovne vojne po pregledu krajevnih repertorijev[7] obsegalo:

Leto štetja preb.	Število hiš	Število prebivalcev
1869	137	776
1890	114	848
1910	116	728
1932	140	842

Najmanjše število prebivalcev je bilo med letoma 1890 in 1910. Povsem upravičeno lahko sklepamo, da gre tu za vpliv izseljevanja v Ameriko, ki je prav v obdobju med letoma 1900 in 1914 v teh krajih doseglo vrhunec. Propaganda za izseljevanje v Ameriko v želji po obljubljenem boljšem življenju je v Zgornjo Savinjsko dolino začela prodirati že od leta 1880. Izseljevanje je bilo na vrhuncu tako močno, da je zajelo tako hribovske kot dolinske kraje. Iz nekaterih vasi so se selile cele družine.[8]

Pred letom 1918 je bilo območje gospodarsko in sorodstveno tesno povezano predvsem s Koroško.[9] Ta vez se je odražala v narečju, običajih in navadah. Povezave preko Pavličevega in Šentlenarskega sedla v Železno Kaplo ter čez Sleme in Koprivno v dolino Črne so bile veliko dostopnejše kot pot v dolino Savinje. Trgovina z živino, volno, platnom in lesom je bila usmerjena na koroško stran. Do Luč je vodil slabo vzdrževan kolovoz, ki je na odseku skozi sotesko Igle zahteval večkratno prečkanje reke Savinje – včasih tudi do 25-krat –, a v Igli so vozovi bredli domala celih 100 metrov po strugi. »*In z dobrimi konji si komaj zmogel en polovnjak pricijaziti do Solčave.*«[10]

Šele leta 1894 je bila zgrajena cesta Luče–Solčava, ki je izboljšala prometno dostopnost in gospodarske tokove postopoma preusmerila proti Savinjski dolini.[11] Vse to se je še posebej izrazilo

1 Vider, *Zapiski*, str. 38.
2 Zemljič, Solčavski kot, str. 200.
3 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 173.
4 *Orts-Repertorium von Steiermark* (1872), str. 57.
5 Katastrska občina Solčava je v tem obdobju obsegala vse hiše ob Savinji in kmetije od Solčave proti soteski Igla ter ves del Robanovega kota in okoliških kmetije.
6 Katastrska občina Sveti Duh je obsegala območje Podolševe, Matkovega kota in Logarske doline.
7 *Orts-Repertorium von Steiermark* (1872), str. 22; *Special-Orts-Repertorium von Steiermark* (1893), str. 57; *Spezialortsrepertorium von Steiermark* (1917), str. 19; Anko et al., *Študije o Solčavskem*, str. 36.
8 Meze, Prebivalstvo, str. 51–52.
9 Videčnik, *Zgornjesavinjske vistorije.*
10 Zemljič, Solčavski kot, str. 198.
11 *Slovenski gospodar*, 3. 3. 1887, št. 9, str. 562, »Nova cerkvica sv. Duha v Solčavi«. Avtor omenja težavo glede prevoza cerkvenega zvona do cerkvice sv. Duha pod goro Olševo: »*Naročili smo si toraj pri Denzelnovih sinovih v Mariboru novi zvon 24 stotov težek. Med tem časom je tudi zvonik zrasel za 10 čevljev, dobil je nov omet in na pokrivalo pozlačeno jabelko in pozlačen križ. Pripravljen je bil novega pevca sprejeti, kojega smo vsi željno pričakovali. Ali je že vlit, – ali bo že kmalu priromal novi zvon, – kedaj ga bomo vozili? – taka vprašanja si lahko vsakidan slišal. Kako ga bomo na tako strmi hrib sp-*

po letu 1918, ko so na severu Solčavskega potegnili državno mejo med novo državo, Kraljevino SHS, in Avstrijo. V obdobju med svetovnima vojnama se je kraj vedno bolj odpiral v svet, tudi zaradi turizma, ki je prve občudovalce narave in gora sem zvabil že v 19. stoletju.[12] V časopisu *Ilustrirani Slovenec* iz leta 1931 je bil Solčavskemu posvečen obsežen prispevek »Slovenska Švica: Solčava in Logarska dolina«, v katerem avtor zapiše, da je znani francoski geolog Ami Boué Logarsko dolino obiskal leta 1933 in menil, da ji v Evropi ni enake »... *vse tja do skalnatega cirkusa Gavarnie v Pirenejih*«.[13] O razvoju turizma govori tudi podatek, da so lahko poleg prenočevanja pri kmetih in v gostilnah obiskovalci že v 19. stoletju prenočevali v planinskih kočah, po prvi svetovni vojni pa tudi že v hotelih, saj je med svetovnima vojnama turizem postal ena pomembnih dodatnih dejavnosti tega območja.[14] Pravo razsežnost pa doseže v letih po drugi svetovni vojni.

Že v tridesetih letih 20. stoletja je potekala redna avtobusna povezava s Šmartnim ob Paki in Logarsko dolino. V tem času so vzpostavili tudi avtobusno linijo iz Ljubljane.[15] Ne glede na vplive pa je okolje ostajalo še dokaj zaprto. Študijska skupina angleškega geografa Dudleyja Stampa,[16] ki je leta 1932 na Solčavsko pripeljal kakih 50 ljudi, je tu naletela še na razmeroma »osamljeno skupnost, ki je temeljila na kmetijstvu in gozdarstvu«.[17] Po drugi svetovni vojni pa so se razmere bistveno spremenile. Urejali in izboljševali so poti, gradili nove ceste (na primer iz Solčave proti Podolševi, priključek na Solčavsko panoramsko cesto Logarska dolina–Črna (1970), iz Matkovega kota proti Pavličevemu sedlu (1966) idr.),[18] leta 1972 pa so razširili in asfaltirali cesto iz Solčave proti Logarski dolini.[19]

Leta 1967 je bil na hribu Huda peč zgrajen televizijski pretvornik. Do elektrifikacije vasi je prišlo že leta 1950, ko je elektriko dovajala lastna hidrocentrala, zgrajena na Savinji pod Grabnarjevim jezom. Leta 1961 je jez odnesla velika povodenj, vendar je bil do takrat do Solčave že napeljan državni daljnovod.[20] Leta 1957 so v vasi zgradili zadružni dom s trgovino, dvorano, gostilno in sobami za goste. Objekt je s tem postal pomembno zbirališče in kulturno središče na Solčavskem. Leta 1981 je bila v Solčavi odprta večnamenska stavba, v kateri so bili prva samopostrežna trgovina, poštni urad, krajevni urad, ambulanta in deset stanovanj.[21]

Večstoletno obdobje izoliranosti se je zaključevalo. V razdobju od 1961 do 1970 se je gozdnatost območja povečala s 47,6 % v letu 1953 na 64 %. Strme kmetijske površine, ki so jih še pred vojno in v letih po njej obdelovali, so začeli opuščati, tako da jih je prerasel gozd.[22]

Način življenja se je zaradi izobraževanja, modernizacije in industrializacije regije korenito spremenil, število prebivalcev Solčavskega se je začelo počasi, a vztrajno zmanjševati.[23]

Za predstavo prilagam v spodnji razpredelnici združene podatke iz Krajevnega leksikona Slovenije iz leta 1976.[24]

Leto	Št. hiš	Št. prebivalcev
1961	143	754
1971	146	659

ravljali – to je bila mala skrb. Od Lučke strani se mora večkrat čez Savinjo peljati, in ako je voda večja, ne more se voziti. Brodi so silno nevarni, vožnja nevarna. Kazalo je toraj, ga po Koroškem dobiti. Prišlo je dne 9. mal. srpana poročilo iz Kaple, da bo zvon drugo jutro pod hribom. Kako lahko so se vozniki dobili. K vsakemu delu so bili ljudje voljni, kolikor ga je bilo pri cerkvi, pa s takim veseljem se niso nobenega lotili, kakor vožnje novega zvona. Sedem parov volov in čez 40 čvrstih fantov se je onega dela vdeležilo. Po ovinkih so z vrvmi vlekli, kjer živina ni potegniti mogla.«

12 Vider, *Zapiski*, str. 42–58.

13 *Ilustrirani Slovenec*, 26. julij 1931, str. 248–249, »Slovenska Švica: Solčava in Logarska dolina«.

14 O tem priča tudi podatek o obisku in nočitvah iz leta 1934 iz *Krajevnega leksikona Dravske banovine*: Logarsko dolino je obiskalo 913 tujcev, skupno število nočitev je bilo 5.945, Solčava je imela istega leta 2.432 nočitev. V tem času so poleg gostiln, ki so nudile prenočišče obiskovalcem v sami vasi, tudi v Logarski dolini nudili turistične kapacitete. Na širšem območju današnjega hotela Plesnik so bile postavljene naslednje koče/hotel: leta 1890 Piskernikova koča (domačini so ji rekli tudi Baraka – po prvi svetovni vojni jo je prevzela savinjska podružnica planinskega društva), leta 1925 so poleg nje zgradili Tillerjevo kočo, 1931 pa še planinski hotel Aleksandrov dom. Leta 1933 je kmet Plesnik zgradil svoj hotel v Plesti. Nekaj let pred drugo svetovno vojno, leta 1938, je bil odprt znameniti Hotel sester Logar (danes Dom duhovnih vaj) na vhodu v dolino. Vse stavbe so bile med vojno požgane (Poličnik, *Zgodovinsko ozadje*, str. 30–34; Puhar, Mica Logar, str. 392–395).

15 *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 173.

16 Študijska skupina pod vodstvom Dudleyja Stampa je pod pokroviteljstvom Le Playeve družbe leta 1932 obiskala Solčavsko. Svoje izsledke je objavila leto kasneje pod naslovom *Slovene Studies*.

17 Anko et al., *Študije o Solčavskem*, str. 52.

18 Vider, *Zapiski*, str. 170.

19 Anko et al., *Študije o Solčavskem*, str. 17.

20 Vider, *Zapiski*, str. 168.

21 Vider, *Zapiski*, str. 170.

22 Vider, *Zapiski*, str. 171.

23 Anko et al., *Študije o Solčavskem*, str. 53.

24 *Krajevni leksikon*, str. 229 (Podolševa), str. 223 (Logarska dolina), str. 236 (Robanov kot) in str. 237 (Solčava). Podatki o številu hiš in prebivalcev v gornji razpredelnici so združeni.

ZGODOVINSKI PRETRESI IN VPLIV VOJN NA SOLČAVSKO

Čeprav je Solčavsko zaradi svoje lege med gorami dolgo veljalo za odmaknjen in varen prostor, ga večji zgodovinski pretresi niso obšli. Družbene in politične spremembe, vojaške zahteve ter širši evropski konflikti so segli tudi v ta prostor ter zaznamovali življenje prebivalcev in podobo kraja.

Zaradi svoje lege so v te kraje prihajali iskat zavetje različni begunci, rokovnjači in dezerterji. Mnogim med njimi, ki so bili pripravljeni delati, so samotne kmetije, kjer nikoli ni bil odveč še en par pridnih rok, ponujale zatočišče.[25] Ti t. i. skrivači so bili izjemno dobro organizirani, postavljene so imeli straže, ki so z rogovi opozarjale, da prihajajo stražniki, tako da jim je le redko uspelo koga ujeti. Pozno jeseni 1851 so trije orožniki prišli iz Koprivne, presenetili in zajeli tri fante ter jih želeli odpeljati v zapor. Ker je bilo že pozno zvečer, so prespali pri kmetu v Podolševi. Hitro se je razvedelo, kaj se dogaja, in zbralo se je 27 fantov, med njimi kar nekaj domačinov, ki so pripravili zasedo. Vnel se je spopad, orožnike so razorožili in zajeli ter po beraču poslali pošto v Železno Kaplo, naj pridejo po žandarje na vrh. Žandarje so na vrhu prevzeli, a dogodek ni minil brez posledic.[26] Solčavo je 20. decembra zasedlo 230 vojakov in 30 žandarjev, kar je za tamkajšnje prebivalce pomenilo veliko obremenitev. Obsedno stanje je trajalo deset dni. Kmalu po njihovem umiku je v začetku januarja 1852 v Solčavsko dolino prišlo še 500 vojakov iz Celovca. Vzdušje strahu je zaznamovalo celoten kraj, saj so vojaki takoj zaprli 22 domačinov, osumljenih sodelovanja z vojaškimi begunci. S tem so se epizode rokovnjaštva v Solčavi zaključile.[27] O Solčavi so v avstrijskih časopisih pisali kot o razbojniškem gnezdu, kar je bilo brez dvoma pretirano.[28]

»Velika vojna«, ki je zajela ves svet, je tudi na Solčavskem pustila globoke sledi. Prva svetovna vojna je poleg izgube 53 domačinov na frontah[29] pustila posledice tudi na tistih, ki so prišli domov. Poleg osebnih travm je konec vojne prinesel družbeno-politične spremembe in s tem novo državno mejo na severu območja, tj. mejo med Republiko Avstrijo in Kraljevino SHS. Naravne poti, ki so bile stoletja bolj povezane s Koroško, so se pretrgale. To je vplivalo na gospodarske tokove, narečje, navade in vsakdanje življenje. Nova država je uvedla nove zakone, upravne službe in finančne urade. V tem času so v Solčavo prišli tudi štirje ruski begunci, ki so zbežali pred revolucijo in jih je država vključila v javne službe. Dva izmed njih, Ivan Pankajev in Nikolaj Zemljakov, sta po odhodu iz finančne službe ostala v kraju – prvi je pomagal na žagah, drugi je služil pri kmetih. Nikolaj je bil znan kot veseljak in dober govorec, o katerem je krožilo veliko zgodb. Umrl je leta 1979.[30]

Medtem ko je prva svetovna vojna potekala daleč od doma, je druga svetovna vojna divjala tako rekoč na domačih tleh. Partizani so bili stacionirani na številnih kmetijah, kjer so jim nudili hrano in prenočišče; za njimi je prišla nemška vojska, ki so ji kmetje ponovno morali nuditi hrano in zavetje. Vso mladost sem preživela ob poslušanju zgodb, kakšen strah je bil takrat prisoten, ko so od daleč videli bakle, kar je pomenilo, da je spet nemška hajka, bežali so od doma in se skrivali enkrat v tem, drugič v drugem gozdu, spet drugič v kraški jami, mlinih … in čakali, da mine. Vsi niso imeli te sreče, bili so zajeti in odpeljani v taborišča, od koder se marsikdo ni več vrnil.[31] Do najbolj tragičnega dogodka je prišlo med 24. in 27. oktobrom 1944, ko so Nemci požgali vas Solčava in večino kmetij.[32] V tem pohodu so požgali 225 poslopij, od tega 66 hiš, ter s seboj odgnali živino in 139 ljudi.[33]

25 Vider, *Zapiski*, str. 101–116.
26 Vider, *Zapiski*, str. 105–112.
27 Studen, Smrtni udarec, str. 402.
28 Zaradi boljšega nadzora je oblast leta 1852 v Solčavi namestila žandarmerijsko postajo. Leta 1856 so zgradili vojašnico, ki so jo leta 1861 odpravili.
29 Vider, *Zapiski*, str. 165.
30 Videčnik, *Zgornjesavinjske vistorije*, str. 157.
31 Iz pripovedovanja Draga in Ane Gradišnik (ustni vir) sem skozi leta izvedela dragocene podrobnosti o življenju v času vojne. Ana Gradišnik je kot otrok z družino doživela izgon z doma, ki so ga Nemci požgali; spomine na večer izgube, čas, preživet v taborišču, in kasnejšo vrnitev je pogosto obujala. Drago Gradišnik, ki ni bil pregnan, pa je ohranil žive spomine na vojaško dogajanje v kraju in na partizanski štab, ki je občasno deloval v Gradišu. Posebej pretresljivo se je spominjal nemških hajk, po eni od njih je njegova tri leta starejša sestra Jera – najverjetneje zaradi hudega strahu – doživela epileptični napad.
32 Pečovnik in Šukalo, *Oh, kako je dolga*, str. 13–18; Vider, *Zapiski*, str. 172–176.
33 Ustni vir: Drago Gradišnik. Kmetija Gradišnik ni bila požgana. Ko se je družina pred nevarnostjo umaknila na sosednji hrib in se skrila v gostem gozdu, je oče Jakob od tam opazil dim, ki se je dvigal nad okoliškimi kmetijami, ter slišal mukanje živine. Takrat je pomislil, da je domačo živino pustil zaprto v hlevu. Misel nanjo mu ni dala miru, zato je družino pustil v gozdu in se sam vrnil domov, kjer je odprl hleve ter živino spustil na prosto, nato pa se ponovno umaknil v skrivališče. Nemški vojaki do Gradišnikove domačije niso prišli; pomikali so se iz smeri Podolševe in svoj uničujoči pohod zaključili na Matkovem, od koder so se vrnili proti Kapli. Drago je bil prepričan, da so imeli Nemci vnaprej določen načrt, katera poslopja bodo požgali in katera pustili. V vsakem predelu (Podolševa, Solčava, Robanov kot) je namreč ostalo nekaj domačij, kar je razumel kot premišljeno odločitev – ob morebitnem ponovnem prihodu bi imele

O VSAKDANJEM ŽIVLJENJU, OBIČAJIH IN NAVADAH

Cerkveni koledar, skupnost in življenjski krog

Življenje na samotnih kmetijah je teklo v dveh prepletenih ciklih: naravnem (letni časi, delo na polju in v hlevu) in cerkvenem (liturgično leto, godovi, žegnanja). Red in utrip vsakdana sta bila močno odvisna od cerkvenega koledarja, ki je urejal tako čas dela kot čas počitka in praznovanja. Redno so se udeleževali maš, ne glede na dolžino poti do farne cerkve v Solčavi (cerkev Marije Snežne) ali do podružnične cerkve sv. Duha v Podolševi. Farna žegnanja so bila osrednja srečanja skupnosti (Solčava – 5. avgust; sv. Duh – binkoštni ponedeljek), po maši je sledilo druženje, izmenjava novic in manjši sejmi, kar je v izoliranih dolinah imelo tudi izrazito socialno-ekonomsko vlogo.

Leta 1931 je bila na vhodu v Logarsko dolino svečano blagoslovljena kapela Kristusa Kralja,[34] ki je skrajšala pot k tedenski maši za vse prebivalce Matkovega kota in Logarske doline.

Cerkev je bila središče skupnosti in prostor, kjer se je »sklenil krog«: z njo sta bila neposredno povezana rojstvo (krst) in smrt (zadnje/bolniško maziljenje), med njima pa prvo sveto obhajilo, birma in poroka – prehodi življenjskega kroga, ki so bili strogo ritualizirani in časovno umeščeni v koledarski ritem liturgičnega leta. Posebej pomembna je bila spoved. Po ustnem izročilu gospodar ni smel najeti hlapca, če ta ni prejel odveze pri opravljeni spovedi, kar je dokazoval s spovednim listkom.[35]

V obdobju pred drugo svetovno vojno je bila dejavna tudi Marijina družba, ki je skrbela za moralno vzgojo in pobožnost članstva. Čeprav je bila prvotno namenjena neporočenim dekletom, so se pod njeno okrilje pozneje vključevale ženske različnih statusov in tudi moški (v okviru marijanskih kongregacij in Katoliške akcije).[36]

Anekdotična pripoved nazorno kaže, kako je cerkveno oznanilo normiralo ritem tedna in vsakdanja ravnanja: »*Cerkveni prazniki so bili hujši kot državni. Je šel gospodar v cerkev, ko je fajmošter oznanil: 'Cel teden post.' In sta se tako postila cel teden in delala kot junca. Potem je šel še hlapec. Ko je prišel domov, ga je gospodar vprašal: 'Kaj je pa danes oznanil?' – 'Cel teden prazniki.' In sta potem cel teden praznovala. Kakor je fajmošter rekel, tako je bilo.*«[37]

K maši so se odpravljali v vsakdanjih, a lepših oblekah, praznična oblačila in obutev pa so imeli shranjena v vasi – pogosto pri sorodniku ali znancu, kjer so jih pred bogoslužjem preoblekli in preobuli. V posameznih hišah so svoje stvari shranjevali tudi po trije kmetje, domov pa so se vračali pozno popoldne ali zvečer.[38]

Trgovina

Po nakupih – na sejme ali v trgovine v Kamnik, Kaplo in Črno – so se domačini odpravili sami ali pa so to nalogo opravljale t. i. potovke nosačke.[39] Prva registrirana trgovina v Solčavi je bila v Paludju odprta šele leta 1888.[40] V trgovino so šli redko. Peš je bilo z nekaterih kmetij v Solčavo precej daleč, zato niso hodili za vsako malenkost.[41] Do kmetij pa so na dom prišli tudi različni potujoči trgovci (brusači, čebularji, Ribničani s suho robo idr.), ki so prinašali dobrine in novice iz sveta.[42]

»*/.../ Pa tisti krošnjarji, ki so imeli vse mogoče – od gumbov naprej, vse, kar je bilo potrebno v gospodinjstvu. /.../ Za ženske so imeli tudi lepe stvari – lepe glavnike za lase in podobne predmete. Hodil je eden, za katerega so mi rekli, da je Dalmatinec, verjetno je bil res iz teh krajev. Na pasu je imel posebno torbo, krošnjo, v kateri je bilo vse mogoče, kar je potrebovalo gospodinjstvo. Tudi 'Kranjska Franca' je hodila – prodajala je semena. /.../*«[43]

Prehrana

»*Zjutraj je bila prežganka, v katero se je nadrobil ovsenjak, potem pa povojeni ajdovi žganci, od jeseni do pomladi z zeljem, presnim, kislim ali prisiljeni*m. *Kosilo je obsegalo krompirjevo ali zelenjavno juho, ajdove žgance, zmešane z mlekom, zabeljen krompir ali zabeljen kruh.*«[44] Krompirju so na Solčavskem rekli turška repa. Ime krompir se je uveljavilo šele po drugi svetovni vojni. Pojedli so tudi veliko bele repe, zribane in skisane kakor kislo zelje.[45]

»*Občasno so jedli žličnike, cmočke, štruklje, ob posebnih priložnostih pa tudi maselnik. Solata je bila začinjena s svinjsko mastjo, ob postnih dneh z maslom; olja niso poznali ali kupovali. Večerja je bila ena-*

enote tam možnost bivanja in hrane. V Matkovem kotu so tako ostale kmetije Kočnar, Gradišnik in Vrlovc.

34 Vider, *Zapiski*, str. 98.

35 Gradišnik, *V spomine ujeti čas*, str. 6–7.

36 Gradišnik, *V spomine ujeti čas*, str. 6–7.

37 Gradišnik, *V spomine ujeti čas*, str. 6.

38 Zemljič, Solčavski kot, str. 198.

39 Vršnik, *Preproste zgodbe*, str. 57.

40 Vider, *Zapiski*, str. 28.

41 Gradišnik, *V spomine ujeti čas*, str. 8–9.

42 Ustni vir: Drago Gradišnik.

43 Gradišnik, *V spomine ujeti čas*, str. 10. Pripoved o pohišnih trgovcih sem zaradi lažjega razumevanja prevedla iz solčavskega zapisa.

44 Zemljič, Solčavski kot, str. 198. Za Solčavsko sta bila značilna krompirjeva juha sirnica in sirnek, ki je bil poleg samostojne jedi tudi sestavni del sirnice.

45 Vršnik, *Preproste zgodbe*, str. 88.

ko izdatna kot kosilo. Za malico so največkrat uživali kislo ali topljeno mleko, ponekod pa tudi kuhane suhe hruške in češnje. Ob času večjih del, kot so košnja, žetev ali mlačev, so bili obroki še obilnejši in bogatejši.«[46]

Meso so jedli le ob posebnih priložnostih. Občasno so jedli divjačino, o kateri dosegljivi pisni viri ne pričajo, a je mogoče iz ustnih pričevanj razbrati, da je obstajal tudi krivolov, ki je omogočil preživetje družine.[47]

KMETIJA GRADIŠNIK

Ena od številnih kmetij na Solčavskem je kmetija Gradišnik, ki po obsegu zemljišča, ki meri 62 hektarjev, sicer ne izstopa, a se je v specifičnih gorskih razmerah in ob številnih zgodovinskih prelomnicah ta velikost vendarle izkazala za zadostno, da je domačiji zagotovila samooskrbnost. Prav ta je omogočila, da je domačija od 17. stoletja dalje ohranila neprekinjeno kontinuiteto posesti in hišnega imena, kar jo umešča med primere dolgotrajne stabilnosti kmečkih gospodarstev na Solčavskem.

Kmetija leži v Matkovem kotu in je ena od petih tamkajšnjih kmetij. Njeno domače ime se pojavlja kontinuirano od njene prve omembe in vse do danes. Nastala je z odcepitvijo od Perkove hube (kmetije), verjetno v času drugega viška male ledene dobe, torej med letoma 1634 in 1714.

Izsek iz franciscejskega katastra prikazuje prvotno postavitev objektov na kmetiji Gradišnik ter poznejše spremembe iz druge polovice 19. stoletja, označene z rdečo barvo (SI AS 177)

Po tej delitvi je bila Perkova huba opredeljena kot dvotretjinska, Gradišnikova pa kot tretjinska, pri čemer je bilo izrecno navedeno, da služi od 1/3 Perkove hube.[48] Prvi znani lastnik posestva je iz leta 1764 Lenart Gradišnik (*Leonhard Grädischneg*).[49]

Po letu 1771, ko se je pojavilo številčenje hiš,[50] se za ta naslov omenja hišna številka Sv. Duh 40, kot domače ime pa se v vseh ohranjenih statusih animarum pojavlja Gradišnik (zapisano tudi kot *Gradischnigg*, *Gradishnik*). V obdobju 1841–1850 se kot lastnik posestva omenja Jožef Operčan (*Jos. Operzhan*), rojen leta 1802. Že njegov oče je zabeležen kot Janez Operčan - Gradišnik (*Johann Opertschan nun Gradischnig*). Povezava med Lenartom Gradišnikom in Operčani ni znana, dejstvo pa je, da je še v 18. stoletju pogosto prihajalo do menjave domačih in hišnih imen. Morda zato v začetku 19. stoletja pri prebivalcih domačije zasledimo obe imeni. Iz matičnih knjig razberemo, da se je Jožef Operčan poročil z Jero (*Gertraud*) Osovnik (*Oshounik*, *Veschounig*). Imela sta hčerko Marijo (1829) in sina Matijo (1835).[51]

Matija Operčan, po domače Gradišnik, se je 7. julija 1856 poročil z Uršulo Plesnik. Ženin je označen kot kmet v občini Sv. Duh št. 40, star 21 let in samski. 19-letna samska nevesta Uršula je navedena kot zakonska hči še živečega Franca Plesnika (*Pleßnig*), po domače Icmana, kmeta iz Solčave 75.[52]

Po poroki je Matija verjetno postal gospodar v Gradišu. Takoj se je lotil velikega gradbenega podviga. Jedro kmetije je izpod gozda premaknil na najbolj osončen del kmetije, kjer je še danes. V neposredni bližini nove hiše je stala lesena kašča, ki je bila na tem mestu že prej.[53] Matija je najprej zgradil hišo, nato nov hlev s sedmimi oboki in zasadil dve veliki lipi, ki naj bi služili kot zaščita pred udari strele. Leta 1879 mu je zaradi

46 Zemljič, Solčavski kot, str. 198.

47 O tem piše Zemljič, potrjuje pa tudi ustno pričevanje Draga Gradišnika, ko je opisoval življenje družine Šikenc, ki je živela v zijalki (ki je dobila po njej tudi ime). Čez leto so pomagali na kmetijah, od kmetov so v zameno za delo dobili del pridelka, ob hudih zimah pa so se po zavetje zatekli do bližnjih kmetov. Oče je družino preživljal pretežno s krivolovom, med katerim je bil kasneje ujet in je umrl v zaporu v Avstriji.

48 Zwitter, *Vpliv*, str. 88.

49 Zwitter, *Vpliv*, str. 153.

50 Studen, Oštevilčenje hiš, str. 435–449.

51 Kako je prihajalo do menjave hišnih imen in priimkov, pokaže naslednji primer. Vpis poroke 23. februarja 1824 sporoča: ženin *Joseph Gradischnig*, sin *Johanna Gradischniga*, kmeta, stanujoč Sv. Duh 40, župnija Solčava, podložnik gospostva Gornji Grad, star 22 let in samski; nevesta *Gertraud Veschounig*, hči *Leonharta Veschouniga*, kmeta, podložnica gospostva Gornji Grad, stara 23 let in samska (NŠAM, Župnija Solčava, PMK 1774–1824, str. 49). Pri rojstvu otrok pa je oče že naveden kot *Jos. Operzhan /Gradishnigg/*.

52 NŠAM, Župnija Solčava, PMK 1824–1921.

53 Kašča je bila običajno postavljena nekoliko stran od stanovanjske hiše – praksa, znana v alpski (in tudi solčavski) tradicionalni arhitekturi. To ločevanje ni bilo naključno: edini namen je bil zmanjšati nevarnost, da bi ob požaru stanovanjskega dela zgorel tudi glavni vir hrane.

Podoba na domači kapelici, ki prikazuje sv. Elizabeto in sv. Matija (foto: Marina Gradišnik).

črnih koz umrla hči Liza (Elizabeta), edinka, stara komaj osem let.[54] Njegov zadnji projekt je bila kapelica, zgrajena leta 1880. Sklepamo lahko, da je bila posvečena njegovi hčerki Elizabeti, saj ena od fresk na notranji strani kapele predstavlja prav njeno zavetnico sveto Elizabeto skupaj s sv. Matijem. Na osrednji del kapelice je dal zapisati: »*Ta križ je spvav Matija Gradišnik 1880.*« Tri leta po tem mu je umrla tudi žena Uršula.[55]

V obdobju 1825–1880 je bila v bližini nove hiše zgrajena manjša hiša, ki je služila kot preužitek. V njej je v tem času živel Matijev stric Gregor Operčan,[56] ki si je iz znamenitega solčavskega marmorja izdelal nagrobnik[57] in nanj vpisal svoj poklic – gradiški kovač. Iz tega lahko sklepamo, da je v tem času na kmetiji obratovala manjša kovačija. V času zidave je bila tam tudi začasna opekarna in apnenica.[58]

Po ohranjenem hišnem spominu je Matija po ženini smrti posest prepustil Petru Logarju, po domače Covniku, pod pogojem, da bo poleg kmetije prevzel skrb tudi zanj. Logar se je 29. januarja 1883 poročil s 25 let mlajšo Jero Štiftar,[59] po domače Šumečo, ki je bila nezakonska hči Marije Štiftar.[60] Kmalu po poroki pa je Logar umrl, zato je Jera 23. junija istega leta postala lastnica posesti v Gradišu.[61] Po hišnem ustnem izročilu so jo po moževi smrti vprašali, ali bi raje živela pri Covniku ali v Gradišu. Odločila se je za Gradiše, saj je bilo vse na novo pozidano, lega pa nižja in varnejša pred vetrom.[62] V drugi zakon je stopila 5. novembra istega leta. Za moža je vzela sokrajana iz Solčave, čevljarja Jožeta Poličnika, po domače Grabnarjevega.

Z mladoporočencema je še dve leti živel prejšnji lastnik Matija Operčan. Umrl je leta 1885, star petdeset let. V mrliški knjigi je kot vzrok smrti navedena pljučna vodenica (*wassersucht*),[63] v hišnem spominu pa se je ohranila drugačna zgodba – zanj naj bi bila usodna *jaga*. Menda je pod Mrzlo goro ustrelil gamsa in ga prinesel domov. Ves prepoten je šel v klet, kjer je imel ledenico za pivo. Z mrzlim pivom naj bi se prehladil in po tem naj ne bi bil več pravi. Ko je umrl, je ležal v svoji sobi, njegov pes pa je zvesto ležal pred vrati in ni spustil nikogar v sobo, tako da so ga morali ubiti, da so lahko Matijo pripravili za poslednje slovo od hiše in opravili obred.[64]

Pri pripravi prispevka sem v časopisu *Marburger Zeitung* iz leta 1939 zasledila zapis, ki obravnava pogrebne šege na Solčavskem. Avtor poudarja, da sta dolgotrajna zaprtost in odmaknjenost tega območja omogočili izjemno trdovratno ohranjanje starih navad in verovanj. Po njegovem pričevanju so se tu kot živa dediščina vse do konca 19. in v začetek 20. stoletja ohranjali običaji, ki so bili v Zgornji Savinjski dolini in sosednjih koroških krajih že opuščeni kot zastareli. V izoliranih skupnostih so se verovanja in prakse prenašale iz roda v rod ter ohranjale elemente arhaičnih duhovnih predstav. Če sledimo temu zapisu, je tudi Matijev pogreb morda potekal nekako takole: »*Nekoč mrtveca niso položili neposredno v krsto,*

54 NŠAM, Župnija Solčava, MMK (dvojnik) 1879, str. 185. Dragu Gradišniku je Robanova mati povedala, da je kot dekle, ko je umrla Liza, prišla kropit pokojno. Takrat je še živela na Klemenčem, pozneje pa se je poročila na Robane. Ob kropitvi so ji v Gradišu podarili Lizin slamnik, ki ga je imela še dolgo potem, tudi po poroki na Robane. Dragu ga je celo pokazala.

55 NŠAM, Župnija Solčava, MMK (dvojnik) 1873, str. 158.

56 Gregor je bil eden od vojaških ubežnikov, ki so jih leta 1851/1852 lovili žandarji (Vider, *Zapiski*, str. 115).

57 Prepis zapisa na nagrobniku: »*Tukaj počiva Gregor Oprčen kovač 1880 prosim vas prijatle snanze in sosede molite za mojo to vbogo dušo.*« Nagrobnik danes hrani Pokrajinski muzej v Celju (Vider, *Zapiski*, str. 126).

58 Ustni vir: Drago Gradišnik.

59 NŠAM, Župnija Solčava, PMK 1824–1921, str. 112.

60 Njena mati Marija je leta 1858 zanosila z vojakom Pavlom Prodnikom. Ko je prišel na dopust, je 21. decembra 1859 v prisotnosti prič Jero Štiftar priznal kot svojo hčer.

61 Arhiv družine Gradišnik, Notarsko pismo (31. 10. 1926).

62 Ustni vir: Drago Gradišnik.

63 NŠAM, Župnija Solčava, MMK (dvojnik) 1885, str. 212.

64 Ustni vir: Drago Gradišnik.

temveč na pare z nogami proti izhodu in ga pokrili z mrtvaškim prtom, glava pa je počivala na blazini. Ob glavi so prižgali svečo, postavili velik križ in blagoslovljeno vodo z vejico smreke ali rožmarina, s katero so kropili mrliča. Vse sveče, ki so gorele ob pokojniku, so morale biti prižgane na plamen sveče, ki so jo pokojniku prižgali ob smrtni uri, na njih pa se ni smelo prižigati nič drugega. Truplo so morali čuvati, če ga niso ali če je čuvaj zaspal, naj bi pokojnik poklical čuvaja po imenu, kar je domače prestrašilo in veljalo za zlovešč znak. Na pogreb so sorodniki in najbližji sosedje vabili osebno, kar je hkrati pomenilo tudi povabilo na pogrebno gostijo, kjer so udeležencem delili kruh in vino ter molili rožni venec. Med pogrebnim sprevodom se ni smelo obračati nazaj, saj bi to pomenilo, da bo kmalu umrl še kdo iz iste hiše. Tista dva soseda, ki sta mrtveca položila na pare ali v krsto, sta morala nositi krsto vsaj do meje domačega posestva; šele nato so ju lahko zamenjali drugi nosači. Ob prihodu na pokopališče in v bližini cerkve sta morala krsto spet prevzeti prva dva soseda in jo prinesti do mesta, kjer jih je pričakal duhovnik. Pred sprevodom je hodil t. i. mrtvaški čuvaj z lanterno, v kateri je gorela sveča s krste.«[65]

Z Matijevo smrtjo se je obdobje Operčanovih na kmetiji Gradišnik sklenilo.

Jera in Jože Poličnik – prenos posesti in oblikovanje rodbine

Kot omenjeno, je kmetijo že junija 1883 prevzela Jera Štiftar, vdova po Petru Logarju, Covniku, novembra istega leta pa se je znova poročila, tokrat z Jožetom Poličnikom.[66] Jožef je lastnik Gradiša uradno postal na podlagi ženitnega pisma z dne 6. marca1884.[67]

Ime Gradišnik in Gradišnica se je uporabljalo za oba, kot posestnika pa se v virih od takrat naprej navaja Jožeta. Gozd je bil v tem času zaradi gradbenih podvigov precej posekan, bilo pa je dovolj paše, zato so se takrat ukvarjali z rejo volov, s prodajo pa so lahko nekaj tudi zaslužili.[68] Velik pretres za kmetijo je bil požar leta 1910, ko je hiša pogorela vse do prve plošče. Pri gašenju in obnovi so priskočili na pomoč vsi sosedje. Hišo so nato na hitro postavili pod streho, a jim je nikoli več ni uspelo povrniti v prvotno stanje. Po pripovedovanju naj bi bile pred požarom vse sobe poslikane z vzorci, v vseh pa so stale rezljane skrinje.[69]

Na fotografiji Jera Poličnik (sedi), levo njen mož Jože Poličnik, desno neznan moški (arhiv družine Gradišnik).

Jeri in Jožetu se je rodilo devet otrok: Helena (1884), Matilda (1886), Frančiška (1889), Marija (1892), Jakob (1895), Peter (1898), dvojčici Elizabeta in Amalija (1901) in najmlajša Zofija (1903).[70] Od otrok je najprej umrla Frančiška pri osmih letih, nato Peter, ki je kot pešak padel v prvi svetovni vojni na Tirolskem na soški fronti leta 1917, star komaj 19 let.[71] Hči Matilda se je pri 19 letih odpravila od doma v Ameriko iskat boljše življenje. Na pot je šla oktobra 1905, v Ameriko je odplula iz pristanišča Le Havre, na Ellis Island je prispela 30. oktobra 1905.[72] Da so njeni domači spremljali njen odhod, dokazuje zapis na domačem hlevu, ki je še vedno ohranjen. Na lesenih vratih je s svinčnikom zapisano: »*Matilda bo prišla v Ameriko v štirinajstih dneh. Dne 16. oktobra leta 1905. Naslov je Universus Indiana v Ameriki*.« Že na Ellis Islandu

65 *Marburger Zeitung,* 1. 11. 1939, str. 9, »Totenbräuche im Gebirgsdorf Solčava«.

66 Med njima je bilo le tri dni starostne razlike. Jera se je rodila 14. februarja 1859, Jože 11. februarja.

67 Arhiv družine Gradišnik, Notarsko pismo (31. 10. 1926).

68 Ustni vir: Drago Gradišnik.

69 Ustni vir: Drago Gradišnik in Alojz Poličnik – Šumet (roj. 1899), ki je dočakal visoko starost (umrl 2000). Šumet je še meni pripovedoval, kako je kot fantek tekel v Covc povedat, da v Gradišu gori. Pri Šumetu je bil namreč poročen brat Jožeta Poličnika. Takrat je bil gozd nizek in obdelanih površin toliko, da se je z dvorišča Šumetove hiše videlo vse do Gradiša. V času mojega otroštva ni bilo več tako.

70 NŠAM, Župnija Solčava, RMK 1870–1899, str. 76, 86, 98, 114, 143, 162, in 1901, str. 12; 1903, str. 22.

71 Padel je med 1. in 15. aprilom 1917 (www.sistory.si/ww1/7776).

72 www.statueofliberty.org/discover/passenger-ship-search/

Pogled na kmetijo, posnet v tridesetih letih 20. stoletja (Slovene Studies, str. 33).

se je poročila z moškim, čigar ime ni znano; doma je bil menda iz sosednjih Luč, srečala pa sta se šele v Ameriki in se spoznala po cvetu, ki ga je imel pripetega na obleki. O poroki sta se že prej dogovorila prek sorodnikov.[73] Matilda je ohranjala stike z domom, pisala pisma in se vsaj enkrat zagotovo vrnila na obisk. Domači je v Ameriki niso nikoli obiskali. Živela je v rudarskem mestu v državi Indiana, kjer je njen mož delal kot rudar, ona pa je tam opravljala različna gospodinjska dela, rudarjem je prala in kuhala. Umrla je v Ameriki, otrok nista imela.[74]

Jakob Poličnik se je prav tako kot njegov mlajši brat v vojaški suknji boril na soški fronti in bil v vojni ranjen. Po pripovedovanju so ga odpustili domov, da bo umrl doma. Ko je prišel domov z gnojno rano, je šel menda spat na hlev, da je dihal tamkajšnji zrak in pil samo sveže mleko izpod krav. Čez nekaj časa se mu je rana odprla in gnoj je iztekel, tako da je ozdravel in se počasi vrnil v vsakdanje življenje.[75] Leta 1926 je prevzel kmetijo svojih staršev.[76] V notarskem pismu, s katerim sta starša predala posest sinu, sta izgovorila denarno dediščino za polnoletne hčerke Lizo, Amalijo in Zofijo, zase pa sta si poleg denarnega zneska izgovorila na domu: » /…/ *nastopne brezplačne in dosmrtne preživetvene pravice, ki ostanejo v slučaju smrti enega preživečemu neprikrajšane, in sicer: izključno stanovanje v hišici, suha in drobno sesekana [drva] za kuho in gretje hišce, sorabo kuhinje, potrebno obleko in obutelj, v bolezni postrežbo in zdravila, vsako leto svinjo v izsnaženem stanju 56 kg težko, pravico rediti ob skupni krmi in paši eno kravo in ob skupnem zrnu in paši dve kokoši. Če bi njihova krava poginila ali vsled starosti ali sicer postala nerabna, si izbereta prodajalca od kupčevih krav drugo, njihova pa gre kupcu. Prodajalca imata tudi pravico posekati v določenem delu domačega gozda pod hišo ves les od vštevši desetega palca naprej. Prodajalca izgovorita konečno svojim že gori imenovanim hčeram Lizi, Amaliji in Zofiji Poličnik – dokler so samske – stanovanje v domači bajti.* /…/.«[77]

Leta 1929 se je Jakob poročil z devetnajstletno Nežo Klemenšek.[78] Njegov oče Jože je umrl 1. aprila 1931, mati Jera pa leto pozneje, 3. novembra 1932.[79]

Neža in Jakob Poličnik – med delom in preživetjem

Poroka Neže Klemenšek in Jakoba Poličnika je bila dogovorjena. O tem se je menda Jakob dogovoril kar z njenim očetom. Neža je bila od Jakoba mlajša petnajst let. Rodila se je 18. januarja 1910 očetu Jožefu Klemenšku in materi Angeli, rojeni Logar. Ko je bila stara 18 let, ji je umrla mati. Oče se je znova poročil in poskrbel, da so šla lačna usta od hiše. Dogovor glede poroke s Poličnikom je bil tak, da Neža s seboj v Gradiše vzame še sestri, ki bosta pomagali pri delu na kmetiji. Tako sta,

73 Ustni vir: Drago Gradišnik.
74 Ustni vir: Drago Gradišnik; arhiv družine Gradišnik.
75 Ustni vir: Drago Gradišnik in Marija Ambrož.
76 Arhiv družine Gradišnik, Notarsko pismo (31. 10. 1926).
77 Arhiv družine Gradišnik, Notarsko pismo (31. 10. 1926).
78 Arhiv družine Gradišnik, Poročni list (l. 1929).
79 NŠAM, Župnija Solčava, MMK (dvojnik) 1931, str. 399. Ob smrti Jožefa Poličnika je bil v mrliški knjigi kot naslov zapisan Sv. Duh 25. Očitno so se hišne številke v tem obdobju spreminjale. Do naslednjih sprememb je prišlo po drugi svetovni vojni, kar je razvidno iz kasnejših povojnih dokumentov. Od takrat se naslov domačije navaja kot Logarska dolina 18, kar velja še danes.

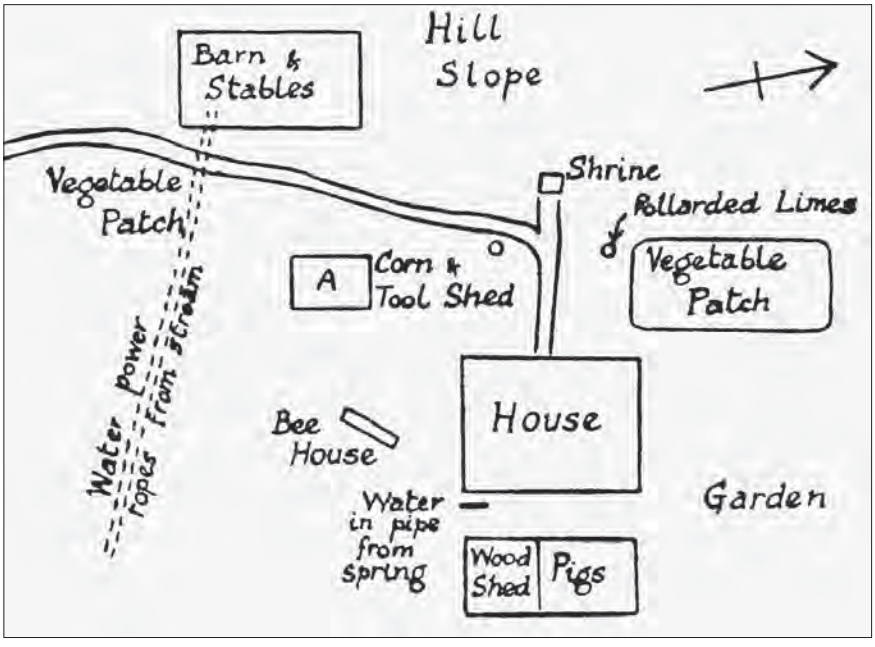

Poroka Neže Klemenšek in Jaka Poličnika v Solčavi leta 1929 (arhiv družine Gradišnik).

ko se je Neža poročila v Gradiše, šli tja tudi njeni sestri Ivanka in Kristina.[80]

Jakob in Neža sta se poročila 6. februarja 1929 v Solčavi.[81] V zakonu se jima je rodilo sedem otrok: Anton (1930), Jožef (1931), Jera (1932), Drago – Karel (1935), Neža (1941), Jože (1945) in Marija (1947). Od vseh otrok so preživeli le Jera, Drago – Karel in Marija. Najbolj žalostno leto je bilo 1945, ko je takoj po rojstvu najprej umrl Jože, novembra pa še štiriletna Neža zaradi davice in petnajstletni Anton zaradi ugriza potepuškega psa, okuženega s steklino. Štiri leta vojne so v družino prinesla pomanjkanje in negotovost, kar je ljudi delalo bolj ranljive in dovzetne za bolezni; konec vojne je družina Gradišnik tako plačala z visokim davkom – s tremi izgubljenimi otroki v enem samem letu.[82]

Ko je leta 1932 kmetijo obiskala raziskovalna skupina študentov z londonske univerze pod vodstvom Dudleyja Stampa,[83] sta Jaka in Neža ravno dobro zagospodarila – imela sta že dva otroka, tretjega pa na poti. Takrat nista mogla slutiti, kakšne preizkušnje jih čakajo v prihodnjih desetletjih. Prav zapiski te angleške raziskovalne skupine so danes dragocen vir, saj omogočajo vpogled v vsakdanje življenje na kmetiji v času, ko je ta še delovala v okviru tradicionalnih vzorcev preživetja, tik pred velikimi pretresi vojne in

Skupina Dudleyja Stampa je leta 1932 pripravila shematski prikaz kmetije. Na risbi so razvidne osrednje stavbe: stanovanjska hiša (House), drvarnica in hlev za prašiče (Wood Shed, Pigs), čebelnjak (Bee House), kapelica (Shrine), hlev (Barn & Stables) ter kašča (Corn & Tool Shed). Vrisana je kabelska napeljava vodnega kolesa iz potoka Jezera do hleva (Water power ropes from stream). Na shemi so označeni tudi vrtovi (Garden, Vegetable Patch) in obrezane lipe (Pollarded Limes) (Slovene Studies, str. 32)

80 Ustni vir: Drago Gradišnik in Marija Ambrož.
81 Arhiv družine Gradišnik, Poročni list (l. 1929).
82 NŠAM, Župnija Solčava, RMK (dvojnik) 1930, str. 153, 161; Ustni vir: Drago Gradišnik in Marija Ambrož.
83 *Slovene Studies*, str. 32–35.

Šivilje in čevljarji so prišli k hiši, tam ostali nekaj dni in opravili vse potrebno. Iz ostankov so pogosto izdelali tudi igrače za otroke. Ob takšni priložnosti je nastala tudi ta fotografija, posneta pozimi leta 1938/1939. Na vratih stoji Neža Poličnik (mama), njena sestra Kristina sedi pri čevljarju, druga sestra Ivanka lika. Šiva šivilja Počalova Ajta, čevljar pa je Ravnčarjev Jože, oba iz Solčave. Spredaj so domači otroci – Jera, Drago in Tonček – z novimi igračami (arhiv družine Gradišnik).

povojnimi spremembami. Iz zapisanega je razvidno, da je v komunikaciji med raziskovalci in domačini prihajalo do določenih nesporazumov, prav tako pa nekaterih vidikov življenja očitno niso želeli izpostaviti – na primer lova, ki je bil pomemben sestavni del vsakdana. Kljub tem vrzelim ostaja Stampova raziskava pomemben in dragocen vir za razumevanje tega obdobja.

Stamp omenja, da na oddaljenih kmetijah starši sami učijo otroke branja in pisanja ali si močno prizadevajo, da jih tega kdo nauči; tudi Jakob, gospodar, ni nikoli obiskoval šole, a se je naučil brati in pisati.[84] Omenja tudi, da sta takrat na kmetiji poleg ženine sestre pomagala še ena starejša ženska in mlajši hlapec. Za preživetje so bile po vrstnem redu najpomembnejše panoge gozdarstvo, živinoreja in kmetijstvo. Takrat je bilo v hlevu 14 govedi, 10 prašičev in 30 kokoši. Ob hiši je stal čebelnjak. Sejali so oves in resasto pšenico ter sadili krompir.[85] Na kuhinjskem vrtu so pridelovali zelje, solato, rdečo peso, hren in različne vrste kolerabe. Drevesa na kmetiji so bila bezeg, oreh, jablane, hruške in češnje. Kmetija je imela tudi vodno kolo,[86] ki ga je poganjal potok Jezera; moč se je do kmetije prenašala z jermeni, to pa je bilo s prenosi napeljano na hlev, kjer so imeli naprave, ki so s pomočjo tega sistema pomagale pri rezanju krme, stelje, mlačvi ipd.[87]

Za pridobivanje novih kmetijskih površin, t. i. novin, so pri kmetovanju izvajali požigalništvo. V *Slovenskem etnografskem leksikonu* je objavljena fotografija kmetije Gradišnik iz leta 1938 kot primer požigalništva.[88] Gre za tradicionalno pridobivanje obdelovalne zemlje z metodo požigalništva, kar pomeni s požiganjem, in obdelovalni način, pri katerem se zemlja pripravlja za setev ali saditev (sejali so oves, ajdo ali rž). Na isto površino so sejali največ trikrat, nato so jo približno dve leti uporabljali za pašnik in ponovno za 15 do 30 let prepustili gozdu. Leta 1953 so z zakonom požigalništvo prepovedali.[89]

Manjši del denarja je Jakob družini preskrbel z lovom. V času pred drugo svetovno vojno je imel v zakupu lovišče, ki je obsegalo še nekatere okoliške kmetije. Za dobro ceno se je odkupovalo krzno, meso divjadi pa je prodajal svojemu stricu v Solčavo, ki je imel tam gostilno pri Kavtmanu.[90] Jakob je znal igrati na citre;[91] kdo ga je naučil, sicer ni znano, veliko ljudi pa se ga je spominjalo, kako je igral, predvsem doma, ko so se družili in zbirali. Pot do sosedov je vodila mimo Gradiša,

84 Anko et al., *Študije o Solčavskem*, 2007, str. 38.

85 Stamp teh podatkov sicer ne navaja, vendar so po ustnem izročilu na kmetiji pridelovali tudi ajdo, predvsem na novinah, ter lan. Lan so po močnji sušili v posebni *frnaži*, nato so ga trli in česali ter iz stebel pridobili lanena vlakna. Ta so nato oddali tkalcu, ki jim je iz njih stkal blago za oblačila in gospodinjsko rabo. V Gradišu so imeli lastno *frnažo* za sušenje lana, katere sledovi so vidni še danes.

86 Podoben mehanizem so imeli tudi pri sosednji kmetiji Kočnar (*Slovene Studies*, st. 35). O obstoju tega priča tudi zapis na hlevu: »*Leta 23. 3. 1913 smo na vodo oves mašinali. Prej pa nismo mogli, ko ni bilo vode*.«

87 *Slovene Studies*, str. 35.

88 *Slovenski etnološki leksikon*, str. 458.

89 *Slovenski etnološki leksikon*, str. 458.

90 Ustni vir: Drago Gradišnik. Drago se je spominjal, da je njegov oče prodal dobro kunjo kožo za takšen denar, kot je bila v tistih časih vredna krava.

91 Skupina Dudleyja Stampa je leta 1932 ugotovila, da so »*... vsi kmetje zelo glasbeno nadarjeni in da so citre in harmonij* (verjetno harmonika, op. prev.) *pri vsaki hiši; vsi radi plešejo ... posebej ob nedeljskih popoldnevih imajo tudi ljudske plese ...*« (Anko et al., *Študije o Solčavskem*, str. 43). Občasno je zaradi razvoja turizma nastopal tudi v turistične namene v Logarski dolini – poklicali so ga v Barako, da je igral turistom (ustni vir: Drago Gradišnik).

dokler ni bila zgrajena cesta, zato so se prav v Gradišu ljudje velikokrat ustavili in družili. Jaka je igral vse do smrti in to znanje predal tudi vnuku Karliju.[92]

Družabno življenje je bilo kljub oddaljenosti in trdemu delu vedno pomemben del vsakdana. Ljudje so si znali vzeti čas zanj, saj je čas tedaj tekel drugače kot danes – ni se meril v sekundah in minutah, temveč po godovih cerkvenih zavetnikov, cerkvenih praznikih in letnih časih.

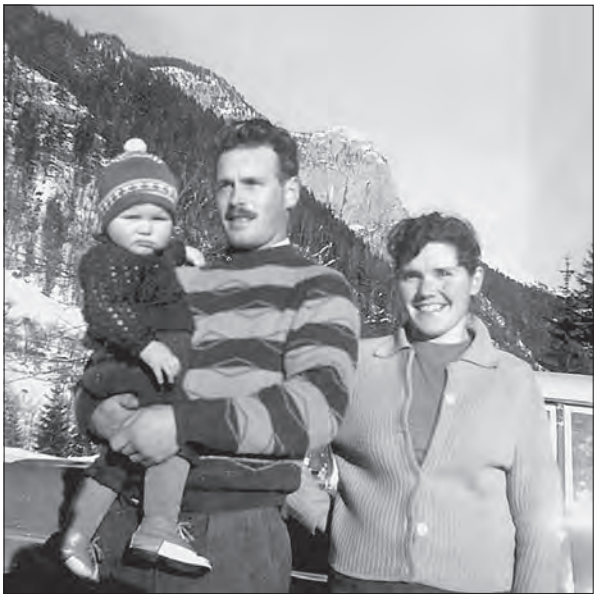
Poleg dela v gozdu, ki je bilo izjemno zahtevno, in dela na njivah so veliko časa preživeli predvsem v hlevih, kjer je bilo veliko dela s senom, otavo, pripravo stelje za živali, mlačvo idr. Zato so tu pogosto nastajali zapisi in podobe, ki so takrat imeli določen pomen. Včasih je šlo le za podpise, drugič za zapise o delu, praznikih, snegu in pomembnih dogodkih, ponekod so celo risbe.[93] Ti različni zapisi se v hlevu v Gradišu pojavljajo vse od leta 1884.

Jakob je umrl leta 1973 in Neža leta 1977.[94] Njuno gospodarjenje so močno zaznamovali gospodarska kriza v tridesetih letih 20. stoletja, druga svetovna vojna in nemirna leta po njej.

Drago/Karel in Ana Poličnik/Gradišnik – modernizacija in velike spremembe

Drago[95] je leta 1961 sklenil zakonsko zvezo z Ano Štiftar – po domače Rogarjevo iz Podolševe. Istega leta se jima je rodil sin Karli, pozneje pa še hčerki Danica (1969) in Marija (1975).

Posestvo mu je oče Jakob predal 17. septembra 1964. Izročitev je bila urejena s pogodbo o izročitvi in razdelitvi premoženja, ki je določala obveznosti prevzemnika do izročiteljev in razmerja med člani družine: »*Prevzemnik Karel Poličnik prevzeme v last izročeno mu posestvo, katerega posest in užitek nastopi takoj. Obveže se naslednje obveznosti: Nuditi izročitelju Jakobu Poličniku in njegovi ženi Neži Poličnik, roj. Klemenšek brezplačno stanovanje v hišici in podstrešni sobi nad kuhinjo, ob prostih drvih za njune potrebe in prosti razsvetljavi, ob pravici, da se zadržujeta v veliki družinski sobi in se grejeta pri peči ob souporabi krušne peči in kleti, nadalje hrano pri skupni mizi, zdravja in starosti primerno in ob prostem kruhu, v bolezni pa jima oskrbeti postrežbo, zdravnika in zdravila ter oskrbo v bolnici. Vsako leto jima mora dati po eno obleko in obutev. Ob skupni krmi jima mora v domačem hlevu rediti kravo 'kavko', a če bi se ta pokvarila, jo mora zamenjati za drugo primerno kravo z istimi obveznostmi. Dopustiti jima mora, da si redita pri skupni krmi v skupnem kurniku tri kokoši. Vsako leto jima mora dati enega prašiča 50 kg težkega v osnaženem stanju, 100 jajc v presledkih in po potrebi, dve kg prave zrnate kave, čisti izkupiček od 30 kubikov prodanega povprečnega okroglega mehkega lesa vsako leto, dnevno po en liter mleka ... upravičenca si smeta vsako rodno leto sliv izbrati in obrati dve slivovi drevesi. Izročitelju mora dati vsako leto za tobak po 15.000 din ...*«[96] V pogodbi so še drugi členi, ki urejajo razmerje do obeh sester.

Drago in Ana s svojim prvorojencem Karlijem, leta 1962 (arhiv družine Gradišnik).

Drago je tako kot njegov oče izkazoval veliko strast do lova. Leta 1958 se je včlanil v Lovsko družino Solčava in ostal njen član vse do smrti leta 2011.[97]

Za Draga in Ano so bila leta njunega gospodarjenja izjemno dinamična, saj sta živela v času, ko so se razmere spreminjale z bliskovito naglico. V času gospodarjenja sta popolnoma spremenila klasično podobo hiše, podrla sta črno kuhinjo ter naredila stranišče in kopalnico v hiši.

92 Karli Gradišnik, gospodar na domačiji od 1993 do 2018.

93 Nekaj takšnih zapisov:
**V letu 1893 je bil sv. Jožef v velikem tednu.*
**1893*
Ta 19. aprila smo zasejal.
Ta 7. maja smo začel gradit.
Ta 3. julija smo začel kosit.
Ta 14. avgusta smo začel žet.
**Dne 8. 10. 1930.*
Stani Prodnik

94 Arhiv družine Gradišnik, Mrliški list (l. 1973, 1977).

95 Imeni Drago in Karel sta v obravnavani družini uporabljeni sopomensko. Oče, ki mu je bilo ob rojstvu dano ime Karel, je bil v vsakdanji rabi imenovan Drago, medtem ko je sin, poimenovan Drago, vselej nastopal z imenom Karli. V prispevku sta posameznika navedena z imenoma, ki sta ju dejansko uporabljala, razen kadar se sklicujem na uradne evidence.

96 Arhiv družine Gradišnik, Prepis pogodbe o izročitvi in razdelitvi premoženja (17. 9. 1964).

97 Arhiv družine Gradišnik, Prošnja (5. 1. 1958).

Znanje in strast do lova sta se v družini prenašala iz roda v rod. Na fotografiji, nastali okrog leta 1968, so tri generacije: v sredini oče Jaka, desno sin Drago in levo vnuk Karli (arhiv družine Gradišnik).

Obdobje med letoma 1964 in 1993 je bilo nasploh zaznamovano z izrazito modernizacijo podeželja ter obsežno industrializacijo države. Povečal se je dostop do izobraževanja in zdravstvenega varstva, kar je pomembno vplivalo na življenjske razmere prebivalstva. V kmetijstvu je bil to čas intenzivne modernizacije: postopno se je uveljavila mehanizacija, ki je nadomeščala delo z živino, hkrati pa so se spreminjali pridelovalni vzorci – opuščanje pridelave žit za samooskrbo in preusmeritev v druge, donosnejše dejavnosti. Infrastruktura, tako v širšem smislu kot na posameznih kmetijah, se je prilagajala tem spremembam in omogočala lažje delo ter boljše življenjske pogoje.

Tudi na kmetiji Gradišnik so pozna šestdeseta leta prinesla ključne infrastrukturne in tehnološke preboje. Za pomoč pri rekonstrukciji se bom naslonila na dobro ohranjeno dokumentacijo in dnevniške zapise Draga Gradišnika. Navajam njegov zapis iz aprila 1968, kjer je povzel vse spremembe, ki jih je v času od prevzema kmetije že izvedel. Njegov najstarejši zapis je s konca šestdesetih let; v njem je po spominu naštel, kaj vse je spremenil v letih, odkar je prevzel kmetijo. Svoj zapis prične takole: *»... ko sem prevzel posestvo, da sem začel avžvat, sem nakupil tole: Motor, žago štilerko, 2 kosilnici, kuhinjsko pohištvo, 2 jogija, 1 kavč, motor za vozit – Puh, gare na gumi kolese, svinjak sem na novo pokril in predelal, naredil silos, kuhinjo,*[98] *koce,*[99] *vodovod skoz nov rezervoar, napajalnike.*[100] *V hiši peč krušno,*[101] *sobo zgoraj, šivalni stroj, motor za pogon, žago za deske rezat, 2 puški mavzarco pa šrotarco, radio, kupil sem tudi 2 kravi in 4 ovce, električnega pastirja, mašino za pejso mult.*[102] *Peč za v sobo. Sedaj pa mislim letos dokončati cesto, delal sem jo že lani 1967, pa ni bila gotova, 1968 pa mislim, da bo. Naredil sem že širm za most, imam tudi že trame za most. Buldožer ima še dela kakih 7 dni pa bo gotovo, če bom zdrav, bom še to naredil to leto. 15. 4. 1968.«*[103]

Cesta je bila glede na zapiske končana, posuta in dograjena 3. avgusta 1968 in takrat so po njej zapeljali prvi avtomobili. Svoj zapis o tem dogodku je pospremil z besedami: »*To je velik dogodek.*«[104] Cesto je načrtoval in gradil sam s svojimi sredstvi.[105]

Prvi avto (Zastava 750) je kupil 6. januarja 1968.[106] Prevzel ga je šele po enem letu čakanja, januarja 1969, vendar ga zaradi snega še ni mogel pripeljati: »*29. 4. 1969 je prvikrat avto prišel domov. Bilo je že snega pod Žibovčim travnikom, precej pa v Ravni, tako da je komaj prišel čez. Dva meseca sem ga imel pod bregom, 2 meseca pa kar na razpotju (Cov-*

98 Tu verjetno misli črno kuhinjo za prašiče zraven silosa.

99 Koce – je narečni izraz in se v tem kontekstu po vsej verjetnosti uporablja kot *koce za prašiče* – boksi za prašiče. Uporablja se tudi za druge živali.

100 Tu verjetno misli napajalnike v hlevu, pred tem je bilo treba živino voditi na napajanje k vodnemu izviru.

101 Krušna peč je prej že bila, ampak drugačna, v tem obdobju jo je prenovil.

102 Mult pomeni tlačiti, rezati.

103 Arhiv družine Gradišnik. Oranžni zvezek. Poličnik Drago 1967/1968. Pregled dohodkov in izdatkov.

104 Arhiv družine Gradišnik. Oranžni zvezek. Poličnik Drago 1967/1968. Pregled dohodkov in izdatkov.

105 Arhiv družine Gradišnik. Potrdilo (19. 4. 1985). Navedek: »*Potrjujemo, da je gozdni posestnik Drago Gradišnik iz Logarske doline 18, pošta Solčava, gradil v letih 1968 in 1969 z lastnimi sredstvi cesto z mostom iz Jezere do lastnega doma in dalje do skladišča lesa, kakor tudi 1976 leta odcep s te ceste do potoka Ručnika. Celotna dolžina teh cest, ki jih označujemo kot utrjene gozdne ceste v makadamski izvedbi, znaša 2.300 m.*«

106 Arhiv družine Gradišnik, Račun (6. 1. 1968).

Novi stroji so olajšali delo na kmetiji (oranje, spravilo sena, lesa) in tudi omogočili lažjo dostopnost kmetij v zimskih mesecih. Na fotografiji Drago Poličnik (Gradišnik) pri pluženju snega (arhiv družine Gradišnik).

nikovem) kar zunaj, danes pa sem ga pripravljal skoz tako, da sedaj stoji pred hišo.«[107]

Če so šestdeseta leta prinašala spremembe, so sedemdeseta prinesla konkretno modernizacijo kmetijstva in tudi gospodinjstva v pravem pomenu besede, saj se v tem obdobju začne razširjena uporaba električnih aparatov in tekoče vode, tudi bivanjski standard je sodobnejši.

Žaga za razrez lesa je bila ena prvih posodobitev, ki je pomembno vplivala na razvoj kmetije, saj je omogočala večji zaslužek: les so predelali že doma in ga tako na trgu prodajali z dodano vrednostjo. Žago je 11. aprila 1968 izdelal Matevž Štiftar, Anin oče. Postavljena je bila na hlevu. Naslednji dan je Drago v svoje zapiske zapisal: »... *smo rezali že tri platanice,*[108] *šla je zelo lepo ...*«

Eno vidnejših sprememb na področju kmetijstva je pomenil nakup traktorja. Drago se je tega očitno dobro zavedal. Ko je 9. oktobra 1969 novo pridobitev prvič pripeljal domov, je v svoj dnevnik zapisal: »... *sem pripeljal traktor domov znamke Lintner, ta bo zamenjal konje*.«[109] Traktor je kupil nekaj dni prej 2. oktobra 1969 pri Aloisu Lamprechtu v Železni Kapli, »*Lindner – diesel – traktor tip BF 250*«.[110] Urediti je moral sicer še vso potrebno uvozno dokumentacijo, vendar je šlo očitno kar hitro.

Na podlagi Dragovih dnevniških zapisov lahko naredimo časovni pregled novih pridobitev v sedemdesetih letih za kmetijo Gradišnik:

- *1970 elektrika,*[111]
- *1971 pralni stroj,*
- *zamrzovalna skrinja (*op. a. Drago je zapisal *zmrzovalec, skrinjo za meso Bosch nemško),*
- *1972 naredili hlev na izpiranje, skupaj s sosedi pa 1973 kupili sod za špricat gnojnico,*[112]
- *1974 molzni stroj*,*
- *1975 hladilnik za mleko*,*[113]
- *1976 mešalec za beton (v Avstriji) in samokolnico,*
- *kosilnica (v Avstriji),*
- *1977 nakladalka za seno vozit,*
- *1978 centralna v hiši (pritličje),*[114]
- *obličilni stroj (kupljen v Mariboru),*
- *telefon,*
- *1979 barvni televizor,*[115]
- *hladilnik,*
- *sesalec za prah,*
- *v »hiši« navaden pod zamenja parket ...*

107 Arhiv družine Gradišnik, Oranžni zvezek. Poličnik Drago 1967/1968. Pregled dohodkov in izdatkov.

108 Platanica = okrogel hlod.

109 Arhiv družine Gradišnik, Oranžni zvezek. Poličnik Drago 1967/1968. Pregled dohodkov in izdatkov.

110 Arhiv družine Gradišnik, Račun, prospekt in dokumenti za uvoz (2. 10. 1969; 9. 10. 1969).

111 Zapis iz dnevnika: »*1970. Za prvega maja je Željko napeljal elektriko po hiši in v kuhinjo.*« V družinskem arhivu so ohranjeni tudi vsi računi in dovoljenja za napeljavo vodov in elektrifikacijo območja Matkovega kota.

112 Pri Žibovtu je bil 23. decembra 1973 podpisan dogovor o uporabi, storitvah in vzdrževanju soda za gnojevko. Dogovor so podpisali Franc Šumet - Šumet, Rok Suhodolnik - Covnik, Drago Poličnik - Gradišnik, Franc Poličnik - Žibovt, Gregor Prodnik - Perk, Stanko Klemenšek - Ložekar in Jože Prodnik - Matk (Arhiv družine Gradišnik, Dogovor, (23. 12. 1973)).

113 To je bilo potrebno tudi za zagotavljanje higienskih minimumov za oddajo mleka.

114 Arhiv družine Gradišnik, Uvozna carinska deklaracija (6. 10. 1977). V družinskem arhivu je ohranjena uvozna taksa za štedilnik za kuhanje iz jekla, ki je bil prilagojen za ureditev centralne napeljave: »*Štedilnik na trda goriva zn. Lohberger typ S 116 RA s kotlom za enoetažno gretje kapacitete 16.000 kal.*« Štedilnik je bil kupljen v Avstriji in v državo pripeljan 6. oktobra 1977.

115 Pred tem so že imeli televizor, črno-bel, verjetno kupljen leta 1971, ni natančnega podatka.

Napeljava kabla za telefon. Pri delu so pomagali tudi vojaki Jugoslovanske ljudske armade, ki je imela svojo karavlo v Logarski dolini (arhiv družine Gradišnik).

Pogled na kmetijo Gradišnik, 2025. Domačija je bila leta 1965 vpisana v register nepremične kulturne dediščine, kapelica na njenem območju pa je bila leta 1987 s sklepom takratne občine razglašena za spomenik lokalnega pomena (foto: Marina Gradišnik).

Bili so seveda še drugi nakupi, a jih iz razpoložljivih virov ne bi mogla tako natančno umestiti, poleg tega pa mislim, da sem z naštetimi primeri dovolj nazorno nakazala razvoj in postopno modernizacijo kmetijskega gospodarstva v tem obdobju.

Ob teh vlaganjih je ostajal gozd osrednji ekonomski steber. Lastna žaga in v tem času zgrajene številne gozdne ceste so povečale iztržek od prodaje lesa in zmanjšale stroške spravila. Mleko je prinašalo reden denarni prihodek; zaradi oddaljenosti je Drago začasno vzpostavil kabelsko napeljavo s posebno trugo za spuščanje posod z mlekom do ceste, da vsakodnevni prevoz ni bil potreben.

Na ravni družbeno-pravnega statusa je Drago 19. maja 1977 vložil uradno zahtevo za spremembo priimka iz Poličnik v Gradišnik in čez slabe tri mesece dobil pozitivno odločbo.[116] S tem se je tudi formalno utrdilo hišno ime in kontinuiteta domačije.

Leta 1985 je na potoku Ručnik zgradil lastno malo hidroelektrarno, kar je povečalo energetsko avtonomijo kmetije ter prineslo pomemben dodaten zaslužek. Porabljena energija se namreč ni

116 Arhiv družine Gradišnik, Odločba (4. 8. 1977). Podoben proces so v sedemdesetih letih opravili tudi nekateri bližnji kmetje (Kočnar, Matk, Šumet), kar kaže, da je bila praksa uveljavljanja hišnih imen kot uradnih priimkov v tem času širše prisotna.

zaračunavala, presežke v obdobjih višjih vod pa je lahko oddajal v javno omrežje in za to prejemal plačilo. Leta 1986 je začel graditi preužitkarsko hišo na t. i. Bajtni njivi, v letih 1989/90 so se dela na hiši zaključila.

Ob predaji posestva sinu Karliju leta 1993 sta se z ženo in neporočeno hčerko preselila v preužitkarsko hišo, s čimer se je zaokrožilo njegovo tridesetletno obdobje modernizacijskih vlaganj, ki je kmetijo uvrstilo med dostopne, energetsko samooskrbne in sodobno opremljene visokogorske domačije. Sin Karli Gradišnik, ki je na kmetiji gospodaril do svoje smrti leta 2018, je dejavnosti kmetije nadgradil in razširil še s športno-turistično ponudbo. Leta 2009 se je poročil z Bredo Časar iz Zgornjih Gorij. Zgodbo kmetije Gradišnik danes nadaljuje in gradi njegova družina.

ZAKLJUČEK

Življenje na samotnih kmetijah v Zgornji Savinjski dolini, posebej na Solčavskem, razkriva preplet izjemne trdoživosti, prilagodljivosti in postopne modernizacije, ki je bila kljub geografski odmaknjenosti tesno vpeta v širše družbeno-zgodovinske procese. Na primeru kmetije Gradišnik se kaže dolgotrajna kontinuiteta posesti in hišnega imena, ki je omogočila stabilnost skozi stoletja, hkrati pa prilagajanje številnim zgodovinskim pretresom. Posebnosti visokogorskega okolja so narekovale samozadostnost, močno vezanost na naravne cikle ter odvisnost od družinske in soseske solidarnosti. V tem okviru so se oblikovale kulturne posebnosti in družbena samobitnost, ki so vplivom turizma in industrializacije kljubovali dlje kot v številnih drugih regijah. Ohranjena hišna kontinuiteta, bogata ustna dediščina in arhivski viri potrjujejo, da je bila vzdržnost kmetije temelj za preživetje v zahtevnem gorskem okolju, modernizacija gospodinjstva in gospodarstva ter novozgrajena infrastruktura v drugi polovici 20. stoletja pa je tovrstnim visokogorskim domačijam omogočala večjo konkurenčnost in izboljšanje standarda družinske ekonomije. Zanimiva je primerjava izsekov zapuščinskih listin treh generacij, ki jasno pokažejo dolgo kontinuiteto osnovnih vzorcev (ohranjanje kmetije kot celote in preužitek), pa tudi postopne spremembe v materialni kulturi (kava, tobak) in modernizacijo.[117]

117 V zadnjem ohranjenem prepisu med Dragom in Karlijem Gradišnikom (Izročilna pogodba, 1. 2. 1993) je med preužitkarskimi pravicami staršev poleg uporabe hleva, zemlje, gozda in drugih dobrin navedena brezplačna uporaba traktorja, elektrike in telefona, kar nazorno priča o modernizaciji vsakdanjega življenja. Prepis zaradi varovanja osebnih podatkov ni citiran.

IZJAVA O DOSTOPU DO RAZISKOVALNIH PODATKOV
Raziskovalni podatki, na katerih temelji prispevek, so na voljo v prispevku samem.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv družine Gradišnik, Logarska dolina 18.

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor
Župnija Solčava, Krstne (RMK), poročne (PMK) in mrliške (MMK) matične knjige.

USTNI VIRI

Marija Ambrož (r. 1947)
Ana Gradišnik (r. 1936)
Drago Gradišnik (1935–2011)
Alojz Poličnik (1899–2000)

TISKANI VIRI

Orts-Repertorium von Steiermark. Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1872.

Special-Orts-Repertorium von Steiermark. Wien: Alfred Hölder, 1893.

Spezialortsrepertorium von Steiermark. Wien: k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1917.

ČASOPISI

Ilustrirani Slovenec, 1931.
Marburger Zeitung, 1939.
Slovenski gospodar, 1887.

LITERATURA

Anko, Boštjan in Anteric, Marija in Clarke, Richard in Koščak, Marko in Lenar, Avgust in Mitchell, Ian in Slapnik, Marko: *Študije o Solčavskem 1932–2007: Poročilo o skupnem terenskem delu Univerze v Ljubljani in Univerze v Londonu 1932–2007.* Solčava: Občina Solčava in Logarska dolina, d. o. o., 2007.

Gradišnik, Marina: *V spomine ujeti čas. Utrinki vsakdanjega življenja Solčavanov iz obdobja pred in desetletja po drugi svetovni vojni.* Solčava: Zavod Rinka, 2012.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona Dravske banovine, 1937.

Krajevni leksikon Slovenije. III. knjiga: Svet med Savinjskimi Alpami in Sotlo (ur. Roman Savnik). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.

Meze, Drago: Prebivalstvo Gornje Savinjske doline. *Celjski zbornik*, 1960, str. 5–67.

Pečovnik, Jožica in Šukalo, Marija: *Oh, kako je dolga, dolga pot iz tujine pa do doma ...* Mozirje: Društvo izgnancev Slovenije 1941–1945, Krajevna organizacija, 2006.

Poličnik, Tomaž: *Zgodovinsko ozadje odkupa Logarske doline–Okrešlja za narodni park* (diplomsko delo). Ljubljana: Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani, 2008.

Puhar, Alenka: Mica Logar. *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem* (ur. Alenka Šelih et al.). Ljubljana: SAZU, 2007, str. 392–395.

Slovene Studies: Being Studies Carried Out by Members of the Le Play Society in the Alpine Valleys of Slovenia (Yugoslavia) (ur. Laurence Dudley Stamp). London: The Le Play Society, 1933.

Slovenski etnografski leksikon (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.

Studen, Andrej: Oštevilčenje hiš ob vojaški konskripciji 1770/71 kot tehnologija dodeljevanja naslovov in sredstvo socialnega discipliniranja. *Marija Terezija: med razsvetljenskimi reformami in zgodovinskim spominom* (ur. Miha Preinfalk in Boris Golec). Ljubljana: ZRC SAZU, 2018, str. 435–449.

Studen, Andrej: Smrtni udarec rokovnjaštvu. *Slovenska kronika 19. stoletja, 1800–1860*. Ljubljana: Nova revija, 1991, str. 402.

Videčnik, Aleksander: *Zgornjesavinjske vistorije*. Mozirje: Zavod za kulturo, 1998.

Vider, Valentin: *Zapiski o Solčavi in njeni okolici. Prispevki k zgodovinskem in etnografskem gradivu*. Solčava: Turistično društvo Solčava, 1982.

Vršnik, Jože: *Preproste zgodbe s solčavskih planin*. Celje: Mohorjeva družba, 2005.

Zemljič, Branko: Solčavski kot. *Planinski vestnik* 12, 1956, št. 4, str. 197–200.

Zwitter, Žiga: *Vpliv »male ledene dobe« na agrarno poselitev na ozemlju današnje Slovenije: na primeru izbranih območij v Zgornji Savinjski dolini* (diplomsko delo). Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2010.

SPLETNE STRANI

Inštitut za novejšo zgodovino, Žrtve prve svetovne vojne: www.sistory.si/ww1/7776

The Statue of Liberty – Ellis Island Foundation: www.statueofliberty.org/discover/passenger-ship-search/

SUMMARY

Life on a Remote Farm in the Upper Savinja Valley during the Nineteenth and Twentieth Centuries. The Example of the Gradišnik Farm

Solčava, one of the most sparsely populated areas in Slovenia, encompasses a village as its centre, scenic glacial valleys (the Logar Valley, Matk Cirque, and Roban Cirque), and several high-altitude self-sufficient farms, locally known as *celki*, widely dispersed towards the slopes of Mount Olševa or the area of Podolševa (formerly Germ. *Heiligengeist*). Until 1918, local kin and economic relations were primarily directed towards Carinthia, which also left a mark on the speech and customs. However, with the opening of the road connecting the villages of Luče and Solčava in 1894 and the demarcation of the northern border after the First World War, the flows began to increasingly gravitate towards the Savinja Valley.

Daily life abided by the rhythm of religious and annual calendars, in close harmony with the family, neighbourhood, and local community life. Tourism started to develop in the nineteenth century, dovetailed by the construction of the first mountain lodges; it experienced remarkable growth during the interwar period and, of course, after the Second World War. Tourism provided the local inhabitants with a series of important supplementary activities, ranging from accommodation to selling local crops and products. Despite their remoteness, historical turmoil also affected the areas in the Upper Savinja Valley: one of the most tragic incidents occurred in October 1944, when the German Army burned down the village of Solčava, along with many houses and farmsteads in the area and drove the population into internment.

Modernization, which followed the Second World War–revamping the infrastructure, electrification, establishing telephone and road networks–gradually made this isolated area more accessible to the world. Self-sustainability was limited to the most essential crops; forestry and to some extent livestock or dairy production became the main source of income. Steep farm plots were gradually abandoned, giving way to a growing forest cover.

The second part of the article focuses on the history of the Gradišnik farm and its owners. Although the farm, which came into existence by splitting off from Perko's hide in the seventeenth century, changed owners, it retained the continuity of its name and landholding. In the mid-nineteenth century, it was thoroughly rearranged by Matija Operčan, who moved its centre and reconstructed most buildings. After his death, the farm was inherited by Jera Štiftar, the widow of Peter Logar (Covnik), who in 1883 married Jožef Poličnik and founded the Poličnik family there. Their son Jacob took over the farm in 1926 and married Neža Klemenšek in 1929. Their farm-keeping was affected by the Second World War and the postwar

crisis. After 1964 came the period of intensive modernization, when the landholding passed into the hands of Jakob's son Drago (Karel). The farm was technologically modernized and its energy efficiency improved with the introduction of many novelties, such as the farm's own sawmill, the first car, a service road, a tractor, electricity, household appliances, a telephone line, and subsequently their own small hydro power station. In 1993, it passed over to Drago's son Karli (Drago) Gradišnik, who expanded its operations by offering supplementary tourist and recreational activities. After his death in 2018, the farm's story has been continued by his family.

The article also includes segments of probate documents spanning three generations, which provide a highly interesting source by shedding light on a long continuity of basic traditional patterns, but also gradual changes in material culture and modernization.

House continuity, preserved rich oral heritage, and archival sources attest that the sustainability of a farm constituted the cornerstone of survival in a harsh mountain environment, while household and economic modernization, coupled with newly built infrastructure in the second half of the twentieth century, granted high-altitude homesteads a greater competitive edge as well as a higher standard of family economy.

1.02 PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.16
CC BY-SA

IRENA BRUCKMÜLLER, ERNST BRUCKMÜLLER, VERONIKA PFLAUM*

Sergij Vilfan – etnolog, agrarni zgodovinar in zbiratelj

Predstavitev njegovega delovanja na območju Gornjega Grada po družinskem spominu

IZVLEČEK

Sergij Vilfan se je že zgodaj začel zanimati za pravne starine, pravne običaje, pa tudi za kmečko delo in kmečko tehniko. Že leta 1947 je bil povabljen, da postane član ekipe, ki je pod vodstvom Borisa Orla izvedla več terenskih etnoloških raziskav po Sloveniji. Vilfanovo zanimanje za etnologijo je prišlo še bolj do izraza, ko je po letu 1956 začel z družino preživljati poletne počitnice v Gornjem Gradu. Od tamkajšnjih kmetov je dobil veliko informacij o delu in življenju na gorskih kmetijah. Leta 1971 je kupil hišo kmetije »Zgornji Kovšak« na Florjanu pri Gornjem Gradu. V njej se je ohranilo več kosov poljedelskega orodja in razni gospodinjski pripomočki, ki jih je Vilfan shranil, restavriral in iz njih zasnoval manjšo etnološko zbirko, ki je predstavljena v prispevku.

KLJUČNE BESEDE

Sergij Vilfan, etnologija, Gornji Grad, etnološka zbirka, gorske kmetije

ABSTRACT

SERGIJ VILFAN–ETHNOLOGIST, AGRARIAN HISTORIAN, AND COLLECTOR. PRESENTATION OF HIS ACTIVITIES IN THE GORNJI GRAD AREA ACCORDING TO FAMILY MEMORY

Sergij Vilfan developed an early interest in legal antiquities, legal customs, as well as rural life and work methods. In 1947, he was invited to become a member of a group that carried out several ethnological field studies across Slovenia under the leadership of Boris Orel. Vilfan's interest in ethnology grew even more evident after 1956, when he began to spend his summer vacations with his family at Gornji Grad, where local farmers would provide him with abundant information about life and work on mountain farms. In 1971, he purchased a house on the Zgornji Kovšak farm at Florjan pri Gornjem Gradu with several agricultural tools preserved, alongside various household items that Vilfan kept and restored as well as organized them into a small ethnological collection presented in this article.

KEY WORDS

Sergij Vilfan, ethnology, Gornji Grad, ethnological collection, mountain farms

* Irena Bruckmüller, univ. dipl. zgod., Dunaj, Avstrija, irena.bruckmueller@hotmail.com
Ernst Bruckmüller, akad. univ. prof. dr. v. p., Dunaj, Avstrija, ernst.bruckmueller@oeaw.ac.at
Veronika Pflaum, dr., arheologinja, muzejska svetovalka, Gorenjski muzej, Kranj, veronika.pflaum@gorenjski-muzej.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8970-0836

IZHODIŠČE: PRAVNA ETNOLOGIJA

Sergij Vilfan se je rodil leta 1919 v Trstu. Zaradi očetove službe je otroštvo preživel in se šolal v več evropskih mestih. Po očetovi smrti leta 1931 se je družina preselila v Ljubljano, kjer je Vilfan obiskoval gimnazijo in leta 1942 diplomiral na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani. Po vojni je nekaj let delal na OLO Grosuplje. V letih 1950–1972 je bil direktor Mestnega arhiva v Ljubljani, kjer je tudi znanstveno deloval. Od leta 1971 do upokojitve je bil redni profesor za pravno zgodovino na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani. Vilfan je avtor številnih publikacij s področja prava in pravne etnologije, gospodarske in socialne zgodovine, zgodovine stanov, arhivistike, metrologije itd. Bil je član mednarodnih komisij, na primer za zgodovino mest (od leta 1981 njen predsednik), za zgodovino parlamentov in za pravno zgodovino Jean Bodin. Zelo ga je zanimala zgodovina mer. Vilfan je bil redni član SAZU in dopisni član nekaterih drugih evropskih akademij.[1]

Že kot študent se je ukvarjal s pravnimi starinami, ki niso bile del občega, s strani oblastnikov postavljenega prava. Njegov učitelj Janko Polec ga je spodbudil k pisanju knjige o pravni etnologiji. Že leta 1944 je izšel njegov precej obsežen *Očrt slovenskega pravnega narodopisja*.[2] Leta 1947 je bil Vilfan skupaj z Milkom Matičetovim in Vilkom Novakom član raziskovalne skupine pod vodstvom Borisa Orla, ki je izvedla prvo etnološko terensko raziskavo. Sestali so se na Svetini in v Celju. Orel je ob tej priložnosti predstavil obsežen program za nadaljnje raziskave.[3] Za terensko raziskavo je Vilfan predlagal območje okoli Grosuplja, pa tudi Orel je že opazil, da je bila Dolenjska v muzejskih zbirkah slabo zastopana, poleg tega je bilo tam malo industrije in družba pretežno agrarnega značaja. Zato je bilo celotno območje etnološko še zelo bogato in komaj raziskano. Po spominih Matičetova, ki jih navaja Alenka Simikič, naj bi Orel rekel: »Je Vilfan rekel – pridite dol.«[4] Člani ekipe so si delo razdelili: Matičetov se je posvetil nematerialni duhovni kulturi, Vilfan socialnim razmeram, Orel pa materialni kulturi. Vilfan je bil tudi poklicno povezan z Grosupljem. Takrat je delal kot pravni referent (sekretar) v tamkajšnji občinski upravi. Pri obdelavi podatkov iz katastrov oziroma uradnih statistik sta mu pomagali sodelavki Lidija Prudič in Fanči Šarf. Prvi cilj raziskovalne ekipe je bil Šentjurij leta 1948. Spali so v tamkajšnji šoli, ki je bila še v gradnji in še ni imela oken, zato so morali proti prepihu v okenske odprtine nekaj obesiti (najverjetneje odeje). Za ležišča so služile slamnjače, umivali so se v bližnjem potoku ali pri vodnjaku. Sostanovalke so bile bolhe, ki jih je ena od Vilfanovih sodelavk, Fanči Šarf, v enem samem dnevu naštela 30.[5] Vidimo, da so začetki etnološkega terenskega raziskovanja zahtevali določeno mero poguma.

Tej prvi raziskovalni fazi so sledile nadaljnje etnološke terenske raziskave. Vilfan je sodeloval pri naslednjih:[6]

- Teren 1: Šentjurij – Škocjan – Turjak, 1. 8.–15. 9. 1948
- Teren 2: Šmarje - Sap – Polica, 1. 8.–5. 9. 1949
- Teren 5: Šentvid pri Stični, 15. 8.–15. 9. 1951
- Teren 6: Mokronog, 2.–30. 10. 1951
- Teren 7: Kobarid, 3. 7.–3. 8. 1951
- Teren 9: Šentjernej, 15. 8.–15. 9. 1952
- Teren 10: Goriška brda, 31. 7.–31. 8. 1953
- Teren 12: Brkini, 1.–31. 8. 1955.

Še desetletja kasneje se je Vilfan vedno znova vračal k narodopisnim temam, ki so bile izredno raznolike.[7] Zato je lahko prispeval obsežne vsebine in številne (najmanj 64) ilustracije, posamezne risbe in načrte za veliko slovensko agrarno zgodovino (*Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, 2 zvezka, 1970 in 1980; v nadaljevanju GDZS).[8] Že leta 1949 oziroma 1950 je postal (zunanji) strokovni sodelavec Komisije za slovensko narodopisje oziroma Sekcije za splošno in narodno zgodovino pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

1 Za Vilfanov življenjepis gl. Kranjc, Akademik, str. 13–30.
2 Vilfan, Očrt, str. 217–262.
3 Simikič, »Jaz sem pa mislila«, str. 109–131. Citat v naslovu članka se nanaša na izrazit strah pred (predvsem angleškimi) vohuni, ki je vladal v Jugoslaviji po letu 1945.
4 Simikič, »Jaz sem pa mislila«, str. 113.
5 Simikič, »Jaz sem pa mislila«, str. 115.
6 Podatke je posredoval Miha Špiček iz Slovenskega etnografskega muzeja.
7 Kranjc, Akademik, str. 16, op. 8. Že samo v tej opombi je navedenih 17 relevantnih Vilfanovih prispevkov o pravni etnologiji, ki obravnavajo zelo različne teme. Gl. tudi *Slovenski etnološki leksikon*, str. 672–673, geslo Sergij Vilfan. Vilfan je za ta leksikon prispeval gesla s področja pravne etnologije.
8 Vilfan je skupaj z Bogom Grafenauerjem in Pavletom Blaznikom sestavljal »ožjo redakcijo«, ki je uredila in pripravila izdajo obeh zvezkov. Kot avtor je za prvi zvezek prispeval poglavje o kmečki hiši in dopolnil pregled literature v poglavju o gospodarskih poslopjih; drugi zvezek je v glavnem napisal sam, razen poglavja o kmečkih uporih, ki je delo Boga Grafenauerja, prav tako pa je napisal povzetek v francoščini in nemščini. Slednji je izjemno izčrpen in nemško govorečim bralcem, ki ne poznajo slovenskega jezika, omogoča razmeroma enostavno uporabo celotnega dela. Število fotografij, pripisanih Vilfanu v registru, je več kot 60.

POLETNE POČITNICE IN AGRARNA ZGODOVINA

Od leta 1956 je Sergij Vilfan z družino poletne počitnice preživljal v Gornjem Gradu. Tam je bila skupina lepih lesenih počitniških (vikend) hišic, ki so stale ob potoku Šokatnica in v bližini gostilne Hren. Po švicarskem vzoru so jih izdelali na žagi gostilničarja Hrena, njihovo upravljanje pa je prevzelo Turistično društvo Gornji Grad. V gostilni Hren so Vilfanovi družinski člani in drugi gosti jedli kosilo. Mnogi turisti so prihajali iz drugih jugoslovanskih republik. Razvila so se dolgotrajna prijateljstva.

Sergij Vilfan je tudi v Gornjem Gradu večinoma delal, pripravljal je predavanja in pisal članke, vendar mu je ostalo dovolj časa za številne izlete. Družina je večino izletov opravila peš. Pred vsakim izletom je Vilfan preučil star vojaški zemljevid iz časa avstrijske monarhije. Na teh izletih je bilo večinoma treba premagati precejšnje vzpone. Poti so vedno vodile navzgor, v hrib skozi gozdove, med gozdovi in nad njimi pa so bile posejane številne gorske kmetije. Medtem ko je strmo območje ostalo gozdnato, so za naselitev v posameznih kmetijah izbrali manj strma pobočja ali kotline na višjih legah. Hiše so stale na varnih mestih, ki jih niso ogrožali niti nenadni nalivi niti pogosti zemeljski plazovi na strmih pobočjih. Tamkajšnji kmetje so bili tako gospodarsko kot versko povezani z dolino ter glavnim župnijskim in tržnim naseljem Gornji Grad. Večina kmetov je ob nedeljah in praznikih obiskovala bogoslužje v impozantni baročni župnijski cerkvi (»katedrali«), ki jo je zgradil ljubljanski škof Ernst grof Attems (1743–1757) za svojo rezidenco v Gornjem Gradu. Vendar je moral škof zaradi jožefinske cerkvene politike svojo rezidenco preseliti v Ljubljano, medtem ko je v Gornjem Gradu do druge svetovne vojne ostala (nad)škofijska poletna rezidenca.[9] V trgu Gornji Grad so bili tudi kmečka zadruga, večji lesnopredelovalni obrat »Smreka«, nekaj gostiln, trgovin in obrtnikov ter kino. »Smreka« je ponujala delovna mesta in izobraževanje za kmečko mladino. Delo z lesom je bilo za večino kmetov od otroštva dalje povsem običajno. Ker so skoraj vsi kmetje imeli gozd, so vsi odlično obvladali sekiro, žago in drvarski cepin. Poleg gozda so takrat vse kmetije še vedno opravljale vsestransko kmetijsko dejavnost, to je pridelavo žita in rejo živine. Skoraj vsaka hiša je imela mlin, pogosto ob potokih daleč pod hišami. V 50. letih 20. stoletja je bila prometna povezanost razpršenih kmečkih zaselkov še zelo slaba. Tudi motorizacija kmetijstva se je komaj začela. Po pripovedovanju kmetov je elektrika na kmetije prišla šele v 60. letih. Konjska in volovska vprega sta bili vsakdanji pojav.

Vilfanovi so torej pogosto hodili na izlete (v hrib) in pri tem prišli do raznih kmetij. Tam so radi počivali, se usedli in si odpočili. To je bila tudi za kmete, ki so večinoma živeli precej enolično in na samem, dobrodošla sprememba – prišlo je do pogovorov. Tako so se med popotniki iz mesta in domačini razvili dolgotrajni dobri odnosi, predvsem s kmeti na območju razpršenega zaselka pretežno osamljenih gorskih kmetij na Florjanu pri Gornjem Gradu. Vilfanu se je pogosto ponudila priložnost, da se posveti svojim etnološkim in agrarnozgodovinskim interesom. Zanimala ga je zlasti zbirka »Jamnikovega strica« pri Zgornjem Jamniku, kjer je bilo v »kašti« (lokalni narečni izraz za kaščo) shranjenih več agrarnozgodovinskih in drugih zanimivih narodopisnih predmetov. Danes je ta zbirka po zaslugi Janeza Mavriča na ogled v Muzeju Štekl v Gornjem Gradu. Zelo dober sogovornik je bil tudi Vršnikov stari oče, ki je znal malo nemško in je poznal veliko podrobnosti o različnih kmečkih opravilih. Pri Vršnikovih so izletnike pogosto pogostili s »tokcem« (tamkajšnji izraz za sadni mošt), kruhom in medom, saj so sami gojili čebele, tako da je bil med vedno na voljo. Še nekoliko višje leži kmetija družine Mavrič (tu je hišno ime enako priimku!), kjer je mogoče še vedno občudovati leseno kašto iz 18. stoletja z napisom, ki navaja letnico. Najstarejša kašta katastrske občine Sveti Florijan stoji pri Spodnjem Jamniku in je bila postavljena leta 1734.[10] Kmetje so Vilfanovim otrokom dovolili, da so pobirali sadje, dostikrat so prinesli svoje pridelke, ponudili so tokec, včasih so postregli tudi malico z okusnim savinjskim želodcem (sušen svinjski želodec, polnjen z mesom in slanino), ki so ga v vsaki hiši pripravljali po lastnem receptu. Včasih je bilo mogoče od kmetov kupiti starejše predmete, na primer stole za veliko mizo v hiši.

Sergij Vilfan je bil, kot že omenjeno, od leta 1950 vključen v pripravo slovenske agrarne zgodovine v dveh delih (GDZS), ki je bogato opremljena s (črno-belimi) fotografijami. V prvi knjigi je Vilfan prispeval vsaj 64 fotografij iz različnih slovenskih regij, ki prikazujejo kmetije, polja, orodje itd. Med drugim dve njegovi fotografiji prikazujeta, kako je potekal star obdelovalni način požigal-

9 *Enciklopedija Slovenije*, zvezek 3, str. 296–297, geslo Gornji Grad.

10 GDZS 1, str. 595–610 (Franjo Baš, Gospodarska poslopja): na kmetijo Spodnji Jamnik se nanaša str. 610. Pregled literature je dopolnil Sergij Vilfan, ki je v tem primeru navedel: J. Božič, Kmečke stavbe, *Kotnikov zbornik*, Celje 1956, 14 sl.

Hiša kmetije Zgornji Kovšak, ki jo je leta 1971 kupil Sergij Vilfan (foto: Veronika Pflaum).

ništva.[11] Takšni požigi v 50. in 60. letih 20. stoletja dejansko niso bili več v uporabi. Požigalništvo je bilo leta 1953 prepovedano z zakonom.[12] Družina z domačije Zgornji Špeh je za Vilfana pripravila požigalno polje in ga zažgala, da bi lahko prikazal to starodavno tehniko. Vilfan je fotografiral dve fazi: v prvi se pripravlja požigalno polje – grmičevje se izkrči in posekano lesje se razporedi za požig; na drugi fotografiji so sledovi požiga, preden jih zopet prekrije gozd.[13] Med izkrčenjem in sežigom je minilo precej časa, saj je bilo treba posekano grmičevje oziroma mlado drevje najprej posušiti, preden so ga lahko zažgali. Fotografiji sta bili vsekakor posneti pred letom 1970, to je pred letom izida prvega zvezka GDZS. Že samo ta dejavnost kaže Vilfanovo tesno povezavo s tamkajšnjimi kmeti – tega verjetno ne bi storili za vsakega mestnega raziskovalca.

V 60. letih prejšnjega stoletja je Sergij Vilfan z ženo razmišljal o nakupu kašte, da bi jo razstavil in ponovno postavil v dolini. V mislih sta imela konkretno kašto, ki je pripadala kmetiji Zgornji Kovšak na Florjanu pri Gornjem Gradu (na nadmorski višini 900 m). Kupila sta jo leta 1969. Lastniki so poudarili, da je na voljo tudi kmečka hiša, saj so se že pred nekaj leti preselili v dolino in so tako kmetija kot vse stavbe prazne. Razložili so, da je gospodarjevi ženi tu preveč strmo, da je zemlja premalo rodovitna itd. Tako sta zakonca Vilfan leta 1971 kupila še hišo, skupaj z marofom (gospodarskim poslopjem) pod hišo, vendar z le malo zemljišča okoli hiše (skupaj komaj 1 ha, samo travniki). Gozd ter večina travnikov in pašnikov so ostali prejšnjim lastnikom (travniki v lasti prejšnjega lastnika so danes v celoti zaraščeni z gozdom). Zadeva je bila precej pustolovska, saj se je nova cesta vila razmeroma daleč pod hišo, vse do najbližjega soseda, Pustoslemška. Od tam je do novopridobljene hiše vodil le kolovoz. Po njem so novi lastniki precej pogosto uporabljali tudi pridnega Pustoslemškovega konja, ki je do hiše vlekel različne selitvene predmete. Med drugim so tako prepeljali celotno spalnico, za katero v mestnem stanovanju ni bilo prostora. Stari voz, ki ga je vlekel konj, je prevažal marsikaj: cement, ploščice, orodje in stroje; pesek je pripeljal v nekakšnem lesenem zaboju, ki je bil z vseh strani zaprt, zgoraj pa odprt. Hišo so počasi in z velikimi težavami, na primer pri oskrbi z vodo, nazadnje le opremili tako, da je dosegla določeno raven sodobnega bivanjskega standarda.

Glavni bivalni prostor (»hiša«) je ostal tak, kot je bil, z dvema dolgima težkima hrastovima klopema na obeh straneh peči in veliko mizo (z intarziranim napisom iz leta 1940) v kotu med drugima dvema klopema in nad njo razpelo, okrašeno z venčkom iz papirnatih cvetlic (to je bila regionalna posebnost), s tremi zidnimi omaricami in z veliko krušno pečjo, ki so jo kurili iz kuhinje. Štiri stole, ki se slogovno ujemajo z mizo, je Sergij Vilfan kupil od različnih kmetov, ki so se starih stvari tako ali tako hoteli znebiti. Bogkov kot krasijo številne slike na steklu, med katerimi je tudi en izvirnik in dve kopiji poškodovanih izvirnikov iz hiše. Eno kopijo je izdelal Sergij Vilfan.

11 Slika XI na str. 209, ki ilustrira požigalništvo, vključuje pet fotografij, ki so jih različni avtorji posneli v Zgornji Savinjski dolini. Sliki XI.2 in XI.5 je pri Zgornjem Špehu pod Rogatcem posnel Sergij Vilfan (podatki na str. 209 in 668). O požigalništvu gl. Baš, Pripombe, str. 83–102 in GDZS 1, str. 225–250 (Bogo Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini), tukaj str. 226 in 237 sl.

12 *Slovenski etnološki leksikon*, str. 458, geslo Požigalništvo.

13 GDZS 1, str. 209, Sliki XI.2 in XI.5.

KMETIJA ZGORNJI KOVŠAK/KALŠAK

Kmetija je bila kot *in Wenten* omenjena že v najstarejšem urbarju benediktinskega samostana Gornji Grad iz leta 1426, prav tako kot številne druge kmetije, ki stojijo še danes.[14] Ignacij Orožen jo je identificiral kot kmetijo Kalšak. Sergij Vilfan je domneval, da je bila med 12. in 15. stoletjem zaradi davčne obveznosti v višini 40 sirov »švajga« oziroma sirnica (planinska kmetija s pašniki, specializirana za pridelavo sira).[15] Vendar so v tem urbarju izrecno navedene nekatere švajge, ki so imele visoko davčno obveznost v siru: dvakrat je navedena *Swaiga vaccaria* (enkrat kot *Swayga vaccina*; kravja švajga) z davčno obveznostjo 300 sirov za gospode v samostanu (*Herrenkäse*), prav tako dvakrat *Swayga ovina* (ovčja švajga), ki je morala dostaviti 300 sirov za nune.[16] Morda so bile vse kmetije z obveznostjo 300 sirov švajge. V 15. stoletju so bile švajge pogosto spremenjene v kmetije in dodeljene kmetom v dedno posest.

Del »hiše« nasproti peči z originalno intarzirano mizo, stoli, kupljenimi pri sosednjih kmetih, ter bogkovim kotom z razpelom in slikami na steklo večinoma sodobne izdelave (foto: Katharina Pammer).

Nekaj časa pozneje je bil Kovšak razdeljen na »zgornjega« in »spodnjega«. Delitev je potekala po precej ravni črti od gozdnega obronka nad hišo (hišama) do globokega grabna, ki je tvoril mejo s sosedom. V grabnu hudourniškega potoka je imela vsaka hiša svoj mlin. Mlini so lahko delovali le ob taljenju snega ali po močnem dežju.[17]

Kako je bila videti prvotna hiša te kmetije, ne vemo. Domnevamo lahko, da je šlo za dimnico, to je tip hiše z odprtim ognjiščem brez dimnika v glavnem bivalnem prostoru, kakršen je bil splošno razširjen v 16. stoletju.[18] Pirchegger je domneval, da je okoli leta 1700 v (historični) Štajerski še vedno okoli 80 % kmečkega prebivalstva živelo v primitivnih hišah z enim prostorom in odprtim ognjiščem. Še okoli leta 1770 so poročali o dimnicah, v katerih so skupaj živeli ljudje in živali.[19]

O hiši in njenem stavbnem razvoju vse do 19. stoletja nimamo nobenih podatkov. V 19. stoletju pa je bila zgrajena hiša v sedanji stavbni podobi, kar dokumentira letnica »[1]863« na leseni vratni prekladi bogato izdelanih dvodelnih vhodnih vrat iz hrastovega lesa. Na levi strani letnice so prepletene inicialke, ki jih je težko razbrati (JPS?), najverjetneje začetnici takratnega lastnika. Gre za značilno kmečko hišo osrednjeslovenskega tipa[20] s simetrično postavljenima bivalnima prostoroma (»hiša« in »hišca«), vežo in črno kuhinjo na sredini, ob kuhinji še shrambo, ki meji na »hišco«, ter kamro z dostopom iz »hiše«. V prvem nadstropju (ki je že v podstrešnem delu hiše) sta na nasprotnih straneh sobi, zgrajeni v leseni blok gradnji, vsaka s po dvema oknoma in znotraj ometani. Nad njima je še drugo podstrešno nadstropje. Streha je bila izdelana na čop. Nekateri tramovi ostrešja (špirovci) so še danes povsem počrneli od saj (zdaj obdani z lesenim opažem), kar je verjetno sled uporabe črne kuhinje. Hiša je delno podkletena – pod »hišo« je bil nekdaj večnamenski prostor. Tam sta bila med drugim leži-šče za mlajše moške družinske člane in stiskalnica za sadje, pod »hišco« pa je bil svinjak. Nobenih podatkov nimamo, ali je bila hiša v taki podobi v celoti zgrajena naenkrat (kar se zdi najverjetneje) ali so bili nekateri elementi dodani naknadno. Nadstropna gradnja pa kaže na velikost in pomen te kmetije.

14 Orožen, *Das Bisthum*, str. 229: Thomas »in Wenten« naj bi prebival v hiši, ki jo obravnavamo v prispevku. Samostanu je bil dolžan letno štiri škafe žita (*4 Scheffel Spelz*), mero (*Metzen* – okoli 60 litrov) ovsa, eno ovco na dan sv. Jurija, eno mesnato ovco, dve kokoši, 20 jajc in 40 sirov. Denarnih davkov samostanu mu ni bilo treba plačevati. Celoten urbar je na str. 215–324.

15 *Slovenski etnološki leksikon*, str. 533, geslo Sirnica.

16 Orožen, *Das Bisthum*, str. 222, 224 sl.

17 Ustni podatek »starega« Pustoslemška, prijaznega soseda, ki se je sicer imenoval Franc Trbovšek.

18 *Slovenski etnološki leksikon*, str. 89, geslo Dimnica; gl. tudi Baš in Vilfan, O starejših dimnicah, str. 111–120.

19 GDZS 1, str. 585 (Vilfan, Kmečka hiša, str. 559–593).

20 *Slovenski etnološki leksikon*, str. 394, geslo Osrednjeslovenska hiša.

Letnica na prekladi hišnih vrat (foto: Miran Pflaum).

K hiši je bil verjetno že v 19. stoletju prizidan svinjak s svinjsko kuhinjo – ob svinjaku pod »hišco« (prizidani svinjak je Vilfan pozneje porušil, razen zidov, zgrajenih v breg, ki delujejo kot škarpa). Povečanje hlevskih kapacitet za prašiče lahko kaže na sodelovanje te kmetije pri močnem porastu prašičereje na Štajerskem, zlasti v slovenskem delu.[21] Razširitev bivalnih in gospodarskih prostorov je bila verjetno povezana tudi z znanim pojavom povečanja števila delovne sile, ki je spremljalo uvedbo novih poljščin, kot sta detelja in krompir, ter intenziviranjem hlevske reje za pridobivanje več gnoja. Če je bilo v hiši dovolj delovno sposobnih otrok in/ali neporočenih starejših sorodnikov, ni bilo treba najemati dodatnih hlapcev ali dekel. V nasprotnem primeru je bilo treba poiskati hlapce ali dekle. Ti so bili večinoma mladi ljudje iz okolice.[22]

Kako so te gradnje financirali, ni znano. Ker kmetija nedvomno ni prodajala skoraj nobenega žita, je verjetno najpomembnejšo gospodarsko vlogo igrala prodaja živine in lesa. Maslo so vsekakor proizvajali, kar dokazujeta naprava za izdelavo masla in centrifuga z ročico. Morda je občasno prišel *Fragner* (kupec), ki je kupil jajca ali drobnico, večji posli so se verjetno sklepali na sejmih. O morebitnih dolgovih, ki bi bremenili kmetijo, ni podatkov. Vemo pa, da je zadolževanje kmetijskih gospodarstev v takratni Avstriji močno naraščalo. Pogosta stranska dejavnost v gorskih območjih Zgornje Savinjske doline je bilo delo pri pobiranju hmelja v bližnji Celjski kotlini.[23] Omeniti je treba tudi stransko dejavnost, ko so nekateri člani kmečke družine hodili kot čevljarji od hiše do hiše, hodili so na »štero« (opravljali obrt brez obrtnega dovoljenja).[24] Inflacija prve svetovne vojne je prinesla obsežno odpisovanje dolgov v kmetijstvu. Ni znano, ali je od tega imel korist tudi predhodni lastnik kmetije. To je bil vsekakor že Jože Pustoslemšek, kot dokazuje oznaka »J. P.« na vsaj dveh dvojnih jarmih. Enaka kratica se pojavi na intarzirani mizi v hiši, z letnico 1940. Ko je hišo kupil Vilfan, je bila že pokrita s strešno opeko, ki je neznanokdaj zamenjala lesene skodle ali slamnato kritino. Znano je, da so se za to spremembo zavzemale požarne zavarovalnice, ki so obstajale že od predmarčne dobe, to pa so zahtevali tudi gradbeni predpisi iz 19. stoletja.

V času, ko je hišo kupil Sergij Vilfan, je že imela t. i. »belo kuhinjo«, urejeno v 20. stoletju, morda šele po drugi svetovni vojni. Nova kuhinja je bila od veže ločena s tanko steno in oknom. Tudi vrata iz kuhinje v vežo so bila v zgornjem delu zastekljena. Na zadnji steni hiše (v kuhinji) je bilo vgrajeno razmeroma veliko tridelno okno. Vilfan je to modo (že ali še) iz drugega povojnega obdobja pri starih kmečkih hišah zavračal. V lastni hiši je to še dokaj novo veliko okno zamenjal z majhnim, ki je primerno predvsem za zračenje. S tega okna se je tako ali tako videla le stara oporna stena (škarpa) iz velikih kamnov, ki je utrjevala pobočje za hišo. Zidani štedilnik, ki ni več ohranjen, je verjetno nastal v istem času. Zidano in z okrasnimi pečnicami oploščeno peč v »hiši« so ogrevali iz kuhinje in je kmečki gospodinji služila tudi kot pečica za peko kruha. Čas njenega nastanka je negotov.

Na kašti ni zabeležena letnica gradnje. V Registru nepremične kulturne dediščine, kamor je vpisana, je datirana v sredino 19. stoletja – domnevno po stavbnotipoloških kriterijih. Leseni del iz tesanih brun, vezanih na lastovičji rep, je postavljen na zidano klet. Ima dva neenako velika prostora, namenjena shranjevanju. Kašto vzdolž dveh stranic obdaja lesen gank s podpornimi stebriči, ima tudi velik večnamenski podstrešni prostor.

H kmečkemu domu Zgornjega Kovšaka je sodilo tudi veliko gospodarsko poslopje, »marof«. Vilfan ga je dal podreti, ker ni potreboval hlevov in skednja. Sestavljen je bil iz dveh zidanih stavb, visokih približno 2 do 2,5 metra, ki sta služili kot hlev in bili ločeni z razmeroma širokim prehodom. Nad njima se je enotno raztezal velik lesen dvonadstropni skedenj, ki je povezoval oba zidana hleva. Prek visokega vhodnega uvoza je bil dostopen tudi za vozove. Tu so shranjevali seno in slamo. Marof je bil pokrit s »šinklni« (skodla-

21 GDZS 1, str. 385 (Vilko Novak, Živinoreja): Število prašičev na slovenskem Štajerskem se je med letoma 1869 in 1890 povečalo s 143.000 na 215.000, do leta 1910 pa na 296.000. V tistem času se je povečala tudi poraba svinjine.

22 Mitterauer, Formen, str. 185–323.

23 Baš, Obiranje hmelja, str. 71–98.

24 *Slovenski etnološki leksikon*, str. 615, geslo Štera.

mi). Od marofa je ohranjen kos preklade z vrezano letnico 1861. Verjetno je bila nameščena nad hlevskimi ali skedenjskimi vrati in označuje leto gradnje oziroma dokončanja marofa. Ob hiši je nekdaj stal čebelnjak, vendar se ni ohranil.

VILFANOVA ETNOLOŠKA ZBIRKA NA ZGORNJEM KOVŠAKU

Ker je po odhodu prejšnjih lastnikov nekaj starega inventarja ostalo v hiši, je Vilfan ustvaril majhno agrarno-etnološko-zgodovinsko zbirko, ki jo je dopolnil z dodatnimi nakupi. Zbirko predstavljamo z nekaterimi primerki.

Del etnološke zbirke Sergija Vilfana, predstavljen v veži hiše. Iz hiše izvirajo sklednik in sklede, grabljice za borovnice, jarem in mentrga (foto: Irena Bruckmüller).

Rovaši

Vilfan se je že zgodaj začel ukvarjati s temi lesenimi predmeti z zarezami, v svoji zadnji knjigi jim je posvetil celo poglavje.[25] Opozoril je na močno razširjenost in raznolikost oblik ter možnosti uporabe teh starodavnih predmetov. Pri Slovencih je bilo še posebej veliko načinov uporabe rovašev, prav tako pa je njihova uporaba trajala nenavadno dolgo – vse do sredine 20. stoletja.[26]

Rovaši iz zbirke Sergija Vilfana (foto: Katharina Pammer).

Zbirka vsebuje pet primerkov dvodelnih rovašev, od šestega pa je ohranjen le del. Dva primerka, ki sta bila na stiku obeh delov (ki so ju nekateri vozniki imenovali »mandeljc« in »vajblc«) razmeroma umetelno izdelana, vsebujeta le eno oziroma štiri zareze in nobenih drugih informacij. Tretji popoln primerek vsebuje nekoliko podrobnejše informacije: na obeh delih je viden isti napis: »Černe ½ Žagar gramoz iz stene Kemična tov.«; 30 ujemajočih se zarez na obeh kosih lesa dokumentira 30 voženj od 21. do 27. novembra (leto ni znano).[27] En del je imel prejemnik, drugega pa voznik. S tem je bila storitev nedvoumno dokumentirana, prav tako pa tudi voznikov zahtevek za plačilo. Drugi podpisani primerek rovaša dokumentira prevoz 31 voženj po 1 kubični meter od 20. do 27. aprila 1944. Napis se glasi: »(Mozej) Kelbel od dne 20. – 27. IV. 44 dovoz Rogel« (?). Od drugega rovaša očitno istega izvora je ohranjen le del z napisom: »Mozej – [nečitljivo] – od 20. do 27. februarja 1944 dovoz R ..., [pod tem] m3) 20 à 60« – in kljukica kot potrditev. Zadnji primer z napisom nosi precej skrivnostno oznako: »Material Slav. [Stav.?] Pečenko Voz Oven«. V Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani hranijo rovaš iz zbirke gradbenika Matka Curka, ki se nanaša na prevoz gramoza ali peska.[28] Prevozniki so svoj del rovaša hranili bodisi na »skrinji« (kad) (voznem sredstvu v obliki kadi ali zaboja, s katerim so prevažali gramoz ali pesek), v enem od svojih škornjev ali na konjskem sedlu.[29] Vilfan je upravičeno zapisal, da so bili rovaši knjigovodstvo kmetov in

25 Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 135–147.
26 Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 137.
27 Voznik Černe je omenjen tudi na tridelnem rovašu v Slovenskem etnografskem muzeju: inv. št. Rovasi/ 1 630: Lju: 0003187 (https://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/rovasi/630lju0003187).
28 Slovenski etnografski muzej, inv. št. Rovaši / 9 630:lju; 0003189 (https://www.etno-muzej.si/sl/digitalne-zbirke/rovasi/630lju0003189).
29 Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 142.

obrtnikov.[30] Dva večja rovaša iz nekoliko daljših kosov lesa v enem kosu ne razkrivata svoje nekdanje funkcije.

Posodje, gospodinjske potrebščine, skledniki, mentrge in svetila

V hiši se je ohranilo precej tovrstnih predmetov. Med njimi lahko omenimo precejšnje število *keramičnih posod*, večinoma plitkih skled, pa tudi *modelov za peko potice* ter več lesenih *sklednikov*. Zanimiv je zlasti lončen črnožgan klobučast *pekač za peko klobas* na železnem trinožnem nosilcu. Na podstrešju se je našlo več litoželeznih *loncev* in »*ponev*« (kozic) za uporabo na odprtem ognju. Dve kozici z ročajem in tremi nogami imata napis »Pilsen« (Plzen, Češka republika), kar očitno označuje kraj izdelave. V svinjski kuhinji se je ohranil litoželezen *kotel* (130 litrov). Trije leseni

Manjša pločevinasta kozica, litoželezni lonci in kozice ter lončeni klobučasti pekač za peko klobas, ki so se ohranili v hiši (foto: Katharina Pammer).

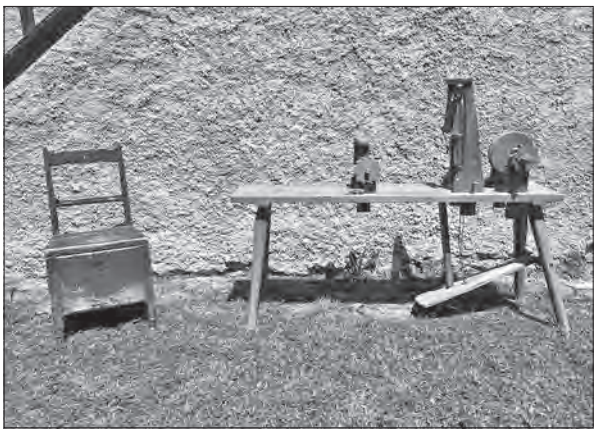
Čelešnik s pripadajočimi trskami (foto: Katharina Pammer).

loparji so služili za vsajanje kruha v krušno peč, medtem ko je dvoje *burkel* z železnim viličastim prijemalnikom na dolgem lesenem držalu omogočalo dviganje in prenašanje loncev pri kuhanju v peči. Pri hiši sta ostali tudi dve *mentrgi* (domačini na Florjanu mentrgo imenujejo kadunja), to sta mizi s koritom za mesenje testa. Hlebce kruha so hranili v s*tojalu za kruh*, izdelanem iz dveh vzporednih palic, povezanih z ukrivljenimi palicami v enakih razmakih, med katerimi so stali hlebci kruha. Za razsvetljavo so uporabljali *čelešnik*, to je držalo za trske. Čelešniki so železna kleščasta držala za trske, pritrjena na stabilnem težkem kamnitem podstavku. Medtem ko čelešniki niso redki, se trske, ki so jih uporabljali za osvetljevanje prostora, niso ohranile tako pogosto, kar kaže, da so te pripomočke uporabljali še pred razmeroma kratkim časom. Za proizvodnjo trsk je služila posebna klop, ki se je prav tako ohranila.

Pripomočki za prenašanje bremen

V hiši sta ostala *krošnja* in *stolček s skrinjico*. Odprto krošnjo so uporabljali za nošnjo raznih manjših bremen. Mali stolček ima sedalo, ki služi kot pokrov skrinjice pod njim. Sergij Vilfan je ta čudni pripomoček v pogovoru pojasnil takole: Lokalni kmetje so bili sicer v veliki meri »autark« (samozadostni), vendar so se nekateri (zlasti manjši) »specializirali« na določeno obrt in so kot večinoma nepooblaščeni obrtniki odhajali k drugim kmetom. Ta stol je služil kot »nahrbtnik« za shranjevanje redkih orodij, ki jih je potreboval njegov lastnik, in hkrati kot sedež med delom. Opremljen je bil s ključavnico – lastniku se ni bilo treba bati, da mu bo kdo kaj ukradel. V našem primeru je bila specializacija usmerjena v popravilo in morebitno izdelavo obutve, kmet (ali član družine) je bil hkrati čevljar.

Še danes pa sta v uporabi *pletena koša*, ki sta se ohranila pri hiši.

Prenosni čevljarski stolček s skrinjico za orodje in statve za tkanje trakov (foto: Katharina Pammer).

30 Vilfan, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 137.

Pripomočki za vpreganje živine

Zbirka vsebuje več *jarmov* za volovsko vprego. Dva sta *enojna jarma*. Od petih *dvojnih jarmov* so trije opremljeni z letnicami. Najstarejši je datiran z letom 1910, vrezljan pa je tudi napis »IHS« v okrasnem rezbarskem delu in »J. P«, verjetno začetnici lastnikovega imena, Jože Pustoslemšek. Drugi najstarejši je iz leta 1921 in ima poleg letnice začetnici imena lastnika. Tretji jarem je iz leta 1926, črki »S. J.« pa kažeta, da izvira iz druge hiše.

Ohranjen je tudi *komat* za konjsko vprego. Gre za pravi uporabni pripomoček, ne za primerek komata za posebne, praznične priložnosti.

Pripomočki za nabiranje, pridelovanje in shranjevanje živil

Ohranilo se je četvero *grabljic za nabiranje borovnic*. Izdelane so iz okrogle lesene deščice z ročajem, na robu okrogline so bili enakomerno in blizu drug drugega zabiti veliki žeblji, tako da je nastala polkrožna glavničasta oblika.

Ohranjeni sta tudi dve veliki *lesi* iz oblancev, tj. pladnja za sušenje sadja. Sadno drevje (slive, jablane, hruške, ringloji) je bilo nasajeno ob, nad in pod hišo, pa tudi po travnikih.

V kleti je ohranjena *stiskalnica za sadje* z vrezano letnico 1895. Uporabljali so jo še v 60. letih prejšnjega stoletja. Iz jabolčnega in hruškovega soka so pripravljali že omenjeni tokec (sadni mošt).

Ohranjena *tabla z napisom* »Žgajnerija št. 10« izpričuje, da pri hiši žganja niso kuhali le za lastne potrebe, ampak tudi za prodajo na drobno, kot registrirana obrt. Žganjekuha za lastne potrebe pa je bila sicer prisotna v vsaki hiši.

Žito, ki so ga pridelali na svojih poljih, so mleli v že omenjenem lastnem mlinu v hudourniškem grabnu globoko pod hišo. *Mlinski kamen* iz te hiše še vedno stoji pri sosedu. Pri hiši pa sta še vedno shranjeni težki *mlinski preslici* (dolgi približno 30 cm), tj. del mehanizma za prenos moči z vodnega kolesa na mlinski kamen. Domnevamo lahko, da izvirata iz mlinov v grabnu. V hiši se je ohranil tudi *svinjski meh* za prenašanje moke. *Mentrgi* (kadunji) za shranjevanje moke in mesenje kruha smo že omenili.

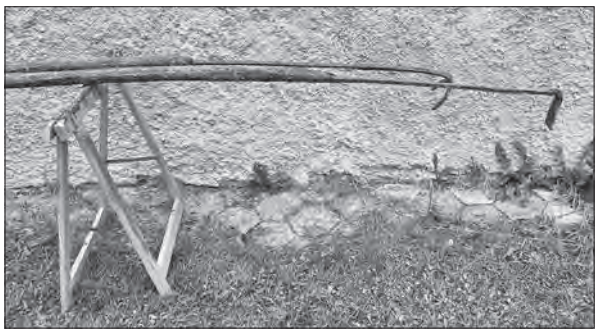
Tabla, ki izpričuje prodajo žganja na drobno pri hiši (foto: Miran Pflaum).

Med sodarskimi izdelki – za proizvodnjo in shranjevanje – so se ohranili: *majhen sod* (za žganje?), *ročna centrifuga* za pripravo masla v obliki sodčka z ročico, ki poganja lopatice v notranjosti, še en *sodček* in en velik *sod za zelje* itd.

Orodje in pripomočki za obdelovanje polj

Med orodjem za obdelovanje polja so se v sosednji hiši ohranili *dvojni plug*,[31] *motika* in dve *lopati*. Posebna zanimivost sta ohranjena »krevlja«. *Krevelj* je orodje, ki so ga uporabljali pri požigalništvu. Z njim so nadzorovali ogenj na požganini oziroma goreče dele ali žerjavico vlekli tja, kamor so jih hoteli. Sestavljen je iz več metrov dolge palice in železnega nastavka z enim ali več zobmi. Ohranjena sta dva: prvi je dolg 6 metrov, drugi 4,65 metra. Železni nastavek, dolg približno en meter (95 cm in 110 cm), se pri daljšem orodju konča v preprostem, kratkem, a močnem kovanem zobu, pri drugem pa v enako kovanem močnem dvojnem zobu (zoba sta postavljena v V). Na krajšem primerku so na lesu ob stiku z železnim nastavkom sledovi uporabe – tam je nekoliko ožgan. Od tretjega primerka se je ohranil le železni nastavek.

Okolica Gornjega Grada je spadala med območja, kjer je požigalništvo, ki je samo po sebi starodavna oblika poljedelstva, ostalo v uporabi vse do 20. stoletja. Uporabljalo se je na strmih pobočjih z redkim gozdom.[32] Kratkotrajna prednost požigalnega polja je bila v visokem donosu: razmerje med posevkom in pridelkom je bilo na požigalnih poljih običajno 1 : 10 ali 1 : 11, medtem ko je triletno kolobarjenje prinašalo donose od

Krevlja, pripomočka za usmerjanje ognja in žerjavice pri požigalništvu (foto: Katharina Pammer).

31 GDZS 1, str. 216 (Bogo Grafenauer, Poljedelsko orodje, str. 201–218): »... v hribovskih predelih je ralo zamenjal dvostranski plug (doplar) (...) z dvema črtaloma (...)«.

32 *Slovenski etnološki leksikon*, str. 458, geslo Požigalništvo.

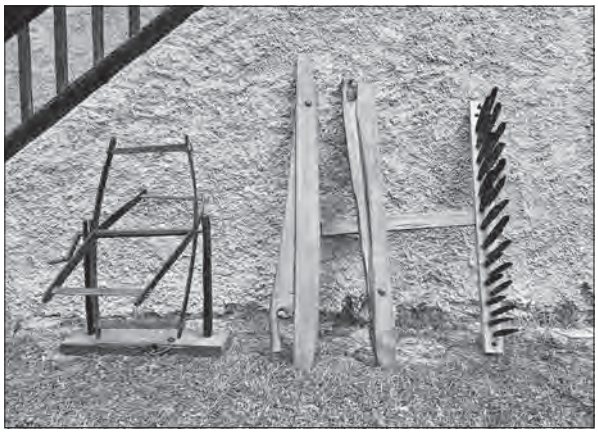
1 : 3 do 1 : 5 ali malo več.[33] Po enem ali dveh letih so tako polje ponovno prepustili gozdu.

Predilski in tkalski pripomočki ter pripomoček za krovstvo

Ker je bila kmetija oddaljena eno uro hoje (navzdol!) do trga Gornji Grad – za prevoz lesa ali drugih proizvodov je bil čas vožnje z volovi veliko daljši –, pogosta in hitra komunikacija z dolino ni bila mogoča. Zato je bilo gospodarstvo kmetije, kot že omenjeno, usmerjeno v čim večjo samozadostnost (avtarkijo). Z le malo pretiravanja bi lahko rekli, da je moral kmet kupiti le sol in tobak. Zato so skrbeli ne le za pridelavo potrebne hrane, ampak tudi za proizvodnjo potrebnih tekstilnih izdelkov.

S proizvodnjo volnene preje lahko povežemo dvoje *škarij za striženje ovac* dveh različnih oblik, *kolovrat* in *motovilo* za navijanje preje. Statev pri hiši najverjetneje ni bilo ali pa se niso ohranile. V zemljiški knjigi samostana iz leta 1426 je omenjenih več stiskalnic, s pomočjo katerih so volnene tkanine predelali v loden.[34]

Pomembno vlogo je imela tudi predelava lanu. Sušilnica za lan je stala v gozdu približno

Motovilo za navijanje volnene preje, trlici za lan in velike grablje za pripravo snopov urejene slame za pokrivanje streh (foto: Katharina Pammer).

Smukalnik za odstranjevanje glavic s semeni z lanenih stebel (foto: Katharina Pammer).

četrt ure nad hišo, vendar je zdaj zaraščena in komaj prepoznavna (zaradi pogozditve nekdanjih odprtih površin je zdaj tudi težko dostopna). Od pripomočkov so se ohranili dve *trlici* za lan (starejša ima letnico 1812) in težak *smukalnik* za odstranjevanje glavic s semeni z lanenih stebel.

Zanimiva naprava so *statve za tkanje trakov* iz lanene preje. Sestavljene so iz ozke klopi dolžine približno 1 meter, na kateri so nameščeni sestavni deli, gibanje premičnih delov pa je potekalo s pomočjo pedala.

Velik glavnik s pravokotno nasajenimi dolgimi zobmi je služil za pripravo snopov urejene slame za pokrivanje streh.

Likovna dela

Zelo nenavadni so trije *tiski* z italijanskimi oziroma latinskimi napisi, ki so ležali nekje neopaženi in zmečkani na kašti ter jih je Sergij Vilfan rešil, konserviral in uokviril. Verjetno izvirajo iz 17. ali 18. stoletja in prikazujejo:

a) Kristusovo križanje z latinskim in aramejskim napisom,
b) sveto Devico iz Loreta (La B.V. di Loreto) in
c) svetega Florijana (San Floriano) (oba z italijanskim besedilom).

Prikaz križanja (a) je očitno lesorez, Jezusove besede v latinščini in aramejščini so zapisane v besedilnih zastavicah na desni in levi strani križa

33 GDZS 1, str. 235 (Bogo Grafenauer, Poljedelski obdelovalni načini, str. 225–250).

34 V urbarju iz leta 1426 (Orožen, *Das Bisthum*, str. 215–324) so navedeni tako davki na loden kot na stiskanje (*stampfen*); to so izvajali večinoma le v ožji okolici samostana (*Nota Cives in Ror et sedentes prope Monasterium Obernburg*, str. 311–315), tukaj dve stiskalnici (*Stampfen*, str. 311), vendar tudi na Volovljeku mlin s *Stampfnom* (str. 226); dve kmetiji z davkom na loden (str. 232), davek na loden od *mansus desolatus*, torej od zapuščene hiše, *tres ulnas loden*. Očitno ga je obdelal prej omenjeni kmet. Urbar nam omogoča tudi vpogled v prehod od naravnih na denarne davke: večkrat se pojavljajo obveznosti naravnih davkov, ki jim sledi opomba: *Pro omnibus illis servit lb.1/2 tantum* – naravni davki so bili nadomeščeni s plačilom pol funta (valuta oglejski ali graški pfenig).

(»Sitio«, »Eloi Eloi Lama Sabachthani«, »Mulier ecce filius tuus. Deinde dixit discipulo: Ecce mater tua«, »Hodie mecum eris in paradiso«, »Pater in manus tuas commendo spiritum meum«, »Pater ignosce illis quia nesciunt quod faciunt«, »Consummatum est«); pod njimi je molitev »Adoramus te Christe et benedicimus tibi, quia per Sanctam Crucem tuam redemesti mundum«. Slika Loretske Matere Božje (b) je verjetno bakrorez, sv. Florijan (c) v viteški opravi iz zgodnjega novega veka pa je lesorez. Vse tri podobe so bile naknadno kolorirane, pri čemer je barvanje tiskov (a) in (b) verjetno opravil isti avtor. Izvor slik ni znan, prav tako ne, kako so prišle v hišo. Morda so bile pridobljene na romarskem kraju ali od potujočih trgovcev.

V hiši sta se ohranili tudi dve razbiti in poškodovani *sliki na steklu.* Prva, večja, prikazuje Marijo

Kolorirani tisk s podobo Loretske Matere Božje (foto: Miran Pflaum).

z detetom. Razbito sliko je Vilfan restavriral in visi v hišci, njena kopija pa v hiši. Druga, manjša, razbita in le delno ohranjena, prikazuje Kristusa na križu, pod njim pa cerkev in še neko stavbo. Tudi ta v restavrirani in rekonstruirani podobi visi v hiši. Podatkov o njunem izvoru ni. Slike na steklo so sicer masovno uvažali iz delavnic iz delov Bavarske in Češke ter iz Zgornje Avstrije.[35]

Predmeti v zbirki, ki ne izvirajo iz hiše

Med predmeti, ki niso bili pri hiši, omenjamo

Slika na steklo, poškodovana najdena v hiši (foto: Miran Pflaum).

kovaški meh iz hiše na Lepi ravni, ki ga je Vilfan kupil od takratnega lastnika. Morda je bila tam nekoč kmečka kovačnica. Zanimivo je tudi staro *nabožno znamenje* v obliki kapelice z drevesa v gozdu, ki ga je Vilfan kupil od kmeta nad Lučami in ga obnovil.

ZAKLJUČEK

S predstavitvijo etnološke zbirke Sergija Vilfana v njegovi hiši nad Gornjim Gradom je bilo mogoče nakazati tudi nekaj zanimivih vprašanj o zgodovini te hiše in njenih prebivalcih. Odgovore na ta vprašanja bo morda nekoč mogoče poiskati v ustreznih arhivih.

Zahvale:

Umetnostni zgodovinarki Idi Maček Kranjc se zahvaljujemo za prve informacije o sodelovanju Sergija Vilfana v etnoloških terenskih raziskavah, etnologu Mihi Špičku (Slovenski etnografski muzej) pa za natančne podatke o tem. Etnologinji in antropologinji dr. Barbari Trnovec (Pokrajinski muzej Celje) se zahvaljujemo, da si je ogledala Vilfanovo zbirko na Zgornjem Kovšaku in nam razložila nekatere predmete. Za pregled in komentarje k besedilu pa se zahvaljujemo etnologinji mag. Tatjani Dolžan Eržen, kustosinji etnologinji Gorenjskega muzeja v pokoju.

35 *Slovenski etnološki leksikon*, str. 541, geslo Slika na steklo.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Pri raziskavi za pripravo prispevka niso bili ustvarjeni ali analizirani nobeni novi raziskovalni podatki.

LITERATURA

Baš, Angelos in Vilfan, Sergij: O starejših dimnicah na Slovenskem. *Traditiones* 17, 1988, str. 111–120.

Baš, Angelos: Obiranje hmelja na kmečkih posestvih v Savinjski dolini. *Slovenski etnograf*, 1970–71, št. 23–24, str. 71–98.

Baš, Franjo: Pripombe k požigalništvu. *Slovenski etnograf*, 1953–1954, št. 6/7, str. 83–102.

Enciklopedija Slovenije, zvezek 3. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.

Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. I. *Agrarno gospodarstvo, Ljubljana 1970; II. Družbena razmerja in gibanja* (ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.

Kranjc, Janez: Akademik prof. dr. Sergij Vilfan (1919–1996). *Vilfanov zbornik: Pravo – zgodovina – narod / Recht – Geschichte – Nation* (ur. Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller). Ljubljana: Založba ZRC, 1999, str. 13–30 (nemška različica str. 31–54).

Mitterauer, Michael: Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum. *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften* (ur. Josef Ehmer, Michael Mitterauer). Wien: Böhlau, 1986, str. 185–323.

Orožen, Ignacij: *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Th. 2. 2, Das Benediktiner-Stift Oberburg*. Marburg: im Selbstverlage, 1876.

Simikič, Alenka: »Jaz sem pa mislila, da je kakšen vohun«: Ob stoletnici rojstva dr. Borisa Orla in petinpetdesetletnici odhoda prve Orlove ekipe na teren. *Etnolog* 13, 2003, str. 109–131.

Slovenski etnološki leksikon. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.

Vilfan, Sergij: Očrt slovenskega pravnega narodopisja. *Narodopisje Slovencev I* (ur. Rajko Ložar). Ljubljana: Narodna tiskarna, 1944, str. 217–262.

Vilfan, Sergij: *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.

SPLETNE STRANI

Slovenski etnografski muzej:
https://www.etno-muzej.si/sl

SUMMARY

Sergij Vilfan–Ethnologist, Agrarian Historian, and Collector. Presentation of his Activities in the Gornji Grad Area according to Family Memory

Sergij Vilfan's (1919–1996) interests spanned different spheres of legal and historical sciences and particularly revolved around questions concerning legal ethnology. Already as a young scientist, he showed great interest in Slovenian folk legal antiquities and, for example, dedicated an entire chapter to tally sticks in his last monograph *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci* (Historical Formation of Law and the Slovenians). From 1948 onwards, Vilfan continued to gain insight into rural life and work as a member of ethnological field research teams headed by Boris Orel and further deepened his interest in ethnological themes. Field work, combined with the constant broadening of his theoretical knowledge, enabled him to participate in preparation of both volumes of the book *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev* (Economic and Social History of the Slovenians).

Vilfan's interest in rural life and work was given a fresh impulse in 1956, after he began to spend his summer vacations with his family in Gornji Grad. During the family outings, he had regular encounters with the rural population. By conversing with farmers, he broadened his knowledge about the regional characteristics of rural life in this part of Slovenia. Farmers, for example, demonstrated their slash-and-burn agricultural practice for a photo in the first volume of *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev*, even though this ancient form of cultivation had already fell out of use in the twentieth century. Mr and Mrs Vilfan ultimately decided to purchase an abandoned farm house situated at 900 m above sea level. Its previous owners moved to the valley, leaving behind many objects that were indispensable for life and work on a mountain farm. Vilfan kept all objects that he deemed worth preserving and restored them, and he also purchased several other interesting items from nearby farmers. Thus, he compiled an agrarian-ethnological-historical collection that is presented here by highlighting a few specimens.

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.17
CC BY-SA

Elizabeta Vršnik*

Planina Grohot skozi čas: delo, sorodstvo in lastništvo

IZVLEČEK

Planine so gorska pašna območja, kamor kmetje v poletnih mesecih selijo živino. To omogoča tako učinkovitejše kmetovanje kot ohranjanje lokalnih praks, znanj in vedenj ter pokrajin. Planine v Sloveniji so večinoma v skupni lasti oziroma rabi, medtem ko Solčavsko zaznamujejo skoraj izključno zasebne planine. Med njimi izstopa skupna planina Grohot, ki je hkrati edino pastirsko naselje na obravnavanem območju. Prispevek, ki obravnava Grohot, temelji na etnografski raziskavi ter je tematsko razdeljen na tri področja: kmečka opravila, pomen sorodstva in lastništvo. Grohot je bil nekoč mlečna planina, kjer so majerice skrbele za predelavo mleka, danes pa v planini pase živino najet pastir ali pastirica. Sorodstvene strukture, ki omogočajo prenos znanja in virov, so ključne za ohranjanje in delovanje planine. Zgodovina Grohota odraža širše spremembe lastništva in kmetijske politike v 20. in 21. stoletju: od pašnih pravic, nacionalizacije in denacionalizacije do vključevanja Slovenije v Evropsko unijo, kar kaže na prepletanje lokalnih praks z državnimi in evropskimi vplivi.

KLJUČNE BESEDE

Grohot, Zgornja Savinjska dolina, pašništvo, pašne prakse

ABSTRACT

GROHOT MOUNTAIN PASTURE OVER TIME: WORK, KINSHIP RELATIONS, AND OWNERSHIP

Mountain pastures are high-altitude grazing areas where farmers move their cattle in the warmer months of the year. This practice facilitates a more efficient agricultural activity as well as the preservation of local traditions, ways of knowing, and landscapes. Whereas most mountain pastures in Slovenia are communal, the overwhelming majority of alpine grazing lands in the Solčava area are under individual ownership. A special place among them belongs to the Grohot common mountain pasture, which is also the only shepherd's settlement in the area under discussion. The article draws on ethnographic research and is thematically divided into three segments: farm chores, the significance of kinship relations, and ownership. Grohot was once a dairy cow mountain pasture, where women dairy farmers took care of milk production, whereas today hired herders tend to the grazing cattle. Kinship structures, which enable the transmission of knowledge and resources, are of utmost importance for the preservation and functioning of the high-altitude grazing land. The history of Grohot reflects broader changes in ownership and agricultural policy during the twentieth century, ranging from grazing rights, nationalization, and denationalization to Slovenia's integration into the European Union, which points to the blending of local practices with national and European influences.

KEY WORDS

Grohot mountain pasture, Upper Savinja Valley, pastoralism, pastoral practices

* mlada raziskovalka/asistentka, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Ljubljana, Slovenija, elizabeta.vrsnik@zrc-sazu.si, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4523-9214

UVOD

Planine so pašniki nad stalno mejo naselitve, kamor iz stalnih dolinskih naselij kmetje preselijo živino v času, ko vreme omogoča pašo na višjih nadmorskih višinah. Sezonsko gibanje živali in ljudi med kmetijami v dolinah in gorskimi pašniki izpopolnjuje kmetovanje, saj omogoča shranjevanje krme za zimske mesece, ko paša na travnikih ni možna.[1] V Alpah so planine pogosto na območjih s slabšimi možnostmi za kmetovanje in pridelavo, ki so posledica raznih dejavnikov, kot so visoka nadmorska višina in strma pobočja, v poletnih mesecih pa ponujajo dragoceno pašo za živino[2]. Pašništvo je praksa, ki ima globoke zgodovinske korenine,[3] kar v Kamniško-Savinjskih Alpah dokazujejo številne arheološke najdbe,[4] ter pomembno oblikuje tako pokrajine kot kmetijsko dejavnost, sezonsko gibanje med kmetijami in planinami pa povezuje doline z visokogorjem ter prispeva k ohranjanju teh pokrajin.

Prispevek obravnava planino Grohot na Solčavskem, območju, ki leži v severni Sloveniji pod Kamniško-Savinjskimi Alpami in Karavankami ter ga oblikujejo razpršene samostojne kmetije, od katerih mnoge ležijo na nadmorski višini nad 1000 metrov. Samotne kmetije so postavljene v obliki celkov, ki jih sestavlja več stavb: hiša, eden ali več hlevov in dodatne stavbe, kot so kašče, skupaj z zemljiščem, ki jih obdaja. V primerjavi s povprečno velikostjo kmetij v Sloveniji, ki znaša okoli 6 hektarjev,[5] je velikost kmetij na Solčavskem nadpovprečna, in sicer okoli 130 hektarjev, medtem ko nekatere največje kmetije obsegajo celo okoli 700 hektarjev.[6] Velike kmetije so na svojem zemljišču razpolagale tudi z zasebnimi planinami, medtem ko so nekatere uporabljale planine, ki so bile in so še v skupni rabi.

Lastništvo planin se razlikuje, lahko so v skupni lasti članov agrarnih skupnosti, institucij, kot sta država in cerkev, ali v lasti posameznikov. Razlikuje se tudi raba planin; za planine, ki jih zaznamuje skupna raba, je značilno, da o paši odloča pašna ali agrarna skupnost, vezana na dokument, imenovan pašni red, ki določa pravila rabe skupnih planin.[7] Medtem ko je v Sloveniji več kot devetdeset odstotkov planin v lasti več lastnikov,[8] je posebnost solčavskih, da so skoraj izključno v lasti in rabi posamezne kmetije. Primer skupne planine na Solčavskem je Grohot, na nadmorski višini 1460 m, ki leži pod severno steno gore Raduha in je dostopna iz okoliških vasi. Grohot je bil edino pastirsko naselje na Solčavskem, kjer so v lesenih kočah – *bajtah* – v poletnih mesecih prebivali člani gospodinjstev ali najeti delavci z bližnjih kmetij in tam skrbeli za živino.

Prispevek začenjam s kratkim opisom metodologije, ki temelji predvsem na etnografskem terenskem delu,[9] ter z utemeljitvijo zapisa imena planine in rabe predlogov. V nadaljevanju predstavim empirično gradivo, razdeljeno na tri vsebinske sklope, ki so se izrisali med analizo gradiva in ki iz različnih perspektiv predstavljajo zgodovino Grohota. Najprej predstavim kmečka opravila v Grohotu iz pretekle in sedanje perspektive, nato orišem predelavo mleka ter pomen sorodstva v planinskem okolju, na koncu pa še značilnosti lastništva in upravljanja na planini.

METODOLOGIJA

Članek temelji na etnografski raziskavi, opravljeni na Solčavskem, v planini Grohot, v letih 2021, 2023 in 2024, tako v času pašne dobe kot izven nje. Primarno sem se med terenskim delom posvečala lokalnim načinom vedenja in učenju pašništva v Grohotu.[10] Kmetje, ki pasejo živino v Grohotu, imajo namreč lastne načine vedenja in znanja, ki se (pre)oblikujejo v različnih kontekstih, zlasti v političnem in družbenozgodovinskem, v interakcijah s specifičnim okoljem ter v okviru družine in lokalne skupnosti. Predstavljeno etnografsko gradivo je sestavljeno iz polstrukturiranih intervjujev[11] z nekdanjimi in sedanjimi uporabniki planine, neformalnih pogovorov v Grohotu in opazovanja med pašno sezono. Zbrano gradivo je dopolnjeno s sekundarnimi zgodovinskimi viri.

Raziskava, na kateri temelji prispevek, je bila izvedena v okviru študija socialne in kulturne antropologije. Poseben poudarek namenjam ustnim pričevanjem in osebnim zgodbam, ki jih obravnavam kot pomembne vire. Predstavljeni

1 Viazzo, *Alpske skupnosti*, str. 19–20; Ledinek Lozej, Dairying in the Pastures, str. 92.
2 Knific, Ohranjanje pašnih planin, str. 206.
3 Cevc, *Človek v Alpah*, str. 275; Cevc, Sirarjenje v planinah, str. 58.
4 Štular, Medieval High-Mountain Pastures, str. 1–2; Horvat, Arheološki sledovi, str. 193–195.
5 Kranjc in Šuštar, Prvi podatki; Mizik, The past, str. 47.
6 Predstavitev občine, https://www.solcava.si/objave/175 (dostop 3. 6. 2025).
7 Slameršek, Pašni red, str. 66.
8 ALPA Projekt.
9 Za pridobivanje gradiva se zahvaljujem vsem uporabnikom Grohota, ki so me sprejeli v svoje domove in preživljali čas z mano v planini.
10 Raziskava je bila opravljena v okviru magistrske naloge *Entangled ways of knowing. Learning transhumance on Grohot mountain pasture in Solčava* na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
11 Prepise intervjujev hrani avtorica.

podatki bi lahko bili kvalitetno dopolnjeni z arhivskimi in dodatnimi zgodovinskimi viri. Na določenih delih za boljšo ponazoritev opisanega vključujem citate ustnih pričevanj, zapisane v knjižnem jeziku.

Pri planini Grohot v prispevku uporabljam predlog iti »*v*« planino in ne »*na*« planino, saj je za lokalno rabo značilna uporaba prvega predloga. Podobno je leta 1992 izpostavil Valent Vider v pismu, naslovljenem na *Planinski vestnik* in namenjenem Planinskemu društvu Mežica: *Tudi pri imenu Grohot so neskladja. V Solčavi pravimo Grohot, grem v Grohot, Koča v Grohotu, in kolikor vem, je tudi onstran Raduhe tako. Prvič sem zasledil ime Grohat in rabo »na Grohat« od pisca iz Maribora, ki je pisal tudi Logarska dolina v Kamniških Alpah*.[12] Taka raba predlogov je značilna tudi drugod. Kot izpostavlja etnologinja Špela Ledinek Lozej: *Razlika v diskurzivnem in prakticističnem odnosu do planin in planinske dediščine*[13] *se kaže že v jezikovni rabi, to je v rabi predloga na ali v in ustreznega sklona. Medtem ko gredo gorniki, pohodniki in turisti na planino in odhajajo s planine, se odpravi planšar v planino in prinese izdelke iz planine; planino torej dojema v prvi vrsti kot gospodarsko in šele nato kot topografsko enoto*.[14] Na to sta opozarjala že zgodnja raziskovalca slovenskih planin Henrik Tuma in Anton Melik.[15]

Iz zgoraj zapisanega je še razvidno, da lahko poleg uporabe različnih predlogov zasledimo različne načine izgovorjave in zapisovanja imena planine, in sicer Grohat ali Grohot, pri čemer je na Solčavskem v uporabi slednja različica, ki jo v prispevku tudi dosledno uporabljam.[16]

PLANINA GROHOT IN SEZONSKA OPRAVILA

Po pripovedovanju mojih sogovornikov so planine na Solčavskem tako po številu kot obsegu precej manjše, kot so bile v večjem delu 20. stoletja. V Zgornji Savinjski dolini so pašne zadruge začeli ustanavljati razmeroma zgodaj – v Lučah leta 1895, v Solčavi pa leta 1905. Njihov glavni namen je bil zaščititi interese lokalnega prebivalstva pred veleposestniki, ki so si prizadevali za pogozdovanje planin.[17] Poleg načrtnega pogozdovanja je k zmanjševanju števila in velikosti planin prispevalo postopno zaraščanje površin, saj se na planinah začne ob nezadostni uporabi hitro širiti neželena vegetacija, kar lahko uporabniki preprečujejo z redno pašo in trebljenjem zaraslih območij.[18] Podatki iz leta 1953 kažejo, da je bilo v Solčavi 47,6 odstotka površin poraslih z gozdom, leta 1970 pa že 64 odstotkov.[19] Razlogi za to so podobni kot drugod, denimo modernizacija in opuščanje kmetijstva.

Planina Grohot je razdeljena na dve pašni območji, pri čemer se višje ležeče območje, ki ga sestavljata Spodnji in Zgornji stan, uporablja za pašo bikov, nižje območje, imenovano Pole ali V polu, pa za pašo telic. Danes uradno registrirana pašna površina obsega približno 22 hektarjev. Po informacijah, ki jih je leta 1963 o Grohotu in njegovi okolici navedel geograf Drago Meze v prispevku »Samotne kmetije na Solčavskem«, je bila planina v preteklosti del znatno večjega območja, namenjenega paši. Meze navaja: *Zelo velik pašnik z drevjem je bil na levem strmem pobočju Klobaše, ki se je raztezal od Grohota do nasproti Jankarja, in manjši nad sotočjem Klobaše in Robnikovega grabna; oba sta bila v lasti ljubljanske škofije.*[20]

To nam pove, da se je območje pašnikov raztezalo od Grohota na nadmorski višini 1460 m skoraj do nižje ležeče kmetije Jankar. Leta 1963, ko je Meze napisal članek, je bila večina tega območja že poraščena z gozdom, kot je še danes. Meze nadaljuje: *Planina Grohot, ki je danes mnogo manjša, kot je bila v preteklosti (zaraščanje z gozdom in agrarna reforma), je bila že zelo zanemarjena in v nevarnosti, da počasi propade. Zato je posegla vmes zadruga, ki je v sodelovanju s kmeti, ki jo izkoriščajo, planino otrebila in jo tako vsaj za nekaj časa rešila pogube. Trebljenje pašnikov, tudi planinskih, je danes dovoljeno. Treba pa ga je opraviti pravočasno.*[21]

Tako kot na drugih območjih, ki jih zaznamuje sezonska paša, je tudi v Grohotu obdobje paše odvisno od vremena. Zaradi nepredvidljivih vremenskih razmer ni točno določenih datumov za delo v planini. Po besedah sogovornikov je po taljenju snega potrebno še daljše obdobje rasti, preden je travnik primeren za pašo, po koncu pašnega obdobja pa se sneg pogosto hitro vrne. Na splošno obdobje paše traja približno tri mesece, od začetka junija do sredine septembra, za začetek in konec pašne dobe pa je značilen privoz in odvoz živine iz planine. Predvideno obdobje paše, določeno v pašnem redu,[22] je od 1. junija do 25. septembra. Po besedah Vlada Fajglja, geografa, ki

12 Vider, Koča na Grohotu ali v Grohatu?, str. 65–66.
13 Predvsem prisotna med rejci živine, lastniki stanov, sirarji in pastirji na eni strani ter med zastopniki drugih interesov, na primer turisti, konzervatorji in muzealci, na drugi.
14 Ledinek Lozej, Paša in predelava mleka, str. 55.
15 Ledinek Lozej, Paša in predelava mleka, str. 55.
16 V pašnem redu zapisano tudi Grohovt.
17 Hazler, Nekatere značilnosti, str. 74.
18 Prav tam, str. 75.
19 Vider, *Solčava*, str. 19–20.
20 Meze, Samotne kmetije, str. 240.
21 Meze, Samotne kmetije, str. 250.
22 Pašni red sem pridobila od pašnih upravičencev.

Slika 14. *Servitutno planino Grohot je zaraščujoče drevje stisnilo danes na majhen prostor. Leta 1825 so zavzemali pašniki na severozahodnem pobočju Raduhe zelo velike površine, ki so do danes že skoraj v celoti zaraščene z gozdom*

Grohot in Raduha v prispevku Draga Mezeta o kmetijah na Solčavskem (Meze, Samotne kmetije na Solčavskem, str. 272).

je okolico Kamniško-Savinjskih Alp raziskoval v 50. letih 20. stoletja, je bilo obdobje paše v planini Grohot kratko. Razmere naj bi namreč dopuščale daljšo pašo, vendar so majerice – ženske, ki so se med pašno sezono zadrževale v planini in skrbele za živino ter iz namolzenega mleka proizvajale mlečne izdelke – prišle v planino okoli 13. junija, paša pa se je končala 14. avgusta, ker so se morale zaradi dela vrniti na kmetije. Fajgelj je to opisal: *Prva gre na dom mlečna živina s Grohota (15. VIII.) zaradi potrebe delovne sile za domača dela. Po navadi so potem prišle sem ovce iz Olševe.* [23] *Ker jih danes ni več toliko, da bi jim zmanjkalo paše na Olševi, so to selitev opustili.*[24]

Ob Fajgljevem obisku Grohota je bilo ohranjenih šest koč, od tega so v štirih prebivale majerice. V planini je bilo po Fajgljevih opazovanjih 15 krav, deset prašičev, en konj in en bik, last petih kmetov, v spodnjem delu planine, imenovanem »V polju«, pa se je paslo okoli 20 govedi.[25] O Grohotu Fajgelj zapiše tudi: [Planina Grohot] *se nam je s svojo servitutno obliko kot »živ fosil« ohranila do današnjih dni. Tukaj še danes najdemo 6 bajt, od katerih so štiri aktivne. V njih ima vsak lastnik svojo majerico, torej svojo »tropo«, kot je to bilo nekdaj povsod* [...]. *To je edina planina, pri kateri še danes vsak kmet zase izkorišča servitutno pravico in se še ni združil v pašniško zadrugo.*[26]

Grohot je bil v preteklosti planina, namenjena paši mlečnih krav, lesene koče oziroma *bajte*, ki so se tam ohranile, pa so materialni ostanki te nekdanje rabe prostora. V času pašne sezone je pastir oziroma pastirica praviloma edina oseba, ki stalno biva v planini; njena ali njegova naloga je skrb za živino, kar vključuje vsakodnevno štetje živali in preverjanje, ali katera manjka, spremljanje morebitnih znakov bolezni ali poškodb, zagotavljanje soli ter redni nadzor ograj, vodnih jarkov in druge infrastrukture na planini. Na planini ni hleva ali drugih objektov za živino, zato je ta celotno pašno sezono na prostem, izpostavljena vremenskim razmeram.

Danes pašo v Grohotu ureja uradni pašni red, ki narekuje rabo zemljišč in odgovornost članov pašne skupnosti. Spomladi, pred začetkom paše, morajo člani pašne skupnosti sporočiti število goveda, ki ga želijo prepasti v planini. Drugi kmetje, ki niso člani pašne skupnosti, lahko v pašo vključijo svojo živino, če ni presežena obtežitev, ki znaša od 0,5 do 1,9 pašne živali na hektar. Kmet mora za vsako govedo, ki ga da na pašo, plačati pašnino, kar je določeno v pašnem redu; to lahko naredi bodisi z denarjem ali z delom v planini, imenovanim *šiht*. Tak način plačila je pogostejši – vključuje lahko ograditev pašnika, odstranjevanje neželenega rastlinja (t. i. »pucanje«) ali druga opravila, ki se pojavijo med letom. Blagajnik pašne skupnosti zapiše vsa opravila, ki jih opravijo kmetje, pripravi bilanco in izplača morebiten presežek opravljenega dela.

Ograjevanje poteka pred začetkom pašne sezone, potem ko se stali sneg na planini, kar je potrebno zato, da živali ne pobegnejo, in je hkrati najpogostejše sredstvo za plačilo *počitnic* živine v planini, kot je opisal eden od kmetov. Člani agrarne skupnosti se vsako leto spomladi ali zgodaj poleti zberejo in obnovijo ograje, ki obdajajo pašni-

23 Olševa je bližnja gora in planina, na kateri kmetje iz Podolševe še pasejo ovce.
24 Fajgelj, *Planine*, str. 132.
25 Prav tam, str. 152.
26 Prav tam, str. 140.

ke. Po potrebi zamenjajo lesene stebre, ki so med zimo ali v preteklih letih razpadli, ter »očistijo«[27] pašnike in izkoreninijo plevel. Po doslej zbranih podatkih je bila ograja dolgo lesena, imenovana *turk*. Kmet, rojen v 40. letih 20. stoletja, je povedal, da so morali vsako leto na začetku pašne sezone tako ograjo popravljati, saj jo je pozimi vsakič uničil obilen sneg. Med najinim pogovorom je večkrat omenil, kako mučno je bilo po planini nositi težak les za ograjo in kakšno olajšanje je bilo, ko so namesto lesene ograje začeli uporabljati bodečo žico. Leta 2004 so prešli na električno žico oziroma električnega pastirja, ki ga uporabljajo še danes.

Prej so kmetje z živino pot do Grohota prehodili, od 80. let 20. stoletja pa jim cesta omogoča, da živino v planino in z nje prepeljejo s traktorjem. Kolovoz do Grohota naj bi bil urejen leta 1953;[28] po pripovedovanju majerice, ki je v planini bivala med letoma 1955 in 1958, so v tem času s pomočjo konj v planino že lahko pripeljali opremo za predelovanje mleka (posnemalnike in težko posodo). Po pričevanjih je bila boljša cesta do planine speljana v 80. letih 20. stoletja. Tako je sogovornik opisal odgon živine iz planine: *V začetku smo gonili* [vodili, usmerjali govedo] *dol od Grohota pa do Ošovnika* [bližnje kmetije] *peš, tam smo pa nalagali na traktorje al pa kak tovornjaček je bil. Zdej pa se že gor* [v Grohotu] *nalaga* [živino na prikolice]. Infrastrukturne izboljšave, zlasti izgradnja ceste v drugi polovici 20. stoletja, pa tudi kasnejša napeljava elektrike, so olajšale delo kmetov, kar je spremenilo postopke privoza in odvoza živine ter druga opravila v planini.

Ključne aktivnosti, ki določajo sezonsko rabo planine, so torej vožnja živine v planino in iz nje, ograjevanje pred začetkom pašne sezone ter odstranjevanje neželene vegetacije. Pomemben je tudi družbeni vidik teh dejavnosti, saj vključujejo sodelovanje med kmeti, pri katerem pogosto sodelujejo sorodniki ali prijatelji. Druženje ob privozu in odvozu ne poteka v okviru družin, temveč ga večinoma zaznamuje prisotnost posameznih kmetov, ki v planino prihajajo s traktorji. Medtem ko se v druge dejavnosti v Grohotu vključujejo tako moški kot ženske, sogovorniki navajajo, da so za privoz in odvoz v večini primerov odgovorni moški. V Grohotu potekajo tudi družabni dogodki, ki niso neposredno povezani s sezonsko pašo, kot so srečanja lovcev ali nekdanjih majeric, tako kot na druge planine na Solčavskem pa je tudi na Grohot vplival razvoj turizma. Planino obiskujejo pohodniki, planinci in drugi obiskovalci, kar naj bi veljalo že v obdobju po letu 1945, saj so nekdanje majerice opisovale, da so imele v planini pogosto družbo raznovrstnih obiskovalcev.[29]

Zaradi različnih gospodarskih, družbenih, kulturnih in političnih sprememb planine postopoma niso bile več ključne za preživetje kmetij, še posebej od 50. let 20. stoletja naprej. Na številnih planinah na Solčavskem je bila pašna dejavnost opuščena, tako da je nekdanje planine v veliki meri prerasel gozd (na primer v Robanovem kotu v Bevski planini je bila majerica do leta 1955, na Račkem stanu so pašo ovac in koz opustili po letu 1970, gozd je v celoti prerasel Podbreški oziroma Podbrežnikov stan na zahodnem pobočju vrha Strelovec), nekaj jih je ohranjenih v zmanjšanem obsegu, druge so spremenile namembnost in postale turistične postojanke (na primer Klemenškova planina in Okrešelj v Logarski dolini) ali pa na njih stojijo počitniške hišice.

MAJERICE IN SORODSTVO

Grohot je bil nekoč planina, kjer so se pasle mlečne krave. Po Fajgljevem popisu iz leta 1953 je bil takrat poleg Robanove planine in Strehalce pod Strelovcem ena od treh mlečnih planin v vsej Savinjski dolini.[30] Pred letom 1950 so v večini planin na Solčavskem, vključno z Grohotom, poletne mesece preživele že zgoraj omenjene majerice. V Grohotu se je več majeric zadrževalo še konec 60. let prejšnjega stoletja, zadnja majerica pa je bila po pripovedih v planini v začetku 70. let. Leta 1975 sta Metod Vojvoda in Ludvik Tončič zapisala, da je Robanova planina edina na savinjskem planinskem območju, na kateri še molzejo;[31] tudi danes je, vsaj na Solčavskem, Robanova planina edina preostala mlečna planina, Grohot pa edina planina, v kateri poleti še prebiva pastir ali pastirica. Kot zanimivost prilagam karto, ki jo je Fajgelj ustvaril na podlagi stanja leta 1952 in je bila objavljena v *Geografskem vestniku*.[32] Prikazuje razporeditev in število planin v Zgornji Savinjski dolini skupaj s podatki, kot so njihova okvirna velikost, stanje in lastništvo, kar nam omogoča vpogled v takratno rabo gorskega prostora. Iz nje lahko razberemo, da je Fajgelj Grohot prepoznal kot servitutno planino, na kateri so takrat pasli govedo, konje in prašiče.

Fajgelj je opisal tudi predelavo mleka v Grohotu: *Zakaj se je tu do danes ohranila mlečna živino-*

27 Ko kmetje govorijo o sečnji dreves in nekaterih drugih rastlin, za to uporabljajo izraz »čistiti« oziroma v narečju »pucati«, kar dojemajo kot skrbno ravnanje. Gl. tudi Vranješ, Zelena puščava.

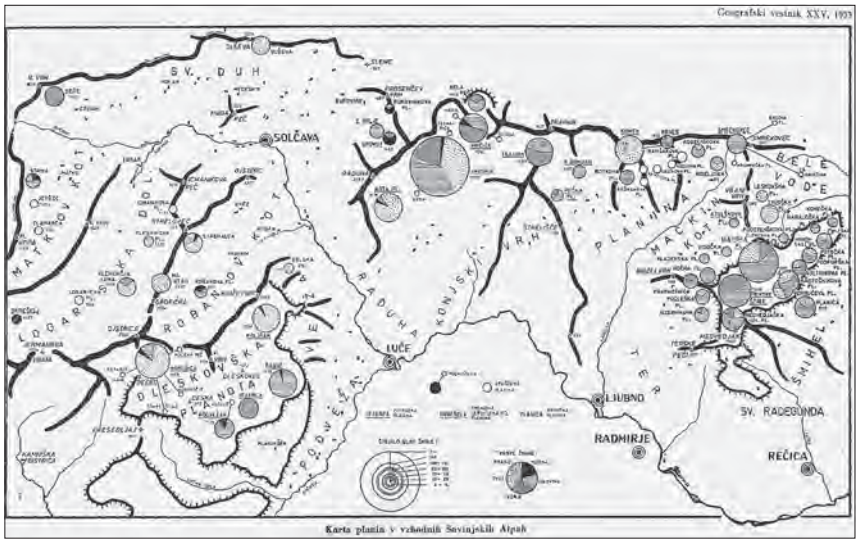
28 Vilfan, Presoja ukrepov kmetijske politike.

29 Vršnik in Ošep, »Ledig in fraj«, neobjavljen članek.

30 Fajgelj, *Planine*, str. 131, 148, 152.

31 Vojvoda in Tončič, *Preobrazba*, str. 27.

32 Fajgelj, *Planine*, str. 129.

Karta planin v vzhodnih Savinjskih Alpah iz prispevka Vlada Fajglja (Fajgelj, Planine, str. 129).

reja na nizki stopnji, je težko ugotoviti. Morda, gre za tradicijo? Danes se tudi tej planini že pozna splošna bolezen. Od nekdanjih 6 bajt sta dve že zapuščeni. [...] *Mleko predelujejo v sir (skuto) samo 4 majerice. Sir posušijo in ga uživajo pozimi, zdrobljenega z mlekom ali s smetano. Vsak dan napravijo en sir (četrt do pol kilograma).*[33]

S pomočjo etnografskega terenskega dela in intervjujev z majericami, ki so v Grohotu delovale predvsem v 60. letih prejšnjega stoletja, smo pridobili naslednje podatke, ki jih povzemam po še neobjavljenem prispevku.[34] Majerice so mleko predelovale v posnemalnikih, ki so jih poganjale ročno, saj v Grohotu v 60. letih še ni bilo električne napeljave. Vodo, ki so jo potrebovale za predelavo mleka in čiščenje posod, so do koč z vedri oziroma *ajmerji* prinašale iz bližnjega izvira. Pridelovale so različne izdelke – maslo, skuto, kisle sire in kislo mleko –, ki so jih delno porabile za lastne potrebe, delno za obiskovalce planin, preostali izdelki pa so bili odnešeni na nižje ležeče kmetije. Sire so sušile na lesenih deskah, nameščenih nad ognjiščem, ki je bilo značilno za vsako kočo. Rahlo dimljenje je prispevalo k boljši ohranjenosti sira ter podaljšalo njegov rok trajanja.[35] Etnolog Vito Hazler je v pregledu planinskega pašništva v Zgornji Savinjski dolini na podlagi pričevanj majeric sklepal, da so bile njim namenjene koče boljše zasnovane in da so nudile boljše bivalne pogoje kot preproste pastirske koče.[36] Koče, namenjene majericam, so bile pogosto dvocelične in so imele prostor za skladiščenje mlečnih izdelkov, kar nakazujejo tudi pričevanja majeric iz Grohota.

Današnja gospodinjstva na kmetijah, ki uporabljajo planino Grohot, sicer včasih še vključujejo razširjeno družino, a so bila na podlagi do zdaj zbranih podatkov v preteklosti večja in so običajno vključevala člane razširjene družine[37] ter najeto pomoč. Večja gospodinjstva so omogočala, da so imele družine pogosto na voljo sorodnico, na primer hčerko ali neporočeno sestro lastnika kmetije, ki je lahko v Grohotu opravljala sezonsko delo kot majerica, občasno pa so delo majeric opravljale najete ženske iz okolice. Etnografska raziskava je pokazala, da so sorodstvene strukture ključne za razumevanje planin na Solčavskem nasploh, saj je njihovo ohranjanje odvisno od ohranjanja kmetij, kmetije pa so odvisne od družin, ki skrbijo zanje.[38] To velja zlasti za zasebne planine, ki so v lasti in rabi ene kmetije, pomembno pa je tudi za planine v skupni rabi, kot je Grohot, saj tudi na teh delo večinoma opravljajo zaporedne generacije družinskih članov ali sorodnikov z bližnjih kmetij.

Planino Grohot lahko v teoriji sicer uporablja vsak, ki mu to omogoči pašna skupnost, a za učinkovito sodelovanje so potrebni tako materialna sredstva, kot so zemljišča, stroji in potrebna infrastruktura, kot tudi praktične veščine in znanje,

33 Fajgelj, *Planine*, str. 152.
34 Vršnik in Ošep, »Ledig in fraj«, neobjavljen članek.
35 Glej tudi Cevc, Sirarjenje v planinah v Kamniško-Savinjskih Alpah.
36 Hazler, Nekatere značilnosti, str. 77.
37 Na podlagi svojega etnografskega gradiva ugotavljam, da je družina na Solčavskem opredeljena kot skupina ljudi, ki so povezani z rojstvom, poroko ali registriranim partnerstvom. Družina je v tem kontekstu običajno mišljena kot nuklearna družina, ki jo sestavljajo par in njuni otroci, medtem ko razširjena družina vključuje tudi druge sorodnike, kot so stari starši, tete in strici. Gospodinjstvo je razumljeno kot skupina ljudi, ki si delijo življenjski prostor, ki je na kmetiji tudi prostor dela in proizvodnje. Nekatera obravnavana gospodinjstva sestavlja več generacij, druga pa le ena (glej Vršnik, *Entangled ways of knowing,* str. 51–52).
38 Vršnik, Local perception, str. 152–153.

povezano s pašništvom.[39] Pri prenosu obojega so ključne prav sorodstvene strukture, kar omogoča tako vzdrževanje kmetij kot delo v planini. Potrebno znanje vključuje na primer prepoznavanje trdoživih rastlin, ki jih skušajo odstranjevati, spremljanje navad udomačenih in divjih živali ter predvidevanje vremenskih razmer, ki vplivajo na njihovo delo v planini. Kot izhaja iz družinskih pripovedi, zbranih v okviru raziskave, se lastništvo kmetij na Solčavskem večinoma prenaša znotraj družin in sorodstva. Lokalni kmetje so v pogovorih izpostavili problem pomanjkanja dedičev, kar lahko vodi v opustitev kmetijskih dejavnosti ter z njimi povezanih praks sezonske paše.

Grohot še vedno uporabljajo prebivalci Solčave, ki živijo na družinskih kmetijah v lasti ene družine, pri čemer so navadno vsi (oziroma večina) delavci na kmetiji družinski člani. Občasno na pašo pripeljejo govedo tudi kmetje iz bližnjih krajev. Prihodnost kmetovanja in sezonske selitve živine v planino je torej v veliki meri odvisna od nadaljnje prisotnosti družinskih članov, ki lahko podedujejo in nadaljujejo kmetijske prakse. Dedovanje materialnih sredstev ter procesi učenja in pridobivanja znanja znotraj družin so torej bistvenega pomena za ohranjanje kmetijskih praks in planin, kot je Grohot, pomanjkanje naslednikov, ki bi bili pripravljeni ali imeli znanje in veščine za učinkovito upravljanje kmetije, pa med sogovorniki vzbuja zaskrbljenost glede dolgoročnega preživetja teh tradicij.

LASTNIŠTVO IN UPRAVLJANJE

Kot že omenjeno, na Solčavskem prevladujejo zasebne planine, kar se pogosto odraža že v njihovih imenih, ki praviloma izhajajo iz imen lastnikov ali kmetij, ki jim pripadajo. Če je planina v lasti kmetije Roban, se ta imenuje Robanova planina, ponekod pa izraz planina nadomesti stan, zaradi česar se denimo planina kmetije Icmank imenuje Icmankov stan. Stan je po Valentu Vidru poimenovanje za planine z govejo živino, na katerih je bila planšarska koča, ki se je tako kot planina imenovala stan.[40] Na Solčavskem je torej le nekaj planin, ki so v skupni rabi – mednje spada tudi Grohot.

Maja Vilfan navaja Bezovška s sodelavci, ki so ugotovili, da je bila Pašna skupnost Grohot omenjena leta 1886, ko so v zemljiško knjigo vpisali služnostne pravice do paše na zemljiščih ljubljanske nadškofije, skupna površina pašnika z gozdom pa je takrat znašala 108,74 ha.[41] Po pričevanju današnjih uporabnikov Grohota je planino prvotno uporabljalo sedem kmetij iz bližnjega gorskega zaselka Podolševa, ki so po besedah sogovornikov imele v planini »*stoletne pašne pravice*«, medtem ko je bila planina v lasti Cerkve. Te kmetije so bile Robnik, Prodnik, Štiftar, Majdač, Martinc, Tostovršnik ter (Zgornji in Spodnji) Ošovnik, vse približno 3 do 7 kilometrov hoda od planine. Vsaka od njih je imela na planini kočo, imenovano *bajta*, v kateri se je lahko v času paše zadrževal kdo od domačih s kmetije ali najeti pomočniki, večinoma zgoraj omenjene majerice. V spodnjem delu planine so bile koče kmetij Majdač, Prodnik, Robnik, Štiftar in Martinc, v zgornjem pa koči kmetij Tostovršnik in Ušovnik. Teh sedem kmetij je z Grohotom uradno upravljalo do leta 1996, ko je bil obnovljen prvi uradni pašni red iz leta 1972. Leta 1996 je dobilo pravico do paše še pet kmetij, ki so do leta 2023, ko je bil ponovno prenovljen pašni red, sestavljale pašno skupnost Grohot (razen kmetije Martinc blizu kmetije Štiftar, ki je bila postopoma opuščena potem, ko je bila med vojno leta 1944 požgana in je bila preseljena nižje od prvotne lokacije).[42] Danes so planina in okoliški gozdovi v lasti ljubljanske nadškofije, še stoječe koče pa so v zasebni lasti družinskih članov z zgoraj omenjenih posameznih kmetij. Planina in določeni objekti so bili na enakih mestih, kjer stojijo danes, izrisani že na vojaškem zemljevidu iz leta 1784 in franciscejskem katastru iz leta 1826,[43] ko je bilo lastnik gospostvo Gornji Grad.[44]

Ohranjene so še tri izvirne koče, medtem ko je bila četrta leta 2017 nadomeščena z novo stavbo na istem mestu. Tri stavbe so bile uničene; koča kmetije Tostovršnik je pogorela, Martinčevo in Robnikovo pa je uničil plaz in nista bili nikoli obnovljeni. Poleg pastirskih koč stoji na Spodnjem stanu planinska koča, zgrajena leta 1992, ki pripada Planinskemu društvu Mežica. Postavili so jo potem, ko je prejšnjo leta 1986 uničil plaz, obnovili pa leta 2022. Na Zgornjem stanu stoji koča Gorske reševalne zveze Slovenije, prav tako zgrajena leta 1992.

39 To misel povzemajo tudi Porcellana in drugi (Sociodemographic changes and Transmission, str. 7–8), ki poudarjajo pomen družine in skupnosti pri prenosu tako materialnih sredstev (na primer zemljišča, stavbe, pravice) kot nesnovnih elementov (na primer veščine, povezane s kmetijstvom in pašo), ki so ključnega pomena za ohranjanje tradicionalnih praks. Glej tudi Vršnik, *Entangled ways of knowing*, str. 50–67.

40 Vider, *Solčava*, str. 18.

41 Vilfan, Presoja ukrepov kmetijske politike.

42 Meze, Samotne kmetije, str. 240.

43 Čas Zajc, *Evidenčni list ZVKDS*, osebna komunikacija.

44 Vilfan, Presoja ukrepov kmetijske politike.

Nekdanja koča pod Raduho Planinskega društva Mežica na razglednici iz leta 1960 (hrani: domoznanska čitalnica Osrednje knjižnice Mozirje).

Konservatorka z Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS) Maša Čas Zajc je o Grohotu in o na njem ohranjenih stavbah zapisala: »*Trije ohranjeni starejši planšarski stanovi na planini so značilen primer stanu na širšem območju Kamniško-Savinjskih Alp in pričajo o socialnih in gospodarskih razmerah kmeta na Solčavskem v 18. in prvi polovici 19. stoletja. Preprosta in domiselna zasnova in zgradba objektov priča (in je pomemben materialen vir) o uporabi tradicionalnih gradbenih tehnik in ekonomičnosti pri izrabi gradbenih materialov iz neposredne okolice in tudi pri utilitarni bivanjski zasnovi objekta, ki je omogočala opravljanje le najnujnejših življenjskih potreb. V sodobnem času so se objekti oz. stanovi, skladno s potrebami, prilagajali novim razmeram. Nekateri starejši stanovi so nadomeščeni z novejšimi, ki pa po svoji tlorisni zasnovi ustrezajo sodobni rabi, hkrati pa ohranjajo tradicionalna gradiva – les (tudi za strešne kritine).*«[45]

Ena od takih koč na Spodnjem stanu v Grohotu ima v tram vrezano letnico 1818, a bi pravo datacijo pokazala šele dendrološka analiza lesa. O njej je Maša Čas Zajc zapisala: »*Streha je strma dvokapnica, krita z macesnovimi deskami. Prvotno ostrešje objekta je bilo 'na lege', ki jo uvrščamo med najstarejšo ostrešno konstrukcijo pri nas, razvidno pa je, da je ob kasnejši menjavi strehe, bilo adaptirano tudi ostrešje in sicer so lege podprli s špirovci.*«[46]

Na pašno skupnost in na planino samo je vplivalo tudi politično dogajanje. Številne planine v Sloveniji so bile opuščene že med svetovnima vojnama,[47] po letu 1945, ko je bila Slovenija do leta 1991 del Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ), pa so kmetijstvo pomembno zaznamovale državne intervencije, predvsem Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji[48] iz leta 1945. Ta je nacionaliziral in prerazporedil zemljo, kar je bistveno vplivalo na strukturo kmetijstva.[49] Z odvzemom zemljišč velikim zemljiškim lastnikom (zasebnikom, bankam, podjetjem, cerkvi in samostanom) so zemljiške reforme spremenile in

Letnica 1818 na Prodnikovi bajti v Grohotu (foto: Elizabeta Vršnik, 2022).

45 Čas Zajc, *Evidenčni list ZVKDS*, osebna komunikacija.
46 Čas Zajc, *Evidenčni list ZVKDS*, osebna komunikacija.
47 Petek, *Spremembe rabe tal*, str. 70.
48 Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji.
49 Čepič, Vloga agrarnega sektorja, str. 62.

Ostrešje Prodnikove bajte v Grohotu (foto: Elizabeta Vršnik, 2022).

razdelile zemljiško strukturo.[50] Kot smo že omenili, planina Grohot po uradnih podatkih danes obsega približno 22 hektarjev površine, medtem ko je bila v preteklosti bistveno večja. Po informacijah, pridobljenih od sogovornikov, je bil precejšen del planine odpisan na podlagi Zakona o denacionalizaciji,[51] saj je lastnik pomemben delež zemljišča znova namenil gozdni rabi, poleg tega je v Sloveniji leta 1958 v veljavo stopil zakon, ki je prepovedoval gozdno pašo.[52] Razne reforme so torej vplivale na kmetijstvo v Sloveniji ter posledično preoblikovale razmere v planini Grohot.

Po osamosvojitvi Slovenije sta bila sprejeta zakona, ki naj bi teoretično privedla do vrnitve odvzetih zemljišč lastnikom izpred nacionalizacije: najprej leta 1991 Zakon o denacionalizaciji in leta 1994 Zakon o ponovni vzpostavitvi agrarnih skupnosti ter vrnitvi njihovega premoženja.[53] Po Zakonu o denacionalizaciji so se v obliki, ki se je vzpostavila v času nacionalizacije, ohranili nekateri veliki državni zemljiški kompleksi v ravninskem delu države, medtem ko so se na goratem obrobju večinoma vrnili k zemljiški strukturi izpred reforme, ki je bila praviloma struktura, ohranjena iz 19. stoletja.[54] Lastniške spremembe skozi čas je opisal eden od sogovornikov s kmetije v bližini Grohota: »*1996 leta se je* [planina] *na novo registrirala, da se je pod AJPES* (Agencija Republike Slovenije za javnopravne evidence in storitve) *registriral pod pašno skupnost in* [dobil] *nova pravila* [...]. *Prej je bilo že nekdaj škofijsko, kako je škof dobil gor* [v Grohotu] *to ne vem, pa te gozdove, potem ga je pa med vojskama davek nekako težil je pa po vsej dolini tiste pašnike pašnim skupnostim dala škofija. Pa odmerila se je* [velikost planin]*, tudi Grohot je odmerjen pa so kamni* [mejniki] *postavljeni, vpisati* [v zemljiško knjigo] *se pa ni moglo, ker je vojna preprečila vse skupaj. Ko je 2. svetovna vojna nastala. Mozirska* [planina] *mislim, da so si vknjižili pa vpisali, druge* [planine] *pa nikjer, ne Menina* [planina] *pa cela dolina dol je kar tako ostala. Potem po vojni je pa država dobila to zaenkrat nazaj, potem 91.* [leta] *se je pa spet obrnilo, zdaj je pa spet škofijsko. Paša pa je brezplačna še za enkrat.*« Citat prikazuje zapleteno lastniško zgodovino Grohota, kjer se je lastništvo skozi čas izmenjevalo med cerkvijo, državo in pašnimi skupnostmi, ter poudarja, kako so politični dogodki vplivali na planine. Veliko sogovornikov je govorilo o zapletenem položaju glede lastništva koč, ki je prehajalo med občino in prejšnjimi, »prvotnimi« lastniki. Tisti, ki niso bili dovolj hitri pri urejanju zadev v zvezi s kočami, so lastništvo izgubili. Danes je Grohot še vedno servitutna planina, pašniki in okoliški gozdovi so v lasti ljubljanske nadškofije, kot že omenjeno, pa so v lasti posameznikov preostale koče brez okoliških zemljišč.

Z vstopom v EU leta 2004 je slovensko kmetijstvo vstopilo na bolj konkurenčen trg s poudarkom na trajnostnem kmetijstvu in večnamenskosti.[55] Evropska skupna kmetijska politika (SKP) skupaj s programi in ukrepi, kot so Pro-

50 Prav tam, str. 62; Sitar, Agrikulturna modernizacija, str. 148; Petek, *Spremembe rabe tal*, str. 53.

51 Zakon o denacionalizaciji.

52 Petek, *Spremembe rabe tal*, str. 69; Potthoff et al., The past and perspective, str. 88.

53 Potthoff et al., The past and perspective, str. 85.

54 Klemenčič, Procesi deagrarizacije in urbanizacije slovenskega podeželja.

55 Klemenčič, Procesi deagrarizacije in urbanizacije slovenskega podeželja; Kerbler, Večnamenskost kmetijstva, str. 108–111.

gram razvoja podeželja in Kmetijsko-okoljska-podnebna plačila (KOPOP), so programi, ki prek neposrednih plačil in drugih spodbud podpirajo planinske pašnike in trajnostne načine kmetovanja.[56] Ta premik je razviden tudi iz izkušenj lokalnih kmetov, saj so nekateri v svoje delovanje vključili trajnostne kmetijske prakse, čeprav občasno izražajo razočaranje nad regulativnimi bremeni. V tem času je Pašna skupnost Grohot pridobila tudi državno podporo, namenjeno vzdrževanju in ohranjanju planine.

Na pastirske prakse in produkte vplivajo tudi dediščinske prakse in diskurzi. V tem ozračju se spreminja razumevanje planin, ki so pogosto uradno ali neuradno priznane kot območja, na katerih varujemo biotsko raznovrstnost, »tradicionalne« pokrajine ali običaje in prakse preživljanja.[57] V Sloveniji so planine z vidika varstva kulturne dediščine registrirane bodisi kot nepremična kulturna dediščina ali integralna dediščina, pri čemer so tipološko uvrščene med naselbinsko dediščino ali kulturno pokrajino.[58] Poleg tega so na državni ravni kot nesnovna kulturna dediščina priznani deli pastirskega znanja in praks, vključno s terminologijo, folklorno-turističnimi prireditvami, pastirskimi delovnimi običaji, znanjem o živalih, rastlinstvu in vremenu ter praksami na mlečnih planinah.[59] Vendar je Grohot zunaj območja, ki ga varuje ZVKDS, in kot tak manj podvržen varovanju kot nekatere planine ali deli Solčavskega, ki so v pristojnosti ZVKDS. Nanj pa kljub temu vplivajo splošne usmeritve EU in dogajanje v širši okolici, ne nazadnje promocija Solčavskega kot turistične destinacije in razna naravovarstvena prizadevanja. Planine, kot je Grohot, so torej do določene mere tudi v lasti odločevalcev na državni ali EU ravni, ki z označevanjem in ukrepi vplivajo nanje.

SKLEP

Prispevek ponuja vpogled v dinamiko spreminjanja planin v alpskem prostoru, s posebnim poudarkom na planini Grohot. Ta je primer skupne planine v slovenskih Alpah, na kateri se odražajo širše spremembe v načinu kmetovanja, lastništvu in družbenih odnosih. Grohot je bil nekoč mlečna planina, na kateri so majerice prebivale v *bajtah* in iz mleka pridelovale različne izdelke. V zadnjih desetletjih so se razmere v Grohotu spremenile – v nasprotju z obdobjem, ko je bila mlečna planina in so kmetijske dejavnosti opravljale predvsem majerice, je danes za upravljanje živine in kmetijskih opravil odgovoren predvsem pastir ali pastirica. Etnografska raziskava je pokazala, da prihodnost Grohota, podobno kot drugih planin na Solčavskem, v veliki meri temelji na vzdrževanju družinskih kmetij ter ohranjanju znanj in vedenj, nujnih za obstoj kmetijskih praks in sezonske paše. Ključnega pomena za uspešno upravljanje planine so torej sorodstvene strukture, ki v veliki meri omogočajo prenos tako materialnih virov kot praktičnih veščin in znanj znotraj družin.

Na rabo Grohota, kmetijske prakse in lastništvo so pomembno vplivale tudi politične spremembe in preobrazbe kmetijstva skozi čas. Poleg tega se na njem odraža širši proces preoblikovanja planin, kjer se pomen tradicionalnega pašništva in transhumance za rejske in proizvodne dejavnosti vse bolj umika pomenu, ki ga imajo ti prostori za ohranjanje kulturne dediščine in za turizem.[60] Planine tako do določene mere izgubljajo gospodarski pomen in pridobivajo na vrednosti kot kulturne pokrajine, v katerih se ohranjajo elementi lokalne identitete in dediščine. Na podlagi etnografskega gradiva in razpoložljivih zgodovinskih virov sem prikazala zgodovinski razvoj planine Grohot ter spremembe, ki so vplivale na njeno rabo in upravljanje. Obenem sem opozorila na nekatere izzive in možnosti, ki jih te spremembe prinašajo za prihodnost skupne rabe planin.

IZJAVA O DOSTOPU DO RAZISKOVALNIH PODATKOV
Pri raziskavi za pripravo prispevka niso bili ustvarjeni ali analizirani novi raziskovalni podatki.

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

Zakon o agrarni reformi in kolonizaciji. Uradni list Demokratične federativne Jugoslavije, št. 64, 1945.

Zakon o denacionalizaciji. Uradni list Republike Slovenije, št. 27/1991.

LITERATURA

Bindi, Letizia: Take a Walk on the Shepherd Side: Transhumant Narratives and Representations. *A Literary Anthropology of Migration and Belonging: Roots, Routes, and Rhizomes* (ur. Cicile Fagerlid in Michelle Tisdel). Cham: Palgrave Macmillan, 2020, str. 19–46. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-34796-3_2

56 Kerbler, Večnamenskost kmetijstva, str. 111; Nori in Gemini, The common agricultural policy, str. 2.

57 Nori in Gemini, The common agricultural policy, str. 4; Liechti in Biber, Pastoralism in Europe, str. 562.

58 Ledinek Lozej, Paša in predelava mleka, str. 52.

59 Ledinek Lozej, Paša in predelava mleka, str. 51–54.

60 Bindi, Take a Walk on the Shepherd Side, str. 22.

Cevc, Tone: *Človek v Alpah: desetletje (1996–2006) raziskav o navzočnosti človeka v slovenskih Alpah*. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.

Cevc, Tone: Sirarjenje v planinah v Kamniško-Savinjskih Alpah v luči arheoloških najdb in zgodovinskih virov. *Traditiones* 33, 2004, št. 1, str. 57–82.

Čepič, Zdenko: Vloga agrarnega sektorja pri modernizaciji Slovenije in Jugoslavije. *Prispevki za novejšo zgodovino* XLII, 2002, št. 2, str. 51–63.

Fajgelj, Vlado: *Planine v vzhodnem delu Savinjskih Alp*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1953.

Hazler, Vito: Nekatere značilnosti planinskega pašništva v Zgornji Savinjski dolini. *Planšarske stavbe v Vzhodnih Alpah: stavbna tipologija in varovanje stavbne dediščine* (ur. Tone Cevc). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1995, str. 73–81.

Horvat, Jana: Arheološki sledovi v slovenskem visokogorju. *Kamniški zbornik*, 16, 2002, str. 193–202.

Kerbler, Boštjan: Večnamenskost kmetijstva in kmetijska politika. *Urbani izziv*, 17, 2006, št. 1/2, str. 106–113.

Klemenčič, Vladimir: Procesi deagrarizacije in urbanizacije slovenskega podeželja. *Dela – Oddelek za geografijo Filozofske fakultete v Ljubljani* 17, 2002, str. 7–21.

Knific, Vladimir: Ohranjanje pašnih planin in varstvo planšarskih objektov v Sloveniji. *Planšarske stavbe v Vzhodnih Alpah: stavbna tipologija in varovanje stavbne dediščine* (ur. Tone Cevc). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1995, str. 206–216.

Ledinek Lozej, Špela: Dairying in the Pastures in the Julian Alps: Heritages, utopias and realities. *Studia Ethnologica Croatica* 28, 2016, str. 91–111.

Ledinek Lozej, Špela: Paša in predelava mleka v planinah Triglavskega narodnega parka: Kulturna dediščina in aktualna vprašanja. *Traditiones* 42, 2013, št. 2, str. 49–68.

Liechti, Kenneth in Biber, Jean-Pierre: Pastoralism in Europe: characteristics and challenges of highland-lowland transhumance. *Revue scientifique et technique* 35, 2016, št. 2, str. 561–575.

Meze, Drago: Samotne kmetije na Solčavskem. *Geografski zbornik*, 8, 1963, str. 223–280.

Mizik, Tamas: The past, present and future of the CAP – the Hungarian viewpoint. *The Common Agricultural Policy of the European Union – the present and the future EU Member States point of view* (ur. Marek Wigier in Andrzej Kowalski). Institute of Agricultural and Food Economics, 2018, str. 43–61.

Nori, Silvia in Gemini, Michele: The common agricultural policy vis-a-vis European pastoralists: principles and practices. *Pastoralism: research, policy, and practice* 1, 2011, št. 27, str. 1–8.

Petek, Franci: *Spremembe rabe tal v slovenskem alpskem svetu*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005. DOI: https://doi.org/10.3986/9789612545123

Porcellana, Valentina in Fassio, Giulia in Viazzo, Pier Paolo in Zanini, Roberta Clara: Sociodemographic Changes and Transmission of Tangible and Intangible Resources: Ethnographic Glimpses into the Western Italian Alps. *Journal of Alpine Research* 104, 2016, št. 2, str. 1–18.

Potthoff, Kerstin in Smrekar, Aleš in Šmid Hribar, Mateja in Urbanc, Mimi: The past and perspective development of Pasturing and tourism in the mountains: Insights from Norway and Slovenia. *Geografski vestnik* 92, 2020, št. 1, str. 81–111. DOI: https://doi.org/10.3986/GV92105

Sitar, Polona: Agrikulturna modernizacija in življenjski svet podjetnih polkmetov. Integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji. *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, 2021, št. 2, str. 142–168. DOI: https://doi.org/10.51663/pnz.61.2.07

Slameršek, Andreja: Pašni red kot bodoče orodje za trajnostno upravljanje planinskih pašnikov v območjih Natura 2000. *Varstvo narave*, 26, 2012, str. 63–78.

Štular, Benjamin: Medieval High-Mountain Pastures in the Kamnik Alps (Slovenia). *Archäologie in den Alpen. Alltag und Kult* (ur. Franz Mandl in Harald Stadler). Haus i. E.: ANISA, 2010, str. 259–272.

Viazzo, Pier Paolo: *Alpske skupnosti: okolje, prebivalstvo in družbena struktura*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2014 [1989].

Vider, Valent: Koča na Grohatu ali v Grohotu? *Planinski vestnik* 92, 1992, št. 2, str. 65–66.

Vider, Valent: *Solčava. Zapiski o Solčavi in njeni okolici*. Solčava: Občina, 2004 [1982].

Vilfan, Maja: *Presoja ukrepov kmetijske politike pri ohranjanju planin na območju načrtovanega regijskega parka Kamniško-Savinjske Alpe*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, 2014.

Vojvoda, Metod in Tončič, Ludvik: *Preobrazba gorskega sezonsko pastirsko poseljenega področja Slovenije*. Ljubljana: Inštitut za geografijo Univerze v Ljubljani, 1975.

Vranješ, Matej: Zelena puščava. *Etnolog* 15=66, 2005, št. 1, str. 281–301.

Vršnik, Elizabeta in Ošep, Nina: »Ledig in fraj«: Svet majeric na solčavskih planinah (v tisku).

Vršnik, Elizabeta: *Entangled ways of knowing: Learning transhumance on Grohot mountain pasture in Solčava* (magistrsko delo). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2024.

Vršnik, Elizabeta: Local perception and knowledge of changing Alpine pastures. *Anthropological Notebooks* 28, 2022, št. 3, str. 137–159.

ELEKTRONSKI VIRI

ALPA Projekt Sonaravno upravljanje planin v varovanih območjih: http://www.projektalpa.si/uploads/datoteke/kmet_smernice_slovenska(1).pdf

Kranjc, Aleš in Šuštar, Črt: *Prvi podatki iz Popisa kmetijskih gospodarstev, Slovenija 2020*. Statistični urad Republike Slovenije https://www.stat.si/StatWeb/news/Index/9459

Občina Solčava: *Predstavitev občine* https://www.solcava.si/objave/175

Zajc Čas, Maša: *Evidenčni list enote nepremične kulturne dediščine z vrednotenjem, Planina Grohot*. ZVKDS. Neobjavljen dokument, posredovan po e-pošti, 5. 4. 2023.

SUMMARY

Grohot Mountain Pasture over Time: Work, Kinship Relations, and Ownership

Mountain pastures are high-altitude grazing areas where farmers move their cattle in the warmer months of the year, which enables them to store fodder in the meadows near farms to optimize farming and preserve the cultural landscape, traditional practices, and ways of knowing. Although mountain pastures in Slovenia are usually communal, nearly all in the Solčava area below the Kamnik–Savinja Alps are privately owned and used. The Grohot mountain pasture, stretching at an elevation of 1,460 meters above sea level beneath the northern wall of Mount Raduha, stands out as the sole example of a shepherd's settlement in the Solčava area where members of households from surrounding farms lived in wooden cottages, locally known as *bajte*, and tended to their cattle there between June and September. Grohot was once a dairy cow mountain pasture, where women dairy farmers, known as *majerice*, took care of milking and dairy production.

Today, the mountain pasture covers about twenty-two hectares and is used by farmers from the Solčava area, who have abandoned some traditional practices. Although the cattle still grazes it and is taken care of by a hired herder, its owners only make sporadic visits to the pasture, and dairy production has been discontinued. According to ethnographic research, kinship structures are of utmost importance for the functioning of the high-altitude grazing land, with the transmission of knowledge, intrafamilial material and immaterial resources crucially ensuring the continuation of farming and the preservation of pastoral traditions.

The history of the Grohot mountain pasture reflects broader changes in ownership and agricultural policy during the twentieth century. In the past, it was used by seven farms from the Solčava area, which maintained mountain cottages and seasonal work performed by women dairy farmers as well as enjoyed "century-old grazing rights" according to our interlocutors on the mountain. Later, political changes, such as nationalization, denationalization, and changes in ownership affected the administration of the mountain pasture. Ownership of Grohot passed between church, state, and local authorities. Slovenia's accession to the European Union ushered in the introduction of new rules and financial support for sustainable agriculture but also new bureaucratic hurdles.

The history of Grohot illustrates important advances made that underscored the development of mountain pastoralism in the twentieth and twenty-first centuries: from "century-old grazing rights," women dairy farmers' seasonal work, and postwar nationalization policies to the re-establishment of private and communal use in the post-independence period, which also points to the blending of local practices with national and European influences.

1.01 IZVIRNI ZNANSTVENI ČLANEK
DOI: https://doi.org/10.56420/Kronika.73.3.18
CC BY-SA

Mauro Hrvatin, Matija Zorn*

Podnebne in hidrološke spremembe v Zgornji Savinjski dolini od šestdesetih let 20. stoletja

IZVLEČEK

V prispevku obravnavamo podnebne in hidrološke spremembe na območju Zgornje Savinjske doline od 60. let 20. stoletja. Območje zaznamujejo raznolika geološka zgradba, razgibano površje in hudourniški značaj vodotokov. Večino območja porašča gozd. Podnebne spremembe se kažejo v rasti povprečnih letnih temperatur, padanju letne količine padavin ter močno skrajšanem trajanju snežne odeje. Hidrološke spremembe pa se kažejo v padanju povprečnih minimalnih, srednjih letnih in povprečnih maksimalnih pretokov. Poleg vodnih količin se pri vodotokih spreminjajo pretočni režimi. Ker so za Zgornjo Savinjsko dolino značilne vodne ujme, izpostavljamo nekaj največjih v zadnjem stoletju ter skušamo opredeliti, kako bo z njimi v prihodnje.

KLJUČNE BESEDE

temperature, padavine, pretoki, podnebne spremembe, hidrološke spremembe, poplave, Savinja, Zgornja Savinjska dolina

ABSTRACT

CLIMATE AND HYDROLOGICAL CHANGES IN THE UPPER SAVINJA VALLEY SINCE THE 1960S

The article discusses climate and hydrological changes in the Upper Savinja Valley since the 1960s. The area is characterized by diverse geological structures, a rugged surface, and torrential watercourses. Most of the area is covered by forest. Climate changes are reflected in rising average annual temperatures, decreasing annual precipitation, and a significantly shorter snow cover period. Hydrological changes are reflected in decreasing average minimum, average mean, and average maximum annual river discharges. In addition to water quantities, watercourses also exhibit changing discharge regimes. As the Upper Savinja Valley is susceptible to extreme water events, the article highlights some of the most significant ones in the last century and attempts to predict how they will develop in the future.

KEY WORDS

temperature, precipitation, river discharge, climate change, hydrological change, floods, Savinja River, Upper Savinja Valley

* Mauro Hrvatin, dr., znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Ljubljana, mauro.hrvatin@zrc-sazu.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6021-8736
Matija Zorn, prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika, Ljubljana, matija.zorn@zrc-sazu.si, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5788-018X

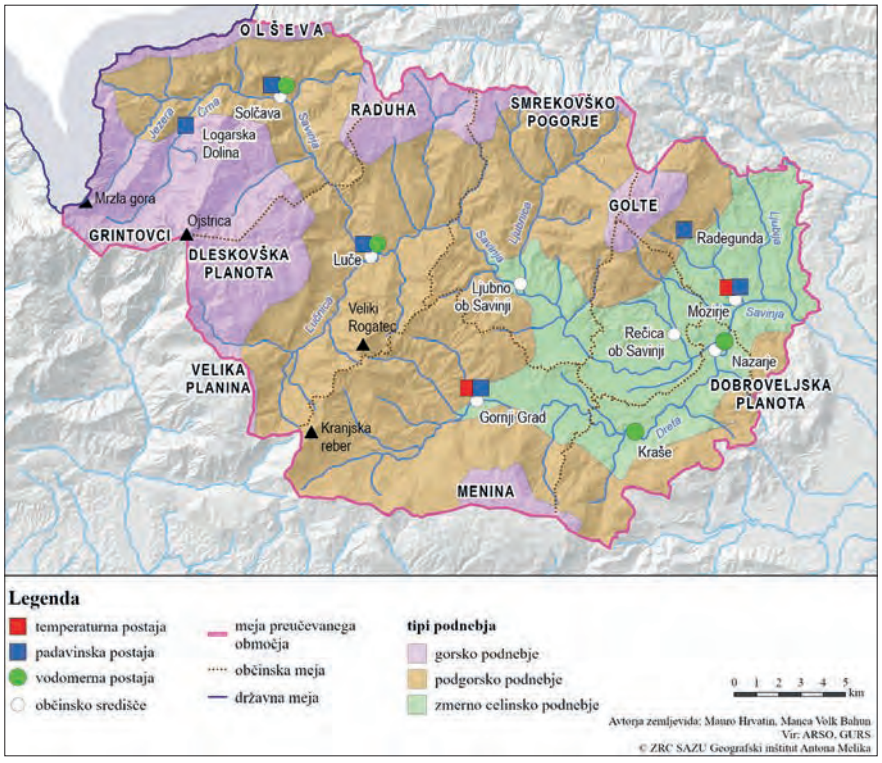
UVOD

Zgornja (Gornja) Savinjska dolina po geografu Dragu Mezetu[1] obsega dolino Savinje »*od Soteske*[2] *navzgor*«. Poleg glavne doline Savinje zavzema še porečja njenih pritokov Drete (v Savinjo se izliva v Nazarjah), Lučnice (v Savinjo se izliva v Lučah), Ljubnice (v Savinjo se izliva v Ljubnem), Ljubije (v Savinjo se izliva pri Mozirju) in drugih.[3] Je tipična alpsko-predalpska gorsko-hribovska pokrajina, ki na Solčavskem obsega Savinjske Alpe z dolinami Matkov kot, Logarska dolina in Robanov kot ter del Karavank z Olševo. Južneje ležita Gornjegrajska in Mozirska kotlina, ki ju obkrožajo kraške planote Golte, Menina in Dobrovlje.[4] Geograf Drago Perko[5] je območje reliefno razdelil na: osrednje Savinjske Alpe, Dleskovško planoto, Veliko planino, Rogatec, Menino, Dobrovlje, Solčavsko hribovje, Olševo, Raduho, Smrekovško hribovje, Golte, Mozirsko hribovje, Gornjegrajsko-Ljubensko hribovje, Zgornjo Zadrečko dolino, Spodnjo Zadrečko dolino, gričevje med Dreto in Savinjo ter dolino ob Zgornji Savinji. Glede na upravno razdelitev v območje spadajo občine Mozirje, Nazarje, Rečica ob Savinji, Gornji Grad, Ljubno, Luče in Solčava. Na tem območju je postavljenih več vremenskih in vodomernih postaj Agencije Republike Slovenije za okolje (slika 1), katerih podatke smo uporabili za pregled podnebnih in hidroloških sprememb od 60. let prejšnjega stoletja. Poudarek smo dali tudi na vodne ujme, ki so območje večkrat prizadele.

PODNEBJE

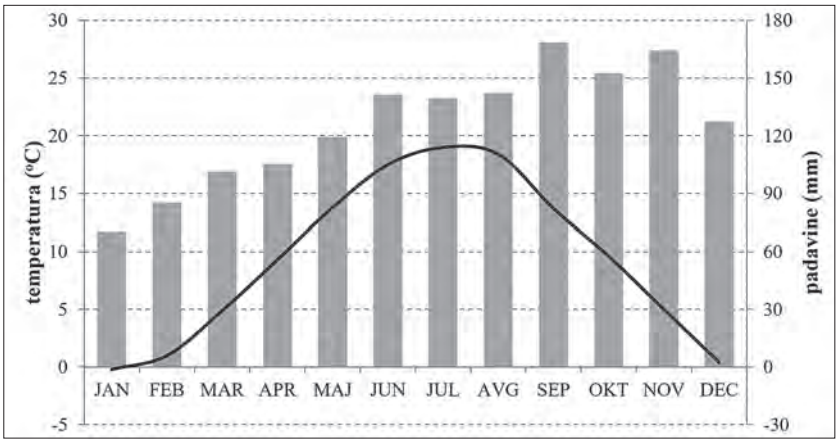
V Zgornji Savinjski dolini ločimo tri podnebne tipe (slika 1): gorski, podgorski in zmerno celinski. *Gorskemu podnebju* pripada slaba četrtina območja: visoki grebeni Savinjskih Alp z Dleskovško planoto, sleme Olševe v Karavankah ter vršni deli Smrekovškega pogorja, Golt in Menine, ki segajo nad 1400 m. Je hladno in vlažno, z dolgo trajajočo in precejšnjo snežno odejo, ki v povprečnih zimah preseže 150 cm. Povprečna letna temperatura ne presega 6 °C (januar je hladnejši od –3 °C, julij ni toplejši od 16 °C). Letna višina padavin večinoma presega 1600 mm. Najbolj namočena sta poletje in jesen, najmanj padavin pa je pozimi. Zaradi segrevanja ozračja se v zadnjih desetletjih obseg gorskega podnebja hitro zmanjšuje.[6]

Podgorsko podnebje ima dobra polovica obravnavanega območja, ki obsega Solčavsko ter večino alpskega sredogorja (pogorji Rogatca in

Slika 1: Podnebni tipi v Zgornji Savinjski dolini[7] z označenimi vremenskimi in vodomernimi postajami, ki so bile uporabljene za pregled podnebnih in hidroloških sprememb.

1 Meze, Savinjska dolina, str. 441. Podobno: Gams, Geografske.
2 Soteska pri Mozirju.
3 Meze, Poplavna področja, str. 103.
4 Meze, Savinjska dolina, str. 442.
5 Perko, Naravne razmere, str. 36.
6 Ogrin et al., Podnebna tipizacija, str. 34.
7 Po Ogrin et al., Podnebna tipizacija.

Slika 2: Podnebni diagram za Gornji Grad v obdobju od 1991 do 2020.[8]

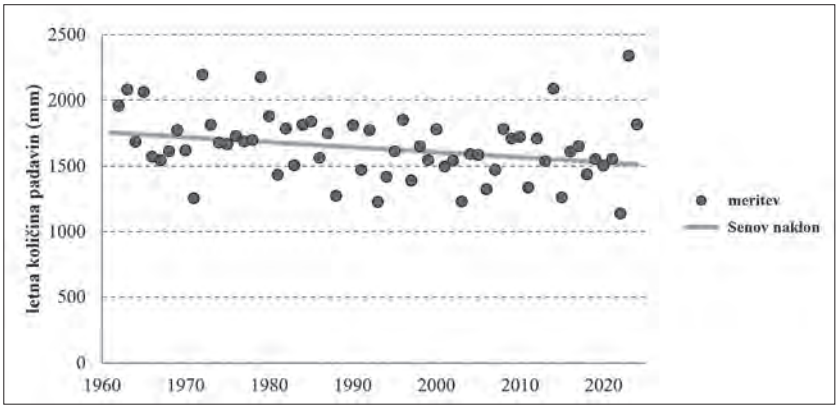
Smrekovca) in tukajšnjih kraških planot (Golte, Menina, Dobrovlje). Je prehodno podnebje med gorskim in zmerno celinskim. Povprečna letna temperatura je večinoma med 6 in 9 °C (januarja med –3 in 0 °C, julija od 16 do 20 °C). Letna višina padavin se giblje od 1400 do 1600 mm. Najbolj namočeno je poletje ali ponekod jesen, najmanj pa zima. Zaradi nižjih nadmorskih višin in višjih temperatur je snežna odeja manj zanesljiva kot pri gorskem podnebju.[9]

Zmerno celinsko podnebje je značilno za petino območja. Sem spada predvsem pretežno uravnan in manj razčlenjen svet ob Savinji in Dreti do nadmorske višine 600 m. Značilna je velika povprečna letna temperaturna amplituda, ki presega 20 °C, in visoke poletne maksimalne temperature. Letna količina padavin le redko preseže 1400 mm. Kljub večjemu deležu padavin v topli polovici leta so poletja zaradi visokih temperatur na robu sušnosti. Pozimi je pogosta zmrzal, pojavljajo se tudi ledeni dnevi, ko dnevne temperature ostanejo pod lediščem. Razmeroma pogoste so pomladanske pozebe, poletna vroča obdobja pa pogosto prekinjajo nevihte tudi s točo in močnim vetrom, ki povzročajo večjo škodo v kmetijstvu in na objektih.[10]

Podnebne razmere v Zgornji Savinjski dolini razmeroma dobro predstavlja podnebni diagram za Gornji Grad (438 m) v obdobju 1991–2020 (slika 2). Naselje namreč leži na stiku podgorskega in zmerno celinskega podnebnega tipa. Povprečna letna temperatura je 9,4 °C in v povprečju koleba od –0,2 °C januarja do 19,0 °C julija. Kako velika je lahko temperaturna amplituda, nam kažeta oba absolutna ekstrema: januarja 1985 se je temperatura spustila na –24,3 °C, avgusta 2013 pa se je povzpela vse do 37,3 °C. Višina padavin je v povprečju dosegla 1511 mm. Največ, ena tretjina, jih pade v jesenskih mesecih, najmanj, slaba petina, pa pozimi. V omenjenem obdobju se je snežna odeja v povprečju obdržala 53 dni.

PODNEBNE SPREMEMBE

V zadnjih desetletjih se *povprečna letna temperatura zraka* v Sloveniji v primerjavi s svetovnim povprečjem in povprečjem za Alpe dviguje hitreje. Narašča število vročih dni, vse pogostejša

Slika 3: Trend letne količine padavin na padavinski postaji Luče v obdobju od 1961 do 2024.

8 *Podnebne statistike* (https://meteo.arso.gov.si/met/sl/climate/tables/statistike_1950_2020/ (16. 4. 2025)).

9 Ogrin et al., Podnebna tipizacija, str. 37.

10 Prav tam, str. 30.

Preglednica 1: Trendi letnih količin padavin v obdobju od 1961 do 2024.[15]

padavinska postaja	nadmorska višina	Mann-Kendallov test	raven zaupanja	Senov naklon	trendno stanje 1961	trendno stanje 2024	trendna razlika 1961–2024	trendna razlika 1961–2024
	m	Z	%	Q	mm	mm	mm	%
Logarska Dolina	755	–1,00	pod 90,0	–4,120	1911,85	1714,11	**–197,74**	**–10,34%**
Solčava	640	–0,91	pod 90,0	–1,602	1614,66	1513,75	**–100,91**	**–6,25%**
Luče (slika 3)	513	–2,20	95,0	–3,850	1755,93	1513,38	**–242,55**	**–13,81%**
Gornji Grad	438	–0,86	pod 90,0	–1,306	1569,75	1487,49	**–82,26**	**–5,24%**
Radegunda	794	1,20	pod 90,0	1,820	1336,26	1450,92	**114,66**	**8,58%**
Mozirje	340	–1,46	pod 90,0	–3,008	1380,63	1236,23	**–144,40**	**–10,46%**

je suša, zime so vse milejše, ekstremni vremenski dogodki, kot so vročinski valovi in intenzivne padavine, pa so izrazitejši in dolgotrajnejši.[11] V zadnjih šestdesetih letih so povprečne letne temperature v gorskih območjih Slovenije narasle za dobri 2 °C,[12] ne glede na nadmorsko višino. Tudi v Zgornji Savinjski dolini ni nič drugače. Po letu 1961 je temperatura na vremenski postaji Mozirje naraščala za 0,36 °C na desetletje, kar pomeni, da se je povprečna temperatura v šestih desetletjih povečala za več kot 2 °C. Podoben trend velja tudi za vremensko postajo Gornji Grad, kjer je temperatura v obdobju 1991–2020 naraščala za 0,34 °C na desetletje.[13] Naraščanje temperature je še posebej izrazito poleti (0,44 °C na desetletje), nekoliko manjše pa je v jesenskih mesecih (0,21 °C na desetletje).

V nasprotju s temperaturnimi trendi, ki povsod kažejo na naraščanje, so trendi *letne količine padavin* v obdobju od 1961 do 2024 na petih od šestih obravnavanih padavinskih postaj padajoči (preglednica 1, slika 3).[14]

Vse razlike v letni količini padavin so zmerne in nikjer ne presegajo 15 %. Padajoči trend letne količine padavin je najizrazitejši v Lučah (–242,6 mm oziroma –13,8 %), Logarski Dolini (–197,7 mm oziroma –10,3 %) in Mozirju (–144,4 mm oziroma –10,5 %), naraščajoči trend pa v Radegundi (+114,7 mm oziroma +8,6 %).

Število dni s snežno odejo se je v obravnavanem obdobju od 1961 do 2024 na vseh šestih padavinskih postajah močno zmanjšalo (preglednica 2, slika 4).[16]

Še najmanjši upad števila dni s snežno odejo beleži padavinska postaja Logarska Dolina, kjer se je število snežnih dni v dobrih šestih desetletjih zmanjšalo za 27,3 dneva oziroma 23,6 %. Na padavinski postaji v Lučah se je v istem obdobju število dni s snežno odejo prepolovilo, postaje v Solčavi, Mozirju, Radegundi in Gornjem Gradu pa beležijo približno 60 % upad. Absolutna negativna razlika v številu dni s snežno odejo je največja na postaji Solčava, kjer je število snežnih dni upadlo za 60,2, relativna negativna razlika pa je največja na postaji Gornji Grad, kjer se je število dni s snežno odejo zmanjšalo za 64,4 %.

VODOVJE

Vodne razmere v Zgornji Savinjski dolini so v veliki meri odvisne od kamninske sestave. Rečno omrežje sestavlja množica rečic, potokov in hudournikov v skupni dolžini 785 km. Povprečna gostota je 1,54 km vodotoka na km²

11 Dolinar in Vertačnik, Spremenljivost temperaturnih; Vertačnik in Bertalanič, Podnebna spremenljivost.

12 Hrvatin in Zorn, Climate and hydrological, str. 205; Hrvatin in Zorn, Mountains.

13 *Podnebne statistike* (https://meteo.arso.gov.si/met/sl/climate/tables/statistike_1950_2020/ (16. 4. 2025)).

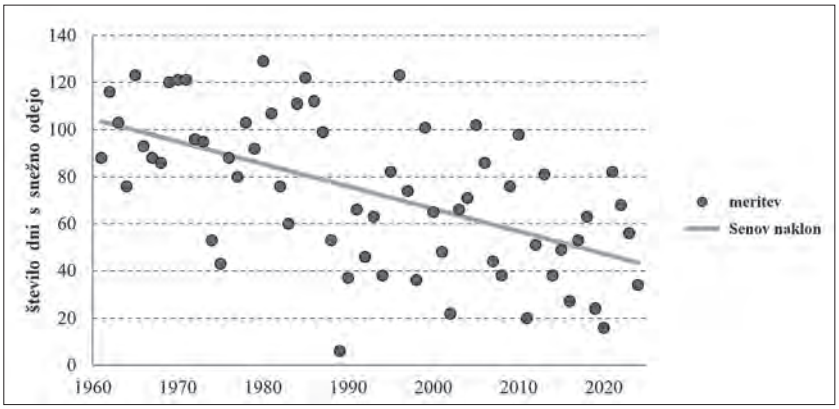
14 Statistična raven zaupanja je skromna, saj kar na petih postajah ne dosega niti 90 %, kar je daleč od statistične značilnosti (95 %). Na padavinski postaji v Lučah s 95 % ravnijo zaupanja je trend letne količine padavin padajoč.

15 *Arhiv meteoroloških podatkov* (https://meteo.arso.gov.si/met/sl/archive/ (16. 4. 2025)). Za ugotavljanje meteoroloških in hidroloških trendov smo uporabili Mann-Kendallov test ter Theil-Senovo cenilko (Senov naklon). Mann-Kendallov test je neparametrični test za ugotavljanje monotonega trenda. Pozitivna vrednost označuje naraščajoč trend, negativna vrednost pa kaže na padajoč trend (Hrvatin in Zorn, Trendi, str. 15; Hrvatin in Zorn, Recentne spremembe, str. 108; Zorn et al., Vodne ujme, str. 962). Pri izračunih smo si pomagali s programskim orodjem MAKESENS (*Mann-Kendall test for trend and Sen's slope estimates*) 1.0 (Salmi et al., Detecting trends). V preglednici (velja tudi za ostale preglednice s trendi v nadaljevanju besedila) so predstavljene tudi vrednosti statistične ravni zaupanja, (začetnega) trendnega stanja leta 1961, (končnega) trendnega stanja leta 2024 ter absolutne in relativne trendne razlike. Absolutna trendna razlika je razlika med končnim in začetnim trendnim stanjem, relativna trendna razlika pa je razlika med končnim in začetnim trendnim stanjem, izražena v odstotkih. Trendno vrednost za izbrano leto lahko izračunamo po enačbi: trendna vrednost za leto x = Senov naklon * (trendno leto x – začetno trendno leto) + začetna trendna vrednost.

16 Statistična raven zaupanja je povsod visoka in dosega vrednosti od 95,0 do 99,9 %.

Preglednica 2: Trendi letnega števila dni s snežno odejo v obdobju od 1961 do 2024.[17]

padavinska postaja	nadmorska višina	Mann-Kendallov test	raven zaupanja	Senov naklon	trendno stanje 1961	trendno stanje 2024	trendna razlika 1961–2024	trendna razlika 1961–2024
	m	Z	%	Q	število dni	število dni	število dni	%
Logarska Dolina	755	–2,10	95,0	–0,568	115,66	88,39	**–27,28**	**–23,59%**
Solčava (slika 4)	640	–4,40	99,9	–0,956	103,63	43,40	**–60,23**	**–58,12%**
Luče	513	–3,24	99,0	–0,571	72,64	36,64	**–36,00**	**–49,56%**
Gornji Grad	438	–4,34	99,9	–0,750	73,38	26,13	**–47,25**	**–64,40%**
Radegunda	794	–4,52	99,9	–0,865	92,35	37,83	**–54,52**	**–59,04%**
Mozirje	340	–3,42	99,9	–0,833	68,17	28,17	**–40,00**	**–58,68%**

Slika 4: Trend letnega števila dni s snežno odejo na padavinski postaji Solčava v obdobju od 1961 do 2024.

ozemlja in nekoliko presega slovensko povprečje (1,4 km/km²).[18] Površinski vodotoki niso enakomerno razporejeni, saj je dobra tretjina pokrajine kraška in skoraj brez površinskih vodnih tokov. V tem pogledu še posebej izstopajo nekatere kraške planote, na primer Dleskovška planota, Golte, Menina in Dobroveljska planota. V nasprotju s kraškimi planotami je drugod rečna mreža zelo razvejana.

Glavni vodotok pokrajine je reka Savinja. Njen prvi izvir je pod krnico Okrešelj, od koder se po kratkem toku spusti čez slap Rinka v zatrep Logarske doline. Pod slapom le redko nadaljuje kot površinski tok z imenom Kotovec, saj običajno hitro ponikne v debele nanose proda in grušča. Na površje ponovno pride v izviru Črne, že v spodnjem delu Logarske doline. Po krajšem toku se Črni z leve strani pridruži potok Jezera, ki priteka iz Matkovega kota, od njunega sotočja naprej pa se vodotok imenuje Savinja. Njena dolžina je dolvodno od Logarske doline do Soteske 43,7 km.[19]

Preden Savinja preide skozi ozko sotesko med Dleskovško planoto in Raduho, se ji iz Robanovega kota pridruži potok Bela. V Lučah sledi sotočje z rečico Lučnico, ki izvira pod Veliko planino. Z južnih pobočij Smrekovškega pogorja se pri Ljubnem vanjo izliva potok Ljubnica, njen prvi pomembnejši levi pritok. Do tu je Savinja prava gorska reka s strmcem kar 14 ‰.[20]

Med Ljubnim in Nazarjami se dolina Savinje precej razširi in reko na obeh straneh spremljata široki prodni terasi. Tu sprejme Rečico z leve in Dreto z desne strani. Slednja izvira malo pod prelazom Črnivec, odmaka južna pobočja pogorja od Kranjske rebri prek Velikega Rogatca do Arničevega vrha, za njeno vodnatost pa so še pomembnejši številni kraški izviri ob vznožju Menine in Dobroveljske planote.[21]

Po sotočju z Dreto in kratkem zoženju doline vstopi Savinja v Mozirsko kotlinico. Tu se ji z leve pridružijo Mozirnica, Trnava in Ljubija, ki pritekajo izpod kraških Golt. Kmalu zatem reka doseže novo dolinsko zoženje pri kraju Soteska, kjer zapusti Zgornjo Savinjsko dolino in pri Letušu preide v širšo Spodnjo Savinjsko dolino. Od Ljubnega do Soteske je tok Savinje že močno umirjen s povprečnim strmcem 5,5 ‰.[22]

17 *Arhiv meteoroloških podatkov* (https://meteo.arso.gov.si/met/sl/archive/ (16. 4. 2025)).
18 Hrvatin et al., Water Resources, str. 48.
19 Meze, Poplavna področja, str. 123.
20 Prav tam, str. 133.
21 Meze, Po gorah, str. 226.
22 Meze, Poplavna področja, str. 133.

V preteklosti so vodotoki Zgornje Savinjske doline poganjali številne obrate na vodni pogon. Konec druge svetovne vojne so bile na Savinji 104 žage, na Ljubnici in Ljubiji jih je bilo po 18, na ostalih pritokih Savinje 33, na Dreti 47 in na pritokih Drete še 15. Vseh mlinov je bilo okoli 335, največ, kar 244, na pritokih Savinje.[23] Večino naštetih obratov so opustili že do sedemdesetih let prejšnjega stoletja.[24]

V obdobju 1971–2000 je bil specifični vodni odtok[25] Savinje pri Nazarjah 32,9 l/s/km², Lučnice v Lučah 42,8 l/s/km² in Drete v Krašah 39,8 l/s/km². V istem obdobju je bil odtočni količnik[26] Savinje pri Nazarjah 63,0 %, Lučnice v Lučah 72,1 % in Drete v Krašah 76,5 %.[27]

HIDROLOŠKE SPREMEMBE

Zaradi podnebnih sprememb, predvsem naraščanja temperature zraka in skromnejše snežne odeje, so se v zadnjih desetletjih v Sloveniji močno zmanjšali povprečni minimalni, srednji in maksimalni letni pretoki rek.[28] Razmere so nekoliko drugačne pri absolutnih maksimalnih letnih pretokih. Pri teh se pri nekaterih slovenskih vodotokih prav tako kaže trend zmanjševanja, medtem ko pri drugih opažamo naraščanje in s tem večjo poplavno nevarnost. Popolnoma spremenjeni so tudi pretočni režimi.[29]

Trendi *povprečnih minimalnih letnih pretokov* v obdobju od 1961 do 2023 so pri vseh obravnavanih vodotokih (preglednica 3) padajoči (preglednica 4, slika 5).[30] Podobno so ugotavljali že pri analizi pretokov v obdobju od 1961 do 2000.[31]

Povprečni minimalni pretoki v obravnavanem obdobju so se zmanjšali za 0,20 do 1,66 m³/s, v povprečju pa so manjši za 0,61 m³/s oziroma za 22,0 %. V relativnem smislu beleži ena vodomerna postaja upad od 10 do 20 %, dve postaji upad od 20 do 30 % in ena postaja upad malo nad 30,0 %. V absolutnem smislu beleži največji upad Savinja pri Nazarjah, kjer je pretok upadel za 1,66 m³/s, relativna razlika pa je največja na Savinji pri Solčavi, ki beleži upad povprečnega minimalnega pretoka za 30,6 %.

Trendi *povprečnih srednjih letnih pretokov* v obdobju od 1961 do 2023 so pri vseh obravnavanih

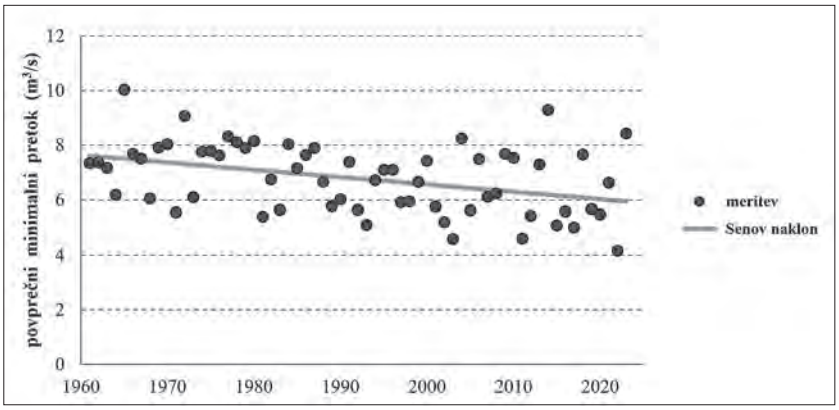
Preglednica 3: Osnovni podatki o obravnavanih vodomernih postajah.[32]

vodotok	vodomerna postaja	nadmorska višina	hidrološko zaledje	začetek meritev	srednji letni pretok 1961–2023
		m	km²	leto	m³/s
Savinja	**Solčava**	636	63,7	1949	2,16
Savinja	**Nazarje**	337	457,3	1926	16,55
Lučnica	**Luče**	510	57,5	1954	2,40
Dreta	**Kraše**	369	100,66	1958	4,08

Preglednica 4: Trendi povprečnih minimalnih letnih pretokov v obdobju od 1961 do 2023.[33]

vodotok	vodomerna postaja	Mann-Kendallov test	raven zaupanja	Senov naklon	trendno stanje 1961	trendno stanje 2023	trendna razlika 1961–2023	trendna razlika 1961–2023
		Z	%	Q	m³/s	m³/s	m³/s	%
Savinja	**Solčava**	–2,95	99,0	–0,006	1,21	0,84	**–0,37**	**–30,61%**
Savinja	**Nazarje** (slika 5)	–3,01	99,0	–0,027	7,61	5,95	**–1,66**	**–21,82%**
Lučnica	**Luče**	–2,75	99,0	–0,003	0,75	0,55	**–0,20**	**–27,17%**
Dreta	**Kraše**	–1,66	90,0	–0,004	1,63	1,40	**–0,23**	**–13,89%**

23 Prav tam, str. 146–146.
24 Prav tam, str. 147.
25 Specifični vodni odtok označuje količino vode, ki v eni sekundi odteče s površine enega km² (Kladnik et al., *Geografski*, str. 365).
26 Odtočni količnik izraža delež padavinske vode, ki odteče z vodotoki (Kladnik et al., *Geografski*, str. 177).
27 *Vodna bilanca.*
28 Bat in Uhan, Vode, str. 126; Frantar, Hidrogeografija, str. 74.
29 Kobold in Ulaga, Hidrološko stanje; Hrvatin in Zorn, Trendi pretokov; Hrvatin in Zorn, Climate and hydrological.
30 Statistična raven zaupanja je v treh primerih zelo visoka (99,0 %) in skromna le pri Dreti (90,0 %).
31 Frantar, Hidrogeografija, str. 67.
32 Kolbezen in Pristov, *Površinski*; Frantar, Hidrogeografija, str. 63–64.
33 *Arhiv hidroloških podatkov* (http://www.arso.gov.si/vode/podatki/arhiv/hidroloski_arhiv.html (13. 6. 2025)).

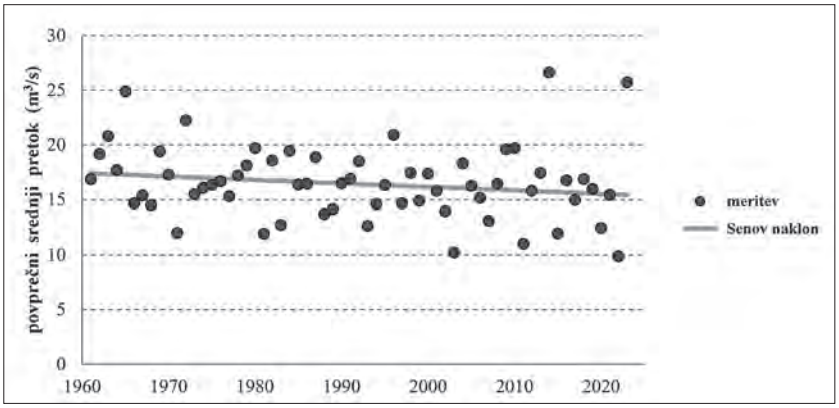
Slika 5: Trend povprečnih minimalnih letnih pretokov Savinje na vodomerni postaji Nazarje v obdobju od 1961 do 2023.

vodotokih padajoči (preglednica 5, slika 6).[34] Podobno so ugotavljali že pri analizi pretokov v obdobju od 1961 do 2000.[35]

Srednji letni pretoki so se v obravnavanem obdobju zmanjšali za 0,61 do 1,98 m³/s. V relativnem smislu beležijo vodotoki upad od 11 do 27 %,

Preglednica 5: Trendi povprečnih srednjih letnih pretokov v obdobju od 1961 do 2023.

vodotok	vodomerna postaja	Mann-Kendallov test	raven zaupanja	Senov naklon	trendno stanje 1961	trendno stanje 2023	trendna razlika 1961–2023	trendna razlika 1961–2023
		Z	%	Q	m³/s	m³/s	m³/s	%
Savinja	**Solčava**	–2,39	95,0	–0,010	2,36	1,75	**–0,61**	**–25,89%**
Savinja	**Nazarje** (slika 6)	–1,46	pod 90,0	–0,032	17,41	15,43	**–1,98**	**–11,35%**
Lučnica	**Luče**	–2,69	99,0	–0,012	2,87	2,11	**–0,76**	**–26,51%**
Dreta	**Kraše**	–1,77	90,0	–0,012	4,39	3,65	**–0,74**	**–16,83%**

Slika 6: Trend povprečnih srednjih letnih pretokov Savinje na vodomerni postaji Nazarje v obdobju od 1961 do 2023.

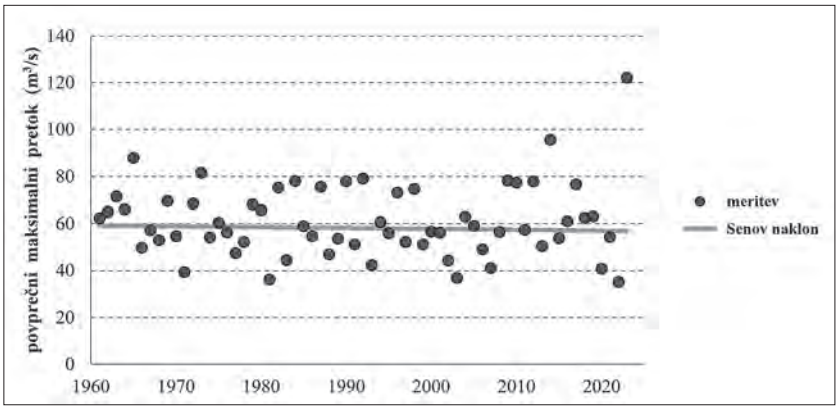
Preglednica 6: Trendi povprečnih maksimalnih letnih pretokov v obdobju od 1961 do 2023.

vodotok	vodomerna postaja	Mann-Kendallov test	raven zaupanja	Senov naklon	trendno stanje 1961	trendno stanje 2023	trendna razlika 1961–2023	trendna razlika 1961–2023
		Z	%	Q	m³/s	m³/s	m³/s	%
Savinja	**Solčava**	–1,91	90,0	–0,029	6,47	4,66	**–1,82**	**–28,10%**
Savinja	**Nazarje** (slika 7)	–0,32	pod 90,0	–0,037	59,28	56,99	**–2,29**	**–3,86%**
Lučnica	**Luče**	–2,76	99,0	–0,067	13,90	9,77	**–4,14**	**–29,76%**
Dreta	**Kraše**	–2,88	99,0	–0,106	20,10	13,50	**–6,60**	**–32,82%**

največji upad pa je opazen na Lučnici in Savinji pri Solčavi. Absolutna trendna razlika povprečnih srednjih pretokov v obdobju od 1961 do 2023 je največja na Savinji pri Nazarjah, kjer je pretok

34 Statistična raven zaupanja je spremenljiva. Na dveh vodomernih postajah je le 90 % ali celo nižja, na preostalih dveh postajah pa je vsaj 95,0 %.

35 Frantar, Hidrogeografija, str. 67.

Slika 7: Trend povprečnih maksimalnih letnih pretokov Savinje na vodomerni postaji Nazarje v obdobju od 1961 do 2023.

upadel za 1,98 m³/s, največjo relativno trendno razliko pa beleži Lučnica pri Lučah, kjer je pretok upadel za 26,5 %.

Trendi *povprečnih maksimalnih letnih pretokov* v obdobju od 1961 do 2023 so prav tako pri vseh obravnavanih vodotokih padajoči (preglednica 6, slika 7).[36] Pri analizi pretokov v obdobju od 1961 do 2000 pa jasnega trenda še niso zaznali.[37]

Povprečni maksimalni letni pretoki so v obravnavanem obdobju upadli za 4 do 33 %. Največji upad beleži Dreta pri Krašah, kjer se je pretok zmanjšal za 6,60 m³/s oziroma 32,8 %.

PRETOČNI REŽIMI

Dolgoročne spremembe temperature in padavin ne vplivajo samo na vodne količine minimalnih, srednjih in maksimalnih pretokov, temveč tudi na spreminjanje pretočnih režimov.[38] Med obravnavanimi podnebnimi kazalniki se zdijo še posebej pomembne spremembe v temperaturi, ki vplivajo na evapotranspiracijo, ter spremembe v številu dni s snežno odejo, ki močno prizadenejo vse pretočne režime z izraženim snežnim deležem.

Ob razvrščanju pretočnih režimov na temelju podatkovnega niza od 1961 do 1990[39] so se reke v Zgornji Savinjski dolini razvrstile v tri skupine. Savinja pri Solčavi in Lučnica sta se uvrstili med reke z alpskim visokogorskim snežno-dežnim režimom.[40] Glavni pretočni višek je zaradi snežnega zadržka nastopil maja, drugotni pa novembra. Glavni nižek je bil februarja ali januarja, drugotni pa avgusta.

Savinja pri Nazarjah se je uvrstila med reke z alpskim sredogorskim snežno-dežnim režimom. Glavni pretočni višek je bil aprila, drugotni pa novembra. Avgustovski nižek je za malenkost že prevladoval nad februarskim, v grobem pa sta bila poletni in zimski nižek v veliki meri izenačena.

Zaradi nižjih nadmorskih višin porečja je Dreta spadala med reke z alpskim dežno-snežnim režimom.[41] Glavni pretočni višek je tudi na Dreti še nastopil aprila in drugotni novembra, poletni nižek od julija do septembra pa je že popolnoma prevladal nad zimskim.

Po treh desetletjih (1991–2020) so se pretočni režimi vodotokov Zgornje Savinjske doline popolnoma spremenili. Vzroki za spremembe so že omenjene višje povprečne temperature, ki pospešujejo izhlapevanje, poleg tega pa še manjša letna količina padavin, časovno in količinsko skromnejša snežna odeja ter naraščanje deleža gozdnih zemljišč[42] in posledično večje prestrezanje padavin.[43] Jesenski pretočni višek je pri vseh rekah močno presegel spomladanskega, poletni pretočni nižek pa se je zelo približal zimskemu ali ga celo presegel. Zaradi količinsko in časovno skromnejše snežne odeje ter močnejše evapotranspiracije je opazno upadanje pretokov v po-

36 Statistična raven zaupanja je spremenljiva. Na vodomernih postajah Savinje je le 90 % ali celo nižja, na Lučnici in Dreti pa je kar 99,0 %.

37 Frantar, Hidrogeografija, str. 68.

38 Pretočni režim je spreminjanje vodnega pretoka čez leto (Kladnik et al., *Geografski*, str. 365) oziroma »*povprečno vsakoletno kolebanje vodnega pretoka v izbranem vodomernem prerezu*« (Hrvatin, Pretočni režimi, str. 81). Hrvatin, Pretočni režimi; Frantar, Pretočni režimi; Frantar in Hrvatin, Pretočni režimi; Hrvatin in Zorn, Climate change; Hrvatin in Zorn, Climate and discharge; Stojilković in Brečko Grubar, Discharge regimes.

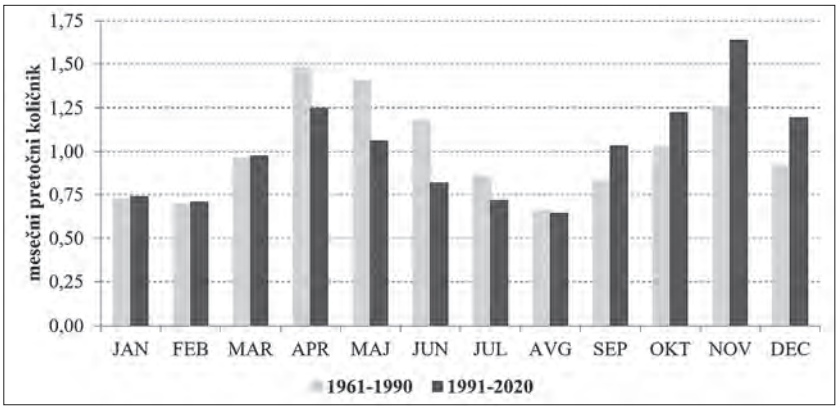
39 Hrvatin, Pretočni režimi; cf. Frantar, Hidrogeografija, str. 71.

40 Pri snežno-dežnem režimu je pomladni pretočni višek kot posledica taljenja snega najizrazitejši, drugotni, jesenski višek pa je povezan z jesenskimi dežnimi padavinami (Ilešič, Rečni režimi, str. 74; Ogrin in Plut, *Aplikativna*, str. 101).

41 Pri dežno-snežnem režimu je zmanjšan spomladanski vpliv taljenja snega v primerjavi z jesenskimi dežnimi padavinami (Ilešič, Rečni režimi, str. 74; Ogrin in Plut, *Aplikativna*, str. 101).

42 Delež gozda v Zgornji Savinjski dolini se je v 20. stoletju povečal iz 53,9 % na 79,66 % (Petek, *Spremembe rabe*, str. 110, 135).

43 Cf. Zabret, Vpliv značilnosti.

Slika 8: Sprememba pretočnega režima Savinje na vodomerni postaji Nazarje med obdobjema 1961–1990 in 1991–2020.[44]

zni pomladi in na začetku poletja ter naraščanje pretokov med oktobrom in decembrom.[45] Vse pretočne režime vodotokov v Zgornji Savinjski dolini lahko po letu 1991 opredelimo kot dežno-snežne.[46]

Da so spremembe pretočnih režimov zgornjesavinjskih rek med obdobjema 1961–1990 in 1991–2020 predvsem posledica sprememb v trajanju in količini snežne odeje ter višje evapotranspiracije, je med drugim lepo opazno na hidrogramu Savinje na vodomerni postaji Nazarje (slika 8). Novembrski dežni višek je že močno presegel spomladanske visoke vode, ki so predvsem posledica taljenja snega v visokogorju Savinjskih Alp. Glavni poletni nižek je sicer še vedno skoraj izenačen s sekundarnim zimskim nižkom, vpliv višjih temperatur pa je opazen pri decembrskem pretoku, ki že izrazito presega raven letnega povprečnega pretoka.

VODNE UJME

Vodnata Savinja je vse od svojega zgornjega toka omogočala gospodarske dejavnosti; v preteklosti sta bila med drugim pomembna splavarstvo oziroma lesna trgovina[47] in žagarstvo, za potrebe katerih so korito reke redno čistili in s tem prispevali k večji poplavni varnosti.[48]

Nevarnost Savinje predstavlja predvsem njen hudourniški značaj, zaradi katerega (je) pogosto poplavlja(la).[49] Hudourniški značaj, za katerega so značilna velika nihanja v pretokih, ima tudi večina njenih pritokov. »*Porečje Savinje je eno najbolj poplavno ogroženih območij v Sloveniji ... Manjše poplave se dogajajo skoraj vsako leto ... Pogoste pa so tudi velike poplave, ki povzročajo ogromno materialno škodo in ogrožajo človeška življenja.*«[50]

Zaradi poplavne nevarnosti so bili predvsem od 60. let 19. stoletja vse pogostejši pozivi po njenem urejanju, tj. regulaciji; čiščenje struge, gradnja nasipov in utrjevanje bregov so potekali vse od začetka 19. stoletja.[51] Mesto Celje, sicer dolvodno od obravnavanega območja, so večje poplave v 19. stoletju prizadele v kar petini let.[52] Regulacije dolvodno od Mozirja so se začele v 70. letih 19. stoletja.[53] Problematični so bili tudi odseki gorvodno. Poplavno območje med Ljubnim in Mozirjem je v širino merilo skoraj 400 m. Na območju gornjegrajskega sodnega okraja[54] so najbolj prizadeta območja zaradi poplav obsegala okrog 400 ha.[55] Kot razlog za poplave so med drugim navajali obsežno sečnjo gozdov,[56] posledica katere je

44 Pretočni količnik je razmerje med povprečnim mesečnim pretokom in povprečnim letnim pretokom (*Vodno bogastvo*, str. 91). Intenziteto sprememb mesečnih pretočnih količnikov posameznih rek med obdobjema 1961–1990 in 1991–2020 smo ugotavljali tudi s Pearsonovim koeficientom korelacije. Vrednosti so na vseh treh vodotokih oziroma štirih vodomernih postajah Zgornje Savinjske doline zelo izenačene in se gibljejo od 0,65 za Savinjo pri Nazarjah do 0,71 za Lučnico v Lučah. S statističnega vidika nakazujejo na zgolj srednjo oziroma zmerno povezanost (Sagadin, *Statistične metode*).

45 Povečanje pretočnih koeficientov v poznojesenskih mesecih in njihovo zmanjšanje od februarja do julija ugotavljajo že za obdobje 1991–2000 v primerjavi z obdobjem 1961–1990 (Frantar, Hidrogeografija, str. 71).

46 Podobno ugotavljajo že za obdobje 1991–2000 v primerjavi z obdobjem 1961–1990 (Frantar, Hidrogeografija, str. 71).

47 Baš, Savinjski splavarji.

48 Meze, Poplavna področja, str. 148.

49 O »razlivanju« Savinje gorvodno od Mozirja beremo na jožefinskih vojaških zemljevidih iz druge polovice 18. stoletja (*Slovenija na vojaškem zemljevidu*, str. 24). Poplave Savinje omenjajo viri že prej v letih 1496, 1497, 1550, 1651, 1672, 1677 in 1687 (Orožen, Zgodovinski pregled, str. 15–16). Za poplavno nevarnost v Spodnji Savinjski dolini glej: Zorn, Poplave.

50 Jakop et al., Hidrološka, str. 13.

51 Čuček, »Ako bi tekla«, str. 285. Več o regulacijah Savinje: Pristovšek, Regulacijski problemi; Orožen, Zgodovinski pregled.

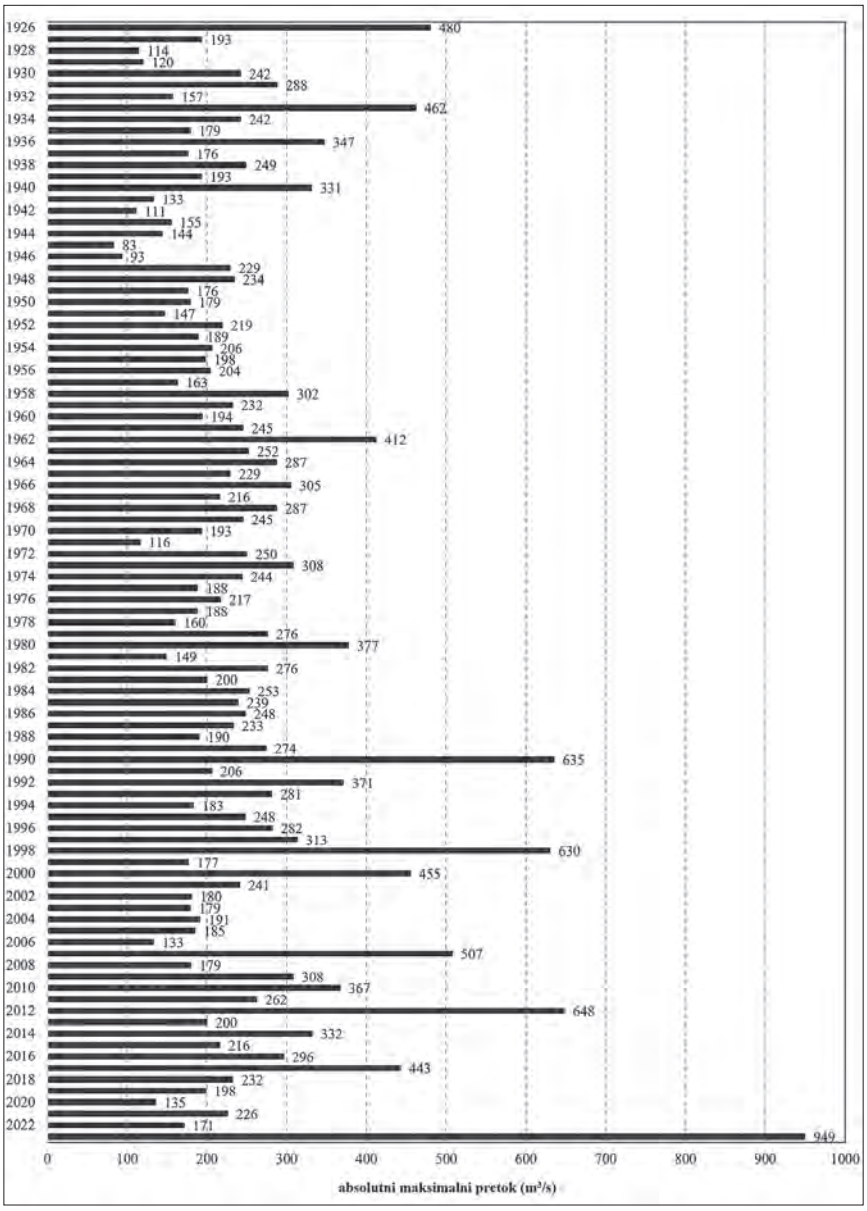
52 Poplave na Savinji so bile v letih: 1770, 1805, 1807, 1814, 1820, 1824, 1833, 1847, 1850, 1851, 1852, 1867, 1868, 1870, 1876, 1877, 1878, 1885, 1887, 1888, 1895, 1899, 1900, 1901, 1905, 1906 in 1909 (Orožen, Zgodovinski pregled, str. 16; Čuček, »Ako bi tekla«, str. 286).

53 Čuček, »Ako bi tekla«, str. 285–286.

54 Približno sovpada z Zgornjo Savinjsko dolino (*Zgodovinski arhiv*, https://vodnik.zac.si/arhiv/1044997 (13. 7. 2025)).

55 Čuček, »Ako bi tekla«, str. 286.

56 Prav tam, str. 287. Intenzivno izsekavanje gozdov na območju zgornje Savinje in Drete pred prvo svetovno voj-

Slika 9: Absolutni maksimalni pretoki Savinje na vodomerni postaji Nazarje med letoma 1926 in 2023.[57]

bil večji površinski odtok padavinske vode, kot protiukrep pa omenjajo pogozdovanje.[58] Poglavitni povod za poplave so sicer predvsem intenzivne padavine poleti[59] ali jeseni.[60] Pomembna je tudi predhodna namočenost tal, ki zmanjša sposobnost zadrževanja padavin in poveča površinski odtok. Trajanje poplavnih valov je kratko, običajno znotraj enega dneva ali zgolj nekaj ur. Zato so hudourniške poplave običajno kratkotrajne, a silovite.[61] Analiza mesečnih visokovodnih konic za porečje Savinje[62] je pokazala, da glede pogostosti pojavljanja najvišjega pretoka v letu izstopata november in oktober, najmanjkrat pa se najvišji pretoki pojavijo med februarjem in aprilom.[63]

no, predvsem pa med vojnama, omenja tudi Pristovšek (Regulacijski problemi, str. 219).

57 *Arhiv hidroloških podatkov* (http://www.arso.gov.si/vode/podatki/arhiv/hidroloski_arhiv.html (13. 6. 2025)).

58 Čuček, »Ako bi tekla«.

59 Kot je bilo na primer ob poplavah leta 2007 in 2023. Pomembne so predvsem intenzivne konveksne padavine, ki so lahko tudi zelo lokalne (Jakop et al., Hidrološka, str. 15).

60 Kot je bilo na primer ob poplavah v letih 1990, 1998, 2000 in 2012. Pomembne so predvsem frontalne padavine, ki so podkrepljene z orografskimi padavinami. Obilne padavine na širšem območju lahko padajo tudi več dni (Jakop et al., Hidrološka, str. 15).

61 Jakop et al., Hidrološka, str. 13.

62 Analiza je bila narejena leta 2017. Raziskava, izvedena v 70. letih 20. stoletja, za Savinjo in Dreto prav tako izpostavlja visoke vode novembra. Raziskava navaja, da je Dreta v obdobju 1959–1973 poplavljala 29-krat, od tega predvsem v jesenskih mesecih: sedemkrat novembra (30 %), štirikrat oktobra ter trikrat septembra in decembra. Savinja je v istem obdobju v Nazarjah poplavljala 25-krat, prav tako predvsem v jesenskih mesecih: šestkrat novembra (24 %), štirikrat oktobra ter trikrat septembra in decembra (Meze, Poplavna področja, str. 138).

63 Jakop et al., Hidrološka, str. 17.

V Zgornji Savinjski dolini je poplavnega sveta približno 259 ha, od tega ob Dreti 132 ha, ob Savinji 108 ha, v Logarski dolini 9 ha, ob Lučnici 6 ha in ob Ljubiji 4 ha. Območja s pogostimi poplavami so približno polovico manjša.[64] Največje poplavno območje je v razširjenem delu doline med Grušovljami in Nazarjami. V tem delu toka Savinja na široko prestavlja strugo po naplavni ravnici, najvišje poplave pa dosežejo 0,5–1,5 m višjo teraso, na katero se je po drugi svetovni vojni razširila urbanizacija.[65] Predvsem zaradi širitve urbanizacije na poplavna območja škoda zaradi poplav narašča.[66] Savinja je po deležu poplavnih zemljišč (v celotnem toku), v katera segajo urbanizirana območja, na prvem mestu med slovenskimi rekami.[67]

Na hudourniško delovanje vodotokov v Zgornji Savinjski dolini »opominjajo« številni vršaji. Predvsem starejši so bili v preteklosti privlačni za poselitev,[68] medtem ko so imela dolinska dna funkcijo poplavnih strug in so ostala pretežno neposeljena. To se je pokazalo kot uspešno ob katastrofalni poplavi 1990, ob kateri stara jedra naselij, na primer Ljubnega ob Savinji in Radmirja, ter velika večina samotnih kmetij ni bila prizadeta, veliko škode pa so poplave povzročile novejšim delom naselij, postavljenih na recentnih vršajih ali naplavnih ravnicah, med njimi v spodnjih delih Luč in Ljubnega ob Savinji ter v novih stanovanjskih naseljih na desnem bregu pod Ljubnim, v Varpoljah, Nazarjah in Mozirju.[69]

Zgornja Savinjska dolina je v zadnjem stoletju doživela več uničujočih poplav. Na vodomerni postaji na Savinji v Nazarjah, za katero so na voljo pretočni podatki za obdobje od 1926 do 2023 (slika 9), je reka predviden tisočletni pretok presegla leta 2023, predvidenega stoletnega v letih 1990, 1998, 2012 in 2023, predvidenega dvajsetletnega pa še v letih 1926, 1933, 2000 in 2007.

VEČJE VODNE UJME

Pri navajanju vodnih ujm izpostavljamo tiste, pri katerih je imela Savinja na vodomerni postaji Nazarje med letoma 1926 in 2023 najmanj dvajsetletno povratno dobo. Prvi takšen visokovodni dogodek je bil že prvo leto meritev, 29. oktobra 1926. Savinja z absolutnim maksimalnim pretokom v Nazarjah 480 m³/s (slika 9), kar je 29-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023 (preglednica 3), je v Zgornji Savinjski dolini odnesla skoraj vse mostove, na več mestih odtrgala cesto ter porušila ali poškodovala več žag in hiš. Škoda je še narasla zaradi prekinitve prometa in posledičnih izgub lesne industrije kot osrednje gospodarske panoge območja.[70] V Savinjski dolini je bila »*najhujše ... prizadeta Gornja Savinjska dolina, kjer so gorski potoki navalili v dolino ... rušeč pred seboj vse, kar se jim je stavilo v bran. Ceste in pota, brvi in mostovi ... so ... popolnoma razdejani. Na nekaterih krajih je promet sploh nemogoč, ker so ceste ali pod vodo ali pa zasute tako, da so sploh neuporabne*.«[71]

Podobno povratno dobo je imel visokovodni dogodek 23. in 24. septembra 1933, ko so 23. septembra zjutraj v Kamniški Bistrici zahodno od Zgornje Savinjske doline izmerili blizu 200 mm dnevnih padavin.[72] Absolutni maksimalni pretok Savinje v Nazarjah je bil 462 m³/s (slika 9), kar je 28-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023 (preglednica 3). »*Savinja je ... narastla tako, kakor že desetletja ne. ... Ceste so deloma popolnoma uničene, številni mostovi porušeni ...*«.[73]

Do katastrofalnih poplav leta 1990 je absolutni maksimalni pretok Savinje v Nazarjah presegel 400 m³/s še januarja 1962 (412 m³/s),[74] še šestkrat pa je presegel 300 m³/s (slika 9).

Poplave leta 1990 so do poplav leta 2023 veljale za najdražjo naravno nesrečo v Sloveniji.[75] Celotno Savinjsko dolino so katastrofalne poplave prizadele 1. novembra 1990, ko je Savinja s pritoki v Zgornji Savinjski dolini z izjemno rušilno močjo odnesla vse mostove med Lučami in Ljubnim, uničila več stanovanjskih hiš ter na mnogih mes-

64 Meze, Poplavna področja, str. 131.
65 Komac et al., *Geografski*, str. 97–98.
66 Jakop et al., Hidrološka, str. 13.
67 Prav tam, str. 14.
68 Komac et al., Ogroženost, str. 97; Natek, Geoecological, str. 93.
69 Komac et al., *Geografski*, str. 97; Natek, Geoecological, str. 93.
70 Jesenovec, Velike hudourniške, str. 13.
71 *Slovenski narod* 59, 31. 10. 1926, št. 248, str. 2, »Noč pustošenja in strahu: Razdejanja in poplave v Savinj. dolini«. Škoda po ujmi, ki je sicer zajela širše območje Slovenije, naj bi znašala več kot 500 milijonov dinarjev (*Slovenski narod* 59, 5. 11. 1926, št. 251, str. 1, »Današnja seja Narodne skupščine«).
72 Jesenovec, Velike hudourniške, str. 13.
73 *Jutro* 7, 25. 9. 1933, št. 39, str. 1, »'Vsi moramo pomagati!'«. Za poplave v Sloveniji 23.–24. 9. 1933 glej: Kolbezen, Velike poplave, str. 217–219.
74 Meze, Poplavna področja, str. 138.
75 Zorn in Komac, Damage, str. 36. Škoda (neposredna in deloma posredna) je bila na ravni države ocenjena na 7939,28 milijona dinarjev (Zbirno poročilo, str. 3, 5) oziroma 1134,22 milijona nemških mark (ena nemška marka je bila vredna približno sedem dinarjev) (Orožen Adamič, Meteorološka, str. 69) (glede na menjalni tečaj med nemško marko in evrom: 1,95 nemške marke za en evro, z dne 1. 1. 1999, lahko škodo (brez upoštevanja inflacije in drugih tozadevnih finančnih prvin) ocenimo na več kot 580 milijonov evrov), kar je predstavljalo 20 % družbenega proizvoda za leto 1989. Izplačane zavarovalnine so predstavljale le 10 % škode (Zbirno poročilo, str. 3, 5, 6).

Slika 10: Poplava Savinje v Soteski pri Mozirju novembra 1990.[76]

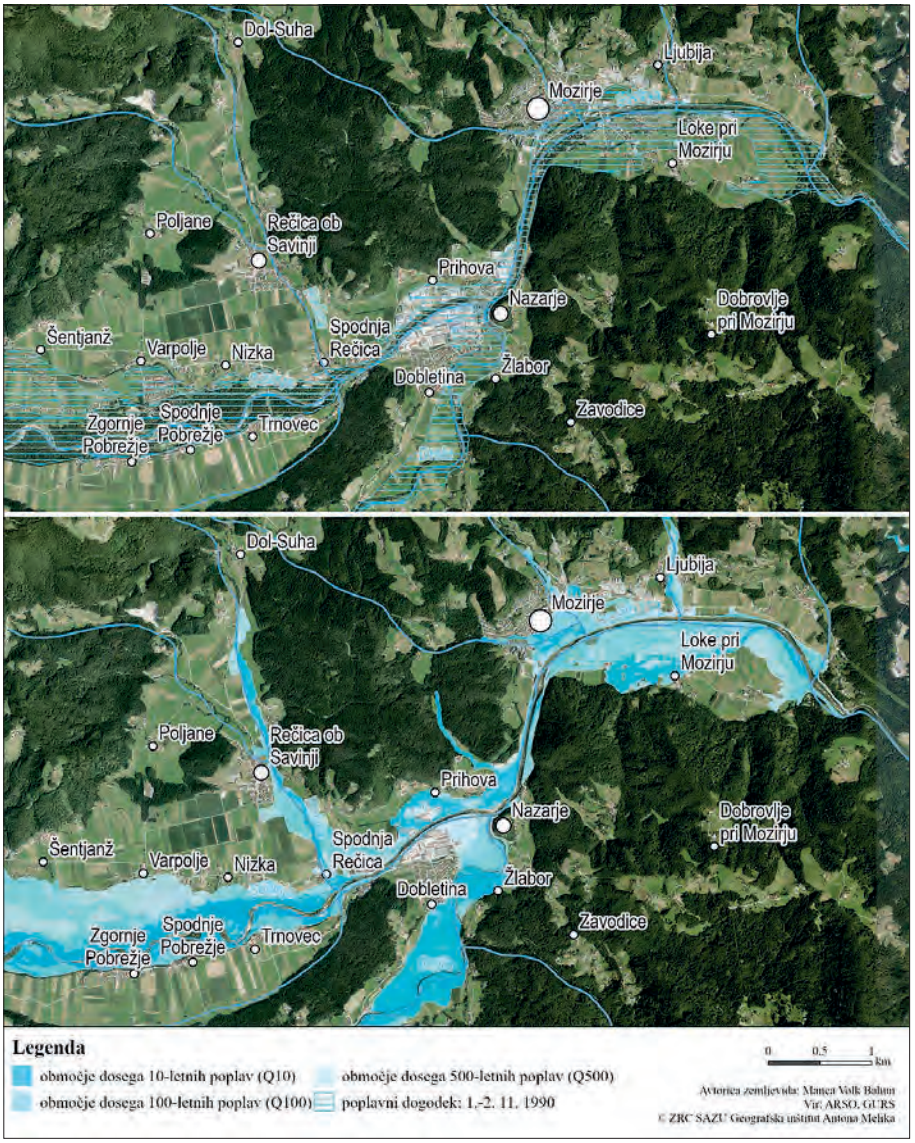
tih uničila ceste (slika 10). Absolutni maksimalni pretok Savinje v Nazarjah je presegel 600 m³/s (635 m³/s (slika 9) oziroma 38-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023 (preglednica 3)), v Solčavi pa je bil 76,2 m³/s (oziroma 35-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023). Absolutni maksimalni pretok Lučnice v Lučah je bil 173 m³/s (oziroma 72-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023), Drete v Krašah pa 236 m³/s (oziroma 58-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023) in je bil ocenjen na 50–100-letno povratno dobo.[77] Sprožilo se je več sto zemeljskih plazov, nekaj tudi zelo velikih, med njimi pod Lučami v naselju Raduha ter v Podvolovljeku, kjer je plaz za nekaj ur zajezil Lučnico in ustvaril zajezitveno jezero z okrog milijon m³ vode, dolžino več kot kilometer in globino do 20 m.[78] Po delni popustitvi plazovne pregrade je odtekla voda s silovitim poplavnim valom razdejala nižje dele Luč.[79]

Poplave so povzročile obilne padavine, a je bilo območje že predhodno namočeno, visoko pa je bilo tudi predhodno hidrološko stanje vodotokov.[80] Na padavinski postaji v Lučah so med 31. oktobrom in 1. novembrom 1990 izmerili 230 mm padavin, v Gornjem Gradu 181 mm, v Logarski Dolini 126 in Solčavi 123 mm.[81]

Pri poplavah leta 1990 na Savinji se je pokazalo, da so bile umetne premostitve na vodotokih poddimenzionirane in dinamično neustrezne,[82] predvsem je bilo neustrezno projektiranje mostov s podpornimi stebri v sredini struge.[83] Mostovi niso bili prilagojeni hudourniškemu značaju reke, ki ob poplavah nosi s seboj obilo plavja, od vejevja do grmov in celih dreves. Stebri sredi struge ga zadržujejo, ustvarijo se zajezitve, poveča se bočna erozija in most se lahko podre.

Druga težava je bila urbanizacija poplavnih območij[84] oziroma premalo premišljena izraba prostora.[85] Poplava leta 1990 je namreč najbolj prizadela prav nova urbanizirana območja, ki so se razširila na poplavna območja.[86] Med drugim je bila poplavljena industrijska cona v Nazarjah[87] (slika 11) ter nižji deli Mozirja s Savinjskim gajem:[88] »*Največjo materialno škodo smo ... pretrpeli zaradi gradnje industrijskih con (Luče, Nazarje ...) in stanovanjskih hiš (Luče, Ljubno, Mozirje ...) v znanih poplavnih področjih.*«[89] »*Starejša poselitev pokrajine se je kritičnim mestom znala uspešno izogniti. Tudi ob zadnji katastrofi ni bila prizadeta nobena starejša samotna kmetija niti starejša vaška jedra.*«[90] »*Zelo*

76 *Vodna ujma*, str. 15.
77 Kolbezen in Škerjanc, Katastrofalne, str. 29.
78 Breznik, Poplave, str. 47; Natek, Geoecological, str. 92; Natek, Plazovi.
79 Meze, Ujma, str. 40; Natek, Plazovi, str. 64.
80 Lalić, Prikaz hidrološke, str. 146.
81 Breznik, Poplave, str. 45.
82 Fazarinc, Ureditev Savinje, str. 167.
83 Marinček, Vzroki poplav, str. 159.
84 Natek, Geoecological, str. 100.
85 Fazarinc, Ureditev Savinje, str. 167. »*Zalitje celotnih poplavnih ravnic pa je imelo še veliko hujše posledice, ker smo po eni strani nepremišljeno zgradili veliko stanovanjskih, industrijskih in drugih objektov prav na poplavnih območjih, po drugi strani pa premalo zaščitili večja naselja ...*« (Natek, Geomorfološki, str. 75).
86 V Zadrečki dolini so se med letoma 1963 in 1989 vsa pozidana zemljišča (ne zgolj tista na poplavnih območjih) povečala za 341 %, skupaj pa so obsegala 1,3 % območja (Kladnik, Učinki poplav, str. 60).
87 Ker je bila večkrat poplavljena že prej, so se spraševali: »*Razmisliti bi kazalo, ali je ceneje stalno plačevati škodo kot npr. poiskati varnejše lokacije ali pa zgraditi dovolj visok in trden nasip ...*« (Kladnik, Učinki poplav, str. 55).
88 Breznik, Poplave, str. 46.
89 Prav tam, str. 53.
90 Natek, Geoekološke, str. 172.

Slika 11: V poplavah 1990 so bila v Zgornji Savinjski dolini poplavljena številna urbanizirana območja, ki so bila umeščena na poplavno ravnico Savinje in Drete (zgoraj). Katera območja so ob Savinji in Dreti poplavno nevarna, opredeljuje Integralna karta poplavne nevarnosti (spodaj).[91] *Poplave leta 1990 so dosegle velik del poplavno nevarnih območij, tudi tistih z najvišjo povratno dobo.*

neprijetno je spoznanje, da je bila prizadeta vrsta novogradenj ... Pri pridobivanju lokacijskih dovoljenj za gradnjo faktor poplav očitno ni upoštevan!«[92]

Kljub tem ugotovitvam se je urbanizacija poplavnih območij nadaljevala tudi v nadaljnjih desetletjih,[93] katastrofalne posledice takšnega prostorskega načrtovanja kljub zakonskim omejitvam[94] pa so bile vidne predvsem ob poplavah leta 2023. Urbanizacija poplavnih območij se je nadaljevala, čeprav so ob poplavah leta 1990 ugotavljali, da »*so bili dejansko najbolj prizadeti tisti stanovanjski in gospodarski objekti, ki so bili zgrajeni na nedomišljenih lokacijah. Večina njih je bila iz novejšega časa. Stara poselitev je pokazala, da so predniki bolj upoštevali opozorila naravnih sil in se niso tako zelo približevali nevarnim conam ob hudourniških območjih, kot to počno današnji naseljenci.*«[95]

V takratni občini Mozirje, ki je pokrivala zdajšnje občine Zgornje Savinjske doline,[96] je bilo popolnoma uničenih 30 stanovanjskih hiš, 555 pa poškodovanih, zaradi česar je bilo treba trajno

91 *Atlas okolja* (https://gis.arso.gov.si/atlasokolja/profile.aspx?id=Atlas_Okolja_AXL@Arso (13. 7. 2025)).
92 Kladnik, Učinki poplav, str. 56.
93 Komac et al., Širjenja.
94 Zakon o vodah iz leta 2002 na vodnih in priobalnih zemljiščih prepoveduje posege v prostor (37. člen) ter na poplavnih območjih prepoveduje dejavnosti, ki lahko povečajo poplavno ogroženost (86. člen). Po Zakonu o urejanju prostora iz leta 2021 pa morajo občine v občinskih podrobnih prostorskih načrtih določiti ukrepe za varstvo pred naravnimi nesrečami (127. člen). Podobno je določal že predhodni Zakon o prostorskem načrtovanju (55. člen) iz leta 2007. Obvod zakonodaje in možnost gradnje tudi na poplavnih območjih pa je med drugim omogočala zdaj že neveljavna Uredba o pogojih in omejitvah za izvajanje dejavnosti in posegov v prostor na območjih, ogroženih zaradi poplav in z njimi povezane erozije celinskih voda in morja iz leta 2008 (glej tudi: *To je predpis*, https://necenzurirano.si/clanek/novice/to-je-predpis-ki-je-dovolil-mnozicno-gradnjo-na-poplavnih-obmocjih-1079507 (13. 6. 2025)).
95 Horvat, Ujma, str. 53.
96 Milenković, Vzpostavitev, str. 86.

izseliti približno 150, začasno pa 2000 oseb. Ujma je popolnoma uničila 30 in poškodovala 17 mostov. Prizadela je tudi 640 km cest (regionalnih, lokalnih, gozdnih) in 270 ha kmetijskih zemljišč. Škoda (neposredna in deloma posredna) v občini je bila ocenjena na 2264,87 milijona dinarjev[97] oziroma več kot 890 % družbenega proizvoda občine za leto 1989,[98] kar je predstavljalo več kot 28 % vse škode v državi.[99] V Zgornji Savinjski dolini so bili najbolj prizadeti prometno omrežje (26,3 % celotne škode), kmetijstvo (24,7 %) in industrija (24,2 %), manj pa gospodarstvo (9,2 %), obrt (7,9 %) in stanovanjski objekti (2,4 %).[100]

Zelo podoben absolutni maksimalni pretok kot leta 1990 je imela Savinja v Nazarjah leta 1998 (630 m³/s oziroma ponovno 38-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023) (slika 9). Poplave na širšem območju Slovenije so bile med 4. in 6. novembrom 1998, porečje Savinje pa je bilo ponovno med najbolj prizadetimi.[101] Dnevna količina padavin na padavinski postaji Gornji Grad je bila med 4. in 5. novembrom 1998 kar 180 mm.[102] Posledično je Dreta v noči iz 4. na 5. november v občini Nazarje poplavila Volog, Šmartno ob Dreti, Spodnje Kraše, Potok in Nazarje.[103] V občini Nazarje je bilo za skoraj 450 milijonov tolarjev škode v gospodarstvu in na infrastrukturi. Tovrstna škoda je bila v občini Gornji Grad okrog 350 milijonov tolarjev, v občini Ljubno ob Savinji 48 milijonov tolarjev, v občini Mozirje pa okrog 173 milijonov tolarjev.[104] Skupaj je tovrstna škoda v občinah Zgornje Savinjske doline znašala več kot milijardo tolarjev.[105]

Naslednje visoke vode so bile v Zgornji Savinjski dolini dve leti kasneje, ko je bil absolutni maksimalni pretok Savinje v Nazarjah 455 m³/s (slika 9), kar je slabih 28-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023. Visoke vode so bile med 6. in 8. novembrom 2000. Po ocenah naj bi takrat pretok Savinje v Solčavi presegel stoletno povratno dobo.[106]

Poplava v porečju Savinje je bila tudi 18. septembra 2007. Absolutni maksimalni pretok Savinje v Nazarjah je presegel 500 m³/s (507 m³/s[107] (slika 9) oziroma 30-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023). Na padavinski postaji Luče so bile 19. septembra 2007 zjutraj izmerjene 48-urne padavine 159 mm, na padavinski postaji Kamniška Bistrica pa 179 mm.[108] Na padavinskih postajah Mozirje in Črnivec so bile 19. septembra zjutraj izmerjene 24-urne padavine 154 mm, njihova povratna doba pa je bila ocenjena na sto let.[109] V Zgornji Savinjski dolini je bilo največ škode v Zadrečki dolini in Nazarjah, kjer je Dreta zalila ves spodnji del naselja in poplavila približno 200 stanovanjskih hiš, 150 gospodarskih poslopij in 12 podjetij.[110] Absolutni maksimalni pretok Drete v Krašah naj bi imel skoraj petdesetletno povratno dobo.[111] V njenem porečju je bil obseg poplav podoben poplavam leta 1998. V Nazarjah je Dreta skoraj v celotni dolžini prelila visokovodni nasip, ki je bil zgrajen po poplavah 1990. Poplave v Nazarjah so pripisali prav prenizkemu nasipu ter nevzdrževanju struge Drete.[112] V občinah Nazarje in Rečica ob Savinji je bilo škode zgolj na vodni infrastrukturi za blizu tri milijone evrov.[113] Vodarji so po teh poplavah kritično zapisali, da v porečju Savinje »*po poplavah leta 1990 in 1998 ni bilo storjenega praktično nič ali pa so izvedeni ukrepi zagotavljali le lažno varnost*«.[114]

Po letih 1990 in 1998 je absolutni maksimalni pretok Savinje v Nazarjah presegel 600 m³/s tudi leta 2012 (s 648 m³/s je presegel oba predhodna; oziroma 39-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023) (slika 9). Savinja s pritoki je

97 Oziroma več kot 320 milijonov nemških mark oziroma približno 165 milijonov evrov (za preračun glej opombo 75). Zbirno poročilo, str. 3, 5. Za poškodbe na objektih in infrastrukturi glej tudi: *Savinjske novice* 22, november 1990, št. 11, str. 1, »Ocenjene škode«.

98 Orožen Adamič, Meteorološka, str. 70.

99 Zbirno poročilo, str. 5; Orožen Adamič, Meteorološka, str. 70.

100 *Savinjske novice* 22, november 1990, št. 11, str. 1, »Ocenjene škode«; Kladnik, Učinki poplav, str. 55.

101 Polajnar, Visoke vode v Sloveniji leta 1998, str. 147, 149; Šipec, Poplave, str. 160–162, 164.

102 Dolinar, Obilne padavine, str. 156.

103 Kotnik in Šukalo, Občina Nazarje, str. 23.

104 Marinček et al., *Vodna ujma*, str. 26. V manjši meri so verjetno upoštevane tudi veliko manjše škode, nastale ob visokih vodah med 4. in 7. oktobrom 1998 (Marinček et al., *Vodna ujma*, str. 19).

105 Glede na menjalni tečaj med tolarjem in evrom: 239,64 tolarja za en evro, z dne 1. 1. 2007, lahko škodo (brez upoštevanja inflacije in drugih tozadevnih finančnih prvin) ocenimo na približno 4,2 milijona evrov.

106 Polajnar, Visoke vode v Sloveniji v letih 1999 in 2000, str. 43.

107 Najvišji pretoki (sicer še ne končno obdelani) naraslih rek so navedeni tudi v: Sušnik et al., Visoke vode, str. 12–13.

108 Vertačnik, Klimatološki, str. 62.
48-urne padavine ob drugih večjih poplavah:
- padavinska postaja Luče: 1998 (5. 11.) 170 mm, 1990 (2. 11.) 230 mm, 1980 (10. 10.) 219 mm, 1961 (19. 10.) 84 mm, 1926 (28. 9.) 177 mm,
- padavinska postaja Kamniška Bistrica: 1998 (5. 11.) 161 mm, 1990 (2. 11.) 230 mm, 1980 (10. 10.) 251 mm, 1961 (19. 10.) 130 mm.

109 *Izjemen padavinski*, str. 10 (https://meteo.arso.gov.si/uploads/probase/www/climate/text/sl/weather_events/padavine_18sep07.pdf (13. 7. 2025)).

110 Komac et al., *Geografski*, str. 104.

111 Fazarinc, Neurje, str. 22; Kobold, Katastrofalne, str. 72–73.

112 Fazarinc, Neurje, str. 22–23.

113 Globevnik, Škode, str. 15.

114 Fazarinc, Neurje, str. 27.

poplavljala 5. novembra 2012.[115] V Solčavi so 5. novembra zvečer v slabem dnevu izmerili 147 mm padavin in jih ocenili s petdesetletno povratno dobo, ponekod v Kamniško-Savinjskih Alpah pa je med 27. oktobrom in 6. novembrom 2012 padlo okoli 400 mm padavin.[116] Občine v Zgornji Savinjski dolini so skupaj prijavile škodo v višini več kot 13 milijonov evrov.[117]

Obilne padavine med 3. in 6. avgustom 2023 so v Sloveniji povzročile najdražjo naravno nesrečo do zdaj. V povirnih delih Kamniške Bistrice in Savinje je v tem obdobju padlo tudi več kot 300 mm padavin (72-urne padavine).[118] Najmočnejše padavine so bile v noči iz 3. na 4. avgust 2023. Na padavinski postaji Kamniška Bistrica je v slabih desetih urah padlo 196 mm padavin, na padavinski postaji Logarska Dolina so v dobrih osmih urah izmerili 155 mm padavin, na padavinski postaji Gornji Grad so v dobrih osmih urah izmerili 119 mm padavin, na padavinski postaji Pavličevo sedlo pa so v slabih dvanajstih urah izmerili 129 mm padavin. Na padavinskih postajah Kamniška Bistrica, Logarska Dolina in Gornji Grad je količina padavin presegla vrednosti s 100-letno povratno dobo, na padavinski postaji Pavličevo sedlo pa 50-letno povratno dobo.[119] Na padavinski postaji Luče so izmerili dnevno količino padavin 215 mm, na padavinski postaji Solčava 205 mm in na padavinski postaji Črnivec 161 mm, kar je bil za vse postaje dnevni rekord.[120] V primerjavi s poplavami 1990 je tokrat v krajšem času padlo več padavin, je pa bila leta 1990 večja predhodna namočenost tal.[121] V primerjavi s poplavami leta 2007 pa je bila tokrat predhodna namočenost večja. Ob poplavah 1998 so bile padavine manj intenzivne in bolj enakomerno razporejene.[122] Na učinke tokratne poplave je morda vplivalo tudi slabše vzdrževanje povirij vodotokov v primerjavi z obdobjem pred poplavo leta 1990.[123]

Poplave so prizadele kar 183 slovenskih občin, skupna neposredna škoda na ravni države je bila ocenjena na 2999,8 milijona evrov.[124] Med najbolj prizadetimi so bile tudi občine v Zgornji Savinjski dolini – neposredna škoda v občinah Ljubno, Luče, Mozirje in Nazarje je v vseh presegla 90 milijonov evrov.[125]

Poleg Savinje sta močno poplavljali tudi Dreta in Lučnica.[126] Na marsikaterem vodotoku so bili preseženi do sedaj najvišji izmerjeni pretoki, tudi absolutni maksimalni pretok Savinje v Nazarjah z 949 m^3/s[127] (slika 9), kar je 57-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023. Najvišji pretoki v Zgornji Savinjski dolini so bili izmerjeni 4. avgusta 2023 zjutraj. Na Lučnici v Lučah je bil izmerjen pretok 271 m^3/s (oziroma 113-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023), kar je drugi najvišji pretok v obdobju meritev 1955–2023, na Dreti v Krašah pa 345 m^3/s (oziroma 85-krat več, kot je bil srednji letni pretok v obdobju 1961–2023), kar je najvišji pretok v obdobju meritev 1955–2023 in katerega povratna doba je bila ocenjena na več kot sto let.[128] Tudi tokrat so se v Zgornji Savinjski dolini sprožili številni zemeljski plazovi,[129] tudi nekateri večji (slika 12).

Podobno kot ob poplavah leta 1990 so tudi tokrat poplave prizadele številna urbanizirana območja, ki ležijo ob hudournikih ali na poplavnih ravnicah (slika 13). Posebej prizadeti so bili novejši deli naselij, ki so se po letu 1990 razširili na poplavna območja. Poplavljena so bila tudi številna ista območja, kot je na primer industrijsko in obrtno območje v Nazarjah.[130] Podjetje BSH Hišni aparati, d. o. o., Nazarje je bilo poplavljeno kar do višine 1,8 m.[131] Nič bolje ni bilo na obrtnem območju v Ljubnem ob Savinji, kjer je bilo na primer podjetje Rihter Montažne gradnje, d. o. o.,

115 Kobold, Poplave, str. 48, 50.
116 Vertačnik, Obilne, str. 39, 43.
117 Ljubno ob Savinji: 4 milijone evrov, Gornji Grad: 3,2 milijona evrov, Mozirje: 2,41 milijona evrov, Rečica ob Savinji: 1,7 milijona evrov, Luče: milijon evrov, Nazarje: milijon evrov (*Slabih*, https://www.celje.info/aktualno/slabih-30-milijonov-evrov-skode-po-poplavah-v-savinjski-regiji/ (13. 7. 2025)).
118 Piry et al., Poplave, str. 112.
119 *Nalivi*, str. 23–24 (https://meteo.arso.gov.si/uploads/probase/www/climate/text/sl/weather_events/padavine_3-6avg2023.pdf (13. 7. 2025)).
120 Prav tam, str. 31.
121 Prav tam, str. 33.
122 *Hidrometeorološko*, str. 7 (https://www.gov.si/assets/vlada/Seja-vlade-SZJ/2023/10-2023/SSEUp2.pdf (13. 7. 2025)).
123 Marinček, Poplave, str. 45.
124 *12 mesecev* (https://www.gov.si/novice/2024-08-02-12-mesecev-po-poplavah-v-stevilkah/ (13. 7. 2025)).
125 Neposredna škoda v občinah: Ljubno 94.398.432 evrov, Luče: 92.034.903 evrov, Mozirje 91.772.507 evrov in Nazarje 90.215.909 evrov (*Katere občine*, https://siol.net/novice/slovenija/katere-obcine-so-utrpele-najvec-skode-v-poplavah-618109 (13. 7. 2025)).
126 Piry et al., Poplave, str. 113.
127 Podatki se v različnih virih Agencije Republike Slovenije za okolje razlikujejo. V *Izjemne poplave*, str. 10 (http://hmljn.arso.gov.si/vode/poro%C4%8Dila%20in%20publikacije/Porocilo_visoke_vode_in_poplave_avg2023.pdf (13. 7. 2025)), je naveden pretok 859 m^3/s.
128 *Izjemne poplave*, str. 10 (http://hmljn.arso.gov.si/vode/poro%C4%8Dila%20in%20publikacije/Porocilo_visoke_vode_in_poplave_avg2023.pdf (13. 7. 2025)).
129 Kumelj et al., Beleženje, str. 331.
130 *Atlas okolja* (https://gis.arso.gov.si/atlasokolja/profile.aspx?id=Atlas_Okolja_AXL@Arso (13. 7. 2025)); *Savinjske novice* 55, 10. avgust 2023, št. 32, str. 11, »Najhujše posledice bo zaradi poškodovane opreme trpela industrija«.
131 *Savinjske novice* 55, 7. september 2023, št. 36, str. 10, »Ponovno zagnali pred mesecem dni ustavljeno proizvodnjo«.

Slika 12: V času poplav avgusta 2023 so se sprožili številni zemeljski plazovi, tudi večji, kot je ta v Konjskem Vrhu v občini Luče (foto: Matija Zorn).

Slika 13: Urbanizirana območja v dnu ozkih dolin so še posebej izpostavljena poplavni nevarnosti. Posledice poplave avgusta 2023 na cestni in vodni infrastrukturi, kmetijskih zemljiščih in stanovanjskih objektih v Strugah v občini Luče (zgoraj: posledice poplave; spodaj: stanje pred poplavo).[134]

poplavljeno do višine 1,4 m,[133] podjetje KLS Ljubno, d. o. o., pa je slaba dva meseca po ujmi poročalo, da je posredne in neposredne škode za več kot 100 milijonov evrov.[134] Močno so bili prizadeti tudi zgornjesavinjski kmetje, saj je škodo utrpelo kar okrog 700 od okrog 900 kmetij. Neposredna škoda je bila na kmetijskih zemljiščih, ki so bila erodirana ali zasuta, pridelek na njih pa je bil uničen. Tam, kjer so bila kmetijska zemljišča »le« poplavljena, pa pridelek ni bil primeren za uživanje. Precejšnja je bila posredna škoda, saj kmetije *»niso mogle oddajati mleka, zaradi neprevoznosti cest, iz istega razloga kmetje niso mogli prodati lesa, zaradi izpada električne energije niso mogli predelovati surovin. Velik izpad dohodka je tudi pri turističnih kmetijah, ki so morale zapreti vrata sredi sezone.«*[135] Škoda

132 *Atlas okolja* (https://gis.arso.gov.si/atlasokolja/profile.aspx?id=Atlas_Okolja_AXL@Arso (13. 7. 2025)).

133 *Savinjske novice* 55, 28. september 2023, št. 39, str. 8, »'Pričakujemo, da bomo v prihodnjih dneh usposobili večino opreme za proizvodnjo'«.

134 *Savinjske novice* 55, 28. september 2023, št. 39, str. 11, »Škoda po avgustovski poplavi bo znana šele po končani sanaciji«.

135 *Savinjske novice* 55, 14. september 2023, št. 37, str. 11, »Kmetije z največ škode v poplavah bodo obravnavali individualno«.

je bila tudi na stanovanjskih objektih, številni so bili tako poškodovani, da je potrebna njihova odstranitev – v občinah Ljubno in Luče je takšnih objektov okrog dvajset.[136]

PRIHODNOST VISOKIH VODA

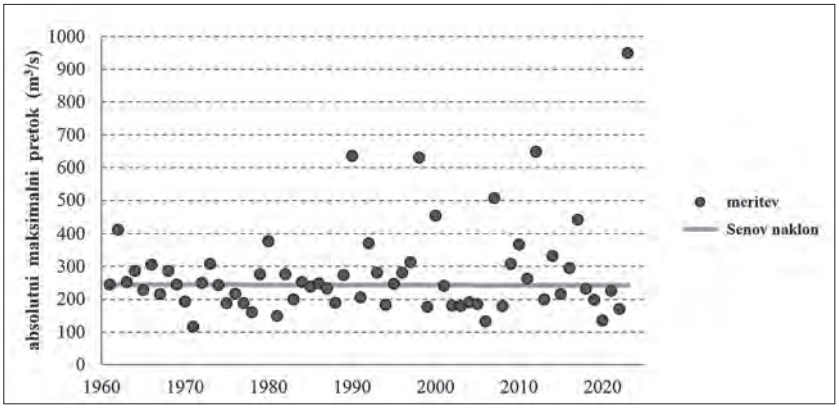
Z vidika prihodnjega pojavljanja vodnih ujm je pomembno spremljanje *absolutnih maksimalnih rečnih pretokov*, ki so skrb vzbujajoči predvsem pri vodotokih z naraščajočim trendom. V Zgornji Savinjski dolini so v obdobju od 1961 do 2023 trendi absolutnih maksimalnih letnih pretokov pri Savinji (vodomerni postaji Solčava in Nazarje), Lučnici in Dreti padajoči (preglednica 7, slika 14). Absolutni maksimalni pretoki so se najbolj zmanjšali na Dreti pri Krašah, in sicer za 57,10 m³/s oziroma 43,4 %, najmanjša razlika pa je na Savinji pri Nazarjah, kjer je upad pretoka komaj 2,9 m³/s oziroma 1,2 %.[137] Nasprotno pa je na Savinji na vodomerni postaji Letuš (le malo dolvodno od preučevanega območja) trend že rahlo naraščajoč, kar lahko tudi za Zgornjo Savinjsko dolino pomeni naraščajočo nevarnost vodnih ujm.

Na sliki 14, ki prikazuje trend absolutnih maksimalnih letnih pretokov Savinje pri vodomerni postaji Nazarje, se trendna črta giblje med 245,0 m³/s in 242,1 m³/s, posamezne letne vrednosti pa močno odstopajo navzdol ter predvsem navzgor. Leta 2020 je bil na primer absolutni maksimalni pretok samo 135,4 m³/s, leta 2023 pa je dosegel rekordnih 949,5 m³/s.

Z vidika poplavne nevarnosti so poleg absolutnih maksimalnih rečnih pretokov pomembni tudi njihovi koeficienti variacije (preglednica 8).[138] Te smo primerjali med obdobji 1961–1980, 1981–2000 in 2001–2020. Na Savinji v Nazarjah in Dreti v Krašah koeficienti ves čas postopoma naraščajo, na Savinji v Solčavi in Lučnici v Lučah pa so najvišje vrednosti dosegli v obdobju 1981–2000. Zaradi izredno visokih pretokov ob poplavah 2023 smo v preglednico dodali še stolpec za obdobje 2001–2023 – v tem obdobju izračunani koeficienti variacije dosegajo daleč najvišje vrednosti. Naraščanje koeficientov variacije pomeni, da lahko na obravnavanih vodotokih tudi v prihodnje pričakujemo večje odklone absolutnih maksimalnih letnih pretokov navzgor, torej tudi občasne »katastrofalne« dogodke.

Preglednica 7: Trendi absolutnih maksimalnih letnih pretokov v obdobju od 1961 do 2023.

vodotok	**vodomerna postaja**	Mann-Kendallov test	raven zaupanja	Senov naklon	trendno stanje 1961	trendno stanje 2023	**trendna razlika 1961–2023**	**trendna razlika 1961–2023**
		Z	%	Q	m³/s	m³/s	m³/s	%
Savinja	**Solčava**	–0,75	pod 90,0	–0,073	35,01	30,48	**–4,53**	**–12,94%**
Savinja	**Nazarje** (slika 14)	–0,08	pod 90,0	–0,047	245,00	242,08	**–2,92**	**–1,19%**
Lučnica	**Luče**	–1,49	pod 90,0	–0,227	49,56	35,50	**–14,06**	**–28,38%**
Dreta	**Kraše**	–2,76	99,0	–0,921	131,66	74,55	**–57,10**	**–43,37%**

Slika 14: Rahlo padajoči trend absolutnih maksimalnih letnih pretokov Savinje na vodomerni postaji Nazarje v obdobju od 1961 do 2023. Najvišje vrednosti sovpadajo z največjimi poplavami v letih 1990, 1998, 2007, 2012 in 2023.

136 *Savinjske novice* 56, 3. maj 2024, št. 18, str. 5, »Vlada potrdila seznam hiš za rušenje«.

137 Statistična raven zaupanja je nizka, saj na treh vodomernih postajah ne dosega niti 90 %. Izjema je le vodomerna postaja Kraše na reki Dreti s stopnjo zaupanja kar 99,0 %.

138 Koeficienti variacije kažejo razpršenost podatkov – večji kot je koeficient, večja je razpršenost (Sagadin, *Statistične metode*, str. 92). Pri rečnih pretokih večji koeficient variacije pomeni večjo možnost pojavljanja tako najmanjših kot največjih pretokov.

Preglednica 8: Koeficienti variacije absolutnih maksimalnih letnih pretokov v obdobju od 1961 do 2023.

vodotok	vodomerna postaja	1961–1980	1981–2000	2001–2020	*2001–2023*
Savinja	Solčava	56,43	**59,85**	46,48	***126,77***
Savinja	Nazarje	27,85	46,43	**48,83**	***64,44***
Lučnica	Luče	34,65	**68,97**	56,66	***104,87***
Dreta	Kraše	26,49	45,25	**61,75**	***75,55***

SKLEP

V Zgornji Savinjski dolini sledimo podnebnim in hidrološkim spremembam, ki so značilne za celotno državo.[139] Povprečne letne temperature naraščajo in so se od 60. let prejšnjega stoletja tudi v Zgornji Savinjski dolini dvignile za dobri 2 °C. Tako kot drugod po državi se tudi na tem območju znižujejo letne količine padavin, podnebne spremembe pa so najbolj vidne v močno skrajšanem trajanju snežne odeje, ki se je od 60. let prejšnjega stoletja ponekod tudi več kot prepolovila. V Solčavi se je na primer število dni s snežno odejo zmanjšalo kar za 60 dni.

Hidrološke spremembe se kažejo v padanju povprečnih minimalnih, srednjih letnih in povprečnih maksimalnih pretokov. Poleg vodnih količin se pri vodotokih spreminjajo tudi pretočni režimi. Naše gorske reke so imele še pred nekaj desetletji izrazit snežno-dežni pretočni režim, tudi Savinja. Zaradi snežnega zadržka so bili pretoki najmanjši pozimi in zaradi taljenja snega je spomladi nastopil glavni pretočni višek. Danes ni več tako, saj je zaradi količinsko in časovno skromnejše snežne odeje ter močnejše evapotranspiracije opazno upadanje pretokov v pozni pomladi in na začetku poletja ter naraščanje pretokov zaradi dežnih padavin med oktobrom in decembrom, kar kaže na »zamujanje« zime.

Območje Zgornje Savinjske doline ima zaradi reliefnih razmer omejene možnosti za poselitev. Tam, kjer pa so reliefne razmere ugodne, nevarnost za poselitev in infrastrukturo predstavljajo hudourniški vodotoki, saj Savinja in njeni pritoki pogosto poplavljajo. Povod za poplave so obilne padavine, k vse večji škodi pa prispeva človek z nepremišljenim poseganjem v poplavno nevarna območja. Podnebne in hidrološke spremembe z nepredvidljivimi vremenskimi in vodnimi razmerami zahtevajo topogledno še dodatno previdnost, saj moramo biti pripravljeni na še pogostejše ekstremne dogodke, kot so uničujoče poplave. Zato bo za zmanjšanje prihodnjih škod ključno ustrezno prostorsko načrtovanje,[140] ki bo razumelo in upoštevalo naravne nevarnosti. Bati se je namreč, kot so zapisali po poplavah leta 1990, da »*bodo mnoge strahote kmalu utonile v pozabo in se bodo ponavljale iste napake*«.[141]

Financiranje
Raziskava je bila izvedena v okviru raziskovalnega programa »Geografija Slovenije« (P6-0101), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Izjava o dostopu do raziskovalnih podatkov
Raziskovalni podatki, na katerih temelji članek, so na voljo v Arhivu hidroloških podatkov (dostopno na spletnem naslovu: http://vode.arso.gov.si/hidarhiv/) in Arhivu meteoroloških podatkov (dostopno na spletnem naslovu: http://meteo.arso.gov.si/) Agencije Republike Slovenije za okolje (citirano tudi v opombah in seznamu spletnih strani).

VIRI IN LITERATURA

ČASOPISI

Jutro, 1933.
Savinjske novice, 1990, 2023, 2024.
Slovenski narod, 1926.

LITERATURA

Baš, Angelos: *Savinjski splavarji*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1974.

Bat, Marjan in Uhan, Jože: Vode. *Narava Slovenije* (ur. Barbara Zych in Špela Mihelač). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004, str. 102–145.

Breznik, Marko: Poplave v novembru 1990 – analiza, kritika, naloge. *Vodna ujma, Slovenija – november 1990: zbornik referatov*. Celje: Nivo, str. 43–57.

Čuček, Filip: »Ako bi tekla Savinja ali Voglajna blizu Gradca, bili bi že davno z deželnim denarjem regulirani.« Reka Savinja, poplave in regulacije konec 19. stoletja. *Prispevki za novejšo zgodovino* 64, 2024, št. 1, str. 284–297. DOI: https://doi.org/10.51663/pnz.64.1.16

Dolinar, Mojca in Vertačnik, Gregor: Spremenljivost temperaturnih in padavinskih razmer v Sloveniji. *Okolje se spreminja: podnebna spremenljivost Slove-*

139 Na primer Dolinar in Vertačnik, Spremenljivost temperaturnih; Hrvatin in Zorn, Climate and hydrological; Hrvatin in Zorn, Recentne spremembe; Hrvatin in Zorn, Trendi; Hrvatin in Zorn, Climate and discharge; Stojilković in Brečko Grubar, Discharge regimes; Vertačnik in Bertalanič, Podnebna spremenljivost.

140 Piry et al., Poplave, str. 122.

141 Kladnik, Učinki poplav, str. 61.

nije in njen vpliv na vodno okolje (ur. Tanja Cegnar). Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2010, str. 37–40.

Dolinar, Mojca: Obilne padavine ob poplavah jeseni leta 1998. *Ujma*, 1999, št. 13, str. 151–159.

Fazarinc, Rok: Neurje 18. septembra 2007 na območju porečja Savinje. *Mišičev vodarski dan* 18, 2007, str. 22–27.

Fazarinc, Rok: Ureditev Savinje v območju naselij Zgornje Savinjske doline. *Poplave v Sloveniji* (ur. Milan Orožen Adamič). Ljubljana: Geografski institut Antona Melika ZRC SAZU, 1992, str. 167–174. DOI: https://doi.org/10.3986/8677590641

Frantar, Peter in Hrvatin, Mauro: Pretočni režimi v Sloveniji med letoma 1971 in 2000. *Geografski vestnik* 77, 2005, št. 2, str. 115–127.

Frantar, Peter: Hidrogeografija Šaleške in Zgornje Savinjske doline. *Šaleška in Zgornja Savinjska dolina* (ur. Matjaž Šalej). Velenje: Erico, 2006, str. 62–75.

Frantar, Peter: Pretočni režimi slovenskih rek in njihova spremenljivost. *Ujma*, 2005, št. 19, str. 145–153.

Gams, Ivan: *Geografske značilnosti Slovenije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.

Globevnik, Lidija: Škode zaradi poplav v Sloveniji v obdobju 2007–2010. *Slovenski vodar*, 2012, št. 25, str. 13–21.

Horvat, Aleš: Ujma 1. novembra 1990 na območju Zgornje Savinje. *Pogubna razigranost: 110 let organiziranega hudourničarstva na Slovenskem 1884–1994* (ur. Stanislav Jesenovec). Ljubljana: PUH, 1995, str. 50–53.

Hrvatin, Mauro in Komac, Blaž in Zorn, Matija: Water resources in Slovenia. *Water Resources Management in Balkan Countries* (ur. Abdelazim M. Negm, Gheorghe Romanescu in Martina Zelenakova). Cham: Springer, 2020, str. 47–79. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-22468-4_3

Hrvatin, Mauro in Zorn, Matija: Climate and discharge trends, and flood hazard in Slovenia's Dinaric Karst region since the mid-twentieth century. *Environmental Histories of the Dinaric Karst* (ur. Borna Fuerst-Bjeliš, Jelena Mrgić, Hrvoje Petrić, Matija Zorn in Žiga Zwitter). Cham: Springer, 2024, str. 339–374 (Environmental History, 17). DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-56089-7_12

Hrvatin, Mauro in Zorn, Matija: Climate and hydrological changes in Slovenia's mountain regions between 1961 and 2018. *Ekonomska i ekohistorija* 16, 2020, str. 201–218.

Hrvatin, Mauro in Zorn, Matija: Climate change impacts on hydrology in the Mediterranean part of Slovenia. *Climate Change in the Mediterranean and Middle Eastern Region* (ur. Walter Leal Filho in Evangelos Manolas). Cham: Springer, 2022, str. 85–118. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-78566-6_4

Hrvatin, Mauro in Zorn, Matija: Mountains of Slovenia. *Discourses on Mountains of Montenegro and Slovenia* (ur. Matija Zorn, Olga Pelcer Vujačić in Peter Mikša). Cham: Springer, 2025. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-99017-5_5

Hrvatin, Mauro in Zorn, Matija: Recentne spremembe rečnih pretokov in pretočnih režimov v Julijskih Alpah. *Triglav 240* (ur. Matija Zorn, Peter Mikša, Irena Lačen Benedečič, Matej Ogrin in Ana Marija Kunstelj). Ljubljana: Založba ZRC, 2018, str. 107–129. DOI: https://doi.org/10.3986/9789610500841

Hrvatin, Mauro in Zorn, Matija: Trendi pretokov rek v slovenskih Alpah med letoma 1961 in 2010. *Geografski vestnik* 89, 2017, št. 2, str. 9–35. DOI: https://doi.org/10.3986/GV89201

Hrvatin, Mauro: Pretočni režimi v Sloveniji. *Geografski zbornik* 38, 1998, str. 59–87.

Ilešič, Svetozar: Rečni režimi v Jugoslaviji. *Geografski zbornik* 19, 1947, str. 71–110.

Jakop, Urban in Kobold, Mira in Šraj, Mojca: Hidrološka analiza poplav za porečje Savinje. *Raziskave s področja geodezije in geofizike 2017*, 2018, str. 13–23.

Jesenovec, Stanislav: Velike hudourniške poplave, povodnji in ujme. *Pogubna razigranost: 110 let organiziranega hudourničarstva na Slovenskem 1884–1994* (ur. Stanislav Jesenovec). Ljubljana: PUH, 1995, str. 12–50.

Kladnik, Drago: Učinki poplav 1990 v Zadrečki dolini. *Ujma*, št. 5, str. 54–61.

Kobold, Mira in Ulaga, Florjana: Hidrološko stanje voda in podnebna spremenljivost. *Okolje se spreminja: podnebna spremenljivost Slovenije in njen vpliv na vodno okolje* (ur. Tanja Cegnar). Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2010, str. 43–56.

Kobold, Mira: Katastrofalne poplave in visoke vode 18. septembra 2007. *Ujma*, 2008, št. 22, str. 65–75.

Kobold, Mira: Poplave konec oktobra in v začetku novembra 2012. *Ujma*, 2013, št. 27, str. 44–51.

Kolbezen, Marko in Pristov, Janko: *Površinski vodotoki in vodna bilanca Slovenije*. Ljubljana: Hidrometeorološki zavod Republike Slovenije, 1998.

Kolbezen, Marko in Škerjanc, Karel: Katastrofalne visoke vode v Sloveniji 1. novembra 1990. *Vodna ujma, Slovenija – november 1990: zbornik referatov*. Celje: Nivo, str. 27–31.

Kolbezen, Marko: Velike poplave in povodnji na Slovenskem – II. *Ujma*, 1992, št. 6, str. 214–219.

Komac, Blaž in Natek, Karel in Pečnik, Martina in Zorn, Matija: Ogroženost Zgornje Savinjske doline zaradi recentnih geomorfnih procesov. *Šaleška in Zgornja Savinjska dolina* (ur. Matjaž Šalej). Velenje: Erico, 2006, str. 88–99.

Komac, Blaž in Natek, Karel in Zorn, Matija: *Geografski vidiki poplav v Sloveniji*. Ljubljana: Založba ZRC, 2008 (Geografija Slovenije, 20). DOI: https://doi.org/10.3986/9789612545451

Komac, Blaž in Natek, Karel in Zorn, Matija: Širjenja urbanizacije na poplavna območja. *Geografski vestnik* 80, 2008, št. 1, str. 33–43.

Kotnik, Franci in Šukalo, Marija: Občina Nazarje skozi čas: Dogodki v občini Nazarje 1998–2008. *Zbornik občine Nazarje: 1998–2008* (ur. Franci Kotnik). Nazarje: Občina, 2008, str. 22–36.

Kumelj, Špela in Jemec Auflič, Mateja in Peternel, Tina in Šinigoj, Jasna in Jež, Jernej in Novak, Andrej in Kure, Karin in Turk, Domen in Šegina, Ela: Beleženje podatkov o plazovih in stanje leta 2023. *Ujma*, 2024, št. 38, str. 325–335.

Lalić, Bogdan: Prikaz hidrološke situacije ob poplavi novembra 1990. *Poplave v Sloveniji* (ur. Milan Orožen Adamič). Ljubljana: Geografski institut Antona Melika ZRC SAZU, 1992, str. 145–153. DOI: https://doi.org/10.3986/8677590641

Marinček, Matija Bogdan: Poplave ob Savinji novembra 1990 in avgusta 2023 – primerjava, zaključki in predlogi sanacije. *Mišičev vodarski dan* 34, 2023, str. 35–45.

Marinček, Matija in Petrič, Stane in Skutnik, Branko in Zupančič, Zdenko in Prekoršek, Zvone: *Vodna ujma 1998: na vodnem območju Savinje in Sotle*. Celje: Nivo, 1999.

Marinček, Matija: Vzroki poplav v Celju 1. novembra 1990. *Poplave v Sloveniji* (ur. Milan Orožen Adamič). Ljubljana: Geografski institut Antona Melika ZRC SAZU, 1992, str. 155–161. DOI: https://doi.org/10.3986/8677590641

Meze, Drago: Po gorah in dolinah porečja Drete. *Planinski vestnik* 63(19), 1963, št. 5, str. 226–234.

Meze, Drago: Poplavna področja v Gornji Savinjski dolini. *Geografski zbornik* 17, 1978, str. 99–156.

Meze, Drago: Savinjska dolina. *Enciklopedija Slovenije*, 10. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996, str. 411–412.

Meze, Drago: Ujma 1990 v Gornji Savinjski dolini, med Lučami in Mozirsko kotlinico. *Ujma*, 1991, št. 5, str. 39–50.

Milenković, Aleksandar: *Vzpostavitev lokalne samouprave v Republiki Sloveniji v številkah: Obseg pojava »teritorialna sprememba« od leta 1971 do leta 2006, ocenjen s številom prebivalcev, administrativno preseljenih iz enega naselja v drugo*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2007.

Natek, Karel: Geoecological research into the catastrophic floods of November 1, 1990, in the Savinja River basin and its role in the mitigation of future disasters. *Geografski zbornik* 33, 1993, str. 85–101.

Natek, Karel: Geoekološke značilnosti in grožnje prihodnjih katastrof v porečju Savinje. *Poplave v Sloveniji* (ur. Milan Orožen Adamič). Ljubljana: Geografski institut Antona Melika ZRC SAZU, 1992, str. 171–174. DOI: https://doi.org/10.3986/8677590641

Natek, Karel: Geomorfološki učinki poplav 1. novembra 1990 v Savinjski dolini. *Geografija v šoli* 1, 1991, št. 1, str. 72–75.

Natek, Karel: Plazovi v Gornji Savinjski dolini. *Ujma*, 1991, št. 5, str. 62–65.

Ogrin, Darko in Plut, Dušan: *Aplikativna fizična geografija Slovenije*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2012.

Ogrin, Darko in Repe, Blaž in Štaut, Lenart in Svetlin, Domen in Ogrin, Matej: Podnebna tipizacija Slovenije po podatkih za obdobje 1991–2020. *Dela* 59, 2023, št. 1, str. 5–89. DOI: https://doi.org/10.4312/dela.59.5-89

Orožen Adamič, Milan: Meteorološka situacija 1. 11. 1990 in učinki poplav v Sloveniji. *Geografija v šoli* 1, 1991, št. 1, str. 65–71.

Orožen, Janko: Zgodovinski pregled regulacije Savinje in njenih pritokov. *Kronika* 4, 1956, št. 1, str. 15–20.

Perko, Drago: Naravne razmere in prebivalstvo. *Savinjska: možnosti regionalnega in prostorskega razvoja* (ur. Stanko Pelc). Celje: Zveza geografskih društev Slovenije, 1993, str. 34–54.

Petek, Franci: *Spremembe rabe tal v slovenskem alpskem svetu*. Ljubljana: Založba ZRC, 2005 (Geografija Slovenije, 11). DOI: https://doi.org/10.3986/9789612545123

Piry, Matevž in Petan, Sašo in Ulaga, Florjana in Šupek, Miha in Koprivšek, Maja in Sušnik, Mojca: Poplave leta 2023. *Ujma*, 2024, št. 38, str. 106–123.

Polajnar, Janez: Visoke vode v Sloveniji leta 1998. *Ujma*, 1999, št. 13, str. 143–150.

Polajnar, Janez: Visoke vode v Sloveniji v letih 1999 in 2000. *Ujma*, 2000/2001, št. 14–15, str. 39–45.

Pristovšek, Blaž: Regulacijski problem Savinje. *Kronika slovenskih mest* 1, 1934, št. 3, str. 217–221.

Sagadin, Janez: *Statistične metode za pedagoge*. Maribor: Obzorja, 2003.

Salmi, Timo in Määttä, Anu in Anttila, Pia in Ruoho-Airola, Tuija in Amnell, Toni: *Detecting trends of annual values of atmospheric pollutants by the Mann-Kendall test and Sen's slope estimates – the Excel template application MAKESENS*. Publications on Air Quality No. 31. Helsinki: Meteorological Institute, 2002.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787: Opisi, 5. zvezek (ur. Vincenc Rajšp, Marija Grabnar). Ljubljana: ZRC SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Stojilković, Borut in Brečko Grubar, Valentina: Discharge regimes of Slovenian rivers: 1991–2020. *Acta geographica Slovenica* 64, 2024, št. 3, str. 7–31. DOI: https://doi.org/10.3986/AGS.13654

Sušnik, Mojca in Robič, Mojca in Pogačnik, Nejc in Ulaga, Florjana in Kobold, Mira in Lalić, Bogdan in Vodenik, Barbara in Štajdohar, Maja: Visoke vode in poplave v septembru 2007. *Mišičev vodarski dan* 18, 2007, str. 7–14.

Šipec, Slavko: Poplave in zemeljski plazovi jeseni leta 1998. *Ujma*, 1999, št. 13, str. 160–167.

Trontelj, Miran: *Kronika izrednih vremenskih dogodkov XX. stoletja*. Ljubljana: Hidrometeorološki zavod Republike Slovenije, 1997.

Uredba o pogojih in omejitvah za izvajanje dejavnosti in posegov v prostor na območjih, ogroženih zaradi poplav in z njimi povezane erozije celinskih voda in morja. *Uradni list Republike Slovenije*, 2008, št. 89.

Vertačnik, Gregor in Bertalanič, Renato: *Podnebna spremenljivost Slovenije v obdobju 1961–2011: 3, Značilnosti podnebja v Sloveniji*. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2017.

Vertačnik, Gregor: Klimatološki opis izjemnega padavinskega dogodka 18. septembra 2007. *Ujma*, 2008, št. 22, str. 58–64.

Vertačnik, Gregor: Obilne padavine od 26. oktobra do 5. novembra 2012. *Ujma*, 2013, št. 27, str. 36–43.

Vodna bilanca Slovenije 1971–2000 (ur. Peter Frantar). Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2008.

Vodna ujma – Slovenija, november 1990: katalog. Celje: Nivo, 1990.

Vodno bogastvo Slovenije (ur. Jože Uhan in Marjan Bat). Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2003.

Zabret, Katarina: Vpliv značilnosti drevesnih vrst na prestrezanje padavin. *Acta hydrotechnica* 26, 2013, št. 45, str. 99–116.

Zakon o prostorskem načrtovanju. *Uradni list Republike Slovenije*, 2007, št. 33.

Zakon o urejanju prostora. *Uradni list Republike Slovenije*, 2021, št. 199.

Zakon o vodah. *Uradni list Republike Slovenije*, 2002, št. 67.

Zbirno poročilo o oceni škode zaradi neurja s poplavami od 1. 11. 1990 do 11. 11. 1990 v Republiki Sloveniji (izvleček). *Vodna ujma – Slovenija, november 1990: katalog*. Celje: Nivo, 1990.

Zorn, Matija in Komac, Blaž: Damage caused by natural disasters in Slovenia and globally between 1995 and 2010. *Acta geographica Slovenica* 51, 2011, št. 1, str. 7–41. DOI: https://doi.org/10.3986/AGS51101

Zorn, Matija in Mrak, Irena in Guček, Matjaž in Hrvatin, Mauro in Novak, Matevž: Vodne ujme in gospodarjenje z gozdom v porečju Tržiške Bistrice. *Kronika* 68, 2020, št. 3 (Iz zgodovine Tržiča), str. 959–970.

Zorn, Matija: Poplave – stalnica v Spodnji Savinjski dolini. *Kronika* 65, 2017, št. 3 (Iz zgodovine Spodnje Savinjske doline), str. 529–540.

SPLETNE STRANI

12 mesecev po poplavah v številkah. Ljubljana: Urad Vlade Republike Slovenije za komuniciranje, 2. 8. 2024. https://www.gov.si/novice/2024-08-02-12-mesecev-po-poplavah-v-stevilkah/

Arhiv hidroloških podatkov. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2025. http://vode.arso.gov.si/hidarhiv/; http://www.arso.gov.si/vode/podatki/arhiv/hidroloski_arhiv.html

Arhiv meteoroloških podatkov. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2025. http://meteo.arso.gov.si/

Atlas okolja. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2025. https://gis.arso.gov.si/atlasokolja/profile.aspx?id=Atlas_Okolja_AXL@Arso

Hidrometeorološko poročilo: Nalivi in obilne padavine ter povodenj v Sloveniji med 3. in 8. avgustom 2023. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2023. https://www.gov.si/assets/vlada/Seja-vlade-SZJ/2023/10-2023/SSEUp2.pdf

Izjemen padavinski dogodek 18. septembra 2007. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2007. https://meteo.arso.gov.si/uploads/probase/www/climate/text/sl/weather_events/padavine_18sep07.pdf

Izjemne poplave v Sloveniji med 4. in 8. avgustom 2023. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2023. http://hmljn.arso.gov.si/vode/poro%C4%8Dila%20in%20publikacije/Porocilo_visoke_vode_in_poplave_avg2023.pdf

Katere občine so utrpele največ škode v poplavah? Siol novice, 18. 10. 2023. https://siol.net/novice/slovenija/katere-obcine-so-utrpele-najvec-skode-v-poplavah-618109

Nalivi in obilne padavine od 3. do 6. avgusta 2023. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2023. https://meteo.arso.gov.si/uploads/probase/www/climate/text/sl/weather_events/padavine_3-6avg2023.pdf

Podnebne statistike 1950–2020. Ljubljana: Agencija Republike Slovenije za okolje, 2025. https://meteo.arso.gov.si/met/sl/climate/tables/statistike_1950_2020/

Slabih 30 milijonov evrov škode po poplavah v Savinjski regiji. Celje.info, 14. 11. 2012.
https://www.celje.info/aktualno/slabih-30-milijonov-evrov-skode-po-poplavah-v-savinjski-regiji/

To je predpis, ki je dovolil množično gradnjo na poplavnih območjih. Necenzurirano.si, 17. 8. 2023.
https://necenzurirano.si/clanek/novice/to-je-predpis-ki-je-dovolil-mnozicno-gradnjo-na-poplavnih-obmocjih-1079507

Zgodovinski arhiv Celje: Okrajno sodišče Gornji Grad, 2022.
https://vodnik.zac.si/arhiv/1044997

SUMMARY

Climate and Hydrological Changes in the Upper Savinja Valley since the 1960s

The article discusses climate and hydrological changes in the Upper Savinja Valley since the 1960s. The area is characterized by diverse geological structures, a rugged surface, and torrential watercourses. Most of the area is covered by forest. Climate changes are reflected in rising average annual temperatures by slightly over 2°C, decreasing annual precipitation, and a significantly shorter snow cover period, which has decreased as much as by half in some areas since the 1960s to less than between thirty and sixty days, depending on the location. Hydrological changes are reflected in decreasing average annual minimum, average annual mean, and average annual maximum river discharges. In addition to water quantities, watercourses also exhibit changing discharge regimes. In the past, the Savinja River had a characteristic alpine snowmelt–rainfall regime. Due to snow retention, its discharges were the lowest in winter, and the major excess flow occurred in spring because of snow melting. The current situation is made different by the shorter and thinner snow cover, as well as a more pronounced evapotranspiration, which have caused a noticeable decrease in river discharges in late spring and early summer, followed by increased river discharges due to rainfall between October and December, resulting in "delayed" winter. After 1991, the discharge regimes of all watercourses in the Upper Savinja Valley may be classified as rainfall–snowmelt regimes.

Due to its terrain conditions, the Upper Savinja Valley offers limited possibilities for settlement. However, where favourable terrain conditions are provided, a major threat to settlement and infrastructure is posed by torrential watercourses, with the Savinja River and its tributaries frequently flooding the area. Over the last century, the Upper Savinja Valley has suffered several devastating floods. At the stream gauging station on the Savinja River at Nazarje, with discharge data available for the period between 1926 and 2023, the river exceeded the projected millennial discharge in 2023, the projected centennial discharge in 1990, 1998, 2012, and 2023, and the projected twenty-year discharge additionally in 1926, 1933, 2000, and 2007. The flooding is caused by heavy precipitation, and the increasing severity of damage is a result of human thoughtless interference with flood areas.

Climate and hydrological changes with unpredictable weather and hydrological conditions require further caution, especially regarding increasingly frequent extreme events, including floods. Appropriate spatial planning that will understand and take account of natural hazards will be of pivotal importance for mitigating damage in the future.

GRADIVO

Razglednice Solčavskega

Pričujoči članek je opis avtorjeve osebne zbirke starih razglednic Solčavskega, v katerem oriše okoliščine njihovega nastanka ter analizira fotografe in založnike, ki so bili vključeni v nastajanje tega zgodovinskega gradiva.

Zbirka, ki obsega 161 enot, je zamejena časovno in geografsko: časovno do leta 1945, geografsko pa na ozemlje današnje občine Solčava s podaljškom do Igle, znamenitega skalnega samotarja, ki sicer stoji v sosednji občini Luče.

Motive lahko v grobem delimo na krajinske in stavbne. Najpogostejši krajinski oziroma naravni motivi od konca 19. stoletja, ko se pojavijo prve razglednice Solčavskega, skozi vse 20. stoletje ostajajo bolj ali manj nespremenjeni. To so: slap Rinka, Igla, panoramski pogled na spodnji del Logarske doline in Okrešelj. Logarski dolini vzporedna dolina Robanov kot je motivno slabo zastopana, medtem ko se prvi znani motiv Matkovega kota na razglednici pojavi šele v petdesetih letih 20. stoletja. Pogosti so najrazličnejši gorski motivi, še posebej Ojstrica in monumentalna stena Mrzle gore. Stavbni motivi v ospredje postavljajo različne nastanitvene, gostinske in druge turistične objekte ter gorske koče (izjemno dobro je dokumentiran Frischaufov dom na Okrešlju), pogost pa je tudi panoramski pogled na vas Solčava.

Po nastanku je v obdobje Avstro-Ogrske monarhije mogoče umestiti 52 razglednic v zbirki, preostanek pa v obdobje Kraljevine SHS in Kraljevine Jugoslavije.[1] Ni znano, da bi katera izmed razglednic nastala pod nemško okupacijo, med letoma 1941 in 1945 pa tudi močno upade pogostost pošiljanja razglednic.

Najstarejši primerek[2] je bil poslan 12. septembra 1897 iz Kranja na Dunaj. Gre za rjavo tonirano litografijo z motivi koče na Okrešlju ter panoramskimi motivi Logarske doline, Solčave, Luč ter Ljubnega. Založil jo je Fritz Rasch iz Celja. Znanih je več barvnih variacij tega tipa razglednice; v zbirki je tudi t. i. nočni motiv (razglednica je tonirana zeleno/modro, nad Logarsko dolino pa je dodana polna luna). Poslana je bila 8. decembra 1898 iz Münchna v Straubing.

Najstarejši datiran primerek v zbirki, na katerem je samo en motiv, je litografija Turskega žleba, ki je bila poslana 12. avgusta 1901 iz Kokre v Rožički vrh (založnik: Ferdinand von Kleinmayr iz Celovca). Najstarejša razglednica, ki temelji na dejanski fotografiji, pa je zeleno-modro toniran panoramski posnetek Solčave, posnet proti zahodu. Razglednica je bila poslana 15. novembra 1901 iz Ljubnega v Ljubljano, fotograf in založnik pa nista znana.

V zbirki je tudi nekaj t. i. fotorazglednic, torej zasebnih, pogosto unikatnih fotografij (na primer z izletov ali pohodov), ki so bile natisnjene na papir, namenjen za razglednice, z že vnaprej odtisnjenim poljem za naslov in sporočilo na zadnji strani. Od teh v zbirki izstopa motiv s pogreba Pavla Šumana z dne 19. avgusta 1926, planinca, ki se je smrtno ponesrečil v gorah in je pokopan na solčavskem pokopališču.

Zgodovina razglednic Solčavskega je najtesneje povezana z razvojem organiziranega planinstva in turizma na tem območju. Leta 1884 je bila ustanovljena celjska sekcija Nemško-avstrijskega planinskega društva (DuÖAV); ta je v Logarski dolini upravljala s t. i. turistično hišo (Touristenhaus), ki je pogost motiv na razglednicah ob prelomu stoletja. Leta 1893 je bilo ustanovljeno Slovensko planinsko društvo, njegova Savinjska podružnica (SP SPD) pa je do dvajsetih let 20. stoletja delovala tudi kot založnik razglednic s planinsko tematiko. Ti primerki so pogosto kolorirani in estetsko dovršeni.

Od devetnajstih primerkov v zbirki, na katerih je Savinjska podružnica SPD označena kot založnik, jih sedem nosi monogram založnika W. Spira iz Tarnówa na današnjem Poljskem (W.S.T.),[3] še deset primerkov v zbirki pa je SP SPD izdala v sodelovanju s Karlom Goričarjem in Francem

1 Datacija razglednic je problematična, saj govorimo o treh različnih »dogodkih«: datumu pošiljanja, datumu tiska razglednice in datumu nastanka fotografije. Če razglednica ni bila poslana, si lahko pri dataciji okvirno pomagamo z informacijami o fotografu in/ali založniku, če so na voljo. V pomoč pri okvirni dataciji najstarejših primerkov pa je lahko tudi dejstvo, da je leta 1904 prišlo do oblikovne spremembe razglednic. Pred tem letom je bil prostor na eni strani namenjen zgolj naslovu prejemnika, sporočilo pa so napisali na pogosto zelo okrnjen prostor ob motivu razglednice. Po letu 1904 pa je ena stran razglednice postala namenjena izključno motivu, druga pa se je razdelila na polje za naslov in polje za sporočilo. Ta delitev je ostala v uporabi vse do danes.

2 Najstarejša znana (evidentirana) razglednica Solčavskega je bila poslana leta 1896. Za primerjavo: najstarejša doslej znana razglednica z območja Slovenije je bila poslana leta 1891.

3 Natančnejša povezava med W. Spirom in SP SPD ni znana.

Leskovškom, ki sta pod knjigarniško in tiskarsko firmo Goričar & Leskovšek iz Celja od leta 1911 izdajala obsežno serijo koloriranih razglednic z motivi iz celotne Savinjske doline. Iz te serije so v zbirki motivi Igle, slapa Rinka, Ojstrice, Solčave, Okrešlja, Mrzle gore in Turskega žleba, posebej pa velja omeniti dve razglednici Robanove domačije v Robanovem kotu, ki je motivno zelo redko zastopan; gre za edina znana primerka, ki ju je mogoče brez dvoma datirati še v čas Avstro-Ogrske monarhije.

Razglednice, ki v ospredje postavljajo posamične stavbene objekte, so bile večinoma natisnjene v promocijske namene. Poleg objektov, s katerimi so upravljala planinska društva (že omenjena turistična hiša DuÖAV, koča na Okrešlju (pozneje Frischaufov dom), Piskernikovo zavetišče, Tillerjeva koča, Aleksandrov dom ...), se v obdobju med svetovnima vojnama pojavijo še zasebni ponudniki turističnih storitev, ki so svojo dejavnost oglaševali tudi z razglednicami (hotel Plesnik, hotel Sestre Logar, Logarjevo letovišče, penzion Pri Rogovilcu ...). Kot lokalni naročniki/založniki se v dvajsetih in tridesetih letih poimensko pojavljajo Angela Ikovic (trgovka iz Solčave), Klemen Robnik (Letovišče Logar v Logarski dolini), Klemen Logar ter Franc Plesnik (Hotel Plesnik v Logarski dolini).

Zanimivost, ki prav tako kaže na povezanost razglednic z razvojem planinstva, so razglednice, na katerih je mogoče najti raznovrstne žige planinskih koč, postojank, penzionov, gostiln in drugih društvenih ali zasebnih turističnih objektov, pa tudi žige, ki so bili na voljo na gorskih vrhovih. Navada s takšnim žigom ožigosati poslano razglednico je obstajala že ob prelomu stoletja (najstarejša znana primerka sta žiga turistične hiše DuÖAV in koče na Okrešlju), iz medvojnega obdobja pa poznamo primerke razglednic, ki so služile kot nekakšen zbirnik planinskih žigov, njihovo hrbtišče pa je v celoti ožigosano.

Najbrž ni presenetljivo, da so s turizmom in planinstvom nepovezani motivi sorazmerno slabo zastopani. Etnografskih in kmečkih motivov (ali motivov, ki bi prikazovali življenje prebivalcev, noše, običaje ...) praktično ni. Sakralni motivi so prav tako redki. Sicer dobro znana gotska cerkev Marije Snežne v Solčavi se kot samostojen motiv pojavi šele v tridesetih letih 20. stoletja. V tem obdobju pa se kot motiv (a ponavadi samo kot del panorame) pojavita tudi kapela Kristusa Kralja na vhodu v Logarsko dolino (zgrajena leta 1931) in cerkev Svetega duha v istoimenskem zaselku pod Olševo.[4]

Stare razglednice ne predstavljajo zgolj slikovne dokumentacije nekega kraja, ampak ponujajo tudi vpogled v zgodovino fotografije in delovanja založnikov. Tako v obdobju monarhije kot med vojnama žal ni pogosto, da bi bila na razglednici omenjena fotograf in založnik (lahko gre za isto osebo oziroma podjetje), v veliko primerih pa razglednica ne nosi nobenega podatka o fotografu ali založniku.

Poleg že omenjenih založnikov razglednic Solčavskega so v zbirki primerki naslednjih založnikov: Ferdinand von Kleinmayr (Celovec) (1 enota), Franc Aparnik (Kamnik) (1 enota), Hinko Sax (Maribor) (1 enota), Griesback i Knaus (Zagreb) (1 enota), Max Helff (Judenburg) (1 enota), Slovensko planinsko društvo Ljubljana (1 enota), Založba Kmetijske Zadruge v Solčavi (1 enota), T. Schwidernoch (Dunaj)[5] (1 enota), Odsek amaterfotografov S.P.D. Maribor (2 enoti), Ludwig Biersack (München) (3 enote), Fritz Rasch (Celje) (6 enot), Norbert Zanier & sin (domnevno Prebold) (6 enot) ter K. Glantschnigg (Graz)[6] (7 enot). Založništvo je torej mogoče pripisati dobri tretjini primerkov v zbirki.

Zelo podobno statistiko je mogoče opaziti tudi pri pripisovanju avtorstva fotografij. V zbirki so primerki teh fotografov: Adolf Perissich (1 enota), Josip Gregori (1 enota), Josip Rožun (1 enota), Janko Ravnik (1 enota), Jože Šmuc (1 enota), Putnik (?) (1 enota), Foto Deton Celje (2 enoti), Foto Leber (2 enoti), Ivan Tavčar (fotograf, 1889–1966) (2 enoti), Vekoslav Kramarič (2 enoti), Franz Erben (4 enote), Josip Kunaver (4 enote), Franc Kunc (5 enot) in Josip Pelikan (5 enot).

Posebej velja izpostaviti fotografa Mirka Pečarja (1902–1973) iz Sv. Pavla (Prebold), ki je kot avtor fotografij za razglednice deloval v tridesetih letih 20. stoletja.[7] Znana je serija njegovih fotografij/

4 Znan je en sam primerek (sicer neposlane) razglednice tega zaselka, ki ga je mogoče datirati v čas pred drugo svetovno vojno (natančneje, v prvo polovico tridesetih let).

5 Gre za Umetniški zavod Karla Schwidernocha na Dunaju, ki je ob prelomu stoletja izdajal prepoznavne kolažne litografske razglednice različnih krajev iz vse monarhije. Na razglednici Solčave so trije motivi: panorama Solčave, Gostilna Germel-Šturm in slap Rinka. Gre za verjetno najbolj ikonično staro razglednico Solčavskega, ki je dobro poznana in je bila v obtoku že leta 1896. Obstajajo primerki z nedeljenim in deljenim hrbtiščem. V zbirki je slednji tip razglednice, poslana pa je bila šele med letoma 1919 in 1921 (določeno po tipu znamke, t. i. »verigar«).

6 Na razglednicah je vedno »podpisan« s kratico K.G.G.

7 Po letu 1940 Pečarjeva fotografska aktivnost malodane izgine. Kljub temu je v zbirki razglednica z njegovo fotografijo Logarske doline, ki je bila poslana leta 1957 in nosi najvišjo znano zaporedno številko: 330. Razglednica je bila natisnjena po drugi svetovni vojni, najverjetneje pa gre za ponatis starejše razglednice z novo zaporedno številko. Ni znano, ali je Pečar razglednice izdajal sam ali ne, skoraj vse pa nosijo klavzulo »ponatis prepovedan«.

razglednic z motivi iz Savinjske doline. Razglednice v tej seriji so oštevilčene z zaporedno številko in nazivom motiva, zaradi česar je avtorstvo z lahkoto prepoznati. Glede na razpoložljivost in ohranjenost razglednic iz te serije lahko domnevamo, da je bila naklada sorazmerno visoka. V zbirki je 30 razglednic z njegovimi fotografijami z območja Solčavskega, evidentiranih pa jih je še precej več.

Čeprav se mogoče zdi, da je 161 razglednic precej majhna baza za raziskovanje zgodovine nekega območja, se ob podrobnejšem pregledu vendarle izkaže za več kot zadostno, da se prek delovanja društev, založnikov in fotografov kljub geografski izoliranosti izriše vpetost Solčavskega v širši prostor najprej avstrijske in pozneje jugoslovanske skupne države.

Toda tudi onkraj tovrstnih analiz in kljub temu, da bi si današnji opazovalec najbrž želel večje tematske raznolikosti, stare razglednice Solčavskega, sploh tiste iz preloma stoletja, ki vedno pritegnejo največ pozornosti, omogočajo pomemben vpogled v naravno in kulturno dediščino ter v same začetke turizma in planinstva na Solčavskem – torej panog, ki še dandanes v veliki meri vplivata na življenje na Solčavskem.

Davorin Lenko

Podnapisi k razglednicam

1. Logarska dolina: Hotel Plesnik. 30. leta 20. stol. Poslana v Wels (Avstrija). Kraj in datum pošiljanja neznana. Založil: Franc Plesnik.
2. Logarska dolina: Turistična hiša Nemško-Avstrijskega planinskega društva (*Touristenhaus DuÖAV*). Poslana 26. 7. 1904 iz Železne Kaple v Celje. Založil: Fritz Rasch, Celje.
3. Logarska dolina. Neodposlana, 30. leta 20. stol. Foto: Janko Ravnik. Založil: Gregorič, Celje.
4. Logarska dolina: Kapela Kristusa Kralja. Poslana 24. 7. 1934 iz Solčave v Zagreb. Foto: Mirko Pečar, Sv. Pavel (Prebold).
5. Frischaufov dom na Okrešlju. Neodposlana, okoli 1910. Založba: W. Spiro (Tarnów, Poljska) ter Savinjska podružnica S. P. D.
6. Slap Rinka. Poslana 4. 8. 1913 iz Solčave v Kamenický Šenov (Češka). Foto: Franz Erben, Feistritz (Avstrija).
7. Turski žleb. Neodposlana, okoli 1910. Hrbtišče je zapolnjeno s planinskimi žigi. Založila: Goričar & Leskovšek, Celje, v korist Savinjske podružnice Slovenskega planinskega društva.
8. Igla. Poslana 6. 7. 1909 iz Šempetra na Dunaj. Založil: Norbert Zeiner & sin, St. Pavel in St. Peter (Prebold). Razglednica je bila natisnjena pred letom 1904.
9. Ojstrica. Neodposlana, okoli 1910. Založila: Goričar & Leskovšek, Celje, v korist Savinjske podružnice Slovenskega planinskega društva.
10. Robanov Kot. Neodposlana, okoli 1910. Založila: Goričar & Leskovšek, Celje, v korist Savinjske podružnice Slovenskega planinskega društva.
11. Robanov Kot. Neodposlana. Foto: Mirko Pečar, Sv. Pavel (Prebold).
12. Solčava. Poslana 20. 9. 1908 iz Solčave v Ljubno ob Savinji. Foto: Adolf Perissich.
13. Več motivov s Solčavskega: Panorama Solčave, gostilna Germel-Šturm in slap Rinka. Poslana 10. 9. 19?? iz Solčave v Rabelčjo vas (Ptuj). Razglednica je nastala med letoma 1904 in ok. 1918, poslana pa je bila najverjetneje med letoma 1919 in 1921 (določeno po znamki – t. i. »verigar«). Založil: Karl Schwidernoch, Dunaj.
14. Več motivov Zgornje Savinjske doline: Logarska dolina, Igla, koča na Okrešlju, Luče, Ljubno in Solčava. Poslana 8. 12. 1898 iz Münchna v Straubing (Nemčija). Založil: Fritz Rasch, Celje.
15. Sveti Duh pod Olševo. Neodposlana, 30. leta 20. stol. Datirana s pomočjo druge (evidentirane) razglednice z istim motivom, ki je bila poslana leta 1933.
16. Pogreb Pavla Šumana z dne 19. 8. 1926. Fotorazglednica. Znanih je več kopij.
17. Solčava: Gostilna Herle. Neodposlana, okoli 1910. Založba: W. Spiro (Tarnów, Poljska) ter Savinjska podružnica S. P. D.
18. Solčava, dva motiva: panorama in (domnevno) trgovina. Neodposlana, 30. leta 20. stol. Založila: Angela Ikovic (priimek je napačno zapisan kot Skovic), trgovka, Solčava.
19. Več motivov s Solčavskega: Robanov kot, Raduha, slap Rinka in Igla. Neodposlana, 30. leta 20. stol. Založila: Logar in Ikovic v Solčavi.
20. Logarska dolina. Poslana 17. 7. 1903 iz Solčave na Dunaj. Založil: Ludwig Biersack, München.

Hôtel „Plesnik“ v Logarski dolini

1

Sannthaler Alpen
Touristenhaus des D. u. Oest. A.-V. im Logarthale

2

3

58. Pogled od kapelice v Log. dol.

4

Savinjske Alpe. — Frischaufov Dom s Planjavo.

5

SANNTHALER ALPEN:
Der Rinka Fall

6

Turski Žleb.

7

Igla pri Solčavi — „Die Nadel" bei Sulzbach.

8

9

10

11

12

Gasthaus Christian Gornik-Sturm.
Solčava-Sulzbach.
SOLČAVA
SULZBACH
T.Schwider.sock,Wien-Hacking (Austria).

13

Die Kadet
Logarthal
Ofenarbel-Hütte
Sulzbach
Laufen
Laufen
Fritz Rasch, Buch-, Kunst- u. Schreibwarenhdlg., Cilli.

14

SV. DUH POD OLŠEVO

15

16

„SOLČAVA“. Gostilna Herle.

17

18

Robanov kot.
Slap pod Rinko
Pogled na Raduho od Robana
Igla in presihajoči studenec.

19

Parthie aus Logarthal gegen Sulzbach.

20

PO RAZSTAVAH

Muzejska zbirka Mozirje in Mozirjani in Zbirka Aleksandra Videčnika

Muzejska zbirka Mozirje in Mozirjani je bila ustanovljena na pobudo posameznih krajanov Mozirja v sodelovanju z Občino Mozirje, ki je postavitev zbirke v celoti financirala. Strokovni nadzor pri postavitvi in zbiranju eksponatov je prevzel Muzej novejše zgodovine Celje. Prvi del zbirke je bil urejen in postavljen na ogled jeseni 2004, drugi del pa septembra 2005. Občina Mozirje je zbirko predala v upravljanje Osrednji knjižnici Mozirje. Posebnost zbirke je, da so večino razstavnih eksponatov podarili krajani sami.

Muzejska zbirka je bila do septembra 2025 na ogled v Mozirju na Savinjski cesti 2 v najemniških prostorih mozirske župnije. Letos je Občina Mozirje zanjo uredila nove lastne prostore na mozirskem trgu, kamor so jo strokovnjaki iz Muzeja novejše zgodovine Celje preselili in uredili oktobra 2025.

Stalna razstava Mozirje in Mozirjani prikazuje zgodovino Mozirja in življenja v njem preko starih fotografij, listin in predmetov v posameznih tematskih sklopih: Trg Mozirje z okolico, gospodarstvo in obrt, bivalna in oblačilna kultura, šolstvo, čas vojne, društveno življenje, upravni razvoj, cerkev in cerkveno življenje, Pust Mozirski, Zaklad iz Ljubije, Ciril Cesar.

Mozirje je staro trško naselje na prehodu iz Zgornje v Spodnjo Savinjsko dolino, katerega prve pisne omembe segajo v leto 1146, kot trg pa

Utrinka z zbirke Mozirje in Mozirjani (foto: Jana Špendl).

se prvič omenja leta 1318. Leta 1581 postane trg s posebnimi pravicami in predpisanim grbom. Sedež sodnika je bil v rotovžu, ki je stal na mestu sedanjega telovadnega doma v Mozirju. Kraj je imel svoj grb, na katerem je bil upodobljen cerkveni zvonik z ladjama, ščitom in kroglo, postavljen na tri griče. Leta 1850 so za župana izvolili Janeza Lipolda, ki je bil tudi zadnji sodnik ter poznejši deželnozborski in državnozborski poslanec. V občinsko upravo je uvedel slovensko poslovanje, čeprav je bilo predpisano le nemško. Del trškega življenja je opisan v župnijski kroniki, ki jo hranijo v mozirskem župnišču. Kot kaplan je v Mozirju služboval Anton Aškerc, kateremu v spomin so postavili doprsni kip.

Mozirje je bilo središče rokodelstva in obrti. Mozirsko sukno je slovelo po vseh trgih na Štajerskem. Tkali so različne tkanine: sukno, raševino, hodno platno, brisače in pražnje platno. Oblačila so prvotno izdelovali iz domačih tkanin, od konca 19. stoletja so uporabljali tudi industrijska blaga. Okoli leta 1920 so bili v trgu štirje trgovci, dva usnjarja, krznar, dva barvarja, jermenar, ključavničar, kovač, kolar, sodar, lončar, steklar, dva čevljarja, trije krojači in dva mesarja. Obrtniki so se združevali v cehe, kasneje v zadruge. Imeli so tudi valjčni mlin, štiri žage in sedem gostiln. Posel je gostilničarjem in trgovcem cvetel predvsem ob sejmih, ko je prišlo v Mozirje veliko prodajalcev in kupcev. Razvito je bilo splavarjenje ter predelava in trgovina z lesom. Leta 1975 so zgradili dom obrtnikov. Delovalo je le eno industrijsko podjetje: tovarna barv in lesnih izdelkov.

V Mozirju je leta 1839 vsakodnevno osnovno šolo, kjer je pouk potekal v nemškem jeziku, obiskovalo 55 učencev, 99 učencev pa nedeljsko šolo. Novo šolsko poslopje, kjer se je poučevalo v slovenščini, so dobili konec 19. stoletja. Po drugi svetovni vojni so zgradili novo osnovno šolo in vrtec izven trga.

Mozirjani so se dokaj hitro narodno prebudili in s svojim mišljenjem ter delovanjem ohranjali slovensko besedo in pesem. Narodni čitalnici, ki je vzpodbujala kulturno življenje, so sledila druga kulturna društva. Igralske skupine so gledališke igre uprizarjale na prostem in v dvoranah. Leta 1940 so odprli prostore prosvetnega doma. Razvito je bilo zborovsko petje, imeli so tamburaški zbor, godbo in manjše godalne sestave. Tradicijo danes nadaljuje mozirsko kulturno društvo.

Eno najstarejših sokolskih društev na Slovenskem je leta 1934 dobilo svoj telovadni dom. Poleg Sokolov so v Mozirju delovali tudi Orli. Za varnost v trgu je bila konec 19. stoletja ustanovljena Požarna bramba, katere tradicijo danes nadaljuje Prostovoljno gasilsko društvo Mozirje. Konec 19. stoletja so odprli Mozirsko kočo na Golteh, v prvi polovici 20. stoletja so zgradili kopališče Kopelce. Turistično ponudbo so dopolnili z razstavo cvetja v Mozirskem gaju, ki jo v Mozirju organizirajo vsako leto. Pust Mozirski je vključen v Združenje evropskih karnevalskih mest. Vsakoletni program pusta pripravijo »pustnaki«, katerih tipično oblačilo je črn cilinder in frak ter bele hlače.

Veliko Mozirjanov je v času prve svetovne vojne obleklo vojaško uniformo. V kraju je imela avstrijska vojska veterinarsko enoto. Med drugo svetovno vojno so iz Mozirja izgnali zavedne Slovence v taborišča in izseljeništvo. Nekaj Mozirjanov je bilo ustreljenih kot talcev v Celju in Mariboru. Nekateri najmlajši so doživeli usodo ukradenih otrok. Jeseni leta 1944 je postalo Mozirje za krajše obdobje del osvobojenega ozemlja.

Z izgradnjo socializma po drugi svetovni vojni so se v Mozirju okrepile predvsem storitvene

Zbirka Aleksandra Videčnika (arhiv Knjižnice Mozirje).

dejavnosti, kot so trgovina, knjižničarstvo, zdravstvo, bančništvo, pošta, zavarovalništvo, policija ... V zadnjih petdesetih letih se trg širi izven starega jedra. Danes je Mozirje občina s svojim grbom in zastavo.

Zbirka Aleksandra Videčnika

Zbiratelj narodnega bogastva, pisec in publicist Aleksander Videčnik (1920–2019) je dolga leta zbiral različna gradiva, ki se nanašajo na Zgornjo Savinjsko dolino, in druge zanimivosti. Dragoceno gradivo je zapustil Mozirju in njegovim prebivalcem, zato so v mozirski knjižnici leta 1999 uredili primeren prostor za zbirko. Po odprtju muzejske zbirke Mozirje in Mozirjani se je tudi Videčnikova zbirka preselila v prostore mozirske župnije in obe zbirki sta postali zaključena celota ter postavljeni na ogled.

V Videčnikovi zbirki so na ogled redka gradiva, kot so prvi vodnik po Savinjskih Alpah, avtorjev F. Kosa in Frana Kocbeka, pesmarica Ipavcev iz Šentjurja, zbirka pesmi domačina Florjana Vodovnika – Siegenfelda, Življenje svetnikov iz leta 1831, faksimile Dalmatinove Biblije, trije zvezki Slave vojvodine Kranjske, Sovretovi Stari Grki, Dekanija Gornjegrajska Avgusta Stegenška. Zbirka vsebuje tudi izvirno stavljeno listino Črni krst, note prvih šmihelskih godbenikov, rokopis mozirskega pesnika in kronista Žige Laykaufa ... Bogata je zbirka starih bankovcev ter osebnih predmetov zbiratelja, v njej pa najdemo tudi molitvenike, knjige Mohorjeve družbe, Cankarjeva dela, ki jih je založil Lavoslav Schwentner, knjige, ki opisujejo Zgornjo Savinjsko dolino, samostojna knjižna dela in dela, ki jih je Aleksander Videčnik urejal ali pa je bil njihov soavtor.

Petra Širko Poljanšek
Darja Jan

Muzej Vrbovec, muzej gozdarstva in lesarstva

V Zgornji Savinjski dolini je narava kmetijstvu odmerila zelo malo prostora. Skopa je bila tudi z rudnimi bogastvi, radodarna pa z obsežnimi gozdovi, ki so od nekdaj prekrivali večji del površine doline ter odločilno vplivali na način življenja in dela tukajšnjih prebivalcev. Med gozdovi so kot majhne oaze nastale višinske kmetije (celki), v dolinah in dolinicah pa so se razvila manjša naselja. Na tem prometno odmaknjenem območju je šel razvoj predvsem v smeri gozdne proizvodnje in industrijske predelave lesa. Les je predstavljal glavni vir zaslužka in s tem preživetja za velik del lokalnega prebivalstva.[1]

Med domačini je dolgo tlela želja po vzpostavitvi stalne zbirke, ki bi nazorno predstavila dejavnosti gozdarstva in lesarstva ter poudarila njun pomen za Zgornjo Savinjsko dolino. Ideja je postala resničnost jeseni leta 1999, ko se je Občina Nazarje odločila, da ustanovi javni zavod, namenjen ohranjanju gradiva in predstavitvi zgodovine obeh panog. Za strokovno pomoč so se obrnili na Muzej novejše zgodovine Celje, ki je sodeloval pri pripravi idejnega projekta z opredelitvijo ciljev, vsebine in vizije delovanja bodočega muzeja. Na podlagi pripravljenega projekta je občinski svet Občine Nazarje februarja 2000 sprejel odlok o ustanovitvi Muzeja Vrbovec, Muzeja gozdarstva in lesarstva, ki je za svoje delovanje dobil prostore v gradu Vrbovec. Imenovana je bila tričlanska projektna skupina, katere člani (tehnični vodja projekta, oblikovalec in kustosinja) smo bili zadolženi za pripravo arhitekturne ureditve in muzejske postavitve.

Prednostno nalogo je predstavljala vzpostavitev zbirke. Več kot leto dni je na območju celotne Zgornje Savinjske doline potekalo intenzivno zbiranje predmetov, fotografij, dokumentov in pričevanj ljudi, ob čemer se je oblikoval tudi vsebinski koncept stalne razstave. Vzporedno so potekali tudi obnova in ureditev prostorov, oblikovanje celostne in grafične podobe muzeja ter druge priprave. Septembra 2001, v letu, ko je lesna industrija v Nazarjah praznovala 100-letnico obstoja, je bil za javnost slovesno odprt muzej, ki ponuja obiskovalcem dragocen vpogled v bogato dediščino doline ter njeno tesno povezanost z gozdom in lesom.

Uvodni del muzeja s predstavitvijo gozdov, drevesnih vrst in uporabnosti lesa (foto: Tomo Jeseničnik).

Stalna muzejska razstava je razdeljena na dva vsebinska sklopa. Uvodni del, poimenovan Gozdovi – zeleno bogastvo Slovenije, obiskovalcem predstavlja zanimiva dejstva o gozdovih, drevesnih vrstah in vsestranski uporabnosti lesa. Seznanja jih z gozdovi po svetu, njihovim pomenom, načini gospodarjenja ter posebnostmi slovenskih gozdov.

Osrednji del stalne razstave z naslovom V času nekdanjih gozdnih in lesnih delavcev popelje obiskovalca v preteklost – v čas življenja in dela zgornjesavinjskih olcarjev, flosarjev, furmanov, žagarjev, mizarjev, kolarjev in tesarjev. Razstava oživlja že skoraj pozabljene zgodbe in dogodke, načine življenja, delovne navade in običaje minulega časa. Obiskovalci se lahko vživijo v obdobje, ko je sečnja potekala zgolj s pomočjo sekir in ročnih žag, ko so edino pot za spravilo lesa iz gorskega sveta predstavljale riže in ko se je transport hlodovine do žag vršil s plavljenjem. Prikazane so življenjske razmere gozdnih delavcev med sečnjo, poudarjena je vloga furmanov, ki so jo slednji odigrali pri spravilu lesa. Razstava se dotakne tu-

1 *Gozdarstvo in lesna industrija Nazarje*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1968, str. 5–6.

Lesena riža in pošta – zavetje delavcev med delom ob riži (foto: Tomo Jeseničnik).

di napredka v gozdarstvu po drugi svetovni vojni: gradnja žičnic in gozdnih cest ter s tem povezano uvajanje modernejše mehanizacije. Predstavljen je razvoj žagarstva od ročnega razreza lesa, preko vodnih žag venecijank do žag na električni pogon in vloga splavarstva kot edine možne poti za transport velikih količin lesa v daljne kraje. Razstava je posvečena tudi delu in življenju tesarskih, kolarskih in mizarskih mojstrov, ki so znanje o lesu mojstrsko pretakali v izdelke vsakdanje rabe in umetelne lesene stvaritve.

Razstava je postavljena v avtentično gozdno okolje. V naravni velikosti so predstavljeni deli riže, skorjevke, mizarske delavnice ter makete žičnice, venecijanke in splava. Skozi razstavo nas spremljajo vonj po lesu, udarci sekir, ptičje petje in vzkliki gozdarjev, ki obiskovalcem omogočajo poglobljeno doživljanje preteklosti. Najmlajši so navdušeni nad potočkom, ki teče skozi muzej, interaktivne vsebine pa omogočajo, da se obiskovalci sami preizkusijo v prepoznavanju drevesnih vrst, potežkajo različne vrste lesa ali rešujejo lesene miselne igre.

Poleg stalne razstave posreduje muzej obiskovalcem vedenje o zgodovini in pomenu gozdarstva in lesarstva za Zgornjo Savinjsko dolino tudi preko občasnih tematskih razstav, strokovnih in narodopisnih predavanj ter skozi publicistično dejavnost. Posebna skrb je namenjena predšolski in šolski populaciji, kateri približuje dediščino in kulturo s pomočjo različnih vzgojno-izobraževalnih programov, kot so muzejske ure, doživljajska vodenja, pustolovske igre, tematska rojstnodnevna praznovanja, gledališke in interaktivne predstave, delavnice in nenazadnje doživetja v naravi.

Pod okrilje Muzeja Vrbovec namreč sodi tudi naravoslovno-kulturna učna pot Samostanski grič. Zasnovana je bila že leta 2003 ter v letu 2024 podaljšana in popolnoma prenovljena; obakrat v sodelovanju z Zavodom za gozdove Slovenije,

Mizarska delovna miza (pank) z ročnim orodjem (foto: Tomo Jeseničnik).

Bohačev toplar – veliki dvojni kozolec (foto: Tomo Jeseničnik).

območno enoto Nazarje. Pot, ki se začne pred muzejem, obiskovalce vodi na slikovit sprehod na bližnji grič do frančiškanskega samostana, okoli njega ter nazaj ob rekah Savinji in Dreti do izhodišča pri gradu. Ponuja jim priložnost, da začutijo in doživijo naravne ter kulturne vrednote Nazarij – s posebnim poudarkom na gozdu, vodi in lokalni kulturni dediščini. Sporočilo poti je jasno: v naravi je vse povezano, človek pa je od nje odvisen – v vsakem času in prostoru.

Poleg učne poti skrbi muzej tudi za obisk Bohačevega toplarja. Gre za poseben biser arhitekturne dediščine Zgornje Savinjske doline, edinstven kozolec, katerega čelni steni sta v celoti zidani in pobeljeni z apnom. Nekoč zapuščen in propadajoč objekt je leta 2010 Občina Nazarje v celoti obnovila. Danes toplar živi novo življenje: ob sobotnih dopoldnevih v pritličju poteka kmečka tržnica, podstrešje gostuje rokodelce in obrtnike, v prvem nadstropju pa si obiskovalci lahko ogledajo razstavo Nazarje skozi čas. Muzej Vrbovec z veseljem vključi tudi ogled toplarja v muzejski program, kjer obiskovalce popeljemo skozi zgodovino kraja, predstavimo najzanimivejše zgodbe ter obudimo spomin na nekdanje črno zadrečko lončarstvo.

Muzej Vrbovec ni le varuh dediščine, temveč tudi aktiven sooblikovalec kulturnega in turističnega dogajanja v občini. Ob rednih programih za otroke, mladino in odrasle, opravlja za občino Nazarje tudi vlogo turistično-informacijskega centra, skrbi za promocijo lokalnih znamenitosti, organizacijo turističnih dogodkov in prireditev ter utrjuje povezave med kulturo, naravo in turizmom.

Barbara Šoster Rutar

NAVODILA AVTORJEM

- **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

- **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:
  članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;
  podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, naslov elektronske pošte, kjer je avtor dosegljiv;
  povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);
  izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);
  ključne besede;
  spisek uporabljenih virov in literature;
  priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite. kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

- **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

- Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature. Če ima citirano delo določen DOI, se navede tudi to.
  Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.
  Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
  Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
  Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.
  Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
  Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku),* za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.
  Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika* 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41. DOI: https:// ...
  Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

- Prispevke naj avtorji pošljejo po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

- Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

- Za lektoriranje prevodov povzetkov in izvlečkov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

- Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

NAROČILNICA

☐ želim postati naročnik *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino* z letom _____ naprej

☐ naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Letna naročnina:
za posameznike 25,00 €
za upokojence 18,00 €
za študente 18,00 €
za ustanove 30,00 €

Ime _____

Priimek _____

Naslov _____

Pošta _____

Status ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokojenec ☐ ustanova

Telefon _____

e-pošta _____

Datum _____ Podpis _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina
Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU
Novi trg 2, p.p. 306
1000 LJUBLJANA
barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odjave od naročnine sprejemamo **za naslednje koledarsko leto** na zgoraj navedene naslove.

MIHA KOSI | IGOR SAPAČ | NINA OŠEP | LUCIJA PEČNIK | BORIS GOLEC | ANJA BOŽIČ | JAN DOMINIK BOGATAJ | BERNARDIN DOMEN ILJAŠ | METODA KEMPERL | LILIJANA URLEP | BRANKO ŠUŠTAR | MIHA ŠIMAC | PETRA SVOLJŠAK | KLEMEN KOCJANČIČ | PETER MIKŠA | MATIJA ZORN | MARINA GRADIŠNIK | IRENA BRUCKMÜLLER | ERNST BRUCKMÜLLER | VERONIKA PFLAUM | ELIZABETA VRŠNIK | MAURO HRVATIN | DAVORIN LENKO | PETRA ŠIRKO POLJANŠEK | DARJA JAN | BARBARA ŠOSTER RUTAR |

ISSN 0023-4923 TISKANA IZDAJA | ISSN 2670-6865 SPLETNA IZDAJA | UDK 94(497.4) |

| CENA 20 EUR |